CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्

'भामती-कल्पतरु-परिमल-सहितम्'

BRAHMASŪTRA ŚĀṄKARABHĀṢYA

With three commentaries– 'Bhāmatī' of Vācaspati Miśra, 'Parimala' of Appayyadīkita and 'Kalpataru' of Amalānanda Sarasvatī and Introduction in English by Dr. E.A. Soloman

Edited by

K. L. Joshi

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्त-२४८

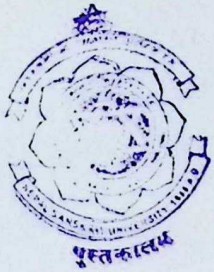

THE

BRAHMASUTRA ŚĀNKARA BHĀSYA

with the Commentaries

BHĀMATĪ, KALPATARU AND PARIMALA

PART I

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF.

Parimal Sanskrit Series No.1

THE BRAHMASŪTRA ŚĀṄKARA BHĀṢYA

With the Commentaries

BHĀMATĪ, KALPATARU AND PARIMALA

And With

An Alphabetical Index of Quotations occurring in the Bhāṣya & Index of Sūtras etc.

INTRODUCTION

By

Dr. (Miss) E.A. Soloman
Prof. & Head Deptt. of Sanskrit,
Gujarat University, Ahmedabad

And

Edited With Special references from Ratnaprabhā Nyāyanirṇaya etc.

By

K.L. Joshi

Volume I

Parimal Publications
DELHI (INDIA)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Published by

PARIMAL PUBLICATIONS

Office : 27/28, Shakti Nagar, Delhi - 110007
Retail Outlet : 22/3, Shakti Nagar, Delhi - 110007
Phones : +91-11-23845456, 65441516, 47015168
e-mail : order@parimalpublication.com
url : http://www.parimalpublication.com

© Publishers

Edition : Year 2011

ISBN : 978-81-7110-078-1 (Set)
978-81-7110-079-8 (Vol. I)

PRICE : Rs. 550.00 (Set of 2 Vols.)

NEPAL SANSKRIT UNIVERSITY LIBRARY
पुस्तकालय

Acc. 39984
31175

Printed by

Vishal Kaushik Printers,
Jagat Puri Vistar, Delhi-110093

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्त - ८४८

परिमल संस्कृत ग्रन्थमाला संख्या-१

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्

श्रीमदप्पय्यदीक्षितविरचितपरिमलोपबृंहितश्रीमदमलानन्दसरस्वतीप्रणीत-
कल्पतरुव्याख्यायुतश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रकृतभामतीविलसितम्।
तथा च ब्रह्मसूत्रकौशेन भाष्योद्धृतवचनकोशादिना च सहितम्।

प्रथमो भागः

प्राक्कथनं

प्रो० (डॉ०) एस्तर सोलोमन
गुजरातविश्वविद्यालस्य पूर्वसंस्कृतविभागाध्यक्षाः

सम्पादकः
श्री कन्हैयालाल जोशी
एम. ए. वेदालंकार

परिमल पब्लिकेशन्स
दिल्ली

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकाशक :

परिमल पब्लिकेशन्स

कार्यालय : २७/२८, शक्ति नगर, दिल्ली - ११०००७

बिक्री केन्द्र : २२/३, शक्ति नगर, दिल्ली - ११०००७

दूरभाष : २३८४५४५६, ४७०१५१६८

ई-मेल : order@parimalpublication.com

© प्रकाशक

ISBN : 978-81-7110-078-1 (set)
978-81-7110-079-8 (Vol. I)

संस्करण : वर्ष २०११

मूल्य - ५५०.०० रुपये (१-२ भाग)

मुद्रक

विशाल कौशिक प्रिंटर्स

नजदीक जी.टी.बी. हास्पिटल,

जगत पुरी विस्तार, दिल्ली-११००९३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

INTRODUCTION

The Pūrva-Mīmāṁsā sūtras of Jaimini can be said to give a synthetic view of the science of rituals as propounded in the Karmakāṇḍa portion of the Veda. The Brahma-sūtra or the Uttara-Mīmāṁsā-sūtra of Bādarāyaṇa does the same in connection with the teaching of the Jñāna-Kāṇḍa portion, or the Upaniṣads.

In the sūtra form of literature, the sūtra is expected to be as concise as possible and yet to be packed with meaning which is in-exhaustible. The sūtras are like very brief notes of topics taught by a teacher, that have been taken down by the pupil. As Śaṅkarācārya says, the Brahma-sūtras string together the Vedānta texts like flowers (वेदान्तवाक्यकुसुमग्रन्थनार्थत्त्वात् सूत्राणाम्। वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते।—ब्र० सू० शांकरभाष्य, I. 1.2), Rational thought helps to bring out the true meaning of the Vedic texts, which are the sole pramāṇa for the knowledge of the Ultimate Reality.

Philosophers trying to understand truth and the means to discover it with the help of reason and its dialectic, reach a position of some sort of agnosticism and/or scepticism. But very few philosophers have remained satified with this. Either they have felt a need for some positive stand on which they could base their thinking and search for truth, or have perceived in their psyche some sort of perceptive power which could lead them to something positive. This may be called intuition or darśana. And some have even recognised something positive on the strength of the will to accept, that is to say, faith Kant, for instance, recognised God not on the strength of his critical reasoning, but on that of faith or his inner conviction. That is why he is accused of expelling God from the front door and bringing him back by the back door.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

variations lead to divergent conclusions. Commenting on IV. 3. 7-14, Śaṅkarācārya says that following the usual pattern of treatment in adhikaraṇas, some regard sūtras 7-11 as stating the pūrvapakṣa or the opponent's view and 12-14 as setting forth the siddhānta, the final view, whereas according to Śaṅkara, sūtras 7-11 set forth the final view and sūtras 12-14 state the pūrva-pakṣa which is given as what was meant to be refuted. Thus from very early times, the sūtras lent themeselves for varied interpretations, Since the sūtras thus admit of different interpretations, the commentator could honestly admit their validity and basic support and still pursue his own independent line of reflection.

Bādarāyaṇa himself has referred to diverse views of Ācāryas (like Āśmarathya, Auḍulomi, Kāśakṛtsna and others) in connection with some philosophical points such as the relation of the individual soul and the Highest Self and so on. These theories have received manifold expression amongst the commentators of the Brahma-sūtra. Bhartṛprapañca, Bhāskara, Yādavaprakāśa, Rāmānuja, Nimbārka, Vallabha, to mention a few of them, believe in the reality of the universe as well as its divine origin, in the distinctiveness of the individual souls, in whom the divine is mainfested; different importance is attached by them to the value of action, knowledge and love, and devotion and service as the means to the fulfilment of life.

There must have been many commentaries on the Brahma-sūtra though only a few have come down to us. Śaṅkarācārya's Bhaṣya is the earliest commentary that has been preserved though there certainly were earlier commentaries as we find the names of Taṅka, Bhartṛprapañca, Bhartṛmitra, Bhartṛhari Brahmadatta, Yādavaprakāśa and others as having commented on the Brahma-sūtra. Each of the commentators follows and advances

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

one or the other ancient tradition in which he has been brought up or cultured.

The Brahma-sūtra (along with the Bhagavad Gītā) is held in such high esteem that any propounder of an original philosophical thought takes care to see that his views are based on the Upaniṣads and are in thorough agreement with what Bādarāyaṇa has said in the Brahma-sūtra. The views of the different commentators have been accepted by some section or the other of the people, and these followers look upon their own Ācārya as infallible and his teaching as above doubt and dispute. Some of these great Ācāryas of well established repute who commented on the Brahma-sūtra are:

(1) Śaṅkarācārya	788-820 A.D.	Kevalādvaita
(2) Bhāskarācārya	1000 A.D.	Bhedābheda (–aupādhika bheda, svābhāvika abheda)
(3) Rāmānujācārya	1140 A.D.	Viśiṣṭādvaita
(4) Mādhavācārya	1238 A.D.	Dvaita
(5) Nimbārkācārya	latter half of 13th cent. A.D	Svābhāvika-bhedābheda
(6) Śrīkaṇṭhācārya	13th cent.	Śaiva-Viśiṣṭādvaita
(7) Śrīpati	latter half of 14th cent. A.D.	Bhedābhedātmaka-Viśiṣṭādvaita
(8) Vallabhācārya	1481-1533 A.D	Śuddhādvaita
(9) Vijñānabhikṣu	1600 A.D.	Avibhāgādvaita
(10)Baladeva	1725 A.D.	Acintyabhedābheda.

On each of these commentaries there are sub-commentaries glosses, etc.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Śaṅkarācārya has attempted to build a spiritual view of life on the basis of Reason. He syas that one who adopts just any view without full inquiry will miss his aim of beatitude and meet with disaster. (तत्राविचार्य यत्किंचिन्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रनिहन्येतार्न्थं चेयात् ब्र० सू० शाङ्करभाष्य I. 1.1) He tries to show that the Upaniṣadic passages could be properly interpreted on the lines of Absolute Non-dualism (Kevalādvaita). Śaṅkara has propounded his philosophy from two points of view–the higher or the supra-empirical, and the lower or the empirical. From the higher point of view, Śaṅkara is an Absolutist. Brahman is the only Reality, everything else being unreal. This Brahman is attributeless (nirguṇa and eternally unchanging (kūṭastha). The doctrine of nirguṇa Brahman is, in a sense, as old as the Upaniṣads, but we come across the philosophical and dialectical development of the concept for the first time in Śaṅkara (–though his indebtedness to his grand-preceptor Gauḍapāda should not be lost sight of). The Upaniṣads and the Brahma-sūtra were interpreted even before Śaṅkara on the lines of some type of bhedābheda, unity in diversity–Brahman and the soul or the material world were regarded as both identical and different. Śaṅkara firmly believes that bheda (difference) and abheda (non-difference) being mutually contradictory cannot be predicated of the self-same things. Moreover, this view does not solve the problem of causality. It makes the nature of the thing self-contradictory and this points to falsity. Śaṅkara admits that there are noticed at times two streams of thought in the Upaniṣads; but, in his view, one of them is only a concession to the empirical modes of thought (aparā vidyā) (See Br. Sū. Śāṅkara-Bhāṣya I.2.21; II.1.14, etc.). The only teaching of the Upaniṣads is, according to him, that of Absolute Non-dualism (Kevalādvaita). He regards the diversity as falsely superimposed on the non-dual Brahman by virture of Avidyā.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

The Sāṁkhya recognises that there is a material element besides the spiritual elements in the universe; but it fails to satisfactorily explain the relation between spirit and matter. Śaṅkara denies that there could be any relation between such distinct entities as spirit and matter; and yet our experience tells us that they are not only related but also identified, as when we say 'I am lean' and so on, where leanness is a characteristic of the physical body and yet is predicated of the spiritual self. The only way out of this difficulty is to regard the relation between them as ultimately false. A necessary corollary to this is that one of the things related is unreal. Śaṅkara takes it for granted that matter is unreal as the other alternative would result in Materialism (see Adhyāsa-Bhāṣya). Therefore, the objective world is an appearance. As a serpent is superimposed on the rope, so is the pehnomenal world superimposed on Brahman. The jīvas (individual souls) and Īśvara (Creator God) also are unreal in the sense that yellow conch-shell or red crystal is unreal; As the white conch-shell is due to some defect of the eye cognised as yellow, or as crystal appears as red on account of the red flower on which it is placed, so is Brahman looked upon as jīva or Īśvara because of the conditioning by Avidyā. From the ultimate point of view, Brahman alone exists, unmodified, undifferentiated, removed from the slightest trace of limitation or conditioning as there is nothing else which could bring this about. This is the Absolutist view of Śaṅkarācārya.

From the lower point of view, Brahman is said to be possessed of attributes, to be the constituent and efficient cause of the world (Br. Sū. Śa. Bhā. I. 1.2, I. 1.5, etc.) It is the ruler, the controller, the creator of the world. Various abodes can be assigned to it. And the jīvas or individual souls are regarded, from this point of view, as distinct from Brahman (Br. Sū. Śā. Bhā. I. 1.17). Brahman creates the world keeping in view the actions, good or bad, of the various creatures. Even the process of creation is described by

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Śaṅkara following the Upaniṣads. (II.3.1-5; II. 4.1-13). The individual souls may be said to be born, to live their mundane lives, perform actions which determine their future births and the worlds to which they go (IV. 2.1-11, 17-21; IV. 3.1-16; IV. 4.8-16). Thus from the lower or the empirical point of view, whatever one sees and does and experiences is real–this is the ordinary man's point of view, his age-long conviction of which he should not be deprived till the light of knowledge has dispelled the darkness of erroneious beliefs. Thus Śaṁkara is, from the lower point of view, as good a realist as any one. He, in fact, does not wish to strike any new path in this sphere and can be said to broadly accept the Sāṁkhya view of causation. But, in Śaṁkara's view, once true knowledge dawns, this world of objectivity disappears for the emancipated exactly as the rajju-sarpa (snake for which the rope is mistaken) disappears because it had never existed in reality.

For the individual soul, to recognise or realise its own essential nature which was always there is to attain release or emancipation. It is no new production or attainment and so does not depend on human activity. Meditation, worship, ritual, etc. are intended for a lower class of aspirants aspiring after well-being; or they are useful in the initial stages of the journey towards self-realisation inasmuch as they purify the mind, help to ensure single-mindedness of purpose and generate confidence in the aspirant. But the path of jñāna or knowledge is the one that should be pursued by the aspirants of a higher order and it is knowledge that leads to mokṣa (emancipation) and this knowledge does not depend on any other observance.

Śaṅkarācārya's main thesis was, as we have seen, that Brahman alone is the Ultimate Reality, everything else being unreal. But how does the world-appearance come about and out of what? Śaṅkara does not seem to have thought it worth

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

while to answer such questions at lenght; for him Avidyā is a good postulate which answers all such questions satisfactorily. He did not deal explicitly with such problems as the relation of avidyā with māyā or with Brahman or with the jīva or with the phenomenal world; nor did he say clearly what could be the locus (āśraya) of avidyā–Brahman or the jīva. So also he did not discuss very clearly whether avidyā could be the material cause (upādāna kāraṇa) or the efficient cause (nimitta kāraṇa) of the world. In fact, he would plainly tell us that the world was never really created, so one should not bother oneself with questions pertaining to causality and the like. Causality, frankly speaking, has no place in the doctrine of Absolute Idealism. To discuss these problems would be equivalent to regarding avidyā as a real principle, whereas it too is unreal from the ultimate point of view. Śaṅkara, like a true philosopher who knows the limitations of Reason, did not raise these problems; he left them to the care of intuitive experience (anubhava) culminating in truth-realisation, which is indispensable for the attainment of emancipation and when such questions do not trouble the person at all, as Pure Consciousness alone persists without the differentiation of the subject and the object.

The followers of Śaṅkarācārya, finding this category of avidyā too elusive intellectually, try to attribute some materiality to it as constituting the stuff out of which the phenomenal world is made and describe it as a causal potency. The words of Śaṅkara could be interpreted in diverse ways though the general scheme was sufficiently well-defined. Appayya Dīkṣita remarks in the beginning of his Siddhāntaleśa-saṅgraha that the ancients were more concerned with the fundamental problem of the identity of the self with Brahman and so did not take care to explain in specific terms the order of phenomenal appearance and such other problems connected with it; as a result of this, divergent views sprang up on the subject.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

But it should be borne in mind that these divergent views are but different ways of explaining cogently the central thesis that Brahman is the Absolute Reality and everything else is unreal from the absolute point of view.

Śaṅkarācārya's Bhāṣya on the Brahma-sūtra was followed by a series of studies based on it, A number of commentaries and sub-commentaries on the Br. Sū. Śāṅkara Bhāṣya were also written. Ānandagiri, a disciple of Śaṅkara, wrote a commentary on the Br. Sū. Śāṅkara Bhāṣya called Nyāya-nirṇaya. Another disciple of Śāṅkarācārya, viz. Padmapāda wrote a commentary known as Pañcapādikā on the first four sūtras, and Prakāśātman (1200 A.D.) wrote a commentary on the Pañca-pādikā known as Pañca-pādikā-vivaraṇa. Vācaspati (9th cent. A.D.) wrote a commentary on the Br. Sū. Śāṅkara Bhāṣya called Bhāmatī. Amalānanda (13th cent. A.D.) wrote his Kalpataru on it and Appayya Dikṣita (16th cent. A.D.) wrote the Kalpataruparimala on the Kalpataru. Mention may also be made of the Brahmavidyābharaṇa of Advaitānanda Sarasvatī (1200 A.D.) and the Ratnaprabhā of Govindānanda (1550 A.D.). Each later commentator elaborates in the light of the philosophical development of his times and the criticism by rival schools of thought, and thus the system grows and its presentation becomes more and more precise and refined.

7-11-80
Dīpāvali

E.A. Soloman
School of Languages
Gujarat University
Ahmedabad–380009.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

THE

BRAHMASUTRA ŚĀNKARA BHĀSYA

with the Commentaries

BHĀMATĪ, KALPATARU AND PARIMALA

PART I

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ श्रीः ॥

सपरिमलकल्पतरूपबृंहितभामतीविलसितब्रह्मसूत्र-शांकरभाष्यविषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अध्यासभाष्यविषयाः ।		
१ भामतीमङ्गलश्लोकाः (भा.) ...	१	१
२ कल्पतरुमङ्गलश्लोकाः (क.) ...	१	१
३ कल्पतरुपरिमलमङ्गलश्लोकाः (प.)...	१	१
४ कल्पतरुमङ्गलश्लोकानां तत्तद्दलप्रयोजननिरूपणपूर्वकं सर्वशास्त्रविषयसमर्पकतया विवरणम् । (प.)	१	५
५ अविद्याद्वितयस्वरूपतदाश्रयविषयब्रह्मानीश्वरत्वनिराकरणजीवसाधारणप्रपञ्चविवर्तत्वब्रह्मविषयत्वप्रयोजनत्वानामनिर्वाच्येति श्लोकेन समर्पणम् । (क.)	३	१५
६ ब्रह्मणोऽविद्याश्रयत्वविषयत्वयोर्विवरणभामतीप्रस्थानविवेकः (टि.) ...	३	१
७ ईश्वरवेदयोः षडङ्गाव्ययस्वरूपनिरूपणम् ॥ (क.)	४	७
८ वेदव्यासस्य ज्ञानशक्त्यवतारत्वम् (क.)	४	१३
९ ज्ञानशक्त्यवतारायेत्यस्य ज्ञानशक्तेरवतारः प्राप्तिर्यस्मिन्निति विवरणम्(क.)	४	१३
१० अवतारशब्देनाधिकरणघञन्तेन षष्ठीसमास एव युक्त इत्युक्तविवरणानुपपत्तिशङ्का (प.)	४	२
११ षष्ठीसमासप्रदर्शनार्थत्वमेवाचार्यग्रन्थस्येति तत्परिहारः । (प.)...	५	२
१२ अध्यासभाष्यस्य तत्पुनरिति भाष्यस्य च इहाहमनुभवगोचर एवात्मेति तत्र तदतिरिक्त एवात्मेति च कृत्वा विचार इति विषयविवेकः । (क.) ...	५	२
१३ अहमनुभवगोचरस्यात्मनोऽसन्दिग्धत्वेनाविचार्यत्वाक्षेपः । (भा.)...	५	१
१४ ब्रह्म मुमुक्षुणा न विचार्यं तं प्रत्यसंदिग्धत्वादित्युक्तार्थेऽनुमानप्रमाणम् । (क.)	५	४
१५ सर्वस्यापि मुमुक्वमुमुक्षुसाधारण्येन केनचिद्रूपेण सन्दिग्धत्वेनोक्तानुमाने हेतुसाध्ययोर्मुमुक्षुविशेषणवैयर्थ्यशङ्का । (प.)	५	७
१६ मोक्षजनकत्वाभिमतज्ञानविषयेण रूपेणासन्दिग्धत्वलाभार्थत्वेन तत्सार्थक्यनिरूपणं तत्र सामान्याव्याप्तौ घटदृष्टान्तत्वसमर्थनं च (प.) ...	५	१४
१७ अहंप्रत्ययस्याध्यस्तात्मपरत्वेन संदिग्धत्वशङ्कयाऽविचार्यत्वाक्षेपाक्षेपः । (भा.)	६	५
१८ योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एवेदानीमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधेन स्वप्नोत्थितस्य नाहं देवो मनुष्य इत्यनुभवविरोधेन योगव्याघ्रीयानेकशरीरैकात्मानुभवविरोधेन च निष्कृष्टशरीरात्मविषयत्वमेवाहंप्रत्ययस्येति असन्दिग्धत्वोपपादनम्।(शां. भा.)...	६	१
१९ योगव्याघ्रस्वरूपोपपादनम् । (प.)	६	३
२० भेदग्रहादिना विरुद्धस्वभावत्वादिना चात्मान्तःकरणयोः परस्पराध्यासासंभवोपपादनाम् (शां. भा.) ...	६	१
२१ आत्मान्तःकरणयोरात्यन्तिकभेदोपलक्षणार्थं युष्मद्ग्रहणोपपादनम् ।(भा.)	६	१८
२२ अयमहमिति प्रमित्यपेक्षया त्वमहमिति प्रतीतेर्वैषम्यनिरूपणम् । (क.)	६	८
२३ धर्मितादात्म्याध्यासं विनापि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनान्तःकरणधर्माणामात्मनि प्रतिभासशङ्का । (भा.) ...	७	४
२३ रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नियमेनोक्तशङ्कापरिहारः । (भा.) ...	७	८
२५ गगनस्य सलिले प्रतिबिम्बितत्वभ्रममात्रमित्युक्तनियमाव्यभिचारः । (क.)	७	१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
२६ रूपवतोऽरूपवतो वा रूपोपहितस्यैव चाक्षुषत्ववत् तस्यैव तादृशस्य प्रतिबिम्ब इति गगनात्मादिप्रतिबिम्बसंभवाशङ्का (प.)	७	१२
२७ रूपोपहितस्यैव चाक्षुषत्वमित्यगत्याऽङ्गीकारेऽपि तस्यैव प्रतिबिम्ब इति नाङ्गीक्रियत इति नोक्तनियमव्यभिचार इति परिहारः (प.) ...	७	२०
२८ गगने जलप्रतिबिम्बत्वभ्रमवत् आत्मनः अन्तःकरणप्रतिबिम्बत्वभ्रमस्याप्यनवसरः (प.)	८	७
२९ एवंचाध्यासकारणभेदाग्रहाभावाचान्तःकरणशबलितस्यैवात्मनोऽहमनुभवे भानमिति असन्दिग्धत्वाच्च विचार्यत्वमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः ॥ (भा.)	८	६
३० अहमनुभवे समस्तोपाध्यनवच्छिन्नश्रुतिस्मृत्यवगतात्मतत्त्वप्रकाशेनात्मस्वरूपसन्दिग्धत्वम् । (भा.)	८	७
३१ अहमनुभवविषय एव श्रुतावपि प्रतिपाद्यते इति शङ्कातत्परिहारौ । (भा.)	८	८
३२ उपजीव्यप्रत्यक्षविरोधेन श्रुतीनामुपचरितार्थत्वशङ्का । (क.) ...	९	१
३३ आगमस्य स्वजन्यज्ञानप्रमितौ तदुत्पत्तौ वा प्रत्यक्षानुपजीव्यत्वोपपादनम् । (क.)	९	३
३४ उपजीव्यत्वेऽपि तात्पर्यवद्वाक्येनोपजीवकेनौपदेशिकेन यो होता सोऽध्वर्युरिति वाक्येनोपजीव्यातिदेशस्येव हिरण्यगर्भः संभवर्तताग्र इत्याधारमाधारयतीति विधियोगेनोपजीव्यमन्त्रस्येव चोपमर्दात् श्रुत्यनुपचरितार्थलोपपादनम् । (प.)	९	१०
३५ न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेनानुपचरितार्थलोपपादनम् । (भा.)	१०	२
३६ विधिवाक्यादेः तात्पर्यवतः प्रमाणान्तरानुग्रहणार्थमन्यार्थत्वनिरासे "न विधौ" इति शाबरभाष्याभिप्रायविवरणम् । (प.)	१०	८
३७ श्रुतित्वेन प्रत्यक्षप्राबल्यशङ्कायास्तत एव दौर्बल्यनिरूपणेन परिहारः (भा.)	१०	३
३८ उत्तरार्थे अंशच्छेदन्याययोजनम् । न्यायस्वरूपं च । (प.) ...	१०	१९
३९ परेण पूर्वस्य बाधेऽपच्छेदन्यायाप्रवृत्तिशङ्कापरिहारौ (प.)	१०	२७
३९ प्रयोगान्तरे पूर्वनैमित्तिकस्येव प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकप्रामाण्ये चारितार्थ्यसमर्थनम् (प.)	११	१७
४१ अहमनुभवस्य तद्विषयान्तःकरणादिविवेकाग्रहेणाध्यासत्वसमर्थनम् । (भा.)	११	२
४२ भेदप्रत्ययपुरःसरो गौणप्रत्यय इति कौण्डपायिनाग्निहोत्रदृष्टान्तेनोपपादनम् । (भा.)	११	५
४३ अग्निहोत्रपदस्यामघेयत्वं कौण्डपायिगतस्याग्निहोत्रस्य क्रियान्तरत्वं तत्र तस्य गौणत्वमित्यादिनिरूपणम् । (क.)	११	११
४४ अग्निहोत्रपदे व्यधिकरणबहुव्रीह्युपपादनम् ।	१२	९
४५ अहमनुभवस्य गौणत्वनिरासः । (भा.)	१३	४
४६ अहमनुभवे शरीरभेदग्रहनिबन्धनाध्यासनिबन्धनमेव प्रादेशिकत्वग्रहणम् (भा.)	१४	४
४७ अहमनुभवप्रामाण्यादात्मप्रादेशिकत्वशङ्काया अणुमध्यमपरिमाणत्वायसंभवस्य प्रतीत्यनुसारेण समर्थनम् ॥ (भा.)	१४	५
४८ अन्धोऽहमित्यादीनां कृशोऽहमित्यादीनां चार्शआद्यजन्यत्वेन प्रमाणत्वशङ्का कुणिरहमित्यादाविव भ्रमत्वसमर्थनं च ॥ (प.)	१४	२१
४९ अहंप्रत्ययस्यात्मन्यसामर्थ्येन श्रुतेरेव तत्र प्रामाण्येनात्मनः सन्दिग्धत्वोपसंहारः । (भा.)	१५	१
५० स्वरूपनिमित्तफलैरहमध्यासोपपादनम् । (शां. भा.)	१५	१
५१ अध्यासस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तकत्वस्य नैसर्गिकत्वस्य चोपपादनम् (क.)...	१६	१
५२ निर्विभागचितोऽनाश्रयत्वेनाध्यासक्रियाऽसंभवेनाध्यासस्य व्यवहारकारणत्वाक्षेपः । (क.)	१६	१
५३ पूर्वपूर्वाध्याससंस्कृताविद्यया सप्रतीतनाध्यासोपपत्त्या तत्समाधानम् । (क.)	१६	१
५४ नैसर्गिकपदेनैतद्वारणे स्वातन्त्र्येणाचा-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
र्याणां परिहारकथनवैयर्थ्यशङ्का (प.)	१६	१६
आध्यासिकेन बुद्धितादात्म्येनाध्यासान्तरोत्पत्तिनिरूपणपरनैसर्गिकविशेषणेन सर्गादौ प्रथमाध्यासात्पूर्वं आध्यासिकबुद्धितादात्म्याभावेन तादृशाध्यासाश्रयलाभः आचार्योक्तप्रकारेणैव संपादनीयः तदभिप्रायस्तु पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कारसचिवाविद्योपहितचित आश्रयत्वादध्यासक्रियासंभव इति। (प.)	१६	१
आरोप्यस्य वस्तुसत्तां विनाऽपि प्रतीतिमात्रेणारोपसंभवः। (भा.)	१७	२
सत्यानृतमिथुनीकरणरूपाध्यासो न संभवति; प्रतीयमानस्य सर्वस्यापि देहेन्द्रियादेः सत्यत्वादिति प्रत्यवस्थानम्। (भा.)	१७	६
८ स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति पूर्वदृष्टपदेनोक्तशङ्कापरिहारः (क.)	१८	३
९ तत्रावभासपदेन यौगिकेन संक्षिप्तलक्षणस्य रूढेन विस्तृतलक्षणस्य च विवक्षणम्। (क.)	१८	३
० प्रत्यभिज्ञादावतिव्याप्तिनिरासार्थं स्मृतिरूपपदमिति विवक्षणम् (भा.)	१८	११
१ पूर्वदृष्टपदस्यानृतपरत्वस्योक्तत्वात् प्रत्यभिज्ञायाश्चानृतविषयकत्वादतिव्याप्तिशङ्कानुपपत्तिशङ्का, स्मृतिरूपपदसत्वे एव तेन तादृशार्थविवक्षणमिति स्मृतिरूपपदाभावपक्षेणातिव्याप्तिरिति परिहारश्च। (क.) ...	१९	२
६२ गोत्वादिप्रत्यभिज्ञाया अपि लक्ष्यत्वादतिव्याप्तिशङ्कानुपपत्तिः, प्रत्यभिज्ञाया इव प्रमात्वेनोपपत्त्यार्थान्तरमेवातिव्याप्तिशब्दार्थ इति तत्परिहारश्च। (प.)	१८	३
६३ असन्निहितविषयत्वं स्मृतिरूपमिति विवक्षणादुक्तातिव्याप्तिनिरासः (भा.)	१९	१
६४ परत्रपदं स्मृतावतिव्याप्तिवारणार्थमिति निरूपणम्। (क.) ...	१९	४
६५ परशब्देन पूर्वदृष्टदेशान्यदेशस्य सत्यस्य अहंकाराध्यासजडाधिष्ठानकात्माध्यासयोरव्याप्त्या पूर्वदृष्टपदेन पूर्वदृष्टस्य तत्सजातीयत्वस्य वा रजताध्यासाव्याप्त्या सर्वत्र सर्वाध्यासप्रसंगेन च विवक्षणासंभवात्स्मृतिरूपपदेनाधिष्ठानविषमसत्ताकत्वविवक्षणेनैव सर्वदोषपरिहारात्परादिपदं निरर्थकमिति निरूपणम्॥ (प.) ...	१९	६
६६ स्मृतिरूपावभासपदाभ्यां ख्यातिचतुष्टयनिरासः। (क.)	१९	७
६७ स्वप्नेऽनुभूयमानपित्रादीनां अधिष्ठानाभावेनाव्याप्तिशङ्का, स्मर्यमाण एव पित्रादौ सन्निहितदेशकालत्वस्य समारोपेण तत्परिहारश्च॥ (भा.) ...	२०	१
६८ उक्तपरिहारो नैयायिकमतेनेति स्वमतेनात्माधिष्ठानकत्वेनाव्याप्तिपरिहारः तत्र प्रसक्तव्यावहारिकत्वनिरासश्च। (प.)	२०	१४
६९ प्रकाशमानतामात्रस्य रज्वादीनां सर्पादिभावापत्त्या सत्वनिराकरणेन सत्यानृतमिथुनीकरणसंभवोपपादनम् (भा.)	२१	८
७० मरीचीनां भावात्मनोपाख्येयतया तोयरूपेणानुभवगोचरत्वेऽपि प्रपञ्चस्य न तत्वमिति सत्ख्यातिवादिनः आशङ्का। (भा.)	२२	६
७१ असत एव विषयस्य क्षणिकविज्ञानेन प्रकाश इत्यसत्ख्यातिवादिशङ्कातत्परिहाराभ्यां सत्ख्यातिसमर्थनपूर्वकानिर्वचनीयख्यात्यनुपपत्तिशङ्का।(भा.)	२२	९
७२ सत्ख्यातिखण्डनेनानिर्वचनीयख्यातिसमर्थनम्॥	२३	१
७३ अनिर्वाच्येनापि तेन रजतप्रतीत्युपपत्तौ व्यर्थं देशान्तरस्थकल्पनम्। (क.)		
७४ दोषवशादसन्निकृष्टस्यापि भानकल्पनात् अभिनवरजतकल्पनावैयर्थ्यशङ्का। (प.)	२३	८
७५ प्रतारकवाक्याच्छशशृङ्गमरण्येऽस्ति तदेवंरूपं, तेनेदं प्रयोजनमिति रूपात् अवाप्तमोहस्य प्राप्तारण्यस्य काष्ठादौ प्राप्ते शशशृङ्गभ्रमे मनुष्यपशुपक्षिमृगाद्यनेकरूपैकवस्तुविषये स्वप्न इव चाभिनवरजतादिकल्पनमेवयुक्तमिति तत्परिहारः। (प.)	२३	१६
७६ प्रातिभासिकचैत्रज्ञानाद् प्रसिद्धचैत्रोद्देश्यकप्रवृत्तेः चैत्रप्रकारत्वमात्रेणोपपत्त्या रजतान्तर इव प्राति-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
भासिकरजतेऽपि दुष्टकरणसहकारि-संस्कारोपनीततत्ताविषयत्वोपपत्त्या चैत्रव्यक्तिविशेषभ्रमादेः तदेवेदमिति-प्रत्यभिज्ञायाश्चानिर्वचनीयख्यातिवादे समर्थनम् ॥ (प.)	२४	४
७७ अनिर्वचनीयख्यातिपक्षे जलबुद्बुदादेरिव नाशाप्रतीत्युपपत्तिः (प.)	२४	१०
७८ शुक्तौ रजतभ्रमानन्तरं बाधानुत्पत्तौ चायमाने रजतभ्रमे पाकरक्ते घटे श्यामोऽयमिति भ्रमेचान्यथाख्याति-शङ्कानिरासः। (प.)	२४	१३
७९ अबाधितस्वप्रकाशत्वं सत्त्वमिति सत्त्वनिर्वचनम्। (भा.)	२५	३
८० संसारस्य सत्यस्य श्रुतिप्रामाण्येन निवृत्तिसंभवादत एव जैवब्रह्मैक्यसंभवाच्च तदसत्त्वव्यवस्थापनवैयर्थ्य-शङ्का, सत्यस्यानिवृत्त्या सर्वोपपत्त्यर्थ-तदावश्यकत्वसमर्थनं च ॥ (क.)	२५	५
८१ तार्क्ष्यध्यानादेः कल्पिताकल्पितसाधारणज्ञानत्वेन निवर्तकत्वं सेतुदर्शनादेस्तु चोदितक्रियात्वेनेति प्रमात्वेन ज्ञाननिवर्त्यस्य संसारस्य मिथ्यात्वमेवेति निरूपणम् ॥ (प.) ...	२५	४
८२ अनिर्वचनीयतां द्रढयितुं मतान्तरोपन्यासः। (भा.)	२५	५
८३ तं केचिदिति भाष्यस्य ज्ञानाकाररजतस्य वस्तुसति अलीके वा बाह्ये नेदं रजतमिति बाधस्य रजतगोचरताया एवौचित्येन सत्यारोप इति आत्मख्यातिनिरूपणम् ॥ (भा.) ...	२६	१
८४ इदं रजतमित्यनुभवेन नेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययेन पुरोवर्तित्वप्रतिषेधेनानुमानेन वा रजतस्य ज्ञानाकारतायाः पुरोवर्तित्वेन कारणत्वेन वा श्रुत्या रजतालम्बनत्वस्य चासंभवेन स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयमेव प्रवृत्तिबाधाद्भ्रमशब्देन व्यवह्रियते इत्यख्यातिनिरूपणम् ॥ (भा.)	२६	८
८५ इदंकाराभिमुखरजतार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्येदं रजतमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशानुपपत्त्या सादृश्यनिबन्धनभेदाग्रहमात्रस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्त्या द्रव्यमात्रस्य पुरोऽवस्थितस्यालम्बनत्वोपपत्त्या दुष्टैरिन्द्रियैर्भ्रमज्ञानोत्पत्त्युपपत्त्या च भ्रान्तिज्ञानसिद्ध्याऽनिर्वचनीयख्यातिसमर्थनम् ॥ (भा.)	२७	१९
८६ विवादाध्यासितं रजतज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयकम्; रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वादित्यनुमानविरोधोऽख्यातिवादे। (भा.)	२८	१९
८७ उक्तानुमाने पुरोवर्तिनि साधने प्रवर्तके फलज्ञाने स्मरणे वाग्वादौ च व्यभिचारवारणार्थं **नियमेन तत्रार्थिन** इति विशेषणानि ॥ (क.)...	२८	५
८८ रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि उपायान्तरेणापि प्रवृत्तिसंभवात् असिद्धिः, व्यक्तिनियमेन हेतुसमर्थने फलज्ञानस्यापि प्रवृत्तिविशेषे नियमेन प्रवर्तकत्वाद्व्यभिचारतादवस्थ्यम्, एवं **तत्र** विशेषणं व्यर्थम्। एवं केवलप्रवर्तकत्वस्य कालादृष्टादिसाधारण्येन प्रवर्तकज्ञानत्वादिति विवक्षणीयतया तत एव वायुव्यावृत्त्याऽर्थिन इति व्यर्थमिति शङ्का। (प.)	२८	१
८९ विवादाध्यासितं रजतज्ञानमित्यनेन फलसाधनतानुमितिहेतुपरामर्शरूपरजतत्वहेतुविषयज्ञानं विवक्षितमिति तस्य नियमेन पुरोवर्तिविषयप्रवृत्तिजनकत्वात् नासिद्धिः, नापि व्यभिचारतादवस्थ्यम्, नियमविशेषणेन कालादिव्यावृत्त्या हेतौ ज्ञानत्वानिवेशेन वाग्वादिव्यावर्तनार्थनियमदत्तेनैव तद्व्यावर्तने प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं **रजतार्थीति** विशेषणमित्याद्युपपादनम् ॥ (प.)	२८	१०
९० इष्टसाधनताज्ञानं न प्रवृत्तिप्रयोजकं किंतु इष्टसाधनभेदाग्रहमात्रमिति शङ्का अनुमितावपि पक्षे लिङ्गवद्भेदाग्रह एव कारणमित्यापत्त्या विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेऽपीष्टसाधनतानुमित्यादिना तत्परिहारश्च ॥ (प.)	२९	१४
९१ प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या सत्यरजतज्ञानेनाप्यप्रवृत्त्यापत्त्या भ्रमनिवृत्तेः नेदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्तेश्चापत्त्या तत एव च केवलभेदाग्रहेण पुरोवर्तिनी-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
ष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावेन, भेदप्रतियोगितयोपस्थित्यविषयेष्टत्वघटितेन तेन वा प्रवृत्त्युपपादनासंभवेन, इदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगि इति ज्ञानादप्रवृत्त्यापत्त्या इदं नेति भेदविशिष्टपुरोवर्तिज्ञानं रजतस्मरणं चेति ज्ञानद्वयात्मकभ्रमस्थलेऽपि प्रवृत्त्यापत्त्या इदं रजतं इति भ्रमकाले यत्र घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति स्मरणं तत्र इदं रजतमिति प्रसिद्धभ्रमस्थले च प्रवृत्त्यभावप्रसंगेन च भेदप्रतियोगितयोपस्थित्यविषयत्वरूपस्य पुरोवर्त्यग्रहीतासंसर्गतत्वरूपस्य तादृशभेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहाभाववत्त्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्यापि पृथक्कारणत्वासंभवेन चाख्यातिवादनिरसनम् (प.)	२९	२४
९२ मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वासनिरासः स्वतःप्रामाण्यसमर्थनं च । (क.)	३०	२
९३ ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयोऽव्यभिचारनिश्चयादेवेति शङ्कायास्त्रेधा विकल्पेन निरासः । (प.)...	३०	२१
९४ ज्ञानस्वतःप्रामाण्यानुमानम्, तत्र प्रयोजनानि, तद्व्यवस्थानं च । (प.)	३१	३३
९५ शुक्तिकां हि रजतवदवभासते इत्यादिलोकानुभवेनानिर्वचनीयख्यातिसमर्थनम् (शां. भा.)	३२	१
९६ रजतवदिति वतिप्रत्ययस्य मिथ्यात्वार्थपर्यवसानम् । (प.)	३४	१५
९७ एकस्यानेकात्मतावभासे उदाहरणान्तरयोजनम् । (भा.)	३४	४
९८ प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासाक्षेपः । (शां. भा.)	३४	१
९९ आत्मस्वप्रकाशत्वोपपादनम् । (भा.)	३४	९
१०० संविदाश्रयत्वेनात्मनो जडत्वशङ्का (भा.)	३४	१२
१०१ अथ प्रकाशरूपफलस्योपपत्त्या जन्मादिनिषेधेनात्मत्वोपपादनम् । (क.)	३५	१
१०२ संवित्स्वप्रकाशत्वस्यात्मजडत्ववादिनोऽपि संमतत्वेन संविदोऽर्थप्रकाशत्वासंभवस्यार्थानिर्वचनीयत्वव्यवस्थापनद्वाराऽऽत्मरूपत्वोपपादकतर्यवोपयोगेन चार्थप्रकाशात्मकफलस्यात्माभेदबोधने एव संविद्वाचस्पत्यस्य सत्यादिश्रुतेश्च तात्पर्यमिति सोपपत्तिकनिरूपणम् । (प.)	३५	१
१०३ अर्थानां संविदश्चाध्यासिकसंबन्धातिरिक्तसंबन्धासंभवेन तेषां तदध्यस्तत्वनिरूपणम् । (भा.) ...	३६	१
१०४ आत्मस्वप्रकाशत्वे देवदत्तसुषुप्तिकालः, देवदत्तात्माऽस्तीति व्यवहारहेतुसाक्षात्कारवान्, कालत्वात्, इतरकालवदित्यनुमानम् प्रमाणम् । (क.)	३७	२
१०५ स्वप्रकाशे निरंशे चात्मन्यन्तःकरणाद्यध्यासासंभवशङ्कोपसंहारः । (भा.)	३७	८
१०६ औपाधिकरूपेणात्मनः सांशत्वात् विषयत्वाच्चाध्याससंभवनिरूपणम् । (भा.)	३८	३
१०७ आत्मनि बुद्ध्याद्यभेदस्येव तद्भेदस्याप्यध्यस्तत्वस्याशङ्कानिराकरणपूर्वकसमर्थनम् । (प.)	३८	१३
१०८ बीजाङ्कुरन्यायेनान्योन्याश्रयपरिहारः । (भा.)	३९	६
१०९ आत्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वमौपाधिकरूपेण, तच्चौपचारिकमिति निरूपणम्, तत्र पूर्वापरविरोधपरिहाराश्च । (प.)	३९	३
११० परोक्षेऽप्यात्मनि नभोदृष्टान्तेनाध्याससमर्थनम् । (शां. भा.) ...	३९	१
१११ नभःपरोक्षत्वादिसमर्थनम् । (भा.)	३९	१७
११२ श्रवणादिजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्याज्ञानेन विरोधोपपादनम् । (भा.)	४०	८
११३ प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वाक्षेपः । (शां. भा.)	४०	४
११४ प्रमातृत्वप्रमाद्यनुपपत्तिः अध्यासं साधयति । (शां. भा.) ...	४१	१
११५ विद्यावतां आचरमसाक्षात्कारमविद्यानुवृत्तिसमर्थनम् । (शां. भा.)	४२	२
११६ शास्त्रीयकर्मणामपि वेदान्तानामपि अविद्यावद्विषयत्वव्यवस्थापनम् । (भा.)	४३	१
११७ वर्णाश्रमवयोवस्थाविशेषाध्यासाश्रयेण शास्त्रप्रवृत्तिः ।	४४	७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
११८ सर्वानर्थप्रहाणार्थसर्वशास्त्रप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिरपि सर्वाध्यासे प्रमाणम्।	४५	९
११९ अध्यासभाष्यार्थनिष्कर्षः । ...	४५	२०
इत्यध्यासभाष्यविषयाः ।		

अथ जिज्ञासाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ समस्तदुःखोपशमरूपानन्दैकरसपरमप्रयोजनत्वं ब्रह्मज्ञानस्य संशयो ब्रह्मणि च जिज्ञासया सूच्यते इति जिज्ञासासूत्रस्य शास्त्रादित्वस्थापनम्। (भा.)	४६	११
२ लघूनि सूचितार्थानीति सूत्रलक्षणविवरणम्। (प.)	४७	१
३ अथैष ज्योतिरित्यत्रेवानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति निरूपणम्। (प.)...	४७	३
४ विशेषणीभूतब्रह्मतत्प्रमाणाद्यारम्भार्थत्वमथशब्दस्य कार्यान्तरपरिसंख्याफलकप्रैषानुवचने विशेषणीभूतदण्डस्य अप्राप्तदण्डप्रैषवानिति वाक्ये विधिवन्न संभवतीत्यादिनिरूपणम्। (प.)	४७	१
५ मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वम्। (प.)	४८	१
६ जिज्ञासाया अमीमांसात्वात् योगानुशासनवदनधिकार्यत्वम्। (भा.)	४८	१
७ लक्षितविचाराधिकारार्थोऽथशब्द इति शङ्कातत्परिहारौ।	४८	२
८ मङ्गलस्यावाच्यस्यालक्ष्यस्य च ज्ञाप्यस्य न वाक्यार्थेऽन्वय इति नाथशब्दार्थत्वम्। (भा.)	४८	६
९ ब्रह्मजिज्ञासाहेतुपूर्वप्रकृतापेक्षत्वेऽथशब्दस्येष्टापत्तिपक्षः, विकल्पाप्रतिभानेनाथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षपरत्वनिरासश्च। (भा.)	४९	२
१० अथैष ज्योतिरित्यत्र विकल्पाभावेऽपि पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दः स्वीकृत इति वार्तिकविरोधशङ्कायाः तस्यानन्तर्यार्थपरत्वेन निरासः। (प.) ...	४९	२
११ वेदाध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थ इति पक्षेऽत्रत्याथशब्दवैयर्थ्यशङ्कापरिहारः। (प.)	४९	१२
१२ धर्मशब्देन ब्रह्मणोऽपि ग्रहणेऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथक्शास्त्रवैयर्थ्यशङ्का विलक्षणन्यायसंग्रथनेन तत्सार्थक्योपपादनं पूर्वोत्तरतन्त्रयोरैक्याभ्युपगमः तत्र प्रौढ्या सिद्धान्तिनामपि मतान्तरसूचनं च। (प.) ...	४९	१४
१३ प्रौढ्यापि पूर्वोत्तरयोः तन्त्रयोरैक्याभ्युपगमोऽनुपपन्नः; ब्रह्मसन्न्यासापलपनतत्स्वीकारदेवताप्रत्याख्यानतदङ्गीकारविधिशेषतया तयाविनाच प्रामाण्यस्वीकारादिविरुद्धसिद्धान्तत्वाज्जैमिनिबादरायणयोरिति शङ्का। (प.)	५०	९
१४ ब्रह्मसंन्यासदेवतापलापानां द्वादशलक्षण्यामसूत्रितत्वेन आधानपवमानेष्टिजन्यसंस्कारनिचयमाहवनीयशब्दार्थमभ्युपगच्छता तत्संस्काराधारदेवताया अप्यभ्युपगमेन तिर्यगधिकरणे स्पष्टमभ्युपगमेन च देवतायां विरोधाभावेन विधिशेषतया प्रामाण्यसिद्धान्तस्य जैमिनीयस्यार्थवादमात्रविषयत्वेन ब्रह्मवाक्याविषयत्वेन तत्रापि अविरोधेन चैकप्रबन्धतोपपादनम्॥	५०	२२
१५ वेदाध्ययनानन्तर्यस्य वेदान्ताध्ययनानन्तर्यस्य वाथशब्दार्थत्वनिरासः। (भा.)	५१	२
१६ धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वादिग्रन्थस्य वेदान्तभागाविविक्षितार्थत्वशङ्कानिरासार्थं अतःशब्देन वेदार्थस्य विवक्षितत्वादिति विवक्षणवत् एकदेशाध्ययनासंभवेन सर्ववेदाध्ययनानन्तर्यमेवाथशब्दार्थ इति सूचनार्थत्वोपपादनम्। (प.) ...	५१	२०
१७ विविदिषन्तिवाक्यावगतस्य कर्मणां ब्रह्मज्ञाने विनियोगस्य वाक्यादेव न्यायादिसमवेतयोग्यतावगमपुरस्सरात्तदवगमसंभवेन ज्ञानोत्पत्तावनुपयोगेन कल्मषनिवर्हणद्वारा पुरुषसंस्कारद्वारा ऋणापाकरणद्वारा संयोगपृथक्त्वेन साक्षादेव वा ब्रह्मसाक्षात्कारफलया ब्रह्मभावनायाः सर्वापेक्षासूत्रसिद्धत्वेन तदनुष्ठानार्थमपेक्षितकर्मविचारानन्तर्यमथशब्दार्थ इति शङ्का। (भा.)	५१	४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१८ खादिरे पशुमिति वाक्यस्य फलजननार्थमपेक्षिताश्रयसमर्पकस्य तत्कल्पार्थानापादकत्वेन खादिरस्य क्रतुपुरुषोभयार्थतावत्कर्मणां स्वफलमोक्षोपयोग इति संयोगपृथक्त्वन्यायस्वरूपविवेचनपूर्वकमुपपादनम् । (प.)	५३	३
१९ ब्रह्मस्वरूपे साक्षात्कारे उत्पत्तिविकाराप्तीनामसंभवात् तत्र ब्रह्मोपासनाया कर्मानपेक्षोपपादनम् । (भा.)	५४	३
२० अविद्यापिधाननिरसनरूपे ब्रह्मसंस्कारे उपासनायाः शाब्दज्ञानसन्ततिरूपाया निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसन्ततिरूपाया वा अपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञानेनैव निवृत्त्या शब्दस्यापरोक्षज्ञानाजनकत्वेन च कर्मानपेक्षोपपादनम् । (भा.)	५४	१४
२१ नित्यापरोक्षब्रह्मविषयकज्ञानं शब्दजन्यमप्यपरोक्षमेवेति शाब्दज्ञानसन्ततेरविद्यानिवृत्त्युपपत्तिशङ्का । (प.)	५५	२
२२ शब्दजनितब्रह्मात्मैक्यधीवासितं मन एव साक्षात्कारकारणम्, न शब्दः, नापि अपरोक्षवस्तुविषयकज्ञानत्वमपरोक्षत्वमित्यादिविवेचनम् । (प.)	५५	१५
२३ स्वाविषयविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वं ज्ञानापारोक्ष्यमिति, दण्डकुण्डलोभयज्ञानानां दण्डिप्रत्यक्षे कोलाहलस्थलीयबुभुत्साजन्यशब्दविशेषप्रत्यक्षे चाव्याप्त्यादिनिरासपूर्वकमपरोक्षत्वनिर्वचनम् ॥ (प.)	५६	९
२४ ब्रह्मणो वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वविरोधात् उपहितस्यैव वृत्तिविषयत्वमिति निरूपणम् । (भा.)	५७	४
२५ उपहितब्रह्मसाक्षात्कारे उपासनायाः कर्मसहभावाभावेन तदनपेक्षोपपादनम् ।	५८	४
२६ अविद्यासंस्कारानुवृत्त्याऽनुवर्तमानस्य कर्मण आविद्यकस्यापि अविद्योच्छेदकत्वशङ्का । (भा.)	५८	७
२७ निर्विचिकित्ससाक्षात्कारवतोऽनुवर्तमानाविद्यासंस्कारस्यापि शरीरधर्मब्राह्मणत्वानभिमानेन कर्माधिकारनिरासः । (भा.)	५८	१४
२८ विहित इव निषिद्धेऽप्यनधिकारेण भिन्नकर्मतापातशङ्का, निषेधेऽभिमानिनोऽप्यधिकारेण तत्परिहारश्च । (भा.)	५९	७
२९ सगुणोपासकस्य कर्मसहकारित्वेन कर्मविचारानन्तर्यमथशब्दार्थो भवत्विति शङ्का, सगुणविचारस्य प्रासंगिकत्वेन तदनपेक्षया परिहारश्च । (प.)	६०	१४
३० कर्मणां विविदिषायामेवोपयोगः, नतु वेदने; विविदिषायाः प्रथमतो भाव्याकाङ्क्षायां भाव्यत्वेनान्वयात्, भावार्थाधिकरणेन सोमादिवाक्ये इव धात्वर्थस्यापि करणत्वे मत्वर्थलक्षणापत्तेः, इष्यमाणस्यैव भाव्यत्वमिति न्यायस्यात्र जिज्ञासाया अपि यज्ञसाध्यत्वस्यावश्यमङ्गीकरणीयत्वेनाप्रवृत्तेश्चेति निरूपणम् । (प.)	६०	२६
३१ ज्ञानरूपफलजनकत्वौपाधिकं जिज्ञासायाः फलत्वमिति प्रागेव ज्ञानेच्छायाः सत्त्वेन सिद्धत्वात् भाव्यत्वान्वययोग्यता नास्तीति ज्ञान एव कर्मणामुपयोगशङ्का, जिज्ञासाद्वैविध्योपपादनेनासिद्धाया अपरायास्तत्र भाव्यत्वेनान्वयेन तत्परिहारश्च । (प.)	६१	२३
३२ उपात्तदुरितनिबर्हणेन क्लृप्तेनैव कर्मणामुपयोगः, नतु संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावः । (भा.) ...	६२	१
३३ नित्यकर्मणां पापक्षयार्थत्वे तेन ज्ञानोत्पत्तौ च विविदिषन्तिवाक्यवैयर्थ्यशङ्का, ज्ञानोद्देशेन यज्ञाद्यनुष्ठाने नियततत्प्राप्तिरन्यथाऽनियतेति ज्ञापनार्थत्वेन तत्सार्थक्यं च ॥ (क.)	६२	४
३४ जायमानो वै ब्राह्मण इत्यस्याविरक्तगृहस्थविषयत्वोपपादनम् । (भा.)	६३	८
३५ कर्मब्रह्मावबोधयोः शेषशेषिणोः श्रौताऽऽर्थक्रमनिरासः । (भा.) ...	६४	५
३६ प्रयोजनवशात् क्रमनिर्णयन्यायरूपादिविवेचनम् । (क.)	६४	१
३७ अनुष्ठानद्वारा हेतुहेतुमद्भावाभावेऽपि प्रामाण्यद्वारा तस्य विद्यमानत्वादार्थक्रमशङ्का, प्रामाण्यद्वाराऽपि तदभावनिरूपणेन परिहारश्च । (प.) ...	६४	५

 Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
३८ पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणैः क्रमनिर्णायकतत्तन्न्यायस्वरूपादिविवेचनम् । (क.)	६५	१
३९ एकफलवदुपकारासंबन्धानां सौर्यार्यमणादीनामिवात्रापि क्रमानियम इति अंगक्रतूनामिति न्यायस्वरूपविवेचनपूर्वकमुपपादनम् (क.) ...	६५	१
४० कर्मब्रह्मविचारयोर्विलक्षणाधिकारिकत्वेन पाठमुख्यप्रवृत्तिक्रमाणां निरासः । (प.)	६६	१८
४१ गोदोहनस्य पुरुषार्थस्यापि अधिकृताधिकारस्येवात्र क्रमशङ्कापरिहारत्वस्येवाधिकृताधिकारत्वाभावेन वैषम्यादित्यादिनिरूपणम् ।	६७	३
४२ गोदोहनपुरुषार्थत्वाधिकरणस्वरूपविवेचनम् । (क)	६८	८
४३ धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदेन क्रमनिराकरणम् । (शां. भा.)	६९	१
४४ न केवलं स्वरूपतोऽपितु ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपीति निरूपणम् । (भा.)	६९	५
४५ आज्ञादिस्वरूपनिरूपणं तेषां अपौरुषेये वेदेऽसंभवात् वेदे चोदना उपदेश इत्यादिविवेचनम् । (क.) ...	७०	८
४६ ब्रह्मण आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिविधिविषयत्वनिरासेन धर्मवैलक्षण्यसमर्थनम् । (भा.)	७१	१
४७ नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्याऽनन्तर्यस्याथशब्दार्थत्वम् । (शां. भा.)	७१	२
४८ नित्यानित्यवस्तुविवेकपदार्थः, तेषु पूर्वपूर्वस्योत्तरनिमित्तत्वोपपादनम् । (भा.)	७१	१०
४९ नित्यानित्यवस्तुविवेकः सत्यानृतविषयविवेक इति परिष्कारः । (क.)...	७१	१३
५० एतादृशपरिष्कारः नित्यानित्यवस्तुविवेकेनेहामुत्रार्थफलभोगविरागनिरूपणपरभाष्योपपत्त्यर्थं, तदनुगुणमेव कर्मफलानित्यत्वग्रन्थस्यापि मिथ्यात्वापेक्षितानित्यतानिरूपणेनोपयोग इत्यादिनिरूपणम् । (प.) ...	७२	५
५१ शमदमादिस्वरूपविवेचनम् । (भा.)	७३	३
५२ ऐहिकेषु दुःखमिश्रितेष्वपि सुखेषु दुःखानुषङ्गमात्रेण वैराग्यासंभवः, आमुष्मिकेषु नित्येषु कथमपि न तत्संभव इति साधनचतुष्टयसंपत्त्यसंभवशङ्कापरिहारार्थत्वेनातःशब्दयोजनम् । (भा.)	७४	१
५३ ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति षष्ठीसमासप्रदर्शनम् । (शां. भा.)...	७५	२
५४ कात्यायनमतनिरूपणतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यार्थसंग्रहादिपुरःसरं ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र चतुर्थीसमासनिरासः । (प.)	७४	५
५५ ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति समासनिषेधशङ्कापरिहारादिना षष्ठीसमासव्यवस्थापनम् ॥ (प.) ...	७५	१९
५६ ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रोभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठ्या आवश्यकतया कर्मणि चेति समासनिषेधशङ्का, उभयोः कर्तृकर्मणोः प्रयोग एव सेति तद्वारणं च ॥ (प.)	७६	१३
५७ गम्यमानकर्तारमादायान्तर्धाविल्यादाविवोभयप्राप्तिषष्ठीशङ्का, अकाकारयोः प्रतिषेधो नेति तत्परिहारश्च । (प.)	७७	२
५८ जिज्ञासेत्यत्र ज्ञानं ब्रह्मावगतिः, सा च निःशेषसंसारनिबर्हणेन पुरुषार्थो विवक्षित इति चाशङ्कानिरासपूर्वकनिरूपणम् । (भा.)	७७	५
५९ जिज्ञासितव्यमिति तव्यप्रत्यय आर्थिकार्थमादायेत्यादिनिरूपणम् । (क.)	७८	४
६० वेदान्ताध्ययनस्याध्ययनविधिना वेदान्तार्थविवक्षाया धर्मजिज्ञासासूत्रेण च सिद्धत्वात् साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मविचारप्रतिज्ञानार्थत्वेनाथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रसार्थक्यम् । (भा.)	७८	१३
६१ अन्यत्र दृष्टवचन्व्यक्त्याभाससाम्येन तत्त्वमसीत्यत्रापि विभक्तिव्यत्ययादिना तस्मै त्वं तस्मात्त्वं तस्य त्वं तस्मिंस्त्वं इत्यादिकल्पनया शरीरशरीरिभावनिबन्धनसामानाधिकरण्यकल्पना, अतत्त्वमसीति विभागकल्पन-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
या च प्रसक्तसंदेहनिराकरणादिना विप्रतिपत्तिनिरासेन च मीमांसोपयोगः (प.)	७९	६
६२ लोकायतिकादिविप्रतिपन्नात्मस्वरूपप्रतिपादनेनास्तिकविप्रतिपन्नात्मस्वरूपप्रतिपादनेनचात्मविचारावश्यकतानिरूपणपूर्वकं जिज्ञासासूत्रभाष्योपसंहारः। (शां. भा.)	८१	४
६३ अनुमानार्थापत्त्योर्वेदार्थविचारोपयोगसमर्थनम् (प.)	८१	२
अथ जन्माद्यधिकरणविषयाः।		
१ यतो वेति वाक्योक्तजगज्जन्मादेः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां ब्रह्मलक्षकत्वे संशयः। (क.)...	८३	४
२ आनन्दाद्येवेति स्वरूपलक्षणस्यैव प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां संशयो युक्तः, नतु जगज्जन्मादिलक्षणस्य; तस्य विरोधाविरोधाभ्यामेव संशयादिशङ्का, आनन्दाद्येवेति वाक्यात् सकललक्ष्येतरव्यावृत्तलक्ष्यसमर्पणार्थं जगज्जन्मादिकमपि स्वरूपलक्षणमेवात्राभिमतमिति तत्परिहारश्च। (प.) ...	८३	१२
३ जिज्ञासाधिकरणेनास्याधिकरणस्याक्षेपसंगतिः, आक्षेपादिसंगतिस्वरूपं, आक्षेपसंगतिस्थले पूर्वाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनमेव प्रयोजनमित्यादिनिरूपणम्। (क.)	८४	२
४ आक्षेपोपोद्घातादिचिन्तादिषु दृष्टान्तविशेषावलम्बनेन प्रयोजनादिवक्तव्यत्वव्यवस्थापनम्। (प.) ...	८४	१३
५ जगत्, जगत्कारणत्वं वाऽशुद्धं न शुद्धब्रह्मणो लक्षणम्, नित्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वान्न तल्लक्षणमिति पूर्वपक्षः॥ (भा.)	८४	२
६ जन्मादि इति निर्देशस्य लिङ्गसामान्यविवक्षया तद्गुणतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणाविशेषशङ्का, श्रुतिसिद्धजन्मस्थितिभङ्गत्रयकारणलोपपत्त्यर्थं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेरेवाश्रयणेऽपि जन्मादय इति निर्देशप्रयुक्तगौरवनिरासार्थं लिङ्गसामान्यविवक्षोपपादनं च।	८४	२४
७ प्रधानकालग्रहलोकपालादीनामेव कारणत्वेन ब्रह्मणोऽकारणत्वमिति पूर्वपक्षः। (भा.)		
८ प्रधानादिकारणत्वपूर्वपक्षस्य श्वेताश्वतरश्रुत्याऽऽरूढत्वसमर्थनम्। (प.)	८५	६
९ पुरुषपूर्वपक्षस्य श्रुत्यन्तरालम्बनत्वस्यापि सत्वात्प्रावल्यनिरूपणम्, तन्निराकरणार्थमेवास्याधिकरणस्य प्रवृत्तिः, प्रधानादिकारणतायाः अन्यत्र निरासादत्र तदकारणत्वानुवादस्य कालाद्यकारणत्वे दृष्टान्तार्थतयोपपत्तिरित्यादिनिरूपणम्। (प.)... ...	८६	२
१० पुरुषकारणत्वनिषेधार्थप्रवृत्तानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येत्यस्य विवरणम्।(भा.)	८६	४
११ केषांचनाकर्तृणामपि भोक्तृत्वस्य वैश्वानराधिकरणावष्टम्भेनोपपादनम्। (क.)	८६	२
१२ षड्भावविकाराग्रहणेन जन्मादिग्रहणे प्रयोजनं, तत्स्वरूपविवेचनं च। (भा.)	८६	१३
१३ उत्पत्तिमात्रस्य लयाधारत्वमात्रस्य च लक्षणत्वं भवत्विति शङ्का, त्रिविधपरिच्छेदशून्याद्वैतब्रह्मपरिज्ञानार्थं त्रितयोपादानमिति तत्परिहारश्च। (क.)	८७	१४
१४ लक्षणेन सिद्धायाः ब्रह्मणः संभावनायाः द्रढीकारः। (क.) ...	८८	६
१५ अनुमानेन कारणसिद्धावपि तदेकत्वादीनां श्रुत्यैव सिद्धिरित्यादिनिरूपणम्। (प.)	८८	२
१६ लाघवतर्कसचिवेनानुमानेनैवैककर्तृसिद्धिशङ्का, अनेककर्तृकत्वाभावविशिष्टसकर्तृकरूपगुरुभूतार्थसाधने तस्यानुपयोगादिना तत्परिहारश्च। ...	८८	५
१७ वेदान्तवाक्यप्रथनार्थत्वमेव सूत्राणां, युक्त्यादीनां तदनुसारिणामेव प्रामाण्यम्, धर्म इव ब्रह्म न श्रुत्येकसमधिगम्यं, नापि पुरुषतन्त्रम्, ब्रह्मजिज्ञासायाः साक्षात्कारेणैव पर्यवसानमित्यादिनिरूपणम्। (शां. भा.)	८९	६
१८ पुरुषखातत्वेऽपि धर्मे विध्यादिसार्थक्योपपदनम्। (भा.) ...	९०	६
१९ ब्रह्मणो भूतवस्तुत्वे प्रमाणान्तरविषयत्वाक्षेपः, तत्र पराञ्चि खानीति श्रुत्यादिविरोधेन प्रत्यक्षाविषयत्वा-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
द्वेत्वाद्यसंभवनानुमानाद्यविषयत्वाच्च तत्परिहारश्च । (भा.)	९१	९
२० कश्चिद्धीर इति उत्तरार्धेन प्रत्यक्षविषयत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षाविषयत्वे तद्विरोधशङ्का, शब्दापेक्षतद्विषयत्वेन तत्परिहारश्च । (प.)	९१	६
२१ विमतं धीमत्कर्तृकमित्यनुमानस्य सिद्धसाधनादिदूषितस्य ब्रह्मण्यप्रामाण्यसमर्थनम् । (क.)	९१	६
२२ विमतं धीमत्कर्तृकमित्यनुमानेऽर्थान्तरबाधकाद्युद्भावनेनेश्वरसंभावनायां सत्यनुमानप्रतिषेधात् पूर्वत्रानुमानेन तत्संभावनासमर्पणात्पूर्वापरविरोधशङ्का, तत्परिहारश्च । (प.) ...	९२	७
२३ आनन्दाद्येवेति वाक्यानां गुणभूतपदार्थविशिष्टप्रधानपदार्थरूपवाक्यार्थसमर्पकत्वस्यैवावश्यकत्वात्, प्रकृष्टप्रकाशवाक्येऽपि व्यावृत्तचन्द्रपदवाच्यत्वादिनैव चन्द्रबोधनात् पदार्थरूपब्रह्माभिन्नानन्दादिबोधकत्वासंभवशङ्का, पदार्थप्रमितिस्थले वाक्यस्थतद्विशिष्टमपरपदाय प्रमापकत्वस्य प्रवृत्त्यात्र च पदार्थाप्रमितेः तादृशनियमाप्रवृत्त्या चन्द्रविशेषरूपेण प्रमापकप्रमाणान्तरामावेन चन्द्रस्वरूपमात्रपरत्वमेवास्य वाक्यस्येति तद्दृष्टान्तेन सत्यादिवाक्यानामपि स्वरूपपरत्वोपपादनेन तत्परिहारश्च । (क.)	९३	१
२४ सत्यादिवाक्यस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य च सखण्डार्थत्वनिरसनपूर्वकं अखण्डार्थत्वानुमानम् । (क.)...	९५	३
अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणविषयाः ।		
१ शास्त्रयोनित्वादिति हेतोः ईश्वरसार्वज्ञ्यदृढीकरणार्थत्वेनाथवा वेदनित्यत्वेन प्रसक्तविश्वयोनित्वाभावशङ्कानिराकरणार्थत्वेन वा योजनम् । (क.)	९५	११
२ सर्वज्ञत्वदृढीकरणेऽप्युक्तसूत्रतात्पर्यकथनम् । (प.)	९५	१६
३ वेदानित्यत्वप्रसाधनस्य वियत्पादे संगतस्यापीहानुषंगिकतयैव सिद्धेरसंगतावपि न क्षतिरिति निरूपणम् । (प.)	९५	१९
४ ऋग्वेदादिमहत्त्वस्य पुराणन्यायमीमांसादिप्रामाण्यस्य चोपपादनम् । (भा.)		२
५ ब्रह्म वेदाधिकविषयज्ञानवत् तत्कर्तृत्वात् यो यद्वाक्यकर्ता स तदधिकज्ञानवान् यथा पाणिनिरित्यनुमानप्रयोगः । (क.)	९७	१
६ विस्तरार्थं शास्त्रमित्यत्र विस्तरार्थविशेषणं वेदब्रह्मणोस्तुल्यविषयत्वभ्रान्तिनिरासार्थम्, विस्तरार्थशब्देन शब्दप्रपञ्च एवोच्यते इत्यपि बोधनम् । (प.)	९७	१
७ वेदकर्तृत्वेन पक्षधर्मताबलात् सर्वज्ञत्वसिद्धिः । (क.)	९७	२
८ ईश्वरस्यासदर्थोपाख्यानार्थज्ञानवत्त्वेऽप्यभ्रान्तत्वोपपत्त्या वेदविषयतदधिकोभयविषयज्ञानवत्त्वस्यैव साध्यत्वेन निश्वसितश्रुत्यनुसारेण पूर्वपूर्वानुपूर्व्यपक्षसकलवेदोच्चारणकर्तृत्वस्यैव हेतुत्वेनाध्यापकमन्वादिव्यभिचाराप्रसङ्गादिना चोक्तानुमानसाधुत्वव्यवस्थापनम् । (प.)	९७	४
९ वेदविषयज्ञानवत्त्वमात्रेणापि सर्वज्ञत्वसिद्ध्या तदधिकविषयज्ञानवत्त्वसाधनानावश्यकतानिरूपणम्, इदानींतनपुरुषहस्तगतवराटिकाज्ञानसाधनप्रकारश्च । (प.)...	९८	३३
१० अयं घटः, एतदन्यासर्ववित्कर्तृकत्वानधिकरणतदन्यावेदत्वानधिकरणसकर्तृकान्यः, घटत्वादिति व्यतिरेकतन्त्रानुमानवाक्यविवरणदृष्टान्तप्रयोजनादिकम् । (प.)... ...	९८	७
११ आनुपूर्वीरूपवाक्यानित्यत्वस्य मीमांसकानामपि संमतत्वेन पुरुषाख्यातत्वयनिबन्धन एवापौरुषेयत्ववादः । (भा.)	९८	३
१२ तत्र जैमिनीयवैयासिकादिमतभेदविचारः । (भा.)	९९	२
१३ शास्त्रयोनित्वादित्यस्यैव वर्णकान्तरपरतया ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वसाधनेन योजनम् । (शां. भा.) ...	९९	१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
समन्वयाधिकरणविषयाः ।		
१ विध्यन्वयं विना सिद्धवाक्याप्रामाण्येनाद्वितीयशुद्धब्रह्मणि वेदान्तानामप्रामाण्यमिति कर्माङ्गकर्तृस्तावकत्वादिनोपयोगः । (शां. भा.) ...	१००	८
२ पूर्वपक्षदार्ढ्यार्थं आम्नायस्येति जैमिनिसन्नोपन्यासः । (क.) ...	१००	३
३ मन्त्राधिकरणार्थसंग्रहः (क.) ...	१०१	१
४ उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगादिस्वरूपविवेचनेन सर्वत्रापि विधिषु सर्वप्रतीतिव्यवस्थापनेऽप्युत्पत्तिविधिलाघसाधारणव्यवहारोपपादनम् । (क.)	१०१	९
५ उपांशुयाजवाक्ये एव विधिवदुपक्रमोपसंहारैकरूप्यावधृततात्पर्यनिर्वाहार्थमेकमेवेत्यादीनामद्वितीयब्रह्मपरत्वोपपादनम् । (भा.)	१०२	५
६ उपांशुयाजाधिकरणस्वरूपविवेचनम् । (क.)	१०३	२
७ जामितापदस्य कृताकृताननुसंधिदोषपरत्वतन्द्रापरत्वयोरविरोधोपपादनम् । (प.)	१०३	३
८ उपांशुयाजाधिकरणरचनायां विशेषाः । (प.)	१०४	१
९ पुंवाक्यवत्पौरुषेयत्वाभावेन वेदान्तानां निरपेक्षप्रामाण्यसमर्थनम् । भूतार्थत्वस्य कार्यार्थत्वस्येव पौरुषेयत्वासाधकत्वं च । (भा.) ...	१०५	२
१० किं पुंवाक्यानां सापेक्षत्वं भूतार्थत्वेन आहो पौरुषेयत्वेनेति प्रन्यस्य, पौरुषेयत्वेन सोपाधिकत्वं शङ्कते इति तदवतरणस्य च परस्परविरोधपरिहारः । (प.)	१०५	३
११ वेदापौरुषेयत्वव्यवस्थापनम् । (भा.)	१०५	६
१२ हेयोपादेयरहितत्वेन वेदान्ताप्रामाण्यशङ्का, सिद्धब्रह्मावगमभावेन पुरुषार्थसिद्ध्या तत्परिहारश्च । (भा.)	१०७	१
१३ सोरोदीदित्यादयर्थवादानां वेदान्तानां च परस्परावैलक्षण्यशङ्कापरिहारौ । (भा.)	१०७	१७
१४ वेदानां स्वतःप्रामाण्योपपादनम् । (भा.)	१०८	८
१५ अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः इति संग्रहश्लोकव्याख्यानपूर्वककार्यपरवाक्यमात्रप्रामाण्यपक्षेण वेदान्तानां सिद्धब्रह्मण्यप्रामाण्येन प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव ब्रह्मसमर्पकत्वनिरूपणम् । (भा.)	१०९	१
१६ ब्रह्मज्ञानस्य रात्रिसत्रन्यायेन स्वर्गफलत्वनिरूपणम् । (भा.) ...	१११	४
१७ रात्रिसत्रन्यायस्वरूपविवेचनम् । (क.)	१११	४
१८ पिण्डपितृयज्ञन्यायाप्रवृत्तिः, तत्स्वरूपविवेचनं च । (भा.)	११२	४
१९ नित्यप्राप्तस्याप्यानन्दस्य फलत्वसंभवादात्यन्तिकाशरीरत्वरूपमोक्षसाधनब्रह्मावगमपर्यन्ता वेदान्ता इति निरूपणम् । (भा.)	११३	२
२० आत्यन्तिकाशरीरत्वस्य छांदसरूपतया निर्वचनम् । नित्यप्राप्तस्याप्यानन्दस्य मुख्यफलशङ्कापरिहारौ च । (प.)	११४	६
२१ ब्रह्मज्ञानस्य स्वर्गादिफलत्वनिरासनं तत्र विधिनिरासेन च नित्यफलोपयोगित्वनिरूपणम् । (भा.) ...	११५	१
२२ परिणामिपरिणामयोः कार्यकारणात्मना भेदाभेदादिनिरूपणेन परिणामिनित्यतासाधनम् । (भा.) ...	११७	२
२३ एकत्वज्ञानस्य संपदादिरूपत्वशङ्का तन्निरासाभ्यां स्थितवस्तुविषयत्वव्यवस्थापनम् । (भा.)	१२२	१
२४ मोक्षस्योत्पाद्यत्वविकार्यत्वसंस्कार्यत्वादिनिषेधेन तस्योपासासाध्यत्वनिषेधेन ज्ञानमात्रोपयोगनिरूपणम् । (शां. भा.)	१२५	३
२५ ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रियेति ज्ञानसाध्यत्वेऽप्यनित्यत्वापादनम् । (शां. भा.)	१२५	३
२६ पुरुषतन्त्रक्रियासाध्यत्वे एवानित्यत्वं नतु वस्तुतन्त्रक्रियारूपज्ञानतन्त्रत्वे इति तत्परिहारः (भा.) ...	१२८	११
२७ ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वोपपादनम् (भा.)	१२९	३
२८ श्रोतव्यादिवाक्यानां विधित्वसमर्थनम् । (भा.)	१२९	६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
२९ कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा । सिद्धबोधेऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनात् । इति संग्रहश्लोकविवरणेन वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधनेन प्रामाण्यसमर्थनम् । (भा.) ...	१३१	१
३० आद्यव्युत्पत्त्यनुसारेण प्रयोजनवत्त्वेऽपि कार्यपदाध्याहारावश्यकताशङ्का, तदनावश्यकतया तत्परिहारश्च । (प.)	१३२	२
३१ ब्रह्मणः उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणस्य क्रियां प्रति कर्मतया नान्वय इति निरूपणम् । (प.)	१३३	४
३२ विध्याद्यविषयस्यात्मनोऽविनश्वरस्य प्राधान्येन वेदान्तप्रतिपाद्यत्वोपपादनम् ।	१३४	१२
३३ दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नामेत्यनुक्रमणस्य धर्मजिज्ञासाविषयत्वम् । (भा.)	१३५	१३
३४ प्रयोजनवतो भूतोपदेशस्यापि प्रामाण्येनाम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्येकान्तेनाभ्युपगन्तुं न शक्यते इति निरूपणम् ।	१३५	१६
३५ अभिहितान्वयवादेन पदानामेकप्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वोपपादनम् । (प.)	१३६	४
३६ पदाभिहितपदार्थानां तदविनाभावेऽपि वाक्यार्थलक्षकत्वम्, वाच्यार्थस्यापि अजहल्लक्षणास्थल इव लक्ष्यार्थबोधविषयोपपादनम्, वाच्यार्थान्वयानुपपत्तिरिव पदवृन्दबोधितानन्वितपदार्थवाक्यार्थाभावानुपपत्तिरपि लक्षणाबीजमित्यादिनिरूपणम् । (क.)	१३६	९
३७ आकाङ्क्षापरतन्त्रेण वाक्यार्थप्रतीत्युपपत्त्या वाक्यार्थलक्षणावैयर्थ्यशङ्का तत्परिहारादिकम् । (प.) ...	१३६	१२
३८ ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिनिषेधवाक्यानामिव वेदान्तानामकार्थे ब्रह्मणि तात्पर्यप्रतिज्ञा । (क.)	१३८	१४
३९ भावार्थविषय एव विधिः; दध्ना जुहोतीत्यादावपि विशिष्टविधिरेवेति निरूपणम् । (भा.)	१३९	१
४० दध्ना जुहोतीत्यादावपि विशिष्टविध्यङ्गीकारे आघाराग्निहोत्राधिकरणविरोधतत्स्वरूपोपपादनादिकम् । (क.)	१४०	५
४१ आघाराग्निहोत्राधिकरणपूर्वपक्षादौ तत्तद्विशेषोपपादनम् । (प.) ...	१४१	६
४२ यदाग्नेयवाक्येऽपि भवत्यर्थाविधानेन कार्यविधाननिरूपणम् । (भा.) ...	१४२	२
४३ अत्रावसरप्राप्तपौर्णमास्यधिकरणस्वरूपविवेचनादिकम् । (क.) ...	१४२	१३
४४ वाजपेयपदमाख्यातपरतन्त्रं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र तु नामधेयपरतन्त्रमाख्यातमिति निरूपणम् । (प.)...	१४३	२२
४५ न हन्यादित्यत्र भावार्थविषयत्वाभावोपपादनम्, तत्रावसरप्राप्तप्रजापतिव्रतन्यायोपपादनं च । (क.)...	१४३	१०
४६ न हन्यादित्यत्रापि विधारकप्रयत्नरूपभावार्थविषयत्वशङ्का । (क.) ...	१४५	४
४७ विधारकप्रयत्नविध्यपेक्षया परिपाल्यत्वेन गुरुमतादिरीत्या हननाभावविधिपक्षोत्कर्षशङ्का, नञो हन्यादिति विशिष्टेनान्वयेन विधारकप्रयत्नशङ्का नायुक्तेति तत्समर्थनं च । (प.) ...	१४५	३
४८ हन्याच्चेत्यनेन रागप्राप्तहननानुवादेन नञाऽभावबोधनमेव न हन्यादित्यत्र वाक्यार्थ इति निरूपणम् । (भा.)	१४५	९
४९ न हन्यादित्यत्र हननकर्तव्यत्वाभाव एव वाक्यार्थ इति टीकाकृदभिमतेऽपि प्रौढ्या पूर्वोक्तमानन्तर्यव्याख्यानमिति निरूपणम् । (प.) ...	१४६	१४
५० कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनत्वं लिङर्थः, तत्र कर्तव्यतासमवेतेष्टसाधनत्वस्य लोकतोऽवगतौ शास्त्रेणानिष्टसाधनत्वबोधनम्, तेनेष्टसाधनत्वाभावबोधः, अनिष्टसाधनत्वस्यावगताविष्टसाधनत्वस्येत्यादिविवेचनम् । (भा.)	१४६	५
५१ कर्तव्यत्वस्य लिङर्थकोटौ निवेशायोगशङ्का तत्परिहारादिकम् । (प.)...	१४७	२
५२ अनिष्टसाधनत्वे बोधितेऽपि इष्टसाधनत्वाभावाबोधकत्वशङ्का, अनिष्टसाधनत्वबोधने दृष्टफलादिच्छाया निवृत्त्या तत्पर्यवसानं रागान्धे तदभावेन पुरुषभेदेन प्रामाण्याप्रामाण्यायोगादिप्रसंगपरिहारार्थं		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
बलवदनिष्टानुबन्धीरिति इष्टविशेषणविवक्षणादिकं च । (प.) ...	१४८	१७
५३ वस्तुमात्रस्य कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरावर्णनस्यानर्थक्यं, श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारदर्शनेन मननादिनिष्प्रयोजनं इत्यादिशङ्कानिराकरणम् । (शां. भा.)...	१४९	४
५४ देहात्मप्रत्ययादिगौणत्वनिरासेन तन्मिथ्यात्वसमर्थनम् । (भा.) ...	१५१	५
५५ श्रवणादीनां लोकतः साक्षात्कारसाधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यामसिद्ध्या विधिविषयत्वशङ्कापरिहारादिकम् । (क.)	१५३	१
५६ वेदान्तानां प्रतिपत्तिविधिपरत्वनिरासेन ब्रह्मात्मावगतिपरत्वोपसंहारेण च त्रिकालाबाध्याद्वितीयब्रह्मावाप्त्योपसंहारः । (प.)	१५४	४
५७ जीवविषयप्रतिबिम्बावच्छेदपक्षयोः किं टीकाकारसंमतमिति विचारेणावच्छेदपक्षव्यवस्थापनम् । (प.) ...	१५५	५

ईक्षत्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे ब्रह्मणि समन्वयसूत्रसिद्धसमन्वयाक्षेपेणाक्षेपसंगतिनिरूपणम् । (प.) ...	१६१	८
२ प्रधानपरमाण्वनिर्वचनीयाविद्याजगत्कारणत्वमतैर्विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् । (भा.)	१६१	५
३ ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात् प्रधानस्य च तत्संभवात् प्रधानमेव कारणमिति निरूपणम् । (भा.)...	१६२	४
४ ब्रह्मणो निरवयवत्वेनैवापरिणामित्वस्य प्रधानस्य सावयवत्वेनैव परिणामित्वस्य च संभवात् ब्रह्मणि ज्ञानक्रियाभावस्य प्रधाने तत्सत्त्वस्य च निरूपणवैयर्थ्यशङ्का, यः सर्वज्ञ इत्यादीनां ब्रह्मण्यनुपपत्त्या प्रधाने एव समन्वयार्थत्वेन तत्परिहारश्च । (प.)	१६२	१३
५ प्रधानकारणवादे ईक्षणकर्तृत्वात्मशब्दस्वाप्ययकारणत्वश्रुतीनामुपपत्तिप्रदर्शनम् । (भा.)	१६३	३
६ ईक्षतेः प्रायपाठादचेतनपरत्वं अभ्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा भवेदग्रिम इति शाबरभाष्यानुसारेणोपपादनम् । (क.)	१६३	३
७ अभ्यप्राय इति शाबरवचनस्य अन्तरावाक्यविहितोपांशुयाजस्योत्पत्तिशिष्टपौर्णमासीकालशून्यस्य तावद्भूतामिति वाक्यकल्पितविधिनाऽग्नीषोमीयोपांशुयागमात्रस्य तदवगमनेऽप्यन्यदैवतस्यानवगमेन प्रयाजानामिव प्रसक्ताप्राधान्यनिराकरणार्थशिरो वा एतद्यस्येति विषयकप्रायवचनाच्चेति सूत्रस्थत्वाद्युपपादनम् । (प.)	१६३	७
८ पौर्वापर्यपरामर्शाद्यदाम्नायोऽजसा वदेत्, जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतनेच स ओजस इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकस्य ब्रह्मण एव सर्वज्ञत्वाद्युपपादनेन विवरणम् । (भा.)	१६५	३
९ संशयाभातात्प्रायपाठानिश्चायकत्वस्य विशये प्रायदर्शनादित्यधिकरणस्वरूपविवेचनपूर्वकोपपादनम् । (क.)...	१६७	५
१० अत्रावसरप्राप्तालभतिसंज्ञपनवाचित्वस्योपपादनम् । (प.) ...	१६७	१७
११ छान्दोग्ये तेजआद्युपक्रमः त्रिवृत्करणाभिप्राय इति निरूपणम् । (भा.)	१६८	७
१२ पञ्चीकरणप्रक्रियानिराकरणेन त्रिवृत्करणप्रक्रियाव्यवस्थापनम् । (क.)	१६८	७
१३ पञ्चीकरणत्रिवृत्करणप्रक्रिययोर्निरूपणम् । (प.)	१६९	१
१४ षोडशकलब्रह्मस्वरूपोपपादनम्, प्रधानकारणत्वे छान्दोग्यगततदीक्षितृत्वश्रवणानुपपत्तिश्च ।	१६९	१
१५ उदाहरणमनादरणीयमिति न्यायनिष्ठं शास्त्रमिति च द्योतयितुं प्रश्नोपनिषद्वाक्यमुदाहर्तुं छान्दोग्यवाक्यमुदाहृतमिति निरूपणम् । (क.) ...	१६९	६
१६ अथवा गुणोपसंहारमभिप्रेत्य छान्दोग्यवाक्योदाहरणमिति निरूपणम् । (क.)	१६९	१०
१७ सत्त्वगुणवत्त्वेन ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वेन वा सर्वज्ञत्वोपपादनासंभवेन प्रधानकारणत्वखण्डनम्, ब्रह्मण्येव तदुपपत्तिप्रदर्शनं च । (शां. भा.)	१६९	६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१८ आत्मनो नित्यज्ञानक्रियत्वेऽपि सर्वज्ञत्वोपपत्तिप्रदर्शनम् । (शां. भा.)	१७०	४
१९ ईक्षतेरिति धात्वर्थनिर्देशः यजतेरितिवदित्यत्रेतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वमिति सूत्रगतयजतिशब्दो विवक्षित इति तदधिकरणस्वरूपादिविवेचनपूर्वकमुपपादनम् । (क.)	१७०	१
२० दृष्टान्ते यजतिपदस्यार्थपरत्वेऽपि प्रकृते शब्दपरत्वेऽपि नानुपपत्तिरिति शङ्कातत्परिहारौ । (प.) ...	१७०	१३
२१ ईक्षतिगौणशङ्कापरिहारार्थत्वेन गौणश्चेदिति सूत्रयोजनम्, आत्मशब्देन स्वरूपं आत्मशब्दश्च विवक्षित इत्यादिनिरूपणं च । (शां. भा.) ...	१७२	९
२२ ज्योतिःशब्दवदात्मशब्दानेकार्थत्वशङ्कासमाधानार्थत्वेन तन्निष्ठेति सूत्रयोजनम्, तद्व्याख्यानं च । (शां. भा.)	१७३	११
२३ हेयत्वावचनादिति सूत्रव्याख्यानम् ।	१७४	९
२४ खाप्ययादिति सूत्रतद्विवरणे ...	१७५	१
२५ गतिसामान्यादिति सूत्रतद्विवरणे ।	१७५	१८
२६ श्रुतत्वाच्चेति सूत्रतद्भाष्ये	१७६	१

अथानन्दमयाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ब्रह्मलक्षणप्रमाणसमन्वयैः पर्यवसितस्यापि शास्त्रस्योपहितविषयस्यापि क्वचिदुपाधिविवक्षा क्वचिन्नेत्यादिनिरूपणार्थत्वेनोत्तरसंदर्भप्रवृत्तिरिति निरूपणम् । (भा.)	१७६	५
२ गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यपक्षिणम् । मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकवद्विवरणे । (भा.) ...	१७८	२
३ पूर्वाधिकरणेनास्याधिकरणस्य प्रत्युदाहरणसंगतिनिरूपणम् । (क.)	१७८	१
४ चतुष्कोशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरतोच्यते । प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते इति श्लोकतद्विवरणे । (भा.)	१७९	१
५ सिद्धार्थबोधनोपयुक्तानामपि श्रुत्यादीनामत्र शास्त्रे प्रमाणत्वेन व्यवहारोपपत्तिः ।	१७९	२
६ प्राचुर्यार्थत्वेऽपि मयटः सशरीरस्याल्पसुखसंबन्धसंभवात् नानन्दमयपरमात्मत्वमिति तज्जीवपरत्वोपपादनम् । (प.)	१७९	९
७ आनन्दमयस्य प्रधानस्य सर्वान्तरत्वेन प्रतिपादितस्य स्थूलारुन्धतीन्यायेन प्रतिपिपादयिषितपरमात्मपरत्वोपपादनम् । (भा.) ...	१८०	१
८ तत्प्रकृतवचने मयडिति विहितमयडन्तस्यानन्दमयशब्दस्य परमात्मपरत्वासंभवशङ्कातत्समाधानपरत्वेन विकारशब्दादिति सूत्रयोजनम् । (क.)	१८०	७
९ तत्प्रकृतवचने मयडिति सूत्रस्य वैयाकरणैर्द्वेधा व्याख्यातस्यापि न वृत्तिकारमतानुगुण्यमिति शङ्कायाः तृतीयाव्याख्यानोपपादनेन समाधानम् । (प.)	१८०	३
१० तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति सूत्रस्य मयट्प्राचुर्यार्थत्वे युक्त्यन्तरपरतया योजनम् । (शां. भा.)	१८१	१८
११ सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रप्रकृतब्रह्मपरत्वमेवानन्दमयपदस्य प्रकृतत्वादसंबन्धपदव्यवायाभावाच्चेति मन्त्रशब्दस्य लक्षणया प्रकरणपरतया मान्त्रवर्णिकमिति सूत्रयोजनम् । (शां. भा.)	१८२	१
१२ सत्यवाक्यस्यानन्दमयवाक्यस्य च व्याख्येयव्याख्यानभावस्याविशदत्वात् कोशचतुष्टयस्य मन्त्रपदार्थत्वाङ्गीकारेण कोशचतुष्टयप्रतिपादितब्रह्मपरत्वमेवानन्दमयवाक्यस्यापीति टीकाकृतां योजनान्तरयोजनम् । (क.)	१८१	२
१३ ब्रह्मविदाप्नोतीत्यारभ्यानन्दमयान्तस्य परस्परसंबन्धनिरूपणम् । (प.)...	१८२	१
१४ नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रस्य आनन्दमयस्य जीवादन्यत्वपरतया योजनम् ।	१८३	५
१५ भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रस्यापि पूर्वोक्तार्थे योजनम् । (शां. भा.) ...	१८३	११
१६ भेदव्यपदेशस्यौपाधिकत्वव्यवस्थापनम् । (शां. भा.)	१८३	१६
१७ कामाच्च नानुमानापेक्षेति सूत्रस्यानन्दमयप्रधानत्वमतनिरासार्थत्वेन योजनम् । (शां. भा.)	१८४	७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१८ अस्मिन्नस्य चेति सूत्रतद्विवरणे । (शां. भा.)...	१८४	११
१९ वृत्तिकारमतनिरासेन स्वसिद्धान्तप्रारम्भः । (शां. भा.)	१८४	२०
२० पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसंगतिनिरूपणम् । (क.)...	१८४	३
२१ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते । विशुद्धं विकृतं त्वानन्दमयशब्दप्रतीतिः । इति स्वसिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.) ...	१८६	१
२२ आनन्दमयपदे प्राचार्यविवक्षणेऽपि दुःखानुवृत्तिनिरूपणम् । (क.)...	१८६	२
२३ प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे व्यधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकत्वं तद्विशेष्यत्वे स्वसमानाधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकत्वमिति नियमात् वृत्तिकारमते आनन्दमयपदे आनन्दविशेष्यतयैव बोधस्य विवक्षितत्वात्पूर्वोक्तार्थव्यवस्थापनम् ॥ (प.)	१८६	१८
२४ मयटो विकारार्थस्यानन्दशब्दाद्यचोऽपि नित्यमिति योगविभागेनोपपादनम् । (प.)...	१८७	१
२५ प्रायपाठपरित्यागः मुख्यत्रितयलङ्घनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनमिति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)...	१८७	२
२६ तत्प्रकृतवचनसूत्रप्रथमव्याख्यानेन प्रचुरानन्दपरत्वेऽपि आनन्दमयशब्दस्यानन्दे प्राचुर्यस्योत्कर्षरूपस्यात्र विवक्षितुमशक्तेः प्रायपाठानुसारेण जीवपरत्वेऽप्यत्रोपपत्तेश्चामुख्यत्वमेव । ब्रह्मपुच्छवाक्ये पुच्छशब्दलक्षकत्वं मतद्वयेऽपि समानमेवेत्यादिनिरूपणम् । (प.)	१८७	१०
२७ भूमविद्यायाः सत्यवाक्ये इव तस्माद्वेत्यादीनां पुच्छवाक्य एव पर्यवसानमिति निरूपणम् ।	१८८	२
२८ आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादिसूत्राणां गुणेऽत्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन स्वसिद्धान्तपरतया योजनम् । ...	१८८	५
२९ गुणेत्वन्याय्यकल्पनेति न्यायस्य पाशाधिकरणस्वरूपविवेचनादिनोपपादनम् । (क.)	१८८	२
३० आनन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रस्य आनन्दमयपर्यायान्नातं पुच्छं ब्रह्म प्राधान्येन प्रतिपाद्यम्, निगमश्लोकस्य ब्रह्मशब्दाभ्यासविषयत्वात्, आनन्दमयः, न निगमनश्लोकविषयः, तद्घटकब्रह्मशब्दाविषयत्वात्, इत्यनुमानद्वयपरतया योजनम् । (प.)	१८९	२
३१ प्रतिष्ठापदसार्थक्येन पुच्छपदाधारत्वलक्षणया अर्थान्तरप्रतिपादनपरेणापि शब्दैक्यमात्रेणैकरूप्योपपत्त्याऽवयवपरत्वाप्रसंगेन सानन्दमयसकलजगत्कारणत्वस्य पुच्छब्रह्मण्येव समन्वयेन तस्यैव तदवयवत्वासंभवेन च पुच्छवाक्यस्य प्राधान्येन परमात्मपरत्वोपपादनम् ॥ (प.)	१८९	११

अथान्तरधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पूर्वाधिकरणेन संगतिनिरूपणपूर्वकं मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे नतु । तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविरिति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	१९२	२
२ सगुणोपासनया निर्गुणसाक्षात्कारसिद्धिनिरूपणम् । (क.)	१९२	२
३ देवानां कर्मानधिकारसमर्थनम् । (क.)	१९३	५
४ रवेर्जीवन्मुक्तत्वेन तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरिति न्यायेन सर्वपाप्मोदितत्वोपपादनम् । (क.)... ...	१९३	१२
५ सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते । ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ॥ इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.) ...	१९४	३
६ आदित्यपुरुषस्य सार्वात्म्यनिरासः । (प.)	१९४	१३
७ मुख्यस्य सर्वपापोदेयस्य जीवेऽप्यसंभवात् असंकुचितस्य तस्य ब्रह्मण्येव पर्यवसानमिति निरूपणम् ॥ (प.)	१९५	०
८ भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रतद्भाष्ये । (शां. भा.)	१९६	१२

अथाकाशाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पूर्वाधिकरणदृष्टान्तेन संगतिनिरूपणेन संशयप्रदर्शनेन "प्रथमत्वात् प्रधा-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
नत्वादाकाशं मुख्यमेव नः। तदानुगुण्येनान्यानि नेयानीति विनिश्चय" इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	१९६	२
२ सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः पौर्वापर्यपरामर्शात्प्रधानत्वेऽपि गौणतेति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	१९८	५
३ अस्य लोकस्येत्यस्य शब्दस्य पृथिवीमात्रपरत्वशङ्कासमाधानाभ्यां प्रश्नस्यानन्तवस्तुविषयत्वोपपादनम्। (प.)	१९९	४
४ अनन्तवस्तूपक्रमानुसारेणाकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम्, वेदोपक्रमाधिकरणन्यायस्वरूपविवेचनं च॥ (क.) ...	१९९	१०
५ प्रतिष्ठात्ववदनन्तत्वस्याप्यापेक्षिकत्वखण्डनम्। (प.)	२००	४
६ आकाशवाक्यपूर्वोत्तरसंदर्भविवेचनम्। (क.)	२०१	१
७ अनन्तत्वसकलोत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वपरोवरीयस्त्वादिलिङ्गानामनन्यथासिद्धानामाकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे नियामकत्वम्। (प.)	२०१	१

अथ प्राणाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पूर्वाधिकरणेनातिदेशाक्षेपानन्तर्यसंगतिनिरूपणम्।	२०१	३
२ विषयसंदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तवर्णनेनाकाशाधिकरणेन गतार्थतानिराकरणार्थस्य—अर्थे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे। मानान्तरावगम्ये तु तद्वत्तात्त्वव्यवस्थितिः। इति संग्रहश्लोकस्य विवरणम्।	२०१	४
३ अवधारणोपबृंहितसर्वभूतसंवेशनोद्गमनस्य श्रुत्येकगम्यत्वादविकाशशङ्काभावशङ्का, सर्वभूतशब्दस्य प्राणिपरत्वेन तत्संवेशनोद्गमनस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन तत्परिहारश्च। (प.)	२०२	१
४ उद्गीथप्रतीहारयोः कार्यकरणसंघातदेवतापरत्वेन तत्प्रायपाठात् प्राणोऽपि देवता भवितुमर्हतीति पूर्वपक्षः। (भा.)	२०	९
५ प्राणिभक्ष्यत्वोक्त्या प्रसिद्ध्यतिशयेन चान्नादिशब्दस्यापि देवतापरत्वाभावेन प्रायपाठेन देवतापूर्वपक्षस्य भाष्यविरोधशङ्कान्वारुत्यवचनत्वेन तत्परिहारेण च वायुविकारपूर्वपक्षस्यैव भाष्यटीकाकल्पतर्वादिसंमतत्वोपपादनम्। (प.)	२०२	१७
६ पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात्। अपौरुषेये वेदे तत्संगतिः किं करिष्यतीति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.) ...	२०३	२
७ श्रुत्यन्तरे इन्द्रियमात्रलयप्रतिपादनस्यैकं वृणीत इत्यस्येवावयुत्यनुवादत्वनिरूपणम्। (क.)	२०३	१
८ ब्रह्मवाचिपदस्य विशेष्यत्वे श्रुतिः विशेषणत्वे वाक्यं, तस्यैवाभावे तदसाधारणधर्ममात्रनिर्देशे लिङ्गमित्यादिस्वरूपकथनम्, स्ववाक्यश्रुतलिङ्गस्य वाक्यान्तरापेक्षलिङ्गात् प्राबल्यान्न वायुविकारघटकत्वं प्राणशब्दस्येत्यादिनिरूपणं च॥ (प.) ...	२०५	६

अथ ज्योतिरधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ विषयविशयनिर्देशपूर्वकं औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्य तेजोलिङ्गोपलम्भनादिति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	२०६	१
२ सर्वनाम प्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविधातकृत्। प्रसिद्ध्यपेक्षि सत् पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति" इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे।	२०५	१४
३ आमिक्षावाक्ये सापदं यथा प्रसिद्धपयःपरं, यथा दधिमधुघृता इति वाक्ये तत्पदं दध्यादिद्रव्यसप्तकयागपरं, तथाऽत्रापि सर्वनाम प्रसिद्धार्थमिति निरूपणम्। (प.) ...	२०८	२
४ संज्ञाभेदात् प्रकरणविच्छेदाच्चायैष ज्योतिरित्यत्रैतच्छब्दस्येवात्रापि संज्ञाभेदादिना सर्वनाम्नः प्रस्तोष्यमाणपरत्वमेव युक्तमिति शङ्का, संज्ञाधिकरणन्यायस्यात्राप्रवृत्त्या तत्परिहारश्च।	२०८	१३
५ वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायस्य शेषमक्षे योजनम्। (क.) ...	२०८	१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
६ सोमरसस्य हुतशेषस्य व्यवस्थापनम् । (प.)	२०९	२३
७ छन्दोभिधानादिति सूत्रतद्भाष्ये ।	२११	१२
८ आकाशाधिकरणेन गतार्थत्वशङ्का, अधिकाशङ्कया तत्परिहारश्च । (भा.)	२११	४
९ गायत्रीशब्दस्य तदनुगतब्रह्मपरत्वपक्षोपपादनम् । (भा.)... ...	२११	१५
१० गौण्या वृत्त्या गायत्रीपदस्य ब्रह्मपरत्वपक्षस्य लक्षणया तदनुगब्रह्मपरत्वपक्षस्य च विशेषकथनम् । (प.)	२१३	१
११ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चेति सूत्रतद्भाष्ये ।	२१३	१२
१२ उपदेशभेदादिति सूत्रतद्भाष्ये । ...	२१४	२
१३ चतुरधिकपदार्थविवेचनम् । (प.)	२१५	२

अथ इन्द्रप्रतर्दनाधिकरणविषयाः

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ अनेकलिङ्गसंदोहे बलवत्कस्य किं भवेत् ? लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितमिति टीकानुसारेण प्राणाधिकरणाकाशाधिकरणान्तरधिकरणैर्गतार्थत्वशङ्कापरिहारेणाधिकरणारम्भः । (क.)... ...	२१६	१
२ किं सर्वाण्यपि समबलानि; उत एकमेव प्रबलम्, यदेकं, तदा कस्य लिङ्गिनो लिङ्गमिति संदेहप्रदर्शनेनोक्तशङ्कातत्परिहारौ । (प.) ...	२१६	१
३ उपासनत्रितयपूर्वपक्षेणोक्ताधिकरणगतार्थताशङ्कानिरासः । (भा.)...	२१९	२
४ मुख्यप्राणजीवेन्द्रब्रह्मोपासनानि चत्वार्येव पूर्वपक्षयितव्यानीति शङ्कापरिहारेणोपासनात्रितयपूर्वपक्षसामञ्जस्योपपादनम् । (प.) ...	२१९	४
५ "न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदिति सूत्रतद्भाष्ये । (शां. भा.) ...	२२०	४
६ शास्त्ररूपदृष्ट्या तूपदेश इति सूत्रतद्विवरणे । (शां. भा.)	२२०	२६
७ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति सूत्रम् ।	२२०	३८
८ उपासनात्रितयपूर्वपक्षे प्रसक्ते तन्निराकरणार्थं उपासात्रैविध्यादित्यस्योपासनात्रैविध्यापत्तेरन्यत्र प्राणशब्दस्याश्रितस्य ब्रह्मपरत्वस्यात्रापि संबन्धादिति योजना । (प.) ...	२२१	३९
९ विधिश्रुत्यादिप्राप्तोपासनत्रयस्य वाक्यभेदपरिहारार्थं परित्यागे वाक्यालिङ्गप्राबल्यन्यायविरोधः, उपक्रमोपसंहारावधृतैकवाक्यतानिर्वाहार्थं कुत्रापि लिङ्गाद्युपमर्दो न कृतः, उपांशुयाजाधिकरणे वैश्वानराधिकरणे च विधेयालाभात् यच्छब्दोपनिबन्धाच्च विष्ण्वादिवाक्ये अष्टाकपालादिवाक्ये च विधित्वपरित्याग इत्यादिशङ्का तात्पर्यवलिङ्गं वाक्यं वा पूर्वमप्यतादृशाभ्यां श्रुतिलिङ्गाभ्यां प्रबलमेवेति तत्परिहारश्च । (प.)	२२२	६
१० ब्रह्मणः प्राकरणिकत्वेऽपि भूमविद्यायां नामाद्युपासनविधिवत् श्रवणादिविधिवत् यज्ञादिविधिवच्चोपासनात्रितयोपपत्तिशङ्कापरिहारौ । (क.)	२२३	२
११ "मामेव विजानीहि" इत्यस्य ब्रह्मोपासनाविधिपरत्वाभावेन निष्कृष्टाद्वितीयपरमात्मसाक्षात्काराभिमुखीकरणार्थत्वेनैवोपयोगात्रिविधोपासनापूर्वपक्षासंभवनिरूपणम् । (प.)	२२३	२
१२ अत्रत्यविषयवाक्यादिविवरणम् । (क.)	२२३	३
१३ तत्र प्रज्ञापदस्य बुद्धिपरत्वशङ्का, तद्व्युदासेन जीवपरत्वव्यवस्थापनं च ।	२२४	२१

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तत्र सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ असंकरेण प्रथमद्वितीयतृतीयपादार्थसंग्रहः । (क.)	२२७	१
२ प्रथमपादे इत्यादिवृत्तानुवादभाष्यस्य संगत्यादिसूचनेनोपयोगनिरूपणम् । (प.)	२२७	१
३ सर्वं खल्वित्यादिविषयवाक्यार्थसंग्रहः । (भा.)	२२७	१
४ तज्जलानित्यस्य विग्रहप्रदर्शनम् । (प.)	२२८	१
५ स क्रतुं कुर्वीतेति विहितध्यानाङ्गतया शमविधिहेतुमन्निगदार्थवादस्योपास्यब्रह्मसमर्पकत्वासंभवेन मनोमयादिशब्दबोधितजीवोपासनापूर्वपक्षः । (भा.)	२२८	२
६ हेतुमन्निगदाधिकरणस्वरूपविवेचनम् । (क.)	२२८	८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
७ उत्पत्तिशिष्टन्यायेनापि ब्रह्मोपास्यत्वाभावनिरूपणम्। (प.)... ...	२२८	९
८ नह्यत्रानूयमाना इज्यन्त इत्यत्रेव तेन ह्यत्रानिमित्तापि हिशब्दस्य हेतुपरत्वशङ्कासमाधाने। (प.) ...	२२९	१
९ समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते। तद्धितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्तक इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.) ...	२२९	३
१० तद्धितार्थस्य संदिग्धत्वेऽपि स क्रतुं कुर्वीतेति तच्छब्दस्य मनोमयादिसमवहितस्यात्मन एवोपास्यत्वसमर्पणेनाकाङ्क्षाशान्तेर्न विप्रकृष्टवाक्यापेक्षेति शङ्का।	२२९	१९
११ मनोमयादिपदानां तत्पदोपात्तजीवविशेषणतया नान्वयः, किंतु अन्यार्थसंहितप्रकृतोपासनाविषयब्रह्मविशेषणतयेति पूर्वोक्तशङ्कापरिहारः। (प.)	२३०	१
१२ जीवलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयः, नतु ब्रह्मलिङ्गानां जीव इति समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् इति संग्रहश्लोकतद्विवरणाभ्यां निरूपणम्॥ (भा.)	२३०	५
१३ ब्रह्मलिङ्गानां सत्यसंकल्पत्वसर्वकर्मत्वादीनां ब्रह्मण्यनन्वये तत्क्रतुन्यायविरोधशङ्का, तत्क्रतुन्यायस्य जीवप्राप्यर्हगुणविषयत्वेन तत्परिहारश्च। (प.)	२३१	९
१४ अधिष्ठानासाधारणरूपज्ञानसत्वेन ब्रह्मण एव ग्रहणमिति कल्पतरुग्रन्थे प्रवृत्ते जीवस्य जीवभावनिवृत्त्यापत्तिः, अनिवृत्तौ कल्पितभुजङ्गवैलक्षण्येन ब्रह्मधर्माणां जीवेऽप्युपपत्तिरिति शङ्कातत्परिहारौ। (प.)	२३२	१
१५ अपौरुषेये वेदे विवक्षाऽभावाभिधानपरभाष्यस्य स्वातन्त्र्याभावपरतया योजनम्। (प.)	२३३	३
१६ उपादानानुपादानशब्दयोः परिग्रहपरित्यागपरत्वेन व्याख्याने प्रयोजननिरूपणम्। (क.)	२३३	२
१७ गृहं संमार्ष्टीत्यत्र चमसादिसंसर्गपूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां चमसाधिकरणस्वरूपविवेचनम्। (क.)... ...	२३३	४
१८ शरीरपरमात्मामेदेऽपि परमात्मसंसारित्वादेः, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति सूत्रनिर्देशस्य चोपपत्तिः। (भा.)	२३७	३
१९ सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणविषयवाक्येऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वसमन्वयः। (प.)	२३७	२

अत्राधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ब्रह्मक्षत्रेषु ओदनत्वनिर्देशस्य गौणस्य भोज्यत्वेन नाश्यत्वेन वा विवक्षणीयत्वेन तत्सिद्धस्यात्तृत्वस्य भोक्तृत्वरूपस्य संहर्तृत्वस्य वाऽनश्नति अविक्रिये च परमात्मन्यसंभवेन जीवाभिपरत्वमिति पूर्वपक्षः। (भा.) ...	२३८	१
२ प्राणिकर्मानुसारेण सकलस्य युपगन्नाशहेत्वदृष्टपरिपाकमेलनासंभवात् क इत्था वेदेत्यस्य तदधिकरणमात्रविषयत्वाच्चोक्तपूर्वपक्षसमर्थनम्। (प.)	२३८	१४
३ मृत्यूपसेचनसूचितसकलजगद्भोक्तृत्वस्य तत्संहर्तृत्वरूपस्य वा परात्मनोऽन्यत्रासंभवात् ब्रह्मक्षत्रपदयोर्लक्षणया सर्वोपलक्षणत्वाच्च परमात्मैवात्तेति सिद्धान्तनिरूपणम्। (भा.)	२३९	१
४ अन्वयानुपपत्त्यभावेऽपि पञ्चनखादिष्विवार्थिकान्यनिवृत्तिविवक्षायाः प्रयोजनाभावाद्ब्रह्मक्षत्रपदयोः सर्वोपलक्षणत्वे न कोऽपि दोष इति निरूपणम्। (प.)	२३९	१८
५ यस्य ब्रह्मचेति वाक्यस्यास्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वोपपादनम्। (प.)... ...	२४०	७

गुहाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ऋतं पिबन्तावित्यत्र पिबन्तावित्यस्य बुद्धिजीवपरत्वं जीवपरमात्मपरत्वं वा सुप्तसृष्टिमत्रोपधेयेष्टकानां सृष्टिशब्देनेव लाभात् संशयसमर्थनम्। (भा.)	२४१	३
२ तत्रावसरप्राप्तभूमाधिकरणस्वरूपविवेचनम्।	२४२	४
३ नियताधारतावुद्धिजीवसंभविनी नहीति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	२४०	

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
४ गुहाप्रवेशसुकृतलोकावस्थानब्रह्मविद्वचनविषयाणां ब्रह्मलिङ्गत्वनिरासेन पूर्वपक्षोपसंहारः । (प.) ...	२४२	९
५ ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयतेति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (प.)	२४३	१
६ गुहाप्रवेशसुकृतलोकवर्तित्वानां जीवे जीवद्वितीयत्वान्तरङ्गचेतनत्वादिधर्माणां बुद्धौ चासंभवाज्जीवपरौ विवक्षिताविति निरूपणम् । (प.) ...	२४३	७
७ गन्तृगन्तव्यत्वेन मन्तृमन्तव्यत्वेन च जीवपरमात्मनोरेवात्मानं रथिनमित्यादौ विशेषणाच्च जीवपरमात्मानावेव विवक्षिताविति निरूपणम् । (शां. भा.)	२४४	४
८ द्वासुपर्णेति वाक्येऽप्येतदधिकरणयोजनं, तन्निरासः, तत्र पैङ्गिरहस्यब्राह्मणावष्टम्भादिकं च । (शां. भा.)	२४४	११

अथान्तराधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ एष दृश्यत इत्येतत् प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यत इति अन्तरधिकरणगतार्थताशङ्कापरिहारयुक्तिसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.) ...	२४५	१०
२ अमृतत्वाभयत्वात्मत्वब्रह्मत्ववामनीत्वादीनां प्रतिबिम्बे योजनेन कं च खं चेत्यग्निवाक्यस्याचार्यवाक्यनियन्तृत्वाभावेन च प्रतिबिम्बपूर्वपक्षोपन्यासः । (भा.)	२४६	५
३ अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती । प्राप्य सन्निहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणी । इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.) ...	२४६	९
४ संयद्वामत्वादीनां ब्रह्मणि समन्वयः । (भा.)	२४७	२
५ पूर्वापरसंदर्भनिरूपणपूर्वकं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति वाक्यार्थविवेचनम् । (भा.)	२४८	३
६ आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति वाक्यस्य तुशब्दघटितत्वेन कैश्चन विशेषैः साकमाचार्यो विद्यामिमां सगतिं वक्ष्यतीत्यितादृशाभिप्रायस्य स्थूणाखननन्यायेनोपपादनम् ।	२४९	७

अन्तर्याम्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ अधिकरणविषयविशयपूर्वपक्षाणामुत्सूत्रं रचनेन तन्निरासार्थतया सूत्रयोजनम् । (शां. भा.)... ...	२५२	२
२ स्वकर्मोपार्जितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति । तक्षादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेदिति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	२५२	२
३ देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरमिति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	२५३	१५
४ दृष्टत्वाद्यसंभवेन प्रधानान्तर्यामित्वेऽपि शारीरान्तर्यामित्वे न दोष इति शङ्कानिरासार्थतया शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते इति सूत्रावतरणतद्भाष्यादिकम् । (शां. भा.) ...	२५३	१७

अदृश्यत्वाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ परिणामो विवर्तो वा सारूप्यस्योपलभ्यते । चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते । जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् । योनिशब्दो निमित्तं चेत्कुतो जीवनिराकियेति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	२५५	७
२ अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम् । यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते । इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.) ...	२५६	११
३ विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते । इति सारूप्याभावाच्च प्रपञ्चो ब्रह्मणः परिणाम इति शङ्कानिराकरणश्लोकतद्विवरणे । (भा.)...	२५७	२
४ जीवाज्ञानाश्रयत्वस्य वाचस्पत्यभिमतस्य भाष्यविरोधशङ्कापरिहारौ ।(क.)	२५८	४
५ अग्निमूर्धेत्यादीनां हिरण्यगर्भविषयत्वमित्यन्येषां मतनिरूपणम् । (शां. भा.)	२५९	१९
६ ईश्वरस्यापि हिरण्यश्मश्रुत्वादिवत्त्वमूर्धत्वादिसंभव इति शङ्का उपस्थितस्य हिरण्मयस्य विग्रहसंभवेऽपि प्रकृ-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
तस्य ज्ञेयस्यापाणिपादस्य तदसंभव इति परिहारश्च। (क.)... ...	२५९	४
३ सार्वात्म्यलिङ्गस्य मूर्धादिबहुश्रुतिभिर्बाधाद्धिरण्यगर्भपरत्वम्। (क.)...	२५९	६
४ द्युमूर्धत्वादीनां हिरण्यगर्भेऽप्यसंभवः; सार्वात्म्यविवक्षायां परमात्मग्रहणमेव स्यात्, निर्गुणेऽपि सार्वात्म्यप्रतिपत्त्यर्थं तत्कल्पनसंभवादिति शङ्कापरिहारौ। (प.)	२५९	१
वैश्वानराधिकरणविषयाः।		
१ पूर्वोत्तरसंदर्भवाक्यार्थादिवर्णनपूर्वकं विषयवाक्यसंग्रहः। (भा.) ...	२६१	३
२ संगतिनिरूपणपूर्वकं वैश्वानरः किमनात्मा, उतात्मा अनात्मत्वेऽपि किं जाठरोऽन्यो वा। आत्मत्वेऽपि किं जीवः उत परमात्मेति संदेहः। (क.)	२६१	८
३ अत्रादित्यपरत्वमपि पूर्वपक्षे शङ्कनीयमिति शङ्का, वैश्वानरशब्दस्यादित्ये उभयसंप्रतिपन्नत्वेन, तच्छङ्केति, वैश्वानरं केतुमन्तमिति श्रुत्यनुसारेण तस्यादित्यपरत्वे सोऽपि पूर्वपक्षोऽन्यो वेत्यनेन संगृहीत इति तत्परिहारश्च। (प.)	२६१	७
४ साधारणशब्दयोरात्मवैश्वानरशब्दयोः द्युमूर्धत्वादिविशेषसमभिव्याहारेण वैश्वानरशब्दपरमात्मत्वसिद्धान्तः। (शां. भा.)	२६३	१
५ शब्दादिभ्य इति सूत्रतद्विवरणे।		
६ निश्चितार्थेनाग्नेयं चतुर्धा करोतीति वाक्येनानिश्चितार्थं तं चतुर्धा विभज्य बर्हिषदं करोतीति वाक्यं निर्णीयते। एवं को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रम्याज्ञातवैश्वानरवाक्येन निर्णीतार्थेन वाजसनेयिगतवैश्वानरवाक्यस्यापि परमात्मपरत्वनिर्णयः। (क.) ...	२६३	२
७ तं बर्हिषदमिति वाक्यस्य आग्नेयवाक्यश्रुतविशेषपर्यवसानाभावशङ्कातत्परिहारौ। (प.)	२६५	४
८ प्रादेशमात्रश्रुतेरास्मरथ्यवादरिजैमिनीनामुपपत्तयः। (शां. भा.)...	२६६	१५
९ वैश्वानरवाक्येऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वसमन्वयः, अस्पष्टलिङ्गानामुन्मेषणप्रकारश्च।	२६८	४

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः।

तत्र द्युभ्वाद्यधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पारवत्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः। इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	२७०	२
२ बन्धनहेतुत्वमात्रस्य पारावारमध्यवर्तित्वविशिष्टस्य तस्य वा सेतुशब्दार्थत्वनिरासः, अमृतस्यैष सेतुरित्यत्रामृतस्येति षष्ठ्या एष पदार्थेनान्वयनिरूपणं च।	२७०	५
३ द्युभ्वाद्यायतनस्य परमात्मत्वमिति सिद्धान्तोपपादनम्, सेतुशब्दगौणत्वस्य पदद्वयसाधारण्योपपादनं च। (भा.)	२७२	१
४ आमिक्षापदस्य पयःपरत्वमिवैष इति शब्दस्य ज्ञानपरत्वोपपादनम्॥ (प.)	२७३	६
५ परमात्मप्रकरणे न पठितमिति कृत्वाचिन्तेति कृत्वाचिन्तोद्घाटनार्थत्वं प्रकरणाच्चेति सूत्रस्येति आशङ्कानिरासपूर्वकमुपपादनम्॥ (प.) ...	२७६	२
६ यस्मिन्द्यौरिति श्रुतेरस्पष्टलिङ्गत्वोपपादनम्॥ (प.)	२७७	२
भूमाधिकरणविषयाः।		
१ यत्र नान्यत् पश्यति इति भूमवाक्यपूर्वसन्दर्भादिविवेचनम्॥ (भा.)	२७७	७
२ एतस्मिन्प्रन्थसन्दर्भे यदुक्तात् भूयसोऽन्यतः। उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम्। इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.) ...	२७८	७
३ प्राणादीनामेव प्राकरणिकत्वम्, आत्मनस्तु सन्निधिमात्रमिति प्राणमिति प्राणपरत्वमेवेति यत्रेति वाक्यस्येति निरूपणम्।...	२७८	५
४ परमात्मनः प्राकरणिकत्वेऽपि लिङ्गसहकृतेन स्थानेन प्रकरणबाधात् नामा-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
दिसन्निधानमात्रस्यापि बलवत्वात् प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षोपादनसूचनम् ॥ (प.)	२७९	५
५ परमात्मपरत्वसिद्धान्तोपपादनम् ॥ (भा.)	२८०	१
अक्षराधिकरणविषयाः ।		
१ योगाद्बलीयस्त्वात् शब्दार्थयोस्तादात्म्याच्चाक्षरशब्दस्य वर्णपरत्वपूर्वपक्षः । (प.)...	२८२	६
२ वर्णेऽपि अक्षरशब्दस्य यौगिकत्वशङ्कातन्निरासौ । (प.)	२८२	८
३ शब्दे ब्रह्मणोऽप्योतत्वस्य निरूपणपूर्वकं पूर्वपक्षोपसंहारः । (प.)...	२८३	४
४ अम्बरान्तधृतेः परमात्मन्येव संभवात् अक्षरशब्दस्य परमात्मपरत्वसिद्धान्तः । (प.)	२८३	१५
५ अम्बरान्तौतत्वचनस्य गौणत्वशङ्कातन्निरासौ । (प.)	२८४	१
६ एतद्वै तदक्षरमिति विषयवाक्येऽस्पष्टलिङ्गत्वसमन्वयः । (प.) ...	२८६	२
ईक्षतिकर्माधिकरणविषयः ।		
१ कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः । इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	२८६	९
२ ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः । इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	२८७	७
३ परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति वाक्यसार्थक्यार्थं ईक्षणस्य परमात्मविषयत्वम्, ध्यानेक्षणयोरसमानविषयत्वं, ईक्षणस्य तत्त्वविषयत्वमित्यत्र परस्परविरोधशङ्कातत्परिहारौ च । (प.)	२८७	१०
दहराधिकरणविषयाः ।		
१ पूर्वाधिकरणेन दहराधिकरणस्याक्षेपसंगतिसमर्थनम् । (प.) ...	२८९	९
२ आधेयत्वाद्विशेषाच्चेति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.) ...	२९०	८
३ एकस्यैवोपमानोपमेयभावानुपपत्त्या दहरशब्दस्य तेन तस्योपमेयत्वमिति संग्रहश्लोकतद्विवरणाभ्यां भूताकाश-परत्वनिरासेन परमात्मपरत्वोपपादनम् ॥ (भा.)	२९१	३
४ उपाध्यपेक्षया भेदारोपेऽपि न भूताकाशतुल्यत्वं हार्दाकाशस्येति निरूपणम् । (प.)	२९२	६
५ ब्रह्मलोकफलार्थिनः स्वयमेतच्छास्त्राधीनविचारे प्रवृत्त्यसंभवेऽपि विचारितैतच्छास्त्राचार्योपदेशाधीने दहरविद्यावाक्यमात्रविचारे श्रवणमननयोः संभवः । (प.)	२९२	६
६ ब्रह्मपुरशब्दस्य सिद्धान्तानुगुण्यसमर्थनम् । (भा.)	२९२	६
७ ब्रह्मशब्दमुख्यत्वमेऽपि न जीवपरिग्रहासंभव इति शङ्कातत्परिहारौ । (प.)		
८ उत्तरहेतुप्रपञ्चनार्थं गतिशब्दाभ्यामिति निरूपणम् । तद्विवरणं च । (शां. भा.)	२९४	७
९ तस्मिन्यदन्तरित्यत्र तच्छब्देन व्यवहितहृदयपुण्डरीकपरामर्शेन दहराकाशोपास्यत्वाभ्युपगमे छान्दोग्यभाष्यविरोधपुनःसंकीर्तनवैयर्थ्यादिशङ्कातत्परिहारौ । (प.)	२९५	५
१० ब्रह्मलोकशब्दे निषधस्थपतिन्यायेन कर्मधारयसमासव्यवस्थापनम् । तन्न्यायस्वरूपविवेचनं च । (क.)...	२९६	१
११ कर्मधारयबलीयस्त्वे निमित्तनिरूपणम् । (व.)	२९६	१९
१२ आकाशसादृश्येनाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगेऽपि यावान्वायमाकाश इति वाक्योपपत्तिनिरूपणम्, तत्र दृष्टान्तस्य पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतेति वाक्यस्यार्थविवेचनम्, तस्य प्रकृते समन्वयश्च । (प.) ...	२९८	
१३ हृदयपुण्डरीकावेष्टितस्यापि दहराकाशस्य व्यापकत्वसर्वसमाश्रयत्वयोः श्रूयमाणयोरुपपत्तिनिरूपणम् । (प.)	२९९	८
१४ दहराकाशं प्रकृत्याख्यातोपाख्यानानिरूपणम् । (भा.)	३००	१०
१५ एष संप्रसाद इति वाक्यशेषानुसारेण जीवपरत्वशङ्का तत्परिहारौ । (भा.)		७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१६ जीवब्रह्मणोरभेदासंभवशङ्का पत्परिहारौ।	३०७	३

अनुकृत्यधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ न तत्र सूर्यो भातीत्यत्र निजर्थाध्याहारापेक्षकारकविभक्तित उपपदविभक्तेर्बलीयस्त्वात्सप्तमीव्यवस्थापनम्। (प.)	३०८	६
२ अभानं तेजसो दृष्टं सति तेजोऽन्तरे यत इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	३०९	१
३ पूर्वाधिकरणेनाक्षेपसंगतिनिरूपणम्।		
४ ब्रह्मण्येव तु तल्लिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	३१०	७

प्रमिताधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ नाञ्जसा मानमेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते इति सांशयिकसामग्रीसंग्रहश्लोकतद्विवरणे।	३१४	२
२ अक्षुष्टश्रुत्यनुसारेणेशानश्रुत्यन्यथानयनेन जीवपरत्वपूर्वपक्षविवेचनम्। (भा.)	३१४	४
३ प्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः। जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः। इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे।	३१५	११

देवताधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ देवताधिकारचिन्तायाः मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्त्यर्थत्वनिरूपणम्। (क.)	३१७	४
२ देवतानां मार्गपर्वत्वचिन्तनवैराग्यसिद्ध्यादिप्रयोजनान्तरनिरूपणम्। (प.)	३१८	१
३ कर्मस्वनधिकारिणामपि स्वयं प्रभातवेदानां देवानां ब्रह्मविद्यायामधिकारनिरूपणम्। (शां. भा.) ...	३१८	४
४ देवताविग्रहस्य सोपपत्तिकं समर्थनम्। (भा.)	३१८	११
५ उपनयनस्याध्ययनवाधिकारिविशेषणस्य कल्पितस्य देवेषु निरासः। (क.)	३१८	६
६ देवताविग्रहत्वे वेदाप्रामाण्यब्रह्मजगत्कारणत्वशङ्कयोर्निरासः। (शां. भा.)	३१९	४
...र्मणि विरोधापादने परिहर्तव्ये शब्दप्रभवत्वहेतोरुपयोगप्रकारनिरूपणम्। (प.)	३२२	३
८ श्रुतिस्मृतिभ्यां जगतः शब्दप्रभवत्वोपपादनम्। (शां. भा.) ...	३२२	५
९ प्रत्येकं मिलितानां वा वर्णानामवाचकत्वात्स्फोटवादोपपादनम्। (भा.)	३२२	५
१० गौरित्येकं पदमित्यनुभवस्य स्फोटे प्रामाण्यसमर्थनम्। (भा.) ...		
११ वर्णानामेव वाचकत्वादौपाधिकैकत्वादिना गौरित्येकं पदमित्यनुभवस्याप्युपपत्तेः स्फोटवादनिरासः। (भा.)	३२४	१
१२ वेदानित्यत्वसाधनम्। (शां. भा.)	३३१	१
१३ सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेन वेदनित्यत्वविरोधशङ्कातत्परिहारौ। (भा.)	३३१	४
१४ साक्षिभास्येऽज्ञाने प्रत्यक्षादिप्रमाणावृत्तावपि परदृष्ट्याऽनुमानादिप्रमाणनिरूपणम्। (प.)	३३३	५
१५ नाज्ञासिषमित्यनुभवस्य ज्ञानाभावविषयत्वनिरासः। (प.)	३३४	१
१६ प्रमाणान्तराविरुद्धे आर्थवादिकेऽप्यर्थे वेदप्रामाण्यविवेचनम्। (भा.)	३४१	३

अपशूद्राधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ कर्मस्वन्यभावादनधिकारेऽपि विद्यायामनधिकारः शूद्राणां न संभवतीति पूर्वतन्त्राधिकरणेनागतार्थतोपपादनम्। (भा.)	३४९	४
२ अवैधादित्यादिपूर्वतन्त्रयुक्तेरभ्युच्चयमात्रत्वेन मूलयुक्तित्वाभावनिरूपणम्। (क.)	३४९	६
३ पूर्वतन्त्रे अवैधत्वमेव मूलयुक्तितया विवक्षितमिति शङ्कातन्निरासौ। (प.)	३४९	५
४ संस्कारपरामर्शादित्यादिसूत्रैरिति बहुवचनोपपत्तिः। (प.)	३५०	२४
५ पूर्वतन्त्राधिकरणेनाध्ययनसंस्कारकर्मत्वस्यापि सिद्ध्या पुनर्गतार्थताशङ्का, शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेन विद्याधिकारेऽधिकाशङ्कानिरासेन तत्परिहारश्च। (प.)	३५१	११
६ स्वाध्यायविधेः स्वतन्त्रफलार्थत्वेन ब्रह्मविद्यायां शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेन संसर्गविद्यामात्रेवाऽधिकार इति पूर्वपक्षसमर्थनम्। (भा.)	३५२	२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
७ अध्ययनस्य फलवत्कर्मब्रह्मावबोधफलत्वेन तद्वतस्त्रैवर्णिकस्यैवाधिकारः न तु शूद्रस्येति सिद्धान्तः । (भा.)	३५२	१०
८ विध्यभावात् न्यायबाधाचार्थवादिकलिङ्गेन संवर्गविद्यायां शूद्राधिकारनिरासः । (भा.)...	३५३	१०
९ शूद्राणामपि विद्याङ्गोपनयनस्यामन्त्रकस्य मानवशास्त्रानुसारेणाशङ्कातन्निरासौ । (प.)	३५७	११
कम्पनाधिकरणविषयाः ।		
१ यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजतिनिःसृतमिति वाक्ये वायुपरत्वपूर्वपक्षतन्निरासपूर्वकब्रह्मपरत्वसिद्धान्तौ । (भा.)	३५९	२
ज्योतिरधिकरणविषयाः ।		
१ ज्योतिःशब्दस्य तेजःपरत्वपूर्वपक्षतन्निरसपूर्वकपरमात्मपरत्वसिद्धान्तौ । (भा.)	३६१	५
अर्थान्तरत्वाधिकरणविषयाः ।		
१ आकाशाधिकरणगतार्थताशङ्कातत्परिहारौ । (प.)...	३६६	१
२ आकाशशब्दस्य भूताकाशपरत्वपूर्वपक्षः, परमात्मपरत्वसिद्धान्तश्च । (भा.)	३६६	२
३ ते यदन्तरा ब्रह्मेति वाक्ययोजनाप्रकारः । (प.)...	३६६	२३
सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणविषयौ ।		
१ आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात् । तत्परे ग्रन्थसंदर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते । इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	३६७	७
२ योऽयं विज्ञानमय इति वाक्यस्य परमात्मोपदेशपरत्वसिद्धान्तः । ...	३६८	३
इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।		
अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।		
अथानुमानिकाधिकरणविषयाः ।		
१ उत्तरसंदर्भवयैर्थ्यशङ्कातन्निरासौ । (भा.)	३७१	३
२ परशब्दस्य श्रैष्ठ्यवचनस्यापि कारणत्वोपपादनम् । (प.)	३७१	३
३ श्रुतिस्मृत्योरनुमानसिद्धानुवादित्वेन तुल्यतानिरूपणम् । (क.) ...	३७२	३
४ श्रुतिस्मृत्योरनुमानसिद्धानुवादित्वस्याव्यक्तादिविषयश्रुतिस्मृत्यभिप्रायत्वमिति निरूपणम् । (प.) ...	३७२	३
५ साङ्ख्यसंमतसत्कार्यवादोपपादनम् । (प.)	३७२	१५
६ महतः परमव्यक्तमित्यादीनां साङ्ख्यसंमतप्रधानादिपरत्वोपपादनम् । (भा.)	३७२	४
७ अव्यक्तपदस्य शरीरगोचरत्वोपन्यासः । (भा.)	३७२	२
८ शरीरं चात्र सूक्ष्ममेव विवक्षितमित्यव्यक्तत्वोपपत्तिः ।	३७७	१
९ अविद्यावादस्य प्रधानवादात् भेदनिरूपणम् । (भा.)	३७७	६
१० अविद्याजगद्बीजत्वेऽप्युपादानतया निमित्ततया चेश्वरापेक्षानिरूपणम् । (भा.)	३७८	५
११ अविद्यासर्वसाधारणत्वेन प्रपञ्चसत्यत्वनिरासः । (क.)	३७९	१
१२ मायोपाधेः मुक्तप्राप्यत्वाद्युपपत्तये अधिष्ठानावरणसिद्धये वाऽकल्पनीयत्वोपपादनम् । (प.)...	३७९	१९
१३ त्रयाणामेव चोपन्यासः प्रश्नश्चेति सूत्रतद्भाष्ये ।	३८१	२७
चमसाधिकरणविषयाः ।		
१ अजामेकामित्यत्राजाशब्देन साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव विवक्षितमिति साङ्ख्यवादस्य श्रुतिमत्त्वाशङ्का, तेजोबन्नात्मकप्रकृतावेव सारूप्यादजात्वकल्पनयाऽजाशब्दप्रयोग इति वाक्यशेषेण निर्णय इति सिद्धान्तश्च । (शां. भा.)	३८६	२
न संख्योपसंग्रहाधिकरणविषयाः ।		
१ पञ्चजनशब्दस्य मनुजपरत्वे श्रुतेर्निस्तात्पर्यापत्त्या यौगिकत्वेन साङ्ख्यसंमतपञ्चविंशतितत्त्वप्रतिपादन एवं तात्पर्यमिति श्रुतिमत्त्वशङ्का; नानाभावात्तत्परिहारश्च । (भा.)... ...	३८८	४
२ कथं च संख्याश्रवणे सत्यश्रुतानां		

 Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेतेत्यादिभाष्यस्याक्षेपद्वयपरिहारार्थतया योजनम्। (प.)	३९८	१
पञ्च, पञ्चजनाः प्राणादय इति निरूपणम्। (शां. भा.)	३८९	५
कारणत्वाधिकरणविषयाः।		
१ वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः। समन्वयो जगद्योनौ न सिद्ध्यति परात्मनि" इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.) ...	३९८	८
२ सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्रष्टरि विद्यते। सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया क्वचिदिति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)... ...	३९९	४
३ स्रष्टर्यविगानस्याक्षेपसमाधानाभ्यां स्थिरीकरणम्। (प.)	३९९	७
जगद्वाचित्वाधिकरणविषयाः।		
१ इन्द्रप्रतर्दनाधिकरणेन गतार्थताशङ्कातत्परिहारौ।	४०३	२
२ कक्षान्तरे पर्यवस्यत् हिरण्यगर्भ एव परब्रह्मास्त्विति पक्षनिराकरणार्थमस्याधिकरणस्य प्रवृत्तिरिति निरूपणम्। (प.)	४०३	१
३ बालाकिसंवादेऽसद्वादनिराकरणप्रकारोपपादनम्। (प.)... ...	४०४	१४
४ मृषावादिनमपोह्य बालाकिं ब्रह्मवादिनम्। राजा कथमसंबद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्हति। इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे।	४०६	१४
वाक्यान्वयाधिकरणविषयाः।		
१ मैत्रायणीब्राह्मणार्थसंग्रहः। (भा.)	४११	२
२ दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति वाक्ययोजनाप्रकाराः, तेषु प्रकृतानुगुणयोजनाप्रकारनिर्णयश्च। (प.)	४१२	११
३ उपक्रमसामर्थ्यात् विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वादिकमिति पूर्वपक्षः, तन्निराकरणपूर्वकपरमात्मोपदेशसिद्धान्तश्च। (शां. भा.)	४१३	१
आश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नाचार्याणां मतस्वरूपविवेचनं, तत्र काशकृत्स्नाचार्यमतस्यैवादरणीयत्वव्यवस्थापनम्।	४१५	१९
प्रकृत्यधिकरणविषयाः॥		
१ ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता। निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कर्हिचित् इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे	४२४	७
२ ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रकृतित्वरूपमुत निमित्तत्वमिति संदिह्य निमित्तत्वमेवेति पूर्वपक्षस्य समर्थनम्।	४२४	१
३ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रावयवव्याख्यानेन प्रकृतित्वसाधनम्।	४२५	७
४ पञ्चमीश्रुत्यापि प्रकृतित्वसाधनम्।	४२५	२३
५ निमित्तत्वसाधनम्।	४२५	२५
६ अभिध्योपदेशात्प्रकृतित्वप्रतिपादनम्	४२७	७
७ साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादाय प्रभवप्रलयान्नानादपि ब्रह्मणः प्रकृतित्वमिति प्रतिपादनम्।	४२७	११
८ कर्तृत्वकर्मत्वदर्शनादात्मनः प्रकृतित्वस्य निमित्तत्वस्य च प्रतिपादनम्।	४२८	२
९ परिमाणादित्यस्यावच्छिद्य व्याख्यानम्।	४२८	७
१० योनित्वेन पाठादपि प्रकृतित्वसाधनं पूर्वपक्षोक्तानुमानदूषणं च। ...	४२८	११
अथ सर्वव्याख्यानाधिकरणविषयाः।		
१ अण्वादिकारणवादानां प्रधानकारणवादनिराकरणेन प्रधानममलनिराकरणन्यायेन निराकृतत्वबोधनम्।	४३०	२

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

इति प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ स्मृत्यधिकरणविषयाः।		
१ वृत्तवर्तिष्यमाणयोरध्याययोः संगतिप्रदर्शनाय संक्षेपतस्तात्पर्यार्थकथनम्।	४३२	१
२ कपिलादिस्मृतीनां मोक्षसाधनप्रकाशकत्वाभावे आनर्थक्यापातात्तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्या इति पूर्वपक्षसमर्थनम्।	४३३	१
३ पूर्वपक्षस्यायुक्तत्वाशङ्का तत्परिहारश्च।	४३३	९
४ नान्यस्मृतीत्यादिसूत्रशेषव्याख्यानेन स्मृतीनामविगानाच्छ्रौत एवार्थ आस्थेय इति प्रतिपादनम्।	४३४	३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
५ कपिलादिस्मृतीनां प्रत्यक्षमूलत्वाशङ्का तन्निराकरणं ।	४३४	१६
६ श्रुतिः कपिलादीनां ज्ञानातिशयं बोधयति तत्कथं तेषां वचनमप्रमाणमित्याशङ्कानिराकरणम् ।	४३५	६
७ मन्वादीनां श्रौतत्वप्रदर्शनम् । ...	४३५	९
८ उक्तेऽर्थे महाभारतसंमतिप्रदर्शनम् ।	४३५	१२
९ मनुस्मृतेः श्रुतिसंवादप्रदर्शनम् । उपसंहारश्च ।	४३५	१७
१० महदादीनामलोकवेदसिद्धत्वात् सांख्यस्मृतेरनवकल्पनप्रदर्शनम् । ...	४३६	५

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ औपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात्संवादबाहुल्याच्च वेदेन योगस्मृतिः प्रमाणमिति पूर्वपक्षः ।	४३८	२
२ येनांशेन न विरुध्यते तत्रेष्टं प्रामाण्यं नान्यत्रेति सिद्धान्तः ।	४३९	१

अथ न विलक्षणत्वाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पूर्वपक्षेऽनवकाशत्वाक्षेपसमाधी ।	४४०	२
२ 'न विलक्षणत्वादस्य' इति सूत्रावयवव्याख्यानेन जगतोऽब्रह्मप्रकृतिकत्वरूपपूर्वपक्षसमर्थनम् । ...	४४१	४
३ चेतनकारणश्रवणबलाज्जगतश्चेतनत्वोत्प्रेक्षा ।	४४१	२०
४ तथात्वं च शब्दादित्यस्य व्याख्यानेन जगतोऽचेतनत्वोपपादनम् । ...	४४२	३
५ अचेतनत्वेनाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वप्रदर्शकश्रुतीनामुपन्यासेनोत्तरसूत्रावतरणम् ।	४४२	९
६ दर्शितश्रुतीनां भूदादीनां वागादीनां वा न साक्षाच्चैतन्याभिधायकत्वं किंत्वयं तत्तदभिमानिदेवताव्यपदेश इत्येतस्योपपादनेन जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वं व्यवस्थाप्याब्रह्मप्रकृतिकत्वरूपपूर्वपक्षोपसंहारः ।	४४२	१३
७ विलक्षणत्वादिति हेतौ व्यभिचारोद्भावनम् ।	४४३	१३
८ प्रकृतिविकारभावे सारूप्यं हेतुरिति पूर्वपक्ष्यभिप्रायं गृहीत्वा तस्यात्रासंभवप्रदर्शनम् ।	४४३	२०
९ विलक्षणत्वहेतोस्त्रिधा विकल्प्य दूषणम् ।	४४३	२२
१० ब्रह्मणि परिनिष्पन्नेऽपि प्रमाणान्तरानवकाशोपपादनम् ।	४४४	४
११ मननविधानाद्ब्रह्मणस्तर्कविषयत्वमित्याक्षेपनिरासः ।	४४५	१
१२ विभागश्रुतिविरोधपरिहारः । ...	४४५	५
१३ असत्कार्यवादपरिहारः ।	४४५	१३
१४ जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावविषयकोपनिषद्दर्शने चतुर्विधसूत्रव्याख्यानेनासामञ्जस्यप्रदर्शनम् ।	४४६	४
१५ प्रथमाऽसामञ्जस्यपरिहारः । ...	४४६	१४
१६ द्वितीयासामञ्जस्यपरिहारः । ...	४४७	११
१७ तृतीयस्य परिहारः ।	४४७	१८
१८ चतुर्थस्य परिहारः ।	४४७	१९
१९ वैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षसाधारणत्वप्रतिपादनम् ।	४४८	२
२० निरागमानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वोपपादनम् ।	४४८	१३
२१ प्रतिष्ठिततर्कसंभवप्रदर्शनम् । ...	४४८	१९
२२ एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः इति सूत्रावयवव्याख्यानेनागमानुसारितर्कवशेन जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वव्यवस्थापनम् ।	४४९	८

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ मन्वादिभिः शिष्टैरपरिगृहीतानामण्वादिवादानां प्रधानकारणवादनिराकरणकारणातिदेशेन निराकरणम् ।	४५०	२

अथ भोक्रापत्त्यधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ प्रमाणान्तरसिद्धभोक्तृभोग्यविभागबाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्याक्षिप्य परिणामदृष्टान्तेन तन्निरासः । ...	४५२	७

अथ आरम्भणाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ सूत्रं व्याख्याय पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षस्य विवर्ताश्रयणेन परमसमाधानम् ।	४५४	२
२ अनेकान्तवादोत्थापनम्	४५६	२
३ तन्निरसनम् ।	४५७	२
४ एकत्वैकान्ताभ्युपगमे लौकिकप्रमाणव्याघातापादनम् । मोक्षशास्त्रस्यानृतत्वेन तद्बोधितात्मैकत्वस्यासत्यत्वापत्तिश्च ।	४५८	१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
५ प्रमाणानां प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपादनम् ।	४५८	५
६ मोक्षशास्त्रानृतत्वापादितस्यात्मैकत्वानृतत्वस्य निरासः ।	४५८	११
७ अनेकत्वस्य श्रौतत्वात्तत्त्विकत्वाशङ्का, तन्निरासश्च ।	४६१	४
८ सूत्रस्य श्रुतिप्रतिज्ञाभ्यां विरोधाशङ्का तन्निरासश्च ।	४६२	९
९ कारणसत्त्वे एव कार्यस्योपलम्भात्कार्यस्य कारणानन्यत्वप्रतिपादनम् ।	४६३	२
१० भावाचेति पञ्चम्यन्तपाठपक्षे सूत्रव्याख्यानम् ।	४६३	९
११ उत्पत्तेः प्राक्कारणात्मना कार्यस्य सत्त्वश्रवणात्तदनन्यत्वप्रतिपादनम् ।	४६४	६
१२ असदेवेदमित्यादिश्रवणात्प्रागुक्तकार्यसत्त्वमाक्षिप्य तन्निरासः । ...	४६७	२
१३ कार्यस्य कारणानन्यत्वावगमकयुक्तिप्रदर्शनम्	४६७	१४
१४ समवायदूषणम् ।	४६८	२
१५ अवयविनोऽवयवातिरिक्तत्वनिराकरणम् ।	४६८	६
१६ असत्कार्यवादे उत्पत्तेरकर्तृत्वनिरात्मकत्वयोरापत्तिः ।	४६९	५
१७ सिद्धान्ते कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वोपपादनम् ।	४७०	४
२० संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेन कार्यस्य कारणानन्यत्वप्रतिपादनम् । ...	४७१	२
२१ कार्यस्योपादानाद्भेदसाधक–भिन्नकार्यकत्वहेतौ प्राणान्तर्भावेन व्यभिचारं दर्शयित्वा जगतो ब्रह्मानन्यत्वोपपादनम् ।	४७१	९

अथ इतरव्यपदेशाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वव्यपदेशाद्धितक्रियावदर्शनाच्च चेतनकारणवादाक्षेपः ।	४७१	१६
२ जीवेश्वरयोः कल्पितभेदाङ्गीकाराच्च हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति सिद्धान्तप्रतिपादनम् ।	४७२	१४
३ जीवप्राज्ञपृथक्त्वस्याश्मादिवदुपपादनम् ।	४७३	२

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ अद्वितीयस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वानुपपत्त्याशङ्का ।	४७३	११
२ क्षीरादिवद्विचित्रपरिणामोपपत्तिप्रदर्शनेन तन्निरासः	४७४	२
३ दृष्टान्तवैषम्याच्चेतनकरणत्वाक्षेपः ।	४७४	१४
४ देवादिदृष्टान्तेन तन्निरासः । ...	४७५	१
५ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरसमानत्वाक्षेपः	४७५	६
६ कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वेन निरासः ।	४७५	१३

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ब्रह्मणो निरवयवत्वात्क्षीरादिवत्परिणामः कृत्स्नस्य प्राप्नोतीति परिणामपक्षानुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	४७५	१८
२ ब्रह्मणो जगज्जन्मादिवद्विकारव्यतिरेकेणाप्यवस्थानश्रवणाच्छब्दप्रमाणकत्वाच्च नासत्पक्षे कश्चिद्दोष इति प्रतिपादनम् ।	४७६	१०
३ शब्दस्य विरुद्धार्थप्रत्यायनासामर्थ्यादेकदेशिव्याख्यानाक्षेपः ।	४७६	२६
४ विवर्तवादमाश्रित्य तत्परिहारः । ...	४७६	३२
५ ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनानेकाकारा सृष्टिर्भवतीति प्रतिपाद्य मायावादस्फुटीकरणम् ।	४७७	२
६ कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषाणां परपक्षेऽपि समानत्वप्रदर्शनम् ।	४७८	९

अथ सर्वोपेताधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ब्रह्मणः पूर्वदर्शितविचित्रशक्तिमत्त्वे प्रमाणश्रुत्युपन्यासः ।	४७९	२
२ 'अकरणमश्रोत्रम्' इत्यादिशास्त्रेण परस्या देवतायाः विकरणत्वशासनात्सर्वशक्तियोगासंभवोपपादनम् ।	४७९	१०
३ तत्परिहारः ।	४७९	१४

अथ न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणविषयौ ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ परमात्मन आत्मप्रयोजनाभावाज्जगत्कर्तृत्वानर्हतया जगतो ब्रह्मोपादानत्वप्रतिक्षेपः ।	४८०	२
२ प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः श्वासप्रश्वासादिक्रियासु प्रयोजनव्यभिचारदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेति प्रदर्शनम् ।	४८०	१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणविषयाः ।		
१ वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगादीश्वरस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वाक्षेपः ।	४८२	२
२ सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मसापेक्षत्वादीश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिरिति तन्निरासः ।	४८३	५
३ सापेक्षत्वे मानप्रदर्शनम् ।... ...	४८३	१४
४ सृष्टेः प्राक्कर्मणोऽभावादायसृष्टेस्तुल्यत्वापत्तिः	४८३	२०
५ संसारस्यानादित्वात्तन्निरासः । ...	४८४	३
६ उपपत्तिसहितश्रुतिस्मृतिभ्यां संसारस्यानादित्वसाधनम् ।	४८४	७
अथ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणविषयः ।		
१ स्वपक्षपरिग्रहेण प्रधानप्रकरणोपसंहारः ।	४८५	५
इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।		
द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।		
अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणविषयाः ।		
१ अस्य द्वितीयपादस्य सांख्यादिदर्शननिराकरणरूपप्रयोजनप्रदर्शनम् ।	४८७	३
२ सांख्यादिदर्शननिराकरणस्य प्रयोजनवत्त्वप्रतिपादनम् ।	४८७	६
३ अत्र सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपस्य पौनरुक्त्यापादनम् ।	४८८	३
४ पूर्वतोऽस्य प्रतिक्षेपस्य विशेषप्रदर्शनम् ।	४८८	६
५ सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकभेदानां सुखदुःखमोहात्मतयान्वीयमानत्वाज्जगत्कारणत्वेन प्रधानसिद्धिरिति पूर्वपक्षोपपादनम् ।	४८८	८
६ विचित्ररचनानुपपत्तिरूपसूत्रोक्तहेतुप्रपञ्चनेन सांख्यानुमानदूषणम् ।...	४८९	१
७ अन्वयादिति हेतावसिद्ध्युद्भावनम् ।	४९१	४
८ परिमाणादिहेतूनां दूषणम् । ...	४९१	५
९ प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि जगत्कारणत्वेनाचेतनानुमानदूषणम् ।	४९२	६
१० केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिमाक्षिप्याचेतने तदुपपादनम् ।	४९३	२
११ प्रवृत्तिरहितत्वेऽपीश्वरस्य प्रवर्तकत्वोपपादनम् । प्रवर्त्याभावप्रयुक्तप्रवृत्त्यनुपपत्तिनिरसनम् ।	४९४	२
१२ क्षीरादिवच्चेतनं स्वत एव प्रवर्तत इति सांख्यमतनिरसनम् । ...	४९५	२
१३ प्रवर्तकत्वाभावात् प्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	४९५	१४
१४ तृणादिवत्स्वाभाविकप्रधानपरिणामवादनिरासः ।	४९६	२
१५ प्रधानस्य स्वाभाविकप्रवृत्तिमभ्युपगम्य तस्याः पुरुषार्थत्वखण्डनम् ।	४९६	१५
१६ दृष्टान्तबलेन पुरुषस्य प्रवर्तकत्वमाशङ्क्य तन्निषेधः ।	४९७	८
१७ गुणानां साम्यावस्थायां परस्परमङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः प्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।	४९८	११
१८ गुणानां वैषम्योपगमयोग्यत्वानुमानदूषणम् ।	४९८	१६
१९ परस्परविरोधाच्छ्रुतिस्मृतिविरोधाच्च सांख्याभ्युपगमस्यासामञ्जस्यप्रतिपादनम् ।	४९९	४
२० तप्यतापकभावस्यैकस्मिन्ननुपपत्तेरौपनिषददर्शनमप्यसमञ्जसमिति सांख्यस्य प्रत्यवस्थानम् ।	४९९	७
२१ तप्यतापकभावस्यापारमार्थिकत्वोपपादनम्	५००	१५
२२ तस्य तात्त्विकत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः ।	५०१	१३
२३ औपनिषदस्य तदभावः ।	५०२	२
२४ परमाणुकारणवादिमतानुवादेनोत्तरसूत्रावतरणम् ।	५०२	७
अथ महद्दीर्घाधिकरणविषयौ ।		
१ परमाणुकारणवादिनां प्रक्रिया । ...	५०५	१
२ तत्प्रक्रियायामेव समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारं दर्शयित्वा चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनस्य जगत उत्पत्तावनौचित्याभावप्रदर्शनम् ।	५०६	२
अथ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणविषयाः ।		
१ परमाणुकारणवादिनां मते परमाणुसद्भावे उपपत्तिः । परमाणूनां जगत्कारणताप्रक्रिया च ।	५०९	१
२ निमित्ताभावादायकर्मानुत्पत्त्या तन्निबन्धनसंयोगानुपपत्तिः । ...	५०९	१२
३ परमाणुषु संयोगस्वरूपानुपपत्तिः ।	५१०	९
४ महाप्रलयेऽणूनां विभागजनवकर्मासंभवः ।	५१०	१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
५ समवायाभ्युपगमादणुवादस्यायुक्तत्वम् ।	५११	८
६ परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वादिचतुर्विधविकल्पासहत्वम्	५१३	२
७ रूपादिमत्त्वात्परमाणूनां सावयवत्वमनित्यत्वं च ।	५१४	१
८ वैशेषिकोक्त-नित्यत्वकारणत्रयस्य परमाणौ व्युदासः ।	५१४	८
९ पृथिव्यादिभूतपरमाणूनामुपचितापचितगुणत्वदर्शनादपरमाणुत्वम् ।...	५१६	२
१० शिष्टपरिगृहीतत्वात्परमाणुकारणवादस्यानादरणीयम् ।	५१६	१४
११ वैशेषिकतत्राभ्युपगतपदार्थाः । तेषां मिथो भेदे द्रव्याधीनत्वानुपपत्तिः ।	५१७	३
१२ अयुतसिद्धत्वस्य त्रिधा विकल्प्य खण्डनम् ।	५१७	१४
१३ संबन्धिव्यतिरेकेण संबन्धस्याप्रामाणिकत्वम् ।	५२१	२
१४ परमाणूनां निरवयवत्वखण्डनम् ।	५२२	६
१५ उपसंहारः ।	५२२	१५

अथ समुदायाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ वैनाशिकैकदेशिनोः सर्वास्तित्ववादिनोर्मतम् ।	५२३	२
२ अस्मिन्मते समुदायिनामचेतनत्वात्संहन्तुः स्थिरस्यानभ्युपगमाच्च समुदायानुपपत्तिः ।	५२४	६
३ संहन्तुरभावेऽपि अविद्यादिषु परस्परप्रत्ययत्वेनानिशमावर्तमानेषु समुदायस्यार्थात्सिद्धिः ।	५२५	७
४ अविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वम् ।	५२९	१
५ अविद्यादिभिराक्षिप्तेऽपि संघाते निमित्ताभावात्तदसिद्धिः ।	५२९	२
६ संघातानादित्वस्य विचारासहत्वम् ।	५३०	६
७ भोक्तृभावात्संघातासिद्धिः । ...	५३१	३
८ सौगतैरभ्युपगतस्याविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिनिमित्तत्वस्य निरसनम् । ...	५३	१०
९ हेतुसत्त्वेऽपि फलोत्पत्तौ 'चतुर्विधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते' इति प्रतिज्ञाया उपरोधः । पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणोत्पत्तिपर्यन्तमवस्थाने क्षणिकत्वप्रतिज्ञोपरोधः ।	५३२	१३
१० प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधप्रत्याख्यानम् ।	५३३	७
११ अविद्यानिरोधप्रत्याख्यानम् । ...	५३४	७
१२ आकाशस्य निरुपाख्यत्वप्रत्याख्यानम् ।	५३४	११
१३ अनुस्मृतेरुपलब्धृक्षणिकताप्रत्याख्यानम् ।	५३५	१५
१४ अभावाद्भावोत्पत्तिप्रत्याख्यानम् ।	५३९	१
१५ अभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमेऽप्रयतमानानामप्यभिमतसिद्ध्यापत्तिः । ...	५४०	१४

अथ अभावाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ विज्ञानवादिमतम् । तत्कृतमेव बाह्यार्थाभावोपपादनम् ।	५४७	२
२ बाह्यार्थाभावखण्डनम्	५४७	४
३ उपलब्धिव्यतिरेकेण बाह्यार्थाभावशङ्का तन्निराकरणं च ।	५४८	४
४ जागरितप्रत्ययानां स्वप्नप्रत्ययवैधर्म्यम्	५५५	८
५ वासनानुपपत्त्या तद्वैचित्र्यानुपपत्तिः ।	५५६	९
६ आलयविज्ञानस्य वासनानाश्रयत्वम् । शून्यवादस्य प्रमाणविप्रतिषिद्धत्वात् तन्निराकरणे सूत्रकृतोऽनादरः । ...	५५७	४
७ वैनाशिकसमयस्य सर्वथानुपपन्नत्वम् ।	५५८	१

अथ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ जैनानां समयः ।	५५९	२
२ सप्तभङ्गीनयखण्डनम् ।	५६१	१
३ जीवस्य शरीरपरिमाणत्वखण्डनम् ।	५६२	२४
४ जीवस्य पर्यायेणावयवोपगमापगमखण्डनम् ।	५६३	९
५ स्रोतःसन्तानित्यतान्यायेन जीवस्य नित्यतावादखण्डनपरतया सूत्रव्याख्यानम् ।	५६४	१०
६ मोक्षावस्थाभाविजीवपरिमाणस्य नित्यत्वखण्डनम् ।	५६४	१७

अथ पत्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः । ...	५६५	२
२ तस्यासामञ्जस्यम् ।	५६६	९
३ ईश्वरस्य प्रधानादिना संबन्धानुपपत्तिः ।	५६९	४
४ प्रधानस्याधिष्ठेयत्वानुपपत्तिः । ...	५६९	१६
५ पुरुषस्येव करणवदीश्वरस्य प्रधानाधिष्ठातृत्वे भोगादिप्रसङ्गः । ...	५७०	२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
६ सूत्रद्वयस्य ईश्वरस्य सशरीरत्वापत्तिपरतया व्याख्यानम् ।	५७०	५
७ ईश्वरस्यान्तवत्त्वासर्वज्ञत्वापत्तिः । ...	५७१	१
अथ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणविषयाः ।		
१ भागवतमतम् ।	५७२	५
२ जीवस्योत्पत्तिखण्डनम् ।	५७३	५
३ मनसो जीवप्रभवत्वखण्डनम् । ...	५७४	२
४ संकर्षणादीनां वासुदेवानिर्विशेषत्वम् ।	५७४	७
५ अस्मिन् शास्त्रे बहुविधविप्रतिषेधोपलम्भः ।	५७५	१०
इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।		
द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ३		
अथ वियदधिकरणविषयाः ।		
१ आकाशस्योत्पत्त्यश्रवणादनुत्पत्तिः ।	५७७	३
२ तैत्तिरीयश्रुतावाकाशस्योत्पत्तिश्रवणेऽपि तदनुरोधेनासहायस्याधिगतस्य ससहायत्वकल्पनमयुक्तम् । ...	५७८	१०
३ वियदुत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वम् । ...	५७९	११
४ श्रुतित आकाशस्याजत्वम् । ...	५८०	८
५ एकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशात् गौणत्वम् ।	५८०	१६
६ ब्रह्मणि अद्वितीयत्वप्रतिज्ञायाः स्वकार्योपेक्षया लक्षणान्यत्वाभावाच्चोपपत्तिः ।	५८०	२३
७ ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः । ...	५८१	७
८ प्रतिवेदान्तं दृश्यमानप्रतिज्ञायाः कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मणोऽव्यतिरेक एवानुपरोधः ।	५८१	१५
९ शब्देभ्यश्च कृतविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्ध्यवगमः । ...	५८१	२०
१० वियदुत्पत्तिश्रुतीनां छान्दोग्यश्रुत्यविरोधः ।	५८२	२
११ आकाशस्य सर्वेणानन्यदशकालत्वात्क्षीरोदकन्यायेन प्रतिज्ञोपपादनदूषणम् ।	५८३	१३
१२ आकाशोत्पत्तावसंभवाशङ्कानिराकरणम् ।	५८४	१४
१३ न चाकाशस्यैकजातीयमनेकमस्त्यारम्भकद्रव्यमित्युद्भावितविरोधस्य परिहारः ।	५८५	११
१४ आकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इत्याक्षेपपरिहारः ।	५८६	८
१५ आकाशेऽजत्वसाधकवैधर्म्यहेतोर्दुष्टत्वम् ।	५८६	१३
१६ शब्दाचेत्यादेर्निरसनम् ॥	५८६	१७
अथमातरिश्वाधिकरणविषयः ।		
१ वियदतिदेशेन वायोरुत्पत्तिसाधनम् ।	५८७	२
अथ असंभवाधिकरणविषयः ।		
१ ब्रह्मणः सदात्मकस्य न कुतश्चिदुत्पत्तिः ।	५८८	२
अथ तेजोधिकरणविषयः ।		
१ तेजस आकाशवायुप्रणाड्या ब्रह्मयोनित्वम् ।	५९०	२
अथ अबधिकरणविषयः ।		
१ अपां तेजोयोनित्वम् ।	५९२	१०
अथ पृथिव्याधिकाराधिकरणविषयः ।		
१ ता आप ऐक्षन्तेति वाक्ये श्रूयमाणस्यान्नशब्दस्य प्रकरणादिभ्यः पृथिवीपरत्वम् ।	५९३	१
अथ तदभिध्यानाधिकरणविषयः ।		
१ ईश्वराधिष्ठितेभ्यो वियदादिभ्य उत्तरोत्तरभूतसर्गः ।	५९४	२
अथ विपर्ययाधिकरणविषयः ।		
१ भूतानामुत्पत्तिक्रमविपर्ययेणाप्ययक्रमः ।	५९६	५
अथ अन्तराविज्ञानाधिकरणविषयः ।		
१ बुद्धीन्द्रियमनसां भौतिकत्वान्न भूतानामुत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्गः । ...	५९८	६
अथ चराचरव्यपाश्रयाधिकरणविषयः		
१ जीवात्मनो न देहाश्रयौ स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ ।	६००	३
अथ आत्माधिकरणविषयः ।		
१ जीवस्याकाशादीनामिव नोत्पत्तिप्रविलयौ ।	६०१	१
अथ ज्ञाधिकरणविषयः ।		
१ जीवात्मनो नित्यचैतन्यस्वरूपत्वम् ॥	६०३	११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ उत्क्रान्तिगत्यधिकरणविषयाः ।		
१ जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणादणुत्वम् ।	६०५	१
२ गमेः कर्तृस्थभावत्वाद्गत्यागती अमध्यमपरिमाणस्याणुत्वे एव संभवतः ।	६०५	१३
३ महत्त्वश्रुतेः परप्रकरणस्थत्वान्न जीवविषयत्वम् ।	६०६	४
४ साक्षादस्याणुत्ववाचिशब्दश्रवणादुन्मानश्रुतेश्चाणुत्वं जीवस्य । ...	६०६	१४
५ हरिचन्दनबिन्दुः सकलदेहव्यापिनमाह्लादमिवात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति ।	६०७	२
६ उक्तचन्दनदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च वैषम्याशङ्का तत्परिहारश्च । ...	६०७	७
७ मणिप्रदीपादीनामपवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रभा यथाऽपवरकव्यापिनी एवमणोरपि जीवस्य चैतन्यं सकलदेहव्यापि ।...	६०७	१०
८ अणोरपि जीवस्य चैतन्यव्यतिरेको भविष्यति गन्धवत् ।	६०८	६
९ आत्मनश्चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं श्रुतिर्दर्शयति ।	६०८	१९
१० आत्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनात्मनः शरीरव्यापित्वम् ।	६०८	२२
११ परब्रह्मतादात्म्योपदेशाज्जीवस्य विभुत्वम् । त्वक्संबन्धेऽपि सकलशरीरगतवेदनानुपपत्तिः ।	६०९	२
१२ गुणव्याप्तिखण्डनम् ।	६०९	९
१३ बुद्धिगुणसारत्वादणुत्वादिव्यपदेशः । स्वशब्दोन्मानादीनां निरासः । ...	६१०	३
१४ सम्यग्दर्शनेन संसारित्वनिवृत्तिपर्यन्तमात्मनो बुद्ध्या संयोगो न शाम्यतीति न बुद्धिसंयोगविनाशस्यावश्यंभावादसंसारित्वप्रसक्तिः । ...	६११	५
१५ सुषुप्तिप्रलययोरपि सूक्ष्मात्मना बुद्धिसंयोगस्य सत्त्वम् ।	६१२	२
१६ अन्तःकरणानभ्युपगमे नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः प्रतिबन्धकल्पनापत्तिर्वा ।	६१२	१०
अथ कर्त्रधिकरणविषयाः ।		
१ शास्त्रार्थवत्त्वाज्जीवस्य कर्तृत्वम् । ...	६१३	१
२ विहारोपदेशाच्च कर्तृत्वम्	६१३	८
३ जीवप्रक्रियायां करणानामुपादानसंकीर्तनाच्च ।...	६१३	११
४ लौकिकवैदिकप्रक्रियासु जीवस्य कर्तृत्वव्यपदेशाच्च ।	६१३	१४
५ स्वतन्त्रस्यापि जीवस्योपलब्धिवदिष्टानिष्टप्रवृत्तिरविरुद्धा ।	६१४	११
६ विज्ञानस्य कर्तृत्वे शक्तिविपर्ययापत्तिः	६१५	२
७ समाध्युपदेशस्यात्मनः कर्तृत्वमन्तरेणानुपपत्तिः ।	६१५	१०
अथ तक्षधिकरणविषयः ।		
१ शास्त्रार्थवत्त्वादिभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वं जीवस्येति पूर्वपक्षः । अनिर्मोक्षप्रसङ्गादुपाधिनिमित्तमिति सिद्धान्तः ।	६१५	१५
अथ परायत्तधिकरणविषयाः ।		
१ ईश्वरमनपेक्ष्य कर्तृत्वं जीवस्येति पूर्वपक्षः ।	६१९	१
२ ईश्वरायत्तमिति राद्धान्तः । ...	६२०	१
३ जीवस्य धर्माधर्मावपेक्ष्येश्वरः कारयिताऽतो न वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिः । संसारस्यानादित्वान्न परायत्तकर्तृत्वेऽपि जीवे ईश्वरस्य कृतप्रयत्नापेक्षत्वानुपपत्तिः ।	६२०	१०
अथ अंशाधिकरणविषयाः ।		
१ भेदाभेदावगमाज्जीव ईश्वरस्यांशः ।	६२१	१
२ मन्त्रवर्णाच्चांशत्वावगमः ।	६२३	१
३ भगवद्गीतायामपि जीवस्यांशत्वश्रवणम् ।	६२३	४
४ परमात्मनो देहाद्यभिमानाभावान्न जैवदुःखेन दुःखित्वम् ।	६२३	१६
५ व्यासादीनां जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायत इति स्मृतिः । ...	६२४	११
६ एकस्मिन्नेव परमात्मनि सर्वभूतेषु जीवभावेन स्थितेऽपि देहसंबन्धान्नानुग्राहपरिहारानुपपत्तिः । ...	६२४	१७
७ ऐकात्म्याभ्युपगमेऽप्युपाध्यसंतानान्न कर्मफलव्यतिकरः ।	६२५	१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
८ जीवः परमात्मन आभास इत्यतोऽप्यव्यतिकरः कर्मफलयोः । ...	६२५	२१
९ परपक्ष एवैष व्यतिकरः ।	६२६	३
१० अदृष्टस्यानियामकत्वम् ।	६२६	१९
११ अभिसंध्यादीनामपि नियमहेतुत्वानुपपत्तिः ।	६२७	२
१२ शरीरावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्याप्यनियामकत्वम् ।	६२७	५

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणविषयाः ।

१ प्राणानामुत्पत्त्यान्नानानान्नानाभ्यामप्रतिपत्तिरुत्पत्तिश्रुतेर्वा गौणत्वम् । तथाशब्देऽसंबद्धत्वाक्षेपः, तत्परिहारश्च ।	६२९	३
२ प्राणानां ब्रह्मविकारत्वम् ।	६३०	१९
३ प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वासंभवः । ...	६३१	२
४ एकस्यैव जन्मवाचिपदस्य प्राक्प्राणेषु श्रुतस्योत्तरत्राकाशादिषु श्रवणादपि प्राणानां जन्मश्रुतेर्मुख्यत्वम् ।	६३२	८
५ वाक्प्राणमनसां तेजोबन्नपूर्वकत्वाभिधानादपि प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्मुख्यत्वम् ॥	६३२	१८

अथ सप्तगत्यधिकरणविषयौ ।

१ सप्तैव प्राणा इति पूर्वपक्षस्य समर्थनम् ।	६३३	९
२ एकादश इति सिद्धान्तः । ...	६३४	११

अथ प्राणाणुत्वाधिकरणविषयः ।

१ प्राणानां सूक्ष्मत्वं परिच्छिन्नत्वं च ।	६३७	११

अथ प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणविषयः ।

१ श्रेष्ठप्राणस्यापि ब्रह्मविकारत्वम् । ...	६३८	२

अथ वायुक्रियाधिकरणविषयाः ।

१ मुख्यप्राणो वायुर्वा करणवृत्तिर्वेति पूर्वपक्षः । अध्यात्ममापन्नो वायुभेद एव प्राण इति सिद्धान्तः । ...	६३९	२
२ प्राणस्य न जीववत्स्वातन्त्र्यम् । ...	६४१	२
३ देहेन्द्रियविधारणप्रयोजनत्वात्प्राणस्य न विषयान्तरप्रसङ्गलक्षणो दोषः ।	६४१	१२
४ प्राणस्य कार्यभेदापेक्षाः पञ्च वृत्तयः ।	६४१	२६

अथ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणविषयः ।

१ मुख्यप्राणस्य सौक्ष्म्यपरिच्छेदरूपाणुत्ववत्त्वम् ।	६४२	१२

अथ ज्योतिराद्यधिकरणविषयाः ।

१ प्राणानां स्वमहिम्नैव स्वकार्यप्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः ।	६४३	२
२ ज्योतिराद्यधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः ।	६४३	६
३ शारीरस्यैव भोक्तृत्वं न प्राणाधिष्ठितानां देवतानाम् ।	६४४	१३
७ शारीरेणैव प्राणानां नित्यसंबन्धश्रवणान्न करणनियन्त्रीणां देवतानां भोक्तृत्वम् ।	६४५	४

अथ इन्द्रियाधिकरणविषयाः ।

१ वागादीनामेकादशप्राणानां मुख्यप्राणवृत्तित्वमिति पूर्वपक्षः ।	६४६	२
२ तत्त्वान्तराणीति सिद्धान्तः । ...	६४७	४
३ वागादिभ्यो भेदेन प्राणस्य श्रवणादपि तत्त्वान्तरत्वं वागादीनाम् । ...	६४८	२
४ विरुद्धधर्मवत्त्वाच्च तथा ।	६४८	८

अथ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणविषयाः ।

१ जीवकर्तृकं नामरूपव्याकरणमिति पूर्वपक्षः ।	६५०	२
२ त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैव नामरूपव्याकर्तृत्वम् ।	६५१	४
३ अध्यात्मं त्रिवृत्करणम् ।	६५२	१९
४ अविशेषात्सर्वेषां त्र्यात्मकत्वेऽपि भूयस्त्वादेव तेजोबन्नविशेषवादस्य भूतभौतिकेषूपपत्तिः ।	६५३	१०

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति द्वितीयाध्यायः ॥

तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणविषयाः ।

१ पूर्वदेहाद्देहान्तरं प्रपद्यमानो जीवो देहवीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छतीति पूर्वपक्षः ।	६५५	५
२ भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धान्तः ।	६५८	२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
३ अपां श्यात्मकत्वादप्शब्देन सर्वेषां देहबीजभूतानां भूतसूक्ष्माणां ग्रहणम्।	६५९	९
४ प्राणगतिश्रवणादपि तदाश्रयभूतानामपां भूतान्तरोपसृष्टानां गतिः।	६६१	४
५ वागादीनामप्यादिगतिश्रुतेर्भाक्तत्वम्।	६६१	९
६ प्रथमामौ होम्यद्रव्यत्वेनाप एव श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते।	६६२	२
७ आहुतीमयीभिरद्भिः संपरिष्वक्ता जीवा रंहन्ति।	६६४	२
८ इष्टादिकारिणां श्रूयमाणस्याक्षभावस्य भाक्तत्वम्।	६६५	२
अथ कृतात्ययाधिकरणविषयाः।		
१ चन्द्रमण्डलमधिरूढा भुक्तभोगा निरनुशया अवरोहन्तीति पूर्वपक्षः।	६६७	१
२ सानुशया एवावरोहन्तीति सिद्धान्तः।	६६७	१५
३ चरणश्रुतिरनुशयं लक्षयति। ...	६७१	१
४ इष्टादिकर्मजातस्य चरणापेक्षित्वान्न चरणानर्थक्यम्।	६७१	२
५ सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति बादरिः।	६७२	३
अथ अनिष्टादिकार्याधिकरणविषयाः।		
१ इष्टादिकारिणामितरेषां च समानः चन्द्रप्राप्तिः।	६७३	२
२ इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति नेतरे।	६७३	१०
३ इतरेषां यमायत्तं कपूयकर्मविपाकं स्मरन्ति।	६७३	२०
४ रौरवप्रमुखान्सप्त नरकाननिष्टादिकारिणः प्राप्नुवन्ति।	६७३	२३
५ यमप्रयुक्तानामेव चित्रगुप्तादीनां रौरवादिष्वधिष्ठातृत्वम्।	६७४	५
६ क्षुद्रजन्तुलक्षणतृतीयमार्गोपदेशादपि नानिष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं प्राप्नुवन्ति।	६७४	८
७ देहलाभायाहुतीनां पञ्चसंख्यानियमो नादर्तव्यः।	६७५	५
८ द्रोणधृष्टद्युम्नादीनां शरीरारम्भं प्रत्याहुतिसंख्यानादरो भारतादिषु स्मर्यते।	६७६	२
९ खेदजोद्भिज्जयोरप्याहुतिसंख्यानादरो दृश्यते।	६७६	७
१० 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्जं च' इति छान्दोग्यश्रुतावुद्भिज्जशब्देन स्वेदजोपसंग्रहः।	६७६	१२
अथ साभाव्यापत्त्यधिकरणविषयः।		
१ चन्द्रमसोऽवरोहन्त आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्ते न स्वरूपम्।	६७७	२
अथ नातिचिराधिकरणविषयः।		
१ अनुशयिनां व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः।	६७८	८
अथान्याधिष्ठिताधिकरणविषयाः।		
१ अनुशयिनां भोगाधिष्ठानं व्रीहियवादयः स्थावरा भवन्तीति पूर्वपक्षः।	६८०	२
२ क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेव व्रीहियवादिष्वनुशयिनां संसर्गमात्रप्रतिपत्तिः।	६८०	९
३ आध्वरिकस्य कर्मणोऽविशुद्धत्वात्क्षेपनिरासः।	६८०	२४
४ व्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भावान्नानादपि व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावः।	६८५	८
५ योनेः शरीरश्रुतेरपि व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्म। ...	६८५	१४

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः :

तृतीयाऽध्याये द्वितीयः पादः २

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ संध्याधिकरणविषयाः।		
१ संध्ये स्थाने सृष्टिः पारमार्थिकी।	६८७	२
२ कैश्चित्सांध्ये स्थाने प्राज्ञस्यात्मनः कामानां निर्मातृत्वान्नानाच। ...	६८८	६
३ स्वप्नदर्शनस्य मायामात्रत्वम्। ...	६८९	५
४ स्वप्नस्य भविष्यतोः साध्वसाधुनोः सूचकत्वम्।	६९२	१५
५ रथादिसृष्टिवचनस्य भाक्तत्वम्। ...	६९३	१
६ सांध्ये स्थाने जीवस्य निर्मातृत्वम्।	६९३	८
७ जीवस्येश्वरांशत्वेऽप्यविद्यादिव्यवधानेन ज्ञानैश्वर्यतिरोधानाच्च सांकल्पिकी रथादिसृष्टिः।	६९३	३१
८ देहेन्द्रिययोगाज्जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः।	६९३	३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ तदभावाधिकरणविषयाः ।		
१ नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां परस्परनिरपेक्षतया सुषुप्तिस्थानत्वमिति पूर्वपक्षः ।	६९५	२
२ नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां समुचितानां सुषुप्तिस्थानत्वं तत्रापि नाडीपुरीततोर्द्वारत्वं ब्रह्मण एव स्थानत्वम् । ...	६९६	९
३ ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य प्रबोधश्रुतेरात्मैव सुषुप्तिस्थानम् ।	७०३	७
अथ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणविषयः ।		
१ सति संपत्तेः प्रबुध्यमानो यः कश्चित्प्रबुध्यत इति पूर्वपक्षः । यो यत्र सुप्तः स एव जीवस्तत्र प्रबुध्यत इति सिद्धान्तः ।	७०४	१
अथ मुग्धाधिकरणविषयाः ।		
१ मुग्धावस्थाया जागरितस्वाप्नसुषुप्तसृत्यन्यतमावस्थायामन्तर्भाव इति पूर्वपक्षः ।	७०६	१
२ जागरितादिष्वन्तर्भावनिरासः । ...	७०६	४
३ अर्थसंपत्तिरिति सिद्धान्तः । ...	७०६	२१
अथ उभयलिङ्गाधिकरणविषयाः ।		
१ ब्रह्मण उभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गत्वमिति पूर्वपक्षः । निर्विशेषलिङ्गकत्वमिति राद्धान्तः ।	७०८	१३
२ प्रत्युपाधिभेदं ब्रह्मणोऽभेदश्रवणान्न सविशेषत्वम् ।	७०८	११
३ भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेदसमाम्नानादपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकत्वभावत्वम् ।	७०८	२१
४ सविशेषब्रह्मविषयकवाक्यानामाकारे तात्पर्याभावादनाकारत्वं ब्रह्मणः ।	७०८	२८
५ कल्पितद्वैते सावकाशत्वादाकारवद्विषयश्रुतीनामवैयर्थ्यम् ।	७०९	७
६ श्रुत्या चैतन्यमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्म निर्विशेषम् ।	७०९	१६
७ श्रुतिस्मृत्योः पररूपप्रतिषेधेन ब्रह्मोपदेशादपि ब्रह्मणो निर्विशेषत्वम् ।	७०९	२२
८ ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादेव जलसूर्यकोपमोपादानम् ।	७१०	६
९ दृष्टान्तवैषम्यम् ।	७१०	१२
१० अवैषम्योपपादनम् ।	७१०	१७
११ श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वनुप्रवेशं दर्शयति ।	७११	२
१२ केचिदत्र ११ सूत्रमारभ्य १४ सूत्रपर्यन्तमेकं १४ सूत्रमारभ्य २१ सूत्रपर्यन्तमपरमित्यधिकरणद्वयं कल्पयन्ति तन्मतस्योपन्यासपूर्वको निरासः ॥	७११	७
अथ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणविषयाः ।		
१ ब्रह्मणो रूपद्वयं तद्विशिष्टं ब्रह्म चैतदुभयं प्रतिषिध्यतेऽथवा ब्रह्मैव प्रतिषिध्यत इति पूर्वपक्षः ।	७१६	३
२ पक्षद्वयस्य निराकरणम् ।	७१९	२
३ रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति, ब्रह्म परिशिष्टमिति सिद्धान्तः ।	७२०	३
४ अग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणोऽसत्त्वमाशङ्क्याव्यक्तत्वादग्राह्यत्वोपपादनम् । ...	७२१	२२
५ संराधनकाले योगिभिर्ब्रह्म साक्षात्क्रियते ।	७२१	२९
६ उपाधिनिमित्त एवात्मनो भेदः स्वतस्त्वैकात्म्यम् ।	७२२	७
७ जीवस्य ब्रह्मात्मत्वश्रुतिशतादपि नानात्वस्यौपाधिकत्वम् ।	७२२	११
८ भेदाभेदवादः ।	७२२	१५
९ प्रकाशाश्रयवद्भेदव्यपदेशो जीवपरयोः ।	७२६	२५
१० प्रकाशादिवदवैशेष्यस्यौचित्यम् । ...	७२३	२
११ परमात्मनोऽन्यस्य चेतनस्य प्रतिषेधाच्च पूर्वोक्त एव सिद्धान्तः । ...	७२३	९
अथ परांधिकरणविषयाः ।		
१ सेत्वादिव्यपदेशेभ्योऽस्ति ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्विति पूर्वपक्षः । ...	७२४	२
२ सेतुव्यपदेशो जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वेनात्मस्तुत्यर्थः । ...	७२५	१०
३ उन्मानव्यपदेशस्योपासनार्थत्वं न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुसत्ताप्रतिपादनार्थत्वम्	७२६	२
४ संबन्धभेदस्योपाधिभेदापेक्षित्वम् ।	७२६	१२
५ संबन्धभेदस्यौपाधिकत्वोपपादनम् ।	७२७	२
६ श्रुतिभिरपि ब्रह्मणः परं वस्तु प्रतिषिध्यते ।	७२७	१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
७ सेत्यादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन व्याप्तिवचनशब्दैश्चात्मनः सर्वगतत्वं सिध्यति । ...	७२७	१९
अथ फलाधिकरणविषयाः ।		
१ कर्मफलं न कर्मणः संभवति नाप्यपूर्वात् ।	७२८	१२
२ श्रुतेरपीश्वरस्य फलहेतुत्वम् । ...	७२८	१५
३ जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मात्फलं मन्यते ।	७३१	२
४ बादरायणस्त्वीश्वरमेव फलहेतुं मन्यते ।	७३२	२
इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।		
तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥		
अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणविषयाः ।		
१ विहेयैक्याद्विज्ञानभेदाभेदचिन्तावतारासेपस्तंत्परिहारश्च ।	७३४	३
२ नामरूपविभेदादिभ्यः प्रतिवेदान्तं विद्याभेद इति पूर्वपक्षः ।... ...	७३५	१
३ चोदनाद्यविशेषाद्यान्येकस्मिन्वेदान्ते विज्ञानानि तान्येव वेदान्तान्तरेष्विति सिद्धान्तः ।...	७४५	१
४ गुणभेदेऽप्येकविद्यम् ।	७४६	२
५ शिरोव्रतस्याम्नायधर्मत्वान्न विद्याभेदत्वम् ।	७४७	१०
६ श्रुतिरपि वेद्यैक्येन विद्यैकत्वं दर्शयति ।	७४७	२२
अथ उपसंहाराधिकरणविषयः ।		
१ अन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञान उपसंहारः सर्वविज्ञानानां सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसाधनफलम् ।	७४९	१०
अथान्यथात्वाधिकरणविषयाः ।		
१ छान्दोग्यबृहदारण्यकोक्योरुद्गीथविद्ययोरैक्यं बहुतरस्याविशेषस्य प्रतीयमानत्वादिति पूर्वपक्षः ।	७५२	१
२ प्रकारभेदाद्विद्याभेद इति सिद्धान्तः ।	७५३	७
३ संक्षेपरूपपूर्वपक्षबीजनिराकरणम् ।	७५९	९
अथ व्याप्त्यधिकरणविषयः ।		
१ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्यत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सामान्याधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्यासापवादैकत्वविशेषणपक्षाः प्रतिभान्ति तेषु विशेषणपक्षस्यैव सामञ्जस्यम् ।	७६०	२
अथ सर्वाभेदाधिकरणविषयः ।		
१ प्राणविद्यायाश्छान्दोग्यकौषीतकिप्रभृतिषु श्रूयमाणाया एकत्वात्कचिदुक्तानामपि गुणानामन्यत्रोपसंहारः ।	७६३	२
अथ आनन्दाद्यधिकरणविषयाः ।		
१ ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणामानन्दरूपत्वादीनां सर्वत्र प्रतिपत्तिः । ...	७६६	२
२ प्रियशिरस्त्वादीनां नान्यत्र प्राप्तिः ।	७६७	२
३ आनन्दादीनां स्वरूपप्रतिपत्तिप्रयोजनतया प्रियशिरस्त्वादिभ्यो वैषम्यम् ।	७६७	१६
अथ आध्यानाधिकरणविषयौ ।		
१ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिवाक्यैः सर्वेषां परत्वेन प्रतिपादनमिति पूर्वपक्षः । पुरुष एव सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यते इति सिद्धान्तः ।	७६७	२०
२ श्रुतिरेव प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह आत्मनश्च दुरधिगमत्वं श्रुत्या स्वयमेव दर्शितमिति पुरुषप्रतिपत्त्यर्थं वेन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः ।	७६९	२
अथ आत्मगृहीत्यधिकरणविषयाः ।		
१ आत्मा वा इदमित्यत्रात्मशब्देनापरमात्मा(सूत्रात्मा)भिलप्यते इति पूर्वपक्षः । परमात्मैवाभिलप्यत इति सिद्धान्तः ।	७६९	१२
२ वाक्यान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणमिति पूर्वपक्षयुक्तस्य परिहारः । लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मसु प्रसिद्धो व्यापार इहानुगम्यते इति सूत्रात्मपरिग्रहे लिङ्गस्य पूर्वपरिदर्शितस्य विवक्षितार्थानुगुण्येन ग्रहणम् । ...	७७१	४
३ वर्णान्तरम्—कतम आत्मेत्यादिवाजसनेयकश्रुतेः सदेव सोम्येत्यादिछान्दोग्यश्रुतेश्चातुल्यार्थत्वमिति पूर्वपक्षः । प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धान्तः । ...	७७२	१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ कार्याख्यानाधिकरणविषयः ।		
१ छान्दोग्यवाजसनेयकयोश्च प्राणसंवादे आचमनमेव विधीयत इति पूर्वपक्षः । वासोविज्ञानं विधीयत इति सिद्धान्तः ।	७७४	२
अथ समानाधिकरणविषयः ।		
१ अग्निरहस्यबृहदारण्यकयोः पठिते शाण्डिल्यविद्ये परस्परभिन्ने इति पूर्वपक्षः । विद्यैकत्वमिति सिद्धान्तः ।	७७७	२
अथ संबन्धाधिकरणविषयाः ।		
१ बृहदारण्यके सत्यविद्यायामुपदिश्यमानयोरुपनिषदोरुभयोरविभागेनोभयत्रानुसंधानमिति पूर्वपक्षः । ...	७७९	२
२ नाविभागेनानुसंधानमपितु व्यवस्थयेति सिद्धान्तः ।	७७९	१३
३ अतिदेशलिङ्गादप्युपनिषदोर्व्यवस्थितिः ।	७८०	१०
अथ संभृत्यधिकरणविषयः ।		
१ संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतीनां विभूतीनां शाण्डिल्यविद्यादिष्वनुपसंहारः । ...	७८०	१७
अथ पुरुषविद्याधिकरणविषयः ।		
१ शाखान्तराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणां तैत्तिरीयकेऽप्राप्तिः ।	७८२	७
अथ वेधाद्यधिकरणविषयौ ।		
१ प्रविद्यादिमन्त्राणां प्रवर्ग्यादिकर्मणां च संनिधिपाठाद्विद्यास्वसंहार इति पूर्वपक्षः ।	७८४	८
२ वेधाद्यर्थानामुपनिषदुदितविद्याभिरसंबद्धत्वात्तास्वनुपसंहार इति सिद्धान्तः ।	७९०	२
अथ हान्यधिकरणविषयाः ।		
१ यत्र सुकृतदुष्कृतयोर्हानमात्रश्रवणं तत्रोपायनस्यासंनिपात इति पूर्वपक्षः ।	८०४	३
२ हानशब्दशेषत्वादुपायनशब्दस्यास्त्युपायनसंनिपात इति सिद्धान्तः ।	८०४	१६
३ वर्णकान्तरम्–विधूनन्थुत्या सुकृतदुष्कृतशब्दयोः स्वकार्याचालनमात्रमभिधीयत इति पूर्वपक्षः । हानमेवेति सिद्धान्तः ।	८०७	१
अथ सांपरायाधिकरणविषयौ ।		
१ पर्यङ्कस्थं ब्रह्म प्रस्थितः व्यध्वन्येव सुकृतदुष्कृते विधूनुते इति पूर्वपक्षः । देहादपसर्पण एव जहातीति सिद्धान्तः ।	८१०	२
२ मृतस्य छन्दतो विद्यानुष्ठानानुपपत्तेर्विद्याभ्यासस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य चानुपपत्तिः ।	८११	२
अथ गतेरर्थवत्त्वाधिकरणविषयौ ।		
१ हानावविशेषेण देवयानपन्थाः संबध्यत इति पूर्वपक्षः । विभागेनेति सिद्धान्तः ।	८१२	२
२ सगुणोपासनेषु देवयानपथापेक्षा ।	८१२	११
अथानियमाधिकरणविषयः ।		
१ गतिर्यासु विद्यासु श्रूयते तत्रैव नियम्यत इति पूर्वपक्षः । अभ्युदयफलानां सगुणानामेव विद्यानामविशेषेण गतिर्भवितुमर्हतीति- सिद्धान्तः । ...	८१३	३
अथ यावदधिकाराधिकरणविषयौ ।		
१ अपान्तरतमःप्रभृतीनां जन्मस्मरणाभिर्गुणविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेति पूर्वपक्षः । ...	८१७	१
२ प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयं यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तत्प्रक्षयान्मोक्षं प्राप्नुवन्तीत्यैकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः ।	८१८	९
अथाक्षराध्यधिकरणविषयः ।		
१ अक्षरविशेषणानां यत्र क्वचिदप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसंबन्धः ।...	८१९	३
अथ इयदधिकरणविषयः ।		
१ 'द्वा सुपर्णा' 'ऋतं पिबन्तौ' इति मन्त्रद्वये विद्यानानात्वमिति पूर्वपक्षः । विद्यैकत्वमिति सिद्धान्तः ।... ...	८२१	२
अथान्तरत्वाधिकरणविषयाः ।		
१ बृहदारण्यके कौषीतकेयकहोळचाक्रायणोषस्तप्रश्नोपक्रमयोर्विद्ययोरभ्याससामर्थ्यान्नानात्वमिति पूर्वपक्षः । वेद्यैकत्वाद्विद्यैकत्वमिति सिद्धान्तः ।	८२२	८
२ आम्नानभेदानुपपत्तिपरिहारः । ...	८२३	१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ व्यतिहाराधिकरणविषयः ।		
१ 'तयोर्हं सोऽसौ' 'त्वं वा अहमस्मि' इत्यत्र संसारिणीश्वरदृष्टिरेव विधीयते इति पूर्वपक्षः । व्यतिहारेणोभयदृष्टिरिति सिद्धान्तः ।	८२४	२
अथ सत्त्याद्यधिकरणविषयौ ।		
१ 'स यो हैतं' 'तद्यत्तत्सत्यम्' इत्येते द्वे सत्यविद्ये फलसंयोगभेदादिति पूर्वपक्षः । फलान्तरश्रवणस्य तस्योपनिषद्दहरहमित्यङ्गान्तरोपदेशस्तावकतया विवेकत्वमिति सिद्धान्तः ।	८२५	२
२ अस्य सूत्रस्य अक्ष्यादित्यपुरुषविद्याविषयिण्या एकदेशिव्याख्याया उपन्यासनिराकरणे ।	८२६	१०
अथ कामाद्यधिकरणविषयः ।		
१ दहरविद्याया हार्दविद्यायाश्चैकत्वं परस्परगुणयोगश्च ।	८२७	८
अथ आदराधिकरणविषयौ ।		
१ भोजनलोपेऽप्यद्भिर्वान्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति पूर्वपक्षः ।	८२९	२
२ भोजनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति सिद्धान्तः ।	८३२	६
अथ तन्निर्धारणाधिकरणविषयौ ।		
१ कर्माङ्गव्यपाश्रयाणामुद्गीथाद्युपासनानां नित्यत्वमिति पूर्वपक्षः । ...	८३३	१३
२ पृथक्फलश्रुतेर्न तेषां नित्यवत्कर्मसु नियम इति सिद्धान्तः ।	८३४	५
अथ प्रदानाधिकरणविषयौ ।		
१ वायुप्राणयोस्तत्त्वाभेदात्तद्विषयकोपासनयोरेकत्वमिति पूर्वपक्षः ...	८३६	७
२ आप्येयांशपृथक्त्वादाध्यानपृथक्त्वमिति सिद्धान्तः ।	८३७	१२
अथ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणविषयाः ।		
१ मनश्चिदादीनां सोपादिकानीनां स्वातन्त्र्यमिति सिद्धान्तः ।	८४०	२
२ पूर्वपक्षः—मनश्चिदादीनां प्रकरणात्क्रियाशेषत्वम् ।	८४१	२
३ इष्टकाचितेनातिदेशादप्येतेषां क्रियानुप्रवेशित्वम् ।	८४२	२
४ सिद्धान्तः—विद्यात्मका एवैते । ...	८४२	[illegible]
५ लिङ्गदर्शनाच्च स्वातन्त्र्यम् । ...	८४३	२
६ श्रुतिलिङ्गादीनां बलीयस्त्वाच्च । ...	८४३	६
७ क्रियाङ्गानां मनआदिष्वनुबन्धादपि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यम् । ...	८४३	२७
८ मानसवदिति दृष्टान्तस्य विघटनम् ।	८४४	९
९ पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्वतन्त्रविद्याविधानान्मध्यस्थस्यापि ब्राह्मणस्य स्वतन्त्रविद्याविधिपरत्वम् ।	८४४	१७
अथ ऐकात्म्याधिकरणविषयौ ।		
१ देहादात्मनोऽव्यतिरेक इति लोकायतिकस्य पूर्वपक्षः ।	८४९	२
२ देहव्यतिरेक एवात्मन इति सिद्धान्तः।	८५२	२
अथ अङ्गावबद्धाधिकरणविषयौ ।		
१ उद्गीथादिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहितास्तत्तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुरिति पूर्वपक्षः । सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्युरिति सिद्धान्तः ।	८५६	२
२ मन्त्रादिवद्वा अविरोधोऽन्यशाखाविहितप्रत्ययानाम् ।	८५७	८
अथ भूमज्यायस्त्वाधिकरणविषयौ ।		
१ वैश्वानरविद्यायां व्यस्तस्योपासनमिति पूर्वपक्षः । समस्तोपासनमिति सिद्धान्तः ।	८५८	२
२ उभयथोपासनपक्षदूषणम् । ...	८६०	१७
अथ शब्दादिभेदाधिकरणविषयः ।		
१ सर्वासामीश्वरगोचराणां विद्यानामभेद इति पूर्वपक्षः । वेद्याभेदेऽपि शब्दादिभेदाद्विद्याभेद इति सिद्धान्तः ।	८६१	२
अथ विकल्पाधिकरणविषयः ।		
१ अहंग्रहोपास्तीनां समुच्चयनियमे विकल्पनियमे च कारणाभावाद्ययाकाममनुष्ठानमिति पूर्वपक्षः । अविशिष्टफलत्वाद्विकल्पनियम इति सिद्धान्तः ।	८६३	२
अथ काम्याधिकरणविषयः ।		
१ काम्यास्तु विद्या यथाक्रमं समुच्चीयेरन् वा समुच्चीयेरन् ।	८६४	३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ यथाश्रयभावाधिकरणविषयाः ।		
१ कर्माङ्गव्यपाश्रयप्रत्ययानां समुचितानामनुष्ठानम् ।	८६५	१
२ उपदेशसाम्यादपि ।	८६५	५
३ क्षतसंधानलिङ्गादपि समुच्चयः । ...	८६५	८
४ ओंकारस्योपास्यस्य वेदत्रयसाधारण्यादुपासनानां समुच्चयः । ...	८६६	२
५ सिद्धान्तः—उपासनानां सहभावाश्रुतेर्न समुच्चयः ।	८६६	९
६ श्रुतिः प्रत्ययानामसहभावं दर्शयति ।	८६६	२२
इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।		
तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥		
अथ पुरुषार्थाधिकरणविषयाः ।		
१ वेदान्तविहितात्मज्ञानस्य क्रियानुप्रवेशमन्तरेणैव पुरुषार्थहेतुत्वम् । ...	८६८	३
२ पूर्वपक्षः—आत्मविज्ञानस्य कर्मशेषत्वादात्मज्ञाने या फलश्रुतिस्तस्या अर्थवादत्वम् ।	८७०	२
३ ब्रह्मविदां कर्माचरणदर्शनं विद्यायाः कर्मशेषत्वे लिङ्गम् ।	८७१	१०
४ श्रुतिर्विद्यायाः कर्मशेषत्वं दर्शयति ।	८७२	६
५ विद्याकर्मणोः फलारम्भे सहकारित्वदर्शनम् ।	८७३	२
६ समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्मविधानादुपनिषदर्थविज्ञानस्य कर्माङ्गत्वम् ।	८७३	५
७ यावज्जीवं कर्मनियमोऽपि विज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे लिङ्गम् ।	८७३	११
८ सिद्धान्तः—शारीरादीश्वरस्याधिकोपदेशाद्वादरिमतमुपनिषदात्मविज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वमेव सम्यक् ।	८७३	१५
९ तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः ।	८७४	१७
१० विद्यायाः कर्मशेषत्वे प्रमाणतयोपन्यस्तश्रुतिरसार्वत्रिका ।	८७४	२८
११ समन्वारम्भवचनस्य विभागेन व्यवस्था । भाष्यकारमतेन तथाख्यानं च ।	८७४	३१
१२ वेदार्थविज्ञानवतः कर्मविधानादित्यस्य खण्डनम् ।	८७५	९
१३ यावज्जीवं कर्मनियमस्याविद्वद्विषयत्वम् ।	८७५	१६
१४ उक्तकर्मनियमस्य विद्यास्तुत्यर्थत्वम् ।	८७५	१९
१५ स्वेच्छातः कर्मसाधनप्रजादित्यागलिप्साद्विद्या स्वतन्त्रफला ।	८७५	२४
१६ कर्माधिकारोच्छेदकत्वादपि च विद्या कर्माङ्गम् ।	८७६	७
१७ ऊर्ध्वरेतःसु चाश्रमेषु विद्याश्रवणाच्च विद्या कर्माङ्गम् ।	८७६	७
अथ परामर्शाधिकरणविषयाः ।		
१ ऊर्ध्वरेतसामाश्रमित्वे प्रमाणाभावः ।	८७७	२
२ गार्हस्थ्यवदाश्रमान्तरमपि प्रतिपत्तव्यम् ।	८७९	२
३ स्कन्धश्रुतेरुपरिधारणवद्विधित्वम् ।	८७९	१८
४ परामर्शपक्षेऽपि संस्त्रवसामर्थ्यात्पारिव्राज्यं विधेयम् ।	८८०	७
अथ स्तुतिमात्राधिकरणविषयौ ।		
१ स एष रसानां रसतम इत्यादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वमिति पूर्वपक्षः । कल्प्यं विध्यर्थत्वमिति सिद्धान्तः । ...	८९०	२
२ विधिश्रुतेर्विध्यर्थत्वमुद्गीथादिश्रुतीनाम् ।	८९४	७
अथ परिप्लवाधिकरणविषयौ ।		
१ उपनिषदाख्यानानां परिप्लवार्थत्वमिति पूर्वपक्षः । परिप्लवे कथानां विशिष्योक्तत्वाच्चासां परिप्लवार्थत्वम् । ...	८९५	२
२ आख्यानश्रुतीनां विद्याशेषत्वम् । ...	८९६	६
अथ अग्नीन्धनाद्यधिकरणविषयः ।		
१ विद्याया आश्रमकर्मणामनपेक्षा ।	८९७	२
अथ सर्वापेक्षाधिकरणविषयौ ।		
१ आश्रमकर्मणां विद्याया उत्पत्तावपेक्षा स्वार्थसिद्धावनपेक्षा ।	८९८	२
२ यज्ञादीनि शमदमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्याश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि ।	८९९	३
अथ सर्वान्नानुमित्यधिकरणविषयाः ।		
१ प्राणसंवादे 'न ह वा एवंविदि' इत्यनेन सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं विद्याङ्गतया विधीयते इति पूर्वपक्षः ।	९००	१२
२ प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽर्थवादोऽयं न ह वैति सिद्धान्तः ।	९०१	५
३ एवं सति भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रमबाधितं भविष्यति ।	९०२	१९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
४ आपदवस्थायामभक्ष्यभक्षणानुज्ञाने स्मृतिः । आपद्यपि मद्यपाननिषेधः ।	९०२	१२
५ उदाहृतस्मृतिमूलभूतकाठकश्रुतिप्रदर्शनम् ।	९०२	१७
अथ आश्रमकर्माधिकरणविषयाः ।		
१ आश्रममात्रनिष्ठेन मुमुक्षुणाप्याश्रमकर्माण्यनुष्ठेयानि ।	९०३	२
२ आश्रमकर्मणां विद्यासहकारित्वेऽपि न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । ...	९०४	२
३ आश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे चाभिन्ना एवाग्निहोत्रादयः ।	९०५	८
४ ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्मणां क्लेशतनूकरणेन विद्योत्पत्तिहेतुत्वम् । ...	९०६	७
अथ विधुराधिकरणविषयाः ।		
१ अन्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामपि विद्यायामधिकारः ।	९०७	२
२ संवर्तप्रभृतीनामनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वस्मरणम् । ...	९०७	८
३ विधुरादीनां जपोपवासादिभिर्विद्यानुग्रहः ।	९०७	११
४ अनाश्रमित्वापेक्षयाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनम् ।	९०८	४
अथ तद्भूताधिकरणविषयः ।		
ऊर्ध्वरेतसां प्रत्यवरोहाभावः । ...	९०८	१०
अथ अधिकारिकाधिकरणविषयौ ।		
नैष्ठिकब्रह्मचारिणां प्रमादात्प्रच्युतब्रह्मचर्याणां प्रायश्चित्ताभावः । ...	९०९	८
२ गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यविशरणमुपपातकं तस्मान्नैष्ठिकस्यापि ब्रह्मचारिणोऽस्ति प्रायश्चित्तम् । ...	९०९	१५
अथ बहिरधिकरणविषयः ।		
१ कृतनिर्णेजना अपि नैष्ठिकाः शिष्टैर्बहिष्कर्तव्याः ।	९१०	२
अथ स्वाम्यधिकरणविषयाः ।		
१ ऋत्विग्भ्यपाश्रयेषूपासनेषु यजमानस्य कर्तृत्वमित्यात्रेयः ।	९१२	२
२ ऋत्विक्कर्माण्युपासनानीति औडुलोमिः	९१६	४
३ श्रुतिरपि ऋत्विक्कर्तृकस्य विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति । ...	९१६	११
अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणविषयाः ।		
१ 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इति बृहदारण्यकश्रुत्यां न मौनविधिरिति पूर्वपक्षः ।	९१७	३
२ अपूर्वत्वादस्ति मौनविधिरिति सिद्धान्तः ।	९१८	७
३ बहुलायाससाध्यधर्मबाहुल्याद्बृहिणोपसंहारश्छान्दोग्ये ।	९२१	६
४ मौनगार्हस्थ्यवद्वानप्रस्थगुरुकुलवासयोरप्याश्रमयोः श्रुतिमत्त्वम् । ...	९२१	१०
अथ अनाविष्काराधिकरणविषयः ।		
१ संन्यासिनो विधीयमानं बाल्यं भावशुद्धिरूपमिहाश्रीयते ।	९२२	६
अथ ऐहिकाधिकरणविषयः ।		
१ ऐहिकमामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्धक्षयापेक्षया ।	९२३	१०
अथ मुक्तिफलाधिकरणविषयः ।		
१ मुक्तावुत्कर्षनिकर्षात्मकोऽतिशयो नोपपद्यते ।	९२५	९

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति तृतीयाध्यायः ॥

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ आवृत्त्यधिकरणविषयाः ।		
१ श्रवणादीनां यावदात्मदर्शनमावर्तनम् ।	९२८	४
२ निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रमोत्पत्तावावृत्त्यानर्थक्यम् ।	९३०	२
३ प्रतिबन्धनिरासेनावृत्तेरर्थवत्त्वम् । ...	९३२	५
अथात्मत्वोपासनाधिकरणविषयः ।		
१ ध्यात्रा ब्रह्म स्वान्यत्वेन ग्रहीतव्यमिति पूर्वपक्षः । आत्मत्वेनेति सिद्धान्तः ।	९३७	२
अथ प्रतीकाधिकरणविषयः ।		
१ प्रतीकेष्वात्मदृष्टिर्न क्रियते । ...	९३९	५
अथ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणविषयः ।		
१ प्रतीकेष्वेव ब्रह्मदृष्ट्यध्यारोपणम् ।	९४१	८
अथ आदित्यादिमत्यधिकरणविषयः ।		
१ उद्गीथादिष्वेवादित्यादिमतयः । ...	९४४	२
अथ आसीनाधिकरणविषयाः ।		
१ उपासनायामासीनतानियमः । ...	९४८	४
२ आसीने एव ध्यायतेरुपचर्यमाणत्वम् ।	९४९	७
३ पृथिव्यादिष्वप्यचलत्वमपेक्ष्यैव ध्या-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
यतिवाद उपासनस्यासीनकर्मत्वे लिङ्गम् ।	९४९	११
४ उपासनस्यासनाङ्गत्वे शिष्टस्मृतिः ।	९४९	१४
अथैकाग्रताधिकरणविषयः ।		
१ अज्ञानाश्रितोपासनेषु नास्ति दिग्देशकालनियमः । यत्रैकाग्रता चित्तस्य तत्रैवोपासना ।	९४९	१८
अथ आप्रायणाधिकरणविषयः ।		
१ अभ्युदयफलानामुपासनानामा प्रायणादभ्यासः ।	९५०	१०
अथ तदधिगमाधिकरणविषयः ।		
१ ब्रह्माधिगमे उत्तरपूर्वयोर्दुरितयोः क्षयः ।	९५२	५
अथ इतरासंश्लेषाधिकरणविषयः ।		
१ विदुषोऽविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशौ ।	९५५	४
अथानारब्धाधिकरणविषयः ।		
१ अनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षयः ।	९५६	११
अथाग्निहोत्राद्यधिकरणविषयौ ।		
१ अग्निहोत्रादीनां विद्योपयोगिनामविनाशः ।	९५९	७
२ अग्निहोत्रादिनित्यव्यतिरिक्तस्य फलाभिसंधानेन क्रियमाणस्य सुहृदः साधुकृत्यादिविनियोगः ।	९६१	७
अथ विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणविषयः ।		
१ विद्यासंयुक्तं विद्याविहीनं चोभयविधमपि कर्म ब्रह्माधिगमहेतुः । ...	९६१	१३
अथ इतरक्षपणाधिकरणविषयः ।		
१ आरब्धकर्मक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यं भावि ।	९६४	२

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ वागधिकरणविषयौ ।		
१ 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्यादौ वागादीनां वृत्त्युपशमात्रं विवक्षितम् ।	९६६	२
२ वाच्युक्तन्यायस्य चक्षुरादावतिदेशः ।	९६७	९
अथ मनोधिकरणविषयः ।		
१ मनसः प्राणे वृत्त्यप्ययः । ...	९६५	१५
अथाध्यक्षाधिकरणविषयाः ।		
१ प्राणस्य विज्ञानात्मनि वृत्तिप्रलयः ।	९६८	१५
२ प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्तस्य जीवस्य तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ।	९७१	२
३ शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवो नैकस्मिंजेव तेजस्यवतिष्ठते सूक्ष्मस्यापि शरीरस्यानेकात्मकत्वात् ।	९७१	१०
अथ आसृत्युपक्रमाधिकरणविषयः ।		
१ विद्वदविदुषोः समानोत्क्रान्तिरर्चिरादिमार्गपर्यन्तम् ।	९७२	९
अथ संसारव्यपदेशाधिकरणविषयाः ।		
१ तेजःप्रभृतीनां परमात्मनि बीजभावावशेषा संपत्तिः ।	९७४	२
२ असच्छरीरात्प्रवसतो जीवस्याश्रयभूतं भूतान्तरसहितं तेजः स्वरूपतः प्रमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति । ...	९७५	२
३ सूक्ष्मत्वादेवास्य शरीरस्य स्थूलशरीरदाहेऽप्यनुपमर्दः ।	९७६	४
४ स्थूलशरीरे विज्ञायमानस्योष्मणः सूक्ष्मशरीरव्यपाश्रयत्वम् ।	९७६	७
अथ प्रतिषेधाधिकरणविषयाः ।		
१ आत्यन्तिकेऽमृतत्वे यो गत्युत्क्रान्तिप्रतिषेध उक्तः स शरीरापादान इत्यस्ति ब्रह्मविदोऽपि देहादुत्क्रान्तिरिति पूर्वपक्षः ।	९७७	२
२ एकेषां समाम्नातॄणामुत्क्रान्तेर्देहापादानत्वप्रतिषेधस्य स्पष्टोपलम्भादुक्तप्रतिषेधोऽपि देहापादानः । ...	९७७	१२
३ महाभारतादिष्वपि परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्यभावः स्मर्यते ।	९७९	२
अथ वागादिलयाधिकरणविषयः ।		
१ ब्रह्मविद इन्द्रियाणीनि परस्मिन्ब्रह्मणि प्रलीयन्त ।	९८०	
अथाविभागाधिकरणविषयः ।		
१ विदुषः कल्पप्रलयो निरवशेषो भवति ।	९८१	
अथ तदोकोधिकरणविषयः ।		
१ मूर्धस्थानादेव विद्वाविष्क्रामति स्थानान्तरेभ्य इतरे ।	९८१	

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ रश्म्यधिकरणविषयौ ।		
१ उपासकस्याविशेषेण रात्रावहनि च रश्म्यनुसारित्वम् ।	९८२	११
२ रात्रौ प्रेतस्य नाडीरश्मिसंबन्धविच्छेषान्न रश्म्यनुसारित्वमित्याशङ्कानिरासः	९८३	४
अथ दक्षिणायनाधिकरणविषयौ ।		
१ दक्षिणायने मृतोऽपि विद्वान्प्राप्नोत्येव विद्याफलम् ।	९८४	२
२ स्मृतौ श्रूयमाणस्य कालभेदविनियोगस्य स्मार्तोपासनासंबद्धत्वम् । ...	९८४	१२
इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।		
चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥		
अथार्चिराद्यधिकरणविषयः ।		
१ अर्चिरादयः परस्परं भिन्नाः सृतय इति पूर्वपक्षः । एकैवेयं सृतिरनेकविशेषणेति सिद्धान्तः ।	९८६	३
अथ वाय्वधिकरणविषयः ।		
१ अर्चिरादिपर्वसु संवत्सरादूर्ध्वं देवलोकस्य ततो वायोश्च निवेशः । ...	९८८	१
अथ तडिदधिकरणविषयः ।		
१ तडित उपरिष्टाद्वरुणलोकः । ...	९९०	३
अथ आतिवाहिकाधिकरणविषयाः ।		
१ अर्चिरादयो मार्गचिह्नानि भोगभूमयो वेति पूर्वपक्षः । गतॄणां नेतारो देवतात्मान इति सिद्धान्तः । ...	९९१	२
२ अर्चिरादीनामचेतनत्वेऽनेतृत्वे चोभयोरपि अज्ञत्वादूर्ध्वगत्यनुपपत्तिः ।	९९२	५
३ विद्युदभिसंभवादूर्ध्वं वैद्युतेनैव पुरुषेणातिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ।	९९३	६
अथ कार्याधिकरणविषयाः ।		
१ अर्चिरादिमार्गेण सगुणमपरं ब्रह्म गमयत्यमानवः पुरुष इति बादरिः ।	९९४	२
२ बहुवचनलोकशब्दाधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशैरप्यपरमेव ब्रह्म गमयतीति निर्णीयते ।	९९६	२
३ परब्रह्मसामीप्यादपरस्मिन्नपि ब्रह्मणि ब्रह्मशब्दप्रयोगः ।	९९७	२
४ कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शना हिरण्यगर्भेण सह परंब्रह्म प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मलोकगताः ।	९९७	९
५ स्मृतिरपि पूर्वोक्तमर्थमनुजानाति ।	९९७	१३
६ पूर्वपक्षः—परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।	९९७	१८
७ श्रुतिरपि गतिपूर्वकममृतत्वं दर्शयति ।	९९७	२२
८ प्रजापतिवेश्मप्रतिपत्तेः प्रकरणात्परविषयत्वम् ।	९९७	२८
९ पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राण्युत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणीति मतखण्डनम् । ...	९९८	५
अथ अप्रतीकालम्बनाधिकरणविषयौ ।		
१ प्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनान् ब्रह्मलोकं नयति ।	१००२	८
२ प्रतीकतारतम्येन फलतारतम्यश्रुतेर्न प्रतीकंध्यायिनां ब्रह्मप्राप्तिः । ...	१००३	८
इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।		
चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥		
अथ संपद्याविर्भावाधिकरणविषयाः ।		
१ मोक्षस्वरूपं केनचिदागन्तुकविशेषेणाभिनिष्पद्यत इति पूर्वपक्षः । केवलेनात्मनाविर्भवतीति. सिद्धान्तः ।	१००५	३
२ बन्धविगमपूर्वकं शुद्धेनात्मनावस्थानलक्षणः पूर्वावस्थातो मोक्षावस्थायां विशेषः ।	१००६	५
३ परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यत्र ज्योतिःशब्देनात्मावेद्यते ।	१००६	१६
अथाविभागेन दृष्टत्वाधिकरणविषयः ।		
१ मुक्तस्य ब्रह्माभिन्नत्वम् ।	१००७	२
अथ ब्राह्माधिकरणविषयाः ।		
१ जैमिनिः सत्यत्वादिधर्माणां सत्यत्वं मन्यते ।	१००८	१
२ औडुलोमिस्तेषां धर्माणां शब्दविकल्पजत्वं मन्यते ।	१००९	२
३ व्यावहारिकप्रमाणोपनीततया लोकसिद्धा नात्यन्तासन्त इति बादरायणः ।	१००९	१३
अथ संकल्पाधिकरणविषयौ ।		
१ अपरविद्याफलं यत्संकल्पादिपित्रादिसमुत्थानं तत्रास्ति निमित्तान्तरापेक्षेति पूर्वपक्षः । संकल्पमात्रादिपित्रादिसमुत्थानमिति सिद्धान्तः । ...	१०१०	

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
२ अवन्ध्यसंकल्पत्वादेव विद्वाननन्याधिपतिः ।	१०११	८
अथाभावाधिकरणविषयाः ।		
१ प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः शरीराद्यभावं बादरिर्मन्यते ।	१०११	१३
२ जैमिनिर्मनोवच्छरीरादिसद्भावं मन्यते ।...	१०१२	७
३ बादरायण उभयविधत्वं मन्यते ।	१०१३	१
४ शरीराद्यभावे संध्यस्थानवदुपलब्धिमात्रा पित्रादिकामा उपपद्यन्ते ।	१०१४	४
५ शरीरादिसद्भावे जाग्रद्वदुपपत्तिस्त्वेषाम् ।	१०१४	७
अथ प्रदीपाधिकरणविषयौ ।		
१ संकल्पनिर्मितशरीराणि निरात्मकानीति पूर्वपक्षः । विदुषः प्रदीपवदनेकभावापत्त्या सात्मकानीति सिद्धान्तः ।	१०१४	१०
२ संज्ञाभाववचनस्य सुषुप्ति-कैवल्यान्यतरावस्थापेक्षत्वम् ।	१०१६	९
अथ जगद्व्यापाराधिकरणविषयाः ।		
१ सगुणब्रह्मोपासनादीश्वरसायुज्यं गतानां निरवग्रहमैश्वर्यं भवतीति पूर्वपक्षः । जगद्व्यापारवर्जमन्यदैश्वर्यं भवतीति सिद्धान्तः ।	१०१६	१८
२ आप्नोति स्वाराज्यमित्यादिप्रत्यक्षोपदेशाद्विदुषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवतीत्यस्य निरासः ।	१०१८	४
३ यथा द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपं नाप्नुवन्त्येवमेव निरवग्रहमैश्वर्यमपि नाप्नुवन्ति सगुणोपासकाः । ...	१०१८	१२
४ परमेश्वरस्य विकारावर्तित्वं श्रुतिस्मृती दर्शयतः ।	१०१९	२
५ निर्गुणोपासकानामीश्वरेण भोगमात्रसाम्यश्रवणान्न निरवग्रहमैश्वर्यम् ।	१०१९	५
६ देवयानेन पथा ब्रह्मलोकगतानां न पुनरावृत्तिः ।	१०१९	१३

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति चतुर्थाध्यायः ॥

समाप्तेयं सपरिमलकल्पतरूपबृंहितभामतीविलसितब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यस्यविषयसूची ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आरम्भे मङ्गलपाठक्रमः—

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो
वंशऋषिभ्यो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः ।
सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ॥ १ ॥
नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ २ ।
श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्संततमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ४ ॥
शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ५ ॥
ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने ।
व्योमवद्व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ६ ॥
अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसंततिम् ।
स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं परम् ॥ ७ ॥
अतिकल्याणरूपत्वान्नित्यकल्याणसंश्रयात् ।
स्मर्तॄणां वरदत्वाच्च ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥ ८ ॥
ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ ९ ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् परब्रह्मणे नमः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

भामती–वेदान्तकल्पतरु–कल्पतरुपरिमलोपबृंहितम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

भामती ।

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

यदज्ञातं जीवैर्बहुविधजगद्विभ्रमधरं वियद्वह्न्यालैस्तलमलिनतायोगि कलितम् ।
तदुन्मुद्ज्ञानप्रततसुखसद्ब्रह्म परमं नमस्यामः प्रत्यक्श्रुतिशतशिरोभिः प्रकटितम् ॥ १ ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

गुरुभिरुपदिष्टमर्थं विस्मृतमपि तत्र बोधितं प्राज्ञैः । अवलम्ब्य शिवमधीयन्यथामति व्याकरोमि कल्पतरुम् ॥ १ ॥
कल्पकतरुमुपकुर्यां कमधिकमाकाङ्क्षितार्थमुपहृत्य । तद्दत्तैरेवार्थैर्मम मतिमीहे परिष्कर्तुम् ॥ २ ॥
यावन्तो निविशन्ते विदुषां व्याख्यानचातुरीभेदाः । सर्वेषामपि तेषामयमवकाशं ददाति पुष्पकवत् ॥ ३ ॥
इत्थमिहानिगभीरे कियदाशयवर्णनं मया क्रियते । तुष्यन्ति ततोऽपि बुधाः कतिपयरत्नग्रहादिवाम्बुनिधेः ॥ ४ ॥

यदिति । अत्र प्रत्यगिति ब्रह्मविशेषणेन शास्त्रस्य विषयं प्रदर्श्य तत्र **सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयः प्रथमाध्यायार्थः** । श्रुतिशतेत्यादिविशेषणेन दर्शितः । शतशब्द आनन्त्यपरः; 'विश्वं शतं सहस्रं च सर्वमक्षयवाचक'मिति महाभारतवचनात् । ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्यत्र भोजनस्येव शिरसां संख्योपसर्जनसंख्येयेनान्वयः । सकलप्रपञ्चाश्रयस्य ब्रह्मणः परिमितकर्तृत्वाद्याश्रयस्य जीवस्य चामेदमविरोधेनोपपादयितुमुभयत्र विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वं **यदज्ञातमि**त्यादिविशेषणेन दर्शितम् । जीवैर्यदविज्ञाततत्त्वं **सत् बहुविधस्य** प्रतिजीवं व्यवस्थितकर्तृत्वादिरूपस्य साधारणस्य घटपटादिरूपस्य च प्रपञ्चविलासस्य **धरं** धारकम् । **कलितम्** अहं कर्ताहं भोक्ता सन् घटः सन् पट इत्यादिरूपेणावगतम् । यथा वियद्वालैरविज्ञाततत्त्वं सत् तलमलिनतायोगि कलितमित्यर्थः । एवमव्याख्यायामुपमानोपमेये वैरूप्येण निर्दिष्टे स्यातां, नेयार्थत्वदोषश्च प्रसज्यते । स्फुटं हि वैरूप्यं यद्ब्रह्म जीवैरज्ञातं सत् बहुविधानां जगद्विषयविभ्रमाणां धारकं, यथा वियद्वालैः तलमलिनतायोगित्वेन कलितं भ्रान्त्याऽनुभूतमिति यथाश्रुतयोजनायाम् । अत्र जीवास्त्वादुपमेयब्रह्मविषयाज्ञानाश्रयत्वेन निर्दिष्टाः, बालास्तूपमानवियदध्यस्ततलमलिनताविषयविभ्रमाश्रयत्वेनेत्येकं **वैरूप्यम्**; ब्रह्म प्रपञ्चविषयविभ्रमधरत्वेन निर्दिष्टं, वियत्तु तलमलिनतायोगित्वेन । तद्विषयविभ्रमस्तु कलितमिति पश्चात्तदन्वयी निर्दिष्ट **इत्यन्यद्वैरूप्यम्**; ब्रह्म विभ्रमधरमिति क्रियायां कर्तृत्वेन निर्दिष्टं, वियत्तु कलितमिति तस्यां कर्मत्वेनेत्यपरं **वैरूप्यम्** । विभ्रमधरशब्दश्च विभ्रमविषये न शक्तः, अप्रसिद्धौ तादृशलक्षणा च नेयार्था । एवंविधमुपमानोपमेययोर्निर्देशवैरूप्यं नेयार्थलक्षणां च काव्यसरणिविदो नानुमन्यन्ते इत्येवमाशङ्कास्पदं दोषचतुष्टयमप्यज्ञातमित्यस्य वियत्यप्यन्वयेन कलितमित्यस्य ब्रह्मण्यप्यन्वयेन जगद्विभ्रमशब्दस्य जगद्रूपकार्यपरत्वेन च परिहृतं भवति । वियदुदाहरणेन विरुद्धधर्माणामध्यस्तत्वविभावनमनैन्द्रियके कथमपरोक्षाध्यास इति शङ्कानिराकरणं च कृतम् । यद्यप्यज्ञातमित्यस्य 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (पा. ३।२।१८८) इति वर्तमानार्थविहितक्तप्रत्ययान्तत्वे 'क्तस्य च वर्तमाने' (पा. २।३।६७) इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

बोधामीषुशतैरबोधतिमिरं हृद्योमगं दारयन्प्रज्ञावारिधिमुच्चतिं च गमयन्सोमः सदोदेति यः ।
तं संसारसहस्ररश्मिवनितक्लेशापहं दक्षिणामूर्तिं निर्मलयोगिचिन्त्यचरणाम्भोजं भजे शङ्करम् ॥ २ ॥
माद्यन्मोहमहेमकुम्भदलनप्रोद्भूतसन्मौक्तिकद्योतालंकृतसत्सुखाद्वयवपुः श्रीमान्नृकण्ठीरवः ।
प्रह्वादोक्तगिरः प्रमाणनिचयो दिव्याकृतिः स्तम्भतो निर्यातः प्रकटीभवेत्स हृदयाम्भोजे ममाखण्डितम् ॥ ३ ॥
ललितैः पदविन्यासैर्या नृत्यति विबुधवदनरङ्गेषु । सच्छास्त्रवेदवाचैः सरस्वती तां नमस्यामः ॥ ४ ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

पक्षा भाव्यं; तथापि भूतार्थक्तप्रत्ययान्तत्वमिह ग्राह्यम् । नच—क्तस्य मत्वाद्यर्थेभ्यो विशिष्य वर्तमानार्थे विधानात् तक्रकौण्डिन्यन्यायेन भूतार्थत्वाभावः स्यादिति-वाच्यम्; 'तेन' (भ. ४।२।१॥४।३।१०१) इत्यधिकारे 'दृष्टं साम' 'उपज्ञाते' इति सौत्रनिर्देशेन आम्नायादिषु 'कठिना दृष्टं साम ऋलेयं' 'पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीय'मिति तदुदाहरणदर्शनेन च बुद्ध्यर्थेभ्यो भूतार्थेऽपि क्तप्रत्ययानुमत्यवगमात् । केनचिद्रूपेणावगते रूपान्तरेणानवगते शुक्त्यादावध्यासो दृष्टः, अतो निर्विशेषे स नं संभवतीत्याशङ्कानिरासायोन्मुद्रेत्यादिविशेषणम् । न केवलं सदेव ब्रह्म किंतु चिदानन्दरूपमपि । यद्यपि तत्र चिदानन्दरूपत्वमपि वाङ्मयात्मिकसकलविषयसाक्षित्वात् परमप्रेमास्पदत्वाच्च कर्तृत्वाद्यध्यासकालेपि भासत एव; तथापि ज्ञानं विषयविशेषानवच्छिन्नं सुखमपरिच्छिन्नं च सत् तदा न भासत इति दर्शयितुमुन्मुद्रत्वप्रततत्वविशेषणे ॥ १ ॥ यद्यपि सकलप्रपञ्चकारणं मायाशबलं सविशेषमीश्वररूपं ब्रह्म नमस्कार्यं, नतु निर्विशेषं निरस्तकर्तृकर्मभावं; तथापि तत्र तत्त्वदृष्ट्या प्रत्यगभेदानुसंधानं युज्यते । अतएवाहंग्रहोपासनासु सर्वात्मभेदानुसंधानमिष्यते। चिदानन्दघनस्य ब्रह्मणः प्राप्तौ साधनं 'फलमत उपपत्तेः' (ब्र. अ. ३ पा. २ सू. ३८) इति न्यायेनोपासनाप्रसादितं ब्रह्मवेति दर्शयति—**बोधेति** । अत्र **शङ्करमित्यनेन** मुक्तिसुखप्रदत्वं, **संसारेत्यादिविशेषणेन** मुक्तिसुखाभिव्यञ्जकत्वमुपपादकं तदावरकानर्थनिवृत्तिहेतुत्वं, **निर्मलेत्यादिविशेषणेनोक्तफलार्थं** संसारोद्विग्नैर्भजनीयत्वं, **दक्षिणामूर्तिमित्यनेनोक्तार्थस्य** 'अज्ञात इत्येवं कश्चिद्गुरुः प्रपद्यते' 'रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्य'मिति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रप्रमाणकत्वं च दर्शितम् । उक्तफलं न श्रवणादिकं विनेति तत्संपादकत्वं पूर्वार्धेन दर्शितम् । यथा सत्वमृतांशुस्तत्तद्गगनप्रदेशावच्छिन्नांशरूपैरंशुभिर्गगनगतं तिमिरमपनयन् वारिधिं चोद्वेलयन् प्रतिदिनमुदेति, एवं बहुशोऽनेकवेदान्तवाक्यश्रवणजन्यान्तःकरणवृत्त्यवच्छेदककृतभेदखांशरूपचित्प्रतिबिम्बैरन्तःकरणगततत्तद्वाक्यार्थाज्ञानमपनयन् ऊहापोहकौशलसाध्यमनननिदिध्यासनप्रसादलब्धं प्रज्ञां चाभिवर्धयन्नुमया 'तत्राभ्यशे स्त्रियमाजगाम उमां हैमवतीं बहु शोभमाना'मिति तलवकारेणानुपनिषदि ब्रह्मविद्याप्रदत्वेन प्रसिद्धया सहितः सन् यः सदोदेति नित्यमेव स्फुरतीति तदर्थः । अत्र सोम इति श्लेषोत्थापितो बोधामीष्वित्यादिषु रूपकालंकारः ॥ २ ॥ अथ कृतश्रवणमननानिदिध्यासनस्य साक्षात्करोदयेन प्राप्तं फलमपि ब्रह्मैवेति दर्शयति—**माद्यदिति** । माद्यन् प्रपञ्चरूपेणोज्जृम्भमाणो मोह एव महेभः तस्य कुम्भ इव कुम्भः मूलाविद्याभागः; वक्ष्यमाणमौक्तिकद्योतालंकार्यकर्तृकदलनविषयत्वसाम्यात् । अतएव महेभत्वरूपणस्य मोहवत्कुम्भत्वरूपणस्याविष्टानरूपः कश्चित्तदंशो नोक्त इति न्यूनता न शङ्कनीया; 'मयूखनखरत्नुटत्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थलोच्चलत्तारलतारकपटक्षीर्णमुक्तागण' इत्यत्र प्रत्यग्रोदितचन्द्रमयूखसंरुद्धतिमिरपुरोभागस्येवात्र ब्रह्मसाक्षात्कारदलनीयमूलाविद्याभागस्यातिशयोक्त्या कुम्भत्वेनाध्यवसानात् । तस्य दलनं निवर्तकम् प्रोद्भूतं जननं यस्य तथाभूतः सन्नुत्तमो, मौक्तिको मुक्तिप्रयोजनः, द्योतः प्रकाशो कृतिसाक्षात्कारः, **तेनालंकृतमभिव्यक्तं** सत्, सुखात्मकं वपुः स्वरूपमस्येति तथोक्तः । मुक्तिः प्रयोजनमस्येत्यर्थे 'प्रयोजनम्' (पा. ५।१।१०९) इति सूत्रेण ठक्प्रत्ययान्तो मौक्तिकशब्दः। यद्वा माद्यन्मोहमहेभकुम्भस्य दलनेन निवर्तनेन, **प्रोद्भूतः** अभिव्यक्तः, **सन्मौक्तिकसदृशः** घर्षणनिर्मलीभूतमुक्ताफलसदृशः, **द्योतः** स्वरूपसाक्षात्कारः, **तेनालंकृतं** प्रकाशमानं, सत् सुखाद्वयं वपुरस्येति तथोक्तः । **सन्मौक्तिकद्योतेत्यत्र** शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपिसमासः । द्योतस्य सुखाभेदेऽपि रहोः शिर इतिवद्भेदव्यपदेशः । **माद्यन्मदशाली**, मोहवति मदगन्धमात्रेण प्रतिगजादीनिति **मोहः** । मोहयतेः पचाद्यच् । 'णेरनिटि' (पा. ६।४।५१) इति णिलोपः । तथाभूतस्य महेभस्य कुम्भदलनेन प्रोद्भूतानां निर्गतानां शुद्धमौक्तिकानां नखाग्रलग्नानां प्रकाशेनालंकृतं सत् सुखं रिपुसंहरणेन जायमानानन्दमद्वयं शौर्यं द्वितीयरहितं वपुरस्येति तथोक्तः । पूर्ववदलंकारः । एवमेभिस्त्रिभिर्नमस्कारश्लोकैः सामान्यतः शास्त्रस्य विषयोऽध्यायानां चार्थः सूचितः ॥ ३ ॥ **ललितैरिति** । अत्र वदनरङ्गादिरूपस्य शब्दतया विशिष्य वाच्यत्वेन वर्तमानत्वात् सरस्वत्यां नर्तकीरूपणस्य तद्रम्यत्वाच्चैकदेशविवर्तिरूपकालंकारः ॥ ४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

भजमानविघ्नभित्तिप्रभित्तिकुद्दालमिव करेण रदम् । दधतं महागणेशं प्रणौमि सकलेष्टसंपदं ददतम् ॥ ५ ॥
यन्न्यायसूत्रग्रथितात्मबोधसौरभ्यगर्भश्रुतिपद्ममाला । प्रसाधयत्यद्वयमात्मतत्त्वं तं व्यासमायं गुरुमानतोऽस्मि ॥ ६ ॥
वेदान्तार्थतदाभासक्षीरनीरविवेकिनम् । नमामि भगवत्पादं परहंसधुरन्धरम् ॥ ७ ॥
स्वयंप्रभमुखं ब्रह्म दयारचितविग्रहम् । यथार्थानुभवानन्दपदगीतं गुरुं नुमः ॥ ८ ॥
विद्याप्रश्रयसंयमाः शुभफला यत्संनिधिस्थानतः पुंसां हस्तगता भवन्ति सहसा कारुण्यवीक्षावशात् ।
आनन्दात्मयतीश्वरं तमनिशं वन्दे गुरूणां गुरुं लब्धं यत्पदपद्मयुग्ममनघं पुण्यैरनन्तैर्मया ॥ ९ ॥
ग्रन्थग्रन्थ्यभिधाः स्फुटन्ति मुकुला यस्योदये कौमुदी व्याकुर्वत्यपि यत्र मोहतिमिरं लोकस्य संशाम्यति ।
प्रोद्यत्तारकदिव्यदीप्ति परमं व्योमापि नीराज्यते गोभिर्यस्य सुखप्रकाशशिनं तं नौमि विद्यागुरुम् ॥ १० ॥
वैदिकमार्गं वाचस्पतिरपि सम्यक्सुरक्षितं चक्रे । नयविजितवादिदैत्यः स जयति विबुधेश्वराचार्यः ॥ ११ ॥
रूढोऽयं वेदकाण्डान्नयमयविटपो भूरिशाखाविचारः सद्वर्णानन्तपर्णः समुदितपरमब्रह्मबोधप्रसूनः ।
साक्षाद्भस्तावचेयं ददद्मृतफलं जीवविश्वेशवीन्द्रः संसारार्कोत्थतापप्रमथननिपुणस्तन्यते कल्पवृक्षः ॥ १२ ॥
कीर्त्या यादववंशमुन्नमयति श्रीजैत्रदेवात्मजे कृष्णे क्ष्मामृति भूतलं सह महादेवेन संविभ्रति ।
भोगीन्द्रे परिमुद्यति क्षितिभरप्रोद्भूतदीर्घश्रमं वेदान्तोपवनस्य मण्डनकरं प्रस्तौमि कल्पद्रुमम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छारीरकव्याख्यायाः प्रारिप्सिताया अविघ्नसमाप्त्यादिसिद्धये शास्त्रप्रतिपाद्यां परां देवतां प्रणमन् शास्त्रीय-विषयादि दर्शयति—**अनिर्वाच्येति** । एका ह्यविद्या अनादिर्भावरूपा देवताधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. २६–३३) वक्ष्यते, अन्या पूर्वपूर्वविभ्रमसंस्कारः, तदविद्याद्वितयं, सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यं सचिवं सहकारि यस्य तत्तथा । तत्सचिवता ब्रह्मणस्तद्विषयता, तदाश्रयास्तु जीवा एवेति वक्ष्यते । नचाविद्यासाचिव्ये ब्रह्मणोऽनीश्वरत्वमुपकर-

कल्पतरुपरिमलः ।

भजमानेति । भजमानानां विघ्न एव भित्तिः तस्याः प्रभित्तिः नाशकरणं कुद्दालमिवेति स्वरूपोत्प्रेक्षा । दशभुजस्य महा-गणपतेर्बाधाकरणं स्वविषाणधारणं शुण्डाग्रधृतकलशस्थितरत्नवर्षेण भक्तेभ्यः सकलसंपत्प्रदानं च मन्त्रशास्त्रप्रसिद्धम् । भिद्यते नाश्यतेऽनेनेति प्रभित्तिशब्दोऽत्र नाशकरणवाची, नतु विदारणक्रियावाची । अतो विदारणे भिदान्यत्र भित्ति-रिति शाब्दिकमर्यादाया न विरोधः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ **ग्रन्थेति** । ग्रन्थग्रन्थय इत्यभिधानमात्रेण भेदः । मुकुला एवैत इत्यनभिव्यक्तत्वसाम्यान्मुकुलत्वाध्यवसानरूपातिशयोक्तिः । यस्योदये स्फुटन्तीत्यनेनास्योदयात्पूर्वं शास्त्रेषु केचन कठिनप्रदेशाः, केनापि नोद्घाटिता; मुद्रिता एव स्थिता इति प्रतीतेरस्यान्येभ्यो व्याख्यातृभ्य उत्कर्षरूपो व्यतिरेका-लंकारो व्यज्यते । **व्याकुर्वत्यपीति** । अनेनास्य शब्दश्रवणतोऽपि तिमिरं शाम्यति, नतु प्रादुर्भावमपेक्षते इति प्रसिद्धचन्द्रादु-त्कर्षरूपो व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते । **प्रोद्यदिति** । प्रोद्यन्ती प्रसर्पन्ती तारकेषु प्रणवेषु **दिव्यस्य** द्युसंबन्धिनः, 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणे'त्यश्रुतौ ब्रह्मलोकाख्योक्तद्युलोकप्राप्तिफलकत्वेन श्रुतस्य त्रिमात्रप्रणवस्य, **दीप्तिः** प्रकाशनशक्तिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । **यद्वा** प्रोद्यन्ती तारकशब्दोपलक्षितानां 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुत्युक्तानां सूर्यचन्द्रविद्युन्नक्षत्राणां दिव्या दिवि भवा गगने प्रसृता दीप्तिर्येन तत्तथोक्तम् । **यद्वा** प्रोद्यन्त्य उन्नमन्त्यस्तारका जनानामक्षिकनीनिका यया सा तथोक्ता तथाभूता दिव्या दिवि प्रसृता दीप्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतौ हि ब्रह्मणो दिवि प्रसृता दीप्तिरुक्ता, तद्विशिष्टब्रह्मोपासनस्य फलं श्रुतं 'चक्षुष्यः श्रुतो भवती'ति । अत इयं दीप्तिरुपासकस्य चक्षुष्यत्वफलप्रदान-द्वारा तमवलोकयतां, सुन्दरवस्तुदर्शनकौतुकेन चक्षुर्विस्फारणहेतुर्भवतीत्ययमर्थः प्रोद्यत्तारकेति दीप्तिविशेषणेनोक्तः । **परमं व्योम** 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिते'ति श्रुतिप्रसिद्धं परं ब्रह्म । चन्द्रपक्षे प्रोद्यन्त्या नक्षत्राणां दिव्यया स्वर्गैकभवया दीप्त्या परा प्रकृष्टा मा शोभा यस्य तथाभूतं व्योमेति योज्यम् । नीराज्यते प्रकाश्यते ॥ १० ॥ **रूढ इति** । वेदस्यैकदेशः काण्डं ब्रह्मकाण्ड एव काण्डः समुद्रसलिलं तस्मात्प्रादुर्भूतः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्वर्गावसरवारिषु' इति नानार्थः । वृक्षपक्षे भूरिः शाखासु वीनां पक्षिणां चारोऽस्येत्यर्थः । वीन्द्र इति । जीवेश्वरयोः प्रधानपक्षिलोकत्या वृक्षपक्षे तेन विशेषणेनापीनरूपत्वम् । कल्पवृक्षः सर्वेषां विबुधानामिवायं ग्रन्थः सर्वेषां वेदान्तानां तात्पर्यविषयस्यार्थस्य प्रतिपादने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि । स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥
षड्भिरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि । शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
[१]मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन्त्रयम् । विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥ ४ ॥
ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे । ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥
नत्वा विशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणाकरम् । भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥
आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् । रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

णस्य स्वातन्त्र्याविघातकत्वादित्याह—**प्रभवत इति** । अतत्त्वतोऽन्यथाभावो विवर्तः । न केवलं भूतानां ब्रह्मविवर्तत्वं, अपितु जीवानामपि चराचरशरीरोपाधिकानां तत्प्रतिबिम्बत्वेन तद्विवर्ततेत्याह—**यतश्चेति** । **अथवा** भूतसृष्टिवद्भौतिकसृष्टेरपि हिरण्यगर्भद्वारा ब्रह्मैव कर्तृ इत्यनेनोक्तम् । एवमज्ञानविपर्यस्तत्वाभ्यां विषयत्वमुक्त्वा प्रयोजनतामाह—**अपरिमितेति** ॥ १ ॥ जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं ज्ञानपदसूचितं वेदकर्तृत्वादिना साधयति—**निःश्वसितमिति** । वीक्षणमात्रेण सृष्टत्वाद्भूतानि वीक्षितम् । हिरण्यगर्भद्वारा साध्यं चराचरं वीक्षणाधिकप्रयत्नसाध्यस्मितसाम्यात्स्मितम् । सर्वज्ञत्वसिद्ध्यर्थं चेतनधर्मसुप्तिमत्त्वेन चेतनतां संभावयति—**अस्य चेति** । **यद्वा** विनायासेन नामरूपसृष्टिप्रलयकर्तृत्वाद्ब्रह्मानेन स्तुतम् ॥ २ ॥ **षड्भिरिति** । **ईश्वरस्य षडङ्गानि पुराणोक्तानि**—'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अचिन्त्यशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥' इति । **अव्ययानि वायुपुराणे पठ्यन्ते**—'ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥' इति । वेदस्य षडङ्गानि निरुक्तादीनि । अव्ययानि च चादयः ॥ ३ ॥ तिलकप्रियः स्वामी **तिलकस्वामी** । सर्वसिद्धिविधायित्वं स्मृतिसिद्धम् । 'आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥' (याज्ञ० अ. १ श्लो. २९४) इति ॥ ४ ॥ **वेधसे** विधात्रे ईश्वराय । हरेः ज्ञानशक्तेरवतारः प्राप्तिर्यस्मिन्स तथा । तथाचाह श्रीपराशरः—'द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने । वेदमेकं सुबहुधा कुरुते जगतो हितम् ॥' इति ॥ ५ ॥ इह भगवता सूत्रकारेण साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासामुपदिशता जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वे समसूचिपाताम् । तदाक्षेपसमाधानपरताम् 'आह कोय'

कल्पतरुपरिमलः ।

समर्थ इति कल्पवृक्षत्वाध्यवसानम् ॥ १२ ॥ **ईश्वरायेति** । सर्वज्ञायेत्यपि शक्यं व्याख्यातुम् । 'मेधावी तु विधाता स्याद्वेधाः सर्वज्ञ उच्यते' इति, 'वेधास्त्रिषु स्यात्सर्वज्ञे नरि विष्णुविरिञ्चयो'रिति च नैघण्टुकाः । **अवतारः प्राप्तिर्यस्मिन्निति** । ननु ज्ञानशक्त्यवतारायेत्यत्र अवतारशब्दस्य प्राप्त्यर्थत्वमाश्रित्य बहुव्रीहिसमासप्रदर्शनमयुक्तं; 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहि'रिति वार्तिककारेण नियमितत्वात् । 'न धातुलोप आर्धधातुके' (पा. १।१।४) इति पाणिनिसूत्रे धातुलोपशब्दे षष्ठीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणात् तद्वदिह तदुपपादनेऽपि 'ऋदोरप्' (पा. ३।३।५७) इत्यबन्तस्यावतरशब्दस्यैव घञन्तस्यावतारशब्दस्य

१. अत्र श्रीवाचस्पतिमिश्राः मार्तण्डतिलकस्वामिनामानं स्वगुरुं स्तौतीति यत् केचन पाश्चात्त्यपण्डिता मन्यन्ते तत्तु भ्रमविजृम्भितमेव; कुत्रापि मार्तण्डतिलकस्वामिनाम्नो वाचस्पतिमिश्रगुरोरश्रवणात्, भ्रमलानन्दयन्युद्धृतस्मृतिविरोधाश्च । तात्पर्यटीकायामन्यत्र च वाचस्पतिमिश्रेण स्वगुरुरूपेण त्रिलोचन एव स्तूयते, अत्रैव वर्धमानोपाध्यायस्यापि सम्मतिः ।

अपि तु प्रकृतस्थले मार्तण्डश्च तिलकस्वामी चेति द्वन्द्वसमासं परिकल्प्य तिलकस्वामीति कार्त्तिकेयस्य नामान्तरमित्यत्र यत् डा० सुरेन्द्रनाथदासगुप्तमहोदयो याज्ञवल्क्यमिताक्षरासम्मतिं दर्शयति तदपि न पूर्णतया युक्तमुत्पश्यामः । 'आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा' इति याज्ञवल्क्यवचने स्वामिनः, स्कन्दस्य तिलकं स्वर्णनिर्मितं रूप्यनिर्मितं वा···' इति वदता मिताक्षराकारेण 'स्वामि'शब्दमात्रमेव स्कन्दपर्यायतया गृहीतं न तिलकस्वामीति स्पष्टं प्रतीयते । तथापि प्रकृतस्थले वाचस्पतिमिश्रेण याज्ञवल्क्यवचनानुकरणेन तिलकस्वामीति स्कन्दस्यैव नामान्तरतयोल्लिखितमिति न काचनविप्रतिपत्तिः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

अथ—यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः; यथा समनस्केन्द्रियसंनिकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः, करटदन्ता वा, तथाचेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। तथाहि—'बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाद्वारमैव ब्रह्मेति गीयते', स चायमाकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेन 'अहं' इत्यसंदिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम्। नहि जातु कश्चिदत्र संदिग्धेऽहं वा नाहं वेति। नच विपर्यस्यति नाहमेवेति। नच—अहं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनाद्देहाल-

वेदान्तकल्पतरुः।

मेत्यतः प्राक्तनस्य भाष्यस्य दर्शयति—अथेत्यादिपरिहरतीत्यन्तेन। अथशब्दः प्रतिग्रन्थं व्याख्यानप्रारम्भार्थः। अहंप्रत्ययगम्यमात्मानमुपनिपतप्रतिपाद्यमापाद्य जिज्ञास्यत्वाक्षेपः, तत्पुनर्ब्रह्मेत्यादौ तु तदतिरिक्तं ब्रह्मोररीकृत्य स्य वेदान्तेभ्य एव सिद्धेर्विचारविषयत्वाक्षेप इति भेदः। जिज्ञास्यत्वव्यापके संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वे तद्विरुद्धे चासंदिग्धनिष्प्रयोजनत्वे तयोरुपलब्धिस्ततश्च व्यापकाभावे व्याप्यजिज्ञास्यत्वाभाव इत्यर्थः। अत्र प्रयोगौ—मुमुक्षुणा ब्रह्म न विचार्यं, प्रत्यसंदिग्धत्वात्, तथाविधकुम्भवत्। तथा, अप्रयोजनत्वात्, काकदन्तवदिति। आद्यं हेतुं विवृणोति—तथाहि ज्ञादिना। बृंहणत्वात् देहादीनां परिणमयितृत्वात्। नन्वहंप्रत्ययस्य देहादिमिश्रविषयत्वात्कथं विविक्तविषयत्वमत ाह—नचाहमिति। देहालम्बन इति। आत्मैक्याध्यस्तदेहालम्बन इत्यर्थः। देहादात्मनोऽहंप्रत्ययगम्यस्य भेद-

कल्पतरुपरिमलः।

वार्थत्वाभावात्, 'अवे तॄस्त्रोर्घञ्' (पा. ३।३।१२०) इति सूत्रेणावपूर्वात्तरतेः करणाधिकरणयोरेव घञ्विधानात्। अतोऽवतारशब्दस्याधिकरणार्थत्वमाश्रित्य ज्ञानशक्तेरवतारायेति षष्ठीतत्पुरुषः प्रदर्शयितुं युक्त—इति चेद्, यथैव स एवात्रान्यैः प्रदर्शित ब्रूमः। प्राप्तिर्यस्मिन्नित्यभयमप्यवतारपदव्याख्यानार्थं, नतु प्राप्तिपदमात्रं, प्राप्तिर्यस्मिन्सोऽवतार इत्यर्थः। अथशब्दन ति। मङ्गललोके शास्त्रीयविषयप्रयोजनप्रदर्शनेन तथाभूते ब्रह्मणि भाष्यस्य तात्पर्यमिति कृत्स्नं भाष्यं सामान्यतो व्याख्यातम् ानीं प्रतिग्रन्थं व्याख्यानं प्रारभ्यते इत्येतदर्थोऽथशब्द इत्यर्थः। यद्यपि प्रारभ्यत इत्युक्तेऽपि प्रारम्भादेवेदं प्रारभ्यत इत्यवगन्तुं क्यं; तथापि श्रोतॄणां श्रद्धेयत्वप्रतिपत्त्यर्थं तदुक्तिः। दृश्यते हि तदर्थमेव लोकेऽप्याप्ताः किंचिदहं वक्ष्यामीत्युक्त्वा हितमुपदिन्तीति। मुमुक्षुणेति। ननु—हेतुसाध्ययोर्मुमुक्षुविशेषणं किमर्थम्। नच–अमुमुक्षोः सर्वप्रपञ्चविषयो येनकेनचित्प्रकारेण देहस्तन्निवर्तनार्थं विचारश्च संभवतीति कुम्भाहमर्थयोरपि तद्विषयत्वावश्यंभावाद्दृष्टान्ते हेतुसाध्यवैकल्यं, पक्षे हेत्वसिद्धिबाधौ स्यातामिति तद्वारणार्थं मुमुक्षुविशेषणमिति—वाच्यम्; मुमुक्षोरपि तथाविधसंदेहविचारयोः संभवेन तत उक्तदोषानिवार-, नच—यस्य मुमुक्षोस्तौ न स्तः सोऽत्र विशेषणमिति—वाच्यम्; ब्रह्मविचारार्थमिदं शास्त्रमारम्भणीयमिति वदतः िद्धान्तिनो मते, प्रपञ्चः सत्यो मिथ्या वा, सन् असन्वा, जीवः स्वाभाविकचैतन्य आगन्तुकचैतन्यो वेत्यादिसंदेहस्य तदधिकरणनिरूपितन्यायानुसंधाननिवर्तनीयस्यावश्यंभावेन प्रतिवादिनं प्रति पक्षदृष्टान्तयोर्हेत्वसिद्धेरनिवारणात्, मुमुक्षुत्वेन रूपेणासंदिग्धत्वं हेतुर्विवक्षित इति चेत्, न; स्वाभाविकचैतन्यत्वादेरपि मुमुक्षुज्ञातव्यतायाः सिद्धान्तिना ाच्यत्वात्, अन्यथा तेन मोक्षार्थमारभ्यमाणेऽस्मिञ्शास्त्रे तद्विचारानुपपत्तेः–इति चेत्, उच्यते; मोक्षजनकत्वाभिमत ानविषयेण रूपेणासंदिग्धत्वं हेतुः। नचाहंत्वादन्यन्मोक्षजनकत्वाभिमतज्ञानविषय इति सिद्धान्तिना वक्तुं शक्यम्; ह्मज्ञानं मोक्षहेतुरिति वदतः सिद्धान्तिनो मते अहमिति ज्ञानमेव मुक्तिहेतुः स्यादित्यापाद्य पूर्वपक्षप्रवृत्तेः। पक्षदृष्टान्तोर्बाधसाध्यवैकल्यपरिहारार्थं साध्येऽपि मुमुक्षुविशेषणम्; अन्यथा सर्वप्रपञ्चविषयसत्यत्वमिथ्यात्वारम्भपरिणामादिविचारे मुमुक्ष्वमुमुक्षुकृतं प्रतिपक्षदृष्टान्तीकृताहमर्थकुम्भव्यक्तयोरपि विषयत्वावश्यंभावाद्बाधसाध्यवैकल्ये स्याताम्। नच—मुमुक्षुविशेषणलभ्ये मोक्षजनकत्वाभिमतज्ञानविषयेण रूपेण विचार्यत्वाभावे विवक्षितेऽपि साध्ये दोषतादवस्थ्यम्, पक्षे अहंत्वस्य दृष्टान्ते तद्व्यतिरेकस्य च लोकसिद्धत्वेऽप्यनुमित्सया विचारसंभवादिति—वाच्यम्; मोक्षजनकज्ञानप्रकारप्रकारकसंदेहनिवृत्त्यर्थविचारविषयत्वाभावस्य साध्यार्थस्य विवक्षितत्वात्। एवंचाहमिति सदावभासमानं ब्रह्म नाहंत्वप्रकारकसंदेहनिवर्तकविचारविषयः; अहंत्वेन निश्चीयमानत्वाद्, यो यदा येन प्रकारेण निश्चीयते, स तदा न तत्प्रकारकसंदेहनिवर्तकविचारविषयः; यथा समनस्केन्द्रियसंनिकर्षे स्फीतालोकमध्यवर्तितादशायां घट इत्यनुमानानिष्कर्षः। नच प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिर्दोषः; साध्यविशेषप्रसिद्धिं विनापि घटे सामान्यव्याप्तिग्रहोपपत्तेः। विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानरूपायाः प्रतियोगिविशिष्टाभावरूपसाध्यविशिष्टानुमितेः अहंत्वप्रकारकत्वसंदेहनिवर्तकविचारविषयत्वयोर्निशङ्कितप्रसिद्ध्या विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमित्युक्तरूपविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसामग्र्योपपत्तेः। न प्रतियोग्यप्रसिद्धिरपि; देहेन्द्रियेषु तत्प्रसिद्धेः सुलभत्वात्। देहादात्मन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ

भामती ।

ग्वनोऽयमहंकार इति—सांप्रतम्; तदालम्बनत्व हि योऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थविरे प्रणसृनुभवामीति प्रतिसंधानं न भवेत् । नहि बालस्थविरयोः शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत । तस्मा-येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो भिन्नं यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम् । तथाच बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्प-रमहंकारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । अपिच स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान्भोगान्भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं शरीरा-द्भिन्नं प्रतिपद्यते । अपिच योगव्याघ्रः शरीरभेदेऽप्यात्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहंकारालम्बनं देहः । अतएव नेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम्; इन्द्रियभेदेऽपि योऽहमद्राक्षं स एवैतर्हि स्पृशामीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात् । विषये-भ्यस्त्वस्य विवेकः स्ववीयानेव । बुद्धिमनसोश्च करणयोरहङ्कर्तेति कर्तृप्रतिभासप्रत्ययानालम्बनत्वायोगः; कृशोऽहमन्धोऽह-मित्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथंचिन्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पश्यामः । तस्मा-दिदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः, स्फुटतराहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम् । अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि—संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम् । संसारश्चात्मयाथात्म्यानानु-भवनिमित्त आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तनीयः । स चेदयमनादिरनादिनात्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिः; अविरोधात्, कुतश्चात्मयाथात्म्यानानुभवः; नह्यहमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति । नचाहमिति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरप्यन्यथयितुम्; अनुभवविरो-धात् । नह्यागमाः सहस्रमपि घटं पटयितुमीशते । तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्याम इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति । अत्र च युष्मदस्मदित्यादिर्मिथ्याभवितुं युक्तमित्यन्तः शङ्काग्रन्थः । तथापीत्यादिः परिहारग्रन्थः । तथापीत्यभिसंबन्धाच्छङ्कायां यद्यपीति पठित-व्यम् । इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । यथा ह्यहंकारप्रतियोगी त्वंकारो नैवमिदंकारः; एते वयमिमे वयमास्महे इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्स्वभाव आत्मा विषयी, जडस्व-

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रहानाध्यास इत्याह—तदालम्बनत्वे हीति । बालस्थविरदेहयोः परिमाणभेदान्न प्रत्यभिज्ञेत्युक्तम् । परिमाणभेदेऽपि देहैक्यं मन्वानं प्रत्याह—स्वप्नान्त इति । जाग्रत्यप्याह—योगेति । मनुष्यः सन् कृत्रिमं व्याघ्रशरीरमभिमन्यमानो योगव्याघ्रः । नाहंकारालम्बनं देह इति । अत्रापि देहशब्द आत्मैक्याध्यस्तदेहपरः, अन्यथा हि जिज्ञास्यत्ववादि-नापि तन्मात्रालम्बनत्वानङ्गीकारादनुक्तोपालम्भः स्यादिति । अथवा लोकायतमतं प्रसङ्गादाशङ्क्य निरस्यते । प्रख्यानं शब्दः । असत्यप्यारोपिते अभेदे इत्यर्थः, वास्तवाभेदस्याध्यासवादिनोऽप्यनिष्टेः । लोकायतनिरासे तु यथाश्रुतोऽर्थः । द्वितीयं हेतुं विभजते—अप्रयोजनत्वाच्चेत्यादिना । ननु किमिति नास्त्यन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानं ब्रह्मात्मभावस्योपनि-षद्भ्यस्ववाधनादत आह—नचाहमितीति । युक्तमिति निर्देशःपूर्वस्यैव सिद्धान्तत्वं व्यावर्तयति—अत्र चेति । ननु पुरुषान्तरवचनो युष्मच्छब्दः कथमचेतने देहादौ प्रयुक्तोऽत आह—इदमस्मदिति । नन्विदंकारप्रयोगेऽपि प्रत्यक्परागभा-वेन भवति भेदप्रतीतिः; एते वयमिति तु सामानाधिकरण्यं गौणं. तथा त्वंकारप्रयोगेऽपीति न विशेषः कश्चित्, अत आह—इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । यद्यप्युभयत्र गौणत्वमविशिष्टं; तथापि विरलप्रयोगत्वात्स्फुटं त्वमहमिति

कल्पतरुपरिमलः ।

इति । मम देह इत्यभिज्ञारूपोऽपि भेदग्रहो विवक्षितः । परिमाणभेदेऽपीति । काष्ठपाषाणादिषु तक्षणादना शरीरेषु कालभेदेन च परिमाणभेदेऽप्यभेदप्रत्यभिज्ञोदयस्तत्याभिमानवीजम् । कृत्रिमेति । योगमहिम्ना 'ह्रस्वता स्थूलता बाल्यं वार्धकं यौवनं तथा । नानाजातिस्वरूपं च तथा सुरभिगन्धता ॥ पार्थिवांशं विना भूतैश्चतुर्भिर्देहधारणम् ।

१. न च 'प्रत्ययोत्तरपदश्च' इति सूत्रेण 'प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशौ स्तः' इति विधानात् त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो यत्पुत्र इतिवत् 'त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोः' इति स्यादिति वाच्यम् । 'त्वमावेक-वचने' इति एकवचनाधिकारात् । अत्र च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वाभावादनात्मनां युष्मदर्थाना बहुत्वादस्मदर्थ-चैतन्यस्याप्युपाधितो बहुत्वात् । नन्वेवं सति कथत्र भाष्ये विग्रहः ? न च यूयमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः, वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद् गोचरयो इति विग्रह इति वाच्यम् । शब्द साधुत्वेप्यर्थासाधुत्वात् ।..... युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदौ त एव प्रत्ययो च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयोस्त्रिधा विरुद्धस्व-भावयोरितरेतरभावोऽत्यन्ताभेदस्तादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः—इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिः, इत्यतोऽसत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदा-

भामती ।

भावा बुद्धीन्द्रियदेहादिपया विषयाः । एते हि चिदात्मानं विषिण्वन्ति अवबध्नन्ति, स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्तः तमःप्रकाशवदिति । नहि जातु कश्चित्समुदाचरद्वृत्तिनी प्रकाशतमसी परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमर्हति, तदिदमुक्तम्—**इतरेतरभावानुपपत्ताविति । इतरेतरभाव इतरेतरत्वम्**, तादात्म्यमिति यावत्, **तस्यानुपपत्ताविति । स्यादेतत्**—मा भूद्धर्मिणोः परस्परभावः; तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यनित्यत्वानित्यत्वादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति, दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहणेऽपि तद्धर्माणामध्यासः, यथा कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमप्रतिबिम्बोद्ग्राहिण्यरुणः स्फटिक इत्यारुण्यविभ्रम, इत्यत उक्तम्—**तद्धर्माणामपीति । इतरेतरत्व धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः । अयमभिसंधिः**—रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां

वेदान्तकल्पतरुः ।

सामानाधिकरण्ये गौणत्वं, ततस्तद्भेदं तिरोदधीतेत्यत्यन्तभेदसिद्धिः । इमे वयमिति तु बहुलप्रयोगत्वेन निरूढमिति तिरोदधीत भेदं, अतो नात्यन्तभेदसिद्धिः । दृश्येते च लक्षणिकत्वाविशेषेऽपि प्रयोगबाहुल्याबाहुल्याभ्यां निरूढसांप्रतिकते—यथा पटः शुक्लो रथाङ्गनामा चक्रवाक इति । प्रयुज्यते बहुलं वेदाश्च कवयश्च, 'अयमहमस्मीति' 'एते वयमिमे दाराः कन्येयं कुलजीविते'मित्यादे । न सहानवस्थानं दृष्टान्ते विवक्षितं दार्ष्टान्तिके तदभावात्, किंत्वन्योन्यात्मनाऽस्फुरणमित्यभिप्रेत्याह—**परस्परेति । ननूलूकादेः** प्रकाशेऽप्यस्ति तमस्तारोपस्तत्राह—**नहीति** । समुदाचरन्त्यौ भेदेन भासमाने वृत्ती वर्तने ययोस्ते तथा । उलूकादेरविवेकादारोप इत्यर्थः । इतरेतरभावानुपपत्तिर्नामेतरेतरभावप्रतीत्यनुपपत्तिर्विवक्षिता; तन्मात्रानुपपत्तिरानर्थेऽध्यासवादिनं प्रति सिद्धसाधनत्वात्, इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्ते स्थित्वा वक्ति—**परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमिति** । इतरस्येतरत्र भाव इति योजने धर्मिणोरपि संसर्गाध्यासनिषेधः स्यात्, तथाच सिद्धसाधनं; तादात्म्याध्यासाभ्युपगमात्, तन्निवृत्त्यर्थमाह—**इतरेतरत्वमिति । विनिमयो व्यत्यासः । रूपवत इति** । गगनस्य तु स्वगतसवितृकरादिप्रतिबिम्बनद्वारा सलिले प्रतिबिम्बितत्वविभ्रमः । ततश्च रूपवत एव प्रतिबिम्बभाव इति व्याप्तेर्न

कल्पतरुपरिमलः ।

गन्धतन्मात्रतत्त्वोत्थगेतदष्टगुणं महत् ॥' इत्युक्तरूपपार्थिवैश्वर्याष्टकल्पभाङ्गीलार्थं व्याघ्रशरीरं कृत्वा तदभिमन्यमान इत्यर्थः । तथाव्याघ्रशरीरं योगिसंकल्पकरणेन कृत्रिमम् । **पटः शुक्ल इति** । गुणशब्दः तद्वति निरूढलक्षणया प्रयुज्यते । रथाङ्गशब्दश्चक्रवाकशब्दैकदेशपर्यायस्तद्वाच्ये सांप्रतिकलक्षणया प्रयुज्यते । एवंचाहमेव त्वमित्यत्रैव भाष्यकारीयेऽपि युष्मत्प्रयोगे सांप्रतिकी गौणी वृत्तिः । सा चात्यन्तभेदाभासद्योतनार्था । इदंचरस्यार्हकारविरोधशङ्कया स्फुटभेदानवभासादिति भावः । 'अयमहमस्मी'ति छन्दोगतैत्तिरीयाणां श्रुतिः । **अविवेकादिति** । येषां तु तमःप्रकाशयोर्विवेको भेदग्रहोऽस्ति तेषां तयोरन्योन्यात्मत्वेनास्फुरणं नियतमेवेति भावः । नन्वितरेतरभावानुपपत्तिस्तत्प्रतीत्यनुपपत्तिरिति किमर्थमिदं क्लिष्टव्याख्यानम्, अधिष्ठानसामान्यांशाध्यस्यमानविशेषांशयोः क्वचिद्वास्तवतादात्म्ये सत्येव तत्प्रमितिजन्यसंस्कारापेक्ष इदं रजतमित्यादाध्यासो दृष्टः, तदसंभव इहाध्यासासंभवहेतुत्वेनोच्यत इत्यस्त्वित्यत्राशङ्क्याह—**तन्मात्रानुपपत्तिसाधने इति** । आत्मानात्मनोर्वास्तवतादात्म्यासंभवस्य सिद्धान्तिनाप्यङ्गीकृतत्वाद्विरोधहेतुना तत्साधनं सिद्धसाधनदूषितमित्यर्थः । नन्वु बुद्धिपूर्विकायां गृहक्षेत्रादिपरिवर्तनायां प्रसिद्धस्य विनिमयशब्दस्य कथमत्र प्रयोग इत्याशङ्क्य व्यत्यासमात्रे लक्षणयेत्याह—**विनिमय इति । ननु रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नास्ति नियमः**, जानुदघ्ने कूपजले दूरविशालतलमलिनतादियुक्तगगनप्रतिबिम्बदर्शनादित्याशङ्क्याह—**गगनस्येति । ननु**—रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नियममादृत्यालोकप्रतिबिम्बे गगनप्रतिबिम्बत्वविभ्रममात्रं, नतु गगनस्य प्रतिबिम्बोऽस्तीति कल्पने, रूपवत एव चाक्षुषत्वमिति नियममनुरुध्य गगनप्रसृतालोके एव तलमलिनताध्यासः, गगने तलमलिनताध्यास इति विभ्रममात्रमित्यपि कल्प्येत; तथाचाप्रत्यक्षेऽपि **ह्याकाशे बलात्तलमलिनताद्यध्यस्यन्तीति** भाष्यविरोधः । यदि रूपवदेव चाक्षुषमिति न नियमः, किंतु रूपवद्रूपं वा रूपोपधानेन चाक्षुषमिति नियमः, अतो नीरूपस्यापि गगनस्याध्यस्यमानतलमलिनताद्युपधानेन चाक्षुषत्वमुपपद्यत इत्युच्येत, तर्हीहापि रूपवतः प्रतिबिम्ब इति न नियमः, किंतु रूपोपधानेन प्रतिबिम्बविभ्रम इति; अतोऽध्यस्यमानतलमलिनताद्युपधानेन गगनप्रतिबिम्बविभ्रम उपपादयितुं शक्यः; तथैव देहे चेतनप्रतिबिम्बविभ्रमोऽप्युपपादयितुं शक्यः; चेतनेऽपि देहगतरूपेणैव रूपोपधानसंभवान्मलिनदर्पणादिपूपाधिगतश्यामिकोपधानेनापि प्रतिबिम्बविभ्रमदर्शनात्, इति चेत्, उच्यते; जले गगनप्रतिबिम्बमभ्युपगच्छताप्यालोकप्रतिबिम्बोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा कूपाधिकपार-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

गृह्णीयात्; चिदात्मा त्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हति, यथाहुः—'शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता' इति । तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसंभेदेनैव तद्धर्माणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना भवितव्यम्, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिन्नौ, असंभिन्नाः सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात्, तदिदमुक्तं—सुतरामिति[1] । तद्विपर्ययेणेति । विषयविपर्ययेणेत्यर्थः । मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनः एतदुक्तं भवति—अध्यासो भेदाग्रहेण व्याप्तः, तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदग्रहः, सोऽग्रहं निवर्तयंस्तद्व्याप्तमध्यासमपि निवर्तयतीति ॥ मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि, तथापीति योजना ॥ इदमत्राकूतम्—भवेदेतदेवं यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत, नत्वेतदस्ति । तथाहि—समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते । नचैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः क्रियासमभिहारेणेदमात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति; यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति, न न्यूनत्वं, प्रागेवोपचरितत्वमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मान-

वेदान्तकल्पतरुः ।

व्यभिचारः, आत्मनस्तु नास्ति प्रतिबिम्बितत्वभ्रमकरं किंचिदित्यर्थः । धर्माध्यासो हि धर्मिणोरैक्यारोपेण प्रतिबिम्बभावेन वा दृष्टः, इह प्रतिबिम्बभावे निरस्ते आरोपः शिष्यत इत्याह—पारिशेष्यादिति । अध्यासानुपपत्तिमुक्त्वा तदभावोपसंहारार्थमतोऽस्मत्प्रत्ययेत्यादिभाष्यम् । अथवाऽहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतावतस्मिंस्तत्प्रतीतित्वस्याध्यासलक्षणस्याभावे उक्ते लक्ष्याध्याससरूपत्वस्याभावप्रदर्शनार्थं विषयविपर्ययेणेति । विषयोऽचेतनः तस्य विपर्ययश्चैतन्यम् । इत्थंभावे तृतीया; चिदात्मन ऐक्यारोपे हि विषयस्य चेतनत्वमेव भवतीति । तथापीति भाष्यसूचितामध्यासाभावहेतोर्विवेकग्रहस्यासिद्धिमाह—इदमत्राकूतमित्यादिना । यथा श्रुत्यादिष्वात्मतत्त्वं गीयते तथाहमित्यनुभवे यदि प्रकाशेत, नत्वेतदस्तीति योजना । परामर्शो मध्ये निर्देशः । क्रियासमभिहारः पौनःपुन्यम् । दर्शनीया सुन्दरी । नत्वेतदस्तीति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—अहमनुभवस्त्विति । उपप्लुतो विपर्यासोऽस्य नास्तीत्यनुपप्लुतोऽहमनुभवः कथं विपर्यासशून्य इत्यर्थः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

माणरूपस्य प्रतिबिम्बगतविशालत्वस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात्, यत्र रूपं भासते तत्रैव परिमाणस्य चाक्षुषत्वात् । एवंच गगनालोकयोरुभयोरपि प्रतिबिम्बावच्छेदकत्वालोकप्रतिबिम्बे भासमानस्य विशालत्वस्य गगनप्रतिबिम्बगतत्वेन विभ्रम इति कल्पनाद्वरमालोकप्रतिबिम्ब एवाधःप्रदेशे तलमलिनताद्यध्यासः । अन्यत्र तदीयरूपविशालताभ्यां सह स्फुरणं तत्रैव गगनप्रतिबिम्बत्वविभ्रम इति कल्पनम्, बहिस्तु नीलं नभः विशालं नभ इत्यादिप्रत्ययस्यालोकविषयत्वं न कल्पनीयम्; जलमध्ये नभःप्रतिबिम्बस्येव बहिर्नभसोऽसंप्रतिपत्त्यभावेन यथाश्यवहारं नभसि नीलिमाध्यासस्य तस्मिन्नेव तत्प्रसूतालोकगतरूपाध्यासेन तदीयविशालतानुभवस्य चाङ्गीकारे बाधकाभावात् । अतो रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नियमे व्यभिचाराभावान्नात्मनः प्रतिबिम्बो घटत इति भावः । गगनप्रतिबिम्बत्वविभ्रमविषयालोकप्रतिबिम्बवदात्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमविषये देहादौ रूपवतः कस्यचित्प्रतिबिम्बोऽस्ति चेत्, तस्माच्च प्रतिबिम्बोपाधेर्देहस्य जपाकुसुमप्रतिबिम्बात्स्फटिकस्येव विवेकाग्रहोऽप्यस्ति चेत्, अध्यस्तगगनधर्मस्य नीलिम्नो जलमध्ये भासमानस्यालोकप्रतिबिम्बधर्मत्वेनेवाध्यस्तात्मधर्मस्य चैतन्यादेर्देहमध्ये भासमानस्यात्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमविषयान्यप्रतिबिम्बधर्मत्वेन प्रतिभासः संभवेत् । एवं प्रतिभासतत्तद्धर्मस्य चैतन्यादेः प्रतिबिम्बग्राहिणि देहादावध्यासश्चोपपद्यते; जपाकुसुमप्रतिबिम्बारुणिम्न इव स्फटिके न तवात्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमविषयः कस्यचित्प्रतिबिम्बोऽस्ति देहादाविल्याह—आत्मनस्त्विति । नन्वितरेतरभावानुपपत्तिः, इतरेतरभावाप्रतीत्यनुपपत्तिरिति व्याख्यातम्; अतः सैवाध्यासाभाव इति, तेनैव तत्साधने साध्यावैशिष्ट्यमित्याशङ्क्य हेतुसाध्ययोर्भेदं दर्शयति—अध्यासानुपपत्तिमुक्त्वेति । अनुपपत्तिः अन्योन्यानात्मतास्फुरणेन प्रतिबन्धादुत्पत्त्यनर्हत्वं स हेतुः अध्यासाभावस्ततो भिन्नः साध्य इति भावः । अथवा अहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतावतस्मिंस्तत्प्रतीतित्वस्याध्यासलक्षणस्याभावे उक्ते लक्ष्याध्याससरूपत्वस्याभावप्रदर्शनार्थमतोऽस्मत्प्रत्ययेत्यादिभाष्यमिति व्याख्यान्तरं केषु-

---

[1] इतरत्र धर्म्यन्तरे इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणो संसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति । स्फटिके लोहितवस्तुसान्निध्यात्लौहित्यधर्मसंसर्गः असंगात्मधर्मिणः केनाप्यसंसर्गाद्धर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्त्य इत्यभिप्रेत्योक्तम्—सुतरामिति । नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्धर्मसंसर्गस्य चाभावेऽप्यध्यासः किं न स्यादित्यत आह—इत्यत इति। इत्युक्तरीत्या तादात्म्याद्यभावेन तत्प्रभाया अभावादतः प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभावात् 'अध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तं' इत्यन्वयः । मिथ्याशब्दो द्वयर्थः अपह्नववचनः अनिर्वचनीयतावचनश्चेति । एष चापह्नवार्थः । इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

नादर्शयन्कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वानुपप्लवः । नच—ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादाम्नायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति–युक्तम्; तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य, बोधकतया च स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य, स्वकार्ये प्रमितावनपेक्षत्वात् । प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेत्, न; उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात् । नह्यागमज्ञानं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति; येन कारणाभावान्न भवेत्, अपितु तात्त्विकम्; नच तत्तस्योत्पादकम्; अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-

वेदान्तकल्पतरुः ।

कथमात्मतत्त्वगोचर इत्यज्ञानं सूचितम् । प्रक्रमादिना तात्पर्यसिद्धावप्युपजीव्यविरोधादप्रामाण्यमाशङ्क्याह—**नचेत्यादिना** । ज्येष्ठस्यापि पौर्वापर्यन्यायेन (जै० अ. ६ पा. ५ सू. ५४) बाधमाशङ्क्याह—**तदपेक्षस्येति** । आगमस्य किं स्वजन्यज्ञानगतप्रमितिले प्रत्यक्षापेक्षा, उत तदुत्पत्तौ । **आद्ये** किं विपर्यासशङ्कानिरासाय, संवादाय वा । **एतद्द्वयं** निरस्य, **द्वितीयं** शङ्कते—**प्रमितावि**ति । आगमस्य किं प्रत्यक्षगतव्यावहारिकप्रामाण्येन विरोधः, उत तत्त्वावेदकत्वेन । **नाद्य** इत्याह—**नहीति** । **द्वितीयं** प्रत्याह—**नच तदिति** । एवमप्रामाण्यं निराकृत्योपचरितार्थत्वं निरस्यति—

कल्पतरुपरिमलः ।

चित्कोशेषु दृष्टम् । अस्यां व्याख्यायामतोऽस्मत्प्रत्ययेत्यतः प्राचीनग्रन्थोऽहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतावध्यासलक्षणाभावसमर्थने फलतः पर्यवसन्नो द्रष्टव्यः । **ज्येष्ठस्यापीति** । अपच्छेदन्यायेन (जै० अ. ६ पा. ५ सू. ५४) पूर्वस्य परेण बाधमाशङ्क्य **तदपेक्षस्येति** विशेषितं । तेनोत्तरस्य पूर्वापेक्षायामुपक्रमाधिकरणन्याय एव प्रवर्तत इति सूचितमित्यर्थः । **आद्यद्वयं निरस्येति** अपौरुषेयतयेत्यादिषष्ठ्यन्तविशेषणद्वयेनेति शेषः । **एवमप्रामाण्यं निराकृत्येति** । **ननूत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वादित्यप्रामाण्यनिराकरणहेतुनैवोपचरितार्थत्वमपि** निराकृतं, किमर्थं पुनस्तन्निराकरणाय प्रागुपपादितमनन्यपरत्वं स्मार्यते, इत्याशङ्क्याह—**पूर्वमिति** । **ननु**—इह का पुनरप्युपजीव्यविरोधशङ्का, यन्निरासायानन्यपरत्वहेत्वन्वेषणम्; उत्पादकाप्रतिद्वन्द्विहेतुविवरणग्रन्थ एव हि यदुपजीव्यं न तेन विरोधः, येन विरोधः न तदुपजीव्यमित्युपजीव्यविरोधशङ्का निरस्ता—**उच्यते** । उपजीव्योपजीवकविरोधोऽत्र द्वेधा समाधातुं शक्यते; उपजीव्यं प्रत्यक्षमौत्सर्गिकात् तत्त्ववेदकप्रमाणभावात् प्रच्याव्य तस्य सांव्यवहारिकविषयसमर्पणेन वा, उपजीवकं वाक्यजातमौत्सर्गिकान्मुख्यार्थात्प्रच्याव्य तस्यौपचारिकविषयसमर्पणेन वा । **तत्रोपजीव्योपमर्दादुपजीवकोपमर्दो धरमिति न्याय**मवलम्ब्य शङ्कायां तत्समाधानार्थमनन्यपरत्वस्य पुनरनुकीर्तनम् । इत्थं च तत्समाधानप्रकारो विवक्षितः; अस्त्युपजीव्यस्यापि बलवता उपजीवकेनोपमर्दः पूर्वतन्त्रे निर्णीतः । यथा–**'विप्रतिषेधे करणसमवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्'** (जै० अ. ३ पा. ८ सू. २१) **इत्यधिकरणे चिन्तितम्**—कुण्डपायिनामयने श्रूयते 'यो होता सोऽध्वर्यु'रेति; तत्र होत्रध्वर्युशब्दयोर्भिन्नपुरुषवाचिनोर्मुख्यसामानाधिकरण्यायोगादन्यतरस्य लक्षकत्वे कल्पनीये प्रथमश्रुतस्य होतृशब्दस्य मुख्यवृत्त्या चरमश्रुतस्याध्वर्युशब्दस्याध्वर्युकर्मलक्षकत्वमिति तल्लक्षितेऽध्वर्युकर्मणि कर्तृत्वेन होतुर्विधिः । तेन प्रकृतितः प्राप्तयोरध्वर्युहोत्रोरध्वर्य्वोर्निवृत्तिः, होत्रैवाध्वर्यवमपि कर्तव्यमिति व्यवस्था । **तत्र** यूपपरिव्याणकाले 'परिवीरसि' 'युवा सुवासा' इत्यनयोः परिव्याणे क्रियमाणानुवादिकरणमन्त्रयोरध्वर्युणा होत्रा च प्रयोज्ययोः परिव्याणासंकल्पप्रभृति तत्समाप्तिपर्यन्तमनुवर्तमानः क्रियमाणानुवादी तन्मध्यपाती परिव्याणारम्भसंनिपाती करणमन्त्र इति कालैक्यमापन्नयोस्तथैव कुण्डपायिनामयनेऽपि प्राप्तावेकेन होत्रा युगपदुभयोः प्रयोक्तुमशक्यतयावश्यमन्यतरबाधे वक्तव्ये, प्रत्यक्षश्रुतिविधीयमानाध्वर्युकर्मबाधायोगादानुमानिकप्रकृतिवच्छब्दप्राप्तहोतृकर्मबाध इति । **तत्र** होतुः प्रकृतिवच्छब्देन प्राप्तिः प्रत्यक्षवचनस्योपजीव्या; विकृतौ पदार्थप्राप्तिरुपकारमुखेनेति होतृकर्मप्राप्तिरपि होतृप्राप्त्यर्थत्वेनोपजीव्या; सा चोपजीव्यहोतृकर्मप्राप्तिरविशेषप्रवृत्ता 'युवा सुवासा' इति मन्त्रप्रयोगमपि स्पृशति । अध्वर्युशब्दश्चाध्वर्युकर्मणि लक्षयन् 'परिवीरसी'ति मन्त्रप्रयोगमपि स्पृशति; उभयोरप्युदाहृतमन्त्रद्वयप्रयोगातिरिक्तविषयत्वेन सावकाशताप्यस्ति; एवं सत्यप्युपजीवकस्य प्रत्यक्षवचनत्वेन प्राबल्यादुपजीव्यस्यैवोपमर्दः संश्रितः । **तथा–'हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात्'** (जै. अ. १० पा. ३ सू. १३) **इत्यधिकरणे चिन्तितम्**—वायव्यपशौ श्रूयते, 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याघारमाघारयता'ति तत्र किममन्त्रके प्रजापतिदेवताके प्रथमाघारे मन्त्रो विधीयते, उत मन्त्रवतीन्द्रदैवत्यद्वितीयाघारे प्राकृतमन्त्रापवादकं मन्त्रान्तरं विधीयत संशये, हिरण्यगर्भशब्दस्य प्रजापतिनामत्वप्रसिद्धेः 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ' इति वाक्यशेषाच्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणां च

भामती।

दर्शनात्। तथाच वर्णे ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समातेपिवास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः; नहि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात्कुञ्जरं वा तरुं वा प्रतिपाद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः। नचानन्यपरं वाक्यं स्वार्थं उपचरितार्थं युक्तम्; उक्तंहि—'न विधौ परः शब्दार्थः' इति। ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुः न बाधकत्वे; रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात्, तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्त्रयोत्पत्तेरनुपपत्तेः। दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम्। तथाच पारमर्षं सूत्रं—'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्' (जै० अ० ६ पा० ५ सू०

वेदान्तकल्पतरुः।

नचानन्यपरमिति। पूर्वं भेदाग्रहसिद्ध्यर्थमिदमुक्तम्; इदानीमुपजीव्यविरोधाभावाय। विधायके शब्दे परो लक्ष्यः शब्दार्थो न भवतीति शबरस्वामिनोक्तं तत्तुल्यं वेदान्तेष्वपि; अनधिगतार्थबोधित्वेन तत्परत्वसाम्यादिति। एवं तावदुपजीव्यत्वं प्रत्यक्षस्य निराकृत्य मुख्यत्वमात्रस्य प्राबल्यहेतुतां निराकरोति—ज्येष्ठत्वं चेति। पौर्वापर्य इति। षष्ठे स्थितम् (जै. अ. ६ पा. ५ सू. ५४)। ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं संबध्य यज्ञशास्त्रतो निर्गच्छतामृत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते—यद्युद्गाता विच्छिन्द्याददक्षिणेन यजेत, यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वदक्षिणेनेति। तत्रोद्गातृप्रतिहर्त्रोः

कल्पतरुपरिमलः।

विनियोज्यमन्त्रस्वारस्यानुरोधेन प्रयमाघार इति पूर्वः पक्षः; द्वितीयाघारे मन्त्रकार्यनियमादृष्टस्य कृतत्वादकृतत्वाच्च प्रयमाघारे तदकल्पना लाघवानुसारेण द्वितीयाघारे मन्त्रविधिरिति सिद्धान्त इति॥ अत्राघारमन्त्रविधौ मन्त्र उपजीव्यः; प्रसिद्धं मन्त्रमादाय तद्विनियोगस्य कार्यत्वात्, आघारे तद्विधिरुपजीवकः। तत्र मन्त्रः कथंचिदिन्द्रे योगकल्पनया सावकाशः, तदुपजीवकविधिगताघारशब्दस्तु द्वितीयाघार इव प्रयमाघारेऽपि प्रसिद्धवृत्त्यैव सावकाशः; एवं सत्यपि लघवानुगृहीतस्योपजीवकस्य प्राबल्येनोपजीव्यस्य क्लिष्टवृत्तिराश्रिता, एवमिहाप्यद्वैतवाक्यजातस्योपक्रमादितात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वेन प्राबल्यात्तदुपजीव्यस्य प्रत्यक्षस्यैव व्यावहारिकविषयसमर्पणेनोपमर्दः कल्पयितुं युक्त इति। एतेन—उपजीव्यविरोधे तात्पर्यवत्त्वमेव न सिद्ध्यतीत्यपि शङ्का—निरस्ता; तदुपजीव्यविरोधेऽपि तात्पर्यवता वाक्येनोपजीव्योपमर्दस्य दर्शितत्वात्। विधायके इति। ननु—एतदयुक्तम्; सोमेन यजेतेति विधिवाक्ये सोमवता यागेनेति मन्त्रलक्षणाङ्गीकारात्। तत्तुल्यमित्येदप्ययुक्तम्; तत्त्वमसिवाक्ये भागत्यागलक्षणाङ्गीकारादिति—चेत्, उच्यते; विधिवाक्यं तत्तुल्यं वा तात्पर्यवद्वाक्यं यत्किंचिदनुग्रहार्थम् अन्यमर्थं नेतुमयुक्तमिति तदभिप्रायः। एवं च विशिष्टविधिपरे सोमवाक्ये सोमद्रव्यतादात्म्यविशिष्टयागविध्यभ्युपगमे तस्य विशिष्टस्य विधेयस्य दध्यादिवल्लोकसिद्धत्वाभावेन विधिवाक्यादेव देवताधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. ३३) उदाहरिष्यमाणरेवत्याधारवारवन्तीयविशेषणस्येव विना तात्पर्यं सिद्धिरेष्टव्या। नच तात्पर्यरहितादाग्मयागसोमत्वाभेदग्राहिप्रत्यक्षविरुद्धार्थः सिद्ध्यतीति; तत्र तदविरोधाय मन्त्रलक्षणाश्रयणम्; अद्वैतश्रुतेस्तु तात्पर्यविषयादन्यत्र नयनमेव नास्तीति न कश्चिद्दोषः। ननु प्रत्यक्षज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानसमानवित्तिवेद्यतया ज्ञाने प्रकाशमाने विशिष्य नियमेन प्रतीतं नाद्वैतश्रुत्या बाधनमर्हतीत्याशङ्क्य विशिष्य नियमेन प्रतीतस्यापि पूर्वस्य परेण बाधे टीकायामपच्छेदन्यायो(जै. अ. ६ पा. ५ सू. ५४)दाहारणं कृतम्; तत्र पूर्वस्य परोपजीव्यत्वं नास्तीति वैषम्याशङ्कानिराकरणपूर्वकं तदवतारयति—एवं तावदिति। किमद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षं प्रमाणं सदुपजीव्यमिति प्रामाण्यस्य प्राबल्यमुच्यते, उतानुपजीव्यत्वेऽपि प्रयमप्रतीतत्वमात्रेण। आद्यपक्षो न शङ्क्यः इत्याह—उपजीव्यत्वमिति। प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य सत इति शेषः। द्वितीयपक्षनिराकरणार्थमुत्तरग्रन्थ इत्याह—मुख्यत्वमात्रस्येति। ज्योतिष्टोमे बहेष्वर्थमानार्थं हविर्धानाग्निर्गच्छतां ऋत्विग्यजमानानामन्वारम्भणं, विहितम्। 'अध्वर्यु प्रस्तोताऽन्वारभते प्रस्तोतारमद्गातोद्गातारं

प्रतिहर्ते'त्यादिना। तद्विच्छेदे प्रायश्चित्तमाम्नायते 'यद्युद्गाताऽपच्छिद्यादक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत, तत्र तद्यज्ञस्य पूर्वस्मिन्दास्यन्त्यात्, यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्या'दिति। तत्र पूर्वनिमित्तकर्तव्यताबुद्धिः परनिमित्तकर्तव्यताबुद्ध्या यथा बाध्यते, तथा श्रुतिजन्याद्वैतबुद्ध्या परया पूर्वप्रत्यक्षजन्या कर्तृत्वादिबुद्धिर्बाध्यते। बाधितापि सा तदुचितविषयसमर्पणेन शुक्तिरूप्यादिबुद्धिवदनुग्राह्येति यावद्ब्रह्मज्ञानाऽबाध्यव्यावहारिकविषयाङ्गीकारात् तद्विषयं प्रत्यक्षादि व्यावहारिकप्रमाणमिति व्यपदिश्यते; व्यावहारिकमेव प्रत्यक्षादिसिद्धं तत्तत्कारणस्वरूपं प्रमित्युत्पत्तावपेक्षितमिति तदबाधात्। तद्वत्तात्त्विकांशबाधेऽपि शरशास्त्रस्य वेधात्तरणप्राप्त्यर्थं प्रकृति[illegible]च्छन्दापेक्षस्य तत्प्राप्तकुशांशबाध इव अपरामृष्टप्रकृतिवच्छन्द[illegible]न्यबुद्धौ कुशांशप्रामाण्यबाध इव च नोपजीव्यविरोध इत्याह[illegible] यत्तु—एकस्मिन्नपि प्रयोगे क्रमिकाभ्यां निमित्ताभ्यां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

५४) इति। तथा 'पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम्। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत्॥' इति। अपिच येऽप्यहंकारास्पदमात्मानमास्थिपत तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम्; 'अहमिहैवाञ्जि सदने जानानः' इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन प्रहात्, उत्तरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाप्रवालभ्रमसप्रत्ययवत्। नच–इदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते नत्वात्मन इति सांप्रतम्; नहि तदैवं भवति—'अहम्' इति, गौणत्वे वा न 'जानानः' इति। अपिच परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तत इति यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्योः संप्रतिपत्तिः स गौणः स च भेदप्रत्ययपुरःसरः, तद्यथा नैयमिकाग्निहोत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः (जै० अ० १ पा० ४ सू० ४)

वेदान्तकल्पतरुः।

क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासंभवात्, किं पूर्वं कार्यमुत परमिति विशयेऽनुपजातविरोधित्वात्पूर्वमिति पूर्वपक्षे, राद्धान्तः—पौर्वापर्ये सति निमित्तयोः, पूर्वस्य नैमित्तिकस्य, दौर्बल्यं; उत्तरस्य निरपेक्षस्य तद्बाधकतयोदितत्वात्, पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वेण बाध्यत्वायोगात्। उक्तंहि—'पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते। परस्यान्यथोत्पादान्न त्वबाधेन संभवः॥'—इति। प्रकृतिवत् यथाहि प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराः कुशाः प्रयममतिदेशेन विकृतावुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः, क्लृप्तोपकारतया चरमभाविभिरपि शरैर्निरपेक्षैर्बाध्यन्ते, तद्वदिदमिति। एवं तावच्छुल्यादिगम्यात्मतत्त्वस्याहंप्रत्ययेऽनवभासादविविक्तविषयत्वमुक्तम्। संप्रति वादिनिरूपितस्यात्मनोऽनवभासादपि तदाह—अपिचेति। सर्वगतात्मवादिनं प्रत्याह—अहमिहेति। नहि तदैवमिति। तव मतेऽहंप्रत्ययस्य विविक्तात्मविषयत्वादित्यर्थः। ननु तत्रात्मवचनोऽहंशब्दो देहे उपचर्यते, अत आह—गौणत्वे वेति। भवतीत्यनुषङ्गः। उपचरितात्मभावस्य देहस्य ज्ञातृत्वानुपपत्तेः जानान इति प्रतीतिर्नहि भवतीत्यर्थः। नच-ज्ञातृत्वमपि देहे उपचर्यत इति-वाच्यम्; वक्तुः स्वज्ञानप्रकाशनपरे वाक्ये तद्विरोधात्। अथाहमालम्बने आत्मनि देहगतप्रादेशिकत्वमेवोपचर्यते, तर्हि देहात्मनोर्भेदो ग्रहीतव्यो; नच गृह्यते इत्याह—अपिचेत्यादिना। अत्र गौणवादी प्रष्टव्यः, किं सिंहशब्दस्येव माणवके सांप्रतिकं देहावष्टंभशब्दस्य गौणत्वम्, उत सार्षपरसादौ तैलशब्दस्येव निरूढम्। नाद्य इत्याह—परेति। प्रमाणलक्षणे स्थितम्—'तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्' (जै. अ. १ पा. ४ सू. ४)। अग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते तत्र संशयः, किमग्निहोत्रशब्दोऽग्निदेवतागुणविधिः, उत कर्मनामेति। तत्राग्नये होत्रं हविरस्मिन्निति समासान्तवर्तिन्या चतुर्थ्याऽग्नेर्होमदेवताप्रतीतेर्गुण-

कल्पतरुपरिमलः।

तत्तन्नैमित्तिककर्तव्यतयोर्बदरफले श्यामरक्तरूपयोरिव क्रमेणोत्पादाद्रूपज्ञानद्वयवत् कर्तव्यताज्ञानद्वयमपि प्रमाणमेवेति न परेण पूर्वज्ञानबाधेऽपच्छेदन्याय उदाहरणं-इति। तन्न; अङ्गस्य सतः कर्तव्यत्वं, नच पश्चाद्भाविप्रतिहर्त्रपच्छेदवति पूर्वकृत्तोद्गात्रपच्छेदप्रायश्चित्तस्याङ्गत्वमस्ति; आहवनीयशास्त्रस्य पदहोमातिरिक्तहोमविषयत्ववत् तदङ्गत्वबोधकशास्त्रस्य पश्चाद्भाविप्रतिहर्त्रपच्छेदरहितक्रतुविषयतायाः सिद्धान्तितत्वात्। उक्तंहि न्यायरत्नमालायाम्—तत्रैवं सति शास्त्रार्थो भवति, पश्चाद्भाव्युद्गात्रपच्छेदविधुरप्रतिहर्त्रपच्छेदवतः क्रतोः सर्ववेदसदानमङ्गमेवमुद्गात्रपच्छेदेऽपि द्रष्टव्यमिति। नच मीमांसकमर्यादामतिक्रम्य परकर्तव्यतानिवर्त्यं पूर्वकर्तव्यत्वं निर्वक्तुमपि शक्यम्; नहि कृतिसाध्यत्वयोग्यत्वं तत्; तस्य पश्चादपि सत्त्वात्। नापि फलमुखकृतिसाध्यत्वम्; तस्य पूर्वमप्यजननात्। नाप्यङ्गत्वम्; तस्य संनिपत्योपकारकत्वफलोपकारकत्वान्यतररूपकारणताविशेषत्वेन तत्र योग्यत्वफलमुखत्वविकल्पे पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः। नच कर्तव्यत्वं नाम धर्मान्तरमागन्तुकमपि कल्पनीयं सानाभावात्। सत्यपि प्रत्यक्षे संनिहिते शङ्खस्नाने कल्प्यातिदेशवाक्यप्रापणीयानां दूरस्थितानां कुशानां ततः प्रागेव ग्रहणे हेतुत्वम् विशेषणम्—उपकाराकाङ्क्षिण्यामिति। अस्यार्थः—फलजनकत्वेन कर्माणि बाधयतां प्रधानविधीनां कथमनेन फलं जननीयमित्यनिर्ज्ञातप्रकारतया प्रधानगतफलजननसामर्थ्योद्बोधकाङ्गजन्यदृष्टादृष्टकार्यसमुदायरूपे उपकारे एव प्रथममाकाङ्क्षा भवति, तन्मुखेनोपकारजनकपदार्थरूपेष्वङ्गेष्वाकाङ्क्षा। एवं प्राकृतप्रधानविधिः प्रथमाकाङ्क्षितमप्युपकारं क्वचिदपि क्लृप्तमपश्यन्नगत्या प्रकरणान्नातान्पदार्थान्गृहीत्वा तत्पदार्थशक्त्यनुसारेण दृष्टादृष्टकार्यविशेषकल्पनया तत्समुदायरूपमुपकारं लब्ध्वा निवृत्तो भवति। वैकृतविधयस्तु स्वसंनिधौ क्लृप्तमुपकारमपश्यन्तोऽपि प्रकृतौ क्लृप्तं तं पश्यन्तः स्वाकाङ्क्षया दूरस्थितमपि तमेव गृह्णन्तः तन्मुखेन तज्जननशक्तत्वेनावधृतं प्राकृतपदार्थजातमेव प्रथमं गृह्णन्ति। यदाहुः—'क्लृप्तोपकारमाकाङ्क्षाः प्रथमं प्राकृतैः सह। संबध्यन्ते समीपस्थं विकारः प्रोज्झ्य चोदितम्॥' इति। ततश्च वैकृतविधिसंनिध्यान्नातस्य शरादेर्वैशेषिकाङ्गजातस्य पश्चादन्वय इति। निरपेक्षैरिति। प्रत्यक्षश्रुतत्वेन पुरुषबुद्धिमूलप्रापकप्रमाणकल्पनाऽनपेक्षैरित्यर्थः। यद्वा शरप्राप्तिनिरपेक्षैरित्यर्थः। ननु पूर्वनिमित्तवति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

प्रकरणान्तरावघृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' (जै० अ० ७ पा० ३ सू० १) इत्यत्र

वेदान्तकल्पतरुः ।

विधिरिति प्राप्ते, राद्धान्तः—'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती'त्यग्नेर्होमे देवतात्वप्रख्यापनात्प्राप्ते च विधिवैयर्थ्या-न्नामधेयम् । नचात्र चतुर्थीसमाससंभवः; तादर्थ्यप्रकृतिविकारयोरभावात्-इति । एवं नित्याग्निहोत्रवाचिनोऽग्निहोत्रशब्दस्य गुणादन्यत्र वृत्तिं वक्तुं मुख्यार्थाद्गृहीतभेदं कर्मोदाहरति—**प्रकरणान्तरेति । भेदलक्षणे स्थितम्-'प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्'** (जै. अ. २ पा. ३ सू. २४)। कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते । अत्र किं नित्याग्निहोत्रे मासगुणो विधीयते, उत कर्मान्तरमिति । तत्र सत्यपि प्रदेशभेदे नाम्ना नित्याग्निहोत्रस्य बुद्धौ संनिधापनात्तत्समभिव्याहृतस्य जुहोतीत्याख्यातस्य तत्संनिधापितार्थपरत्वान्नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासो विधीयते इति प्राप्ते, राद्धान्तः—**न तावदत्राख्यातेन**

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रयोगे तन्निमित्तककर्तव्यताबुद्धेः परनैमित्तिककर्तव्यताबुद्ध्या भ्रमत्वापादनेऽपि पूर्वनैमित्तिकशास्त्रस्य नात्यन्तबाधः; पूर्वनि-मित्तमात्रवति प्रयोगान्तरे चारितार्थ्यात्, अहंप्रत्ययस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविषयस्यात्मन्यद्वैतवाक्यजातेन बाधे तु तन्मूलस्य प्रमाणस्य न क्वचिदपि चारितार्थ्यम् । नच-व्यावहारिकविषयालम्बनतया तत्रैव चारितार्थ्यं स्यादिति-वाच्यम्; व्यावहारिक-विषयस्य शुक्तिरूप्यादिवत्कदाचिद्बाध्यत्वाभ्युपगमाद्बाध्यविषये च व्यावहारिकं प्रामाण्यमिति व्यवहारस्याद्वैतपरिभाषामा-त्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्य निर्दोषत्वेन कृतशास्त्रस्यैव विषयान्तरप्रदर्शनेन चारितार्थ्यमुपपादनीयं, नतु दोषमूलस्यहंप्रत्ययस्य तस्य पश्चाद्भान्त्युद्गात्रपच्छेदवत्प्रयोगविषयतदपरामर्शदोषमूलसर्वस्वदानकर्तव्यताबुद्ध्यादिवद्भ्रान्तित्वोपपत्तेरिति विवेचनाय तस्य दोषमूलत्वं दर्शयितुं प्रवृत्तमुत्तरग्रन्थमवतारयति—**एवं तावदिति । तादर्थ्यप्रकृतिविकारयोरिति ।** तादर्थ्यप्रकृति-विकारभावयोरित्यर्थः । पूर्वमीमांसकमते हविषो देवतार्थत्वं हविर्देवतयोर्हिरण्यकुण्डलवत् प्रकृतिविकारभावश्चेत्युभयमपि नास्ति । **सिद्धान्ते** हविषो देवताभोज्यस्य तादर्थ्यसद्भावेऽपि हविर्देवतयोः प्रकृतिविकारभावो नास्तीत्यर्थः । **ननु**-अत्र पूर्व-पक्षिणा अग्नये होत्रमस्मिन्निति बहुव्रीहिसमासः शङ्कितः, नतु बहुव्रीहौ तादर्थ्यप्रकृतिविकारापेक्षास्ति; तत्पुरुषाधिकारे एव 'चतुर्थी तदर्थार्थ' (२।१।३६) इत्यादिसूत्रेण तदर्थसमासस्य विहितत्वात्, तस्यैव च तदर्थसमासस्य तस्मिन्सूत्रे बलिरक्षितग्रहणेन ज्ञापकेन प्रकृतेस्तादर्थ्यस्य स्फुटत्वेन वार्तिककृद्वचनेन च प्रकृतिविकृतिविषयत्वनियमसिद्धेः, **समानाधिकरणानां बहु-व्रीहिरिति** शाब्दिकनियमादलाक्षणिकश्चतुर्थीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहिरिति **चेत्**, तर्हि स एव शङ्कितसमासासंभवे हेतुर्व-क्तव्यो न तादर्थ्यप्रकृतिविकारभावाभावे—**इति चेत्, सत्यम्**; यदि पूर्वपक्षी चतुर्थीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहिमलक्षणिकं मन्यमानः सन् प्रत्ययस्य भावार्थतामवलम्ब्याग्नये होत्रं हवनमिति चतुर्थीतत्पुरुषमाश्रयेत, तदा तदसंभवे हेतुराचार्यैरुपन्यस्त इति न विरोधः । **ननु**-सिद्धान्ते प्राप्तदेवतासंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकं यौगिकमग्निहोत्रनामेष्यते, बहुव्रीहिसमासश्च प्रदर्श्यते, स कथमुपपद्यत—**इति चेत्, उच्यते**; नात्यन्तं व्यधिकरणबहुव्रीहेरसंभवः; 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (पा. २।२।३५) इति सप्तमीग्रहणेन ज्ञापकेन कण्ठेकाल इत्यादौ तस्याभ्युपगमात्, तदेव व्याप्तिन्यायेन विभक्त्यन्तरगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहेरपि ज्ञापकमाश्रित्य वामनेन 'आवर्त्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद'इति 'सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभ' इत्यादिप्रामाणिक-प्रयोगदृष्टस्य पञ्चम्यादिगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहेः साधुत्वप्रतिपादनाच्च, किंत्वेवं ज्ञापकसिद्धो व्यधिकरणबहुव्रीहिः प्रामाणिक-प्रयोगदर्शने सति समर्थनीयो न सर्वत्र; अन्यथा 'शेषो बहुव्रीहि' (पा. २।२।२३) रिति सूत्रे शेषग्रहणेनाहत्य वार्तिकवचनेन च सिद्धस्य समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरित्यौत्सर्गिकनियमस्य निर्हेतुकभङ्गापत्तेः । ततश्च सिद्धान्ते यदग्नये चेत्यादिवाक्यान्तर-प्राप्ताग्निदेवतासंबन्धानुवादकं यौगिकमग्निहोत्रनामेति प्रतीतेः तदुपपादनार्थः प्रमाणमूले युज्यते व्यधिकरणबहुव्रीहिः । गुणविधिरिति पूर्वपक्षे तु यदग्नये चेत्यादि शास्त्रमग्निप्रजापतिरूपानेकगुणविशिष्टहोमान्तरविधायकम्, अग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रस्तस्यैव होमान्तरस्याङ्गमिति तयोर्विषयान्तरप्रदर्शनेन विधित्सितगुणप्राप्तकत्वाभावस्यं समर्थनीयत्वादग्निदेवताया अप्राप्ते-रकत्वादभ्युपगम्यमानो व्यधिकरणबहुव्रीहिर्न प्रमाणमूल इति स न युज्यते । तत्प्रत्ययसूत्रे (जै. अ. १ पा. ४ सू. ४) यस्मिन्गुणोपदेश (जै. अ. १ पा. ४ सू. ३) इति पूर्वसूत्राद्यस्मिन्नित्यस्यापि वा, नामधेय (जै. अ. १ पा. ४ सू. २) मिति तत्पूर्वसूत्राद्नामधेयमित्यस्य चानुषङ्गः; तथाच तस्य विधित्सितगुणस्य प्रख्यं प्रख्यापकमन्यत् शास्त्रं यस्मिंस्तदग्निहो-त्रादिर्नामधेयमित्यर्थः । **कुण्डेति** । कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्रे श्रुतं 'यन्मासमग्निहोत्रं जुहोती'ति वाक्यं तत्रेत्यर्थः । अस्मिन्वाक्ये श्रुतगुणस्य विधेयत्वसंभवे विशिष्टविधिगौरवपरिहारार्थं विधिशक्तेर्गुणसंक्रान्त्या धात्वर्थविधानात्तद्विधानापेक्षः [illegible] न सिध्येदतो धात्वर्थविधानसिध्यर्थं मासगुणस्य विध्यनर्हत्वमाह—**न तावदिति । ननु** कालस्याविधेयत्वेऽपि विहितमेव नित्याग्निहोत्रं कालसंबन्धसिध्यर्थं तदुद्देशेन पुनर्विधीयतां, सायं प्रातश्च जुहोतीति वाक्य इवेत्याशङ्क्य तद्रूप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

साध्यसादृश्येन गौणः, माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिंहात्सिंहशब्दः, नत्वहंकारस्य मुख्योऽर्थो निर्लुठितगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते, येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । नच–अत्यन्तनिरूढतया गौणेऽपि न गौणत्वाभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति–वेदितव्यम् . तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्भेदे सिद्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो मत्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदोध्यवसाय. । **तत्सिद्धं** गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन

वेदान्तकल्पतरुः ।

होमानुवादेन मासः शक्यो विधातुं; कालस्य पुरुषानिष्पाद्यत्वेनानुपादेयत्वात् । **नापि** मासोद्देशेन नित्याग्निहोत्रविधिः; तस्यासंनिधेः । नच नाम तत्संनिधापयति; अन्यत्र जुहोतीत्याख्यातेन पूर्वापरीभूततयोक्तस्य **सिद्धार्थबोधिना नाम्नाऽनुपस्थापनात्** । तस्मात्प्रयोजनान्यत्वं विधेय**भावनान्यत्वमिति** । **नन्व**ग्निहोत्रशब्दस्य कौण्डपायिने कर्मणि प्रयोगे किं प्रयोजनम्, न तावन्नित्याग्निहोत्रेण सह क्रियात्वादिसादृश्यबोधः; तस्य वैयर्थ्यादत आह—**साध्येति** । **सप्तमे स्थितम्**–'**उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्**' (जै. अ. ७ पा. ३ सू. १) । मासमग्निहोत्रमित्यत्राप्या चिन्ता, किमग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मानिहातिदिशेन्न वेति । तत्र यद्ययं गौणः स्यात्तदाग्निहोत्रवज्जुहोतीत्यतिदिशेत्तद्धर्मान्, न त्वयं गौणः; जुहोतिसामानाधिकरण्यस्यात्रापि तुल्यत्वेन नामधेयत्वादग्निदेवताविधानार्थत्वाद्वा, अतो नातिदिशेदिति प्राप्ते सिद्धान्तः—न तावदत्राग्निदेवता विधातुं शक्या; चतुर्थीसमासासंभवस्योक्तत्वात् ; तत्र सिद्धे कर्मभेदेऽनेकार्थस्यान्याय्यत्वादेकत्राग्निहोत्रशब्दो मुख्योऽपरत्र गौणः; नित्याग्निहोत्रे च नामप्रवृत्तिनिमित्तस्याग्निदेवतासंबन्धस्य भावात्तत्रैव मुख्यता, अतः परशब्दः परत्र सादृश्यमुपादाय प्रवर्तते; तच्च सादृश्यं कर्तव्यार्थबोधकाख्यातसमभिव्याहृतनाम्नाऽग्निहोत्रवज्जुहोतीति साध्यत्वेन विधेयमिति तत्सिद्ध्यर्थं नित्यधर्मानतिदिशेदिति । अतश्च नित्याग्निहोत्रधर्माणां द्रव्यदेवतादीनामतिदेशो गौणप्रयोगफलमित्यर्थः । **क्रियाया**=नित्याग्निहोत्रस्य, **अभिधानं**=नामधेयमग्निहोत्र**पदमुक्तं** तत्प्रख्याधिकरणे (जै. अ. १ पा. ४ सू. ४) **तस्यान्यत्र श्रवणे, विधिप्रदेशः**=विधेयधर्मातिदेशः **स्यादिति** सूत्रार्थः । लोकसिद्धसादृश्यां गौणीं वृत्तिमाह—**माणवके इति** । प्रकृते भेदग्रहाभावमाह—**नत्विति** । निष्कृष्य लुठितः प्रतिभासितो गर्भोऽसाधारणकारो यस्य स तथा, तत्तया नानुभूयते, अनुभवे वा वादिविवादो न स्यादित्यर्थः । एवं सांप्रतिकीं गौणतां निरस्य निरूढां निराचष्टे—**न चात्यन्तेति** । निरूढत्वं नाम प्रयोगप्राचुर्यान्मुख्यवद्भानम् । निरूढेऽपि गौणप्रयोगे नार्थयोस्तादात्म्यं प्रतीयते, प्रतीयते तु प्रकृते इति वैषम्यमित्यर्थः । **तत्** तस्माद्गौणत्वव्यापकं विवेकज्ञानमिह व्यावर्तमानं गौणतामपि व्यावर्तयतीत्येतत्सिद्धमि-

कल्पतरुपरिमलः ।

म्यमाह—**नापीति** । **सिद्धार्थबोधिना नाम्नेति** । 'यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या फललाभतः । क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदा ॥' इत्युक्तरीत्या पूर्वापरीभूतेन क्रियारूपेण स्वार्थं धातुरुपस्थापयति, न तेन रूपेण नाम तदर्थमुपस्थापयितुं शक्नोतीति न नाम्ना धात्वर्थप्रत्यभिज्ञा संभवतीत्यर्थः । **उक्तंच वार्तिके**—'यादृशी भावनाऽऽख्याते धात्वर्थश्चापि यादृशः । नासौ तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्यैः पदैः क्वचित् ॥' इति । **भावनान्यत्वमिति** । नित्याग्निहोत्रस्य मासाग्निहोत्रस्य च जुहोतिधात्वर्थस्य भेदो भेदलक्षणद्वितीयाध्यायार्थभावनाभेदोपपादकतया प्रसाधित इति तत्प्रयोजनभूतो भावनाभेदः प्रयोजनान्यत्वमिति सौत्रपदेन विवक्षित इत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । **यद्वा** नाम्ना यथा कर्थं चिन्नित्याग्निहोत्रप्रत्यभिज्ञया धात्वर्थभेदोपपादनेऽप्यग्निहोत्रहोमस्य नित्यत्वेन प्राधान्ये कुण्डपायिनामयनाङ्गत्वे च भाव्यभेदेन भावनाप्रत्यभिज्ञापकाभावेन भावनान्यत्वमनिवार्यमित्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । **उक्तंच शास्त्रदीपिकायाम्**—'**ननु** नामधेयेन भवति पूर्वकर्मोपस्थापनम्, भवतु, धात्वर्थस्य भावना तु तेनानुपस्थानाद्भिद्यत एव । धात्वर्थोऽपि यादृशो धातुनाऽऽख्यातवर्तिना पूर्वापरीभूतो विधेरुपनीयते, न तादृशो नाम्नोपस्थाप्यत इति तस्यापि युक्तोभेदः । तदभेदेऽपि भावना तावद्भिन्नेति सिद्ध'मिति । धात्वर्थस्य नाम्ना प्रत्यभिज्ञानमाचार्यैरपि वेधाद्यधिकरणे (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. २५) स्वीकृत्य व्यवहृतम् । तत्रैव तदुपपादनं करिष्यामः । **तत्र सिद्धे कर्मभेदे इति** । यदि प्रकरणभेदेन भावनामात्रभेदः, तदा सप्तमिकाधिकरणे (जै. अ. ७ पा. ३ सू. १) अग्निहोत्रशब्दस्य मासाग्निहोत्रे गौणत्वाभिधानमेव गौणमित्येतदपि वेधाद्यधिकरण एवोपपादयिष्यामः । **अभिन्नारूपेति** । मम देह इति देहत्वाकारेण विवेकग्रहः परिच्छिन्नत्वाकारेण देहभेदाध्यासेन विरोधी, चैत्रमैत्रयोः संनिहितयोरयमस्माद्भिन्न इति स्वरूपेण भेदग्रहे इव मैत्रचैत्रत्वाकारेण तदभेदाध्यासे । **अर्थः** विषयः । **भिन्नाभ्यामिति** । बालस्थविरशरीरयोः परस्परभिन्नत्वं ताभ्याम् एकस्यात्मनो भेदश्चेत्युभयमप्यनुमानादित्यर्थः । परिमाणभेदे तस्यावयवापचयोपचयसाध्यत्वादवयवापचये समवायिकारणनाशात्पूर्वावयविनाशतः स्थितावयवैः सूक्ष्मावयव्यन्तरोत्पत्तिरवयवोपचये पश्चादापततामवयवानां पूर्वसिद्धेऽवयविनि कारणत्वायोगतः पूर्वसिद्धावयविसहितैरवयवान्तरमेहा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

व्यासं; तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति । नच–बालस्थविरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रतिसंधानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानुभव इति–वाच्यम्; परीक्षकाणां खल्वियं कथा, न लौकिकानाम्, परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते; वक्ष्यत्यनन्तरमेव हि भगवान्भाष्यकारः—'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति । बाह्या अप्याहुः—शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति, न प्रतिपत्तारः' इति । तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहंकारमहमिहास्मि सदन इति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते, नभस इव घटमणिकमञ्जिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः । नच–अहंकारप्रामाण्याय देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति–युक्तम्; तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्याद्देहपरिमाणो वा । अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात् । देहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवदनित्यत्वप्रसङ्गः । किंचास्मिन्पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयेत्, प्रत्येकं वावयवाः । प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावादपर्यायं विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमुन्मथ्नीयात्, अक्रियं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्ष एकस्मिन्नवयवे चिदात्मनोऽप्यवयवो वृक्ष इति न चेतयेत् । नच बहूनामवयवानां परस्पराविनाभावनियमो दृष्टः; य एवावयवो यदा विशीर्णस्तदा तदभावे न चेतयेत् ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्यन्वयः । अभिज्ञारूपाहंप्रत्ययाद्विवेकासिद्धावपि प्रत्यभिज्ञारूपात्तत्सिद्धिमाशङ्क्याह—**नच बालस्थविरेति** । आत्मैक्यं प्रत्यभिज्ञार्थः । भिन्नाभ्यामेकस्य भेदस्त्वनुमानात्तच्च शास्त्रादृते न ज्ञेयमित्यर्थः । तर्हि परीक्षकाणां देहादावहंशब्दो गौणः, नेत्याह—**परीक्षका अपीति** । अपरोक्षभ्रमो न यौक्तिकबाधादुच्छिद्यत इत्यर्थः । **देहपरिमाणात्मपक्षे** किमारब्ध आत्मा, उतावयवसमुदायः । **नाद्य** इत्याह—**अनित्यत्वेति** । **द्वितीये** आत्मावयवानां चैतन्यं, समुदायस्य वा । **नाद्य** इत्याह—**प्रत्येकमिति** । **द्वितीयेऽपि** समुदायापत्तिः शरीरौपाधिकी वा, स्वत एव वा, काकतालीया वा । **आद्यं** निरस्य **द्वितीयं** निरस्यति—**नच बहूनामिति** । **न तृतीय** इत्याह—**य एवेति** । यादृच्छिकसंश्लेष इव यादृच्छिकविश्लेषोऽपि

कल्पतरुपरिमलः ।

वयव्यन्तरोत्पत्तिश्चावश्यंभाविनीति बालस्थविरशरीरयोर्भिन्नत्वं तावदनुमानिकं न प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षेण तु योऽयं मम देहो बाल्ये तथा पुष्ट आसीत् स एवेदानीं वार्धके कृश इत्यभेद एव तयोः प्रतीयते । ततश्च बाल्यस्थविरदशयोर्भिन्नाभ्यां देहाभ्यां दशाद्वयाभिन्न आत्मा भिन्न इति विरुद्धधर्मलिङ्गकभेदज्ञानमप्यानुमानिकमिति भावः । **ननु**—देहयोः परस्परभेदस्यानुमानिकत्वेऽपि ताभ्यामात्मनो भेदकस्यैक्यस्य प्रत्यक्षत्वादात्मनि देहभेदः प्रत्यक्ष एव स्याद्; भेदकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारनियतत्वात्, अतो न तत्र परीक्षककृत्यानुमानापेक्षेति—**चेद्, मैवम्**; तथापि प्रथमानुमानापेक्षत्वेन परीक्षककृत्यत्वानपायात् । **वस्तुतस्तत्र** प्रत्यभिज्ञामात्रेण निर्विचिकित्समैक्यं न सिध्यतीति न भेदकसाक्षात्कारशङ्कापीत्याह—**तच्च शास्त्रादृते इति** । तत्प्रत्यभिज्ञाविषयभूतमप्यात्मैक्यं शास्त्रं विना न सिध्यति; परिमाणभेदेन देहभेदे सत्यपि तद्भेदप्रत्यभिज्ञादर्शनेन योऽहं बाल्ये पुष्टः पितरावन्वभूवं स एव स्थाविरे कृशः प्रणमन्नुभवामीति परिमाणभेदभिन्नधर्मिगततयैव पितृप्रणप्तृनुभवविषयाभेदप्रत्यभिज्ञादर्शनेन च तथाभूतप्रत्यभिज्ञामात्रादैक्यासिद्धेरिति भावः । **ननु**—तथापि योऽहं स्वप्ने व्याघ्रदेहः स एवेदानीं मनुष्यदेह इति प्रत्यभिज्ञया स्फुटतरभेदाभ्यां देहाभ्यां तदुभयानुवृत्तस्यात्मनो भेदः प्रत्यक्ष एव स्यात्, तत्र निर्विचिकित्समेदकसाक्षात्कारसत्त्वादिति—**चेद्, न**; भेदकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारनियतत्वाभावात् । अपीतत्वव्याप्यशङ्कत्वदर्शनेऽपि तत्साक्षात्कारानुदयात्, स्वप्नदृष्टेषु लौकिकानां मिथ्यात्वसंप्रतिपत्त्या योऽयं स्थाणुः पुमानेष इतिवत्तत्र बाधायां सामानाधिकरण्यं न त्वभेद इति भेदकसाक्षात्कारासिद्धेश्च । **काकतालीयेति** । यद्यपि 'समासाच्च तद्विषया' (पा. ५।३।१०६) इति सूत्रेणेवार्थविषयात्समासादिवार्थेन छप्रत्ययेन निष्पादितः काकतालीयशब्द उपमाद्वयगर्भः; तथाच काकतालयोरिव यादृच्छिको दस्युदेवदत्तयोः समागम इत्येका समासार्थोपमा, तदानीमेव पतता तालेन काकस्येव दस्युना देवदत्तस्य वधः कृत इत्यन्या तद्धितार्थोपमा चेति, यत्रोपमाद्वयं तत्रैवास्य शब्दस्य संपूर्णार्थता; तथापि यादृच्छिकसमागमम[illegible]प्यस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यत इत्ययमपि प्रयोगो यादृच्छिकसमागममात्रविषयः । **ननु**—'कृशोऽहमन्धोऽहं'मित्यादीनामध्यासत्वोक्तिर्न युक्ता; परस्परभिन्नत्वेन निश्चितानां देहेन्द्रियाणां रजतजतादीनां शुक्तिशकले इवैकस्मिन्नात्मन्यध्यासासंभवात्, अतस्तेषां गौणत्वमेव युक्तमित्याशङ्कां निवर्तयति—**विवेकासिद्धाविति** । गौणत्वे हि न देवदत्तः सिंह इतिवत्, कदाचिदपि नाहं कृशो नाहमन्ध इत्यादिरूपेण विवेको लौकिकसाधारणो दृश्येत, अतोऽध्यास इत्येवाभ्युपेयम् । भेदकसाक्षात्कारेऽपि दोषबलादभेदाध्यासः पीतशङ्खादिस्थले संप्रतिपन्नः । किंच येन रूपेण देहत्वचक्षुष्ट्वादिना देहेन्द्रियभेदनिश्चयः, तेन रूपेणात्मनि तदुभयाध्यासासंभवेऽपि कृशत्वान्धत्वादिरूपान्तरेण तदुभयाभेदाध्यासे न काचिदनुपपत्तिः । नहि कृशादन्योऽन्य इत्यादिरूपोऽस्ति भेदप्रत्ययः; दृश्यते च देवदत्तसमीपगतयोरधीयानानधीयानयोः पुरुषत्वसामान्येन गृह्यमा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम्; तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माध्यास्ये-

भामती ।

विज्ञानालम्बनत्वेप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव; तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम् । एतेन—स्थूलोऽहमन्धोऽहं गच्छामीत्यादयोऽप्यध्यासतया व्याख्याताः । तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये पूतिकूष्माण्डीकृते भगवती श्रुतिरप्रत्यूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मकत्वमहमनुभवप्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति ॥ तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य स्वरूपनिमित्तफलैरुपव्याख्यानम्—अन्योन्यस्मिन्नित्यादि । अत्र चान्योन्यस्मिन्धर्मिणि=आत्मशरीरादौ अन्योन्यात्मकताम्, अध्यस्याहमिदम्=शरीरादीति । इदमिति च वस्तुतः, न प्रतीतितः । लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः, स चायमहमिति व्यपदेशः । इतिशब्दसूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाय प्रमाणेन तदुपादानपरिवर्जनादिः । 'अन्योन्यधर्माध्यास्य' अन्योन्यस्मिन्धर्मिणि देहादिधर्माञ्जन्ममरणजराव्याध्यादीनात्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहादिभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनात्मधर्मान्देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेदं जरामरणपुत्रपशुस्वाम्यादीति व्यवहारो व्यप-

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्यादिति स्वस्थानामेवाकस्मादचैतन्यापत्तिरित्यर्थः । यत्—गौणवादिना विवेकग्रहमुपपाद्य कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययानां गौणत्वमुक्तं, तदविवेकसिद्धौ निरस्तमित्याह—एतेनेति । अहंप्रत्ययस्याविविक्तविषयत्वे शास्त्रीयविषयसिद्धिमभिधाय प्रयोजनसिद्धिमप्याह—तदेवमुक्तेति । पूति दुर्गन्धि कूष्माण्डफलमिव कृतस्त्रयोक्तः । तात्पर्यमुपवर्ण्य भाष्यं योजयति—तद्रेवं सर्वप्रवादीत्यादिना । स्वरूपं अन्योन्यात्मकतान्योन्यधर्माध्यासौ । निमित्तं इतरेतराविवेकः । फलं व्यवहारः । अहमिदं शरीरमिति प्रतीत्यभावाद्भाष्यायोगमाशङ्क्याह—वस्तुत इति । अहमिति प्रतीतेऽपि वास्तवमनात्मत्वमस्तीति इदंशब्दप्रयोग इत्यर्थः । धर्म्यध्यासाभावादुक्तं धर्माध्यासाभावं परिहरति—अध्यस्तदेहादिभावे इति । धर्मिणोस्तादात्म्याध्यासकार्यमहमिदमिति व्यवहारं प्रदर्श्य धर्माध्यासकार्यं प्रदर्शयति—ममेदमिति । नन्वध्यस्य

कल्पतरुपरिमलः ।

णयोश्चैत्रमैत्रयोः परस्परभेदग्रहे ताभ्यां देवदत्ते दृश्यमानेन रूपेण भेदग्रहे च सत्यप्यधीयानोऽयं मैत्रस्तिष्ठतीत्यधीयानत्वमैत्रत्वाकारद्वयेन देवदत्ते तदुभयाध्यासः । ननु—तथाप्यन्धो बधिरः काणो मूक इत्यादीनामात्मनि तत्तदिन्द्रियाध्यासरूपत्वं न सिध्यति; अर्शआदिगणसंगृहीताद्विकलाङ्गवाचिनोऽन्धादिशब्दात् 'अर्शआदिभ्योऽच्' (पा. ५।२।१२७) इति सूत्रेण मत्वर्थीयस्याचः प्रत्ययस्य विधानादर्हशब्दसमानाधिकरणान्धादिव्यवहारस्य मत्वर्थीयप्रत्ययान्तान्धादिपदयुक्तत्वेन विकलचक्षुरादिवैशिष्ट्यपरत्वोपपत्तेः, कृशोऽहमित्यादीनामप्यर्शआदेराकृतिगणत्वेन मत्वर्थीयप्रत्ययान्ततया कृशादिरूपदेहवैशिष्ट्यविषयत्वोपपत्तेर्नाध्यासरूपत्वं कल्पनीयमिति शङ्कानिवर्तनार्थं टीकायामुपन्यस्तं गच्छामीत्येवमादिकमुदाहरणान्तरं कृशोऽहमित्यादीनामित्यादिशब्देन संगृहीतम् । गच्छामि कृश्यामीत्याद्याख्यातप्रयोगे गन्तृकृशादिरूपदेहाभेद एवार्थो वाच्यः; तथा कुणिरहमित्यादिव्यवहारे विकलेन्द्रियाभेद एवार्थो वाच्यः; तादृशु प्रयोगेषु मत्वर्थीयप्रत्ययाभावात्, तत्सामान्यादन्धोऽहमित्यादिप्रयो-

---

१. द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह—अन्योन्यस्मिन् इत्यादिना धर्मधर्मिणो इत्यन्तेन । जाड्यचैतन्यादिधर्माणां धर्मिणावहंकारात्मनो, तयोरत्यन्तं भिन्नयोरितरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यं अन्योन्यधर्माश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति योजना । अतः सोऽयमिति प्रमाया नाध्यासत्वम्, तदिदमर्थयोः कालभेदेन कल्पितभेदेऽप्यन्तभेदाभावादिति वक्तुमत्यन्तेत्युक्तम् । न च धर्मितादात्म्याध्यासे धर्माध्याससिद्धेः । 'धर्माश्च' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, अन्धत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्म्यध्यासास्फुटत्वेऽप्यन्धोऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । नन्वात्मानात्मनोः परस्पराध्यस्तत्वे शून्यवादः स्यादित्याशंक्याह—सत्यानृते मिथुनीकृत्येति । रत्नप्रभायाम् ।

तथा च न्यायनिर्णये—तत्रान्यस्मिन्नन्यावभास इत्युक्ते प्रतिमायां देवतादृष्टिरपि भ्रान्तिः स्यात्ततो विशिनष्टि अन्योन्यस्मन्निति । तत्र देवतादृष्टिमात्रमारोप्यं न प्रतिमादृष्टिः 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' इति न्यायात् । पटे तन्तवः स च तन्तुष्विति लोकबादिदृष्ट्या तन्तुपटयोरन्योन्याधारत्वधियोरध्यासत्वप्राप्तावुक्तम्—अन्योन्यात्मकतामिति । पटः शुक्लः शुक्लः पटः इति प्रमाव्यावृत्त्यर्थमितरेतराविवेकेनेति । इत्थंभावे तृतीया । स्वरूपविवेकतिरस्कारेणाभेदधीरध्यासो नैवं शुक्लपटादिधीरित्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य 'अहमिदं'

भामती ।

देशः, इतिशब्दसूचितश्च तदनुरूपः प्रवृत्त्यादिः । अत्रचाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्तोक्तीतः, स समान इति समानकर्तृकत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम् । पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति—मिथ्याज्ञाननिमित्तः—व्यवहारः । मिथ्याज्ञानम्=अध्यासः, तन्निमित्तः । तद्भावाभावानुविधानाद्व्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः । तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह—इतरेतराविवेकेन । विवेकाग्रहेणेत्यर्थः । अथाविवेक एव कस्मान्न भवति; तथाच नाध्यास, इत्यत आह—अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः । परमार्थतो धर्मिणोरत्तादात्म्यं विवेको, धर्माणां चासंकीर्णता विवेकः । स्यादेतत्—विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते, शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहनिबन्धनो रजततादात्म्यविभ्रमः, इह तु परमार्थसतश्चिदात्मनोऽत्यन्तभिन्नं न देहाद्यस्ति वस्तुसत्, तत्कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः, कुतश्च तादात्म्यविभ्रम इत्यत आह—सत्यानृते मिथुनीकृत्य । विवेकाग्र-

वेदान्तकल्पतरुः ।

व्यवहार इत्यनुपपन्नं; भुक्त्वा व्रजतीतिवदेकस्य क्रियाद्वये कर्तृत्वानभिधानात्, अत आह—अत्र चेति । व्यवहारक्रियाक्षिप्तस्य कर्तुरध्यासेऽपि कर्तृत्वात्क्त्वाप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ ननु—उपसंहारभाष्ये नैसर्गिकोऽध्यास इत्यभिधानाद्व्यवहारोऽपि नैसर्गिकत्वविशिष्टोऽध्यास एव तत्कथं क्रियाभेदः—उच्यते; इह कार्यभूतव्यवहारनैसर्गिकत्वेन सामर्थ्यसिद्धाध्यासनैसर्गिकत्वोपसंहारादविरोधः ॥ अध्यासाभिधानक्रिययोः पूर्वापरीभावो न युक्तः; चितो बुद्ध्यादितादात्म्यं विना क्रियान्वययोगात्, अध्यस्यव्यवहार इत्यनेनाध्यासस्य व्यवहारहेतुतोक्तौ मिथ्याज्ञाननिमित्त इत्यनेन पौनरुक्त्यं चेति—केचित् । तन्न; पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कृताऽविद्यया चितः संप्रतितनाध्यासक्रियाश्रयत्वात् पुनरुक्तिं परिहरति—पूर्वकालत्वेति । सुप्त्वोत्तिष्ठतीतिवदहेतुत्वभ्रमं व्यावर्त्य स्फुटयतीत्यर्थः । जातिव्यक्त्योरिवार्थगतं तादात्म्यमविवेक इति भ्रमं व्यावर्तयति—विवेकाग्रहेणेति । भाष्ये—मिथुनीकरणस्य व्यवहारहेतुत्वमानन्तर्याद्भाति, नतु मिथ्याभूतप्रतियोगिसंपादनेन विवेकाग्रहहेतुतेति शङ्कां व्युदस्यन्योजयति—सत्यानृते इति । मिथुनीकरणाद्विवेकाग्रहस्ततोऽध्यास इत्यर्थः । युगलीकरणं नामा-

कल्पतरुपरिमलः ।

गोणामप्यध्यासमूलत्वमेव युक्तमित्यर्थः । अर्शआद्यज्विधानं 'चित' (पा. ६।१।१६३) इत्यन्तोदात्तस्वरार्थं, नत्वात्मनि प्रयोगनिर्वाहार्थमिति योज्यम् । दृश्यते स्वरविशेषसिद्ध्यौपयिकतयैव तद्विधानार्थं गुणविशेषवाचिनां शुक्लादिशब्दानामप्यर्शआदिगणे संग्रहः । नहि शुक्लादिगुणवैशिष्ट्यप्रतीतिनिर्वाहार्थं तत्; गुणान्तरवाचिसाधारण्येन गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्विधानेनैव तन्निर्वाहात् । नच—शुक्लादिगुणशालिभिः प्रासादैर्विशिष्टे नगरे शुक्लं नगरमित्यादिप्रयोगनिर्वाहार्थं शुक्लादिशब्देभ्यो मतुब्लोपानन्तरमज्विधानमिति—वाच्यम्; संख्यासंनिवेशविशेषविशिष्टानां गृहाणामेव नगरशब्दवाच्यत्वे साक्षादेव नगरे शुक्लादिगुणवैशिष्ट्यसत्त्वेन, तथाभूतगृहाधिकरणस्थलस्य नगरत्वे तदभेदोपचारसंभवेन च तदर्थमज्विधानानपेक्षणात् । अन्यथा ह्यश्वेतनगरमपुष्प्यद्वनमित्याद्याख्यातप्रयोगे का गतिः । एवमहंप्रत्ययस्य केषुचिदंशेषु दृष्टविसंवादतया दृष्टकौटसाक्ष्यपुरुषवचनवदप्रामाण्यशङ्काकलुषितस्य परिमाणत्वग्रहणप्रतिबन्धक(जै. अ. ६ पा. ५ सू. ४४)दूरत्वदोषवद्भावसमुदिताऽप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितचन्द्रप्रादेशिकत्वज्ञानवदागमबाधनाक्षमत्वे सत्यागमेनैव तद्बाध्यते । आगमबाधितस्य च तस्य पूर्वापच्छेदशास्त्रस्येव (जै. अ. ६ पा. ५ सू. ५४) प्रामाण्यसंरक्षणाय न विषयान्तरं गवेषणीयम्; चन्द्रप्रादेशिकत्वज्ञानवद् दोषजन्यत्वेन सर्वथैवाप्रामाण्योपपत्तेरित्येतावदस्मिन्नधिकरणे शास्त्रारम्भपर्योगिविषयप्रयोजनसमर्थनार्थं सूत्रसूचितं व्युत्पाद्यम् । इत्थं तत्त्ववेदकप्रमाणभावात् प्रत्यावितस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिव्यवहारोपयोगिसांव्यवहारिकं प्रामाण्यं सर्वप्रपञ्चसाधारण्येनारम्भणाधिकरणे (ब्र. अ. २ पा. १ सू. २४) व्युत्पादनीयम्; श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थं प्रागनूदितमित्यनुसंधेयम् । अध्यासाभिधानक्रिययोरिति । अध्यासक्रियैव तावन्न संभवति, दूरेऽध्यासाभिधानक्रिययोः पौर्वापर्यं; क्रियाया आश्रयाधीनात्मलाभत्वात्, शुद्धाया निर्विकारायाश्चितः क्रियाश्रयत्वायोगाद्, अध्यसनीयबुद्धितादात्म्यापन्नायाश्च चितोऽध्यासाधीनसिद्धिकत्वादिति प्रथमाशङ्कार्थः । इमां शङ्कां स्वयं परिहरति—पूर्वपूर्वेति । ननु—मिथ्याज्ञाननिमित्तविशेषणविवरणटीकया द्वितीयशङ्काया इव नैसर्गिकविशेषणविवरणटीकयाऽस्याः प्रथमशङ्काया: परिहारो लभ्यते । यद्यपि 'अध्यासो वस्तुसतोर्भेदाग्रहाधीनः, नच देहेन्द्रियादिकं त्वया वस्तुसत्यत' इत्यध्यासासंभवशङ्कायाम्, प्रातीतिकेनापि सत्त्वेनारोप्याधिष्ठानयुगलसंपादनमुपपद्यते इत्येवं सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यनेन परिहृतायां प्रातीतिकसत्त्वमप्यध्यासाधीनमिति पुनरन्योन्याश्रयशङ्का नैसर्गिकविशेषणेन परिहृतेति योजयता टीकाग्रन्थेन देहेन्द्रियबुद्ध्यादेः स्वरूपमात्रस्य पूर्वपूर्वाध्यासतः सिद्धिरुक्ता, न चितो बुद्धितादात्म्यापत्तेरपि; तथापि ततएव तात्पर्यातिव्यज्यते; प्रवाहानादित्वेनोद्यमानस्याध्यासस्य परत्र परतादात्म्यावभासरूपत्वादिति—चेत्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'ममेदमिति' नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः। आह—कोऽयमभ्यासो नामेति। उच्यते—स्मृतिरूपैः

भामती ।

हादध्यस्येति योजना । सत्यं चिदात्मा, अनृतं बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य युगलीकृत्येत्यर्थः । न च संवृतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः । एतदुक्तं भवति—अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति । स्यादेतत्—आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः, समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति, दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह—नैसर्गिक इति । स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्यानादितोक्ता, ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवत् परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः । स्यादेतत्—यद्या पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यत आरोपे, नतु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता; प्रतीतिरेव त्वत्यन्तासतो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नो-

वेदान्तकल्पतरुः ।

धिष्ठानारोप्ययोः स्वरूपेण बुद्धौ भानम् । ननु मिथुनं कृत्वेति किमिति नोक्तमत आह—नच संवृतीति । 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यमानकर्तरि च्विः' । यस्य यो भावो न भूतः स तद्भावं चेत्संपद्यते तस्मिन्नभूततद्भावे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कृभ्वस्तीनां धातूनां योगे च्विप्रत्ययो भवति । 'अस्य च्वौ' (पा० ७।४।३२) इतीकारः । ततश्च मिथुनभावोऽप्यवास्तव इत्यर्थः । समारोपप्रतीत्योरितरेतराश्रयत्वे शङ्किते व्यवहारानादित्वमसांप्रतमित्याशङ्क्याह—व्यवहारानादितयेति । अनादित्वमेत्यपरैके पर्यनुयुञ्जते—न मिथ्याज्ञानतत्संस्कारव्यक्तयोरनादित्वम्, तज्जात्योस्तु न निमित्तनैमित्तिकभावः; नच प्रकृतो वस्त्वस्ति—इति । तत्र ब्रूमः—'तदाकृत्युपरक्तानां व्यक्तीनामेकया विना । अनादिकाल वृत्तिर्या सा कार्याऽनादिता मता ॥' मिथ्याज्ञानत्वतत्संस्कारत्वजात्यालिङ्गितव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमव्यक्त्या विना यदनादिकालस्याऽवर्तनमन्यतमयोगनियम इति यावत् । तासामनादित्वम् । अत्र च निमित्तनैमित्तकयोरनादित्वमुक्तम् । भ्रमोपादानं तु वक्ष्यति देवताधिकरणे (ब्रह्म. अ. १ पा. ३ सू. २४–३३) । सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यत्र वस्तुसत्तावर्जमारोप्यस्य प्रतीतिमात्रमुपयोगीत्युक्तम्, इयानीं प्रतीतिरेवानृतस्यायुक्तेत्याक्षेपाभिप्रायमुत्तरभाष्यस्याह—स्यादेतदित्यादिना । युष्मदस्मदित्यादिस्तु विवेकाग्रहादाक्षेप इति भेदः । प्रतीतिरेव त्विति । अपरोक्षेत्यर्थः । प्रतीतिमात्रनिषेधे त्वसत्पदस्यावोधकत्वापत्तेरनुवादायोगः स्यादिति ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

उच्यते; नैसर्गिकत्वोक्त्या नोक्तशङ्कायाः परिहारो लभ्यते; सर्गादौ प्रथमाध्यासात् पूर्वमाध्यासिकस्य बुद्धितादात्म्यस्यासिद्धेः । नच—तदभावेऽपि पूर्वाध्याससंस्कारसत्त्वात्तदुपधानेन चितः प्रथमाध्यासक्रियाश्रयत्वं स्यादिति—वाच्यम्; प्रथमाध्यासेऽध्याससंस्कारोपधानं प्रयोजकं, द्वितीयाद्यध्यासेष्वध्यासपरैरनिष्पन्नं बुद्धितादात्म्यं प्रयोजकमित्यननुगमापत्तेः, संस्कारस्य च निराश्रयस्य प्रलये स्थित्यसंभवात्, शुद्धचितस्तदाश्रयत्वायोगाद्, बुद्धीन्द्रियादीनां सर्गादावुत्पत्तिश्रवणेन प्रलयेऽध्याससन्तानविच्छेदेन च तदानीमाध्यासिकबुद्धितादात्म्यापन्नचितोऽपि तदाश्रयतया वक्तुमशक्यत्वादित्येतावत्पर्यन्तं प्रथमशङ्का धावेदित्यालोच्याचार्यैः स्वयं परिहारोऽभिहितः । तत्रायमाशयः—प्रलये संस्काराश्रयस्य तावन्नासंभवः, अविद्यायाः सत्त्वात्, सर्वोऽपि हि प्रपञ्चस्तदानीमविद्याचित्रभित्तौ संस्कारमात्रशेषं स्थित्वा पुनरुद्भवतीत्यङ्गीक्रियते । अतएव बीजाङ्कुरप्रवाहानादिताया अपि प्रलये तत्संस्कारसत्त्वेनैव निर्वाहः । नाप्यननुगमः; सर्वेष्वप्यध्यासेषु पूर्वपूर्वाध्यासंस्कारसचिवाविद्योपधानमेव प्रयोजकं नतु बुद्धितादात्म्यापत्तिरपीत्यभ्युपगमे दोषाभावादिति । प्रतीयमानतैव परमार्थसत्तेति मन्यमानस्य शङ्कावादिनः प्रतीतिमात्रमारोपोपयोगि, न परमार्थसत्तेत्यभ्युपगमो विरुद्ध, इत्याशङ्क्य परमार्थसत्तेत्येतदन्तः सिद्धान्त्युक्तानुवादः, तत्राद्येनेन सूचितः । प्रतीतिमात्रमारोपे उपयुज्यते इति युक्तं प्रतीयमानस्य सत्ता नोपयुज्यत इति तु न युक्तमित्येवंरूपोद्धाटीकारः प्रतीतिरेव त्विति स्फुटीकृत इति विभज्य तात्पर्यं प्रदर्शयन्वक्तारयति—सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यत्रेति । उक्तमिति । तदिहाऽनूदितमिति शेषः । विवेकाग्रहादिति । अन्यत्र

१. स्मृतिरूपेति । स्मर्यत इति स्मृतिः सत्यरजतादेस्तस्यरूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । स्मर्यमाणसदृश इत्यर्थः । सादृश्योक्त्या स्मर्यमाणादारोप्यस्त्यभेदात् । नान्यथाख्यातिरित्युक्तं भवति । सादृश्यमुपपादयति पूर्वदृष्टेति दृष्टं दर्शनं, संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणादारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति । स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यत्वात् । न च संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृतित्वापत्तिरितिवाच्यम् । दोषसम्प्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात् । अत्र सम्प्रयोगशब्देन अधिष्ठानसामान्यध्यानमुच्यते । अहंकाराध्यासे इन्द्रियसम्प्रयोगलाभात् । एवं च दोषसम्प्रयोगसंस्कारजन्यत्वं शुक्त्यादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्रावभास्यत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम् । इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचित्–अन्यत्रान्यधर्माध्यास–इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्धि-

भामती ।

प्रपद्यते. प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं नतु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायः, अर्थक्रियाकारिता वा; द्वैता-पत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात्, प्रकाशमानतैव सत्ताभ्यु-पेतव्या । तथाच देहादयः, प्रकाशमानत्वान्नासन्तः, चिदात्मवत्; असत्त्वे वा न प्रकाशमानाः, तत्कथं सत्यानृत-योर्मिथुनीभावः, तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहः तदसंभवे कुतोऽध्यास इत्याशयवान्—**आह आक्षेप्ता—कोऽयमध्यासो नाम । क इत्याक्षेपः । समाधाता**—लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति-**उच्यते—स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ।** अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसा-दोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति । तस्येदमुपव्याख्यानम् 'पूर्वदृष्ट—' इत्यादि । पूर्वदृष्टस्याव-भासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोप-णीयमुपस्थापयति । तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणम् । तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोप-योगीति पूर्वेत्युक्तं । तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयानिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्यमाह—**पर-त्रेति । परत्र** शुक्तिकादौ परमार्थसति, तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम् । **स्यादेतत्**—परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणम्; अतिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र काळाक्ष्यामवभासः, अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः । अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धम्, यथा

वेदान्तकल्पतरुः ।

ननु नाल्यन्तासन् देहादिः, किंत्वनिर्वाच्यः; ततः प्रतीतिः किं न स्यात्, अत आह—**प्रकाशमानत्वमिति** । अतार-क्तसत्तामभ्युपगच्छन्तं प्रत्याह—**द्वैतेति** । द्वैताभ्युपगमेऽप्याह—**सत्तायाश्चेति** । आत्मन्यध्यासे आक्षिप्तेऽध्याससा-मान्यलक्षणकथा वृथेत्याशङ्क्याह—**लोकसिद्धमिति** । पूर्वदृष्टग्रहणेनाक्षेपप्रतिक्षेपो भविष्यतीति भावः । अवभासपद-स्यावयवार्थमादाय संक्षिप्तमध्यासलक्षणमाह—**अवसन्न इति** । अवसाद उच्छेदः । अवमानो यौक्तिकतिरस्कारः । अवभासपदस्य रूढमर्थमादाय विस्तृतं लक्षणं भाष्यवाक्यार्थलेनाह—**तस्येति** । परत्रेत्यादिपदैरसत्ख्यातिनिरासेन प्रपञ्चनमित्यर्थः । **स्वरूपेण सदपीति** । अपिशब्देन स्वरूपेणासत्त्वमपि मरुमरीचिकोदकग्रन्थे वक्ष्याम इति सूचितम् । स्मृतिरूपविशेषणव्यावर्त्यमाह—**स्यादेतदित्यादिना** । पूर्वदृष्टस्य परत्र तादात्म्यावभास इति धर्म्यध्यासमभिधाय लक्षणवाक्यार्थेऽतिव्याप्तिमाह—**स्वस्तिमत्यामिति** । परत्र आश्रये परधर्मावभास इति धर्माध्यासं विवक्षित्वाऽऽह—**पाटलिपुत्रे इति** । अवभासपदस्य रूढार्थग्रहणादतिव्याप्तिरुपपन्नेत्याह—**अवभासपदं चेति** । 'सकृच्छ्रुतपदस्य'

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रतीतिमङ्गीकृत्य भेदग्रहादध्यासाक्षेपः पूर्वं कृतः, इदानीं प्रतीतिविषयस्यानृतत्वमेव न युक्तमित्याक्षेप इति भेद इत्यर्थः । **प्रकाशमानत्वमितीति** । प्रतीतिविषयत्वमित्यर्थः । असतः प्रतीतिविषयत्वं पूर्वपक्षी न मन्यते । **अध्याससामान्य-लक्षणकथेति । ननु**—सामान्यलक्षणत्वे गोत्वादिप्रत्यभिज्ञापि द्वैतवस्त्ववभासत्वेन व्यावहारिकाध्यासरूपा तेन संग्राह्येति कथमग्रे तत्रातिव्याप्तिशङ्का । नच—सामान्यलक्षणत्वोक्तिरियं संक्षिप्तलक्षणविषया, विस्तृतलक्षणं तु प्रतिभासिकाध्यासमात्रवि-षयमिति तदतिव्याप्तिकथनं युज्यत इति–वाच्यम्; तस्योपव्याख्यानमिति टीकाग्रन्थेन तद्व्याख्यानेन च संक्षिप्तविस्तृतलक्षण-योरेकविषयत्वावगमात्, सन् घट इत्याद्यवभासे सत्यानृततादात्म्यावभासत्वे पर्यवसन्नस्य विस्तृतलक्षणस्य सत्त्वेनातिव्याप्त्या-पत्तेश्चेति—**चेत्, सत्यम्**; स्मृतिप्रत्यभिज्ञातिव्याप्तिकथनं तयोरधिष्ठानसद्रूपब्रह्मतादात्म्यापन्नानृतवस्तुविषयतयैवाध्यास-रूपत्वं, नतु समानसत्ताकजातिव्यक्तितादात्म्यविषयतयेति तेन रूपेण तयोरलक्ष्यत्वाभिप्रायम् । यदि जातिव्यक्तितादात्म्य-विषयत्वांशे सत्यानृतमिथुनीकरणाभावेऽपि बाध्यत्वरूपसंक्षिप्तलक्षणानुगतिसद्भावात्, तत्र विस्तृतलक्षणेनापि भाव्यं, तदा **पूर्वदृष्टस्य परत्रावभास इत्येतल्लक्षणं** परमते गोत्वादिप्रत्यभिज्ञाया इव प्रमात्वेनाप्युपपद्यत इति तेन स्वाभिमताध्यास-रूपत्वसिद्ध्यभावाभिप्रायं योज्यम् । एवमपि हि लक्षणदूषणमाकरग्रन्थेषु दृश्यते । यथा स्वश्चासौ प्रकाशश्चेति स्वप्रकाश-निर्वचनं ज्ञानस्य वेद्यत्वेऽप्युपपद्यते; स्वशब्दार्थस्य ज्ञानस्य परवेद्यत्वेऽपि प्रकाशत्वाक्षतेः । ब्रह्मभिन्नत्वं मिथ्यात्वमिति लक्षणं सत्यत्वेऽप्युपपद्यते; वियदादेः सत्यत्वपक्षेऽपि ब्रह्मभिन्नत्वाक्षतेरित्यादि । अस्मिन् दूषणेऽतिव्याप्तित्वव्यवहारश्च तत्र तत्र दृश्यते । **उच्छेदो** बाधकज्ञानोदयानन्तरं भ्रमवृत्त्यन्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धः, स पीतशङ्खविभ्रमादिष्वव्याप्त इति तत्सा-धारणं पक्षान्तरमुक्तं टीकायां **अवमतो वेति** । तत्रावमानशब्दार्थमाह—**यौक्तिकेति । तिरस्कारः** इच्छाप्रवृत्त्यादि-कार्याक्षमत्वापादनम् । **ननु** संक्षिप्तलक्षणेनैवेतरव्यावृत्तव्यवहारसिद्धेः किं विस्तृतलक्षणेनेत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—**परत्रेत्यादिपदैरिति** । परत्रासंनिहितस्यावभास इति लक्षणवाक्यघटकपदैरित्यर्थः । **लक्षणवाक्यार्थेऽतिव्याप्ति-माहेति** । एवं लक्षणवाक्यार्थे वर्ण्यमाने प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिमाहेत्यर्थः । **तादात्म्यावभास इति** । धर्म्यध्यास-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

नं लब्धावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह—**स्मृतिरूप इति** । स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । असंनिहित-

वेदान्तकल्पतरुः ।

द्वयस्य नं दुष्यति । संक्षिप्तविस्तृताध्यासलक्षणद्वयलाभतः ॥' एवंच मिथ्याज्ञानमध्यास इत्यवभासपदेन व्युत्पाद्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्त्यभिधानं शोभतेतरामित्युपहासानवसरः । **ननु**—पूर्वदृष्टमारोपणीयमनृतमित्युक्तं, कथं तत्पदाद्धितलक्षणस्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः—**उच्यते**; स्मृतिरूपपदाभिधास्यमानाऽसंनिधानसिद्धवत्कारेण तदभिधानं नतु पूर्वदृष्टपदसामर्थ्येनेत्यदोषः । प्रत्यभिज्ञाया अपि संस्कारजत्वेनाव्यावृत्तिमाशङ्क्याह—**असंनिहितेति** । स्मृतिरूपपदेन चासंनिहितविषयत्वे विवक्षिते, तावति चोक्ते स्मृतावतिव्याप्तिस्तन्निवृत्तये परत्रेत्युक्तमित्यपि द्रष्टव्यम् । अनेनासंनिहितस्य परत्र प्रतीतिरध्यास इति लक्षणमुक्तम् । असंनिधानं चारोप्यस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वं, न देशान्तरसत्त्वमिति नापराद्धान्तः । '**अथवाऽसंनि-**

कल्पतरुपरिमलः ।

लक्षणवाक्यार्थमभिप्रेत्यातिव्याप्तिमाहेति पाठो दृष्टश्चेदृजुः स पाठः । **असंनिधानसिद्धवत्कारेणेति** । असंनिधानमधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमिति वक्ष्यते, तेनानृतत्वलाभः । **एतेन**—टीकायां **परत्रेत्यस्य 'सत्ये'** इत्यर्थस्योक्तत्वात् स्मृतिरूपविशेषणरहितस्य **सत्ये पूर्वदृष्टस्यावभास इति लक्षणस्य** पूर्वं यस्यां गवि गोत्वं दृष्टं तस्यामेव गोत्वज्ञानेऽतिव्याप्तौ शङ्कितुं शक्यायामतिव्याप्त्यर्थं गोव्यक्त्यन्तरे गोत्वज्ञानस्यान्वेषणं व्यर्थमित्यपि शङ्का—**निरस्ता**; आरोप्यानृतत्वसमर्पकस्मृतिरूपपदसमभिव्याहारे हि परशब्दस्य तत्प्रतिद्वन्द्विसत्यार्थकत्वं लभ्यते, तदभावे तु पूर्वदृष्टपदसमभिव्याहारात् परशब्दः पूर्वदृष्टदेशादन्यदेशं बोधयेदित्यतिव्याप्त्यर्थं गोव्यक्त्यन्तरविषयगोत्वप्रत्यभिज्ञान्वेषणं युक्तमेवेति । **ननु**—स्मृतावतिव्याप्तिवारणार्थं परत्रेति विशेषणमित्ययुक्तम्; प्रत्यभिज्ञायामिव स्मृतावप्यतिव्याप्तेरतिव्याप्तिशब्दलक्षितायाः प्रमात्वेनान्यथासिद्धेर्वा स्मृतिरूपविशेषणेनैव वारणात्; तदर्थस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमिति निरुक्तस्याधिष्ठानसमसत्ताकत्वाभावरूपस्य प्रत्यभिज्ञाविषयगोत्व इव तत्तायामप्यभावाद्, उभयोरपि गोव्यक्त्यन्तरस्मर्यमाणधर्मिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वात्, अधिष्ठानसत्यत्वार्थकेन परत्रेत्यनेन स्मृतिव्यावर्तनासंभवाच्च, तत्राधिष्ठानस्य स्मर्यमाणस्याप्यप्रातिभासिकतया शुक्तिकादेः सत्यशब्दार्थत्वादित्याशङ्क्याह—**स्मृतिरूपपदेन चेति** । यदि यथाश्रुतटीकानुसारात् स्मृतिरूपपदेनासंनिहितविषयत्वमात्रं विवक्षितं, नत्वाचार्यैर्निर्वक्तव्यमधिष्ठानसमसत्ताकत्वरहितविषयत्वं, तदेयं स्मृतावतिव्याप्तिशङ्का परत्रेत्यनेनैव निरस्तोऽपि भवति । अनृतोपस्थापकपदसमभिव्याहाराभावेन परशब्दस्य पूर्वदृष्टदेशान्यदेशपरत्वस्यासंनिहितसमभिव्याहारात् संनिहितपरत्वस्य वा प्राप्तेरिति भावः । एवंचापसिद्धान्तपरिहारार्थमसंनिहितत्वमधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमित्यवश्यं वक्तव्यीयत्वात्, तत एव प्रत्यभिज्ञाया इव स्मृतेरपि व्यावृत्तिसिद्धेः, **परत्रेति** विशेषणानपेक्षणेन लक्षणे तदनिवेशनसूचनात्, शङ्कान्तरमपि व्यावर्तितं भवति । **तन्निवेशने हीत्थं शङ्का स्यात्**—**यदि** परशब्दः पूर्वदृष्टसमभिव्याहारात् पूर्वदृष्टदेशान्यदेशपरः, तदाहङ्काराध्यासाव्याप्तिः, तदधिष्ठानस्य साक्षिणः पूर्वदृष्टदेशत्वात्, रजताद्यध्यासाव्याप्तिश्च; तत्राध्यसनीयस्य पूर्वदृष्टत्वाभावात् । **पूर्वदृष्टसजातीयत्वविवक्षायां** यथा कथंचित्साजात्यस्य सर्वत्र सत्त्वेन पूर्वदृष्टविशेषणस्याव्यावर्तकत्वापत्तिः । **यद्धर्मावच्छेदेनावभासविषयत्वं तेन धर्मेण साजात्यविवक्षायां** गोव्यक्त्यन्तरे गोत्वस्य किंचिद्धर्मावच्छेदेनानवभासमानतया तत्प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्त्युक्तेरसामञ्जस्यापत्तिः । **यदि त्वनृतोपस्थापकपदसमभिव्याहारात्** परशब्दः सत्यार्थकः, तदा वियदादिविषयानुमितिशब्दज्ञानरूपव्यावहारिकाध्यासेष्वव्याप्तिः; तेषु प्रत्यक्षेष्वपि सद्रूपाधिष्ठानब्रह्मस्फुरणाभावात् । देहादावनात्मन्यात्माध्यासे चाव्याप्तिः; तत्र स्वरूपतोऽप्यध्यस्तो देहादिः सत्यः, शवलितरूपमात्रेणाध्यस्त आत्मा त्वसत्य, इत्येवं सत्ये अनृतावभास इति लक्षणानुगमस्य कर्तुमयुक्तत्वात् । अध्याससंक्षिप्तलक्षणकोडीकृतेषु विस्तृतलक्षणानुगत्यवश्यंभावश्च–इति ॥ तस्मादधिष्ठानासमसत्ताकस्यावभासोऽध्यास इत्येवानुगतं लक्षणम्' । यद्गतमवभास्यं तदधिष्ठानम् । तथाच गोत्वादिषु गोव्यक्त्यादिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वसद्भावेऽपि ब्रह्मरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वसद्भावो नास्तीति लक्षणस्य न क्वाप्यध्यासे अननुगतिः । **एवं** परत्रेति विशेषणरहितमसंनिहितस्यावभास इत्येतावदेव लक्षणमित्याचार्यैरसंनिहितपदस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमित्यर्थविवक्षायां परत्रेति विशेषणस्य फलं नास्तीति सूचनेन, **अथवाऽसंनिधानेनेति** श्लोके असंनिधानावभासाभ्यामेव **परत्रेति** विशेषणनिरसनीयत्वेन टीकोक्ताया असत्ख्यातेरनभिमतसकलख्यात्यन्तराणा च निरसनेन च सूचितं टीकाकाराभिमतं परत्रेति विशेषणसहितं लक्षणं प्राक् प्रदर्शितम् । **इदानीं** तद्रहितलक्षणं स्वाभिमतमभिप्रेत्य तदनुप्रविष्टाभ्यामसंनिधानावभासाभ्यामेवानभिमतसकलख्यात्यन्तरनिरसनं क्रियत इति टीकाकारमतात् स्वमतस्य भेदं सूचयितुम् अथवेत्युक्तिः । **अथवा** असंनिहितस्यावभास इत्येतावदेव लक्षणम् । तत्रासंनिधानेनासत्ख्यातिव्यतिरिक्ताख्यात्यादिसकलसत्ख्यातिवारणम्, अवभासेनासत्ख्यातिवारणमिति श्लोकार्थः । भ्रमविषयरजतादिकं तादात्म्येन वा तद्धर्मेण वा यद्गतं तत् अधिष्ठानम् । तथाचाख्याति-भ्रमाख्यातिमतयोर्देश-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

विषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं, संनिहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः । नाप्यव्याप्तिः; स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपत्वात् । तत्रापि हि स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसंनिधानापरामर्शे, तत्र तत्र

वेदान्तकल्पतरुः ।

धानेन सत्ख्यातिरिह वारिता । अवभासादसत्ख्यातिर्नृशृङ्गे तददर्शनात् ॥' इति । असंनिहितस्य परत्र प्रतीयमानस्य पूर्वदृष्टत्वेऽर्थसिद्धेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वप्रमितत्वव्यावर्तनफलमित्युक्तमेव । स्वप्नज्ञाने प्रमाणयोग्यशुक्त्याद्यधिष्ठानाभावात्परत्रेति विशेषणाव्याप्तिमाशङ्क्याह—**नापीति** । स्मृतौ विभ्रमः स्मृतिविभ्रमः, स्मर्यमाणे स्मर्यमाणरूपान्तरारोप इति यावत् । अनुभूयमाने पित्रादौ यत्संनिहितत्वं पूर्वदृष्टं तदिहारोप्यम् । अन्यार्थं लक्षणविशेषणतयोक्तपूर्वदृष्टत्वस्य गृह्यमाणविषयत्वेन प्रसिद्धभ्रमेष्वव्या-

कल्पतरुपरिमलः ।

न्तरस्थमधिष्ठानम्, आत्मख्यातिमते ज्ञानम्, सत्ख्यातिमते पुरोवर्ति शुक्त्यादिकम्, अस्मिन्मतचतुष्टयेऽपि सदेव रजतादिकं तत्तदधिष्ठानसमसत्ताकमित्यसंनिधानविशेषेण चतुर्विधाप्येषा सत्ख्यातिर्वार्यत इत्यर्थः । **अवभासाद्** इत्यस्यापरोक्षावभासादित्यर्थः । अतएवाह—**नृशृङ्गे तददर्शनादिति** । नृशृङ्गेऽपि हि परोक्षावभासः प्रागाचार्यैरङ्गीकृतः । यद्यप्यपरोक्ष्यं न लक्षणानुप्रविष्टं तथापि रजताध्यासे लक्षणानुगतौ क्रियमाणायां तत्र लक्षणस्थमवभासपदं वस्तुतोऽपरोक्षावभासे पर्यवस्यदापरोक्ष्यस्फुरणनियतमिति तत्त्वाभः । **इदं त्ववधेयम्**—शुक्त्यवसद्रजतं भासत इति सदुपरक्तासत्ख्यातेरपरोक्षावभासेन निरासः, शून्यवाद्यभिमतनिरधिष्ठानासत्ख्यातेस्त्वसंनिधानेनापि निरासः; तदर्थस्य स्वाधिष्ठानेन समसत्ताकत्वाभावस्यासति स्वाधिष्ठानाप्रसिद्धौ निरूपयितुमशक्यत्वात्, एवंच सिद्धान्त्यभिमता शशशृङ्गादिशब्दजन्या असत्प्रतीतिः न शुक्तिरजतादिज्ञानवदध्यासः, नापि घटादिज्ञानवत्प्रमा, किंतूभयविलक्षणं ज्ञानमात्रमिति ॥ पूर्वदृष्टग्रहणं तु न ख्यात्यन्तरनिराकरणार्थं, पूर्वदृष्टिसद्भावप्रतिपादनार्थं वा; रजतविभ्रमादिषु पूर्वदृष्ट्यपेक्षायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वात्, किंतु टीकोक्तप्रयोजनमात्रार्थमित्याह—**असंनिहितस्येति** । पूर्वप्रमितत्वशब्देन पूर्वप्रमितत्वसहचरिता सत्ता लक्ष्यते, आक्षेपभाष्यटीकानुसारात् । **स्वप्नज्ञाने इति** । स्वप्नः प्रातिभासिकविभ्रम इति न तत्रात्माधिष्ठानं; पारमार्थिकाधिष्ठानत्वे वियदादिविभ्रमवद् व्यावहारिकाध्यासत्वापत्तेः, नच रजतविभ्रमादिषु शुक्तिकादिवत् तत्र व्यावहारिकमधिष्ठानमस्तीत्यव्याप्तिशङ्का । **अनुभूयमाने इति** । प्रागनुभूयमाने पित्रादौ यत्संनिहितत्वमनुभूतं, तत्स्वप्ने तात्कालिकत्वेनानुभूयते; अतः पाकरक्ते घटे इदानीं श्याम इति प्रत्ययवत् स्वप्नस्य विभ्रमत्वमिति भावः । नैयायिकमतेनायमव्याप्तिपरिहारः । स्वमते तु स्वप्नदृष्टः पित्रादिः स्वरूपत एव प्रातिभासिकः, तस्यात्माऽधिष्ठानम् । नच तावता व्यावहारिकत्वापत्तिः; अप्रयोजकत्वात्, साक्षिण्यध्यस्तानामविद्यान्तःकरणतद्धर्माणां यावत्सत्त्वं प्रतिभासमानानां प्रातिभासिकत्वाभ्युपगमाच्च । तदेतत्, **आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति** (ब्र. २।१।२८) सूत्रव्याख्यानेन स्फुटं भविष्यतीत्यत्र नोद्घाटितं टीकायाम् । पीतशङ्खविभ्रमादिस्थले संनिकृष्टपित्तपीतिमादिविशिष्टशङ्खादिविषयम् अध्यासरूपमेव ज्ञानं जायते, न तत्रारोप्यस्य पीतिमादेः पूर्वदर्शनमस्ति । नच—तत्र कनकादिषु पीतिमानुभवरूपं पूर्वदर्शनमस्तीति—वाच्यम्; अननुभूतपीतवर्णस्य पित्तोपहतनयनस्य पुंसः प्रथमं पीतशङ्खविभ्रमात्मके एव जायमाने पीतिमानुभवे तदसंभवादित्याशङ्क्य तत्रापि पूर्वदर्शनसद्भावः समर्थ्यते । इदं किमर्थं तस्य लक्षणाननुप्रविष्टत्वेन तदभावेऽपि लक्षणाव्याप्त्यप्रसक्तेरित्याशङ्क्यावतारयति—**अन्यार्थमिति** । अध्यासेषु पूर्वदृष्टिमात्रमपेक्ष्यते, नतु सत्तेत्यध्यसनीयसत्तानिराकरणार्थं तेषु पूर्वदृष्टिः सार्वत्रिकी व्यवहृता; तत्सार्वत्रिकत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । टीकायां पीतशङ्खविभ्रमस्थले तदानीन्तनं नयनरश्मिगतपित्तपीतिमानुभवरूपं प्राचीनं तपनीयपिण्डादिगतपीतिमानुभवरूपं च पूर्वदर्शनमस्तीति समर्थितम् । तत्राद्यपक्षो न युक्तः; नयनरश्मिभिर्निर्गत्य शङ्खमाशृण्वतः पित्तद्रव्यस्य पीतिमाऽनुभूयत इत्यङ्गीकारे कनकलिप्तशङ्ख इव अन्येषामपि पीतशङ्खविभ्रमप्रसङ्गात्, शङ्ख-नयनान्तरालवर्तिरश्मिगतपित्तपीतिमाऽनुभूयत इत्यङ्गीकारेऽन्तरालदेशेऽन्येषामपि तद्ग्रहणप्रसङ्गात् । अतोऽतीन्द्रियनयनरश्मिगतपित्तपीतिम्नो नानुभवः संभवतीत्यस्वारस्यात्प्राचीनानुभवपक्ष उपन्यस्त इत्येतत्सूचयति—**गृह्यमाणविषयत्वेन प्रसिद्धभ्रमेष्विति** । गृह्यमाणविषयतया तार्किकप्रसिद्धिमात्रं, वस्तुतः पीतशङ्खविभ्रमो न तथेति भावः । नच—तस्य गृह्यमाणारोपत्वाभावे स्मर्यमाणारोपत्वं वक्तव्यं, नतु तद्युज्यते स्मरणस्यानियततया कदाचित्पित्तोपहतनयनस्य पीतिमस्मृत्यनुदये श्वेतः शङ्ख इत्यनुभवप्रसङ्गाद्, इति-वाच्यम्; अतिधवलसिकतातलप्रवहदच्छनदीजलनैत्याध्यासे नीलिम्न इवात्रापि पीतिम्नः स्मृतिनियमकल्पनोपपत्तेः । पूर्वानुभवजन्यसंस्कारमात्रेण नैत्याध्याससमर्थनेत्विहापि तथास्तु । अननुभूतपीतवर्णस्य पीतशङ्खविभ्रमे तु जन्मान्तरानुभूतपीतिमस्मरणमुपासनीयम् । एतादृशेषु जन्मान्तरानुभूतस्मरणं गतिरिति व्युत्पादयितुमेव पवपादिकायां शिशोः स्तन्ये तिक्तताध्यासो जन्मान्तरानुभूतातिक्तरसस्मरणकृत इत्युक्तम् । इत्थं पीतशङ्खविभ्रमो नानुभूयमानारोप इति मतानुसारेण व्याख्यातम् । ये तु नयनरश्मिगतपित्तपीतिम्नोऽनुभवमङ्गीकृत्यानुभूयमानारोपः स इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

पूर्वदृष्टस्यैव संनिहितदेशकालत्वस्य समारोपः । एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यत्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम् । तथाहि—बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्तिनीं पीततां पित्तद्रव्यरहितामनुभवन्, शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्तिमानं द्रव्यमानमनुभवन्, पीततायाश्च शङ्खासंबन्धमनुभवन्, असंबन्धाग्रहणसारूप्येण 'पीतं तपनीयपिण्डम्', 'पीतं बिल्वफलमि'त्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खयोरारोप्याह पीतः शङ्ख इति । एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः । एवं विज्ञातृपुरुषाभिमुखेष्वादर्शोदकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुपं तेजो लग्नमपि बलीयसा सौर्येण तेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्तितं मुखसंयुक्तं मुखं ग्राहयत्, दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहयत्, पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति। एतेन द्विचन्द्र-दिङ्मोहालातचक्र-गन्धर्वनगर-वंशोरगादि-विभ्रमेष्वपि यथासंभवं लक्षणं योजनीयम् । एतदुक्तं भवति—न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं, येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत् । नहि सर्पादिभावेन रज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रतिमाशङ्काह—**एवमिति** । अत्र पीतिमशङ्खयोरैकैकशोऽनुभवकाले दृष्टपीतिम्नः पश्चाच्छङ्खे समारोप इति वक्तव्ये, न रूपारोप्यं, किंतु सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्य तस्यापि पूर्वदृष्टत्वमाह—**तथाहीति** । पीतिमतपनीययोः संसर्गग्रहेणासंसर्गो न गृह्यते, तथा पीतत्वशङ्खयोरपीति सारूप्यम् । आदर्शादिष्वारोप्यमुखस्य स्वचक्षुषा पूर्वदृष्टत्वाभावादव्याप्तिमाशङ्काह—**एवमिति** । पूर्वदृष्टयोरभिमुखयोरादर्शोदकयोर्देश एव देशो यस्य तस्य भावः तत्ता । तयोरेवाभिमुख्यं चेत्यर्थः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

मन्यन्ते, तन्मते तु पित्तपीतिम्नोऽनुभवोपन्यास आरोपार्थः । तपनीयपिण्डादिगतपीतिमप्राचीनानुभवोपन्यासस्तु पूर्वदृष्टपदयथाश्रुतार्थस्यारस्यलाभार्थं इति योज्यम् । टीकायां सामानाधिकरण्यं पीतिमतादात्म्यमेव, नतु पीतिमसामानाधिकरण्यम् । तदेतत् टीकायां नयनरश्मिगतपित्तपीतिममात्रानुभवस्य शङ्खे पीतिमाऽसंसर्गाग्रहस्य पीतः शङ्ख इति विभ्रमाकारस्य चोपन्यासेन स्पष्टमित्यभिप्रेत्य तथा न व्याख्यातम् । एवंच सति टीकायां पीतिमसामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खयोरारोप्याहेति युक्ततरः पाठः, नतु पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याहेति पाठः । **यद्वा** पीतिमशङ्खयोस्तादात्म्यसंबन्धेन शङ्खवर्तित्वे शङ्खगतैकत्वे च भासमाने तयोः सामानाधिकरण्यमपि संसर्गमर्यादया भासत इत्यभिप्रेत्य पाठः । अतएव पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरनुमानफलमिति तार्किका अपि वदन्ति ॥ **पीतत्वशङ्खयोरिति** । अत्र सारूप्यमित्यनेन पीतिमतादात्म्यप्रतीतावन्यत्र संप्रतिपन्नकारणसाम्यमुक्तं, नतु तच्चाकचक्यादिवद् भ्रमहेतुदोषरूपं सादृश्यम् । अयं चासंसर्गाग्रहरूपकारणसद्भावः प्रायिकतयोक्तः । अयं शङ्खः पीतो न भवति शङ्खत्वादितरशङ्खवदित्यानुमानिकपीतिमासंसर्गग्रहे सत्यपि पित्तोपहतिदोषप्राबल्यात् पीतशङ्खविभ्रमोऽवश्यं भवत्येव । **अव्याप्तिमाशङ्क्याहेति** । अव्याप्तिरित्याशङ्क्याहेत्यर्थः । आदर्शादिकमधिष्ठानमिति हि पूर्वपक्षिशङ्कामात्रं, सिद्धान्ते तु मुखमेवाधिष्ठानमिति वक्ष्यते । **अत इत्थं व्याख्या—पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशतामिति टीकायां—** पूर्वदृष्टत्वमादर्शोदकदेशताया न विशेषणम्; आदर्शे मुखमिति प्रतीतौ संसर्गविधया प्रतीयमानायास्तस्याः शुक्तिरजततादात्म्यस्येव पूर्वदृष्टानपेक्षणात् । **पीतं बिल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यम्, पीतत्वशङ्खयोरारोप्याहेति** टीकायां पीतिमतादात्म्यस्यापि पूर्वदर्शनं संभवमात्रेणोपन्यस्तम् । अतएव पित्तपीतिमानुभवरूपपूर्वदर्शनसमर्थने तन्नोक्तम् । तस्मादधिकरणत्वेन मुखविशेषणतयाऽऽरोप्ययोरादर्शोदकयोरेव तद्विशेषणमित्यभिप्रेत्य विगृह्णाति—**पूर्वदृष्टयोरिति** । **ननु** यत्र पूर्वमदृष्टयोरादर्शोदकयोः प्रतिबिम्बविभ्रमः, तत्र कथं पूर्वदृष्टविशेषणं, **तत्रापि** प्रथमसंनिकृष्टादर्शोदकदर्शने जाते पश्चात् परावर्तितेन चाक्षुषेण तेजसा मुखसंनिकृष्टेन मुखग्रहणे सति तस्मिन् प्रतिबिम्बविभ्रमो जायत इति तदुपपत्तिः । **ननु**—यदीन्द्रियसंनिकृष्टम् अनुभूयमानादर्शोदकमधिकरणत्वेन मुखे समारोप्यत इतीष्यते, तदाऽन्यथाख्यात्यापत्तिः; रजतवदनिर्वचनीयस्यादर्शान्तरस्य मुखान्तरस्य वोत्पत्त्यनङ्गीकारात्—**इति चेद्, न;** तत्रादर्शमुखयोराधाराधेयभावस्यानिर्वचनीयस्योत्पत्त्याऽन्यथाख्यातिवैषम्यात् । अन्यथा अन्येष्वनुभूयमानारोपेषु का गतिः । यद्यपि रक्तः पट इत्याद्यनुभवो महारजनादिसंबन्धात् पटे वर्णान्तरोत्पत्त्यापि समर्थयितुं शक्यः; दृष्टा हि हरिद्रासंबन्धात् चूर्णे रक्तिम्नः सलिलसंबन्धाद् भूतले नीलिम्नश्चोत्पत्तिः, तत्र हरिद्रासलिलवर्णवैलक्षण्याद् वर्णान्तरोत्पत्तिरिष्यते **चेदि**हापि तुल्यो न्यायः; रजकद्रव्यसंबन्धे सति तद्वर्णविलक्षणस्यैव रजकद्रव्यबहुल्यभावेनोत्कर्षापकर्षापन्नस्य वर्णस्य पटे दर्शनात्; तथापि चूर्णलिप्तशुक्लघटादिषु वर्णान्तरोत्पत्त्यभावात् तेषु शुक्लो घट इत्यादिरनुभूयमानचूर्णशुक्लिमाद्यारोपरूप एव वाच्यः । टीकायां देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहयदिति क्वचित्संभवमात्रेणोक्तम् । **वस्तुतः** प्रतिबिम्बविभ्रमे विरोध्यग्रहणं नापेक्षितम्; तटस्थलोर्ध्वाग्रलादिना दृश्यमानेऽपि तरौ तटाकजलस्थलाधोग्रला-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

न प्रातभासन्ते, प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्माणो वा। तथा सति मरुषु मरीचिचयमुच्चावचम् 'उच्चलत्तुङ्गतरङ्गभङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनी' इत्यभिसंधाय प्रवृत्तस्तत्तोयमापीयापि पिपासामुपशमयेत् । तस्मादकामेनाप्यारोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमभ्युपगमनीयम् । नच—मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत्, स्वरूपेण तु परमार्थसदेव, देहेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणाप्यसन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथमारोप्यन्त इति—सांप्रतम्; यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः; कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयानुभवगोचरत्वम्, नच स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति । यद्युच्येत नाभावो नाम भावादन्यः कश्चिदस्ति, अपितु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः, स्वरूपेण तु भावः, यथाहुः—'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया' इति, ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयाऽस्य युज्येतानुभवगोचरता । प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः, कुतो वा चिदात्मन्यारोपः । नच—विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं, तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवास्याविद्येति—सांप्रतम्; यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यं, असदिति चेत्, किमेतत्कार्यमाहोस्विदस्या ज्ञाप्यम् । न तावत्कार्यम्; असतस्तत्त्वानुपपत्तेः । नापि ज्ञाप्यं; ज्ञानान्तरानुपलब्धेः, अनवस्थापाताच्च । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्, कः पुनरेष सदसतोः संबन्धः । असदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता संबन्ध इति चेत्, अहो बतायमतिनिर्वृतः प्रत्ययतपस्वी यस्यासत्यपि निरूपणमायतते, नच प्रत्ययस्तत्राधत्ते किंचित्, असत आधारत्वायोगात् । असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथत इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किंचिदिति चेत्, अहो बतास्यासत्पक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति । तस्मादत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्ति ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

शीघ्रभ्रमितालातज्वालासु पूर्वदृष्टचक्राकारताया आरोपः । अभ्रेषु ग्रहादेः । मण्डूकवसाक्षाक्षग्राह्यवंशेषु वसावर्णेषु च पूर्वदृष्टोरगतद्वर्णसामानाधिकरण्यारोप इत्यर्थः । तथा सतीति । रज्ज्वादीनां सर्पात्मत्वादेः सत्त्वे सतीत्यर्थः । उच्चलन्तो तुङ्गतरङ्गभङ्गानां तरङ्गावच्छेदानां माला यस्याः सा मन्दाकिनी तथा । अभ्यर्णं निकटम् । मरीचीनां तोयात्मत्वं न सदित्युक्ते यन्मरीचीनां तोयरूपेणासत्त्वं तन्मरीचय एवातो नाऽसत्ख्यातिरिति शङ्कते—यद्युच्येतेति । निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्येत्यर्थक्रियाकारित्वसत्त्वायोग उक्तः । निस्तत्त्वस्येति स्वरूपसत्ताभावः । तद्वयमत्यन्तासत्त्वे हेतुः । अनिर्वचनीयमतं निरस्य शून्यमतं निरस्यति सद्वादी—नच विषयस्येति । स्वप्रत्ययः-स्वसमानाकारः पूर्वप्रत्ययः । अदृष्टान्तसिद्धः-असाधारणः । ज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानाधीनं सत्त्वमतो न क्वापि स्वरूपसत्त्वमित्यर्थः ॥ नन्वविद्यया असत्प्रकाशनमिति बौद्धाः, तत्कथं विज्ञानमसत्प्रकाशनमत आह—तस्मादिति । ज्ञानान्तरानुपलब्धेरिति । शक्त्याश्रयत्वेनाभिमताज्ज्ञानाज्ज्ञानान्तरानुपलब्धेरित्यर्थः । उपलब्धौ वा तस्यापि ज्ञापकत्वेन ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थापाताच्चेत्यर्थः । सति हि कस्मिंश्चित्कस्यचिदुपकारो भवति, प्रत्ययस्य निरूपणं त्वसत्यप्यायतते । नच खोपकारिण्यसति प्रत्युपकारं कंचित्करोति इत्यतोऽतिसुखी प्रत्यय इत्युपहासः । अनाघाने हेतुमाह—असत इति । असतः प्रत्ययप्रथनस्य चाविनाभावं संबन्धमाशङ्क्य निराचष्टे—असदन्तरेणेति । अहो बतेति । कार्यकारणभावः स्वभावश्च बौद्धाभिमतमविनाभावमूलमिह

कल्पतरुपरिमलः ।

धारोपदर्शनात् । वंशेषु वंशवर्णेषु चेति पाठः । वसावर्णेष्विति पाठस्तु चक्षुस्तेजसा सह पित्तद्रव्यवद्वसावयवस्य निर्गमेन कथंचिदुपपादनीयः । पूर्वदृष्टोरगतद्वर्णारोप इति पाठः । तद्वर्णसामानाधिकरण्यारोप इति पाठे तु सामानाधिकरण्यं तादात्म्यम् । नासत्ख्यातिरिति शङ्कते इति । ननु—न प्रकाशमानता सत्ता; मरीचिषु तोयात्मत्वस्यासतः प्रकाशादित्युक्ते कथं तेषु तोयानात्मत्वस्य सद्रूपत्वप्रतिपादनेनासत्ख्यात्यभावशङ्का—सत्यम्; इदमेव दूषणमत्र ब्रूम इत्यादिटीकया प्रतिपादयिष्यते । ननु स्फुटे वैयधिकरण्यदूषणे कथमनालम्बना शङ्का, व्यधिकरणोत्तरेणैव सत्ख्यातिवादनिर्वाह इत्युपहासार्थं तदीयशङ्कोद्भाविता । पूर्वज्ञानाधीनत्वं सत्त्वमिति । शून्यवादिमते ज्ञानस्याप्यसत्त्वात् तस्य पूर्वज्ञानाधीनत्वं यदस्ति, तत् परं सत्त्वमिति व्यपदिश्यते; अतोऽग्रिमटीकाग्रन्थे तन्मते ज्ञानविषययोः सदसत्त्वव्यवहारो न विरुद्ध इति भावः । सति हि कस्मिंश्चिदिति । तेनेति शेषः । असत्यप्यायतते । असदधीनमपि भवति । असतीति विषयसप्तमी । क्वचिदायतत इत्येतदनन्तरमायातीति पदान्तरं दृष्टं तत्प्रामादिकम् । आयतत इत्यस्य आगमनार्थत्वाभावात् । असतः सकाशादायातीत्येतदर्थकं फलितार्थकथनपरं वा तद् द्रष्टव्यम् । नच प्रत्यय इति वाक्यस्यार्थमाह—नच खोपकारिणीति । अतोऽतिसुखीति । स्वयं कस्यचिदनुपकुर्वन्नेव तेनोपक्रियत इत्ययत्नलभ्योपकारोयमित्यतिसुखी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती–वेदान्तकल्पतरु–कल्पतरुपरिमलोपबृंहितम् ।

भामती ।

न्तीति ॥ अत्र ब्रूमः—निस्तत्त्वं चेन्नानुभवगोचरः, तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सतत्त्वाः, यदनुभवगोचराः स्युः । न सतत्त्वाः; तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात् । द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं-सत्त्वमसत्त्वं च । तत्र पूर्वं स्वतः, परं तु परतः । यथाहुः—'स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके । वस्तुनि ज्ञायते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदाचन ॥' इति । तत्किं मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः, तथाच समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत । अद्धा न बाध्येत, यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वानतोयात्मना गृह्णीयात्, तोयात्मना तु गृह्णन्कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः । हन्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत्; तेषां तोयाभावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः । नाप्यसत्; वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमास्थीयते 'भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्' इति वदद्भिः । नचारोपितं रूपं वस्त्वन्तरम् । तद्धि मरीचयो वा भवेत्, गङ्गादिगतं तोयं वा । पूर्वस्मिन्कल्पे मरीचय इति प्रत्ययः स्यान्न तोयमिति । उत्तरस्मिंस्तु गङ्गायां तोयमिति स्यात्, नपुनरिहेति । देशभेदास्मरणे तोयमिति स्यान्नपुनरिहेति । नच-इदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति—सांप्रतम्; तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । तस्मान्न सत्; नाप्यसत्, नापि सदसत्; परस्परविरोधादित्यनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं, तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

नास्तीत्यर्थः । एवं सदेव भातीति पूर्ववादिनोक्तं सिद्धान्त्याह—**अत्र ब्रूम इति** । पूर्वपक्ष्याह—**न सतत्त्वा इति** । तोयात्मनेत्यनुषङ्गः । अत्र हेतुमाह—**तदात्मनेति** । तदात्मनाऽसत्त्वस्य मयाऽपीष्टत्वादित्यर्थः । तर्हि असत्ख्याति स्वीकृता, नेत्याह—**द्विविधं चेति** । तोयमपेक्ष्य ज्ञातं मरीचिरूपमेव तोयरूपेणासत्, तच्च भावरूपमिति नासत्ख्यातिरित्यर्थः । तोयरूपेणासत्त्वं मरीचिरूपमेव; तच्चाबाध्यं, तच्चेद्भ्रमगोचरः, तर्हि न भ्रमबाधप्रसिद्धिः स्यादित्युक्ते पूर्ववाद्याह—**अद्धेति** । बाढम् । मरीचीनामतोयात्मत्वं स्वरूपं तत्तथा भ्रमो न गृह्णाति, किंतु भावान्तरतोयात्मना मरीचींस्तोयाभावरूपान् गृह्णातीति भ्रमत्वमित्यर्थः । तोयाभावात्मकमरीचिरूपे यदारोपितं तोयत्वं तत्तत्र **सदसद्वेति** विकल्प्याद्यं निरस्यति—**दन्तेति । द्वितीये तु किं तुच्छमसत्सदन्तरं वा । नाद्योऽपराद्धान्तात् । न द्वितीय** इत्याह—**वस्त्वन्तरमेव हीति** । अस्मिन् हि भ्रमे मरीचयस्तोयं चेति द्वे वस्तुनी भासेते । तत्र मरीचितोयतादात्म्यं यदि वस्तु, तर्हि तोयाद्वस्तुनो वस्त्वन्तरभूता मरीचयो वा स्युर्मरीचिभ्यो वस्त्वन्तरं तोयं वा स्यान्नान्यत् । अन्यस्यास्मिन् भ्रमेऽनवभासनात् दुभयत्र दूषणमाह—**पूर्वस्मिन्नित्यादिना** । एवं सत्ख्यातिं निरस्यासत्ख्यातिनिरासमप्युक्तं स्मारयति—**नचेदमिति** । फलितमाह—**तस्मादिति** । एवं मरीचितोयतादात्म्यमनिर्वाच्यं प्रसाध्य सदेव भातीति नियममभाङ्क्षीत् । तथाच स्वरूपेणानिर्वाच्यमपि तोयं भ्रमेऽवभासितुमर्हतीति मुधाऽमुष्य देशान्तरादौ सत्त्वकल्पनेत्याह—**तदनेनेति । नन्वभिनवतो-**

कल्पतरुपरिमलः ।

त्युपहासः । तदात्मना न सतत्त्वा इति साध्ये हेतोः साध्याविशेषमाशङ्क्य, हेतुं विशिनष्टि—**तदात्मनाऽसत्त्वस्येति** । ममापीष्टत्वादिति सर्वसंप्रतिपत्त्यर्हः शुद्धः पाठः । **किं तुच्छमसत् सदन्तरं वेति** । असच्छब्दस्यालीकमर्थमभिप्रेत्याद्यो विकल्पः । अभावमर्थमभिप्रेत्य **द्वितीयो विकल्पः** । एवं हि टीकायां द्वितीयविकल्पविवरणे भावान्तरमभाव इति तन्मतप्रदर्शने सङ्गच्छते । **असत्ख्यातिनिरासमिति । ननु** सत्ख्यातिवाद्युपन्यस्ताऽसत्ख्यातिवादनिरासो न सिद्धान्त्यनुमोदनार्हः—'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति ही'ति सिद्धान्ते शाब्दासत्प्रतीत्यङ्गीकारात्, अनिर्वाच्यत्वनिर्वचनप्रविष्टासद्वैलक्षण्य इव असंज्ञानेऽप्यसन्निरूपितत्वोपपत्तेश्च—**इति चेत्, सत्यम्**; शब्दस्यासत्प्रतिपादनक्षमत्वेऽपीन्द्रियस्यासंनिकृष्टग्राहकत्वाभावादसंनिहितस्येव असतोपि नापरोक्षत्वमुपपद्यत इति तात्पर्यम् । **मुधाऽमुष्येति । ननु**—देशान्तरस्थरजतस्य भ्रमविषयत्वोपपत्तौ मुधाऽभिनवरजतकल्पनमिति विपरीतमेव वक्तुं युक्तम्, नच—असंनिहितापरोक्ष्ये संनिकर्षकारणाभावो दोषः; **ज्ञानस्य संनिकर्षत्वे** वह्न्यनुमितिस्थले प्रत्यक्षोदयप्रसङ्गात्, समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वात्, **अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयाऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वे** संशयोत्तरभ्रमरूपपुरुषप्रत्यक्षस्थले अनुमितिप्रसङ्गात्; **तस्य संनिकर्षत्वाभ्युपगमेऽपि** यत्र यत्पूर्वमवगतं तस्मिन्नेव पुनर्दृश्यमाने तज्ज्ञानस्य, यदवच्छेदेन यत्पूर्वमवगतं तद्वत्त्वेन दृश्यमाने तज्ज्ञानस्य वा, तदुपनायकत्वेन पूर्वरजतत्वेवत्त्वेन रजतत्वावच्छेदकवत्त्वेन वा अनवगते शुक्तिशकले रजतज्ञानस्य संनिकर्षत्वायोगाच्चेति-वाच्यम्; रजतान्तरोत्पत्तावपि संप्रतिपन्नरजतकारणाभावस्य तुल्यत्वात् । **तदभावेऽपि** दोषवशात् प्रसिद्धव्यावहारिकरजतविलक्षणं प्रातिभासिकं रजतमुत्पद्यत इति कल्प्यते **चेत्**, संनिकर्षाभावेऽपि दोषवशादसंनिहितरजतविषयं प्रसिद्धप्रमारूपज्ञानविलक्षणं भ्रमरूपज्ञानमुत्पद्यत इत्येव कल्प्यताम्; लाघवात् **इति चेत्, उच्यते**; अस्ति तावत्प्रतारकवाक्यात् 'शशस्य शृङ्गमस्ति' 'तदेवंलक्षणमरण्ये पतितमन्विष्य लब्धुं शक्यं' 'तेन चेदं प्रयोजनं भवतीत्येवंरूपादवाप्तमोहस्य तथैवारण्यं गत्वा तदन्वेषमाणस्योक्तलक्षणकाष्ठशृङ्गान्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

अतएव पूर्वदृष्टमिव, तत्त्वतस्तु न तोयं नच पूर्वदृष्टं, किंत्वनृतमनिर्वाच्यम् । एवंच देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्यः, अपूर्वोऽपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नम्; अध्यासलक्षणयोगात् ! देहेन्द्रियादि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

यावभासाभ्युपगमे पूर्वदृष्टत्वं भाष्योक्तं विरुध्येत, तत्राह—**अतएवेति** । अभिनवत्वेऽप्यारोप्यस्य पूर्वदृष्टग्रहणमुपयुज्यते, आरोपणीयसमानमिथ्यावस्त्वन्तरोपदर्शकस्य पूर्वदर्शनसंस्कारद्वारेणोपयोगादिति । 'स्वरूपेण मरीच्यम्भो मृषा वाचस्पतेर्मतम् । अन्यथाख्यातिरिष्टाऽस्येत्यन्यथा जगृहुर्जनाः ॥' **एवं** तावद्देहादिः, सन्, भासमानत्वादात्मवदित्यनुमानस्य मरीचिकोदकादावनेकान्ततोपपादनेन देहादेरनिर्वाच्यत्वमुक्तं; **संप्रत्यबाधितत्वेन** सोपाधिकतामाह—**देहेन्द्रियादीति** । अबाध्यत्वमात्मनः सत्त्वे उपाधिर्न प्रतिभासमानत्वम् । नच साधनव्याप्तिः; देहादिबाधस्य तत्र तत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । उपक्षस्य मरीचितोयादेः सत्त्वान्न पक्षेतरता । **ननु** प्रत्यक्षादिप्रमाणार्पितदेहादिः यदि मिथ्या, तर्हि आत्मनि को

कल्पतरुपरिमलः ।

रादिदर्शने शशश्रृङ्गमिदमित्यनुभवः, अस्ति च खप्ने मनुष्यपशुपक्षिवृक्षाद्यनेकरूपस्यैकस्यावयविनोऽनुभवः, नच तत्रासंनिहितविषयत्वं कल्पयितुं शक्यमित्यगत्या दोषवशाद् प्रातिभासिकस्यैव तस्योत्पत्तिरङ्गीकरणीया; एवमन्यत्र भ्रमस्थले दोषस्य विषयोत्पत्तिकारणत्वकृप्तौ तथैव रजतभ्रमेऽपि संभवति । ज्ञानप्रत्यासत्त्याद्यजन्यरजतचाक्षुषप्रत्यक्षमात्रे कृप्तस्य रजतचक्षुःसंयोगस्य रजतालोकसंयोगस्य च कारणत्वं परित्यज्य तस्यासंनिहितरजतविषयत्वं न कल्पनीयम् । **ननु**—चैत्रादिव्यक्तिविशेषभ्रमस्य असंनिहितप्रसिद्धचैत्रादिविषयत्वम् अवश्यं कल्पनीयं; रजतसामान्यार्थिप्रवृत्तेः प्रातिभासिकरजतज्ञानादिव प्रसिद्धचैत्रोद्देश्यकप्रवृत्तेः प्रातिभासिकचैत्रज्ञानादुत्पत्त्यसंभवात्—**इति चेद्, न;** प्रातिभासिकरजतज्ञाने रजतत्वप्रकारत्वस्येव प्रातिभासिकचैत्रज्ञाने चैत्रत्वप्रकारकत्वस्य सत्त्वेनेष्टतावच्छेदकप्रकारकात्ततस्तदुद्देश्यकप्रवृत्त्युपपत्तेः । **ननु**—तदेवेदं रजतमिति व्यक्तिविशेषविषयप्रत्यभिज्ञारूपभ्रमस्य व्यवहितपूर्वदृष्टरजतविषयत्वम् अवश्यं कल्पनीयं, तद्रजतमिह केनानीतमित्यपि व्यवहारदर्शनात्—**इति चेद्, न;** तस्य व्यावहारिकरजतान्तर इव प्रातिभासिकरजतेऽपि दुष्टकरणसहकारिसंस्कारोपनीततत्ताविषयत्वोपपत्तेः । नचाभिनवरजतोत्पत्त्यङ्गीकारे जलबुद्बुदादेरिव तस्योत्पत्तिनाशानुभवप्रसङ्गः; भ्रमकाले तस्य प्राक्सिद्धपुरोवर्तितादात्म्येनानुभूयमानतयोत्पत्त्यप्रतीत्युपपत्तेः, बाधावतारे त्रैकालिकनिषेधस्यानुभूयमानतया नाशाप्रतीत्युपपत्तेश्च । नच क्वचिदुत्पद्य कंचित्कालं स्थितस्य तत्र त्रैकालिकनिषेधानुपपत्तिः; फलबलात् समानसत्ताकयोरेव प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोर्विरोधः, नतु प्रातिभासिकव्यावहारिकयोरिति कल्पनोपपत्तेः । **एतेन**—यस्य प्रथमं शुक्तिशकले रजतभ्रमानन्तरं बाधो नोत्पन्नः, तत्र शुक्तिसाधारणचाकचक्यावच्छेदेन रजतत्वानुभवस्यानपोदितत्वात् पुनः शुक्तिशकलान्तरे रजतभ्रमोदयेऽन्यथाख्यातिः संभवति; तत्र यदवच्छेदेनेत्याद्युक्तरूपोपनयभानसामग्रीसत्त्वात्, पाकरक्ते घटे श्यामोऽयमिति भ्रमोदये चान्यथाख्यातिः संभवति; यत्र यदनुभूतमित्याद्युक्तरूपोपनयसामग्रीसत्त्वादित्यपि शङ्का—**निरस्ता;** क्वचिद्भ्रमे देशघटितसामग्रीबलादाविद्यकविषयोत्पत्तिकृप्तावन्यत्रापि तदुत्पत्तेरनिवारणात्; पाकरक्ते स्मृत्युपनीतश्यामवर्णप्रत्यक्षस्य पूर्वानुभूतसौरभे पश्चाद् निखननादिना गतसौरभे चन्दनखण्डे सुरभीदं चन्दनखण्डमिति स्मृत्युपनीतसौरभविषयचाक्षुषप्रत्यक्षस्येव प्रमात्वाद्, इदानीं श्याम इति प्रत्यक्षभ्रमस्य विरोधिनि रक्तरूपे स्फुरत्यसंभवात्, श्याममृद्भिन्ने रक्तघटे इदानीं श्याम इति प्रत्यक्षभ्रमस्यानुभूयमानमृद्वर्णारोपत्वसंभवेन स्मृत्युपनीतविषयत्वस्याकल्पनीयत्वात् । **देहादिः सन्निति** । टीकायां शङ्काग्रन्थलिखितेऽनुमाने नासन्त इति साध्यं निर्दिष्टम् । **तत्रासत्त्वमलीकत्वं चेत्,** तद्व्यतिरेकसाधनमनिर्वचनीयत्ववादिनः सिद्धसाधनम्; असतः प्रतीत्यविषयत्वस्य सत्ख्यातिवाद्यभिमतत्वात्, साध्याप्रसिद्धिश्च । **अनिर्वचनीयत्वं चेत्,** अत्रापि साध्याप्रसिद्धिः; तस्य तन्मते शशश्रृङ्गायमानत्वादित्यभिप्रेत्य सदिति साध्यं निर्दिष्टम् । **ननु**—किमिह सत्त्वं साध्यं; प्राक् सद्वाद्युक्तं **प्रकाशमानत्वं चेत्,** हेतोः साध्याविशेषः । **स्वरूपसत्त्वं, सत्ता जातिः, अर्थक्रियाकारित्वम्,** इत्येतानि सिद्धसाधनग्रस्तानि । **अबाध्यत्वं** त्वात्मनि सत्त्वे प्रयोजकमित्युपाधिलेन वक्ष्यते । प्रकाशमानत्वं च **भासमानत्वं चेत्,** असति प्रतिवादिगते न व्यभिचारः । **अपरोक्षतया भासमानत्वं चेत्,** आदिशब्दग्राह्येष्विन्द्रियेषु भागासिद्धिरिति—**चेत्, उच्यते;** प्रमाविषयत्वं ज्ञानानिवर्त्यत्वं वा सत्त्वमिह साध्यं; भासमानत्वसामान्यं हेतुः, सद्वादिना तस्यासति प्रत्याख्यातत्वात् प्रसाध्याङ्गको हेतुरिति नात्र व्यभिचारशङ्का । यद्यपि **सिद्धान्तिना कृतं मरीचिकोदकस्यानिर्वचनीयत्वोपपादनं;** प्रकाशमानतैव न सत्ता मरीचिकोदकस्य प्रकाशमानत्वेपि सत्त्वाभावादिति, तयोर्व्यतिरेकप्रदर्शनेनाभेदनिरासार्थं; **देहेन्द्रियादिबाध्यत्ववर्णनम्** 'प्रकाशमानत्वं सत्त्वं न भवति चेत्, किं तर्हि सत्त्वमित्याकाङ्क्षायामबाध्यत्वं सत्त्वमित्यभिप्रेत्य देहेन्द्रियादिषु तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्थं, देहेन्द्रियाद्यध्यासेष्वध्यासविस्तृतलक्षणानुगतिप्रदर्शनानन्तरं तत्संक्षिप्तलक्षणानुगतिप्रदर्शनार्थं चेति, व्याख्यातुं शक्यं;

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

प्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्यः, अपूर्वोऽपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नम्; अध्यासलक्षणयोगात्। देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते। चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरस्तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्यः। अबाधिता स्वयंप्रकाशतैवास्य सत्ता, साच स्वरूपमेव चिदात्मनः, नतु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वेति सर्वमवदातम्। स चायमेवंलक्षणकोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव संमतः, परीक्षकाणां तन्नेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रढयितुमाह—**तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति ।**

वेदान्तकल्पतरुः ।

विस्रम्भस्तत्राह—**चिदात्मा त्विति** । तत्त्वावेदकप्रमाणप्रमितत्वादात्मनः सत्त्वं, न व्यावहारिकप्रमाणसिद्धदेहादेरिति वक्ष्याम इति भावः । **यदुक्तमाक्षेपवादिना** प्रकाशमानत्वमेव चिदात्मनोऽपि सत्त्वमिति, तदपि विशेषाभ्युपगमेन परिहरति—**अबाधितेति** । स्वयंप्रकाशत्वादबाधितमात्मनः सत्त्वं, न दृश्यस्य देहादेः; दृग्दृश्यसंबन्धानिरूपणादित्यर्थः । नच सत्तातद्वद्भेदादद्वैतहानिरित्याह—**सा चेति । यत्तु**—सत्तासमवायादेः सत्तालक्षणत्वमखण्डि, तदनुमोदते—**न त्विति । यत्तु**—**कश्चित्प्रललाप**-संसारस्यानृतत्ववचनं न तावद्ब्रह्मज्ञाननिवर्हणीयत्वाय; शास्त्रप्रामाण्यात् सत्यस्यापि ज्ञानान्निवृत्तेः, नच संसारिणोऽसंसारिब्रह्मैकत्वार्थम्; औपाधिकस्य संसारस्य सत्यस्याप्युपाधिनिवृत्त्या निवृत्तौ जीवस्य ब्रह्मैक्यसंभवात्—**इति । तन्न**; सत्यस्यात्मवदनिवृत्तेः । **यत्तु**—सामान्यतो दृष्टमनुमानं–ज्योतिष्टोमो, न स्वर्गफलः, क्रियात्वान्मर्दनवत्—**इति । तन्न**; तत्र स्वर्गोद्देशेन यागविधिना विरोधेन कालात्ययात्, अत्र तु सत्यः प्रपञ्चो ज्ञाननिवर्त्य इत्यागमाभावेन तदभावात्, प्रत्युत मिथ्यात्वस्य बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रुत्यर्थापत्तिसिद्धेः । **यदपि**—तार्क्ष्यध्यानादिना सत्यं विषादि नश्यति—**इति । तदपि न**; विषादेः सत्यत्वासिद्धेः, ध्यानस्य चाप्रमात्वेनादृष्टान्तत्वात् । सेतुदर्शनं च चोदितक्रियात्मनैवैनोनिवर्हकं, न प्रमित्यात्मना; पश्यतामपि सेतुं म्लेच्छानां श्रद्धाविरहिणां वा अघानुपघातात्, आत्मप्रमा तु दृष्टद्वारेण बन्धनिवर्तनी, न विधिद्वारा; तद्विधेः समन्वयसूत्रे (ब्रह्म. अ. १ पा. १ सू. ४) पराकरिष्यमाणत्वात् । **यत्**—उपाधिध्वंसात्संसारध्वंस—**इति । तन्न**; सत्योपाधेरारम्भणाद्यधिकरणे (ब्रह्म. अ. २ पा. १ सू. १४) प्रत्युक्तत्वेनासंभवात्, मिथ्योपाधिस्वीकारे चाविवादादिति । **नन्वध्यासलक्षणे** मतान्तरोपन्यासो मतिसंवादाय, [illegible] वा । **नाद्यः**; विप्रतिपत्तेः, **न द्वितीयः**; दूषणानभिधानादत आह—**स चायमिति** । परत्र परावभासत्वमुक्तलक्षणे सति संवाद एव क्रियते । एवलक्षणकत्वं चाध्यासस्यानिर्वाच्यतयैवेति मरुमरीचिकोदकनिरूपणे दर्शितम् । विप्रतिपत्तिस्त्वधिष्ठानारोप्यविशेषविषयेत्यर्थः । **अन्यत्रान्यधर्माध्यास इति भाष्यं** धर्मग्रहणेन बुद्ध्याकारत्वसूचनादा-

कल्पतरुपरिमलः ।

तथापि तद्व्याख्यानं स्पष्टमिति मत्वा पूर्वपक्ष्याशयस्थमनुमानमुद्भाव्य तत्र व्यभिचारोपाधिप्रदर्शनार्थत्वेन सैद्धान्तिकमिदं ग्रन्थद्वयं व्याख्यातम् । **स्वयंप्रकाशत्वादिति** । स्वयंप्रकाशमात्मनः स्वरूपं केनापि बाधितुं न शक्यम्; अन्ततो बाधसाक्षिण एव स्वयंप्रकाशत्वानस्यात्मत्वपर्यवसानादिति भावः । **दृग्दृश्येति** । दृश्यध्यस्तत्वं विना दृशा दृश्यस्य संबन्धान्तरानिरूपणादित्यर्थः । **सत्यस्यात्मवदिति । विषादेरिति** । **ननु** सर्वैः प्रपञ्चो मिथ्येति त्वन्मते विषस्य सत्यत्वासिद्धिरस्तु नाम; तथापि विषस्य मिथ्यात्वं न तार्क्ष्यध्याननिवर्त्यत्वप्रयुक्तं त्वयेष्यते, किंतु प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधकप्रमाणान्तरप्रयुक्तमिष्यते; तथाच तार्क्ष्यध्याननिवर्त्यत्वं विषस्येव ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वं संसारस्य मिथ्यात्वे प्रयोजकं न स्यादित्याशङ्क्याह—**ध्यानस्य चेति** । ब्रह्मज्ञानं हि परीक्षितप्रमाणमूलकं प्रमारूपमेव संसारनिवर्तकम्; 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इत्यादिश्रुतेः, ब्रह्मविद्योपक्रमान्नातगुरुशिष्यनिबन्धवदुपाख्यानगतयावत्संशयनिवृत्तिप्रश्नोपदेशतत्तदुपपत्त्युपन्यासलिङ्गाच्च, तत्प्रमात्वस्थिरीकरणापेक्षिताऽसंभावनादिनिवृत्त्यर्थप्राप्तश्रवणमननध्यानानुवादलिङ्गाच्च । तार्क्ष्यध्यानस्य तु कल्पिताकल्पितसाधारणयथोपदिष्टार्थविषयस्य विषनिवर्तकत्वे प्रमात्वं नापेक्षितमित्यर्थः । **ननु** सेतुदर्शनं प्रमारूपमेवाघनिवर्तकम्; अन्यत्र सेतुभ्रमेण तदनिवृत्तेः, अतः प्रमात्वापेक्षमपि निवर्त्यत्वं न मिथ्यात्वप्रयोजकमित्याशङ्क्याह—**सेतुदर्शनं चेति** । यद्विषयप्रमात्वमात्रं यन्निवर्तकताप्रयोजकं तत् तत्राध्यस्तमिति नियमस्य न व्यभिचार इत्यर्थः । यद्यपि शुक्तौ रजताध्यासस्य रज्ज्वध्यासेनापि निवृत्तिरस्ति; तथापि समूलसकलाध्यासनिवृत्तिरधिष्ठानप्रमापेक्षा, तदन्यानपेक्षा च **दृष्टा; तद्वयाय** इहापि ग्राह्य इति भावः । **ननु** सेतुदर्शनवद् विध्यायत्तं ब्रह्मज्ञानस्य निवर्तकत्वं, न शुक्तिज्ञानवदधिष्ठानप्रमात्वायत्तम् इत्याशङ्क्याह—**आत्मप्रमा त्विति** । विरोधिविषयतया दृष्टद्वारेणाज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञानोदयानन्तरमेव भवन्ती निवर्तकज्ञानसमानकाला भवतीति शुक्तिज्ञानजन्यरजतनिवृत्तौ दृष्टं, तद्वदिहापि 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिषु ब्रह्मवेदननिवृत्तसंसारब्रह्मभावापत्त्योर्लडाख्याताभ्यां समानकालता प्रतिपाद्यते । नच 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती'त्यत्र सत्रानुष्ठानप्रतिष्ठाफलयौगपद्यप्रत्यायकलडाख्यातयोरिवान्यथानयने कारणं किंचिद्बाधकमस्ति । तस्माद्ब्रह्मज्ञानं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

अन्यधर्मस्य=ज्ञानधर्मस्य रजतस्य। ज्ञानाकारस्येति यावत्। **अध्यासः**, अन्यत्र=बाह्ये। सौत्रान्तिकनये तावद्बाह्यमस्ति वस्तु सत्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः। विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु सत्; तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यम्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः। उपपत्तिश्च यद्यादृशमनुभवसिद्धं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गः; अन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशात्, नेदं रजतमिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता; रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां न पुना रजतमपि धर्मि। तथाच रजतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिध्यति। **केचित्तु**—ज्ञानाकारख्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति—**यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति। अपरितोषकारणं चाहुः**—विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्येतानुमानाद्वा। तत्रानुमानमुपरिष्टान्निराकरिष्यते। अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्यात्, बाधकप्रत्ययो वा। **न तावद्रजतानुभवः**; स हीदंकारास्पदं रजतमावेदयति, न त्वान्तरम्, अहमिति हि तदा स्यात्, प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकात्। भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यति। तथाच नाहंकारास्पदमस्य गोचरः। ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत्, हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायुष्मान्। किं पुरोवर्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयति, आहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति। तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः,श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः। **पुरोवर्तित्वप्रतिषेधादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेन्न**; असंनिधानाग्रहनिषेधादसंनिहितो भवति प्रतिपत्तुः, अत्यन्तसंनिधानं त्वस्य प्रतिपन्नात्मकं कुतस्त्यम्। नचैष रजतस्य निषेधः, नचेदन्तायाः, किंतु विवेकाग्रहप्रसञ्जितस्य रजतमिदमिति रजतव्यवहारस्य। नच रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन। नहि

वेदान्तकल्पतरुः।

त्मख्यात्यनुवादार्थम्। तत्र बौद्धानां मतभेदेन भ्रमाधिष्ठानविशेषमाह—**सौत्रान्तिकनये इति**। यद्यपि सौत्रान्तिकस्य वैभाषिकवदर्थो न प्रत्यक्षः; तथापि ज्ञानगतार्थसारूप्येणानुनीयमानत्वादस्ति तावदधिष्ठानम्, आरोप्यं तु ज्ञानाकार एव; भ्रान्तिज्ञानाकारसदृशस्य बाह्यार्थस्याभावादित्यर्थः। सहोपलम्भनियमादित्याद्यनुमानमुपरिष्टाद्बौद्धाधिकरणे (ब्रह्म. अ. २ पा. २ सू. २८) निराकरिष्यत इत्यर्थः। **प्रतिपत्तुः प्रत्ययादिति**। समानाधिकरणे पञ्चम्यौ। ज्ञानात्मकात्प्रतिपत्तुरित्यर्थः। **वस्तुतस्त्वहमुल्लेखयोग्यरजतस्य** भ्रमादिदन्तया प्रतीतिरिति शङ्कते—**भ्रान्तमिति**। भ्रान्तिरूपविकल्पस्य हि स्वरूपमविकल्पकं ग्राह्यं, तदेव बाह्यत्वेन सविकल्पकत्वेनाध्यवसेयमित्यर्थः। सिद्धे ज्ञानाकारत्वे एवं कल्पेत, तदेव कुतस्तत्राह—**ज्ञानाकारतेति**। प्रागुक्तन्यायात्प्रवेदनीयेत्यर्थः। बाधकप्रत्ययः किं साक्षाज्ज्ञानाकारतां दर्शयति, अर्थाद्वेति विकल्प्याद्यमनुभवविरोधेन निरस्य **द्वितीयं** शङ्कते—**पुरोवर्तित्वेति**। इदन्ताप्रतिषेधोऽनिदन्तां गमयेत्स च देशान्तरादिवत्त्वेऽपि स्यादित्यन्यथोपपत्तिमाह—**असंनिधानेति**। अख्यातिमते हि रजतस्यासंनिधानाग्रहः संनिहितत्वेन व्यवहारहेतुत्वाद्भ्रमः। तन्निषेधोऽसंनिधानग्रहरूपो बाधः; प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वाद्भावस्य। तस्मादारोप्योऽर्थः प्रतिपत्तुरसंनिहितो भवतीत्यर्थः। **यदुक्तं** कल्पनागौरवमिति तत्राह—**नचैष इति**। सर्वसंमतस्य व्यवहारमात्रबाधस्य स्वीकारात्कस्यचिदप्यर्थस्याबाधादतिलाघवमित्यर्थः। **ननु** न व्यवहार एव निषेध्यः, किंतु शुक्तौ प्रतीतं रजतमित्यन्यथाख्यातिमाशङ्क्याह—**नच रजतमेवेत्यादिना। ननु** मा भातु रजतज्ञाने शुक्तिः, पुरोदेशसत्तामात्रेण त्वालम्बनं किं न स्यादत आह—

कल्पतरुपरिमलः।

दृष्टद्वारेणैव संसारं निवर्तयति शुक्तिज्ञानमिव रजताध्यासमित्यवसीयत इति भावः। **मतभेदेनेति**। बाह्यास्तित्ववादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः सत् शुक्तिशकलादिकमधिष्ठानम्, तन्नास्तित्ववादिनो योगाचारस्य त्वविद्याकल्पितं तदधिष्ठानमित्येवं मतभेदेनाधिष्ठानभेदमाहेत्यर्थः। **ननु** प्रातिभासिकाध्यासेष्वधिष्ठानग्रहणं नियतं; तद्बाह्यप्रत्यक्षत्ववादिनो वैभाषिकस्य सुघटं, ननु तदतीन्द्रियत्ववादिनः सौत्रान्तिकस्येत्याशङ्क्य तस्यानुमानिकं तदस्तीत्याह—**वैभाषिकवदिति। अस्त्यधिष्ठानमिति**। स्फुरदधिष्ठानमस्तीत्यर्थः। **भ्रान्तिज्ञानाकारसदृशस्येति**। भ्रान्तिज्ञाने सविकल्पके य आकारो रजतादिः तस्य वस्तुतो बाह्यस्य शुक्तिगतस्याभावादित्यर्थः। **समानाधिकरणे पञ्चम्याविति। षष्ठीपञ्चम्यन्तत्वेन व्यधिकरणे चेत्**, रजतस्य विज्ञानाकारत्वे अहं रजतमिति स्यादित्यापादनस्यायुक्तत्वशङ्का विज्ञानाहमर्थभेदप्रयुक्तैव वारिता स्यात्; तथा विज्ञानाकारतया रजतस्य विज्ञानधर्मत्वादहं रजतवानित्यनुभवः स्यादित्यापादनीयमित्येतत्प्रयुक्ता तत उपरि संभवन्ती न वारिता स्यात्; **समानाधिकरणे चेत्** शङ्काद्वयमपि वारितं भवतीत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम्। **भ्रान्तिरूपविकल्पस्य हीति। विकल्पः** सविकल्पकं तस्य द्वौ विषयौ; ग्राह्याध्यवसेयभेदात्। तस्याकारेभ्यो निकृष्टं यदविकल्पं स्वरूपमस्ति; तद् ग्राह्यं स्वविषयत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वाङ्गीकारात्। तस्य रजताकारस्योपर्यवसेयो बाह्यत्वशब्दोक्त इदंत्वाकारो विकल्परूपोऽध्यवसेय इति साकारवादिनां प्रक्रिया। तथाच पुरोवर्तिन्यधिष्ठाने ज्ञानाकाररूपं रजतमिद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम–इति ॥ अन्ये तु–यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनां–आचक्षते;

भामती ।

रजतनिर्भासस्य शुक्तिकाऽऽलम्बनं युक्तम्, अनुभवविरोधात्। न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्; अतिप्रसङ्गात्, सर्वेषामर्थानां सत्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात्। नापि कारणत्वेन; इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात्। तथाच भासमानतैवालम्बनार्थः। नच रजतज्ञाने शुक्तिका भासते इति कथमालम्बनं, भासमानताभ्युपगमे वा कथं नानुभवविरोधः। अपिचेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसंभवः। दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेन्न, दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात्, अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद्वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात्। अपिच स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः। तस्मात्सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम्। तथा च रजतं, इदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे, तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणं, दोषवशात्तद्गतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात्, तन्मात्रं च गृहीतं सदशतया संस्कारोद्बोधकमेण रजते स्मृतिं जनयति। सा च गृहीतग्रहणस्वभावाऽपि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रमवतिष्ठते। तथाच रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात्, संनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण, 'इदं' 'रजतमि'ति भिन्ने अपि स्मरण-ग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः। क्वचित्पुनर्ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति। अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येवातिस्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते, पित्तं तु न गृह्यते। शङ्खोऽपि दोषवशाच्छुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते। तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात्पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः समानाधिकरणव्यपदेशश्च। भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति। तस्माद्यथार्थाः, सर्वे विप्रतिपन्नाः संदेहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात् घटादिप्रत्ययवत्। तदिदमुक्तम्—**यदध्यास इति**। यस्मिञ्शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना, किंतु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण, गृहीतमात्रस्य य इदमिति पुरोवस्थिताद्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकः, तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः। भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति। **अन्ये तु**—अत्राप्यपरितुष्यन्तः, **यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते। अत्रेदमाकूतम्**—अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्यया-

वेदान्तकल्पतरुः ।

न खल्विति। सर्वेषां पुरोवर्तिनां लोष्टादीनामित्यर्थः। **अथ** रजतसदृशशुक्तेः रजतज्ञानहेतुसंस्कारोद्बोधकत्वेनालम्बनत्वं, तत्राह—**नापीति**। एवमर्थमारोपितं प्रतिषिध्य, मिथ्याज्ञानमपि निह्नुते—**अपिचेति**। **ननु** मिथ्याव्यवहारसिद्ध्यर्थं विपर्ययो वाच्यस्तत्राह—**तथाचेत्यादिना**। शुक्तिस्वरूपस्य इदमात्मकसामान्यं प्रति विशेषस्याग्रहादिदमिति द्रव्यमात्रग्रहणं भवतीत्यर्थः। **गृहीतग्रहणस्वभावेति**। गृहीतमिदमिति प्रकाशनस्वभावेत्यर्थः। **संनिहितरजतेति**। संनिहितरजतगोचरं हि ज्ञानमिदमिति रजतमित्याकारयोरसंसर्गं न गृह्णाति; तयोः संसृष्टत्वेनासंसर्गाभावात्। नच स्वगतं विवेकः; एकज्ञानत्वात्, एवमेते अपि ग्रहणस्मरणे परस्परं भिन्ने अपि स्वगतभेदं न गृह्णीतः, नाप्यसंसृष्टौ स्वगोचरौ तथैव निवेदयत इति सारूप्यम्। **काचो** हरितद्रव्यविशेषः। निषेध्यभ्रमाभावे निषेधानुपपत्तिमाशङ्क्याह—**भेदाग्रहेति**। इतरेतराभावबोधादितरेतराभावाग्रहनिवृत्तौ तद्धेतुकव्यवहारनिवृत्तिर्बाधफलमित्यर्थः। **तस्माद्यथार्था इति। सर्वे विप्रतिपन्ना** इत्येको धर्मिनिर्देशः। **संदेहविभ्रमा** इत्यपरः। अयथार्थव्यवहारहेतुत्वेन मतद्वयसंमताः प्रत्यया धर्मिण इति नाश्रयासिद्धिः। **अन्ये त्विति**। पुरोवर्तिनि रजतमिदमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्तथाविधप्रवृत्तिश्चास्तीति तावत्

कल्पतरुपरिमलः ।

न्त्वेनारोप्यत इति नाहंत्वोल्लेखप्रसक्तिरिति भावः। **ननु** रजतज्ञाने शुक्तेः कारणत्वेन विषयत्वं नाख्यातिमते शङ्कार्हम्; अन्यथाख्यातिमत एव तस्य विशेष्यत्वेन कारणत्वादित्याशङ्क्याऽख्यातिमतेऽपि रजतज्ञाने शुक्तेः कारणत्वमुपादयन्नवतारयति—**अथ रजतसदृशेति। मिथ्याज्ञानमपीति। ननु**—मिथ्याज्ञाननिह्नवो **नच रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितमि**त्यादिपूर्वग्रन्थेनापि कृतः, स ग्रन्थस्तत्रैवावतारितश्च—**सत्यम्**; स ग्रन्थोऽर्थाध्यासनिह्नवस्यापि साधारणः; यतः शुक्तेर्देशान्तरस्थरजतात्मनेव तद्देशोत्पन्नरजतात्मना भानाङ्गीकारेऽप्यन्यात्मना भानमन्यालम्बनमित्येतदनुभवविरुद्धमित्यर्थाध्यासनिह्नवोऽपि तेन लभ्यते। इन्द्रियसामर्थ्यरूपकारणाभावोपपादनं तु मिथ्याज्ञाननिह्नव एवासाधारणयुक्तिरिति तात्पर्येणैवमवतारितम्। **गृहीतमिदमिति**। पूर्वानुभवविषयत्वं तत्तेति भावः। **नाश्रयासिद्धिरिति। एतदुपलक्षणम्**, साध्यमपि सर्वविषयावच्छिन्नयाथार्थ्यं वा, विसंवादीच्छाप्रवृत्तिरूपव्यवहारप्रसिद्धायाथार्थ्यराहित्यं वेति धर्म्यंशः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

पुरोवर्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम् । तदेतन्न तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भेदितुमर्हति । ग्रहणनिबन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भेदेताम् । ननूक्तं नाग्रहणमात्रात्, किंतु ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे समीचीनपुरस्थितरजतविज्ञानसादृश्येनाभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुः, अगृह्यमाणं वा सत्तामात्रेण । गृह्यमाणत्वेऽपि, 'समीचीनज्ञानसारूप्यं अनयोरिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोः' इति ग्रहणं, अथवा 'तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रहः' इति ग्रहणम्। तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद्व्यवहारप्रवर्तकम्; नहि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति । अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहतं, नहि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च भवति । तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र किमयमारोपोत्पादकक्रमेण व्यवहारहेतुः, आहोऽनुत्पादितारोप एव स्वत इति । वयं तु पश्यामः—चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेः, आरोपज्ञानोत्पादकक्रमेणैवेति । ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः, किंत्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैवम्—नहि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविवादम् । कथं चायमिदंकारास्पदे प्रवर्तेत । यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यद्विच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम् । नचेदिदंकारास्पदं रजतमिति जानीयात्कथं रजतार्थी तदिच्छेत् । यद्यतथात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्स च प्रतिवक्तव्योऽथ तथात्वेनाग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षेतेति । सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदंकारास्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादकमेव चेतनप्रवृत्तिहेतुः । तथाहि—भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वं समारोप्य, तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुचिन्त्य, तज्जातीयतयेदंकारास्पदे रजते तमनुमाय, तदर्थी प्रवर्तत इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । नच तटस्थरजतस्मृतिरिदंकारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति; रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं नत्वनेकदेशदर्शनम् । यथाहुः—ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादिति । समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं, पुरोवर्तिवस्तुविषयं, रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्, यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्तयति, तज्ज्ञानं तद्विषयं;

वेदान्तकल्पतरुः ।

सर्वजनीनम् । तत् सामानाधिकरण्यप्रत्ययाद्रजतमिदमित्येवंरूपाद्भवति नान्यथेत्यर्थः । अन्यथासिद्धिमाशङ्क्याह—तदेतदिति । अगृहीतविवेकं स्मरणग्रहणद्वयमयथाव्यवहारहेतुः, एकैकं वा । नाद्यः; ज्ञानयोरयौगपद्यात् । न द्वितीयः इत्याह—नहि रजतप्रातिपदिकार्थेति । ग्रहणेऽपि तुल्यमिदम् । यदि तदिच्छेत्तर्ह्येव प्रवर्तेतेत्यर्थः । ज्ञातसंबन्धस्य पुंसो लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशदर्शनाल्लिङ्गे विशिष्टधर्म्येकदेशे बुद्धिरनुमानमिति शबरस्वामिन आहुः । समारोपे तु प्रमित्यभावेऽप्येकदेशदर्शनमस्तीत्यर्थः । पुरोवर्तिनि साधने प्रवर्तके फलज्ञानेऽनैकान्तिकतानिवृत्त्यर्थमाह—नियमेनेति । फलस्य

कल्पतरुपरिमलः ।

थार्थ्यमादाय न सिद्धसाधनमित्यपि द्रष्टव्यम् । पुरोवर्तिनि साधने इति । ननु—फलज्ञानवदुपायज्ञानमपि न नियमेन प्रवर्तकं; फलस्य नानोपायसाध्यत्वादेवेति हेतोरसिद्धिः । व्यक्तिनियमेन हेतुसमर्थने व्यभिचारतादवस्थ्यम्; यत्पक्षीकृतं रजतज्ञानं पुरोवर्तिनि नियमेन प्रवर्तकमिष्यते तत्रत्यफलज्ञानस्यापि तस्मिन्नियमेन प्रवर्तकत्वात् । एवं च तत्रेति विशेषणेन न स्मृतेरपि व्यावृत्तिः; आरोपप्राचीनस्यारोप्यस्मरणस्यापि फलसाधनताज्ञानप्राचीनफलज्ञानतुल्यन्यायतया नियमेन पुरोवर्तिनि प्रवर्तकत्वात् । एवं तावन्नियमेनेति तत्रेति च विशेषणमयुक्तम् । बाधादिव्यावृत्त्यर्थं रजतार्थिन इति विशेषणमित्यप्ययुक्तम्; तृणपर्णजलादिकमिव स्ववेगबलात्पुरुषं नयता वाय्वादिना पुरुषे फलाख्यप्रवृत्तेरजननात्, प्रवृत्तिपदस्य शरीरक्रियासाधारणव्यापारमात्रपरत्वेऽपि शरीरात्मकालादृष्टादिव्यभिचारवारणाय प्रवर्तकज्ञानत्वादिति हेतोर्विवक्षणीयत्वेन टीकायामुदाहरणवाक्ये ज्ञानपदनिवेशनया तद्विवक्षायाः सूचितत्वेन च तत एव तन्निरासलाभाच्च, नियमविशेषणेनैव कालादृष्टादिव्यावृत्तौ तत एव वायोरपि व्यावृत्तिसिद्धेश्च—इति चेत्, उच्यते; टीकायां फलसाधनतानुमितिहेतुपरामर्शरूपं यद्रजतत्वहेतुविषयं ज्ञानमावश्यकमिति प्रतिपादितं तदत्र पक्षः । तस्य पुरोवर्तिविषयत्वं साध्यम् । स च परामर्शः पुरोवर्तिविषयामेव फलसाधनतानुमितिं तद्द्वारा प्रवृत्तिं च जनयति; फलस्य वस्तुतो नानोपायसाध्यत्वेऽपि तदन्यत्र तदुपायत्वानुसन्धानाभावात्, फलज्ञानं तु तटस्थं न नियमेन पुरोवर्तिनि प्रवर्तकं तस्योपायान्तरगतफलसाधनताऽनुमितिद्वारान्यत्रापि प्रवर्तकत्वसंभवात्, तथैवारोपप्राचीनरजतस्मरणमपि; सत्यपि तस्मिन्नपि फलसाधनतानुमित्या प्रवृत्तिसंभवात् । तत्रेति विशेषणं तु स्वयं गेहादिनिहितरजतार्थिप्रवृत्तिनियततद्रजतगतफलसाधनतादिस्मृतौ व्यभिचारनिरासार्थम् । प्रवर्तकत्वं शरीरव्यापारप्रयोजकत्वमेव विवक्षितमिति रजतार्थिन इति विशेषणं सार्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कल्पतरुपरिमलः ।

लम्, (हेतौ ज्ञानत्वं न निवेश्यं; नियमविशेषणेन तत्प्रयोजनलाभात् । उदाहरणे ज्ञानमिति नियमविशेषणलब्धार्थानुवादः । साध्ये पुरोवर्तिपदं विसंवादिप्रवृत्तिविषयशुक्त्यादिव्यक्तिविशेषपरम् अतएव रजतज्ञाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं मा भूदिति यत्तच्छ्यां सामान्यव्याप्तिरुपन्यस्ता । यदि अर्थिन इत्येतावतैव बाधादिव्यावर्तनाद्रजतविशेषणं न निवेश्यते, तदा रजतभ्रमजन्यप्रवृत्तिविषये पुरोवर्तिनि शुक्त्यर्थिप्रवर्तकशुक्तित्वप्रकारकज्ञानं दृष्टान्तीकृत्य विशेषव्याप्तिरप्युपपादयितुं शक्या ।) ननु प्रयत्नप्रयोजकत्वम्; अख्यातिवादिना तत्रेच्छाप्रयत्नावपि न पुरोवर्तिविषयौ, किंतु तन्मूलरजतज्ञानवद्देशान्तरस्थविषयावित्यपलपितुं शक्यत्वेन हेतुसिद्धिप्रसङ्गात् । अन्यथा तत्र नियमेन रजतेच्छाकारणत्वस्यैव हेतुत्वसंभवेन रजतार्थिप्रवर्तकत्वपर्यन्तहेतुनपेक्षणात्, तदपेक्षणेऽपि तत्रत्यरजतेच्छायां विशेषव्याप्त्युदाहरणसंभवेन समीचीनरजतज्ञाने सामान्यव्याप्त्युदाहरणायोगाच्च । एवंच वायुकालादृष्टप्रागभावादिव्यावर्तनाय रजतार्थीति विशेषणम् । यद्यपि वाय्वादीनां पुरोवर्तिविषयप्रवृत्तिं प्रत्यसाधारणकारणत्वाभावाद् नियमविशेषणेनापि भवति व्यावृत्तिः; तथापि प्रागभावस्य न भवति । तस्य प्रतियोगिनि तत्तत्प्रागभावत्वेन कारणत्वाङ्गीकारात्, तद्व्यावृत्तिस्तु पुरोवर्तिविषयरजतार्थिप्रवृत्तित्वावच्छिन्नकार्यप्रयोजकत्वस्य हेतुत्वविवक्षयेति न किंचिदवद्यम् ॥ * टीकायामुदाहृतवाक्ये ज्ञानप्रदं रजतप्रमैव सामान्यव्याप्तौ दृष्टान्तः, ननु विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेच्छा शङ्कितान्यविषयभावा विशेषव्याप्तौ दृष्टान्त इति सूचनाय । यत्र यद्यदर्थिनमित्यत्र यद्रजतार्थिनमित्यर्थो ग्राह्यः । इत्थमिष्टसाधनतानुमितिहेतुपरामर्शरूपस्य रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य पक्षत्वम् इष्टसाधनत्वानुमितिहेतोरपक्षधर्मत्वप्रसङ्गमत्र विपक्षबाधकमुपन्यस्यता टीकाग्रन्थेन सूचितम् । **ननु**—अत्र हेतोरपक्षधर्मत्वं न दोषः, नह्यख्यातिवादिभिर्भ्रमस्थले प्रवृत्तिविषयविषयकेष्टसाधनतानुमितिरभ्युपगम्यते; अन्यथाख्यात्यापत्तेः, किंत्विष्टसाधनत्वव्याप्तरजतत्वाश्रयभेदाग्रहादुपस्थितेष्टसाधनभेदाग्रहमात्रं रजतभेदाग्रहवदावश्यकं, तत एव प्रवृत्तिरिति कल्प्यते; लाघवादिति—**चेत्**, यद्येवमनुमितावपि पक्षे लिङ्गवद्भेदाग्रह एव कारणं स्याद्; न्यायतौल्याद्, नतु लिङ्गविशिष्टपक्षज्ञानम् । तथाच विसंवादिप्रवृत्तिस्थले पक्षे इष्टसाधनत्वव्याप्तरजतत्वाश्रयभेदाग्रहादिष्टसाधनत्वानुमितिर्भवन्ती केन वार्यते । तस्माद्भक्षितेऽपि लशुने न व्याधिशान्तिरिति न्यायेनान्यथाख्यातिपरिजिहीर्षया भ्रमस्थले विशिष्टज्ञानमपलप्य प्रवृत्तौ भेदाग्रहं कारणमभ्युपेतोऽनुमितावपि स एव कारणं स्यादित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितेरशक्यप्रतिक्षेपत्वादभावरूपं भेदाग्रहं परित्यज्य भावतया लघु लिङ्गविशिष्टपक्षज्ञानमेवानुमितौ कारणमभ्युपेयमिति युक्तोऽत्र हेतोरपक्षधर्मत्वप्रसङ्गो विपक्षबाधकस्तर्कः । एवमिष्टसाधनत्वानुमितिहेतुपरामर्शरूपरजतज्ञानपक्षकवत् केवलरजतज्ञानपक्षकमपि निरुक्तहेतुसाध्यकमनुमानं युक्तमेव; तत्रापि विशिष्टज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्वे संभवत्यभावरूपभेदाग्रहस्य तत्कारणत्वकल्पने गौरवमिति विपक्षबाधकसद्भावात् । **ननु**—अत्र विपरीतं गौरवम्; इष्टपुरोवर्तिज्ञानमात्रस्यावश्यकभेदाग्रहविशिष्टस्य प्रवर्तकत्वोपपत्तौ मिथ्याज्ञानतद्विषयकल्पनायोगात्, ततश्च प्रतिकूलतर्कपराहतमनुमानम्; नच मिथ्याज्ञानापलापे भ्रमस्थले भेदाग्रहसाहित्येन प्रवृत्तिवदभेदाग्रहसाहित्येन निवृत्तेरपि प्रसङ्गः; रजतस्मरणस्य रजताभेदविषयत्वेनाभेदाग्रहासिद्धेरिति **चेद्, मैवम्**; मिथ्याज्ञानापलापे सत्यस्थले इष्टपुरोवर्तिभेदग्रहाप्रसिद्धितस्तदभावाप्रसिद्ध्या सत्यरजतज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । **भेदाग्रहशब्देन** पुरोवर्तिनीष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावो विवक्षित इति **चेत्**, तर्हि तव भ्रमस्थले पुरोवर्तिनीष्टाभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्याप्यभावोऽस्तीति ततो निवृत्तिरपि स्यात् । **टीकायामिदमेव दूषणम्—'अथ तथात्वेनाग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षेतेति** ग्रन्थेन दर्शितम् । **किंचैवं** सति रजते नेदं रजतमिति भ्राम्यतोऽपि रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः; रजते रजतभेदग्रहे मिथ्याज्ञानप्रसङ्गेन तत्रापीदमिति न रजतमिति च ज्ञानद्वयस्य कल्पनीयत्वात् । **स्वातन्त्र्यमिष्टे विशेषणं**; तच्च भेदप्रतियोगितयोपस्थित्यविषयत्वमिति **चेत्**, तथा विशेषणे कृते स दोषो नितरां दृढीकृतः स्यात् । नेदं रजतमिति भ्रमस्थले पुरोवर्तिगतस्य विशिष्टाभावस्येष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपविशेष्याभावमात्रादपि सिध्यतः स्वातन्त्र्यरूपविशेषणस्याप्यभावे सुतरां सिद्धेः । नेदं रजतमिति प्रमास्थलेऽपि रजतार्थिप्रवृत्तिः स्यादिति दोषश्चात्राधिकः; तत्र विशेषणाभावाद् विशिष्टाभावसिद्धेः । **वस्तुतस्तु**—स्वातन्त्र्यं उक्तविशिष्टाभावप्रतियोगिकोटाविष्टविशेषणं न युक्तम्; इष्टभिन्नत्वज्ञानदशायामिष्टस्य भेदप्रतियोगितोपस्थितिविषयत्वनियमेन तदभावविशिष्टेष्टविशेषितस्य प्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्ध्यापत्तेः ॥ **ननु**—तर्हि स्वातन्त्र्यमपि प्रवृत्तौ पृथक्कारणान्तरमस्तु, अतस्तदभावाद् नेदं रजतमिति प्रमाभ्रमस्थलयोर्न प्रवृत्तिप्रसङ्गः; प्रतियोगिविशेषणत्वेनानिवेशनाच्च न विशिष्टाप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्ध्यापत्तिरिति—**चेद्, न**; तथा सतीदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति ज्ञानादप्रवृत्त्यापत्तेः । यद्येतद्दोषपरिहाराय पुरोवर्तिनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वं स्वातन्त्र्यम् इति निश्चेयत, तदा नेदं रजतमिति भ्रमस्थले रजतार्थिप्रवृत्तिः स्यादिति दोषः पुनरुन्मज्जेत् । **नन्**—पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वं स्वातन्त्र्यम्, अतस्तदभावान्नेदं रजतमिति भ्रमेण न प्रवृत्तिप्रसङ्गः; तत्र पुरोवर्तिनि रजतभेदासंसर्गाग्रहसत्त्वेन तद्विशेषितभेदप्रतियोगितोपस्थितेर्विद्यमानतया तदभावाभावात्, नापीदं रजतं घटनिष्ठभेद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

ययोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथाचेदं, तस्मात्तथेति । यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान्पृष्टो व्याचष्टां, किं शुक्तिकात्वस्य इदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वं; आहोस्विद्द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य । यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम्, अद्धा; उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः । तथाहि—रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्ति वस्त्वङ्गुल्यादिना निर्दिशति । दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्; यथा दावाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो बह्वन्नपचनमिति । प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासः, हुतवहानुष्णत्वानुमानवत् । यच्चोक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वास इति; तत् बोधकत्वेन स्वतःप्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्मात्रं चास्य स्मृतिप्रमोषभङ्गस्योक्तम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति, तदिदमुक्तम्—'अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति ।' यत्र=शुक्तिकादौ यस्य=रजतादेरध्यासस्तस्यैव=शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मकल्पनां=रजतत्वधर्मकल्पनामिति योजना । ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः, प्रकृते तु किमायातमित्यत

वेदान्तकल्पतरुः ।

हि नानोपायसाध्यत्वान्न तज्ज्ञानमुपाये नियमेन प्रवर्तकम् । स्मरणे व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—तत्रेति । वाय्वादौ व्यभिचारमाशङ्क्याह—अर्थिन इति । वाय्वादिर्हि प्रसह्य प्रवर्तयति न त्वर्थितामनुरुन्धे । यच्चोक्तं समीचीनज्ञानहेतुभ्यो न मिथ्याज्ञानजन्मेति तत्राह—दृष्टं चेति । परिहृतं न्यायकणिकायामिति । एवं हि तत्र व्युत्पादितम्—किमव्यभिचारितैव प्रामाण्यं, उत तद्धेतुः, अथ तद्व्यापिका । येन क्वचिद्व्यभिचारदर्शनाज्ज्ञानानामप्रामाण्यमापतेत् । सर्वथाप्यसंभवः; व्यभिचारिणामपि सितनीलादिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यादव्यभिचारिणामपि दहनादौ धूमादीनां कुतश्चिन्निमित्तादनुपज-

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रतियोगीति ज्ञानेनाप्रवृत्तिप्रसङ्गः; तत्र पुरोवर्तिनि रजतभेदासंसर्गरूपरजताभेदग्रहसत्त्वेन तदभावविशेषितभेदप्रतियोगित्वोपस्थित्यभावसत्त्वादिति—चेद्, न; एवमपि यत्रेदं नेति भेदविशिष्टपुरोवर्तिज्ञानं रजतस्मरणं चेति ज्ञानद्वयरूपो नेदं रजतमिति भ्रमः, तत्र रजतार्थिप्रवृत्तिप्रसङ्गाद्, न रजतमित्यधिकरणविशेषानुल्लेखिन इव इदं नेति प्रतियोगिविशेषानुल्लेखिनोऽपि मे ज्ञानस्य संभवात् । स्यादेतत्—पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वासंसर्गग्राहाभाववत्त्वं स्वातन्त्र्यम् । एवंच न कोऽपि दोषः तथाहि—इदमिति न रजतमिति च ज्ञानद्वयात्मकस्य नेदं रजतमिति भ्रमस्योदये पुरोवर्तिनि रजतस्यासंसर्गाग्रहोऽस्ति, इदं रजतमितिभ्रमोदये रजतस्यैव । तथाच तत्र पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वेन रजतस्य ग्रहणात्तत्प्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहोऽस्तीति तदभावाभावाद् न तत्र रजतार्थिप्रवृत्तिप्रसङ्गः । नापीदं नेति रजतमिति च ज्ञानद्वयात्मकस्य नेदं रजतमिति भ्रमस्योदये तत्प्रसङ्गः; तत्र पुरोवर्तिनि गृहीतसंसर्गत्वेनागृहीतासंसर्गो यो भेदस्तत्प्रतियोगित्वस्यासंसर्गं इष्टे यद्यपि विद्यते; तथापि तस्य नेदं रजतमिति भ्रमदशायामग्रहस्य सत्त्वेन तदभावाभावात् । इदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति ज्ञानोदये च नाप्रवृत्तिप्रसङ्गः; तत्र रजते भेदप्रतियोगित्वसंसर्गाग्रहणेन तदसंसर्गाग्रहरूपविशेष्यसद्भावेऽपि पुरोवर्तिनि भेदासंसर्गरूपाभेदग्रहणेन विशेषणाभावात्तद्विशिष्टस्य भेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहस्याभावसद्भावादिति—चेद्, मैवम्; एवमपि यत्रेदं रजतमिति भ्रमकाले रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीत्यपि स्मरणं तत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तत्र पुरोवर्तिनि रजतभेदासंसर्गग्रहे मिथ्याज्ञानप्रसङ्गेन तदसंसर्गाग्रहोऽस्तीति पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वसंसर्गग्रहसत्त्वेन तदसंसर्गाग्रहस्य प्रतियोगिनो विद्यमानतया तदभावाभावात् । अरजतरजतयोरिमे रजतारजते इति भ्रमादरजते रजतार्थिप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गश्च; तत्र पुरोवर्तिन्यरजते रजतभेदासंसर्गग्रहे मिथ्याज्ञानप्रसङ्गेन अरजतरूपपुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वेन रजतस्य गृह्यमाणतया तदसंसर्गाग्रहस्य प्रतियोगिनः सत्त्वेन तदभावाभावात् । किं बहुना इदं रजतमित्येतावन्मात्ररूपात् प्रसिद्धरजतभ्रमादपि प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गः । तत्र हि रजतभेदः पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गो भवति; तत्र तदसंसर्गग्रहे मिथ्याज्ञानापत्तेः । रजते तथाभूतभेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहोऽप्यस्ति; तत्र रजते भेदप्रतियोगित्वं नास्तीति भेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहोदयाभावात् । अतो विशिष्टस्य प्रतियोगिनः सत्त्वेन तदभावरूपस्वातन्त्र्याभावाद् न प्रवृत्तिर्घटते । तस्मान्मिथ्याज्ञानापत्त्यापेन भेदाग्रहात् प्रवृत्त्युपपादनमयुक्तमेव । नन्वनाश्वासदोषे परेणोद्भाविते निराकर्तव्ये सत्यव्यभिचारस्य प्रामाण्यरूपत्वादिविकल्पः कोपयुज्यत इत्याशङ्क्याह—येन क्वचिदिति । अयमाशयः—प्रामाण्यनिश्चयादेव प्रवृत्त्यादिकार्योपपत्तेरव्यभिचारनिश्चयस्य नास्त्युपयोग इति परोद्भावितानाश्वासदोषनिराकरणे कृते परेणैवं वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयः प्रामाण्यनिश्चयपर्यवसायी, तत्पर्यवसानं च त्रेधा संभवति, प्रामाण्यस्याव्यभिचारितारूपत्वेन, तद्धेतुकत्वेन, तद्व्याप्यत्वेन वा । तद्व्याप्यत्वेऽपि हि व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यं निवर्तेत । एवं प्रकृतोपयोगिनमन्वीक्ष्य त्रेधा विकल्पः कृत इति । अव्यभिचारिणामपीति । इदं व्यतिरेकव्यभिचारदूषणमिव न विकल्पत्रयसाधारणं; सहकारिविरहेण प्रतिस-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

नितदहनादिज्ञानानामप्रामाण्यात् । भवतु ज्ञानकारणं व्यभिचारेऽपि बोधकं, ज्ञानेन त्वव्यभिचारोऽपेक्ष्यः स्वकार्ये इति चेत्, किं ज्ञेयावभासेऽपेक्ष्यः, उत प्रवृत्त्यादिकार्ये । **न प्रथमः**; जन्मनैव ज्ञानस्य ज्ञेयावभासात्मकत्वात् । **न चरमः**; अव्यभिचारग्राहिणोऽर्थक्रियासंवादादिज्ञानस्य ज्ञानान्तरादव्यभिचारनिश्चयेऽनवस्थापातात्, अनिश्चये वाऽनवधृतप्रामाण्यादस्मात्प्रथमज्ञानप्रामाण्यासिद्धेः, स्वतःप्रामाण्ये च प्रथमेऽपि तथात्वापातादिति । **ननु**—किं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम्; ज्ञानसामग्रीमात्रजत्वं चेद्, न; प्रामाण्यस्य जातित्वे स्मृतित्वानधिकरणज्ञानगतबाधात्यन्ताभावरूपोपाधित्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वेन

कल्पतरुपरिमलः ।

न्धेन वा हेतोरपि कार्याजनिसंभवेन **द्वितीयविकल्पे** अन्वयव्यभिचारस्य **तृतीयविकल्पे** व्यापकव्यभिचारस्य चादोषत्वात् । अतः प्रथमविकल्पमात्रे द्वितीयदूषणमिदमिति द्रष्टव्यम् । **ननु**—'अहो वत महानेष प्रमादो धीमतामपि । ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किंनिबन्धनः ॥' इति परेण ज्ञानस्यैव व्यभिचारो दोषत्वेनोक्तः, स च करणव्यभिचारस्यादोषत्वोपपादनेन परिहृतो न भवतीत्याशङ्कते—**भवत्विति । अव्यभिचारोऽपेक्ष्य इति** । अव्यभिचारश्च ज्ञानानां प्रामाण्यमेवेति भावः । यदि प्रामाण्यस्य परतस्त्वमिष्यते, तत्राह—**अव्यभिचारग्राहिण इति । अर्थक्रियासंवादादिज्ञानस्येति** । अर्थक्रियासंवादो दूरे वह्निज्ञाने जाते समीपोपसर्पणानन्तरं दाहसामर्थ्यानुभवः । आदिशब्देन तद्वह्निज्ञानं, प्रमा, दाहसमर्थे तद्वह्नित्वप्रकारकत्वादित्यनुमाने यत् प्रवृत्तिसंवादरूपज्ञानघटनीयं लिङ्गज्ञानं, यच्च तज्जन्यानुमितिरूपं प्रामाण्यज्ञानं, तदुभयमपि गृह्यते । **नन्वनवधृतप्रामाण्यमेव** संवादिज्ञानं स्वविषयनिश्चयात्मकं भवत्वित्यत्राह—**अनिश्चये वेति । प्रामाण्यासिद्धेरिति** । अनवधृतप्रामाण्यादपि ज्ञानाद्विषयसिद्धौ दूरत्वादिदोषेण शङ्कितात्प्रामाण्यात् चन्द्रप्रादेशिकत्वादिज्ञानादपि तत्सिद्धिः स्यात् । यदि प्रामाण्याग्रहणेऽपि अप्रामाण्यशङ्काविरहमात्रेण संवादादिज्ञानं स्वविषयनिश्चयात्मकं भवेत्, तदा तथैव प्रथमज्ञानमपि स्वविषयनिश्चयात्मकं सत् प्रवृत्त्यादिकार्योपयोगि भवेदिति भावः । न च-अप्रामाण्यशङ्काविरहापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयो लघीयान्, अतो निश्चितप्रामाण्यमेव संवादादिज्ञानं स्वविषयनिश्चयात्मकमिति संवादादिज्ञानस्य तथात्वसिद्ध्यर्थं स्वतःप्रामाण्यमिष्यत—**इति चेत्**, तत्राह—**स्वतःप्रामाण्ये चेति** । संवादादिज्ञाने स्वविषये स्फुरति तद्विषयविशेष्यप्रकारकतदुभयवैशिष्ट्यघटितं योग्यधर्मरूपं तत्प्रामाण्यं ज्ञानत्ववदुत्सर्गतः स्फुरति । यत्र तु क्वचिदनभ्यासदशादिदोषाद् विशेष्यप्रकारवैशिष्ट्यांशे ज्ञानस्य न सत्तानिश्चयरूपत्वं तत्र तद्घटितस्य प्रामाण्यस्य स्थाणुत्वादेरिव स्फुरणं नास्ति तत्र परं प्रामाण्यसंदेह इति खलु संवादादिज्ञाने प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं समर्थनीयं; **तन्न्यायः** प्रथमज्ञानेऽपि तुल्य इति भावः । **ननु** अयं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाभ्युपगमो न युक्तः; **तथाहि**—सिद्धान्ते ज्ञानं स्वप्रकाशम् । अत इदं जलमिति इदं जलत्वेन जानामीति च व्यवहारहेतौ प्रथमज्ञाने एव तत्प्रामाण्यस्य स्फुरणं वाच्यम्; तत्र प्रामाण्यघटकसर्वोपाधिस्फुरणाभ्युपगमात्, ततश्च तत्र प्रामाण्यवद्विशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यान्तरमपि संपद्यत इति तदपि तत्र स्फुरेद्, न्यायतौल्यात्, नचेष्टापत्तिः; तथा सति द्वितीयप्रामाण्यघटितप्रामाण्यान्तरस्य तत्तत्प्रामाण्यघटितप्रामाण्यान्तराणां च स्वप्रकाशज्ञाने स्फुरणापत्त्या तस्यानुभवविरुद्धापर्यवसितानन्तविषयाभ्युपगमापत्तेः—**इति चेत्, उच्यते**; स्वप्रकाशज्ञाने प्रामाण्यस्फुरणे सति प्रामाण्यवद्विशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यान्तरं संपद्यते चेत्, संपद्यतां नाम, न तस्यापि तत्र स्फुरणमिष्यते, प्रामाण्यतदाश्रययोः तदुभयवैशिष्ट्यस्य च तत्र स्फुरणेऽपि तत्प्रकारकत्व-तद्विशेष्यकत्वयोस्तत्रास्फुरणात् । नहि जलज्ञानानन्तरम् 'इदं जल' मिति 'इदं जलत्वेन जाना'मीति च व्यवहारवदिदं ज्ञानं प्रमाणत्वेन जानामीत्यपि व्यवहारो दृश्यते; येन तयोरपि तत्र स्फुरणमिष्येत । न च स्वप्रकाशज्ञानगतत्वेन तत्स्फुरणावश्यंभावः; तद्गतगुणत्वद्रव्यत्वादिवदस्फुरणसंभवात् । **तथापि** प्रामाण्यस्य स्वाश्रयसहभाननियमरूपस्वतस्त्वाभ्युपगमात् स्फुरणावश्यंभाव इति **चेद्, न**; यत्र प्रामाण्यघटकसर्वोपाधिस्फुरणमस्ति, तत्र प्रामाण्यस्य स्फुरणमित्युत्सर्गरूपस्य नियमस्य यत्र तद्घटकस्य कस्यचिदस्फुरणं तत्रापवादाभ्युपगमात् । तस्मात् स्वप्रकाशज्ञाने प्रामाण्यस्फुरणौत्सर्गिकत्वाभ्युपगतौ न काचिदनुपपत्तिः । प्रसङ्गादुत्पत्तावपि स्वतस्त्वं निरूपयितुं पृच्छति—**ननु किमिति । यद्वा**—ज्ञानमुत्पद्यमानमुत्सर्गतः प्रमारूपमेवोत्पद्यते चेदेवं प्रमाप्रायिकत्वाधीनसमुत्कटतद्वासनावशादप्रामाण्यशङ्कानुदयः प्रामाण्यस्फुरणं चेत्युभयमौत्सर्गिकं भवति, अतः **स्वतःप्रामाण्ये चेति** पूर्ववाक्येनोपक्षिप्तमौत्सर्गिकत्वरूपं ज्ञप्तिस्वतस्त्वमुपपादयितुमुत्पत्तावपि स्वतस्त्वं निरूपयितुं पृच्छति—**ननु किमिति । इयं रूपप्रमेति** । **ननु**—स्वतस्त्वनिर्वचनप्रश्ने तदप्रदर्श्य किमिति प्रमाणमुपन्यस्यते; **अथ** ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वमेव स्वतस्त्वं, तत्तु प्रामाण्यस्य नेष्यते, किंतु तदधिकरणज्ञानव्यक्तेः, अतो नोक्तदोष इति प्रमापक्षीकरणेन सूचितमिति **चेत्, न**; उपन्यस्तनिर्वचनस्य परतस्त्वसाधारण्यात् । नहि परतस्त्वपक्षे प्रमा न ज्ञानं; येन सा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्या न स्यात् । **अथ** ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्यत्वं विवक्षितमिति **चेद्, न**; ज्ञानसामान्यसामग्र्यनुप्रविष्टात्ममनःसंयोगादिरिक्तेन्द्रिय-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति ॥ सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथाच लोकेऽनुभवः—शुक्तिका हि

भामती ।

आह—सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृतता, सा चानिर्वच-

वेदान्तकल्पतरुः ।

जन्माभावादिति—तदुच्यते: इयं रूपप्रमा, अर्थसंप्रयोगत्वानधिकरणैतच्चक्षुर्गतगुणजन्या न भवति, प्रमात्वात् [illegible]

कल्पतरुपरिमलः ।

लिङ्गपरामर्शादिजन्यासु प्रत्यक्षानुमित्यादिप्रमास्वसंभवापत्तेः—इति चेद्, मैवम्; ज्ञानसामग्रीशब्देन प्रमाभ्रमसाधारण-ज्ञानकारणकलापस्य विवक्षितत्वात्, इन्द्रियादीनां च प्रमावद् भ्रमेष्वपि कारणत्वात्, चक्षुषा रजतं पश्यामीति प्रातिभासि-कस्यापि चाक्षुषत्वानुभवात् । प्रमायाः प्रमाभ्रमसाधारणकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वाभावरूपं स्वतस्त्वं यथा सिध्यति तथा साध्यं दर्शयति—अर्थेति । अत्र साध्ये संयुक्तसमवायान्तर्गतसंयोगरूपचक्षुर्गुणजन्यत्वेन विषयभूतरूपगुणजन्यत्वेन च बाधवारणयाऽसंप्रयोगत्वानधिकरणेति चक्षुर्गतेति च गुणविशेषणम् । सामान्याभावविवक्षया चक्षुरन्तरगतगुण-जन्यत्वाभावेनार्थान्तरवारणायैतदिति चक्षुर्विशेषणं, तदविवक्षायां तु नोपादेयम् । न चैवमपि व्यञ्जकतेजोरूपत्वादालोकरूपव-च्चक्षूरूपमपि रूपप्रमाहेतुरिति बाधः; तेजोगतमुद्भूतरूपमेव रूपादिज्ञानहेतुः नतु ऊष्मरूपवदनुद्भूतं चक्षूरूपमिति मतानु-सरणात् । मतान्तरे तु रूपभिन्नेत्यपि विशेषणं देयम् । ननूक्तरूपं स्वतस्त्वं कथमनेन साध्यनिर्देशेन सिध्यति, नहि प्रमाभ्रमसाधारणज्ञानसामान्यकारणकलापाननुप्रविष्टप्रमायां विशेषकारणं संप्रयोगातिरिक्तचक्षुर्गुणरूपं परतस्त्वबादिभि-रिष्यते, येन तज्जन्यत्वाभावसाधनं स्वतस्त्वसाधनं भवेत्; परतस्त्वबादिभिर्हि स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रिय-संनिकर्षो जन्यप्रत्यक्षप्रामाण्यं, यावद्विषयसंनिकर्षो जन्यप्रमामात्रे, ग्राह्ययथार्थज्ञानं च विशेषकारणमिष्यते; नच तद्या-[illegible]दाहृतसाध्यानिर्देशेन [illegible] तत्रादिमस्य विशेषकारणद्वयस्य व्यावर्तनं चक्षुर्गत[illegible] [illegible]र्थं संप्रयोगातिरि[illegible]

रत्नप्रभायाम्—अन्यथाख्यातित्वादिप्रकारविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः । [illegible] [illegible]परोक्षस्य रजतस्य [illegible]शान्तरे बुद्धौ वा सत्त्वायोगात्, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मिथ्यात्वमेवेति भावः । आरोप्यमिथ्यात्वे न युक्त्यपेक्षा, तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह—तथा चेति । बाधा-नन्तरकालीनोऽयमनुभवः, तत्पूर्वं शुक्तिकात्वज्ञानायोगात्, रजतस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं वच्छब्देनोच्यते । आत्मनि निरुपाधिकेऽहंकाराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे दृष्टान्तमाह—एक इति । द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाङ्गुल्या द्विधा भातीत्यर्थः । लक्षणप्रकरणोपसंहारार्थ इति शब्दः ।

एवञ्च न्यायनिर्णये—सर्वेषु पक्षेषु प्रकारविशेषविवादेऽपि पुरोवर्तिनो रजतादित्वेनैव वेद्यतामध्यासो न व्यभिचरतीति युक्तमुक्तलक्षणस्याध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम् । न च तस्य सत्त्वं, बाध्यत्वात्, अन्यत्र रजतादिसत्वस्यामानत्वात् । न च [illegible], अपरोक्षत्वात् । नापि विरोधादेकस्य सदसत्त्वं [illegible]निर्वाच्य-

भावः । न केवलं वादिनामेवायमध्यासः [illegible] अपि तु लौकिकानामपीत्याह—तथा चेति । अनुपहितेदम-रजतादिसंस्कारसहकारिणाविद्यया रजताद्यध्यासवत्, पूर्वपूर्वाहंकारादिवासनानाद्यविद्यया [illegible]चिदात्मन्यनुपहित [illegible]त्यहंकाराद्यध्यास इति निरुपाधिकहंकाराद्यध्यासे दृष्टान्तमाह—शुक्तिकेति । सम्यग्धीसिद्धाधिष्ठान-रूपाभिप्रायेण शुक्तिकाग्रहणं सम्प्रयुक्तस्य मिथ्यारजततत्त्वभानधिया वत्करणम् । अनुभवप्रसिद्धयर्थो [illegible] शब्दः । [illegible]म्बप्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बानां च मिथो भेदधीवज्जीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेदधि[illegible] । [illegible]भ्रमस्य दृष्टान्तमाह—एक इति । एकत्वग्रहो वद्ग्रहश्च पूर्ववत् । लक्षणप्रकरणमुपसंहर्तुमिति शब्द[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रमावत् । तथा एषा प्रमा, उक्तविधगुणज्ञानाधीनज्ञाना न भवति, तथाविधगुणज्ञानाधीनप्रवृत्तिकरी च न भवति, तत

कल्पतरुपरिमलः ।

विशेषणेन विरुद्धम्, संप्रयोगातिरिक्तविशेषणलभ्यं तृतीयस्य व्यावर्तनं चक्षुर्गतविशेषणेन विरुद्धम्; तस्माद् नानेनानुमानेन स्वतस्त्वसिद्धिरिति—**चेत्, उच्यते**; चक्षुर्गतपित्तदोषाभावे शङ्खे श्वेत्यप्रमा तदभावे न, चक्षुर्गतमण्डूकवसाञ्जनाभावे वंशवर्णप्रमा तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां रूपचाक्षुषप्रमायां विशेषकारणत्वेन शङ्खार्हत्वयैव परतस्त्वादिभिरिष्यमाणश्चक्षुर्दोषाभावरूपो यस्तद्धर्मस्तज्जन्यत्वाभाव इह साध्यः । अन्यत्तु प्रमायां विशेषकारणत्वेन शङ्खार्हमेव न भवति । नहि भूयोऽवयवेन्द्रियसंनिकर्षं विना स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमा नोत्पद्यते; तदभावेऽपि संनिकृष्टकिंचित्प्रदेशावच्छेदेन तदुत्पत्तिदर्शनात् । अतस्तत्तत्प्रदेशप्रत्यक्षमात्रार्थं तत्तत्प्रदेशसंनिकर्षापेक्षेति न भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षस्य स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमायां विशेषकारणत्वे मानमस्ति । **एतेन**—स्थूलावयवावच्छेदेन संनिकर्षस्तस्यां विशेषकारणमित्यपि—**निरस्तम्**; स्थूलावयविनि परमाणुद्व्यणुकरूपसूक्ष्मावयवावच्छेदेन संनिकर्षे भ्रमस्याप्युदयाद्, यावद्विषयसंनिकर्षोऽपि न प्रमायां विशेषकारणम्; असंनिकृष्टभागे अतिप्रसङ्गेन शुक्तिरजतादिष्वपि संस्कारस्य स्मृतेर्वा संनिकर्षजस्याभ्युपेयत्वात्, असंनिकृष्टमपि रजतादिकं दोषाद्भासत इति समर्थने तथैवासंनिकृष्टमपि निष्यादिकमभ्रनादिगुणाद् भासत इति समर्थयितुं शक्यत्वेन प्रमायामपि तस्यानुगतविशेषकारणत्वाभावप्रसङ्गात् । विशेष्यवृत्तिविशेषणसंनिकर्षोऽपि न जन्यप्रत्यक्षप्रमानुगतो गुणः; परंपरासंबन्धेन स्फटिकवृत्तेर्लौहित्यस्य तत्र साक्षात्संबन्धावगाहिनि भ्रमे तस्य साधारण्यात्, तत्तत्संबन्धविशेषेण वृत्तिविवक्षायामननुगमात् । **एतेन**—विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षस्तस्यां गुण इत्यपि—**निरस्तम्**; प्राह्ययथार्थज्ञानस्य तु जन्यप्रमामात्रे नान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषकारणत्वं, व्यभिचारेण तदसिद्धेः । **लोके** शाब्दप्रमायां वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानस्य कारणत्वदर्शनात्, यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः बाधकं विना तत्सामान्ययोरपीति व्याप्त्या तत्र तस्य कारणत्वसिद्धिः । नच व्यभिचारः; यत्रास्मदादिगतप्राह्ययथार्थज्ञानं नास्ति, तत्र सर्वत्रोक्तव्याप्तिबलेन परमेश्वरज्ञानस्य तथात्वेनापि कारणत्वकल्पनोपपत्तेरिति **चेद्, न**; अप्रयोजकत्वात् । नच जन्यप्रमात्वावच्छिन्नकार्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गो विपक्षबाधकस्तर्कः; जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नज्ञानसामान्यकारणकल्पनस्य सत्त्वात्, तत्र तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वस्वव्यवस्थितघटत्वपटत्वादिप्रवेशेनाऽननुगतस्यावच्छेदककोटिप्रवेशायोगात् । अन्यथा वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानस्य शाब्दभ्रमे कारणत्वाद् 'यद्विशेषयोरित्युक्तव्याप्त्यैव भ्रममात्रे प्राह्यभ्रमो हेतुः कल्पनीय इति परमेश्वरे नित्यप्रमावद् नित्यभ्रान्तिरप्यङ्गीकरणीया स्यात् । **यत्तु**—तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानमपेक्ष्य लघु तदभाववज्ज्ञानमेव भ्रमेषु दोषोस्तु, तत्तु भ्रमे धर्मिज्ञानरूपं सर्वत्र सुलभमिति नेश्वरे भ्रान्तिकल्पना प्रसज्यते, नचैवं-प्रमायामपि लघु तद्वज्ज्ञानमेव गुणः स्यादिति—वाच्यम्; इष्टापत्तेः, तावतापि परतस्त्वसिद्धेस्तत्फलेश्वरसिद्धेश्चाप्रत्यूहत्वात्—**इति** । **तन्न**; तदभाववत्त्वेन ज्ञानस्य भ्रमविरोधिनस्त्वत्र कारणत्वायोगात्, वस्तुतो यत् तदभाववत् तज्ज्ञानस्य विशेषणज्ञानादिरूपस्य प्रमासाधारण्येन भ्रमासाधारणकारणत्वरूपदोषत्वायोगात् । तदभाववद्विशेष्यकं ज्ञानं दोष इति चेद्, **न**; तदभाववद्विशेष्यकानामपि ज्ञानानां प्रमाकारणानां बहुलमुपलम्भात् । तदभाववद्भ्रमविशेष्यविशेष्यकं ज्ञानं दोष इति **चेत् न**; तदभाववत्त्वविशेषणवैयर्थ्यात्, भ्रमविशेष्यस्यारोप्याभाववत्त्वनियमात् । अस्तु तर्हि भ्रमविशेष्यविशेष्यकमेव ज्ञानं दोष इति **चेद्, न**; एतदपेक्षया भ्रम एव भ्रमे दोष इति कल्पनाया लघीयस्त्वात् । तस्माद् भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षाधीनां शङ्खानर्हत्वात् प्रमान्वयव्यतिरेकशालितया तदर्हस्येन्द्रियदोषाभावस्यैवाधिककारणत्वनिराकरणमनेनानुमानेन कृतम् । चक्षुर्दोषाभावस्य तन्निराकरणमिदम् इन्द्रियान्तरदोषाभावानामधिककारणत्वनिराकरणार्थानामप्येतच्छायापन्नानामनुमानान्तराणामुपलक्षणम् । क्व तर्हि दोषाभावान्वयव्यतिरेकयोर्गतिः ? दोषस्य प्रमाप्रतिबन्धकत्वमेव । सत्यां सामग्र्यां कार्यविरोधि हि प्रतिबन्धकं लोके प्रसिद्धं, नतु नैयायिककल्पितं कारणीभूताभावप्रतियोगि; तैरपि साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वम् इत्यादि वदद्भिः कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेनानभ्युपगतमपि कार्यानुत्पत्तिव्याप्यमात्रं प्रतिबन्धकमिष्यत एवेत्यलं विस्तरेण ॥

ज्ञप्तिस्वतस्त्वमपि अनुमानारूढं करोति—**तथेति** । **उक्तविधेति** । चक्षुर्गतगुणज्ञानाधीनप्रथमप्रामाण्यज्ञानं न भवतीत्यर्थः । स्वतस्त्ववादे प्रथमं प्रामाण्यस्य करणगुणज्ञानानपेक्षज्ञानत्वेऽपि पश्चात् करणगुणेनापि तदनुमानं संभवतीति बाधवारणाय **प्रथमविशेषणम्** । परतस्त्ववादे प्रथममपि प्रमारूपधर्मिज्ञानं करणगुणज्ञानानधीनं संभवतीति सिद्धसाधनवारणाय प्रामाण्यपदम् । **गुणपदं** पूर्ववद् निर्दोषत्वधर्मपरम् । **ननु**—परतस्त्ववादिभिः करणदोषाभावलिङ्गादिव समर्थप्रवृत्तिलिङ्गसंवादाभ्यामपि प्रथमं प्रामाण्यस्य ज्ञेयत्वमिष्यते, तदुभयज्ञेयत्वनिरासोऽनेनानुमानेन न सिध्यतीति—**चेत्, सत्यम्**; समर्थप्रवृत्तिसंवादौ तदयोग्यवैदिकार्थादिज्ञानप्रामाण्यावधारणे न संभवतः, करणदोषाभावाज्ञानं तु सर्वत्र संभवतीति तदधीनप्रथमज्ञानत्वमनेनानुमानेन निरस्तम् । तथा च यस्यां प्रमायां करणदोषाभावलिङ्गकमेव परतस्त्ववाद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयत-

भामती ।

नीयतेत्यधस्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनिर्वचनीयताऽवश्यंभाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्राविरुद्धोऽर्थ इत्यर्थः । आख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्तेहादिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां सिद्धा, अपितु लौकिकानामपीत्याह—तथात्र लोकेऽनुभवः—शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति । न पुनः रजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत्—अन्यस्यान्यात्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह—एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति । पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति—कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम् । अयमर्थः—चिदात्मा प्रकाशते, न वा । न चेत्प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्धर्माणाम्? न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोपः संभवतीति । प्रतिभासे वा न तावदयमात्माऽजडो घटादिवत्पराधीनप्रकाश इति युक्तम् । न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति; विरोधात् । परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, नच ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति कथमस्यां कर्म । नच तदेव स्वं च परं च; विरोधात् । आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः, एवं तस्य तस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः । स्यादेतत्—आत्मा जडोऽपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि कर्तैव, न कर्म; परसमवेतक्रियाफलशालित्वा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

एव, तद्वदेवेति ज्ञप्तिव्यवहारयोरपि स्वतस्त्वसिद्धिरिति । भाष्येऽन्यथाख्यातिः स्वीकृतेति भ्रमं व्यावर्तयन्व्याचष्टे—अन्यस्यान्यधर्मकल्पनेति । अवभासपदव्याख्यानं कल्पनेति । सर्वतन्त्राविरुद्धोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धार्थः, यथा प्रमाणं प्रमेयमिति । रजतवदिति न सादृश्यविवक्षा, अपितु भासते परं रजतवत्, नहि वस्तुतो रजतमिति, मिथ्यात्वं विवक्षितमित्याह—न पुनरिति । एवमारोप्यसिद्ध्यसंभवप्रयुक्ते आक्षेपे परिहृते पुनरात्मनोऽधिष्ठानत्वानुपपत्त्याऽध्यास आक्षिप्यत इत्याह—पुनरपीति । आत्मनो ग्राह्यत्वे स्वग्राह्यत्वं, परग्राह्यत्वं वा । नाद्य इत्याह—न खल्विति । न द्वितीय इत्याह—आत्मान्तरेति । संविदाश्रयत्वेन सिद्धिमाशङ्कते—स्यादेतदिति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

भिन्नं प्रामाण्यग्राहकं प्रवर्तते सैवात्र पक्षे, नतु स्वमर्थप्रवृत्तिसंवादावसितप्रामाण्येति न सिद्धसाधनम् । तदवसितप्रामाण्यायां तु प्रमायां स्वतस्त्वे एतद्घटप्रमा, एतद्घटविषयसमर्थप्रवृत्तिसंवादाधीनप्रथमप्रामाण्यनिश्चया न भवति, प्रमात्वात्, पटप्रमावदित्यनयैव रीत्या तत्राप्यनुमानमुन्नेतुं शक्यमिति न प्रदर्शितम् । एवंच परतस्त्वनिषेधे प्रामाण्यस्य स्वाश्रयसहभाननियमरूपस्वतस्त्वसिद्धिः । ननु—एवं सति यस्यां रूपप्रमायां करणदोषशङ्कया प्रामाण्यसंशये सति तन्निर्दोषत्वनिश्चयेन प्रामाण्यनिश्चयः, तत्र साध्यस्य बाधः स्यादिति—चेद्, न; अतथाभूताया इह पक्षीकरणात्, तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वादेवेति पक्षविशेषणस्य । तथाविधेति । ननु—इह साक्षात्प्रवृत्तेः करणगुणज्ञानाधीनत्वं न निषेध्यम्; परतस्त्ववादिभिरपि तस्याः साक्षात्समानविषयरजतादिज्ञानजन्यत्वस्यैवाभ्युपगतत्वात् । नापि प्रामाण्यनिश्चयद्वारा; प्रामाण्यनिश्चयो न प्रवृत्त्यर्थमपेक्षितः, अनवस्थाप्रसङ्गात्, किंत्वप्रामाण्यशङ्काशून्यं समानविषयज्ञानमेवेति तैरभ्युपगतत्वात् । नच वाच्यं—करणदोषसंशयेन प्रवर्तकज्ञानस्याप्रामाण्यशङ्कया प्रवृत्तिप्रतिबन्धे प्रसक्ते निर्दोषत्वरूपकरणगुणज्ञानजन्येन प्रामाण्यनिश्चयेन तच्छङ्कानिरासपूर्विका यत्र प्रवृत्तिः तत्र तस्याः करणगुणज्ञानाधीनत्वं परतस्त्ववाद्यभिमतं निषेध्यं—इति; स्वतस्त्ववादिभिरपि तस्याङ्गीकर्तव्यत्वेन तन्निषेधे बाधापत्तेरिति—चेत्, सत्यम्; प्रामाण्यनिश्चयवत् प्रवृत्तिरपि करणगुणज्ञानाधीनेति परतस्त्ववादिषु केषांचिन्मतमालक्ष्य तन्निषेधार्थमिदमनुमानम् । सर्वतन्त्रसिद्धार्थ इति । यद्यप्यख्यातिमते अन्यस्यान्यात्मतया भानमेव न सिद्धम्; अन्यथाख्यातिमते तत्सिद्धावप्यन्यात्मताऽनिर्वचनीयेत्येतदसिद्धम्; तथापि प्रागुक्तयुक्त्या तथाऽवश्याभ्युपगन्तव्यतामापाद्य सर्वतन्त्रसिद्धार्थत्वोक्तिः । रजतवदिति न सादृश्यविवक्षेति । ननु—'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रिति सूत्रेण क्रियया सदृशे वतिरनुशिष्टः, नतु मिथ्याभूते, अथ सदृशवाचिनो मिथ्याभूते लक्षणेत्युच्येत, नैतद्युक्तम्; यथा रजतं रजतात्मना भासते, तथा शुक्तिकापि रजतात्मना भासत इति वतिना रजततादात्म्यभानविषयत्वरूपे रजतसादृश्ये शुक्तिकायाः प्रतिपादिते सति असंनिहितस्य रजतस्य तत्तादात्म्यस्य चात्र प्रत्यक्षायोगेनार्थान्मिथ्याभूतरजततत्तादात्म्यसिद्धिसंभवादिति—चेत्, सत्यम्; अर्थतः सिध्यति, रजततत्तादात्म्यमिथ्यात्वे रजतवदवभासत इति व्यवहर्तुर्लोकस्य तात्पर्यं, न तु द्वारभूते शुक्तिकागतरजतसादृश्ये इत्याशयेन सादृश्ये न विवक्षा किंतु मिथ्यात्वे इत्युक्तम् । यद्वा—यथा सादृश्यवाचिन इवशब्दस्य वतेश्च दूरादागच्छन् देवदत्तवद्भातीत्यादिप्रयोगादुत्कटकोटिकसंशयरूपा तादात्म्यसंभावनाऽप्यर्थः । एवं शुक्तिका मिथ्यारजतात्मनाऽवभासत इत्यर्थविवक्षावतां रजतवदवभासत-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

वत्वात्, चैत्रवत् । यथाहि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता; परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्, नतु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि; चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाया इति—तन्न; श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति । उपपद्यते च । तथाहि—योऽयमर्थप्रकाशः फलं, यस्मिन्नर्थश्च आत्मा च प्रथेते, स किं जडः, स्वयंप्रकाशो वा । जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन्किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः । तथाचाभाणकः—'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे' । नच—निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति—चक्षुरादिवदिति—वाच्यम् । ज्ञापनं हि ज्ञानजननम्, जनितं च ज्ञानं जडं सद्रोक्तदूषणमतिवर्तेतेति । एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । तथापि

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्वप्रकाशफलस्य जन्मादिनिषेधेनात्मत्वमुपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । नन्वभ्युपेयते संविदपराधीनप्रकाशेति; आत्मा तु जडः किं न स्यादिति मन्वानं संविदाश्रयत्ववादिनं प्रति आत्मस्वप्रकाशत्ववाद्याह—**तथापीति** । अर्थात्मसंब-

कल्पतरुपरिमलः ।

इत्यादिव्यवहारदर्शनान्मिथ्यात्वमपि तदर्थ इत्याशयेन तथोक्तमिति सर्वमनवद्यम् । **स्वप्रकाशफलस्येति** । ननु—**तथा हीत्यादिग्रन्थेन** प्रथमं संविदः स्वप्रकाशत्वमेवोपपाद्यते, तत्कथं प्रतिपाद्यत्वेन नावतार्यते ? कथं च स्वप्रकाशत्वप्रतिपादनानन्तरं प्रतिपाद्यमानः परपक्षे संविदोऽर्थप्रकाशत्वासंभवः, स्वपक्षे त्वार्थजातस्य संविद्विवर्ततया संविदमेदेन संविदः स्वाभिन्नार्थप्रकाशत्वसंभवश्च प्रतिपाद्यत्वेन नावतार्यते ? तदनन्तरं संविदो जन्मादिनिषेधेन प्रतिपाद्यमानम् आत्मत्वमेव केवलं प्रतिपाद्यत्वेनावतार्यते ?—**उच्यते**; संविदाश्रयत्वेनात्मसिद्धिं वदतां संविदः स्वप्रकाशत्वमभिमतमेवेति तदुपपादनमनुवादमात्रमित्याशयेन तत् स्वप्रकाशफलस्येत्यनुवाद्यकोटौ निवेशितम् । संविदः परपक्षे अर्थप्रकाशत्वासंभवप्रदर्शनपूर्वकम् अर्थजातस्यानिर्वचनीयत्वपक्ष एव तत्संभवोपपादनम् अर्थजातस्यानिर्वचनीयत्वव्यवस्थापनपर्यवसन्नं सत्स्वरूपतोऽननुभूयमानभेदायाः संविदो नार्थोपाधिको भेदस्तस्य मिथ्यात्वादिति संविदो नित्यात्मस्वरूपत्वोपपादकतयैव प्रकृतोपयोगिता । अन्यथा कथं 'सत्यं ज्ञानमिति' श्रुतेर्ज्ञानात्मामेदे तात्पर्यं प्रागेव निश्चेतुं शक्यम् ? इह हि ज्ञानपदमन्तोदात्तमधीयते । अन्तोदात्तस्वरश्च केवलं ल्युडन्ततायां नोपपद्यते । **तथाहि**—ल्युडादेशस्य अन इत्यस्य 'आद्युदात्तश्चे'ति प्रत्ययस्वरेण प्रथमाकारे उदात्ते 'लितीति' लित्स्वरेण प्रकृत्याकारे चोदात्ते 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति शेषनिघातस्वरेण प्रत्ययस्थयोरकारयोरनुदात्तयोः 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकादेशस्वरेण प्रकृत्याकारप्रत्ययाद्यकारयोरेकादेशे चोदात्ते सति प्रत्ययान्त्याकारस्यानुदात्तस्य विभक्त्यकारस्य च 'अनुदात्तौ सुप्पिता'विति सुप्स्वरेणानुदात्तस्य 'अमि पूर्व' इत्येकादेशो भवन् स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषायाऽनुदात्तः स्यात् । तस्य चानुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितादेशो भवेत् । अत एतद् ज्ञानमिति पदं केवलल्युडन्तत्वे स्वरितान्तं स्यात् । यथा काठके 'संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानमिति' । तस्मादन्तोदात्तनिर्वाह्यार्थमिदं ज्ञानपदं ल्युडनन्तरं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तं वाच्यम्; अर्शआदेराकृतिगणत्वात् । तथा सत्यन्तोदात्तस्वर उपपद्यते । अर्शआद्यच्प्रत्यये 'यस्येति चेति' प्रकृतावन्त्यस्याकारस्य लोपे 'चित' इति चित्स्वरेण मत्वर्थीयप्रत्ययस्योदात्तत्वे च सति तस्य विभक्त्यकारस्य चैकादेशस्यापि 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्युदात्तस्यैव भावात् । एवमिह ज्ञानपदप्रक्रियाश्रयणे ज्ञानवत्त्वमेवात्मनः सिध्येद्; न ज्ञानरूपत्वं, किं त्वौणादिकनप्रत्ययान्तत्वेन तत्सिध्येत् । ज्ञाधातोराहत्य नप्रत्ययविधानाभावेऽपि 'उणादयो बहुलमि'ति बहुलग्रहणेन यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि ते भवन्तीति सिद्धेः । औणादिकप्रत्ययान्तत्वे भावार्थत्वमप्युपपद्यते, अर्त्यादिसूत्रविहितमन्प्रत्ययान्तस्य होमशब्दस्येव अन्तोदात्तस्वरश्च युज्यते; नप्रत्ययाकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे सति तस्य तद्विभक्त्यकारेण भवत एकादेशस्याप्युदात्तस्यैव भावात् । एवमुभयथेह ज्ञानपदप्रक्रियाश्रयणसंभवे कथमस्याः श्रुतेः संविदात्मामेदे तात्पर्ये निर्णीयत इत्याकाङ्क्षायां तत्र तत् तात्पर्यनिर्णयार्थामुपपत्तिमुपपद्यते चेति प्रतिज्ञाय तामेवोपपत्तिं प्रदर्शयितुं टीकायां **तथा हीत्यादिग्रन्थः** प्रवर्तितः । अतोऽत्र स्वप्रकाशत्वादिव्यवस्थापनस्य न साक्षादन्वयसंघटनेतीत्थमवतारिका—**नन्वभ्युपेयते इति** । ननु—चाभ्युपगमे को हेतुः; स्वयमभासमानमपि ज्ञानमर्थप्रकाशरूपमस्तु, **नच**—तथात्वे तस्य चक्षुरादिवदर्थप्रकाशकत्वमेव स्याद्, नतु तत्प्रकाशरूपत्वमित्यनवस्थेति—वाच्यम्; अप्रयोजकत्वेनोक्तनियमासिद्धेरिति—**चेद्, न**; तथा सति घटज्ञानादिषु सत्सु कदाचित्संदेहविपर्यासापत्तेः प्रकाशाव्यभिचारिष्वेव सुखादौ संशयविपर्यासानुदयदर्शनात्, एतावन्तं कालं मनसा कदानुवाकानावर्तयन्नासमिति परामर्शानुपपत्तेश्च । न हि तत्तद्वर्णस्मृतीनां स्वस्वकाले भानाभावे तासामग्रिमपरामर्शो भवितुमर्हति । न चेच्चाघटितसामग्रीजन्यनिरन्तरक्रमिकवर्णविषयस्मरणसन्तानोदयकाले मध्ये मध्ये प्रतिस्मरणमनुव्यवसायोत्पत्तिः संभवति । **आत्मस्वप्रकाशत्ववाद्याहेति** । अभ्युपेतव्या [illegible] स्वप्रकाशवायेव । आत्मनः प्रकाशमानत्वं स्वप्रकाशकत्वभेदेनैव उपपादनीयं, नान्यथा । तस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः? एतदायातं—यत्तयोः संविदजडेति । तत्किं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु । स्वभाव एष संविदः स्वयंप्रकाशाया यदर्थात्मसंबन्धितेति चेत्, हन्त पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत्पितृसंबन्धितेति समानम् । सहार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न स्वार्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव इति चेत्, तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ? तथाच न स्वयंप्रकाशा संवित्, नच संविदर्थात्मप्रकाश इति । अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ । एवं चेत् यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ सहेति तावदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ सहेति, तथाच न विवक्षितार्थसिद्धिः । नचातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभावोऽपि । तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसहभाव इति चेन्न; अर्थसंविद इव हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्; अर्थविषयहानादिबुद्धिजननाच्च अर्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तत्किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थ इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु । जाड्याद्देहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयंप्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव स्वद्योतत्वप्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम् । नच प्रकाशस्यात्मानो

वेदान्तकल्पतरुः ।

न्धिन्यां संविद्यजडायामपि नार्थात्मनोः प्रकाशमानतासिद्धिः; पण्डितेऽपि पुत्रे पितुरपाण्डित्यवदित्युक्ते वैषम्यं शङ्कते—**स्वभावेति** । आश्रयविषययोः पारतन्त्र्यनियमात्स्वभावसंबद्धा संवित्, न पुत्रः; पित्रभावेऽपि भावादित्यर्थः । पुत्रगतजन्यत्वमपि नित्यं पितृगतजनकत्वसापेक्षमिति साम्यमाह—**हन्तेति** । अर्थात्मनोः प्रकाशेन सह संवित्प्रकाश इत्युक्ते यः संविदः प्रकाशो यश्चार्थात्मनोस्तौ संविदः सकाशाद्भिन्नौ, अभिन्नौ वा । **नाद्य** इत्याह—**तत्किमिति** । संविदः प्रकाशव्यतिरेके संविदप्रकाशरूपा सती घटवदस्वप्रकाशा स्यात् । आत्मार्थाप्रकाशयोः संविद्व्यतिरेके संविदर्थात्मप्रकाशरूपा न भवेत् किंतु ज्ञापिका स्यात् तथाचानवस्थेत्याशयः । अभेदमाशङ्कते—**अथेति** । संविदश्चार्थात्मनोश्च प्रकाशावित्यर्थः । कथंभूतौ तावित्यपेक्षायां स एवाह—**संविदेवेति** । दूषयति—**एवमिति** । संविदतिरिक्तप्रकाशानङ्गीकारे संविदर्थात्मनां साहित्यमुक्तं स्यात् । तथाच पुत्रपाण्डित्यतुल्यतेत्यर्थः । अर्थसंविदोः सहभावमङ्गीकृत्याऽनुपयोग उक्तः, स एव क्वचिदसिद्ध इत्याह—**नचेति** । अतीतादिबुद्धिस्तत्सहिता तद्विषयहानादिबुद्धिजनकत्वाद्वर्तमानबुद्धिवदिति शङ्कते—**तद्विषयेति**। तद्विषयाश्च ता हानादिबुद्धयश्च इति विग्रहः । तद्विषयहानादिबुद्धिजनकत्वादिति हेतौ तद्विषयत्वविशेषणस्यासिद्धिमाह—**नेति** । तां परिहरति—**हानादिजननादिति** । सिद्धे च हेतावतीतादिसंविदामर्थसहभावसिद्धेस्तद्विषयत्वसिद्धिरित्याह—**अर्थविषयेति** । अर्थविषयहानादिप्रवृत्तिजननाद्धानादिबुद्धेरर्थविषयप्रकाशत्वेऽतिप्रसङ्गं दर्शयन्विशेषणासिद्धिं दृढयति—**तत्किमिति** । **अर्थ इति** सप्तमी । प्रयत्नवदात्मदेहसंयोगोऽर्थविषयप्रवृत्तिहेतुरपि जडत्वान्नार्थविषयप्रकाशश्चेत्संविप्रकाशोऽपि स्वप्रकाशत्वात् स्वमात्रे साक्षी, अर्थे त्वप्रकाशनाद् जड एव; अर्थस्यापि स्वप्रकाशरूपान्तर्भावेन सिद्धिश्चेदर्थसंविद्भेदो न स्यादित्यभिप्रेत्याह—**नन्वयमिति** । मा भूद्भेद इति वदन्तं बौद्धगन्धिनमेकदेशिनं निराकरोत्याक्षेप्ता—**नच प्रकाशस्येति** । सिद्धान्त्यभिमतां संविद्विवर्ततया तदभेदेनार्थसिद्धिमध्यासासंभवं वक्ष्यामीति मन्वानोऽनुवदति—

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रकाशमानत्वं भवतीत्येवमुपपादयितुमाहेत्यर्थः । **अनुपयोग उक्त इति** । सहभावस्य प्रकाशमानतायामनुपयोग उक्तः । उपयोगमङ्गीकृत्य तस्याव्यापकत्वमाहेत्यर्थः । **विशेषणस्यासिद्धिमाहेति** । बाधदोषः स्फुट इति मत्वा दोषान्तरमाहेत्यर्थः । **तां परिहरतीति** । असिद्धिं परिहरन् पूर्ववादी शङ्कत इत्यर्थः । **जडत्वान्नार्थविषयप्रकाशश्चेदिति** । अर्थविषयहानादिजनकत्वमात्रं न ज्ञानस्यार्थविषयतानियामकं, किंतु तज्जनकप्रकाशत्वम्; तथाच जडे देहात्मसंयोगे न प्रसङ्ग इति शङ्कार्थः । **स्वप्रकाशत्वात् स्वमात्रे साक्षीति** । दृश्यवर्गस्य संविद्भिन्नताभ्युपगमे संविदः स्वात्मानं प्रति प्रकाशत्वं ह्यभेदसंबन्धेनैव कृप्तमिति तं प्रति सा जडरूपा देहात्मसंयोगतुल्या न प्रकाशरूपेति नोक्तनियामकेन तस्या दृश्यवर्गविषयत्वसिद्धिरित्यर्थः । **ननु**—यद्विषयत्वनियामकमन्विष्यते तं प्रति प्रकाशत्वं प्रकाशशब्देन न विवक्षितम्; तथा सति ह्यात्माश्रयः स्यात्, किंतु ज्ञानत्वसामान्यं विवक्षितम्, अतो नोक्तदोष इति—**चेद्, न**; एवमपि गगनादीनामतीतानागतयोश्च हानाद्यविषयत्वेन तद्विषयज्ञानाव्यापनात्, ताम्रादिज्ञाने तदुपष्टम्भककालिकादेरप्युपादानजनके कालिकादिविषयत्वस्याप्यापत्तेश्च । **एतेन**—परोक्षापरोक्षवृत्तीनामिच्छाद्वेषवृत्तीनां हानादिव्यापाराणां च तत्तद्भिन्नेऽपि तद्विषये विषयत्वनियमार्थं कस्यचिन्नियामकस्यावश्यान्वेष्यत्वेन तथाभूतं नियामकं संविद्भिन्नेऽपि संविदस्तत्तद्विषयत्वनियामकं भविष्यतीत्यपि शङ्का—**निरस्ता**; संविदः स्वप्रकाशतायामभेदस्य नियामकस्य कृप्तत्वेन दृश्यवर्गप्रकाशतायां नियामकान्तरस्यानुगमावहस्य कल्पयितुमयुक्तत्वात् । **ननु** संविदः स्वभिन्ने नास्ति प्रकाशरूपेतिति ब्रूषे, संवित्प्रपञ्चयोरभेदं च तात्त्विकमपाकुरुषे, अध्यासप्रतिक्षेपार्थं प्रवृत्तश्च नाध्यासिकं तमङ्गीकुरुषे, किंतु जगदान्ध्यमेव वक्तुमध्यवसितोऽसीत्याशङ्क्याह—**सिद्धान्त्यभिमतामिति**।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धर्माणाम्? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो

भामती ।

विषयाः; ते हि विच्छिन्नदीर्घस्थूलतयानुभूयन्ते, प्रकाशश्चायमान्तरोऽस्थूलोऽनणुरह्रस्वोऽदीर्घश्चेति प्रकाशते । तस्मा-दम्बरेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति—युक्तमुत्पश्यामः । नन्वस्य प्रकाश-स्याजानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते । नचानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेनुमर्हति; अतिप्रसङ्गात् । नचार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्य इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यते । तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थनित्यो निरंशः प्रत्यगात्मा अशक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्जति जानातीति प्रत्यङ्, स आत्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वात्, अनंशत्वाच्च अविषयः, तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां=देहेन्द्रियादि-धर्माणां, कथम्, किमाक्षेपे । अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः । कस्मादयमयुक्त इत्यत आह—सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । एतदुक्तं भवति—यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत्सामान्यांशग्रहे कारणदोषवाच्च विशेषाग्रहेऽन्यथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते, येन तदाश्रयैर्दोषैर्दूष्येत । नचांशवान्; येन कश्चिदंशो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत । नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च संभवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षेऽध्यासः । सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोऽवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः । नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्यतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् । स्यादेतत्—अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासः, विषय एव तु चिदात्माऽस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह—युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत् । तथाच यो विषयी स एव

वेदान्तकल्पतरुः ।

तस्मादिति । एवं संविदः स्वप्रकाशतां विषयस्य च तदध्यस्ततामुक्त्वा तस्या आत्मत्वसिद्ध्यर्थमद्वितीयतामाह—नचास्येति । आजानतः स्वभावतः । इत्थं तर्किते आत्मस्वप्रकाशत्वे प्रयुज्यते—देवदत्तसुप्तिकालः, देवदत्तात्मास्तीति व्यवहारहेतुसाक्षात्कारवान्, कालत्वादितरकालवदिति । नच सुप्तावहंवृत्तिरस्ति; नच पुरुषान्तरं साक्षात्कर्तुमर्हति; ईश्वर-मते योगिमते वाऽनैश्वरेत्ययोगजेति च विशेषणीयमिति स्वप्रकाशत्वसिद्धिरिति । तदेवं पक्षान्तरनिरासेन स्वप्रकाश आत्मेति स्थापितम् । अस्मिन् पक्षेऽध्यासाक्षेपकतया भाष्यं योजयति—तदयमिति । प्रत्यक्छब्दार्थमाह—अश-क्येति । प्रतीपं प्रातिलोम्येन । तदेव दर्शयति—निर्वचनीयमिति । कथमिति थमुप्रत्ययान्तस्य किंशब्दस्य रूपम् । तत्र किंशब्द आक्षेपार्थ इत्यर्थः । अप्रथमानत्वपक्षे दूषणं सर्वो हीति । भाष्योक्तमाह—सदातनेऽपीति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

सर्वोऽयं सिद्धान्त्यभिमत एवार्थ आत्मनोऽधिष्ठानत्वासंभवोपपादनार्थमनूद्यते । सिद्धान्ती खलु—संवित् स्वप्र-काशेति तस्याः स्वाभिन्न एव प्रकाशरूपत्वस्य कृत्स्नत्वात् स्वभिन्ने दृश्यवर्गे तस्याः प्रकाशरूपता न संभवति, तात्त्विकश्च तद्दृश्ययोरभेदो न युज्यते, अतो दृश्यवर्गस्य संविद्विवर्ततयाऽनिर्वचनीयेन तदभेदेन प्रकाशमानता । एवं चानुभवा-मीत्येकरूपप्रत्ययदर्शनेन संविदां स्वतो भेदाप्रतीतेरर्थानामनिर्वाच्यतया तद्भेदेन रज्जुरजतादिभ्रमविषयभेदेन भ्रमाधिष्ठान-शुक्तिशकलस्येव भास्करमतरीत्यौपाधिकवस्तुकृतभेदासंभवाच्च नित्या संविदिति नित्यसंविदतिरेकेणात्मकल्पनायां प्रमा-णाभावात् संवित्प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थो निरंशः प्रत्यगात्मेति—मन्यते । तस्य मते प्रत्यगात्मरूपस्य प्रका-शस्य करणदोषाजन्यतया निरंशतया च सामान्यग्रहणविशेषाग्रहणासंभवात् कथमध्यासाधिष्ठानतेत्येवं सिद्धान्तिमता-नुसारेणैवायम् अध्यासाक्षेपः क्रियत इत्याशयः । आजानतः स्वभावत इति । तथाच स्वाभाविकभेदो नानुभूयते, किन्त्वनुभवामीत्येकरूपप्रत्ययेनाऽभेद एवावसीयते । नचानुगतप्रत्ययो जात्यैक्यविषयः; व्यक्तिभेदाप्रतीतौ लाघवेन तस्य व्यक्त्यैक्यविषयत्वकल्पनौचित्यात् । नचेच्छाया अपीच्छामीत्यनुगतप्रत्ययात् स्वतो भेदाप्रतीतेश्च नित्यत्वप्रसङ्गः; ममैत-दिच्छा नष्टा एतदिच्छा उत्पन्नेति नाशोत्पत्त्यनुभवविरोधेनानुगतप्रत्ययस्य जातिविषयत्वकल्पनात् । नच ज्ञान इवेच्छाया-मपि नाशोत्पत्त्यनुभवस्यावच्छेदकवृत्तिविषयत्वं कल्पयितुं शक्यम्; इच्छायामवच्छेदकवृत्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । ज्ञाने तत्कल्पने त्वस्ति प्रमाणम् । सर्वस्य हि प्रपञ्चस्य नित्यैकदृग्ध्यस्तत्वेन प्रकाशमानतोपयोग्यभेद उपपादनीयः, नतु तत्तद्वि-षयस्य तत्तद्दृग्ध्यस्तत्वेन; लब्धात्मन्यधिष्ठाने भासमाने पश्चादध्यासस्य वक्तव्यत्वेन विषयाध्यासात् पूर्वं चाक्षुषादिज्ञानानां विषयं विनापि भानप्रसङ्गात् । नच सर्वस्य प्रपञ्चस्यैकदृग्ध्यस्तत्वे तत्तज्ज्ञानानां विषयनियमासंभवः; अवच्छेदकवृत्ति-स्तद्विषयनियमोपपत्तेरिति भावः । नन्वहंवृत्तिरूपसाक्षात्कारेणार्थान्तरदृष्टमनुमानं; सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानु-पपत्त्या सुषुप्तावहंवृत्तेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् तथाभूतपरामर्शदर्शनस्यैवानुमानप्राहकतर्कतया तवाप्युपजीव्यत्वात्, इत्या-शङ्क्याह—नच सुप्ताविति । सुषुप्तावन्तःकरणत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वेन तदानीमहंवृत्त्यसंभवात् स्वरूपतः सुषुप्तौ साक्षा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽविषयत्वं ब्रवीषि। उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः, असत्प्रत्ययविषयत्वात्; अपरोक्षत्वाच्च

भामती।

चिदात्मा। विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः। तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम्, अतएवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यम्, तथाच नाध्यास इत्यर्थः। परिहरति—उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः। कुतः, असत्प्रत्ययविषयत्वात्। अयमर्थः—सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च; तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोऽपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इव, अभिन्नोऽपि भिन्न इव, अकर्तापि कर्तेव, अभोक्तापि भोक्तेव; अविषयोऽप्यसत्प्रत्ययविषय इव, जीवभावमापन्नोऽवभासते; नभ इव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति। नहि चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशे गृहीतेऽगृहीतं किंचिदस्ति। न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्रूपे न गृह्येरन्। गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेनाविवेचिता इत्यगृहीता इवाभान्ति। नचात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विकः, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्; बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात्। तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैव अनवच्छिन्नस्य अवच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात्, तदध्यासेन जीवभाव इति। तस्य

वेदान्तकल्पतरुः।

भाष्यकारेणात्मनोऽसत्प्रत्ययविषयत्वोपवर्णनेनाविषयत्वस्यासिद्धिरुक्ता, सा न युक्ता, स्वप्रकाशस्य विषयत्वायोगादित्याशङ्क्यौपाधिकरूपेण विषयतामाह—सत्यमित्यादिना। बुद्धिमनःप्राणेन्द्रियाणां परलोकगतौ आश्रयभूतानि भूतसूक्ष्माणि सूक्ष्मं शरीरम्। इन्द्रियाणि बाह्यानि। ननु स्वतोऽविषयत्वमौपाधिकरूपेण विषयत्वमिति किमिति व्यवस्थाप्यते, स्वत एव शुक्तिवद्ग्रहणाग्रहणे किं न स्यातामित्याशङ्क्य निरंशत्वान्नेत्याह—नहि चिदेकरसस्येति। ननु चिद्रूपे भात्यप्यानन्दादि न भातीति दृष्टम्, नेत्याह—न खल्विति। तर्हि साक्षिप्रतिभासे आनन्दाद्युल्लेखोपि स्यादित्याशङ्क्याह—गृहीता एवेति। यथा खल्वभिज्ञायां भासमानमपि देवदत्तैक्यं तत्तेदन्तोपाधिद्वारकसामानाधिकरण्यपरामर्शाद्विविक्तं नोल्लिख्यते, एवं चिद्रूपभानेऽपि दुःखप्रत्यनीकत्वादिरूपेणापरामृष्टा आनन्दादयोऽप्यगृहीता इव भान्तीत्यर्थः। ननु चित्प्रतिभासे तदात्मकानन्दादयो भान्ति चेत्, तर्हि बुद्ध्यादिभ्यश्चैतन्यस्य भेदोऽपि प्रतीयेत; तत्र विद्यमानत्वात्, तथाच बुद्ध्यध्यासायोग इत्याशङ्क्याह—नचात्मन इति। आनन्दादीनां वास्तवत्वाच्चैतन्यैकरसता न भेदस्यापीत्यभानमित्यर्थः यदुक्तं—विषयत्वे युष्मत्प्रत्ययविषयत्वापत्तिः ततश्चानात्मत्वमिति, तत्राह—तस्य चेति। इदमात्मकत्वेन वेद्यत्वमनिदमात्मकत्वेनास्मदुल्लेखश्चोपपद्यते इत्यर्थः। इदमनिदमात्मकत्वं जीवस्य

कल्पतरुपरिमलः।

कृते प्रत्यगात्मनि सुप्तोत्थितपरामर्शस्तात्कालिकाहमर्थानुरागविषयो वक्तव्य इत्याशयः। यथा खल्वभिज्ञायामिति। ननु—देवदत्तोऽयमित्यभिज्ञायामिदमर्थे यद् देवदत्तैक्यं भासते, तद्विविक्तमुल्लिख्यत एव; यत्तु तत्र तत्तद्विशिष्टैक्यं विविक्तं नोल्लिख्यते, तन्नभासत एव; अतो भासमानस्य विविक्तोल्लेखाभावे नेदमुदाहरणमिति—चेद्, न; एकस्मिन्निदमर्थे ऐक्यद्वयाभावेन भासमान एव देवदत्तैक्ये ततोपाधिपरामर्शाभावेन तत्तेदन्ताविशिष्टाभेदरूपतयोल्लेखाभावरूपस्य विविक्तोल्लेखस्य विवक्षितस्य सत्त्वात्। दुःखप्रत्यनीकत्वादिरूपेणेति। ननु—दुःखप्रत्यनीकत्वं दुःखविरोधित्वं, दुःखव्यावर्तकसुखत्वं वा। नाद्यः; स्वच्छन्दनादिविषयभोगदशायां दुःखस्मरणरहितानां तज्जन्यानन्दे दुःखविरोधित्वपरामर्शासंभवात्, तदनुभवस्यासत्कल्पत्वेनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गात्, मुक्तौ कथमपि दुःखस्मरणप्रसक्त्यभावेन मुक्त्यानन्दानुभवस्यापुरुषार्थत्वप्रसङ्गाच्च। अतएव न द्वितीयोपि, मुक्तौ सुखत्वादिप्रकारकानुभवाभावात्—इति चेत्; उच्यते; निरतिशये स्वरूपानन्दे संसारदशायामविद्यान्तःकरणोपधानदोषादस्त्यध्यस्तोऽपकर्षस्तं विनाऽनुभवाभावादिति विवक्षितम्। तथा चाध्यस्तापकर्षयुक्ततया गृहीतोऽप्यानन्दो मेघावरणकृतापकर्षसारालोकवदगृहीत इव भातीति तात्पर्यम्। यद्वा—सकलसांसारिकदुःखविरोधि यत् स्वरूपानन्दे निरतिशयानन्दत्वं तदनुभवाभावादिति विवक्षितम्। तच्च स्वरूपाभिन्नमेव मुक्त्यानन्दानुभवे प्रकारो महावाक्यजन्यब्रह्माभिन्नस्वस्वरूपसाक्षात्कार इवानेदप्रतियोगिब्रह्मरूपमिति न कश्चिद्दोषः। आनन्दादय इत्यादिशब्देन नित्यत्वादयो गृह्यन्ते। आनन्दादीनामिति। ननु—आनन्दादीनामिव बुद्ध्यादिभेदस्यापि वास्तवत्वेनाद्वितीयचैतन्यैकरसताऽवश्याभ्युपगन्तव्या; आत्मनि बुद्ध्याद्यभेदाध्यासवादिनस्तत्र तद्भेदोऽप्यध्यस्त इत्युक्त्ययोगात्, अभेदाग्रहे तदध्यस्तभेदग्रहेतिक्षेपासंभवात्। नच—बुद्ध्यादेः स्वरूपतोऽध्यस्तत्वादात्मनि वस्तुना न तद्भेदो, नापि तदभेद इति—वाच्यम्; अध्यस्तादपि रजतात् शुक्तौ तज्ज्ञानाबाध्यबाधगोचरभेददर्शनात्—इति चेद्, न; शुक्त्यादिगतरजतादिभेदस्यापि 'सर्वप्रपञ्चनिवर्तकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वाभ्युपगमेन तद्वत् संसारदशावस्थाध्यस्यापि बुद्ध्यादिभेदस्य तद्बाध्यत्वोपपत्तेः। यदि च स वास्तव एवाद्वितीयचैतन्यैकरसस्य इष्यते, तथापि न दोषः; बुद्ध्यादिप्रतियोगिकत्वापरमशात् स.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । नचायमस्ति नियमः—पुरोवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति; अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः ।

भामती ।

चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि—कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा संभवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकारणसंघातस्य क्रिया-भोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकरणसंघातेन ग्रथितो लब्धक्रिया-भोगशक्तिः, स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात्, कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च, जन्तुरिति च, क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते । न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते । तथाच श्रुतिः—'अनेन जीवेनात्मना' इति । तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते । नच–अध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास, इत्यन्योन्याश्रयत्वमिति—सांप्रतं; बीजाङ्कुरवदनादित्वात्, पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तम्—'नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः' इति भाष्यग्रन्थेन । तस्मात् सुष्ठूक्तम्—**न तावदयमेकान्तेनाविषय इति** । जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः । **स्यादेतत्**—न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किंतु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तथाच सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह—**अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः** । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा; तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथाऽस्ति, तथापि भेदोपचारः, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति—अवश्यं चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यः, तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्चात्र भवति—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह—**नचायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव**=अपरोक्ष एव **विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्** । कस्मादयं न नियम इत्यत आह—**अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति** । हियस्मादयं । नभो हि द्रव्यं सत् रूपस्पर्शविरहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम् । नापि मानसम्; मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः । तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बालाः=अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति । तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य परत्र नभसि स्मृतिरूपोऽवभास इति । एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति–अवाङ्मुखीभूतमहेन्द्रनील-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तद्धर्मान्वयप्रदर्शनेनोपपादयति—**तथा हीति** । विच्छुरणात् मिश्रणात् । **ननू**पाधिपरिच्छेदमन्तरेणान्य एव परमात्मनो जीवोऽहंप्रत्ययविषयोऽस्तु तत्राह—**न खल्विति** । अस्मत्प्रत्ययविषयत्वमपि जीवस्याहंप्रत्ययविशिष्टेऽन्तःकरणे व्यवहारयोग्यत्वापत्तिर्न कर्मत्वमतो न कर्मकर्तृत्वविरोध इत्युपसंहारव्याजेनाह—**तस्मादिति** । स्वप्रकाशे नावसत्त्वं प्रकाशनान्नारोप इति पक्षः पूर्वपूर्वाध्यासवशादप्रकाशसमर्थनेन निरस्तः । इदानीमप्रथमाने नास्त्यारोप इति पक्षमुपन्यस्यति—**स्यादेतदित्यादिना** । अपरोक्षत्वाभावश्चाप्रथमानता । अपरोक्षभ्रमाधिष्ठानत्वे ह्यपरोक्षेणात्मना भवितव्यम्, स चेन्नापरोक्षस्तस्मिन्नध्यासोपयोगिप्रथनाभावान्नाध्यास इत्यर्थः । रूपरहितद्रव्यत्वात्स्पर्शरहितद्रव्यत्वादिति द्वौ हेतू वक्ति—**नभो हीति** । वायुः स्पर्शनप्रत्यक्ष इति पक्षे द्वितीय एव हेतुः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

ऽप्यगृहीत इव भातीति वक्तुं शक्यत्वात् । अयमपि टीकाकाराणामाचार्याणां च संमतः पक्षः । अतएव सौत्रायशब्दविचारप्रस्तावेऽन्तःकरणाद्यभावस्य ब्रह्मस्वरूपानतिरिक्ततया वास्तवत्वेनैव शुद्धत्वाद्यवगाहिब्रह्मसाक्षात्कारविषयत्वं समर्थयिष्यते—**अस्मत्प्रत्ययविषयत्वमपीति** । **ननु**—चैतन्यस्याखण्डानन्दात्मकशुद्धस्वरूपेणाहंवृत्त्यविषयत्वेऽप्यौपाधिकरूपेण तद्विषयत्वं प्रागनुपदमेवोक्तं, वक्ष्यते च शब्दापरोक्षनिराकरणे, औपाधिकरूपापन्नश्च जीवः, तस्य कथमिह तद्विषयत्वम् औपचारिकमित्युच्यते, तस्य तद्विषयत्वाभावे च तस्यास्मदुल्लेखो न स्यादन्तःकरणमात्रविषयत्वादिदमुल्लेख एव स्यात्—**सत्यम्**; अहमर्थानुप्रविष्टनिदमंशरूपस्य सुखादिसाक्षिणः स्वप्रकाशस्याज्ञानोपाधिकस्य जीवस्याहंवृत्तिविषयत्वं प्रागुक्तं, वक्ष्यते च, इह तु तस्येदमंशस्यैव अहंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वं मुख्यं नास्तीति तदौपचारिकमित्युच्यते । **एवंच न कर्मकर्तृत्वविरोध**—इति चैतन्यकर्मत्वप्रयुक्तस्य विरोधस्य परिहारः । वृत्तिकर्मत्वप्रयुक्तस्य तु पद्मपत्रविधायामुपासनाकर्मत्वप्रयुक्तस्येव कथंचिद्रूपभेदेन परिहार आस्थेयः । अहं सुखीत्याद्यनुभवात्सुखादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वम्, अन्तःकरणविशिष्टरूपेण कर्तृत्वमिति । **अप्रकाशसमर्थनेनेति** । निरतिशया-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते; तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासः, तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते । तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्र-

भामती ।

मणिमयमहाकटाहकल्पमित्यर्थः । उपसंहरति—एवम्—उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारात्, अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनाम्—बुद्ध्यादीनाम् अध्यासः । ननु सन्ति च सहस्रमध्यासाः, तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, नाध्यासमात्रमित्यत आह—तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुः न पुना रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम् । अत्र च 'एवंलक्षणम्' इत्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यशनायादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थहेतुः । नचैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येतेत्यत उक्तम्—पण्डिता मन्यन्ते । नन्वियमनादिरतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या निरोद्धुं; उपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तन्निरोधोपायमाह—तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं—निर्विचिकित्सं ज्ञानं विद्यामाहुः पण्डिताः । प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तविविक्ते बुद्ध्यादिभ्यो बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वतद्धर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तिते, अध्यासापबाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । स्यादेतत्—अतिनिरूढनिबिडवासनानुबिद्धाऽविद्या विद्ययाऽपबाधितापि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविष्यति, प्रवर्तयिष्यति च वासनादिकार्यं स्वोचितमित्यत आह—तत्रैवं सति=एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति, यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते=अन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनान्तःकरणादि न संबध्यते । एतदुक्तं भवति—तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशः, यदनादिमपि निरूढनिबिडवासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । यथाहुर्बाह्या अपि—'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधोऽयत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥' इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्याऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं—सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहार—इति । तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः । इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति—तमेतमविद्याख्यमिति । निगदव्याख्यातम् । आक्षिपति—कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः । सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्त्यापि यथा उषा,

वेदान्तकल्पतरुः ।

दुःखाकरोति वस्तुवृत्तेनादुःखिन दुःखिनं करोतीत्यर्थः । वस्तुस्वरूपं च तदवधारणं चेति कर्मधारयमभिप्रेत्याभिव्यक्तं स्वरूपज्ञानमाह—चिदात्मरूपमिति । निरुपद्रवभूतार्थेति । भावनाप्रकर्षाद्विशदाभं सर्वविषयं ज्ञानमुत्पद्यते । तेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य संस्कारबलादनुवर्तमानविपर्ययैर्न बाधः; कुतः? बुद्धेः परमार्थभावनाजन्याया वस्तुपक्षपातित्वेन प्राबल्यात् । ननु—लङ्घनाभ्यासवन्नैरात्म्यादिभावनापि सातिशयमेव कार्यं जनयति, कथं सर्वविषयज्ञानलाभ? इति शङ्कामपाकर्तुमयत्नवत्त्वेऽपीत्युक्तम् । लङ्घनाभ्यासे हि यो युगमात्रदेशलङ्घने प्रयत्नस्ततोऽधिको द्वियुगदेशलङ्घनेऽपेक्ष्यते । नैरात्म्यादितत्त्वविषयप्रत्ययाभ्यासे तु यादृशः प्रथमप्रत्ययोत्पादे प्रयत्नः तादृश एव द्वितीयादावपि वैशद्याधिक्यं च दृश्यते । तच्च निरतिशयं भवितुमर्हति । यत्र हि योऽभ्यासः कार्योत्कर्षकरः प्राचः प्रयत्नादधिकप्रयत्नमपेक्षत्य, स तत्र निरतिशयकार्योत्कर्षं करोति, पुटपाकाभ्यास इव सुवर्णस्य रक्तसारतामिति । अयत्नवत्त्वेऽप्यधिकप्रयत्नानपेक्षत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपातित्वेनोदयान्निरतिशयोत्कर्षसिद्धिश्चेत्यर्थः । 'तमेत'मित्यादिभाष्यस्या'ध्यस्य लोकव्यवहार' इति भाष्येण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—यदुक्तमिति । प्रमाकरणानि प्रमाणानि नाविद्यावन्तं प्रेरकत्वेनाश्रयन्त्यनुपयोगादित्याक्षेपाभिप्रायमाह—तत्त्वपरिच्छेदो हीति । विरोधाभिप्रायमाह—नाविद्यावन्तमिति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

नन्दात्मकस्य शुद्धत्वस्येति शेषः । अभिव्यक्तं स्वरूपज्ञानमिति । चरमसाक्षात्काररूपायां वृत्तावभिव्यक्तं स्वरूपज्ञानमेवाविद्यानिवर्तकम्; यथा सूर्यकान्तारूढं सौरं तेज एव तृणदाहकं तद्वत्, नतु वृत्तिरविद्यानिवर्तिका जडत्वादित्याशयेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति। उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति। नचाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः संभवति। नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते। नचैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसति असङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते। नच प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्ति-

भामती ।

शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह—**शास्त्राणि चेति**। समाधत्ते—**उच्यते**—**देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य**=तादात्म्यतद्धर्माध्यासहीनस्य **प्रमातृत्वानुपपत्तौ** सत्यां **प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः**। अयमर्थः—प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं, तच्च स्वातन्त्र्यम्। स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम्। तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम्। नच स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति। नच कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापारवान्। तस्माद्व्यापारवद्भ्यादितादात्म्याध्यासात् व्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति॥ अथ मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि, किं नश्छिन्नमित्यत आह—**नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति**। व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः। 'इन्द्रियाणि' इति, इन्द्रियलिङ्गादीनीति द्रष्टव्यम्, दण्डिनो गच्छन्तीतिवत्। एवं हि 'प्रत्यक्षादि' इत्युपपद्यते। व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात्समानकर्तृकता। अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना। किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि? अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तेत इत्यत आह—**नचाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः**—प्रमाणानां व्यापारः **संभवति**। न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्ये व्याप्रियन्ते, मा भूत्कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति। अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आह—**नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते**। सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः। स्यादेतत्—यथानध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन्पटस्य कर्ता, एवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन्भविष्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह—**नचैतस्मिन्सर्वस्मिन्**—इतरेतराध्यासे इतरेतरधर्माध्यासे च असति, **आत्मनोऽसङ्गस्य**—सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य **प्रमातृत्वमुपपद्यते**। व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति, अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापार-

वेदान्तकल्पतरुः ।

अहमभिमानहीनस्येति भाष्यपदं व्याचष्टे—**तादात्म्येति**। तादात्म्याध्यासो देहादिधर्म्यैक्याध्यासः। ममाभिमानहीनस्येत्येतद्व्याकरोति—**तद्धर्मेति**। अध्यासहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तिमुपपादयति—**प्रमातृत्वं हीति**। निर्व्यापारे हि चिदात्मनि प्रमाणप्रेरणं व्यापारः परोपाधिरध्यस्त इति प्रमाणानामविद्यावत्प्रेर्यत्वमित्यर्थः। **दण्डिन इति**। यथा दण्ड्यदण्डिसमुदायलक्षणद्वारेण समूहिपरो दण्डिशब्दः, एवमिन्द्रियशब्दोऽपि इन्द्रियाऽनिन्द्रियप्रमाणपर इति व्यवहार इति। क्रियामात्रोपादानात्समानकर्तृकक्रियाद्वयापेक्षत्वात्प्रत्ययायोगमाशङ्क्यार्थाक्षिप्तकर्तुरुपादानेन परिहरति—**व्यवहारक्रिययेति**। **व्यवहार्याक्षेपादिति**। व्यवहारिण आक्षेपादित्यर्थः। अनुपादाय व्यवहारो न संभवतीत्यनुपपन्नम्, अनुपादानस्य प्रमातृकर्तृकत्वेनासंभवनस्य व्यवहारकर्तृकत्वेन कर्तृभेदादित्याशङ्क्याह—**अनुपादायेति**। नैवमिह संबन्धोऽनुपादाय न संभवतीति, किं तर्हि? अनुपादाय यो व्यवहारः स न संभवतीति। **किमिति पुनरिति** साङ्ख्यस्य शङ्का। **अथ स्वयमेवेति** स्वभाववादिनः। **अथ देह एवेति** लौकायतिकस्य।

कल्पतरुपरिमलः ।

कर्मधारयोक्तिः। **स्वयमेवेति स्वभाववादिन इति**। वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमिव पुरुषभोगापवर्गार्थं प्रधानं स्वयमेव प्रवर्तते इति वदतः साङ्ख्यस्य शङ्कायाः विवरणार्थत्वेन योजयितुं शक्यत्वेऽपि साङ्ख्यमते पुरुषसन्निधानमात्रस्यापेक्षितत्वात्-

१. अस्यार्थः—अध्यासेतरो देहात्मयोगो देहस्यात्मसंयोगो वात्मेच्छयानुविधीयमानत्वं वा तदनुविधानयोग्यत्वं वा तत्कर्मारम्यत्वं वा। नाद्यः आत्मसंयुक्तेन पददेहेनापि तत्प्रसङ्गात्। न द्वितीयः, तदभावेप्यातुरदेहे मातृत्वादिदर्शनात्। न तृतीयः, स्वापादावपि तत्प्रसङ्गात्, तद्योग्यताया यावद्व्यभावित्वात्। न च तदा सर्वकर्मलयान्न शरीरमेवेति वाच्यम्, स्वदृष्ट्या तदभावेऽपि परदृष्ट्या तद्भावात्तस्य तस्मिन् मातृत्वादिधीध्रौव्यात्। न चतुर्थः, भृत्यादिदेहैरपि तत्प्रसङ्गात्, तेषां स्वामिकार्यारम्यत्वात्; अतो देहस्यात्मनि सम्बन्धान्तरासिद्धेरध्यास इति न्यायनिर्णये।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च । पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति, शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले

भामती ।

योगः; असङ्गत्वादित्यर्थः । आतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह—**नच प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति ।** प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थश्चित्स्वभावः प्रमा । कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्, यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत । कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत्, यद्यन्तःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत । तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्थं प्रमाफलं सिध्यति । तस्सिद्धौ च प्रमातृत्वम्, तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्यते । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तेत । तथाच प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । उपसंहरति—**तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । स्यादेतत्**—भवतु पृथग्जनानामेवम् । आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह—**पश्वादिभिश्चाविशेषादिति ।** विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानम् । प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृन्मात्रधर्मान्नातिवर्तन्ते । यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते । तेन तत्सामान्यात्तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्वमनुमेयम् । चशब्दः समुच्चये । उक्तशङ्कानिवर्तनसहितपूर्वोक्तोपपत्तिः अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः । एतदेव विभजते—**यथा हि पश्वादय इति ।** अत्र च **शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति** इति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । **शब्दादिविज्ञाने** इति तत्फलमुक्तम् । **प्रतिकूले** इति चानुमानफलम् । तथाहि—शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

एवं प्रमाणप्रेरकत्वेनाध्यासं समर्थ्य प्रमाश्रयत्वेनापि समर्थयति—**आतश्चेति ।** अवश्यं चेत्यर्थः । मा भूत्प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिः, एतावता कथं प्रमाणानामध्यासाश्रितत्वमित्याशङ्क्य चिदचिद्रूपसंवलितप्रमाणा आश्रयः प्रमातापि तत्स्वभावो भवितुमर्हति; नच चिदचित्संवलनमध्यासमन्तरेणेति संभवन्ति प्रमाणान्यर्थादध्यासाश्रयाणीत्याह—**प्रमायां खल्विति । परिणामविशेष उद्भूतसत्त्वः प्रमेयप्रवण** इति मुखादेर्व्यवच्छिनत्ति । परिणामतया च जाड्यमुक्तम् । यदि चिदात्मा तत्रान्तःकरणेऽध्यस्येत, तर्ह्येव तत्परिणामश्चिद्रूपो भवेदित्यर्थः । **तत्सिद्धौ चेति ।** प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वमित्यर्थः । अनेन **नाऽविद्यावन्त इति** ग्रन्थस्याक्षेपः परिहृतः । **तत्त्वपरिच्छेदो हीति** ग्रन्थस्थं परिहरति—**तामेव चेति । प्रमातृत्वेन चेति ।** अनुपलक्षणे हि प्रमातृत्वशक्तिः स्वयमेव कल्प्या नाध्यासोपपादिका, प्रमा तु चिदचिद्रूपगर्भिणी कल्पयत्यध्यासमिति ॥ **तथाच पारमर्षमिति । शेषलक्षणेऽभिहितम्**—'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तद्दर्शनत्वात्तस्मात्तत्स्वयं प्रयोगे स्यात्' (जै. अ. ३ पा. ७ सू. १८) । **दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र** संशयः; किं साक्षे प्रधाने यजमान एव कर्ता, उतोद्देशत्यागात्मकप्रधाने एव यजमा-

कल्पतरुपरिमलः ।

त्वापेक्षामवदतः स्वभाववादिनो मते स्वयमेवेत्येवकारस्य स्वारस्यमस्तीति स्वभाववादिमतपरतया योजितम् । **प्रमाश्रयत्वेनापि समर्थयतीति । नच प्रमातृत्वमन्तरेणेति भाष्यं** पूर्वभाष्यशेषत्वेन प्रतीयमानमपि **प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति** पूर्वभाष्यगतवाक्येन पौनरुक्त्यपरिहाराय युक्तवन्तपरत्वेन व्याख्यायत इति भावः । **प्रमाश्रयत्वं हीति । नहीन्द्रियाण्यनुपादायेत्यादिभाष्ये** प्रमातृत्वं प्रमाकरणादिप्रयोक्तृत्वरूपं प्रमाकर्तृत्वमिति प्रमाणप्रेरकत्वेनाध्याससमर्थनार्थमुक्तम्, इह तु चिद्रूपतयाऽपरिणामत्वेनाचिद्रूपतया च चिदचित्संवलनरूपा या प्रमा तदाश्रयत्वं केवलचितः केवलाचितश्च न संभवतीति प्रमाश्रयत्वेनाध्याससमर्थनार्थं प्रमातृत्वं प्रमाश्रयत्वमिति व्याख्यायते । यद्यप्युभयथाप्यध्याससमर्थनं प्रत्यगात्मनः कौटस्थ्यं सिद्धं कृत्वा प्रवृत्तं तत्कौटस्थ्ये विप्रतिपद्यमानं प्रति नोपन्यासार्हं; तथापि श्रुतिसिद्धं तत्कौटस्थ्यं प्रामाणिकानां न विप्रतिपत्त्यर्हमिति तात्पर्यम् । **अनेनेति ! नाविद्यावन्तमिति** शङ्काप्रन्थो हि विरोधाभिप्रायः । स तु विद्याया एवाचित्संवलितरूपत्वेनाविद्यागर्भत्वान्नास्ति विरोध इति परिहृत इत्यर्थः । अनुपयोगपरिहारार्थस्तामेवेति ग्रन्थः । अध्यासमपेक्ष्य प्रमाणप्रवृत्तेस्तेन प्रमोपयोगकथनादित्यवतारयति—**तत्त्वेति ।** इह यदि प्रमातृत्वं प्रमाकरणादिप्रेरकत्वरूपं प्रमायां स्वातन्त्र्यं, तदा प्रमाणप्रेरकत्वेनाध्याससमर्थनमेवास्यापि भाष्यस्यार्थः स्यादिति पूर्वभाष्येण पौनरुक्त्यं भवेद्; यदि तु तत्प्रेरणानुकूला शक्तिरिह प्रमातृत्वं तत्राह—**प्रमातृत्वशक्तिरिति । नच**—प्रेरणव्यापारेण कल्पितया शक्त्याध्यास उपपाद्यतामिति-वाच्यम्: प्रथमोपस्थितेन तस्य कल्पकेनैव तदुपपादनसंभवात्, तस्य च कृतत्वादिति भावः । **प्रमा त्विति !** तुशब्दः प्रमाणप्रेरणव्यापारोपस्थित्यनपेक्षोपस्थितिकत्वविशेषद्योतनार्थः । **उद्देशत्यागात्मकेति ।**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती–वेदान्तकल्पतरु–कल्पतरुपरिमलोपबृंहितम् ।

जाते ततो निवर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरितत्तृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति; एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान्बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते, अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः। पश्वादीनां च प्रसिद्धोऽविवेकपुरःसरः प्रत्यक्षादिव्यवहारः, तत्सामान्यदर्शनाद्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते। शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वाऽऽत्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते; तथाऽपि न वेदान्तवेद्यम्, अशनायाद्यतीतम्, अपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदम्, असंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते; अनुपयोगादधिकारविरो-

भामती।

नस्य प्रतिकूलतामनुमिमीत इति । उदाहरति—यथा दण्डेति । शेषमतिरोहितार्थम् । स्यादेतत्–भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि, शास्त्रं तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति । अत्र खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते । तथाच पारमर्षं सूत्रम्—'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात्' (अ. ३ पा. ७ सू. १८) इति । नच देहादि मस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहाद्यतिरिक्तं कंचिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विधेति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह—शास्त्रीये त्विति । तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भिनत्ति शास्त्रीयम् । अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, नत्वस्यासंसारित्वमपि; तस्याधिकारेऽनुपयोगात् । प्रत्युत औपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुरधिकारविरोधात् । प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति । तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता, कथं वाऽभोक्ता कर्मजनितफलभोगभागी । तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते । एवं वेदान्ता अपि अविद्यावत्पुरुषविषया एव । नहि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थाधिगमः । ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्गृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येवावानेषां विशेषः । तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम्।

वेदान्तकल्पतरुः।

नस्य कर्तृत्वम्, अङ्गेषु यथायथमृत्विजामिति । तत्रेदं पूर्वपक्षसूत्रम् । साङ्गप्रधानस्य प्रयोगेऽनुष्ठाने स्वयं यजमानः कर्ता स्यात्, यतः शास्त्रगम्यं फलं प्रयोक्तरि प्रतीयते, कुतः? तल्लक्षणत्वाच्छब्दप्रमाणकत्वादर्थस्य । स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गोद्देशेन भावनां विदधदाख्यातं भावनाक्षिप्तकर्तृसंबद्धं फलमवगमयति । आत्मनेपदेन च फलस्य कर्तृगामिता गीयते । साङ्गं प्रधानं फलसाधनमिति सर्वत्र याजमानत्वे प्राप्ते, सिद्धान्तः–अन्यो वा स्यात्परिक्रयात्साङ्गाद्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि (जै. अ. १ पा. ७ सू. २०)। यदि यजमान एव सर्वत्र कर्ता स्यात् तर्हि दक्षिणाभिः परिक्रयणमृत्विजामनर्थकं स्यात् । तस्मिंश्च परिक्रयो विप्रतिषिद्धः । तत आध्वर्यवादिकमृत्विग्भिरेव कार्यं, तस्मिंश्च परिक्रयद्वारा प्रयोजककर्तृत्वाद्यजमान एव साङ्गफलभागिति । अत्र च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः कर्तृगामिनि फले न विगानमिति पूर्वपक्षसूत्रमपि तावल्लेशे प्रमाणमित्युदाहृतम् । अशनायाद्यतीतपदसूचिताकर्तृत्ववैपरीत्यमाह—प्रयोक्ता हीति । असंसार्यात्मपदसूचिताभोक्तृत्ववैपरीत्यमाह—कर्मजनितेति । अपेतब्रह्मेत्यादुक्ताऽनधिकाररूपवैपरीत्यमाह—अधिकारीति । अधिकारित्वस्य व्याख्यानं स्वामीति । अकर्ता कर्तृत्वशक्तिरहितः । ननु ब्रह्मज्ञानेन कर्मविधयो यदि यदा कदापि

कल्पतरुपरिमलः।

यजमानद्रव्यस्वत्वत्यागोऽन्येन कर्तुमशक्य इति तस्मिन्प्रधाने यजमानस्यैव कर्तृत्वं, तथैव ऋत्विगानमनर्थे दक्षिणादानेऽपि । उपलक्षणमेतत्, फलप्रतिग्रहयोरप्रयतापादकतापःप्रभृतेश्च । एवकारस्तदितराङ्गकलापव्यवच्छेदार्थः । भावनाक्षिप्तेति । ननु—पचन्ति पाचका इत्यत्र भावनाक्षिप्तपाचकरूपकर्तृगामित्वं पाकफलस्य नास्तीति दृष्टमिति—चेद्, न; तत्राकर्तृगामिक्रियाफलार्थकपरस्मैपदबलात्पाकफलस्यान्यगामित्वेऽप्यत्र बाधकाभावेनौत्सर्गिककर्तृगामित्वत्यागायोगादिति भावः । न केवलं कर्तृगामित्वे बाधकाभावमात्रं, तत्र साधकान्तरमप्यस्तीत्याह—आत्मनेपदेन चेति । अनर्थकं स्यादिति । भूतिदानं हि स्वफलार्थं कर्म परैः कारयितुमित्येवं लोके दृष्टार्थमवगतम्; अतो दृष्टार्थपरिक्रयविभिबलात् परेकीतैः कर्म कारणीयमिति नियमोऽवसीयत इति भावः । आध्वर्यवादिकमिति । आध्वर्यवादिसमाख्यायुक्तकाण्डान्तातमङ्गजातं तमाख्यावशादध्वर्यवादिभिः कर्तव्यमित्यधिकरणान्तरव्युत्पादनार्थस्य बुद्धिसौकर्यार्थमत्रोपन्यासः । प्रयोजककर्तृत्वादिति । स्वतन्त्रप्रयोजकसाधारणकर्तृसामान्यपरं साङ्गप्रधानानुष्ठापकप्रयोगविधिगतमाख्यातमिति भावः । अप्रयोक्तेत्यनेन यौगरुत्यपरिहारमाह—अकर्ता कर्तृत्वशक्तिरहित इति । [illegible] ब्रह्मवधादीति । अत्र पातकशब्देन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धाच्च । प्राक्च तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथाहि—'ब्राह्मणो यजेत' इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते। अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा—पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति । तथा देहधर्मान्-स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं, तिष्ठामि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान्-मूकः, काणः, क्लीवः, बधिरः, अन्धोऽहमिति । तथाऽन्तःकरणधर्मान्-कामसंकल्पविचिकित्साध्यवसायादीन् । एवमहंप्रत्ययिन-

भामती ।

स्यादेतत्—यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते; तथाप्युपनिषद्योऽवगम्यमानः शक्रोऽप्यधिकारं निरोद्धुम् । तथाच परस्परापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह—प्राक् च तथाभूतात्मेति । सत्यमौपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात्कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम् । नच परस्परापहतिः; विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथा 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति साध्यांशनिषेधेऽपि 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति शास्त्रं प्रवर्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत्कस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति । अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु श्येनादिशास्त्र इति । अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तत इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति—तथाहीति । वर्णाध्यासः—'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यादिः । आश्रमाध्यासः—'गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत्' इत्यादिः । वयोऽध्यासः—'कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यादिः । अवस्थाध्यासः—'अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्यागः' इति । आदिग्रहणं महापातकोपपातकसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थम् । तदेवमात्मानात्मनोः परस्पराध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति—अध्यासोनाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः' इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतत् । तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह—तद्यथा पुत्रभार्यादिष्विति । देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं च कृशत्वादिवदारोप्य आह—अहमेव विकलः सकल इति । स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलः संपूर्णो भवति । तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरो विकलोऽसंपूर्णो भवति, इति बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिः, तदा कैव कथाऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्वित्याशयवानाह—तथा देहधर्मानिति । देहादेरप्यन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूकत्वादीन्, ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्य अध्यस्तात्मभावस्य धर्मान्कामसंकल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह—एवमहंप्रत्ययिनम्—अहंप्रत्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकरणादौ

वेदान्तकल्पतरुः ।

बाधिष्यन्ते, तर्ह्यप्रमाणं स्युस्तत्राह-नच परस्परेति । महापातकेति । महापातकं ब्रह्मवधादि । उपपातकं गोवधादि । संकरीकरणादीनि- च मनुनोक्तानि । 'खराश्वोष्ट्रवराहाणामजाविकवधस्तथा । संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाऽहिमहिषस्य च ॥ निन्दितेभ्यो धनाऽऽदानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्याभिभाषणम्' मनुस्मृतिः (अ. ११ श्लो. ६८-६९) 'कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् । फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥' (मनु. अ. ११ श्लो. ७०) इति । आदिशब्दात्तदुक्तं जातिभ्रंशकरादि गृह्यते । 'ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यं प्रातिरोध्यमवयोः । जैह्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं हि तत् ॥' (मनु. अ. ११ श्लो. ६९) इति । अभ्यर्हितत्वाद्धर्म्यध्यासः प्रथमं वक्तव्य इत्याशङ्क्याह—तत्राहमिति । गृहीतविवेकत्वात्पुत्रादीनामात्मनि तद्धर्माध्यासासंभवमाशङ्क्याह—देहतादात्म्यमिति । देहगतस्वामित्वस्यारोपे कथं साकल्यवैकल्यारोपसिद्धिस्तत्राह—स्वस्य खल्विति । देहगतस्वामित्वस्य ये सकलत्वविकलत्वे ते चेदात्मन्यध्यस्ते, कथं बाह्यग्रहणं भाष्ये ? तत्राह—बाह्येति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

महापातकमतिपातकं समपातकं चेति त्रिविधं पातकं गृह्यते । जातिभ्रंशकरादि इत्यादिशब्देन प्रकीर्णकं गृह्यते । अनुक्तानाष्टविधपापानन्तर्भूतं पापं प्रकीर्णकम् । एवमेकैकसंज्ञया केषांचित्केषांचित्पापानां क्रोडीकारस्तेषु तेष्वेकरूपनरकादिफलप्रायश्चित्तोपदेशार्थः । देहगतस्वामित्वस्येति । ननु—पुत्रभार्यादिस्वामित्वं देहगतं न भवति; तस्य पुत्रभार्याद्युपचाराधीनभोगाभावात्, तदधीनभोगभाक्त्वव्यतिरेकेण तद्वैकल्यसाकल्यप्रयुक्तवैकल्यसाकल्यार्हस्य स्वामित्वस्याभावात्—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य, तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय, आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां

भामती ।

सोऽयमहंप्रत्ययी, तम् । स्वप्रचारसाक्षिणि—अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि चैतन्योदासीनताभ्यां, प्रत्यगात्मन्यध्यस्य । तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते । चैतन्यमुपपादयति—तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण=अन्तःकरणादिविपर्ययेण; अन्तःकरणाद्यचेतनं, तस्य विपर्ययः चैतन्यं, तेन । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति । तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थसंभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानः, तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वादीजाङ्कुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति । प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृढीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुदृढीकरोति—एवमयमनादिरनन्तः—तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तः—नैसर्गिक इति । मिथ्याप्रत्ययरूपः—मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं, तद्यस्य, स तथोक्तः । अनिर्वचनीय इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय । विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्—आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । प्रतिपत्तिः=प्राप्तिः तस्यै, नतु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं=विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वं । आनन्दरूपस्य सतः, तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपघ्नन्ति । एतदुक्तं भवति—अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात् । तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन् । अपित्वविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते । न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति । आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोह्यते, नतु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन । नहि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते । मिथ्याज्ञानप्रसञ्जितं च तु रूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम् । मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति । स्यादेतत्—प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमुपलभ्यन्ते, तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह—यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । शरीरमेव शरीरकं, तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा, तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या, सा तथोक्ता । एतावानत्रार्थसंक्षेपः—यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

साक्षिशब्दार्थमाह—चैतन्योदासीनताभ्यामिति । सक्रियोपाधेरात्मन्यारोपादात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते इत्यर्थः । चैतन्यमिति । अन्तःकरणादिगतमित्यर्थः । साक्षिणि इति निर्देशात् शुद्धेऽध्यास इति भ्रममपनयति—तदनेनेति । प्रकृतमिति । उपोद्घातरूपेणाध्यासं वर्णयतो भाष्यकारस्य प्रथमं बुद्धिस्थत्वेन प्रकृतं विषयप्रयोजनमित्यर्थः । एवमध्यासे समर्थिते सति प्रसिद्धत्वादजिज्ञास्यत्वमाक्षेपावसरोक्तं निरस्तमित्याह—एतदुक्तमिति । पठ्येरन्निति । भाष्यगतारभ्यन्त इतिपदस्य व्याख्या । अतत्परवेदान्तप्रत्ययो यद्यप्यप्रमा; तथाप्यभ्यस्तो वास्तवकर्तृत्वादिनिवर्तक इत्याशङ्क्याह—नचासाविति । अधिकरणमारचयति—एतावानिति । वेदान्तशास्त्रमनारभ्यमारभ्यं वेति विषयप्रयोजनासंभवसंभवाभ्यां संशयः । वेदान्तैरध्ययनविधिना सामान्यतः प्रयोजनवदर्थावबोधपरतां नीतैर्विशेषतश्च संदिह्यमानार्थतया विचाराकाङ्क्षैराक्षेपादस्याधिकरणस्य श्रुतिसङ्गतिः । समन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपादसङ्गतयः । आशङ्कापनयनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—यद्यपीत्यादिना । अविवक्षितार्थत्वं वेदान्तानां शङ्कितुमशक्यम् ।

आरभ्यन्ते अधीत्य विचार्य इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयः, मोक्षः फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयम् । ननु वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनां भानादात्म्यैक्यमेव तेषामर्थ इति कथमित्यत आह—यथा चेति । शरीरमेव शरीरकं, कुत्सितवात्, तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्यामित्यर्थः । इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

भामती ।

वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयतां कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं; यद्यपि च 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इति न्यायात् मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं; यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते; तथाऽपि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहम्प्रत्ययेन संदेहबाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थाद्व्यच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः । तथाच तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या । नच सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रबुध्येतेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणम् । तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः, श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रामाण्यानभ्युपगमादप्रामाण्यत्वम् । एवं वेदान्ता नाविवक्षितार्थाः, नाप्युपचरितार्थाः, किंतूक्तलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्धत्वात्, प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा,—इत्याशयवान्सूत्रकारस्तज्जिज्ञासामसूत्रयत्—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति ॥

तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम् । नच कर्मज्ञानात्परा चीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किंचिदस्ति, येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवेत्, किंतु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्केतिकर्तव्यतानुज्ञातविषयैर्वेदान्तैराहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम् । तमर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् । तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति । यथा स्वग्रीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चिद्भ्रमान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति । जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयं सचयति । संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथाच शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनात् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान्भाष्यकारः-वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य 'अस्माभिः' इदमादिमं सूत्रम् ॥ पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य पूजितता ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वस्य तुल्यत्वात् । नच कार्यपरत्वात्सर्ववेदस्य सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानामप्रामाण्यशङ्का; लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषेण सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानां मन्त्राणामिव देवतादौ प्रामाण्यसंभवात् । नाप्यनुत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्यं शङ्क्यम्; ब्रह्मात्मैक्यबोधित्वाद्वेदान्तानाम् । अतो नानारभ्यं शास्त्रमित्यर्थः । परिहरति—तथापीति । प्रमाणस्वरूपपर्यालोचनेन मीमांसाऽनारम्भमुक्त्वा प्रमेयस्वरूपालोचनयापि तमाह—नचेति । वक्ष्यमाणेनेति । तत्पुनर्ब्रह्मेत्यादावित्यर्थः ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ वृत्तिव्यक्तस्वरूपज्ञानमभिप्रेत्याह—तत्र साक्षादिति । इष्यमाणत्वेन ज्ञानस्य प्रयोजनसूचनमुपपाद्य संशयसूचनमुपपादयति—जिज्ञासा त्विति । सा हीति । सा न्यायात्मिका मीमांसा अनेन

कल्पतरुपरिमलः ।

इति चेद्, न; तदुपचाराधीनयोषादिभाक्त्वरूपस्य तथाभूतस्य स्वामित्वस्य देहेऽपि संभवात् । प्रमेयस्वरूपालोचनयापि तमाहेति । नच—अहंप्रत्ययसिद्धेन कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना निश्चितस्यापि भोक्तृरूपस्य नित्यत्वविभुत्वादिना संदिग्धतया विषयत्वं स्यादिति—वाच्यम्; सिद्धान्ते तन्निर्णयस्य मोक्षफलत्वानङ्गीकारादिति भावः ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ ननु सूत्रे जिज्ञासापदप्रकृतिप्रतिपाद्यं किम्? अखण्डानन्दरूपब्रह्मस्वरूपज्ञानं, किं वा विचारसाध्यं ब्रह्मनिर्णयरूपं वृत्तिज्ञानम्? नाद्यः; संशयानाक्षेपेण विषयसूचनालाभप्रसंगात् । नहि बहुशो दृष्टेऽपि पुनःपुनरुदित्वरी विषयसौन्दर्यप्रयुक्ता जिज्ञासा संशयमूला । न द्वितीयः; प्रयोजनसूचनालाभप्रसङ्गादित्याशङ्क्योभयमपि विवक्षितं, सौत्रपदानाम् अनेकार्थत्वस्यालङ्कारत्वादित्याह—वृत्तिव्यक्तेति । वृत्तिश्च व्यक्तस्वरूपज्ञानं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः ।

---

१. भाष्यरत्नप्रभायाम्—'मंगलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ' इत्यथ शब्दस्य बहवोऽर्थाः सन्ति । तत्र 'अथ योगानुशासनम्' इत्यत्र सूत्रे यथा अथशब्द आरम्भार्थकः योगशास्त्रमारभ्यत इति तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह—नाधिकारार्थ इति । अयमाशयः—किं जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरमुत विचारलक्षकम्! आद्येऽथशब्दस्यारम्भार्थत्वे ब्रह्मज्ञानेच्छारभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात् स चासंगतः, तस्या अनारभ्यत्वात् । नहि प्रत्यधिकरणं इच्छा क्रियते किन्तु तया विचारः । न द्वितीय कर्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात्, अध्याहृते च तेनैवारम्भोक्तेरथशब्दवैयर्थ्यात् । किन्त्वधिकारि सिद्धयर्थमानन्तर्यार्थतैव युक्तेति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते, नाधिकारार्थः; ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्ग-

भामती ।

तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्; सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च बह्वर्थसूचनात् भवति । यथाहुः– 'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥' इति । तदेवं सूत्रवाक्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टे—**तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते** । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दो दृश्यते, यथा 'अथैष ज्योतिः' इति वेदे, यथा वा लोके 'अथ शब्दानुशासनम्' 'अथ योगानुशासनम्' इति, तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह—**नाधिकारार्थः; कुतः? ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्** । जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च शब्दतः प्रधानं प्रतीयते । नच—यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इत्यत्राप्रधानमपि दण्डशब्दार्थो विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति—युक्तम्; ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूचनार्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात् । तदविवक्षायां तु तदसूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् । नहि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाऽभिधेयप्रयोजने भवितुमर्हतः; अनध्यस्ताहंप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधेऽर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः, कर्मप्रवृत्त्युपयोगितयोपचरितार्थानां वा जपोपयोगिनां वा 'हुम्' इत्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वस्य संभवात् । तस्मात्संदेहप्रयोजनसूचनी जिज्ञासा, इह पदतो वाक्यतश्च प्रधानं विवक्षितव्या । नच तस्या अधिकार्यत्वम्; अप्रस्तूयमान-

वेदान्तकल्पतरुः ।

ग्रन्थेन शिष्यत इत्यर्थः । विषयप्रयोजनब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनफलविचाराणां च प्रतिज्ञानाद्बह्वर्थसूचनता । **लघूनि** असंदिग्धार्थानि । सांशयिकं हि नानार्थस्फोरकत्वेन गुरु । सूचितार्थत्वे हि मुख्यार्थस्याप्यवश्यंभावित्वाद्बह्वर्थत्वसिद्धिः । बहूनामप्रकृतत्वात्तत्रेति निर्धारणायोगमाशङ्क्याह—**तेष्विति** । अथैष ज्योतिरित्यत्रापूर्वसंज्ञायोगिविधिवास्यमानकर्मप्रारंभार्थोऽथशब्दः । अधिकरणं तु (जै. अ. २ पा. २ सू. २२) गुणोपसंहारेऽनुकमिष्यते । प्रधानस्य जिज्ञासायाः शास्त्रेणाप्रतिपाद्यमानत्वात्तत्प्रतिपादनप्रारंभार्थो मा भूत्, ब्रह्मतज्ज्ञानप्रारंभार्थो भवत्वित्याशङ्क्याह—**नचेति** । 'दण्डी प्रैषानित्यत्र हि 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति' मैत्रावरुणस्य प्रैषानुवचने प्राप्तत्वादविवक्षा, इह तु जिज्ञासाया नाविवक्षा कारणम्; प्रत्युत तदविवक्षायां विषयप्रयोजनसूचनं न स्यादित्यर्थः । ननु किं संशयसूचनेन? निर्दिष्टे ब्रह्मतज्ज्ञाने एव विषयप्रयोजने सिध्यतस्तत्राह—**नहीति** । **अप्रस्तूयमानत्वात्** प्रत्यधिकरणमप्रतिपाद्यमानत्वात् । 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' इति सूत्रे 'माङ्माने' इत्यस्य अनुबन्धस्य धातोर्नान्तत्वं निपातितम् । अस्य च पूजितविचारार्थत्वं प्रसिद्धिबला-

कल्पतरुपरिमलः ।

स्वरूपज्ञानविवक्षायां ब्रह्मणो यज्ज्ञानं तदिच्छेत्यर्थकथने 'राहोः शिर' इतिवदुपचारो द्रष्टव्यः । **ब्रह्मतज्ज्ञानप्रारम्भार्थं इति** । ब्रह्म तावत् स्वरूपतो जन्मादिसूत्रेण (ब्र. अ. १ पा. १ सू. २) प्रयोजनरूपतया फलाध्यायेन च प्रतिपाद्यते । तद्विषये प्रमाणयुक्ती ब्रह्मतज्ज्ञानेत्यत्र करणव्युत्पत्तिमता ज्ञानपदेन संगृहीते समन्वयाविरोधलक्षणाभ्यां प्रतिपाद्येते । मुक्तिसाधनब्रह्मज्ञानं भावव्युत्पत्तिमता तेनैव ज्ञानपदेन संगृहीतं सपरिकरं साधनाध्यायेन प्रतिपाद्यते । तस्मादिहाथशब्दस्य ब्रह्मतज्ज्ञानप्रतिपादनप्रारम्भार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति शङ्कार्थः ॥ **दण्डी प्रैषानिति** । इष्टिषु प्रैषस्याध्वर्युः कर्ता, अनुवचनस्य होता; तद्विकृतौ पशावुभयोरपि मैत्रावरुणः कर्ता विधीयते—**मैत्रावरुणः प्रैष्यति चान्वाह चेति** । तत्र प्राप्तत्वाद्दण्डिवाक्ये मैत्रावरुणकर्तृके प्रैषानुवचने विध्यन्वयित्वेन न विवक्षा, किंतु प्रैषानुवचनाङ्गे दण्डग्रहण इत्यर्थः । यद्यपि "क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति" विहितस्य दण्डदानस्य मैत्रावरुणकार्यार्थत्वावगमात् तेन स्थिलोचैः कर्तव्ये प्रैषानुवचने बलार्थमवष्टम्भतया दण्डग्रहणस्य सामर्थ्यादपि प्राप्तिर्भवेत्; तथापि सामर्थ्याद्भवन्ती प्राप्तिस्तेन कर्तव्ये रात्रिसंचारादावपि भवेत्, सा मा भूदिति कार्यान्तरपरिसंख्याफलकः प्रैषानुवचनरूपे कार्ये दण्डविधिरिति दण्ड एव विध्यन्वयित्वेन विवक्षित इति भावः ॥ **प्रत्युत तदविवक्षायामिति** । ननु—विध्यन्वयित्वेनाविवक्षितमपि प्रैषानुवचनमनुवाद्यतया यथा विधेयदण्डान्वयि, एवमिच्छापि प्रारभ्यमाणब्रह्मज्ञानान्वयिनी सती ब्रह्मज्ञानस्य प्रयोजनत्वं ब्रह्मणः संदिग्धत्वं च गमयेत्; इच्छेष्यमाणसमभिव्याहारे चेष्यमाणप्राधान्यं 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादौ कृप्तम्, अत इहापीच्छाप्राधान्यं विहायेष्यमाणप्राधान्यमभ्युपगन्तुं युक्तम्; तस्मात्प्रारम्भार्थतायां न कश्चिद्दोष—**इति चेत्; उच्यते.** एवं सति कृत्यभिव्यक्तनिरतिशयानन्दरूपस्वरूपज्ञानस्येच्छाविषयत्वेनाग्रहणात्परमपुरुषार्थः सूत्रेण साक्षाद्दर्शितो न स्याद्, विविदिषन्तीत्यत्रैव मुक्तिसाधनज्ञानस्य गौणपुरुषार्थताज्ञापनार्थेनेच्छासमभिव्याहारेण निर्णीतोक्तयैव संदेहानाक्षेपादिविषयसूचनं च न सिध्येत्; अतः स्वरूपज्ञानप्रेप्साप्रतिपादनेन तस्य परमपुरुषार्थत्वब्रह्मविषयनिर्णयेच्छाप्रतिपादनेन ब्रह्मणः प्रागविज्ञाततया संदिग्धत्वेन विषयत्वं च सूचयितुं पूर्वोक्तरीत्या जिज्ञास

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्। अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो

भामती ।

स्यात्, येन तत्समभिव्याहृतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः स्यात्, जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्मज्ञानमधिकार्यं भवेत् । नच तदप्यथशब्देन संबध्यते; प्राधान्याभावात् । नच जिज्ञासा मीमांसा, येन योगानुशासनवदधिक्रियेत; नान्तत्वं निपात्य 'माङ् माने' इत्यस्माद्वा 'मान पूजायाम्' इत्यस्माद्वा धातोः 'मन्बध—' इत्यादिनाऽनिच्छार्थे सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् । ज्ञानेच्छावाचकत्वाज्जिज्ञासापदस्य, प्रवर्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्यात्। नच प्रवर्त्यप्रवर्तकयोरैक्यम्; एकत्वे तद्भावानुपपत्तेः । नच स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपरत्वकल्पना युक्ता; अतिप्रसङ्गात्। तस्मात् सुष्ठूक्तम्—'जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्' इति ॥ अथ मङ्गलार्थोऽथशब्दः कस्मान्न भवति? तथाच मङ्गलहेतुत्वात् प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः संपद्यत इत्यत आह—मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् ॥ पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा । नचेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा, लक्ष्यं वा, किंतु मृदङ्गशङ्खध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्यम् । नच कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः । तत्किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथशब्दस्तेषु तेषु न प्रयोक्तव्यः—तथाच 'ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ' ॥ इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह—अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति ॥ अर्थान्तरेष्वानन्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वनिवन्मङ्गलं कुर्वन्, मङ्गलप्रयोजनो भवति; अन्यार्थमानीयमानोदकुम्भदर्शनवत्, तेन न स्मृतिव्याकोपः। नचेहानन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थतेत्यर्थः ॥ स्यादेतत्—पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति, विनैवानन्तर्यार्थत्वम् । तद्यथेममेवाथशब्दं प्रकृत्य विमृश्यते किमयमथशब्द आनन्तर्ये, अथ अधिकार इति । अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे । नचास्यानन्तर्यमर्थः; पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवायात्, नच पूर्वप्रकृतानपेक्षाः तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावे·

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्वतो, नान्तस्य तु तदर्थत्वम् स्मृतिसिद्धमितिमानित्यादिधातुभ्यः सन् भवत्यभ्यासस्य च दीर्घ इत्यर्थः । धातोः कर्मण इत्युत्तरसूत्रे इच्छार्थे सन्विधानादयमनिच्छार्थ इति गम्यते । [illegible]तविचारप्रारंभार्थोऽथशब्दोऽस्तु नेत्याह—नच स्वार्थपरस्येति वाच्याया जिज्ञासायाः संशयसूचनेन वाक्यार्थान्वैयोपपत्तौ न लक्षणा, अधिगतविषयप्रयोजनस्तु स्वत एव विचारे प्रवर्त्यतीत्यर्थः । अथाधिकारार्थ इत्यत्राथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वं वदन् प्रष्टव्यः; किं पूर्वप्रकृतादथशब्दादानन्तर्यमुत निरन्तरादानन्तर्यपक्षात्, नाद्य इत्याह—पूर्वप्रकृतस्येति । द्वितीये पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य किं निरन्तरानन्तर्यपक्षादानन्तर्यं ब्रूयाद् द्वितीयोऽथशब्दोऽधिकारार्थत्वपक्षस्य, उतानपेक्ष्यैव । नाद्यः; अवश्यापेक्षणीयत्वात्पूर्वप्रकृतापेक्षाया अथशब्दस्य तादर्थ्ये सत्यर्थान्तरकल्पनानवकाशात् । न द्वितीय इत्याह—नच प्रकृतानपेक्षेति । एकधर्म्यपेक्षणे हि तत्तद्रूपकयोः पक्षयोस्तुल्यार्थत्वेन विकल्पः कल्प्यत इत्यर्थः । नानेन भाष्येण पूर्वप्रकृतापेक्षाया आनन्तर्यरूपत्वमुच्यते; आनन्तर्यरूपत्वपक्षे विकल्पाप्रतिभानात्, किंतूभयत्रापि ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतप्रकृतसिद्धिरस्ति प्रयोजनमतः फलद्वारेणाव्य·

कल्पतरुपरिमलः ।

ज्ञाननिर्णयज्ञानेच्छाद्वयप्राधान्यमेवाभ्युपेयमिति भावः । स्वतो नान्तस्य त्विति । यद्यपि तस्य पूजितविचारवचनत्वं न व्याकरणस्मृतिसिद्धं 'मान पूजाया'मिति धातोः पूजामात्रवाचित्वात्, 'मान विचारे' इति चुरादिपठितस्य धातोर्विचारमात्रवाचित्वात्; तथापि तयोरन्यतरस्य ग्रहणे धात्वर्थतया विशेषणविशेष्यान्यतरलाभोऽस्तीत्यभिप्रायेणैवमुक्तम् । प्रवर्त्स्यति प्रवर्तिष्यते । 'वृद्भ्यः स्यसनो'रिति वैकल्पिकं परस्मैपदम् । परस्मैपदे 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इति प्रतिषेधादिडागमाभावः । किं पूर्वप्रकृतादिति । किमयमथशब्द आनन्तर्यार्थ इति प्रथमविकल्पोपन्यासपरे पूर्ववाक्ये विकल्पधर्मित्वेन प्रकृतादित्यर्थः । द्वितीये इति । अथशब्दविशिष्टात्पूर्वोक्तकल्पादानन्तर्यशुद्धकल्पाद्वेत्यर्थः । पूर्वप्रकृतस्याथशब्दस्यावश्यमपेक्षणे तमेवापेक्ष्याथशब्दस्य तादर्थ्ये कल्पान्तरोपन्यासार्थकत्वे संभवत्यर्थान्तरस्य विशिष्यापेक्षयाऽऽनन्तर्यस्य कल्पनानवकाशात् । यद्वा—पूर्वप्रकृतस्य प्रथमकल्पस्यापेक्षाया आवश्यकत्वे द्वितीयाथशब्दस्य तादर्थ्ये तन्मात्रापेक्षया आनन्तर्यार्थकत्वे संभवति अर्थान्तरस्य विशिष्यानन्तर्यस्य कल्पनानवकाशादित्यर्थः । आनन्तर्यरूपत्वपक्षे विकल्पाप्र·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते

भामती ।

नासमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः, नहि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथ अनित्या बुद्धिरिति; तस्मादानन्तर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः कस्मान्न भवतीत्यत आह—**पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्** । अस्यायमर्थः—न वयमानन्तर्यार्थतां व्यसनितया रोचयामहे, किंतु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये । सा च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेऽप्यथशब्दस्य सिद्ध्यतीति व्यर्थं आनन्तर्यार्थत्वावधारणाग्रहोऽस्माकमिति । **तदिदमुक्तं 'फलतः' इति । परमार्थतस्तु**—कल्पान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा, नचेह कल्पान्तरोपन्यासः, इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम् । भवत्वानन्तर्यार्थः, किमेवं सतीत्यत आह—**सति चानन्तर्यार्थत्व इति** । न तावत्यस्य कस्यचिदत्रानन्तर्यमिति वक्तव्यं; तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात्, अवश्यं हि पुरुषः किंचित्कृत्वा किंचित्करोति । नचानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः । तस्मात्तत्रात्रानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन्सति तु भवन्ती भवत्येव, **तदिदमुक्तम्--यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षत इति । स्यादेतत्**—धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात् स्वाध्यायानन्तर्यं; धर्मब्रह्मणोऽप्यान्नायैकप्रमाणगम्यत्वात्, तस्य चागृहीतस्य स्वविषये विज्ञानाजननात्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनेनेव नियतत्वात् । तस्माद्वेदा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तिरेक इत्युच्यत इत्याह—**अस्यायमर्थ इति । ननु** उभयथा फलाभेदे किमित्यानन्तर्याग्रहस्तत्राह—**परमार्थतस्त्विति** । अन्यदप्यदृष्टादिकमपेक्ष्य भवन्ती जिज्ञासा यस्मिन्सति भवत्येवेत्यर्थः । **ब्रह्मेति** । स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाया भवितुं योग्यत्वात्तदानन्तर्यमथशब्देन वक्तुं युक्तमित्यर्थः । योग्यत्वे कारणमाह—**ब्रह्मणोऽपीति । अत्रचेति** । स्वाध्यायस्य नित्यत्वात्तदानन्तर्यमयुक्तमिति तद्विषयमध्ययनं लक्षयतीत्यर्थः । **ननु** धर्मजिज्ञासासूत्रे ब्रह्मानुपादानात्कथं

कल्पतरुपरिमलः ।

तिभानादिति । यत्र विकल्पप्रतिभानं तत्रैव पूर्वं विकल्पप्रकृततद्धर्म्यपेक्षार्थको विकल्पान्तरमुखेऽथशब्दः प्रसिद्धो नान्यत्रेत्याशयः । **ननु**—'अथैष ज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'त्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानं, न तु तद्विशिष्टकर्मान्तरविधानमिति पूर्वपक्षोपपादकत्वेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमथशब्दस्य वार्तिककृतोक्तम् । (तन्त्रवार्तिके जै. अ. २ पा. २ सू. २२) अतो विकल्पाभावेऽपि तादर्थ्यप्रसिद्धिरस्तीति—**चेद्, न**; तत्रानन्तर्यार्थत्वमेव पूर्वपक्षेऽभिमतम् । आनन्तर्यमपि हि पूर्वप्रकृतमपेक्ष्य वर्ण्यते । **अतएव तृतीयाध्यायटीकायां संज्ञाधिकरणा** (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. ६–८) नुक्रमणेऽथशब्दस्यानन्तर्यार्थस्यासंबन्धेऽनुपपत्तेरित्यानन्तर्यार्थमादायैव पूर्वपक्षसमर्थनं कृतम् । **आचार्यैश्च तद्व्याख्यानसमये वार्तिककारीयपूर्वप्रकृतापेक्षोक्तेरानन्तर्य एव पर्यवसानमुक्तिभङ्ग्या दर्शितम्**—आनन्तर्यं हि पूर्वप्रकृतापेक्षं, गुणविधिपरत्वे चाश्रयदानार्थमस्ति ज्योतिष्टोमापेक्षा, न कर्मान्तरत्वे; नहि क्रतुः कलन्तरमपेक्षत इत्यर्थ—**इति** । यस्मिन् सति भवन्ती भवत्येवेति ग्रन्थमध्याहारव्यवहितयोजनाभ्यां व्याचष्टे—**अन्यदपीति** । ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वादिति ग्रन्थमपेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे—**स्वाध्यायाध्ययनानन्तरमिति** । इत्थं प्रतीकमुपादाय व्याख्यानं, व्याख्यानेनैव व्याख्येयमूलांशो ज्ञातुं शक्य इति ग्रन्थलाघवार्थम् । एवमुत्तरत्रापि तत्र तत्र दृश्यते । **नन्विति** । धर्मजिज्ञासासूत्रे ब्रह्म विचार्यत्वेन नोपात्तं, किंतु धर्ममात्रम्; अतस्तत्रत्याथशब्दस्य धर्मपरवेदाध्ययनानन्तर्यमर्थः, इह तु ब्रह्मविचारे वेदान्ताध्ययनमपेक्षितमिति तत्साधारणाध्ययनानन्तर्यं ब्रह्मविचारस्य प्रतिपादयितुमिदं सूत्रमारब्धव्यमिति शङ्कार्थः । **ननु**—धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य तेन तत्रत्याथशब्दस्य सकलवेदाध्ययनानन्तर्यमर्थमुपपाद्यास्याथशब्दस्य तेन गतार्थत्वपरिहारार्थमर्थान्तरं वर्णनीयमित्युपपादनमयुक्तम्; तथा सति हि सकलवेदार्थविचारप्रतिज्ञानं तत्रैव कृतमिति स्यात्, एवं कृत्स्नमेवेदं शास्त्रं गतार्थत्वेनानारभ्यं भवेदिति कुतोऽस्याथशब्दस्यार्थान्तर-

---

१. फलतः फलस्येत्यर्थः । ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वं अर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति यस्यात्तस्या अर्थान्तरत्वमथ शब्देनोच्येत । यतः कुतश्चिदर्थान्तरत्वं सूत्रकृता न वक्तव्य, फलाभावात् । यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं तदपेक्षास्तीत्यपेक्षा बलात्प्रकृतहेतुमाक्षिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्यते, तदार्थान्तरत्वमानन्तर्येऽन्तर्भवति हेतुफलभावज्ञानायानन्तर्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कल्पतरुपरिमलः ।

वर्णनप्रत्याशा, नहि कृत्स्नवेदार्थविचारं प्रतिज्ञाय तदेकदेशविचारस्त्यक्तो बुद्धिपूर्वमिति वक्तुं शक्यम्; न वा धर्मविचारार्थं द्वादशलक्षणीं कृत्वा तत्रासूत्रितान् कांश्चिन्न्यायानालक्ष्य तत्संग्रहार्थं द्वादशलक्षणीं शेषं संकर्षकाण्डमपि कृतवतो महर्षिवरस्य भगवतो जैमिनेर्ब्रह्मपरवेदभागविचारे विस्मरणं विघ्नजातं वोत्प्रेक्षितुं शक्यमिति—**चेत्, उच्यते**; धर्मजिज्ञासासूत्रस्य (जै. अ. १ पा. १ सू. १) सकलवेदार्थविचारप्रतिज्ञापरत्वमात्रेणास्य शास्त्रस्य गतार्थत्वं नापद्यते; इह व्युत्पादयिष्यमाणानां सिद्धब्रह्मपरवाक्यार्थनिर्णायकन्यायानां पूर्वतन्त्रव्युत्पादितेभ्यः कर्मपरवाक्यार्थनिर्णायकन्यायेभ्यो विलक्षणत्वात्, किंतु शास्त्रारम्भप्रतिज्ञैक्येन वक्तृभेदेऽप्येकप्रबन्धतामात्रं तदानीमापद्यते; समयबन्धपूर्वकानेककविकर्तृकैककाव्यवत् । तदपि सिद्धान्ते प्रौढ्याभ्युपगम्य मतान्तरमिष्यत एव; तदाश्रित्य हि भाष्यटीकयो'रेक आत्मनः शरीरे भावात्' (जै. ब्र. अ. ३ पा. २ सू. ५३) इत्यधिकरणे देहातिरिक्तात्मास्तित्वस्य शास्त्रप्रथमपादे व्यवस्थापनादत्र तद्व्यवस्थापनं पुनरुक्तमिति शङ्कोद्घाटनं, भाष्यकृता शबरस्वामिना तत्र तत्कृतं न तत्सूत्रारूढमिति समाधानं च करिष्यते । **ननु**—प्रौढ्यापि कथमैकशास्त्र्यमभ्युपगतं; विरुद्धयोरेकप्रबन्धत्वायोगात्, अस्ति हि जैमिनिबादरायणमतयोर्विरोधः, बादरायणेन हि 'शेषत्वात्; पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः' (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. २) 'परामर्शं जैमिनिः' (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. १८) इति च सूत्रे ब्रह्मसंन्यासापलपनं जैमिन्यभिमतमनूद्य दूषितं, **नच**—जैमिनेरन्वारुह्यवादमात्रमनूद्य दूषितं, ननु तन्मतम्, 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्' (ब्र. अ. ४ पा. ३ सू. १२) 'तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि' (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. ४०) इत्यादिसूत्रैः जैमिनेर्ब्रह्मसंन्यासाभ्युपगमस्य बादरायणेनैव प्रतिपादितत्वादिति—वाच्यम्; 'तस्य विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्' (ब्र. अ. २ पा. २ सू. १०) इति साङ्ख्याधिकरणोक्तन्यायेन जैमिनिमतस्य परस्परविरुद्धतयानुपादेयत्वसूचनार्थत्वोपपत्तेः । **किंच** देवताधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. २६-३३) जैमिन्यभिमतं बहुशो देवताप्रत्याख्यानमनूद्य दूषितम् । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' (जै. सू. अ. १ पा. २ सू. १) इत्यादिसूत्रेण वेदस्य क्रियार्थत्वेनैव प्रामाण्यं वक्तव्यमित्यविशेषेणाक्रियार्थानामप्रामाण्यमाशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' (जै. अ. १ पा. २ सू. ७) इति सूत्रेण केवलसिद्धार्थविषयत्वेन भासमानानां वाक्यानां विध्येकवाक्यतया क्रियार्थतामुपपाद्य जैमिनिना यत्प्रामाण्यसमर्थनं कृतं, तदपि बादरायणेन समन्वयसूत्रे (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ४) ब्रह्मविषयाणां वाक्यानामनपेक्ष्य विधिशेषतामक्रियार्थानामेव सतां प्रामाण्यसमर्थनेन प्रत्याख्यातम्; एवं विरुद्धयोरेकप्रबन्धत्वं प्रौढ्यापि कथमभ्युपगतमिति—**चेत्, उच्यते**; ब्रह्मसंन्यासदेवतापलापविषये विरोधस्तावद् नैकप्रबन्धत्वापवादकः; तस्य द्वादशलक्षण्यामसूत्रितत्वेन परस्परविरुद्धमताभिमान्यनेककविकृतरामायणादिवदेकप्रबन्धतोपपत्तेः । **किंच** जैमिनिना तिर्यगधिकरणे 'न देवता देवतान्तराभावादिति' सूत्रेण देवताः कर्मसु नाधिक्रियन्ते; इन्द्रादीनां हविस्त्यागोद्देश्यस्येन्द्रान्तरादेरभावात्, स्वात्मने संकल्प्यमानस्य द्रव्यस्य स्वत्यागासंभवेन यागाद्यनिर्वृत्तेः, इत्येवमुपपादयता देवताभ्युपगम एव स्पष्टीकृतः । देवतानां युगपदेकयागदेशसंनिधानमप्याधानपवमानेष्टिजन्यसंस्कारनिचयम्, आहवनीयादिशब्दार्थमभ्युपगच्छता तस्य संप्रतिपन्नमेव; आहवनीयाद्यभिमानिदेवतां विना निरुक्तसंस्काराधारस्य वक्तुमशक्यत्वाद्, नहि प्रत्यक्षाग्निस्तदाधारः; आधानकाले निहितस्याहवनीयादेः पावमानेष्ट्यनन्तरं त्यागेन तद्गतस्य संस्कारस्य तन्नाशतो नाशादाहवनीयाद्यननुवृत्तिप्रसङ्गात्, अजस्रपक्षेऽप्यनुगतस्य मथनादिना पुनरुत्पादने तदनुवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । **नच** प्रणयनमथनादिजन्यसंस्कारोप्याहवनीयादिशब्दस्यार्थः; अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । पशावौत्तरवेदिकप्रणयनानन्तरमाहवनीयगार्हपत्यताप्राप्त्या प्रणयनस्याहवनीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगाच्च । तस्मादाहवनीयाद्यभिमानिदेवता एव तत्तदायतनविशेषनिहितेषु संभारेषु मथिताग्निनिधानरूपेणाधानेन संस्क्रियन्ते । ताश्च संस्कृता देवता अजस्रपक्षे यजमानशरीरे अग्निदानपर्यन्तं मध्येऽग्निसंस्कारविच्छेदनिमित्तोपजने तत्पर्यन्तं च तेष्वग्निषु संनिदधते । अग्नीनामजस्रधारणाभावे तत्तत्कर्मावसानेष्वाहवनीयादिदेवता गार्हपत्यमनुप्रविशन्ति । पशावौत्तरवेदिकप्रणयने क्रियमाणे तम् आहवनीयोऽनुप्रविशति, तेन प्रागधिष्ठितमग्निं गार्हपत्य इत्येवमादिकमभ्युपगन्तुं युक्तम् । एवं सत्येव 'नान्तराग्निं संचरति यदि पूर्वोऽनुगतः संचर्य पश्चाद्धि स तर्हि गत' इति 'गार्हपत्याज् ज्वलन्तमाहवनीयमुद्धरती'ति च कल्पसूत्रकारवचनं सामञ्जस्यमश्नुते । नहि संस्कारमात्रस्य पश्चाद्गमनं संभवति । नाप्याहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशाभावे गार्हपत्यात् तत्र सत आहवनीयस्योद्धरणं संभवति । **नच** तथा सत्यग्निद्वयसंसर्गनिमित्तकप्रायश्चित्तप्रसङ्गः; तस्य प्रत्यक्षाग्निसंसर्गनिमित्तकत्वात् । **नच** देवतानामाहवनीयादिशब्दार्थतायां "आहवनीये जुहोति" "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयती"त्यादिवाक्यश्रुतं हविःप्रक्षेपश्रपणाद्याधारत्वमपि तासां भवेदित्ययं दोषः; इष्टापत्तेः, 'अभूजो दूतो हविषो जातवेदा श्रवाङ्व्यानि सुरभीणि कृत्वेति' मन्त्रवर्णतः पाकेन हविषां सुरभीकरणस्योद्देश्यदेवतार्थं नयनस्य चैककर्तृकत्वावगतेश्च । **तत्राभिमान्यभिमानविषयाणामभेदाध्यवसायेन समानशब्दव्यपदेश इति चेद्**, इहापि तर्ह्यभेदाध्यास एव गतिरस्तु । एवमग्निसंस्काराधारदेवतानामिव हविरुद्देश्यदेवतानामपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न; धर्मजिज्ञा-

भामती ।

ध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया अप्ययशब्दार्थं इत्यत आह—**स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं** धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः । अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति । तथाच 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाम्यादित्यर्थः । **चोदयति—नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः**, धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः ॥ **अस्यार्थः**—'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्मतयेच्छां

वेदान्तकल्पतरुः ।

तेन गतार्थता, तत्राह—**धर्मशब्दस्येति । नन्विच्छायां** विनियोगो न ज्ञाने इति, तत्राह—**ज्ञानस्यैवेति ।**

कल्पतरुपरिमलः ।

बहुषु यागदेशेषु संनिधानम् आवाहनादिमन्त्रार्थवादावगतं जैमिनिनाप्युक्तप्रायमेव; मानान्तरप्राप्तिबाधाभावे मन्त्रार्थवादादिप्रतिपन्नस्य देवतादेस्तेनाप्यभ्युपगतत्वात् । **नच** तथापि देवतानां कर्मसु गुणत्वप्राधान्याभ्यां विरोधः, बादरायणमतेऽपि फलकरणत्वेन प्रधानतया शब्दबोधितं यागादिकं प्रत्युद्देश्यतया तच्छरीरनिवर्तकत्वेन देवतानां संनिपात्यङ्गत्वरूपतद्गुणत्वसत्त्वात् । सिद्धार्थविषयवाक्यानां विधिशेषत्वं तु जैमिनिनोक्तं विधिसमभिव्याहृतवायुक्षेपिष्ठादिवाक्यमात्रविषयम् । **तथाहि**—धर्मजिज्ञासासूत्रे (जै. अ. १ पा. १ सू. १) ब्रह्ममीमांसासाधारणी वेदार्थविचारप्रतिज्ञा धर्ममीमांसामात्रासाधारणी धर्मविचारप्रतिज्ञा चेति द्विविधा प्रतिज्ञा विवक्षिता; सूत्राणामावृत्त्यानेकार्थप्रतिपादकत्वस्यालंकारत्वात् । **अत एव—'अथातः शेषलक्षणम्'** (जै. अ. ३ पा. १ सू. १) **इति तृतीयाध्यायाद्यसूत्रं वार्तिककृता—** 'द्विलक्षण्याः परं शिष्टं यावत्किंचन लक्षणम् । सत्सर्वं वक्तुमारब्धमथातः शेषलक्षणम्' इत्यवशिष्टदशाध्यायार्थविचारप्रतिज्ञापरं व्याख्यायानन्तरं तृतीयाध्यायार्थशेषशेषिभावविचारप्रतिज्ञापरत्वेनापि—**व्याख्यातम्** । एवंच यथा शेषः परार्थत्वात् ते द्वितीयसूत्रमारभ्य तृतीयाध्यायसूत्राणि शेषशेषिभावमात्रविषयाणि, एवं चोदनासूत्रं (जै. अ. १ पा. १ सू. २) आरभ्य द्वादशलक्षणीसूत्राणि धर्ममात्रविषयाणि । अतएव चोदनासूत्रे धर्मस्यैव विधिगम्यत्वं लक्षणमुक्तं, नहि ब्रह्मणो विधिगम्यत्वमस्ति, अतः 'तस्य निमित्तपरीष्टिः' (जै. अ. १ पा. १ सू. ३) इति सूत्रे धर्मप्रमाणमेव परीक्ष्यत्वेन प्रतिज्ञातमिति तदनुसारेण 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' (जै. अ. १ पा. २ सू. १) इति सूत्रं धर्मप्रमाणत्वेनाभिमतस्य क्रियार्थत्वेनैव तत्प्रामाण्यं वक्तव्यमित्येतत्परम् । 'विधिना त्वेकवाक्यत्वा' (जै. अ. १ पा. २ सू. ७) दिति सूत्रमपि धर्मप्रमाणत्वाभिमतक्रियाविधिसमभिव्याहृतवायुक्षेपिष्ठादिवाक्यमात्रविषयमिति न कश्चिद्विरोधः । नचैवं—कर्मब्रह्मविचारशास्त्रयोरैकशास्त्र्याभ्युपगमे ब्रह्मजिज्ञासासूत्रगताथशब्दस्य कर्मविचारानन्तर्यमर्थः स्यादिति-वाच्यम्; भाष्योक्तरीत्या ब्रह्मविचारे कर्मानुष्ठानस्यापेक्षानियमाभावेन तदप्रसक्तेः । नहि ज्वरादिवाजीकरणान्तचिकित्साप्रतिपादकानां वैद्यकसंहिताग्रन्थानामेकग्रन्थत्वमात्रेण वा तच्चिकित्साप्रकरणं विचारयिष्यता ज्वरचिकित्सामारभ्य विचारणीयम् । तत्तद्विचाराधिकारिवैलक्षण्यमिहापि तुल्यम् । तस्मादनपेक्षितं हि वेदार्थविचारलोपाधिकल्प्यमैकशास्त्र्यं नातिविरुद्धमिति प्रौढ्या तदभ्युपगमे न कश्चिद्दोषः । **यद्वा**—धर्मशब्दस्येत्यादिटीकाग्रन्थेन जिज्ञास्यसमर्पणार्थस्य धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वं नोक्तं; किंतुतःशब्दोक्ते

---

१. अत्र न्यायनिर्णये—दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च नियमेन पूर्ववृत्तमिति सम्बन्धः । ननु धर्मजिज्ञासासूत्रे पूर्ववृत्तस्योक्तत्वान्नात्र वक्तव्यं शिष्यते, तत्राह—स्वाध्यायेति । विध्यधीनसाङ्गाध्ययनलब्धस्वाध्यायादानन्तर्यं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः साधारणमतो नात्र पृथक्कथनीयम् । यद्वा समानं नात्यन्तमनपेक्षितं नापि स्वयमेव प्रयोजकमतस्तन्न शास्त्रारम्भे पुष्कलकारणमित्यर्थः । अत्र रत्नप्रभायां च—नन्वस्तु धर्मविचार इव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमित्यत आह—स्वाध्यायेति । समानं ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न पुष्कलकारणमित्यर्थः ।.....न तावत् पूर्वतन्त्रस्यं न्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुष्कलं कारणं, तस्य धर्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात् । नापि कर्मनिर्णयः तस्यानुष्ठानहेतुत्वात् । न हि धूमाग्न्योरिव धर्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति, यया धर्मज्ञानात् ब्रह्मज्ञानं भवेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणाम् । तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावङ्गभावो यज्ञादीनाम्; वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः । नच–वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षत इति—युक्तम्; अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसंगतीनां समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतानुसंधानवतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । तद्बोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयः, तस्मिन्सति तदर्थानुष्ठापरिवर्जनम्, ततश्च तद्बोध इति । नच—वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति—सांप्रतम्; विशेषहेतोरभावात् । ननु–'तत्त्वमसि' इतिवाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुमापाततोऽशुद्धसत्त्वैः, योग्यताविरहनिश्चयात् । यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्दधाना योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति–चेत्, तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि? प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे, कृतं कर्मभिः । तस्मात् 'तत्त्वमसि' इत्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा, तन्मूलया चोपपत्त्या व्यवस्थाप्य, तदुपासनायां भावनाऽपराभिधानायां दीर्घकालनैरन्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः । यथाहुः—'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः' इति । ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः । अतएव श्रुतिः—'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति । विज्ञाय=तर्कोपकरणेन शब्देन, प्रज्ञां=भावनां कुर्वीतेत्यर्थः । अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकल्मषनिबर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुषसंस्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्मभावनाम्, अनाद्यविद्यावासनां समूलकाषं कषति, ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नः केवलो विशदीभवति । अतएव स्मृतिः—'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इति च । अपरे तु—ऋणत्रयापाकरणे ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः । अस्ति हि स्मृतिः

वेदान्तकल्पतरुः ।

अर्थतः प्राधान्याद् ज्ञानस्य तत्रैव विनियोग इत्यर्थः । साक्षात्कारोपयोगं यज्ञादीनामाह—तत्रापीत्यादिना । विशेषहेत्वभावोऽसिद्ध इत्याह—तत्त्वमसीति । योग्यतावधारणे कर्म किमप्रमाणतयोपयुज्यते, उत प्रमाणतया । नाद्यः; अप्रमाणाप्रमाणकार्योत्पादव्याघातादित्याह—तत्किमिति । प्रमाणं कारणं यस्य तत्तथा । न द्वितीयः; कर्मणः प्रमाणत्वप्रसिद्ध्यभावादित्याह—प्रत्यक्षादीति । पातञ्जलसूत्रे स इति चित्तवृत्तिनिरोध उक्तः । दृढभूमिः तत्त्वप्रतिपत्तौ दृढ उपाय इत्यर्थः । नित्यानामेव संस्कारद्वारा भावनाङ्गत्वमुक्त्वा सर्वकर्मणामुत्पत्तिविधिविहितरूपमुपादाय भावनाङ्गतां विनियोगवच-

कल्पतरुपरिमलः ।

वेदस्य विवक्षितार्थत्वरूपे धर्मविचारप्रतिज्ञाहेतौ धर्मरूपस्यैवार्थस्य विवक्षितत्वं न विशेषणं, किं तर्हि, कृत्स्नस्य वेदार्थस्य; अतो धर्मविचारप्रतिज्ञायां यागादिकार्यसमर्पकोऽपि धर्मशब्दो हेतुशरीरगतमथशब्दं समभिव्याहारवशात्तावन्मात्रपरं न कुर्याद्, अपितु वेदार्थसामान्यपरमेव कुर्यादित्येतावदुक्तम् । तदेतत्प्रथमसूत्रार्थव्याख्यानावसाने टीकावाक्यैराचार्यवाक्यैश्चव्याख्यानेन च स्पष्टीभविष्यति । ननु च—विवक्षितार्थत्वे हेतौ वेदार्थसामान्यस्य प्रवेशोपवर्णनेन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थ इति प्रकृते सिषाधयिषितोऽर्थः कथं सिध्येदिति—चेत्, इत्थम्; धर्मशब्दसमभिव्याहारे विद्यमानेऽपि यथा हेतावर्थशब्दो वेदार्थमात्रपरोऽङ्गीकृतः, विशिष्य धर्मपरवेदभागस्यार्थविवक्षोपन्यासे वेदान्तभागस्यार्थविवक्षानङ्गीकृतेति तद्वदर्थपरभागोऽप्यविवक्षितार्थोऽस्तीति शङ्कानिरासोपयोगात्; एवमध्ययनानन्तर्यमपि कृत्स्नवेदस्याध्ययनानन्तर्यरूपमङ्गीकर्तव्यम्; अध्ययनविधेरेकदेशाध्ययनानुष्ठापनेन पर्यवसानाभावादिति दृष्टान्तमुखेन सिध्येदित्यलं विस्तरेण अर्थतः प्राधान्यादिति । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति सामान्यन्यायादिच्छेष्यमाणसमभिव्याहृताविध्यमाणं प्रधानमिति स्वर्गकामपदादिषु कृतो विशेषन्यायो बलवानिति भावः । साक्षात्कारोपयोगमिति । ब्रह्मोपासनाकालेऽपि तदङ्गतया कर्माण्यनुष्ठेयानीति समुच्चयवादी तदनुष्ठानापेक्षितकर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थमिच्छति; अतस्तस्य तादर्थ्यसिद्ध्यर्थं कर्मणामुपासनाङ्गत्वमुपपादयितुं तेषामुपासनाजन्यसाक्षात्कारोपयोगमाहेत्यर्थः । असिद्ध इत्याहेति । शङ्कावादीति शेषः । प्रमाणत्वप्रसिद्ध्यभावादिति । यद्यपि प्रमाणत्वाभावेऽप्यसंभावनादिमूलकल्मषनिर्हरणद्वारा योग्यतावधारणे तत्त्वमसिवाक्यार्थज्ञाने वा प्रमाणसहकारित्वेन कारणत्वमुपपद्यते, अन्यथा वक्ष्यमाणस्य कर्मणां साक्षात्कारोपयोगस्यापि निर्वोढुमशक्यत्वात्; तथापि विविदिषन्तीत्यत्र फलरूपवेदनमानन्दसाक्षात्कारतया मुख्यपुरुषार्थरूपमेव प्राप्यं, मुख्यसंभवे गौणग्रहणस्यान्याय्यत्वादिति तात्पर्यम् । संस्कारद्वारेति । यद्यपि कल्मषनिबर्हणमृणत्रयापाकरणमिति संस्कारपक्षाद्भिन्नमपि पक्षद्वयमुक्तं तथापि तदपि पक्षद्वयं सामान्यतः संस्कारपक्ष एवानुप्रविशति, प्रथमाधानवत्कल्मषनिबर्हणादेरपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

—'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति । अन्येतु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, क्रत्वर्थस्यैव खादिरत्वस्य वीर्यार्थताम्, 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इति न्यायात् । अतएव पारमर्षं सूत्रम्—'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. २६) इति । यज्ञतपोदानादि सर्वम्, तदपेक्षा ब्रह्मभावनेत्यर्थः । तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं, यदि वा पारमर्षं सूत्रं, सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विशेषणत्रयवती, अनाद्यविद्यातद्वासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पत इति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि । नचैतानि दृष्टादृष्टसामवायिकाराद्रुपकारहेतुभूतौपदेशिकातिदेशिकक्रमपर्यन्ताङ्गग्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधिका-

वेदान्तकल्पतरुः ।

नवशेनाह—**अन्ये त्विति । संयोगः** शेषत्वबोधनं **चतुर्थे चिन्तितम् । एकस्य त्विति** । 'खादिरे पशुं बध्नाति' 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीते'ति च श्रूयते । **तत्र संशयः**, किं काम्ये इव खादिरता नित्येपि स्यादुत नेति । तत्र फलार्थत्वेनानित्याया नित्यप्रयोगाङ्गता न युक्ता । यत्तु नित्येपि खादिरत्वश्रवणं, तत्काम्यस्यैव पशुबन्धनयुक्तयूपाश्रयशनार्थं, ततो न नित्ये खादिरतेति प्राप्ते-राद्धान्तः; **एकस्य** खादिरत्वस्य **उभयत्वे** क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वचनद्वयेन क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमान्न नित्यानित्यसंयोगविधिविरोधः । नचाश्रयदानाय नित्यवाक्यम्; संनिधानादेवाश्रयलाभात् । तत उभयार्था खादिरतेति (जै. अ. ४ पा. ३ सू. ५) । **विशेषणत्रयवतीति** । आदरनैरन्तर्यदीर्घकालत्ववतीत्यर्थः । कर्मापेक्षत्वेन ब्रह्मभावनायास्तदवबोधापेक्षामुपपादयन् **कर्मावबोधानन्तर्यमिति भाष्यं** घटयति—**नचेति । दृष्ट उपकारस्तुषविमोकादिः, अदृष्टः** प्रोक्षणादिजः प्रयाजादिजश्च । स चासौ यथायोगं **सामवायिकः** क्रतुस्वरूपसमवायी, **आराद्** दूरे फलपूर्वसिद्ध्युपकारश्च; तस्य **हेतुभूतानि औपदेशिकानि** प्रत्यक्षविहितानि **आतिदेशिकानि** प्रकृतेर्विकृतावतिदेशप्राप्तानि **क्रमपर्यन्तानि** क्रमेणाप्यवच्छिन्नान्यङ्गानि तेषां **ग्रामः** समूहस्तत्सहितं परस्परविभिन्नं कर्मस्वरूपं, तदपेक्षिताधिकारिविशेषश्च, तयोः परिज्ञानं विना कर्माणि न शक्यान्यनुष्ठातुमित्यन्वयः । **औपदेशिकातिदेशिकेति** शेषलक्षणादारभ्योपरितनतन्त्रस्यापेक्षोक्ता । **क्रमपर्यन्तेति** पञ्चमनयस्य । **अङ्गग्रामेति**

कल्पतरुपरिमलः ।

संस्कारत्वाऽविशेषादिति तात्पर्यम् । **किं काम्यैव खादिरता नित्येऽपि स्यादिति** सिद्धान्तकोटिः पूर्वपक्षाद्विशेषसिद्ध्ये । काम्यैवेत्यवधारणम् । अन्यथा यदा क्वचित्प्रयोगे वीर्यकामनया काम्या खादिरतोपादीयते, तदा तया पशुनियोजनरूपस्य नित्योपकारस्यापि प्रसङ्गात्सिद्धेः काम्या क्वचिन्नित्येऽपि भवतीत्यतस्मिन्नर्थे पूर्वपक्षिणोऽपि संप्रतिपत्त्या ततः सिद्धान्तकोटेर्विशेषो न सिध्येत् । किं केवलकाम्यैव खादिरतेत्यङ्गीकृत्य सा सर्वत्र नित्येऽपि स्यादित्युच्यते, अथवा यथा खादिरता वीर्यकामवाक्येन फलार्थतया काम्या, एवं खादिरे पशुमिति वाक्येन क्रत्वर्थतया नित्यापीत्यभ्युपेत्येति विकल्प्यार्थं नित्यानित्यसंयोगविरोधेन निराकृत्य **द्वितीयमाशङ्कते—यत्त्विति** । सिद्धरूपः खादिरतरुरननुष्ठीयमानो वीर्यफलाय न प्रभवेदिति तस्य पशुबन्धनयुक्तयूपरूपाश्रयानुरागेण साध्यतोपपादनीया । यद्यपि यूपप्रातिपदिकार्थोऽपि सिद्धरूपः; तथापि पशुबन्धनक्रियायुक्तत्वाकारेण भवति खादिरतरोरपि तदनुरागे सति साध्यता । एवंच खदिरस्य फलसंबन्धं बोधयद् वीर्यकामवाक्यं तस्याश्रयसंबन्धमपि बोधयितुं न शक्नोति, वाक्यभेदप्रसङ्गादित्याश्रयसंबन्धस्यान्यतः प्राप्त्यपेक्षायामपेक्षितसमर्पणेन फलवाक्यान्वयि खादिरे पशुमिति वाक्यं न खदिरस्य क्रत्वर्थतामपि बोधयितुं शक्नोतीति न ततः क्रत्वर्थत्वसिद्धिरित्यर्थः । **नच**—यथा 'अपः प्रणयन्ती'त्यस्य संनिधाने 'गोदोहनेन पशुकामस्ये'ति फलार्थं विधीयमानस्य सिद्धरूपस्य गोदोहनस्यापां प्रणयनं संनिधानादाश्रयो भवति, एवमिहापि संनिधानादेव यूप आश्रयो लभ्यत इति—वाच्यम्; अपां हि गार्हपत्यदेशे प्राह्याणामाहवनीयदेशं प्रति नयनरूपं यत् प्रकृष्टनयनं प्रणयनशब्दवाच्यं तस्य गोदोहपात्रस्य चाधाराधेयभावो लोकसिद्ध इति युक्तस्तत्र योग्यतया संनिहितस्याश्रयत्वत्वम्, इह त्वतीन्द्रियातिशयविशेषविशिष्टस्य यूपस्याहवनीयवदलौकिकत्वात् तं प्रति न लोकसिद्धः खदिरस्य प्रकृतिभाव इति खादिरे पशुमिति वाक्येनैव तस्याश्रयसंबन्धो बोधनीय इति भावः । अत्र खादिरे पशुमित्यस्य नित्यवाक्यत्वं सिद्धान्त्यभिमतमनूदितम्; पूर्वपक्षे फलवाक्यैकवाक्यतापन्नस्य तस्य नित्यवाक्यत्वाभावात् । **एकस्य खादिरत्वस्येत्यादिना** एकस्योभयात्मकत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधो नास्ति, विनियोजकप्रमाणमेदादिति सिद्धान्तयुक्तिरेकस्य तूभयत्वे' (जै. अ. ४ पा. ३ सू. ५) इति सूत्रारूढा दर्शिता । **संनिधानादेवेति** । यूपशब्दार्थस्यालौकिकत्वेऽपि यस्मिन्नष्टाश्रिताद्याकृतिविशिष्टे काष्ठविशेषे यूपशब्दो वर्तते, तस्य खदिरतरोश्च प्रकृतिविकृतिभावो लोकसिद्ध इति तावतैव संनिधानात् पशुबन्धनार्थो यूप आश्रयत्वेनान्वेतुं योग्य इति भावः । **शेषलक्षणादिति । शेषलक्षणं** तृतीयाध्यायः । तत आरभ्य **चतुर्भिरध्यायैः** शेषलप्रयुक्तिकर्माधिकारनि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

रिमेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम् । नच धर्ममीमांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मात्साधूक्तं 'कर्मावबोधान-न्तर्यं विशेषः' इति । कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतन्निराकरोति—न । कुतः, कर्मावबोधात् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । इदमत्राकूतम्—ब्रह्मोपासनया भावना-पराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तम्, तत्र ब्रूमः—क्व पुनरस्याः कर्मापेक्षा, किं कार्ये, यथाग्नेयादीनां परमापूर्वे चरम-भाविफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेक्षा । स्वरूपे वा, यथा तेषामेव द्विरवत्तपुरोडाशादिद्रव्याग्निदेवताद्यपेक्षा । न तावत्कार्ये; तस्य विकल्पासहत्वात् । तथाहि—ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो वा स्यात्, यथा संयवनस्य पिण्डः । विकार्यो वा, यथावघातस्य व्रीहयः । संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योलूखलादयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः; न खलु घटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्न इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाऽऽधेयः संभवति; ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वाभाव्येन नित्यतयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः, ततो भिन्नस्य वा भावनाऽऽधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संशयाक्रान्ततया प्रामाण्या-योगात्, तद्विधस्य तत्सामग्रीकस्यैव बहुलं व्यभिचारोपलम्भेः । न खल्वनुमानविबुद्धं वह्निं भावयतः शीतातुरस्य शिशिरभरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानलसाक्षात्कारः प्रमाणान्तरेण संवाद्यते; विसंवादस्य बहुलमुपल-म्भात् । तस्मात् प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावान्नोपासनाया उत्पाद्ये कर्मापेक्षा । नच कूटस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति । स्यादेतत्—मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप-उपासनायाः; संस्कार्यस्तु अनिर्वचनीयानाद्यविद्याद्वयापिधानापनयनेन भविष्यति, प्रतिसीरापिहिता नर्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा रङ्गव्यापृतेन । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः—प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्त-कीविषयसाक्षात्कारो भवति, इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव नापरमुत्पाद्यमस्ति, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेन अनुत्पाद्यत्वात् । अत्रोच्यते—का पुनरियं ब्रह्मोपासना । किं शाब्दज्ञानमात्रसंततिः, आहो निर्विकिल्प-कशब्दज्ञानसंततिः । यदि शाब्दज्ञानमात्रसंततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्यां समुच्छेत्तुमर्हति । तत्त्वविनिश्चयस्य-

कल्पतरुः ।

तार्तीयस्य । सहितेति चातुर्थिकस्य प्रयोज्यप्रयोजकविचारस्य । परस्परविभिन्नस्येति द्वितीयलक्षणार्थस्य । तदधि-कारीति प्रथमाध्यायार्थस्य । दृष्टादृष्टेति संस्कारकर्मत्वगुणकर्मत्वप्रधानकर्मत्वादिचिन्तायाश्च द्वितीयाध्यायगताया अपेक्षे-त्युक्तम् । द्विरवत्तेति । आग्नेययागः स्वोत्पत्तये 'द्यवदानं जुहोती'ति वचनाद् द्विर्हविषोऽवद्यतीति विहितं द्विरवत्तपुरोडाशम-पेक्षत इति । भावनासाध्ये साक्षात्कारे यदि कर्मापेक्षा, तर्हि स ब्रह्मस्वरूपमन्यो वा । स्वरूपत्वे न कर्मापेक्षेत्याह—स चेत्यादिना । पिष्टं संयौतीति विहितमिश्रणस्य पिण्ड उत्पाद्यः, गां दोग्धीति विहितदोहनेन प्राप्यं पयः । साक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वरूपाद्भेदे ब्रह्म जडं स्यात्तच्चेन्द्रियाद्यगोचरः शब्दश्च परोक्षप्रमा हेतुरिति केवलभावनाभूः साक्षात्कारोऽप्रमा स्यादित्याह-ततो भिन्नस्य चेति । मन्थरः स्तिमितः । स्फुरन्त्यो ज्वाला जटाकारा अस्य सन्तीति जटिलः । नच कूटस्थेति । कूटस्थनित्यतया पूर्वरूपापायलक्षणो विकारोऽभिनवगुणोदयरूपसंस्कारश्च न स्तः, सर्वव्यापितया न प्राप्तिः । कूटस्थनित्य-त्वाविरुद्धं दोषविघातसंस्कारमाह—अनिर्वचनीयेति । प्रतिसीरा तिरस्करिणी । रङ्गव्यापृतो नटः । आरोह

कल्पतरुपरिमलः ।

रूपणार्थैरुपदेशविचारः । सप्तमाद्यैश्चतुर्भिः सामान्यातिदेशविशेषातिदेशोहबाधनिरूपणार्थैरतिदेशविचारः । एकादश-द्वादशाभ्यामुपदेशातिदेशसाधारणतन्त्रप्रसङ्गविचारः । चातुर्थिकेति । यद् येन प्रयुज्यते अनुष्ठाप्यते, तत्तेन सहितमु-पकार्योपकारकभावरूपसंबन्धवद्भवति; अनुपकार्येणानुपकारकस्यानुष्ठापनादिति साहित्योक्त्या चातुर्थिकप्रयुक्तिसं-ग्रहः । संस्कारकर्मत्वेति । संस्कारकर्मणस्त्रानि द्वैधाधिकरण (जै. अ. २ पा. १ सू. ६-८) निरूपितगुणकर्मविशे-षत्वेऽपि दृष्टप्रयोजनाभावेन त्रिविधगुणकर्मवैषम्यात्, धर्ममात्रे तु कर्म स्यात् (जै. अ. २ पा. १ सू. ९) इत्यधिकर-णान्तरविषयत्वाच्च पृथग् ग्रहणम् । द्विरवत्तेति । इदं भाष्यकारमतम्, यत्साक्षाद् द्यवदानसाधनको यागः पुरोडाशस्य-त्वाकृतितया यागसाधनमिति । आचार्यमते तु कृत्स्नः पुरोडाशो यागसाधनं, द्विरवत्तस्याग्नौ प्रक्षेपरूपो होमस्तु हविष एकदेशद्वारा संस्कारकर्म । तथाच होमकाले कृत्स्नः पुरोडाशो देवतोद्देशेन मनसा त्यक्तव्यः; वचनबलादन्योद्देशेन त्यक्तैकदे-शस्य खिष्टकृति पुनर्देवतान्तरोद्देशेन त्याग इत्येवं विशेषः । जडं स्यादिति । दृग्भिन्नस्य प्रकाशमानत्वं दृगध्यस्ततया तदभेदेनोपपादनीयमिति प्राक् प्रसाधितत्वादध्यस्तस्य च जडत्वनियमादिति भावः । ननु टीकोक्तप्रामाण्यायोगयुक्तिं रयुक्त्वा; इन्द्रियशब्दादिप्रमाकरणजन्यत्वेन प्रामाण्योपपत्तेरित्याशङ्क्य तामुपपादयति—तच्चेन्द्रियाद्यगोचर इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

दभ्यासो वा सवासनं विपर्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा, आरोहपरिणाहवत् द्रव्यमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तं, ऋते विशेषदर्शनात् । ननूक्तं श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यत इति । तस्मान्निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः ॥ नचासावनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता, साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते, न तु परोक्षावभासेन; दिङ्मोहालातचक्रचलद्वृक्षमरुमरीचिसलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात्, नो खल्वाप्तवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वंपदार्थस्य दुःखिशोकित्वादिसाक्षात्कारनिवृत्तिः, नान्यथा । नचैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि

वेदान्तकल्पतरुः ।

उच्छ्रयः । विस्तारपरिमाणं **परिणाहः** । उपासना किमापातज्ञानाभ्यासो, निश्चयाभ्यासो वा । **आद्यं** भङ्क्त्वा **द्वितीयं** शङ्कते—**नन्विति** । **ननू**पासनैवाविद्यां निवर्तयतु, किं साक्षात्कारेण, यत्र कर्मोपयोगस्तत्राह—**नचेति** । **ननु** रज्जुसर्पादिभ्रमा अपरोक्षा अप्याप्तवचनादिजनितपरोक्षज्ञानैर्निवर्तन्ते—**सत्यं**; ते निरुपाधिकाः, कर्तृत्वादिस्तु सोपाधिक इत्यभिप्रेत्य तथाविधमुदाहरति—**दिङ्मोहेति** । नौस्थस्य तटगततरुषु चलद्वृक्षभ्रमः । अपरोक्षे ब्रह्मणि शब्द एवापरोक्षज्ञानहेतुरन्यथा तु तत्र परोक्षज्ञानस्य भ्रमत्वापातादिति, तत्राह—**नचैष इति** । **अयमभिसंधिः**–स्वतोऽपरोक्षस्यापि ब्रह्मणः पारोक्ष्यं भ्रमगृहीतम् । तत्रापरोक्षप्रमाकरणादेव तत्साक्षात्कारः । अन्तःकरणं च सोपाधिके आत्मनि जनयत्यहंवृत्तिमिति सिद्धमस्यात्मन्यपरोक्षधीहेतुत्वम् । तत्तु शब्दजनितब्रह्मात्मैक्यधीसन्ततिवासितं तत्पदलक्ष्यब्रह्मात्मतां जीवस्य साक्षात्कारयति, अक्षमिव पूर्वानुभवसंस्कारवासितं तत्तेदन्तोपलक्षितैक्यविषयप्रत्यभिज्ञाहेतुः, शब्दस्तु नापरोक्षप्रमाहेतुः

कल्पतरुपरिमलः ।

'न चक्षुषा गृह्यते' 'यन्मनसा न मनुत' इत्यादिश्रुतेरिति भावः । **तथाविधमिति** । दिङ्मोहेऽपि पुरुषविशेषस्यापरिशीलितप्रदेशविशेषप्राप्तिरुपाधिः । शाब्दापरोक्षशङ्कामुपस्कुर्वन्नवतारयति **अपरोक्षे ब्रह्मणीति** । **अयमर्थः**—अभिव्यक्तचैतन्याभिन्नत्वमर्थस्यापरोक्ष्यं, तत्तु नित्याभिव्यक्तजीवचैतन्याभिन्ने ब्रह्मणि स्वाभाविकम् । अतएव 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुतिः । घटादीनामपरोक्षचैतन्यामेदाध्यासोपाधिकं तदेव प्रत्यक्षोऽयं घटः प्रत्यक्षं घटं पश्यामीत्यादिव्यावहारालम्बनम् । ज्ञानस्यापरोक्ष्यमपरोक्षार्थव्यवहारानुकूलज्ञानत्वं तत्त्वस्य सुखादेश्च प्रकाशरूपे नित्याभिव्यक्तसाक्षिचैतन्ये वानुगतं स्वाभाविकं, चाक्षुषादिवृत्तिषु तत्तदभिव्यक्तचैतन्यामेदाध्यासोपाधिकं, नतु जातिरूपम् इन्द्रियजन्यत्वाद्युपाधिरूपं वा ज्ञानानामापरोक्ष्यम् । अपरोक्षज्ञानविषयत्वमर्थापरोक्ष्यमिति न युक्तम्; तत्तांशविषयप्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे चातिप्रसक्तेः, साक्ष्यव्यापनाच्च । एवंच तत्त्वमस्यादिशब्दजन्यम् अपरोक्षजीवाभिन्नब्रह्मज्ञानमपरोक्षमेव भवति । नचैवं सति—अनुमितेरप्यपरोक्षपर्वतादावापरोक्ष्यं स्यादिति—वाच्यम्; इष्टापत्तेरिति । **शब्द एवेत्येवकारेण** प्रथमं श्रवणजन्ये ब्रह्मज्ञाने कृप्तकरणभावस्य शब्दस्यैवाविद्यानिवर्तके चरमसाक्षात्कारेऽपि करणत्वोपपत्तेर्न तत्र करणान्तरं कल्पनीयमिति सूचितम् । **नन्वपरोक्षजीवाभेदतः** श्रुतेश्चापरोक्षेऽपि ब्रह्मणि परोक्षत्वावगाहि ज्ञानं लोकसिद्धमनुभूयते, अतएव निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म ममापरोक्षं न प्रकाशत इति व्यवहारः । एवं श्रुतितोऽपि ब्रह्मणि परोक्षत्वावगाहि परोक्षमेव ज्ञानं भवेदित्याशङ्क्याह—**अन्यथेति** । लोकत इव श्रुतितो नापरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षत्वावगाहि भ्रमरूपं ज्ञानं युक्तमिति भावः । **स्वतोऽपरोक्षस्यापीति** । यदि ब्रह्म स्वतोऽपरोक्षमिति तद्विषयशब्दजन्यमपि ज्ञानमपरोक्षं भवेत्, तदा श्रवणजन्यज्ञानमप्यपरोक्षमिति श्रुतवेदान्तस्य पुंसः तस्मिन्पारोक्ष्यभ्रमानुवृत्तिर्न स्यात् । अनुवर्तते च तदनन्तरमपि भ्रमगृहीतं ब्रह्मणि पारोक्ष्यमिति न शब्दादपरोक्षज्ञानम् । तस्मादपरोक्षज्ञानजननसमर्थादन्यत एव तदेष्टव्यम् । कृप्तं चान्तःकरणस्य तत्सामर्थ्यं; ब्राह्मलौकिकभोगानुभवे 'मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोके मनोऽस्य दैवं चक्षु'रिति श्रुतेः । विशिष्य चाहंवृत्तिरूपे स्वात्मज्ञानेऽपि तस्य करणत्वं कृप्तम्; चरमसाक्षात्कारस्य शब्दजन्यत्वाभ्युपगमेऽपि तस्य व्यापारोऽवश्यमपेक्षणीयः । तस्मादावश्यकेनान्तःकरणेनैव तदुत्पत्त्युपपत्तौ तदर्थं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्कालेऽपि पुनरनुसंधानकल्पन एव गौरवमिति भावः । **ननु** तर्हि तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणनिरपेक्षमेवान्तःकरणं ब्रह्मात्मैक्यमपरोक्षयेदित्यत्राह—**तत्तु शब्दजनितेति** । **उक्तंच गीताविवरणे भाष्यकारैः**—शाङ्कराचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणमिति । **नन्वपरोक्षब्रह्मविषयस्य** शब्दस्यापरोक्षप्रमाहेतुत्वं न शक्यं प्रत्याख्यातुम्, श्रवणजन्यापरोक्षज्ञाने सत्यपि पारोक्ष्यभ्रमानुवृत्तिस्त्वसंभावनादिदोषप्रतिबद्धस्य भ्रमनिवर्तनकार्याक्षमत्वया भवेदित्याशङ्क्याह—**शब्दस्त्विति** । अभिव्यक्तचैतन्याभिन्नत्वमर्थापरोक्ष्यमिति तावन्न युक्तम्; **स्वरूपसदभेदमात्रविवक्षायां** चाक्षुषवृत्त्यभिव्यक्तपर्वतावच्छिन्न-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

कृत्स्नः; प्रमेयापरोक्ष्ययोग्यत्वेन प्रमायाः साक्षात्कारत्वे देहात्मभेदविषयानुमितेरपि तदापत्तिः, दशमस्त्वमसीत्यत्रापि तत्सचिवादक्षादेव साक्षात्कारः, अन्धादेस्तु परोक्षधीरेव । **अपिच**—'वेदान्तवाक्यजज्ञानभावनाजाऽपरोक्षधीः । मूलप्रमाणदार्ढ्येन न भ्रमत्वं प्रपद्यते ॥' नच प्रामाण्यपरतस्त्वापातः; अपवादनिरासाय मूलशुद्ध्यनुरोधात् । दृश्यते लभ्यया बुद्ध्येत्यादेर्नयवृंहितवचनादित्यमुररीकारः । साक्षादपरोक्षादित्येवमाकारैव धीः शब्दादुदेति, नतु परोक्षं ब्रह्मेति; सा तु करणस्वभावात्परोक्षाऽवतिष्ठते न भ्रम इति सर्वमवदातम् ॥ स्वरूपप्रकाशस्याभिव्यक्तिसंस्कारमुपपाद्य व्यञ्जकान्तःकरणवृत्तेरुत्पाद्य-

कल्पतरुपरिमलः ।

चैतन्येन व्यवहितवह्न्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तेन व्यवहितवह्नेश्च स्वाभाविकाध्यासिकाभेदसत्त्वेन व्यवहितवह्नेरप्यपरोक्षत्वापत्तेः, **निरस्तभेदोपाधिकाभेदत्रिवक्षायां** चरमसाक्षात्कारनिवर्त्याविद्योपाधेः चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिदशायामपि सत्त्वेन ब्रह्मणस्तदानीमापरोक्ष्याभावापत्तेः, **स्फुरदभेदविवक्षायां** ताद्धर्म्याध्यासविषये दुःखशोकादौ तदानीं सद्रूपब्रह्माभेदास्फुरणादापरोक्ष्याभावापत्तेः, **स्वव्यवहारानुकूलं यदभिव्यक्तचैतन्यं तदभेदविवक्षायामनुमेयवन्न्यादिव्यवहारानुकूलेन जीवचैतन्येन प्रागुक्तरीत्यैवाभिन्नस्य वह्न्यादेरापरोक्ष्यापातात्, स्वव्यवहारानुकूलो योऽभिव्यक्तचैतन्यामेदस्तद्वत्त्वविवक्षायां** तत्तदाकारधीवृत्तिसमुल्लासमात्रादपि भवति व्यवहारे चैतन्यामेदस्यानपेक्षितत्वेनासंभवापत्तेः, **स्वावरणनिवृत्त्यनुकूले चैतन्याभेदवत्त्वविवक्षायामा**वरणनिवर्तकत्वग्रहणाधीनमापरोक्ष्यग्रहणम् आपरोक्ष्यग्रहणाधीनमावरणनिवर्तकत्वग्रहणमिति परस्पराश्रयापत्तेः, एवमुक्तरूपार्थापरोक्ष्यनिर्वचनायोगात् तदपेक्षमपरोक्षार्थव्यवहारानुकूलज्ञानत्वं ज्ञानापरोक्ष्यमिति निर्वचनमप्ययुक्तम्; तस्मात्स्वाविषयविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वं ज्ञानापरोक्ष्यमिति निर्वक्तव्यम् । तच्चाक्षुषादिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्येषु नित्याभिव्यक्तसाक्षिचैतन्येषु चानुगतम्, अनुमितिशाब्दज्ञानादिभ्यश्च तत्तदविषयलिङ्गशब्दादिज्ञानजन्येभ्यो व्यावृत्तम् । **नच** विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यमित्यभ्युपगमे दण्डकुण्डलोभयस्मृतिजन्यदण्डिप्रत्यक्षाव्याप्तिः; वस्तुगत्या यः स्वविषयः तद्विषयत्वं यस्य ज्ञानस्य जनकतायामवच्छेदककोटिप्रविष्टं तदजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, उक्तस्मृतेर्दण्डिप्रत्यक्षे तदविषयकुण्डलविषयत्वेनाजनकतया तत्रापि लक्षणसत्त्वात् । यदीश्वरज्ञानमुपादानगोचरज्ञानतया 'बहु स्यां प्रजायेये'तिवदिदं ज्ञानमस्य स्यादिति संकल्परूपतया वा कारणनियते, तदा तज्जन्येषूक्तज्ञानेष्वव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणत्वं ज्ञाने विशेषणं देयम् । **नच** कोलाहले बुभुत्सितशब्दग्रहो बुभुत्साजन्यस्तन्मूलबोधेष्टसाधनताज्ञानेनापि जन्य इति तत्राव्याप्तिः; बुभुत्सयाऽन्यथासिद्धस्य तस्य शब्दग्रहे कारणत्वाभावाद्, बुभुत्सयेतरशब्दग्रहप्रतिबन्धे सति कृप्तकारणादेव बुभुत्सितशब्दग्रह इति तत्र बुभुत्साया अप्यकारणत्वाच्च । **नच** व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नं सर्वमनुमितिजनकं व्याप्तिज्ञानत्वादित्यनुमितावतिव्याप्तिः; तत्रानुमितेः सामान्यतः सर्वव्याप्तिविषयायाः स्वकारणज्ञानविषयव्याप्तिविषयत्वसत्त्वेऽपि स्वकारणव्याप्तिज्ञानवत् प्रकृतहेतुसाध्यविशेषोपरक्ततया तद्विषयत्वाभावेन तस्याः स्वाविषयविषयकज्ञानजन्यत्वात् । **नचैवमपि** हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकविशेषावच्छिन्नहेतुसाध्योपरक्तव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नसर्वपक्षीकरणे सत्युक्तानुमितावतिव्याप्तिः; सामान्यधर्ममात्रानवच्छिन्नतया यः स्वविषयो न भवति तद्विषयत्वस्य विवक्षितत्वात्, तस्यामनुमितौ हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोः सामान्यधर्ममात्रावच्छिन्नत्वेन विषयतया सामान्यधर्ममात्रानवच्छिन्नतया तदविषयत्वस्य सत्त्वात् । **नचानुपलब्धिप्रमाणजन्याभावज्ञानेऽतिव्याप्तिः**; योग्यानुपलब्धेः प्रमाणत्वात्, योग्यतायाश्च यत्रत्राधिकरणे प्रतियोग्यभविष्यत्, तदा भूतलमिवाद्रक्ष्यतेति तर्करूपत्वेनानुपलब्धिज्ञानस्य स्वाविषयविषयकतर्करूपज्ञानजन्यत्वात्, स्मृतौ स्वसमानविषयपूर्वानुभवसंस्कारजन्यायामतिव्याप्तिवारणार्थमग्रिमज्ञानपदमनुभवपरं बोध्यम् । एवंच प्रत्यभिज्ञायास्तत्तांशेऽपि नातिव्याप्तिः; तस्यास्तदंशे स्मृतित्वाङ्गीकारात् । एवमपरोक्षज्ञानलक्षणव्यवस्थितौ तज्जन्यव्यवहारयोग्यत्वमर्थापरोक्ष्यमिति तन्निर्वचनं द्रष्टव्यम् । एवंच शब्दप्रमाणं स्वाविषयविषयकज्ञानजन्यं परोक्षप्रमामेव जनयतीति नापरोक्षप्रमाहेतुरिति भावः । **ननु** दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वं सिद्धमस्तीत्याशङ्क्याह—**दशम इति** । एवमनुमितेरपि पर्वतांशे नापरोक्ष्यं, तत्रापरोक्षभ्रमस्तु तदानीन्तनापरोक्षज्ञानभेदाग्रहादिति द्रष्टव्यम् । **अन्धादेस्त्विति** । अभ्युपेत्यायं परिहारः । दशमोऽहमस्मीत्यपरोक्षज्ञानम् अन्तःकरणे न संभवति; शरीरविषयं चेत्, स्पर्शनेन्द्रियेण वा ज्ञानान्तरोपनयसहितान्तःकरणेन वा संभवति । **ननु** भावनाजन्यसाक्षात्कारः कामिनीसाक्षात्कारवद्भ्रमः स्याद्, नचान्तःकरणसाहित्येन विशेषः; तत्रापि तत्सत्त्वाद्दित्यत आह—**अपिचेति** । **ननु** ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मनःकरणकत्वाभ्युपगमो 'यन्मनसा न मनुत' इति श्रुतिविरुद्ध इत्यत्राह—**दृश्यत इति** । प्रागुपन्यस्तन्यायोपबृंहितायां 'दृश्यत' इति श्रुतावम्यया सूक्ष्मयेति विशेषणाद्यन्मनसेति श्रुतिरनवहितमनोविषया, यथा 'तं त्वौपनिषद'मिति श्रुतावौपनिषदमिति विशेषणा'द्यद्वाचानभ्युदित'मिति श्रुतिर्विशिष्टशक्तिकशब्दविषयेति भावः । **साक्षादपरोक्षादिति** । यथा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादिलिङ्गजन्या वायोः प्रत्यक्षत्वानुमितिः स्वयं प्रत्यक्षत्वरहितेत्येतावदेव. नतु वायौ प्रत्यक्षत्वाभावमवगाहत इति न भ्रमत्वं प्रतिपद्यते, एवमिहापि योजनीयम् । **स्वरूपप्रकाशस्येति** । **आविर्भावयतीत्यन्तेन ग्रन्थेन** जीवस्वरूपप्रकाशस्य ब्रह्माभेदसाक्षात्कारेण तदभेदादि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

शब्दस्य प्रमाणस्य फलं, अपि तु प्रत्यक्षस्य; तस्यैव तत्फलत्वनियमात् । अन्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । नचायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो, येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः । न चैतावता ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशता । नहि शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयंप्रकाशं न भवति; सर्वोपाधिरहितं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते, न तूपहितमपि । **यथाऽऽह स भगवान् भाष्यकारः—'नायमेकान्तेनाविषयः' इति ।** नचान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः; तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात् । अन्यथा चैतन्यच्छायापत्तिं विनाऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । नचानुमितभावितवह्निसाक्षात्कारवत् प्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र वह्निस्वलक्षणस्य परोक्षत्वात्, इह तु

वेदान्तकल्पतरुः ।

तामाह—**नचेति** । वृत्तिविषयत्वे ब्रह्मणोऽस्वप्रकाशत्वमाशङ्क्यासमुच्चयमतेन कर्मोपयोगाय साम्यमाह—**न चैतावतेति** । स्वप्रकाशस्यैव शाब्दज्ञानविषयत्वं त्वयाऽपीष्टमित्यर्थः । परिहारसाम्यमाह—**सर्वेति** । **ननु** निरुपाधिब्रह्मसाक्षात्कारगोचरः कथमुपहितेति, तत्राह—**नचान्तःकरणेति** । निरुपाधि ब्रह्मेति विषयीकुर्वाणा वृत्तिः स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदयते; स्वस्या अप्युपाधित्वाविशेषात् । ततः स्वसत्तायां विनाशहेतुसांनिध्याद्विनश्यदवस्थत्वम् । एवं च नानुपहितस्य विषयता, न चोपाधेर्निवर्तकान्तरापेक्षेति भावः । **ननु**—वृत्तिविशिष्टस्य शबलतया न तत्त्वसाक्षात्कारगोचरता; वृत्त्यवच्छिन्नात्मविषयत्वे च वृत्तेः स्वविषयत्वापातः, विशेषणग्रहे विशिष्टाग्रहात्, उपलक्षितस्य तु न वृत्त्युपाधिकता—**इति** । **उच्यते**; वृत्त्युपरागोऽत्र सत्तयोपयुज्यते न प्रतिभास्यतयाऽतो वृत्तिसंसर्गे सत्यात्मा विषयो भवति, न तु स्वत इति न दोषः । **ननूपाधिसंबन्धाद्विषयत्वं**, विषयत्वे चोपाधिसंबन्धो विषयविषयित्वलक्षण इतीतरेतराश्रयमत आह—**अन्यथेति** । न ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मविषयत्वप्रयुक्तं चैतन्यप्रतिबिम्बितत्वं, किं तु स्वतः, घटादिवृत्तिष्वपि साम्यात् । चैतन्यं च ब्रह्मेति स्वाभाविको

कल्पतरुपरिमलः ।

राधायकाविद्यानिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिसंस्कारमुपपाद्याभिव्यञ्जकस्य तस्य साक्षात्कारस्य **नचासावनुत्पादितब्रह्मानुभवेति टीकया** प्रागुपक्षिप्तामुत्पाद्यतामन्तःकरणवृत्तिरूपत्वप्रदर्शनेनोपपादयतीत्यर्थः । **असमुच्चयमते** कर्मोपासनयोः कालैक्येन समुच्चयो नास्तीति । **सिद्धान्ते परिहारसाम्यमाहेति** । वृत्तिविषयत्वं स्वप्रकाशत्वं च विरुद्धमित्याशङ्कायामुपहितानुपहितरूपभेदेन समाधानं मतद्वयेऽपि समानं दर्शयतीत्यर्थः । **नन्वेवं** सति—अविद्योपहितो जीवः कथं स्वप्रकाशः स्यादिति—**चेत्, उच्यते**; उपहितमुपधानकाले स्वरूपेणापि न स्वप्रकाशमिति नार्थः, किंतूपहितरूपेण न स्वप्रकाशमिति, अतो न दोषः । **ननु निरुपाधि ब्रह्मेति** । उपहितं वृत्तिविषय इति न युक्तं; ब्रह्म शुद्धं निरुपाधिकमिति हि वृत्तिरूपसाक्षात्कारस्याकार इष्यते, नचोपाधौ विद्यमाने तदाकारः संभवितुमर्हतीति शङ्कार्थः । मिथ्याभूतेषूपाधिषु विद्यमानेष्वपि न वास्तवनिरुपाधिकत्वाकारसाक्षात्कारोदयो निरुच्यत इति समाधानाभिप्रायमाह—**निरुपाधीति** । **ननु** मिथ्याभूतानां तेषामुपाधीनां केन निवृत्तिः? साक्षात्कारेणेति चेत्, तस्य केन निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—**स्वस्वेतरेति** । अनेन चरमवृत्त्युदयकाले उपाध्यन्तराण्यपि सन्त्येव । **टीकायां**—वृत्तेरेवोपाधित्ववर्णनम् अन्ततो वृत्तिमात्रमस्तीत्यभ्युपेत्यवाद इति सूचितम् । **ननूपाधीनां** निवृत्तावनुपहितमेव साक्षात्कारविषय इति स्यादित्याशङ्क्य साक्षात्कारदशायां विनश्यदवस्थतामात्रं, नतु विनाशोदय इत्याह—**ततः स्वसत्तायामिति** । **वृत्त्युपहितं** वृत्त्या विशिष्टं, तदुपलक्षितं वा । **आद्यं** दूषयित्वा **द्वितीयं** दूषयति—**उपलक्षितस्य त्विति** । अविद्यमानेनाप्युपलक्षितत्वं भवति, यथोड्डीय गतेनापि काकेन गृहस्य; वृत्त्या तु विद्यमानयैवोपहितता विषयताघटनार्थमिष्यते; अतः प्रसिद्धोपलक्षणवैलक्षण्याद् न वृत्तिरुपलक्षणमिति विद्यमानव्यावर्तकत्वनियमाद्विशेषणमेव वाच्या, अतः पूर्वोक्तदोषद्वयं प्रादुःष्यादिति भावः । **वृत्त्युपरागोत्रेति** । **नन्वत्र**—विशेषणोपलक्षणपक्षयोः कं पक्षं परिगृह्य परिहारो वर्ण्यते, **उच्यते**, सत्तयोपयुज्यते इत्यविद्यमानव्यावर्तकत्वनिषेधाज्जोपलक्षणं; न प्रतिभास्यतयेति कार्यान्वयनिषेधान्न विशेषणं, किंतु कार्यानन्वयी सत्त्वनियत उपाधिर्विशेषणोपलक्षणाभ्याम् अन्यस्तृतीयः प्रकार इति वाक्यान्वयाधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ४ सू. १९) वक्ष्यमाणं तृतीयं प्रकारं परिगृह्य परिहारः । **विषयविषयित्वलक्षणः** विषयविषयित्वोपाधिकस्तत्प्रयोज्य इति यावत् । एवंहि इतरेतराश्रयं इति घटते । **लक्षणशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे** तु विषयविषयिभाव एव तत्प्रयोजक उक्त इत्यात्माश्रय एव भवेत् । **चैतन्यप्रतिबिम्बितत्वमिति** । प्रतिबिम्बितचैतन्यत्वमित्यर्थः । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वान्निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातानियमः । संजातचैतन्यप्रतिबिम्बत्वमिति वाऽर्थः । तारकादेराकृतिगणत्वात् तारकितं नभ इतिवदिनप्रत्ययः । तथा च चैतन्यवृत्त्योः प्रतिबिम्बतदुपाधित्वलक्षणसं-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

ब्रह्मरूपस्योपाधिकलुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते, जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । नच तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति । अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत्, न; तस्याः कर्मानुष्ठानेन सहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः । न खलु 'तत्त्वमसि' इत्यादेर्वाक्याद्विविचिकित्सं शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावं अकर्तृत्वाद्युपेतं अपेतब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तं एकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबोद्धुमर्हति । अनर्हश्च कथं कर्ता वाऽधिकृतो वा । यद्युच्येत—निश्चितेऽपि तत्त्वे विपर्यासनिबन्धनो व्यवहारोऽनुवर्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपहतेन्द्रियाणां तिक्तावभासानुवृत्तिः; तास्वाद्य थूत्कृत्य त्यागात्, तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद उपपत्स्यते । नच—कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति—वाच्यम्, सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलम्भेः । यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति, स्वयं च जीर्यति । यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति । यथा वा कतकरजो रजोऽन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति । एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराण्यपगमयत् स्वयमप्यपगच्छतीति । अत्रोच्यते—सत्यं, 'सदेव सोम्येदम्' इत्युपक्रमात् 'तत्त्वमसि' इत्यन्ताच्छब्दात् ब्रह्ममीमांसोपकरणादसकृदभ्यस्तात्, निर्विचिकित्सेऽनाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्व्यवहाराश्च; तथापि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान्मिथ्येति मन्यमानो विद्वान् श्रद्धत्ते, पित्तोपहतेन्द्रिय इव गुडं थूत्कृत्य त्यजन्नपि तस्य तिक्तताम् । तथाचायं क्रियाकर्तृकरणे-

वेदान्तकल्पतरुः ।

वृत्तेस्तत्संबन्ध इत्यर्थः । यच्च स्वरूपव्यतिरिक्तसाक्षात्कारस्य भ्रमत्वमिति तत्राह—**नचेति** । विषयविसंवादाभावात् प्रमात्वमित्यर्थः । जीवचैतन्यमात्रापरोक्षेपि शुद्धानन्दात्मत्वादेः पारोक्ष्यान्न तदाकारसाक्षात्कारो यथार्थ इत्याशङ्क्याह—**नहीति** । शुद्धत्वादीनां स्वभावत्वेऽप्युपाधितिरोधानादविभावनम् । वेदान्तजज्ञानेन तत्तदुपाध्यपगमे यथावदभिव्यक्तो जीवो ब्रह्मेति गीयते, स चेदुपाध्यभावस्तर्हि तदतिरिक्तः परोक्षः कथं साक्षात्कारे भायादत आह—**नचेति** । यथा परैरन्योन्याभावे न भवति घट इति व्यपदिश्यमानोपि घटतदन्योन्याभावव्यतिरिक्तो नाभाव उपेयते; नच घटतदन्योन्याभावयोरेकता, एवमस्माकं निरुपाधिकं ब्रह्म, न चोपाध्यभावस्ततोऽन्य इत्यर्थः । **ननु** चैतन्याभिन्नाश्चेदानन्दादयस्तद्वदविद्यादशायां विभाव्येरन्, उपाधिरुद्धाश्चेच्चैतन्येऽपि निरोधस्तुल्यस्तदभेदादिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति—**तस्मादिति** । यथा षड्जादयो गान्धर्वशास्त्राभ्यासात् प्रागपि स्फुरन्तस्तद्रूपेणानुल्लिखिता न श्रोत्रेण व्यज्यन्ते, व्यज्यन्ते तु शास्त्रवासितेन तेन; एवं वेदान्तवाक्यजन्यब्रह्मात्मैकताकारज्ञानवासितान्तःकरणेन तद्भावाभिव्यक्तिर्न प्रागिति । निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमाः स्वराः । एषां समुदायो ग्रामः । **मूर्च्छना तु** तेषामारोहावरोहौ । समुच्चयपक्षमिदानीं निराकरोति—**नेति** । **तत्र** किमिह वा जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितं कर्म संस्कारद्वारा ज्ञानोत्पत्तावुपयुज्यते, उतेहैवावगते ब्रह्मणि कृतकर्मणां भावनया समुच्चय इति । **द्वितीये** किं भावनाफलसाक्षात्कारे कर्मोपयोगः, उत भावनास्वरूपे इति । **न तावत्कार्यं** इत्याह—**तस्या इत्यादिना** । तदुच्छेदकस्य कर्मण इति समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । **सजातीयेति** । सजातीयाश्च ते स्वयं च परे च तेषां विरोधिनस्त्वयोक्ताः । अवगते तत्त्वे विपर्यासदर्शनेन कर्मानुष्ठानसंभवात् समुच्चय इति प्रत्यवस्थानं दूषयति—**अत्रोच्यत इति** ।

कल्पतरुपरिमलः ।

बन्धो न विषयविषयिभावप्रयोज्यः, स्वयमेव तु तत्प्रयोजक इति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । **भ्रमत्वमिति** । संसारदशायामप्रकाशमानं ब्रह्म परोक्षमिति तत्रापरोक्ष्यावगाहितया भ्रमत्वमभिप्रेतम् । **वेदान्तजज्ञानेन** वेदान्तजन्यज्ञानमूलभावनापरिपाकसहितान्तःकरणजन्यज्ञानेनेत्यर्थः । **तत्तद्रूपेण** षड्जत्वादिरूपेण । यद्यपि गान्धर्वशास्त्राभ्यासरहितैरपि सूक्ष्मतिभिः श्रूयमाणाः स्वराः किंचित्परस्परवैलक्षण्येनानुभूयन्ते, तदेव षड्जत्वादिकमिति तैस्तदवगम्यत एव, षड्जादिशब्दविशेषवाच्यत्वं परं न ज्ञायते; तथापि ये स्थूलमतयः स्वरानाकर्णयन्तोऽपि समवर्णपरिमाणान् केशादीनिव परस्परविविक्ततयावगन्तुं न प्रभवन्ति, तेषामपि गान्धर्वशास्त्रपरिचये सति क्रमेण विविक्तोल्लेखो दृश्यते स इहोदाहरणम् । **निषादेति** । वीणादिषु प्रथमश्रूयमाणश्रुत्याख्यशब्दावयवानुरणनात्मका घण्टानादानुरणनसदृशाः स्वराः सप्त । तेषां स्वराणां समुदायाः षड्जमध्यमगान्धारस्वरप्रभवा नन्द्यावर्तजीमूतसुभद्राख्यास्त्रिविधा ग्रामाः, तेषु ग्रामेषु क्रमेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

निकर्तव्यताफलप्रपञ्चमतारिवकं विनिबिन्वन्कथमधिकृतो नाम, विदुषो ह्यधिकारः, अन्यथा पशुशूद्रादीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् । क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्वत्स्यमान इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे । अतएव भगवान्विद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयांबभूव भाष्यकारः । तस्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजसूये न विप्रवैश्यजातीयाभिमानिनोऽधिकारः । एवं द्विजातिकर्तृक्रियाकरणादिविभागाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽधिकारः । नचानधिकृतेन श्रमर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलाय कल्पते; वैश्यस्तोम इव ब्राह्मणराजन्याभ्याम् । तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोतु फलं; अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणि न युज्यत इति नोपासनायाः कार्ये कर्मापेक्षा । स्यादेतत्—मनुष्याभिमानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्यानधिकारः, एवं निषेधविषयोऽपि मनुष्याधिकारः, इति तदभिमानरहितस्येव्यपि नाधिक्रियेत, पश्वादिवत् । तथाचायं विपिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात् तिर्यगादिवत्, इति मिश्रकर्मवापातः । नैवम् ; न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किं त्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्याऽस्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

विदुष इति । क्रियाकर्त्रादिर्वास्तव इति निश्चयवत इत्यर्थः । ननु विदुषश्चेदधिकारस्तर्हि क्रियाकर्त्रादेर्वास्तवत्वमित्याशङ्क्याह—क्रियाकर्त्रादीति । विद्वत्स्यमानः अविद्वानेव विद्वान्भवन्विद्वदाभास इत्यर्थः । लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति क्यषन्तस्य रूपम् । अतएवाविद्वान्कर्मकाण्डेऽधिकार्यभिमत इति । अविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयांबभूवेति । प्राक् चेत्यादिभाष्येणेत्यर्थः । यदि प्रतीयमानाधिकारनिमित्तस्य ब्राह्मण्यादेः शास्त्रनिमित्तमिथ्यात्वप्रत्ययादश्रद्दधानो विध्यनधिकारी, तर्ह्यतिप्रसङ्ग इति शङ्कते—स्यादेतदिति । मिश्रमुभयविहितं शास्त्रनिषिद्धं कर्म येन स तथा तस्य भावस्तत्ता अतिक्रान्तनिषेधतेत्यर्थः । अवगतमिथ्याभावस्याप्यधिकारनिमित्तस्य प्रतीयमानत्वान्निषेधाधिकारहेतुता । नच श्रद्दधानता; इहाधिकारहेतुस्तत्त्वविदोऽपि नास्तिकत्वेनाश्रद्दधतो निषेधाधिकारात्, इतरथा निषेधलक्षितस्तस्य प्रत्ययाभावापाताद्विधिषु तु श्रद्धाप्यधिकारहेतुरिति । ब्रह्मविदो नाधिकार इत्याह—नैवमित्यादिना । यद्यपि यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रद्धारहितमपि कर्म वीर्यवदिति स्थास्यति; तथापि सा श्रद्धा यद्विद्या,

कल्पतरुपरिमलः ।

स्वराणामारोहाऽवरोहाभ्यां निवेशाः प्रतिग्रामं सप्तधा भिन्ना एकविंशतिमूर्च्छनाः । तदुक्तम्—'अर्थयत्नवणच्छब्दः श्रूयते ह्यस्वमात्रकः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥ श्रुत्यनन्तरभावी यः शब्दोऽनुरणनात्मकः । स्वतो रञ्जयति श्रोतॄन्चित्तं स स्वर उच्यते ॥ श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभा गान्धारमध्यमाः । पञ्चमो धैवतश्चापि निषाद इति सप्तमः ॥ यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि । तथा स्वराणां संदोहो ग्राम इत्यभिधीयते ॥ षड्जग्रामस्तु भवेदादौ मध्यमग्राम एव च । गान्धारग्राम इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतम् ॥ तन्त्यावर्तोऽथ जीमूतः सुमद्रो ग्रामकत्रयः । षड्जमध्यमगान्धाराख्यानां जन्महेतवः ॥ क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च ॥' इति । क्यषन्तस्य रूपमिति । लोहितादेराकृतिगणत्वादिति भावः । ननु—क्यषन्तत्वे विद्वदाभास इत्यर्थो न लभ्यते; यथा पूर्वमलोहितः पश्चाल्लोहितो भवन् लोहितायमानः, एवं पूर्वमविद्वान् पश्चाद्विद्वान् भवन् विद्वत्स्यमान इत्येतदर्थो लभ्यते, अभूततद्भावे क्यषो विधानात्, विद्वदाभास इत्यर्थस्तु क्यङन्तत्वे लभ्यते; कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति सूत्रेण हि उपमानात् कर्तुस्तद्वदाचरतीत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो विहितः, श्येनायते श्वक इत्यादि च तदुदाहरणं लिखितं, तथेह क्यङन्तत्वे विद्वानिवाचरन्नविद्वान् विद्वत्स्यमान इत्यस्य सोऽर्थो लभ्यते । नच—'ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषयेति' वृत्तावुक्तत्वाद् ओजोप्सरःपयोव्यतिरिक्तेभ्यः सकारान्तेभ्यः क्यङ् न भवतीति—वक्तव्यम्; तेभ्यः सलोपो न भवतीत्येव ततः सिद्धा क्यङभावाप्रसक्तेर्वार्तिककृता सलोपो वेति सामान्यतः सलोपस्य विकल्पितत्वमुक्त्वा ओजसोऽप्सरसो नित्यमिति सकारान्तविशेषयोस्तन्नित्यत्वस्योक्ततया तदनुसारेण तत्र पयोग्रहणस्य ओजोप्सरोव्यतिरिक्तसकलसकारान्तोपलक्षणतया वक्तव्यत्वाच्चेति—चेत्, उच्यते; क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्वत्स्यमानः इह विद्वानभिमत इति टीकावाक्येऽस्मिन् विद्वत्स्यमान इत्यस्य क्यङ्प्रत्ययान्तता न संभवति; विद्वानिवाचरन्नित्युपमेयगतसादृश्योपसर्जनस्य प्रकृत्यर्थस्य विदुषः क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागमिति निर्दिष्टकर्मसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्, सविशेषणानां वृत्तिर्नेति महाभाष्यवचनात् । अत एव महान्तं पुत्रमिच्छतीति वाक्यस्यार्थे महान्तं पुत्रीयतीति न वृत्तिः । ननु—क्यषन्तत्वेऽपि विद्वदाभास इत्यर्थालाभ उक्तः, नैष दोषः; शास्त्रसिद्धेन मिथ्यात्वेन क्रियाकर्त्रादिविभागमविद्वानेव सन् यः कर्मानुष्ठानोपयोगिनं तं सत्यत्वेन वेत्ति स विद्वत्स्यमान इत्युक्त्या विद्वदाभास इत्यर्थलाभात् । एवमेव हुक्तमाचार्यैरविद्वानेव विद्वान् भवतीत्यनेन । नह्येकेनैव रूपेण क्वचिदर्थे कस्यचित्समानकाले विद्याऽविद्ये संभवतः । अतोऽस्य वाक्यस्य रूपमे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

मात्रया तदभिमानोऽनुवर्तते। अनुवर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्दधान इत्युक्तम्। किमतो यद्येवम्, एतदतो भवति—विधिषु श्राद्धोऽधिकारी, नाश्राद्धः। ततश्च मनुष्याद्यभिमानेनाश्रद्दधानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रियते। तथाच स्मृतिः—'अश्रद्धया हुतं दत्तम्' इत्यादिका। निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते, अपि तु निषिध्यमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते। तथाच सांसारिक इव श्रद्धावगतब्रह्मतत्त्वोऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवैतीति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः। तस्माद्ब्रह्मोपासनायाः कार्ये कर्मापेक्षा। अतएव नोपासनोत्पत्तावपि; निर्विचिकित्सशब्दज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम्। तथा च श्रुतिः—'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः'।

वेदान्तकल्पतरुः।

इयं तु प्रमाणद्वारा विश्वासात्मिकैव तदभावेऽनधिकार एवेति। **न श्रद्दधान इति**। नकारोऽयं प्रतिषेधवाची। यत एवावगतब्रह्मभावो विधिषु नाधिकार्यत एव। ज्ञानानन्तरं कर्मानुष्ठानासंभवाद्ब्रह्मोपासनोत्पत्तौ कर्मापेक्षेति द्वितीयकल्पनावकाश इत्याह—**अतएवेति**। एतद्विभजते—**निर्विचिकित्सेति**। पितृमनुष्यदेवलोकाप्तिहेतुभिः कर्मप्रजाधनशब्दवाच्यापरविद्याभिर्नामृतत्वमाप्तवन्तः, किंतु त्यागसाध्यज्ञानेनेत्यर्थः। **तथा हि श्रुत्यन्तरम्**—'पुत्रेणैवायं लोको जय्यो विद्यया देवलोकः कर्मणा पितृलोक' इति। इह भवान्तरे वाऽनुष्ठितं कर्म सत्त्वशुद्धिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुरिति पक्षमङ्गीकर्तुं शङ्कते

कल्पतरुपरिमलः।

दाभिप्रायत्वसिद्धौ सत्यत्वमिथ्यात्वे एव विद्याऽविद्याविषयरूपे पर्यवस्यतः। विद्वदाभास इत्यर्थ इति वाक्यशेषात्, क्रियाकर्त्रादिविभागे सत्यत्वबुद्धेरेव कर्मानुष्ठानोपयोगित्वाच्च, तस्याश्चाभूततद्भावः कादाचित्कत्वेन प्रागभूततयोपपादनीयः। न चालोहितो लोहितो भवतीत्यत्रेव अभूततद्भावे सर्वत्र उपात्तपूर्वावस्थोपमर्दनियमः; मृदं घटीकरोति तपनो लोहितायतीत्याद्युदाहरणे घटाद्यवस्थासु मृत्त्वाद्युपमर्दाभावात्। तस्मादविद्वानेव विद्वान्भवन्निति क्यषन्तस्य रूपमिति च युक्तमेव। यदितु लोहितादिसूत्रे भाष्यकारैर्नायं हलन्ताद्विधीयत इति हलन्तात् क्यषोऽनङ्गीकृतत्वादिह न भवति क्यषित्यपरितोषः, तदा विदेः कर्मणि नित्यापेक्षासत्त्वान्नित्यसापेक्षेषु चासामर्थ्येऽपि तत्र तत्र भूयसा समासादिवृत्तिदर्शनात् 'सुडनपुंसकस्ये'ति सौत्रासमर्थसमासरूपज्ञापकाच्च विद्वस्यमानशब्द आचारक्यङन्त इत्येव समर्थनीयम्। **नकारोऽयं प्रतिषेधवाचीति**। पर्युदासवाचित्वे समासनियमस्य वार्तिककारेणोक्तत्वादिहं च नञः समासाभावात् प्रतिषेधवाच्येवायम्। ततश्च प्रतिषेध्याक्रियाया यत्तदोश्चाध्याहारेण यः श्रद्दधानो न भवति स नाधिक्रियत इति वाक्यं पूरणीयमित्याशयः। पर्युदासवाचित्वमपि शक्यमुपपादयितुम्; सूत्रकारपक्षे महाविभाषाधिकारेण तद्वाचित्वेऽपि नञः समासनियमाभावात्, मीमांसकैर्यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेष्वित्यस्यानूयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु येयजामहं करोतीत्यर्थनिर्णयेन दीक्षितो न जुहोतीत्यस्यादीक्षितो जुहोतीत्यर्थनिर्णयेन च नञः समासाभावेऽपि पर्युदासवृत्तित्वस्याङ्गीकृतत्वात्, 'वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाच्च, समासनियमेऽपि गमिकर्मीकृतनैकनीवृतेतिवत्समास इति कल्पनोपपत्तेश्च। **अत एव ज्ञानानन्तरमिति**। ननु—सगुणज्ञानानन्तरं तदुपासनानिष्ठस्य कर्मानुष्ठानं संभवति; फलभूयस्त्वार्थं सहकारित्वेन तदपेक्षितं च भवति, **तथैव चाचार्यैः—'अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शना'**दित्यधिकरणे (ब्र. अ. ४ पा. १ सू. १६) वक्ष्यते, सगुणतदुपासनात्फलविचारस्थात्रैव शास्त्रे महता प्रबन्धेन करिष्यते, तद्विचारसाध्यं च तदनुष्ठानमतः सगुणोपासनासहकारिकर्मानुष्ठानापेक्षितः कर्मावबोध इति तदानन्तर्यमयशब्दार्थः कुतो न भवेत्? सगुणविचारस्यानुषङ्गिकत्वात्प्रधाननिर्गुणविचारापेक्षितानन्तर्यमेव वक्तव्यमिति **चेत्**, तर्हि सगुणविद्यानुष्ठानं कस्यापि न सिध्येत्; एतच्छास्त्रविचारमन्तरेण हि तदनुष्ठानं न संभवति, एतच्छास्त्रविचारे च ब्रह्मलोकप्राप्त्यन्तसकलफलविरक्तस्य त्यक्तसमस्तकर्मणो निर्विशेषप्रेप्सया तज्जिज्ञासोरेवाधिकार इष्यते, तस्माद्विरुद्धमिदमापतितमिति—**चेत्, उच्यते**; सगुणविद्यापेक्षिणाम् अङ्गावबद्धोपासनापेक्षिणां केवलकर्मठानां च तदनुष्ठानप्रकाराद्यवगतिर्विचारितैतच्छास्त्रेभ्यो गुरुभ्योऽन्वेषणीया; गत्यन्तराभावात्। अभ्युपगम्यते हि कर्मविचारप्राचीनसंध्यावन्दनाध्ययननियमाद्यनुष्ठानार्थं निषादरथकारकर्तृकस्थपतीष्ट्याधानानुष्ठानार्थं च तत्तदवगतिः स्वयमविचारिततत्तद्वाक्यानामेव हितैषिवचनमात्रादिति। **ननु** श्रुतौ धनशब्दस्य देवलोकाप्तिहेतुपरविद्या वाच्येति कुतोऽवगतमित्याकाङ्क्षायामाह—**तथा हि श्रुत्यन्तरमिति**। **प्रधानेन प्रत्ययार्थेनेति**। विविदिषन्तीत्यत्र पञ्चमलकारकल्पनया विध्यवरुद्धायां यज्ञदानादिकरणान्वितायां भावनायां धात्वर्थस्य भाव्याकाङ्क्षापूरकत्वेनान्वये वक्तव्ये प्राधान्यादिच्छाया एव तथान्वयो न वेदनस्येति भावः। **ननु**—'यजेत' 'दद्याज्' 'जुहुया'दित्यादौ सर्वत्र धात्वर्थस्य भावनायां कारणत्वेनान्वयस्य दृष्टत्वादिहापि वेदनेच्छायास्तथैवान्वयो युक्तः; यज्ञादिषु तृतीयाश्रवणं तु सोमेन यजेतेत्यादिष्विव धात्वर्थविशेषणतया भविष्यति। **नच** सोमपयोदध्यादीनां यागहोमनिर्वर्तकतया क्रियाकारकभावो लोकसिद्ध इति युक्तस्तत्र विशेष्यविशेषणभावः, इह वेदनेच्छाया यज्ञादीनां च स न लोकसिद्ध इति न युक्तो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथेह कर्मणाम्, तथाच 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन् । न; आरादुपकारकत्वात्कर्मणां यज्ञादीनाम् । तथाहि—तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन नित्यस्वाध्यायेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति, नतु विदन्ति । वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वात्, इच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात्, प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात् । नहि राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः प्रधानोऽपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जन आनीयतेऽपितु पुरुष एव, शब्दतस्तस्य प्राधान्यात् । एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम् । एवं तपसोऽनाशकस्य । कामानशनमेव तपः, हितमितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, नतु सर्वथाऽनशतः, मरणात् । नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य; धातुवैषम्यापत्तेः । एतानि च नित्यान्युपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति । तथाच श्रुतिः—'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते' इति । अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि परामृशति । स्मृतिश्च—'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इति । नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः—'विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति । स्मृतिश्च—'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

—तत्किमिति । आरात् दूरे । इमं पक्षमुपपादयति—तथाहीति । प्रधानेन प्रत्ययार्थेनेच्छयाऽऽख्यातोपात्तभावनायाः कार्यस्य संप्रत्ययात्सम्बन्धादिति । अनेन कर्मणा इदं ममाङ्गमन्तःकरणं संस्क्रियते पुण्येन चोपधीयत उपचीयत इति यो विदित्वा चरति कर्म, स आत्मशुद्ध्यर्थं यजन्नात्मयाजी, स च देवयाजिनः काम्यकर्तुः श्रेयानिति शातपथश्रुत्यर्थः । यदेव यजेतेत्यत्र प्रकृतं यज्ञादि । श्रुत्यन्तरमाह—नित्येति । नित्यानां संस्कारद्वारा ज्ञानोत्पादकतोक्ता, इदानीं यदुक्तं

कल्पतरुपरिमलः ।

विशेषणविशेष्यभाव इति—वाच्यम्; देवताधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. २६-३२) वक्ष्यमाणेन न्यायेनैतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमिति वाक्ये रेवतीनां वारवन्तीयस्य चाधाराधेयभावस्येव यज्ञादीनां विविदिषायाश्च क्रियाकारकभावस्यापि समभिव्याहारादेव सिद्ध्युपपत्तेः । एवंच भाव्याकाङ्क्षायामिच्छाविषयभूतं वेदनमेव भाव्यत्वेनान्वेति । नच वेदनतदिच्छयोः कार्यकारणभावस्य लोके सिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यं शङ्कनीयम्; प्रतिबन्धकपापापनोदनद्वारा यज्ञादिभिः संपन्नया स्थिरविविदिषया वेदनं भावयेदित्येतदर्थकतया विधिसार्थक्यादिति—चेत्, उच्यते; भावनायाः प्रथमं भाव्याकाङ्क्षायां समानपदोपात्ता प्रधानभूता वेदनसाधनत्वेन निर्ज्ञातगौणपुरुषार्थभावा विविदिषा भाव्यत्वेनान्वेतीति युक्तं, यागादिषु समानपदोपात्तत्वेऽपि स्वयं क्लेशात्मकत्वात् फलसाधनत्वेनान्यतोऽनवगतत्वाच्च भाव्यत्वेनान्वेतुमयोग्य इति तमतिक्रम्य स्वर्गादेर्भाव्यत्वेन ग्रहणे सति तं केन भावयेदित्याकाङ्क्षायां फलशिरस्कभावनाकरणत्वेनान्वितो भवति । इह यदि भावनायां करणान्तरं श्रुतं न लभ्येत, तदा विविदिषामेव करणं गृहीत्वा तत्साध्यं वेदनं फलं कल्पयेद्, नत्वेतदस्ति; यज्ञादीनां तृतीयया करणत्वेन समर्पणात् । तेषां भावनाकरणत्वेनान्वये मत्वर्थलक्षणा च परिहृता भवति; अन्यथा तेषां करणविशेषणत्वे सोमवता यागेनेतिवद् यज्ञवत्या विविदिषयेत्यादिरूपेण यज्ञेनेत्यादिसर्वेषु तृतीयान्तेषु मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । एवं क्लिष्टयोजनायामपि विविदिषा भाव्येति पक्षात् फलतो न विशेषः; दध्ना जुहोतीति दधिविशिष्टहोमविधेः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन होमसाधनतया दधिविधान इव स्थिरविविदिषासाधनतया यज्ञादिविधान एवास्य पर्यवसानात् । तस्याद्यज्ञादिभिर्विविदिषां भावयेदिति वेदनेच्छायाः फलत्वेनान्वय इत्येव युक्तम् । ननु—इच्छायाः प्राप्तत्वेऽपि फलत्वेन नान्वयः, किंत्विष्यमाणस्यैवेति स्वर्गकामादिवाक्येषु संप्रतिपन्नं; तत्कस्य हेतोः ? लिङादिभिर्विधिशब्दैः कर्मणामिष्टसाधनत्वे प्रतीते किं तत्कर्मसाध्यमिष्टमितीष्टविशेषाकाङ्क्षायां यदिच्छाविषयत्वेन निबद्धं विशिष्योपात्तं च तदेव फलत्वेनान्वेतुं योग्यमिति योग्यतावधारणाद्, योग्यतानुसारेणेच्छामुल्लङ्घ्य तद्विषये करणान्वयस्य अश्वेन जिगमिषतीत्यादौ क्लृप्तत्वाच्च; अयं हेतुरिहापि तुल्य इति—चेत्, उच्यते; यज्ञादीनां ज्ञाने विनियोगेऽपि जिज्ञासा यज्ञादिद्वारवर्गमध्ये अवश्यं निवेशनीया, निवेशिता च टीकायाम्; तथाच जिज्ञासाया यज्ञादिफलत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् कामोपबन्धेषु यागादिवाक्येषु स्वर्गादेर्भाव्यत्वेनानन्वयेऽन्यतः स्वर्गादिसाधनानवगत्या कामनाया निर्ज्ञातस्वविषयसाधनप्रवर्तकत्वेन गौणपुरुषार्थत्वाप्रतीत्या तस्या भाव्यत्वेनान्वयाऽयोग्यत्वात्, नामोपात्तस्वर्गकामनावैलक्षण्येनेहाख्यातोपात्ताया इच्छायाः फलत्वान्वययोग्यत्वात्, हेतुसाध्यत्वप्रतीतिसद्भावाच्च प्रधानभूतां तामुल्लङ्घ्य ज्ञानस्य फलत्वाभ्युपगमो न युक्तः; तदभ्युपगमे शास्त्रान्तरसिद्धपापक्षयरूपद्वारातिरिक्तस्यापूर्वरूपस्य कर्मणां द्वारान्तरस्यापि कल्पनापत्तेर्वैक्ष्यमाणत्वात् । ननु—जिज्ञासायाः फलत्वान्वययोग्यत्वमसिद्धम्, स्वतःफलत्वरहितायास्तस्याः फलत्वं हि ज्ञानरूपफलजनकत्वोपाधिकं वाच्यम्; तथाच जिज्ञासाफले ज्ञाने प्रागेवेच्छासत्त्वे सैव जिज्ञासेति तस्याः सिद्धत्वात्प्राक् तदसत्त्वे तस्याः फलजनकत्वोपाधिकपुरुषार्थत्वाऽप्रतीतेश्चेति न तस्याः फलत्वान्वययोग्यतेति—चेत्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

कर्मणः' इत्यादिका । कृत्स्नेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्येहितेनोपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावङ्गभावोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावो युक्तः; कल्पनागौरवापत्तेः । तथाहि—नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः, ततः पाप्मा निवर्तते, स च नित्यानुचिदुःखरूपे संसारे नित्यसुखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयन्,

वेदान्तकल्पतरुः ।

समुच्चयवादिना सर्वेषां कर्मणां ज्ञानकार्ये मोक्षे समुच्चय इति तत्राह—कृत्स्नेनैवेति । नित्यानां फलं पापक्षयं ज्ञानमाकाङ्क्षते, न स्वर्गादि । तत्र यथा प्रकृतौ कृत्स्नोपकाराणाम् अङ्गानामतिदेशेन न प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनमेवं ज्ञाने विनियुक्तयज्ञादीनां कृत्स्नेनित्यफलपापक्षयातिरेकेण न नित्यकाम्यकर्मसाधारणमोक्षोपयोग्युपकारः कल्प्यः । पापक्षयस्य च ज्ञानोत्पत्तिद्वारत्वं ततस्तु तमित्यादिशास्त्रसिद्धम् । नच वाच्यं-नित्येभ्यः पापक्षयस्य तस्माच्च ज्ञानोत्पत्तेरन्यतः सिद्धौ किं यज्ञेनेत्यादिना—इति; नित्यानां ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिबर्हकत्वस्य विशेषतः शास्त्रान्तरादसिद्धेः । अस्मिंश्च विनियोगे सति ज्ञानोद्देशेन नित्यान्यनुतिष्ठतोऽवश्यं ज्ञानं भवति, इतरथा शुद्धिमात्रमनियता च ज्ञानोत्पत्तिरिति विनियोगोपयोगः । 'ज्ञान-

कल्पतरुपरिमलः ।

उच्यते; द्विविधा ब्रह्मज्ञानेच्छारूपा जिज्ञासा; एका साङ्गाध्ययनादिप्रयुक्तब्रह्मज्ञानपुरुषार्थत्वावगतिमात्रमूला, साऽनित्यदुःखमये संसारे नित्यसुखमयत्वभ्रममुत्पाद्य चित्तसत्त्वं मलिनयता पाप्मना प्रतिबद्धा सती ज्ञानोद्देशेन तदुपायेषु प्रवृत्तिं जनयितुं न प्रभवति । यदा प्रवृत्तिपर्यन्तजिज्ञासादिप्रतिबन्धकपाप्मसद्भावं शास्त्रतः पुरुषोऽवगच्छति, तदा तथाभूतजिज्ञासोपायमन्विच्छन्विविदिषावाक्येन तदुपायं यज्ञादिकमुपलभ्य तथाभूतजिज्ञासोद्देशेन यज्ञादीननुष्ठाय ततः संसारसुखमयत्वप्रदर्शकपाप्मनिवृत्त्या तस्य वस्तुसद्दुःखैकरूपत्वं निश्चित्य तदसहमानस्तज्जिहासामूलामपि ब्रह्मजिज्ञासां लभते, सा द्वितीया । तया ब्रह्मज्ञानोपायेषु प्रवृत्तिः । यथा भोजने सत्येव देहस्थितिबलपुष्ट्यादिकं भवेदिति तादर्थ्यावगतिमात्रमूला धातुवैषम्यकृतरोगविशेषप्रतिबद्धा भोजनेच्छा भोजनार्थप्रवृत्तिं जनयितुं न प्रभवति; तत्प्रवृत्तिपर्यन्तबुभुक्षाप्रतिबन्धकरोगसद्भावं यदा वैद्यकादवगच्छति पुरुषः, तदा रोगनिवृत्तिपूर्वकबुभुक्षोत्पत्त्युपायमन्विच्छन् वैद्यकशास्त्रेणैव तथाभूतमौषधमुपलभ्य तत्सेवनेन रोगनिवृत्त्या क्षुधामुपलभ्य तामसहमानः तन्निवृत्त्यर्थमपि बुभुक्षां लभते, तथा च भोजने प्रवर्तते । अतो नात्र काचिदनुपपत्तिः । पापक्षयं ज्ञानमाकाङ्क्षत इति । विविदिषाद्वारेति शेषः । ज्ञाने विनियुक्तेति । ज्ञानार्थविविदिषाविनियुक्तेत्यर्थः । ननु कृत्स्नपापक्षयातिरेकेणोपकारान्तरस्याऽकल्प्यत्वेऽपि यानि पवित्रेष्टमिष्टुदश्वमेधादीनि कृष्णाजिनदानादीनि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि च सामान्यतः पापक्षयार्थत्वेन चोदितानि काम्यकर्माणि तत्साधारण्यमिह यज्ञादिशब्दानामवर्जनीयमित्याशङ्क्य नित्यफलपापक्षयातिरेकेणेति पापक्षयो नित्यफलत्वेन विशेषितः ॥ अवश्यकर्तव्यनित्यानुष्ठानजो हि पापक्षयः स्वतः प्राप्तः; अतः प्रयुक्तिलाघवात् तमेव विविदिषार्थयज्ञादिविधिर्द्वारं गृहीत्वा निर्वृणोति, न त्ववश्याननुष्ठेयपवित्रेष्ट्यादिफलभूतमपि पापक्षयं द्वारं गृहीत्वा तत्संपादनं प्रयोजयति; अतो नित्यफलस्यैव पापक्षयस्येह द्वारता, यथा ऋत्विगपेक्षः क्रतुविधिर्धनार्जने याजनं स्वकीयोपाय इति तादर्थ्येन स्वतः प्राप्तान्ब्राह्मणानेव गृहीत्वा निर्वृणोति, नतु क्षत्रियवैश्यानपि ऋत्विजो गृहीत्वा तानर्त्विज्ये प्रयोजयतीति ब्राह्मणानामेव क्रतावार्त्विज्यं तद्वत् । एवंच यस्य यदा यन्नित्यमनुष्ठेयं प्राप्तं, तेन तदा तदेव विविदिषितार्थतयाऽनुष्ठितं फलार्थं भवति; काम्यानुष्ठानतः प्रसङ्गान्नित्यसिद्धेर्नित्यप्रयुक्तं पापक्षयद्वारमपि लभत इति प्रयुक्तिलाघवान्नित्यानामेव विनियोग इति भावः । ननु—प्राकृतोपकारदृष्टान्तेन पापक्षयस्येह द्वारत्वकल्पनं न युज्यते; वैषम्यात्, प्राकृतपदार्थानाम् उपकारमुखेनैव विकृतिष्वतिदेशः; नतु पदार्थानामतिदेशानन्तरमुपकारकल्पनेति न तत्र प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनाप्रसक्तिः, इहतु प्रत्यक्षश्रुत्या प्रथममेव विनियुक्तानां यज्ञादीनामुपदिष्टज्ञानामिव पश्चात्कल्पनीय उपकारः प्रथमाऽवगतविनियोगनिर्वाहायाकृत्स्नोऽपि सामान्यशब्दोपात्तसकलनित्यकाम्यसाधारणः कथं न कल्प्येतेत्याशङ्क्याह—पापक्षयस्य चेति । स्यादेतदेवं-यत्र पदार्थशक्तिमालोच्योपकारः कल्प्यः स्याद्, नत्वेवम्; इह पापक्षय एवोपकार इत्यपि प्रत्यक्षशास्त्रेणैव सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु ततस्तु तमिति शास्त्रेण पापक्षयस्य ज्ञानोत्पत्तौ द्वारत्वं सिद्धं, नतु विविदिषोत्पत्तौ । उच्यते; विविदिषावाक्यानुरोधेन विशुद्धसत्त्वस्ततो विविदिषाद्वारेण पश्यतीति तस्य शास्त्रस्यार्थ इति तात्पर्यम् । एवं ततस्तु तमित्यादिश्रुतौ विविदिषान्तर्भावस्तदवतारणार्थं टीकाग्रन्थे विशुद्धसत्त्वस्येत्येतदनन्तरमुत्पन्नविविदिषस्येति विशेषणेन स्फुट इत्याचार्यैरिह न विशेषितम् । अत्र केचिद्—संस्कारपक्षमेव सिद्धान्तमभिमन्यमाना विविदिषन्तिवाक्ये विधिर्न कल्प्यः; नित्यकर्मभिः पापक्षयस्य तद्विधिभिः पापक्षयाज्ज्ञानोत्पत्तेस्तत्तु तं ज्ञानमुत्पद्यत इति श्रुतिस्मृतिभ्यां च सिद्धेः, अतो विविदिषन्तिवाक्यं तत्सिद्धानुवादकं—इत्याहुः । तन्मतमनूद्य निराकरोति न च वाच्यमित्यादिना । विशेषतः शास्त्रान्तरादसिद्धेरिति । पापान्तरनिवर्तनेनापि चरितार्थानित्यानुष्ठानाच्च ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापव्यक्तिविशेषनिबर्हणनियमः सिध्यति; अतस्तत्सिद्धये विनियोगा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साया: प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथाच हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः।

भामती ।

अतः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य अनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रव्यूहमवबुध्यते, ततोऽस्य अस्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासोपावर्तते, ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रवणादिक्रमेण तज्ज्ञानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम्। इममेवार्थमनुवदति भगवद्गीता—'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥' एवंचाननुष्ठितकर्मापि प्राग्भवीयकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः संसारासारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना; प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । इममेव च पुरुषधौरेयमेदमधिकृत्य प्रवृत्ते श्रुतिः—'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति । तदिदमुक्तम्—कर्मावबोधात् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति । अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति, येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुरोधाच्च 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते' इति गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम्; अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव' इति श्रुतिर्विरुध्येत । गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्त्वशुद्ध्यर्थमेव । जरामर्यवादो भस्मान्ततावादोऽन्त्येष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति, न त्वात्मतत्त्वपण्डितान् । तस्मात्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्थः, यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिंस्तु सति भवन्ती भवत्येव । नचेत्थं कर्मावबोधः । तस्माच्च

वेदान्तकल्पतरुः ।

मुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण' इत्यादिस्मृतेरियं श्रुतिर्मूलम् । श्रुतिस्त्वेतादृशी तुल्यत्वे नैतामनुवादयति । न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभाव इत्यनेन साक्षादङ्गभावो निषिध्यते, न संयोगपृथक्त्वम्; सर्वापेक्षाधिकरणे (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. २६) संयोगमेदस्याश्रयिष्यमाणत्वात् । तस्मादयमर्थः—संयोगपृथक्त्वमस्तीत्येतावता न साक्षादङ्गभावसिद्धरारादङ्गभावेऽपि तदुपपत्तेरिति । नित्यानां दुरितक्षयफलत्वे नित्यकाम्यवैषम्यायोगमाशङ्क्य—नित्येहितेनेत्युक्तम् । चित्तसत्त्वं चित्तगतः सत्त्वगुणः । प्रत्यक्षोपपत्तीति । संसारस्यासारत्वं दृष्टविषये प्रत्यक्षग्राह्यमदृष्टे तूपपत्त्या । प्रत्यक्षोपपत्त्योश्च प्रवृत्तिद्वारं चित्तगतसत्त्वं, तस्य पापकपाटनिवृत्त्यपावरणे उद्घाटने सतीत्यर्थः । धर्मब्रह्मावबोध-

कल्पतरुपरिमलः ।

नन्तरमित्यर्थः । अत्र संस्कारपक्षावलम्बनैर्विविदिषावाक्यस्य विद्याऽर्थविनियोगानुपपत्त्याऽनुवादकत्वं शङ्कितमिति तद्दृष्ट्वा ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकेत्युक्तम् । शङ्कासमाधानयोर्विविदिषार्थपक्षेऽपि तुल्यत्वात् स्वमते ज्ञानग्रहणं विविदिषोपलक्षणम् । तस्यामेव यज्ञादिविनियोगस्य प्राग्व्यवस्थापितत्वात्, सर्वापेक्षाधिकरणे (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. २६) चोपपादयिष्यमाणत्वात्, भाष्यकृद्भिरपि विद्यासंयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि विविदिषासंयोगात्तु बाह्यान्तराणि यज्ञादीनि इति यज्ञादीनां विविदिषार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, तेषां ज्ञाने विनियोगे ज्ञानोत्पत्त्यपेक्षितसद्गुरुलाभश्रवणादिप्रवृत्तिग्रहणधारणपाटवादीनामपि ज्ञानार्थं यज्ञादिसम्पाद्यत्वापत्त्या तदर्थमपूर्वस्यापि द्वारान्तरस्य कल्प्यतापत्तेश्च । ज्ञानमुत्पद्यत इतिस्मृतेर्विविदिषन्तिवाक्यमूलकत्वोक्तिस्तु पापक्षयाद् विविदिषोदये सति क्रमाज्ज्ञानमप्युत्पद्यते इत्येवंपरा स्मृतिरित्याशयेन । श्रुतिस्त्वेतादृशीति । एषेव दृश्यत इत्येतादृशी । आपाततो विविदिषावाक्यवत् तत्तु तमिति श्रुतिर्दृश्यते । वस्तु-

---

१. यद्यपि वेदान्ताध्ययनं ब्रह्मजिज्ञायासां न पुष्कलो हेतुः तथापि तेन विना न सा युक्ता । युक्ता त्वधीतवेदान्तस्य विनापि धर्मजिज्ञासया, तस्यास्तस्यामनुयोगात् । अतो न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमित्यक्षरार्थः । अयं भावः—प्राच्यां मीमांसायां न्यायसहस्रं तद्गतवाक्यार्थधीः, वाक्यार्थश्चाग्निहोत्रादिनमेति व्रतं वृत्तम् । तत्र न तावदस्या न्यायसहस्रानन्तर्यम्, तस्य तत्तदर्थभेदज्ञानोपयोगिनोऽस्यामनुपयोगात् ।

स्वाध्यायस्यार्थज्ञानोपयोगेऽनपेक्षत्वेन स्वतोमानत्वेन च न्यायद्वयमिहोपयुक्तमपि स्वाध्यायाध्ययनवन्न पुष्कलकारणमिति न तदानन्तर्यमस्या युक्तम् । नापि वाक्यार्थज्ञानादत्रानन्तर्यम् । तद्धि नात्र प्रवर्तकमन्यार्थत्वात्, नापि प्रत्यायकं, धर्मब्रह्मणोरसम्बन्धात् । न च ज्ञाताद्वाक्यार्थादत्रानन्तर्यं, अज्ञानत्वेन व्यवहितफलहेतुकर्मसु फलप्रवृत्तिकालज्ञानानपेक्षेषु ब्रह्मज्ञानफलविचाराधिकारोपाधितया पूर्वक्षणे ज्ञातव्याधिकारिविशेषणत्वायोगात्, तस्मान्न कर्मतज्ज्ञानविचारानन्तर्यमथ शब्दार्थ इति न्यायनिर्णये ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रमस्य विवक्षितत्वान्न तथेह, क्रमो विवक्षितः शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात्,

भामती ।

कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थ इति सर्वमवदातम् । **स्यादेतत्**—मा भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थः क्रमः, श्रौतस्तु भविष्यति; 'गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इति जाबालश्रुतिर्गार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति । **स्मरन्तिच**—'अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥' **निन्दन्ति च**—'अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः' इत्यत आह—**यथाच हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः** । कुतः, 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इत्यथाप्रशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितत्वात् । न तथेह क्रमो विवक्षितः; श्रुत्या तथैवानियमप्रदर्शनात्, 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा' इति । एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति । अतएव 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतिः । निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदुपायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थधर्मेऽपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन्प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्माऽधोगतिं गच्छतीत्यर्थः । **स्यादेतत्**—मा भूच्छ्रौत अर्थो वा क्रमः, पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न भवतीत्यत आह—**शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात्** । शेषाणां समिदादीनां,

वेदान्तकल्पतरुः ।

योर्हेतुहेतुमद्भावाभावेऽपि क्वाश्रुत्या पौर्वापर्यमाशङ्क्यते—**स्यादेतदिति । अग्निहोत्रयवागूपाकवदिति । पञ्चमे स्थितम्-'अर्थाच्च'** (जै. अ. ५ पा. १ सू. २) अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र किं होमपाकयोर्यथापाठं क्रमः, उत पाक एव प्रथम इति संशये, नियामकश्रुत्यभावाद्धोमनिर्वृत्तेश्च द्रव्यान्तरेण संभवाद्यवागूपाकस्य चारादुपकारकत्वाद्धोमप्राथम्ये **प्राप्ते—राद्धान्तः**; पदार्थः प्रयोजनापेक्षोऽनुष्ठानविधिरेव प्रयोजनोपयोगिनं क्रमविशेषं नियच्छतीति पक्वैव होतव्यम् । नच द्रव्यान्तरानयनं; श्रुतद्रव्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच दृष्टार्थत्वे सत्यारादुपकारकत्वं पाकस्येति । **पाठस्थानेति ।**

कल्पतरुपरिमलः ।

तस्तूभयोरन्यान्तरालिकफलभेदोऽस्ति, पापक्षयरूपद्वारावगमस्तत्तु तमिति श्रुत्यपेक्षः, पापक्षयाज्ज्ञानोत्पत्तौ विविदिषा-न्तरीवो विविदिषन्तिवाक्यापेक्ष इति । अतः कथमपि नानुवादत्वशङ्केति भावः । **अथवा एतादृशी** एतत्समाना कल्प्य-ना वैकल्याविशेषात् तत्र यदि विधिः श्रूयेत, तदा विधिश्रवणरहितं विविदिषावाक्यं तदनुवादकं कल्प्येतापि, न त्वेतदस्तीति भावः । सर्वापेक्षाधिकरणे इत्युपलक्षणम् । सर्वथापि त एवोभयलिङ्गादित्यधिकरणे (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. ३४) चेति द्रष्टव्यम् । **हेतुहेतुमद्भावाभावेऽपीति । ननु**—अनुष्ठानद्वारा हेतुहेतुमद्भावाभावेऽपि प्रामाण्यप्रतिपादनादिद्वारा सोऽस्ति; पूर्वतन्त्रे **प्रथमाध्यायप्रतिपादितं** वेदप्रामाण्यमिहाप्यपेक्षितं, **द्वितीयाध्यायनिरूपितं** शब्दान्तरादिपक्षकं विद्याभेदाभेदचिन्तायां, **तृतीयाध्यायनिरूपितं** श्रुतिलिङ्गादिकं सर्वत्रापि तत्तदधिकरणविषयवाक्यार्थनिर्णये, **पञ्चमाध्यायनिरूपितं** श्रुत्यर्थादिकं वियदादिसृष्ट्यचिरादिपर्वक्रमचिन्तायां, **सप्तमाष्टमनिरूपितम**तिदेशप्रमाणं 'तस्यतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूप'मित्याद्यर्थनिर्णये चापेक्षितम् । **'कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तदुक्तं'** (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. २६) **'प्रदानवदेव तदुक्त'** (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. ४३) मित्यादिषु च पूर्वतन्त्रसंमतिप्रदर्शने तत्तदधिकरणार्थज्ञानमपेक्षितम् । आचार्यैः प्रथमसूत्रव्याख्यानावसाने वेदांतमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणेति भाष्यव्याख्यानावसरे तस्या अविरोधिनः श्रुतिलिङ्गादयस्तार्तीयाः पाद्यमिकाः श्रुत्यादयो वेदप्रामाण्यपरिशोधकाः कर्ममीमांसायां विचारिता इति पूर्वतन्त्रापेक्षा स्फुटीकृता, अतो हेतुहेतुमद्भावाभावोक्तिरयुक्तेति—**चेत्, उच्यते**; पूर्वतन्त्र इवात्रापि शास्त्रे वेदप्रामाण्यादीनि सूत्रितान्येव । **अत एव च नित्यत्व** (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. २९) **मिति** हि वेदप्रामाण्यं सूत्रितं । **नानाशब्दादेमदादांते** (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. ५८) शब्दान्तरादेक, **'शब्दादेव प्रमितः'** (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. २४) **आकाशस्तल्लिङ्गात्** (ब्र. अ. १ पा. १ सू. २२) **तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्** (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. २४) **प्रकरणा** (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. ६) दित्यादिभिः श्रुतिलिङ्गादिकं, **'श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाध'** (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. ४९) इत्यादौ श्रुतिलिङ्गादिबलबलं, **'विपर्ययेण तु क्रम'** (ब्र. अ. २ पा. ३ सू. १४) इत्यादिभिरपेक्षितं क्रमप्रमाणजातम्, **अतिदेशाच्चे** (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. ४६) त्यतिदेशप्रमाणमित्येतत्सर्वं सूत्रितमेव । भाष्यकारादिभिः स्फुटीकर्तव्यता तु पूर्वतन्त्रसूत्रेष्वपि समाना । तदुक्तमित्येतदत्रैव व्याख्यानेनावगन्तुं शक्यं न कर्मविचारमपेक्षते; अन्यथा 'तद्धैके आहुरसदेवेदमग्र आसी'दिति वाक्यार्थावगत्यर्थमसद्वादिशास्त्रविचारानन्तर्यमप्यथशब्दार्थः स्यात् । आचार्यैस्तु श्रुतिलिङ्गादयः पूर्वतन्त्रे निरूपिता इत्येतावदुक्तं, नत्विह तदपेक्षाऽस्तीति; तत्र हि तदनन्तरं न्यायशास्त्रस्यापेक्षा कण्ठत उक्ता इति न्यायशास्त्रस्योपयोग इति । अथापि तदानन्तर्यमथशब्दार्थो नेष्यते, तथाऽपेक्षोक्तिरहितकर्मविचारानन्तर्यस्य क्वाथशब्दार्थत्वप्रसक्तिः । **आरादुपकारकत्वादिति ।** तथात्वसंभवादित्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात् (जै. अ. ५ पा. १ सू. ४) समिधो यजतीत्यादिषु क्रमपठितप्रयाजेषु चिन्ता—किं यथापाठमनुष्ठानक्रमः, उत न । **तत्र** वाक्यानां स्वार्थमात्रावसितत्वान्न क्रमपरत्वेत्यनियमप्राप्तौ **सिद्धान्तः**; यथैतानि वाक्यानि स्वार्थविधायीनि, तथानुष्ठानापेक्षितस्मृत्युपयोगीन्यपि । तानि च क्रमवन्ति स्वाध्यायविध्यध्यापितानि क्रमवन्त्येव स्मरणानि जनयन्ति, स्मृतस्य चानुष्ठानमिति स्मरणक्रमेणानुष्ठानं नियम्यते, एवं क्रमपाठोऽपि दृष्टार्थो भविष्यति । तस्मात् पाठक्रमेण नियम इति । **सूत्रार्थस्तु** एकस्मिन् क्रतौ श्रूयमाणानां प्रयाजादीनां पाठक्रमेण प्रयोगक्रमो नियम्येत; तस्य पाठक्रमस्यानुष्ठाने लोके गुणत्वावगमात्, तद्यथा स्नायादनुलिम्पेत भुञ्जीतेति ॥ **'स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्'** (जै. अ. ५ पा. १ सू. १३) । ज्योतिष्टोमविकारे सावस्कसंज्ञेऽतिदेशप्राप्तेष्वग्नीषोमीयादिपशुषु सहस्रगुणविधानार्थं वचनं श्रूयते 'सह पशूनालभत' इति । तद्विधानाच्च प्राकृतः प्रथममग्नीषोमीयस्ततः सवनीयः ततोऽनुबन्ध्य इत्येवंरूपः क्रमो निवर्तते । सहस्रं चेदं सवनीयस्थाने; तथा सति हीतरयोस्तुल्यवत् स्थानचलनं भवति । सवनीयश्चाश्विनग्रहग्रहणानन्तरकालः प्रकृतावाम्नायते; आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । **तत्रैव** काललक्षणसहस्रासंभवादवश्यंभाविनि क्रमे कः प्रथमं प्रयुज्यतामित्यपेक्षायां किमनियमेनैषां प्राथम्यमुत सवनीयस्येति संशयः । तत्र नियामकश्रुत्याद्यभावादनियमे प्राप्ते—**राद्धान्तः**; **स्थानात्**सवनीयप्राथम्यं नियम्येत, कुतः ? **उत्पत्तिसंयोगात्**, प्रकृतौ सवनीयस्याश्विनग्रहणानन्तर्यमुत्पत्तावगतं विकृतौ च तेनैव कालेन स उपस्थापितः, अग्नीषोमीयस्तु सहस्रवचनेन स्वस्थानाच्चालितस्ततः प्रथमं सवनीयस्यैवोपाकरणादिप्रयोगः । इतरयोस्तु तत्साहित्यवचनात् तदानन्तर्यं, मिथस्तन्नियमः । **अथवा** प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्यासति बाधके त्यागायोगात् प्रथममग्नीषोमीयमुपाकृत्यानुबन्ध्य उपाकर्तव्य इति ॥ **'मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात्'** (जै. अ. ५ पा. १ सू. १४) 'सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं यत्सरस्वती सरस्वांश्चेति' सरस्वतीदैवतं सरस्वद्दैवतं च युगपत्कर्मद्वयं श्रूयते । तत्र च सरस्वतीदैवतस्य याज्यानुवाक्यायुगलं प्रथममाम्नायते, तदनन्तरं पुंदैवतस्य । **तत्र** मन्त्राणां प्रयोगशेषत्वाद्याज्यानुवाक्यापाठक्रमेण प्रधानक्रमोऽवगतः । अङ्गविशेषे निर्वापादौ संशयः; किमनियतोऽस्य क्रमः, उत प्रधानक्रमेण नियत इति । **तत्र** याज्यानुवाक्यापाठक्रमस्य प्रधानमात्रगोचरत्वादङ्गानामनुष्ठानक्रमे श्रुत्याद्यभावान्मुख्यक्रमस्य च प्रमेयत्वेन प्रमाणत्वानुपपत्तेरनियमे प्राप्ते—**सिद्धान्तः**; **मुख्यक्रमेणाङ्गानां** क्रमो **नियम्येत, तदर्थत्वात्**, प्रधानार्थत्वादङ्गानाम् । यद्यपि मुख्यक्रमस्य याज्यानुवाक्यापाठक्रमापेक्षया प्रमेयत्वं; तथापि प्रमितस्यास्य धूमादेरिवान्यत्र प्रमाणत्वमविरुद्धम् । प्रधानस्य हि प्रयोगविधिना साङ्गस्यैव प्रयोगश्चोदितः, स चावर्जनीयाद्यवधानादधिकव्यवधिमङ्गानां न सहते । यदि तु प्रधानान्तरसंनिधा-

कल्पतरुपरिमलः ।

अनुष्ठानापेक्षितेति । ननु—अनुष्ठानापेक्षस्मृत्युपयोगिनो मन्त्रा एव, न विधिवाक्यानीति न तत्पाठक्रमेणानुष्ठानकालेक्रमिकपदार्थस्मृतयो भवन्तीति-**चेत्, सत्यम्**; मन्त्रपाठक्रमाभावे विधिपाठक्रमोऽप्यनुष्ठानकालपदार्थस्मृतिक्रमनियामकत्वेनाश्रीयते तस्य दृष्टार्थत्वायेत्याह—**एवं क्रमपाठोऽपीति । तद्यथेति** । लोके स्नायादनुलिम्पेदित्यादौ पाठक्रमोऽनुष्ठानक्रमार्थ एव । अतएवानुलिम्पेत्स्नायादितिवदन्नभिन्नेन मैवं वादीः, स्नायादनुलिम्पेदिति वद, तथैवानुष्ठानक्रमार्थमिति व्युत्पाद्यते, तस्य तादर्थ्याभावे तथा व्युत्पादनं न क्रियेतेति भावः । **तद्विधानाच्चेति** । सहस्रविधानादौपवसथ्येऽहन्यग्नीषोमीयस्ततः सावस्केऽहनि सवनत्रयव्यापिसवनीयपश्वनुष्ठाने सत्यवभृथानन्तरमनुबन्ध्य इत्येवंरूपः प्राकृतक्रमो निवर्तत इत्यर्थः । **अधिकव्यवधिमिति** । साङ्गप्रयोगविधिबलादङ्गानां प्रधानसाहित्यमवगतं, तच्चैकक्षणानुष्ठेयत्वरूपं न संभवतीति संनिकर्षरूपं पर्यवस्यति । स च संनिकर्षः प्रधानाव्यवहितपूर्वापराङ्गव्यवहिताङ्गानामात्यन्तिको न संभवतीति यस्याङ्गस्य यावद्भिः स्वप्रधानाङ्गैः प्रधानान्तराङ्गैर्वा व्यवधानमवर्जनीयं तत्तावद्भिर्व्यवधानं सहते, नान्यैः; ततश्च पश्चादनुष्ठेयस्य प्रधानस्याङ्गं निर्वापादि प्रथमानुष्ठेयप्रधानाङ्गान्निर्वापादितः पूर्वं यद्यनुष्ठीयते, तदा तदङ्गमनुज्ञाताधिकेनापि पश्चादनुष्ठीयमानप्रथमप्रधानाङ्गेन स्वप्रधानाव्यवहितं स्यात्, तन्न सहते अङ्गप्रधानसाहित्यबोधकः प्रयोगविधिरित्यर्थः । मुख्यक्रमानादरे पाश्चात्यप्रधानाङ्गस्य पूर्वप्रधानाङ्गेन प्रयोगविध्यननुज्ञातं व्यवधानं भवेदित्यमुमेवार्थं विवृण्वन्नाह—**यदि त्विति** । अस्मिन्नर्थेऽस्य वाक्यस्येत्थं योजना । यदि प्रधानान्तरस्य प्रथमप्रधानस्य संनिधौ तत्संनिकृष्टतया तदङ्गानुष्ठानं, द्वितीयप्रधानाङ्गानुष्ठानानन्तरं प्रथमप्रधानाङ्गानुष्ठानमिति यावत् । तथानुष्ठाने हि प्रथमप्रधानाङ्गानि द्वितीयप्रधानाङ्गव्यवधानाभावात्स्वप्रधानसंनिकृष्टानि भवन्ति, तद तथा मुख्यक्रमानादरेणानुष्ठाने अङ्गानि प्रथमानुष्ठीयमानद्वितीयप्रधानाङ्गनिर्वापादीनि तेनैव पश्चादनुष्ठीयमानप्रथमप्रधानाङ्गनिर्वापादिना स्वप्रधानाद्विप्रकृष्यैरन्निति । यदितु प्रधानान्तरसंनिधावन्यप्रधानाङ्गानुष्ठानं, तदा तेनैव प्रधानान्तरेणान्यप्रधानाङ्गानि स्वप्रधानाद्विप्रकृष्यैरन्नित्यापाततः प्रतीयमानोऽर्थस्तु न ग्राह्यः; मुख्यक्रमानादरे पाश्चात्यस्य पुंदैवतयागस्य किमङ्गं पूर्वेण स्त्रीदैवतयागेन व्यवहितं स्यादित्यापाद्यते, अवदानात्प्राचीनानां हि तदङ्गानां पूर्वप्रधानेन व्यवधानमतिदेशिकपाठक्रमा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

शेषिणां चाग्नेयादीनां एकफलवदुपकारोपनिबद्धानां एकफलावच्छिन्नानां एकप्रयोगवचनोपगृहीतानां एकाधिकारिकर्तृकाणां एकपौर्णमास्यमावास्याकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः, सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ, तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्त्रभेद-

वेदान्तकल्पतरुः ।

वन्याङ्गानुष्ठानं, तदा तेनैव स्वप्रधानादङ्गानि विप्रकृष्येरन्; अतो मुख्यक्रमादङ्गक्रमनियम इति ॥ **'प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्'** (जै. अ. ५ पा. १ सू. ८) वाजपेये–'सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत' इति सप्तदश याग अङ्गत्वेन श्रूयन्ते; तेषां च वैश्वदेवीं कृत्वा सह प्रचरन्तीति प्रयोगसाहित्यश्रवणादेकोपक्रमोपसंहार एक एवावान्तर-प्रयोगः । तेनैषामतिदेशप्राप्ताः प्रोक्षणादिधर्मा न एकैकत्र समापनीयाः, किं तर्हि, सर्वेषु पशुष्वेक एव पदार्थः परिसमापनीयस्ततोऽन्यस्ततोऽन्यः; इतरथा ह्येकस्मिन्पशौ सर्वाङ्गानुष्ठाने प्रधानस्याङ्गैर्विप्रकर्षः स्यात् । तत्र प्रथममेकपदार्थानुष्ठाने विशेषतो वेदाभ्यनुज्ञाभावादिच्छैव नियामिका । तदेवं स्थिते द्वितीयादिपदार्थप्रयोगे संशयः; किं प्रथम इव द्वितीयादावपीच्छैव कारणमुत प्रथमप्रवृत्त्यैव नियम इति । **तत्र पूर्वपक्षः**—न तावत् श्रुत्याद्यस्ति नियामकम्; प्रथमाङ्गप्रवृत्तिश्च पौरुषेयी वेदेन नाभ्यनुज्ञायत इति न तद्वशादुत्तरनियमः । तेन प्रथमतराङ्गाश्रितपुरुषेच्छैव चरमतराङ्गनियामिका । प्रयोगसौकर्यं चैवं लभ्यते; इतरथा हि प्रथमं प्रयोगानुसंधानव्यग्रमनस उपरितनं च प्रयोगं तद्वशेन तन्वानस्य मतिक्लेशः स्यात् । तस्मादनियम इति **प्राप्ते—राद्धान्तः**; एकप्रयोगतया **तुल्यकालानां** प्रोक्षणाद्यङ्गानां **प्रवृत्त्या** क्रमनियमः; कुतः? **तदुपक्रमात्** तेन प्रधानेनाङ्गानामुपक्रमात्, तदेकप्रयोगत्वादित्यर्थः । सप्तदश यागाङ्गानि सह प्रयोज्यानि प्रथमाङ्गानुष्ठाने सति द्वितीयादौ षोडशभिर्व्यवधानमभ्यनुजानन्ति न ततोऽधिकम्; प्रावृत्तिकक्रमाश्रयणे च सप्तदशसु प्रथमाङ्गानुष्ठाने द्वितीयो धर्मः प्रथमादिपशुषु क्रियमाणः षोडशभिरेव व्यवधीयते, क्रमानन्तराश्रयणेऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात्; अतः प्रयोगवचनकोपपरिहाराय प्रवृत्त्या नियम इति । शेषाणां शेषिणां च क्रमापेक्षायां हेतुमाह—**युगपदिति** । युगपदनुष्ठानप्राप्तौ क्रमः स्यात्तदेव कुतस्त्रत्राह—**एकपौर्णमासीति** । षण्णां मध्ये त्रयः पूर्णमास्या संबद्धास्त्रयोऽमावास्यया । कालैक्येऽपि यदि कर्तृभेदः स्यात्, तदा न क्रमोऽपेक्ष्येत तन्माभूदित्याह—**एकाधिकारीति** । स्वामित्वेनाधिकारित्वं तस्यैवानुष्ठातृत्वेन कर्तृत्वम् । एकाधिकारिकर्तृकत्वे हेतुमाह—**एकप्रयोगवचनेति** । यजेतेत्याख्याते कर्त्रैक्यस्य विवक्षितत्वात्प्रयोगवचने कर्त्रैक्यं सिद्धम् । एकप्रयोगवचनपरिग्रहे हेतुमाह—**एकफलवदिति** । एकश्चासौ फलवतः प्रधानस्य उपकारश्च तस्मिन् समुचित्य साधनत्वेन उपनिबद्धाः शेषाः; एकेन फलेनावच्छिन्नाः शेषिणोऽत एकप्रयोगवचनोपगृहीता

कल्पतरुपरिमलः ।

दिग्प्राप्तं सद्यमेव, अवदानादिमध्ये तु न कस्यापि तेन व्यवधानप्रसक्तिरस्ति; अवदानादिप्रदानान्तस्य पूर्वप्रधानानन्तरमेवानुष्ठानात् । अतः प्रधानान्तरव्यवधानापादनायोगात् पूर्वोक्त एवार्थो ग्राह्यः । **अतो मुख्यक्रमादिति** । यद्यपि वक्ष्यमाणप्रवृत्तिक्रमोऽप्यत्र संभवति, याज्यानुवाक्याप्रवृत्तिक्रमेण निर्वापादयः कार्याः; अन्यथा पुंदेवत्ययागाङ्गयोर्निर्वापानुवचनयोरननुज्ञातव्यवधानप्रसङ्गादिति, तथापि प्रवृत्तिक्रमवद् मुख्यक्रमस्यापि पदार्थक्रमनियमनसामर्थ्यमस्ति, अङ्गानामिव अङ्गप्रधानयोरपि परस्परं वर्जनीयव्यवधानस्य परिहरणीयत्वात्; अतस्तदपि प्रमाणमिह संभवतीत्युदाहृतम् । मन्त्रक्रमं विधाय 'सारस्वतौ भवतः एतद्वै दैव्यं मिथुनं यत् सरस्वती च सरस्वांश्चे'ति विधिवाक्यशेषगतपाठक्रममात्रेण मुख्यक्रमं निश्चित्य चेत्यमुदाहृतम् । मुख्यक्रमस्यासंकीर्णोदाहरणं त्विदं दर्शपूर्णमासयोर्दधिधर्माः पूर्वं पठिताः, तत आग्नेयस्य निर्वापादयः याज्यानुवाक्ययोस्तु विपरीतः पाठः । तत्र प्रवृत्तिद्वयं परस्परविरुद्धं प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति विहितप्रयाजशेषाभिघारणक्रमे न नियामकं, किंतु मुख्यक्रमादाग्नेयस्य प्रथममभिघारणमिति । **प्रधानस्याङ्गैर्विप्रकर्षः स्यादिति** । यत्र पशौ सर्वाण्यङ्गानि प्रथममनुष्ठितानि तत्पशुयागात् प्रकृतौ तत्संनिहितान्यप्यङ्गान्यत्यन्तं विकृतौ विप्रकृष्येरन्, अतः पदार्थानुसमय एव कार्यो न काण्डानुसमय इत्यर्थः । **'संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां स्वधर्मः स्यात्'** (जै. अ. ५ पा. २ सू. १) इत्यधिकरणार्थोऽयं प्रकृताधिकरणापेक्षितो वर्णितः । प्रकृताधिकरणार्थमाह—**द्वितीयादिपदार्थप्रयोग इति** । प्रवृत्तिक्रमानादरे तत्तत्पशुगतानामुपाकरणप्रोक्षणादिपदार्थानां परस्परप्रत्यासत्तिरेकरूपा न स्याद्, अतस्तद्वैषम्यपरिहाराय पङ्क्तिपरिवेषणन्यायेन प्रवृत्तिक्रम एष्टव्य इत्यर्थः । **त्रयः पूर्णमास्येति** । यदाग्नेयवाक्यस्यार्थभेदेन द्वेधा विभागे सति 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां चाच्युतो भवती'ति वाक्येन अमावास्यायामेक आग्नेयो विधीयते, 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती'ति वाक्येन पौर्णमास्यामपरः; ततश्च पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजाख्यः, अमावास्यायामाग्नेयश्चतदधियागाख्य इत्यर्थः । **एकश्चासाविति** । सर्वैरङ्गैः समुचितैः स्वस्वासाधारणदृष्टादृष्टोपकारद्वारकैरेकः प्रधानगतफलजननसामर्थ्योद्बोधनरूपाखण्डोपकारो जायत इत्येकादशे स्थिता मीमांसकमर्यादा । **ननु**—अध्ययनवदर्थावबोधार्थो विचारोऽपि वेदपाठक्रमेण स्यादिति कर्मब्रह्मकाण्डयोर्विचारे पाठक्रमो नियामकः स्याद्; मुख्यक्रमो वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

नियमाय प्रभवन्ति । यत्र तु न शेषशेषिभावः, नाप्येकाधिकारावच्छेदः, यथा सौर्यार्यमणप्राजापत्यादीनां; तत्र क्रमसेदापेक्षाभावान्न पाठादिः क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात् । नचेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति । ननु शेषशेषिभावाभावेऽपि क्रमनियमो दृष्टः, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गैः सह, यथावा 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह—**अधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात्** इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासाधि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

इति । **सौर्यार्यमणेति । एकादशे स्थितम्–'अङ्गवत्क्रतूनामानुपूर्व्यम्'** (जै. अ. ५ पा. ३ सू. ३२) सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' 'आर्यमणं चरुं निर्वपेत्स्वर्गकामः' 'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः' इत्यादिषु क्रमपठितक्रतुषु चिन्ता । किं पाठक्रमेण प्रयोज्या, उतानियमेनेति । **तत्र** यथाङ्गानां समिदादीनामेकेन युगपत्करणाशक्तेः क्रमाकाङ्क्षायां पाठात् क्रमनियमः, एवं क्रतूनामपीति **प्राप्ते—राद्धान्तः; 'न वाऽसंबन्धात्'** (जै. अ. ५ पा. ३ सू. ३३) अङ्गेष्वेकप्रयोगवचनपरिग्रहादस्ति क्रमाकाङ्क्षा, क्रतुषु नानाफलेषु नैकः प्रयोगवचनोऽस्ति, नच सर्वे मिलित्वा प्रयोजयन्ति, तेनैषामेकप्रयोगवचनसंबन्धाभावान्नास्ति क्रमाकाङ्क्षा, किंतु पुरुषस्य । नच तदाकाङ्क्षितं विधिप्रतिपाद्यमिति तदिच्छयैव क्रमः; पाठक्रमस्त्वध्ययनार्थ इति । युगपत्पाठासंभवेनावर्जनीयतया पाठक्रमस्यागतत्वात्तन्नियमस्य चाध्ययनार्थत्वादित्यर्थः । **गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वं चतुर्थे चिन्तितम्**–यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात् (जै. अ. ४ पा. १ सू. २) दर्शपूर्णमासयोर्गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति श्रूयते । तत्र गोदोहने क्लृप्तपुरुषार्थत्वसंदेहे पशुकामस्येति समभिव्याहाराद्वाक्येन क्रतूपकारकत्वेन चोभयार्थमिति **प्राप्ते–सिद्धान्तः**; नोपकारकत्वं शेषत्वं, किंतु तादर्थ्यम्; तथाच गोदोहनस्य पशुशेषत्वान्न क्लृप्तत्वम्, अङ्गापेक्षा च क्रतोरुपकाराय; अन्यार्थस्यापि

कल्पतरुपरिमलः ।

नियामकः स्यात्; स्वाध्यायाध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेदित्यध्ययनविधिवाक्यविपरिणामे मुख्ययोः कर्मब्रह्मकाण्डाध्ययनयोः पौर्वापर्यस्य क्लृप्तत्वात्, प्रवृत्तिक्रमो वा स्याद्; अध्ययनगृहीतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानं भावयेदिति तद्विधिविपरिणामपक्षे अध्ययनमीमांसारूपयोरङ्गयोर्मध्ये अध्ययने क्रमस्य प्रवृत्तत्वादित्याशङ्क्य एकप्रयोगावच्छिन्नतया एकपुरुषानुष्ठेयत्वेन क्रमाकाङ्क्षायां पाठक्रमादिर्नियामको भवति, नचात्र तदस्ति; कर्मब्रह्मविचारयोर्विलक्षणाधिकारिकत्वात्, एकाधिकारिकत्वेन क्रमाकाङ्क्षाकल्पने च वेदभाष्यवद्विचारस्याप्यादित आरभ्य प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्चेति दर्शयितुं यत्र क्रमाकांक्षा नास्ति तत्र पाठक्रमस्यानियामकतायामधिकरणमुदाहरति—**एकादशे स्थितमिति** । एकादश इति प्रामादिकः पाठः । **अङ्गवत्क्रतूनाम्** (जै. अ. ५ पा. ३ सू. ३२) इत्याधिकरणं हि पाञ्चमिकम् । **अथवा** पञ्चमतृतीयपादगतमेकादशमिदमधिकरणमित्यभिप्रायमेकादश इत्येतद्योज्यम् । **'अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात्'** (जै. अ. ५ पा ३ सू. १३) **इति** सूत्रं तत्पूर्वाधिकरणप्रत्युदाहरणतया तच्छेषभूतं, तस्याधिकरणान्तरत्वे त्वेकादश इत्यस्यातीते इति शेषोऽध्याहार्यः । **किंतु पुरुषस्येति** । वस्तुतः पुरुषस्यापि नास्ति काम्यनैमित्तिकेषु क्रतुषु क्रमाकाङ्क्षा; कामनानां निमित्तानां च क्रमनियमाभावात्, तदधीनत्वाच्च काम्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य । **क्रत्वर्थत्वेति** । केवलं पुरुषशेषत्वम्, उत क्रतुशेषत्वमपीति संदेहे इत्यर्थः । **पशुकामस्येति । समभिव्याहाराद्वाक्येनेति । ननु**—गोदोहनेनेति तृतीया पशुकामस्येति षष्ठी च शेषशेषिभावे श्रुतिरेवास्ति, कथमिह पुरुषशेषत्वे वाक्यं प्रमाणमुपन्यस्तम् । **उच्यते**; गोदोहनेनेति तृतीयया फलभावना करणत्वं नोच्यते; किंतु संनिधिप्राप्तप्रणयनक्रियाकरणत्वं; सिद्धरूपस्य दध्नो यागादिवत्स्वरूपेण फलभावनाकरणत्वासंभवेन यत्किंचिद्वात्वर्थकारकतारूपक्रियानुरागेण साध्यत्वं संपाद्य तस्य फलभावनाकरणत्वस्योपपादनीयत्वात्, अतस्तृतीयार्थकारकविशिष्टं दधि दधिविशिष्टं वा कारकं फलाय विधेयमिति तृतीयया तावद्गोदोहनस्य न फलभावनाशेषत्वप्रतीतिः; नापि षष्ठीश्रुत्या पशुफलस्य शेषित्वप्रतीतिः; तस्याः संबन्धसामान्यवाचित्वेन शेषित्वविशेषपर्यवसानार्थं समभिव्याहृतपदार्थान्तरशेषित्वान्वययोग्यतावधारणसापेक्षत्वात् । अतः प्रथमोपस्थितं गोदोहनपशुफलसमभिव्याहारात्मकं वाक्यमेव स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यमिव फलशेषत्वे प्रमाणमिति । क्वचित् कोशे पशुकामस्येत्येतदनन्तरं श्रुत्येत्यपि पदान्तरं दृष्टं, तत्प्रक्षिप्तमिव भाति; वाक्यात् पुरुषार्थमेवेत्युपसंहारे तददर्शनात्, समभिव्याहारापेक्षपर्यवसानलभ्यश्रुतित्वाभिप्रायं वा तद्योज्यम् । **नोपकारकत्वमिति** । तथात्वे प्रधानस्याप्यङ्गानुष्ठापनेन तदुपकारस्य तच्छेषत्वप्रसङ्गादिति भावः । **तादर्थ्यं** तदुद्देश्यकक्षतिसाध्यत्वम् । **ननु** गोदोहनस्य चमसस्थानापन्नस्य क्लृप्तत्वे तत्प्रयोगे चमसनिवृत्त्याऽङ्गविकलः क्रतुर्न फलदः स्यादित्याशङ्क्याह—**अङ्गापेक्षेति** । अङ्गं ह्युपकारायापेक्ष्यते , अङ्गसाध्योपकारस्यानङ्गेनापि सिद्धौ किमङ्गवैकल्येन हीयत इत्यर्थः । फलार्थस्य कथं क्रतावुपकारकत्वमित्याशङ्क्य प्रासादप्रकाशार्थस्य दीपस्य रथ्यासंचार इवेत्याह—**अन्यार्थस्यापीति** ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

कृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासक्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु गोदोहनं द्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात्पशून् भावयितुमर्हति । नच व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते, यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत्, अप्प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते; 'चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य' इति समभिव्याहारात्, योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणयनं प्रति । तस्मात्क्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य, तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुतिनिराकरणेनैव इष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोऽप्यपास्तो वेदितव्यः । शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो विवक्ष्येत, यद्येकफलावच्छेदो भवेत् । यथाऽऽग्नेयादीनां षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोंऽशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म केनचित्केनचिदंशेनैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते, तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसंबन्धे सति क्रमो-

वेदान्तकल्पतरुः ।

कतूपकारकत्वमविरुद्धम्, तेन वाक्यात्पुरुषार्थमेवेति । **यस्मिन्निर्वृत्ते पुंसः प्रीतिः** फलं भवति, तस्य **लिप्सा** फलप्रयुक्ता, न विधितः; कुतः ? **तस्य** फलसाधनस्य प्रीत्या विभागाभावादिति सूत्रार्थः । अस्य चाप्प्रणयनाश्रितत्वात्तत्क्रम एव क्रम इति गोदोहनस्य प्रणयनाश्रितत्वमुपपादयति—**नो खल्विति** । कल्प्यतां तर्हि व्यापारान्तरावेशस्तत्राह—**अप्प्रणयनाश्रितमिति** । प्रणयनान्तरविशिष्टविधिमाशङ्क्य प्रतीयत इत्युक्तम् । संनिहितलाभेन विशिष्टविधिरित्यर्थः । सामर्थ्यहेतुपाद् लिङ्गाच्चाप्प्रणयनाश्रितत्वमाह—**योग्यत्वाच्चेति** । **यथा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति** । **चतुर्थे चिन्तितम्—उत्पत्तिकालाङ्गविशये कालः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात्** (जै. अ. ४ पा. ३ सू. ३७) दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति श्रूयते । **तत्र** संदेहः; किमिदमङ्गस्य विधायकमुत कालस्येति । **तत्र** क्त्वाश्रुतेरङ्गस्य, तच्चाङ्गत्वं यजेतेति विधिप्रत्यासत्तेः सोमस्यैव । **ननु** द्रव्यद्वारेणान्यत्र विहितसोमयागस्य प्रत्यभिज्ञानात्कथं तद्विधिः । **उच्यते**; तत्कार्यस्येहाप्रत्यभिज्ञानाद्वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेतिवत् । नह्यत्र ब्रह्मवर्चसं बृहस्पतिसवकार्यं प्रतीतम्, अतोऽङ्गं बृहस्पतिसवो वाजपेयस्य । एवंच सोमयागोऽपि दर्शपूर्णमासेष्टिं प्रत्यङ्गत्वेन विधीयत इति **प्राप्ते-उच्यते**; अस्मिन्कालाङ्गविधिसंशये कालो विधेयः स्यात् । कुतः, अस्य वाक्यस्य कालप्रधानत्वात् । यदि कर्मविधिरेव स्यात्, तर्हि रूपेण द्रव्यदेवतेन भाव्यम्; नचेह देवतारूपमस्ति । अथाव्यक्तत्वेनोद्भिदादिष्विव सौमिकी देवताऽतिदेशेन प्राप्येत, तर्हि सोमोऽपि प्राप्येतेति सोमेनेति व्यर्थं स्यादतः सोमयागप्रत्यभिज्ञार्थमेव तत् । प्रत्यभिज्ञाने च न विधिसंभवः; बृहस्पतिसवस्तु वाजपेयप्रकरणे श्रुतस्तत्र प्रकरणान्तरन्यायात्कर्मान्तरमेव विधीयते । नामधेयमपि यजिपरतन्त्रतया न प्रत्यभिज्ञापकं, किंतु तत्रैव धर्मलक्षणया वर्तते । अतो नात्रैव प्रसिद्धबृहस्पतिसवधर्माणां प्रापितत्वाद्युक्तं कर्मविधानमिति । **यथाग्नेयादीनामिति** । **एकादशे चिन्तितम्-प्रयोजनाभिसंबन्धात् पृथक्त्वं ततः स्यादेककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात्** (जै. अ. ११ पा. १ सू. १) । आग्नेयादिषु संशयः किं तत्रमेषां फलमुत भेदेनेति । तत्र परस्परनिरपेक्षैरुत्पत्तिविधिभिर्वि-

कल्पतरुपरिमलः ।

यथावा दर्शपूर्णमासाभ्यामितीति । प्राचीनोऽप्ययं प्रतीको गोदोहनविषयाधिकरणानुबन्धिटीकाग्रन्थव्याख्यानान्तरमेव तदनुबन्ध्यधिकरणानुक्रमणार्थमिह गृहीतः । **ननु द्रव्यद्वारेणेति** । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमपदमुत्पत्तिवाक्ये इव द्रव्यपरं तदुत्पत्तिवाक्ये विहितस्य सोमयागस्य प्रत्यभिज्ञानार्थमिति तस्येह न पुनर्विधिः; विहितस्य विधानायोगात्, अतः कालविधिर्युक्त इत्यर्थः । यथा वाजपेयेनेष्ट्वेति वाक्ये प्रसिद्धबृहस्पतिसवनामग्रहणे सत्यपि तत्कार्यब्रह्मवर्चसप्रत्यभिज्ञानाभावान्न तस्य कालविधिः, किंतु बृहस्पतिसवनामककर्मान्तरविधिः; एवमिहापि सोमद्रव्यग्रहणे सत्यपि प्रसिद्धसोमयागफलस्वर्गप्रत्यभिज्ञानाभावान्न तस्य कालविधिः, किंतु सोमद्रव्यककर्मान्तरविधिरित्याह—**उच्यते तत्कार्यस्येत्यादिना** । **दर्शपूर्णमासंप्रति** इत्यत्र दर्शपूर्णमाससोमयोरिति टीकायामिव द्वन्द्वैकवद्भावः । कर्मान्तरविधिश्चेत् तस्य देवतया भाव्यं, न चेह देवता निर्दिष्टा । यदि यागं प्रति संबन्धितया देवतोपादानराहित्यरूपम् अव्यक्तदेवताकत्वं प्रसिद्धसोमयागसादृश्यमिह वर्तत इति तेनोद्भिदादियागेष्विवेहापि प्रसिद्धसोमयागादतिदेशतो देवताप्राप्तिरिष्यते, तदा तत एव सोमद्रव्यप्राप्तिरपि स्यात् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा यजेतेत्येतावतैव दर्शपूर्णमासाङ्गप्रसिद्धसोमयागप्रकृतिककर्मान्तरविधिसिद्धेदिलातिरिच्यमानं सोमद्रव्यग्रहणं प्रसिद्धसोमयागप्रत्यभिज्ञापनेनैव सफलं वाच्यमिति तस्यात्र कालविधिरित्येव युक्तम् । विहितस्य पुनः स्वरूपतो विधानायोगादिति सिद्धान्तयति—**उच्यत इति** । बृहस्पतिसवनामग्रहणं तु नातिरिच्यते, येन तदपि प्रसिद्धबृहस्पतिसवप्रत्यभिज्ञापनार्थं कथंचित्कल्प्येत, तत्तु कर्मान्तरे तद्धर्मातिदेशार्थत्वेन सफलम् । अतस्तस्य प्रकरणान्तरन्यायप्राप्तकर्मान्तरविधिस्वारस्यवद्यजि पारतन्त्र्यं न हातव्यमिति तद्वैषम्यमाह—**बृहस्पतिसवस्त्विति** । **उत भेदेनेति** । अस्मिन्पक्षे षडपि यागाः पृथक्पृथक् पूर्वोत्तराङ्गसहिताः प्रयोगभेदेन कर्तव्याः । फलं तत्रमिति सिद्धान्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः; फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं, तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मज्ञानम्, न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति; पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम् । चोदनाप्रवृत्ति-

भामती ।

विवक्षितः, तथेहाप्येकैजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत, नचैतदुभयमप्यस्तीत्याह—**फलजिज्ञास्यभेदाच्च । फलभेदं विभजते—अभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिति** । जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वात् ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः । न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्भेद इत्याह—**तच्चानुष्ठानापेक्षम् । ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम्** । शाब्दज्ञानाभ्यासान्नानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापास्तत्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह—**भव्यश्च धर्म इति** । भविता भव्यः, कर्तरि कृत्यः । भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तत्र इति ततः प्राग्ज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः । भूतं=सत्यम् । सदेकान्ततः, न कदाचिदसदित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदः, ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह—**चोदनाप्रवृ-**

वेदान्तकल्पतरुः ।

हितानां प्रधानानां पृथक्फलाकाङ्क्षत्वात्तत्संनिधौ श्रूयमाणं फलं भेदेनाभिसंबध्यते; ततः प्रतिप्रधानं फलभेद इति **प्राप्तेराद्धान्तः** । यद्यप्येषां पृथक्त्वं पृथगुत्पत्तिविहितता; तथाप्यैककर्म्यम्, क्रियत इति व्युत्पत्त्या फलं कर्म, ऐककर्म्यमेकफलत्वमित्यर्थः । **कुतः**, प्रयोजनेन समुचितानां संबन्धाद्धेतोः । स एव कुतः, एकशब्दाभिसंयोगात् । दर्शपूर्णमासशब्देन हि समुदायवाचिना निर्दिश्य फले विधीयन्ते आग्नेयादयः, यथा ग्रामेणोदपानः खेय इति समुदायशब्दनिर्देशात्समुदितैः पुंभिरुदपानः खन्यते, न प्रतिपुरुषं कूपभेदः एवमिहापि । **ननु** गणायानुलेपनमित्यादौ समुदायशब्दनिर्दिष्टमप्यनुलेपनादि प्रतिपुरुषमावर्तते तद्वत् किं न स्यात् । **नेति वदामः**; युक्तमनुलेपनादेः संस्कारत्वादृष्टार्थत्वाच्च प्रतिसंस्कार्यमावृत्तिरिह फलमुद्दिश्य विधीयमानानामुपादीयमानानामेवाग्नेयादीनां विवक्षितं साहित्यमिति फलतन्त्रेतति । संग्रहे जिज्ञासयोः फलादिभेदं निर्दिश्य विभजने ज्ञानयोस्तत्कथनमयुक्तमित्याशङ्क्याह—**जिज्ञासाया इति** । इच्छाया ज्ञानपराधीनतया ज्ञानफलमेव तत्फलमित्यर्थः । फलभेदे वक्तव्ये कारणभेदकथनं भाष्ये अनुपयोगीत्याशङ्क्याह—**न केवलमिति** । विधेयाविधेयक्रियाज्ञानफलयोरुपाद्यता व्यङ्ग्यता च भेद इत्यर्थः । अनुष्ठानान्तरेत्यत्रान्तरशब्दार्थमाह—**शाब्दज्ञानेति** । क्वचित् 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादौ ज्ञानफलं साध्यत्वेन प्रतीतमपि न्यायबलाद्वचनान्तरवशाच्चाभिव्यक्तिपरत्वेन व्याख्याय फलभेद उक्तः, जिज्ञास्यभेदस्तु प्रतीतिसमय एव स्फुट इत्याह—**जिज्ञास्यभेदमिति । ननु** भवतेरकर्मकत्वाद्भावार्थत्वे च नपुंसकत्वप्रसङ्गाद्भव्यशब्देन कथं जिज्ञास्यभेदसिद्धिरत आह—**भवितेति । ननु** 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति कृत्यानां भावकर्मणोः स्मरणात्'अचो यदि'ति सूत्रविहितयत्प्रत्ययान्तस्य भव्यशब्दस्य कर्तृवाचित्वमयुक्तमित्याशङ्क्याह—**कर्तरि कृत्य इति** । 'भव्य-

कल्पतरुपरिमलः ।

त्वमावास्याः पौर्णमास्याश्च त्रयस्त्रयो यागाः स्वस्वकालयोरेकप्रयोगाः कर्तव्या इति फलभेदः । **भेदेनाभिसंबध्यत इति** । एकशब्दोपात्तानामप्याग्नेयादीनां साहित्यमिह न विवक्षितम्; उत्पत्तिवाक्यविहितानां तेषामिह फलसंबन्धविधानार्थमुद्देश्यत्वाद्, उद्देश्येषु च साहित्यरूपस्य विशेषणस्य विवक्षणायोगादिति भावः । आग्नेयादीनां पृथक्त्वमैककर्म्यं च सूत्रोक्तं परस्परविरुद्धमित्याशङ्क्य तदर्थं कथयन्नेव सिद्धान्तमाह—**यद्यप्येषामिति । फले विधीयन्त इति** । फलस्य प्राधान्यात्तु फलकाममुद्दिश्याग्नेयादय एव विधेयाः; स्वरूपेण विहितानामपि फलसंबन्धित्वेन पुनर्विधानसंभवात्, अतस्तेषां साहित्यविशेषणाविवक्षाकारणं नास्तीति भावः । **उपादीयमानानां** कामिनमुद्दिश्यानुष्ठेयत्वेन बोध्यमानानाम् । टीकायामात्यन्तिकविशेषणेन विवक्षितं फलभेदाज् जिज्ञास्यभेदस्य स्फुटत्वमुपपादयितुं फलभेदस्यास्फुटत्वमाह—**क्वचिद् ब्रह्मविदिति** । कृतकत्वे मोक्षफलस्यानित्यत्वप्रसङ्गो **न्यायः** । ब्रह्मैव सन् 'ब्रह्माप्नोती'त्यादिवचनान्तरम् । **ननु भवते-**

---

१. ननु मीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारित्वं च मास्तु, एकमोक्षफलकत्वेनैककर्तृकत्वं स्यादेव । वदन्ति हि—'ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिः' इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यकत्वाच्चैककर्तृकत्वं । तथा चाग्नेयादिषडचागानामेकस्वर्गफलकानां, द्वादशाध्यायानां चैकधर्मजिज्ञास्यकानां क्रमवत्तयोः क्रमो विवक्षित इति क्रमार्थोऽयं शब्द इत्याशङ्क्याह—फलेति । फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुषङ्गः । यथा सौर्यार्यम्णप्राजापत्यचरूणां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुः फलभेदात्, यथा वा कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यभेनान्न क्रमापेक्षातद्वन्मीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः । इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते ।

भामती ।

निर्भेदाच्च । चोदनेति वैदिकं शब्दमाह; विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिभेदं विभजते—या हि चोदना धर्मस्येति । आज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसंभवात् अपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः । अतएवोक्तम्—'तस्य ज्ञानमुपदेशः' इति । सा च स्वसाध्ये पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ । स हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः । 'षिञ् बन्धने' इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः । भावनायास्तद्द्वारेण च यागादेरपेक्षितोपायतया [illegible] पश्यन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुञ्जानैव यागादिधर्ममवबोधयति, नान्यथा, ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, ननु प्रवर्तयन्त्यवबोधयति; कुतः ? अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाज-

वेदान्तकल्पतरुः ।

गेये'त्यादिना हि सूत्रेण भावकर्मवाचितानियममपोद्य कृत्यप्रत्ययान्ता एव भव्यादिशब्दा विकल्पेन कर्तरि निपात्यन्ते । अतः भवतीति व्युत्पत्त्या भव्यशब्दः कर्तृवाची । पक्षे च 'भावकर्मणोः' । अस्य च भवतेरनुपसर्गत्वात्प्राप्तिवाचित्वाभावाच्च कर्माप्राप्तिः । भावे तु भव्यमनेनेति स्याद् नेह सः; पुंलिङ्गनिर्देशात्, उत्पाद्यधर्मापेक्षणाच्च । अतः कर्तरि कृत्य इति । ननु भवितुः कथं ज्ञानकाले सत्त्वाभाव इत्याशङ्क्य ज्ञानोत्तरभाविप्रयोजकव्यापारापेक्षणादित्याह—**भविता चेति** । भवतिर्निष्पत्तिकर्तृकक्रियावाची न पच्यादिवत्सिद्धकर्तृकक्रियस्ततो भविता स्वतोऽसिद्धः सन्भावकव्यापारापेक्षनिष्पत्तिरर्थात्साध्यो भातीति । **अत एवाहुः**—'करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः । भविता तमपेक्ष्याथ प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते ॥' इति । **भाष्ये** भूतशब्दस्यातीतवाचित्वभ्रमं निरस्यति—**भूतमिति** । **नन्वाज्ञाभ्यर्थनानुज्ञानां** लोके चोदनात्वात्कथं वेदे चोदना ? अत आह—**आज्ञादीनामिति** । उत्कृष्टपुंसः स्वाभिलषितोपायकार्यत्वाभिधानमाज्ञा, यथा गामानयेति । एतदेव हीन**स्याभ्यर्थना**, यथा माणवकमध्यापयेति । प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य तद्धितोपायो**क्तिरनुज्ञा**, तथा कुरु यथा हितमिति । नैतासां संभवो वेदे इत्युपदेशश्चोदना । उपदेशो ह्यप्रवृत्तनियोज्यस्य प्रयोजनोपायबोधको लोकेऽवगतो, यथा गोपालवचसि सुपथकथनपरेऽनेन पथा याहीति । नहीदाज्ञा; प्रयोक्तुर्निःकर्षात् । नाभ्यर्थना; स्वप्रयोजनाभावात् । नाप्यनुज्ञा; प्रयोज्यस्याप्रवृत्तत्वात्तदिह नियोज्यस्याप्रवृत्तस्य हितोपायकर्तव्यतोक्तिरपौरुषेयेऽपि वेदे भवत्येवेति । **तस्य** धर्मस्य, ज्ञायतेऽनेनेति **ज्ञानं**, प्रमाण**मुपदेशो** विधिरिति जैमिनीयसूत्रावयवार्थः । स्वविषय इति भाष्ये स्वशब्देन चोदनाभिधीयत इति मत्वाह—**स्वसाध्ये इति** । स्वस्याः प्रतिपाद्ये विषये भावनायामित्यर्थः । धर्मस्येत्युक्त्या भावनोपसर्जनभूताऽपि शब्दतोऽर्थतः प्राधान्यात् स्वशब्दार्थ इति गृहीत्वाऽऽह—**तद्विषये इति** । **ननु** भावनाधात्वर्थयोर्विधिशब्देन पुरुषप्रवर्तनमशक्यं; प्रमाणस्य वाग्वादिवत्प्रेरकत्वायोगादित्याशङ्क्याह—**भावनाया इति** । साक्षाद्भावनायास्तदवच्छेदकत्वद्वारेण चार्थाद्धात्वर्थस्येष्टोपायतां बोधयति, विधिर्बोधयित्वा च तत्रेच्छामुपाहरति, इच्छँश्च पुरुषः प्रवर्तते, तदनेन क्रमेण नियुञ्जाना चोदना धर्ममवबोधयतीत्यर्थः । **ब्रह्मचोदना** ब्रह्मवाक्यम् । यथा धर्मचोदना प्रवृत्तिहेतुं बोधं जनयति, नैवं ब्रह्मचोदनेत्याह—**अवबोधस्येति** । ब्रह्मचोदनया सिद्धवस्तुविषयस्य प्रवृत्त्यहेत्वर्थमात्रावबोधस्य जन्यत्वादिति भाष्यार्थः । **ननु**—मा नाम जनि

कल्पतरुपरिमलः ।

रिति । अनपुंसकलिङ्गोऽयमकर्मकधातुनिष्पन्नकृत्यप्रत्ययान्तो भव्यशब्दो न भावकर्मार्थो, नापि तस्यार्थान्तरमस्तीति निरर्थकः; निरर्थकशब्देन कथं जिज्ञास्यविशेषलाभ इत्यर्थः । **अस्य च भवतेरिति** । सुखमनुभवतीत्यादौ सोपसर्गत्वेन भवतिः सकर्मकः, 'प्रमाणभूत आचार्य' इत्यादौ प्रामाण्यं प्राप्त इति प्राप्त्यर्थत्वेन, तदुभयमिह नास्तीत्यर्थः । **उत्पाद्यधर्मापेक्षणादिति** । उत्पत्तिमद्धर्मसामानाधिकरण्य दित्यर्थः । भावपरत्वे हि भव्यमनेनेति वैयधिकरण्यं भवेत् । **ननु** भावार्थभव्यशब्दार्थस्य भवनस्योत्पत्तिरूपत्वाद्धर्मशब्दसामानाधिकरण्यं घटत **इत्याशङ्क्योत्पाद्येति** विशेषितम् । उत्पत्तिमान् हि यागादिधर्म इह नेह निर्दिष्टः, न धर्ममात्रम्; अतस्तस्य नोत्पत्तिवाचिशब्दसामानाधिकरण्यं घटत इति भावः । **यद्वा** नेह सः इत्यस्य नेह भावार्थ इत्यर्थमाश्रित्य तत्र पुंलिङ्गनिर्देशादिति हेतुयोजनानन्तरं तस्यावृत्त्या नेह प्राप्त्यर्थ इत्यर्थान्तरमाश्रित्य तत्र हेतुत्वेनोत्पाद्यधर्मसापेक्षत्वादित्येतद्योजनीयम् । वेदार्थविचारानन्तरमनुष्ठानेनोत्पादनीयं धर्ममपेक्ष्य हि तद्विशेषणतया भव्य इति निर्दिष्टं, नतु ग्रामपश्वादिवत् तटस्थतया प्रागेव सिद्धं किंचित्प्राप्यमपेक्ष्य, अतोऽत्र न प्राप्त्यर्थो घटत इति भावः । **भावकव्यापारो** भावयितृव्यापारः । तत्र वाक्यपदीयसंमतिमाह—**करोत्यर्थस्येति** । घटं करोतीत्यस्यायमर्थः । घटं भवन्तं भावयतीति स भावयिता भवितुर्घटस्य प्रयोजकं । भविता घटस्तमपेक्ष्य प्रयोज्य इत्यर्थः । स्वस्या इति प्रमादिकः पाठः । स्वशब्दस्यात्मवाचित्वे नपुंसकलिङ्गत्वादिति । **धर्मस्येत्युक्त्येति** । धर्मस्य चोदनेति भाष्ये चोदनोपसर्जनमपि भावना तत्प्रतिपाद्यत्वेनार्थतः प्राधान्यात् सापि स्वविषय इति भाष्ये स्वशब्देन गृह्यत इत्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथाऽक्षार्थसंनिकर्षेणार्थावबोधे, तद्वत् । तस्मात्किमपि वक्तव्यम्–यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्यते—नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपत्,

भामती ।

न्यत्वात् । ननु 'आत्मा ज्ञातव्यः' इत्येतद्विधिपरैर्वेदान्तैः तदेकवाक्यतयाऽवबोधे प्रवर्तमानैरेव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह—न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । अयमभिसंधिः—न तावद्ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वात्, अकार्यत्वात् । नाप्युपासनायां; तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । नापि शाब्दबोधे, तस्याप्यपीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतद..दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथाऽक्षार्थेति । दार्ष्टान्तिके योजयति—तद्वदिति । अपिचात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शाब्दः स्यात् । नहि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किंतु तज्ज्ञानविधिपराः, यत्परास्ते, त एव तेषामर्थाः । नच बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वादपेक्षितत्वात्, अन्यपरेभ्योऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः; समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्माच्च बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थः । तदाह—उच्यते-नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्यादि । नित्यः=ब्रह्मात्मा, अनित्याः=देहेन्द्रियविषयादयः । तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया; ज्ञातत्वाद्ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं, न निश्चयः; तथा सत्येष विपर्यासादन्यः संशयः स्यात्, तथाच न वैराग्यं भावयेत्; अभावयन्कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः ? तस्मादेवं ज्ञात्येयम्—नित्यानित्ययोर्यतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति—मा भूदिदं तद्वत् नित्यं, इदं तदनृतमनित्यमिति धर्मिविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यत्रास्ति तन्नित्यं सत्यं, तथाचात्मागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यत्रास्ति तदनित्यमनृतं, तथाचानात्मागोचरः । तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु

वेदान्तकल्पतरुः ।

धर्मबोधवद्ब्रह्मबोधाद्विषये प्रवृत्तिः, स एव तु विधितः किं न स्यादिति शङ्कते—नान्वाति । विध्येकवाक्यत्वेन वस्तुबोधनाद्वेदान्तानां न सिद्धबोधमात्रपर्यवसानमित्यर्थः ॥ भाष्येऽवबोधनिर्देश एव विध्यविषयत्वे हेतुगर्भ इति व्याचष्टे—अयमभिसंधिरिति । यथा विशिष्टविधौ विशेषणविधिरर्थात्, न विशेषणे तात्पर्यं, वाक्यभेदादेवं विषयविशिष्टप्रतिपत्तिविधिसामर्थ्याद्ब्रह्मनिश्चय इत्याशङ्क्याह—नच बोधस्येति । विशिष्टक्रियाविधानाद्युक्ता विशेषणस्य प्रमा; वैचित्र्यस्य, वाक्यवत्त्वात्, प्रतिपत्तिविधिस्तु न विशेषणसत्तामाक्षिपति; वाचं धेनुमुपाधीतेत्यादावारोप्यस्यापि विधेयधीविषयत्वादित्यर्थः । एवं क्रमप्रमाणाभावसिद्धौ—'ब्रह्मधीर्न नियोगेन धर्मबुद्धेरनन्तरा । तत्कर्मे मानहीनत्वात्तानभुज्यादिधीरिव ॥' नित्यानित्यवस्तुविवेक इति भाष्यमाक्षिपति—तद्विषयश्चेदिति । अनित्याद् ब्रह्मणो विवेकः किं निश्चयः, उत ज्ञानमात्रम् । आद्यं दूषयति—कृतमिति । द्वितीये विपर्ययः, संशयो वा । नाद्यः; ततः शास्त्रश्रवणे प्रवृत्त्ययोगात् । न द्वितीयः; प्रपञ्चानित्यत्वनिश्चये तद्वैराग्ययोगादित्याह—तथाचेति । समाधत्ते—तस्मादिति । निश्चय एव विवेकः । नच शास्त्रानारम्भः; इदं नित्यमिदमनित्यमित्यनिश्चयात् । आत्मानात्मसमुदाये नित्यत्वमनित्यत्वं च स्तो धर्मौ तयोश्च धर्मिभ्यां भवितव्यमित्येतावन्मात्रं निश्चितम् । यद्यपि घटादेरनित्यतावधारिता; तथापि सकलानात्मसु नावधारितेति । नित्यत्वस्य व्याख्या—ऋतमिति । उक्तविवेकस्य प्रयोजनमाह—तथाचेति । सत्यासत्ययोरुपादेयानुपादेयत्वे हेतुमाह—तदेतेष्विति । सुखत्वाच्चित्यमुपादेयं दुःखत्वादनित्यं त्याज्यमित्यर्थः । दृष्टेऽनुभवः, उपपत्तिस्तद्दृष्टे ।

कल्पतरुपरिमलः ।

स एव त्विति । ब्रह्मबोध एव विधितः प्रवृत्तिविषयः किं न स्यादित्यर्थः । यथा विशिष्टविधाविति । यथा खलु 'एतस्यैव रेवतीषु धारवन्तीयममिष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो द्वेतेन यजेते'ति रेवत्याधारवन्तीयसामसाध्याभिष्टोमस्तोत्रविशिष्टक्रतुविधौ रेवत्याधारवन्तीयसामरूपविशेषणस्य दधिसोमादिविशेषणवदन्यतः प्रसिद्धिरहितस्य तत एव विधिरेवमिहापीत्यर्थः । श्लोकेऽपेक्षितपूरणार्थम् एवमित्यादि । ज्ञानेत्यादिव्यतिरेके दृष्टान्तः । यद्यपि घटादेरपि । वल्मीकादिषु प्रमाविषयस्य घटादेरित्यर्थः । अतो नित्यत्वं सत्यत्वमनित्यत्वमसत्यत्वमिति व्याख्यानेन न विरोधः । सुखत्वाच्चित्यमिति । सत्यं हि 'यो वै भूमा तत्सुख'मिति सुखरूपमुक्तम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यं तुल्यं सुखमस्तीति सत्यरूपस्य भूमः प्रतिद्वन्द्वत्वम् । असत्यं दुःखरूपमुक्तम्, अतः साक्षाध्ययनतः शुद्धान्तःकरणस्य सत्यासत्ययोः सुखदुःखत्वनिश्चयो भवतीत्यर्थः । सत्यप्रपञ्चवत्सर्वमसत्यं चेत्, सत्यत्वासत्यत्वयोर्धर्मिभ्यां भाव्यमित्युक्तरूपो नित्यानित्यविवेको न विरोधिन्याख्या सत्यादिव्यर्थमनुभवोपपत्तौ नीत्यायामुपन्यस्ते, ते विभजते—अत्रे इति । शुक्तिरजतादौ यदधिष्ठानमनुभवः, तथात्वेनाकृते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

विश्वविषयिषु वर्त्तं नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते, तदस्यागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति, तापत्रयपरीतं तत्त्वक्षयत इति । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवीयादैहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् । न खलु सत्त्वं नाम न किंचिदस्तीति वाच्यम्; तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः, शून्यवादिनामपि शून्यतया एव सत्त्वात् । अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं निरूपयतः, आ च सत्त्वलोकात् आ चावीचेः 'चायस्व म्रियस्व' इति विपरिवर्तमानं, क्षणमुहूर्तयामाहोरात्रार्धमासमासार्धवर्षनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिशमुह्यमानं, तापत्रयपरीतमात्मानं च जीव-

वेदान्तकल्पतरुः ।

विगीत, सदधिष्ठानम्, असत्त्वाद्गन्धर्वपुरीवदित्यादिव्याप्त्यसिद्धिमाशङ्क्याह—**न खल्विति** । न चेयतो विवेकस्य स्वरसत उदये शास्त्रविफलता; सगुणनिर्गुणविवेकाखण्डसमन्वयादेरसिद्धेरिति । न नित्यादिविवेकमात्रं वैराग्यहेतुः, किंतु तदभ्यास इत्याह—**अथास्येति** । अस्य पुरुषश्रेष्ठस्य संसारसमूहेऽनित्यत्वादिविषयं प्रसंख्यानं धीसन्ततिरुपावर्तते इत्यन्वयः । **अवीचिः** नरकविशेषः । **जायस्व म्रियस्वेति** । पुनःपुनर्जायते म्रियते चेत्यर्थः । क्रियासमभिहारे लोडिति पौनःपुन्ये सर्वलकारापवादेन लोटः स्वादेशस्य च विधानात् । आरभ्य ब्रह्मलोकमवीचिपर्यन्तं जननमरणाभ्यामावर्त्तमानं क्षणाद्यवान्तरसर्गपर्यन्तैः कालैः संसारसागरस्योर्मिभूतैरनिशमुह्यमानमितस्ततो नीयमानमात्मानमन्यं च जीवसमूहमवलोक्येति

कल्पतरुपरिमलः ।

स्वप्रादानुपपत्तिः । तामेवोपपत्तिमाह—**विगीतमिति** । **गन्धर्वपुरीवदिति** । तत्र सौरालोकादिकं सदधिष्ठानमिति भावः । व्याप्त्यसिद्धिशङ्का शून्यवादे वस्तुतः शून्यतैवेति मतेऽपि सैव सत्त्वास्तीति परिहारार्थः । **'इयतो विवेकस्ये'ति** । स्वप्रवत्सर्वस्य प्रपञ्चस्यासत्त्वं यदि स्यात्तदानीमप्यधिष्ठानपरिशेषोऽवश्यंभावी, तच्च सत्यं सुखरूपमित्येतावतो निर्धारणस्येत्यर्थः । **सगुणनिर्गुणेति** । परिच्छिद्यमाणं सत् सगुणं भवेन्निर्गुणं वा, निर्गुणत्वे कथमखण्डे तत्र समन्वय इत्यादिविचारार्थत्वेन शास्त्रारम्भः सफल इत्यर्थः । **ननु**—एवं सति नित्यानित्यविवेकः प्रसिद्धनित्यानित्यविषय एवास्तु किमर्थं सत्यानृतविषयत्वेन क्लिष्टव्याख्यानं ? शास्त्रानारम्भशङ्कापरिहारस्योक्तस्य तत्रापि तुल्यत्वात्, **नच** ब्रह्मानन्द एक एव नित्यः कर्मफलादिकमन्यत्सर्वमनित्यमिति शास्त्रारम्भात्प्रागेव निश्चये सति **'असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः'** (ब्र. अ. २ पा. ३ सू. १) **इति** ब्रह्मनित्यत्वव्यवस्थापनस्य वैराग्यपादादिषु (ब्र. अ. ३ पा. १) कर्मफलाद्यनित्यत्वव्यवस्थापनस्य च वैफल्यप्रसङ्गः; प्रागेव संसारबन्धानृतत्वनिश्चये सति तत्समर्थनार्थस्य **'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः'** (ब्र अ. २.पा. ३ सू. २९) **'यथाच तक्षोभयथा'** (ब्र. अ. २ पा. २ सू. ४०) इत्यादिसूत्रजातस्य वैफल्यप्रसङ्ग इति दूषणस्य तत्रापि तुल्यत्वात् । प्राङ्निश्चिते एव बन्धमिथ्यात्वे श्रुतिविरोधादिशङ्कान्तरनिरासाय तद्गुणसारत्वादिसूत्रजातमिति परिहाररीतिस्तु पक्षान्तरेऽपि तुल्या । किंच नित्यानित्यवस्तुविवेकस्वरूपासिद्धिशङ्कापरिहारार्थातःशब्दव्याख्यानावसरे कर्मफलनित्यत्वप्रतिपादकवाक्येभ्यः तदनित्यत्वप्रतिपादकवाक्यानां प्राबल्यमेवोपपत्तितया दर्शितं, ननु बन्धसत्यत्वप्रतिपादकवाक्येभ्यस्तन्मिथ्यात्वप्रतिपादकवाक्यानाम्; अतोऽपि हेतोः प्रसिद्धनित्यानित्यविवेक एवात्र विवक्षित इति ज्ञायते, तस्मात्सामान्यतः सत्यानृतसद्भावनिर्धारणं प्रसख्यानलभ्यबन्धमिथ्यात्वनिर्धारणपर्यन्तं नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्युक्तमयुक्तमिति—**चेत्, उच्यते;** भाष्ये नित्यानित्यवस्तुविवेकानन्तरं नित्यफलप्रेप्सामनपेक्ष्य तद्विवेकमात्रेण सकलकर्मफलविराग उक्तः, नित्यवस्तुप्रेप्सया तत्प्राप्युपायान्वेषणं पश्चादुक्तम्; अयं क्रमोऽनित्यत्वमसत्यत्वमिति व्याख्याने युज्यते, नत्वस्थायित्वमिति व्याख्याने । अस्थायिनं भोगं भुञ्जानस्तत्परित्यागे स्थायिभोगलाभमालक्ष्य हि ततो विरज्यते, नान्यथा अनृतासक्तस्तु तदनृतत्वनिश्चये सति तत्परित्यागे तथाभूतसत्यवस्तुलाभप्रतिसंधानाभावेऽपि ततो विरज्यते । नहि रजतार्थी कश्चन रजतभ्रमेण प्रवृत्तस्तन्मिथ्यात्वनिश्चये सति तत्परित्यागेन सत्यरजतस्य स्वलभ्यत्वप्रतिसंधानाभावे ततो न निवर्तते, किंतु ततो निवृत्तः सत्यरजतप्राप्त्युपायं किंचित्पश्यति चेत् तत्र प्रवर्तते । तस्मान्नित्यानित्यवस्तुविवेकादिक्रमेण साधनचतुष्टयं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुं वर्णयते भगवतो भाष्यकारस्य सत्यमिदं सुखरूपमिति विशेषनिर्धारणमनपेक्ष्य कर्मफलानृतत्वनिर्धारणमेव वैराग्यादिक्रमेण साधनान्तराणां प्रवर्तकमित्याशयमालोच्य टीकाकारैराचार्यैश्च सामान्यतः सत्यमस्तीति विशिष्य बन्धमात्रमनृतमिति च विवेकः प्रथमसाधनत्वेन परिगृहीतः । तदनन्तरमक्षय्यादिवाक्यात्कर्मफलनित्यत्वसिद्धेस्तदनृतत्वमसिद्धम् अनृतस्य तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वनियमादिति शङ्कायां तदनृतत्वसिद्ध्यर्थमेव न्यायतस्तदनित्यत्वमतःशब्देन सूत्रितमिति न किंचिदवद्यम् । **तदभ्यास इति** । जननमरणपरिवृत्त्यादिरूपसंसारबन्धासत्यत्वदृढनिश्चयपर्यन्त इति शेषः । **क्रियासमभिहारे इति** । क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वा'विति पाणिनिसूत्रेण क्रियापौनःपुन्यविवक्षायां सर्वलकारापवादेन लोड्विहितः । तस्य परस्मैपदात्मनेपदयोर्यथाक्रमं हिस्वादेशौ च विहितौ । **ननु**—क्रियासमभिहारे शुनीहि शुनीहीत्येवायं शुनातीत्यमनुवाह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु, प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च; न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते । अतःशब्दो हेत्वर्थः ।

भामती ।

लोकं चावलोक्य, अस्मिन्संसारमण्डलेऽनित्याशुचिदुःखात्मकं प्रसंख्यानमुपावर्तते; ततोऽस्यैतादृशान्नित्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणात्प्रसंख्यानात्—इहामुत्रार्थभोगविरागो भवति । अर्थ्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः । फलमिति यावत् । तस्मिन्विरागोऽनाभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः । ततः शमदमादिसाधनसंपत् । रागादिकषायमदिरामत्तं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषूच्चावचमिन्द्रियाणि प्रवर्तयत्, विविधाश्च प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत्, पुरुषमतिघोरे विविधदुःखज्वालाजटिले संसारहुतभुजि जुहोति । प्रसंख्यानाभ्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषायमदिरामदं तु मनः पुरुषेण विजीयते=वशीक्रियते, सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते । विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्तोऽयं वृषभयुवा=हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते । आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते । अतएव श्रुतिः—'तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यति' इति । तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य संपत्=प्रकर्षः, शमदमादिसाधनसंपत् । ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षा भवतीत्याह—मुमुक्षुत्वं च । तस्य च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं, न धर्मजिज्ञासाया इत्याह—तेषु हीति । न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह—ज्ञातुं च । उपसंहरति—तस्मादिति । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे—अतःशब्दो हेत्वर्थः ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

योजना । उक्तपरिभावनाया इहामुत्रार्थभोगविरागहेतुतामाह—ततोऽस्येति । अनित्यसंसारस्य किंचिदधिष्ठानमस्तीति इयान् विवेको न तु ब्रह्मेति । तदुक्तम्—ईदृशादिति । आभोगो मनस्कारः । आदर इति यावत् । अतदात्मिका । वैराग्यस्य शमादिहेतुतामाह—तत इति । ज्वाला जटाकारा अस्य सन्तीति तथोक्तः । श्रद्धैव तत्त्वविषया वित्तमस्य न गवादीति तथाऽभिहितः । मोक्षेच्छा भवतु, कुतस्तावता ब्रह्मजिज्ञासा? अत आह—तस्य चेति । नित्याऽनित्यविवेकादिहेतुत्वस्यायशब्दादवगतेः किमतःशब्देनेत्याशङ्क्य नानेन जिज्ञासां प्रति साधनकलापस्य हेतुतोच्यते, किंतु तत्स्वरूपाऽसिद्धिपरिहारहेतुरभिधीयते इत्याह—अत्रैवमित्यादिना । शल्कं शकलम् । शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खवदित्यस्य 'नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशे'दित्यागमविरोध । कृतकत्वानुमानानुगृहीतात्तथयेति वाक्याद् न्यायहीनम

१ 'सोऽन्वेष्टव्यः' 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' 'तद्विजिज्ञासस्वे'ति च भिन्नशाखास्थानामपि विधीनां सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनैकवाक्यत्वाद्गुणोपसंहारेण 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' इति 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वे'ति 'वरुणं पितरमुपससारे'ति च नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमदमादिसाधनानां एकैकस्मिन्प्रकरणे एकैकस्यैव समाम्नानेऽपि साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थ इति विवक्षितम् । मुमुक्षुत्वं तु सर्वत्रापि प्रकरणेषु फलवाक्यैरधिकारिविशेषणमिति सिद्धमेव । एतेन—विचारकर्तव्यतां प्रतिपद्यमानस्य सूत्रकारस्य बुद्ध्यारूढत्वाच्छमदमादयो नाधिकारिविशेषणं, किंतु कर्मावबोध एवेति शङ्कापि—पराहता; विचारं प्रतिपद्यमानस्य सूत्रकारस्य तत्प्रकरणपठिततदङ्गशमदमादीनामपि बुद्धिस्थत्वादिति सर्वमनवद्यम् । ब्रह्मनित्यमितरदनित्यमिति विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेक इति विवरणाचार्याः । मिश्रास्तु—नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तस्य विवेकः नित्यानित्यवस्तुविवेकः तदभ्यास इत्यभिप्रयन्ति ॥

२ अतःशब्दो हेत्वर्थ इति—आनन्तर्यमात्राववोधने वैफल्यात् हेतुबोधन एव तात्पर्यात् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत न्यायनाथशब्देनैव हेतुलाभादतःशब्दो व्यर्थ इति चेत्—अत्र विवरणाचार्याः–अथशब्दपरिगृहीतस्य हेतुत्वस्य हेत्वन्तरेणापवादशङ्कायां तन्निरसनेन हेतुत्वव्यवस्थापनार्थमतःशब्दः । अपवादशङ्का च–परमाणुषु पाकजलोहितस्य कृतकस्य परिच्छिन्नानां तेषां च नित्यत्वदर्शनात् अक्षय्यादिवाक्यैः पुण्यफलस्यापि नित्यत्वावगमात् कृतकत्वपरिच्छेदे नानित्यतां गमयतः, नापि वा कूटस्थब्रह्मावलम्बेन मुमुक्षुत्वसंभवः—इति नित्यानित्यविवेकस्य विरागद्वारा ब्रह्मविचारहेतुत्वं न संभवति—इति । परिहारप्रकारस्तु—परमाणूनां तद्गुणस्य चानित्यत्वात् वस्तुबलप्रवृत्तानुमानविरोधेऽक्षय्यादिवाक्यस्य नित्यत्वप्रतिपादनासामर्थ्याच्च कृतकत्वपरिच्छेदाभ्यां कर्मफलानित्यत्वनिश्चयात् नित्यब्रह्मावलम्बेन मुमुक्षुत्वसंभवाच्च साधनचतुष्टयहेतुत्वमुपपद्यत इति—वदन्ति ॥ वाचस्पतिमिश्रास्तु—क्षयितालक्षणेन दुःखेनाघ्रातत्वात् वैषयिकसुखपरित्यागसंभवेऽपि अक्षय्यादिवाक्यैर्नित्यत्वेनावगतस्वर्गादिपरित्यागो न संभवतीति नित्यानित्यवस्तुविवेकाभ्यासे सत्यपि इहामुत्रार्थफलभोगविरागस्यासंभवात् न साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यार्थत्वमुपपद्यत इत्यधिकाशङ्कानिराकरणेन हेतुत्ववृढीकरणार्थमतःशब्द इति—वर्णयन्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति—'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छान्दो० ८।१।६) इत्यादिः। तथा ब्रह्मविज्ञानादपि

भामती ।

तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह—यस्माद्वेद एवेति । अत्रैवं परिचोद्यते—सत्यं यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति, सैव त्वनुपपन्ना; इहामुत्रफलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीयं हि फलम्, इष्टलक्षणत्वात्फलस्य । नचानुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति; दुःखानुषङ्गदर्शनात्सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुःखेऽप्यनुरागो न कस्माद्भवति । तस्मात्सुख उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् । अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान्सकण्टकान्मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते । यथावा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति, स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्तते, तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वाऽऽमुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तुमुचितम् । नहि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । अपिच दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाघ्रातत्वात् अतिभीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वर्गादि; तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते हि—'अपाम सोमममृता अभूम' इति । तथाच 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' इति । नच कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र संभवति; नरशिरःकपालशौचानुमानवत् आगमबाधितविषयत्वात् । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावान्न ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त आह भगवान्सूत्रकारः—अत इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः—यस्माद्वेद एवेति । अयमभिसंधिः—सत्यं मृगभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचककृषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेककारणसंपातजमशक्यपरिहारं; अन्ततः साधनपारतन्त्र्य-क्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमात् । नहि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं शिल्पिवरेणापि भोक्तुम् । क्षयितानुमानोपोद्बलितं च 'तद्यथेह कर्मचितः' इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकम् 'अपाम सोमम्' इत्यादिकं वचनं मुख्यासंभवे जघन्यवृत्तितामापादयति । यथाहुः पौराणिकाः—'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति । अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः । स च योग्यत्वात् 'तद्यथेह कर्मचितः' इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परामृश्य, हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत्—यथा स्वर्गादेः कृतकस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह—तथा ब्रह्मविज्ञानादपीति । तेनायमर्थः—अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकात्, ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपादकात् आगमात् यथोक्तसाधनसंपत्, ततश्च जिज्ञासेति सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह—ब्रह्मण इति । षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां 'ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासे'ति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः । 'तादर्थ्यसमासे

वेदान्तकल्पतरुः ।

अपामेत्यादिवाक्यमापेक्षिकामृतत्वादिपरं व्याख्येयमित्याह—क्षयितेति । यत्त्वभिहितं भास्करेण नित्यानित्यविवेकादप्रकृतत्वान्न तदानन्तर्यमथशब्दार्थोऽत एव कर्मणां क्षयिष्णुफलत्वं ब्रह्मज्ञानस्य च मोक्षहेतुत्वमतःशब्देन न परामृष्टुं युक्तमिति तं भाष्यभावव्याख्ययाऽनुकम्पते—अत्र चेति । तर्हि सकला वेदान्ताः परामृश्येरन् नेत्याह—योग्यत्वादिति । अथशब्दोक्तहेतुत्वसमर्थनयोग्यत्वादित्यर्थः । हेतुमद्ब्रह्मजिज्ञासाया हेतूनां नित्यानित्यविवेकादीनां सूत्रकारस्य बुद्धिस्थत्वात्तदानन्तर्यार्थत्वमथशब्दस्य युक्तमेव । चतुर्थीसमासाभावे हेतुमाह—तादर्थ्येति । पाणिनिः किल 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितै'रिति तादर्थ्यसमासं ससार । चतुर्थ्यन्तः शब्दस्तदर्थवचनादिभिः शब्दैः समस्यते । चतुर्थ्यन्तशब्दार्थस्तच्छब्देन परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । यथा कुण्डलाय हिरण्यमित्यत्र कुण्डलं चतुर्थ्यन्तशब्दार्थस्तच्छेषो हिरण्यं, तत्र कुण्डलशब्दश्चतुर्थ्यन्तः, कुण्डलशेषवाचिना हिरण्यशब्देन समस्यते, कुण्डलहिरण्यमिति । तथाऽर्थशब्दादिनापि, ब्राह्मणार्थं पयः इत्यादि द्रष्टव्यम् । कात्यायनेन त्वयं समासः प्रकृतिविकृत्योर्नियमितः—'चतुर्थी तदर्थमात्रेणेति चेत्तर्हि सर्वत्र प्रसङ्गो-

कल्पतरुपरिमलः ।

रणेष्विव जायस्व जायस्वेत्येवेमानि जायन्ते, म्रियस्व म्रियस्वेत्येवं म्रियन्त इति, द्विर्भावस्तस्य तस्य धातोरनुप्रयोगश्च प्राप्नोति; तत्सूत्रवार्तिके द्विर्भावानुशासनाद्, यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्निति सूत्रेण क्रियासमभिहारे तस्यैव धातोरनुप्रयोगनियमनाच्च । नैष दोषः; क्रियासमभिहारवज् जननमरणरूपक्रियाद्वयसमुच्चयस्याप्यत्र विवक्षितत्वात् 'समुच्चयेऽन्यतरस्या'मिति सूत्रेण समुच्चयेऽपि लोण्मध्यमपुरुषैकवचनविधानात् । तत्र हि न द्विर्भाववार्तिकमस्ति; नापि यथाविध्यनुप्रयोगविधानमस्ति, किंतु समुच्चये सामान्यवचनस्येति सूत्रेण तावत् क्रियाविशेषानुगतसामान्यवचनस्यानुप्रयोगो विहितः । ओदनं भुङ्क्ष्व क्षीरं पिब धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरतीत्यादि तदुदाहरणम् । इहापि जननमरणानुगतसामान्यरूपविपरिवृत्तिवाचिनोऽनुप्रयोगोऽस्ति । असकृदावर्तानि भूतानि भवन्तीति क्रियासमभिहारसमुच्चयोभयविवक्षायां च समुच्चयविवक्षाप्रयुक्तमेव कार्यं भवति; 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति स्मरणात् । कात्यायनेन त्विति । 'चतुर्थी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं पुरुषार्थं दर्शयति—'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिः (तैत्ति० २।१)। तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या। ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं 'जन्माद्यस्य यतः' इति। अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम्। ब्रह्मण इति

भामती।

प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यम्' इति कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनियमात्, अप्रकृति-विकारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात्, 'अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति' इत्यश्वघासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात्, षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति। स्यादेतत्—ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य संशयः, कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति। अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रत्वजातौ, यथा ब्रह्महत्येति। अस्ति च वेदे, यथा ब्रह्मोज्झमिति। अस्ति च कस्यात्मनि, 'यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति, तमिमं संशयमपाकरोति—ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणमिति। यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति, ततोऽवगच्छामः—परमात्मजिज्ञासैवेयं, न विप्रत्वजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः। षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किंतु शेषलक्षणा, संबन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति। तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्था ब्रह्मजिज्ञासयाऽवरुद्धा भवन्ति; साक्षात्पारंपर्येण च ब्रह्मसंबन्धात्, कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान्प्रत्याह—ब्रह्मण इति कर्मणीति। अत्र हेतुमाह—जिज्ञास्येति। इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य

वेदान्तकल्पतरुः।

ऽविशेषात्, 'प्रकृतिविकृत्योरिति चेद्'श्वघासादीनामुपसंख्यानम्' इति। एवं चार्थात्प्रस्तुते तन्निषेधसिद्धिरित्याह—प्रकृतीति। इत्येवमादौ ब्रह्मजिज्ञासेत्येवमादाविलयर्थः। नन्वश्वार्थो घासोऽश्वघास इत्यादावप्रकृतिविकारेऽपि तादर्थ्यसमासो दृष्ट इत्याशङ्क्य कात्यायनेनैव समासान्तरमुपसंख्यातमित्याह—अश्वघासादय इति। ननु षष्ठीसमासाभ्युपगमे ब्रह्मणो जिज्ञासाऽव्यावर्तकत्वेन गुणत्वात्प्रधानपरिग्रह इति भाष्यस्यप्राधान्यभङ्गस्तत्राह—षष्ठीसमासेऽपीति। ब्रह्मोज्झं वेदत्यागः। प्रतिपत्तौ विशेषणत्वेनानुबध्यत इत्यनुबन्धः। स्वरूपेण निरूपितायां जिज्ञासायां पश्चात्संबन्धिन्यपेक्षा, ब्रह्म च ज्ञानद्वारा जिज्ञासारूपनिरूपकमिति प्रथमोदिताकाङ्क्षावशेन ब्रह्म जिज्ञासायाः कर्मत्वेन संबध्यते, नतु संबन्धिमात्रतयेत्यर्थः।

कल्पतरुपरिमलः।

तदर्थमात्रेणेति चेत्, सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति, यथाश्रुतसूत्रार्थे अनुपपत्तिप्रदर्शकमेकं वार्तिकं। सर्वप्रसङ्गः सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासप्रसङ्गः, रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमित्यादावपि समासः प्रसज्येतेत्यर्थः। विकृतिः प्रकृत्येति चेद् 'अश्वघासादीनामुपसंख्यान'मिति वार्तिकान्तरं। यदि विकृतिवाची चतुर्थ्यन्तशब्दः प्रकृतिवाचिना समस्यत इति विशेष्यते, तदा सर्वप्रसङ्गः परिहृतो भवति, किंतु अश्वाय घासोऽश्वघास इति समासो न प्राप्नोति; प्रकृतिविकारभावाभावात्। अतस्तत्संग्रहार्थमुपसंख्यानं यत्नान्तरं, कर्तव्यमित्यर्थः। एवमश्वघासादिषु चतुर्थीसमास इति वार्तिककारमतम्। एतदवलम्बनेनैव धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति शबरस्वामिभिश्चतुर्थीसमासः समाश्रितः। कात्यायनेनैवेति। कात्यायनग्रहणमनादरेण शब्दाभियुक्तमात्रोपलक्षणं भाष्यकाराभिप्रायम्। भाष्यकारैः खलु तत्र वार्तिकमुद्ग्रह्य यथाश्रुतसूत्रं समर्थयमानैः षष्ठीसमासः समाश्रितः। अत्रेदं भाष्यकारीयं वार्तिकप्रत्याख्यानम्—प्रकृतिविकृतिग्रहणाय यत्नस्तावत् कर्तव्यः; सूत्रे बलिरक्षितग्रहणेन ज्ञापकेन तदर्थसिद्धेः। यदि हि तदर्थसमासस्तदर्थमात्रविषयः स्यात्, तदा कुबेराय बलिः कुबेरार्थो भवति, अश्वाय रक्षितम् अश्वार्थं भवतीति कुबेरबलिः अश्वरक्षितमिति समासयोस्तदर्थसमासविधिनैव सिद्धेः पृथग्बलिरक्षितग्रहणं न कर्तव्यं स्यात्; तत्कृतं ज्ञापयति तदर्थसमासः प्रकृतिविकृतिमात्रविषय इति। तथाश्वघासाद्युपसंख्यानयत्नोऽपि न कर्तव्यः; तेषु षष्ठीचतुर्थीसमासयोः स्वरवैषम्याभावेन षष्ठीसमासोपपत्तेः—इति॥ एवं सूत्रानुसारिभाष्यकारमतप्राबल्याद् वार्तिककारमतमनादृत्य चतुर्थीसमासासंभव उक्तः। इदमेव भाष्यकारमतमनुसृत्य भट्टपादैर्धर्माय जिज्ञासेति शबरस्वामिवचनं षष्ठीसमासलब्धार्थिकार्थप्रदर्शनपरं, नतु विग्रहप्रदर्शनपरम्; तस्य ज्ञातुमिच्छेति निगमनवाक्येन षष्ठीसमासविभावनादिति व्याख्यातम्। आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोः प्रकृतिविकारभावाभावेऽपि तादर्थ्यसमासस्तु 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या' इत्यलुग्विधानसामर्थ्यात्। नच तस्मादेव ज्ञापकात् सर्वत्रापि तादर्थ्यसमासः शङ्कनीयः; तथासति बलिरक्षितग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरुक्तत्वात्। समासान्तरमुपसंख्यातमिति। षष्ठीसूत्रविहितं समासान्तरं भाष्यकारैरङ्गीकृतमित्यर्थः। ननु 'ज्ञातं ब्रह्म विषयो' 'ज्ञातं ब्रह्म प्रयोजन'मिति ब्रह्म विषयप्रयोजनोभयरूपमिष्यते, तत्र प्रयोजनत्वप्रतिपत्त्युपयोगी चतुर्थीसमास इहासाधुरिति स्वरः, एवमेवात्र विषयत्वप्रतिपत्त्युपयोगी षष्ठीसमासोऽप्यसाधुरेव। तथाहि—केन सूत्रेणेह षष्ठी; 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण वा. 'कर्तृकर्मणोः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मणि षष्ठी, न शेषे; जिज्ञेयस्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते; संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य, सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् ।

भामती ।

च ज्ञेयं ब्रह्म । न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात्प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते, न तु संबन्धिमात्रम्; तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात् । नहि चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति संबन्ध्यन्वेषणा भवति । भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा–किंविषयमिति । तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म संबध्यते, न संबन्धितामात्रेण, तस्य जघन्यत्वात् । तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं त्वस्या भविष्यति, ब्रह्म तु शेषतया संभन्स्यत इत्यत आह—**जिज्ञास्यान्तरेति** । निगूढाभिप्रायश्चोदयति—**ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपीति** । सामान्यसंबन्धस्य विशेषसंबन्धाविरोधेन कर्मताया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः । निगूढाभिप्राय एव दूषयति—**एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण इति** । वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसंबन्धार्हस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कथंचिदपे-

वेदान्तकल्पतरुः ।

जिज्ञासाज्ञानयोर्विषयाधीननिरूपणं वैधर्म्यदृष्टान्तेन प्रपञ्चयति—**नहीति** । **ननु**—प्रमाणयुक्त्यादि जिज्ञासायाः कर्म भविष्यति, ब्रह्म तु संबन्धिलेन निर्दिश्यताम् । **न**; निर्दिष्टकर्मलाभे कल्पनानुपपत्तेरित्याह—**नन्वित्यादिना** । **संभन्स्यते** संबद्धं भविष्यति । **ननु** श्रुतकर्मत्यागायोगे स्थिते कथं शेषषष्ठी शङ्क्यत इत्यत आह—**निगूढाभिप्राय इति** । प्रमाणादिबहुप्रतिज्ञानां श्रौतत्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्य निगूढता । **ननु** ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्ते कर्मानिर्देशादनिरूपितरूपा जिज्ञासा स्याद्, नेत्याह—**सामान्येति** । बहुप्रतिज्ञानां श्रौतत्वलाभात्कथं प्रयासवैयर्थ्येन परिहारस्तत्राह—**निगूढेति** । एकस्यापि प्रधानस्य श्रौतत्वं वरं, नतु गुणानां बहूनामपीति । **वाच्यस्येति** । शब्दोपात्तत्वेन साक्षात्संनिधिः । **प्रथमापेक्षितस्येत्याकाङ्क्षा** । **प्रथमसंबन्धार्हस्येति** योग्यता । एतैर्युक्तस्य कर्मत्वस्य संबन्धः प्रथमः सन्नपि जघन्यः । एतैः रहितस्य संबन्धिमात्रस्य संबन्धो जघन्यः सन् प्रथम इति कल्पनं व्याहतमित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कृद्योगे कर्मणि षष्ठी स्मरणाद्वाच्यं कर्मत्वम् । जिज्ञासापदस्य चाकारप्रत्ययान्तत्वात् कृद्योगः । यत्तु 'कर्मणि चे'ति कर्मणि षष्ठ्या समासप्रतिषेधः, स च 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति या कर्तृकर्मणोरुभयोरपि सामर्थ्यादुपादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमिता षष्ठी तद्विषयः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

कृती'ति सूत्रेण वा । **नाद्यः**; कर्मत्वं वाच्यं परिग्राह्यमिति शेषषष्ठ्यास्त्वया त्यक्तत्वात् । **न द्वितीयः**; 'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत' इति वार्तिकेन वैशेषिकसूत्रविहितषष्ठ्याः समासप्रतिषेधात् । अतएव सर्पिषो ज्ञानमित्यत्र सर्पिषा करणेन प्रवृत्तिरित्यर्थके 'शोऽविदर्थस्य करणे' इति सूत्रेण वित्तिव्यतिरिक्तप्रवृत्तिरूपार्थान्तरमुक्तम् । जानातिकरणत्वनिमित्ता प्रतिपदविहिता षष्ठीति न समास इति चेत्याशङ्क्याह—**कर्तृकर्मणोः कृतीति** । कर्मत्वस्य वाच्यत्वसिद्ध्यर्थं द्वितीयपक्ष एवात्र परिगृह्यते । अस्ति ह्यत्र कृद्योगः; जिज्ञासापदस्य 'अ प्रत्यया'दिति प्रत्ययान्तधातोरुपरि विहिताकारप्रत्ययान्तत्वाद्, अकारप्रत्ययस्य च 'कृदतिङि'ति सूत्रेण कृत्संज्ञकत्वात् । नच समासासंभवः; 'कृद्योगलक्षणा च षष्ठी समस्यत' इति प्रतिपदविधानत्वेऽपि कृद्योगनिमित्तषष्ठ्याः समासाभ्यनुज्ञानादिति भावः । **ननु** कृद्योगलक्षणषष्ठीष्वपि कर्मणि या षष्ठी तस्याः समासः 'कर्मणि चे'ति सूत्रेण प्रतिषिद्ध इत्याशङ्क्याह—**यस्तु कर्मणीति** । 'कर्मणि चे'ति सूत्रेण कर्मषष्ठीमात्रस्य समासप्रतिषेधो न भवति; तथा सति 'कर्तरि चे'ति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तेन हि सूत्रेण कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां सह कर्मणि षष्ठ्याः समासो निषिध्यते, अपां स्रष्टा ओदनस्य भोजक इत्यादौ । नच कर्मषष्ठीमात्रस्यात्र समासनिषेधे तत्सफलं भवेद्; अतः 'कर्मणि चे'ति सूत्रे चकार इतिकारार्थः । कर्मणीति शब्दमुच्चार्य या षष्ठी नियमिता, सा न समस्यत इति तदर्थः । ततश्च 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति सूत्रेण कर्मणीति शब्दमुच्चार्य नियमिता षष्ठी तस्य समासप्रतिषेधस्य विषयः; नतु 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रविहिता कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । **नन्विह्याप्युभयप्राप्तिसूत्रनियमितैव कर्मणि षष्ठी** । तस्य हि सूत्रस्यैवमर्थः—कर्तृकर्मणोरुभयोः षष्ठीप्राप्तिर्यत्रैकस्मिन्कृति भवति तस्मिन् कृति सति कर्मण्येव षष्ठी न कर्तरीति । तथाचात्र साधनचतुष्टयसंपन्नः कर्ता यदि श्रूयेत, तदा तस्मिन्नपि कर्मणीव 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रेण षष्ठ्याः प्राप्तौ निमित्तं भवति । जिज्ञासेति कृत्प्रत्ययः, अतोऽत्र 'कर्मणि चे'ति समासप्रतिषेधः स्यादेवेत्याशङ्क्याह—**सामर्थ्यादुपादानप्राप्ताविति** । 'कृत्योर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति व्यवहितपूर्वसूत्रात् प्रयोग इत्यनुवर्तते । तच्च कर्तृगतकिंचिदतिशयविवक्षासामर्थ्यात् कर्तृकर्मोभयप्रयोगावश्यंभावपरम् । एवंचाश्वर्यो गवां दोह इत्यादिरेवोभयप्राप्तिसूत्रविषयः । तत्राश्चर्यशब्दसूचितकर्तृगतातिशयोपपादनोपयोगितया दुर्दोहत्वरूपाजादिवैलक्षण्यसूचनाय गोत्वेन दोहकर्मणां तद्दोहसामर्थ्यसंभावनासूत्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेन्न, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनासुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते, यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि । यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति, तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्ति० ३।१) इत्याद्याः श्रुतयः 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी ॥ ज्ञातमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म; फलविषयत्वादिच्छायाः । ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि

भामती ।

क्षत्रस्य संबन्धिमात्रस्य सबन्धोऽजघन्यः प्रथमः, प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याप्तमाहो न्यौचित्यम् । प्रत्यक्षपरोक्षाभिधानं च गाथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति—न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषेति । व्याख्यातमेतदधस्तात् । समाधाता स्वाभिसंधिमुद्घाटयति—न प्रधानपरिग्रह इति । वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः । शेषं सन्निदर्शनमतिरोहितार्थं, श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः । तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह—ज्ञातुमिति । स्यादेतत्—न ज्ञानमिच्छाविषयः । सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायौ वा तद्व्यतिरेकेच्छागोचरः । नचैवं ब्रह्मविज्ञानम्; न खल्वेवदनुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वानुभूयते । नापि तयोरुपायः; तस्मिन्सत्यपि सुखभेदस्यादर्शनात्, अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः, तस्माच्च सूत्रकारवचनमात्रादिपिकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह—अवगतिपर्यन्तमिति । न केवलं ज्ञानमिष्यते किंत्ववगतिं साक्षात्कारं कुर्वदवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म । कस्मात्? फलविषयत्वादिच्छायाः, तदुपायं फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः । ननु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमेतावतापीष्टं भवति; नह्यनपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत इत्यत आह—ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टेत्यत आह—ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । किमभ्युदयः,

वेदान्तकल्पतरुः ।

यथाऽऽश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेति । एवं ह्यत्राश्चर्यं व्यज्येत यदि दुर्दोहानां गवां दोहे कर्मत्वमकुशलस्य चागोपालस्य कर्तृत्वम्, प्रस्तुते तु ब्रह्मकर्मत्वमेवोपादीयते, न कर्तृगतोऽतिशय इत्युभयप्राप्त्यभावात् 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्येव षष्ठी; तेन ब्रह्मजिज्ञासेत्युपपन्नः समास इति । भाष्ये प्रत्यक्षनिर्देशो न युक्तः शाब्दत्वात्कर्मत्वस्य, तत्राह—प्रत्यक्षेति । अविरुद्धमपि परोक्षत्वं व्याख्येयप्रत्यक्षत्वस्य प्रतियोगित्वाद्व्याख्यातम् । परमते कर्मत्वस्य लाक्षणिकत्वं चरमान्वयप्रसञ्जनार्थम् । नन्वयुक्तमपि ज्ञानस्येच्छाविषयत्वं सौत्रजिज्ञासापदात्प्रमीयताम्? न; न्यायसूत्रे उपदेशमात्रेणाऽविश्वासादित्याह—नेति । साक्षात्कारसाधनं ज्ञानमिच्छाविषय इति प्रतिज्ञाय फलविषयत्वादिच्छाया इति हेतुरयुक्तो व्यधिकरणत्वात्तत्राह—तदुपायमिति । फलेच्छाया एवोपायपर्यन्तं प्रसरादविरोध इत्यर्थः । भवतु ब्रह्मविषयावगतिरिति । स्वरूपावगतिः स्वविषयव्यवहारहेतुत्वेन तद्विषयोक्ता । ब्रह्मणोऽपि धर्मवदसुखत्वान्न तदवगतिः पुमर्थ इत्याह—एवमपीति । श्रुतिस्वानुभवावगतनिर्दुःखानन्दमभिप्रेत्य परिहारः—ब्रह्मावगतिर्हीति । प्रतिभान् प्रतिभासमानः । अर्थ्यमान-

कल्पतरुपरिमलः ।

नायाशिक्षितत्वादिना दोहकर्तुश्चोपादानमपेक्षितं कृतं, नेह तथा किंचिदतिशयविवक्षया कर्तुरुपादानं कृतमस्तीति नात्रोभयप्राप्तिसूत्रेण कर्मणि षष्ठीनियमनमित्यर्थः । ननु—यत्र कर्तृकर्मोभयप्रयोगो नास्ति, तत्र गम्यमानेऽपि कर्मण्युभयप्राप्तिसूत्रेण कर्मणि षष्ठीनियमनमित्यर्थः । ननु—यत्र कर्तृकर्मोभयप्रयोगो नास्ति, तत्र गम्यमानेऽपि कर्मण्युभयप्राप्तिसूत्रेण कर्तरि षष्ठ्याः प्रतिषेधमभिप्रेत्य तृतीयाप्रयोगः सूत्रकारेणैव कृतो दृश्यते 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छती'ति; अन्तर्धिनिमित्तं यत्कर्तृकदर्शनाभावं स्वात्मनः कर्मणोऽन्तरङ्गप्रत्यासत्त्या गम्यमानस्येच्छति तस्यापादानसंज्ञा अनेन सूत्रेण विधीयते, तथाचोपाध्यायादन्तर्धत्त इत्यत्र पञ्चमी भवति । नच कर्मणि गम्यमाने एवोभयप्राप्तिसूत्रप्रवृत्तिः न कर्तरि गम्यमान इति विशेषः शङ्कनीयः; कर्तृकर्मोभयोपादाननियमभङ्गे सत्यस्य विशेषस्याप्रयोजकत्वात्, इहापरितोष इति चेद्, एवं परिहारो द्रष्टव्यः; अकाकारयोः प्रतिषेधो नेति वक्तव्यं; 'शेषे विभाषे'ति भाष्यकारैरुभयप्राप्तौ कर्मणी'ति कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधस्य अके अकारे च कृति नित्यमप्रवृत्तिः, स्त्रीप्रत्ययरूपे कृति, तद्व्यतिरिक्तमात्रे वा विकल्पेनाप्रवृत्तिश्चोक्ता, उदाहृतं च भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानां; चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्येति, शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः, शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिरिति च । तस्मादिह जिज्ञासेत्यकारप्रत्यययोगाद् नोभयप्राप्तिसूत्रविषयत्वशङ्कावकाश इति । अयमपि परिहारो जिज्ञासापदस्याकारप्रत्ययान्तत्वं दर्शयद्भिराचार्यैः सूचितः । व्याख्यातमिति । चरमत्वात्स्फुटत्वपरतयेति शेषः । परमाप्तस्य सूत्रकारस्योपदेशमात्रेणापि विश्वासः स्यादित्याशङ्क्य न्यायसूत्र इति विशेषितम् । फलेच्छाया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुरुषार्थः; निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम् ॥ तत्पुन-

भामती ।

न, किंतु निःश्रेयसं, विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभावः, इति सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति । स्यादेतत्—न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः । पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः । नचास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति; तथा सत्यनित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः । नचोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता; तस्माच्च ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह—निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् । ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः संभवन्ति, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद्ब्रह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभासमानोऽपि न प्रतिभातीव, पराधीनप्रकाश इव, देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासते, इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्प्रागप्राप्त इव तस्मिन्सति प्रतिभान् प्राप्त इव भवतीति पुरुषेणार्थ्यमानत्वात्पुरुषार्थ इति युक्तम् । अविद्यादीत्यादिग्रहणेन तत्संस्कारोऽवबुध्यते । अविद्यादिनिवृत्तिस्त्वुपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति—तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् । उक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा । न खलु तज्ज्ञानं विना सवासनविविधदुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते । नच तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविर्भावो जीवस्य । तस्मादानन्दघनब्रह्मात्मतामिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम् । तच्च न केवलेभ्यो वेदान्तेभ्यः, अपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इति इच्छामुखेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते, न तु वेदान्तेषु तदर्थविवक्षायां वा । तत्र फलवदर्थावबोधपरतां स्वाध्यायाध्ययनविधेः सूत्रयता 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेनैव प्रवर्तितत्वात्, धर्मग्रहणस्य च वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद्ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणाच्च यद्यपि धर्ममीमांसावत् वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसाध्याक्षेप्तुं शक्यते; तथापि प्राच्या मीमांसया न तद्युत्पाद्यते, नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसाऽऽरम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् । स्यादेतत्—एतेन सूत्रेण

वेदान्तकल्पतरुः ।

[illegible]त् प्रार्थ्यमानत्वात् । अविद्यानिवृत्तिर्न स्वरूपावगत्या; नित्यनिवृत्त्यापातात्, अपितु वृत्तित इत्याह—अविद्येति । [illegible]र्थान्व्याख्याय सूत्रतात्पर्यमाह—तस्मादित्यादिना । विगलित(निखिल?)दुःखेति वृत्तिव्यक्तस्वरूपाभिप्रायम् । सूत्रस्यानुवादत्वव्यावृत्तये तव्यप्रत्ययमध्याहरति—एषितव्यमिति । किमिति ज्ञानमेषितव्यं वेदान्तेभ्य एव तत्सिद्धेरिति । न; संदेहादिना प्रतिबन्धादित्याह—तच्चेति । नन्विच्छाया विषयसौन्दर्यलभ्यत्वात्किं तत्कर्तव्यतोपदेशेन ? तत्राह—इच्छामुखेनेति । ज्ञातुमिच्छा हि संदिग्धे विषये निर्णयाय भवति, निर्णयश्च विचारसाध्य इति तत्कर्तव्यताऽर्थाद्गम्यत इत्यर्थः । आर्थिके चास्मिन्नर्थे कर्तव्यपदाध्याहारः । श्रौतस्तु मुमुक्षानन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवितुं युक्ता इत्येष एव । तथा चाधिकारार्थत्वमथशब्दस्य निषेद्धुं ज्ञानेच्छा जिज्ञासाशब्दार्थ इत्युपपादनेन न विरोध इति । ननु धर्मग्रहणाद्विधीनामर्थविवक्षा तत्र कृता, न वेदान्तानाम्, नेत्याह—धर्मग्रहणस्येति । उपलक्षणतया वेदान्तानामर्थविवक्षाप्रतिज्ञाद्विचारप्रतिज्ञापि तत्रैवास्त्वित्याशङ्क्योपरि प्रतिपादनादर्शनान्नेत्याह—यद्यपीति । ब्रह्मविचारप्रतिज्ञायास्तत्र संभवमङ्गीकृत्य परिहार उक्तः, इदानीं संभव एव नास्तीत्याह—नापीति । अविरुक्तस्य ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः । ब्रह्ममीमांसारम्भायेति प्राचा तत्रेणागततोक्ता । नित्यादिविवेकानन्तर्यायेति । तत्रत्यप्रथमसूत्रेणेहत्यप्रथमसूत्रस्य । यच्चदस-

कल्पतरुपरिमलः ।

एवेति । फलेच्छैव हि स्वसाधनत्वोपाधिना उपायेच्छामादधाति, अत उपायेच्छा फलविषयापि भवतीत्येतद् युज्यत इति भावः । आर्थिके चास्मिन्निति । टीकायामेषितव्यमित्युक्त्या सूत्रे जिज्ञासा कर्तव्येति कर्तव्यपदाध्याहारः सूचितः, स तु जिज्ञासापदस्य कृतियोग्यविचारार्थकत्वाभिप्रायो न भवति; ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति भाष्ये जिज्ञासाशब्दस्यानधिकार्यज्ञानेच्छापरत्वस्वीकृतत्वात्, किंत्वार्थिकविचारकर्तव्यत्वाभिप्राय इत्यर्थः अर्थविवक्षाप्रतिज्ञावदिति । ननु—अर्थविवक्षाप्रतिज्ञा विचारप्रतिज्ञेति नास्ति प्रतिज्ञाद्वयं धर्मजिज्ञासासूत्रे, (जै. सू. अ. १ पा० १ सू. १) येनाद्यप्रतिज्ञायां धर्मग्रहणं वेदार्थमात्रोपलक्षणं, न द्वितीयप्रतिज्ञायामिति विभज्येत, किं त्वेकैव तत्र विचारप्रतिज्ञा वेदस्य; विवक्षितार्थत्वं ततःशब्देन तत्र हेतुतयोच्यते, तद्धेतूकरणसामर्थ्याच्च वेदस्याध्ययनविनियोगशेषत्वेन विषनिर्हरणादिमन्त्रवदविवक्षितार्थत्वशङ्का निरस्त इति—चेत्, सत्यम्; धर्ममात्रस्य तत्र विचार्यत्वप्रतिज्ञायामपि विशिष्य धर्मपरवेदभागमात्रस्य विवक्षितार्थत्वं न हेतुः; तथासति वेदान्तभागस्य अविवक्षितार्थत्वशङ्कायां न्यायतौल्येन पूर्वभागस्यापि तद्वदविवक्षितार्थत्वमस्त्विति शङ्कायाः स्थिरीकरणापत्तेः, किंतु कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यस्याथशब्दार्थत्वादधीतस्य कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतुतयोच्यते इत्यत्र तात्पर्यम् । एवंच धर्मग्रहणस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वादिति टीकायां धर्मस्य यद्ग्रहणम् अतःशब्दोक्तविवक्षितार्थत्वे हेतावर्थशब्देनोपादानं तस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वादित्यर्थो दर्शितो भवति । टीकायामपि स एवार्थः प्रकृतोपयोगी ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

[1]ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यम् । अथाप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं, सर्वज्ञं, सर्वशक्तिसम-

भामती ।

ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तं-तदयुक्तं; विकल्पासहत्वादिति चोदयति—**तत्पुनर्ब्रह्मेति** । वेदान्तेभ्योऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । **यदि प्रसिद्धं** वेदान्तवाक्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं, ततो न जिज्ञासितव्यं; निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । **अथाप्रसिद्धं** वेदान्तेभ्यः, तर्हि न तद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम्; अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा, न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्वे । न चेष्यमाणमपि शक्यं ज्ञातुं; प्रमाणाभावात् । शब्द एव हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम् । **यथा वक्ष्यति**—'शास्त्रयोनित्वात्' इति । स चेत्तज्ज्ञावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । नच प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनात्, अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वात्, अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः । परिहरति—**उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्** । **अयमर्थः**—प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतदर्थसंबन्धस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रमात्, 'तत्त्वमसि' इत्यन्तात्संदर्भात् नित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाप्यस्ति । अत्रच ब्रह्मेत्यादिनाऽवगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति, तदस्तित्वस्य सति विमर्शे

वेदान्तकल्पतरुः ।

दित्यादिना त्वहंप्रत्यये जीवस्य प्रसिद्धेरसंसारिब्रह्मात्मत्वस्य चाभावाद् विषयमाक्षिपे । अत्र तूपेत्य ब्रह्मात्मभावं वेदान्तेभ्यस्तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यामाक्षेप इति विभागमाह—**वेदान्तेभ्य इति** । [3]संदिग्धप्रसिद्धस्य जिज्ञास्यत्वसंभवादाक्षेपायोगमाशङ्क्याह—**निश्चयज्ञानेनेति** । अनिश्चयत्वं तु वेदान्तानामयुक्तं निर्दोषत्वादित्याह—**अपौरुषेयतेति** । निष्पादिता प्रमितिलक्षणा क्रिया यस्य कर्मणो विषयस्य स इह तथोक्तः । यद्यपि निर्दोषो वेदः; तथापि सामान्यतो दृष्टनिबन्धनवचनव्यक्त्याभासप्रतिबद्धः संदिग्धार्थः स्यादतो विचारात्प्रागापातप्रसिद्धिं दर्शयन्नप्रसिद्धत्वपक्षोक्तं दोषमुद्धरति—**प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया इति** । भाष्ये ब्रह्मास्तित्वप्रतिज्ञा भाति, कथं प्रतीतिपरत्वव्याख्येत्याशङ्क्य प्रत्याख्येन प्रत्ययलक्षणमाह—

कल्पतरुपरिमलः ।

तत्रहि ब्रह्मजिज्ञासासूत्रं ब्रह्मज्ञानेच्छोपदर्शनमुखेन तदर्थायां ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्तनार्थं, नतु वेदान्ताध्ययने प्रवर्तनार्थं वेदान्तानां विवक्षितार्थत्वोपपादनार्थं वेत्युक्त्वा वेदान्ताध्ययने प्रवृत्तेरध्ययनविधिना सिद्धत्वादिति हेतुं स्पष्टत्वादप्रदर्श्य वेदान्तानां विवक्षितार्थत्वस्य फलवदर्थावबोधपरतामध्ययनविधेः सूत्रयता धर्मजिज्ञासासूत्रेणैव (जै. अ. १ पा. १ सू. १) सिद्धत्वादिति हेतुः प्रागुक्तः । तदुपादानार्थं विवक्षितार्थत्वादिति हेतावर्थग्रहणस्य वेदान्तार्थसाधारण्यमेव वक्तव्यं, नतु धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मग्रहणस्य । अत इह टीकाकारैर्धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वं वदद्भिः धर्मजिज्ञासासूत्रं वेदार्थविचारप्रतिज्ञापरं विंशतिलक्षणीसाधारणमङ्गीकृतमिति न मन्तव्यम् । **सामान्यतो दृष्टनिबन्धनवचनव्यक्त्याभासप्रतिबद्धः संदिग्धार्थः स्यादिति** । यद्यपि तत्त्वमसीत्यादिर्वेदान्तः स्वारस्येन ब्रह्मात्मैक्यं बोधयति; तथाप्यन्यत्र क्वचिद् दृष्टमित्येतावन्मात्रमवलम्ब्य प्रवृत्तान् वचनव्यक्त्याभासान् वाक्ययोजनाभासान् वादिभिरुत्प्रेक्षितान् पश्यतस्तैः प्रतिबद्धः सन् वेदान्तः संदिग्धार्थः स्यात् । **तथाहि**—'अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था' इत्यत्र पन्थान इति बहुवचनस्य 'सुपां सुलुगि'त्यादिसूत्रेण खादेशो दृष्टः, उत 'यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहे'त्यत्र यत्तद्भ्यां सप्तम्यास्तेनैव सूत्रेणाल्लुग् दृष्टः, 'गायत्री छन्दसां माते'त्यत्र द्वितीया प्रथमार्थे इति विभ-

---

१. प्रथमवर्णके बन्धस्याध्यासत्वोक्त्या विषयादिप्रसिद्धावपि ब्रह्म प्रसिद्धयप्रसिद्धयोर्विषयादिसंभवासंभवाभ्यां शास्त्रारम्भसंदेहे पूर्वपक्षमाह तत्पुनरिति । पुनः शब्दो वर्णकान्तरद्योतनार्थः । यदि वेदान्तविचारात्प्रागेव ब्रह्मज्ञानं तदर्थज्ञातत्वरूपविषयत्वं नास्ति, अज्ञानाभावेन तन्निवृत्तिरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यम् । अथाज्ञातं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रतिपादनायोगात्, तत्प्रतिपाद्यत्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारम्भं शास्त्रमित्यर्थः । इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्वितम्, ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते; बृहतेर्धातोरर्थानु-

भामती ।

विचाराव्यागनिर्णयात् । नित्येति क्षणिकालक्षणं दुःखमपक्षिपति । शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । बुद्धेऽपरापीनप्रकाशमानन्दात्मानं दर्शयति; आनन्दप्रकाशयोरभेदात् । स्यादेतत्—। मुक्तौ सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रयन्ते, तत्तु प्राह देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादत्यत उक्तम्—मुक्तेति । सदैव मुक्तः, सदैव केवलः, अनाद्यविद्यावशात्तु भ्रान्त्या तथाभासत इत्यर्थः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह—सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम् । तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात्कारणत्वाभावाभावयोः । कुतः पुनरेवंभूतब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह—ब्रह्मशब्दस्य हीति । न केवलं 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्यालोचनया इत्थंभूतब्रह्मावगतिः, अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिमामेवार्थं स्वाह्वयति, निर्वचनमाह—बृहतेर्धातोरर्थानुगमात् । बृहिकर्मा हि बृहतिरतिशायने वर्तते । तच्चेदमतिशायनमनवच्छिन्नं पदान्तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्माभ्यनुजानातीत्यर्थः । तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्रतिद्विमभिधाय

वेदान्तकल्पतरुः ।

अत्रचेति । मुख्यार्थपरिग्रहे बाधमाह—तदस्तित्वस्येति । विमर्शे संशये । देहाद्यभेदेनेति भेदाभेदमतेन शङ्का । त्वमसिवाक्यनिर्दिष्टतत्पदलक्ष्यप्रसिद्धिमुक्त्वा वाच्यप्रसिद्धिमाह—अविद्योपाधिकमिति । अविद्याविषयीकृतमित्यर्थः । इ. कीति । शक्तिज्ञानाभ्यां कारणं लक्ष्यते । यो हि जानाति शक्नोति च स करोति, नेतर इत्यनुविधानादित्यर्थः । सदेवेत्यादिवाक्यात्प्रसिद्धिमुक्त्वा पदादपि सोच्यत इति वक्तुं पृच्छति—कुतः पुनरिति । वाक्यात्प्रसिद्धस्यैव पुनरपि कुतो हेत्वन्तरात्प्रसिद्धिरित्यर्थः । ननु बृहतिर्धातुरतिशायने वर्तमानापेक्षिकं तु तद्, बृहत् कुम्भ इतिवद्, नेत्याह—अनवच्छिन्नमिति । प्रकरणादिसहोच्चभावादित्यर्थः । पदान्तरं ब्रह्मणित्यादिबोधकं नित्यादिपदम् । उक्तविशेषणानामन्यतमेनापि रहितस्य न महत्त्वसिद्धितो ब्रह्मपदाद्युक्तवस्तुसिद्धिरिति । तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेरिति समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । जीवस्य हि

कल्पतरुपरिमलः ।

क्तिव्यत्यया दृष्टः एवं तत्त्वमसीत्यत्र तदित्यस्माद्युष्मदः स्वादेशो लुग्, विभक्तिव्यत्ययो वेति तस्मै जगत्कारणाय ब्रह्मणे त्वं त्वदात्मा समर्पणीय इत्यर्थः; 'ब्रह्मणे त्वा महस ॐ इत्यात्मानं युञ्जीते'ति श्रुत्यन्तरात् । अथवा—पञ्चम्याः स्वादेशादिभिस्तस्मात्त्वं तस्माद्भातस्त्वमित्यर्थः; 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुत्यन्तरात् । अथवा—षष्ठ्याः स्वादेशादिभिस्तस्य त्वं तत्स्वामिकस्त्वमित्यर्थः; 'सकारणं करणाधिप' इति श्रुत्यन्तरात् । अथवा—सप्तम्याः स्वादेशादिभिस्तस्मिंस्त्वं तदाश्रितस्त्वमित्यर्थः; 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मन' इति तत्रैव श्रवणात् अथवा—ब्राह्मणस्त्वं मनुष्यस्त्वमित्यादिवत् शरीरशरीरिभावनिबन्धनं तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यं; 'यस्यात्मा शरीरमि'ति श्रुत्यन्तरात् । अथवा—'अघोराऽपापकाशिनी'त्यत्रेवाऽकारप्रश्लेषात् अतत्त्वमसीति च्छेदः; 'द्वा सुपर्णे' त्यादिभेदश्रुत्यनुरोधादिति । एवं 'मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तुते सति । लोकदृष्टीः प्रतिघ्नन्ति वचनव्यक्तिपांसुभिः ॥' इति ब्रह्माधिकरण(जै. अ. ३ पा. ३ सू. १४) वार्तिकोक्तरीत्या तत्तदुत्प्रेक्षितवचनव्यक्त्याभासापादितसंदेहाक्रान्ता तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्या ब्रह्मात्मैक्यधीरापाततः प्रसिद्धिरित्यर्थः । वचनयुक्त्याभासेति पाठे द्वा सुपर्णेत्यादयो भेदप्रतिपादनच्छायापत्त्या वचनाभासाः तदुपोद्बलकयुक्तयो युक्त्याभासाः । सामान्यतो दृष्टवचनव्यक्त्याऽऽपाततः प्रसिद्धेः संदिग्धार्थः स्यादिति पाठः प्रागुक्त एवार्थे योजनीयः; सामान्यतो दृष्टेन या वचनव्यक्तिस्तयार्थान्तराणामप्यापाततः प्रतीतेः संदिग्धार्थः स्यादिति । ब्रह्मात्मस्वरूपनिर्णायकवाक्येष्वर्थसंदेहेऽपि नित्यानित्यवस्तुविवेकान्तर्गतबन्धमिथ्यात्वद्रूपतदधिष्ठानावश्यंभावनिश्चयो मोक्षार्थप्रवृत्त्युपयोग्यन्तःकरणशुद्ध्यापादककर्मानुष्ठानमहिम्नेति प्रागेवोक्तम् । ततस्तु प्राग् देहाद्यभेदेनेति टीकाग्रन्थो न चार्वाकमताभिप्रायः तन्मते मुक्तौ देहात्मनोर्भेद इत्यस्याभावात् । नापि भ्रान्तिकृताऽभेदाभिप्रायः; तस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वेनानिराकार्यत्वादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह—भेदाभेदमतेन शङ्केति । षष्ठ्योः सामानाधिकरण्ये हेतुमाह—जीवस्य हीति । तत्पदार्थस्य धर्मिणो जीवात्पदार्थान्तरत्वे हि धर्म्यपि तत्पदेनापूर्वतया बोधनीयः, ननु स जीवात्पदार्थान्तरमिति तद्गतं शुद्धत्वाद्येव संसारदशायामविद्यातिरोहितत्वेनाप्रसिद्धं तेन ज्ञापनीयं; अतस्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेवेति न वैयधिकरण्यमित्यर्थः । यद्यपि तत्पदार्थस्य यत् शुद्धत्वादीत्येव वैयधिकरण्यं वक्तुं शक्यं तथापि त्वंपदार्थ एव तत्पदार्थ इत्यभेददृढीकरणाय तदपि परित्यक्तमित्यर्थः । सर्वस्य ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति साध्यं, सर्वो हि तत्प्रत्येतीति हेतुरिति तयोरविशेषाद्वा । तत्पदार्थमात्रस्य प्रसिद्धि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गमात् । सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्, सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि तर्हि लोके ब्रह्माऽऽत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न; तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रति-

भामती ।

त्वंपदार्थस्याप्याह—**सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः** । सर्वस्य पांसुलपादकस्य हालिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः, कुतः ? आत्मत्वात् । एतदेव स्फुटयति—**सर्वो हीति** । प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रढयति—**न नेति** । न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किंतु प्रत्येत्येवेति योजना । नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति, मा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह—**यदीति** । **अहमस्मीति न प्रतीयात्** । अहंकारास्पदं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयात्, अहमिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मानमहंकारास्पदं, ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह—**आत्मा च ब्रह्म** । तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात् । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतः, त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य, त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमः 'तत्त्वमसि' इति वाक्यादुपपद्यत इति भावः ॥ आक्षेप्ता प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह—**यदि तर्हि लोक इति** । अध्यापकाध्येतृपरंपरा लोकः । तत्र 'तत्त्वमसि' इति वाक्याद्यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति । आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम् । परिहरति—**न** । कुतः ? **तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः** । तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति

वेदान्तकल्पतरुः ।

विशुद्धत्वायेव तत्पदेन समर्प्यते, न पदार्थान्तरमिति । प्रसिद्धिर्हि ज्ञानं ज्ञातारमाकाङ्क्षति, तेन व्यवहितमपि सर्वस्येत्येतदस्तित्वप्रसिद्धिरित्यनेन संबन्धनीयम् । तथा सति प्रतिज्ञाविशेषणं सत्कैमुतिकन्यायं द्योतयिष्यति, ननु सर्वस्यात्मत्वादिति हेतुविशेषणं, वैयर्थ्यादित्यभिप्रेत्याह—**सर्वस्येति** । पांसुमन्तौ पादौ यस्य स तथा । हलं वहतीति हालिकः । सर्वस्य ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः, सर्वो हि तत्प्रत्येतीति साध्यहेत्वोरविशेषमाशङ्क्याह—**प्रतीतिमेवेति** । अहं न नास्मीति प्रत्येतीति योजनायाम् अस्तित्वं न सिध्येत्; असत्त्वनिषेधेऽप्यनिर्वाच्यत्वस्यानिवारणात्, अतोऽहमस्मीति न प्रत्येतीति योजनैव साध्वीति । अहमिति प्रतीतेरहंकारमात्रविषयत्वान्नात्मप्रसिद्धिः सिध्येदिति शङ्कते—**नन्वहमिति** । ऋजुयोजनायां ह्यव्याप्यादव्यापकप्रसञ्जनं स्यात्, नहि प्रसिद्ध्यभावो नास्तित्वप्रतीत्या व्याप्तः; सुषुप्तौ विश्वाभावप्रतीतिप्रसङ्गात्, तन्मा भूदिति व्यवहितेन संबन्धयति—**अहमस्मीति न प्रतीयादिति** । शङ्कितुरनुशयमपाकरोति—**अहंकारास्पदमिति** । अहमिति प्रतिभासस्य चिदचित्संवलितविषयत्वमध्यासभाष्ये समर्थितम् । तथाचाहमिति प्रतीतिरात्मविषयापि, अत आत्मप्रसिद्ध्यभावेऽहमिति प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । **तदस्त्वमेति** । 'तत्त्वमसि' वाक्ये तत्पदस्य प्रकृतसच्छब्दवाच्यब्रह्मपरामर्शिनस्त्वंपदेन सामानाधिकरण्यादित्यर्थः । **ननु** ब्रह्मात्मैकत्वस्य वाक्यार्थस्याप्रसिद्धत्वेनाप्रतिपाद्यत्वाक्षेपे पदार्थप्रसिद्धिप्रदर्शनमनुपयोगीत्याशङ्क्याह—**तस्मादिति** । पदार्थयोरवधृतयोस्ताभ्यां गृहीतसंबन्धपदद्वयसमभिव्याहारादपूर्वो वाक्यार्थः सुज्ञान इत्यर्थः । एवं तावदापाततो वाक्यात्पदतश्च प्रसिद्धेर्ब्रह्मणः शास्त्रेण शक्यप्रतिपादनत्वसंबन्धं सामर्थ्यासाधारणरूपविषयत्वं समाधातुमाक्षिपतीत्याह—**आक्षेप्तेति** । ब्रह्मण आत्मत्वेन लोकप्रसिद्ध्यभावाद्वाक्यीयप्रसिद्धिरनूद्यत इत्याह—**तत्त्वमसीति** । **ननु** तृतीयाया इत्थंभावार्थत्वं विहायात्मत्वेन हेतुना ब्रह्म यदि लोके प्रसिद्धमात्मा च ब्रह्मेति त्वयैवोक्तत्वादिति व्याख्यायतां, तदा हि लोकशब्दो रूढार्थः स्यात्, **उच्यते**; तत्पदार्थमात्रस्य प्रसिद्धिस्तदानूदिता स्यात्, तस्याश्चाजिज्ञास्यत्वं प्रति न हेतुत्वम्; ज्ञातेऽपि पदार्थे वाक्यार्थस्य जिज्ञासोपपत्तेरिति । **स्यादेतद्यदि** ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमिति भाष्यमनुपपन्नम्; नहि महावाक्ये ब्रह्मानुवादेनात्मत्वं विधीयते, किंतु लोकसिद्धजीवानुवादेनागममात्रसिद्धब्रह्मत्वम्, अत आह—**अभेदविवक्षयेति** । अन्यत्र हि वाक्यार्थबोधोत्तरकालं पदार्थानामुद्देश्योपादेयभावो न व्यावर्तते, अत्र त्वखण्डवाक्यार्थसाक्षात्कारे स बाध्यत इति द्योतयितुमात्मपदे प्रयोज्ये ब्रह्मपदं ब्रह्मपदे चात्मपदं प्रयुक्तमित्यर्थः । **ननु** विरुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः, सा च वस्त्वभावसाधिकेति कथं विषयलाभः, तत्राह—**तदनेनेति** । न विरुद्धप्रतिपत्तिमात्रेणाभावावगमः, किंतु प्रमाणमूलतया; अतः साधकबाधकप्रमाणभावे विप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्यर्थः । **ननु** साधारणाकारदृष्टौ संशयो, नत्विह क्षणिकविज्ञानस्थिरभोक्तादावस्ति साधारणो धर्मी इत्याशङ्क्य विप्रतिपत्त्यन्यथानुप-

कल्पतरुपरिमलः ।

रिति । तत्पदवाच्यस्य धर्मिण इत्यर्थः, न तु प्राचीनटीकाग्रन्थ इव तद्वाच्यस्य शुद्धत्वादेरित्यर्थः; तस्य प्रसिद्ध्यभावेनानुवादायोगात् । **वस्त्वभावसाधिकेति** । रजताभावप्रतिपत्तिर्हि रजतबाधिका दृष्टा, तथेहापि स्यादित्यर्थः । **साधारणाकारदृष्टाविति** । साधारणधर्मिदृष्टाविवित्यर्थः; विप्रतिपत्तिजन्यसंशये समानधर्मदर्शनस्यानपेक्षितत्वाद्, अत्र विरुद्धप्रतिपत्त्योः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे । भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । एवं

भामती ।

संशयबीजमुक्तम् । ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः । विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽभ्युपेयः । अन्यथाऽनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः । विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः । नचानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति; अनालम्बनत्वापत्तेः । नच भिन्नाश्रया विरुद्धाः । नह्यनित्या बुद्धिः, नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वेदान्तेभ्यः प्रतीतिः, त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । तदाभासत्वानाभासत्वतत्तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः । तत्र त्वंपदार्थे तावद्विप्रतिपत्तीर्दर्शयति—**देहमात्रम्** इत्यादिना, **भोक्तैव केवलं न कर्ता** इत्यन्तेन । अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयः त्वंपदार्थेन संबध्यन्ते; योग्यताविरहात् । **शून्यपक्षेऽपि** सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः । **कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परिणामितया** तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसंगतिरेव । **अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे** परिणामितया नित्यत्वाद्यसंगतिः । **अभोक्तृत्वेऽपि** नानात्वेनावच्छिन्नत्वादनित्यत्वादिप्रसक्तावद्वैतहानाच्च तत्पदार्थासंगतिस्तदवस्थैव । त्वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता । वेदाप्रामाण्यवादिनो हि लौकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्त इति । तदेवं त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह—**अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्** । तदिति जीवात्मानः परामृशति । न केवलं शरीरादिभ्यः, जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः । स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे । ऐश्वर्यसिद्ध्यर्थं स्वाभाविकमस्य रूपद्वयमुक्तम्—**सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति** । तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकात्, न त्वंपदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह—**आत्मा स भोक्तुरित्यपरे** । भोक्तुर्जीवात्म-

वेदान्तकल्पतरुः ।

पक्षा तं साधयति—**विवादाधिकरणमिति** । देह आत्मा इत्यादिविवादाश्रयो धर्मी पराग्व्यावृत्तोऽहमास्पदं सर्वतन्त्रेष्वभ्युपगत इति मन्तव्यम् । तत्र हेतुमाह—**अन्यथेति** । आश्रयशब्दो विषयवाची । भिन्नविषया विप्रतिपत्तयो न स्युरतो विवदमानानामप्येकमालम्बनमविगीतम् । अत्रोपपत्तिमाह—**विरुद्धा हीति** । विप्रतिपत्तिशब्दावयवप्रतिपत्तिशब्दार्थस्य ज्ञानस्य सालम्बनत्वात् यत्किंचिदालम्बनं सिद्धम्; वीत्युपसर्गप्रतीतविरोधवशाच्च तदेकमिति सिध्यति । एकार्थोपनिपाते हि धियां विरोधः; अत्र वैधर्म्योदाहरणमाह—**नहीति** । साधारणधर्मिस्फुरणेऽपि न शास्त्रार्थस्य बुद्धिरारोहः, नहि साधारणः शास्त्रार्थस्तत्राह—**तस्मादिति** । यस्माद्विप्रतिपत्तिरेकालम्बना, यतश्चैकस्मिन्नालम्बने पूर्वधीविषयनिषेधेन विरुद्धधीरुदेति; तस्मात्प्रतियोगितया विप्रतिपत्त्येकस्कन्धत्वेन तत्त्वंपदार्थतदेकत्वप्रतीतिर्लोकशास्त्राभ्यां सर्वैरेष्टव्येति । तर्हि क्व विगानमत आह—**तदाभासत्वेति** । लौकायतिकादीनां सा प्रतीतिराभासः । आस्तिकानां तत्पदार्थप्रतीतेस्तत्त्वमर्थैकत्वप्रतीतेश्च गौणतायां तथा त्वंपदार्थधियोऽसङ्गसाक्ष्यालम्बनत्वे च विगानमिति । त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिप्रदर्शनस्य वाक्यार्थविप्रतिपत्तौ पर्यवसानमाह—**अत्रेति** । देहादिक्षणिकविज्ञानपर्यन्तानाम् **चैतन्यं** चेतनत्वमात्मत्वमित्यर्थः । **भोक्तैवात्मेति**—पक्षे भोक्तृत्वं किं क्रिया, उत चिदात्मत्वम् । **नाद्यः** । कर्तृत्वपक्षादविशेषादित्याह—**कर्तृत्वेऽपीति** । **द्वितीयं** प्रत्याह—**अभोक्तृत्वेऽपीति** । सक्रियत्वरूपभोक्तृत्वाभावेऽपीत्यर्थः । सांख्या हि जननमरणादिनियमान्निर्विशेषा अपि चेतनाः प्रतिदेहं भिन्ना इति मेनिरे । भिन्नानां च कुम्भवद्विनाशजाड्यापत्तिरतो न नित्यतत्पदार्थैकतेति । **अथवा** मैवानुमायि भेदादनित्यता, आत्मभेदाभ्युपगम एव ब्रह्मात्मैकत्वविरोधीत्याह—**अद्वैतेति** । लौकायतिकादिनिरीश्वरमतानुभाषणेनैव तत्पदार्थ ईश्वरेऽपि विप्रतिपत्तिः सूचिता, अतस्तादृशब्रह्मात्मैक्यवाक्यार्थेऽपि विप्रतिपत्तिरर्थाद्युक्तेत्याह—**त्वंपदार्थेति** । **वेदप्रामाण्यवादिनो** मीमांसकादयः । **शरीरादिभ्य इति**=शरीरादिशून्यपर्यन्तेभ्य इति । **जीवात्मभ्य इति**=कर्तृभोक्तृभ्यः । केवलभोक्तृभ्य इति । **स्वाभाविकमस्येति**=नैयायिकादिमतेनेत्यर्थः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

साधारणालम्बनस्य धर्मिण एवात्र सद्भावोपपादनदर्शनाच्च । एवंच न त्विहेत्यग्रिमवाक्येऽपि साधारणो धर्मीत्येव पाठो युक्तः । अतएव साधारणधर्मिस्फुरणेऽपीत्यग्रिमग्रन्थे सकलकोशेषु धर्मिशब्दस्यैव पाठः । **नहि साधारणः शास्त्रार्थ इति** । संदेहविषयकोटिद्वयसाधारणो धर्मो न शास्त्रप्रतिपाद्यः, संप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः । **तत्पदार्थप्रतीतेरिति** । आस्तिकमेघादिषु निरीश्वरवादिनां तत्पदार्थप्रतीतेर्गौणतायां सेश्वरवादिनां तत्त्वमर्थैकत्वप्रतीतेः, गौणतायामिति विगानमित्यग्रेतनेनान्वितम् । सांख्या निरीश्वरा अपि चेतनाः प्रतिदेहं भिन्ना इति मेनिरे इति संबन्धः । तत्र हेतुमाह—**जननेति** ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् । तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्सूत्रकारः—

(२ अधिकरणम्) **जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥**

भामती ।

नोऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा, तत ईश्वरादभिन्नो जीवात्मा । परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह—**एवं बहव इति** । युक्तियुक्त्याभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः सन्त इति योजना । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयः, तन्निमित्तश्च संशयः, तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसाऽऽरभ्यत इत्यत आह—**तत्राविचार्येति** । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति । अपिच अतत्त्वज्ञानाच्चास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः । सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति—**तस्मादिति** । वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदविरोधिनश्च येऽन्येऽपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिपूक्तास्त उपकरणं यस्याः सा तथोक्ता । तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसाऽऽरब्धव्येति सिद्धम् ॥ इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

तदेवन्तावत् प्रथमसूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसामारभते—**जन्माद्यस्य यतः** । एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः—**ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म** । अत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

युक्तिवाक्येति भाष्यस्थतच्छब्दस्य प्रत्येकं युक्तिवाक्याभ्यां संबन्धं करोति—**युक्तीति** । आत्मा स भोक्तुरिति पक्षे मूलं युक्तिवाक्ये, अन्यत्र तदाभासाविति । अनर्थं चेयादिति भाष्यार्थमाह—**अपिचेति** । भाष्ये तर्कस्य पृथगुक्तेर्वेदान्तमीमांसा किं न तर्कः, नेत्याह—**वेदान्तमीमांसेति** । अर्थापत्तिरनुमानं चात्र तर्कोऽभिमतः, तद्रूपा वेदान्तमीमांसा, तस्या अविरोधिनः श्रुतिलिङ्गादयस्तार्तीयाः पाद्यमिकाश्च श्रुत्यर्थादयो वेदप्रामाण्यपरिशोधकाः कर्ममीमांसायां विचारिताः । वेदस्य प्रत्यक्षादीनां तदर्थादीनां च लक्षणादीनि न्यायशास्त्रैर्विचारितानि । स्मृत्यादिभिश्च वेदानुमानेऽनुमानचिन्तोपयोगः । तेन विहितजातिव्यक्तिपदार्थविवेके वेदस्वरूपग्रहणे च न्यायशास्त्रस्योपयोगः । सर्वे चैते प्रमाणानुग्राहकत्वेन तर्का उच्यन्त **इति** ॥ **इति जिज्ञासाधिकरणम्** ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

अनन्तराधिकरणेन प्रारिप्सितसमस्तविचारस्य संबन्धमाह—**तदेवमिति** । सकलशास्त्रं प्रतीकेन संगृहीतम् । विषयादिसद्भावात् समर्थिते विचारारम्भे तमुपजीव्योत्तरविचारप्रवृत्तेर्हेतुहेतुमल्लक्षणः संबन्ध इत्यर्थः । प्रथमसूत्रेण द्वितीयसूत्रस्याक्षेपलक्षणां सङ्गतिमाह—**एतस्येति** । मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञायां ब्रह्मस्वरूपविचारवत्प्रमाणयुक्तिसाधनफलविचाराणामर्थात् प्रतिभाने कथं प्रथमं ब्रह्मैव विचार्यतेऽत आह—**अत्रेति** । अत्र यतो वेत्यादिवाक्यं

कल्पतरुपरिमलः ।

स्मृत्यादिभिश्चेति । स्मरन्ति च (ब्र. अ. २ पा. ३ सू. ७४) अपि च सप्त (ब्र. अ. ३ पा. १ सू. १५) बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. ४३) आचारदर्शना (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. ३) दित्यादिसूत्रैर्नरकयातनासद्भावारूढपतितबहिष्करणादौ प्रमाणत्वेनोपनिबद्धानां स्मृत्याचाराणां प्रामाण्यं वेदमूलत्वेनेति तैर्वेदानुमाने, अनुमानस्वरूपनिर्णयस्योपयोग इत्यर्थः । **तेन विहितेति** । यस्माच्न्यायशास्त्रे लक्षणमुखेन प्रमाणप्रमेयादिविवेचनं कृतं, तेन हेतुना समाननामरूपत्वादिसूत्र (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. ३०) निबद्धे वैदिकानां यागदेवतासमर्पकेन्द्रादिशब्दानां जातिरर्थ इति विवेके जानश्रुतौ शूद्रशब्दस्य न शूद्रत्वजातिरर्थः, किंतु यौगिकत्वेन व्यक्तिरिति विवेके च जातिव्यक्तिपदार्थविवेचनद्वारा आनुमानिकवेदस्वरूपग्रहणेऽनुमाननिर्णयद्वारा च न्यायशास्त्रस्योपयोग इत्यर्थः ॥ **इति जिज्ञासाधिकरणम्** ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

यतो वेति । ननु—'यतो वे'त्यादिवाक्यस्य ब्रह्मलक्षकत्वालक्षकत्वसंशयो न तदुक्तलक्षणस्य जगज्जन्मादेः प्रति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

नन्वस्य प्रतिज्ञया तदङ्गान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि; तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात्तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थ्यते । तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितं अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि, न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम् । नहि जातु कश्चित्कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति । नच तद्धर्मेण नित्यत्वादिना तल्लक्ष्यते; तस्यानुपलब्धचरत्वात् । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम् । एवंच न शब्दोऽप्यत्र प्रक्रमते; अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थत्वावाक्यार्थत्वात् । तस्माल्लक्षणाभावाच्च ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः । तस्मिन्नाक्षेपं भगवान्सूत्रकारः परिहरति—'जन्माद्यस्य यतः' इति । माभूदनुभूयमानं जगत्तद्धर्मतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं, तदुत्पत्त्या तु भविष्यति,

वेदान्तकल्पतरुः ।

ब्रह्म लक्षयति, उत नेति लक्षणस्य लोकप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां विशये पूर्वपक्षमाह—तत्र यद्यावदिति । पूर्वाधिकरणाक्षेपपरिहारत्वादस्य तत्त्वब्रह्मलक्षणनिरूपकत्वाच्च तदीयमेव मुमुक्षुभिलषितमोक्षलाभः प्रयोजनमिति न पृथग्वक्तव्यम् । यदाहाचार्यः शबरस्वामी—आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्यां लक्षणकर्मणि । प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्तते ॥' इति । यत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपेण पूर्वः पक्षः तत्राक्षेपिकी, यत्र तु पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षः तत्रापवादिकी सङ्गतिः । प्राप्तिः तदर्थचिन्ता, कृत्वा प्रवर्तनं कृत्वाचिन्ता, सा चाभ्युपगमवाद इति । सजातीयविजातीयव्यावृत्तिप्रयोजनो धर्मो लक्षणं नाम । तदिह परिदृश्यमानं जगदेव लक्षणं ब्रह्मणः, उत नित्यशुद्धत्वादिस्वरूपमिति विकल्प्य नाद्य इत्युक्ते द्वितीयमाशङ्क्याह—नचेति । ननु लोकसिद्धमपि वेदेन ज्ञाप्यतामत आह—एवंचेति । न जगद् ब्रह्मलक्षणं, किंतु तत्प्रति कारणत्वं, तच्च जीवाविद्याविषयीकृतस्य धर्म इत्युपलक्षणमुपपादयति—माभूदिति । तादात्म्येनेति । ऐक्येन । ततो भेदेन—तद्धर्मतयेति । तदुत्पत्त्या त्विति । तदुत्पन्नत्वेन जगत् स्वकारणं लक्षयति ज्ञापयति,

कल्पतरुपरिमलः ।

ध्यप्रसिद्धिभ्यां, किंतु विरोधाविरोधाभ्याम्, 'आनन्दाद्येवेति' वाक्यस्यैव संशयस्तदुक्तस्वरूपलक्षणस्य प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्याम्, अतः कथमेवमुक्तमिति—चेत्, उच्यते; स्वरूपलक्षणमपि यतो वेत्यादिवाक्यमूलम् । तदुक्तं-जगत्कारणमनूद्य हि तस्यानन्दत्वविधायकमानन्दवाक्यम्—इति । अत इत्थमुक्तौ नानुपपत्तिः । ननु—जन्माद्यस्य यत इति सूत्रोपात्तस्य पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां प्रथमं समर्थ्यमानस्य तटस्थलक्षणस्य विरोधाविरोधाभ्यां 'यतो वेत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मलक्षकत्वालक्षकत्वसंशय एवाधिकरणाङ्गत्वेन दर्शयितुं युक्तः, नत्वतथाभूतस्य स्वरूपलक्षणस्य प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्याम् यतो वेत्यादिवाक्यस्यानन्दवाक्यद्वारा ब्रह्मलक्षकत्वालक्षकत्वसंशय इति—चेत्, उच्यते; सत्यत्वेतरव्यावृत्तलक्ष्यबोधनसमर्थमिह लक्षणं निर्धारणीयं, जगज्जन्मादिकं तु न तथा, किंतु शाखाग्रे चन्द्र इति वत्तटस्थलक्षणम् । यथा दिगन्तरस्थिततारकादिभ्य एव व्यावर्तकं, नतु शाखोर्ध्वदेशगतचन्द्रसमीपवर्तितारकादिभ्यः, एवं जगज्जन्मादिकमसंभावितकारणभावेभ्य एव व्यावर्तकं, नतु संभावितकारणभावेभ्यः प्रधानपुरुषादिभ्यः । अतः प्रकृतप्रकाशवत्सकलेतरव्यावृत्तलक्ष्यबोधनसमर्थं स्वरूपलक्षणमेवेह तटस्थलक्षणद्वारा सूत्रकृता निर्दिधारयिषितं, नतु तटस्थलक्षणमेव । अतएवाचार्यैस्तस्य च निर्णयवाक्यमित्यादिभाष्यस्य तात्पर्यं वक्ष्यते—'स्वरूपलक्षणपरतां सूत्रस्य दर्शयितुं तस्य चेति भाष्य'मिति । तस्मात्प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिमूलकसंशयस्याधिकरणाङ्गत्वेन प्रदर्शनं युक्तमेव ॥ आक्षेपे इति । आक्षेपाधिकरणमाक्षेप्याधिकरणसिद्धान्तफलेनैव फलवद्, यथा औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः (जै. अ. १ पा. १ सू. ५) इत्यधिकरणे शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वेन वेदस्य निरपेक्षबोधकत्वरूपप्रामाण्ये समर्थिते शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वमयुक्तं शब्दानामेवानित्यत्वादिति तदाक्षेपसमाधानार्थं प्रवृत्तं शब्दाधिकरणम् (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. २८) । अपवादाधिकरणमपवादाधिकरणपूर्वपक्षफलेन फलवत्, यथा स्मृत्यधिकरणे (जै. अ. १ पा. ३ सू. १-२) स्मृतीनां वेदमूलत्वेन प्रामाण्ये समर्थिते प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिषु वेदमूलत्वापवदनार्थं प्रवृत्तं विरोधाधिकरणम् (जै. अ. १ पा. ३ सू. ३) । तदर्थाचिन्ता यदर्था सा तत्फलेन फलवती, यथा दर्शपूर्णमासादिप्रकरणान्नातान्यङ्गानि प्राकरणिकेष्वेव व्यवतिष्ठन्ते, नतु सौर्यादिष्वप्युपदेशविषया पारिशेषानि भवन्तीति, सप्तमाद्यचिन्ता सौर्यादिषु प्रयाजादीनामतिदेशेन प्राप्तिरित्यग्निचिन्ताफलेन फलवती । लक्षणनिरूपणं लक्ष्यपरिच्छेदेन फलवत्, इत्येतेषु नियतैकरूपफलविशेषावगतेः फलं न वक्तव्यं । कृत्वाचिन्तायामन्यत्रैव फलमिति तत्र फलव्यतिरेकनिश्चयात् फलं न वक्तव्यमित्यर्थः । कारणत्वं त्विति । यद्यपि जन्यजनकभावसंबन्धेन जगद् ब्रह्म लक्षयतीति जगत एव ब्रह्मलक्षणत्वमनुपदमुक्तं; तथापि व्यावृत्तिव्यवहारानुसारयोर्हेतुभवतो लक्षणस्य पक्षनिष्ठत्वेन भाव्यमिति ये मन्यन्ते तानुरुध्यैवमुक्तम् । जन्म आदिर्ययोरिति । ननु—भाष्यानभिगतमतद्गुणसंविज्ञानमाश्रित्य विशेषविवक्षायां तस्मिन्नेद पक्षे यत्सूत्रगौरवमुच्यते तदनुपपन्नम् । तथाहि—अत्र को वा विषयविषयो न भवतीति प्रत्याख्येयो विशेषः, किं वा तद्विषयो भवतीत्युपादेयं सामान्यम् । जन्मादित्रयमप्येऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिलभ्यं स्थितिभङ्गरूपं विशेषः, तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिलभ्यं जन्मादित्रयं सामान्यमिति चेत्, कथमापन्नो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः । जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावत्—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्ति० ३।१) इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि—जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात् । अस्येति प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसंबन्धार्था । यत इति कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां

भामती ।

वैलान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्मज्याया इति तात्पर्यार्थः । सूत्रावयवान्विभजते—जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति । लाघवात् सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतः, तदुपपादनाय समाहारमाह—जन्मस्थितिभङ्गमिति । 'जन्मनश्च' इत्यादि 'कारणनिर्देशः' इत्यन्तः संदर्भो निगदव्याख्यातः । स्यादेतत्—प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियायदृच्छास्वभावाभावेषु पक्षबलानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्वभावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः संभावनेत्यत आह—अस्य जगत इति । अत्र नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य इति चेतनभावकर्तृकत्वसंभावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृकत्वं निरुपाख्यकर्तृकत्वं च व्यालेषति । यत्तु खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि । विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं, तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते । चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना वाकं

वेदान्तकल्पतरुः ।

कारणत्वं तु ब्रह्मलक्षणमित्यर्थः । व्रज्याया गतेः । जन्म आदिर्ययोः स्थितिभङ्गयोस्तौ जन्मादी इत्यन्यपदार्थौ यदि विशेषरूपेण विवक्ष्यते, तर्हि जन्मादी अस्येति निर्देशे गौरवं स्यात्तन्मा भूदिति सामान्यविवक्षया नपुंसकप्रयोगः सूत्रे कृतः । तत्र नपुंसकैकवचनप्रयोगाई समाहारमाहेत्याह—लाघवायेति । 'श्रुतीरविशदाः काश्चिद्भाष्याणि विषमाणि च । वानस्पत्युक्तभावानि पदशो विभजामहे' ॥ तद्गुणसंविज्ञान इति । तच्छब्देन बहुव्रीह्यर्थोऽन्यपदार्थ उच्यते । तस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन्समासे स तथोक्तः । सर्वस्य विशेषणत्वे समासाऽसंभवात् समासार्थैकदेशो विशेषणमिति लभ्यते । अनादौ संसारे कथं जन्मादिस्तत्राह—जन्मन इति । श्रुत्या वा कथमयुक्तं निर्दिष्टमत आह—वक्ष्यति । नानादेः संसारस्यादिर्जन्मोच्यते, किं तर्हि प्रतिवस्तु । घटस्य हि जन्मैवादिरिति । इदमः संनिहितवचनत्वात्प्रत्यक्षमात्रपरामर्शित्वमाशङ्क्य प्रतीतिमात्रं संनिधिरित्याह—अस्येतीति । सर्वस्य जगतो न जन्म; आकाशादेरनादित्वात्, तत्राह—षष्ठीति । वियदधिकरण (ब्र. अ. २ पा. ३ सू. १) न्यायात्तस्याप्यस्ति जन्मादिसंबन्ध इत्यर्थः । जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मसंबन्धाद्य लक्षणत्वमित्याशङ्क्याह—यत इति । व्याख्यातमेतदधस्तात् । एवं सूत्रपदानि व्याख्याय प्रथमसूत्राद् ब्रह्मपदानुषङ्गेण तच्छब्दाध्याहारेण च वाक्यार्थमाह—अस्य जगत इत्यादिना भाष्येण । तद्गतैर्विशेषणैर्लक्षणेऽतिव्याप्तिः परिहियत इत्याह—स्यादेतदित्यादिना । स्वभाव एव नियन्तेति स्वभावपक्षः, यदृच्छापक्षस्तु न किंचिन्नियामकमस्तीति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

गौरवं, द्वितीयपक्षे तत्परिहारश्च । जन्मादिपदविग्रहवाक्यगतयत्पदविवरणार्थं जन्मस्थितिभङ्गानामितीतरेतरयोगद्वन्द्वाश्रयणे हि जन्म आदिर्यस्येति विग्रहलाभाज् जन्मादयोऽस्य यत इति सूत्ररचनापत्त्या जन्मस्थितिभङ्गरूपसामान्यविवक्षायामेवातिगौरवं स्यात्, समाहारद्वन्द्वाश्रयणे तु स्थितिभङ्गद्वयरूपविशेषविवक्षायामपि न गौरवम्; जन्म आदिर्यस्य स्थितिभङ्गस्येति विग्रहाश्रयणेन जन्मादयस्य यत इत्येव सूत्ररचनोपपत्तेः । नहि त्रयविवक्षायामेव समाहारद्वन्द्वाश्रयणं, न द्वयविवक्षायामित्यस्ति नियमः । एतेन—जीलिङ्गपुंलिङ्गे लिङ्गविशेषौ नपुंसकलिङ्गं तदुभयानुगतं सामान्यं, ननु तृतीयं लिङ्गान्तरमिति शाब्दिकमर्यादाश्रयणेन विशेषसामान्यशब्दार्थग्रहणशङ्कापि—निरस्ता; स्थितिभङ्गद्वयग्रहणेऽपि लिङ्गसामान्यविवक्षायां जन्मादिषु त्रिष्वपि लिङ्गविशेषविवक्षायाश्च कर्तुं शक्यत्वेन गौरवलाघवस्थित्यभावात् । नहि लिङ्गविशेषलिङ्गसामान्यविवक्षे द्वित्रिग्रहणयोर्नियते—उच्यते; लिङ्गविशेषविवक्षायां गौरवं लिङ्गसामान्यविवक्षायां लाघवमित्येवात्र विवक्षितं । मूलश्रुत्यनुसारेण जन्मादित्रयकारणत्वं लक्षणमिति तत्रार्थार्थ तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरेवात्राभिमतः । तदाश्रयणे च लिङ्गविशेषविवक्षायां जन्मादयोऽस्य यत इति सूत्ररचनापत्त्या गौरवं स्पष्टमेव । तत्र यद्याशङ्क्येत तर्हि अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणेन लिङ्गविशेषविवक्षाऽस्त्विति, तत्रापि 'जन्मादी अस्य यत' इति सूत्ररचनापत्त्या गौरवमस्तीति विभावयितुं जन्म आदिर्ययोरित्यादिग्रन्थप्रवृत्तिरिति न कश्चिद्दोषः । ननु लिङ्गसामान्यविवक्षायामपि 'जन्मादीन्यस्य यत' इति सूत्ररचनापत्त्या गौरवं स्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थमुत्तरटीकाग्रन्थमवतारयति—तत्र नपुंसकैकवचनेति । इतरेतरयोगद्वन्द्वाश्रयणे लिङ्गसामान्यविवक्षाभ्यनुज्ञानाभावाज् जन्मादीनि इति सूत्ररचनापत्त्या गौरवं स्यात्, इह तु सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति परिभाषासिद्धः समाहारद्वन्द्वः समाश्रीयते । तत्र 'स नपुंसकलि'ति सूत्रेण लिङ्गसामान्यविवक्षाऽभ्यनुज्ञातेति नपुंसकैकवचनेन सूत्रलाघवं लभ्यत इत्यर्थः । स्वभाव एव नियन्तेति । "कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याकृतस्य, अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य, प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य, मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति, तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः।

भामती ।

निष्पादयति । अतएव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति । यथाहुः—'बुद्धिसिद्धं तु न तदसत्' इति । तथाचाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न शक्यं संभावयितुमिति भावः। **स्यादेतत्**—चेतना ग्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति, कृतम् उक्तस्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह—**अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येति** । केचित्कर्तारो भवन्ति, यथा सूदर्त्विगादयः, न भोक्तारः । केचित्तु भोक्तारः, यथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादिषु पितापुत्रादयः, न कर्तारः । तस्मादुभयग्रहणम् । 'देशकालनिमित्तक्रियाफलानि' इतीतरेतरद्वन्द्वः । देशादीनि च प्रतिनियतानि चेति विग्रहः । तदाश्रयो जगत् तस्य । **केचित्खलु** प्रतिनियतदेशोत्पादाः, यथा कृष्णमृगादयः । **केचित्प्रतिनियतकालोत्पादाः**, यथा कोकिलारवादयः । **केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः**, यथा नवाम्बुदध्वानादिनिमित्ता बलाकागर्भादयः । **केचित्प्रतिनियतक्रियाः**, यथा ब्राह्मणानां याजनादयो नेतरेषाम् । एवं प्रतिनियतफलाः—यथा केचित्सुखिनः, केचिद्दुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त एव कदाचिद्दुःखिनः । सर्वमेवदाकस्मिकापरनाम्नि यादृच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चासर्वशक्तिकर्तृकत्वे च न घटते; परिमितज्ञानशक्तिभिर्ग्रहलोकपालादिभिर्ज्ञातुं कर्तुं चाशक्यत्वात् । तदिदमुक्तम्—**मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्येति** । एकस्या अपि हि शरीररचनायारूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनायाः, किमङ्ग पुनः कर्तुमित्यर्थः । सूत्रवाक्यं पूरयति—**तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः** । **स्यादेतत्**—कस्मात् पुनर्जन्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, नतु वृद्धिपरिणामवेदान्तकल्पतरुः ।

व्यासेधति=प्रतिषेधति । उत्पत्तेः प्रागसतः कथं बुद्धावालेखनमत आह—**अत एवेति** । यदसदिति प्रसिद्धं तद्, बुद्धारूढरूपेण सदेव; अन्यथा तुरगशृङ्गवत्कथमेतन्निर्देशायोगादिति सत्कार्यवादिन आहुः । **वैश्वानरीयेष्ट्यादिष्विति**। **चतुर्थे स्थितम्**—**फलसंयोगस्त्वचोदितेन स्यादशेषभूतत्वात्** (जै. अ. ४ पा. ३ सू. ३८) "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते" इत्युपक्रम्य "यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवती"ति श्रूयते । तत्र किं पूतत्वादि पितुः फलं, उत पुत्रस्येति संदेहे, फलस्य कर्तृगामित्वनियमादितरथा प्रेरणानुपपत्तेः पितुरिति प्राप्ते—सिद्धान्तः; यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति स पूत इति जातगामित्वेन फलान्नानात् फलभोक्तृत्वेनाचोदिते पितरि फलसंयोगो न स्याद्वचनस्य तं प्रत्यशेषभूतत्वात् । **यत्त्वफलभागिनो न प्रेरणेति** । **तन्न**; पूतत्वादिगुणवत्पुत्रवत्तयैव पितुः प्रीत्युत्पत्तेः प्रेरणावकल्पनात् । अतः पुत्रगामि फलमिति । **अत्रानेककर्तृभोक्तृजीवानां** सृज्यत्वेन निर्देशाज्जगत्कर्तृत्वायोग्यतोक्ता । **मनसापीति** । जगतस्त्वान्प्रति कार्यत्वायोग्यतेति विशेषणद्वयेन जीवकर्तृकत्वनिषेधः । **व्याकृतस्य**

कल्पतरुपरिमलः ।

भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य"मिति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रेण कालकारणत्वादिवादाः प्रत्याख्याताः । "कथमसतः सज्जायेते"ति श्रुत्या त्वसत्कारणत्ववादः । तैरिह पूर्वपक्षः कृतः । मन्त्रे पुरुषशब्दस्य विवरणं टीकायां—ग्रहलोकपालशब्देन कृतम् । इदं हिरण्यगर्भादीनामप्युपलक्षणम् । क्रियाशब्देन नियतिशब्दस्य, प्रधानशब्देन योनिशब्दस्येति विवेकः । अतिव्याप्तिशब्देन कालादीनामेव कारणत्वोपपत्तौ ब्रह्म कारणं नाभ्युपगन्तव्यमित्यसम्भवो विवक्षितः । तत्र पुरुषपूर्वपक्षः श्रुत्यन्तरावलम्बनः । **प्रश्नोपनिषदि हि** "षोडशकलं पुरुषं" प्रस्तुत्य 'तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति' भारद्वाजप्रश्ने "तस्मै स होवाच इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्ति, स ईक्षांचक्रे कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति, स प्राणमसृजत् प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम चेति" जीवस्यैव प्राणादिनामान्तषोडशकलासृष्टृत्वं श्रूयते । अयं च जीवपूर्वपक्ष इहैवाधिकरणे निराकार्यो न प्रधानादिपूर्वपक्षवदधिकरणान्तरे निराकृतः । "कस्मिन्नहमुत्क्रान्त" इत्यादिप्रश्नोपनिषद्वाक्यमपि परब्रह्मविषयमेव; "तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति" तदुपसंहारे पिप्पलादवचनात्, सकलोपनिषत्प्रसिद्धस्य जीवाधिकस्य परब्रह्मणश्चापलपितुमशक्यत्वात्, प्राणोत्क्रान्तिप्रतिष्ठाभ्यां परब्रह्मणः स्वोत्क्रान्तिप्रतिष्ठावत्त्वम्, ईक्षणं तु स्वस्य तथाभूतजीवाभेदाभिप्रायेणेति तन्निराकरणं द्रष्टव्यम् । **यदसदिति प्रसिद्धमिति**। यद्यपि स्रष्टव्यसजातीयगतानुभूताकारानुसन्धानेनापि सृष्टिः सम्भवति; तथापि यत्रानुभूतादप्यतिशयितेन वैलक्षण्येन स्रष्टव्यमिति स्रष्टव्याकारानुसन्धानं, तत्र तस्याकारस्य तदानीमसत्त्वप्रसिद्धिरस्तीति तात्पर्यम् । **इतरथा प्रेरणानुपपत्तेरिति** । तथाच प्रबलन्यायविरुद्धतया यथाश्रुतार्थप्रतिपादनाक्षमेण "यस्मिन् जात" इत्यादयर्थवादेन कथंचिल्लक्षणोपनीतेन पितृगाम्येव फलं प्रतिपाद्यत इति कल्पनीयमिति भावः । **पितुः प्रीत्युत्पत्तेरिति** । पुत्रगतमपि पूतत्वादिकं पशुहिरण्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानां तु 'जायतेऽस्ति' इत्यादीनां ग्रहणे, तेषां जगतः स्थितिकाले संभाव्यमानत्वान्मूल-

भामती ।

मापक्षया अपीत्यत आह—**अन्येषामपि भावविकाराणां**=वृक्षादीनां **त्रिष्वेवान्तर्भाव इति** । वृद्धिस्तावदवयवोपचयः । तेनाल्पवयवादवयविनो द्वितन्तुकादेरन्य एव महान्पटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः । परिणामोऽपि त्रिविधो धर्म-लक्षणावस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । धर्मिणो हि हाटकादेर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः । एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणः परिणाम उत्पत्तिः । एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वादिरुत्पत्तिः । **अपक्षयस्त्ववयवहासो नाश एव** । तस्माज्जन्मादिषु यथास्वमन्तर्भावाद्वृक्षादयः पृथङ्नोक्ता इत्यर्थः । अथैते वृक्षादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति, तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादातव्यम्, तथा हि सति तत्प्रतिपादके 'यतो वा इमानि भूतानि' इति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति, अन्यथा तु जायतेऽस्ति वर्धत इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं नैरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह—**यास्कपरिपठितानां त्विति** । **नन्वेवमप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तन्नान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत**

वेदान्तकल्पतरुः ।

इत्यनेनानभिव्यक्तबीजावस्थजगतोऽभिव्यक्त्यभिधानादणवः प्रागसद् व्यणुकाद्यारभन्त इति मतव्युदासः । शेषं विशदं टीकायाम् । तदेव लिलक्षयिषितजगद्योनिब्रह्मसजातीयया परभ्रमपरिकल्पितप्रधानादेरुक्तविधजगत्प्रकृतित्वं ब्रह्म व्यवच्छिनत्ति । विजातीयात्पुनः कार्यात्कारणत्वादेव । तथा च सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकत्वेन जगत्प्रकृतित्वस्य सिद्धं लक्षणत्वम् । **धर्मलक्षणेति** । धर्म इति लक्षणमिति अवस्थेति त्रीणि लक्षणानि यस्य परिणामस्य स तथोक्तः । स चोत्पत्तावन्तर्भवतीति । धर्मपरिणामं विवृणोति—**धर्मिणो हीति** । कनकादेर्धर्मिणो धर्मरूपपरिमाणो नाम मुकुटकटकादिरिति सांख्यप्रक्रिया । तत्र निरूप्यमाणे परिणामशब्दालम्बने तस्य कटकादेर्हेमादित उत्पत्तिरित्यर्थः । लक्षणपरिणाममुदाहरति—**एवमिति** । **प्रत्युत्पन्नत्वं** वर्तमानत्वं कटकादिकार्यस्य वर्तमानत्वातीतत्वभविष्यत्वरूपो लक्षणपरिणामः सोऽप्युत्पत्तिरित्यर्थः । अवस्थापरिणाममुदाहरति—**एवमवस्थेति** । अतीतादेरेवातीतत्वातीततरत्वातीततमत्वादिरूपो नवपुराणत्वाद्यापत्तिरवस्थापरिणामो नाम, स चोत्पत्तिरेवेत्यर्थः । अपक्षयस्य विनाशान्तर्भावमाह—**अपक्षयस्त्विति** । **तच्च न मूलकारणेति** । पुरुषाणां श्रुतिमन्तरेणातीन्द्रियार्थे दर्शनसामर्थ्याभावादित्यर्थः । **नच** वृक्षादिविकारकथनादेव मूलकारणे द्रष्टृत्वमनुमेयं अन्यथाप्युपपत्तेरित्याह—**महासर्गादिति** । परमकारणादुत्पत्त्यादयो न गृहीता इति शङ्कापनुत्तये **योत्पत्तिर्ब्रह्मणो** 'यतो वेति' वाक्ये जायन्त इत्युत्पत्तिरभिहिता **या च तत्रैव** स्थितिर्जीवन्तीत्युक्ता, **यश्च तत्रैव प्रलयो**ऽभिसंविशन्तीत्युक्तस्त उत्पत्त्यादयः सूत्रे गृह्यन्त इति भाष्यार्थः । तत्रोत्पत्तिमात्रादेव लक्षणस्यालक्ष्यव्यावृत्तिसिद्धौ स्थितिलयोपादानमाशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्याह—**उत्पत्तिमात्रमिति** । उत्पादकत्वं निमित्तेऽपि दृष्टमित्युपादानत्वसिद्ध्यर्थं लयाश्रयत्वमुक्तमित्यर्थः । **नन्वेवमपि**—लयाधारत्वादेवोपादानत्वं लभ्यते, नहि दण्डादिषु कुम्भादयो लीयन्तेऽत इतरवैयर्थ्यम्—**इतिचेत्, मैवम्**; उपादानत्वमेव न कुलधर्मतयोक्तं, किंतु प्रकृतिविकाराभेदन्यायेनाद्वैतसिद्धये । एवं च भवतु ब्रह्म जगत उपादानम्, अधिष्ठाता तु उत्पत्तिस्थित्योरन्यः स्यात् कुम्भकार इव कुम्भस्योत्पत्तौ राजेव च राजस्थेन्नीति मा शङ्कीत्युत्पत्तिस्थितिग्रहणमिति । लक्षणाख्यकेवलव्यतिरेक्यनुमानादेव प्रतिज्ञातब्रह्मप्रमितेः शास्त्रयोनित्व (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ३) समन्वयाधिकरण (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ४) योर्वैयर्थ्य-

कल्पतरुपरिमलः ।

द्यभिवृद्धिवत्पितुः प्रीत्युत्पादनद्वारा गौणपुरुषार्थो भवतीत्यर्थः । कारणत्वमेवेति पाठे ब्रह्म व्यवच्छिनत्तीत्यनुषङ्गः । कारणत्वादेवेति पाठे ब्रह्मव्यवच्छिन्नमित्यध्याहारः । **सांख्यप्रक्रियेति** । धर्मलक्षणावस्थापरिणामभेदान् पातञ्जला व्यवहरन्ति । पातञ्जले हि योगशास्त्रे परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञान (योगसूत्र. पा. २ सू. १६) मिति परिणामत्रयविषयं धारणाध्यानसमाधिरूपं संयमं फलाय विधातुं चित्तस्य परिणामत्रयलक्षणानन्तरं सूत्रितम् "एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः" (योगसूत्र. पा. २ सू. १३) इति । त इह सेश्वरसांख्यानतिभिन्नत्वात् सांख्यशब्देनोक्ताः । **सोप्युत्पत्तिरिति** । वर्तमानत्वादिरपि तत्तत्कालोपाधिविशेषोत्पत्तिरित्यर्थः । **पुरुषाणामिति** । पुरुषवाक्यं हि मूलप्रमाणसापेक्षम् । तदिह न तावच्छ्रुतिः; श्रुतेर्जन्मादित्रितयविषयत्वात् । नापि तदीयं प्रत्यक्षं; मूलकारणाधीनमहाभूतजन्मादिषु प्रत्यक्षाप्रवृत्तेरित्यर्थः । अतीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वमपि पुरुषगोरवादनुमेयमित्याशङ्क्याह—**नचेति** । **अन्यथाप्युपपत्तेरिति** । यास्कादयः स्वकाले हेमादीनां विकारपङ्क्तिं दृष्ट्वा पठितवन्त इत्यप्युपपत्तेर्नातीन्द्रियार्थे प्रत्यक्षं कल्पनीयमि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्क्येत, तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणः, नैव स्थितिः प्रलयश्च त एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यतः प्रधानादचेतनात्, अणुभ्योऽभावात्, संसारिणो वा उत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यम्। नच स्वभावतः, विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात्। एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे, न; वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते।

भामती ।

आह—योत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणादिति । त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते । उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत् । तदिदमुक्तम्—तत्रैवेति । पूर्वोक्तानां कार्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह—न यथोक्तेति । तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुर्नैयायिकाः—'संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना । न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतत्रेव यो हतः ॥ यथा च वन्ध्या जननी' इत्यादिरिति । इत्थं नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय इत एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छन्तीति संभावनाहेतुतां द्रढयितुमाह—एतदेवेति । चोदयति—नन्विहापीति । एतावतैवाधिकरणार्थे समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थमनुवदन्सुहृद्भावेन परिहरति—न । वेदान्तेति । वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थतामेव दर्शयति—

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्याशङ्क्याह—तदनेनेति । ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचार आरभ्य इति प्रतिज्ञायां विशेषणत्वेन ब्रह्मविषय इति प्रतिज्ञाविषयस्येत्युक्तम् । लक्षणं हि सिद्धस्य वस्तुनो भेदमवगमयति, ईदृशं तदिति तत्स्वरूपं वा, न सत्ताम् । कार्येण च कारणं किंचिदस्तीति मितम् । तत्त्वेकमनेकं वेति संदिग्धम् । तस्य यदैकत्वं सेत्स्यति, तदा भवति तत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति च, नेतरथा । अयमेव संशयः कल्पनालाघवसंज्ञकतर्केणोत्कटैककोटिकतां नीतः संभावना समभवन्न निर्णयः । विचित्रप्रासादादीनां बहुकर्तृकत्वस्य प्रायेण दृष्टत्वात्तदिदमुक्तं—संभावनोक्तेति । एवंच वक्ष्यमाणाधिकरणद्वयेन प्रमाणं वाच्यमित्यर्थः । एतदेवेति भाष्येण युक्तीनामासां संभावनाहेतुत्वं दृढीक्रियत इत्याह—इत्थं नामेति । नैयायिकैरपि प्रमाणादसूपां भेदो नाज्ञायि युक्तीनाम् । ततः स्तोकैर्वासां प्रमाणादूनतैवं च संभावयन्तितरामित्यर्थः । सुहृद्भावेनेति । उत्तराधिकरणारंभात्प्राक् क्षणमपि शिष्याणामनुपपत्तिशङ्का मा भूदिति कृपयेत्यर्थः । अत्र "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं" "नैषा तर्केण मतिरापनेये"त्यादिशास्त्रात्प्रागुक्तयुक्त्या च वेदैकगम्यं ब्रह्मेति समाधत्त इत्याह—परिहरतीति । वाक्या-

कल्पतरुपरिमलः ।

त्यर्थः । एतेन—यास्कवचनस्य स्मृतित्वान्मूलश्रुत्यनुमानमपि—निरस्तम्; दृष्टमूलाभावे एव तदनुमानादिति भावः। वेदान्तेति । वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्यार्थिकप्रतिज्ञायामित्यर्थः । ननु चोदनासूत्रवज्जन्मादिसूत्रं लक्षणप्रमाणोभयपरमस्तु; जन्यजनकभावेन लक्षणीभवतो जगतः सकर्तृकत्वानुमाने हेतुभावस्याप्युपपत्तेः, अत उत्तराधिकरणवैयर्थ्यमेवेत्याशङ्क्य कार्येण कारणमनुमीयतां नाम, तदेकत्वादिसिद्धौ तु श्रुतिरेव शरणीकरणीयेत्युत्तराधिकरणं सार्थकमित्याह—कार्येण चेति । ननु—कार्यत्वलिङ्गेन जगतः कारणानुमानानन्तरं प्रवृत्तेस्त्वदेकत्वानेकत्वसंशयो लाघवतर्कवशादुत्कटकोटिकसंशयरूपा संभावना संपद्यत इत्येतदयुक्तम्; नहि तर्कः किंचित्कोटिसहचरितानेकधर्मोपलम्भवत्किंचित्कोटिभूयोदृष्टसहचारैकधर्मोपलम्भवच्च कोट्युत्कटत्वनियामकत्वेन कृप्तः, किंतु प्रमाणानुग्राहकत्वेन; तथा च कार्यत्वलिङ्गकानुमानाद्भवन्ती सकर्तृकत्वानुमितिरेव लाघवतर्कोपनीतकर्त्रेकत्वमपि विषयीकुर्वाणा सत्ये कर्तृकत्वानुमितिः संपद्यत इत्येव युक्तम्, गोपुरप्राकारादिषु बहुकर्तृकत्वेन निश्चितेषु लाघवावतारासंभवेऽपि तथात्वेनानिश्चितेषु वियदादिषु तदवतारे बाधकाभावादिति—चेत्, मैवम्। लाघवतर्केणानुमितेर्विषयगौरवापादनस्य विरुद्धत्वात् । एककर्तृकत्वं हि अनेककर्तृकत्वाभावविशिष्टसकर्तृकत्वं, न त्वेकत्वसंख्याविशिष्टकर्तृकत्वमात्रमपि; बहुष्वपि प्रत्येकमेकत्ववैशिष्ट्यसत्त्वेन तद्विषयत्वस्य बहुकर्तृकत्वाविरोधित्वात् । एवमतिगुरुविषयापादकः कथं लाघवतर्कव्यपदेशं लभेत । नह्येवंभूतं लाघवं प्रमाणानुग्राहकं संप्रतिपन्नमस्ति, यदग्रे वस्तुलाघवसिद्ध्यर्थं न्यानुग्राह्यप्रमाणस्य विषयगौरवमापादयेत् । तथा सति दृष्टपुरोवर्तिज्ञानं प्रवृत्तिकारणं गृह्णतः प्रमाणस्यानुग्राहको लाघवतर्को विसंवादिप्रवृत्तिस्थले व्यधिकरणप्रकारकज्ञानाकल्पनया वस्तुलाघवसिद्ध्यर्थं भेदाग्रहं कारणतावच्छेदकत्वेनोपनयेद्, नतु ज्ञानविशिष्टवेद्यतयोपस्थितमिदं पुरोवर्तिवैशिष्ट्यम् । तस्मात्सकर्तृकत्वानुमानानुग्राहकभावात् प्रच्युतोऽयं लाघवतर्कः स्वयमप्रमाणत्वात् स्वातन्त्र्येण कर्त्रेकत्वनिश्चयमुत्पादयितुमक्षमः कर्त्रेकत्वानेकत्वसंशयस्यैकत्वकोटावुत्कटत्वमात्रं संपादयत्युपकरोतीति कल्पनं युक्तम्, ननु प्राकारगोपुरादिषु दृष्टिमवलम्ब्य प्रवृत्तां तदनेकत्वकोटिं सर्वथा निवर्तयतीति । एककोटिनिर्धारणाक्षमस्य सर्वथा कोट्यन्तरनिवर्तकत्वायोगात्, तस्य संभावनाजननमात्रेणाप्युपकारकत्वे लाघवात्, कर्त्रेकत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्ट-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्यार्थावेचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिः, नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतः जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते; श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात् । तथाहि—'श्रोतव्यो मन्तव्यः' (बृह० २।४।५) इति श्रुतिः 'पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद' (छान्दो० ६।१४।२) इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम्, किंतु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणं; अनुभवावसानत्वाद्भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य । कर्तव्ये हि विषये

भामती ।

वेदान्तेति । विचारस्याध्यवसानं सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः । ततो हि ब्रह्मावगतेर्निर्वृत्तिराविर्भावः । तत्किं ब्रह्मणि शब्दादृते न मानान्तरमनुसरणीयम्? तथा च कुतो मननं? कुतश्च तदनुभवः साक्षात्कारः? इत्यत आह—सत्सु तु वेदान्तवाक्येष्विति । अनुमानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम् । शब्दाविरोधिन्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम् । युक्तिश्चार्थापत्तिरनुमानं वा । स्यादेतत्—यथा धर्मे न पुरुषबुद्धिसाहाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्मान्न भवतीत्यत आह—न धर्मजिज्ञासायामिवेति । श्रुत्यादय इति । श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् । अनुभवोऽन्तःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसाक्षात्कारः, तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलम् । तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम् । यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामग्र्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापारः; तथापि साक्षान्नास्ति, ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां संभवः, अनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह—अनुभवावसानत्वात् । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थः; निर्मृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वशक्यः, ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह—भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविद्या-

वेदान्तकल्पतरुः ।

र्थविचारणाशब्देन शाब्दबोध उपासनासहित उक्तः, परस्तादवगतिरेवेति मध्येऽध्यवसानशब्दो न युक्त इत्याशङ्क्य नायं ज्ञानवचनः किंतु संस्कारसहितलयविक्षेपाविद्यासमाप्तिवचन इत्याह—सवासनेति । वृत्तिरूपसाक्षात्कारस्याविद्याध्वंसिनो मध्ये विद्यमानत्वेऽपि न सोऽध्यवसानशब्देन गृहीतः; अविद्यानिवृत्त्या स्वरूपाभिव्यक्तिं प्रति व्यवधानादिति । विमर्तं, चेतनपूर्वकं, कार्यत्वादित्यादियुक्तिः शब्दाविरोधिनी वस्तुविशेषनिर्धारणे तदुपजीविनीति वक्तव्यम्, ब्रह्मात्मलक्ष्यं केवलयुक्त्यगोचरत्वस्वाभाव्यादित्याह—तदुपजीवि चेत्यपीति । यथाहि किल गन्धारदेशेभ्य आनीय चौरैररण्ये कश्चिद्बद्धचक्षुर्निहित आप्तोपदेशतस्तदुपदिष्टस्य साकल्येन गृहीतत्वात्पण्डितः स्वयमूहापोहक्षमतया च मेधावी गन्धारान्प्राप्नोति, एवं परब्रह्मण आच्छिद्य विवेकदृष्टिं निरुध्याविद्यादिभिः संसारारण्ये निहितो जन्तुः परमकारुणिकगुरूपदेशतः स्वस्वभावं प्रतिपद्यत इति भाष्यस्थश्रुत्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वे कुतो मननमिति, तत्राह—शब्दाविरोधिन्येति । कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ युक्तिः शब्दमुपजीवति, न स्वतन्त्रा; कारणमात्रं तु संभावयन्तीतिकर्तव्यता न मानान्तरमित्यर्थः । भाष्यस्यानुभवशब्दार्थमाह—अन्तःकरणेति । ननु कथं वृत्तिः प्रमाणमिति भाष्ये उक्तं? निष्फलत्वादित्याशङ्क्य तत्कृताविद्यानिवृत्तिद्वारा स्वरूपाभिव्यक्तिः, उपचारात्फलमस्तीत्याह—तत्येति । धर्मजिज्ञासायां श्रुत्यादय एव प्रमाणमित्युक्तं, वेदविषयश्रोत्रप्रत्यक्षाद्यपेक्षणादित्याशङ्क्य ज्ञातव्ये धर्मे न साक्षात्कारतदुपयोगियुक्त्यादीनां संभवो, ब्रह्मजिज्ञासा तु साक्षात्कारपर्यन्तेत्याह—यद्यपीत्यादिना । न केवलं ब्रह्मजिज्ञासायामनुभवादीनां संभवः, किंतु तत्त्वसाक्षात्कारमन्तरेणापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्त्ययोगात्तेन विना न पर्यवसानं चेत्याह—अनुभवार्थेति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

भेमन्यमानानां भ्रान्तेर्निरालम्बनत्वापत्तेश्च । वस्तुतस्तु—लाघवतर्कोऽपि स्वतो दुर्बलः; अतिविचित्ररचनस्यापि प्रपञ्चस्य बहुविधापरिमितगोपुरप्रासादमण्डपमहातडागादियुक्तस्य महतो नगरस्येव क्रमसंभूतासर्वज्ञासर्वशक्तिकसंप्रतिपन्नानेकसंसारिकर्तृकत्वेनापि सिद्ध्युपपत्तौ सर्वज्ञसर्वशक्तिकैककर्त्रन्तरकल्पन एव गौरवात्, किंतु तथाभूतैककर्तृप्रतिपादकवेदान्तवाक्यनिकुरुम्बसमाश्रयणेनैव लब्धबलस्तस्याप्यनुग्राहको भवति । सोयं वनसिंहह्वदनक्रादिन्यायः । किरतेर्हन्तुं शक्योपि सिंहो महद्वनं शरणं प्रविश्य दुराधर्षस्तेभ्यो न बिभेति, वनं च तत् सिंहाधिष्ठानानुगृहीतं तैर्दुष्प्रवेशं भवति । तदिह सर्वं तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यमिति टीकाग्रन्थेनैव विभावयिष्यते । उपासनासहित इति । उपासनाशब्दो ज्ञानस्यापि संग्राहकः । परस्तादवगतिरेवेति वृत्तिरूपावगत्यभिप्रायेण शङ्का । समाप्तिवचन इति । अवसानशब्दः समाप्तिवाचीत्यभ्युपसृष्टोऽपि समाप्तिरूपनिवृत्तिपर इति भावः । एवं चाविद्यानिवृत्तिनिर्वर्त्यत्वेनैवगतिशब्दः स्वरूपावगतिपर इत्यर्थादुक्तं भवति । व्यवधानादिति । अव्यवहितकारण एव निर्वर्तकत्वप्रसिद्धेर्व्यवहिता वृत्तिस्तथा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्, पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य। कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म, यथाश्वेन गच्छति, पद्भ्यामन्यथा वा, न वा गच्छतीति। तथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति', 'उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोति' इति । विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः, विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । न तु

भामती ।

नस्य । व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो विषयविषयिभावः, नत्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं; तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह—कर्तव्ये हीत्यादिना । न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योऽपि; अवर्तमानत्वात्, अवर्तमानश्च; अनवस्थितत्वादित्याह—पुरुषाधीनेति । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह—कर्तुमकर्तुमिति । लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति—यथाऽश्वेनेति । लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति—तथाऽतिरात्र इति । कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह—उदित इति । स्यादेतत्-पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह—विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः । गृह्णातीति विधिः न गृह्णातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितहोमयोर्विधी । एवं नास्थिस्पर्शननिषेधो ब्रह्मघ्नश्च तद्धारणविधिरित्येवंजातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः । कुत इत्यत आह—विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । चो हेतौ । यस्माद्ग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासंभवे तुल्यबलतया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः । नास्थिस्पर्शननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यबलतया न विकल्पः । किंतु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः । एतदुक्तं भवति—विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयोऽनागतोत्पाद्यरूप उपनीतः, येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति, भूते वस्तुनि न

वेदान्तकल्पतरुः ।

ब्रह्मजिज्ञासायामिति सप्तम्यन्तं पदं षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणमय्यानुभवावसानत्वाद्ब्रह्मजिज्ञासाया इति भाष्यं योज्यम्। अनुभवोऽवसाने समाप्तौ फलत्वेन यस्याः सा तथोक्ता । धर्मजिज्ञासायां त्वनुभवः कारणत्वेनोपक्रमे उपयुज्य इत्यर्थः । इहानुभवः स्वरूपाभिव्यक्तिर्न वृत्तिः, तत्र हेतुमाह—परेति । न वृत्तिरनित्यत्वाद्विचारस्य पुष्कलं फलमित्यर्थः । तदनुभव एव नित्यत्वं वृत्तिरुक्ता, एवकारेण तु तत्कृताविद्यानिवृत्तिद्वारेण स्वरूपाभिव्यक्तिरुपयतरेति सूचितम् । भाष्ये—भूतशब्दः परमार्थवचनः, चशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः, व्यतिरेकः प्रपञ्चाभावोपलक्षितस्वरूपं, तद्विषयसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो ब्रह्मणा सह विषयविषयिभावरूपः संबन्धोऽस्ति, ननु तत्त्वतः । उक्तं हीदं प्रथमसूत्रे—वृत्तिविषयत्वमपि तयैवोपहितस्य न निरुपाधेरिति, तन्न प्रस्मर्तव्यमित्यर्थः । अन्यथाकर्तुमित्यत्र कर्तुमित्यस्यानुवादो भाष्ये कार्यः; करणापेक्षत्वादन्यथाकरणस्य । उदितहोमः कर्तुं शक्योऽनुदिते त्वन्यथेति तदाह—कर्तुमिति । भाष्यस्थविध्यादिशब्दानुदाहृतवाक्येषु योजयति—गृह्णातीत्यादिना । "नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेदि"ति नास्थिस्पर्शनिषेधः । "शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुङ् नियतव्रतः" (याज्ञ० अ. ३ श्लो. २४३) इति ब्रह्मघ्नः शवशिरसो नास्थ्नो ध्वजत्वेन धारणविधिः ॥ भाष्ये प्रतिषेध एव भाति, न हेतुरत आह—एतदुक्तमिति । स्वातन्त्र्येण कर्तुं समर्थोऽपि हिताहितोपायत्वमजानन्, तद्बोधकविधिनिषेधत्वेन व प्रवर्तेति भावः । न चैवं—विचारणशब्दोक्तश्रवणमननोपासनानां साक्षात्कारैकसाध्यायामविद्यानिवृत्तौ करणत्वमात्रत्वं विचारस्याऽध्यवसानेति शब्दसंगतिरिति—शङ्कनीयम्; नहि तत्र विचारणयाऽध्यवसानमिति 'कर्तृकरणयोस्तृता बहुलमिति' सूत्रेण तृतीयासमासः समाश्रीयते, येन करणत्वप्रतीतिः स्यात् । टीकायां हि षष्ठीसमासो दर्शितः, स तु साक्षात्कारद्वारा[illegible]संबन्धेऽप्युपपद्यते । अन्यथा कर्तुमित्यत्रेति । अकरणप्रतिकोटिनिर्देशः[illegible] तत्रोपपत्तिस्तत्र[illegible]भाष्येक्षितत्वादनुपपन्नः कर्तव्य इत्यर्थः । ननु—'भाष्ये प्रतिषेध एव भाति न हेतुरिति' व[illegible] विधिप्रतिषेधाश्चार्थवन्त इति प्रतिज्ञायां विकल्पोत्सर्गापवादाश्चेत्युक्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वस्तु—एवं, नैवम्, अस्ति, नास्तीति वा विकल्प्यते, विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः। न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम्। किं तर्हि? वस्तुतन्त्रमेव तत्। नहि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति। तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम्। स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं, वस्तुतन्त्रत्वात्। एवं भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम्। तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव; भूतवस्तुविषयत्वात्। ननु भूतवस्तुत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेव, इति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता, न; इन्द्रियाविषयत्वेन संबन्धाग्रहणात्। स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि। न ब्रह्मविषयाणि। सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मणः, इदं ब्रह्मणा

भामती।

नेयमस्ति विधेत्याह—न तु वस्त्वेवं नैवमिति। तदनेन प्रकारविकल्पो निरस्तः। प्रकारिविकल्पं निषेधति—अस्ति नास्तीति। स्यादेतत्। भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्प्यत इत्यत आह—विकल्पनास्त्विति। पुरुषबुद्धिः=अन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः=संशयविपर्यासाः। सवासनमनोमात्रयोनयो वा, यथा स्वप्ने। सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्यासः; अन्यशब्देन वस्तुतः स्थाणोरन्यस्य पुरुषस्याभिधानात्, न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वापेक्षन्ते; समानधर्मधर्मिदर्शनमात्राधीनजन्मत्वात्। तस्मादयथावस्तवो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वाऽन्यथयन्ति वेत्यर्थः। तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किंतु वस्तुतन्त्रम्, अतस्ततो वस्तुविनिश्चयो युक्तः, न तु विकल्पनाश्रय इत्याह—न वस्तुयाथात्म्येति। एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह—तत्रैवं सतीति। अत्र चोदयति—ननु भूतेति। यत् किल भूतार्थं वाक्यं, तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतयाऽनुवादकं दृष्टम्। यथा नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति। तथा च वेदान्ताः। तस्मात् भूतार्थत्वा प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः। उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम्। एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः। परिहरति—न इन्द्रियाविषयत्व इति। कस्मात् पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह—स्वभावत इति। अत एव श्रुतिः—'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' इति। सति हीन्द्रियेति। प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम्। यथा च सामान्यतोदृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्टाद्विपुणतरमुपपादयिष्यामः। उपपादितं चैतदस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम्। न च भूतार्थतामात्रेणानुवादतेत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः। तस्मा-

वेदान्तकल्पतरुः।

पेधापेक्ष इत्यर्थः। अन्तःकरणजकल्पनाद्वैविध्यमाह—सवासनेति। जाग्रद्वासनावासितं मन एव स्वप्नकारणं, जाग्रत्संशयविपर्ययाः संस्कारसहितान्तर्बहिःकरणजा इत्यर्थः। यथावस्तुत्वं वस्त्वनुसारित्वं यासां नास्ति तास्तथोक्ताः। न वस्त्विति। संशया न विकल्पयन्ति, विपर्यया नान्यथयन्तीत्यर्थः। खानि=इन्द्रियाणि, व्यतृणत्=हिंसितवान्, पराङ् पश्यति लोकः। प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमिति—अपरोक्षत्वात् प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरित्यत्रेति। उपरिष्टात् तर्कपादे (अ. २ पा. २) उपपादितं चेति। विमतं, धीमत्कृतं, कार्यत्वादित्यनुमानाच्चेश्वरसिद्धिः; जीवत्वेन सिद्धसाधनत्वात्,

कल्पतरुपरिमलः।

रभाष्यस्य हेतुपरत्वेन योजितत्वादिति—चेत्, उच्यते; पुरुषस्य स्वातन्त्र्येण स्वत एव प्रवृत्त्युपपत्तेर्विधिप्रतिषेधानर्थक्यमित्याशङ्कापरिहारार्थत्वेन खल्विदं प्रतिज्ञाभाष्यमवतारितम्। तत्रैवतुक्तं भवतीत्यादिटीकाग्रन्थेन वर्ण्यमानम् इष्टोपायतादिप्रतिपादनमेव विधिप्रतिषेधार्थत्वे हेतुर्न तु विकल्पादिकमित्यभिप्रायेण हेत्वाकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्यादिकमित्यवतारितम्। विकल्पादिप्रतिपादनं तु विरुद्धयोर्विधिप्रतिषेधयोर्विध्योर्वा कथमिष्टोपायताप्रतिपादकत्वमित्याशङ्कायां विकल्पेनोत्सर्गापवादरूपेण वेति हेतुपादानार्थमित्यभिप्रेत्य टीकायां तदपि हेतुपरत्वेन योजितम्। प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमिति। ननु 'पराञ्चि खानीति' मन्त्रमुदाहृत्य प्रत्यगात्मन इन्द्रियाविषयत्वोक्तिरयुक्ता; 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्'इति तन्मन्त्रोत्तरार्ध एव तस्य विद्वदिन्द्रियप्राह्यताया उक्तत्वादिति—चेत्, सत्यम्; तत्र श्रवणादिवासितेन्द्रियप्राह्यत्वोक्तावपि शब्दमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणेन्द्रियप्राह्यत्वस्य प्रत्याख्याने विरोधाभावात्। अपरोक्षत्वादिति। प्रदर्शोपलक्षणमेतत्। अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति भाष्यव्याख्यानावसरे जीवभावोपाध्युपहितरूपेण विषयत्वोक्त्या स्वरूपे-

१. सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्व सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव यथार्थं न पुरुषतन्त्रं, भूतार्थविषयत्वात्, स्थाणुज्ञानवदित्यर्थः। अतः साध्येऽर्थे सर्वे विकल्पाः पुंतन्त्रा न सिद्धेऽर्थे इति वैलक्षण्यात् न धर्मसाम्यं ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः।.....प्रमाणान्तरविषयविषयत्वेन प्राप्तमिति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्राप्तावित्यर्थः। इति रत्नप्रभायाम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संबद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा संबद्धं, किमन्येन केनचिद्वा संबद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं, किं तर्हि ? वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् । किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् । 'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्युपक्रम्याह—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति' (तैत्ति० ३।१) । तस्य च निर्णयवाक्यम्—'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।

भामती ।

त्सर्वमवदातम् । श्रुतिः—'यतो वा' इति जन्म दर्शयति, 'येन जातानि जीवन्ति' इति जीवनं स्थितिं, 'यत्प्रयन्ति' इति तत्रैव लयम् । तस्य च निर्णयवाक्यम्=अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यम्—'आनन्दाद्ध्येव' इति ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

उपकरणाद्यभिज्ञकर्तृकत्वसाधने कतिपयतदभिज्ञतायां सर्वज्ञसिद्धेः, सर्वतदभिज्ञकर्तृकत्वे सपक्षस्य साध्यहीनत्वात्, कुम्भं निर्मितवतः कुम्भकारस्य चैत्रकर्त्योऽयमित्यनवबोधात्, साधारणेऽपि सिद्धसाधनत्वात्, मनःसंयोगहीनस्य चोपलब्धेरभावादमनस्कस्याप्यैश्वर्यादुपलब्धिसंभवे तत एव विनैवोपलब्ध्या जगन्निर्माणसंभवेनोपलब्धिमत्कर्तृकत्वस्यैव विलोपेन वृक्षं गृह्णतो मूलच्छेदादित्यादि न्यायकणिकायां व्युदपादीति । उपरिष्टात् समन्वयसूत्रे । जन्मादिसूत्रेण यतो वेत्यादिवाक्यं लक्ष्यमिति भाष्ये उक्तं, तदर्थं श्रुतिसूत्रयोरर्थप्रत्यभिज्ञां दर्शयति—श्रुतिरिति । अत्र स्वरूपलक्षणपरत्वं सूत्रस्य दर्शयितुं तस्य चेति भाष्यं । तद्व्याचष्टे—अत्र चेति । जगद्विशेषणैः पूर्वनिर्णयेऽपि श्रुतित इह निर्णीयते । कारणं ब्रह्माऽनूद्य वाक्ये-

कल्पतरुपरिमलः ।

णाविषयत्वमुपपादितमित्यर्थः । जीवजत्वेन सिद्धसाधनत्वादिति । अतिविचित्ररचनस्यापि प्रपञ्चस्य बहुविधापरिमितगोपुरप्रासादमण्डपमहाट्टाटकादियुक्तस्य महतो नगरस्येव क्रमेण युगपद्वा संभूतैरसर्वज्ञासर्वशक्तिकैरपि विश्वामित्रादिवदुपचितपुण्यवशलब्धतत्तदेकदेशसृष्टिसामर्थ्यशालिभिर्बहुभिर्जीवैर्निर्मितत्वमुपपद्यते; धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनेति न्यायात् । अतोऽनुमानस्य तद्विषयत्वोपपत्तेर्न कृत्स्नजीवातिरिक्तसर्वज्ञसर्वशक्तिकैककर्त्रन्तरसिद्धिरित्यर्थः । ननूपकरणाद्यभिज्ञकर्तृकत्वं साध्यत इति नार्थान्तरमित्याशङ्क्य यत्किंचिद्वादिकल्पने प्रागुक्तमर्थान्तरं दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं वा स्याद्, यावदिति यत्किंचिदिति वा विशेषाविवक्षायामप्यर्थान्तरं स्यादित्याह—उपकरणेत्यादिना । अनुमानस्यातिरिक्तेश्वराऽसाधकत्वमुक्त्वा तत्साधकत्वे बाधकमप्याह—मनःसंयोगेति । धीमत्कर्तृकत्वसाध्यसिद्ध्या सिद्ध्यन्ती धीर्नित्याऽभ्युपगम्यते, अनित्या वा । नाद्यः; त्वन्मते कार्यत्वे धीमत्कर्तृकत्वव्याप्तिवज् ज्ञानत्वे जन्यत्वव्याप्तेरप्यप्रतिक्षेप्यतया तद्विरोधेन ज्ञाननित्यत्वासिद्धेः । न द्वितीयः; कृप्तकारणं मनः संयोगादिकं विना ज्ञानोत्पत्त[illegible]वात्, तद्विनाप्यैश्वर्यवशाज् ज्ञानोत्पत्त्यभ्युपगमे तत एव ज्ञानं विनापि सृष्टृत्वसंभवेन त्वदभिमतसाध्यासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु—'कार्येण कारणं किंचिदस्तीत्यनुमितमिति' पूर्वग्रन्थे युक्त्या कर्तृमात्रनिश्चयः, तदेकत्वसार्वज्ञ्यादिषु संभावनेत्युक्तं, तदनन्तरं कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ युक्तिः शब्दमुपजीवति, न स्वतन्त्रा, कारणमात्रं तु संभावयन्तीतिकर्तव्यतेति ग्रन्थेनानुमानं कर्तृसंभावनामेव जनयति, न निश्चयं तदेकत्वसार्वज्ञ्यादौ संभावनामपि न जनयति, किंतु तदंशे शब्दोपजीवनमेवेत्युक्तम् । इदानीमीश्वरानुमानस्यार्थान्तरबाधकयोरुद्भावनेन संभावनामपि यथा नोत्पाद्येत्तयोपपादितम्, सर्वमिदं पूर्वापरविरुद्धमिति—चेत्, उच्यते; विमतं धीमत्कर्तृपूर्वकमित्याद्यनुमानं सर्वथा कर्तृसाधकं न भवतीति नेह प्रतिक्षिप्तं, किंतु संप्रतिपन्नजीवातिरिक्तकर्तृसाधकं न भवतीति । एवमिह सर्वथैवाप्रतिक्षिप्तमनुमानं न कर्तृसाधकं, किंतु तत्संभावनामात्रजनकमिति 'कारणमात्रं तु संभावयन्तीति' ग्रन्थेनोक्तम् । तस्यायमाशयः—कार्यलिङ्गकानुमानं कर्तृसामान्यमपि न निर्धारयितुमीष्टे; यथा दानपतनयोः संप्रदानापादानकारकापेक्षत्वेऽपि न कार्यान्तराणां तदपेक्षा; एवं घटादीनां कर्त्रपेक्षत्वेऽपि शङ्करादीनां भूतादपेक्षेत्यप्रयोजकत्वशङ्क्या घटतृणादिषु कृताकृतव्यवहारोपोद्बलिततया व्याप्तिशैथिल्यात्, किंतु तन्मात्रं संभावयति; संप्रदानापादानयोरिव च कर्तुः कार्यान्तरेषु दृष्टव्यभिचाराभावाद्, घटपटादिषु भूयः सकर्तृकत्वदर्शनाच्च । कर्त्रेकत्वादौ तु युक्तिः संभावनामात्रमपि न जनयति, कृप्तानेकजीवकर्तृकत्वोपपत्तेरिति । अतो नानयोर्ग्रन्थयोः परस्परविरोधः । कार्येण च कारणं किंचिदस्त्यनुमितमित्यादिग्रन्थस्तु प्रौढिवादेन प्रवृत्त इति न किंचिदवद्यम् । ननु 'प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यमिति' टीकाग्रन्थो न युक्तः; भाष्ये—अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यादिना जगतः कानिचिद्विशेषणान्युक्त्वा नच यथोक्तविशेषणस्य जगत इत्याद्युत्तरग्रन्थेन जगत्कारणस्य प्रधानादिविलक्षणेश्वररूपत्वसमर्थनेन संशयाभावादित्याशङ्क्याह—जगद्विशेषणैरिति । निर्णयेऽपीत्यपिशब्देन ब्रह्मनिर्णये श्रुतेश्वरणानामसावधानतया वस्तुतो निर्णयो न भवति, अतः प्रधानादिसंशय इति । ननु प्रसिद्धस्यैवानुवाद्यतया लोकप्रसिद्धं लौकिकानन्दमनूद्य तस्य जगज्जन्मादिकारणत्वविधायकम् आनन्दाद्ध्येवेति वाक्यमिति प्रतिभाति, तथा सति लौकिकानन्दस्यैव जगज्जन्मादिवद् दृष्टादिवत् कारणान्तरत्वमुक्तं स्याद्, न तेनानन्दरूपता ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं सिध्येदित्याशङ्क्याह—कारणं ब्रह्मेति कल्पनीयोपस्थितिकलौकिकानन्दप्रतिद्वन्द्वेपेक्षया कृप्तोपस्थितिकपूर्वप्रकृतजन्मादिकारणप्रसिद्धिः शीघ्रतरेति तत्र जगज्जन्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

नानन्दत्वविधानात्स्वरूपलक्षणसिद्धिः । आनन्दः सत्यादेरुपलक्षणम् **ननु**—आनन्दादेर्भेदे न ब्रह्मलक्षणत्वम्, अभेदे वाक्यार्थासिद्धिः, गुणभूतपदार्थविशिष्टः प्रधानपदार्थो हि वाक्यार्थः—**अत्रोच्यते**; यत्र पदार्थः प्रमितः तत्र स एवेतरपदार्थविशिष्टः प्रतिपाद्यः । यस्त्वज्ञातः स नान्यैः शक्यो विशेष्टुमिति स एव वाक्येन प्रमेयः । प्रमिते चैतस्मिन् वाक्यस्य समाप्तेर्न विशिष्टपरत्वम् । यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति प्रकर्षप्रकाशद्वारा चन्द्रलक्षणान्न तद्वैशिष्ट्यं; मानान्तरादेव तत्सिद्धेः, उपायस्तु वैशिष्ट्यम् अखण्डचन्द्रसिद्धौ । तचाविरोधाच्चन्द्रेऽनुज्ञायते, सत्यादिवाक्ये त्वनन्तादिपदैर्बाध्यते वैशिष्ट्यम् । **एवंच–अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितम् । एकं वेदान्तनिष्णाता अखण्डं प्रतिपेदिरे ॥ ननु**—चन्द्रलक्षणमिदं; ततश्चन्द्रः, इतरस्माद्भिद्यते, चन्द्रशब्देन व्यवहर्तव्यो वा, प्रकृष्टप्रकाशत्वात्, व्यतिरेकेण तमोवदिति व्यावृत्तिविशिष्टस्य वाच्यत्वविशिष्टस्य च वाक्येन प्रतिपाद्यत्वं—**इति । तन्न**; अप्रमिते चन्द्रे व्यावृत्तेरनवबोधात्, प्रमितेऽपि प्रमाणान्तरात् प्रमितिर्लक्षणवाक्याद्वा । **प्रथमे** सामान्यतः; प्रमितिर्विशेषतो वा । **नाद्यिमः**; सामान्यस्यैव व्यावृत्तिसिद्धौ चन्द्रस्य तदसिद्धिप्रसङ्गात्, **न चरमः**; विशेषग्राहिप्रमाणादेव व्यावृत्तिसिद्धौ लक्षणवैफल्यात् । **न द्वितीयः**; लक्षणवाक्याच्चन्द्रप्रमितौ तस्य तत्रैव

कल्पतरुपरिमलः ।

दिकारणं ब्रह्मानूद्य तस्यानन्दरूपत्वविधायकमिदं वाक्यमिति भावः । **सत्यादेरपीति** । आनन्दादयः प्रधानस्ये (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. ११) त्यधिकरणसिद्धं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति' प्रदेशान्तराम्नातलक्षणगतसत्यज्ञानाद्युपसंहारमभिप्रेत्योपलक्षणत्वोक्तिः । **नन्विति** । सत्यज्ञानादीनां ब्रह्मस्वरूपाच्च परस्परस्माच्च भेदे सच्चिदानन्दरूपत्वं ब्रह्मलक्षणं न सिद्ध्येत्, अभेदे वाक्यार्थो न सिद्ध्येत्, तस्यानेकपदार्थवैशिष्ट्यरूपत्वनियमादित्यर्थः । अभेदपक्षमालम्ब्योक्तनियमासिद्ध्या परिहरति—**अत्रोच्यत इति । यस्त्वज्ञात इति** । तथा चाज्ञाते ब्रह्मपदार्थ एव वाक्यस्य पर्यवसानात् पुनर्न विशिष्टपरत्वमित्यर्थः । **ननु**—अज्ञातत्वं ब्रह्मणोऽसिद्धं; स्वरूपलक्षणवाक्ये ब्रह्मानूद्य तस्यानन्दत्वविधानमित्यनुपदमेवोक्तत्वात्, नह्यज्ञातमनुवाद्यम्, अत एव न विशिष्टपरत्वमित्येतदप्यसिद्धं, विधेयानुवाद्यविभागे सति तत्संसर्गविषयत्वावश्यम्भावादिति—**चेत्, उच्यते**; 'अधीहि भगवो ब्रह्मेति' प्रश्नसमये ब्रह्मप्रातिपदिकार्थतया 'यतो वे'त्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं जगज्जन्मादिकारणतया च भृगुणा गतमपि ब्रह्म प्रधानपरमाण्वादिव्यावृत्तेन स्वरूपेण न निर्धारितमित्यज्ञातम् । जगत्कारणत्वेन तदनुवादेऽपि नानुवाद्यसंसर्गस्य वाक्यार्थानुप्रवेशः, किंतु वायुक्षेपिष्ठत्वादेरर्थवादानूदितस्य तत्समर्पकार्थवादिकपदसंघातलक्षणीयविधिवाक्यार्थान्वयिस्तुतिद्वारतयेव 'यत इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिपदसंघातलक्षणीयकारणत्वाश्रयवस्तूपस्थितिद्वारतया प्रथमावगतिमात्रम् । नच—अनुवाद्यस्य जगत्कारणत्वस्य वाक्यान्वयसंभवे तत्समर्पकार्थपदसंघातस्य 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती'त्यत्र पुरोडाशकपालशब्दस्येवाधिष्ठानलक्षणा न युक्तेति—वाच्यम्; ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रस्य बुभुत्सितत्वेनाबुभुत्सितस्य कारणत्वस्यापि वाक्यार्थानुप्रवेशे कल्पकाभावात् । तदेतदनुपदमेव प्रकृष्टप्रकाशदृष्टान्तविवरणे स्फुटीकरिष्यते । **यथा प्रकृष्टप्रकाश इति** । 'कश्चन्द्र' इति प्रश्नोत्तरे 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति' वाक्ये प्रकृष्टप्रकाशशब्दो प्रकर्षप्रकाशत्वरूपस्वार्थबोधनद्वारा तदाश्रयं बुभुत्सितं वस्तुतश्चन्द्ररूपं व्यक्तिविशेषं लक्षयत इति तत्र प्रकर्षप्रकाशत्ववैशिष्ट्यं न वाक्यार्थज्ञानानुप्रविष्टमित्यर्थः । **ननु** प्रश्नोत्तरे बुभुत्सितं वक्तव्यमित्येव नियमः, न त्वबुभुत्सितं न वक्तव्यमित्यपि; अबुभुत्सितस्यापि बुभुत्सितग्रहणोपायस्य सहवचनोपपत्तेः, काश्यां को मार्ग इति प्रश्ने मार्गग्रहणोपायतया तत्तत्प्रदेशस्थितगिरिनदीकाननादिसद्भावस्यापि सहवचनदर्शनादित्याशङ्क्याह—**मानान्तरादिति** । मानान्तरसिद्धो गिरिनद्यादिमार्गग्रहणोपायो वाक्यार्थेऽनुप्रविशतु नाम, मानान्तरसिद्धस्य तु न तदनुप्रवेशः कल्पनीय इत्यर्थः । **नन्वेवं सति** मानान्तरोपस्थितस्यैव प्रकर्षस्य प्रकाशत्वस्य च बुभुत्सितचन्द्रव्यक्तिग्रहणोपायत्वसंभवात् तदुपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**उपायस्त्विति** । उपात्तमेव प्रकृष्टत्वं प्रकाशत्वं च व्यक्तिविशेषनिर्धारणोपायो भवति, नानुपात्तम् । नहि चन्द्र इत्येवोत्तरेण प्रकृष्टप्रकाशत्वाश्रयव्यक्तिविशेषश्चन्द्र इति निर्धारणं निष्पद्यते । **नन्वेवं सति**—प्रकृष्टप्रकाशत्ववैशिष्ट्यमपि वाक्येन बोधनीयमापतति, न हि तदबोधने तदाश्रयव्यक्तिविशेषश्चन्द्र इति निर्धारणा भवतीति—**चेत्, उच्यते**; कुत्र घोष इति प्रश्नोत्तरे घोषवासयोग्यनिबिडाधारप्रतिपादनार्थं प्रवृत्ते गङ्गायां घोष इति वाक्ये गङ्गापदं स्वार्थोपस्थापनद्वारा वस्तुतः स्वार्थसंबन्धिबुभुत्सितनिबिडाधाररूपं तीरं लक्षयतीति न तीरे प्रवाहविशेषसंबन्धित्वमपि वाक्ये बोध्यम् । **नच**—तदपि वाक्येन बोध्यमेव, तीरत्वमात्रेण बोधने तीरव्यक्तिविशेषनिर्धारणासिद्धेरिति—वाच्यम्; गङ्गापदलक्ष्यत्वमतदर्थसंबन्धिनस्तीरान्तरस्य न संभवतीति तल्लक्ष्यत्वानुपपत्त्याऽर्थात् तीरविशेषलाभोपपत्त्या तल्लाभार्थं मुख्यार्थसंबन्धित्वस्य लक्षणीयकोव्यनुप्रवेशकल्पनायोगाद्, **यश्चार्थो दर्थो न स चोदनार्थ' इति न्यायात्** एवमिहापि द्रष्टव्यम् । **अनुज्ञायत इति** । न प्रतिक्षिप्यत इत्यर्थः, नतु वाक्यार्थानुप्रवेशित्वेनानुज्ञायत इति; तदननुप्रवेशस्य समर्थितत्वात् । एवमुक्तां प्रक्रियामाश्रित्य स्वाभिमतं लौकिकवैदिकानां लक्षणवाक्यानाममेदपरवाक्यानां चाखण्डार्थत्वं निर्धारयितुमर्थगतमखण्डत्वं लक्षयति—**एवं चेति** । **अविशिष्टमिति** । समभिव्याहृतपदान्तरार्थासंसृष्टमित्यर्थः । अतः प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र बोध्यस्य चन्द्रस्य पदार्थैकदेशेन चन्द्रत्वेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

पर्यवसाने व्यावृत्तिपरत्वानुपपत्तेः । **नच** चन्द्रशब्दवाच्यत्वं साध्यते; अचन्द्रे चन्द्रशब्दवाच्यत्वसाधने व्याघातात् । अथ चन्द्रत्वमप्यभिप्रेत्य चन्द्रशब्दवाच्यत्वं साध्यते, तर्हि चन्द्रत्वमेव साध्यतामवश्यापेक्षितत्वात्कृतमश्रुतवाच्यत्वकल्पनया । तस्मात्प्रकृष्टत्वे सति प्रकाशत्वमज्ञातचन्द्रज्ञापकम्; अर्थाद्व्यावृत्त्यादिसिद्धिः । **एवंचैतदपास्तम्**—एकेन पदेन यावदुक्तं तावतोऽपरेणाभिधाने पर्यायत्वम्, अधिकाभिधाने विशिष्टवाक्यार्थत्वापत्तिः—**इति**; वाच्यार्थनानात्वस्येष्टत्वाल्लक्ष्यस्य चैकत्वात् । नहि चन्द्रद्वयमस्ति, नच लक्षणस्य विशिष्टत्वाल्लक्ष्यं विशिष्टं स्यात् । मा भूत् सामान्यवत्त्वे सत्यस्मद्बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं विशिष्टमित्यनित्यत्वमपि विशिष्टं, तर्हि अनित्यत्वस्येव लक्षणानात्मकत्वाल्लक्ष्यस्य ब्रह्मणः सत्याद्यात्मकत्वं न स्यादिति **चेत्, नैतदस्ति; यतः; 'सत्तादीनां हि जातीनां व्यक्तितादात्म्यदर्शनात् । लक्ष्यव्यक्तिरपि ब्रह्म सत्त्वादि न जहाति नः ॥'** इह हि कल्पितभेदव्यक्त्याश्रितैः सामान्यैर्या व्यक्तयो लक्ष्यन्ते, तास्तद्रूपत्वं न जहति; तरङ्गचन्द्रानुगतचन्द्रत्वेन लक्ष्यचन्द्रव्यक्तिरिव चन्द्रात्मत्वम्, एवं ब्रह्मापि मायाकार्यकुम्भादिकल्पितव्यक्त्यनुगतं सत्तया लक्ष्यमाणं सत्त्वं न हास्यति । तथा ज्ञानत्वानन्दत्वाभ्यामप्यन्तःकरणवृत्त्युपधानलब्धभेदचिदानन्दविशेषानुगताभ्यां लक्ष्यमाणचिदानन्दव्यक्त्योरपि योज्यम् ।

कल्पतरुपरिमलः ।

वैशिष्ट्येऽपि नासंभवः । **नच** तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थेष्वभेदरूपः संसर्गोऽस्तीत्यसंभवः शङ्कनीयः; संबन्धस्य द्विष्ठत्वनियमेनाभेदस्य संसर्गत्वाभावात् । कोकिलः पिक इत्यादिपर्यायानेकशब्दप्रकाशिते वाक्यार्थत्वाभावादलक्ष्येऽतिव्याप्तिवारणार्थम् **अपर्यायेति** विशेषणम् । अविशिष्टमित्यनेनार्थलब्धस्यैक्यस्य स्पष्टीकरणार्थम् **एकमिति** । पदार्थभेदे तदुभयसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वादेयम्भावेनाविशिष्टत्वासंभवात् । एवमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितमविशिष्टमखण्डमित्यखण्डलक्षणोक्त्या समभिव्याहृतपदान्तरार्थसंसर्गागोचरप्रमितिजनकं वाक्यमखण्डार्थमित्यखण्डार्थलक्षणं सूचितं भवतीति द्रष्टव्यम् । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्कते **नन्विति** । व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणार्थं इति नैयायिकाः । तथा च प्रकृष्टप्रकाश इति हेतुगर्भं विशेषणं, चन्द्र इति च हेत्वाश्रयभूतायाश्चन्द्रव्यक्तेरितरव्यावृत्तचन्द्रशब्दवाच्यत्वान्यतरसाध्यवैशिष्ट्यपरमिति नाखण्डार्थतेत्यर्थः । **स्यादेतद्**—मा भूत् चन्द्रव्यक्तौ तदितरव्यावृत्तेः साध्यता; ज्योतिर्मण्डलमध्ये प्रकृष्टप्रकाशरूपेण तां गृह्णता प्रत्यक्षेण तस्या नक्षत्रादिव्यावृत्तेरपि ग्रहणात्, चन्द्रशब्दवाच्यत्वस्य तु स्यात्, इयं व्यक्तिश्चन्द्रशब्दवाच्येति प्रागनवगतत्वादवगतौ वा लक्षणे वाक्यापेक्षणादित्याशङ्क्याह—**नचेति** । चन्द्रत्वजातिरहिते तत्साध्यते, तद्वति वा । **नाद्य** इत्याह—**अचन्द्रे इति । व्यावृत्तादिति** । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरहितस्य तद्वाच्यत्वायोगादित्यर्थः । **द्वितीये** । अयं चन्द्र इति चन्द्रत्वेन निश्चितायां व्यक्तौ तत्साध्यते, उतानेनैव वाक्येन चन्द्रत्वावगमनपूर्वकं तत्साध्यते । **नाद्यः**, चन्द्रत्वविशिष्टः चन्द्रशब्दवाच्यः, अयं च चन्द्रत्वविशिष्ट इत्यवगच्छतस्तत्र चन्द्रशब्दवाच्यत्वनिर्णयार्थमुपदेशानपेक्षणात् । नहि गोसदृशो गवयः अयं च गोसदृश इति जानतस्तत्र गवयशब्दवाच्यत्वनिश्चयार्थमुपदेशापेक्षा दृश्यते । **न द्वितीय इत्याह—अथ चन्द्रत्वमिति । अज्ञातचन्द्रज्ञापकमिति** । यद्यपि प्रकृष्टप्रकाशव्यक्तिरेव चन्द्रः, स च ज्ञात एव, नच चन्द्रत्वेनाज्ञानं विवक्षितं, व्यक्तिसमानवित्तिवेद्यस्य तस्यापि सप्रकारके व्यक्तिज्ञाने प्रकारत्वेन विषयतावश्यंभावात्; तथापि चन्द्रत्ववैशिष्ट्यांशे सत्तानिश्चयरूपज्ञानाभावो विवक्षितः, अनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञानवत्, यतो न तदंशे सत्तानिश्चयरूपम् । अत एवोपदेशानन्तरमेव तन्निश्चयः, अन्यथोपदेशवैयर्थ्यं स्याद्; विषयान्तरासंभवात् । **यद्वा**—जातेर्नास्ति व्यक्तिसमानवित्तिवेद्यत्वनियमः; स्वर्णकरकादिषु गृह्यमाणेष्वपि तेजस्त्वजलत्वपृथिवीत्वादिसंशयदर्शनात्, किंतु यद्व्यञ्जकतया यदवगतं तस्यात्तत्समानवित्तिवेद्यत्वनियमः । नच ज्योतिर्मण्डलमध्यवर्तिप्रकर्षविशेषयुक्तप्रकाशत्वं चन्द्रत्वव्यञ्जकमिति प्रागुपदेशाज् ज्ञातम्, अतो युज्यत एवाज्ञातचन्द्रत्वज्ञापकत्वं प्रकृष्टप्रकाशवाक्यस्य । **अर्थादिति** । अप्रकृष्टप्रकाशनक्षत्रादिव्यावृत्तेः प्रत्यक्षतः सिद्धावप्यचन्द्रव्यावृत्तेश्चन्द्रशब्दवाच्यत्वस्य चार्थात्सिद्धिरित्यर्थः । **ननु** वाच्यनानात्वे लक्ष्यस्यापि नानात्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**नहि चन्द्रद्वयमस्तीति** । प्रकृष्टप्रकाशशब्दवाच्यनानात्वेऽपि तल्लक्ष्यचन्द्रव्यक्तिनानात्वं नास्तीत्यर्थः । **मा भूदिति** । यद्यपि ध्वंसप्रागभावान्यतरप्रतियोगित्वरूपमनित्यत्वं ध्वंसेन प्रागभावेन वा विशिष्टमेव; तथाप्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं सामान्यवत्त्वेनेव समानाधिकरणविशेषणेन विविष्टं न भवतीत्यत्र तात्पर्यम् । सुवर्णं, तेजः, जलपृथिव्यन्यत्वे सति रूपवत्त्वादित्याद्युदाहरणान्तरमिह द्रष्टव्यम् । अनित्यत्वतज्ज्ञापकदृष्टान्तेनैव दोषान्तरमाशङ्कते—**तर्हीति । सत्याद्यात्मकत्वं न स्यादिति** । सत्ताजात्यादितादात्म्यापन्नं हि घटादिकं सदाद्यात्मकमिष्यत इति भावः । **सत्त्वादि न जहातीति** । सदाद्यात्मकं भवतीत्यर्थः । **ननु** घटादिविषयेषु सत्तादिजातीनां व्यक्तितादात्म्यदर्शनमस्तु, ततः किमायातं ब्रह्मणः सदात्मकत्वादिसिद्धाविलाशङ्क्य श्लोकं व्याचष्टे **इह कल्पितभेदेति** । प्रतिज्ञातमर्थं क्वचिदुदाहरणे प्रदर्शयन्नेव तच्चायं प्रकृते योजयति—**तरङ्गेति** । वस्तुतश्चन्द्रस्यैकत्वेऽपि तरङ्गोपाधिकल्पितभेदा बहवश्चन्द्राः सन्तीति तावदनुगतं चन्द्रत्वसामान्यम् । तद्वाचिनश्चन्द्रशब्दस्य यदा भेदकल्पनाधिष्ठाने बिम्बचन्द्रे प्रयोगस्तदा तद्वाच्यचन्द्रत्वसामान्यलक्ष्या भवति या चन्द्रव्यक्तिः, सा चन्द्रात्मत्वं न जहातीति दृष्टं; तथेहापि मायाकल्पितभेदघटपटाद्यनुगतसत्तासामान्यवाचिनः सच्छब्दस्य सद्भेदकल्पनाधिष्ठाने ब्रह्मणि प्रयोगे सति तद्वाच्येन सत्तासामान्येन लक्ष्यं ब्रह्म सदात्मत्वं न जहातीत्यर्थः । **ननु**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति' (तैत्ति० ३।६)। अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥ इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ॥

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं, तदेव द्रढयन्नाह—

(३ अधिकरणम्) **शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥**

भामती ।

एतदुक्तं भवति—यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जूपादाना धारा रज्ज्वां सत्यामस्ति, रज्ज्वामेव च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगत् ब्रह्मण्येवास्ति, तत्रैव च लीयत इति सिद्धम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसंगतिमाह—जगत्कारणत्वप्रदर्शनेनेति ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

यथा च सद्भेद औपाधिकः, एवं सज्ज्ञानानन्दभेदोऽपि; सत्त्वरहितज्ञानानन्दयोः शून्यत्वप्रसङ्गात्, बोधात्मत्वरहितसतश्च भानाभावप्रसङ्गाद्, दृश्यत्वे कल्पितत्वेन सत्त्वायोगात्सद्बोधात्मकसाक्षिणश्च परप्रेमास्पदत्वेनानन्दस्वाभाव्यावगमादिति । तथाच कल्पितभेदसामान्यतदपेक्षव्यक्त्याकारवाधेन सत्यज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्म निश्चीयते । **प्रयोगोऽपि** सत्यादिवाक्यं, विशिष्टार्थपरत्वरहितं, लक्षणवाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यवदिति । **तथा—उपाधिभेदभिन्नोऽर्थो येनैकः प्रतिपाद्यते । तदपि स्यादखण्डार्थं महत्त्वं कुम्भकं यथा** ॥ निरंशस्य हि जीवस्याणुत्वमनन्तत्वं वा स्यात् । तत्र नाणुत्वं; सकलदेहव्यापि ह्लादानुपलम्भप्रसङ्गाद्, विभोश्च न नभोवद् द्रव्यत्वावान्तरजात्यनाधारस्येश्वरद्वेदायोगात् । तस्मादनन्तब्रह्मात्मनोऽस्य परिच्छेद औपाधिकः । श्रूयते च जीवस्य परस्मादौपाधिको भेदः—यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ इति । **नन्वेवं** भूतब्रह्मणः कथं जगद्योनित्वमत आह—**एतदिति** ॥ **इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम्** ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

अत्र हेतुमात्र प्रतिभाति, नैतज्जगद्योनित्वे, साध्याविशेषादित्यसङ्गतिमाशङ्क्यार्थिकप्रतिज्ञया सङ्गतिमाहेत्याह—**सूत्रान्तरमिति । अथ वा वेदनित्यत्वाद् ब्रह्मणो विश्वयोनिता । नेति शङ्कामपाकर्तुं शास्त्रयोनित्वमुच्यते** ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

सांचदानन्दशब्दवाच्यसत्तादिसामान्यलक्ष्यव्यक्तीनां भेदादपर्यायानेकशब्दपर्यवसानास्पदं ब्रह्म न सिध्येदत आह—**यथाचेति । व्यक्त्याकारो** व्यक्तिभेदः । **विशिष्टार्थपरत्वरहितमिति** । पदान्तरार्थसंसृष्टार्थपरत्वरहितमित्यर्थः । एवं तत्पदार्थविषयावान्तरवाक्यानामखण्डार्थत्वं प्रसाध्य तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानामपि तत्साधयति—**तथेति** । तत्त्वमस्यादिवाक्यम्, अखण्डार्थम्, उपाधिभेदभिन्नार्थैक्यप्रतिपादकत्वाद्, महाकाशो घटाकाश इति वाक्यवदिति श्लोकसंहितेऽनुमाने हेत्वसिद्धिपरिहाराय जीवेश्वरयोः स्वाभाविकभेदाभावं जीवस्य विभुत्वेन साधयिष्यन् परिमाणान्तरनिरासेन तस्य विभुत्वमुपपादयति—**निरंशस्येति** । आत्मा, द्रव्यत्वावान्तरजातिरहितः, विभुत्वादाकाशवदित्यनुमाने जातौ धर्मिसमानसत्ताकत्वं विशेषणं देयं, तेन तरङ्गचन्द्रानुगतचन्द्रत्वन्यायेन जीवे ईश्वरे च कल्पिताया आत्मत्वजातेरभ्युपगमेऽपि न बाधः । जीवेश्वरभेदस्य स्वाभाविकत्वे तद्गतात्मत्वजातेर्धर्मिसमानसत्ताकत्वावश्यंभावात् तदभावसाधनेन स्वाभाविकभेदनिरासस्य सिद्धिः । उक्तानुमानानुग्राह्यां जीवानामीश्वरात् परस्परस्माच्च भेदस्यौपाधिकत्वप्रतिपादिनीं श्रुतिमुदाहरति—**यथा ह्ययमिति । इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम्** ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

साध्याविशेषादिति । हेतुः सिद्धश्चेत् साध्यमपि सिद्धमेव । "अस्य महतो भूतस्ये" त्यादिश्रुत्या खलु हेतुसिद्धिरेष्टव्या, तया यतो वेत्यादिश्रुत्यन्तरैश्च साध्यस्यापि सिद्धिरविशिष्टा । अथ श्रुतिप्रच्छादनेन साध्यासिद्धिरुच्यते, तर्हि हेतोरप्यसिद्धिः स्यादित्येवं साध्याविशेष इत्यर्थः । **आर्थिकप्रतिज्ञयेति** । आर्थिकी सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञा । **ननु** निर्विशेषब्रह्मविचारं प्रतिज्ञातवतः सूत्रकारस्य सविशेषब्रह्मगतसर्वज्ञत्वदृढीकरणं क्वोपयुज्यते ? **पूर्वसूत्रे** विवक्षितस्य जीवो जगत्कारणमिति शङ्काव्यावर्तनस्य स्थिरीकरणे । **ननु** पूर्वसूत्रे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्ववत्सर्वशक्तिकत्वमप्यर्थलब्धं तत्किमिति केनचिद्धेतुना न दृढीकृतं ? तदपि शुक्तिशङ्कानिवर्तनक्षमम्; **सत्यं**—तदपि निःश्वसितश्रुत्युदाहरणेन दृढीकृतमेव; 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेद' इत्युपक्रम्या 'यं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानी'ति नामरूपात्मकस्य सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य निःश्वसितवदप्रयत्नसाध्यब्रह्मकार्यत्वोक्तेः । **अथवेति । ननु**—वेदानित्यत्वप्रसाधनं वियत्पादे (व्या. सू.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य, प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म। न हीदृशस्य शास्त्रस्यर्ग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोऽस्ति। यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्या-

भामती।

न केवलं जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं समर्थयते—**महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्येति** । चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु ब्राह्ममुहूर्तोपक्रमप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मत्वे च शिष्याणां शासनात् शास्त्रम्=ऋग्वेदादि, अतएव महाविषयत्वान्महत्। न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वम्, अपित्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयाऽपीत्याह—**अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य** । पुराणन्यायमीमांसादयो दश विद्यास्थानानि तैस्तया तया द्वारोपकृतस्य । तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्काप्यपाकृता । पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तया तया द्वारा वेदान्व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति । न चायमनवबोधको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह—**प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः** । सर्वमर्थजातं सर्वथाऽवबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः । अत एव **सर्वज्ञकल्पस्य**=सर्वज्ञसदृशस्य । सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं, शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यम् । तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—**नहीदृशस्येति** । सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता, तदन्वितं शास्त्रं, अस्यापि सर्वविषयत्वात्। उक्तमर्थं प्रमाणयति—**यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरु-**

वेदान्तकल्पतरुः।

अस्मिन्पक्षे श्रौतप्रतिज्ञयैव सङ्गतिः। अभ्युच्चयार्थत्वेन हेतुपौनरुक्त्यं परिहरति—**न केवलमिति** । हेत्वन्तरसमर्थनाद्भिन्नाधिकरणान्तरत्वम् । 'अस्य महत' इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं न साधयत्युत साधयतीति वेदस्य सापेक्षतानपेक्षतासङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाशङ्क्य निराकरिष्यते । सिद्धान्तोपक्रमभाष्यं व्याचष्टे—**चातुर्वर्ण्येत्यादिना** । पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्रं षडङ्गानि **दश विद्यास्थानानि। तया तया द्वारेति**। सृष्टिवाक्यापेक्षितसर्गादिप्रपञ्चनद्वारा पुराणमद्वैतपरं, जातिव्यक्तिलक्षणनिरूपणेन न्यायो वैदिकपदार्थशुद्ध्यर्थः; शेषोपयोगस्तु व्यक्तः । **उक्तमर्थं प्रमाणयतीति** । अत्रायं **भाष्यविभागः—महत इत्यारभ्य ब्रह्मेत्यन्तेन** निःश्वसितश्रुत्या विभक्तहेतूपकृतया ब्रह्मकार्यं वेद इत्युक्तम्। नहीदृशस्येत्यारभ्यास्तीत्यन्तेन व्यतिरेकमुखेन सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञा। **यदित्यादिना लोके इत्यन्तेन** व्याप्तिरुक्तेति। विस्तरवत्त्वं शास्त्रविशेषणं व्याप्त्यनुपयोगाद् व्यर्थमित्याशङ्क्य महाविषयत्वाद्वेदस्य ब्रह्मज्ञानेन तुल्यविषयत्वभ्रमनिवृत्तिः प्रयोजनमित्याह—

कल्पतरुपरिमलः।

अ. २ पा. ३) सङ्गतं, न त्वत्रेति—**चेत्, सत्यम्**; पूर्वसूत्रार्थाक्षिप्तसर्वज्ञत्वदृढीकरणार्थतयेह वेदकर्तृत्वं व्यवस्थापनीयमासीत्, तेनार्थाद् ब्रह्मणः सर्वकारणत्वमनुपपन्नं वेदस्य नित्यत्वादिति शङ्कानिराकरणमपि लभ्यत इत्यनुषङ्गिकार्थकथनपरोऽयं श्लोकः। आनुषङ्गिके चार्थे न पृथक् सङ्गत्यपेक्षा। अथ वेत्यस्मिन् पक्ष इति च हेतोरार्थप्रतिज्ञान्वयमनपेक्ष्य श्रौतप्रतिज्ञयैव तदन्वय इत्यभिप्रायं न भवति; येन स्वतन्त्रमिदं पक्षान्तरमित्यानुषङ्गिकत्वं न स्यात्, किं त्वार्थप्रतिज्ञयैवान्वय इति यथाश्रुतभाष्यटीकानुसारेण प्रथमः। आनुषङ्गिकार्थविषयश्रौतप्रतिज्ञयाऽप्यन्वयो भाष्यटीकयोर्विवक्षित इति द्वितीयोऽयं पक्षः। प्रतिज्ञयैवेत्येवकारो भिन्नक्रमः, श्रौतप्रतिज्ञयाऽप्यन्वयोऽस्त्येवेत्यर्थः। **ननु** जगद्योनित्वसिद्धे सार्वज्ञ्ये शास्त्रयोनित्वम् अभ्युच्चयार्थं हेत्वन्तरं चेदधिकरणान्तरत्वं न स्यादित्यत आह—**हेत्वन्तरेति** । सिद्धहेत्वन्तराभिधाने त्वेकाधिकरण्यम्, इह शास्त्रयोनित्वहेतुः प्रसाधनीय इति तदर्थमधिकरणान्तरमित्यर्थः। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति **षडङ्गानि**। **जातिव्यक्तीति** । उपलक्षणमेतदपेक्षितप्रमाणादिनिरूपणस्यापि । **उक्तमर्थं प्रमाणयतीति** । यद्यदित्यादिभाष्यात् प्राचीनेन सन्दर्भेण हेतुनिर्देशपूर्वकं प्रतिज्ञातं सार्वज्ञ्यरूपमर्थं प्रमाणवन्तं करोतीत्यर्थः । यद्यपि हेतुनिर्देशमारभ्य प्रमाणोपन्यासः प्रवृत्तः; तथापि व्याप्त्यैव हेतुः प्रामाण्यमश्रुत इति यद्यदित्यादिव्याप्तिप्रदर्शकग्रन्थ एव प्रमाणोपन्यासार्थतेत्यवतारितः । **अथवा**—'त्रीनुदाहरणान्तान्वा यद्वोदाहरणादिका"निति मीमांसकमर्यादया यद्यदित्यादिरुदाहरणोपनयनिगमनोपन्यास एव प्रमाणोपन्यासः। **भाष्ये**—ततः प्राग्नन्वयमुखेन हेतोर्व्यतिरेकमुखेन प्रतिज्ञायाश्च निर्देशस्तस्य स्फुटीकरणार्थः, स त्वनुमानावयवरूप इत्यभिप्रायेणोदाहरणप्रभृतिरेवोक्तार्थे प्रमाणप्रदर्शनपरत्वेनावतारितः । प्रामाण्यवच्छब्दात् तत्करोतीत्यर्थे णिचि णाविष्ठवद्भावाद् 'विन्मतोर्लुगिति' मतुपो लुकि च सति प्रामाण्यवन्तं करोतीत्यर्थे प्रमाणयतीति शब्दः । **यद्वा**—उक्तमर्थं वेदकर्तृत्वं हेतुं व्याप्त्याद्युपन्यासेन प्रमाणं करोतीत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे प्रमाणशब्दादेव णिच्। विभक्तत्वं भिन्नत्वं कार्यत्वे हेतुरिति वियदधिकरणे 'यावद्विकारं त्विति' (व्यास. अ. २ पा. ३ सू. ७) सूत्रेण प्रदर्शितमित्यर्थः। **तुल्यविषयत्वेति** । विस्तरार्थमित्यत्र विस्तरशब्दः शब्दप्रपञ्चपरः; 'प्रथने वावशब्द' इति शब्दातिरिक्तस्यार्थस्याभावात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देशैर्येकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके । किमु वक्तव्यमनेकशाखा-

भामती ।

विशेषात्संभवति सः=पुरुषविशेषः ततोऽपि शास्त्राद् अधिकतरविज्ञानः इति योजना । यद्यपि वेदेऽप्यस्मदादिभिर्यत्समीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते, तत्रास्माकं वक्तॄणां वाक्याज्ज्ञानमधिकविषयम् । नहि ते वेदसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । न खल्विक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदाः शक्याः सरस्वत्याऽप्याख्यातुम् । विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्तृज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रहणम् । सोपनयं निगमनमाह—किमु वक्तव्यमिति । वेदस्य यस्मात् महतो भूतात् योनेः संभवः, तस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणो नैरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना । अनेकशाखेति । अत्र चानेकशाखाभेदभिन्नस्येत्यादिः संभव इत्यन्त उपनयः । तस्येत्यादि

वेदान्तकल्पतरुः ।

विस्तरार्थमिति । यस्मादित्यस्य तस्येत्यनेन व्यवहितेन संबन्धमाह—वेदस्येति । इदमिहानुमानम्—ब्रह्म वेदविषयादधिकविषयज्ञं तत्कर्तृत्वात्, यो यद्वाक्यप्रमाणकर्ता स तद्विषयादधिकविषयज्ञः, यथा पाणिनिरिति । सर्वावभासकवेद-

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रपञ्चे घञो विधानेन शब्दप्रपञ्च एव 'ऋदोरवि'त्यपा विस्तरशब्दनिष्पत्तेः । विस्तररूपोऽर्थो धर्मो यस्य तद्विस्तरार्थम् । वस्तुमात्रवाचिनोऽर्थशब्दस्येह धर्मरूपे वस्तुनि पर्यवसानम् । एवंच ऋग्वेदादिरूपे शास्त्रेऽर्थवादादिबहुले शब्दमात्रस्यैव प्रपञ्चो नार्थस्येति विस्तरार्थविशेषणेन ज्ञापनाद् वेदस्य ब्रह्मज्ञानस्य च तुल्यविषयत्वभ्रान्तिर्निवर्तिता भवति । अतोऽधिकविषयज्ञानवत्त्वसाध्यस्य न बाध इति भावः । ब्रह्मेति । ननु—वेदविषयाधिकविषयज्ञानवत्त्वमात्रं साध्यं चेत्, सर्वावभासकवेदकर्तृत्वेन पक्षधर्मतावलात् सर्वज्ञताप्रसिद्धिरित्येतन्न घटते; वेदविषयतदधिकोभयविषयज्ञानवत्त्वं साध्यं चेद्, वैदिकासदर्थोपाख्यानायर्थविषयभ्रान्तिज्ञानवत्त्वमपि ब्रह्मणः सिद्ध्येत्, किंच हेतूकृतं वेदकर्तृत्वं वेदवक्तृत्वमात्रं चेत्, अर्थानभिज्ञाध्यापके व्यभिचारः; पूर्वानुपूर्वीमनपेक्ष्य तद्वक्तृत्वं चेत्, असिद्धिः; सामान्यव्याप्त्युपन्यासे च वाक्यप्रमाणत्वेति प्रमाणपदं व्यर्थम्; अप्रमाणवाक्यकर्तुरपि भ्रान्तस्य प्रतारकस्य च तदर्थतदधिकोभयविषयज्ञानसत्त्वात्, तस्मात्सर्वमिदमयुक्तमिति—चेत्, उच्यते; ईश्वरस्य वैदिकासदर्थोपाख्यानायर्थविषयज्ञानवत्त्वेऽपि तस्य ज्ञानस्य प्रमित्युपयोग्याहार्यज्ञानत्वाद् न तेन भ्रान्तिमत्त्वप्रसक्तिः । नह्यभावप्रमित्युपयोग्यधिकरणगोचरप्रतियोगितदवच्छेदकारोपवन्तः पुरुषाः धर्मार्थप्रमित्युपयोगि-कपोताख्यायिकाहंसकाकोपाख्यानादिरचनामूलारोपवन्तो वाल्मीकिकृष्णद्वैपायनादयो बाल्यरोग्यसाधनौषधपानकर्तव्यताप्रमित्युपयोगिबालप्ररोचनार्थतदभिमतफलान्तरोपन्यासमूलारोपवन्तः पित्रादयश्च भ्रान्ता इति व्यपदिश्यन्ते । किंच यत्सत्तानिश्चयरूपं न भवति, न तेनान्यत्रान्यवैशिष्ट्यावगाहिनाऽपि भ्रान्त इति व्यपदिश्यते । नहि शुक्तौ रजतत्ववैशिष्ट्यज्ञानवानिवास्य पुरोवर्तिनि रजतत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमप्रमाणमिति तदीयभ्रान्तिविषयतया पुरोवर्तिनि रजतत्ववैशिष्ट्यं गृह्णन् भ्रान्तिज्ञोऽपि भ्रान्त उच्यते । वेदकर्तृत्वं च वक्तृन्तराधीनानुपूर्वीमनपेक्ष्य वेदकर्तृत्वमिति नार्थानभिज्ञाध्यापके व्यभिचारः । नचैवमपि वृणाक्षरन्यायेन वेदसमानानुपूर्वीकस्य वाक्यस्यार्थान्तरविवक्षया प्रयोक्तरि व्यभिचारः; सकलवेदवक्तृत्वस्य विवक्षितत्वात् । तावच्च सर्गादौ सर्वान्वेदानध्यापितेष्वीश्वरत्वसार्वज्ञ्यरहितेषु मन्वादिषु व्यभिचारीति तद्वारणेन पूर्वोक्तविशेषणमप्यर्थवत् । उदाहरणवाक्ये प्रमाणपदं यौ यस्य वाक्यस्यार्थविवक्षया प्रयोक्तेति विवक्षारूपविशेषणलाभार्थम् । तच्च विशेषणमर्थानभिज्ञाध्यापकेषु निरभिप्रायवाक्यप्रयोक्तृभूम्नादमस्मदादिषु च व्यभिचारवारणार्थम् । सर्गादौ वेदान्प्रवर्तयत ईश्वरस्यापि तत्तदर्थविवक्षाऽस्तीति सामान्यव्याप्त्युपात्तस्य व्याप्यस्य पक्षानुगतिः । उक्तं हि ब्रह्माधिकरणवार्तिके (जै. अ. ३. पा १ सू. १३–१५) 'शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते । तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना ॥ तथर्ग्वेदादयो वेदाः प्रोक्ता येऽपि पृथक्पृथक् । भोग्यत्वेनात्मनां तेऽपि चैतन्यानुगताः सदा ॥ तेषामन्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादनी । विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तितः ॥' इति । ननु—सकलवेदकर्तृत्वहेतूकरणबलात्सकलवेदार्थविषयत्वमीश्वरज्ञानस्य सिध्यतीति तावतैव तस्य सार्वज्ञ्यसिद्धेरधिकविषयत्वं विशेषणान्तरं किमर्थम्, नच—तावता तस्य सार्वज्ञ्यं न सिध्यति, अवेदप्रतिपादितायतनपुरुषपाणिगतवराटकसंख्यादिज्ञानवत्त्वस्य तेनासिद्धेरिति—वाच्यम्; अधिकविषयत्वविशेषणेनापि तदसिद्धेः । टीकायां हि-इक्षुक्षीरादिमाधुर्यविशेषवद्वेदेनापि यदाहत्य बोधयितुं न शक्यं तादृग्विशेषविषयज्ञानवत्त्वस्याप्याधिकविशेषणेन सिद्धिरिति तत्प्रयोजनमुक्तम् । युक्तं चैतत्—यथेक्षुवादिमाधुर्यं स्वयमनुभूय शब्दं प्रयुञ्जानस्य यादृशं तद्विशेषज्ञानं तादृशं स शब्दो नान्यस्य जनयितुमीष्टे । तथा मानुषादिब्रह्मपर्यन्तं आनन्द उत्तरोत्तरमुत्कृष्यते, ब्रह्मानन्दस्तु निरतिशय इति वैदिकशब्दः शतकृत्वः श्रुतोऽपि तमानन्दं साक्षात्कुर्वतः ईश्वरस्यानुभवेन सदृशं तन्निरतिशयत्वादिरूपविशेषानुभवमन्यस्य जनयितुं न शक्नोत्येव । एवंहि-श्रुत्यबोधविशेषविषयत्वेन वेदरचनामूलवेदार्थाधिकवर्णवत्त्वादिविषयत्वेन चार्थान्तरादिति—चेत्, उच्यते; सकल-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मेदमिदस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोर्ऋग्वेदाद्यात्मकस्य सर्वज्ञानाकरस्यात्यन्तमेव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वासवद्यत्नान्महतो भूतादेनोः संभवः, 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदः' (बृह० २।४।१०) इत्यादिश्रुतेः, तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं

भामती ।

सर्वशक्तित्वं चेत्यन्तं निगमवत् । अप्रयत्नेनैवेति । ईषत्प्रयत्नेन, यथाऽऽवपणा यवागूरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तदवमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति । व्यापकेनास्य वेदकर्तृत्वे श्रुतिरुक्ता—'अस्य महतो भूतस्य' इति । येऽपि तावत् वर्णानां नित्यत्वमास्थिषत तेऽपि पदवाक्यादीनामनित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम् । व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः, वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पौर्वापर्यायोगात् । व्यक्तिमात्रेति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या । पदानित्यतया च वाक्यादीनामप्यनित्यता व्याख्याता । तस्मात्प्रकृतानुकरणवत् पदानामनुकरणम् । यथाहि यादृशं गात्रं चलनादि नर्तकः करोति तादृशमेव शिष्यमाणोऽनुकरोति नान्यत् तदेव च्यवति । पुनः यादृशीमानुपूर्वीं वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापयिता तादृशीमेवानुकरोति माणवकः, नतु तत्प्रत्यवाधारयात्, आचार्यव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्तीनामन्यत्वात् । तस्मात्तत्रानित्यवर्णवादिनो न कोऽपि

वेदान्तकल्पतरुः ।

कर्तृत्वेन पक्षधर्मतावत्सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति । यद्वा—अयं घटः, एतदन्यासर्ववित्कर्तृकत्वानधिकरणैतदन्यावेदत्वानधिकरणसकर्तृकान्यः, घटत्वाद्, घटान्तरवदिति । ईषत्प्रयत्नापेक्षयाऽप्रयत्नशब्दः सौकर्यापेक्ष इत्याह—ईषदिति । यद्वा पूर्वपक्षमाशङ्क्य निराक्रियते । कर्तृमत्त्वेन वेदस्य सापेक्षत्वं वदन् प्रष्टव्यः—सापेक्षता किं पुरुषनिर्वर्त्यत्वमात्रात्, वायिनवानुपूर्वीविरचनाद्वा, मानान्तरोपलब्धार्थविषयवचनरचनाद्वा, कतिपयस्वलविरचितसर्वसंप्रदायस्य वेदस्यैकपुरुषाधिकारणाद्वा । नाद्यः, तथापि संभवतस्तथात्वाह—येऽपि तावदिति । व्यक्तिरभिव्यक्तिः । द्वितीये कमान्यत्वमात्रयोगवत्वं, विसदृशकर्तृत्वं वा । आद्यो भवद्भिरप्यङ्गीकृतः । चरमस्तु नास्माभिरपि स्वीकृत इत्याह—तस्मादिति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

वेदार्थाभिज्ञत्वमेवेह साध्यं, पक्षधर्मताबलात्तार्थप्रतिपत्तिरपि तन्मात्राभिप्राया । नच—तन्मात्रं साध्यते चेद् व्याप्तिबलादेव तत्सिद्ध्यतीति पक्षधर्मताबलोक्तिरधिकसर्वज्ञत्वसिद्ध्यर्था स्यादिति—वाच्यम्; सामान्यव्याप्तिबलात् स्वप्रयुक्तवेदार्थाभिज्ञत्वमात्रस्यैव सिद्धिरिति विधिप्य सकलवेदार्थाभिज्ञत्वसिद्धेः सकलवेदकर्तृत्वहेतुपक्षधर्मताऽभ्यत्वात् । वेदार्थाभिज्ञाद्यतनहतनत्वाद्यभिज्ञत्वसिद्धिस्तु स्वतः सर्ववेदार्थगोचरमीश्वरज्ञानमन्यदपि सर्वं गोचरयेदिति न्यायसाम्यात् । अधिकविषयत्वस्य साध्यानुप्रवेशनं तु पाणिनीयादिदृष्टव्याप्तिबलादधिकविषयत्वमपि सेत्स्यतीति, किमुत पदार्थविषयत्वमिति कैमुतिकन्यायेन विषयविषितसाध्यसिद्धिदार्ढ्यार्थम्, अनुमानप्रवृत्त्यनन्तरभाविन्यायलभ्यार्थानुवादरूपं वा । एवं सूत्रभाष्यसूचितं सर्वज्ञत्वपर्यवसाध्यमनुमानं प्रदर्श्य स्वयं साक्षात्तत्साधकमनुमानं दर्शयति—अयं घट इति । एतत्सदृशं पक्षीकृतघटपरम् । एतदन्यथासावसर्ववित्कर्तृकश्च, तस्य भावस्तत्त्वं तदनधिकरणमित्येकं सकर्तृकस्य विशेषणम् । एतदन्यथासावेवेदश्च, तस्य भावस्तत्त्वं तदनधिकरणमिति द्वितीयं तस्य विशेषणम् । एवंभूतात्सकर्तृकादन्यत्वस्य साध्यस्य दृष्टान्ते प्रसिद्धिः पक्षादन्यत्वविषया । पक्षीकृतो हि घटः सकर्तृकः एतदन्यावेदत्वानधिकरणं च; तत्रावेदत्वसत्त्वेऽप्येतदन्यत्वविशिष्टत्वेदत्वाभावात् । एतदन्यासर्ववित्कर्तृकत्वानधिकरणं च; तत्रासर्ववित्कत्वसकर्तृकत्वसत्त्वेऽप्येतदन्यत्वविशिष्टसर्ववित्कर्तृकत्वाभावात् । पक्षे तु वेदादन्यत्वमादाय साध्यं सिद्ध्यद्वेदस्य सर्ववित्कर्तृकत्वमन्तर्भाव्य पर्यवस्यति । पक्षस्य यत्सासकर्तृकादन्यत्वं साध्यं तस्यैतदन्यावेदत्वानधिकरणत्वं च्यावेदत्वरूपविशेष्याभावेनोपपादनीयं, नत्वेतदन्यत्वरूपविशेषणाभावेन; पक्षवतान्योन्याभावप्रतियोगित्वे पक्षान्यत्वसत्त्वेन तदभावासंभवात् । एवमेतदन्यासर्ववित्कर्तृकत्वानधिकरणत्वमप्यसर्ववित्कर्तृकरूपस्य विशेष्यस्याभावेनोपपादनीयम्; पूर्ववत्तत्र विशेषणाभावासंभवात् । एवं च यद्यपि द्वितीयविशेषणलभ्ये वेदपक्षविशिष्टान्योन्याभावप्रतियोगित्वे प्रथमविशेषणलभ्यसर्ववित्कर्तृकत्वानधिकरणत्वम् सकर्तृकत्वेऽपि सेत्स्यतीति; तथापि सकर्तृकविशेष्यविरोधेन तथासिद्धेर्निरोधात् वेदस्य सर्ववित्कर्तृकत्वसिद्धिः । अत्र सकर्तृकाद्वेदादन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय द्वितीयं विशेषणम् । तेन वेदादेव सकर्तृकादन्यत्वसिद्धावपि वेदस्यासर्ववित्कर्तृकत्वेनार्थान्तरत्वादिति तद्वारणाय प्रथमविशेषणम् । सकर्तृकत्वेनार्थान्तरवारणाय विशेष्यम् । विशेषणद्वयेऽप्येतदन्यत्वं प्रतियोगिविशेषणं दृष्टान्ते साध्यप्रसिद्ध्यर्थम्; अन्यथा पक्षीकृतघटस्य असर्ववित्कर्तृकत्वाधिकरणत्वादवेदत्वाधिकरणत्वस्य च तत्रोऽप्यभावस्य दृष्टान्ते साध्यप्रसिद्धिर्न स्यात् । नच वेदान्यत्वमादायैव तत्र साध्यप्रसिद्धिः वक्तव्या; पक्षे साध्यसिद्धेः प्रागवेदासर्ववित्कर्तृकत्वानपि असकर्तृकत्वसंप्रतिपत्त्यभावात् । सापेक्षत्वं वदन्निति । एवं च सापेक्षत्वेन इत्थंवेदाप्रामा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति। इति प्रथमवर्णकम्॥ अथवा–यथोक्तमृग्वेदादि शास्त्रं योनिः कारणं

भामती ।

वैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवादः, केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विप्रतिपत्तिः । यथाहुः—'यत्रतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता' । तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्यस्माद्दशगुरुशिष्यपरंपरामविच्छिन्नामनादिमाचक्षते । वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रलयानुसारेणानाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्यं; पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात् । तथाहि—यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्ता अपि न सर्गान्तरे विपरीयन्ते । नहि जातु क्वचित् सर्गे ब्रह्महत्याऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति । अग्निर्वा छेदयति । आपो वा दहन्ति, तद्वत् । यथाऽत्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः, अन्यथा तदेव वाग्वज्रप्रतयानर्थहेतुः, एवं सर्गान्तरेष्वपीति तदनुरोधात् सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान् विरचयन्न स्वतन्त्रः । पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि । तच्चास्माकमपि समानम्, अन्यत्राभिनिवेशात् । नचैकस्य प्रतिभानेऽनाश्वास इति युक्तम् । नहि बहूनामप्यज्ञानां विज्ञानां वाऽऽशयदोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः । तत्रज्ञानवतश्चापास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवाश्वासः । सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र संप्रत्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं, शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति ॥ इति प्रथमवर्णकम् । वर्णकान्तरमारभते—अथवेति । पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूपलक्षणासंभवशङ्कां व्युदस्य लक्षण-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तृतीयस्त्वनभ्युपगमनिरस्त इत्याह—वैयासिकं त्विति । अनुवर्तमाना आचक्षत इत्यनुषङ्गः । ननु विवर्तत्वे वेदान्तानां यादृच्छिकलापातान्न क्रमनियमः स्यात्तत्राह—यथाहीति । सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो नोपाध्यायवत्क्रमानुरोधो युक्त इति, तत्राह—यथात्रेति । 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् (पाणि० शिक्षा०) ॥' इति श्रूयते । चतुर्थं निराकरोति—नचैकस्येति । सर्वदासंप्रदायाविच्छेदमिच्छद्भिरपि संप्रदायप्रवर्तकेष्वाश्वास आस्थेयः, स वरमेकस्मिन्नेव ब्रह्मण्यवगतसार्वज्ञ्ये कृत इति भावः । ननु न वयमीश्वरं पश्यामः, कथं तत्कर्तृके वेदे विश्वासस्तत्राह—सर्गादिभुवामिति । इति तृतीयं शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

प्याद्वरं निःश्वसितादिश्रुतिमात्रस्यापचरितार्थत्वम् । तथा सति 'वाचा विरूपनित्यये'त्यादिश्रुतिरप्यनुग्रहीष्यत इति पूर्वपक्षपर्यवसाने सति सर्वज्ञत्वहेत्वन्तराक्षेपतत्समाधानार्थं प्रवृत्तमेवेदमधिकरणं जगत्तत्कारणत्वाक्षेपतत्समाधानपर्यन्तमपि फलतो भवतीत्यय वा वेदनित्यत्वादित्युपन्यस्तद्वितीयपर्यन्तमेव भाष्यटीकयोरपि विवक्षितं सिध्यतीति द्रष्टव्यम् । स वाग्वज्र इति । स स्वरवर्णहीनः । प्रयुक्तो मन्त्रः वज्रवद्धिंसको यजमानं हिनस्ति, तत्र पुराकल्पसिद्धमुदाहरणम्—यथेन्द्रशत्रुरिति । त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपः शक्रेण हतः । स त्वष्टेन्द्रस्य हन्तारं पुत्रं लिप्सुः, तदर्थं सोमयागमनुतिष्ठन् भागलिप्सुमपि इन्द्रं नाजुहाव । इन्द्रः स्वयमेवागत्य प्रसह्य सोमरसं पपौ । त्वष्टा सोमपात्रे अवशिष्टं सोमरसमिन्द्रस्य शातयिता पुत्रो भूयादित्याशंसमानः 'स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वे'ति मन्त्रेण जुहाव । तदेन्द्रशत्रुरिति शब्दस्तत्पुरुषस्वरं विहाय बहुव्रीहिस्वरेण प्रयुक्तः । तेन स्वरापराधेन तत्रोत्पन्नस्य वृत्रासुरस्य शक्र एव शातयिताऽभूदिति त्वष्टा हतपुत्र इत्यादितैत्तिरीयश्रुत्यर्थोऽत्र निबद्धः । अवगतसार्वज्ञ्ये इति । ननु सार्वज्ञ्यसाधकवेदकर्तृत्वहेतुसिद्धिपरिपन्थिसापेक्षत्वशङ्कानिराकरणप्रस्तावे तदुपयोगितया सार्वज्ञ्यावगतिः कथं सिद्धवदुपन्यस्यते, अन्योन्याश्रयो हि तदा स्यात् । नैष दोषः; सार्वज्ञ्याभ्युपगमहेतु-

---

१. इदानीं जगद्धेतुत्वेन लक्षिते ब्रह्मणि मानविशेषचिन्तायां वर्णकान्तरमवतारयति—अथवेति । 'तं त्वौपनिषदम्' इत्यादि ब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वम् । समर्थयेन्न वेति कार्यलिङ्गस्य हेतुविशेषावसानानवसानाभ्यां संशये, मितं सकर्तृकं, कार्यत्वात्, घटवदिति सिद्धे कर्तरि, तदेकत्वानेकत्वसंदेहे लाघवात्तदैक्यम् । स च शास्त्रैव सर्वं करोतीति सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्चेत्यनुमानमेव विचार्यमिति प्राप्ते प्रत्याह—यथोक्तमिति । नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणः शास्त्रं कारणमित्ययुक्तमित्याशङ्क्याह—प्रमाणमिति । न तावदप्रत्यक्षं ब्रह्म वह्निवद्विशेषतोऽनुमेयं, कार्यमात्रस्य कर्तृमात्रगम्यकत्वात्, न च लाघवात्तदैक्यधीः, विचित्रप्रासादादेरनेककर्तृकस्यापि दृष्टत्वेनानिर्णयात् । तथा च कर्तुर्न सर्वज्ञत्वाद्यनुमानगम्यम् । शास्त्रे तु 'यतः' इत्येकवचनात्कर्तैक्यसिद्धौ सर्वज्ञत्वादिसिद्धेः शास्त्रैकगम्यं ब्रह्मेति भावः इति न्यायनिर्णये ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि । किमर्थं तर्हीदं सूत्रं ? यावता पूर्वसूत्र एवैवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । उच्यते—तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जन्मादि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत, तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रवर्तते—शास्त्रयोनित्वादिति ॥ ३ ॥ इति तृतीयं शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते, यावता 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' (जै० सू० १।२।१) इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् । अतो वेदान्तानामानर्थक्यं; अक्रियार्थत्वात् । कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वं, उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं संभवति; प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः, तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अतएव 'सोऽरोदीत्' इत्येवमादीनामानर्थक्यं माभूदिति 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (जै० सू० १।२।७) इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मन्त्राणां च 'इषे त्वा' इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न

रागमती ।

संभव उक्तः । तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वाशङ्कामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः ॥ ३ ॥ इति तृतीयं शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युत्सूत्रं पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः—कथं पुनरिति । किमाक्षेपे । बुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म, भूतमभिद्यधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदेशिनामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषयतया लौकिकवाक्यवत्तदर्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमवबोधयन्ति स्वतःप्रमाणम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याहन्येत । नच तैरप्रमाणैर्भवितुं युक्तम्, नचाप्रयोजनैः; स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वनियमात् । तस्मात्तत्तद्विहितकर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम् । यदि त्वसंनिधानात्तत्परत्वं न रोचयन्ते, ततः संनिहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदान्तानाम् । एवंहि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति तात्पर्यार्थः । पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदार्ढ्याय । आनर्थक्यं चाप्रयोजनवत्त्वं, सापेक्षतया प्रमानुत्पादकत्वं चानुवादकत्वादिति । अतः इत्यादि वाऽन्तं ग्रहणकवाक्यम् । अस्य विभागभाष्यं नहि इत्यादि उपपन्ना वा इत्यन्तम् । स्यादेतत्—अक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथाच 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्—' इति राद्धान्तसूत्रमनुग्रहीष्यते । न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव

वेदान्तकल्पतरुः ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाण न वेति सिद्धवस्तुबोधात्फलभावाभावाभ्यां सिद्धं रूपादिहीनं वस्तु बोधयतो वाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां वा संशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनाक्षेपिकीं सङ्गतिमुक्त्वा पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे—किमाक्षेप इत्यादिना । कथमिति थमुप्रत्ययान्तः किंशब्द आक्षेपे । जैमिनिसूत्रोपन्यासो न व्युत्थितसिद्धान्तविश्रम्भायापि तु दृढपूर्वपक्षनिरासार्थं सिद्धान्तावश्यारम्भायेत्याह—पारमर्षेति । अभिधेयाभावोऽनुभवविरोधान्न युक्तो वक्तुमित्याह—आनर्थक्यं चेति । भाष्ये पौनरुक्त्यमाशङ्क्य संग्रहविवरणत्वमाह—अत इत्यादीति । वाऽन्तमिति । उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वेत्येतदन्तमित्यर्थः । ननु किमिति वेदान्तानामर्थवादवद्विधिपदैकवाक्यता ? मन्त्रवत्पार्थगर्थ्यमस्त्वित्याशङ्क्य तर्हि तद्वद्विधिभिर्वाक्यैकवाक्यता स्यादित्याह भाष्यकारः—मन्त्राणां चेति । इषे त्वेत्यत्र छिनत्री-

कल्पतरुपरिमलः ।

महिमविशेषावगतेर्विवक्षितत्वात् । ननु तथाभूतमहिमविशेषावगतिर्वा कुतः ? नहि वयमीश्वरं पश्याम इत्याशङ्कोत्तरत्वेनोत्तरमन्यमवतारयति—नन्विति ॥ इति तृतीयं शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

जैमिनीति । जैमिनिना हि 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' (जै. अ. १ पा. २ सू. १) इत्यादिसूत्रेण कृत्स्नस्याप्याम्ना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा। नच परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति; क्रियाविषयत्वाद्विधेः। तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम्। अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतो-

भामती।

विधिः उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनार्थत्वात्, वेदान्तानां चाज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथाभावादित्यत आह—**नच परिनिष्ठित इति**। अनागतोत्पाद्यभावविषय एव हि सर्वो विधिरुपेयः; अधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्पराविनाभावात्, सिद्धे च तेषामसंभवात् तद्वाक्यानां वैदर्पयं भिद्यते। यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादिभ्योऽधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलम्भात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम्, नत्वत्र विनियोगादयो न सन्ति; सन्तोऽप्यन्यतो लब्धत्वात्केवलमविवक्षिताः। तस्मात् भावनाविषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भवितुमर्हतीति। उपसंहरति—**तस्मादिति**। अत्रारुचिकारणमुक्त्वा पक्षान्तरमुपसंक्रामति—**अथेति**। एवंच सत्युक्तरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यातात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन विरुध्यते; तस्योपासनापरत्वात्, समारो-

वेदान्तकल्पतरुः।

अध्याहाराच्छाखाच्छेदः क्रिया भाति, क्वचिद्ब्राह्मिर्मूर्धेत्यादौ तत्साधनं देवतादीति। मन्त्राश्च श्रुत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः। ते किम्–उच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः क्रतावुपकुर्वन्त्युत दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेनेति संदेहः। तत्र न तावद् दृष्टार्थत्वमेव मन्त्राणां सर्वथा वक्तुम्; उपायान्तरेणापि मन्त्रार्थस्य स्वाध्यायकालावगतस्य चिन्तादिना प्रयोगसमये स्मृतिसंभवात्तावन्मात्रार्थत्वे मन्त्राणां नित्यवदाम्नानवैयर्थ्यात्। अथ तु मन्त्रैरेवार्थप्रत्यायननियमादृष्टं कल्प्येत, तदुच्चारणादेव कल्प्यतां; तस्य पुंव्यापारगोचरत्वात्स्वव्यापारे च पुरुषस्य नियोगात्तत्र च फलाकाङ्क्षणादिति प्राप्तम्य प्रमाणलक्षणे राद्धान्तितम्—'यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पना। लभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा मन्त्रोच्चारणतस्त्विह॥ अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः। इति दृष्टार्थसंपत्तौ नादृष्टमिह कल्प्यते॥' यस्तु मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमस्तस्य न किंचिदृष्टमस्तीत्यदृष्टं कल्प्यते। तस्मादृष्टादृष्टार्था मन्त्रा इति। **उत्पत्तिविधेरिति**। अधिकारविधितः प्रवृत्तिलाभादुत्पत्तिविधिरज्ञातकर्मस्वरूपबोधपर इत्यर्थः। **अनागतेति। भावो** भावना, तद्विषयः सर्वो विधिः। यतः स उत्पाद्यः, उत्पाद्यत्वे हेतुरनागतत्वम्। **अधिकारः** फलसंबन्धबोधनम्। **विनियोगोऽत्र** क्रियायाः फलशेषत्वज्ञापनम्। **प्रयोगः** अनुष्ठापनम्। कर्मस्वरूपज्ञानमुत्पत्तिः। फलसंबन्धः क्रियाया न शेयत्वमन्तरेण, तच्च नानुष्ठानं विना, अनुष्ठानं च नाज्ञाते इत्यविनाभावः। सिद्धं चेत्पुंव्यापारनिरपेक्षं फलमारभेत, सदाऽऽरभेतेति नाधिकारादिसंभव इत्यर्थः। सर्वेषामविनाभावे सर्वत्र चानूरूप्यमस्तीति कथमवान्तरभेदस्तत्राह—**तद्वाक्यानां त्विति**। उदाहरति—**यथेति**। अर्वविधिधूपत्वादयः प्रतीयन्ते, अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्राप्यग्निहोत्रेणेष्टं भावयेदित्यर्थः, नत्वग्निहोत्रस्य भाव्यत्वम्। अफलत्वात्। नचाग्निहोत्रस्वरूपसत्ता बोध्या; अभूद्भवति भविष्यतीलापत्तौ विप्युत्खातापातात्। तस्मादधिकारविधितः प्राप्तविनियोगायनुवादेनोत्पत्तिविधिः स्वरूपपरो भवति, ब्रह्मणि तु भावनाभावादनुवाद्यस्यापि विनियोगादेरभावाज्जोत्पत्तिविधिरित्याह—**तस्मादिति**। विधिपरत्वे वेदान्तानां न केवलमनुवादत्वाभावः,

कल्पतरुपरिमलः।

पक्ष्य प्रयोजनपर्यवसानाय **क्रियार्थत्वावश्यं**भावादक्रियार्थानामानर्थक्यं निष्प्रयोजनत्वं, तस्मादक्रियार्थमर्थवादजातमनित्यमप्रमाणमुच्यत इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (जै. अ. १ पा. २ सू. २) इति सूत्रेण विधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः विधीनां स्तुतिरूपेणार्थेन सप्रयोजनाः स्युरिति अक्रियार्थानामानर्थक्यं पूर्वपक्षयुक्तमाक्षिप्यैवार्थवादानां विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यमुपपादितम्। इदं तु जैमिन्यभिमतम्। अक्रियार्थानामानर्थक्यं न्यायविरुद्धमप्रामाणिकमिति सिद्धान्ते दृश्यमेव। अतो दृश्यसूत्रोपन्यासः सिद्धान्तिनस्तस्मिन्नर्थे विश्रम्भार्हो न भवतीत्यर्थः। **ननूपायान्तरेणापि** प्रयोगसमये स्मृतिर्भवतु, मन्त्रेणापि कदाचित् स्मृतिरुत्पद्यत इति तदर्थे मन्त्रान्नानं स्यादित्याशङ्क्याह—**तावन्मात्रार्थत्वे इति॥ भाव इति**। भावयतेर्धातोः 'णेरनिटी'ति णिलोपे भावशब्दो भावनावाची स्याद् भवतेर्णौ तु भावशब्दो भवनवाची स्यात्। **फलसंबन्धबोधनमिति**। फलपुरुषसंबन्धबोधनमित्यर्थः। अन्यगामिनि फले प्रेरणाऽयोगात् प्रवर्तकस्वभावो विधिः फलस्य पुरुषसंबन्धं गमयतीत्येवमधिकारो विध्यधीनः। **विनियोगोऽत्रेति**। क्रियायाः फलशेषत्वस्येवाङ्गानां प्रधानशेषत्वस्यापि बोधनं विनियोग एव, स्थालीपुलाकन्यायेन त्वेकोपादानम्। **फलसंबन्ध इति**। फलस्य कर्तृपुरुषगामित्वं तेनानुष्ठेयायाः क्रियायाः फलकरणत्वरूपं विनियोगमन्तरेण न भवतीत्यर्थः। उत्पत्तिविधिनाऽधिकारादिप्रतीतिमुदाहरति—**अग्निहोत्रमिति**। उत्पत्तिविधेः अग्निहोत्रस्वरूपज्ञानमात्रपरत्वे किमग्निहोत्रं कर्तव्यमिति तदर्थः, उताग्निहोत्रमभूदित्यादिः। नाद्यः, क्रेशात्मके कर्मणि स्वतः प्रेरणानुपपत्तेः। **न द्वितीयः**, विधिविरोधात्। कालत्रयानवस्थे विधिप्रवृत्तेरित्यर्थः। **तस्मादधिकारविधित इति**। 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यधिकारविधिरग्निहोत्रनामकेन होमेन स्वर्गं भावयेदित्येवमर्थकः। फलस्यान्यगामित्वे तदर्थे प्रेरणानुपपत्तेस्तस्य कर्तृसंबन्धं

दर्शन ३१९४२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पासनादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते—तत्तु समन्वयात् ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तत्=ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथम्? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' । 'एकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१)

भामती ।

येण चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्नेति । सूत्रेण सिद्धान्तयति—एवं प्राप्ते उच्यते—तत्तु समन्वयात् ॥ तदेतत् व्याचष्टे—तुशब्द इति । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विभजते—तद्ब्रह्मेति । पूर्वपक्षी कर्मशाशयः पृच्छति—कथम् । कुतःप्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतुं प्रकारभेदमाह—समन्वयात् । सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विभजते—सर्वेषु हि वेदान्तेष्विति । वेदान्तानामैकान्त्यिकीं ब्रह्मपरतामाचिख्यासुर्बहूनि वाक्यान्युदाहरति—सदेवेति । 'यतो वा इमानि भूतानि' इति तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थिति

वेदान्तकल्पतरुः ।

अपितु विपरीतार्थत्वं च न स्यात्, पक्षान्तरे तु स्यादित्याह—एवंचेति । यादृशमिति । जीवाद्भिन्नमित्यर्थः । जीवे ब्रह्मदृष्ट्यारोपान्न भेदग्राहिप्रमाणविरोध इत्यर्थः ।—तदिति । सूत्रपदोक्तं सिद्धान्तपक्षप्रतिज्ञामित्यर्थः । समन्वय इति । तात्पर्यं सम्यक्त्वम् । ननु शास्त्रयोनित्वद्वितीयवर्णकाक्षेपसमाधानरूपमिदमधिकरणं, तत्र च 'यतो वेति' वाक्यमुदाहृतमिह किमिति तदुपेक्षितमत आह—यतो वेति । तद्ब्रह्म सर्वज्ञमित्यादिभाष्ये यत इत्यादिवाक्यप्रमेयकीर्तं

कल्पतरुपरिमलः ।

गोधयवेव वेनानुष्ठातुं शक्यायाः होमक्रियायाः फलशेषत्वरूपं विनियोगमपि बोधयतीत्येवमधिकारविधिसिद्धविनियोगांशे अनुवादरूपोऽयमुत्पत्तिविधिः कर्मस्वरूपज्ञापनमात्रप्रयोजनो भवतीत्यर्थः । अपि त्विति । प्रत्यक्षविरुद्धार्थत्वरूपविपरीता-

१. सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे तु शब्द इति । तद्ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकमिति प्रतिज्ञार्थं हेतुं पृच्छति—कथमिति । हेतुमाह—सामेति । अन्वयतात्पर्यविषयत्वं तस्मादित्येव हेतुः । तात्पर्यस्य सम्यक्त्वं अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं सम्-पदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव तथा चाखण्डं ब्रह्म वेदान्तजप्रमाविषयः वेदान्ततात्पर्यविषयत्वात् यो यद्वाक्यतात्पर्यविषयः स तद्वाक्यप्रमेयः यथा कर्मवाच्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याखण्डत्वं असंसृष्टत्वम् । वाक्यस्य चाखण्डार्थकत्वं स्वपदोपस्थिता ये पदार्थास्तेषां यः संसर्गस्तद्गोचरप्रमाजनकत्वम् । न चेदमप्रसिद्धम् । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्यानां लोके लक्षणया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् । सर्वपदलक्षणा चाविरुद्धा, सर्वैरर्थवादपदैरेकस्यास्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा सत्यज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः । नापि हेत्वसिद्धिः, उपक्रमादिलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयात् । इति रत्नप्रभायाम् ।

अत्र पञ्चपादिकाविवरणे—सूत्रं व्याचष्टे तद् ब्रह्म सर्वज्ञत्वादीत्यादिना । तत्र तात्पर्येणेति । अयमर्थः—तात्पर्यं नाम तदर्थप्रमितिजनकता शब्दधर्मः । कथम्? विवक्षातात्पर्यमिति चेत्, अर्थप्रमिति विवक्षित्वा तादर्थ्येन प्रयुज्यमानत्वं शब्दधर्म एव । तत्रापि तात्पर्यं न विवक्षामात्रम् । तच्च तात्पर्यं यस्मिन्नर्थे वाक्यस्योपक्रमोपसंहारैकरूप्यम्; यस्य चार्थस्य पुनः पुनरभ्यासः, यस्मिन्नर्थे फलविशेषसंकीर्तनम्, अपूर्वार्थप्रमेयता च, यत्र चार्थवादोपाहानमुपपत्तिभिरुपपादनं चेत्यादीनि लिङ्गानि भवन्ति तस्य वाक्यस्य तस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति गम्यते । न च प्रमेयस्य साध्यत्वेन तात्पर्यलिङ्गम्; "पुत्रस्ते जातः" इत्यादिषु तात्पर्यदर्शनात्, साध्यस्य च प्रमेयत्वे तात्पर्यसिद्धिः तात्पर्ये सिद्धे साध्यस्य प्रमेयतेतीतरेतराश्रयात् । साध्येऽर्थे प्रमिते प्रतिबन्धनिरासितया पश्चात्तात्पर्यमवगम्यत इति चेत्, तथाऽपि साध्यता न तात्पर्यलिङ्गम्; "जतिलयवाग्वा वा बुद्धयादि" त्यादिष्वदर्शनात् । तस्मादुक्तानि तात्पर्यलिङ्गानि वेदान्तानां ब्रह्मणि दृश्यन्ते । तथाहि "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" इति नवकृत्वोऽभ्यस्यते । प्रमाणान्तरेण चानधिगतमद्वितीयं ब्रह्मात्मत्वं प्रतिपाद्यते । "आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति च निरतिशयपुरुषार्थावाप्तिर्ब्रह्मविज्ञानफलत्वेनाभ्यस्यते । "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" "येनाश्रुतं श्रुतमि"त्यादिब्रह्मभ्यर्थवादश्चोपादीयते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

नाशकारणमिति चेद् स्यादिवमिति न पठितम् । येन हि वाक्यमुपक्रम्यते, येन चोपसंह्रियते, तदेव वाक्यार्थं इति शाब्दाः । यथोपांशुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोर्जामित्वादोषसंकीर्तनपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरता एकवाक्यतावलादाश्रिता, एवमत्रापि 'सदेव सोम्येदम्' इति ब्रह्मोपक्रमात् 'तत्त्व-

वेदान्तकल्पतरुः ।

नाशप्रमाणं बुद्धिस्थं भवतीति नोदाहृतमित्यर्थः । वेदान्तानां ब्रह्मात्मैकत्वे उपक्रमोपसंहारैक्यं तात्पर्यलिङ्गं सदृष्टान्तमाह—येनेति । भेदलक्षणे चिन्तितम्—"पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात्" । "जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजति, विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायामीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति" श्रूयते । तत्रोपांशुयाजमन्तरा यजतीति किं समुदायानुवादः, उतापूर्वयागविधिरिति विचारे यथा-प्रेयादियागानां 'य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजत' इति समुदायानुवादो । एवमिदमपि विष्ण्वादिवाक्यविहितयागानां समुदायानुवादः । तत्र हि विष्ण्वादा देवताः श्रूयन्ते । "सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यदन्वायामाज्य"मिति ग्रावाज्यद्रव्यसिद्धिः । तद्व्यपदेशाय विधायकाः श्रूयन्ते । नत्वन्तरावाक्येऽस्ति द्रव्यदेवतं रूपम् । यजतीति च वर्तमानापदेशः । तदुक्तम्—'यागान्विष्ण्वादिसंयुक्तान्विहितान्रूपवत्तया । अरूपमन्तरावाक्यनगत्यैवावलम्बते ॥' इति पूर्वपक्षः । एतदधिकरणसिद्धान्तमाह—अनूचोरिति । निरन्तरयोरामेयामीषोमीययोः पुरोडाशयोः कृष्णे

कल्पतरुपरिमलः ।

यत्कृतोऽपि परिहृतो भवतीत्यर्थः । नत्वन्तरावाक्यं इति । यद्यपि यागविधौ स्थिते ग्रावाज्यं द्रव्यं लभ्यते; तथापि देवताया अलाभात् वर्तमानापदेशाच्च यागविध्यसंभवे द्रव्यलाभो दूरापास्त इति भावः । आलस्यमिति । दशमाध्याये "अजामिकरणार्थत्वाच्चेति" (जै. अ. १० पा. ८ सू. ६३) सूत्रभाष्ये जामिता—सादृश्यमिति व्याख्यातम् । तत्रैव नयविवेके—जामिता सादृश्यमेकरूपा हि द्विःक्रियेति तेन कृताकृतानुसंधिदोष-इति सादृश्यस्य दोषपर्यवसायित्वमुपपादितम् । इह तेकरूपायाः क्रियायाः पुनः पुनरनुष्ठाने तन्त्रा स्यादिति भाष्योक्तयैव सादृश्यस्य दोषत्वपर्यवसानमात्रं प्रकारान्तरेणोक्तमिति न भाष्यविरोधः । न्यायसुधायामप्येवमेवोक्तम्—सादृश्यस्य नैरन्तर्यानुष्ठाने सत्यालस्यापादकत्वेन दोषत्वादिति । किंतु तत्र सौन्दर्यवाची जामिशब्दः, तस्य सादृश्ये व्यापे

मृत्लोहतप्तपरशुग्रहणादिदृष्टान्तैः स्वपितिनामनिर्वचनेन च सृष्टि-स्थिति-संहारैश्च ब्रह्मात्मैकत्वं प्रतिपाद्यत इति ।

तथा तैत्तिरीयके—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इत्युपक्रमोपसंहारयोः प्रत्यगद्वितीयं ब्रह्मावगम्यते तथा 'तज्ज्ञ त्यज्ञामवद् यदिदं किंच तदात्मानं स्वयमकुरुत यतो वाचो निवर्तन्त' इति च प्रत्यगद्वितीयं ब्रह्माभ्यस्यते । प्रमाणान्तरेणानधिगतं च प्रतिपाद्यते । स सर्वान् कामान् समश्नुते' इत्यादि च फलं ब्रह्मविज्ञानेऽवगम्यते । सृष्टिश्रुतयश्चाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थवादभूता उच्यन्ते । तथा कोशपञ्चकोपन्यासेन प्राणनादिव्यापारलिङ्गैश्च ब्रह्मात्मैकत्वं प्रतिपाद्यत इति । एवं सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्मात्मैकत्वप्रमितौ तात्पर्यलिङ्गानि द्रष्टव्यानि । एवं तात्पर्येण समन्वयात् ब्रह्मैव वेदान्तप्रमेयमिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

मति' इति च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य । एवं वाक्यान्तराणामपि पौर्वापर्यालोचनया ब्रह्मपरत्व-मवगन्तव्यम् । नच तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति संभवेऽन्यपरताऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुं; अतिप्रसङ्गात् । न केवलं कर्तृपरता

वेदान्तकल्पतरुः ।

आलस्यं स्यादिति दोषं संकीर्त्य तदपनयार्थमुपांशुयाजमाज्यद्रव्यकं विधायानन्तरमजामित्वायेति तद्विधानऊर्ध्वं जामित्व दोषसमाधानमुपसंहरति । अतः सार्थवादोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकमिदं वाक्यम् । एकवाक्यता चोपांशुयाजविधौ उच्यते नेतरत्रानेकयागविधाविति । ननु तव्यविहितयागानां समुदायानुवादोऽयमिति, तत्राह—अपूर्वेति । तथाहि—यष्टव्य इति कर्मप्राधान्यं विष्ण्वादिवाक्ये प्रतीयते, यागस्त्वपसर्जनम् । तत्र कर्मत्वमप्रधानीकृत्य यागप्राधान्यं लक्षणीयं, कर्मतया च देवतात्वं ततो गुरुतरा कल्पना । अन्तरावाक्ये तु श्रुतं यागप्राधान्यं विधिश्च पञ्चमलकारूपः—। यत्तु रूप-भाव इति तन्न; ध्रौवाज्यलाभात् । आग्नेयादीन्यागान्क्रमेणाम्नाय मन्त्रकाण्डे तत्क्रमेणैव याज्यानुवाक्या व्यम्नाताः; तत्रोपां-शुयाजस्थाने वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयास्तिस्र ऋचः पठ्यन्ते; ताभिस्तुल्यार्थत्वेन विकल्प्यमानाभिर्विष्ण्वादिदैवतानां सम-र्पितत्वात् । तस्मादपूर्वं उपांशुयाजो विधेयः । विष्ण्वादिवाक्यानि स्तुत्यर्थवादाः । इत्थं महीयानुपांशुयाजो यदस्मिन्विष्ण्व-दयो यष्टव्या इति । एवं वाक्यान्तराणामिति । ऐतरेयके—"आत्मा वा इदमेक एवे"त्युपक्रम्य "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्य"दिति "तमेव ब्रह्मात्मान"मभिधाय समाप्तौ "प्रज्ञानं ब्रह्मे"त्युपसंहृतम् । वाजसनेयकेऽपि—"अहं ब्रह्मास्मी"त्युपक्रम्य", "अयमात्मा ब्रह्मे"त्युपसंहृतम् । आथर्वणे—"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती"ति सर्वात्मकं ब्रह्मोपक्रम्य "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादिति" तदेव निगमितम् ॥ वेदान्ता यदि सिद्धवस्तुपरास्तर्हि मानान्तर-

कल्पतरुपरिमलः ।

त्युक्तमिति विशेषः । उपांशुयाजमाज्यद्रव्यकं विधायेति । अत्रान्तरावाक्यविष्ण्वादिवाक्यसाधारण्येनोपांशुयाज-यागविधानमात्रं विवक्षितं, नत्वन्तरावाक्येनोपांशुयाजविधानम्; अन्तरावाक्यमेव यागविधायकं न विष्ण्वादिवाक्यत्रय-मित्यस्यार्थस्य प्रसाधयिष्यमाणैकवाक्यतातिब्धधीनत्वात्ततः प्राक् अन्तरावाक्यं विष्ण्वादिवाक्यत्रयं वा यत्किंचिद्वौवाज्य-प्रमिदुपांशुधर्मकयागविधायकमस्तीत्यावत्त्वेवांशे संप्रतिपत्तेः । ननु जामितादोषोपक्रमतत्प्रतीकारोपसंहाराभ्यामेकवा-क्यता नावसीयते, येन तत्संरक्षणार्थमन्तरावाक्यं विधायकमिति निर्णीयेत, किंतु विष्ण्वादिवाक्येषु प्रत्येकं जामितात्प्रती-कारनिबन्धनाद् वाक्यभेद एवावसीयते; तदनुसारेणोपक्रमे जामितादोषोक्तेरपि विष्ण्वादिवाक्यविधेययागत्रयस्तुत्यर्थत्व-गमात् । न खलु 'अस्मिन् जले स्नानेन प्रतिश्यायो भवति' 'नयनयोरञ्जनं कुर्यात्प्रतिश्यायपरिहाराय' 'पिप्पलीचूर्णयुक्तं नारिकेलोदकं सेवेत प्रतिश्यायपरिहाराय' 'मरीचचूर्णयुक्तं क्षीरं पिबेत्प्रतिश्यायपरिहारायेति' प्रत्येकं प्रतिश्यायप्रतीकार-र्थतयाञ्जनादिविधाने प्रतिश्यायदोषोपक्रमतत्प्रतीकारोपसंहारमात्रेणैकवाक्यता भवतीत्याशङ्क्याह—तथाहीति । विष्ण्व-दिवाक्येषु यागविधाने कर्मप्रधानतत्प्रत्ययबलाद्विष्ण्वादिदेवतासंस्त्वरार्थयागविधानं झटिति प्रतीतं स्याद्, अतः संस्तुत देवताविनियोगादर्शनेन ततः परावृत्य यागानामर्थकर्मभावेन प्राधान्यं लक्षणीयमिति तेषु विलम्बिताः प्रधानभूतयागविधयः । अन्तरावाक्ये तु यागस्य अन्योपसर्जनत्वं न श्रुतमिति प्रधानभूतस्य तस्य पञ्चमलकारकल्पनेन विधिः शीघ्रतरः, जामित-दोषपरिहारोपयुक्तान्तरालकालयुक्तश्च; पुरोडाशद्वयनैरन्तर्यात् जामितादोषोपन्यासेन ह्युपक्रमएवैतद्वगतमुपन्यस्तदोषस-माधानार्थमन्तराले किंचिद्विधितिष्ठतमिति । तद्यदन्तरावाक्यं विहाय विष्ण्वादिवाक्येषु विधिराश्रीयेत, तदोपक्रमानुगुण्यं न स्यात् । नहि नैरन्तर्यप्रयुक्तदोषस्यान्तराले कर्मान्तरविधानेनेव विष्ण्वादियजनविधानेन समाधानं प्रतीयते । प्रतिश्या-यादिवाक्येषु तु नैवं कर्मप्राधान्यप्रतीतिः । नचोपक्रान्तदोषसमाधानसामर्थ्यावगतिविषयकविध्यन्तरश्रवणमस्तीति तत्र वाक्यभेदेऽपि नात्र तद्भेदः समाश्रयणीयः । तस्मान्मन्त्रवर्णप्राप्तविष्ण्वादियागेन प्रशंसायेऽर्थवादत्रये प्रत्येकमाम्नातमप-जामिकरणं तदन्वयद्वारा विधायकेऽन्तरावाक्य एवान्वेति । अतएव तैत्तिरीयशाखायामुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यन्तरा-वाक्य एवाजामिकरणमाम्नातम्, इह स्तुत्यर्थवादत्रये अजामिकरणाभ्यासस्तद्दृढीकरणाय भविष्यतीति न तदनुरोधेन वाक्य-भेदशङ्कावकाशः । कर्मतया च देवतात्वमिति । लक्षणीयमित्यनुषङ्गः । तस्मादिति । अपूर्वत्वाद् यागे एव विध-पेक्षा, न विष्ण्वादिदेवतास्वपि मन्त्रवर्णतः प्राप्तिसंभवादिति भावः ॥ सामवेदे सार्वात्म्यविषयावुपक्रमोपसंहारौ दर्शितौ । ऋग्वेदादिष्वपि तौ दर्शयति—ऐतरेयके इति । ऐतरेये इति तु न पाठः; इतराया अपत्यमैतरेयस्तेन प्रोक्तं शाख-मधीयतइत्यैतरेयिणः । 'तेन प्रोक्त'मित्यर्थे "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वि"ति सूत्रेण णिनिप्रत्यये सति तदधीत इत्यर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य 'प्रोक्ताद्णि'ति सूत्रेण प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य लुग्विषयकेन लोपे सति निष्पत्तेः ॥ ततश्चैतरेयिणामाम्नान इत्यर्थे "योत्रचरणाद्णि"ति ष्णिप्रत्यये सति ऐतरेयके इति भाव्यम् । स एतमेवेति । अनेन वाक्येन प्रत्यगात्मैव ब्रह्मे-त्युपक्रान्तं । तदुपसंहारे च प्रज्ञानशब्दो जीवपरः; सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानीति प्राक् प्रज्ञानशब्देन जीवस्य निर्दिष्टत्वात् । वेदान्ता यदीति । वेदान्तानां सापेक्षत्वप्रसङ्गस्य भूतार्थत्वहेतोः पौरुषेयत्वेन सोपाधिकत्वम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐत० २।१।१।१) 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' । (बृह० २।५।१९) 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' (मुण्ड० २।२।११) इत्यादीनि । नच तद्वतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता; श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । नच तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते; 'तत्केन कं पश्येत्' (बृह० २।४।१३) इत्यादि क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः नच परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः; 'तत्त्वमसि' (छान्दो० ६।८।७)

भामती ।

तेषामदृष्टा, अनुपपन्ना चेत्याह—नच तेषामिति । सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षबीजं दूषयति—नच परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपीति । अयमभिसंधिः—पुंवाक्यनिदर्शनेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते । तत्रैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेन? आहो पौरुषेयत्वेन । यदि भूतार्थत्वेन, ततः प्रत्यक्षादीनामपि परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । तान्यपि हि भूतार्थान्येव । अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षं, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं; प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्मनाम् । यद्युच्येत सिद्धे किलापौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिध्येत्, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिध्यति; भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानत्वाद्बुद्धिपूर्वविरचनोपपत्तेः, वाक्यत्वादिलिङ्गस्य वेदपौरुषेयत्वानुमानस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । तस्मात् पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं, नतु भूतार्थत्वेन । कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तरा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

सापेक्षाः स्युः, पुंवाक्यवदिति पूर्ववायभिमतस्य प्रसङ्गे हेतोः पौरुषेयत्वेन सोपाधिकत्वं भाष्यगतापिशब्देन द्योत्यते इत्याह—अयमभिसंधिरिति । तस्यैवानैकान्तिकत्वमाह—प्रत्यक्षादीनामपीति । वाक्यस्य सतः सिद्धवस्तुपरत्वे पौरुषेयत्वापत्तिरिति साधनव्याप्तिमुपाधेः शङ्कते—यद्युच्येतेति । वाक्यत्वादि लिङ्गं यस्य तत्तथा । कार्यपरतायां हि वेदान्तानां न वाक्यत्वादिना सापेक्षत्वमनुमेयं, पौरुषेयत्वस्योपाधित्वादेव । नच साधनव्याप्तिरित्याह—कार्यार्थत्व इति । तत्त्वेन—

कल्पतरुपरिमलः ।

अयमभिसंधिरित्यारभ्य प्रवृत्तेन टीकाग्रन्थेनोच्यमानं, परिनिष्ठितवस्तुविषयत्वेऽपीति भाष्यगतापिशब्देन भूतार्थत्वस्य सापेक्षत्वव्यभिचारं दर्शयतोक्तसाध्यप्रयोजकान्तरसद्भावसूचनेन द्योत्यत इत्येतदभिसंधिशब्देनाहेत्यर्थः । ननु—अयमभिसंधिरित्यादिटीकाग्रन्थस्योक्तरीत्योपाघुद्भावनपरत्वेनावतारणमयुक्तम्; तस्य ग्रन्थस्य सापेक्षत्वापादने भूतार्थत्वं प्रयोजकं प्रसङ्गहेतुः पौरुषेयत्वं वेति विकल्प्य, प्रथमपक्षं व्यभिचारेण निरस्याथेत्यादिग्रन्थेन द्वितीयपक्षमुद्भाव्य, तं पक्षं वेदान्तानां पौरुषेयत्वं नास्तीति प्रसङ्गहेतुसमत्वा दूषयित्वा, भूतार्थत्वे मानान्तरेण शक्यग्रहत्वात्पौरुषेयत्वमपि स्यादिति प्रसङ्गहेतोरप्यापादनशङ्कां यद्युच्येतेत्यादिग्रन्थेनोद्भाव्य, तर्हि कार्यार्थत्वेऽपि तत एव हेतोस्तत्स्यादित्येतदर्थप्रतिपादकतयैव तस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः, तस्य पौरुषेयत्वोपाघुद्भावनपरत्वे तमुपाधिमसहमानस्य पूर्वपक्षिणः सापेक्षत्वे पौरुषेयत्वं प्रयोजकमित्युक्तसंभवेनाथेत्यादिशङ्काग्रन्थस्यानन्वयप्रसङ्गाच्च, यद्युच्येतेत्यादिशङ्काग्रन्थोपसंहारे—तस्मात् पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारम्, नतु भूतार्थत्वेनेति भूतार्थत्वं हेतुं परित्यज्य पौरुषेयत्वस्य हेतुतयैवोपादानस्य स्पष्टीकरणायेति—चेत्; उच्यते; टीकायां भूतार्थतया खलु सापेक्षत्वमाशङ्क्यते इत्यनुवादानन्तरं भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वम्, उत पौरुषेयतयेति विकल्पो न प्रसरति । भूतार्थत्वहेतौ व्यभिचारेण दूषिते तत्रैव वाक्यत्वविशेषणाशङ्कां विहाय वाक्यत्वविशेषितभूतार्थत्वहेतुना प्रसाधनीयस्य पौरुषेयत्वस्य हेत्वन्तरस्य शङ्का च न सामाञ्जस्यमश्नुते । तस्मात् पौरुषेयत्वमुपाधिमुद्भावयिष्यतो गूढाभिसंधेः सिद्धान्तिनोऽयं विकल्पः । दृष्टान्तीकृतेषु पुंवाक्येषु सापेक्षत्वे, स्वीयसाधनं भूतार्थत्वं प्रयोजकं मदुद्भावनीयोपाधिरूपं पौरुषेयत्वं वेति । अतएव पक्षे हेतुविकल्पोऽयं न भवति, किंतु दृष्टान्ते साध्यप्रयोजकधर्मविकल्प इति दर्शयितुमेव टीकायां 'पुंवाक्यनिदर्शनेन हीति' 'पुंवाक्यानामिति' च विशेषितम् । ततः प्रथमपक्षे व्यभिचारेण दूषिते तत्र वाक्यत्वविशेषणे कृतेऽपि सिद्धान्ती पौरुषेयत्वमुपाधिं ब्रूयादिति तं पक्षं परित्यज्य तदभिमतमुपाधिं साधनव्यापकत्वेनानुपाधिं व्यवस्थापयिष्याम इति मन्यमानस्य पूर्वपक्षिणः पक्षान्तरपरिग्रहाशङ्का—अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतयेति । पौरुषेयत्वस्य सापेक्षत्वप्रयोजकत्वमाक्षिप्य तस्य वेदान्तेष्वभावेन साधनाव्यापकतयोपाधित्वोद्घाटनम्—एवं तर्हीति । वेदान्तानां भूतार्थवाक्यत्वहेतुना पौरुषेयत्वापादनेन साधनव्यापकतयाऽनुपाधित्वशङ्का—यद्युच्येतेति । तस्मात्पौरुषेयत्वेनेति तदुपसंहारवाक्येनाप्यनुपाधित्वशङ्काया एव तत्फलेन सहोपसंहारः । वेदान्तानां पौरुषेयत्वमापाद्य, उपाधेः साधनव्यापकत्वाभिरुपाधिकेन भूतार्थत्वेन सापेक्षत्वमापाद्य; नतु तदनापाद्य सोपाधिकेन भूतार्थत्वेति ॥ ततः प्रतिबन्दिग्रहणेन वेदान्तानां भूतार्थत्वेऽप्यपौरुषेयत्वोपपत्त्योपाधेः साधनाव्यापकत्वे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यत्तु—हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थ-

भामती ।

गोचरतयाऽस्यन्ताननुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन समारोपेण वा पुरुषबुद्धावनारोहात् तदर्थानां वेदान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिष्ठामहे । अत्र ब्रूमः—किं पुनरिदं कार्यमभिमतमायुष्मतः, यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् । अपूर्वमिति चेत्, हन्त कुतस्त्वमस्य लिङ्गवर्यत्वं; तेनालौकिकेन संगतिसंवेदनविरहात्, लोकानुसारतः क्रियाया एव लौकिक्याः कार्याया लिङ्गदेवगमात् । 'स्वर्गकामो यजेत' इति साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छति, यत्स्वर्गानुकूलम् । नच क्रिया क्षणभङ्गुराऽऽमुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति परिशेषाद्देवत एवापूर्वे कार्ये लिङादीनां संबन्धग्रह इति चेत्, हन्त चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसंबन्धादपूर्वकार्यत्वप्रसङ्गः । तथाच तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः । स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासत्वोपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेनात्र तदुपपादकेन । उपपादितं चापौरुषेयत्वमस्माभिर्न्यायकणिकायां, इह तु विस्तरभयान्नोक्तम् । तेन पौरुषेयत्वेऽसिद्धे भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघातः । यथानधिगतगन्तृत्वा नास्ति, येन प्रामाण्यं न स्यात्; जीवस्य ब्रह्मतया अन्यतोऽनधिगमात् । तदिदमुक्तम्—'नच परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि' इति । द्वितीयं पूर्वपक्षबीजं स्मारयित्वा दूषयति—यत्तु हेयोपादेयरहितत्वा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

यायात्म्येन । कार्ये भानान्तरायोग्यत्वस्यासिद्धत्वात्तत्परत्वेऽपि वेदान्तानां पौरुषेयत्वं संभवतीति समा साधनव्याप्तिः, ततश्च दुरपवादं वाक्यत्वादिलिङ्गकं पौरुषेयत्वमित्याशयेनाह—अत्र ब्रूम इत्यादिना । किं पुनरिति । कृतिगोचरस्य कार्यत्वे भावार्थस्यापि तत्त्वेन भानान्तरयोग्यत्वमित्यर्थः । तर्ह्यलौकिकं कार्यमिति शङ्कते—अपूर्वमिति । तर्हि भानान्तरानवगते संगतिग्रहायोगाल्लिङादीनामबोधकत्वापात इत्याह—हन्तेति । ननु यजेतेति श्रुतेः कार्यता भावतोऽपूर्वसिद्धिरिति, तत्राह—लोकानुसारत इति । स्वर्गकामपदसमभिव्याहारसंज्ञकतर्कानुगृहीतवेदादेव क्रियाविलक्षणापूर्वे लिङादीनां संबन्धग्रह इति शङ्कते—स्वर्गकाम इति । अयं तर्कोऽतिप्रसङ्गीत्याह—चैत्येति । कर्तृस्मरणात्स्पष्टदृष्टपौरुषेयत्वेन बुद्धादिवचसामकार्यार्थत्वे वेदानामपि पौरुषेयत्वस्य वाक्यत्वादिनाऽनुमितत्वादकार्यार्थत्वं समानमित्यर्थः । स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन वाक्यत्वादि सोपाधिकमित्याशङ्क्य सिद्धार्थवेदान्तेष्वपि तत्सम्मतः कार्यार्थत्वमनपेक्षतायामप्रयोजकमित्याह—अन्यतस्त्विति । वर्तमानसंप्रयोगजप्रत्यक्षस्य कार्यरूपधर्मगोचरत्वानुपपत्तेर्योगसामर्थ्यस्यापीन्द्रियविषयेष्वेवाति-

कल्पतरुपरिमलः ।

कत्वव्यवस्थापनेन भूतार्थत्वहेतुकसापेक्षत्वप्रसङ्गानुमानस्य सोपाधिकत्वप्रदर्शनपरोऽत्र ब्रूम इत्यादिग्रन्थः । अतएव—तदुपसंहारवाक्यं तेनासिद्धे पौरुषेयत्वे भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघात इति । तत्प्रतिपाद्युद्भावनपरतया व्याख्यानं युक्तमेव । प्रमाणान्तरसिद्धार्थानुवादकतया स्वप्रामाण्यसिद्धौ तत्प्रामाण्यमुखनिरीक्षकत्वं सापेक्षत्वं, पूर्वानुपूर्व्यनपेक्षपुंविशेषबुद्ध्यधीनानुपूर्वीमत्त्वं पौरुषेयत्वमिति साध्योपाध्योर्भेदः । तस्यैवेति । यस्य हेतोस्तत्प्रतिबन्धावनीयः तस्यैव व्यभिचारं तावदाहेत्यर्थः । यद्यपि दृष्टान्तीकृतेषु पुंवाक्येषु भूतार्थत्वं सापेक्षत्वप्रयोजकं न भवतीत्येतदुपपादकः प्रत्यक्षादिषु सत्यपि भूतार्थत्वे सापेक्षत्वाभाव उपाद्युद्भावनोपयोगिप्रयोजकान्तरशङ्कावसरदानार्थमिहोच्यते; तथापि स एव हेतोः पक्षे साध्यासाधकत्वसिद्ध्युपयोगी व्यभिचारोऽपीत्यभेदस्याऽनैकान्तिकत्वमाहेत्युक्तं—कार्ये भानान्तरायोग्यत्वस्यासिद्धत्वादिति । ननु वेदान्तानां कार्यपरत्वेऽपि पौरुषेयत्वानुमानं प्रसरति; कार्यत्वेऽपि भानान्तरयोग्यत्वविशेषादिति पौरुषेयत्वानुमानमुक्त्वा तत्फलमुपाधेः साधनव्यापकत्वमप्यभिधाय तत्रैवेत्यादिग्रन्थेन पुनरपि पौरुषेयत्वानुमानप्रसर एवोपसंहियते; उपाधिविधूनने निरुपाधिकेन वाक्यत्वेन सापेक्षत्वानुमानमेव तदुपसंहर्तव्यम् । सत्यम्; वाक्यत्वादिलिङ्गकं पौरुषेयत्वशब्देन पुरुषबुद्धिप्रभवत्वपरेण सापेक्षत्वमेवोक्तम् । अथवा—पौरुषेयत्वं संभवतीति पूर्ववाक्येन पौरुषेयत्वानुमानस्य बाधाभावमात्रमुक्तं, ततश्चेत्यादिग्रन्थेन तत्फलतया पौरुषेयत्वानुमानप्रवृत्तिरुक्ता, प्रागेव साधनव्याप्त्युक्तिस्तु वक्ष्यमाणानुमानफलत्वाभिप्रायेणेति वेदितव्यम् । अकार्यार्थत्वं समानमिति । निष्प्रत्यूहेन वाक्यत्वादिहेतुना पौरुषेयत्वेऽनुमिते सति भानान्तरायोग्यताऽपूर्वत्वकल्पनैव न प्रवर्तते चैत्यवन्दनादिवाक्येषु । अतस्तत्कल्पना पौरुषेयत्वप्रत्याख्यानप्रत्याशा दुराशेति भावः । स्मर्यमाणकर्तृकत्वेनेति । चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि पश्याम्यहं विशदो दिव्येन चक्षुषा सुकृतं दुष्कृतं चेति तदागमकर्तृबुद्धवचसैव कर्तृप्रतीतिरस्तीति भावः । सिद्धार्थवेदान्तेष्वपीति । यथा वेदान्तानां कार्यार्थत्वपक्षे तेषां पौरुषेयत्वानुमानं कर्तृस्मरणोपाधिना निरस्यते, तथा तेषां सिद्धार्थत्वपक्षेऽपि तच्चिरन्तनं वाक्यमित्यप्रयोजकं अकार्यार्थत्वकल्पनमित्यर्थः । कार्यरूपेति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्यमिति, नैष दोषः; हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः । देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः, ननु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभवतिः एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । नह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति । येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः

भामती ।

दिति । विध्यर्थावगमात् खलु पारंपर्येण पुरुषार्थप्रतिलम्भः । इह तु 'तत्त्वमसि' इत्यवगतिपर्यन्ताद्वाक्यार्थज्ञानाद् बाह्यानुष्ठानायासानपेक्षात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्भो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञानादिवेति । सोऽयमस्य विध्यर्थज्ञानाप्रकर्षः । एतदुक्तं भवति—द्विविधं हीप्सितं पुरुषस्य । किंचिदप्राप्तं ग्रामादि, किंचित्पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमिवावगतं, यथा स्वग्रीवावनद्धं ग्रैवेयकम् । एवं जिहासितमपि द्विविधं, किंचिद्देहीनं जिहासति, यथा वलयितचरणं फणिनं, किंचित्पुनर्हीनमेव जिहासति, यथा चरणाभरणे नूपुरे फणिनमारोपितम् । तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्तस्यागे च बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात् तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा । न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति । नहि सहस्रमपि रज्जुप्रत्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्यथयितुमीशते । समारोपिते तु प्रेप्सितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्येते प्राप्तुमिव हातुमिव । समारोपितमात्रजीविते हि ते, समारोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहन्तीति । तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्मण्यानन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धनखद्भावः 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्ताद्विवर्तते । तद्विवृत्तौ प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्तमपि शोकदुःखात्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तम्—ब्रह्मात्मावगमादेव जीवस्य सर्वक्लेशस्य सवासनस्य विपर्यासस्य । स हि छिनत्ति ग्रन्थीनतः क्लेशः; तस्य प्रकर्षेण हानात् पुरुषार्थस्य=दुःखनिवृत्ति-सुखाप्ति-लक्षणस्य सिद्धेरिति । यत्तु–'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इत्युपासनावाक्यगतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्रूपयति—देवतादिप्रतिपादनस्य तु आत्मेत्येवावन्मात्रस्य स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । यदि न विरोधः, सन्तु तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधि प्र एवेत्यत आह—ननु तथा ब्रह्मण इति । उपास्योपासकोपासनादिभेदसिद्ध्यधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि संभवतीति नोपासनाविधिशेषत्वम् । वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । स्यादेतत्—यदि विधिविरहेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि 'सोऽरोदीत्' इत्यादीनामप्यस्तु स्वतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम् । नहि हानोपादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति कृतं 'ब्रह्मिषि रज

वेदान्तकल्पतरुः ।

शयकारित्वात् धर्मस्य प्रत्यक्षता, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमेयत्वादि, नचाज्ञाते पुंसां वचनरचना संभविनीति वैदिकी रचना न पौरुषेयीति न्यायकणिकायां व्युत्पादितम् । नन्वपौरुषेयतयाऽनपेक्षत्वेप्यग्निहोत्रस्य मेषजमितिवन्मानान्तरगृहीतं हि लभमित्याशङ्क्य तत्त्वमसीति, ब्रह्मात्मभावस्येति भाष्यशेषेण परिहृतमित्याह—न चानधिगतेति । सर्वस्मिन्नुपपादितेऽर्थे भाष्यं संवादयति—तदिदमिति । सिद्धार्थत्वे सत्यपुरुषार्थनिष्ठत्वं स्यादिति द्वितीयपूर्वपक्षबीजम् । सर्वक्लेशप्रहाणादिति भाष्यस्यप्रश्नार्थमाह—सोऽयमस्येति । बाह्यानुष्ठानानपेक्षमज्ञाननिवृत्त्यानन्दाविर्भावफलमन्वयव्यतिरेकिनिदर्शनयुगलद्वयप्रदर्शनपुरःसरं ब्रह्मज्ञानस्य दर्शयति—एतदुक्तमित्यादिना । ग्रैवेयकं ग्रीवालङ्कारः । समूलघातमिति । कैषादित्वादनुप्रयोगः । सह मूलेनोपहन्तीत्यर्थः । समारोपितनिबन्धन इति । समारोपिताऽविद्या निबन्धनं यस्य जीवभावस्य स तथोक्तः । आत्मानमेव लोकं=चैतन्यम् । देवता=सगुणं ब्रह्म । आदिशब्दात् प्राणविशुद्ध्यादि गृह्यते । उपासनावाक्यैकदेशमुपास्यसमर्पकं विवनक्ति—आत्मेतीति । यदवादि पूर्वपक्षिणा न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिमन्तरेणार्थवत्तेति, तत्र किं यदि वेदान्ता विधिमन्तरेण प्रमाणं, तर्ह्यर्थवादाः किं न स्युरिति प्रतिबन्धी मता, अथवा वेदवाक्यस्य सिद्धपरस्यान्यत्रादर्शनाद्याप्त्यभावेन न वेदान्तानां सिद्धवस्तुपरत्वमिति । आद्यमर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षं संग्रहवाक्यद्वयेन—स्यादेतदित्यादिना । रुदतो यदशु अशीर्यत तद्रजतमभवत्तस्माद्रजतमदक्षिण्यमिति निन्दा । बर्हिषि बर्हिःसाध्ये यागे, रजतं न देयमिति निषेधशेष इति सिद्धान्तं दर्शयतार्थवादानां नोपेक्षाफलत्वमिति तावदाह—

कल्पतरुपरिमलः ।

कार्यं रूपयति, अनुष्ठेयं ज्ञापयति कार्यरूपः, यागाद्यनुष्ठानप्रयोजकः, तद्रूपस्वर्गादिश्रेयःसाधनत्वाकारत्वेन रूपेण यागादिर्धर्मः । अतो यागादेः स्वरूपतः प्रत्यक्षत्वेऽपि धर्मत्वाद्धारणातीन्द्रियता । यथाहुः—"श्रेयःसाधनता चेषां नित्यं वेदात्प्रतीयते । तद्रूपेण च धर्मत्वं तस्माद्वेदैकगोचरः ॥" इति । व्याप्त्यभावेनेति । वेदान्तानां सिद्धव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिपद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां न विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं दृष्टं; तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । नचानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्ष्येत । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् । अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते—यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म; तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव

भामती ।

न देयम्' इत्यादिनिषेधविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह—यद्यपीति । स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः पुरुषार्थतत्र इत्यवगतम् । तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुनरियता 'सोऽरोदीत्' इत्यादिना पदप्रबन्धेन ॥ नच वेदान्तेभ्य इव तदर्थावगममात्रादेव कश्चित्पुरुषार्थ उपलभ्यते । तेनैष पदसंदर्भः साकाङ्क्ष एवात्रे पुरुषार्थमुदीक्षमाणः । 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इत्ययमपि निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्य निन्दामपेक्षते । नह्यन्यया ततश्चेतनः शक्यो निवर्तयितुम् । तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यत्ततो निषेधविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दायां च दर्विहोमवत् सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत् । तदेवमुक्तयोः 'सोऽरोदीत्' इति च 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इति च पदसंदर्भयोर्लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परं समन्वयः, नत्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थावगमादेवानपेक्षात्परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम् । ननु विध्यसंस्पर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्गविष्यतीत्यत आह—नचानुमानगम्यमिति । अबाधितानधिगतासंदिग्धबोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां, तच्च स्वत इत्युपपादितम् । यद्यपि चैषामीदृग्बोधजनकत्वं कार्यार्थापत्तिसमधिगम्यं तथापि तद्बोधोपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते । नापीमामेवार्थापत्तिं, परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति स्वत इत्युक्तम् । ईदृग्बोधजनकत्वं च कार्ये इव विधीनां वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति दृष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति; अन्यथा नेन्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशने दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ आचार्यदेशीयानां मतमुत्थापयति—अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त इति । तथाहि—'अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया । मननादिप्रतीत्या च कार्यार्था-

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्वाध्यायेति । प्रयोजनपर्यवसायिबोधजनकत्वतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन्प्रतिबन्दीं परिहरति—न च वेदान्तेभ्य इति । ननु निषेध एव स्वनिषेधस्यानर्थहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या निन्दां कल्पयिष्यति, नेत्याह— तद्यदीति । अर्थवादादेव निन्दालाभे निषेधकस्य निषेधे निन्दायां च तात्पर्यं न कल्प्यमित्यर्थः । ननु 'सोऽरोदीदिति' वाक्ये निन्दा न भाति, किंतु भूतानुवाद इत्याशङ्क्य मुख्यार्थे प्रयोजनाभावान्निन्दा लक्ष्यत इत्याह—लक्ष्यमाणेति । द्वितीयमुद्धाव्य निषेधेति—ननु विध्यसंस्पर्शिन इत्यादिना । तच्च स्वत इत्युपपादितं न्यायकणिकायामित्यर्थः । ननु प्रमायाः कार्येण प्रमाणानां तज्जनकत्वमनुमेयं, कथं नानुमानगम्यमिति भाष्यमित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । कार्यार्थापत्त्यपरपर्यायानुमानेन मानान्तरेण वा प्रमा नोत्पद्यते, किंतूदितायां तस्यामनुमानं प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रमाणान्तरं तावदपेक्ष्यमाणं न दृश्यते । एतदर्थापत्त्यपेक्षणे दूषणमाह—नापीति । अपेक्षत इत्यनुषङ्गः । उत्पन्नायां प्रमायां प्रमाणानां प्रमाजनकत्वस्यानुमानं, ततश्च प्रमोत्पत्तिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गः । शास्त्रप्रामाण्यमनुमानगम्यत्वेन न भवतीति च भाष्यार्थो न पुनरनुमानेन ज्ञेयमिति । कार्यविरहिवेदान्तेभ्यः प्रमा यद्युत्पद्यते, तदा स्वतः परतो वेति चिन्ता, नतूत्पद्यत इत्यत आह—ईदृगिति । सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्तेभ्यः प्रमोत्पत्तिरनुभवसिद्धेत्यर्थः । यद्यनुभवसिद्धाप्यन्यत्र सिद्धार्थार्थवादादावदर्शनादपह्नूयेत, तदाऽतिप्रसङ्ग इत्याह—अन्यथेति । एवं तावत्सिद्धेर्येऽपि प्रमाणान्तरपरतन्त्राणां पौरुषेयवाक्यानामङ्गीकृत्य प्रामाण्यं वेदान्तेषु क्रियाविषयतामन्तरेण नैरपेक्ष्यपुरुषार्थपर्यवसाने न लभ्येते इति मतं, ब्रह्मात्मैक्यस्य प्रमाणान्तरागम्यत्वेन तदवगममात्रायत्तप्रबोधनलाभेन च परानुदत् । इदानीं कार्यान्वितपदार्थे पदसङ्गतिप्रहेण सिद्धं वस्तु न शब्दप्रमेयमिति वेदान्तानुपपत्तिबोधपरान् ये मन्यन्ते, तन्मतेन पूर्वपक्षमाह—अज्ञातेति । अथवा आरोपितब्रह्मभावस्य जीवस्योपास्तिपरा वेदान्ता न ब्रह्मत्वे प्रमाणमिति पूर्वः पक्षः ॥ 'अयं तु—सन्तु वेदान्ता मानं ब्रह्मात्मवस्तुनि । किंतु ज्ञानविधिद्वारेत्येष मेऽभ्युपगमः प्रतीयताम् ॥' अतएव भाष्यं यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेति । तत्र कार्यविषयाद्वाक्याद् ब्रह्मनिश्चय इति प्रतिज्ञासाधर्म्यापेक्षं, न सिद्धार्थादिति लभ्यते । तत्र हेतुः—सिद्धे पक्षुन्यज्ञातसङ्गतित्वेनेति । यत्र वृद्धप्रयुक्तशब्दविषयत्वं तत्र सङ्गतिः

कल्पतरुपरिमलः ।

सुपरलमनुमातुं न शक्यम्; वेदवाक्यलक्ष्यत्वेन व्याप्त्यभावादित्यर्थः । निन्दा न भातीति । ननु—'अश्रुजं हि यो बर्हिषि ददाति,' 'पुरास्य संवत्सराद्रुदं रुदन्तीति' वाक्यशेषेण यागे रजतदानस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वरूपा निन्दा भातीति—चेद्, न; संवत्सरात्प्राग् रोदनस्य कार्यत्वनिर्देशेन वाक्यशेषस्य पारलौकिकानिष्टानुबन्धित्वलक्षकतात्पर्यसमाश्रयणीयत्वात् ॥ सिद्धार्थव्युत्पत्त्यनुपमर्दोपमर्दाभ्यां वर्णकयोः पूर्वपक्षभेदमुक्त्वा ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वप्रतिक्षेपाप्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

ब्रह्मनिश्चयः ॥' न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति; तत्राविदितसंगतित्वात् । यत्र हि शब्दा लोकेन न प्रयुज्यन्ते, तत्र न तेषां संगतिग्रहः । नचाहेयमनुपादेयं रूपमात्रं कश्चिद्विवक्षति प्रेक्षावान्; तस्मादुभुत्सितत्वात्, अबुभुत्सितत्वावबोधने च प्रेक्षावत्ताविघातात् । तस्मात् प्रतिपित्सितं प्रतिपिपादयिषन्नयं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत् । कार्यं चावगतं तद्धेतुरिति तदेव बोधयेत् । एवंच वृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्यपरतामवगच्छति । तत्र किंचित्साक्षात्कार्याभिधायकं, किंचित्तु कार्यार्थस्यार्थाभिधायकं, नतु भूतार्थपरता पदानाम् । अपिच नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय तस्य च शब्दभावाभावानुविधानमवगम्य शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यम् । नच भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये परनरवर्तिनि किंचिल्लिङ्गमस्ति, कार्यप्रत्यये तु नरान्तरवर्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतू, इत्यज्ञातसंगतित्वाच्च ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः । अपिच वेदान्तानां वेदत्वाच्छास्त्रत्वप्रसिद्धिरस्ति । प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च संदर्भाणां शास्त्रत्वम् । यथाहुः—'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥' इति ॥ तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहतमेषां स्वरूपपरत्वम् । अपिच न ब्रह्मरूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः । नच रज्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथंचिल्लक्षणया वाक्यार्थतत्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्तिः, एवं 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यार्थावगमान्निवृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम्; श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां तादवस्थ्यात् । अपिच यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः, कस्मात् पुनः श्रवणस्योपरि मननादयः श्रूयन्ते । तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किंत्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्यपराः । तच्च कार्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्वमिति चाख्यायते । नच विषयानुष्ठानं विना तत्सिद्धिरिति स्वसिद्ध्यर्थं

वेदान्तकल्पतरुः ।

शब्दस्य गृह्यते, सिद्धेतु तद्व्यावर्तमानं स्वव्याप्यं सङ्गतिग्रहं व्यावर्तयतीत्यभिप्रेत्याह—**यत्र हीति । लोकेनेति ।** वृद्धैः प्रयोगव्यापकवक्तृविवक्षाश्रोतृप्रतिपत्तीच्छयोरभावात्सिद्धे प्रयोगाभावमाह—**नचेति । रूपमात्रं**=वस्तुमात्रम् । सर्वपदानां कार्यार्थत्वे सति पर्यायत्वमाशङ्क्याह—**तत्र किंचिदिति । कार्यार्थः**=कार्यशेषः । अत्र **प्रयोगः**—गोपदं न कार्यान्वितं गोत्वे गृहीतसंबन्धं, तत्र वृद्धैरप्रयुक्तत्वात्, तुरगपदवत् । एवं सर्वत्र सिद्धे वस्तुन्युत्तमवृद्धस्य शब्दप्रयोगाभावमुक्त्वा मध्यमवृद्धप्रवृत्तेर्व्युत्पत्तिलिङ्गभूतायास्तत्राभावाच्च तत्र न व्युत्पत्तिरित्याह—**अपिचेति ।** शास्त्रत्वेनेत्यादिहेतून्व्याचष्टे—**अपिचेत्यादिना । नच रज्जुरिति ।** नकारोऽयं 'सांसारिकधर्माणां **नच** निवृत्तिः' इति उपरि संबन्धनीयः । **यथाकथंचिदिति ।** सिद्धपदार्थसंसर्गस्य नियोगाविनाभावादिहापि मा भैषीरिति नियोगं कल्पयित्वाऽन्यपरादेव वाक्यात्सिद्धरूपार्थनिश्चय इत्यर्थः । **किंत्विति ।** आत्मप्रतिपत्तिर्विषयोऽवच्छेदको यस्य तत्तथा । **ननु** नियोगोऽपूर्वमिति प्राभाकरैर्वाक्यार्थो वर्ण्यते, स किमन्य एव कार्यान्नेत्याह—**तच्चेति ।** कार्यपरेभ्यो वेदान्तेभ्यः कथं वस्तुसिद्धिरित्याशङ्क्य विध्याक्षेपलक्षणोपादानप्रमाणादित्याह—**नचेति ।** स्वप्रतीत्युपाधित्वेन विषयस्य, स्वनिवर्तकत्वेन करणस्य, कार्यं स्वाव-

कल्पतरुपरिमलः ।

तिक्षेपाभ्यां तद्भेदं यद्यपीत्यादिभाष्यसिद्धं दर्शयति—**अथवेति । लोकेन न प्रयुज्यन्ते** इत्ययुक्तम् । पामरजने निरर्थकसिद्धार्थपदसंघातप्रयोगस्य संभावितत्वादित्याशङ्क्य लोकेनेति पदं व्याचष्टे—**वृद्धैरिति । प्रेक्षावता** उत्तमवृद्धजनेनेत्यर्थः । **पर्यायत्वमाशङ्क्येति ।** न च कार्यान्वितततदर्थविशेषपरत्वेनापर्यायत्वमुपपादयितुं शक्यम्; कार्यवाचिनि लिङादिपदे कार्यान्वितार्थान्तराभावेन कार्यान्विते पदानां शक्तिरित्युक्त्यसंभवादिति शङ्काभिप्रायः । कार्ये शक्तिरिति नियमः । तस्य नियमस्य कार्यवाचिपदानां तन्मात्रशक्त्या तदितरपदानां तदन्वितस्वस्वार्थशक्त्या च निर्वाह इति परिहाराभिप्रायः । **नियोगाविनाऽभावादिति ।** मध्यमवृद्धप्रवृत्तिलिङ्गापेक्षप्राथमिककार्यव्युत्पत्तिप्रद्दोपजीविनां पाश्चात्यव्यवहाराणाम् उपजीव्यानुसारेण कार्याविनाभावादित्यर्थः । **एतेन**—व्याकरणकोशाप्तवाक्यप्रसिद्धपदसमभिव्याहारैः सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिग्रहः संभवतीत्यपि शङ्का—**निरस्ता;** तेष्वपि प्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहानुसारेण कार्यवाचिपदाध्याहारावश्यंभावात् । **ननु 'नच रज्जुरि'**यमित्यादिर्निवृत्तिर्भवतीत्यन्तः सिद्धान्तिशङ्कानुवादग्रन्थः । तन्मध्ये कथं तदनभिमतनियोगाविनाभावोक्तिः । **नैष दोषः;** पूर्वपक्षिणापि संमतो हि दृष्टान्तीकर्तव्यः । **नच** तत्केवलसिद्धार्थपरमर्थवदिति पूर्वपक्षिणः संमतिरस्ति । तत्रापि कार्यवाचिपदाद्यध्याहाराभ्युपगमादिति पूर्वपक्ष्याशयानुसारेण **यथाकथंचिल्लक्षणयेति** टीकातद्व्याख्यानयोरवतारणाद्, रज्जुवाक्यस्य परमते कार्यपरत्वेऽपि रज्जुरियं न भुजङ्ग इति सिद्धार्थांश एव भयादिनिवृत्त्युपयोगि, नतु कुलधर्मतया परकल्पितः कार्यांश इति सिद्धार्थपरत्वमस्यादिवाक्यदृष्टान्तत्वसङ्गतिः । **टीकायां**—स्वविषयस्य करणस्येत्यत्र स्वविषयस्येति पदं व्याचष्टे—**स्वप्रतीत्युपाधित्वेन विषयस्येति ।** लिङाऽपूर्वं कार्यत्वेनाभिधेयं, कार्यत्वं च कृतिसाध्यत्वं, नचापूर्वस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वं संभवति, अतो यद्द्वारा तस्य कृतिसा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते। यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण सम-

भामती ।

तदेव कार्यं स्वविषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति । यथाच कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्यनिरूपणमिति तन्निरूपणाय तादृशमात्मानमाक्षिपति, तदेव कार्यम्। यथाहुः—'यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते=आक्षिप्यते, तदपि विधेयमिति तत्रे व्यवहारः' इति । विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतयानुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिः । आरोपितत्वाद्भावस्वन्यस्य निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात्। तस्मात्तादृगात्मप्रतिपत्तिविधिपरेभ्यो वेदान्तेभ्यस्तादृगात्मविनिश्चयः। तदेतत्सर्वमाह—यद्यपीति । विधिपरेभ्योऽपि वस्तुतत्त्वविनिश्चय इत्यत्र निदर्शनमुक्तं—यथा यूपेति । 'यूपे पशुं बध्नाति' इति बन्धनाय विनियुक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात्कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते 'खादिरो यूपो भवति, 'यूपं तक्षति' 'यूपमष्टाश्रीकरोति' इत्यादिभिर्वाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं विशिष्टसंस्थानं दारु यूप

वेदान्तकल्पतरुः ।

च्छेदकज्ञानमनिरूपणाय ज्ञायमानमात्मानमपेक्षते चेत्तर्हि न श्रौतत्वमात्मन इत्याशङ्क्य विध्याक्षिप्तस्य श्रौतत्वे गुरुसंमतिमाह—यथाहुरिति । तत्सिद्ध्यर्थं=विधेयसिद्ध्यर्थम् । उपादीयते इत्यस्य व्याख्यानम्—आक्षिप्यते इति । ज्ञानस्य प्रमात्वात्प्रत्यक्षत्वेन विधेयता, आत्मनश्च नित्यत्वात्तदयोग इत्याशङ्क्याह—विधेयता चेति । ज्ञानमिहोपासनं तच्च क्रियेत्यनुष्ठेयम् । आत्मनस्तु स्वरूपसत्ताविनिश्चितिरज्ञातज्ञप्तिर्विधेयतेति न विरोध इत्यर्थः । ननु वाग्धेनूपास्त्यादाविवारोप्यस्य विधेयधीविषयत्वं किं न स्यादत आह—आरोपितेति । ब्रह्मास्मीति ज्ञाने यादृगर्थो भाति तद्भाव आरोपितो यस्य स तथा । तस्यान्यस्य ज्ञाननिरूपकत्वे तेन प्रतिभासमानार्थेन तज्ज्ञानं निरूपितं न स्यात् । नच सत्यां गतौ युक्त आरोप इति । इयंच प्रतिपत्तिविधिविषयतयेति भाष्यस्य व्याख्या । प्रतिपत्तिविधेर्नियोगस्य विषयभूतप्रतिपत्तिं प्रत्यवच्छेद-

कल्पतरुपरिमलः ।

ध्यत्वं घटनीयं स घात्वर्थो यागदानहोमादिरनुबन्धोऽवच्छेदको विषय इति प्राभाकरैर्व्यवह्रियते । करणस्येति पदं व्याचष्टे—स्वनिर्वर्तकत्वेन करणस्येति । तदाहुः—'कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः । कार्ये संघटिताङ्गे करणत्वेन संमतः ॥' इति । न श्रौतत्वमात्मन इति । ननु आत्मानमुपासीतेति श्रुतकर्मकारकविशिष्ट्य खल्पात्तिक्रिया विधिविषयत्वेनान्वेति, कथं तर्हि श्रुतस्यात्मनः कर्मकारकस्याश्रौतत्वशङ्का? कथं च तस्य विध्याक्षिप्ततया श्रौतत्वनिर्वहणेन तत्समाधानम्? नहि गामानयेत्यत्र श्रुतस्य गोः कर्मकारकस्य पिधेहीति प्रयोगे द्वारस्येवाक्षेप्यतास्ति । उच्यते, आत्ममात्रस्य विधिविषयक्रियाकर्मतयाऽन्वयः श्रौतः, ननु भाष्योदाहृतसर्ववेदान्तसमाहृतविज्ञानानन्दादिस्वभावस्यात्मनः । तथाभूतात्मस्वरूपाभिप्राये शङ्कासमाधाने । अतएव टीकायां—तादृशमात्मानमाक्षिपतीति तादृगात्मप्रतिपत्तिविधिपरेभ्यो वेदान्तेभ्य इति चोक्तम् । ननु तादृक्स्वभावोऽपि 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिपदबोध्यः, मैवम्; कार्यान्विते पदानां व्युत्पत्तेः । कार्यान्वितार्थ एव पदसंघातोऽर्थवान् अन्यस्त्वनर्थक एव । एवंच प्राहकग्रहणदशायां विज्ञानानन्दादिस्वभावस्योपस्थितिनियोगेन सह प्रारब्धमन्विताभिधानं निर्वहति; आत्ममात्ररूपकर्मकारकावच्छिन्नोपास्तिक्रियाविषयविधौ पर्यवसिते पश्चात्पदान्तरैस्तद्विशेषणतया श्रवणस्यानुवादमात्ररूपत्वेन केवलं तत्तत्पदार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वप्रसक्तेः । तस्मादुपास्तिनियोग एव प्रथमारब्धग्राहकग्रहणनिर्वाहार्थं पूर्वं ज्ञानानन्दादि स्वभावावच्छिन्नत्वमात्मकारकस्यापाय पश्चात्तद्विशिष्टोपास्तिक्रियाविषयो भवतीत्येवं विध्याक्षेपरूपोपादानप्रमाणप्रसादलभ्यैव ज्ञानानन्दादिरूपब्रह्मैक्यस्य प्रत्यगात्मनि तात्पर्येणानिर्देश्यतारूपा विधेयता । एवमेव 'तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरुत्पत्तिसंयोगात्' (जै. सू. अ. २ पा. २ सू. २५)' इति पूर्वतन्त्राधिकरणे "सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् शुक्लानां मीहीणा"मित्यत्र पृथक्पदाभ्यां विशेषणतया श्रुतयोर्मीहिद्रव्यशुक्लगुणयोरविवक्षामाशङ्क्य प्राहकविध्याक्षेपवत्त्वात् तद्विवक्षा प्राभाकरैः समर्थिता । श्रौतत्वे इति । एवंच तद्विधेयमिति गुरुमन्वयस्य प्रथमारब्धग्राहकग्रहणनिर्वाहाय यत्किंचिद् द्वारेण विध्यन्वयितया शब्दबोध्यमित्यर्थ इति तात्पर्यम् । एवंहि विध्याक्षिप्तस्य श्रौतत्वे संमतिर्दर्शिता भवति । विध्याक्षेपरूपविधिव्यापारात्मकमुपादानं शब्दप्रमाणान्तर्भूतं, ननु पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति लौकिकवाक्यार्थज्ञानमूलश्रुतार्थापत्तिवत् शाब्दप्रमोपजीवि तदनन्तरं प्रवर्तमानं प्रमाणान्तरमिति गुरुमतमर्यादा । नन्वारोपितस्यापि विषयतया निरूपकत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्याह—नच सत्यां गताविति । गगनस्य तत्तत्कर्णपुटावच्छेदेन प्रतिपुरुषव्यवस्थितश्रोतृभाववदेकस्यैव व्यापकस्य ब्रह्मचैतन्यस्य तत्तदविद्योपाध्यवच्छेदेन प्रतिशरीरं व्यवस्थितप्रत्यगात्मभाव उपपद्यत इत्येवं गतौ सत्यां वाग्धेनुत्वादिवदारोपो न युक्त इत्यर्थः । अपूर्वदेवतेति । सौर्यादावुद्देश्यान्योपकारसाहित्याद्याधिकारविध्याक्षेप्यमौपादानिकं यद्यत्तत्त्वपूर्वं तद्विषयमिहापूर्वपदं, नत्वधिकारापूर्वविषयम्; प्रस्तुते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्प्यन्ते, तद्वत् । कुत एतत्? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः—'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्' इति । 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्' । 'तस्य ज्ञानमुपदेशः—' (जै० सू० १।१।५) 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः—' (जै० सू० १।१।२५) 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्—' (जै० सू० १।२।१) इतिच । अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्चार्थवच्छास्त्रम् । तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा

भामती ।

इति गम्यते । एवमाहवनीयादयोऽप्यवगन्तव्याः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वं शास्त्रत्वं, न स्वरूपपरत्वं, कार्य एव च संबन्धो न स्वरूपे, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितम्—प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वात् इत्यादिना तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् इत्यन्तेन । नच स्वतन्त्रं कार्यं नियोज्यमधिकारिणमनुष्ठातारमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह—सति च विधिपरत्व इति । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति सिद्धवदर्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविशेषाकाङ्क्षायां ब्रह्मबुभूषोर्नियोज्यविशेषस्य रात्रिसत्रन्यायेन प्रतिलम्भः ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

कत्वेन विषयतयेति भाष्यार्थः । एवमाहवनीयादयोऽपीति । 'यदाहवनीये जुहुतीं'ति विहिते क आहवनीय इति वीक्षायां 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते'त्यादिविधिभिः संस्कारविशिष्टोऽग्निराहवनीयो गम्यते, तथाऽपूर्वदेवतास्वर्गादिकं विधिपरेणैव शास्त्रेण समर्प्यते । श्लोकोक्तहेतुद्वयं भाष्येण साधयति—प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेति । 'तद्भूतानाम्' (जै. अ. १ पा. १ सू. २५) इति सूत्रोदाहरणेन कार्यान्वितेऽर्थे शब्दसम्प्रतिर्न सिद्ध इत्युक्तम् । 'आम्नायस्य' (जै. अ. १ पा. २ सू. १५) इत्येतद्विहायेतरवाक्यैः प्रवृत्त्यादिपरस्य शास्त्रत्वमुक्तम् । तेन तु सिद्धरूपपरस्य न शास्त्रत्वमुक्तम् । तस्य वेदस्य, कर्मावबोधो नियोगज्ञानं दृष्टं प्रयोजनं । चोदनासूत्रे (जै. अ. १ पा. १ सू. २) चोदनेति शब्देन क्रियाया नियोगस्यानुष्ठापकं वचनमाहुरिति । तत्रेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां क्रिया कार्यं, तदर्थत्वेन समाम्नायः समुच्चारणमित्यर्थः । नचेति । नियोगस्य स्वकीयत्वेन धोद्धारं नियोज्यम् अधिकारणं कर्मणि स्वामिनं, तत्रैव कर्तारम् अनुष्ठातारम् इति । नियोज्यभेदो नियोज्यविशेषः । अभूतत्वक्रम इति अभवणाद्धियोज्यसिद्धिमाशङ्क्याह—ब्रह्म वेदेति । भवतीति सिद्धरूपेणावगतस्य फलस्य साध्यत्वाभिव्यक्त्यर्थम्, एवंक्रमशब्दवाच्यनियोज्यविशेषाकाङ्क्षायां विपरिणामेन ब्रह्म बुभुक्षुर्वियादिति वाक्यार्थः स्यादित्यर्थः ॥ रात्रिसत्रेति । चतुर्थे चिन्तितम्–'क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्ष्णाजिनिः' (जै. अ. ४ पा. ३ सू. १७) । प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती'ति श्रूयते । तत्र रात्रिशब्देनायुर्ज्योतिरित्यादिवाक्यविहिताः सोमयागविशेषा उच्यन्ते । किमत्र स्वर्ग एवाधिकारिविशेषणमुत प्रतिष्ठेति संशयः । तत्रैवंकाम इत्यभवणाद्विधिशक्तिलभ्यः स्वर्ग एव विशेषणं, संदेहे हि वाक्यशेषस्वीकारः, न निश्चये । निश्चितश्चेह सर्वाभिलषितः स्वर्गो विधिसामर्थ्याद्धियोज्यविशेषणम् । या तु प्रतिष्ठाविषया श्रुतिः साऽपि लक्षणया स्वर्गपरैव कल्प्यत इति प्राप्तं । क्रतौ रात्रिसत्रादौ न प्रतिष्ठादि विवक्षितमित्येतावन्मात्रेणाङ्गत्वमिति सूत्रे प्रयाजाद्यङ्गफलार्थवादोदाहरणं, नतु तद्वत्पदार्थत्वमस्ति रात्रिसत्राणाम् । एवं प्राप्ते—उच्यते; 'फलमात्रेयो निर्देशाद्श्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्' (जै. अ. ४ पा. ३ सू. १८) प्रतिष्ठाफलस्य निर्देशात्तदेवाधिकारिविशेषणम् । यत्तु विधिशक्त्या स्वर्ग इति । तन्न; मुख्यार्थश्रुतिपदानुगुण्येन विधिशक्तौ पर्यवसितायामानुमानिकस्वर्गकल्पनाऽनवकाशात् । तस्माद्वाक्यशेषस्थमेव फलमिति । विश्वजिद्न्यायेनेति वक्ष्ये विश्वजिति

कल्पतरुपरिमलः ।

गुरुमते तस्यैव लिङर्थस्य विधितयाऽन्यविधिपरेण शास्त्रेण सिद्धभावात् । एवंकाम इत्यभवणादिति । वर्तमानापदेशात् सिद्धरूपैव प्रतिष्ठा प्रतीयते, न साध्यरूपेति तस्या अपि फलत्वं कल्प्यं, ततो वरं विश्वजिन्न्यायेन (जै. अ. ४ पा. ३ सू. १५–१६) विधिशक्त्यवगतस्वर्गफलकल्पनमिति भावः । प्रतिष्ठाफलस्य निर्देशादिति । अत्यन्ताश्रुतफलकल्पनाद्वरं श्रुताया एव प्रतिष्ठाया विपरिणामेन फलत्वकल्पनम् । तथाच यत्तदोर्व्यत्यासेन योजनया प्रतितिष्ठन्तीत्यत्र सनर्थान्तर्भावनेन च ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयुरिति वाक्यविपरिणामः कार्य इति भावः । नैमित्तिकाधिकारे इति । "यः सत्रायावगुरते स विश्वजिता यजेतेति" विहितो विश्वजिन्नैमित्तिकाधिकारः । ननु 'पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्या' (जै. अ. ४ पा. ४ सू. १९) "दर्शं वा समभिव्याहारादिति" याज्ञिकाभिमतद्वितीयपक्षानुसारेण पितृयज्ञो यदि दर्शाङ्गमिष्यते, तदा सोऽपि नियोज्याकाङ्क्षारहित्यात् स्थिरोदाहरणं न स्यादित्याशङ्कापरिहाराय तदनङ्गत्वव्यवस्थापकाधिकरणानुक्रमणं । दर्शप्रकरणपठितत्वे प्रकरणात्तदङ्गत्वमेव स्यादित्यनारभ्याधीतत्वोक्तिः । ननु "पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोती"ति कर्मणीव ऐन्द्रम्यपोऽमावास्यायामिति षष्ठेऽप्यमावास्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयते, एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयते इति युक्तम्। नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम्, कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः, इह तु भूतं नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति; तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति। नार्हत्येवं भवितुम्; कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात्। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृह० २।४।५) इति। 'य आत्माऽपहतपाप्मा—सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छान्दो० ८।७।१)। 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ० १।४।७) 'आत्मानमेव लोकमुपासीत'। (बृ० १।४।१५) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९)। इत्यादिविधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्म इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः—नित्यः सर्वज्ञः सर्व-

भामती ।

पिण्डपितृयज्ञन्यायेन तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामर्थवादस्यासमवेतार्थतयाऽत्यन्तपरोक्षा वृत्तिः स्यादिति। ब्रह्मभावस्यामृतत्वमिति 'अमृतत्वकामस्य' इत्युक्तम्। अमृतत्वं चामृतत्वादेव, न कृतकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम्, आगमविरोधादिति भावः। उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्येन विध्यविषयत्वं चोदयति—नन्विति। परिहरति—नार्हत्येवमिति। अत्र चात्मदर्शनं न विधेयम्। तद्धि दृशेरुपलब्धिवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात् प्रत्यक्षं वा। प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा। तत्र श्रावणं न विधेयं; स्वाध्यायविधिनैवास्य प्रापितत्वात्, कर्मश्रावणवत्। नापि लौकिकं प्रत्यक्षं तस्य नैसर्गिकत्वात्। नचोपनिषदात्मविषयं भावनाधेयवैशद्यं विधेयं; तस्योपासनाविधानादेव वाजिनवदनुनिष्पादितत्वात्। तस्मादौपनिषदात्मोपासनाऽमृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधीयते। 'द्रष्टव्यः'

वेदान्तकल्पतरुः ।

नैमित्तिकाधिकारे फलकल्पना कृत्वाचिन्तयेति पिण्डपितृयज्ञः स्थिरोदाहरणत्वेनोदाहृतः। असमवेतार्थतयेति। अश्रूयमाणत्वेन ब्रह्मभवनशब्देनासमवेतः स्वर्गोऽर्थस्तत्परतयेत्यर्थः। यद्यपि ब्रह्मभवनस्य फलत्वेऽप्येवंकाम इति लक्षणाऽस्तीति परोक्षवृत्तिता तुल्या; तथापि श्रुतं ब्रह्मभवनं न हीयते, हीयते तु पूर्वपक्षे। तदिदमुक्तम्—अत्यन्तेति। पिण्डपितृयज्ञन्यायोऽनुक्रम्यते। चतुर्थे एव निरणायि पितृयज्ञः-'स्वकालत्वादनङ्गं स्यात्'। (जै. अ. ४ पा. ४ सू. १९) 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ती'त्यत्रानारभ्याधीतवाक्ये श्रुतः पिण्डपितृयज्ञः कल्प्यः पुरुषार्थो वेति संशये कर्मवाच्यमावास्याशब्दसमभिव्याहारात्तदङ्गत्वम्। यद्यपि कालस्यापि साधारणोऽयं शब्दः; तथापि फलकल्पनापरिहाराय कर्मवाच्येव अतः कल्प्य इति प्राप्ते—सिद्धान्तः; कालकर्मसाधारणोऽप्यमावास्याशब्दोऽपराह्णशब्दसमानाधिकृत इह अकल्पर एव। नच साधारण्यम्; काले रूढत्वात्कर्मणि च तत्संबन्धेन लाक्षणिकत्वात्। तस्मात्कर्मसमभिव्याहाराभावाद्विश्वजिज्न्यायेन (जै. अ. ४ पा. ३ सू. १५) स्वर्गकामनियोज्यकल्पनया स्वर्गफलः पिण्डपितृयज्ञ इति। ननु ज्ञानविधिर्यदि ब्रह्मभावफलः, कथं तर्हि भाष्येऽमृतत्वकामस्येत्युक्तं? तत्राह—ब्रह्मभावश्चेति। अमृतत्वशब्देन ब्रह्मभावनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—अमृतत्वं चेति। अत्र भाष्यकारेण ब्रह्मज्ञानं विधेयमिति निर्देशाद्, द्रष्टव्य इति विध्युदाहृतेश्च प्रमाणज्ञानविध्यङ्गीकारेण पूर्वपक्ष इति भ्रमः स्यात्, तन्निवर्तयति—अत्रचेत्यादिना। दृशेरिति। द्रष्टव्य इति वाक्योपात्तदृशिधातोरुपलब्धिवचनत्वेनोपासनाऽनभिधायकत्वादित्यर्थः। स्वाध्यायविधेरर्थावबोधपर्यन्तत्वात्तेनैव श्रवणजन्यज्ञानस्य प्रापितत्वादित्यर्थः। भावनया आधेयं जन्यं वैशद्यं यस्य तत्प्रत्यक्षं तथः। वाजिनवदिति। यथाऽऽमिक्षार्थंविहितदध्यानयनाद्वाजिनमप्रयोजकमानुषङ्गिकतया जायते, एवमदृष्टरूपामृतत्वाय विहितादुपासनात्साक्षात्कारोनान्तरीयकतया जायत इति तदुत्पादनं न विधेयमित्यर्थः। चतुर्थे स्थितम्—'एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात्' (जै. अ. ४ पा. १ सू. २२)। "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति" श्रूयते। तत्र संशयः। किमामिक्षैव दध्यानयनं प्रयुञ्जीतोत वाजिनमपीति। तत्रैकस्माद्दध्यानयनात्पयसः सकाशादामिक्षावाजिनयोर्निष्पत्तेः सर्वमामिक्षादि प्रयोजकं स्यादिति प्राप्ते—सिद्धान्तः; 'संसर्गरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात्' (जै. अ. ४ पा. १ सू. २३)। अत्र हि दधिसंसृष्टं पय एव प्रकृतं देवतासंबन्धि निर्दिश्यते सा वैश्वदेवीति, न पुनस्ततो निष्पन्नं किंचित्, तत्र नयवेर्द्विकर्मकत्वात्पयसि दध्यानीयते तत्पयआनयनस्य संस्कार्यम्। संस्कार्यमेव प्रयोजकम्। संस्कृतस्य च पयस

कल्पतरुपरिमलः ।

शब्दो दृश्यत इत्याशङ्क्याह—यद्यपीति। ननु यदि प्रकृतं सा वैश्वदेवीति तत्पदेन परामर्शनीयं, 'तर्हि दध्यपि प्रकृतमिति तत्परामर्शनीयं कुतो न स्यात्? तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयं विहायामिक्षां दधिपयोभ्यां निष्पन्नं द्रव्यान्तरमङ्गीकृत्य तत्परामर्शित्वकल्पनं युक्तम्; सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वासंभवेन प्रकरिष्यमाणपरामर्शित्वस्यैव ज्योतिरित्यादौ दृष्टत्वादित्याशङ्क्याह—तत्र नयतेरिति। द्विकर्मकत्वात्पर्यन्वयि पयोऽपि कर्मैव, तत्र कस्यानयनेन किं संस्कार्यमिति संदेहे दध्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति । कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासंभवात् 'सप्तद्वीपा वसुमती' 'राजासौ गच्छती'त्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं, तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवम्, यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः, संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तेत, नतु निवर्तते; श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारिधर्मदर्शनात्, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृह० २।४।५) इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात् । तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति । अत्राभिधीयते—न, कर्म-ब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृति-

भामती ।

इत्यादयस्तु विधिसरूपा न विधय इति । तदिदमुक्तम्—तदुपासनाच्चेति । अर्थवत्तया मननाविमतीत्या चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्याख्यातः । तदेकदेशिमतं दूषयति—अत्राभिधीयते—न एकदेशिमतम् । कुतः? कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । पुण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे । तत्र मनुष्यलोकमारभ्याऽऽब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यमधिकाधिकोत्कर्षः । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमावीचिलोकात् । तच्च सर्वं कार्यं च विनाशि च ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

आमिक्षात्वात् तस्याश्च स्त्रीत्वात्स्त्रीलिङ्गमविरुद्धम् । ननु यदि दधिसंस्कृतं पय एव रूपमेदेऽप्यामिक्षा भूत्वा दध्यानयनं प्रयुञ्जीत, तर्हि वाजिनमपि दधिसंयुक्तं पय एवेति किं न प्रयुञ्जीत ? नेत्युच्यते, संसर्गरसनिष्पत्तेः; दधिसंसृष्टस्य पयसो यो रसः तस्यामिक्षायामुपलम्भात्, रूपमेदेऽपि तस्यामस्ति संसृष्टं पय इत्यनुमीयते; रूपामेदेऽपि तत्पयसोरिवैव रसमेदोपलम्भात् न वाजिने; तस्य कटुतिक्तरसत्वादिति । हेतुद्वयविवरणेन पूर्वकृतेनोत्तरग्रन्थस्य व्याख्यातत्वमाह—अर्थवत्तयेति । 'वेदान्ता यद्युपासां विदधति, विधिसंशोधिमीमांसयैव प्राच्या तर्हीरितार्था इति विफलमिदं ब्रह्मजिज्ञासनं स्यात् । अप्यत्युच्चातिनीचो जनिमृतिभयभाग्वैधधीसाध्यमोक्षः कर्मोत्थैः स्वर्गपश्वाद्यतिमधुरफलैः कोऽपराधः कृतो नः ॥' वेदान्ता यद्युपासनाविधिपराः, तर्हि विहितोपासनायाः पक्षमासादिकालमितितया तत्साध्यफलमपि सातिशयमनित्यं च स्यादतो न विधिपरत्वं वेदान्तानामिति तात्पर्यम् अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्त इत्यन्तस्य भाष्यस्य दर्शयति—पुण्यापुण्येत्यादिना । भाष्ये यद्विषया जिज्ञासेति धर्मस्य प्राचि तन्त्रे विचारितत्वोक्तिरुपासेरपि विहिताया धर्मत्वेन पुनरविचार्यत्वाय । अधर्मोऽपीत्यधर्मोक्तिः पुण्यफलभोगावसान इत्योपासिफलभोगसमाप्तावधर्मफलं भोक्तव्यमिति दर्शनाय । चोदनालक्षणत्वोक्त्यैवगवद्विहितोपासेर्धर्मत्वार्थम् । एवं शरीरवागित्यादिविशेषणानि कर्मफलवदुपासिफलस्य शरीरोपभोग्यत्वादि प्रसञ्जयितुम् । संपतत्यनेनास्मालोकादमुं लोकमिति संपातः कर्म । इष्टं श्रौतम् । पूर्तं स्मार्तं वाप्यादि । दत्तं दानमिति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

नयनेन पयः संस्कार्यमिति पयसः प्रधानकर्मत्वद्योतनाय कर्मण्यपि तस्मिन् सप्तमीप्रयोगः । यत्र प्रधानं तदेव सर्वनाम्ना परामर्शनीयम् । अतः पयःपरामर्शितच्छब्दसामानाधिकरण्यादामिक्षाशब्दो दध्यानयनेन संस्कृतस्य पयस एव वाचको, न तदुत्पन्नस्य द्रव्यान्तरस्येत्यवसीयत इत्याशयः । रूपमेदेऽपि=द्रवत्वकठिनत्वधर्ममेदेऽपि । तर्हि वाजिनमपीति । दधिसंस्कृतं पय एवामिक्षावाजिनात्मतया रूपद्वयं प्राप्तमित्यपि कल्पनोपपत्तेरामिक्षावद् वाजिनमपि पयस्त्वविशेषाद् दध्यानयनस्य प्रयोजकं भवेदेव । ततश्च वाजिनापचारे पयोन्तरमानीय दध्यानयनेन संस्कृतस्य वाजिनं निष्पादनीयमिति तात्पर्यार्थः । तस्यामस्तीति । तादात्म्येनेति शेषः । रूपामेदेऽपि=द्रवत्वधर्मामेदेऽपि । एतदुपलक्षणम् विनापि दध्यानयनम् अतिपाकेन पिण्डीभूतस्य पयसो रूपमेदेऽपि मेदाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं रसानुवृत्तेरेवामेदप्रयोजकत्वादामिक्षायामेव पयःपरामर्शितत्पदसामानाधिकरण्यं दृश्यते न वाजिने इति भावः । यद्विषया जिज्ञासेत्यादिभाष्यगतविशेषणैः प्रतीयमानवेदान्तानामुपासिविधिपरत्वे प्राचीनतन्त्रे विचारितत्वेनात्र विचारो विफलः स्यादित्युक्तिर्वेदान्ता यद्युपासामिति श्लोकपूर्वार्धेन संगृहीता, सा न क्षोदक्षमा; वैधफलविषयतया स्वर्गदेवतावद् विधिशेषैः ब्रह्मस्वरूपमात्रस्य प्राचीनतन्त्रन्यायैः कयंचित्सिद्धिसंभवेऽपि तन्निर्गुणत्वादेर्विद्यामेदामेदोपसंहाराभ्यामुपसंहारस्य विशेषस्य चैतत्तन्त्रव्युत्पादायेष्यमाणन्यायैरनिर्णयस्य ततो निर्णयालाभात्, अतोऽभ्युपगमात्रं सा युक्तिः, मूलयुक्तिस्तु श्लोकोत्तरार्धसंगृहीता मोक्षस्य सातिशयत्वानित्यत्वापत्तिरित्येतत् सूचयितुं तत्रैव भाष्यस्य तात्पर्यं दर्शयति टीकाकार इत्यवतारयति—वेदान्ता यद्युपासनाविधिपरा इति । अधर्मफलं भोक्तव्यमिति । "तद्य इह कपूयचरणा" इत्यादिश्रुत्या धर्मफलभोगानन्तरं कदाचिद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनतिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्धि फलमिव फलं; अविद्यापनयमात्रेणाविर्भावात् । एतदुक्तं भवति—त्वयाप्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्याऽऽस्थीयते । सा चोपासनाविषयस्य विधेर्न फलम्; नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्यनाद्यविद्यापिधानापनयः; तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात् । नापि विद्योदयः; तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात् । उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहकारीति चेत्, दृष्टं च सत्सु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा चित्राकारीर्यादिनियोगानामनियतनियतफलानाम् । न; गान्धर्वशास्त्रोपासनावासनाया इवापूर्वानपेक्षायाः षड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव साम्यात् । तथाचामृतीभावं प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य, नामृतत्वकामस्तत्कार्यमवबोद्धुमर्हति । अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति

वेदान्तकल्पतरुः ।

आत्यन्तिकमिति=देवदत्तस्यात्यन्तिकमशरीरत्वं देवदत्तशरीरप्रागभावासमानकालीनो देवदत्तशरीरध्वंसः, सर्वोपाधिप्रलयमयोपलक्षितं स्वरूपमिति यावत् । विधेयोपात्तिवादिनं प्रति तत्फलस्य मोक्षस्यानित्यत्वादिप्रसञ्जनमिष्टप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—एतदुक्तमिति । उपासनाविधेः फलं ब्रह्मात्मतामुतविद्यानिवृत्तिर्विद्योदयो वेति विकल्प्य क्रमेण निराकरोति—त्वयापीत्यादिना । उपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहकार्यतश्च विध्यवकाश इत्यर्थः । ऐहिकस्य मर्दनसुखवन्न विधिफलत्वमित्याशङ्क्याह—दृष्टं चेति । कारीर्यादिनियोगा इह जन्मनि नियतसस्यवृष्ट्यादिफलाः, चित्रादिनियोगफलं पश्वादि भुवि भोग्यमपीह वा जन्मान्तरे वा भवति । तत्कार्यमिति । तदपूर्वकर्तव्यत्वेनावबोद्धुं नार्हतीत्यर्थः । अपूर्वं चेन्न साक्षात्कारोपयोगि, तर्ह्युपासनाक्रियैव

कल्पतरुपरिमलः ।

धर्मफलभोगस्याप्युक्तत्वादिति भावः । इदमभ्युच्चयमात्रम्; अहंग्रहोपासनाभिस्तत्फलप्राप्तेः प्रागेव सर्वपापक्षयस्याङ्गीकृतत्वात् । देवदत्तशरीरेति । देवदत्तशरीरासमानकालीनत्वं प्रलयकालेत्पन्ने तदीयशरीरध्वंसेऽप्यस्तीति तद्वारणाय प्रागभावविशेषणम् । शरीरप्रागभावासमानकालीनत्वं चरममुक्तशरीरध्वंसादन्यत्र न संभवतीत्यव्याप्तिवारणायाद्यदेवदत्तविशेषणम् । देवदत्तमुक्तिकाले तदन्यस्यापि कस्यचित्संसारिणः संभवति देवदत्तशरीरप्रागभावासमानकालीनः शरीरध्वंस आत्यन्तिको माभूदिति द्वितीयदेवदत्तविशेषणम् । एवमपि देवदत्तस्योपान्त्यशरीरध्वंसो यद्यन्त्यशरीरोत्पत्तिकाले तदुत्पत्त्यनन्तरं वा स्यात्, तदा सोऽप्यात्यन्तिको भवेदिति तद्वारणाय शरीरतत्प्रागभावासमानकालीनत्वं विवक्षितम् । ननु—आत्यन्तिकमशरीरत्वम् इत्थं ध्वंसरूपतया निर्वक्तुमयुक्तम्; तस्य साध्यत्वेन वैधोपासनाफलत्वप्रसङ्गात्, किंतु भाष्यटीकोक्तप्रकारेण तत्फलत्वासंभवनिर्वाहाय शरीरावभासकालेऽप्यनुवर्तमानत्वन्मिथ्यात्वशरीरघटको यस्तदत्यन्ताभावत्वद्रूपो वाच्यः, अन्यथा भाष्यटीकाविरोधः स्यादिति—चेत्, उच्यते; यद्यात्यन्तिकाशरीरत्वस्य वैधफलत्वनिर्वाहायात्यन्ताभावत्वं परित्यज्य विद्योदयसमनन्तरभाविध्वंसरूपत्वं पूर्वपक्षी शङ्केत, तदाऽपि तस्य न वैधफलत्वप्रत्याशा । शरीरध्वंसमात्रस्यापुरुषार्थत्वेन शरीरस्यान्येषां चोपाधीनां ध्वंसेनोपलक्षितस्य ब्रह्मानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वात्तस्य च नित्यत्वादिति दर्शयितुं ध्वंसपक्षोऽप्युपन्यस्तः । तथैव च तात्पर्यं सर्वोपाधीत्याद्यग्रिमवाक्येन स्फुटीकृतम् । ननु—ब्रह्मानन्दस्य नित्यप्राप्तत्वेऽपि कर्णगतरुचकवद् भ्रान्त्याऽनवाप्तकल्पस्यावाप्याऽमुख्यफलत्वमभ्यवायि टीकायां, तस्य मुख्यफलत्वमप्युपपादयितुं शक्यम् 'यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके चासत्त्वं तत्तत्त्वन्यमिति'लक्षणानुसारेण । अस्ति हि विद्योदयात्प्राङ् मम निरतिशयानन्दो नास्ति न प्रत्यक्षत इति व्यवहारालम्बनं रजते रजतत्वाभाववद् भ्रान्तिसिद्धं विद्यानिवर्त्यनिरतिशयानन्दाभावरूपं तदसत्त्वम् । नच प्रतियोगिव्यधिकरणं प्राक् तदसत्त्वं यस्यास्ति तथाभूतमेव जन्यं वैधफलमिति नियमः; अतथाभूतस्यापि दुःखप्रागभावपरिपालनादेः प्रायश्चित्तादिफलत्वसंप्रतिपत्तेः, तस्माद् ब्रह्मानन्दस्य नित्यत्वेऽपि वैधोपासनाफलत्वमुपपद्यत इति तन्नित्यत्वेन तत्फलत्वाभावोपपादनं नोपपद्यत इति—चेत्, उच्यते; प्राक्सिद्धस्य फलत्वं द्वेधा, निवृत्तिप्रसक्तौ परिपात्यत्वेन वा, असत्त्वभ्रान्तौ तदपनयेन वा । तत्राद्यमेव लौकिकेन वैदिकेन वा कर्मणा भवति, द्वितीयं तु विद्यया एव । सा च विद्याऽत्राविहितोपासनया षड्जादिसाक्षात्कारवत्स्वयमेव भवतीति विध्यनपेक्षा टीकायामेवोपपादिता । तस्मात्तदुक्तमेव भ्रान्त्यानवाप्तकल्पस्य ब्रह्मानन्दस्य नोपासनाविधिफलत्वमिति । कारीर्यादिनियोगा इति । "यदि वर्षेतावलेव होतव्यं, 'यदि न वर्षेत् श्वोभूते हविर्निर्वपेत्' इत्यादिलिङ्गात् कारीरी तात्कालिकसस्यार्थवृष्टिहेतुत्वादैहिकफला । आदिशब्देन आमेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमं रसो यस्य ज्योगामयत्वमेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येवे"त्यादिश्रुतिविहितानि तच्छरीरगतव्याधिनिवृत्त्यर्थानि कर्माणि गृह्यन्ते । ज्योगामयावी=शीर्षरोगी । चित्रादिनियोगफलमिति । इदं चतुर्थे योगसिद्ध्यधिक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

हि विप्रतिषिद्धम् । नच तत्कामः क्रियामेव कार्यमवगमिष्यति नापूर्वमिति—सांप्रतम्; तस्या मानान्तरादेव तत्साधनत्वप्रतीतेर्विधेर्वैयर्थ्यात् । नचावघातादिविधितुल्यता; तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतेः । नच ब्रह्मभूयादन्यदमृतत्वमार्थवादिकं किंचिदस्ति, येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत, विश्वजिद्न्यायेन तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावात्, अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव संभवात्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य च संस्कारस्य साक्षात्कारोपजनने मनःसाचिव्यस्य च मानान्तरसिद्धत्वात्, 'आत्मेत्येवोपासीत' इति न विधिः, अपितु विधिसरूपोऽयम् । ययोपांशुयाजवाक्ये 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यः' इत्यादयो विधिसरूपा न विधय इति तात्पर्यार्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्यर्कं, तत्र श्रुतिं

वेदान्तकल्पतरुः ।

तदर्थं विधीयतां, नेत्याह—**नच तत्काम इति** । नन्ववघातवदुपास्तावप्यस्तु नियमापूर्वं, नत्याह—**नच ब्रह्मभूयादिति** । नेह परमापूर्ववन्नियमापूर्वसाध्यमस्ति; ब्रह्मभावस्य नित्यत्वादित्यर्थः । **विश्वजिन्न्यायेनेति** । 'विश्वजिता यजेते'त्याद्यश्रुताधिकारं लिङ्गप्रकरणाल्ब्धाधिकारं चोदाहरणम् । निषेधे हि सामर्थ्यात्प्रवृत्तक्रियोऽधिकारी लभ्यते, अङ्गविधिषु तु प्रकरणादिति न चिन्त्योऽधिकारः । एवं सतीह संदेहः किं नियोज्योऽध्याहियतां न वेति । तत्र लोके द्वारं द्वारमित्यादौ क्रियया विना कारकाभिधानापर्यवसानाद्युक्तोऽध्याहारः । इह तु विषयेण कार्यस्यान्विताभिधानपर्यवसानादनध्याहारे प्राप्ते, उच्यते; अत्राप्यभिधेयापर्यवसानद्वाराभिधानापर्यवसानमेव । कार्यं हि साध्यत्वेन कृतिनिरूप्यम् । नरव्यापाररूपा च कृतिः, सा च यथा स्वसाध्यत्वार्थनिरूप्यैवं स्वाश्रयनरनिरूप्या । तदेवं कृतेः कर्तापि कार्ये कृतिद्वारा संबन्धित्वेन निरूपक इति तमन्तर्भाव्यैव नियोगधीः । नचासावबुद्धाऽऽत्मनः कार्येण संबन्धं स्वतस्तेन संबध्यते । स्वसंबन्धिकार्यबोद्धा च नियोज्य इति सोऽध्याहार्य इति स्थिते चिन्ता—किं सर्वेषामध्याहारः, उत एकस्येति । तत्राविशेषात्सर्वेषामिति प्राप्ते—**उच्यते**; एकेनाकाङ्क्षाशान्तेरेकस्येति । एवं स्थिते विचारः किं यज्ञ

कल्पतरुपरिमलः ।

रणस्य द्वितीयवर्णके चिन्तितम्—तदेवं "चित्रया यजेत पशुकाम" इत्यादिविहितानां मनुष्यशरीरोपभोगयोग्यफलकानां कर्मणां किं नियमेन देहान्तरे फलम्, उत तस्मिन्देहे देहान्तरे वेत्यनियम इति संशये पूर्वपक्षः—वर्तमानदेहारम्भककर्मणां यत्फलं तदभोगार्थत्वाद्वर्तमानदेहस्य तत्फलभोगावसाने तन्नाशावश्यंभावात्, अन्त्येष्टौ दक्षिणे हस्ते जुहूं सादयतीत्यादिवाक्यैर्यज्ञपात्राणां प्रतिपत्तिविधानेन तदपेक्षचित्रायदृष्टोत्पत्तिसमनन्तरभाविफलस्य वर्तमानदेहभोग्यत्वासंभवाच्च स्वर्गजनकादृष्टवच्चित्रायदृष्टस्यापि स्वफलभोगप्रदानार्थं तद्योग्यदेहारम्भकत्वनियमाच्च नियमेन देहान्तरएव चित्रादिफलमिति । **सिद्धान्तस्तु**—ऐहिकमपि चित्रादिफलं भवत्येव; चित्रायनुष्ठानानन्तरं पश्वादिफलदर्शने तदर्थं तदतिरिक्तादृष्टकल्पनाहेत्वभावात्, अनन्तरमेव फलादर्शने देशकालादिसहकार्यपेक्षया विलम्बः कल्प्यः । तस्मिन् देहे फलदर्शने तत्फलभोगविरोधिप्रबलप्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धः कल्प्यः । प्रतिबन्धेन च तेन देहान्तरारम्भपूर्वकं तत्र फलं दातव्यमिति कल्प्यम् । वर्तमानदेहारम्भककर्मणो देशकालाद्यपेक्षया यदा न फलप्रदत्वं, तदा तस्मिन् देहे तज्जन्मकृतचित्रायदृष्टस्यापि फलप्रदत्वमुपपद्यते । पात्रप्रतिपत्तिस्तु सकलकर्मानुष्ठानसमाप्त्यनन्तरभाविलात् पुरुषार्था । फलार्थत्वेऽप्यदत्तफलकतुमात्रार्था ॥ "आहिताग्निममिभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति" श्रुतेर्दहने विनियोक्ष्यमाणानां यज्ञपात्राणां संस्कारार्था वा; अन्यथा कारीर्यादीनामैहिकफलत्वाभावप्रसङ्गात् । **एतेन**—कर्मणां फलप्रदानार्थं देहारम्भकत्वनियमोऽपि—**निरस्तः**; तस्मादामुष्मिकत्वानियमश्चित्रादिफलस्येति । **नेह परमापूर्ववदिति** । यद्यप्याचार्यमते अवघातादिनियमः प्रत्यासन्नाग्नेयाद्यवान्तरापूर्वप्रयुक्तः; तथापि गुरुमते फलवत्परमापूर्वप्रयुक्त इति तन्मतमनुसृत्य परमापूर्वेत्युक्तम् । नचावघातनियमस्य परमापूर्वप्रयुक्तत्वे तत्साधनत्वाविशेषादाज्यसाम्नाप्ययोरवघातप्रसङ्गः; तुषविमोकादिदृष्टप्रयोजनव्यवस्थया व्रीह्यादिषु तद्व्यवस्थोपपत्तेः अन्यथाग्नेयाद्यपूर्वप्रयुक्तत्वेपि तत्साधनस्रुगादिसाधारण्यप्रसङ्गानिवारणादिति भावः । विश्वजिद्न्यायं गुरुमतेनोपन्यस्यति—**विश्वजितेति । प्रवृत्तक्रियः**=प्रवृत्तचिकीर्षः । 'न कलञ्जं भक्षयेदित्या'दिनिषेधवाक्यान्यपि फलतो विधिवाक्यानि । तत्र भक्षयत्यादिधातुसमभिव्याहृतनञ्प्रतिपाद्यं भक्षणादिनिवृत्तिरूपमौदासीन्यं विषयः । तद्यद्यप्यभावार्थत्वात्स्वतः साध्यं न भवति; तथापि निषेध्योन्मुखतया प्रचलितावस्थेऽनुत्पन्नतदनुकूलस्पन्दव्यापारे पुरुषे निषेध्यचिकीर्षापनयद्वारा परिपाल्यत्वेन तत् साध्यं भवतीति तस्य नियोगविषयत्वोपपत्तिः । तत्रचार्थान्निषेध्यचिकीर्षुर्नियोज्य इति गुरुमतम् । **इह तु विषयेणेति** । नियोगगतकृतिसाध्यतारूपकार्यताघटकत्वेन विषय एव तत्प्रतीत्यनुबन्धो, नतु नियोज्यः; तदभावेऽप्यध्ययननियोगस्य प्रयाजादिनियोगानां च प्रतीतेरिति भावः । **उच्यत इति । अयमाशयः**—कार्यत्वेन प्रतीयमानो नियोगः स्वस्य कार्यताघटके विषये प्रवर्तकत्वभावः, तत्र प्रवर्तनीयं पुरुषमपेक्षते; अन्यथा प्रवर्तकत्वव्याघातात्, अन्यतः प्रवृत्ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धं धर्माख्यं, यद्विषया जिज्ञासा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' (जै० सू० १।१।१) इति सूत्रिता; अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते । ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम् । प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम् । तथाच यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं, केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं, तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्रात् 'यावत्संपातमुषित्वा' (छान्दो० ५।१०।५) इत्यसाद्गम्यते । तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तरेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथाच श्रुतिः—'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति । 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छान्दो० ८।१२।१) इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमितिचेन्न, तस्य स्वाभाविकत्वात् । 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' (काठ० १।२।२१) । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुण्ड० २।१।२) 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृह० ४।३।१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतएवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यम्-

---

भामती ।

दर्शयति—तथाच श्रुतिरिति । न्यायमाह—अतएवेति । यत्किल स्वाभाविकं तादात्म्यं, यथा चैतन्यम् । सामा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

कस्यचिन्नियोज्यस्याध्याहारः, उत स्वर्गकामस्येति । तत्राविशेषादनियम इति प्राप्ते—उच्यते; 'स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' । (जै. अ. ४ पा. ३ सू. १५) स्वर्गकाम एवाध्याहार्यः । विशेषो हि गम्यते, पुरुषाणां सुखाभिलाषित्वात् । दुःखनिवृत्तेरपि तत्रैवान्तर्भावात् । दुःखनिवृत्तिस्तु न सुखाविनाभूता । सुषुप्ते सत्यामपि तस्यां सुखजन्मादर्शनात्, अनवच्छिन्नस्य सुखस्य स्वर्गत्वात्तस्य च सर्वसुखविशेषान् प्रत्यविशिष्टत्वाद्विशेषे च मानाभावात्स्वर्ग एव नियोज्यविशेषणं स्यादिति । कृत्वाचिन्त्येयम् । यः सत्रायावगुरेत्स विश्वजिता यजेतेति सत्रप्रवृत्तस्यावगुरणोपरमे निमित्ते प्रायश्चित्ततया विहितत्वेन साधिकारत्वादिति । यत्किलेति । स्वाभाविकनित्यचैतन्यात्मकस्य ब्रह्मात्मत्वस्य साध्यत्वं व्याहतमित्यर्थः

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रयाजादिषु च प्रवृत्तिसिद्धता, तन्नियोगानां कर्तृपुरुषविशेषानपेक्षायामपि विश्वजिदादावन्यतः प्रवृत्त्यलाभात्तदपेक्षास्तीति अतस्तदध्याहारो युक्त इति । स च फलकामोऽध्याहार्यः, पुरुषाणां कामप्रदणतया तत्र प्रयुक्तिलाघवात्, निषेधवाक्येषु तु न कामी नियोज्योऽध्याहार्यः; औदासीन्यस्य परिपात्यत्वसिद्धये तत्प्रच्युतिप्रसक्त्यर्थं सामर्थ्याद् निषेध्योन्मुखस्य नियोज्यस्यावश्यं ग्राह्या तत एवाकाङ्क्षाशान्तेः । किं सर्वेषामिति । किं सर्वफलकामानामध्याहारः, उतैकफलकामस्येत्यर्थः । अन्तर्भावादिति । यस्य यदा यदवच्छेदेन सुखं, तस्य तदा तदवच्छेदेन न दुःखमित्यविनाभावादित्यर्थः । एतदुपलक्षणं—सुखस्य भावरूपत्वेन लघूपस्थितिकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनवच्छिन्नस्येति । पुत्रपश्वादेकैकविषयविशेषमात्रानवच्छिन्नस्य देशविशेषदेहविशेषभोग्यस्य संकल्पोपनतसर्वविषयप्रयुक्तस्य स्वर्गसुखस्य पुत्रपश्वादिसुखविशेषान्प्रति सामान्यरूपत्वादित्यर्थः । विशेषे मानाभावादिति । सर्वसुखविशेषानुगतसामान्यमुल्लङ्घ्य किंचिद्विषयविशेषावच्छिन्नसुखग्रहणे मानाभावादित्यर्थः । इत्थं गुरुणा निबन्धने व्याख्यातम् । प्रायः सर्वपुरुषान्प्रति स्पृहणीयत्वेनाविशिष्टत्वादिति भाष्यकारादिव्याख्या । नन्वत्र विश्वजिदधिकरणे भाष्यकारैः 'तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियत' इति पितृयज्ञवाक्यं 'यः सत्रायावगुरत' इति विश्वजिद्वाक्यं च विषयवाक्यत्वेनोदाहृतम् । तत्र द्वितीयोदाहरणमयुक्तं, विश्वजितो नैमित्तिकाधिकारत्वादित्याशङ्क्याह—कृत्वाचिन्तेति । अवगुरणोपरमे इति । उद्यमनिवृत्तावित्यर्थः । 'गुरी उद्यमन' इति धातोः कुटादित्वेन ङित्वाद्गुणाभावः । ननूद्यमनिवृत्तौ विश्वजिदित्ययुक्तम्, 'यः सत्रायेति' वाक्यात् सत्रं संकल्प्य तत्प्रयुज्ञानस्य विश्वजिदिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किंचित्परिणामिनित्यं यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते; यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनाम्, यथाच सांख्यानां गुणाः, इदं तु

भामती ।

वेकं चेदं, तस्मान्नित्यम् । परे हि द्वयीं नित्यतामाहुः—कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च । तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनित्यतेत्यत आह—तत्र किंचिदिति । परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी, तथाहि—तत्सर्वात्मना वा परिणमेदेकदेशेन वा । सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहतिः । एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा । भिन्नश्चेत् कथं तस्य परिणामः; नह्यन्यस्मिन्परिणममानेऽन्यः परिणमते, अतिप्रसङ्गात् । अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः । भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि—तदेव कारणात्मनाऽभिन्नं भिन्नं च कार्यात्मना । कटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना, भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना । नच—भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समवाय इति—युक्तम्, विरुद्धमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते, यत्तु यथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव । कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये व्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तः । तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेऽन्यतरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः । भेदे वाऽऽत्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं गवाश्ववत् । आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं, नहि भवति कुण्डं बदरमिति । नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति । सोऽयमबाधि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

भाष्ये कूटस्थनित्यमिति विशेषणं न परिणामिव्यवच्छेदाय, सिद्धान्ते तन्नित्यत्वासंमतेः; अतो वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—परे हीति । परभ्रान्तिर्व्यवच्छेद्येत्यर्थः । इदं तु पारमार्थिकमिति भाष्ये कूटस्थनित्यत्वे पारमार्थिकत्वं हेतुकृतं, तत्तदा घटेत, यदि यत्पारमार्थिकं तदविकृतमिति व्याप्तिः स्यात्, तदर्थं परिणामिनित्यस्य भ्रमसिद्धत्वमाह—परिणामीति । परिणामो हि पूर्वरूपत्यागेन रूपान्तरापत्तिः । तत्र पूर्वरूपस्य सर्वात्मना त्यागेन रूपान्तरोत्पत्तौ जातस्य प्राक्तनरूपत्वं व्याहतमतोऽनित्यत्वमित्युक्ते शङ्कते—एकदेशेति । य एकदेशो नश्यति स धर्मिणः सकाशाद्भिन्न इति पक्षे न धर्मिणः परिणामः, किंत्वेकदेशस्य स चानित्य इति न परिणामिनित्यत्वसिद्धिरित्याह—भिन्नश्चेदिति । नश्यतश्चैकदेशस्य धर्म्यभेदे सर्वात्मना वस्त्वपगमान्न नित्यत्वमित्याह—अभेदे इति । पक्षद्वयोक्तदोषपरिहारायैकमेव कार्यकारणात्मकं वस्तु तस्य कार्याकारेण परिणामित्वं, तानि च कार्याणि भिन्नानि, कारणाकारेण च नित्यत्वं तच्चाभिन्नमिति शङ्कते—भिन्नाभिन्नमिति । यत्प्रामाणविपर्ययेण विरोधेन वर्तते तत्र विरुद्धमिति संप्रत्यय इत्यनुपङ्गः । एकस्य कार्यकारणरूपेण द्वयात्मकत्वे प्रमाणमाह—कुण्डलमिति । द्विरवभासेति । हेम हेमेति वा कुण्डलं कुण्डलमिति वेत्यर्थः । अपर्यायानेकशब्दवाच्यत्वेन हेमकुण्डलयोर्भेदः सामानाधिकरण्याच्चाभेद इत्युक्ते हेमत्वस्य कुण्डलव्यक्त्याश्रितत्वाद्वा कुण्डलाकारसंस्थानस्य कनकत्वस्य चैकद्रव्याश्रितत्वेन वा सामानाधिकरण्यं नाभेदादित्याशङ्क्य व्यभिचारयति—आधारेति । आधारेति दृष्टान्ते

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रतीतिरित्याशङ्क्याह—प्रायश्चित्ततयेति । एवं हि श्रूयते—"यः सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य आत्मानमागुरते यः सत्रायागुरते स विश्वजितातिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत सर्वाभ्य एव देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य आत्मानं निष्क्रीणीत" इति । एवं निष्क्रयद्वारेण संस्तवसत्रप्रवृत्तौ न युज्यते, अतः सत्रं संकल्प्य दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धात् ततो निवृत्तस्य प्रायश्चित्ततयेदं विश्वजिद्विधानमित्यर्थः । व्यभिचारयतीति । ननु—ययोः कयोश्चिदाधाराधेयत्वेनैकाश्रितत्वेन वा सामानाधिकरण्यमिति नात्र शङ्का, येन कुण्डबदरयोश्चैत्रमैत्रयोश्च व्यभिचार उच्यते, किंत्वेकप्रवृत्तिनिमित्तस्यापरप्रवृत्तिनिमित्ताधाराश्रितत्वेन वा प्रवृत्तिनिमित्तद्वयस्याप्येकाश्रितत्वेन वा सामानाधिकरण्यमिति; तथैव ह्याचार्यैरवतारिकाप्रन्थे शङ्काभिप्रायो लिखितः, तथैव च तदभिप्रायो वर्णयितुं युक्तः; भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति प्रसिद्ध्यनुरोधात् । नच—हेमकुण्डलयोरवयवावयविनोर्भेदपक्षे हेमत्वस्य कुण्डलाश्रितत्वं हेमत्वकुण्डलत्वयोरेकाश्रितत्वं च नास्तीति—वाच्यम्; हेमत्वस्यावयवावयविवृत्तिजातित्वेन तत्सत्त्वादिति—चेत्, उच्यते; हेमावयवातिरिक्तं कुण्डलरूपम् अपरमिति द्रव्यान्तरमभ्युपगम्यते चेत् तत्पीतरूपगुरुत्वकठिनत्वरहितमेव वाय्वादिसदृशमभ्युपगन्तव्यम्; अवयवावयविगतस्य पीतरूपद्वयस्य गुरुत्वद्वैगुण्यस्य चानुपलम्भात्, घटकुड्ययोरिव कठिनद्रव्ययोरवयवावयविनोरेकत्र भूतलादौ समावेशासंभवाच्च, अवयवावयविभावानापन्नयोरेवासमावेश इति सविशेषणनियमकल्पनस्य गौरवपराहतस्याप्रामाणिकत्वात् । एवंच कुण्डले पीतरूपाभावेन तदभिव्यङ्ग्यस्य हेमत्वस्य तत्रासंभवेनैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वेत्यादेः सामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वाभ्युपगमे येन 'सुवर्णं कुण्डलमिति' सामानाधिकरण्यानिर्वाहात्तयोर्निर्वाहाय हेमकुण्डलानामाधाराधेयभावमात्रमेकाश्रितत्वमात्रं वा तत्प्रयोजकमास्थेयमित्यभिप्रेत्य टीकायां कुण्डबदरयोश्चैत्रमैत्रयोश्च व्यभिचार उक्त इति तात्पर्यम् । भेदो रूपादिवद्वा तत्प्रयोजकमास्थेयमित्यभिप्रेत्य टीकायां कुण्डबदरयोश्चैत्रमैत्रयोश्च व्यभिचार उक्त इति तात्पर्यम् । भेदो रूपादिवद्वा तत्प्रयोजकमास्थेयमित्यभिप्रेत्य भावरूप इति पक्षे स किमभेदविरुद्धत्वविरुद्धो वा । आद्ये भावाभावरूपत्वपक्षे वक्ष्यमाणं दूषणं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

तोऽसंदिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति । तथाच कार्याणां कारणात्मत्वात्, कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात्, सद्रूपेणाभेदः कार्यस्य जगतः, भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति । यथाहुः—'कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥' इति । अत्रोच्यते—कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् । परस्पराभाव इति चेत्, किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा । न चेत्, एकत्वमेवास्ति, नच भेदः । अस्ति चेद्भेद एव नाभेदः । नच भावाभावयोर्विरोधः; सहावस्थानासंभवात् । संभवे वा कटकवर्धमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः; भेदस्याभेदाविरोधात् । अपिच कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एवं कटकात्मनापि न भिद्येरन्, कटकस्य हाटकादभेदात् । तथाच हाटकमेव वस्तुसन्न कटकादयः; भेदस्याप्रतिभासनात् । अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन,

वेदान्तकल्पतरुः ।

सिद्धौ भेदाभेदौ दार्ष्टान्तिके योजयति—**तथाचेति** । लोके कार्यस्य कुण्डलादेः कारणात्मकत्वात्परमकारणस्य च सतः सर्वत्र हेमवदनुगमात् सन् घट इत्यादिप्रमाणाधिकरण्यवशेन जगतः कार्यस्य सत्ता कारणरूपेणाभेदो व्यावृत्तकार्यरूपेण च भेद इत्यर्थः । **भेद इति** । किं रूपादिवद्भावरूपो धर्मः, उतैक्याभावः । **नाद्यः**; ऐकान्तिकाभेदानिषेधात् । द्वितीयमाशङ्क्याह—**किमयं कार्येति । तत्त्वेनेति** । कटकत्ववर्धमानकत्वरूपेण तयोरितरेतराभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । कार्यस्य कारणाभेदे च सर्वकार्याणामेककार्यात्मकत्वप्रसङ्गः; एककार्यस्य सर्वकार्याभिन्नेन कारणेनाभेदादित्याह—**अपिचेति** एवमेककार्यात्मकत्वादितरकार्याणां तस्य च कारणादभेदाद्भेदासिद्धावैकान्तिकाद्वैतापात इत्याह—**तथाच हाटकत्वमेवेति** । कटकस्य हि द्वे रूपे स्तो हाटकत्वं कटकत्वं च । तत्र हाटकरूपेणास्य कुण्डलादिभिरभेद इष्ट एव, न कटकरूपेण; व्यावृत्तत्वात्तस्येति प्रस्मृतपराभिसंधिः स्वप्रक्रियया शङ्कते—**अथेति** । सिद्धान्ती तु कटकहाटकयोरभेदाद्धाटकस्य कुण्डलादिष्व-

कल्पतरुपरिमलः ।

द्वितीये दूषणमाह—**ऐकान्तिकेति** । तथाच भेदे सत्येवात्यन्ताभेदोऽपि स्यादित्यर्थः । **द्वितीयमाशङ्क्याहेति**। परस्पराभाव इति चेदिति पूर्वग्रन्थेनाशङ्क्येत्यर्थः । **तत्त्वेनाभेदप्रसङ्ग** इत्यस्य तात्त्विकाभेदप्रसङ्ग इत्यर्थो भाति, सत्तु नानिष्टः; कारणात्मना कटकवर्धमानयोरभेदाङ्गीकाराद् इत्याशङ्क्य तत्त्वेनेति पदं व्याचष्टे—**कटकत्वेति** । ननु—भावाभावयोरुभयोरपि भेदाभेदयोर्हाटकत्वकटकत्वावच्छेदभेदेन वृत्तिरभ्युपगम्यते, अतस्तयोर्न सहावस्थानासंभवः; **नच** भेदावच्छेदककटकत्वावच्छेदेन कटके वर्धमानभेदप्रसङ्गः, नापि कटकाभिन्नमुकुटे कटकत्वेनापि कटकाभेदप्रसङ्गः, नाप्यनुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्थाऽभावप्रसङ्गः, नापि हाटकत्वेनावगते कटकत्वादिना जिज्ञासाद्यनुपपत्तिः, भेदाभेदमनङ्गीकुर्वद्भिरपि ह्येकस्मिन्धर्मिणि केनचित्प्रकारेण निश्चिते तदन्यप्रकारेण जिज्ञासासंशयादिकं समर्थ्यते, अभेदवद् भेदस्याप्यभ्युपगमे का जिज्ञासानुपपत्तिः । **यत्तु** हेमनिर्णयेन कटकादीनां निर्णये तदभेदः कारणमित्यादि । **तत्र** वैपरीत्यमपि वक्तुं शक्यम् । हेमनिर्णयेन कटकादीनामनिर्णये तदभेदः कारणं तदभावादभेदादनिर्णयकार्याभाव औत्सर्गिकः प्राप्तः, स कारणस्य भेदस्य सद्भावादपोद्यत इति; अस्ति ह्यनिर्णयस्यापि निर्णयप्रतिबन्धकसद्भावाधीनं परिपाल्यत्वरूपं कार्यत्वम्, तस्मात्सर्वमिदं भेदाभेददूषणजातमयुक्तम् । युक्तत्वे वा स्वमतेऽप्येतत्प्रसज्येत; स्वमतेऽपि हि भेदाभेदाभ्यामेव सामानाधिकरण्योपपादनम्; अभेदः सत्यो भेदस्त्वाध्यस्य इति परं स्वमते विशेष उक्तः । तत्र भेदप्रतीतावभेदोपि सह प्रतीयत इत्युपगन्तव्यम्; भेदप्रतीतिमात्रेण सामानाधिकरण्योपपादनासंभवात् । तयोर्विरुद्धयोरेकत्र प्रतीतिः कथं? कथं च मुकुटे कुण्डल्यभिन्नहाटकाभिन्ने कुण्डलत्वेनापि कुण्डलाभेदो न स्यात्? कथंच हाटके प्रतीते कुण्डलादिजिज्ञासा स्यात्? अपिच अभेदः सत्यः भेदोऽप्यस्त्र इत्यर्धजरतीयमप्ययुक्तम्; सह प्रतीत्यभ्युपगमे अन्यतरबाधावश्यम्भावकल्पकाभावात्, सत्यानृतयोर्ब्रह्मतदध्यस्तप्रपञ्चयोः सिद्धान्ते तात्त्विकाभेदानङ्गीकाराच्च, तथैवारम्भणाधिकरणे (ब्र. सू. २ पा. १ सू. १४) टीकाकारैरपि वक्ष्यमाणत्वात्, इहानुपदमेव पूर्वग्रन्थे तस्मात्तेऽपि हाटकाद् भिन्ना एवेति तस्मात् ते हेम्नो भिद्यन्त इति च हाटककटकाभेदप्रतिक्षेपाच्च, तस्मात् सर्वमिदमनुपपन्नमिति—**चेत्**; **अत्र ब्रूमः**—हाटकत्वं कटकत्वं च किमेकस्मिन्वर्तते, न वा; **न चेद्** एकस्मिन्नवच्छेदनेन भेदाभेदयोर्विरुद्धयोर्वृत्तिसमर्थनं न लभ्यते । **वर्तते चेद्** किं कटकत्वं हाटकत्वादन्यदुत तदेव; **अन्यच्चेत्** प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैव सामानाधिकरण्योपपादनलाभात्तैकस्मिन्धर्मिणि अभेदवद्भेदोऽप्यङ्गीकार्यः । अतः सामानाधिकरण्योपपादनार्थम्भेदाभेदमभ्युपगच्छता प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनान्यथोपपत्तिरिहास्य हाटकत्वमेव कटकत्वं न ततोऽन्यदित्येष्टव्यमित्यभिप्रेत्य सहावस्थानासंभवादि सर्वमिदं दूषणयुक्तम् । इममेवाभिप्रायं सहावस्थानासंभवादिदूषणोक्तौ गर्भितं विस्मृत्य—अथ हाटकत्वेनैवाभेद इत्यादिसङ्ग्रन्थः प्रवृत्त इत्याचार्यैरवतारितस्य प्रस्मृतपराभिसंधिः स्वप्रक्रियया शङ्कत इति । एवं चाभेदसत्तया कुण्डलादेर्हाटकत्वापादनेऽपि न वैपरीत्यशङ्का-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पारमार्थिकं, कूटस्थनित्यं, व्योमवत्सर्वव्यापि, सर्वविक्रियारहितं, नित्यतृप्तं, निरवयवं, स्वयं-

भामती ।

तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । यदि हाटकादभिन्नः कटकः, कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तेत ? नानुवर्तते चेत्कथं हाटकादभिन्नः कटकः ? ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात्कुसुममेदाः । नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः, तस्माच्चेऽपि हाटकाद्भिन्ना एवेति । सत्तानुवृत्त्या च सर्ववस्त्वनुगमे इदमिह नेदम्, इदमस्मान्नेदम्, इदमिदानीं नेदम्, इदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात् । कस्यचित् क्वचित् कदाचित् कयंचिद्विवेकहेतोरभावात् । अपिच दूरात्कनकमित्यवगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्; कनकादभेदाच्चेषां, तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेऽप्यज्ञातास्ते । नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाताः, प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गिकः, स च कारणसत्तयाऽपोद्यते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यच्च गृह्यते तत्ततो भिद्यते, यथा करभे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभः करभात् । गृह्यमाणे च दूरतो हेम्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्माच्चे हेम्नो भिद्यन्ते । कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यम् ? इति चेत्, नह्याधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् ? न खल्वभेद ऐकान्तिकेऽनैकान्तिके चैवदुभयमुपपद्यते इत्युक्तम् । तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदोपादानैव भेदकल्पना, न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतत्त्वाद्भेदस्य, भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वात्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वात्, एकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वात्, अभेदोपादानैवानिर्वचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतम् । तथाच श्रुतिः—'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति । तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति सिद्धम् । व्योमवत् इति च दृष्टान्तः परसिद्धः; अस्मन्मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वात् । अत्रच कूटस्थनित्यम् इति निर्वर्त्यकर्मतामपाकरोति । सर्वव्यापि इति प्राप्यकर्मताम् । सर्वविक्रियारहितम्

वेदान्तकल्पतरुः ।

तुवृत्तेरभेदे कटकस्यापि तैरभेदः स्यादिति पूर्वोक्तमेव परिहारं स्मारयति—यदि हाटकादिति । कटकस्य कुण्डलादिष्वनुवृत्त्यनभ्युपगमे तेष्वनुवृत्तहाटकादभेदाभावः स्यादिति प्रतिजानीते—नानुवर्तते चेदिति । अनुवृत्ताव्यावृत्तस्य भेदे व्याप्तिमाह—येहीति । उपनयमाह—नानुवर्तन्ते इति । वर्यादितुल्यिद्धिर्दृष्टव्या । निगमयति—तस्मादिति । कुण्डलादिषु हेमानुवृत्त्या यदि तदभेदात्कटकादीनामनुगमः; तदा सत्तानुवृत्त्या सर्ववस्तूनामितरेतराभेदापत्तेर्व्यवहारपरिप्लव इत्याह—सच्चेति । इति विभागो न स्याद् इत्यस्य प्रत्येकं संबन्धः । इह क्षीरे इदं दधि नेदं तैलमिति विसर्गतदभावव्यवस्था न स्यात् । इदं पटादिकमस्मात्कुम्भ्यादिद्यते इदं कुम्भमस्मात्कुम्भ्यान्न भिद्यते इत्यसंकरो न स्यात् । इदानीं वसन्ते काले इदं कोकिलरुतमस्ति इदमम्बुदध्वानं नेति व्यवस्था न स्यात् । इदं कुम्भादि एवं कम्बुग्रीवादिप्रकारमिदं पटादि नैवमिति प्रकारसङ्करो न स्यादित्यर्थः । उक्तास्ववस्थासु हेतुमाह—कस्यचिदिति । तस्मिन्दिलपि द्रष्टव्यम् । इतश्च कार्यस्य कारणेन न वास्तवमैक्यमित्याह—अपिचेति । निश्चितकनकादभेदाच्च कुण्डलादिषु संशय इत्युक्ते संशयसंभवं भेदप्रयुक्त्या शङ्कते—अथेति । सिद्धान्तविनिगममाह—नन्विति । हेमनिर्णयेन कटकादीनां निर्णये तदभेदः कारणं, तदभावाद्भेदरूपान्निर्णयकार्याभाव औत्सर्गिकः प्राप्तः, स कारणस्याभेदस्य भावादपोद्यते, घटसामग्रीत इव तत्प्रागभावस्ततः कनकनिश्चये कटकादिनिश्चयादविनिगम एव न, किंतु वैपरीत्यनिश्चय इत्याह—तत्त्युतेति । तेषां कुण्डलादीनां जिज्ञासा तद्विषयज्ञानानि चैत्यर्थः । वस्तुतः कार्यकारणयोरभेदाभावं सप्रमाणकमुपसंहरति—तेनेति । यदि हेमकुण्डलयोर्न भेदाभेदौ, तर्हि सामानाधिकरण्यं न स्यात्, नह्यत्यन्तभेदे तद्भवति; कुण्डलकटकयोरदर्शनात् । नाप्यत्यन्ताभेदे; हेम हेमेत्यनुपलंभादिति पूर्ववायुक्तमनुवदति—कथं तर्हीति । यदि हेम्नः सकाशात् कुण्डलादीनां भेदाभेदौ, तर्हि तेषामनुवृत्तहेम्नः सकाशाद् अभेदादितरेतरव्यावृत्तिर्न स्यात्, स्याच्च हेम्नि विज्ञाते संशयः । प्रतितर्कमाह—मैवं विरोधाद्येन सामानाधिकरण्यानुपपत्तितर्कं दूषयति—अथेति । अत्यन्ताभेदे सामानाधिकरण्यादेरनुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था, माच घटिष्ट हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा, भेदानेदमते ते किं न स्याताम् इत्याशङ्क्याह—पूर्वोक्तमविनिगममुत्सर्गापवादं च स्मारयति—अनैकान्तिके चेति । एवं निर्भेदेऽनेकान्तवादिनि क्षमतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयति—तस्मादिति । विरोधादन्यतरबाधेऽप्यभेदो बाध्य इति सौगतमतमाशङ्क्याह—अभेदोपादानेति । [illegible]ः किं धर्मिप्रतियोगिनोर्व्यासज्य वर्तते, उत प्रतियोगिनमपेक्ष्य धर्मिण्येव । आद्ये धर्मिप्रतियोगिनोः प्रत्येकवर्त्येकत्वात्[illegible]त्युक्त्वा द्वितीये धर्म्यैक्यापेक्षेत्याह—एकाभावे चेति । ततः स्वसत्तायामभेदापेक्षत्वाद्भेदस्य स एवाभेदश्चेत्[illegible]र्थः । प्रतीतावपि भेदाभेदापेक्षेत्याह—नायमिति । 'मृत्तिकेति' श्रुतिः कारणमेव सत्यमित्याह, अतः—अत्यन्ता-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

इति विकार्यकर्मताम् । निरवयवम् इति संस्कार्यकर्मताम् । व्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्कारार्थोंऽशो यथा जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोऽस्ति; अनवयवत्वात्, अनंशत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थतामाह—नित्यतृप्त-

वेदान्तकल्पतरुः ।

भेदपरेति । अनंशत्वमाकारभेदराहित्यम् । नित्यतृप्तत्वादीनि श्रुत्युक्तान्येव भाष्येऽनूदितानीति नासिद्धानि; कार्यविलक्षणानधिगतविषयत्वाभात् स्वमते शास्त्रपृथक्त्वसिद्धिः अतस्तद्ब्रह्मेति भाष्ये उक्ता । प्राग्विमोक्षनित्यत्वान्नियोगायोग उक्तः;

कल्पतरुपरिमलः ।

वकाशः; अभेदे सति, अवच्छेदकभेदाभावेन भेद एव न संभवतीति तात्पर्येण प्रत्युतेत्यादिटीकातद्व्याख्यानयोः प्रवृत्तेः, स्वमते-नाभेदव्यवस्थापनं तु व्यावहारिकाभेदविषयं न तात्त्विकाभेदविषयमिति नारम्भणाधिकरण–(ब्र. अ. २ पा. १ सू. १४) विरोधः । नाप्यभेदप्रतिक्षेपकपूर्वग्रन्थविरोधः; अतएवाभेदप्रतिक्षेपको यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यत इत्यादिटीकाग्रन्थो वस्तुतः कार्यकारणयोरभेदाभावं सप्रमाणकमुपसंहरतीति भेदाभेदवाद्यभिमतवास्तवाभेदप्रतिक्षेपपरतयावतारितः । भेद-स्याध्यस्तत्वोक्तिस्तु प्रतिभासमात्रकल्पितत्वाभिप्राया । अतएवारम्भणाधिकरणटीकायां वाचा केवलमारभ्यते विकारजातं, नतु तत्त्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्रमेतद् यथा पुरुषस्य चैतन्यं, राहोः शिर इति विकल्पनामात्रमित्यारम्भणश्रुतेरर्थ उक्तः । भेदवाघावश्यम्भावोऽप्यारम्भणश्रुतिप्राप्तः, तदनुकूलन्यायमात्रमिह विरोधादन्यतरबाधादिप्रक्रियया दर्शितम् । ननु यद्युपादानहेमायतिरिक्तकटकमुकुटादिविकारभेदः कल्पनामात्रसिद्ध इति मतं, कथं तर्हि वाक्यान्वयाधिकरण-(ब्र. अ. १ पा. ४ सू. १९) टीकायां—"ननु मृद्विकारः शरावादिः शतशोऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्वबन्धना मृद्भावसाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तयितुं; तत्कस्य हेतोः; तस्यापि मृदो भिन्नस्य तात्त्विकत्वाद्, वस्तुनश्च ज्ञानेनोच्छेत्तुम-शक्यत्वादि"त्युक्तम्; उच्यते; शरावादिसंस्थानविशेषस्य व्यावहारिकसत्त्वाभिप्रायं तद्वाक्यम्, इह तूपादान एव पूर्वा-वस्थोपमर्देन तदवस्थान्तरं जायते, नतूपादानभिन्नं तदारब्धं तदागन्तुकावस्थाविशेषवदवयवि द्रव्यान्तरमस्तीत्युपादान-विकारयोः सत्येवाभेदकल्पनामात्रमित्यारम्भणाधिकरणे वक्ष्यमाणं स्मारितम् । तत्स्मारणं च भेदाभेदाभ्यां सामानाधि-करण्यमुपपादयितुं; तस्य हेमत्वकुण्डलत्वयोरुपादानरूपैकद्रव्याश्रितत्वेनोपपत्तेः, तथैवात्र तदुपपादनस्य विवक्षितत्वात् । अतएवाचार्यैर्वाक्यान्वयाधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ४ सू. १९) वक्ष्यते—"सामानाधिकरण्यं यद्भेदकुण्डलयोर्न तत्। भेदाभेदावगाहीति प्राग्वाचस्पतिनेरितम् ॥" किंतु सुवर्णकुण्डलभेदे कथं स्वर्णेन कुण्डलं कृतं सौवर्णं कुण्डलमित्यादिभे-दव्यवहार इत्याकाङ्क्षायां पुरुषस्य चैतन्यमितिवत् कल्पनामात्रसिद्धभेदालम्बनः स व्यवहार इति भेदव्यवहारमात्रोपपाद-नार्थं कृतमिति" इति सर्वमनवद्यम् । अस्मिन्संदर्भे 'कथं तर्हीति' टीकावतारिकाग्रन्थे 'न ह्यत्यन्तभेदे तद्भवति; कुण्डल-कटकयोरदर्शनादिति' कुण्डलकटकयोरत्यन्तभेदः सिद्धवत्कृत्योपन्यस्तः; तदुपन्यासो लोकदृष्ट्यनुसारेण वा भेदवादिमता-नुसारेण वा कटकत्वकुण्डलत्वावच्छेदेन भेद एव नामेदोऽपीत्यभिप्रायेण वा नेतव्यः; भेदाभेदवादिमते हाटकात्मना तयोरभेदात्, यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्त इति टीकायामपि तथैव तन्मतस्थितिप्रदर्श-नाच्च ।' सौगतमतमाशङ्क्येत्र गौतममतमिति पाठश्चेत्स निर्विशङ्कः । न्यायसूत्रकृता गौतमेन प्रत्यक्षपरीक्षायां—"नचैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात्" (न्यायसूत्र. अ. २ पा. आ. १ सू. ३०) इति घटायेकदेशसंनिकर्षे सति न तदु-पलब्धिमात्रं, तद्भिन्नस्यावयविनः सद्भावात् तस्याप्युपलब्धिरस्तीति प्रतिज्ञाय साध्यत्वादवयविनि संदेहः (न्यायसू. अ. २ आ. १ सू. ३१) इत्यवयवभिन्नोऽवयवी सिद्धो नास्तीति तत्र संदेहमुपन्यस्य, 'सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः' (न्यायसू. अ. २ आ. १ सू. ३२) 'धारणाकर्षणोपपत्तेश्चेति' (न्यायसू. अ. २ आ. १ सू. ३३) सूत्राभ्यामवयवभिन्नावयव्य-भावे परमाणूनामन्त्यावयवानामतीन्द्रियत्वात्तदाश्रितस्य गुणकर्मसामान्यादेः सर्वस्याप्यग्रहणं स्यात् । अतो गुणकर्मादिग्रहणाद् अस्ति तदाश्रयः पटादिरवयवी । तथा एकदेशधारणे कृत्स्नधारणादेकदेशाकर्षणे कृत्स्नाकर्षणाच्च सोऽस्ति; अन्यथाऽवयवानां भिन्नत्वात्कस्यचिदवयवस्य धारणाकर्षणाभ्यामन्यस्य धारणाकर्षणानुपपत्तेरित्यवयवभिन्नावयविप्रसाधनेन अवयवाभेदनि-राकरणात् । सौगतमिति पाठस्तु सौगतैरवयवेस्याने अवयवसंघातस्याभिधिकत्वात् संघातस्याश्रयवभेदाभिप्रायो योज्यः । नन्वनंशेपि संस्कारः कर्मजन्यातिशयोस्त्वित्याशङ्क्याह—अनंशत्वमिति । आकारभेदः=धर्मभेदः । 'तद् ब्रह्मे'ति वाक्ये यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुतेति विशेषणस्य तात्पर्यमाह—कार्यविलक्षणेति । स्वमते इति । पूर्वपक्षिमते तु न शास्त्र-पृथक्त्वसिद्धिः; उभयोरपि तत्रयोः कार्यविषयत्वाविशेषादिति भावः । शास्त्रपृथक्त्वसिद्धिस्तद्ब्रह्मेति भाष्ये उक्तेति पाठः अतस्तद्ब्रह्मेत्यतः शब्दः संपातायातः । टीकायां—तदेवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रिया-निष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसंजयति-तद्यदीति । नचागमबाधः; आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः । अपिच ज्ञानज-न्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याहेति केषुचित्कोशेषु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्योतिःस्वभावम् । यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते । तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च' (क० २।१४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता, तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते, अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपिच 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे (मुण्ड० २।२।८) । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चन' (तैत्ति० २।९) 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' (बृह० ४।२।४)। 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' (वाजसनेयिब्राह्मणोप० १।४।१०) 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ईशा० ७) इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति । तथा 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च'(बृह० १।४।१०) इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन्गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि' (प्र० ६।८) 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु' (छान्दो० ७।१।३) 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः' (छान्दो० ७।२६।२) इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । तथाचाचार्यप्रणीतं

भामती ।

मिति । तृष्णा दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति । क्षुद्दुःखनिवृत्तिसहितं हि सुखं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत आह—स्वयंज्योतिरिति । एवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसज्जयति—तद्यदीति । नचागमबाधः; आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः । अपिच ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह—अपिच ब्रह्म वेदेति । अविद्याद्वयप्रतिबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वम्, न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि श्रुतीरुदाहरति—त्वं हि नः पितेति । न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयः, अपित्वक्षपादाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह—तथाचाचार्यप्रणीतमिति । आचार्यश्चोक्तलक्षणः पुराणे—'आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ॥' इति । तेन हि प्रणीतं सूत्रम्—'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति । पाठापेक्षया कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यापायः, कफापाय इव कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः । जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः । मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्यपजनिवक्रमेण दृष्टेनैव संसारस्य परमं निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते । ततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः, नतु विद्याकार्यस्तज्जनितापूर्वकार्यो वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासः, नत्वक्षपादसंमतं तत्त्वज्ञानमिह संमतम् ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

इदानीं तत्साधनज्ञानस्य केवलदृष्टयर्थत्वाच्च स उच्यत इत्याह—तदेवमित्यादिना । उपपाद्य इत्यस्य निवारिका इत्याह इत्यनेन संबन्धः । एवं फलस्वभावेन नियोगाभावमुक्त्वा फलिज्ञानस्वभावेनाप्युच्यत इत्याह—अविद्याद्वयेति । स्वत इति । विहितक्रियारूपेणेत्यर्थः । न्यायसूत्रे—दोषो रागादिः । प्रवृत्तिः कर्म । क्षारोऽम्लसाम्येऽप्यम्लाद्यात्सम्पदो

कल्पतरुपरिमलः ।

पाठः । कोशान्तरेषु तु तदेव स्वप्रवेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इति पाठः । अस्मिन्पाठे उपपाद्येत्यस्य निवारिका इत्यन्वयेनिवारणक्रियायाऽन्वयः प्रतिभाति, तदन्वयो न युक्तः; नैयोगिकत्वनिवारणार्थाभिः श्रुतिभिः श्रुत्यन्तरोदाहरणपूर्वकं मोक्षफलनित्यत्वस्याप्रतिपादितत्वादित्याशङ्क्य उपपाद्येत्यस्याहेत्यनेन संबन्धमाह—उपपाद्येत्यस्येति । एवं फलस्वभावेनेति । तदेवमिति टीकावतारिकाग्रन्थे मोक्षस्य नित्यत्वेन नैयोगिकत्वासंभवस्य प्रागुपपादितस्यानुवादपूर्वकं मोक्षसाधनज्ञानस्य तात्त्विकब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाद् नैयोगिकत्वासंभव उच्यत इति तस्य टीकाग्रन्थस्य तात्पर्यमुक्तम्, इदानीं तु ब्रह्मभावप्राप्तिफलत्वं प्राप्तप्राप्तिरूपस्य तात्त्विकफलत्वाभावेन नियोगासंभवं तदेवमित्यादिग्रन्थोक्तमनूद्य फलसाधनस्य तत्त्वज्ञानस्याविद्योच्छेदद्वारब्रह्मभावेन नियोगद्वारफलत्वसंभव उच्यत इत्येवमविद्याद्वयेत्यादिटीकाऽवतार्यते । अतो न पूर्वटीकाऽवतारिकाग्रन्थे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

तदनेनाचार्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढीकृतः । स्यादेतत्—नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्तयेन्न विधिविषयो भवेत्, अपितु संपदादिरूपम् । तथाच विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं सद् विधि भविष्यति । यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वेदेवसाम्याद्विश्वान्देवान्मनसि संपाद्य मन आलम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन संपाद्यानां विश्वेषामेव देवानामनुचिन्तनम्, तेन चानन्तलोकप्राप्तिः । एवं चिद्रूपसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां संपाद्य जीवमालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्मानुचिन्तनम्, तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः । अध्यासे त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्भावस्यानुचिन्तनम्, यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' । एवं जीवमब्रह्म 'ब्रह्मेत्युपासीत' इति । क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा 'वायुर्वाव संवर्गः' 'प्राणो वाव संवर्गः' । बाह्या खलु वायुदेवता वह्न्यादीन् संवृङ्क्ते । महाप्रलयसमये हि वायुर्वह्न्यादीन्संवृज्य संहृत्यात्मनि स्थापयति । यथाह द्रविडाचार्यः 'संहरणाद्वा संवरणाद्वा सात्मीभावाद्वायुः संवर्गः' इति । अध्यात्मं च प्राणः संवर्ग इति । स हि सर्वाणि वागादीनि संवृङ्क्ते । प्रायणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संगृह्णोत्क्रामतीति । सेयं संवर्गदृष्टिर्वायौ प्राणे च दशाशागतं जगद्दर्शयति यथा, एवं जीवात्मनि बृंहणक्रियया ब्रह्मदृष्टिस्मृतत्वाय फलाय कल्पत इति । तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनादयः प्रधानकर्माणि; अपूर्वविषयत्वात्, स्तुतशस्त्रवत् । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति संस्कारो वात्मनो

वेदान्तकल्पतरुः ।

भेदमाह—**मन इति** । आरोप्यप्रधाना संपत्, अधिष्ठानप्रधानोऽध्यासः । आरोपितस्तद्भावो ब्रह्मादिभावो यस्य तन्मनआदि तथा । **वह्न्यादीनि** । इत्यादिशब्दात्सूर्यचन्द्रादयो गृह्यन्ते । **वागादीनिति** । चक्षुःश्रोत्रमनांसि संवृज्य उद्यम्य लयं गमयितुं चालयितुमेत्यर्थः । **संवरणादिति** । उद्यमनादित्यर्थः । यो हि यदुद्यच्छति तत्स्ववशतया संवृणोतीति । **सात्मीभावादिति** । साम्येन कारणात्मत्वोपगमनादित्यर्थः । यद्यपि श्रुतौ स्वापे प्राणः संवर्ग उक्तः; तथापि न्यायसाम्यात्प्रयाणस्य चात्र प्रकटत्वात्प्रायणमुदाहृतम् । अभ्यादेरुपलक्षणत्वात्सर्वाश्रयत्वं वायुप्राणयोरुपात्त्यमित्याह—**सेयमिति** । **दशाशागतं** दशदिग्गतम् । संवर्गदृष्टान्तं निगमयति—**यथेति** । दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । **बृंहणक्रियया** देहादिपरिणमनक्रियया । **आत्मदर्शनोपासनादय इति** । **दर्शनं** प्रमितिः । एतच्च प्रमाणज्ञानं विधेयमिति मतमवलम्ब्योक्तम् आदिशब्दो दृष्टान्तभूतमनआद्युपात्त्यर्थः । **स्तुतशस्त्रवदिति** । **भेदलक्षणेऽभिदधे—स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो राज्यावद्देवताभिधानत्वात्** (जै. अ. २ पा. १ सू. १३) 'आज्यैः स्तुवते' 'प्रउगं शंसतीति' स्तुतशस्त्रे समाम्नाते ।

कल्पतरुपरिमलः ।

नार्थक्यशङ्का । न खत इत्युक्तं; खत एव हि विद्याया मोक्षसाधनत्वं, नान्यायत्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—**विहितक्रियारूपेणेति** । **आरोप्यप्रधानेति** । यद्यपि बृहदारण्यकोपनिषि 'अथ संपद्' **इति संपदुपासनानामुपक्रमे**—अल्पेषु कर्मसु महतां कर्मणां तत्फलाय बुद्ध्या संपादनं संपद्, अश्वमेधादीनि महान्ति कर्माणि कृत्स्नेनानुष्ठातुमशक्यानां संभवदङ्गमात्रसाहित्येन तान्यनुतिष्ठतां तदङ्गाश्रयोपासनाविशेषैस्तत्फलसंपादनं वा संपदिति द्वेधा भाष्यकारैर्व्याख्यातम् । **वार्तिककारैरपि**—'फलवत्कर्मणां क्वापि किंचित्सामान्यसंश्रवात् । संपत्तिर्महतां संपदल्पीयःकर्मसूच्यते ॥ यदि वा तत्फलस्यैव किंचित्सामान्यवर्त्मना । संपादनं भवेत्संपदग्निहोत्रादिकर्मणि । नातिभारोऽस्ति नो बुद्धेः शास्त्रं चेत्तत्परं भवेत् । विदुषां श्रेयसेऽतोऽध्वा न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥' इति । 'अनन्तं वै मन' इति विहितविश्वेदेवोपासनाया इष्टादिषु सर्वकर्मानुसंधातुर्ब्रह्मणः तदनुसंधानकरणं मनोधिष्ठानमिति 'कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्याद्युपक्रमवशादवगतम् । अतस्तस्यापि कर्मसंबन्धः; तथापि तमर्थं सिद्धं कृत्वा संपदुपासनानामारोप्यप्राधान्यं प्रतीकोपासनानामधिष्ठानप्राधान्यं चानादिवृद्धव्यवहारसंप्रदायसिद्धमिह लिखितम् । **ननु संवरणम्** उद्यमनमिति व्याख्यानमयुक्तम्, तयोर्भेदादित्याशङ्क्य लक्षणाबीजं संबन्धमाह—**योहीति** । **ननु**—टीकायां संवृङ्क्ते इत्यस्य संवृज्य संहृत्यात्मनि स्थापयतीत्यर्थमुक्त्वा तत्र संमतिरप्युदाहृता संवरणाद्वा सात्मीभावाद्वा वायुः संवर्ग इति । तत्र संवृङ्क्ते इत्यस्य संहरणार्थत्वं तावदुपपद्यते; 'वृजि वर्जने' इति लुग्विकरणपठितादिदितो धातोरात्मनेपदिनः सिद्धस्य संवृङ्क्ते इत्यस्य वर्जयतीत्यर्थस्य संवरणे पर्यवसानोपपत्तेः, तथैव संवरणार्थकत्वमप्युपपद्यते; 'वृजि वरणे' इति रुधादिगणपठितात् परस्मैपदिनो धातोः छान्दसेन पदव्यत्ययेन संवृङ्क्ते इति रूपसिद्धेः । अस्ति च संवरणं संहृतस्योपादानेन सात्मभावापादने । किमर्थं संवरणेनोद्यमनं लक्षणीयं, मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्यभावात्—**सत्यम्**; वायुस्वभावाच्चलनमपि संभवतीति बोधनाय तात्पर्यतस्तथा व्याख्यातम् । **अभ्यादेरुपलक्षणत्वादिति** । **ननु**—'वायुरग्निसूर्यचन्द्रापः संहृत्य स्वात्मभावमापादयति' 'प्राणो वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसी'त्युक्त्वा 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतमिति' वेऽग्न्यादयो वागादयश्च वायुप्राणाभ्यां सह दशेति वाक्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यायोपबृंहितं सूत्रम्—'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' (न्या० सू० १।१।२) इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति । नचेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रूपम्, यथा 'अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेनं लोकं जयति' (बृह० ३।१।९) इति । नचाध्यासरूपम्, यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छान्दो० ३।१८।१) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छान्दो० ३।१९।१) इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः । नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं, 'वायुर्वाव संवर्गः' 'प्राणो वाव संवर्गः' (छान्दो० ४।३।१,३) इतिवत् । नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम् । संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने 'तत्त्वमसि' (छान्दो० ६।८।७) 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृह० १।४।१०) 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृह० २।५।१९) इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' (मुण्ड० २।२।८) इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् ।

भामती ।

दर्शनं विधीयते । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पवयवेक्षितमाज्यं भवति' इति समाम्नातं, प्रकरणिना च गृहीतमुपांशुयागाङ्गभूताज्यद्रव्यसंस्कारतयाऽवेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन कर्त्वङ्गभूते आत्मनि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते । 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत' (जै. अ. २ पा. १ सू. ८) इति न्यायादत आह—नचेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमिति । कुतः? संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमाज्यावेक्षणं तदङ्गभूताज्यसंस्कार इति युज्यते । नच 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि कस्यचित्प्रकरणे समाम्नातः । नचानारम्भ्याधीतमपि 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्यत्र्यभिचरितक्रतुसंबन्धजुहूद्वारेण जुहूपदं क्रतुं स्मारयद्वाक्येन

वेदान्तकल्पतरुः ।

अ.ग्रउगशब्दौ स्तोत्रशस्त्रविशेषनामनी । प्रगीतमन्त्रसाध्यं देवतादिगुणसंबन्धाभिधानं स्तोत्रम् । शस्त्रमप्रगीतमन्त्रसाध्यम् । ते किं देवताप्रकाशनाख्यसंस्त्वरार्थत्वेन गुणकर्मणी, उतापूर्वार्थत्वेन प्रधानकर्मणी इति संदेहे, गुणसंबन्धाभिधानाद्गुणिन्या देवताया अभिधानेन याज्यावत्कतूपयोगिदेवतास्मरणस्य दृष्टत्वाद्गुणकर्मत्वे प्राप्ते—सिद्धान्तः; 'अपि वा स्तुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ।' (जै. अ. २ पा. १ सू. २४) स्तुतिरिह विहिता श्रूयते 'स्तौति' 'शंसतीति' । स्तुतिश्च गुणाभिधानेन स्वरूपप्रकाशनम् । यथा विशालवक्षाः क्षत्रियुवेति । यत्राभिधानविवक्षा न तत्र स्तुतिं प्रतीमो, यथा यो विशालवक्षास्तमानयेति । तस्मात् स्तौतिशंसती श्रौतार्थत्वाभाव प्रकरणे अपूर्वोत्पत्तिं प्रति स्तोत्रशस्त्रे विदध्याताम्मिति । एवमिह्यत्मोपासनं प्रधानकर्म आत्मा भूतो भव्यशेष इति । अवेक्षितमिति निष्ठया आज्ये कर्मण्यवेक्षणं गुणीकृतम् । भाव्युपयोगमाज्यस्याह—दर्शपूर्णमासेति । पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदुत्कर्षं वारयति—प्रकरणिना चेति । प्रहणे हेतुमाह—उपांश्विति । 'सर्वस्मै वेति' वाक्यात्सर्वार्थमप्याज्यमुत्पत्तांवविहितद्रव्यकोपांशुयागाङ्गम्; आग्नेयादीनामुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरोधात् । सत्यप्यत्राज्यभागायज्ञेष्वाज्यनिवेशे न प्रधानहविष्ट्वमिति । द्रव्यसंस्कारकस्य गुणकर्मत्वे जैमिनीयसूत्रमुदाहरति—यैस्त्विति । (जै. अ. २ पा. १ सू. ८) यैरवघातादिभिर्द्रव्यं चिकीर्ष्यते, संस्कर्तुमिष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत, द्रव्ये गुणभूतं कर्म प्रतीयेतेत्यर्थः । आत्मोपास्त्यादेः संस्कारकर्मत्वं प्रकरणाद्वाक्याद्वा भवद्भवेत्, नाच इत्याह दृष्टान्तवैषम्यपूर्वकं—दर्शपूर्णमासेति । न द्वितीय इत्याह—न चानारम्भेति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

शेषे परिगणिताः, कथमग्न्यादिग्रहणं सर्वोपलक्षणं स्याद्, व्यवस्थिताग्न्यादिविषयदशसंख्योक्तिविरोधादिति—चेत्, उच्यते; 'दश सन्तस्त्वकृत'मिति दशसंख्यावत्त्वं कृतायसादृश्येन तादूप्यं चोक्तमुपजीव्यदशसंख्यावत्त्वेन 'दशाक्षरा विराडन्नं विराडि'त्यर्थवादान्तरोक्तप्रक्रियया सर्वाशागतसकलान्नरूपत्वं कृतत्वेन, 'कृतायो यथा दशसंख्यान्तर्भाववत्त्वेन तामत्तीव, एवं वायुप्राणरूपैषा दशात्मिका देवता दशसंख्यासंस्तुतं सर्वमन्नमत्तीवेति सर्वान्नात्तृत्वं चोक्तं वाक्यशेषे—'तस्मात्सर्वासु दिक्षु अन्नमेव सैषा विराडन्नादीति । एवंचेहाग्न्यादेरुपलक्षणत्वोक्तिर्वाक्यशेषतः सर्वाशागतभोग्यभोक्तृरूपसकलजगदाश्रयान्नप्राप्तेरुपलक्षणार्था । अतएव ज्योतिरधिकरणे (अ. १ पा. १ सू. २४) सकलान्नात्रादित्वरूपमिदं सार्वात्म्यं वाक्यशेषार्थमेवाचार्या वर्णयिष्यन्तीति 'पूष्णोऽहं देवयज्ययेति' पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषदेवताकेष्टिपूत्कर्षः । सर्वस्मै वेति । "सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यदुपांशुयाजाज्यमिति" वाक्याद्धौवाज्यमविहितद्रव्यकसर्वयागाङ्गं सदुपांशुयाजस्याप्यङ्गं भवतीत्यर्थः । सत्यप्यत्राज्यभागायज्ञेष्वाज्यनिवेशे न प्रधानहविष्ट्वमिति । ननु—उपांशुयाजाज्यस्यैव प्रधानह-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या । किं तर्हि ? प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रा । एवंभूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य च न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । नच विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः; 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' (केन० १।३) इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्, 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' (बृह० २।४।१३) इति च । तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति—'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (केन० १।४) इति । अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरितिचेत्, न; अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । नहि शास्त्रमिदंतया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति । किं तर्हि ? प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति । तथाच शास्त्रम्—'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' (केन०

भामती ।

यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्माऽव्यभिचरितक्रतुसंबन्धः, येन तद्दर्शनं क्रत्वङ्गं सदात्मान क्रत्वर्थं संस्कुर्यात्। तेन यद्यपि विधिस्तथापि 'सुवर्णं भार्यम्' इति वत् विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मैव; अपूर्वविषयत्वात्, न गुणकर्मेति स्थवीयस्त्वयैतद्दूषणमनभिधाय सर्वपक्षसाधारणं दूषणमुक्तम्, तदतिरोहितार्थतया न व्याख्यातम् । किंच ज्ञानक्रियाविषयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह—नच विदिक्रियेति । शङ्कते—अविषयत्व इति । ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय इति भावः । निराकरोति—न । कुतः अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वादिति । सर्वमेव

वेदान्तकल्पतरुः ।

यद्ययमिति । विधित्वाभावो हि पूर्वपक्षोपन्यासे वर्णित इति । सुवर्णं भार्यमितिवदिति । शेषलक्षणेऽभिहितम्—'अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात्' (जै. अ. ३ पा. ४ सू. २७) 'तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवती'त्यनारभ्याधीते संशयः—किं शोभनवर्णहिरण्यधारणं क्रत्वङ्गमुत पुरुषधर्मः इति । तत्र फलकल्पनाभयात्क्रतुनिवेशः; दुर्वर्ण इत्यादि त्वेवंकामशब्दविरहान्न फलपरम् । नच सत्रवद्विपरिणामः; क्रत्वङ्गत्वेन गतिसंभवात् ॥ तथाच वैदिककर्मत्वसाम्यादग्निहोत्रादिप्रकरणनिवेश इति प्राप्ते—अद्रव्यत्वाद् द्रव्यदेवतासंबन्धराहित्यान्न स्वतन्त्रं कर्म, किंतु क्रतुशेष इति सूत्रार्थः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

विष्टेऽप्याज्यभागादीनामप्याज्यं हविरिति तद्धारेणाज्यसंस्काराणामाज्यभागार्थत्वमप्यस्त्येव; 'द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात् सर्वकर्मणाम्' (जै. अ. ३ पा. ८सू. ३०) इति जैमिनिना तथा सूत्रितत्वात्, द्रव्यसंस्काराः न केवलं प्रधानार्थाः किंत्वङ्गप्रधानार्था इति निर्णयार्थं प्रवृत्तस्य 'प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य' (जै. अ. ३ पा. ७ सू. १) इत्यधिकरणस्य 'लिङ्गदर्शनाच्चे'(जै. अ. ३ पा. ७ सू. ४)तिगुणसूत्रेणाज्यसंस्काराणामाज्यभागप्रभृत्यङ्गार्थत्वमप्यस्तीत्यत्र 'ध्रुवामेवाप्रेऽभिघारयति, ततो हि प्रथमम् 'आज्यभागौ यक्ष्यन् भवती'ति ध्रौवाज्याभिघारणप्राथम्ये तद्धविष्काज्यभागप्राथम्यहेतूकरणस्य लिङ्गतयोपन्यासाच्च, तस्मादवेक्षणस्याज्यसंस्कारस्य प्रधानमात्रार्थत्वोक्तिरयुक्तेति—चेत्, उच्यते; नात्र तस्य प्रधानमात्रार्थत्वमुक्तं, किंतु टीकायामुपांशुयाजप्रहणमन्येषामप्याज्यहविष्कयागानामुपलक्षणमभिप्रेत्य । उपांशुयाजः किमित्याज्यहविष्कयागसामान्योपलक्षकतया निर्दिष्टः ? प्राथमिकत्वादाज्यभागावेव तथा निर्देशार्हावित्याशङ्क्याह, प्राधान्यादुपांशुयाजस्तथा निर्दिष्ट इत्ययमर्थः सत्यप्यत्रेत्यादिग्रन्थेन दर्शितः, अतो न दोषः । फलकल्पनाभयादिति । उपलक्षणमेतत् । पुरुषार्थत्वे हिरण्यरूपसाधनविशिष्टस्य धारणस्य विधायकं वाच्यमिति कृत्यप्रत्ययोक्तकर्मप्राधान्यभङ्गभयादित्यपि द्रष्टव्यम् । क्रतुनिवेश इति । धारणसंस्कृतस्य हिरण्यस्य विनियोगाकाङ्क्षया कल्प्य इति भावः । सत्रवद्विपरिणाम इति स्थाने सक्तुवद्विपरिणाम इति क्वचित्पाठः । हिरण्यसाधनकेन धारणेनेष्टं भावयेदिति सक्तुन्यायाद्विपरिणामे सत्यनारभ्याधीतस्य तस्य क्रतुनिवेशकल्पकाभावात् फलविशेषाकाङ्क्षायामार्थवादिकफलविपरिणामोऽपि कल्प्य इति भावः । क्रत्वङ्गत्वेन गतौ सत्यां कृत्यप्रत्ययावगतकर्मप्राधान्यभङ्गः फलविपरिणामः फलाय हिरण्यविशिष्टधारणविधिरिति त्रयमपि नाश्रयणीयमिति परिहारार्थः । नन्वनारभ्याधीतस्य कुतः क्रतुनिवेशसिद्धिः ? संस्कृतविनियोगनियमाच्चेत्, कुतः क्रतुसंबन्धावगतेः प्राक् संस्कारविधिलनिर्णयः ? तन्निर्णयेऽपि लैकिककर्मसु वा निवेशः कुतो न स्यात् ? तत्राह—वैदिककर्मत्वसाम्यादिति । 'तत्ते पयसि दध्यानयती'त्यत्र पयसः क्रतुसंबन्धात्प्रागेव दध्यानयनसंस्कार्यत्वेऽवगते पश्चात् सा वैश्वदेवीति वाक्येन संस्कृतविनियोगाकाङ्क्षापूरणं दृष्टम्, एवमिहापि धारणसंस्कार्यत्वेनावगते हिरण्ये तद्विनियोगाकाङ्क्षाप्रसूतार्थापत्त्या वैदिककर्मत्वसादृश्योपस्थितेष्वग्निहोत्रादिषु विनियोगकल्पनया तत्पूरणमिति भावः । द्रव्यदेवतेति । ननु द्रव्यदेवतासंबन्धराहित्येन धारणस्य यागत्वाद्यभाव एव सिध्येत्, ननु धारणरूपतयैव स्वतन्त्रकर्मत्वस्याभावोऽपि—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२।३) 'नदृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' 'न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' (बृह० ३।४।२) इति चैवमादि। अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः। यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं, वाचिकं, कायिकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तम्। तथा विका-

भामती।

हि वाक्यं नेदंतया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति। नहीक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदः शक्य आख्यातुम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम्। तेन प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिक एवार्थे यदा गतिरीदृशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके। अदूरविप्रकर्षेण तु कथंचित्प्रतिपादनमिहापि समानम्। त्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविद्याविलसितम्। तदस्या विषयीभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणादयस्त्रिधा विधा निवर्तन्ते। नहि पक्तुरवस्तुत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुसन्ति भवितुमर्हन्तीति। तथाहि—'विगलितपराग्वृत्त्यर्थत्वं पदस्य तदस्तदा त्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम्। तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां त्यजति सकलान्कर्तृत्वादीन्पदार्थमलान्निजान् ॥' इत्यान्तरश्लोकः। अत्रैवार्थे श्रुतीरुदाहरति—तथाच शास्त्रम्—यस्यामतमिति। प्रकृतमुपसंहरति—अतोऽविद्याकल्पितेति। परपक्षे मोक्षस्यानित्यता-

वेदान्तकल्पतरुः।

सिद्धान्तस्तु—'अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात्' (जै.अ. ३पा. ४सू. २६)। तद्धर्मः पुरुषधर्म एवं जातीयकः। यतोऽप्रकरणेऽयमाम्नातः प्रकरणाधीताद्धर्माद्विशिष्यते। नचाहवनीये जुहुतीति होमानुवादेनाहवनीयविधानवत्कत्वनुवादेन धारणं विहितं, येन साक्षाद्वाक्येन क्रतुसंबन्धि भवेत्। नाप्यव्यभिचारिक्रतुसंबन्धाश्रयद्वारा वाक्यात्पर्णमयी तावत्क्रतुमुपनिपतेत्; सुवर्णधारणस्य लोकेऽपि विद्यमानत्वेन क्रत्वव्यभिचाराभावात्। तस्माद्विनियोगभङ्गेन हिरण्यसाधनकं धारणं वाक्यशेषगतफलाय विधीयते इति पुरुषधर्म इति। एवमिहाप्यात्मसाधनकदर्शनेनामृतत्वं भावयेदिति विधानात् प्रधानकर्मतैवेति। अपूर्वं विषयो जन्यमस्येत्यपूर्वविषयम्। न केवलम् इक्षुक्षीरादिरसविशेष एवानभिधेयः प्रतीयते, अपितु सर्ववाक्यार्थोपि। तथा सति ब्रह्माप्यनभिधेयमेव वेदान्ततात्पर्यगम्यमित्याह—एवमन्यत्रापीति। गामानयेति हि वाक्ये गवानयनकर्तव्यतार्थः, सोऽपि साधारण इति न विवक्षितगवानयनं वक्ति वाक्यं, प्रकरणादिवशेन त्वर्थात्तत्सिद्धिरिति। अदूरविप्रकर्षेणेति। साक्षादनभिधानादस्ति विप्रकर्षः। स चादूरे वस्तुगतधर्मपरामर्शद्वारा वस्तुविशेषस्य लक्षणया प्रतिपादनादिति प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयति। भाष्यं व्याचक्षाणो वेदान्तानामदूरविप्रकर्षेण वस्तुबोधकत्वमुपपादयति—त्वंपदार्थोहीति। व्याप्नोतीति। यत्तदविद्याविलसितमित्यर्थः। तत् तत्र सतीत्यर्थः। अविषयीभूतोदासीनतत्पदार्थस्य प्रत्यगात्मनश्च तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येनास्य संसारिणः प्रमातृत्वाभावात्तन्निवृत्तौ प्रमित्या प्रमेयं व्याप्नोतीत्येवंभावस्य निवृत्तौ त्रयः प्रकारा निवर्तन्त इत्यर्थः। विगलितेति। विगलिता पराक्त्वेन वृत्तिर्वर्तनं यस्य स विगलितपराग्वृत्तिस्तादृशः प्रत्यक्त्वमापन्नोऽर्थो यस्य तद्विगलितपराग्वृत्त्यर्थं तस्य भावस्तत्त्वमेतत्। तदः=तत्पदस्य। तदा काले भवति। कदेत्यत आह—त्वमिति हीति। तदा तत्पदेन। एकार्थस्यैव व्याख्या विशुद्धेति। आन्तरश्लोकः= मध्यश्लोकः। परपक्षे इति। साध्यत्वेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येतानित्य एव स्यादिति भाष्येणापादितैवानित्यताऽनूद्यते, नित्येऽपि

कल्पतरुपरिमलः।

सत्यम्; धारणस्य स्वतन्त्रकर्मत्वं लक्षितयागरूपतया मुख्यधारणरूपतया वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यपक्षनिराकरणार्थत्वेनेदमद्रव्यसूत्रं (जै. अ. ३ पा. ४ सू. २७) योजितम्। द्वितीयपक्षनिराकरणं तु द्रव्यपरत्वाच्चेति। (जै. अ. ३ पा. ४ सू. २९) (द्रव्यसंयोगाच्चेति सौत्रः पाठः) तदन्तरसूत्रेण धारणस्य स्वातन्त्र्ये कृत्यप्रत्ययावगतद्रव्यप्राधान्यविरोधं दर्शयता कृतमित्यभिप्रायः। ननु—अद्रव्यसूत्रस्य द्रव्यदेवतासंबन्धराहित्येन यागत्वनिराकरणार्थतायां अद्रव्यदेवतात्वाच्च शेषः स्यादिति शबरस्वामिलिखितसूत्रस्य पाठो लिखितुं युक्तः, नत्वद्रव्यत्वादिति वार्तिककारलिखितः पाठः; तस्मिन् पाठे ह्यद्रव्यत्वाद् विधेयद्रव्याभावाद्, धारणमात्रविधानसंभवेन द्रव्यस्यापि तद्विशेषणतया विधानाभावाद्, न हिरण्यसाधनकधारणरूपस्वतन्त्रकर्मविधिरित्येव सूत्रार्थो वर्णयितुं युक्तः—सत्यम्; देवतापदयुक्तो भाष्यकारलिखितसूत्रपाठः सांप्रदायिको न भवतीति वार्तिककारैस्त्यक्तत्वात्। यथावार्तिकं सूत्रं पठित्वा तत्रैव भाष्यकारदर्शितोऽप्यर्थो योजितः। अस्मिन्नर्थे द्रव्यशब्दः संप्रदानत्वार्हदेवताऽपद्रव्यवाचीति तदभावेन द्रव्यदेवतासंयोगराहित्यरूपहेतुसिद्धिरित्यभिप्रायः। सिद्धान्तस्त्विति। नच—आधानसंस्कृताहवनीयवद्ध्यानयनसंस्कृतपयोवच्च साक्षाद्वाक्येन क्रतुसंबन्धानवगमेऽपि पर्णतावदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाभावेऽपि हिरण्यस्य श्रुतधारणकर्मत्वान्न्यायाऽनुपपत्त्याऽभिहोत्रादिषु निवेशः कल्प्यः स्यादिति—वाच्यम्; तेषु हिरण्यस्येदृशो विनियोग इति तद्विशेषकल्पनायां विनागमत्वभावेन विनायागविशेषं विना तेषु निवेशस्यानिर्वाहात्। नच येषु क्रतुषु हिरण्यविनियोगः संप्रतिपन्नः, तेषु तद्द्वारा धारणस्य निवेशः कल्प्यतामिति—वाच्यम्;

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्यत्वे च; तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । नहि दध्यादिविकार्य उत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । नचाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा; स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं; सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मणः, आकाशस्येव । नापि संस्कार्यो मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा ? न तावद्गुणाधानेन संभवति; अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयनेन; नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रियया ऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, यथादर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेन्न, क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया क्रिया, तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते । यद्यात्मा

भामती ।

आपादयति—यस्य त्विति । कार्यम्=अपूर्वं यागादिव्यापारजन्यम्, तमपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति । तयोः पक्षयोरिति । निर्वर्त्यविकार्ययोः । क्षणिकं ज्ञानमात्मेति बौद्धाः । तथाच विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्वर्त्यो मोक्षः, अन्येषां तु संसाररूपावस्थामपहाय या कैवल्यावस्थावाप्तिरात्मनः स मोक्ष इति विकार्यो मोक्षः । यथा पयसः पूर्वावस्थापहानेनावस्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति । तदेतयोः पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य; कार्यत्वात्, दधिघटादिवत् । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतेर्ब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविधिकार्या भविष्यति, तथाच प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह—नचाप्यत्वेनापीति । अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहाण्याऽविकृतदेशं प्राप्यते । तद्यथोपवेलं जलधिरतिबहलचपलकल्लोलमालापरस्पराक्षालनसमुल्लसत्फेनपुञ्जस्तबकतया विकृतः, मध्ये तु प्रशान्तसकलकल्लोलोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यमविकृतं पौतिकः पोतेन प्राप्नोति । जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं केन प्राप्यतां भेदाश्रयत्वात्प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह—स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपीति । संस्कार्यकर्मतामपाकरोति—नापि संस्कार्य इति । द्वयी हि संस्कार्यता—गुणाधानेन वा, यथा बीजपूरकुसुमस्य लाक्षारसावसेकः, तेन हि तत्कुसुमं संस्कृतं लाक्षारसवर्णं फलं प्रसूते । दोषापनयेन वा, यथा मलिनमादर्शतलं निघृष्टमिष्टकाचूर्णेनोद्धारितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद्ब्रह्मणि गुणाधानं संभवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा ? भिन्नो वा ? स्वभावश्चेद् कथमाधेयः ? तस्य नित्यत्वात् । भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । नच भेदे धर्मधर्मिभावः, गवाश्ववत् । भेदाभेदश्च व्युदस्तः; विरोधात् । तदनेनाभिसंधिनोक्तम्—अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति—नापि दोषापनयनेनेति । अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्तते, ननु ब्रह्मणि असती निवर्तनीया; नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते—स्वात्मधर्म एवेति । ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिक्रियया ऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, नतु क्रियते । एतदुक्तं भवति—नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं, संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति; शङ्कां निराकरोति—न । कुतः क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः । नाविद्या ब्रह्माश्रया, किंतु जीवे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं क्रियासंस्कार्यत्वं दूष्यते । क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्यात्, यथा निघर्षणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतः । अन्यसमवेता वा । न तावद्ब्रह्मधर्मः क्रिया; तस्याः स्वाश्रय-

वेदान्तकल्पतरुः ।

मोक्षेऽविद्यानिवृत्तिसंस्कारः कर्मसाध्य इति पक्षप्रतिक्षेपेणानित्यत्वं स्थापयितुमित्यर्थः । उपवेलं वेलायाः समीपे, विकृतः । तत्र हेतुः—अतिबहलेति । समुल्लसन्तः फेनपुञ्जस्तबका यस्य तस्य भावस्तत्ता । पोतेन दीव्यति व्यवहरतीति पौतिकः । अशुद्धिर्ब्रह्मणि सती, उतासती । प्रथमस्तु भिन्नाभिन्नविकल्पनाभ्यां निरसनीयः । चरमं निरस्यति—नत्विति । अनाद्यविद्यामलेति । शङ्कितुर्वास्तव्यविद्याऽभिमतेति । ननु नित्यशुद्धत्वादात्मनि न हेयत्वसंभव इत्युक्तं कथं शङ्काऽत आह—एतदुक्तमिति । ब्रह्मणि नाविद्या, किंतु जीवे; सा चानिर्वाच्येत्युक्तमध्यासभाष्ये । तथाविधा च ज्ञाननिरस्येत्युपास्तिर्विफलेत्यर्थः । निघर्षणव्याख्यानम्—इष्टकेति । एतच्च घात्वर्थः संयोगविभागावेवेति मतमाश्रित्य ।

कल्पतरुपरिमलः ।

'हिरण्यं हस्ते भवति', 'हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति' 'हिरण्यस्रज ऋत्विजो भवन्ती'त्यादिहिरण्यविनियोगवत्सु क्रतुषु तद्धारणस्यापि प्राप्तेः, दक्षिणारूपहिरण्यवत्स्वपि दीयमानस्य प्रतिगृह्यमाणस्य च तस्य धारणप्राप्तेः, हिरण्यार्थतया धारणविधाने सुवर्णश्रुतिवैफल्यापत्तेश्च । तस्माच्छोभनवर्णहिरण्यसाधनकधारणविधिः पुरुषार्थ इत्येव युक्तम् । एवं सतीयमेव श्रुतिः 'दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री कमण्डलुधरो द्विजः' इत्यादिपुरुषार्थहिरण्यधारणस्मृतेर्मूलं भविष्यतीति तस्या मन्त्रान्तरकल्पनागौरवमपि परिहृतं भवतीति । इत्युक्तमध्यासभाष्य इति । अन्तःकरणाद्यवच्छिन्नप्रत्यगात्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रियया विक्रियेत, अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रियाऽऽत्मनः संभवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते । ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः । न; देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् । तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिद्विद्ययाऽऽत्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिना अहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते । स च देहेन संहत एव । तेनैव ह्यहंकर्त्राऽहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते । तत्फलं च स एवा-

भामती ।

विकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् । अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति; अतिप्रसङ्गात् । नहि दर्पणे निघृष्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः । तच्चानिष्टमिति । तदा बाधनं परामृशति । अत्र व्यभिचारं चोदयति—ननु देहाश्रयेति । परिहरति—न । देहसंहतस्येति । अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाचक्षते । स च स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितस्तदभेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभूतः, अतः शरीरादिसंस्कारः शरीरादिधर्मोऽप्यात्मनो भवति; तदभेदाध्यवसायात् । यथाङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते । तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता, तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

अन्याश्रयात्विति । यद्यपि स्पन्दरूपा भावना चैत्राश्रिता दर्पणस्योपकरोति; तथापि संयोगविभागाख्यघात्यर्थद्वारा तौ च नात्मनीत्यर्थः । संयोगविभागातिरिक्तघात्यर्थपक्षेऽपि समानं, घात्यर्थस्य संयोगविभागद्वारातिशयजनकत्वात् । नचात्मनि क्रियाजन्यातिशयसंभव इति । तदा तच्छब्देन, बाध्येरन्नित्युक्तं बाधनं परामृशति, तद् अव्यवहितम् । अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येतेत्युक्तं त्वनित्यत्वं व्यवहितमिति । ननु देहादावहंविभ्रमवत एव संस्कार्यत्वमिति कथम्, स्वत एव किं न स्यात्? अत आह—अनाद्यनिर्वाच्येति । ननु नाविद्यामात्रोपहिते सुषुप्तव्यवहारसिद्धिरत आह—स्थूलेति । स्थूलसूक्ष्माणि च तानि यथाक्रमं शरीरेन्द्रियाणि । आदिशब्दात्प्राणादयः । संहतत्वमपि न तटस्थत्वेन तत्संयोगित्वं, किंतु तत्र प्रविष्टत्वमित्याह—तत्संघातेति । प्रवेशोऽपि न भेदेन प्रतिभासमानत्वेन, किंतु ऐक्याध्यासेनेत्याह—तदभेदेनेति । अङ्गरागचन्दनादिः । फलितमाह—तेनेति । देहादावैक्येनाध्यस्ते आत्मनि क्रियाऽऽरोप्यते, तज्जन्यसंस्कारश्च, अतो नान्याश्रितक्रियाफलभाक्त्वमन्यस्येति न व्यभिचार इत्यर्थः । आरोपितसंस्कारात्र फलभाक्त्वमिति शङ्कामहम्प्रत्ययस्य रूप्याद्यध्यासवैलक्षण्येन परिहरति—सांव्यवहारिकेति । स्रु प्रस्रवणे इति धातुमभिप्रेत्याह—

कल्पतरुपरिमलः ।

इदमनिदंरूपयेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधार इत्यध्यासभाष्यटीकायामुक्तमित्यर्थः । ननु घर्षणस्यादर्शगतेष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयतया व्याख्यानमयुक्तं, फलं हि तत्प्रचयः पुरुषव्यापाररूपाया घर्षणक्रियायाः, यथा तण्डुलविक्लित्तिः पचिक्रियाया इत्याशङ्क्याह—एतच्चेति । सर्वत्र फलमेव घात्यर्थः, नतु तदनुकूलव्यापारः; त्यजिगमिघात्वोः पर्यायतापत्तेः । एक एव हि पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगरूपफलद्वयस्याप्यनुकूलो व्यापारः पुरुषस्पन्दः । यद्युच्येत फलविशेषावच्छिन्नो व्यापारो घात्यर्थः, ततः पूर्वदेशं त्यजति उत्तरदेशं गच्छतीत्यर्थभेदस्त्वयोरिति, तर्ह्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्च तत्तत्फलमेव घात्यर्थोऽस्तु । नचैवं—सति पचेर्विक्लित्त्यर्थतायां विक्लित्त्युदयात्प्राक् पचतीति वर्तमानप्रयोगो न स्यात्, न स्याच्च तण्डुलान् पचतीति तण्डुलानां कर्मतया निर्देशः, घात्यर्थरूपविक्लित्तिक्रियाजन्यस्य तण्डुलेषु फलान्तरस्याभावात् परसमवेतत्वाभावाच्चेति—वाच्यम्; घात्यर्थरूपफलानुकूलव्यापारस्याख्यातार्थत्वाङ्गीकारेण पचतीति लडर्थस्य वर्तमानत्वस्यैकप्रत्ययोपपत्ते तस्मिन्नन्वयोपपत्तेः । तज्जन्यविक्लित्तिरूपफलभागित्वेन तण्डुलानां कर्मतया निर्देशोपपत्तेश्चेति मण्डनाचार्याणां मतमनुसृत्य संयोगविभागरूपस्य फलस्य घर्षतिघात्यर्थत्वमुक्तमिति भावः । ननु फलस्य घात्यर्थत्वे विक्लित्त्युदयात् प्राक् पाको वर्तत इति प्रयोगो न स्यात्; तत्र पचिघातोरुपरि तदर्थविक्लित्त्यनुकूलव्यापारवाचकस्यार्थत्वे विक्लित्त्युदयात् प्राक् पाको वर्तत इति प्रयोगो न स्यात्; तत्र पचिघातोरुपरि तदर्थविक्लित्त्यनुकूलव्यापारवाचकस्याख्यातस्याभावात्, तत्तत्फलानुकूलव्यापारसामान्यरूपेणाख्यातार्थत्वे च पचति यजतीत्यादावधःसंतापनद्रव्यत्यागादिव्यापारविशेषप्रतीतिर्न स्यात्; तत्र तत्राधःसंतापनादिव्यापारविशेषस्यापि तदर्थतायामाख्यातस्य नानार्थत्वं स्यात्; तस्मात् तत्तद्व्यापारविशेष एव घात्यर्थः, त्यजिगम्योरपर्यायता तु फलस्योपलक्षणतयाप्युपपद्यत इति मन्यमानानामन्येषां मते कथमिहोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—संयोगविभागातिरिक्तेति । दर्पणेष्टकाचूर्णसंयोगविभागफलकः पुरुषव्यापारो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जाति; 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति मन्त्रवर्णात् । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' (कठ० १।३।४) इति च । तथाच 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' (श्वेता० ६।११) इति, 'स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्' (ईशा० ८) इति चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मण दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्माच्च संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियाऽनुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न; वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा, यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा-'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं

भामती ।

तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति । सनिदर्शनं तु शेषमध्यासभाष्य एव कृतव्याख्यानमिति नेह व्याख्यातम् । तयोरन्यः पिप्पलमिति । अन्यो जीवात्मा । पिप्पलं कर्मफलम् । अनश्नन्नन्य इति । परमात्मा । संहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः—आत्मेन्द्रिय इति । अनुपहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरौ मन्त्रौ पठति—एको देव इति । शुक्रं दीप्तिमत् । अव्रणं दुःखरहितम् । अस्नाविरं अविगलितम्, अविनाशीति यावत् । उपसंहरति—तस्मादिति । ननु मा भूचिर्वर्त्यादिकर्मवाचतुष्टयी, पञ्चमी तु क्वचित् विधा भविष्यति, यया मोक्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत आह—अतोऽन्यदिति । एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति । एतदुक्तं भवति—चतसृणां विधानां मध्येऽन्यतमतया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाद्व्यावर्तमाना, व्यापकानुपलब्ध्या मोक्षस्य क्रियाफलत्वं व्यावर्तयतीति । तस्मिं मोक्षो क्रियैव नास्ति, तथाच तदर्थानि शास्त्राणि तदर्थाश्च प्रवृत्तयोऽनर्थकानीत्यत उपसंहारव्याजेनाह—तस्माज्ज्ञानमेकमिति । अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कस्मान्न विधिगोचरा? कस्माच्च तस्याः फलं निर्वर्त्यादिव्यन्यतमं न मोक्षः ? इति चोदयति—ननु ज्ञानमिति । परिहरति—न । कुतः ? वैलक्षण्यात् । अयमर्थः-सत्यं ज्ञानं मानसी क्रिया, नत्वियं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति; तस्य स्वयंप्रकाशतया विधिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्युक्तम् । तदेतस्मिन्वैलक्षण्ये स्वित एव वैलक्षण्यान्तरमाह—क्रिया हि नाम सेति । यत्र विषये वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते । यथा देवतासंप्रदानकहविर्ग्रहणे देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यानक्रिया । यथावा योषिति अग्निवस्त्वनपेक्षाऽग्निबुद्धिर्या सा क्रिया हि नामेति योजना । नहि 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं

वेदान्तकल्पतरुः ।

अविगलितमिति । क्रियानुप्रवेशद्वारान्तरं मोक्षे भवतीति शङ्क्यां भाष्ये तदभावप्रतिज्ञेव भाति, न हेतुरित्याशङ्काह—एतदुक्तमिति । नच विदिक्रियाविषयत्वेनेति भाष्ये ज्ञानविषयत्वस्योक्तत्वात्पुनः शङ्कोत्तरे व्यर्थे इत्याशङ्क्य परिहारान्तराभिप्रायतामाह—अयमर्थ इत्यादिना । यदवादि पूर्वपक्षे ज्ञानस्य भावार्थत्वाद् विधेयत्वमिति तत्र क्रियात्वमभ्युपेत्य विधेयत्वं निराकियत इत्याह—सत्यमिति । वस्तुतो विदिक्रियायाः कर्मभावानुपपत्तेरित्यर्थः । औपाधिकं तु कर्मत्वमिति नियोगवादिनाम् । यदा तु ज्ञानं क्रियैव न भवतीत्येवंपरतया भाष्यं व्याख्यायते, तदा पचतीतिवत्तत्रेति पूर्वापरीभावप्रसिद्धिर्दुश्चिकित्सा स्यादिति । वैलक्षण्यान्तरमिति । ज्ञेयवैलक्षण्यं प्रागुक्तमिदानीं ज्ञानस्याविधेयत्वं वैलक्षण्यमुच्यत इति । यत्र विषये या वस्त्वनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रियेति तच्छब्दाध्याहारेण योजयितुं यत्रशब्दमाह—यत्र विषये इति । ध्यानस्य वस्त्वनपेक्षामुक्त्वा पुरुषेच्छाधीनत्वमुपपादयति—नहि यस्यै इति । यथा कारिष्यन्—शेना । विध्यर्थः

कल्पतरुपरिमलः ।

पर्यायान्तरं इति पक्षेऽपीत्यर्थः । वस्तुतो विदिक्रियाकर्मभावेत्यादिव्याख्याने बीजमाह—औपाधिकं त्विति । इत्युपाधिकं कर्मत्वमित्यर्थः । इदं तु परानुगुण्याज्जेति भावः । तच्छब्दाध्याहारेण योजयितुमिति । यत्रेत्यस्य प्रतिनिर्देशार्थं तत्रेति शब्दाध्याहारेण योजयितुमित्यर्थः । एवंच टीकायां तत्रशब्दश्रवणेऽपि तदध्याहारोऽभिप्रेत इति सूचितं भवति । यच्छब्दाध्याहारेण योजयितुमिति पाठे सेति शब्दस्य प्राक्निर्देशार्थं येति शब्दस्याध्याहारेण योजयितुमित्यर्थः । अनेनोभयमप्यध्याहार्यमिति सिद्धम् । अतएवाचार्यैस्तत्रेति येति चोभयमप्यध्याहृत्य वाक्यं पूरितम् । ननु तत्र व्यापारेदिति विधितः प्राग् देवताध्यानमप्राप्तमित्यसिद्धं, तं विधिमनपेक्ष्यापि तत्तदर्थवादावगमितदेवतारूपाणां स्वेच्छया कदाचिदनुचिन्तनसंभवादित्यत आह—विध्यर्थेति । यथद कुर्यादिति विध्यर्थयथदकारानुप्रवेशकाले नियमेनध्यानं तद्विधिं विना न प्राप्तमित्यर्थः । ननु—अधीतवेदस्य विचारपूर्वकाध्ययनमपि विधिं विना न प्राप्नोतीति—चेद्, नः तत्राध्ययनविधिना फलवत्त्वबोधपरतां नीतैर्विशेषतः संधिबन्धानार्थैर्वेदान्तैर्विज्ञातया मुमुक्षूणां प्रवृत्तिरित्यादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यात् तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्, इति 'सँध्यां मनसा ध्यायेत्' (ऐ० ब्रा० ३।८।१) इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं; तथाऽपि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं, पुरुषतन्त्रत्वात्, ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयम् । अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यम् । केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत् । न चोदनातन्त्रम् । नापि पुरुषतन्त्रम् । तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथाच 'पुरुषो वाव गौतमाग्निः' 'योषा वाव गौतमाग्निः' (छान्दो० ५।७,८।१) इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केवलचोदनाजन्यत्वात्क्रियैव सा, पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिः, न सा चोदनातन्त्रा । नापि पुरुषतन्त्रा । किं तर्हि ? प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् । तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्ति, उपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत्; अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादीनि

भामती ।

स्यातां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्' इत्यस्माद्विधेः प्राग्देवताध्यानं प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य विदितपदतदर्थसंबन्धस्याधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्य 'सदेव सौम्येदम्' इत्यादेः 'तत्त्वमसि' इत्यन्तात्संदर्भात् ब्रह्मात्मभावज्ञानं शब्दप्रमाणसामर्थ्यात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसः स्फीतालोकमध्यवर्तिकुम्भानुभवः । नह्यसौ स्वसामग्रीबललब्धजन्मा सन् मनुजेच्छयाऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यः, देवताध्यानवत्, येनार्थवानत्र विधिः स्यात् । नचोपासना वाऽनुभवपर्यन्तता वाऽस्य विधेर्गोचरः तयोरप्यन्वयव्यतिरेकावधृतसामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वाऽनाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छयान्यथाकर्तुमकर्तुं वा अशक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियाऽपि न विधिगोचरः, पुरुषचित्तव्यापाराधीनायाश्च क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षिता क्वचिदविरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः, नह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः । क्वचिद्वस्तुस्वरूपविरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमिथुनद्वयोपन्यासः । क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोति । ननु 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादयो विधयः श्रूयन्ते । नैंच प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि सांप्रदायिकं, तस्माद्विधेयेनात्र भवितव्यमित्यत आह—तद्विषया लिङादय इति । सत्यं श्रूयन्ते लिङादयः, नत्वमी विधिविषयाः, तद्विषयत्वेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एवच हेय उपादेयो वा, यं पुरुषः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ताऽधिकृतो नियोज्यो भवति । नचैवंभूतान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठात्रोर्विधिव्यापकयोरभावाद्विधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि लिङादयः प्रवर्तनायामसमर्था उपल इव क्षुरतैक्ष्ण्यं कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति । अनियोज्यविषयत्वादिति । समर्थो हि कर्ताऽधिकारी नियोज्यः । नैसामर्थ्ये तु न कर्तृता, ततो नाधिकृतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधेरभावान्न विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायानीति पृच्छति—किमर्थानीति । नचानर्थकानि युक्तानि; स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानु-

वेदान्तकल्पतरुः ।

ष्ठानात्प्राक् प्रमाणवशाज्ज्ञानं न सिध्यति, ततः पुरुषेच्छावशवर्ति, इति शब्दज्ञानाभ्यासो वा तस्यैव साक्षात्कारपर्यन्तता पुरुषेच्छाधीनेत्याशङ्क्याह—नचेति । उपासनायाः साक्षात्कारेऽनुभवपर्यन्तताशब्दोक्तसाक्षात्कारस्याविद्यापनये प्राप्तत्वादित्यर्थः । क्रियायाः क्वचिद्वस्तुस्वरूपविरोधित्वं प्रमाणज्ञानाद्वैलक्षण्यमाह—क्वचिद्वस्तुस्वरूपविरोधिनीति । वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोतीति । अनेन 'ज्ञानमेव तत्र क्रिया' इति भाष्ये क्रियाशब्देन क्रियागतभवस्तुतन्त्रत्वं लक्षयित्वा प्रतिषिध्यत इति व्याख्यातम् । अतएव हि भाष्यकारो ब्रह्मज्ञानं न चोदनातन्त्रमिति दार्ष्टान्तिके चोदनातन्त्रत्वं प्रतिषेधति, न ब्रवीति न क्रियेति । अतः क्रियात्वमभ्युपेत्य ज्ञाने विधेयत्वं न मृष्यत इति गम्यते । सांप्रदायिकं=गुरुमुखाध्ययनादि । विधिः=कार्यं विषयो येषां ते विधिविषयाः । यः समर्थः शक्तः स कर्ता, यः कर्ता स कर्म-

१. ननु 'आत्मानं पश्येत्', 'ब्रह्म त्वं विद्धि,' 'आत्मा द्रष्टव्यः', इति विज्ञाने लिङ्लोट्तव्यप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं विधेयमित्यत आह—तद्विषय इति । तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विधयः पुरुषं प्रवर्तयितुमशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कृतसाध्यं नियोज्यशून्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । ममायं नियोग इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं ब्रह्म विधीयतां, नेत्याह—अहेयेति । वस्तुस्वरूपो विषयस्तत्त्वात् । ब्रह्मणो निरतिशयस्यासाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः उदासीनवस्तुविषयकत्वाच्च ज्ञानं न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः । इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विधिच्छायानि वचनानि ? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः । यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः 'इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति, नचं तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति—'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनि । तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृह० २।४।६) 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात्' 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्', (बृह० ४।५।१५) 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृह० २।५।१९) इत्यादिभिः । यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति, तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलंकारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति । तथाच श्रुतिः-'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥' (बृह० ४।४।१२) इति । 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' (भ० गी० १५।२०) इति स्मृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम् । यदपि केचिदाहुः—'प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवल-

भामती ।

पपत्तेरिति भावः । उत्तरम्—स्वाभाविकेति । अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिस्वरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते । नचानुवादोऽप्यप्रयोजनः; प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाहि—तत्तदिष्टानिष्टविषयेप्साजिहासापहतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति । आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उद्घाट्य इति प्रवृत्तिविशेषकरताऽनुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति । यत्र चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वादपुरुषार्थमिति, तदयुक्तम्; स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वे सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तद्दूषणं न दूषणमित्याह—यदपीति । अनुसंज्वरेत्=शरीरं परितप्यमानमनुतप्येत । सुगममन्यत् । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्न प्रतिपत्तीति । प्रकृतसिद्ध्यर्थमेकदेशिमतं दूषयितुमनुभाषते—यदपि केचिदाहुरिति । दूषयति—

वेदान्तकल्पतरुः ।

ण्यधिकृतः स्वामी, योऽधिकृतः स नियोगं स्वकीयतया बुध्यमानो नियोज्यः, स च तत्रैव वर्णितरूपे विषये भवति, तस्मिन्सति न भवतीत्यर्थः । उक्तविषयत्वस्य श्रवणादावभावमाह—नचैवमिति । श्रवणं हि ब्रह्मात्मनि तत्त्वमसिवाक्यस्य तच्छब्दश्रुत्यादिपर्यालोचनया तात्पर्यावगमः; अस्य च विषयविशेषावच्छिन्नप्रत्ययस्यानवगमे तत्कर्तव्यत्वबोधायोगात्, अवगमे च श्रवणस्यैव जातत्वात्पुनः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यत्वात् । एवं मननस्यापि विषयविशेषनियतयुक्त्यावेचनस्यानवगतस्य कर्तुमशक्यत्वादिति । उपासनस्यापि यथाश्रवणमननं प्रत्ययावृत्तेरवगमे द्वित्रिवारावृत्तेरवश्यंभावाद्विधितिरोहितार्थस्य ज्ञातस्य न पुनः कर्तव्यत्वं, दर्शनस्य त्वशक्यत्वं स्फुटमिति । अन्यतः प्राप्ता इति । दर्शनार्थं कर्तव्यत्वेनानवगमं

कल्पतरुपरिमलः ।

भावः । टीकाकारैः सर्वापेक्षाधिकरणे (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. २६) चतसृणां प्रतिपत्तयो ब्रह्मणि । प्रथमा तावदुपनिषद्वाक्यश्रवणमात्राद् भवति, यां किलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मीमांसासहितात् तस्मादेवोपनिषद्वाक्याद्, यामाचक्षते मननमिति । तृतीया चिन्तासन्ततिमयी, यामाचक्षते निदिध्यासनमिति । चतुर्थी तु साक्षात्कारवती धृतिरिति । श्रवणादिरूपतयोक्तानां चतुर्णामपि ज्ञानानां प्राप्तत्वेन विधातुमशक्यत्वमुपपादितमेव । इदानीं न्यायतस्तात्पर्यावधारणं श्रवणं तदनुग्राहकानुमानादिरूपयुक्त्यनुचिन्तनं मननमिति पक्षे विधाऽन्तरेणापि तयोर्निदिध्यासनस्य च विधानसंभवमाह—श्रवणं हीति । विषयविशेषावच्छिन्नस्येति । ननु सामान्यतस्तात्पर्यावगमो विधेयोऽस्त्वित्याशङ्क्य विशेषग्रहणं कृतम् । तथाच सर्वेषां वेदानामर्थपरत्वमापादयताऽर्थज्ञानफलकाध्ययनविधिनैव च वेदान्तानामपि कर्मकाण्डवत् सामान्यतोऽर्थतात्पर्यावगमसिद्धेर्न तदवगमार्थं श्रवणविधिरभ्युपेयः, किंतु तेषामखण्डे ब्रह्मणि न्यायतस्तात्पर्यमवगच्छेदिति विषयविशेषावच्छिन्नतात्पर्यावगतिविषयः सोऽभ्युपेतव्यः । तथाच प्राक् तदवगमानवगमयोरुक्तदूषणद्वयमापततीति भावः । ननु—साङ्गाध्ययनवतो वेदान्तानां सगुणनिर्गुणरूपेषु नानाविधेष्वर्थेषु कैषां तात्पर्यमिति संदेहे च सति बुद्ध्यारूढनिर्गुणरूपविषयविशेषावच्छिन्नं तात्पर्यं न्यायतो निश्चिनुयादिति विधातुं शक्यत इति—चेन्न; वेदार्थनिश्चयात् फलविशेषप्रतीतौ तदर्थतात्पर्यनिर्णयाय स्वत एव न्यायविचारे प्रवृत्त्युपपत्त्या कर्मकाण्डार्थविचार इव विध्यनपेक्षणात् । युक्त्यालोचनस्येति । युक्तिविशेषालोचनविधाने प्राक् तदवगमानवगमाभ्यां प्राप्तिर्विधानाच्चैव । सामान्यतो युक्त्यालोचनं तु न विधेयम्; असंभावनादिनिरासरूपदृष्ट्यर्थत्वेन स्वत एव प्राप्तेरिति भावः । उपासनस्यापीति । उपासनं हि प्रत्ययावृत्तिः, सा श्रवणमननकालयोरेकैकप्रत्ययोत्पत्तावपि प्रत्ययद्वयरूपा सिद्धैव; विधेयनिदिध्यास-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वस्तुवादी वेदभागो नास्ति' इति, तन्न; औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात् । योऽसावुपनिष-

भामती ।

तन्नेति । इदमत्राकूतम्—'कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा । सिद्धबोधेऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनात् ॥' यदिहि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्यार्थाभिधाने वा नियमेन वृद्धव्यवहारे सामर्थ्यमवधृतं भवेत्, न भवेद्धेयोपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम्; तत्राविदितसामर्थ्यत्वात्पदानां लोके, तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेः । अथ तु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके शक्यः संगतिग्रहस्तत उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्यपर्यालोचनयाऽवगम्यमानमपह्नुत्य न कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं; श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तत्र तावदेवमकार्येऽर्थे न संगतिग्रहः, यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत । तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योन्नेतुं न शक्येत । न तावत्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते लोके; कुतूहलभयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपराणां पदसंदर्भाणां प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलम्भः । तद्यथा 'आखण्डलादिलोकपालचक्रवालाधिवसतिः सिद्धविद्याधरगन्धर्वाप्सरःपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातधौतकलधौतमयशिलातलो नन्दनादिप्रमदवनविहारिमणिमयशकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति' 'नैष भुजङ्गो रज्जु'रियमित्यादि । नापि भूतार्थवुद्धिर्व्युत्पन्नपुरुषवर्तिनी न शक्या समुन्नेतुं; हर्षादेरुन्नयनहेतोः संभवात् । तथाह्यविदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्णं देवदत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रजन्मा वार्ताहारेण सह नगरस्थदेवदत्ताभ्याशमागतः पटवासोपायनार्पणपुरःसरं 'दिष्ट्या वर्धसे पुत्रस्ते जात' इति वार्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकञ्चुकं विकसितनयनोत्पलमतिस्मेरमुखमहोत्पलमवलोक्य देवदत्तमुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्व्याहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्धेतुतताम् । नचायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थ उक्त इति प्रतिपद्यते । हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतेः पुत्रजन्मनश्च तद्धेतोरवगमात्तदेव वार्ताहारेणाभ्यधायीति निश्चिनोति । एवं भयशोकादयोऽप्युदाहार्याः । तथाच प्रयोजनवत्तया भूतार्थाभिधानस्य प्रेक्षावत्प्रयोगोऽप्युपपन्नः । एवंच ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्वं सिद्धं भवति । तत्सिद्धमेतत्, विवादाध्यासितानि वचनानि, भूतार्थविषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात् । यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्तद्विषयं, यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तथेति । तस्मात्सुष्ठूक्तम्—**तन्न, औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति** । उपनिषूर्वात्सदेर्विशरणार्थात्क्विप्युपनिषत्पदं व्युत्पादितं, उपनीयाद्वर्यं ब्रह्म

वेदान्तकल्पतरुः ।

व्यतिरेकावगतान् श्रवणादीननुवदन्ति वचांसि तद्गतप्राशस्त्यलक्षणया तेषु रुचिमुत्पाद्यानात्मचिन्तायामरुचिं कुर्वन्ति, प्रवृत्त्यतिशयं जनयन्तीत्यर्थः । **प्रकृतसिद्ध्यर्थं**=सिद्धे वस्तुनि वेदान्तप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं । सिद्धे वस्तुनि सङ्गतिग्रहविरहादि दूषयितुमित्यर्थः । उपनिषदां सिद्धबोधकत्वे आक्षिप्ते पुरुषस्योपनिषद्गम्यत्वसिद्धवत्कारो भाष्येऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य तदुपयोगिन्यायः सामर्थ्याद्द्योतित इत्याह—**इदमत्रेति** । परनरवर्तिशब्दार्थावबोधलिङ्गस्य प्रवृत्तेः सिद्धे वस्तुन्यसंभवान्न व्युत्पत्तिरित्युक्तम्—**अज्ञातसङ्गतित्वेनेति** । **तत्राह—कार्यबोधे इति** । **यदुक्तमर्थवत्तयेति** तत्सिद्धपुत्रजन्मादिबोधेऽपि हर्षादिप्रयोजनलाभान्न शब्दानां कार्यपरत्वं नियच्छतीत्याह—**अर्थवत्तैवमिति** । **आखण्डलादीनाम्** इन्द्रादीनाम् । **चक्रवालं** समूहः । **धौतानि** शोधितानि । **कलधौतमयानि** सौवर्णानि शिलातलानि यस्य स तथा । **प्रमदवनानि** प्रमदाभिः सह नृपाणां क्रीडावनानि, तेषु **विहारिणां** संचरणशीलानां । **मणिमयशकुन्तानां** रत्नमयपक्षिणां । **निनदः** शब्दः । **अभ्यर्णं** निकटम् । प्रतिपन्नं जनकस्य पितुरानन्दनिबन्धनं पुत्रजन्म येन स तथोक्तः । सिन्दूररञ्जितपुत्रपदाङ्कितः पटः **पटवासः** स एवो**पायन**मुपहारो लाटानां प्रसिद्धः । **महोत्पलं** पद्मम् । **अर्थवत्तैवमिति** श्लोकभागं व्याचष्टे—**तथाचेति** । अनेन सिद्धस्याप्यप्रतिपित्सितत्वाप्रतिपिपादयिषितत्वे प्रत्युक्ते । **शास्त्रत्वं हितशासनाद्** इत्येतद्व्याचष्टे—**एवंचेति** । प्रवृत्तिनिवृत्त्याश्रयणं हि शास्त्रे पुरुषार्थाय, तं तु वेदान्ता अन्तरेणाप्यायासं ज्ञानादेवानयन्तीति भवन्तितरां शास्त्राणीत्यर्थः । **तत्सिद्धमिति** । तच्छब्देन तस्मादर्थेन सिद्धशब्दव्युत्पत्त्यादि परामृशता वक्ष्यमाणहेतोरसिद्धिरुद्धृता । ज्योतिष्टोमादिवाक्ये बाधं परिहरति—**विवादेति** । **भूतार्थविषयाणीति** ।

कल्पतरुपरिमलः ।

नावगमकाले विधेयावृत्त्यवगमस्य ब्रह्मात्मैक्यविषयत्वस्यापि सद्भावात्, तमादाय प्रत्ययत्रयरूपाऽपि सा सिद्धा, आवृत्तिमात्रं हि ध्यानशब्दार्थो, नतु शतसहस्रादिसंख्याविशेषनियतावृत्तिः । तथाच द्वित्रप्रत्ययोत्पत्तावपि आवृत्तिशास्त्रार्थो लब्धएव भवति । यथा सकृन्मुसलपातनेऽपि 'सर्वौषधस्य पूरयित्वाऽवहन्ती'त्यत्रावघातशास्त्रार्थः । यदि ध्यानस्य साक्षात्काररूपदृष्टफलत्वमिष्यते, तदा परं दार्शपूर्णमासिकावघातस्येव यावद्दृष्टफलोदयमावृत्तिर्लभ्यते । तथा दृष्टफलकत्वे तु न विध्यपेक्षा । उपायान्तरप्राप्त्यभावाद् नियमस्यापि नावकाशः । नच—अविच्छिन्नप्रत्ययावृत्तिर्ध्यानशब्दार्थः, सा न सिद्धेति—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

न कार्यविषयाणीत्यर्थः; इतरथा भूतार्थप्रतीतिमात्रजनकत्वसाधने सिद्धसाधनात् प्रमितिजनकत्वस्य साधने हेतोः आश्र्य-समतापातात् । यत्तच्छब्दावपि प्रस्तुतभूतार्थं परामृशतः । उपोपसर्गः सामीप्यार्थमाह । नीत्ययं निश्चयार्थः । सदेरर्थमाह—

कल्पतरुपरिमलः ।

वाच्यम्; यथाश्रवणमननं प्रत्ययावृत्तिरूपं ध्यानं कर्तव्यमिति विध्यर्थावगमकाले श्रवणे यथाभूतः प्रत्ययः मनने च यथा-भूतः, तयोरपि क्रमेणानुसंधेयत्वेन नैरन्तर्यस्यापि प्राप्तेरिति भावः । **आखण्डलादीनामित्यादि । ननु**—कुतूहलमय-निवृत्त्यादिप्रयोजनसत्त्वेऽप्याद्यव्युत्पत्तिग्रहानुसारेण कार्याध्याहारः स्यादिति—**चेत्**, किमाद्यव्युत्पत्तिग्रहकाले गामानये-त्यादिवाक्यगतानां सर्वेषां पदानां कार्यवाचित्वमध्यवसितमिति तदनुसारेण द्वितीयादिप्रयोगेषु श्रुतैरपि सर्वैः पदैः कार्यसामान्ये बोधिते तद्विशेषजिज्ञासया कार्यविशेषवाचिक्रियापदाध्याहारः ? उताद्यव्यवहारस्य क्रियापदघटितत्वं दृष्टमिति तदनुरोधेन । **नाद्यः**, क्रियापदसमभिव्याहारात् कार्यस्यैव गोपदसमभिव्याहारात्कर्मकारकस्य प्रतीत्युपपत्त्या पदान्तराणां कर्मकारकइव कार्येपि शक्तेरकल्पनीयत्वात्, यथा प्रवृत्तिः कार्यावगतिपूर्विका तथा कार्यावगतिरपि प्रवृत्तिविषयशुद्धपदार्थगोचरज्ञानपूर्विकेति नियमस्य प्रत्यक्षाधीनस्वप्रवृत्तिस्थले दृष्टत्वेन प्रयोज्यस्य प्रवृत्त्या कार्याव-गतेरिव कार्यावगत्या तदनन्वितशुद्धपदार्थज्ञानस्याप्यनुमितेरनिवार्यतया तस्मिन् उत्तमवृद्धवाक्यं विनाकारणान्त-राभावेनाद्यव्युत्पत्तिग्रहसमयएव शुद्धे गवादिपदार्थे शब्दसामर्थ्यग्रहणावश्यंभावाच्च । साक्षात्प्रवृत्तिजनकज्ञानएव शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पनीयमिति चेत्, तर्हि ममेदं कार्यमिति ज्ञानएव तस्य सामर्थ्यं कल्प्येत, तस्यैव गामानयेति वाक्य-जन्यमदंशरहितज्ञानानन्तरभाविनः साक्षात्प्रवर्तकत्वात् । **नापि द्वितीयः**; दण्डेन गामानयेत्यत्राद्यव्युत्-त्तिग्रहे करणश्रवणेऽप्यग्रे घटं पश्येत्यादौ करणानध्याहारवत् कार्यानध्याहारस्याप्युपपत्तेः, आद्यव्युत्पत्तिग्राहक-वाक्यस्थानयनकार्यघटितत्वे द्वितीयादिप्रयोगेष्वपि तदध्याहारापत्तेः । आनयनं विनाऽग्रे कार्यान्तरघटितवा-क्यश्रवणादानयननियमस्त्यज्यत इति चेत्, तर्हि कार्यवाचिपदरहितानां सिद्धार्थवर्णनपराणां काव्यादीनां बहुलमुपलम्भात् कार्यनियमोऽपि त्यक्तव्य इति तुल्यम् । एवमाद्यव्युत्पत्तिग्रहानुरोधेनाग्रे सिद्धार्थप्रयोगेषु कार्यमध्याहर्तव्यमित्यभिमाने भग्ने हर्षलिङ्गोपजीविसिद्धार्थव्युत्पत्तिग्रहोपपादनमपि निरवद्यम् । अन्यथा ह्यविदितार्थजनभाषार्थं इत्यादिटीकाग्रन्थेन प्राङ् स्वभाषायां शब्दार्थव्युत्पत्तिमतः प्रबुद्धस्य हर्षलिङ्गोपजीवि 'पुत्रस्तेजातः' इत्यत्र व्युत्पत्तिग्रहणमुपपादितमयुक्तम्; आद्यव्यु-त्पत्तिग्रहानुसारेण तत्र स्नानदानादिकं कुर्विति कार्यपरत्वस्फुरणादिति शङ्कावकाशः स्यात्, नच—'पुत्रस्ते जातः' इत्यत्रा-द्यव्युत्पत्तिग्रहोऽप्युक्तरीत्या संभवतीति—शङ्कनीयम्, स्तनन्धयस्यातिबालस्याद्यव्युत्पत्तिग्रहसमये 'जातः शिशुः' 'चैत्रस्य पुत्रजन्म हर्षकारण'मिति च बोधाभावात् । **ननु**—तद्बोधवतः प्रबुद्धस्यापि 'पुत्रस्ते जातः' इति शब्दस्य पुत्रजननरूपा-र्थपरत्वग्रहणं न संभवति, मुखविकासानुमितहर्षकारणं पुत्रजन्मज्ञानं पुत्रपदाङ्कितपटवासप्रदर्शनलिङ्गजन्यमनुमितिरूपम्, 'पुत्रस्ते जातः' इति वाक्यं तु स्नानदानादिकर्तव्यतार्थकमिति चैत्रस्य हर्षजन्मजातं स्नानदानादिप्रवृत्तिं च पश्यतस्तद्भाव-नभिज्ञस्य विपरीतार्थप्रतीतेरेव प्राप्तेरिति—**चेत्, उच्यते**; लाटदेशे पटवासप्रदर्शनपुरःसरं पुत्रजननवार्तां वाचैव स्फुटं वदन्ति वार्ताहारा इति तद्देशप्रसिद्धिं जानन् वार्ताहारवाक्यस्य पुत्रजननमेवार्थ इति प्रत्येतीति न तस्यार्थान्तरप्रतीति-प्रसङ्गः । एवंच प्राग्भवीयसंस्कारोद्बोधेन पटवासप्रदर्शनकृतेन तद्देशप्रक्रियास्मरणमाश्रित्याद्यव्युत्पत्तिग्रहोऽपि पुत्रस्ते जात इत्यत्रोपपादयितुं शक्यः । अवश्यं च मातापित्रादिभिश्चन्द्रः, गौरित्यादिशब्देषु चन्द्राद्यभिमुखाङ्गुलीनिर्देशपूर्वकमुपार्य-माणेष्वाद्यव्युत्पत्तिग्रहे बालस्य जायमाने सर्वसिद्धे शब्दविशेषोच्चारणसहितार्थविशेषाभिमुखाङ्गुलीनिर्देशस्य तस्मिन्नर्थे तस्य शब्दस्य शक्तिग्रहार्थत्वं जन्मान्तरे प्रबुद्धेन तदाऽवगतं बालेन स्मर्यत इत्येवोपपादनीयम्; तत्र गत्यन्तराभावात्, तथेहापि भविष्यति । एवं जन्मान्तरानुभवसंभवमभिप्रेत्य **लाटानां प्रसिद्ध** इत्युक्तम् । **प्रसिद्धः** प्रकर्षेण सिद्धः । अनादि-कालप्रवृत्त इत्यर्थः । **न कार्यविषयाणीत्यर्थ इति । नन्वेवं सति** कार्यविशेषणतया स्वर्गदेवतादिभूतार्थप्रमितिजनके सार्थवादविधिवाक्ये व्यभिचारः स्यात्, **नैष दोषः**; भूतार्थप्रमितिशब्देन स्वातन्त्र्येण भूतार्थप्रतीतेर्विवक्षितत्वात्, प्रतीतो याथार्थ्यविशेषणस्यानपेक्षितत्वात् । अतएव हेत्वसिद्धिपरिहारार्थं सिद्धव्युत्पत्तिप्रसाधनापेक्षा पूर्ववाक्ये दर्शिता । यथाश्रुतहेतोर्हि न तदपेक्षास्ति; वेदान्तानां ज्ञानविधिशेषतया ब्रह्मप्रमितिजनकत्वस्य परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् । **प्रतीतिजनकत्वसाधन इति** । कारणानां हि तत्तदर्थविषयत्वं फलद्वारकमुपपादनीयं, न साक्षात्तत्तदर्थविषयत्वमस्ति । एवंच फलरूपायां प्रतीतावनन्य-शेषत्वरूपभूतार्थविशेषणाविवक्षायां सिद्धसाधनम्, सिद्धसाधनपरिहाराय तद्विवक्षायां हेतुसाध्याभेद इत्यर्थः । **ननु** यदन-न्यशेषभूतार्थविषयप्रतीतिजनकं तत् कार्यविषयं न भवतीति विशेषव्याप्तिरेव संभवति; चक्षुरादीनामनन्यशेषभूतार्थविषय-णामानयनादिकार्यविषयत्वाभावात्, किमर्थं सामान्यव्याप्तिप्रत्यायनार्थं यत्तच्छब्दावुपन्यस्तावित्याशङ्क्याह—**यत्तच्छब्दा-णामिति** । यद्विषयेत्यत्र तद्विषयेत्यत्र च समस्तौ यत्तच्छब्दौ न समभिव्याहृतपरौ, किंतु प्रकृतभूतार्थपरामर्शिनौ । तथा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्म, उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषः, नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम्, 'स एष नेति नेत्यात्मा' (बृह० ३।९।२६)

भामती ।

सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह । तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता अप्युपनिषदः । ततो विदित औपनिषदः पुरुषः । एतदेव विभजते—**योऽसावुपनिषत्स्वेवेति** । अहंप्रत्ययविषयाद्भिनत्ति—**असंसारीति** । अतएव क्रियारहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः । अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणो यदनन्यशेषः । अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याद्याप्यं संभवति । यथा 'यूपं तक्षति' इत्यादि । यत्पुनरनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगरहितं, यथा 'सुवर्णं भार्यम्' 'सक्तून् जुहोति' इत्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता । कस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह—**यतः स्वप्रकरणस्थः** । उपनिषदामेनारभ्याधीतानां पौर्वापर्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणम् । नच जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्थः । सोऽयं तथाविध उपनिषद्भ्यः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । **स्यादेतत्—मानान्तरागोचरत्वेनागृहीतसंगतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थतेत्यत आह—स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्** । यद्यपि गवादिवन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति; तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्येव कटककुण्डलादिपरिहाण्या । नहि प्रकाशः संवेदनो न भासते, नापि तदवच्छेदकः कार्यकरणसंघातः । तेन 'स एष नेति नेत्यात्मा' इति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्त्वादापनाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो वाक्यात् ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः । अथोपाधिनिरासवदु-

वेदान्तकल्पतरुः ।

सवासनामिति । वस्त्वंक्रियाशेषं वेदान्तविषयं दर्शयितुं भाष्ये विशेषणानि प्रयुक्तानि व्याचष्टे—**अहंप्रत्ययेत्यादिना** । भाष्ये **'असंसारि'** इति त्वंपदलक्ष्यनिर्देशः, **ब्रह्मेति** तस्य ब्रह्मत्वमुक्तम् । क्रियारहितत्वमसंसारित्वं । व्यवहितमप्यनन्यशेषत्वमुत्पत्त्याद्यभावे हेतुत्वेन संबन्धयति—**अतश्चेति** । उत्पत्त्यादिभिराप्यं साध्यम् । सक्तवो हि प्राङ् न विनियुक्ताः । नच होमेन भस्मशेषा उपयोक्ष्यन्ते, अतो न संस्कार्या इति विनियोगभङ्गेन होमप्राधान्यमिति । अनन्यशेषत्वे स्वप्रकरणस्थत्वं हेतुत्वेन योजयति—**कस्मादिति** । एवं सिद्धार्थव्युत्पत्तिसमर्थनेनोपनिषदां ब्रह्मात्मैक्ये प्रामाण्यमुक्तम्, इदानीं भवत्वन्यत्र सिद्धे पुत्रजन्मादौ सङ्गतिग्रहः, न ब्रह्मणि; अविषयत्वात्; अतो न तत्रोपनिषत्प्रामाण्यमित्याशङ्क्य तत्परिहारपरत्वेन भाष्यमवतारयति—**स्यादेतदित्यादिना** । स्वयंप्रकाशत्वेन स्फुरत्यात्मनि समारोपितदृश्यनिषेधेन लक्षणया शक्यं शास्त्रेण निरूपणमिति भाष्याभिप्रायमाह—**यद्यपीत्यादिना** । **ननु** प्रमाणान्तरमिते तथाविधस्य निषेधात्कथमात्मन्युपाधिनिषेधद्वारा लक्षणाऽत आह—**नहि प्रकाश इति** । भासमाने भासमानं निषेध्यमित्येतावत्, ननु मानेन भासमाने इति, वैयर्थ्यात्, तदिह स्वतो भात्यात्मनि तत्साक्षिक उपाधिः शक्यनिषेध इति तदवच्छेदकोऽपि न न भासत इत्यन्वयः । न केवलं निषेधमुखेनैवाविषयनिरूपणम्, अपि त्वात्मादिपदैरपि व्याप्त्याद्यभिधानमुखेन परिच्छेदाभावोपलक्षितस्वप्रभ आत्मा लक्षणीयः, स चात्मपदयुक्ताच्च "नेति" वाक्यादात्मेति निरूप्यते, ब्रह्मपदयुक्ताच्चायमात्मा ब्रह्मेत्यादेर्ब्रह्मेति निरूप्यत इत्याह—**तेनेति** । इतिरिदमर्थे, य आत्मा इदं न इदं नेति चतुर्थे व्याख्यातः । स एष पञ्चमाध्याये

कल्पतरुपरिमलः ।

तद्विषयमित्यस्य भूतार्थविषयमित्यर्थलाभे सति तेन लक्षणया कार्यविषयत्वाभावरूपमभिमतसाध्यं बोधनीयमिति भावः **उपोपसर्ग इत्यादि** । तथाचाद्वितीयं ब्रह्माहमर्थनिष्कृष्टसाक्षिरूपत्वेनाहमर्थनिर्दिष्टं निश्चयरूपतया विषयीकृत्य सवासनामविद्यां शृणाति हिनस्तीत्युपनिषदिति निर्वचनं कृतं भवति; सदेरिह विशरणार्थत्वस्य टीकायामुक्तत्वात् । **व्यवहितमपीति** । **ननु** क्रियातच्छेषव्यतिरिक्तकेवलसिद्धवस्तुबोधको वेदभागो नास्तीति पूर्वपक्षिमतस्य निरासे तत्रेति प्रतिज्ञाते हेतुत्वेनोपन्यस्तमनन्यशेषत्वं संग्रहवाक्ये; तदुपपादनार्थं च योऽसावुपनिषत्स्वित्यादिवाक्यं, तत्र प्रत्याजादिवत् प्रकरणेन जुह्वादिवद्वाक्येन वा विनियोगाभावेनोपपाद्यमानमनन्यशेषत्वं किमर्थं व्यवहितान्वयमाश्रित्य चतुर्विधद्रव्यविलक्षणत्वे हेतुत्वेन योजितं? किमर्थं च भाष्ये संग्रहवाक्यमुपन्यस्तं तत्रोपन्यस्तयोरौपनिषदत्वानन्यशेषत्वयोरनुपपादकं चतुर्विधद्रव्यविलक्षणत्वं विवरणवाक्येऽस्मिन्नुपन्यस्तम्? **उच्यते**; यदि प्रकरणादिविनियोजकाभावेन क्रियाशेषतयान्वयो नास्ति, तर्हि कर्मकारकत्वेन तच्छेषतयान्वयोऽस्तु एवमपि क्रियान्वयनियमस्य न भङ्ग इत्याशङ्कान्तरनिराकरणार्थं चतुर्विधद्रव्यविलक्षणत्वमुपन्यस्तम् । तत्राप्यनन्यशेषत्वं हेतुभवनक्षममिति व्यवहितान्वयः समाश्रितः । 'स एष नेत्यात्मेति' बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायान्नातवाक्ये विधेयानुवाद्यविभागमनुवाद्यस्य "अथात आदेशो नेति नेती'ति तचतुर्थाध्यायान्नातवाक्यतः । प्राप्तिं च दर्शयति—**य आत्मेति** । 'स एष' इत्यस्य 'कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपाने इती'त्यादिनाप्रस्तुते प्राणादिपञ्चके

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वात्। नन्वात्माऽहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम् । न; तत्साक्षित्वेत प्रत्युक्तत्वात्। नह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधि-

भामती ।

पहितमप्यात्मरूपं कस्मान्न निरस्यत इत्यत आह—**आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्** । प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा, तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य । नचाधिष्ठानाभावे विभ्रमो भवितुमर्हति । नहि जातु रज्जवभावे रज्जवां भुजङ्ग इति वा धारेति वा विभ्रमो दृष्टपूर्वः । **अपिचात्मनः** प्रकाशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रथा । **तथाच श्रुतिः**—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । नचात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्वेदान्तेभ्यः प्रमाणान्तरागोचरसर्वोपाधिरहितब्रह्मस्वरूपावगतिसिद्धिरित्यर्थः । उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधारणममृष्यमाण आक्षिपति—**नन्वात्मेति** । सर्वजनीनाहंप्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्ता भोक्ता च संसारी; तत्रैव च लौकिकपरीक्षकाणामात्मपदप्रयोगात् । य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था इत्यौपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति, नार्थान्तरे तद्विपरीत इत्यर्थः । समाधत्ते—**न अहंप्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः**। कुतः ? **तत्साक्षित्वेन** । अहंप्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकरणसंघातोपहितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन परमात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वस्य **प्रत्युक्तत्वात्** । **एतदुक्तं भवति**—यद्यपि 'अनेन जीवेनात्मना' इति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं; तथापि तस्योपहितं रूपं जीवः, शुद्धं तु रूपं तस्य साक्षि, तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति । एतदेव प्रपञ्चयति—**नह्यहंप्रत्ययविषयेति** । **विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः** । कुतः ? **आत्मत्वादेव** । नह्यात्माऽन्यार्थः, अन्यत् सर्वमात्मार्थम् । **तथाच श्रुतिः**—'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति । अपिचातः सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः; सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा । नच स्वभावो हेयः;

वेदान्तकल्पतरुः ।

निरूप्यत इत्यर्थः । न केवलमधिष्ठानत्वेन प्रपञ्चसत्ताप्रदत्वादात्मसत्यता, अपितु तत्स्फुरणप्रदत्वाच्चेत्याह—**अपिचेति**। संस्कार्यत्वनिरासप्रस्तावे 'साक्षी चेता' इति मन्त्रोदाहरणेन प्रत्युक्तत्वादिति भाष्यार्थः । नह्यहंप्रत्ययविषयेत्यादिभाष्यमात्मनोऽनधिगतत्वेनौपनिषदत्वोपपादनार्थं, तदवतारयति—**एतदेवेति** । भाष्ये तत्साक्षीति विधिकाण्डानधिगतत्वमुक्तम् । सर्वभूतस्थत्वेन बौद्धसमयानधिगतिः । विनश्यत्सु सर्वेषु भूतेषु स्थितो न विनश्यतीत्यर्थः । सावयव आत्मेति विवसनसमयानधिगतिः । समत्वेन जीवोत्पत्तिवादिपञ्चरात्रतन्त्रानधिगतिः । कूटस्थनित्यत्वेन काणादादितर्कानधिगतिः । एकः सर्वस्यात्मेति वर्णितुः, अन्यतोऽनधिगतिमुक्त्वा बाधाभाव उक्तः । **अत इति** । अधिगते हि बाधो नानधिगत इत्यर्थः । **अथवा—सर्वस्यात्मत्वेन प्रत्याख्यातुं न शक्यं, औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति भाष्यं** 'तद्योसावुपनिषत्स्वि'त्यादिना विवृतं । पुनरभिहितविशेषणस्यात्मनोऽहंप्रत्ययविरोधमाशङ्क्य तन्मिथ्यात्वेनौपनिषदत्वं विवृतम् । अनन्यशेषत्वविवरणाय विधिशेषत्वं वेति भाष्यं तदनुषङ्गेण व्याचष्टे—**न शक्य इति** । विध्यशेषत्वे आत्मत्वादिति हेतुं व्याचष्टे—**कुत इत्यादिना** । मा भूद्विधेयकर्मशेषत्वेन विधिविषयत्वमात्मनः, स्वत एव विधीयतां निषिध्यतां चेत्याशङ्कामपनेतुं न हेय इति भाष्यम्, तत्रापि हेतुत्वेनात्मत्वादित्येतद्योजयति—**अपिचेति** । अनन्यशेषत्वे स्वतो विधेयत्वाभावे चात्मत्वं हेतुरिति 'अपिच'शब्दार्थः । **अत इति** । भाष्योक्तादेव हेतोरित्यर्थः । तमेवाह—**सर्वेषामिति । ननु** घटादिविनाशस्य

कल्पतरुपरिमलः ।

वृत्त्यसंभवाद् 'अगृह्यो नहि गृह्यत' इत्यादिना प्रस्तोष्यमाणे वृत्तिं प्रकटयितुमपेक्षितमध्याहरति—**निरूप्यत इति**। **विनश्यत्स्विति** । "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति" स्मृतौ सर्वभूतस्थत्वस्य तथा विवरणादिति भावः । अवधानस्वारस्यादात्मत्वादेवेत्यग्रिमवाक्यगतैवकारस्वारस्याच्च—**अथवेति** पक्षः । **नन्वनन्यशेषत्वं** प्रागुपपादितमेव, इहापि 'विधिशेषत्वं वा नेतु'मिति भाष्येण, किमर्थं पुनरुपपाद्यते ? इत्याशङ्क्य तदपौनरुक्त्याय पूर्वोक्तमनुवदति—**औपनिषदस्येति** । प्रागनन्यशेषत्वमुपनिषत्प्रतिपाद्यत्वं च संग्रहवाक्ये यदुपन्यस्तं तत्रानन्यशेषत्वं प्रकरणादिविनियोजकाभावेनोपपादितम् । औपनिषदत्वं कार्यएव व्युत्पत्तिग्रह इति शङ्कानिरासेनाविषये ब्रह्मणि व्युत्पत्तिग्रहासंभवशङ्कानिरासेन कर्तृत्वाद्यवगाह्यहंप्रत्ययविरोधशङ्कानिरासेन चोपपादितम् । इदानीं तदनन्यशेषत्वं विधिशेषत्वाभावरूपतया विवरीतुमात्मत्वरूपहेत्वन्तरेण चोपपादयितुमिदं भाष्यमित्यर्थः । **अनुषङ्गेणेति** । न शक्य इत्यनुषङ्गेणेत्यर्थः, नत्वतःशब्दस्याप्यनुषङ्गेणेत्यर्थः । अतःशब्दोक्तहेतोः पुनर्निर्देशरूपस्यात्मत्वादेवेत्यग्रिमभाष्यगत हेतोः पूर्वत्राप्यन्वयस्य टीकायां वक्ष्यमाणत्वात् । **अपिच** सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेय इति टीकापाठो न व्याख्यानापेक्षः। अपिचातएवेति पाठेऽप्यतःशब्दः सर्वात्मत्वादिति भाष्योक्तहेतुपरामर्शीति व्याचष्टे—**भाष्योक्तादेव हेतोरित्यर्थः**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा। अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति। पुरुषो विनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः, अतएव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात् 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' (काठ० १।३।११) 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृह० ३।९।२६) इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्व उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् । यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्—'दृष्टो हि

भामती ।

अशक्यहानत्वात् । नचोपादेयः; उपात्तत्वात् । तस्माद्धेयोपादेयविषयौ विधिनिषेधौ न तद्विपरीतमात्मतत्त्वं विषयीकुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति—**सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति।** अयमर्थः—पुरुषो हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतदविरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात्परमार्थसन्, प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्योपदर्शितोऽपरमार्थसन्; यश्च परमार्थसन्नसौ प्रकृती रज्जुतत्त्वमिव सर्पविभ्रमस्य विकारस्य । अतएवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृढस्वभावस्य विनाशः, पुरुषस्तु परमार्थसन् । नासौ कारणसहस्रेणाप्यसन् शक्यः कर्तुम् । नहि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशत इत्युक्तम् । तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः, शुक्तिरज्जुतत्त्वान्त इव रजतभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । नच पुरुषस्यास्ति विनाशोः, यतोऽनन्तो विनाशः स्यादित्यत आह—**पुरुषो विनाशहेत्वभावादिति ।** नहि कारणानि सहस्रमप्यन्यदन्यथयितुमीशत इत्युक्तम् । अथ मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्धर्मो हास्यते, कश्चिच्चोपादास्यत इत्यत आह—**विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः ।** त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । अपिचात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुम्, नच धर्मान्यथात्वादन्यो विकारः; **तदिदमुक्तम्—** विक्रियाहेत्वभावादिति । सुगममन्यत् । यत्पुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साक्षित्वेनानुक्रान्तं तदन्यथोपपादयति—**यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणमिति । 'दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनम्'** इति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात् 'कर्मावबोधनम्' इत्युक्तम्, ननु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति । नहि सोमशर्मणि प्रकृते तद्गुणाभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम् । विधिशास्त्रं विधीयमानकर्मविषयं, प्रतिषेधशास्त्रं च प्रतिषिध्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधनपरम् । **अपिच 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्'** इति शास्त्र-

वेदान्तकल्पतरुः ।

मृदादौ दर्शनात्कथं पुरुषावधिः सर्वस्य लयोऽत आह—**पुरुषो हीति ।** कल्पितस्याधिष्ठानत्वायोगादात्मतत्त्वमेव तत्तदवच्छिन्नमनिर्वाच्यविश्वोदयाप्ययहेतुरित्यर्थः । **ननु** पुरुषोऽप्यनिर्वाच्य इति नेत्याह—**पुरुषस्त्विति । अनन्तोऽनवधिः ।** विकारो नास्तीत्युक्तं भेदाभेदविचारे । धर्मान्यथात्वविक्रियाया अभावमुक्त्वा तद्धेत्वभावमप्याह—**अपिचेति । भाष्ये**—यत एव धर्मान्यथात्वाभावोऽतएव नित्यशुद्धादिस्वभावः । पुरुषावधिः सर्वस्य लय इत्यत्र श्रुतिमाह—**तस्मात्पुरुषादिति ।** कल्पितस्याकल्पितमधिष्ठानमित्युक्तयुक्तिपरामर्शी तस्माच्छब्दः । निरतिशयस्वतन्त्रतया विधिशेषत्वाभावे श्रुतिमुदाहृत्य मानान्तरागम्यतया वेदान्तैकवेद्यत्वे श्रुतिमुदाहरति—**तं त्वेति । तस्य** वेदस्येत्यर्थः । **ननु** तर्हि धर्मावबोधनमिति वक्तव्यं, तत्राह—**धर्मस्य चेति । ननु** प्रतिषेधानामनुष्ठेयाबोधकत्वात्कथं कर्मावबोधप्रयोजनताऽत आह—**प्रतिषिध्यमानेति ।** शाबरवचनवदाम्नायस्येति (जै. अ. १ पा. २ सू. १) सूत्रे आम्नायशब्दो विधिनिषेधपर इति सिध्यति । विकल्पमुखेन परिहारान्तरं चाह—**अपिचेति । द्रव्यगुणकर्मणां** तच्छब्दानामित्यर्थः । क्रियार्थत्वादि-

कल्पतरुपरिमलः ।

इति । भाष्ये अत इत्युक्तादेव हेतोरित्यर्थ इति पाठेऽप्ययमेवार्थो भाष्ये उक्तादेव हेतोरित्यर्थ इति व्यवहितयोजनया ग्राह्यः । **तस्मात्पुरुषादिति** प्रतीकग्रहणे **पुरुषादित्यादि** श्रुतिवाक्यं, **तस्मादिति** भाष्यं, तस्यार्थमाह—**कल्पितस्येति ।** दृष्टो हि तस्यार्थ इति शाबरवचने तस्यशब्दार्थमाह **वेदस्येति । प्रतिषिध्यमानेतीति । अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र** अकारप्रश्लेषेणाधर्मविचारोपि प्रतिज्ञात इत्यधर्मरूपं प्रतिषिध्यमानमपि भाष्ये कर्मशब्देन संगृहीतम् । तत्संग्रहार्थमेव धर्मशब्दमपहाय कर्मशब्दग्रहणमिति भावः । आम्नायस्येति सूत्रे (जै. अ. १ पा. २ सू. १) कस्यचित्परिहारस्यानुक्तत्वादपिचेत्ययुक्तमित्याशङ्क्य शाबरवचने कृतः परिहारस्तत्रापि साम्येन प्राक् सिद्ध इत्याह—**शाबरेति । ननु** विशिष्टे पदशक्तिर्नास्ति चेत्. कथमन्वितपदार्थप्रतीतिः, नहि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्यार्थः कर्मावबोधनम्' इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपिच 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थ-

भामती ।

कृद्वचनम् । तत्रार्थग्रहणं यद्यभिधेयवाचि, ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह—**अपि चाम्नायस्येति** । यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वं, अपितु क्रियाप्रयोजनत्वम् द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं न स्वनिष्ठतया, **यथाहुः शास्त्रविदः**—'चोदना हि भूतं भवन्तम्' इत्यादि । **एतदुक्तं भवति**—कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तदर्थं भूतादिकमप्यर्थं गमयतीति, तत्राह—**प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेदिति** । **अयमभिसंधिः**—न तावत्कार्यार्थ एव स्वार्थे पदानां संगतिः नान्यार्थ इत्युपपादितं भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः । नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदानाम् । तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात् । नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा । तस्मात्पदानां स्वार्थमभिदधतामेकवा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्यत्रानर्थक्यमित्यत्र चार्थशब्दोऽभिधेयपरः, प्रयोजनपरो वेति विकल्प्यायं निरस्य **द्वितीयं** निरस्यति—**यद्युच्येत** इत्या-**दिना** । **ननु** चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तमित्येवंजातीयकं शक्तोत्यवगमयितुमिति शाबरवचसि विधिवाक्यस्य भूतादिबोधिता भाति, न द्रव्यादिशब्दानां क्रियाप्रयोजनताऽत आह—**कार्यमर्थमिति** । कार्यान्वितभूतबोधित्वे विधिवाक्यस्य कथं तत्त्वायेन ब्रह्मवाक्येष्वक्रियाशेषभूतवस्तुबोधित्वसिद्धिरत आह—**अयमभिसंधिरिति** । कार्यान्वितबोधित्वं नियमः शब्दानां किं व्युत्पत्तिबलादुत प्रयोजनार्थम् । तत्र केवलभूतवस्त्ववगमादपि प्रयोजनसिद्धिमुत्तरत्र वक्ष्यति । न तावद्व्युत्पत्तिबलादित्याह—**न तावदिति** । **कार्यार्थे** कार्यशेषे । **ननु** कार्यान्वितपरत्वनियमाभावे पदानामतिप्रसङ्गः स्यान्वितपरत्वमपि त्यज्यतामत आह—**नापीति** । तत्किमिदानीं विशिष्टे पदशक्तिर्नेत्याह—**स्वार्थमिति** । **अयमभिसंधिः**—पदैः पदार्था एवाभिधीयन्ते अर्थान्तरान्वितततया उपलक्ष्यन्ते; अन्यथा स्वरूपमात्रातिरेकिविशिष्टाभिधाने गौरवं स्यात् । **ननु**—अभिहितार्थस्वरूपाणां विशिष्टैरनविनाभावात्कथं लक्षणा ? नहि गवार्थस्यानयत्यन्वयाविनाभावः, चापतिनाप्यन्वयात्, नचार्थान्तरमात्रान्वयो लक्ष्यः; तस्य व्यवहारानुपयोगात् इति—**चेन्न**; अनविनाभाविभिरपि मञ्चैः पुरुषलक्षणेत्। **ननु**—मा भूदनविनाभावनियमः, तथापि वाच्यस्य लक्ष्येण संबन्धो वाक्यार्थे चानन्वयो वाच्यः, यथा हि संबद्धाः पुंभिर्न च वाक्यार्थेऽन्वीयन्ते, **यथाह शालिकनाथः**—'वाच्यार्थस्य च वाक्यार्थे संसर्गानुपपत्तितः । तत्संबन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते ॥' इति । तदिह गामानयेत्यादौ न श्रौतार्थस्य वाक्यार्थेनानन्वयः, नाप्यन्वितस्य स्वरूपस्यास्त्यभिधेयेन संबन्धः अन्वितस्यान्वयान्तराभावात्, तत इह न लक्षणा **इति** । **अत्रोच्यते**; मुख्यार्थपरिग्रहेऽनुपपत्तिस्तावल्लक्षणाया निदानं, तत्र यथा पदेन पदार्थलक्षणायां वाच्यार्थस्य वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तिः, एवं वाक्यार्थप्रत्ययोद्देशे प्रयुक्तस्य पदवृन्दस्य येऽभिधेया अनन्वितपदार्थास्तेषां वाक्यार्थीभावानुपपत्तिरेवान्वितलक्षणाया निदानम् । नचान्वितस्यापस्याभिधेयस्वरूपेण संबन्धानुपपत्तिः; विशिष्टस्वरूपयोस्तादात्म्यस्य कस्यापि स्वीकारात् । **नन्वेवमपि**—अभिहितार्थैर्वाक्यार्थान्वितलक्षणायां कथं नियमः ? अर्थान्तराणामानन्त्यात्, **तदुच्यते**—**'आकाङ्क्षासत्तियोग्यत्वसहितार्थान्तरा-**

कल्पतरुपरिमलः ।

वृत्त्यविषये शाब्दबोधो भवतीत्यत आह—**अयमभिसंधिरिति** । **अनविनाभाविभिरपीति** । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र हि मञ्चशब्देन मञ्चेषु शयानाः शिशवो लक्ष्यन्ते । **अत्रोच्यत इति** । **ननु**—लक्षकशब्दवाच्यस्य वाक्यार्थेनाऽनन्वयनियमशङ्कायाः किमुत्तरमिहोक्तम् । नच—अन्वितं लक्ष्यमेव वाक्यार्थेनान्वितं भवति, नत्वविशिष्टं वाच्यस्वरूपमित्युक्तनियमविरोधो विशिष्टस्वरूपयोस्तादात्म्यस्य कस्यापि स्वीकारादिति वाच्यलक्ष्यसंबन्धप्रतिपादनेन द्योतित इति—वाच्यम्, विशिष्टस्य विशेष्यघटितमूर्तेर्वाक्यार्थान्वये तद्घटकस्य विशेष्यस्यापि तदन्वयानिवारणात् । नच—विशिष्टस्वरूपयोः संबन्धोऽस्तु स्वरूपभिन्नं तदघटितं विशिष्टमङ्गीकृतमिति—शङ्कनीयम्; तादात्म्यसंबन्धस्य विशेष्यानुप्रवेशाविरोधित्वेन 'संबन्धः स्वीकृत' इत्येतावता अनुप्रवेशविरोधिभेदाप्रसक्तेः । **अतएवाचार्यैरिहैव वक्ष्यते**—"भवतु कार्यान्विते भूतसङ्गतिग्रहः, तथापि स्वरूपं तत्र प्रतीयतएव; विशिष्टेऽपि स्वरूपसंभवादिति" तस्माद्वाच्यार्थानन्वयनियमाशङ्कायाः परिहारो न लब्ध इति—**चेत्**, लब्ध एव; 'वाक्यार्थीभावानुपपत्तिरेवान्वितलक्षणाया निदान'मित्यन्वयानुपपत्तिमनपेक्षमाणोपपत्त्यन्तरस्य लक्षणाबीजत्वप्रदर्शनेन लक्ष्यार्थग्रहणसमाधेयानुपपत्तिमात्रं लक्षणाबीजं, ननु वाच्यार्थस्य वाक्यार्थेऽन्वयानुपपत्त्यभावेऽपि तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वाङ्गीकारादिति । **आकाङ्क्षासत्तीति** । **ननु**—एवं सत्यवदन्यापेक्षिताकाङ्क्षादिवशादन्वयेऽपि वाक्यार्थरूपान्वयप्रतीत्युपपत्तेर्न तत्र लक्षणा कल्पनीया, **नच**—प्रत्याकरणप्रत्यायनिमन्तरेण संसर्गरूपस्यापि प्रमेयत्वा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः । नहि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैष दोषः; क्रियार्थत्वे-

भामती ।

जनवत्पदार्थपरतयैकवाक्यता । तथाच तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथाहुः शास्त्रविदः—'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ वाक्यार्थमित्त्वे तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥' इति । तथाचार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्वनियमः पदानाम् । एवंच सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वेऽप्यदोष इति । भव्यं कार्यम् । ननु यद्भव्यार्थं भूतमुपदिश्यते, न तद्भूतं, भव्यसंसर्गिणा रूपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह—**नहि भूतमुपदिश्यमानमिति** । न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किंतु कार्येण सह प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणोऽन्वयः, तद्विषयेण तु भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः । शङ्कते—**अक्रियात्वेऽपीति** । एवंचाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । परिहरति—**नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपीति** । नहि क्रियार्थं भूतमुपदिश्य-

वेदान्तकल्पतरुः ।

न्वितान् । पदानि लक्षयन्त्यर्थानिति नातिप्रसङ्गिता ॥' प्रयोगस्तु गोपदं, गामानयेति वाक्येनानयत्यन्वितगोत्ववाचकम्, पदत्वात्, तुरगपदवदिति । एतत्सर्वमाह—**एकेति** । एकप्रयोजनसिद्ध्युपयोगित्वं हि पदार्थानामितरेतरवैशिष्ट्यमन्तरेण न घटतेऽतः प्रयोजनवत्त्वायैकवाक्यत्वाय च लक्षणयाऽन्वितपरत्वं पदानां वाच्यमित्यर्थः । **ननु** विशिष्टानामप्यर्थानां भेदात्कथमेकवाक्यता ? अत आह—**तथाचेति** । गुणभूतनानापदार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैक्यादेकवाक्यत्वमित्यर्थः । पदानामनन्वितार्थापर्यवसानेऽन्वितपर्यवसाने च भट्टसंमतिमाह—**यथाहुरिति** । यदा लक्षणया योग्येतरान्वितपरत्वं पदानां, पदार्थानां च लक्षणायां द्वारत्वेन तत्परत्वं, तदा वेदान्तानां कार्यानन्वितब्रह्मपरत्वोपपत्तिरित्याह—**एवंच सतीति** । **भव्यार्थत्वेनेति**भाष्ये भव्यशब्दो भवनकर्तृवचनत्वादुत्पाद्यमात्रपरो मा भूदित्याह—**भव्यमिति** । भाष्ये भूतस्य क्रियात्वप्रतिषेधस्य प्रसक्तिमाह—**नन्विति** । भव्यसंसर्गिणा रूपेण भूतमपि भव्यमित्यत्र किं कार्यं भव्यं ? उत क्रिया ? उभाभ्यामपि भूतार्थस्य नैक्यमित्याह—**न तादात्म्येति** । कार्यं हि साध्यतया प्रयोजनं, भूतं साधकतया प्रयोजनीति । **प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेणेत्यादिभाष्येण** कार्यान्वयनियमभङ्गेन कूटस्थनित्यवस्तूपदेशस्य समर्थितत्वेऽपि कार्यान्विते व्युत्पत्तिनियममभ्युपेत्यापि परिहारान्तरं वक्तुमुक्तशङ्कामनुवदतीत्याह—**शङ्कत इति** । अङ्गीकृते कार्यान्वितव्युत्पत्तिनियमे कूटस्थनित्योपदेशानुपपत्तिरित्याह—**एवंचेति** । भवतु कार्यान्विते भूते सङ्गतिग्रहः, तथापि स्वरूपं तत्र प्रतीयत एव; विशिष्टेऽपि स्वरूपसद्भावात्, ततः किमत

कल्पतरुपरिमलः ।

भानं न संभवति, प्रत्यक्षे प्रकारविशेष्ययोरिव संसर्गांशेऽपि सन्निकर्षापेक्षादर्शनादिति—वाच्यम्; तथा नियमाभावात्, अनुमितिकरणे धूमे वह्निव्याप्तिसत्त्वमात्रेण पर्वतसंबन्धिवह्न्यनुमितिदर्शनात्, पक्षधर्मताबलात् साध्यस्य पक्षसंबन्धभानमिति चेत्, इहाप्याकाङ्क्षादिबलात् प्रधानपदार्थे समभिव्याहृतगुणान्वयप्रतीतिरस्त्विति **चेद्, मैवम्**; एवमपि शब्दबोध्यस्य वृत्तिविषयत्वनियमाप्रत्याख्यानात्, करणप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्यानुमितौ भासमानस्यापि पक्षसाध्यसंबन्धस्य शब्देन बोधने कर्तव्ये पर्वतो वह्निमानिति तदभिधायकमतुप्प्रत्ययापेक्षादर्शनात् । घटः पटो नेत्यत्रान्योन्याभावे घटे पटो नेत्यत्र संसर्गाभावे च प्रतियोगिसंबन्धस्य शब्दवृत्तिविषयत्वं विनैव शाब्दबोधविषयत्वं दृष्टमिति चेद्, न; तदन्यवाचिनो नञः शक्तावाधेकरणसंबन्धस्येव तदन्यवाचिनस्तदभाववाचिनश्च नञः शक्तौ प्रतियोगिसंबन्धस्यापि शक्यत्वेनानुप्रवेशकल्पनात्, अन्याभावशब्दयोः शक्तौ तदननुप्रवेशात् । तदर्थवाचित्वेनाङ्गीकृतस्य नञः शक्तावपि न तदनुप्रवेश इत्यभ्युपगमे तयोः प्रयोगे इव नञः प्रयोगेऽपि प्रतियोगिनि पञ्चमीपष्ठ्योर्नञः प्रयोग इव तयोः प्रयोगेऽपि प्रतियोगिनि प्रथमाया वा निवारयितुमशक्यत्वात् । तस्मादन्वयांशेऽपि वृत्तिकल्पनं युक्तमेव । नच—तथापि प्राक् शक्यसंबन्धित्वेनाज्ञातस्यापूर्वस्य वाक्यार्थस्य लक्ष्यत्वं न युज्यत इति—वाच्यम्; प्रागविज्ञातहरिद्रानामकनदीविशेषेण हरिद्रायां नद्यां घोषविशेष इति श्रुते वाक्ये नदीपदसमभिव्याहारेण तदानीमेव हरिद्राशब्दस्य नदीविशेषशक्तिग्रहणेन नदीलिङ्गात्तत्संबन्धित्वेनानुमितस्य तीरस्येव आकाङ्क्षाद्युपस्थापितस्य वाक्यार्थस्यान्वयस्य वृत्त्युपस्थापितत्वसिद्ध्यर्थं लक्ष्यलोपपत्तेः । एकवाक्यान्तर्गतानां सर्वेषां पदानां इतरपदार्थान्वितस्वस्वार्थलक्षकतायां वाक्यार्थान्वयभेदेन वाक्यभेदमाशङ्क्य समभिव्याहृतयावद्गुणान्वितप्रधानपदार्थरूप एक एव लक्षणीयो वाक्यार्थ इति परिहरति—**नन्वित्यादिना** । इयं च वाक्यार्थलक्षणा समभिव्याहृतसकलपदवृत्तिः प्रधानपदमात्रवृत्तिर्वेत्यन्यदेतत् । **व्युत्पत्तिनियममिति** । प्रधानं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव, क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य । नचैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टम्, किं तव तेन स्यादिति । उच्यते—अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यवि-

भामती ।

मानमभूतं भवति, अपितु क्रियानिर्वर्तनयोग्यं भूतमेव तत् । तथाच भूतेऽर्थेऽवधृतशक्तयः शब्दाः क्वचित्स्वनिष्ठभूतविषया दृश्यमाना मृत्वा शीर्त्वा वा न कथंचित्क्रियानिष्ठतां गमयितुमुचिताः । नह्युपहितं शतशो दृष्टमप्यनुपहितं क्वचिद्दृष्टमदृष्टं भवति । तथाच वर्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता अकार्यार्था अप्यटवीवर्णकादयो लोके बहुलमुपलभ्यन्ते । एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि संबन्धमात्रपर्यवसायिनः, यथा कस्यैष पुरुषः ? इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति । तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठाः, यथा कीदृशास्तरवः ? इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति । नहि पृच्छता पुरुषस्य वा तरूणां वाऽस्तित्वं नास्तित्वे प्रतिपित्सिते, किंतु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तरूणां च प्रकारभेदः । प्रष्टुरपेक्षितं चाचक्षाणः स्वामिभेदमेव प्रकारभेदमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरस्तित्वं तस्य; तेनाप्रतिपित्सितत्वात् । उपपादिता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चोदयति—**यदि नामोपदिष्टं** भूतं किं **तव**—उपदेष्टुः श्रोतुर्वा **प्रयोजनं स्यात्** । तस्माद्भूतमपि प्रयोजनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम् । अप्रयोजनं च ब्रह्म, तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुपकारकत्वादिति भावः । परिहरति—**अनवगतात्मोपदेशश्च तथैव**=प्रयोजनवानेव, **भवितुमर्हति** । अप्यर्थश्चकारः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि ब्रह्मोदासीनं; तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिपर्यन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूलनिदानमविद्यामुच्छिन्दत्प्रयोजनवदित्यर्थः । **अपिच** येऽपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिपत, तैरपि 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'न सुरा पातव्या' इत्यादीनां न कार्यपरता शक्याऽऽस्थातुम्। कृत्युपहितमर्यादं हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तन्निवृत्तौ निवर्तते, शिश-

वेदान्तकल्पतरुः ।

आह—**तथाचेति । स्वनिष्ठभूतविषया इति** । कार्यानन्वितभूतविषया इत्यर्थः, नत्वनन्वितविषयत्वमेव; अन्विते पदतात्पर्यस्य समर्थितत्वात् । ते च वक्ष्यमाणोदाहरणेषु दृश्यमाना नाध्याहारादिभिः क्लेशेनान्यथयितव्या इत्यर्थः । **स्यादेतत्**—कार्यान्विते गृहीतसङ्गतेः पदस्य कथं शुद्धसिद्धाभिधायिता ? नहि गोत्वे गृहीतशक्ति गोपदमभिदधाति तुरगत्वमत आह—**नहीति** । एवं मन्मते कार्यान्वयो न शब्दार्थः, किंतूपाधिः । **तथाहि**—कर्तव्यतातदभावावगमाधीनत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः, प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वात्प्रयोजनस्य, तदधीनत्वाच्च विवक्षाप्रयोगयोः, प्रयोगाधीनत्वाच्च वाक्यार्थप्रतिपत्तिव्युत्पत्त्योः, विवक्षादिवत्कार्यान्वयस्यापि शब्दार्थावगत्युपायतावगम्यत्व, अतो विरहेऽप्यापि कार्यान्वयं प्रयोगमेदं भवति भूतं वस्तु पदवाच्यम्; कथमपरथा भवतां प्रमाणान्तरगृहीतकार्यान्वितगृहीतसङ्गतिकपदवृन्दस्य वेदेऽपूर्वान्विताभिधायिता ? **तदिदमुक्तं**—"उपहितं शतशो दृष्टमपि तदेव क्वचिदनुपहितं यदि दृष्टं भवति, तदा तददृष्टं नहि भवति, किंतु दृष्टमेव भवतीति" । **अटवीवर्णकादय इति** । तद्यथा—अस्ति किल ब्रह्मगिरिनामा गिरिवरः । 'त्रैयम्बकजटाजूटकलनाय विनिर्मिता । पाण्डुरेव पटी भाति यत्र गोदावरी नदी ॥' यस्य च—'सकुसुमफलचूतरुद्धघर्मद्युतिकरपातवनालिभूषजाते । तमसि हरकिरीटचन्द्रनुन्ने धवलनिशा इव भान्ति वासराणि ॥' इत्यादय इति । [**क्रियानिष्ठा इति** । अकारप्रश्लेषः] । अभ्युपेत्य कार्यान्वयनियमं पर्यहार्षीत्, इदानीमभ्युपगमं त्यजति—**उपपादिता चेति** । एवं तावद्व्युत्पत्तिविरोधं परिहृत्य निष्प्रयोजनत्वचोद्यमुद्भाव्य परिहरति—**यदि नामेत्यादिना** । समुच्चयासंभवादप्यर्थश्चकारः शङ्काद्योती, तामेवाह—**यद्यपीति** । एवं तावद्द्रव्यगुणादिशब्दानां विधिवाक्यगतानां केवलभूतार्थतामापाद्य तद्वद्ब्रह्मापि शब्दगोचर इत्युक्तं, इदानीं तु निषेधवाक्यवद्वेदान्ताः सिद्धपरा इत्याह—**अपिचेत्यादिना** । यत्र कृतिस्तत्रैव कार्यम्, निषेधेषु कृतिनिवृत्तौ तद्व्याप्तं कार्यं निवर्तत इत्युक्त्वा कृतेरपि तद्व्यापकधात्वर्थनिवृत्त्या निवृत्तिमाह—**कृतिर्हीत्यादिना** । न घटवत्प्रतिक्षणं समाप्तः, किंतु पचतीतिवत्पूर्वापरीभूतः । सच भवत्यादाविव नात्मलाभः, किंतु कर्तुरन्यस्योत्पाद्यस्यो-

कल्पतरुपरिमलः ।

कार्यान्वितप्रयोगएव शक्तिग्रह इति नियममभ्युपेत्येत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—**तथाहीति । कथमपरथेति** । प्रायमिकव्युत्पत्तिग्रहे कार्यान्वयनियमवत् कार्यस्य प्रमाणान्तरगृहीतत्वनियमोऽप्यस्ति; व्युत्पित्सोः गवानयनवन्धनादर्शने व्युत्पत्तिग्रहासंभवात्, तदन्वयो यथा व्युत्पत्तिग्रहोपायमात्रतयाऽन्यथासिद्धस्तत्र न शब्दार्थकोटावनुप्रविशति, एवं कार्यान्वयोऽपीत्यर्थः । **अस्ति किलेति** । नासिकात्र्यम्बकस्थाने निवसद्भिराचार्यैरयं ग्रन्थः कृत इति प्रसिद्धिः । अतस्तत्रत्यगिरिनदीवनवर्णनं कृतम् । **जटाजूटकलनाय** जटाकलापबन्धाय । **पाण्डुरा पटी** उष्णीषरूपा । **रुद्धस्तत्र** नित्यसंनिहितः त्र्यम्बकदेवः । **पचतीति** । पाको हि पूर्वापरीभूताधःसन्तापनादितण्डुलविक्लित्तिफलपर्यन्तक्रियासन्तानरूपो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

पात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुषप्रयत्नः । स च विषयाधीननिरूपणः । विषयश्चास्य साध्यत्वभावतया भावार्थ एव पूर्वापरीभूतोऽन्योत्पादानुकूलो भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात्कृतिव्याप्यो हि कृतेर्विषयः । नच द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता । अतएव शास्त्रकृद्भिः—'भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत' इति । द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्यावमर्शेऽपि भावस्य स्वतः, द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात्कार्यावमर्श इति भावार्थेभ्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

दनादेरुत्पादनायामनुकूलः प्रयत्नविषयः । तत्र हेतुमाह—**साध्येति** । न द्रव्यगुणौ कृतिविषयावित्यत्र हेतुः—**साक्षादिति** । तत्रापि तदुत्पादनानुकूलो व्यापारः कृतिविषय इत्यर्थः । **भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैव ह्यर्थो विधीयते** (जै. अ. २ पा. १ सू. १) इति द्वितीयगतमधिकरणम् । अत्र गुरुमतेनार्थं संकलयति—**द्रव्येति** । अत्रावमर्शेऽपीत्यन्तः पूर्वः पक्षः । **अयमर्थः**—पदस्मारितानन्वितार्थेषु निमित्तेषु भावान्वितावस्था नैमित्तिकी, तस्यामस्ति सिद्धयोरपि द्रव्यगुणयोः क्रियान्वयेन साध्यता, अतो द्रव्यगुणभावार्थवाचकशब्दानामविशेषेण साध्यार्थवाचकत्वात्साध्यार्थविषयत्वाच्च नियोगस्याविशेषेण नियोगविषयसमर्पकत्वमिति ॥ राद्धान्तमाह—**भावस्येति** । भावशब्दस्येत्यर्थः । कार्यावमर्श इत्यनुषङ्गः । भावशब्दो हि स्वत एव साध्यरूपां क्रियामवमृशति, द्रव्यादिशब्दास्तु क्रियायोगद्वारा द्रव्यादीन्साध्यतयाऽवमृशन्ति । किमित्यत आह—**भावार्थेभ्य इति** । नियोगो हि साक्षात्कृतेरविषयः संस्तद्विषयत्वाय स्वावच्छेदकत्वेन साक्षात्साध्यस्वभावं भावार्थमाकाङ्क्षति । तत्रामे च न क्रियायोगद्वारा साध्यस्य द्रव्यादेस्तद्विषयता युक्ता । अतो भावार्थशब्देभ्य एव यजतीत्यादिभ्यो विषयविशिष्टाऽपूर्वाधिगतिरिति भावनावाचिभ्योऽपि भावो भावनेत्यादिभ्यो नापूर्वाधिगति-

कल्पतरुपरिमलः ।

नैककियात्मकः, अतो घटादिवत्प्रतिक्षणं पर्यायवृत्तिर्न भवतीत्यर्थः । **उत्पादनायामिति** । उत्पत्तावित्यर्थः । ओदनोत्पत्त्यनुकूलपुरुषव्यापारस्य पाकस्यैवोदनोत्पादनत्वेन तस्य तदनुकूलत्वाभावात् । **यद्वा**—प्रज्वलनादिरूपोऽग्न्यादिव्यापारोऽपि भवत्योदनोत्पादना, तदनुकूलश्च पुरुषव्यापार इति तदभिप्रायो णिचः प्रयोगः । **प्रयत्नविषय इति** । साध्यतयेति शेषः । उद्देश्यतया प्रयत्नविषयत्वस्य घटभवनादौ फलेऽपि सत्त्वेन तद्व्यावृत्तत्वाभावात् । **तत्र हेतुमाहेति** । हेतुभूतं साध्यत्वमिह चिकीर्षाविषयत्वं, नतु प्रयत्ननिर्वर्त्यत्वं; साध्याविशेषात् । **ननु** द्रव्यगुणयोरपि घटरूपादिकयोः कृत्यपेक्षोत्पत्तिकत्वादस्ति साध्यतया कृतिविषयत्वमित्याशङ्क्य तत्रापि तदुत्पत्त्यनुकूलस्य तदुत्पादनारूपदण्डचक्रादिव्यापारानुकूलस्य च पुरुषव्यापारस्यैव तथात्वमित्याह—**तत्रापीति । पदस्मारितेति । ननु** गुरुमतेऽन्विताभिधानाङ्गीकारात् कथं कार्यान्विते गृहीतशक्तिकैः पदैरनन्वितार्थानां स्मारणं कथ्यते ? **उच्यते**, शक्तिग्रहात् पूर्वं तदर्था याऽनन्वितार्थोपस्थितिः, साऽत्र निमित्तत्वेन विवक्षिता । **उक्तं हि निबन्धनपञ्चिकायामृजुविमलायां**—अनन्वितावस्था हि संबन्धग्रहणोपायतां गच्छन्ती वाक्यार्थप्रतिपत्तौ निमित्तं; एवं हि संबन्धग्रहणं—अयमर्थोऽनेन शब्देनाकाङ्क्षितसंनिहितयोर्यार्थान्तरान्वितः सन्नभिधीयत इतीति । **अत्रायमर्थ** इत्यनन्वितावस्थस्य गवादेरुपस्थितिरुक्ता । एवं **च पदस्मारितेत्यनेन** शक्तिग्रहणार्थं पदश्रवणसमये कारणान्तरप्रत्यायितत्वं विवक्षितमिति न विरोधः । **यद्वा**—कार्यसामान्ये गृहीतशक्तिकैः पदैः स्मारितास्तस्यामवस्थायां समभिव्याहृतकार्यविशेषानन्वितार्था विवक्षिता इति न विरोधः । **अविशेषेणेति** । **नन्वविशेषेण** द्रव्यगुणभावार्थवाचकाः सर्वेऽपि नियोगविषयसमर्पका इत्ययं प्रतिपदाधिकरण (जै. अ. २ पा. १ सू. १) पूर्वपक्षः, तं वाक्यमेदतः प्रतीयमानक्रियाकारकभावरूपविनियोगविरोधेनानेकापूर्वाभ्युपगमगौरवप्रसङ्गेन च निराकृत्य तेषु कश्चिदेव नियोगविषयसमर्पक इति निर्धारणेन तस्मिन्नधिकरणे स्थिते, तेषु भावार्थवाचकशब्द एव नियोगविषयसमर्पक इति निर्धारणार्थं हि भावार्थाधिकरणम् (जै. अ. २ पा. १ सू. १–४) । **सत्यम्**; इहाऽविशेषेणेत्यनेन द्रव्यगुणभावार्थानां त्रयाणामपि कार्यत्वमविशिष्टमित्यनध्यवसायेन पूर्वपक्षो विवक्षितः । अनध्यवसायपूर्वपक्ष एव निबन्धनटीकायां दर्शितः । भाष्यगतस्याविशेषेणेति पूर्वपक्षे हेतूपन्यासस्य च अनध्यवसाय एव तात्पर्यं वर्णितम् । **यद्वा**—विवरणटीकानुसारेण प्रतिपदाधिकरणशरीरमत्र लिखितम् । तन्मते हि प्रतिपदाधिकरणे कर्मैव विषयो न द्रव्यगुणाविति निर्धारणम् । भावार्थाधिकरणं तु किं कर्म नाम्ना विषयतया समर्प्यते, उत आख्यातेनेति विशेषविचारार्थं; प्रतिपदाधिकरणस्य भावार्थसूत्र (जै. अ. २ पा. १ सू. १) व्यतिरेकेण सूत्रान्तराभावात्, तदेव सूत्रमिह लिखितमिति न कश्चिद्दोषः । **भावार्थशब्देभ्य एवेति** । भावार्थशब्दाः=यजत्यादिधातवः । तेभ्यो यद्यपि विषयमात्रस्याधिगतिः; तथापि विषयाधीनप्रतिपत्तिकत्वादपूर्वस्य कार्यस्य विषयवाचकेभ्य एव तस्याप्यधिगतिरुक्ता । **एवमेवोक्तमृजुविमलायां** "विध्यर्थो लिङादिभिः प्रत्याय्यते, तस्य च तत्प्रतिपाद्यमानस्य विषयाधीनप्रतिपत्तित्वाद् भावार्थानां च विषयबोधकत्वात् ततोऽपूर्वं प्रतीयत इत्युच्यते, न पुनरपूर्वस्यामी भावार्था वाचकाः" इतीति ॥ **भावो भावनेत्यादिभ्य इति** । भवतेर्णिजन्तात् 'एरजि'ति सूत्रेण भाववाचिन्यच्प्रत्यये 'णेरनिटी'ति सूत्रेण णिलोपे च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

एवापूर्वावगतिः; न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति । नच 'दध्ना जुहोति' 'सन्ततमाघारयति' इत्यादिषु द्रव्यादीनां कार्यविषयता । तत्रापि हि होमाघारभावार्थविषयमेव कार्यम् । नचैतावता 'सोमेन यजेत' इतिवत् दधिसन्ततादिविशिष्टहोमाघारविधानात्

वेदान्तकल्पतरुः ।

रिति **कर्मशब्दा** इत्युक्तम् । क्लर्थवाचिभ्यः कर्मशब्देभ्योऽपि याग इत्यादिभ्यो नैवापूर्वाधिगतिरिति **भावार्था** इत्युक्तम् । अतो धात्वर्थोपरक्तभावना येषु भाति यजेतेत्यादिषु तेभ्योऽपूर्वं प्रतीयेतैव हि भावनासाध्योऽपूर्वलक्षणोऽर्थो विधीयत इति सूत्रार्थः । **ननु** द्रव्यगुणौ विधीयेते दधिसान्तत्ये, तत्र तयोरेव कार्यावच्छेदकता, अत आह—**नच दध्नेति । आघारः** क्षारणम् । **सान्तत्यम**विच्छिन्नत्वम् । यदि दध्यादावपि भावार्थो विधेयः, तर्हि न्यायविरोध इत्याशङ्क्याह—**नचैतावतेति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते**—'सोमेन यजेते'ति । तथा 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णाती'ति । तत्र संशयः—किमैन्द्रवायवादिवाक्ये विहितानां सोमरसानां यागानां च यथाक्रमं सोमेन यजेतेति सोमयागशब्दावनुवदितारौ, उत द्रव्ययुक्तस्य कर्मणो विधातारावि ति ॥ तत्रैन्द्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवताख्यरूपप्रतीतेर्यागनुमानादितरत्र रूपाप्रतीतेः समुदायानुवाद **इति प्राप्ते—द्वितीये** (जै. अ. २ पा. २ सू. १७-२०) **राद्धान्तम्,** नानुवादत्वं अप्रत्यभिज्ञानात् । लतावचनो हि सोमशब्दो न रसवचनः, ऐन्द्रवायवादिशब्दास्तु रसानभिदधतीति न तदनुवादी सोमशब्दः । नच यजेतेति प्रत्यक्षे यागे तदनुमा, अतः प्राप्त्यभावान्न यजिरप्यनुवादी । तस्मात्तोमवाक्ये यागविधिरितरत्र रसानामिन्द्रादिदेवताभ्यो ग्रहणान्युपकल्पनानि विधीयन्त इति ॥ एवं यथा सोमेनेति वाक्ये विशिष्टविधिः, एवं दधिसान्तत्यादिवाक्यानि यदि द्रव्यगुणविशिष्टहोमाघारविधायीनि, तर्हि अग्निहोत्राधारवाक्ये तद्विहितहोमानामाघाराणां च समुदायानुवदेतां, तथाचाधिकरणान्तरविरोध इति शङ्का ॥ **तथाहि द्वितीये स्थितम्—आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात्** (जै. अ. २ पा. २ सू. १३) । 'आघारमाघारयत्यूर्ध्वमाघारयति' 'सन्ततमाघारयति' । तथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोतीति' श्रूयते । तत्र संशयः—किं सन्ततदध्यादिवाक्यविहितानामाघारहो-

कल्पतरुपरिमलः ।

कृते निष्पन्नो भावशब्दो भावनाशब्दपर्यायः । **ननु** गुरुमते भावार्थशब्दस्य पूर्वापरीभाववैशिष्ट्यमर्थः । **उक्तं हि निबन्धटीकायां**—पूर्वापरभावे हि भावार्थत्वं भवति, भावशब्दस्य पूर्वापरीभाववाचित्वादिति । **सत्यम्;** ण्यन्ताद्भवतेर्जन्तस्य भावशब्दस्य भावनावाचित्वमप्युपपद्यते । नच भावनाया धात्वर्थत्वासंभवः; कृतिसाध्यत्वेन नियोगवाचिनां लिङादीनामिव तत्संघटनार्थं तथात्वेन यागादिविषयसमर्पकाणां धातूनां विशेषभूतकृतिरूपभावनार्थत्वस्यापि सत्त्वात् । **कर्मशब्दा इत्युक्तमिति ।** कर्मशब्दः क्रियत इत्यर्थे कृञ्धातोरौणादिके मनिन्प्रत्यये सति निष्पन्नः कृतिविषयवाची, न च कृतिः कृतिविषय इति तद्व्यावृत्तिः । **याग इत्येवमादिभ्य इति ।** यागादिशब्दा भवन्ति वस्तुतः कृतिविषयाणां वाचका इति न कर्मशब्दाः; तेभ्यो यागादीनां कृतिसाध्यत्वेन प्रतीत्यभावादिति तद्व्यावृत्तिः । **तेभ्योऽपूर्वं प्रतीयेत इति ।** अनेन सूत्रे क्रियाशब्दः क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या फलकरणत्वेन रूपेणापूर्वपर इति दर्शितम् । **एष हीति । ननु**—'एष ह्यर्थो विधीयत' इति सूत्रशेषस्येत्थं गुरुमते व्याख्यानं कथम्—अपूर्वस्य कृतिसाध्यतया प्राधान्येन प्रतिपाद्यस्य फलकरणतया तच्छेषत्वमित्याशङ्कानिराकरणार्थमेषहीत्यादिसूत्रशेषः; 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादिभिर्वाक्यैः यागेन स्वर्गकामः स्वकामनाविषयं स्वर्गं साधयेदित्येषोऽर्थो यस्माद्विधीयते तस्मात् तेनापूर्वं कृत्वेत्यपूर्वस्यापि फलकरणत्वेन सिद्धिर्भवति । स्वसिद्ध्यर्थं फलं साधयतश्चापूर्वस्य न प्राधान्यभङ्गः । 'आत्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये ॥ कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥' इति न्यायात्—**इति । सत्यम्;** इहापि स एवार्थ उपन्यस्तः । **अपूर्वलक्षणोऽर्थो विधीयत** इत्यत्र करणत्वेनेति शेषाध्याहारेण सोऽर्थः स्पष्टीभवति । पशुसोमाधिकरणसूत्रस्य **द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः** (जै. अ. २ पा. २ सू. १७) इत्यादेर्महत्त्वादुदाहृतसोमवाक्यमात्रविषयत्वाभावाच्च तत्र लिखितम् । **द्रव्यदेवताख्येति ।** ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु गृह्णातेः सोममभिषुणोति सोमं पावयतीत्यादिसंनिहितवाक्यान्तरप्रकृतसोमरसविषयत्वाद् द्रव्यप्रतीतिः । **इतरत्रेति ।** सोमवाक्ये देवताख्यरूपाप्रतीतेरित्यर्थः । **समुदायानुवाद इति ।** यजिर्यागसमुदायस्य, सोमशब्दस्तद्द्रव्यसोमरससमुदायस्य चानुवाद इत्यर्थः । अनुवादस्य च प्रयोजनं—सोमशब्दस्य तत्प्रख्यन्यायेन (जै. अ. १ पा. ४ सू. ४) कर्मनामधेयत्वप्राप्त्या स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, पशुः, सोम इत्यादौ सोमशब्देनापि क्रतुव्यवहारसिद्धिरिति नानुवादवैयर्थ्यम् । **प्रत्यक्षे यागे इति ।** ऐन्द्रवायवादिवाक्यैर्देवताविशिष्टेषु ग्रहणेषु चोदितेषु यागं विना ग्रहणमात्रेण द्रव्यस्य देवतासंबन्धासिद्धेर्यागापेक्षायां सोमेन यजेतेत्येतत्सर्वानेतान् द्रव्यदेवतासंबन्धानुपपादयन् यागान्तरानुमानं निरुन्ध्यादित्यर्थः । एवंचोत्पत्तिवाक्यविहितस्य लताद्रव्यस्याभिषवादिवाक्यपर्यालोचनेन रसद्वारा,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमाघारयति' इति तदनुवादः । यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्यं; तथापि भावार्थानुबन्धतया द्रव्यगुणावविषयावपि विधीयेते । भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽविशिष्टः कारकविशेषेण द्रव्यादिना विशेष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथाच भावार्थे विधीयमाने स एव सानुबन्धो विधीयत इति द्रव्यगुणावविषयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवतः । एवंच भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसंक्रान्तो विधिर्गौरवाद्विभ्यस्त्वविषयस्य चान्यतः प्राप्ततया तदनु-

वेदान्तकल्पतरुः ।

मानामाघाराग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादिनी, उतापूर्वयोराघारहोमयोर्विधातृणां इति ॥ तत्रानुवादिनी; अरूपत्वात्, नह्यत्र दधिसान्तत्यादिवाक्यविहितहोमाघारेभ्यो विशिष्टं रूपमस्ति, होमाघारमात्रं तु प्रकृतमुपलभ्यते, अतोऽनुवादत्वे **प्राप्ते राद्धान्तः**; विधी इमौ स्याताम्; आघारयतिजुहोतिशब्दाभ्यामनुष्ठेयार्थप्रतीतेः, तत्संनिधौ श्रुतस्य सान्तत्यवाक्यस्य दध्यादिवाक्यस्य च विशिष्टविधित्वे गौरवप्रसङ्गेन तद्विहितभावार्थानुवादेन' गुणविधानार्थत्वादिति ॥ हन्त नैतेन विरुध्यते सान्तत्यदध्यादिवाक्ये भावार्थविषयं कार्यमित्यभ्युपगमः । तत्र हेतुमाह—**यद्यपीति** । यद्यपि सन्ततादिवाक्ये साक्षात्कृतिविषयत्वाद्भावार्थस्य तदवच्छिन्नमेव कार्यं; यद्यपि च कार्यं प्रति साक्षादविषयावनवच्छेदकौ द्रव्यगुणौ; तथापि भावार्थं प्रत्यनुबन्धतयावच्छेदकतया विधीयेते । तत्र हेतुमाह—**भावार्थो हीति** । तत्किं भावार्थो द्रव्यादिश्च विधेयः, तर्हि वाक्यभेदः, नेत्याह—**तथाचेति** । तर्हि सन्ततादिवाक्यानि विशिष्टविधयः स्युः, स्याच्चाग्निहोत्रादिवाक्यमनुवादः, तत्राह—**एवंचेति** । यद्यप्यत्र विशिष्टविषयो विधिः प्रतीयते; तथापि भावार्थद्वारा द्रव्यादिकमपि विषयीकरोति । तत्र संक्रान्तो यदि भावार्थमन्यतो विहितं न लभेत, तर्हि गौरवमप्युररीकृत्य विशिष्टं विदधीत; अथ लभेत, तत उपपदाकृष्टशक्तिर्द्रव्यादिपरो भवत्यनुवदति तु भावार्थम् । **तदाहुः**—'सर्वत्राख्यातसंबद्धे श्रूयमाणे पदान्तरे । विधिशक्त्युपसंक्रान्तेः स्याद्धातोरनुवादता ॥' इति । तदिहाग्निहोत्रादिवाक्यत एव भावार्थलाभाद्द्रव्यादिपरता । मीमांसकैकदेशिनः आभेय

कल्पतरुपरिमलः ।

साधनत्वमित्यवगतेस्तस्य रसस्येन्द्रवाय्वाद्युद्देश्यकप्रहणसंस्कारविधिसामर्थ्यादुत्पत्तिवाक्यविधेये यागे देवता लभ्यते । तत्तद्देवतोद्देशेन गृहीतस्य रसस्य तत्तद्देवतायै त्यागाभावे ग्रहणे देवतोद्देशांशस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः । अतो न तत्र देवताख्यरूपाऽलाभदोषः । **अरूपत्वादिति** । रूपशब्दो न द्रव्यदेवतामात्रपरः, किंतु सान्तत्यादिसाधारण्यार्थं गुणसामान्यपरः । **नह्यत्रेति** । 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोति' 'तण्डुलैर्जुहोती'त्यादिवाक्यविहितानां होमानां, 'सन्ततमाघारयति' 'ऊर्ध्वमाघारयति' 'ऋजुमाघारयती'त्यादिवाक्यविहितानामाघाराणां च यानि रूपाणि दध्यादीनि सान्तत्यादीनि च तेभ्योऽन्यदुपदिष्टमतिदिष्टं वा रूपं नास्ति; तेषां च कर्मान्तरगुणानां नान्यत्रान्वयः संभवतीत्यर्थः । **ननु** सान्तत्यादिवाक्यानि होमाघारविधायकानीति सिद्धान्ती न मन्यते, किंत्वग्निहोत्राघारवाक्यविहितहोमाघारानुवादेन गुणविधायकानीत्येव मन्यते, तं प्रति कथं तद्विहितहोमाघारेभ्य इति सिद्धवत्कृत्य कथनम्? **उच्यते**; अग्निहोत्राघारवाक्याभ्यां होमाघारयोर्विधानमेव न संभवति; होमक्षारणसामान्ययोर्क्षान्तरक्षारणान्तरविधिसिद्धत्वेन विशेषोपस्थितिं विना अननुष्ठेयत्वेन च विधानायोगात्, तद्विशेषयोश्च विशेषकरूपाश्रवणेनाप्रतीतेः । **नच**—नामनी विशेषके स्यातामिति—वाच्यम्; विशेषकान्तरानुपस्थितौ कयोर्होमक्षारणविशेषयोरेते नामनी इति बोद्धुमशक्यत्वात् । नच—'उद्भिदा यजेत पशुकाम' इत्यत्र नामैव विशेषकं दृष्टमिति—शङ्कनीयम्, पशुफलेन प्रकृतिवच्छब्दसन्निधापितसौमिकाङ्गजातेन च लब्धविशेष एवोद्भिन्नामप्रवृत्तेः । नच दधिसान्तत्यादिगुणैरेव विशेषलाभः; तथा सति गुणविधिप्रवृत्त्यनन्तरं होमाघारविशेषविधौ तयोर्विधाने सति तदनुवादेन गुणविधानमिति परस्पराश्रयापत्तेः, तस्माद् विशेषकसद्भावाद् दधिसान्तत्यादिसगुणवाक्येष्वेव होमविशेषाणामाघारविशेषाणां च विधानम् । निर्गुणवाक्ये तदनुवादकेऽनुवादप्रयोजनमग्निहोत्राघारनाम्नोः संनिहितसर्वहोमाघारनामत्वसिद्ध्याऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति फलवाक्येन सर्वेषां होमानां फलसंबन्धसिद्धिः । इन्द्र ऊर्ध्वोऽध्वर इत्याघारमाघारयतीति गुणवाक्येन सर्वेषामाघाराणां मन्त्रसंबन्धसिद्धिश्चेति पूर्वपक्षाशयः । **अनुष्ठेयार्थप्रतीतेरिति** । विशेषकाश्रवणेऽप्यनुष्ठापकविधिसामर्थ्यादेवानुष्ठेयः कश्चन होमविशेष आघारणविशेषश्चात्र विवक्षित इति ज्ञायते । अतस्त्वयोर्विधानं नामविशेषोपबन्धश्चेत्युभयमुपपद्यते । समुदायानुवादश्च निष्फलः; राजसूयनाम्न इव फलवाक्यगतस्यैवाग्निहोत्रनाम्नो गुणवाक्यगतस्यैव चाघारनाम्नः संनिहितसर्वहोमत्वार्थपरत्वोपपत्तेरिति भावः । **गुणविधानार्थत्वादिति** । गुणविशिष्टकर्मविधाने च दध्यादिवाक्यविहितहोमानां न देवतालाभः; 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' 'यत् सूर्याय प्रजापतये च प्रातर्जुहोती'ति वाक्यविहितहोमयोर्न द्रव्यलाभः, तयोरपि दध्यादिवाक्याविशेषेण पूर्वपक्षे होमान्तरविधायकत्वस्य वक्तव्यत्वादित्यापि दूषणं द्रष्टव्यम् ॥ **पदान्तरे**=गुणवाचिनि, नतु नामधेयरूपेऽपि । अत्र विधिशक्तेर्गुणसंक्रमणेन धातोरनुवादतोक्तित्वात्पर्यपर्यवसानविषयार्थाभिप्राया, नतु शब्दवृत्तिबोध्याभिप्राया; द्रव्यगुणयोः स्वतःसिद्धतया धात्वर्थानुवादेन तन्मात्रविधानासंभवात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

वादेन तद्धनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः। एतेन—'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इत्यत्र संबन्धविषयो विधिरिति परास्तम्;—ननु न भवत्यर्थो विधेयः, सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वात्। न खलु गगनं भवति। नाप्यसिद्धे; असिद्धस्यानियोज्यत्वात्, गगनकुसुमवत्। तस्माद्भवनेन प्रयोज्यव्यापारेणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः। स च व्यापारो भावना, कृतिः, प्रयत्न इति। निर्विषयश्चासावशक्यप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षा-यामाग्नेयशब्दोपस्थापितो द्रव्यदेवतासंबन्ध एवास्य विषयः। ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं संबन्धं गोचरयेत्? नहि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षान्नामार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयति,अपि तु दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति। तस्माद्-टार्थां कृतिं व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यते, नतु रूपतो घटविषयाम्, उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो नतु विषयतया। विषयतया तु हस्तादिव्यापार एव। अतएवाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासंबन्धाक्षिप्तो यजिरेव कार्यविषयो विधेयः। किमुक्तं भवति, आग्नेयो भवतीति, आग्नेयेन यागेन भावयेदिति। अतएव 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते'

वेदान्तकल्पतरुः ।

इत्यादौ द्रव्यदेवतासंबन्धो विधेय इत्याहुः। तत्रापि सिद्धस्य न विधेयत्वमित्युक्तमतिदिशति—**एतेनेति**। एकदेशी संबन्धस्य भावनाऽवच्छेदकत्वेन विधेयत्वं शङ्कते—**नन्वित्यादिना**। **ननु** यथाश्रुतभवत्यर्थ एव विधीयतां, किं संबन्धविधिनेत्याशङ्क्य भवत्यर्थस्य कर्ता सिद्धोऽसिद्धो वा। **प्रथमे** विधिवैयर्थ्यं, **चरमे** नियोज्याभावाद्विध्यभाव इत्युक्त्वा किं तर्हि विधेयमिति वीक्षायामाह—**तस्मादिति**। **प्रयोज्यः** उत्पाद्यः। तद्व्यापारो हि भवनम्। तस्य हि व्यापारं भवतिधातुर्विशिनष्टि—**भवतीति**। भवनं च नोत्पादकव्यापारमन्तरेणेति भवनाविनाभूतो भावकव्यापारो विधेय इत्यर्थः। **नन्वित्यादिना** चोद्यच्छलेन सिद्धान्ती मीमांसकैकदेशिनं दूषयति। भवतु लक्षितभावनाया विधानं, तस्यास्तु न संबन्धो विषयः; तस्य दध्यादिवत्साक्षात्कृतिविषयत्वायोगादित्यर्थः। **नन्वव्यापारोऽपि** घटादिः करोत्यर्थरूपभावनाविषयो दृश्यते, अत आह—**नहीति**। यदि दण्डादिविषयो हस्तादिव्यापारः कृतिविषयः, तर्हि कथं घटं कुर्विति घटस्य कृतिकर्मता भात्यत आह—**घटार्थामिति**। घटविषयव्यापार एव कृतिसाध्यो घटस्तूद्देश्यतया प्रयोजनमिति कर्मत्वनिर्देश इत्यर्थः। यदि संबन्धो न विधेयस्तर्ह्याग्नेयवाक्ये किं विधेयमत आह सिद्धान्त्येव—**अतएवेति**। अत्यक्तस्य हविषो देवतासंबन्धासंभवाद्यागः संबन्धाक्षिप्तः। **ननु** यजेरप्युपमर्थत्वात्कथं विधेयता? अत आह—**आग्नेयेनेति**। यागेनेत्याग्नेयपदस्य लक्ष्यनिर्देशः, भावयेदिति भवतिपदस्य। यत एवाग्नेयवाक्ये यागविधिरत एवानुवादे यजेतेति श्रुतम्; अन्यथा संबन्ध एव श्रूयेतेत्यर्थः। **उक्तं द्वितीये—प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात्** (जै. अ. २ पा. २ सू. ३)। **एवं समामनन्ति** "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" "उपांशुयाजमन्तरा भवति" "ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत्" "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्" "ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामि"ति। तथा "य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते" "य एवं विद्वानमावास्यां यजते" इति। तत्र संदेहः—किमिमौ यजती कर्मणोरपूर्वयोर्विधातारावुत प्रकृताग्नेयादियागानां समुदायस्यानुवदितारावि॥ तत्राभ्यासात्कर्मान्तरविधी। नच द्रव्यदेवते न स्तः; प्रौवाज्यस्य साधारण्यान्मात्रवर्णिकदेवतालाभाच्च। आज्यभागक्रमे हि चतस्रोऽनुवाक्याः सन्ति। द्वे आग्नेय्यौ, द्वे सौम्ये। ते च क्रमाद्वलीयसा वाक्येनाज्यभागाभ्यामपच्छिद्यानयोः कर्मणोर्विधास्येते। एवंहि समामनन्ति। "वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते"

कल्पतरुपरिमलः ।

उक्तं हि आधाराग्निहोत्राधिकरण (जै. अ. २ पा. २ सू. १३-१६) **वार्तिके**—सर्वत्रैव विशिष्टविधानोत्तरकालं किं प्राप्तं किमप्राप्तमित्यन्वेषणायामप्राप्तमात्रविषयोपसंहाराद्विधेर्भावनाधात्वर्थयोरनुवाद इत्यभिधीयते, नत्वादित एव तावन्नूत्र द्रव्यं गुणो वा विधीयते; तत्र पश्चात्तने व्यापारे मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थं स्थूलेन न्यायेन कथ्यमाने शास्त्रकृता एवैता वचनव्यक्तय इति भ्रान्तिरिति॥ इहापि टीकायां तथैवोक्तम्। नचैवं—गुणमात्रविधानफलकवाक्येष्वपि विशिष्टविध्यभ्युपगमे प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानप्रयुक्तो वाक्यभेदो न स्यात्, प्रत्येकं गुणेषु विध्यनवतारादिति—वाच्यम्; शब्दबोध्यस्यार्थस्य विशिष्टरूपेणैक्येऽपि तत्र तात्पर्यविषयार्थभेदसद्भावेन तदभिप्रायत्वादनेकगुणविधानप्रयुक्तवाक्यभेदवर्णनस्य। **तदप्युक्तं वार्तिके**—'विधित्वे भावनास्थेऽपि तादर्थ्यं प्रविभज्यते। विशेषणफले चास्मिन् वाक्यभेदो भविष्यति॥' इति। शब्दबोध्यार्थभेद इव तात्पर्यविषयार्थभेदेऽपि त्वविशिष्टं गौरवम्। **मीमांसकैकदेशिनः** गुरुमते निबन्धनप्रधानानुवर्तिनः। **नन्वव्यापारोऽपीति**। होमसाधनस्य दध्यादेर्होमद्वाराऽपि साध्यत्वासंभवान्मा भूद्विषयत्वं, द्रव्यदेवतासंबन्धस्य तु स्यात्; तस्य यागद्वारा साध्यत्वात्, किंचिद्द्वारा साध्यमपि हि साध्यमेव; अतएव हस्तादिव्यापारद्वारा घटस्य कृतिसाध्यत्वाद् घटं करोतीति द्वितीयानिर्देश इति भातः। **उद्देश्यतयेति**। घटोत्पत्तिमुद्दिश्य हस्तादिव्यापारं कुर्वन् घटं करोतीत्युच्यते, घटस्याप्युद्देश्यतया कृतिविषयत्वादित्यर्थः। **लक्ष्यनिर्देश इति**। आक्षेप्यस्यापि शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं लक्ष्यतोक्तिः। **प्रौवाज्यस्य** "सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम्" इत्युत्सर्गतः सर्वयज्ञार्थत्वेन विहितस्य।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

इत्यनुवादो भवति 'यदाग्नेयः' इत्यादिविहितस्य यागपङ्क्तस्य । अतएव च विहितानूदितस्य तस्यैव 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यधिकारसंबन्धः । तस्मात्सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधिरित्येकान्तः । तथाच 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत, ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या । तद्व्यापकश्च भावार्थो विषयः । एवंच

वेदान्तकल्पतरुः ।

"वृधन्वती अमावास्यायामिति" । वृत्रघ्नीपदवत्यौ **वार्त्रघ्नी** । वृधन्वत्पदवत्यौ **वृधन्वती** । तस्मात्कर्मान्तरविधिः; इत्येवं प्राप्ते—**अभिधीयते** । प्रकियत इति **प्रकरणं** प्रकृतानि कर्माणि पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तवाक्ययोरालम्बनम् । कुतः? रूपावचनात् । ध्रौवाज्यलामेऽपि देवता न लभ्यते । नच मन्त्रवर्णेभ्यस्तल्लाभः; तेषां क्रमादाज्यभागशेषत्वात् । **यत्तु** वाक्यं बलीय **इति, सत्यं**; बलवदपि न क्रमस्य बाधकमविरोधात् । क्रमावगताज्यभागाङ्गभावस्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य पौर्णमास्यमावास्याकालयोर्विभागेन प्रयोगव्यवस्थापकत्वात् । काले हीमौ शब्दौ रूढौ, न कर्मणि । कालद्वयोपहितकर्मसमुदायद्वयानुवादस्य च प्रयोजनं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यधिकारवाक्यगतद्विलोपपादनम् । तस्मात्समुदायानुवादाविति । उत्पत्त्यधिकारयोरविसंवादार्थमप्याग्नेयादिवाक्ये यागविधिरभ्युपेय इत्याह—**अतएवेति** । अत्राप्यधिकारविधौ यजेत इति दर्शनात्प्रागपि यागविधिरित्यर्थः । कृतिनिर्वर्त्यस्य धात्वर्थस्यैव नियोगावच्छेदकतेत्युपसंहरति—**तस्मादिति । विधिर्नियोगः** । एवं नियोगकृतिभावार्थानां व्याप्यव्यापकतामुक्त्वा व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिनिषेधेष्वाह—**तथाचेत्यादिना** । निषेधेषु भावार्थापादनमिष्टप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याभ्युपगमे बाधकमाह—**एवंचेति** । नामधात्वर्थयोगे हि नञः

कल्पतरुपरिमलः ।

वृत्रघ्नपदवत्याविति । वृत्रहननप्रकाशकपदवत्याविल्यर्थः । "अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्" "त्वं राजोत वृत्रहे"त्यग्नेः, सोमस्य च मन्त्रयोर्वृत्रघ्नपदाभावात् । **वृधन्वत्पदवत्याविति** । वृद्धिप्रकाशकपदवत्याविल्यर्थः; "कविर्विप्रेण वावृधे" "वर्धयामो वचोविदः" इति मन्त्रयोर्वृधन्वत्पदाभावात् । **प्रक्रियत इति । सूत्रे** प्रकरणशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः, तत्रैकवचनमविवक्षितम् । पौर्णमासीशब्दो विद्वद्वाक्यद्वयोपलक्षणम् । आलम्बनशब्दस्याध्याहार इति दर्शितम् । **अविरोधादिति** । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालवाचित्वमादाय क्रमाविरोधे शक्योपपादने न तद्विरोधिकर्मविशेषपरत्वमङ्गीकार्यम् । तदङ्गीकारेऽत्र विद्वद्वाक्यविधेयत्वेनाभ्युपगतयोः पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकयोः कर्मणोः पृथक्पृथगग्निप्रकाशकसोमप्रकाशकमन्त्रद्वयमनूच्येतेत्यनुवाक्यत्वेन विहितं स्यादिति मन्त्रविकल्पस्तत्प्रकाश्यदेवताविकल्पश्च भवेत्, आज्यभागयोः पुरोनुवाक्यान्तरकल्पनागौरवं च भवेदिति भावः । **बलवदपी**त्यपिशब्देनाभ्युपगमवादं सूचयता क्रम एव लिङ्गसाहित्येनात्र वाक्याद्बलीयान् । अग्नेः सोमस्य च प्रागेवाज्यभागयोर्देवतात्वेन ज्ञप्ततया तदुभयप्रकाशिकानां वार्त्रघ्नीवृधन्वतीनां तयोर्विनियोजकस्य लिङ्गस्यापि सद्भावादित्यपि व्यञ्जितम् । **काले हीति** । विद्वद्वाक्यविधेयपौर्णमास्यमावास्यासंज्ञककर्मद्वयाभ्युपगमे तयोः संज्ञयोः कालयोगेन निमित्तेन लक्षणैव वाच्या, नत्वपूर्वा रूढिः कल्पनीया; "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" "अमावास्यायाममावास्यया यजेतेति" वाक्ययोरपि तत्रैव कर्मद्वये कालविधायकत्वप्राप्तेः । एवंच वार्त्रघ्नीवृधन्वतीवाक्यद्वयश्रुतयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यवृत्तिसंभवे लक्षणा नाश्रयणीयेति भावः । यद्युच्यते आज्यभागयोः कालयोगाश्रवणात्प्रधानद्वारा कालयोगाश्रवणे विकृतिषु "यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेते"ति कालविकल्पविधानात् पौर्णमासीकालोपांशुयाजाग्नीषोमीयविकारो यदाऽमावास्यायां क्रियते, अमावास्याकालसाध्यैन्द्राग्नविकारो वा पौर्णमास्यां, तदा पौर्णमासीकालप्रधानाङ्गयोराज्यभागयोर्वृधन्वतीप्राप्तेरमावास्याकालप्रधानाङ्गयोर्वार्त्रघ्नीप्राप्तेः प्रकृतिवद्बाधबाधः स्यात् । अतस्तदबाधाय पौर्णमास्याख्यकर्माङ्गयोर्वार्त्रघ्न्यौ, अमावास्याख्यकर्माङ्गयोर्वृधन्वत्यावित्ते वार्त्रघ्न्यादिवाक्यद्वयस्य आज्यभागविषयत्वेऽपि कर्मलक्षणाऽऽश्रयणीयेति, तथापि क्रमाविरोधादिपूर्वोक्तन्यायैराज्यभागविषयतयैवावतिष्ठत इति द्रष्टव्यम् । **द्वित्वोपपादनमिति** । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते"ति फलवाक्यगताग्नेयादित्रिकद्वयरूपसमुदायद्वयोपपादनं विद्वद्वाक्यद्वयेन समुदायद्वयकरणस्य प्रयोजनं; तदुपपादनाभावे आग्नेयादीनां षण्णामिव प्रयाजादीनामपि फलसंबन्धेनाङ्गप्रधानव्यवस्था न सिध्येत् । **तथाहि**—अप्रसिद्धार्थं नामाख्यातपरतन्त्रमाख्यातं स्वरसतो यावद् गृह्णाति तावति वर्तते; यथा बहूनामिष्टिपशुसोमयागानां सन्निधौ पठिते "राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते"ति वाक्ये श्रुतमाख्यातं विशेषकाभावात्संनिधिपठितसर्वयागग्राहीति तत्समभिव्याहृतमप्रसिद्धार्थं राजसूयनामापि तावद्यागवृत्ति । अत एवेष्टिपशुसोमात्मकाः सर्वे याग राजसूये समप्रधानभूताः, प्रसिद्धार्थं तु नाम नाख्यातपरतन्त्रं, किं त्वाख्यातमप्यतत्परतन्त्रमित्याख्यातमपि स्वगृहीतार्थमात्रे व्यवस्थापयति । यथा "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"ति वाक्ये श्रुतं नाम "त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एवम् स्तोमा" इत्यर्थवादोपदर्शितज्योतिर्गणसंनिवृत्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

प्रजापतिव्रतन्यायेन पर्युदासवृत्त्याऽहननापानसंकल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात् । तथाच प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । नच सति संभवे लक्षणा न्याय्या । 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्यादौ तु 'तस्य व्रतम्' इत्यधिकाराद्यस-

वेदान्तकल्पतरुः ।

पर्युदासकता, न हन्यादित्यादौ त्वाख्यातयोगात्प्रतिषेधो भाति । तत्रानीक्षणवल्लक्ष्यः पर्युदास इत्येको दोषोऽस्य विधिनिषेधविभागलोप इत्यर्थः । प्रजापतिव्रतन्यायं (जै. अ. ४ पा. १ सू. ३-९) विभजते निषेधेषु तदभावाय— **नेक्षेतेति । तत्र हि तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतमित्यनुष्ठेयवाचिव्रतशब्दोपक्रमादेकस्मिंश्च वाक्ये प्रकमाधीनत्वादुपसंहारस्याख्यातयोगिना नञा प्रतीतोऽपि प्रतिषेधोऽननुष्ठेयत्वादुपेक्ष्यते । धात्वर्थयोगेन च पर्युदासो लक्षणीयः । तथा चेक्षणार्थयोगेन क्रिया सामान्येन प्राप्ता तद्विशेषबुभुत्सायां च सर्वक्रियाप्रत्यासन्नः संकल्प इत्यवगतम् । ईक्ष इति तु संकल्पः ईक्षणापयुक्तेन नाद्रियते; ततोऽनीक्षणसङ्कल्पलक्षणा युक्ता, नैवं निषेधेषु संकोचक्रमस्तात्पर्यः । एवं निषेधेषु भावाभावमभि-**

कल्पतरुपरिमलः ।

दिस्तोमचतुष्टयसंबन्धनिमित्तकं, "अहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादि"ति वाक्येन तत्संबन्धितया प्रसिद्धे सोमयागे वर्तते इत्याख्यातमपि तन्मात्रे वर्तयति । अतएव सोमयाग एव प्रधानभूतः, तत्सन्निधिपठिता इष्टिपशवस्तदङ्गानि । एवं स्थिते यद्यग्नेयादिषु षट्सु समुदायद्वयं प्रागेव प्रसिद्धं न स्यात्, तदा फलवाक्यगतं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति पदमप्रसिद्धार्थमाख्यातपरतन्त्रं सत् संनिहितसर्वयागानुवचनस्वरसप्रवृत्ताख्यातानुसारेण राजसूयनामवत् संनिहितसर्वयागनाम स्याद्, द्विवचनं छान्दसेन वचनव्यत्ययेनोपपद्येत, द्विवचनान्तप्रतिरूपकमव्ययमिति वा कल्प्येत । नहि कालयोगिषु प्राक्सिद्धसमुदायद्वयाभावे दर्शपूर्णमासनाम द्विवचनान्तं प्रसिद्धार्थं भवेत्; येषामग्नेयादीनामुत्पत्तिवाक्यावगतः कालयोगोऽस्ति; तेषां द्वित्वप्रसिद्ध्यभावात्, ययोराज्यभागयोर्द्वित्वप्रसिद्धिरस्ति तयोः कालयोगावगत्यभावात्; तस्मादवगतकालयोगेष्वाग्नेयादिषु द्वित्वप्रसिद्ध्यर्थं समुदायद्वयकरणं सप्रयोजनम् । तथा सति ह्याग्नेयादय एव प्रसिद्धार्थेन नाम्नोपात्तानां फलसंबन्धेन प्राधान्यं, प्रयाजादीनां तदङ्गतेति व्यवस्था सिध्यति । **ननु**—फलवाक्य एव द्विवचनान्तनाम्नः षट्स्विव विद्वद्वाक्यस्थयोरेकवचनान्तनाम्नोः त्रिषु त्रिष्वनन्वितार्थत्वेन अप्रसिद्धार्थतया यजतिपदस्याऽविशेषादनयोरपि संनिहितसर्वयागानुवदनस्वरसयजत्यनुरोधेन तावन्नामत्वप्रसक्तिरपरिहार्या यद्युच्येत, तथा सति पौर्णमासीत्वमावास्येति च विद्वद्वाक्ययोर्नामपृथक्त्वं नोपपद्यते; अतस्तदेव परस्परव्यावृत्तनाम्नि व्यवस्थां गमयतीति तद्व्यवस्थासिद्धये तत्तत्कालयोगिष्वेव यागेषु तयोः प्रवृत्तिः कल्पनीयेति, एवं तर्हीयं युक्तिर्विद्वद्वाक्यद्वयेन समुदायद्वयसंपादनमनपेक्ष्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिति शब्द एव योजयितुं शक्यते । तत्रैव चेयं युक्तिः—**दर्शपूर्णमासयोरिज्याप्राधान्यमविशेषा** (जै. अ. ४ पा. ४ सू. २९) दिति चतुर्थोपान्त्याधिकरणे **पृथक्त्वेन त्वभिधानयोर्निवेशः** (जै. अ. ४ पा. ४ सू. ३५) इति सिद्धान्तसूत्रावयवेन केषुचिदित्यध्याहारवता दर्शिता । **तस्य ह्ययमर्थः**—दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनश्रुत्या दर्शाभिधानस्य, पूर्णमासशब्दवाच्यात् पूर्णमासशब्दस्य च दर्शाभिधानवाच्यात् पृथक्त्वेन निवेशः प्रतीयते, अतः प्रकृतयागमात्रवाचित्वे पृथक्त्वायोगात् केषुचिदेव यागेषु निवेशो युक्त इति । एवं तर्हि समुदायद्वयप्रसिद्ध्यर्थं विद्वद्वाक्यानुसरणेऽप्युक्तयुक्त्यन्वेषणे यथासूत्रं फलवाक्य एवेयमन्विष्यताम् । अथोच्येत द्विवचनश्रवणं छान्दसत्वादिना नेतुं शक्यमिति विद्वद्वाक्ययोर्नामद्वयश्रवणमपि सर्वेषां सन्निहितयागानां नामद्वयाभ्युपगमेन नेतुं शक्यमिति तुल्यमिति— **चेत्, उच्यते;** तैत्तिरीयशाखायां "य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति" "य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोती"ति विद्वद्वाक्यान्नातयोः पौर्णमास्यमावास्ययोर्व्यवस्थितफलार्थवादः श्रूयते, स तन्नाम्नोर्नामभेदाभावे नोपपद्यत इति स्पष्टं नामभेदः प्रतीयते, अतो विद्वद्वाक्याभ्यां समुदायद्वयसिद्धिराश्रिता । एवंच फलवाक्ये एव समुदायद्वयसंपादनं, ततः समुदायान्तर्गतानां समुदायिनां फलसंबन्धबोधनं चेति प्रतिपत्तिगौरवमपि परिहृतं भवति । तस्माद्युक्तं विद्वद्वाक्ययोः प्रयोजनकथनम् । **अविसंवादार्थमिति** । उत्पत्तिवाक्येन यस्येष्टसामान्ये करणत्वं बोधितं, तस्यैवाधिकारवाक्येनाकाङ्क्षितेष्टविशेषकरणत्वबोधनायां संवादो भवति । उत्पत्तिवाक्ये यत्र फले द्रव्यदेवतासंबन्धस्य करणत्वं बोधितं, तत्रैव फले परित्यज्य तदाक्षिप्तस्य यागस्य करणबोधने तु तयोर्विसंवाद स्यादित्यर्थः । **नामधात्वर्थेति** । नामयोगे पर्युदासतायां तदन्यतद्विरोध्यन्यतरत्वरूपायामब्राह्मणाऽधर्माद्युदाहरणम् धात्वर्थयोगे तु नेक्षेतेति प्रदर्शयिष्यमाणमुदाहरणम् । **तत्राप्रतीतोऽपीति** । प्रधानभूताख्यातान्वयिना नञा प्रतीतोऽप्याख्यातार्थस्य कर्तव्यत्वस्याभावोऽननुष्ठेयत्वात् त्यज्यत इत्यर्थः । **लक्षणीय इति** । नञीक्षतिधातुभ्यामिति शेषः । **सर्वक्रियेति** । सर्वा हि पुरुषस्य क्रिया संकल्पपूर्वकेति तस्य तत्प्रत्यासत्तिः । **ननु** धातुर्लक्षकश्चेद् धात्वर्थसंकल्प एव किमिति न लक्ष्यत इत्याशङ्क्य नञा योगादित्याह—**ईक्षतीति । संकोचकमिति** । हन्यादिति प्रकृतिविशिष्टप्रत्ययान्वयस्वरसर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अपिच 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्येवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते । नच सा क्रिया । नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिनिवृत्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् । तच्चानिष्टम् । नच स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैष

भामती ।

ज्यप्रतिषेधासंभवेन पर्युदासवृत्त्याऽनीक्षणसंकल्पलक्षणा युक्ता । तस्मात् 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावात्तद्व्याप्तायाः कृतेरभावः, तदभावे च तद्व्याप्तस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्य इत्याह—**ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्या इति** । ननु कस्यचिद्वृत्तिरेव कार्यं न भवति, तत्साधनं वेत्यत आह—**नच सा क्रियेति** । क्रियाशब्दः कार्यवचनः । एतदेव विभजते—**अक्रियार्थानामिति** । **स्यादेतत्**—विधिविभक्तिश्रवणात्कार्यं तावदत्र प्रतीयते, तच्च न भावार्थमन्तरेण । नच रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मादौदासीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रयत्नम् । तस्मात्स एव प्रवृत्युन्मुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किंचिदपीत्याह—**नच हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम्** । केन हेतुना न शक्यमित्यत आह—**स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः** । अयमर्थः—हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्य एव विधत्ते इत्युत्सर्गः । नचैते शक्ये विघातुं; रागतः प्राप्तत्वात् । नच नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः; तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात् । नच विधारकः प्रयत्नः; तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्, सति संभवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात्, विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

धाः तद्व्याप्तकृतिनियोगयोरभावमाह—**तस्मादिति** । **तदयं प्रयोगः**—विमतं न नियोगावच्छेदकं, अभावत्वात्संमतवदिति । **क्रियाशब्द इति** । विभागभाष्येऽक्रियार्थानामानर्थक्याभिधानादिह क्रियाशब्दः कार्यवचनः । अक्रार्थानां ह्यानर्थक्यं नियोगवादिनो मतं, न भावार्थाविषयाणाम्; नियोगस्याप्यभावार्थत्वादिति । निषेधेषु भावार्थाभावान्न कार्यमित्युक्तं, तत्र हेतुसिद्धिं शङ्कते—**स्यादेतदिति** । विधिश्रुतिसिद्धो नियोगो विषयं भावार्थमाक्षिपतु, स एव कः? न तावद्धननादिः; तस्य रागप्राप्तेः, अनुपात्तक्रियाविधौ च लक्षणाप्रसङ्गात्, अत आह—**नच रागत इति** । लक्षणया हननविरोधी यत्नो विधेयः, प्रयोजनाभावे च लक्षणा न दोषायेत्यर्थः । **इत्याहेति** । अस्यां शङ्कायामाहेत्यर्थः । व्यवहितान्वयेन व्याकुर्वन् भाष्यमुदाहरति—**नचेति** । भाष्ये नञ इति पदम् अनुरागेणेत्यधस्तनेनाप्राप्तक्रियार्थत्वमित्युपरितनेन च संबध्यते । **स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेणेति** । नेदमनुवादस्थं; तथा सति हि सर्वमेव भाष्यं प्रतिज्ञापरं स्यात्—'स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण यन्नञोऽप्राप्तक्रियार्थत्वं तन्नेति' । तच्च न युक्तम्; ननश्चेत्युत्तरभाष्यस्य चशब्दयोगेन शङ्कानिरासिताद्वैलक्षण्यदर्शनात्, तन्मा भूदिति पृथक्कृत्य हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्वकं योजयति—**केनेति** । किमिह विधेयं हननादि वा नञर्थो वा विधारकप्रयत्नो वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—**हननेत्यादिना** । अत्र विधारकप्रयत्नविधिराशङ्कितः, स एव च निराकर्तव्यः, इतरत्तु पक्षद्वयं परस्य शास्त्राचंक्रमनिरासार्थं दूषि-

कल्पतरुपरिमलः ।

नञः प्रधानं प्रत्ययं परित्यज्य प्रकृतिमात्रान्वयरूपं संकोचापादकं नास्तीत्यर्थः । **शास्त्राचंक्रमनिरासार्थमिति** । विधारकप्रयत्नविधिपक्षे स्थिरशङ्काद्वयोभये लक्षणाप्रसङ्गेन दूषिते तदपहाय तर्हि न हन्यादित्यत्र श्रुतधातुनञर्थमध्यएव किंचिद्विधेयमस्त्वित्युत्तानधीः शङ्केत, तन्मा भूदित्येतदर्थं तदपि पक्षद्वयं विकल्पमुखेनोद्भाव्य दूषितमित्यर्थः । **ननु** नञर्थविधिपक्षो विधारकप्रयत्नविधिपक्षादपि स्थिरशङ्कायोग्यः । **तथाहि**—न हन्यादित्यत्र नञः संनिधानाद्धात्वर्थेन हननेनान्वय इति तस्य हननाभावोऽर्थः, स च प्रागभावरूपोऽनादिरपि हननचिकीर्षायपनयद्वारा परिपाल्यत्वेन साध्यः, अतः स एव नियोगविषयोऽस्त्विति स्थिरैव शङ्का । नचैषा हननाभावस्य स्वतःसिद्धत्वहेतुना निराकर्तुमपि शक्या; स्वतःसिद्धस्यापि तस्य परिपाल्यत्वेन साध्यताया भाष्यटीकयोरनुपदमेव वर्णयिष्यमाणत्वात् । किंच गुरुमते न हन्यादित्यादिनिषेधवाक्येषु हननाद्यभावो नियोगविषय इत्येव सिद्धान्तः । तन्मते हि **प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात्** (जै. अ. ६ पा. २ सू. १९) इति षष्ठाध्यायगताधिकरणे 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यादिषु चतुर्थगतप्रजापतिमताधिकरण (जै. अ. ४ पा. १ सू. ३-६) न्यायेन अभक्षणसंकल्पो विधिविषय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, श्रुतभक्षणाद्यभावात्मकस्यौदासीन्यस्यैव स्वतःसिद्धस्यापि प्रसक्तचिकीर्षायपनयद्वारा साध्यत्वेन नियोगविषयत्वसंभवान्न लक्षणया भक्षणादिसंकल्पस्य तथात्वमङ्गीकर्तुं युक्तमिति सिद्धान्तः । इत्थंभूतः पक्षः कथं शङ्कायोग्यत्वेनापि नेप्सितः, उच्यते; हन्याद्भक्षयेदित्यादिपदं परिपूर्णं हि नञा संबध्यते, न पदैकदेशभूतं धातुमात्रम्, अतो धात्वर्थविशिष्टस्य प्रत्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावं बोधयतीति । अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणम् । सा च

भामती ।

विषयत्वायोगात् । तस्माद्यत्पिबेद्धन्याद्वेत्यनूद्य तद्वेति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, नतु नञर्थो विधीयते । अभावश्च स्वविरोधिभावनिरूपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत्, साध्ये च साध्यवद्भासत इति साध्यविषयो नञर्थः साध्यवद्भासत इति नञर्थः कार्य इति भ्रमः । तदिदमाह—नञश्चैष स्वभाव इति । ननु बोधयतु संबन्धिनोऽभावं नञ्, प्रवृत्युन्मुखानां तु मनोवाग्देहानां कुतोऽकस्माद्विवृत्तिरित्यत आह—अभावबुद्धिश्चौदासीन्यपालनकारणम् । अयमभिप्रायः—'ज्वरितः पथ्यमश्नीयात्' 'न सर्पायाङ्गुलिं दद्यात्' इत्यादिवन्नञश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गाङ्गुलिदानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पित्सुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतू इच्छाद्वेषावनुमिमीते । तथाहि—इच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती, स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्, मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ च अस्येच्छाद्वेषौ, प्रवृत्तिनिवृत्ति-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तम् । ननु नञर्थश्चेत् विधीयते, तर्हि हननं नास्तीत्यादाविव सिद्धतया प्रतीयेतेत्याशङ्क्याह—अभावश्चेति । रागप्राप्तकर्तव्यताकहननलक्षणप्रतियोगितं साध्यत्वमभावे समारोप्यत इत्यर्थः । कर्तव्यत्वाभावबोधस्य निवर्तकत्वमयुक्तं; सत्यपि तस्मिन्हननगतदृष्टेष्टसाधनत्वप्रयुक्तकर्तव्यताया अनपायादित्युत्तरभाष्यस्य शङ्कामाह—ननु बोधयत्विति । औदासीन्यस्य प्रागसावतया कारणानपेक्षत्वादध्याहरति—पालनेति । निषेधेषु नञ्समभिव्याहृतविधिप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थभूतहननादिवस्तुद्वेषेणयतामनपबाध्य तद्गतगुरुतरदृष्टनिष्टोपायता ज्ञाप्यतेऽतो निवृत्त्युपपत्तिरिति वक्तुं लोके विधिनिषेधयोरिष्टानिष्टोपायत्वबोधकत्वं व्युत्पत्तिबलेन दर्शयति—अयमभिप्राय इत्यादिना—प्रवर्तकेषु वाक्येषु इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । इन्द्रदयगतहितसाधनतायां न प्रवृत्तिहेतुता, प्राकृतभुजङ्गाङ्गुलिदाने च नाधुना निवृत्तिहेतुत्वं, ततो विशिनष्टि—कर्तव्यतेति । कर्तव्यतया सहैकस्मिन् धात्वर्थे समवेताविष्टानिष्टसाधनभावौ तयोश्चौ । फलेच्छाद्वेषयोरुक्तविषसाधनत्वादगमपूर्वकत्वाभावादनैकान्तिकत्वमाशङ्क्याह—प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेति । दृष्टान्ते साध्यविकलतामाशङ्क्य

कल्पतरुपरिमलः ।

नार्थस्याभावो लभ्यते, नोपसर्जनस्य धात्वर्थस्याभावः । एवंच नञर्थस्य प्रधानसंबन्धोऽपि भवति । गुणसंबन्धो हि गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्या (जै. अ. ३ पा. १ सू. २२) इति न्यायविरुद्धः । एवंच प्रत्ययार्थस्याभावएव यागार्थे स्थिते कोत्र विधिरस्तीति तं प्रत्यप्रतीतो हननाद्यभावो विषय इत्युपपाद्यते । यद्युच्येत व्युत्पत्त्या न्यायेन च प्राप्तोऽपि नञ आख्यातान्वयो न संभवति; रागप्राप्तहननादिविषयस्य नियोगस्याप्रसक्त्या तदभावबोधनासंभवात्, अतस्तस्य विशेष्यमतिलङ्घ्य तद्विशेषणधात्वर्थान्वय इष्यत इति, एवमपि हननाद्यभावो विषयो न लभ्यते; नामार्थान्वयिन इव धात्वर्थान्वयिनोऽपि नञः पर्युदासार्थत्वनियमेन प्रतिषेधार्थत्वासंभवात् । यथाहुः—'नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । वदत्यब्राह्मणोऽधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ ॥' इति । एवंच धात्वर्थान्वयेन नञः पर्युदासार्थत्वे सति हननादिवस्तुनि विधारकप्रयत्नो विषयो भवेदिति तृतीयपक्ष एवान्तर्भवेत् । यथाकथंचिद् नञो हननाभावार्थत्वसमर्थनेऽपि तस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावात् तदवस्थितिमुद्दिश्य कर्तव्यत्वदाक्षेप्यो विधारकप्रयत्न एव यदाग्नेयवाक्ये श्रुतद्रव्यदेवतासंबन्धाक्षेप्यो याग इव विधेयः स्यादिति तृतीयपक्षान्तर्भावदोषो नातिवर्तते । एवं हननाद्यभावस्य विधेयत्वासंभव आचार्यैर्नामधात्वर्थयोगे हि नञः पर्युदासतेत्युक्त्या यदाग्नेयवाक्ये श्रुतद्रव्यदेवतासंबन्धाक्षेप्यस्य यागस्यैव विधिरिति समर्थनेन च सिद्धः । अतो नञर्थविधिविकल्पोत्र आख्यातार्थाभावविषयः पर्यवस्यतीति तस्यापुरुषतन्त्रस्य स्वतःसिद्धतया प्राप्तत्वादिति टीकायां दोष उक्तः । तत्र चौदासीन्यरूपस्येतदभावरूपत्वमभिप्रायम् । यद्वा—यथा पुरुषस्यानीप्सितेष्वौदासीन्यं स्वतःसिद्धमेवमयमपि नञर्थ इत्यौदासीन्यसादृश्याभिप्रायमिति सर्वमनवद्यम् । ननु—नञर्थश्चेत्यादिना अभावश्चेत्यादिटीकावतारिग्रन्थेन स्वमते हननाभावमर्थमङ्गीकृत्य तथाते न हन्यादित्यस्य हननं नास्तीत्यतो विशेषो न स्यादिति शङ्का तदवतारितव्याख्याग्रन्थेन च हन्यादित्यत्र प्रतियोगिनो लिङ्ग कर्तव्यतया प्रतीतेस्तदभावेऽपि प्रतियोगिच्छायानुपातिनि कर्तव्यताभ्रमाविशेष इति परिहाराभिप्रायकथनं च न युक्तम्, नहि स्वमते न हन्यादित्यत्र हननाभावो वाक्यार्थः, किंतु हननकर्तव्यत्वाभावः, स च हननस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वपर्यवसायी; तथाऽनुपदमेव टीकाकारैराचार्यैश्च वक्ष्यमाणत्वात्, किंतु टीकाग्रन्थ इत्थमवतारयितुं युक्तः—'ननु हननाभावो न विधेयश्चेत् कथं न हन्यादित्यत्रं हननाभावः कर्तव्यतयोच्यत' इति प्रतिभातीति, परिहाराभिप्रायश्चेत्थं वर्णनीयः—न हन्यादित्यव्यवधानाद् नञो धात्वर्थान्वयेन हननाभावोऽर्थ इति कथन भ्रमः, ततः प्रतियोगिच्छायानुपातिनि तस्मिन् कर्तव्यतोच्यत इति कथन भ्रमः, एवं भ्रमद्वयावलम्बन एव केषांचिद् हननाभावस्य विधेयत्वेन व्यवहार—इति । सत्यम्; टीकाग्रन्थस्यैवमर्थः स्पष्ट इति प्रौढ्यार्थान्तरमपि दर्शितम् । कर्तव्यत्वाभावबोध्येति । कर्तव्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावबोधस्येत्यर्थः । इष्टसाधनत्वाभाव एव हि नञर्थ इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

हेतुभूतेच्छाद्वेषवत्, मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् । न जातु मम शब्दतद्व्यापारपुरुषाशयत्रकाल्यानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वाविच्छाद्वेषावभूताम्, अपितु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वावेव प्रत्यत्रभासेते । तस्माद्वृद्धस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषभेदौ च कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुपूर्व्या सिद्धः कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु 'यजेत' इत्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयंस्तत्रेष्टसाधनतां कर्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यतान्यत एव लभ्यते, यथा 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु हननपानप्रवृत्तौ रागतः प्रतिलम्भात्, तत्र तदनुवादेन नञ्समभिव्याहृता लिङादिविभक्तिरन्यतोऽप्राप्तमनयोरनर्थहेतुभावमात्रमवगमयति । प्रत्यक्षं हि तयोरिष्टसाधनभावोऽवगम्यते; अन्यथा रागविषयत्वायोगात् । तस्माद्रागादिप्राप्तकर्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनताप्रज्ञापनपरं 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिवाक्यं, नतु कर्तव्यतापरमिति सुष्ठूक्तमकार्यनिष्ठत्वं निषेधानाम् । निषेध्यानां चानर्थसाधनतावुद्धिरेव

वेदान्तकल्पतरुः ।

आह—**न जात्विति** । शब्दादीनामपूर्वपर्यन्तानां ये प्रत्ययास्तत्पूर्वाविच्छाद्वेषौ बालस्य नाभूतां, प्रत्यक्षव्यवहारे सर्वेषामभावादित्यर्थः । पचतीत्यादौ प्रतीतापि भावना न प्रवर्तिकेति **त्रैकाल्यानवच्छिन्नेत्युक्तम्** । **इत्यानुपूर्व्या सिद्धः कार्यकारणभाव** इत्यन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनपरम् । **इष्टेत्यादि सिद्धमित्यन्तमिष्टानिष्टोपायतावगमस्य** प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति हेतुत्वप्रदर्शनपरम् इति विवेकव्यम् । **ननु** कर्तव्यतेष्टसाधनत्वविशिष्टव्यापारपरः शब्दोऽस्तु, किं धर्ममात्रपरत्वेनात आह—**अनन्यलभ्यत्वादिति** । व्यापारो लोकसिद्ध इति न शब्दार्थ इत्यर्थः । **ननु** हननादिषु प्रत्यक्षदृष्टेष्टसाधनत्वकर्तव्यत्वयोर्निषेद्धुमशक्यत्वात्कथमभावबुद्धिरिति भाष्यमत आह—**निषेध्यानां चेति** । दृश्यमानमपीष्टं बहुदृष्टानि-

कल्पतरुपरिमलः ।

वक्ष्यते । **इष्टसाधनत्वप्रयुक्तकर्तव्यताया इति** । इष्टसाधनत्वावगतिकार्यप्रवृत्तेरित्यर्थः । **शब्दादीनामिति** । विधिनिषेधात्मकः शब्द एव पुरुषस्य प्रवृत्तिं निवृत्तिं च भावयन् शब्दभावनेत्युच्यत इति लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने अवगम्येते शब्दात्मिका चार्थात्मिका चेति यथाश्रुतवार्तिकग्रन्थानुसारी कश्चित्पक्षः । स मीमांसकैरेव 'तत्र शब्दः स्वरूपेण वायुवच्चेत्प्रवर्तकः । प्रमाणत्वं विहन्येत नियमाच्च प्रवर्तयेत्' (जै. अ. १ पा. २ सू. ७) इत्यादिन्यायैर्निराकृतः ॥ लिङादिभिर्नञ्समभिव्याहृतलिङादिभिश्च बोधितः प्रवर्तनानिवर्तनात्मकशब्दस्य व्यापारः शब्दभावना । लोके हि प्रैषाध्येषणादिः प्रवर्तकस्य पुरुषस्य व्यापारो गामानयेत्यादिवाक्येषु प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनावगतः । अपौरुषेये वेदे वक्तृपुरुषव्यापारासंभवाच्छब्दस्यैव स व्यापार **इत्यन्यः पक्षः** ॥ वेदस्येश्वरकर्तृकत्वात् तदभिप्राय एवाज्ञारूपः प्रवर्तको निवर्तकश्च लिङादीनां नञ्युक्तलिङादीनां चार्थ **इत्युदयनादितार्किकपक्षः** ॥ त्रैकाल्यानवच्छिन्नरूपेण लिङादिनञ्युक्तलिङाद्यसाधारणार्थभूतार्थभावनैव प्रवर्तिका निवर्तिका चेति शब्दभावनामनङ्गीकुर्वतां **मीमांसकैकदेशिनां पक्षः** ॥ विधिनिषेधलिङादिवोध्यापूर्वरूपो नियोगः प्रवर्तको निवर्तकश्चेति **प्राभाकरपक्षः** । **प्रत्यक्षव्यवहारे इति** । नच—स्वेच्छाधीने प्रत्यक्षव्यवहारे प्रवर्तनाद्यभावेऽपि परप्रेरितव्यवहारे प्रेरयितृपुरुषप्रेरणात्मकं प्रवर्तनादिकमस्तीति—शङ्कनीयम्; तत्रापि स्वेष्टानिष्टसाधनताज्ञानं विना चेतनस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यसंभवेन आवश्यकस्य तस्यैव प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वे प्रेरयितृव्यापारस्य तेनान्यथासिद्धेः, नच यागस्य स्वर्गकारणत्वनिर्वाहार्थम् अपूर्वमिव प्रेरयितृपुरुषव्यापारस्य प्रवृत्त्यादिकारणत्वनिर्वाहार्थं इष्टसाधनतादिज्ञानं द्वारत्वेन कल्प्यते; यतस्तेनान्यथासिद्धिर्न स्यात्, क्लृप्तमेव हि तस्य स्वेच्छाधीनव्यवहारस्थले प्रवृत्त्यादिकारणत्वम् । **अन्वयव्यतिरेकेति** । टीकायां कार्यकारणभावशब्दस्तद्ग्राहकान्वयव्यतिरेकपर इति भावः । **व्यापारो लोकसिद्ध इति** । साध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्धर्मो व्यापारो ह्यत्र यागादिकः, स च यज्यादिधात्वर्थत्वेन लोकप्रसिद्ध इति यज्यादिधातुसमभिव्याहारादेव तयोर्धर्मिसंबन्धसिद्धेः न धर्म्यपि लिङादिशब्दार्थ इत्यर्थः । **यद्वा**—कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वविशिष्टयागस्वर्गयोर्व्यापारेऽपूर्वे शक्तिरिति शङ्का । व्यवहितयोः कार्यकारणभावद्वारापेक्षाया लोकसिद्धत्वेन आक्षेपादेव तत्सिद्धेर्नापूर्वरूपो व्यापारः शब्दार्थः । अतो न तत्र शाब्दयोः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्वयः, किंतु यज्यादिधात्वर्थ एवान्वय इति भावः । **ननु**—यदि यागादिः समभिव्याहारलभ्यत्वाद् अपूर्वव्यापारो लौकिकन्यायलभ्यत्वाच्च न लिङाद्यर्थः, तर्हि कर्तव्यत्वमपि तदर्थो न भवेत्, तदपि हि कृतिसाध्यत्वरूपं लोकत एवावगन्तुं शक्यं, यागादिः कृत्या साधयितुं शक्यो नतु चन्द्रमण्डलहरणादिवदशक्य इति ॥ **स्यादेतत्**—यः स्वर्गादिफलकामादिरधिकारी तत्कृत्यैव साधनीयत्वं न लोकतः सिद्धमित्यन्यकृत्या साधितानामपि तेषां नान्यफलार्थत्वं प्रसज्येत, तन्माभूदिति कर्तव्यत्वस्यापि लिङाद्यर्थानुप्रवेशः कल्प्यः; तथा सति हि समभिव्याहृतस्य स्वर्गस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

निषेध्याभावबुद्धिः। तया खल्वयं चेतन आपाततो रमणीयतां पश्यन्नप्यायतिमालोच्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवबुध्य-

वेदान्तकल्पतरुः।

ष्टेदयावहत्वादनिष्टमित्यनर्थहेतुत्वज्ञापनपरं वाक्यम्। एवंच पर्युदासपक्षादस्य पक्षस्य न विशेष इति न शङ्क्यं; श्रुतेष्टसाधनत्वा-भावोपपत्तयेऽनिष्टसाधनत्वकल्पनात्, त्वन्मते श्रुतं परित्यज्याश्रुतविधारकप्रयत्नविधिकल्पनादिति। **आयतिर्भाविफलम्।** **प्रवृत्त्यभावमित्यस्य व्याख्या—निवृत्तिमिति।** उद्यमक्रियाया मयोपरन्तव्यमिति बुद्ध्या निवर्तते, नतु प्रवृत्तिप्राग-

कल्पतरुपरिमलः।

मादेर्यदिष्टं तत्साधनत्ववत् तत्कृतिसाध्यत्वमपि सिध्यति। **नच** यजेतेत्यादिकर्त्रभिप्रायार्थकात्मनेपदवत्त्वात् तत्सिद्धिः स्यादिति—वाच्यम्; आत्मनेपदस्यासार्वत्रिकत्वात्, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्युक्ताम इत्यादौ तदभावात्। **नच**—तत्रा-मीनादधीतेत्याधानवाक्यगतात्मनेपदवलात्तत्सिद्धिः स्यात्, तत्र साक्षादाधानफलस्याग्निसंस्कारस्याहवनीयादिगतत्वेनाग्नि-साध्यक्रतुफलानां परम्परयाधानसाध्यानां कर्तृगामित्वमपेक्ष्यैव तत्रत्यात्मनेपदस्य निर्वाह्यत्वादिति—वाच्यम्; अग्निनिरपे-क्षजपादिविधिश्रुतफलानां कर्तृगामित्वस्य ततो निर्वाहाभावात्, येनाधानं कृतं तस्याग्निषु तेन स्वफलकामनयात्रेत्रजपुत्रो-त्पादनन्यायादन्येन यागानुष्ठापनप्रसङ्गस्यैवमप्यपरिहाराच्च। तस्मात्फलकामकर्तव्यत्वं न लोकसिद्धमिति तल्लाभाय कर्त-व्यत्वं लिङाद्यर्थ इत्यभ्युपेयमिति—**चेत्, न**; कर्तव्यत्वस्य तदर्थत्वाभ्युपगमेऽपि तच्छङ्कानपायात्, यः पुत्रगतपूतत्वादि-वत्पित्रादिगतं स्वर्गं कामयते सोऽपि स्वर्गकाम इति तत्कृत्या साधितस्य यागस्य पित्रादिगतस्वर्गजनकत्वशङ्का हि तथैवानु-वर्तेत। यद्युच्येत प्रवर्तको विधिः कर्तृगतफलपर्यवसायिन्येव पुरुषं प्रवर्तयतीति नियमः। पुत्रगतपूतत्वादिकमपि सत्यु-त्रेण भाविफलमालोचयतः स्वगतफलपर्यवसायीति परम्परया स्वफलोपयोगि। इह स्वर्गकाम इत्यादौ पूतत्वादाविव पर-म्पराश्रयणे प्रमाणाभावादौत्सर्गिकं साक्षात्त्वं न त्यक्तव्यमिति स्वकीयस्वर्गकामादिरेव तदर्थः, अतो नातिप्रसङ्गो भवतीति, एवं तर्हि कर्तव्यत्वस्य लिङाद्यर्थत्वाभावेऽपि स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्येन स्वकीयस्वर्गकामस्यैव यागकर्तृत्वप्रतीते-स्तस्य न तदर्थत्वमभ्युपगन्तव्यम्। यजेतेत्यत्र ह्याख्यातसामान्यार्थकृत्याक्षिप्तस्तदाश्रयः कर्ता प्रतीयतएव यत्रैकवचनाद्य-र्थसंख्यान्वयः। तस्मात्कर्तव्यत्वं लिङाद्यर्थ इति नाभ्युपेयमिति—**चेत्, सत्यम्**; यद्यपि सूक्ष्मदृष्ट्यान्यलभ्यमपि कर्त-व्यत्वं प्रवर्तकज्ञानविषयत्वात्प्रवृत्तिप्रयोजकस्य लिङादेरर्थोऽभ्युपेयते; तथापि कर्तव्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्धर्मी यागादिस्तदर्थो नाभ्युपेयः; धातुसमभिव्याहारादेव तयोस्तद्धर्म्यसिद्धेः स्पष्टत्वादित्यत्र तात्पर्यम्। **श्रुतेष्टसाधनत्वाभावोपपत्तये इति।** **ननु**—इष्टसाधनत्वाभावः श्रुत इत्ययुक्तम्; तस्य न हन्यादित्येतदर्थलाभावात्, सांदृष्टिकेष्टोपायत्वे विद्यमाने तदभावस्य बाधितत्वात्, हननेष्टसाधनतामनपबाध्य तद्गुरुतरादृष्टानिष्टोपायता ज्ञाप्यत इति पूर्ववाक्ये तदबाधनस्योक्तत्वाच्च। एवंच श्रुतेष्ट-साधनत्वाभावोपपत्तये गुरुतरानिष्टसाधनत्वं कल्प्यत इत्यप्ययुक्तम्; गुरुतरानिष्टसाधनत्वे कल्पितेऽपि सांदृष्टिकेष्टोपायत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यापनेतुमशक्यत्वेन तदभावोपपादनायोगादिति—**चेत्, उच्यते**; गुरुतरानिष्टसाधनत्वे कल्पिते तत्प्रतिसंधा-नेन सांदृष्टिकफलादिच्छा निवर्तेत, तन्निवृत्तौ च तस्येष्टत्वं नास्तीति इष्टसाधनत्वाभावस्य न हन्यादित्येतदर्थतायां न का-चिदनुपपत्तिः। गुरुतरानिष्टसाधनत्वकल्पनायाश्च न तदुपपादकत्वासंभवः। पूर्ववाक्ये तात्कालिकक्षुद्रेष्टसाधनत्वानपबाध-नोक्तिस्तु तात्कालिकफलत्वाभिमतसाधनत्वयोग्यतायाः स्वरूपतो बाधनाभावपरा, नतु तस्य फलस्येच्छाविषयत्वबाधना-भावपरापीति न विरोधः। **ननु**—आस्तिककामुकस्य रागान्धस्य सत्यपि भाविनरकदुःखावश्यंभावावगमे तात्कालिकफ-लेच्छा नापैतीति तं प्रतीष्टसाधनत्वाभावबोधकस्य निषेधवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात्, सर्वान्प्रति प्रमाणभूतस्य च वेदवाक्यस्य पुरुषभेदेन प्रामाण्याप्रामाण्यवैलक्षण्यं न युक्तमिति—**चेत्**, यद्येवमत्रापरितोषः तदैवमुपपादनीयम्। इष्टोपायत्वमात्रं न लिङाद्यर्थः, किंतु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषितम्। तथाच निषेधवाक्यैर्विशिष्टभावबोधने नास्ति बाधः। विशेष्यवति विशिष्टाभावो विशेषणाभावेनोपपादनीय इति तदुपपादनार्थं विशेषणाभावात्मकबलवदनिष्टानुबन्धित्वकल्पनेति श्रुतेष्टसाध-नत्वाभावोपपत्तय इत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यम्। सत्यपि तात्कालिकेष्टाद्क्षुतो भाविनरकानिष्टस्याधिक्ये रागान्धस्य तात्का-लिकसुखमेव ततोऽधिकमिति मोहान्निषिद्धाचरणं निषेधवाक्यप्रामाण्यं चोपपद्यते। ग्रन्थे गुरुतरादृष्टानिष्टसाधनत्वकल्पनो-क्तिः निन्दार्थवादरहितेषु निषेधवाक्येषु, निन्दार्थवादसत्त्वे तु ततएव तल्लाभः। हननादिषु निषेध्येषु तात्कालिकेष्टापे-क्षया भाव्यनिष्टस्य गुरुतरत्ववचनं निन्दार्थवादः, यागादिषु तात्कालिकक्लेशापेक्षया भाविन इष्टस्य गुरुतरत्ववचनं स्तुत्यर्थ-वाद इति हि वृद्धाः। **नच**—यागादीनां विधेयानां लिङादिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधने स्तुत्यर्थवादवैयर्थ्यमिति—शङ्कनीयम्; तद्बोधनेऽपि इष्टानिष्टयोः साम्येन तुल्यायव्ययलशङ्कापरिहारेण स्तुत्यर्थवादसाफल्यादित्येषा दिक्। **ननु**, प्रवृत्तिशब्देन प्रवृत्त्यभावः केन प्रकारेण व्याख्यातो भवतीत्याकाङ्क्षायां तेन लभ्यं विशेषमाह—**उद्यमक्रियाया इति।** प्रवृत्त्यभावमवबुध्येत्येतावताऽनादिसिद्धप्रवृत्तिप्रागभावबोधमात्रयुक्तं स्यात्, न तद्बोधमात्रान्निवर्तते, किंतु स्वप्नोद्यमनादिरूपा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति। तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे, अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः। तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्। यदप्युक्तम्—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात्, सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति, तत्परिहृतम्: रज्जुरियं नायं

भामती ।

निवर्तते । औदासीन्यमात्मनोऽवस्थापयतीति यावत् । स्यादेतत्—अभावबुद्धिश्चेदौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्तेत, नचानुवर्तते; नह्युदासीनोऽपि विषयान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान् । नचावस्थापककारणाभावे कार्यावस्थानं दृष्टम् । नहि स्तम्भापाते प्रासादोऽवतिष्ठतेऽत आह—**सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति** । तावदेव खल्वयं प्रवृत्त्युन्मुखो न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति । अनर्थहेतुत्वाधिगमोऽस्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुद्धृत्य दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । **एतदुक्तं भवति**—यथा प्रासादावस्थानकारणं स्तम्भो नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपित्वागन्तुकाद्विनाशहेतोस्त्राणेनावस्थानकारणम् । यथा कमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः शस्त्रप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः । नच कवचापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । उपसंहरति—**तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेवेति** । औदासीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्य विशिनष्टि । तत्किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जैमिनीयमसमञ्जसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति—**तस्मात्पुरुषार्थेति** । पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिविषयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ, नतूपनिषद्विषयौ; उपनिषदां स्वयंपुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः । यद्यप्यौपनिषदात्मज्ञानमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तम्—**कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणेति** । अत्र निगूढाभिसंधिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति—**तत्परिहृतमिति** । अत्राक्षेप्ता स्वो-

वेदान्तकल्पतरुः ।

भावमात्रमित्यर्थः । यथोक्ताभावबुद्धेरौदासीन्यस्थापकत्वेऽपि क्षणिकत्वात्तद्ध्वंसे हननोद्यमः स्याच्छश्वत्तत्संततौ च विषयान्तरज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति शङ्कते—**स्यादेतदिति** । यथाग्निः पुनर्ज्वालोपजननिदानमिन्धनं दहन्नुपशान्तोऽपि भवति भाविनीनां ज्वालानामुदयविरोधी, एवमभावबुद्धिः क्षणिकतया स्वयमेव शाम्यत्यपि हननाद्यहितोपायतानवबोधं दग्ध्वा तन्निदाना उपरतिनीः प्रवृत्ती रुणद्धीति । भाष्यार्थमाह—**तावदेवेति** । नह्यभावबुद्धिरौदासीन्यस्यानादिनः स्थापनकारणं, येन तदभावे कारणाभावादिदं न भवेत्, अपिलपवादनिराशिकेत्याह—**एतदुक्तमिति** । अनादित्वादौत्सर्गिकमौदासीन्यं, तत्रापवादनिवर्तकासन्निधावप्यौत्सर्गिकस्थेन्नि दृष्टान्तमाह—**यथेति** । **कमठः** कूर्मः । यदौदासीन्यं तत्प्रागभावरूपत्वादुक्तमपि न निवृत्तिहेतुः, ततः कर्तव्यत्वेन प्रसक्तक्रियाप्रतियोगिकनिवृत्तिरूपेण विशिष्टं निवृत्त्युपयोगि, यद्वन्यात्तन्नेति प्रसक्तक्रियानिवृत्तिरूपता चौदासीन्यस्य न; सर्वदा क्रियाप्रसङ्गाभावात्, अतः काकत्रदुपलक्षणम्, तादृश्या निवृत्त्योपलक्ष्यौदासीन्यं विशिनष्टि भाष्यकार इत्याह—**औदासीन्यमिति** । **ननु** केयं प्रसक्तक्रियानिवृत्तिः? न तावद्धननादिप्रागभावः; अनादित्वादेव तद्रोधनस्यानुपयोगात् । नापि तद्ध्वंसः; प्रसक्तक्रियाया अनुदयेन ध्वंसायोगात्, **उच्यते; 'हननोद्यतखड्गादेः परावर्तनमुच्यते। निवृत्तिरिति तस्मिन्हि हननं न भविष्यति'**॥ एषा च निवृत्तिः नञर्थबोधफलम्, नञर्थस्तु हननगतेष्टसाधनत्वाभाव एवेति । भाष्ये जैमिनीयमानर्थक्याभिधानं क्रियासंनिधिस्थार्थवादादिविषयमित्युक्तम्, तदाम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति हेतोस्तद्वलेनाक्रियार्थानामप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षस्य विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्यमिति सिद्धान्तस्य च तद्विषयत्वोपलक्षणार्थमित्याह—**पुरुषार्थानुपयोगीति** । स्वयं पुमर्थब्रह्मावगमपरत्वमुपनिषदामसिद्धमित्याशङ्क्य भाष्यव्या-

कल्पतरुपरिमलः ।

या हननोद्यमक्रिया तस्या उपरन्तव्यमिति कर्तव्यत्वेनानुसंधीयमाना या खड्गादिपरावर्तनक्रिया तदुपलक्षितत्वेन निवृत्तिरूपा । तत्र **प्रवृत्त्यभावमबुध्य निवर्तते** निवृत्तिरूपापन्नप्रवृत्त्यभावावान्भवतीत्यर्थः । **यद्वन्यात्तन्नेतीति** । इदं वाक्यं प्रसक्तक्रियानिवृत्तिप्रतिपादकतया नोपात्तं; खड्गादिपरावर्तनरूपतया वक्ष्यमाणायाः प्रसक्तक्रियानिवृत्तेर्न हन्यादित्येतदर्थलाभाभावात्, किंतु निवृत्तिरूपा खड्गादिपरावर्त्यतावुद्धिः केन भवतीत्याकाङ्क्षायां न हन्यादित्येतदर्थभूतानिष्टसाधनत्वज्ञानेन भवतीत्येतदर्थप्रतिपादकतयोपात्तम् । **एषा चेति** । न हन्यादित्यनेन हननगतबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्ट-

१. निषेधवाक्यानामित्थमर्थमुक्त्वा सिद्धार्थत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । भावार्थाभावे कृत्यभावत्तदविनाभूतकार्याभावस्तच्छब्दार्थः । प्रकृत्यर्थस्य हननादेरिष्टोपायत्वं भ्रान्तिप्राप्तं प्रत्ययेनानूद्य तत्रा तन्निषेधे तस्यानर्थहेतुत्वबोधिनिषेधवाक्यं तन्निवृत्त्युपलक्षितौदासीन्ये पर्यवस्यतीत्यर्थः । इति न्यायनिर्णये ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् । ननु—श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम्, अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं, वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । नहि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । नहि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । नच कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या—'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छान्दो० ८।१२।१) इति । शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यात् न जीवत इति चेन्न; सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । नह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वान्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेन्न; शरीरसंबन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः।शरीरसंबन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य

भामती ।

क्तमर्थं स्मारयति—ननु श्रुतब्रह्मणोऽपीति । निगूढमभिसंधिं समाधातोद्घाटयति—अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्येति । सत्यं, न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणपरिणामो दृः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा पद्मादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्यासंसंस्कृतमनसोऽनिः । स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चत्वाविशेषादुन्मूलयन्नीश्वरपादितमधस्तात् । तस्माद्रज्जुस्वरूपकथनतुल्यमेवात्रेति सिद्धम् । अत्रच वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणजनितमुक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुत्पादमेवेन निदर्शनद्वयमाह—नहि धनिन इति । श्रुतिमत्रोदाहरति—तदुक्तमिति । योजयति—शरीरे पतित इति । परिहरति—न । सशरीरत्वस्येति । यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेन्न जीवतस्तन्निवर्तेत, मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत् । तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तयितुम् । यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तयितुं, स्वभावहानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह—नित्यमशरीरत्वमिति । स्यादेतत्—न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते, तन्निवृत्तौ च प्रयोजनमेवेति न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते—तत्कृतेति । तदित्यात्मानं परामृशति । निराकरोति—न शरीरसंबन्धस्येति । न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्तुमर्हति, बाह्यबुद्धिशरीरसम्भजनतौ हि तौ नासति शरीरसंबन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसंबन्धं रोचयमानो व्यक्तं परस्पराश्रयं दोषमावहति । तदिदमाह—शरीरसंबन्धस्येति । यद्युच्येत

वेदान्तकल्पतरुः ।

[illegible] परिहरति—यदपीत्यादिना । अवगतब्रह्मात्मभावस्येति भाष्येऽवगतिशब्दाभिप्रायमाह—सत्यमिति । साक्षात्कारस्य [illegible] निवर्तकतेति, [illegible]—ब्रह्मसाक्षात्कारश्चेति । आत्मानमपि [illegible] साक्षात्कारमिति । श्रवणादिसंस्कृतमन [illegible] साक्षात्कारः [illegible] वेदप्रमाणजनितेति भाष्यमत्र आह—अत्रचेति । अशरीरत्वं देहपातोत्तरकालभावि [illegible] सशरीरत्वस्य निमित्तकर्मनमयुक्तमित्याशङ्क्याह—यदीति । सशरीरत्वं मिथ्याज्ञानजं [illegible] तदशरीरत्वमन्यभावकालभावि [illegible] न तत्त्वतः शरीरसंबन्धाभावोपलक्षितस्य तत्त्वादित्याह—यदपीति । भाष्ये तच्छब्देन [illegible] इति प्रस्तुतात्मपर [illegible] इत्याह—तदिदीति । शरीरसंबन्धस्यासिद्धेरिति [illegible]—न तावदिति । 'शरीरसंबन्धस्य धर्माधर्मयोरि'त्यादि 'प्रसङ्गा'दित्यन्तं भाष्यं विवृणोति—ताभ्यां [illegible]वान् । आत्मनि स्वतोऽसिद्धाभ्यां धर्माधर्माभ्यां जन्यशरीरसंबन्धं प्रति प्रायमाणो वादी सिद्धे शरीरसंबन्धे धर्मा [illegible] शरीरादिसंबन्ध इति परस्पराश्रयं स्वपक्षे प्रापयतीत्यर्थः । धर्माधर्मव्यक्तयोः शरीरसंबन्ध [illegible] व्यक्तिभेदेतरहेतुत्व [illegible] परस्पराश्रयः तथापि न दोषोऽनादित्वादिति सत्कार्यवादी शङ्कते—यद्युच्येतेति । [illegible]

कल्पतरुपरिमलः ।

साधनत्वाभावात्प्रगतिः, [illegible] यत्त्वदनादिमनुसन्धिलक्षणं, तेनोदयं [illegible]दिकं परावर्तनीयमिति बुद्धिः, [illegible] शिष्टेन लब्धपरिकलनतया निवृत्तिरूपापत्तौदासीन्यप्राप्तिरिति क्रमः ॥ अभावत्वात्तथेति । अभावो हि [illegible] नाम [illegible] अतः प्रमाणान्तरापेक्षया [illegible] अनादित्वादिति सत्कार्यवादी [illegible] इति । उभयोः [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरंपरैषानादित्वकल्पना । क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः । संनिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न; धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः, नत्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसंबन्धनिमित्तं किंचिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबन्धहेतुः । एतेन यज्ञमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः—देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति चेन्न, प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः, यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः प्रसिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतो नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य । तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतो न गौणौ । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथा वा शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिदमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ, तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरुपचारेण शब्द-

भामती ।

सत्यमस्ति परस्पराश्रयः, नत्वेष दोषोऽनादित्वाद्बीजाङ्कुरवदित्यत आह—अन्धपरंपरैषानादित्वकल्पना । यस्तु मन्यते नेयमन्धपरंपरातुल्यानादिता । नहि यतो धर्माधर्मभेदाद्य आत्मशरीरसंबन्धभेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः, किंत्वेष पूर्वस्मादात्मशरीरसंबन्धात्पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मनः, एष स्वात्मशरीरसंबन्धोऽस्माद्धर्माधर्मभेदादिति, तं प्रत्याह—क्रियासमवायाभावादिति । शङ्कते—संनिधानमात्रेणेति । परिहरति—नेति । उपार्जनं स्वीकरणम् । न त्वियं विधातमनीत्याह—नत्वात्मन इति । यो तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या, अपितु गौणः, माणवकादाविव सिंहाभिमान इति मन्यन्ते, तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—अत्राहुरिति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादितं चैतदस्माभिरध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुंस्त्वात् सांशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र हि पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव । एवं संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति—यथा वा शुक्तिकायामिति । शुक्लभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चय

वेदान्तकल्पतरुः ।

नित्यं सत्योर्न्यत्योर्न हेतुहेतुमत्ता, अभिव्यक्त्योस्तु कादाचित्कयोरितरेतराधीनत्वे एकस्या अप्यसिद्धेरन्धपरम्परातुल्यानादित्वकल्पना स्यादित्याह—अन्धपरम्परेति । असत्कार्यवादी व्यक्तिभेदेनेतरेतराश्रयं परिहरतीत्याह—यस्त्विति । किं त्वेष इति । इदानीन्तनशरीरसंबन्धहेतुरित्यर्थः । पूर्व एवात्मशरीरसंबन्धो विशेष्यते—पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मन इति । पूर्वाभ्यां धर्माधर्मविशेषाभ्यां जन्म यस्य स तथोक्तः । एष त्विति । वर्तमान इत्यर्थः । आत्मन्यध्यासप्रत्यावोक्तयुक्तिभिर्नैकोपि क्रियासंबन्धः, कथमनन्तव्यक्तिसंभव इति परिहरतीत्याह—तं प्रत्याहेति । देहात्मसंबन्धहेतुर्मिथ्याभिमानः प्रत्यक्ष इत्युक्तम्, तदाक्षिप्य समाधत्ते—ये त्विति । अप्रसिद्धवस्तुभेदस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेति प्रतिज्ञाय संशयनिमित्तशब्दप्रत्ययोदाहरणं भाष्येऽनुपपन्नमित्याशङ्क्य भ्रान्तिशब्देन समारोप उक्तः । अस्ति च संशयस्यापि समारोपत्वमित्याह—तत्र हि पुरुषत्वमिति । भ्रान्तेरप्युचितनिमित्तापेक्षणादकस्मादित्ययुक्तमित्याशङ्क्याह—शुक्लभास्वरस्येति । साधारणधर्मिणि दृष्टे किं तन्मात्रं विपर्ययकारणमुत सादृश्यादिदोषमिलितम् । नाद्यः; धवलभास्वररूपस्य शुक्तिरजतसाधारण्ये सति व्यवहितरजतनिश्चयात् प्रागेव संनिहितशुक्तिनिश्चयप्रसङ्गादित्यभिप्राय द्वितीयं दूषयति

कल्पतरुपरिमलः ।

न परस्पराश्रयप्रसक्तिरित्यर्थः । टीकायां—यत्तु मन्यत इत्यग्रिमग्रन्थेनासत्कार्यवादमवलम्ब्य प्रवाहानादित्वशङ्कायाः करिष्यमाणत्वात् इयं शङ्का सत्कार्यवादावलम्बस्वरूपाऽनादित्वविषया योजिता । अन्धपरम्परेति । स्वरूपनित्यत्वपक्षेऽपि अभिव्यक्त्योरनित्ययोः परस्परहेतुहेतुमद्भावेन तत्कृतपरस्पराश्रयानपायाद् उत्पत्तिस्थानीयां कादाचित्कीमभिव्यक्तिमाश्रीकृत्यापि स्वरूपनित्यत्वकल्पनेयमन्धपरम्पराप्राप्तपटशौक्ल्योपदेशवद्प्रामाणिकीत्यर्थः । संशयनिमित्तेति । संशयशब्देन विशेषादर्शनादिसंशयकारणकल्पो विवक्षितः; संशयस्य प्रत्ययशब्देन तत्कार्यतया ग्रहणात्, संशयशब्दस्य मुख्यार्थत्वे तु संशयमूलकशब्दप्रयोगजन्यप्रत्ययान्तरपरः प्रत्ययशब्दो योज्यः । उचितनिमित्तापेक्षणादिति । करणदोषादिबहुनिमित्तापेक्षणादित्यर्थः । साधारणधर्मिणि दृष्टे इति । धवलभास्वरवर्णरूपसादृश्यविशिष्टे धर्मिणि दृष्टे । किं सादृश्यविशिष्टधर्मिज्ञानमात्रं विपर्ययकारणम्? उत सादृश्येनैव अन्यैश्च दोषैर्मिलितमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयतीति । सादृश्यदोषस्य प्रवेशितत्वात् । यद्यपि शुक्तिभ्रमो न भवति, दोषस्य प्रमाप्रतिबन्धकत्वात्; तथापि संशयः किं न स्यात? तस्यापि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम्। आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः। तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः। तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य, सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम्। तथाच ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः—'तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते। अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव' (बृह० ४।४।७) इति। 'सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव' इति च। स्मृतिरपि च—'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' (भ० गी० २।५४) इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबन्धं दर्शयति। तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम्। यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्म-

भामती।

एव न भवति। संशयो वा द्वेधा युक्तः; समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातः; विशेषद्वयस्मृतेश्च संस्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यस्य द्विष्ठत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदिति, अत उक्तम्—अकस्मादिति। अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्टं हेतुरुक्तः। तच्च कार्यदर्शनोन्नेयत्वेनासाधारणमिति भावः। आत्मानात्मविवेकिनामिति। श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानाम्; अनुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति यावत्। तदुक्तम्—'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति। शेषमतिरोहितार्थम्। जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृतीरुदाहरति—तथाचेति। सुबोधम्। प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्येति। ननूक्तं यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः, हन्त

वेदान्तकल्पतरुः।

—संशयो वेति। समानो धर्मो यस्य स तथोक्तः। दृष्टेऽपि साधारणे धर्मिणि निश्चयः स्याद्यन्यतरकोटिनिर्णायकं प्रमाणं स्यात्, स्थाणुत्व इव शाखादिदर्शनं, बाधकं वा प्रमाणं कोट्यन्तरमुपलभ्येत, यथा तत्रैव पुरुषत्वविपरीतं निश्चेष्टत्वादि, नैवमिहेत्याह—उपलब्धीति। उपलब्धिः साधकं प्रमाणम्, अनुपलब्धिर्बाधकं, तयोरभावोऽत्राव्यवस्था। ततः संशयो वा युक्त इत्यधस्तनेनान्वयः। ननु विशेषद्वयस्मृतौ संशयः, इह तु रजतमेव स्मृतमिति विपर्यय एवेति, तत्राह—विशेषद्वयेति। अत्र हेतुमाह—संस्कारेति। इतिशब्दो हेतौ। उद्बुद्धः संस्कारो हि स्मृतिहेतुः तदुद्बोधहेतुश्च सादृश्यम्, तस्य द्विष्ठत्वेन शुक्तिरजतोभयनिष्ठत्वेन हेतुनोभयत्रैतत्सादृश्यं तुल्यमिति यतोऽतः संशय एव युक्तः। नच रागाद्विपर्ययः; विरक्तस्यापि शुक्तौ रजतभ्रमादिति। एषात्र संशयसामग्र्यक्षपादेन वर्णिता—"समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय" इति। समानधर्मः साधारणधर्मः। अनेकस्माद्व्यावृत्तोऽसाधारणोऽनेकधर्मः। एवमिह विपर्ययनियामकं दृष्टं नास्तीत्युपपाद्यासाच्छब्द एवमभिप्राय इत्याह—अत इति। कथं तर्हि दृश्यमानविपर्ययनियमः? तत्राह—अनेनेति। दृष्टं हेतुं प्रतिषिध्य कार्यनियमं प्रतिजानता भाष्यकारेणादृष्टं कर्म हेतुत्वेनार्थादुक्तमिति। ननु तदपि समं किं न स्यात्? तत्राह—तच्चेति। श्रुतिस्मृतीरिति। श्रुती स्मृतिं चेत्यर्थः। साक्षात्कारो हि दृष्टं फलं, तादर्थ्यं मननादेर्वदन्भाष्यकारो विधिं न मृष्यत

कल्पतरुपरिमलः।

भ्रान्तिवद्दोषजन्यत्वादिति दूषयतीत्यर्थः। समानधर्मधर्मिण इति विशेषणं व्याचष्टे—समानो धर्मो यस्येति। नच रागादिति। रागः संशयव्यावृत्तो भ्रान्त्येकपक्षपाती दोष इति भावः। समानानेकधर्मेति। अत्राव्यवस्थात इत्येतदन्तेन सूत्रांशेन त्रिविधा संशयसामग्री वर्णिता। विशेषापेक्ष इत्यनेनान्यतरविशेषानवधारणात्मकत्वमुक्तम्। तेन विशेषापेक्षो विमर्शः (गौतमसू. अ. १ आ. १ सू. २३) इति सूत्रांशेनानवधारणज्ञानं संशय इति तल्लक्षणं दर्शितम्। अनेकस्माद्व्यावृत्त इति। अनेकशब्दस्य धर्मपदेन समासे शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपेनानेकस्मात् सजातीयविजातीयाद्व्यावृत्तोऽसाधारणो धर्म इत्यर्थेनैकधर्मत्वम इति भावः। कार्यनियमं प्रतिजानानेनेति पाठः साधुः; "संप्रतिभ्यामनाध्याने" इत्युत्तरपूर्वकस्मरणस्याध्यानव्यतिरिक्तार्थे संप्रतिपूर्वात् जानातेरात्मनेपदविधानात्। प्रतिजानतेति पाठस्तु कथंचिदाध्यानार्थविवक्षया समर्थनीयः। तत्रेति। ननु—अनुष्ठितस्य फलादर्शनं जन्मान्तरकृतकर्मणः फलजनकत्वं च तद्विधिव्याप्तमिति शङ्कितुर्नाभिप्रायः, येन तद्व्याप्तिभञ्जनतः परिहियेत, किंत्वन्वयव्यतिरेकव्यभिचाराल्लोकतः कारणत्वं ग्रहीतुं न शक्यम्; अतो विधिवोधकारणत्वमङ्गीकृत्य तन्निर्वाहार्थं फलप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्त्यादिवैकल्यकल्पनयान्वयव्यभिचारो जन्मान्तरकृतश्रवणादिकल्पनया व्यतिरेकव्यभिचारश्च परिहरणीय इत्यभिप्रायः। नच विध्यभावे केवलमुदाहृतदृष्टान्तद्वयेनायं व्यभिचारः परिहृतो भवति; श्रुतवैशेषिकादिशास्त्राणां केषांचिदवबोधानुत्पत्तौ हि मतिमान्यालस्यानभ्यासादिरूपकारणवैकल्यं स्पष्टं दृष्टमस्ति, शब्दमात्रस्य शाब्दप्रमाजनकत्वं चान्यत्र सामान्यतः सिद्धमस्ति,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाव इत्यनवद्यम् । यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति । न; अवगत्यर्थत्वान्मननिदिध्यासनयोः । यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वम् । नतु तदस्ति; मननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव

भामती ।

मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता इति, तदनुभाष्य दूषयति—यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोरिति । मननिदिध्यासनयोरपि न विधिः, तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसरूपैर्वचनैरनुवादात्, तदिदमुक्तम्—अवगत्यर्थत्वादिति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽवगतिस्तदर्थत्वं मननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः । अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह—यदि ह्यवगतमिति । न तावन्मननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले इत्युक्तमधस्तात् । अतो गुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत्परिशिष्यते, तदप्ययुक्तं; अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः, निशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदाम् । ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदात्

वेदान्तकल्पतरुः ।

इत्याह—तदिदमिति । अत्रैके वदान्त—न दृष्ट श्रवणादेरवगत्युपायता; कृतश्रवणादीनामपि केषांचिदिह साक्षात्कारासमुन्मेषात्, तात्कालिकश्रवणादिविधुरवामदेवादेरप्यपरोक्षज्ञानसमुदयाच्च, जन्मान्तरकृतस्य च विधिमन्तरेण साधनभावानवकल्पनात्, श्रवणादिविध्यनभ्युपगमे च तद्विधुररीकारप्रवृत्तप्रथमसूत्रतद्भाष्यकदर्थनादयुक्तत्वदनभ्युपगमः—इति ॥ तन्न न तावदनुष्ठितसाधनस्येह फलदर्शनं तद्विधिव्याप्तम्; अनवरतं वैशेषिकायसच्छास्त्रश्राविणामप्यपटुमतीनां केषांचित्तच्छास्त्रार्थानवबोधदर्शनेऽपि तच्छ्रवणविध्यभावात् । नापि भवान्तरकृतकर्मण इह फलजनकता तद्विधिव्याप्ता; जातिस्मरस्य प्राचि भवे धनमुपार्ज्य भुवि निखन्य प्रमीतस्येह जन्मनि तदादाय भोगान्भुञ्जानस्यापि प्राग्भवीयकोपार्जनायाः संप्रतितनफलार्थमविहिताया अपि हेतुभावोपलम्भात् । प्रथमसूत्रं तु शास्त्रीयविषयफलनिरूपकं न विधिविचारपरमिति । किंच—प्राधान्यं श्रवणादेर्न भवतामपि संमतम् । गुणकर्मत्वमत्रैव भाष्यकृद्भिर्निजुह्वे ॥ 'यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येतेत्यादिनेति' । इत्युक्तमधस्तादिति । गान्धर्वशास्त्राभ्यासवदपूर्वानपेक्षया साक्षात्कारहेतुतोक्तेत्यर्थः । गुणकर्म ह्युपयोक्ष्यमाणशेषः; यथाऽवघातादि, उपयुक्तशेषो वा; यथा कृतप्रयोजनप्रयाजशेषाज्यस्य हविष्षु क्षारणं 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयेदिति' विहितम् । तदिहात्मन उपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावान्न तद्विषयं मननादि गुणकर्मत्वाह—तदपीति । नच श्रवणादिसंस्कृतस्यात्मनः साक्षात्कारजन्मन्यस्तूपयोग इति श्रवणादिगुणकर्मत्वसिद्धिः;

कल्पतरुपरिमलः ।

अतस्तत्रान्वयव्यभिचारस्य प्राक्सिद्धकारणत्वाविरोधिलेऽप्यत्र बहुशः कृतश्रवणमननाना सम्यक्सकलवेदान्तार्थनिर्णयवतां साक्षात्कारानुदयः किंचिदृष्टकारणवैकल्यप्रयुक्तत्वेनादृश्यमानः कथं प्रागसिद्धस्य साक्षात्कारे शब्दप्रमाणकारणत्वस्य ग्रहणे विरोधी न स्यात्? जन्मान्तरोपार्जितनिषिद्धननेनोपभोगे च पूर्वानुभूतस्मरणं दृष्टं कारणं सिद्धमस्ति; अतस्तत्र व्यतिरेकव्यभिचारसमाधानसंभवेऽप्यत्र जन्मान्तरकृतश्रवणादेरन्यतः सिद्धभावेन तत्कल्पकस्य विधेरप्यभावे जाग्रद्व्यतिरेकव्यभिचारश्च कथं कारणत्वग्रहविरोधी न स्यात्? तस्माद्विधिव्यभिचारोद्भावनं कृतशङ्कापरिहारानुपयुक्तमयुक्तम् । तथा प्राधान्यं श्रवणादेर्न भवतामपि संमतमित्यतदप्ययुक्तम्; अर्थज्ञानफलकाध्ययनविधेरिव साक्षात्कारफलश्रवणविधेरपि प्रधानकर्मत्वस्यैव प्राप्तेरिति—चेद्, उभयतो व्यभिचारेण श्रवणस्य साक्षात्कारकारणत्वं लोकत इव बाधेन विधितोऽपि ग्रहीतुं न शक्यमिति प्रागेव शब्दापरोक्षनिराकरणेनोक्तप्रायम् । अतो विधिना कारणत्वं निश्चित्य व्यभिचारः परिहरणीय इति शङ्कितुरभिप्रायो न संभवतीत्यभिप्रेत्य यद्यनयोक्तिभङ्ग्या विधिव्याप्तिराशङ्किता तदेदमपि दूषणान्तरमिति विधिव्याप्तौ व्यभिचार उपन्यस्तः । अथ यदि श्रवणस्य प्रधानकर्मत्वेऽर्थबाधात् तत्परित्यज्य श्रवणादिनिर्णीतमात्मतत्त्वमैन्द्रियकस्वसाक्षात्कारोत्पादनसमर्थं भवति; 'लवणक्षारक्षोदिनि पात्रे गोमूत्रपूरिते क्षिप्तम् । मर्दितमपि शालितुषैर्यदविकृतं तत्तु मौक्तिकं जात्यम् ॥ घृष्टं सदात्मनः स्वच्छां छायां यत्रिकषोपले । स्फुटं प्रदर्शयेदेतद्वैदूर्यं जात्यमुच्यते ॥' इत्यादिशास्त्रोक्तपरीक्षाप्रकारनिर्णीतमिव रत्नतत्त्वम् इत्युपयोक्ष्यमाणसंस्कारतया गुणकर्मत्वमिष्यते, तदा न चेत्यादिना दूषणमुक्तमिति न किंचिदनुपपन्नम् । ननु प्रयाजशेषवाक्यस्य 'प्रयाजशेषं हविष्षु क्षारये'दित्यर्थकल्पनं न युक्तम्; क्षारणेन प्रतिपाद्यतया प्रयाजशेषस्य शेषितायाः क्षारणदेशतया हविषां शेषतायाश्च प्रसङ्गात्, नैतद्युक्तम्, तथासति हि चालाले कृष्णविषाणं प्राप्यतीतिवद् हविष्षु प्रयाजशेषे च सप्तमीद्वितीये स्याताम्, इह तु द्वितीयया हविषां संस्कार्यत्वेन प्राधान्यं, तृतीयया प्रयाजशेषस्य तत्संस्कारार्थद्रव्यत्वेन शेषत्वं च प्रतीयत इत्याशङ्क्य विशेषयति—कृतप्रयोजनेति । निर्वृत्तप्रयोजनस्य हि शेषः प्रतिपत्तिमपेक्षते, करि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम्। एवंच सति 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भ उपपद्यते। प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत। आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति, 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' (जै० ४।१।१) इतिवत्। ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भः—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति। तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि। नह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति। अपिचाहुः—'गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात्। सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधि कार्यं कथं भवेत्। अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्र-

भामती।

'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यत इत्याह—एवंच सतीति। इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्याह—प्रतिपत्तिविधिपरत्व इति। न केवलं सिद्धरूपत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपितु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाह—तस्मादहं ब्रह्मास्मीति। इतिकरणेन ज्ञानं परामृशति। विधयो हि धर्मे प्रमाणम्। ते च साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभेदाधिष्ठाना धर्मोत्पादिनश्च तदधिष्ठाना न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः। न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिः, अपितु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह—सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानीति। कुतः? नहि। अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति। नच कर्तृत्वं; कार्याभावात्। नच करणत्वं; अतएव। तदिदमुक्तम्—अप्रमातृकाणि च इति चकारेण। अत्रैव ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति—अपिचाहुरिति। पुत्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः। यथा स्वदुःखेन दुःखी यथा स्वसुखेन सुखी तथा पुत्रादिगतेनापीति सोऽयं गुणः। नत्वेकत्वाभिमानः, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात्। तस्माद्गौर्वाहीक इतिवद्गौणः। देहेन्द्रियादिषु त्वभेदानुभवाच्च गौण आत्माभिमानः, किंतु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या। तदेवं द्विविधोऽयमात्माभिमानो लोकयात्रां वहति। तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा नापि ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः, तदुपायस्य श्रवणमननादेरभावात्। तदिदमाह—पुत्रदेहादिबाधनात्। गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनम्। ममकाराभाव इति यावत्। मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनं च। ततश्च न केवलं लोकयात्रासमुच्छेदः; सद्ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्यम्, अद्वैतसाक्षात्कार इति यावत्; तदपि कथं भवेत्। कुतस्तदसंभव इत्यत आह—अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्रा-

वेदान्तकल्पतरुः।

अपूर्वोपयोगिन एव गुणकर्मत्वाद्, दृष्टे तु साक्षात्करेऽपूर्वाभावेन तदयोगादिति। ननु वाह्यक्रियाविधिः प्रथमकाण्डे गतो मानसज्ञानविधिविचारार्थं पृथगारंभ इति शङ्कापोहार्थमारभ्यमाणं चेति भाष्यम्॥ अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्य तदर्थस्य चेतरप्रमाणावसानत्वमयुक्तं; नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य ज्ञानपर इतिशब्द इत्याह—इतिकरणेनेति। विधीनामद्वैतज्ञानविरोधं दर्शयति—विधयो हीति। त्र्यंशा भावना हि धर्मः। तद्विषया विधयः साध्यादिभेदाधिष्ठानात्तद्विषयाः। अपि चैतेऽनुष्ठेयं धर्ममुपदिशन्तस्तदुत्पादिनः पुरुषेण तमनुष्ठापयन्तीति साध्यधर्माधिष्ठानास्तत्प्रमाणानीति यावत्, अतो नित्यसिद्धाद्वैतब्रह्मावगमे तेषां विरोध इत्याह—धर्मोत्पादिन इति। नहीति हेतुभाष्यस्य प्रतीकोपादानम्। नहीत्यादिनिर्विषयाणीत्यन्तं भाष्यं व्याख्याति—अद्वैते हीति। विषयनिषेधो वाक्यार्थभेदः साध्यसाधनादिपदार्थभेदः स्वभावार्थभेदश्चाद्वैतावगतौ न भवतीति भाष्यार्थः। अप्रमातृकाणीत्येतद्व्याचष्टे—नच कर्तृत्वमिति। ज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः। निर्विषयाण्यप्रमातृकाणीति बहुव्रीहौ विशेषणपरौ। तथा सति हि विषयप्रमातृनिषेधयोर्हेतुत्वसिद्धिः। भाष्ये चकारः करणनिषेधार्थ इत्याह—तदिदमिति। भाष्यस्थप्रमाणशब्दो भावसाधनत्वेन ज्ञानवाची ततश्चकारेण करणनिषेधः। पुत्रादावहमित्यभिमानो गौणात्मा चेत्तर्हि मुख्यात्मना किं गुणसाम्यमत आह—यथेति। वाहीको नाम देशविशेषस्तन्निवासी तच्छब्दोक्तः। पुत्रादेरुपकारकत्वारोपाद्य आत्माभिमानस्तन्निवृत्ते ममत्वबाधनेत्याह—गौणात्मन इति। श्रवणादिप्रमाणबाधमुक्त्वा प्रमेयत्वभावमाह—न केवलमिति। बोधीतीन्तपाठे व्याख्यातः। सप्तम्यन्तस्तु निगदव्याख्यातः।

कल्पतरुपरिमलः।

ध्यमाणाज्यभागार्थप्राप्तमाज्यं प्रयाजशेषाज्येनासंसर्गसिद्ध्यै तस्य क्वचित् क्षारणमपेक्षते। तस्मादपेक्षितप्रतिपत्त्यर्थत्वमेव युक्तं, नत्वनपेक्षितहविःसंस्कारार्थत्वम्। एवंच क्षारणस्य दृष्टार्थत्वमपहायाऽदृष्टार्थत्वस्वीकारार्थ परिहृतो भवति। प्रयाजेषु विनियुक्तस्य पुनः क्षारणे विनियोग इति विनियुक्तविनियोगविरोधोऽपि परिहृतो भवति। तस्माद् द्वितीयातृतीययोः सप्तमीद्वितीयार्थत्वेन युक्तेति भावः॥ अपूर्वेति। अदृष्टपर्यवसायिन एव गुणकर्मणो विध्यपेक्षणात् श्रवणादेस्तु दृष्टद्वारेणैव साक्षात्कारोपयोगित्वाद् नादृष्टानुप्रवेशोऽस्तीति न तत्राप्राप्तार्थविषयविध्यपेक्षेत्यर्थः। त्र्यंश भावना हि धर्म इति। कोना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मातृत्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्' इति ॥४॥ इति भाष्ये चतुःसूत्री समाप्ता ॥

भामती ।

क्वप्रमातृत्वमात्मनः । उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति—एष हि विभागो द्वैतसाक्षात्कारकारणं, ततो नियमेन प्रागभावात् । तेन तदभावे कार्यं नोत्पद्यत इति । नच प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्मान्य इत्याह—अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः । उक्तं ग्रीवास्थग्रैवेयकनिदर्शनम् । स्यादेतत्—अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह—देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु । अस्यावधिमाह—आऽऽत्मनिश्चयात् । आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति वक्तव्यं; प्रमाणबाधितत्वात्, तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोकयात्रावाहित्वं चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षात्कारे विधा भविष्यति । नचायमद्वैतसाक्षात्कारोऽप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः, यस्तु साक्षात्कारो भाविकः नासौ कार्यः, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । अविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्द्याज्जनयेद्वा, न तत्र काचिदनुपपत्तिः । तथाच श्रुतिः—'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥' इति । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ४ ॥ इति भामत्यां चतुःसूत्री समाप्ता ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

नियतप्राक्सत्त्वं हि कारणत्वं, प्रमात्रादिश्च ज्ञानकारणं, तस्मिन् सकृदुदिततत्त्वसाक्षात्कारानिवृत्ते नोर्ध्वं ज्ञानानुवृत्तिरित्यर्थपरत्वेन प्रथमार्धं व्याख्याय प्रमातृत्वये फलिनोऽभावाद् मोक्षस्यापुमर्थतेति शङ्का द्वितीयार्धव्याख्यया निरस्यति—नच प्रमातुरिति । अन्वेष्टव्यः परमात्माऽन्वेष्टुः प्रमातृत्वोपलक्षिताच्चिदेकरसान्न भिन्नस्ततोऽप्यस्त्रप्रमातृत्वबाधेऽप्युपलक्षित आत्मैव पाप्मदोषादिरहितोऽन्विष्टो विदितः स्यादतो नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु यद्यन्वेष्टुरात्मभूतं ब्रह्म, किमिति तर्हि संसारे न चकास्ति ? तत्राह—उक्तमिति । प्रमात्रादेस्तत्त्वज्ञानहेतुतां सिद्धवत्कृत्य ज्ञानात्तन्निवृत्तौ हेत्वभावात्फलाभाव उक्तः । स न, वक्ष्यस्य प्रमात्रादेः प्रमानुत्पादकत्वापातात् इति शङ्कोत्तरत्वेन तृतीयश्लोकं व्याख्याति—स्यादेतदिति । यदलीकं तन्न प्रमाहेतुरिति व्याप्तिं प्रशिथिलयति—एतदुक्तमिति । य उत्पद्यतेऽनुभवो न स पारमार्थिको यः पारमार्थिको न स उत्पद्यतेऽतथाप्रमाणात्कथं पारमार्थिकानुभवोत्पत्तिरित्यसिद्धप्रसङ्ग इत्याह—नचायमिति । वृत्तावपि प्रतिबिम्बितचिदंशः सत्योऽस्ति, तत उक्तम्—एकान्तत इति । ननु वृत्तिरूपसाक्षात्कारोऽलीकत्वादविद्यात्मकः कथमविद्यामुच्छिन्द्यादविद्यां वा कथं स्वविरोधिनं तं जनयेदत आह—अविद्या त्विति । अलीकस्यापि सत्यविषयत्वादविद्यानिवर्तकत्वोपपत्तिः, दृष्टं च स्वप्नोपलब्धव्याघ्रादीनां स्वोपादानाविद्यानिवर्तकत्वमिति भावः । अविद्यामयी वृत्तिर्यद्यविद्यामुच्छिन्द्यात्तामेव स्वनिवर्तिकामविद्यां जनयेद्वोभयथाप्युक्तमार्गेण न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । विद्यां वृत्तिमविद्यां च कार्यकारणभावेन सहिते यो वेद सोऽविद्योपादानत्वेन तन्मय्या वृत्त्या तदुपादानं मृत्युमविद्यां तीर्त्वा स्वरूपभूतविद्योपलक्षितममृतमश्नुत इति श्रुतेरर्थः ॥

भाष्योदाहृतश्रुतयो व्याख्यायन्ते । उत्तरत्रापि तत्तदधिकरणसमाप्तौ श्रुतयो व्याख्यास्यन्ते । सदेवेति । सदित्यस्तिमात्रमुक्तम् । एवशब्दोऽवधारणार्थः । किं तदवधार्यत इत्यत आह—इदमिति । यदिदं व्याकृतं जगदुपलभ्यते तत्, अग्रे प्रागुत्पत्तेः विकृतरूपपरित्यागेन सदेवासीत्, हे सौम्य प्रियदर्शनेति श्वेतकेतुः पित्रा संबोध्यते । मा भूत्स्थूलं पृथिवीगोलकादीदम्बुद्धिप्राग्भं प्रागुत्पत्तेः, अन्यत्तु महदादिकं किमासीत् ? नेत्याह—एकमेवेति । स्वकार्यपतितमन्यन्नासी-

कल्पतरुपरिमलः ।

रिलमतानुसारेण साध्यसाधनेतिकर्तव्यतामेदो मतान्तरेष्वप्यविशिष्टः । स्वप्नोपलब्धेति । स्वप्नेषु पर्यापतन्तो दृष्टा व्याघ्रादय आकुलतामुत्पाद्य स्वप्नदशमुत्थापयन्तो भवन्ति स्वोपादानाविद्यानिवर्तकाः । इह श्रुतिव्याख्यानेष्वस्राविरं विरारहितमिति व्याख्यातं, तत्र स्रावाः सिरा अस्य सन्तीति स्राविरं न स्राविरम् अस्राविरम् इतीशावास्योपनिषद्विवरणानुसारेण । प्राक्तु स्राविरमविगलितमिति टीकानुसारेणान्यथा व्याख्यातम् । एवमन्यत्रापि मतभेदेनाविरोधो द्रष्टव्यः ॥ टीकायां विद्याऽविद्ययोः कार्यकारणभावं निवर्त्यनिवर्तकभावं चोपपाद्य तदर्थविषयत्वेन विद्यां चाविद्यां चेति मन्त्रस्योदाहृतत्वात् तदनुसारेण मन्त्रं योजयति—अविद्यामिति ।

अत्रेदं सकलमूलपूर्वापरग्रन्थगतजीवविषयप्रतिबिम्बावच्छेदव्यवहारद्वयतात्पर्यावधारणाय चिन्तनीयम्—अनयोः पक्षयोराचार्याणां कतरः पक्षः सिद्धान्त इति ? । द्वितीय एव; आद्यस्याचार्यैर्दूषितत्वादिति चेत्, न;

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

दित्यर्थः । मृदो घटाकारेण परिणमयितृकुम्भकारवत् किं सतोऽन्यन्निमित्तकारणमासीत्? नेत्याह—**अद्वितीयमिति** । आप्नोतीत्यात्मा परमकारणं, **वै इति** जगतः प्रागवस्थां स्मारयति । इदमित्यादिपदव्याख्या पूर्ववत् । **तदिति** प्रकृत आत्मा परामृश्यते, य इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्युक्तः । नपुंसकप्रयोगस्तु विधेयब्रह्मापेक्षः । तदेतदेव यद्ब्रह्म तद् किंलक्षणमित्यत आह—**अपूर्वमिति** । नास्य पूर्वं कारणं विद्यत **इत्यपूर्वम्**, अकार्यमित्यर्थः । तथा नास्यापरं कार्यं वास्त्वं विद्यत **इत्यनपरम्**, अकारणमिति यावत् । नास्यान्तरं जात्यन्तरम् अन्तराले विद्यत **इत्यनन्तरम्**, दाडिमादिवत्स्वगतरसान्तरविधुरमित्यर्थः । एवंविधमन्यदपि कूटस्थमेतदनात्मकतया बाह्यमस्य न विद्यत **इत्यबाह्यमिति** । यत्पुरस्ताद् दृश्यमविद्यादृष्टीनामब्रह्मेव प्रतिभासते, तत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मैव वस्तुत इत्यर्थः । तथा पश्चाद्दक्षिणतः इत्यादिमन्त्रशेषेण सर्वात्मत्वमवगन्तव्यम् ॥ संपतत्यस्मादमुं लोकं फलभोगायेति **संपातः** कर्म, तद्यावत्तावदुपित्वा आवर्तत इति । **इष्टं** श्रौतम् । **पूर्तं** स्मार्तम् । **दत्तं** दानम् ॥ परमार्थतः शरीरसंबन्धरहितं **वाव** एव **सन्तं** भवन्तम् तमात्मानं वैषयिके प्रियाप्रिये न स्पृशतः ॥ एवं परमार्थतोऽशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्वनिलेष्ववस्थितं नित्यं, **महान्तम्** । महत्त्वमापेक्षिकमित्याशङ्क्याह—**विभुम्** ॥ मन्तृमन्तव्यमेदनिषेधार्थमाह—**आत्मानमिति** । ईदृशमात्मानं **मत्वा धीरो** धीमान् शोचति ॥ प्राणः क्रियाशक्तिः परमार्थतो न विद्यते यस्य **सोऽप्राणः** । तथा ज्ञानशक्तिमन्मनो यस्य नास्ति **सोऽमनाः** । क्रियाशक्तिमत्प्राणनिषेधेन तत्प्रधानानि कर्मेन्द्रियाणि, ज्ञानशक्तिमन्मनोनिषेधेन तत्प्रधानानि ज्ञानेन्द्रियाणि च सविषयाणि निषिद्धानि । यस्मादेवं तस्माच्छुभ्रः शुद्ध इति । स्वप्राग्वस्थाकृतकर्मस्वकर्तात्मेत्युक्तं स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति पूर्ववाक्ये । तत्र हेतुरुच्यते—**असङ्गो हीति** । मूर्तं हि मूर्तान्तरेण संसृज्यमानं सृज्यते । आत्मा स्वयं पुरुषो न मूर्तः । अतो न केनचित्सृज्यत इत्यसङ्गः । अतो न **कर्तेति** ॥ **धर्मादधर्मात्तत्फलसुखदुःखाच्च कृतात्** कार्यप्रपञ्चाद् **अकृतात्**कारणाद् **अन्यत्र पृथक्** भूतं **भूतादेः** कालादन्यत्र तेनानवच्छेद्यं, चेत्पश्यसि तद्वदेति मृत्युं प्रति नचिकेतसः प्रश्नः ॥ **अस्य** विदुषोऽप्रवृत्तफलानि **कर्माणि, तस्मिन्** परावरे ब्रह्मणि आत्मत्वेन दृष्टे **क्षीयन्ते** । **परं** कारणम् । **अवरं** कार्यम् । **तद्रूपे** तदधिष्ठाने ॥ ब्रह्मणः स्वभावमानन्दं विद्वान् । यदस्मिन्देहे जलसूर्यवत् प्रविष्टं ब्रह्म जीवाभिधं तदाचार्येण बोध्यमानमात्मानमेव विधूतकल्पनमवेद् विदितवत् । किं साङ्ख्यमत इव द्वैतमध्ये? न, अपि-

कल्पतरुपरिमलः ।

अध्यासपूर्वपक्षे हि तद्दूषणं कृतम् । सिद्धान्ते तस्यासमाहितत्वात् सिद्धान्ताभिमतमेव तद् दूषणमिति चेद् नः असारं तद्दूषणमित्यनादरेणापि तदनुद्धारोपपत्तेः । **तथाहि**—रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नास्ति नियमः; रूपसंख्यापरिमाणसंयोगविभागपरत्वापरत्वचलनसुखत्वादिजातीनां प्रतिबिम्बदर्शनात् । द्रव्यस्य सत इति विशेष्यत इति चेद्, न; पृथिव्यादिनवकानुगतस्य द्रव्यत्वस्यासिद्धेः, द्रव्यं द्रव्यमिति तत्र तत्र लौकिकानामनुगतप्रत्ययाभावात्, तार्किकपरिभाषाया निष्प्रमाणकत्वात् । गुणाश्रयस्य सत इति विशेष्यत इति चेद्, न; संख्याया एव संख्यारूपगुणाश्रयभूताया नीरूपायाः प्रतिबिम्बदर्शनात् । अस्ति हि संख्यायामपि संख्या; एकत्वं प्रथमसंख्या द्वित्वं द्वितीयसंख्या बहुत्वेषु त्रित्वं प्रथमसंख्या चतुष्ट्वं द्वितीयसंख्येत्यादिव्यवहारात् । अतएव वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र त्रित्वमेव बहुवचनार्थो, नतु चतुष्ट्वादिकं, प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायविदः । अतएव च द्वावेकत्वसंख्यारूपावयवावस्था द्वित्वसंख्याया इत्यार्थे ब्राह्मणद्वितयं ब्राह्मणद्वयमित्यादिशब्दनिष्पत्त्यर्थे "संख्याया अवयवे तयप्" इत्यादिसूत्रैस्तयप्प्रत्ययादयो विहिताः । अतएव च 'रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि त्रयोदशे'त्यार्षमभियुक्तव्यवहाराः । **ननु**—संख्यासु वस्तुतो नास्ति संख्यान्तरं, किंतु द्वित्वसंख्या द्वितीयेत्यादिसजातीयसंख्याव्यवहाराः सत्ता सतीतिव्यवहारवदभेदेऽपि धर्मधर्मिभावकल्पनया, सहस्राणि चतुर्दशेत्यादिविजातीयसंख्याव्यवहाराः सहस्रादिसंख्याश्रयगतचतुर्दशसंख्यादिसामानाधिकरण्येन तत्कल्पनया, अतो न संख्याया मुख्यं गुणाश्रयत्वमिति—**चेत्, उच्यते**—तुल्यमेतदात्मनोपि । आनन्दादिधर्मास्तद्भिन्ना इति तस्यापि हि न मुख्यं गुणाश्रयत्वं; तस्माद्रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नियममवलम्ब्यात्मप्रतिबिम्बनिराकरणं तावदयुक्तम् ॥ तथा रूपवत्त्वेव प्रतिबिम्ब इति नियममवलम्ब्यापि निराकरणमयुक्तम् । किं प्रतिबिम्बोपाधेर्वस्तुतो रूपवत्त्वं प्रतिबिम्बने प्रयोजकमिष्यते, उत रूपवत्त्वेन ग्रहणम् । **आद्ये** नात्मनोऽन्तःकरणे प्रतिबिम्बनानुपपत्तिः; अन्तःकरणस्य त्रिवृत्करणेन पञ्चीकरणेन वा रूपवत्त्वात् । **न द्वितीयः**; निजरूपवत्त्वेनागृह्यमाणेऽपि स्फटिके सन्निहितजपाकुसुमप्रतिबिम्बनेन अरुणः स्फटिक इति व्यवहारदर्शनात् । तस्माद् निरवयः प्रतिबिम्बपक्षः । प्रतिबिम्बपक्षे एव न जीवतदन्तर्यामिभावेनान्तःकरणे द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यते । **ननु**—प्रतिबिम्बपक्षे केन दृष्टान्तेन द्विगुणीकृत्य वृत्त्युपपत्तिः? अम्भस्याकाशस्य प्रतिबिम्बो नाभ्युपगतः, आलोकस्य तु प्रतिबिम्ब एव नावच्छेदोऽपि । नच—जलान्तर्गतसिकतादिप्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

तु अहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति । **तस्मादेव** विज्ञानादविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्त्या **तद् ब्रह्म सर्वमभवत्** ॥ **यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानत इति यः** सर्वात्मभावो विद्याभिव्यक्त उक्तः, तत्रात्मनि तत्र चाज्ञानकाले आत्मैकत्वं पश्यतः को मोहः । तत्पदलक्ष्यं ब्रह्म एतदात्मभावेनावस्थितमहमस्मीति पश्यन्नेतस्मादेव दर्शनादृषिः वामदेवाख्यः परं ब्रह्म अविद्यानिवृत्तिद्वारा प्रतिपन्नवान् किलेति । हशब्दो व्यवधानेन संबन्धनीयः । स एतस्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मभावप्रकाशकानहं मनुरित्यादीन्मन्त्रांश्च ददर्श ॥ भारद्वाजादयः षड्ऋषयः परं विद्याप्रदं पिप्पलादं गुरुं विद्यानिष्कयार्थमनुरूपमन्यदपश्यन्तः पादयोः प्रणम्य प्रोचुः । त्वं ह्यस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्याजरामरस्य विद्याया जनयितृत्वाद्, इतरौ तु शरीरमेव जनयतः । जनयितृत्वमपि सिद्धयैवाविद्यानिवृत्तिमुखेनेत्याह—**यस्त्वं नः** । अस्मानविद्यामहोदधेः **परमपुनरावृत्तिलक्षणं पारं तारयसि** विद्यावेलेनेति प्रश्नोपनिषत् ॥ **श्रुतं ह्येव मे इत्यादिच्छन्दोगश्रुतिः** सनत्कुमारनारदसंवादरूपा । तत्रापि तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं वाक्यं शेषमाख्यायिकोपसंहारस्थं वाक्यान्तरम् । **मे** मम **भगवद्दृशेभ्यो** भगवत्सदृशेभ्यः । **इदं** श्रुतम् । यत्तरति शोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धिमात्मविदिति । सोऽहमनात्मवित्त्वाच्छोचामि अतस्त्वं **मां शोकसागरस्य पारमन्तं भगवांस्तारयतु** आत्मज्ञानोडुपेनेति । वल्कलादिवचित्तरजको रागादिकषायो मृदितः क्षालितो विनाशितो यस्य ज्ञानवैराग्याभ्यासक्षारजलेन **तस्मै नारदाय तमसोऽविद्यालक्षणस्य पारं** परमार्थतत्त्वं दर्शितवान् ॥ संवर्गविद्यायां श्रूयते । **वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति** उपशाम्यति **वायुमेवाप्येति** प्रलीयते **यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति । यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्ते इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम्—प्राणोवाव संवर्गो यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मन इति** । तद् ब्रह्मविदि

कल्पतरुपरिमलः ।

हणार्थं तदन्तरालोकप्रवेशस्य अवश्यंभावात् तेन तस्या अवच्छेदोऽप्यङ्गीकरणीय इति—वाच्यम्; आलोकप्रतिबिम्बेनैव सिकतादिप्रकाशोपपत्तेः । नच—समारोपितस्य प्रतिबिम्बालोकस्य सिकतादिभिः संयोगो नास्तीति—वाच्यम्; सयोऽपवरकप्रविष्टस्य समारोपितेन तमसा तत्रस्यघटादिप्रकाशप्रतिबन्धवत्समारोपितेनालोकेन सिकतादिप्रकाशजननोपपत्तेरिति—**देत्, मैवम्**; जलेनाकाशस्यावच्छेद एव तत्रालोकस्य प्रतिबिम्ब एवेति कल्पने दृष्टान्तसंप्रतिपत्त्यभावेपि प्रतिबिम्बाश्रयान्तःकरणेन सर्वगतस्यात्मनोऽवच्छेदस्याप्यवश्यंभावेन स्वत एव द्विगुणीकृत्य वृत्तिसिद्धेः ॥ प्रतिबिम्बपक्ष एव च सूत्रकारादिसंमतः । अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे (ब्र. अ. २ पा. ३ सू. ४२) त्वैकात्म्यवादे कर्मतत्फलव्यतिकरशङ्कापरिहारार्थं प्रवृत्तेन **आभास एवच** (ब्र. अ. २ पा. ३ सू. ५०) इति सूत्रेण जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वमुक्तं । **तथैव च भाष्यकारैर्व्याख्यातम्**—आभास एवैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तयः, न सएव साक्षाद्, नापि वस्त्वन्तरम् । अतश्च यथा नैकस्मिन् जलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते, एवं नैकस्मिन्जीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्तरस्य तत्संबन्धः; एवमव्यतिकर एव कर्मफलयोः—इति" । टीकाकारैरपि तस्मिन्नधिकरणे जीवब्रह्मामेदे सकलजीवगतदुःखमाक्त्वं ब्रह्मणः स्यादिति शङ्कापरिहार एतत्सूत्रसिद्धं प्रतिबिम्बत्वमाश्रित्यैव समर्थितः । नच मोक्षस्यानर्थबहुलता यतः प्रतिबिम्बानामेव श्यामतावदातते, न बिम्बस्य, एवं जीवानामेव नानावेदनाभिः संबन्धः, ब्रह्मणस्तु बिम्बस्येव न तदभिसंबन्ध" इति । आचार्यैरप्येतदभिप्रायः स्पष्टीकृतः 'बिम्बप्रतिबिम्बयोरवदातत्वश्यामत्वादिव्यवस्थानान्न धर्मसांकर्यमित्यर्थे' इति । तस्मात्प्रतिबिम्बपक्ष एवाचार्याणामभिमतः । अतएवानिर्वाच्याविद्याद्वितयसंविन्नेति प्रथमश्लोकगतचराचरपदव्याख्यानसमये एव जीवस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्तं 'जीवानामपि चराचरोपाधिकानां तत्प्रतिबिम्बत्वेन तद्विवर्ततेत्याहे'ति । अवच्छेदपक्षस्तु भाष्यटीकागतघटाकाशादिदृष्टान्तस्वरसप्राप्तो न दूषितः परं, नतु स्वतन्त्रेषु स्ववाक्येषु जीवोऽवच्छेद इति क्वचिदप्युक्तम् । तस्मात् प्रतिबिम्बपक्ष एवाचार्याणां सिद्धान्त इति । एवं प्रतिबिम्बपक्षः श्रेयानिति मन्यमानानां मतानुसारेणाचार्याणां तात्पर्ययोजितम् ॥ **अथावच्छेदपक्षमभ्युपगच्छतां मतमनुवद्यत्योच्यते** । प्रतिबिम्बपक्षो भाष्यकारैरेव न स्थानतोपि (ब्र. अ. ३ पा. २ सू. ११) इत्यधिकरणे निराकृतः । तत्र **ह्यतएव चोपमा सूर्यकादिव** (ब्र. अ. ३ पा. २ सू. १८)दिति सूत्रेण सूर्यादिप्रतिबिम्बदृष्टान्ते श्रुत्युदाहृते दर्शिते सूर्यादिवदात्मनः प्रतिबिम्बो न युज्यत इति तदाक्षेपकलेनाम्बुदवद्ग्रहणात्तु **न तथात्वम्** (ब्र. अ. ३ पा. २ सू. १९) इति सूत्रं व्याख्यातम् । "यथाम्बु सूर्यादिभ्यो मूर्तेभ्यो विप्रकृष्टदेशं गृह्यते न तथात्मनो विप्रकृष्टदेशं प्रतिबिम्बनयोग्यं वस्तु गृह्यते । अतो न क्वाप्यात्मनः सर्वगतस्य प्रतिबिम्बो युक्त" इति । ततो **वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्** (ब्र. अ. ३ पा. २ सू. २०)इति सूत्रमुक्तानुपपत्त्या सूर्यादिवदात्मनः प्रतिबिम्बनमनुपपन्नमित्यङ्गीकृत्यैव श्रुतिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बोपादानस्य तात्पर्यान्तरवर्णनपरतया व्याख्यातम् । "यथा सूर्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

तत्कार्यादन्यदेव । अथो अपि अविदितात्कारणात् अधि उपरि अन्यदित्यर्थः । येन प्रमात्रा इदं सर्वं वस्तु विजानाति लोकः, तं **केन** करणेन विजानीयात्? करणस्य ज्ञेयविषयत्वात्प्रमातरि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्प्रमातापि न ज्ञेयः किमु तत्साक्षीत्यर्थः । **यद्वाचा शब्देनानभ्युदितम्** अप्रकाशितम् । **येन** ब्रह्मणा **सा** वागभ्युद्यते प्रकाश्यते इत्यविषयत्वम् उपन्यस्याह—तदेवात्मभूतम् प्रमातृत्वादिकल्पना अपोह्येत्येवकारार्थः । **ब्रह्म** महत्तममिति **त्वं** विद्धि, हे शिष्य यदुपाधिविशिष्टं देवतादीदमित्युपासते जनाः इदं **त्वं** ब्रह्म न विद्धीति । यस्य ब्रह्मामतमविषय इति निश्चयः, तस्य **तद्** ब्रह्म **मतं** सम्यग् ज्ञातं **यस्य पुनर्मतं** विषयतया मतं ब्रह्मेति मतिर्न, स वेद ब्रह्मभेदबुद्धित्वात् । एतौ विद्वदविद्वत्पक्षावनुवदति—अनियमार्थम् । **अविज्ञातमिति** विषयत्वेनाविज्ञातमेव ब्रह्म सम्यग्विजानतां विज्ञातमेव विषयतया भवति यथावदविजानताम् । दृष्टेश्चक्षुर्जन्यायाः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वभावभूतया नित्यदृष्ट्या व्याप्तारं दृश्ययाऽनया न पश्येः । **विज्ञातेर्बुद्धिधर्मस्य** निश्चयस्य विज्ञातारमिति पूर्ववत् । **तयोर्जीवपरयोर्मध्ये एको** जीवः **पिप्पलं** कर्मफलम् **अन्यः** परमात्माऽभिचाकशीति पश्यत्येव नाति । **आत्मीयं** शरीरम् आत्मा शरीरादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः । **एको देवो गूढः** । छन्नः । सर्वव्यापित्वं न गगनवत्, किंतु **सर्वभूतान्तरात्मा, कर्माध्यक्षः** कर्मफलप्रदाता, सर्वभूतानामधिवासोऽधिष्ठानम् । साक्षित्वे हेतुश्चेतेति । चैतन्यस्वभाव इत्यर्थः । **केवलो** दृश्यवर्जितः **निर्गुणो** ज्ञानादिगुणवान् न भवति ॥ **स** आत्मा, **परितः** समन्तात् **अगात्**सर्वगतः **शुक्रमित्यादयः** शब्दाः पुँल्लिङ्गत्वेन परिणेयाः; स इत्युपक्रमात् । **अकायो** लिङ्गशरीरवर्जितः । **अव्रणोऽक्षतः** । **अस्नाविरः** शिरारहितः । अव्रणास्नाविरत्वाभ्यां स्थूलदेहराहित्यमुक्तम् । **शुक्र इति** वाशाशुद्धिविरहउक्तः । **शुद्ध** इत्यान्तररागाद्यभावः । **अपापविद्धो** धर्माऽधर्मरहितः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

दिप्रतिबिम्बस्य जलाद्युपाधिगतवृद्धिह्रासाद्यधीनवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमेवमात्मनोऽप्यन्तःकरणादिगतवृद्धिह्रासाद्यधीनवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमित्येतावता जलसूर्यादिदृष्टान्तीकरणं, नतु प्रतिबिम्बनेन; दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वथा साम्यस्यानपेक्षितत्वादिति" । **बृहदारण्यकभाष्येऽपि**—"स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः" इति वाक्यव्याख्यानावसरे सर्वगतस्यात्मनः कः प्रवेशो नामेति विमृश्य प्रतिबिम्बः प्रवेश इति पक्षमम्बुवदग्रहणात्त्विति सूत्रोक्तेन विप्रकृष्टदेशोपाध्यभावेनैव दूषयित्वा देहादावात्मन उपलभ्यमानत्वं प्रवेशः । नहि पाषाणादाविव देहादावात्मनोऽनुपलब्धिरस्तीति प्रवेशपदार्थस्यान्यथोपपादनेन प्रतिबिम्बपक्षदूषणं स्थिरीकृतम् । नहि लोकेपि जलाद्विप्रकृष्टदेशस्यैव चैत्रादेस्तदन्तर्निमग्नत्वेन विप्रकृष्टदेशस्यापि जले प्रतिबिम्बो दृश्यते । नच सावयवस्य चैत्रस्य जलान्तर्निमग्नाधरकायस्य ऊर्ध्वकायप्रतिबिम्बवदन्तःकरणादिगस्यात्मनस्तदभिमुखप्रदेशान्तरप्रतिबिम्ब उपपादयितुंशक्यः; निरवयवत्वशब्दकोपापत्तेः । तस्माद्बहुषु जलपात्रेषु चन्द्रस्य यावत एकत्र प्रतिबिम्बस्तावतोऽप्यन्येष्विव कृत्स्नस्यैवात्मन एकत्रान्तःकरणे प्रतिबिम्बिस्यान्येष्वपि प्रतिबिम्बो वक्तव्यः । **ननु** बहूनां दर्पणानां पुरतस्तिर्यक्प्रसारितस्य वंशदण्डस्य दर्पणेषु भिन्नभिन्नप्रदेशानामेवान्तःकरणेष्वात्मनस्तत्तदन्तःकरणाभिमुखभिन्नभिन्नप्रदेशानां प्रतिबिम्बो वाच्यः । सावयवत्वे हि तथा वक्तुं शक्यम् । नच निदाघार्त्तस्य जाह्नवीजलनिमग्नसर्वकायस्य सर्वाङ्गीणसुखोत्पत्त्यर्थमा केशादा नखाग्रादन्तःकरणव्याप्तौ सत्यां व्यवधानरहितत्वदभिमुखात्मप्रदेशो लभ्यते यस्य तत्र प्रतिबिम्बो वर्ण्येत । एवमविप्रकृष्टदेशरूपं दूषणं भाष्ये व्यक्तमिति दूषणान्तरमाचार्यैः पूर्वपक्षिमुखेनोद्घाटितम् । रूपवत एव रूपवत्येव प्रतिबिम्ब इत्यस्य चाक्षुषस्यैव चाक्षुषएव प्रतिबिम्ब इत्यर्थः । नह्यस्य नियमस्य क्वचिद्भङ्गोऽस्ति; मुखादिप्रतिबिम्बे तदीयचाक्षुषसर्वगुणानुभवात्, कस्तूरिकादिप्रतिबिम्बे तदाघ्राणेऽपि सौरभानुभवाच्च । गुहादिषु प्रतिध्वनिर्ध्वनेः प्रतिबिम्ब इति **केचित्** । **तन्न**; स एव हि गगनगुणः शब्दः; दुन्दुभिसमुद्रदावानलक्षत्रक्षामारुतादिध्वनीनां पृथिव्यादिशब्दत्वात् । एवंच यद्यप्याभास (ब्र. अ. २ पा. ३ सू. ५०) इति सूत्रेण प्रतिबिम्बपक्ष उक्त इति प्रतिभाति; तथापि एकत्र जीवस्य प्रतिबिम्बत्वाभ्युपगमोऽन्यत्र तद्दूषणंच परमाप्तस्य सूत्रकारस्य न संभवतीति किंचिदनुसारेण कस्मिंश्चिन्नेतत्ये प्रतिबिम्बदूषणस्याविप्रकृष्टदेशत्वादियुक्तिपूर्वकं कृतत्वाद् **आभास एव चेति** सूत्रे भाष्यकारैरपि श्रुत्योपपत्त्या वा प्रतिबिम्बत्वस्य समर्थितत्वात्तदेव सूत्रं वृद्धिह्रासभाक्त्व (ब्र. अ. ३ पा. २ सू. २०) मिति सूत्रोक्तन्यायात्प्रतिबिम्बसादृश्यप्रतिपादनपरं योज्यं; तावताप्यव्यतिकरसिद्धेः । तदधिकरणटीकायां बिम्बप्रतिबिम्बयोर्ब्रह्मजीवदृष्टान्तत्वेनोपादानाच्च । वस्तुतस्त्वाभास एव चेति सूत्रं प्रतिबिम्बत्वरूपस्य प्रतिबिम्बसादृश्यरूपस्य वाभासत्वस्य प्रतिपादनपरमेव न भवति; षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादितिवदेवकारोपहतविधिशक्तिकत्वेन यथाप्राप्तानुवादत्वात् ॥ **तथा हि**—प्रकृतावग्नीषोमीयपशावग्निर्भृगुर्प्रैषे 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय" इति श्रुतम् । अस्य च्छागस्य पशोरेकैकस्मिन्पार्श्वे त्रयोदश त्रयोदशास्थीनीति षड्विंशतिर्वङ्क्रिशब्दोक्तानि पार्श्वास्थीनीत्यर्थः । अश्वमेधे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

भाष्येऽनाधेयातिशयत्वनित्यशुद्धत्वयोः पूर्वसिद्धवदुक्तहेत्वोः सिद्धिमेतौ मन्त्रौ दर्शयत इति बोद्धव्यम् । **आत्मानं** साक्षिण-**मयं** परमात्माऽस्मीत्यपरोक्षतया **जानीयाचेत्**, कश्चित्पुरुषः चेच्छब्दः आत्मसाक्षात्कारस्य दुर्लभत्वप्रदर्शनार्थः । स स्वव्यतिरिक्तमात्मनः **किं फलमिच्छुः कस्य वा** पुत्रादेः **कामाय** प्रयोजनाय, तदलाभनिमित्ततया **शरीरं** संतप्य-मान**मनु** तदुपाधिः सन् **संज्वरेत्** संतप्येत । निरुपाध्यात्मदर्शिनो नान्यदस्ति प्रयोजनं नाप्यन्यः पुत्रादिरित्याक्षेपः । य आत्मा चतुर्थेऽधात आदेशो नेति नेतीति वाक्येन विश्वदृश्यनिषेधेन व्याख्यातः स एष पञ्चमेऽध्याये निरूप्यत इत्यर्थः । यथेन्द्रियादिभ्यः परं परमासीत्तैवं पुरुषादस्ति किंचित्परं सा पुरुषलक्षणा काष्ठावधिः सूक्ष्मत्वमहत्वादेः सैव गतिः परः पुरुषार्थः । **यस्त्वदुदाहृतसविशेषब्रह्मणा** । **पृथिव्येव** यस्यायतनमित्युपक्रम्योपन्यस्तानामधिष्ठानं तमौपनिषदमुपनिषद्भिरेव विज्ञेयम् । विशेषणस्य व्यावर्तकत्वादयमर्थो लभ्यते । पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि हे शाकल्येति याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नः । 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता । तत्र देहे वर्तमानोऽपि. पूर्ववन्न संसारीत्यत्र दृष्टान्तः । तत्तत्र **यथा-ऽहिनिर्व्वयिनी** अहित्वग् वल्मीकादौ **प्रत्यस्ता** प्रक्षिप्ता **मृता** प्राग्वदहिनात्मत्वेनानभिमता **शयीत** वर्तेत एवमेवेदं विद्व-च्छरीरं मुक्तेन पूर्ववदात्मत्वेनानभिमतं शेते । अथायं सर्पस्थानीयो जीवन्मुक्तः शरीरे वर्तमानोऽप्यशरीरः । अहिरपि हि त्वक्फलत्वा संयुक्तोऽपि तामहमिति नाभिमन्यते । अशरीरत्वादेवामृतः प्राणिति जीवतीति प्राणः निरुपाधिः सन्नित्यर्थः । । एवंच ब्रह्मैव तच्च ब्रह्मतेज एव विज्ञानज्योतिः परमार्थविवेकतोऽचक्षुरपि बाधितानुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादिश्रुत्यन्तरयोजना ॥

इति वेदान्तकल्पतरौ चतुस्सूत्री समाप्ता ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

त्वश्वस्य पशोरेकैकस्मिन् पार्श्वे सप्तदश सप्तदशास्थीनीति चतुस्त्रिंशद्वङ्क्षयः । तत्प्रकाशको वैशेषिको मन्त्रः पठ्यते "चतुस्त्रिंश-द्वाजिनो देववन्धोर्वक्षीरश्वस्य स्वधितिः समेतीति" । तेनोपदिष्टेन षड्विंशतिमन्त्रस्य सर्वथा निवृत्तौ प्रसक्तायां पुनरपि तत्र पठ्यते षड्विंशतिरित्येव ब्रूयाद् न चतुस्त्रिंशदिति । तेन प्राकृतमन्त्रः प्राप्यमाणः किं षड्विंशतिपदयुक्त एव प्राप्नोति, उताश्ववङ्क्षि-संख्यानुसारेण षट्त्रिंशतिरिति पदस्थाने चतुस्त्रिंशत्पदोहयुक्त इति संशये "षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति" वचनात्**नास्ति वच-नस्यातिभार इति न्यायात्** षड्विंशतिपदयुक्त एवेति प्राप्यप्य, **राद्धान्तितं नवमे** (जै. अ. ९ पा. ४ सू. १–२१) "षड्विंशतिरित्येव ब्रूया"दिति वाक्यं न षड्विंशतिपदयोगेन प्राकृतमन्त्रविधायकम्; एवकारोपहतविधिशक्तिकत्वेन तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधएव तात्पर्यात् । तत्रश्च निषेधेन वैशेषिकमन्त्रनिवृत्तौ प्राकृतमन्त्रोऽतिदेशेनैव प्राप्नोतीति षड्-विंशतिरितीत्येतत्प्राप्तानुवादकम् । यथाप्राप्ति चानुवादो भवति प्राप्तिश्च चतुस्त्रिंशत्पदोहेनैव, यथा द्विपशुके पशुवन्धे द्विप-शाश्वत्पदोहेनैव । तस्मादश्वमेधे चतुस्त्रिंशत्पदोहयुक्त एव षड्विंशतिमन्त्रः प्रयोक्तव्य इति । एवमाभास एवेति सूत्रस्याप्ये-वकारोपहतविधिशक्तित्वेन जीवः साक्षाद् ब्रह्मैव न भवतीति भाष्यदर्शिते निषेधएव तात्पर्यम्, आभास इति तु यथाप्रा-प्तानुवादकम् । प्राप्तिश्च वृद्धिहासभाक्त्वमिति सूत्रोक्तन्यायात् प्रतिबिम्बसादृश्यस्येति तस्यैवानुवादकं, नतु कस्यचिदर्थस्य विधायकम् । तस्मादवच्छेदपक्षे न सूत्रादिविरोधशङ्का ॥ तत्र तत्र प्रतिबिम्बत्वव्यवहारस्तु वृद्धिहासभाक्त्वसूत्रकृप्तसादृश्य-मूलो गौणः । नहि ज्वलनाद्विन्नत्वेनावगते माणवकेऽग्निरघीतवेऽग्निरागच्छतीत्यादिप्रयोगसहस्रसत्त्वेऽप्यग्निशब्दो माणवके मुख्यत्वमश्नुवीत, अन्तःकरणकृतस्यैवात्मनो जीवान्तर्यामिभावेन भेदस्तत्त्वविद्याश्रयत्वतद्विषयत्वान्तःकरणसंवलितत्वतद्सं-वलितत्वाद्युपाधिभेदादुपपद्यते; अन्यथा 'षडस्माकमनादय' इति सिद्धान्ते जीवेश्वरभिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य जीवेश्वरतत्त्वेदादि-सकलप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानत्वेन सर्वगतस्य शुद्धचैतन्यस्याप्यन्तःकरणे सत्त्वमवर्जनीयं, तत्तु प्रतिबिम्बपक्षमाश्रित्य द्विगुणीकृत्य वृत्त्युपपादनेनापि न निर्वहतीति त्रिगुणीकृत्य वृत्तिरुपपादनीया भवेत्; प्रतिब्रह्मोपासनमुपास्यधर्मिभेदस्याचार्यैरानन्दमया-धिकरणारम्भे (ब्र. अ. १ पा. १ सू. १२) वक्ष्यमाणत्वात् । दहरशाण्डिल्यविद्याद्युपास्यभिन्नभिन्नसगुणब्रह्मसत्त्वमपि तस्मिन्नभ्युपगन्तव्यमिति तदर्थं चतुःपञ्चगुणादिवृत्तिरप्युपपादनीया भवेत् । नच तदुपपादनं शक्यम्; दृष्टान्ताभावात् । तस्माज्जीवेश्वरोपाधिभ्यां वास्तवतदुभयाभावेन तत्तद्गुणोपाधिभेदेन चावच्छेदकभेदेन जीवेश्वरशुद्धचैतन्यादीनां भेद आस्थेयः । एवं जीवेश्वरयोरप्यवच्छेदकभेदेन भेदो भविष्यतीति नानुपपन्नमत्र किंचिदिति ॥

इत्थं सत्संप्रदायाध्वप्राप्तयोः पक्षयोर्द्वयोः । समर्थनं यथाबुद्धि कृतं प्रीत्यै विपश्चिताम् ॥

इति कल्पतरुपरिमले चतुस्सूत्री समाप्ता ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये

पञ्चमाधिकरणं प्रारभ्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्मच सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम् । सांख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषितम् । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति सांख्या

भामती ।

एवं—कार्यान्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता । पुरुषार्थे स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता ॥ ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिना 'तत्तु समन्वयात्' इत्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतः, नत्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम्, तदत्र संदिह्यते—तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुताचेतनमिति । अत्रच विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलम्भे सति संशयः । तत्रच प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद इति सांख्याः । जीवाणुव्यति-

वेदान्तकल्पतरुः ।

परमा परमानन्दबोधसल्लक्षणाञ्चितम् । यमाश्लिष्यति सर्वज्ञं तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥

कार्यान्वयमिति । श्लोकपूरणार्थं एवंकारः । स्वयं पुरुषार्थे इति संबन्धः । यदि सर्वज्ञे वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धं, किमधिकरणान्तरेण ? अत आह—**तच्चेति** । **सर्वज्ञे** जगत्कारणे समन्वयप्रदर्शनेन चेतनं तदित्युपक्षिप्तम् । तदाक्षिप्य समर्थ्यत इति सङ्गतिः । प्रयोजनं तु 'तत्त्वमसीति' तच्छब्दवाच्यप्रधानैक्यसंपत्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु चेतनस्य ब्रह्मैक्यमिति । **जीवाणुव्यतिरिक्तेति** कारणस्य जीवव्यतिरेकेण जीवा एव स्वकर्मद्वारा कर्तार इति मतं निरस्तम् । **अणुव्य-**

कल्पतरुपरिमलः ।

परमेति । **परं** सर्वपूर्वभावि जगत्कारणं वस्तु, तद्विषया या **मा** प्रमा, 'सदेव सोम्येद'मित्यादिकारणवाक्यजन्या सा निरतिशयानन्दादिस्वरूपलक्षणाञ्चितं सर्वज्ञं यं विषयीकरोति, नत्वतथाभूतं प्रधानादिकं; प्रस्तोष्यमाणाधिकरणन्यायात् तं पुरुषोत्तमं वन्द इत्यर्थः । **परा** उत्कृष्टा **मा** श्रीर्महालक्ष्मीर्यमालिङ्गतीत्यर्थान्तरमप्यनेन क्रोडीकृतम् । यद्यपि तदन्या काचिदपरा लक्ष्मीर्नास्ति; तथापि तस्या एव सन्ति रूपभेदा देवमनुष्याद्यनुग्रहार्थं तत्र तत्र तारतम्येनाविर्भूतास्तदंशकलाविशेषरूपाः "सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतद्देवि पूरित"मित्यादिपुराणवचनप्रसिद्धाः । तदपेक्षया परत्वमिह भगवद्दिव्यमहिषीरूपे विवक्षितमिति परशब्दस्य व्यावर्तकत्वाद्विशेषणसमासोपपत्तिः ।

यदि सर्वज्ञे इति । सर्वज्ञत्वं चेतनस्य ब्रह्मण एव संभवति, नाचेतनस्य प्रधानादेरिति कारणवाक्यानां ब्रह्मपरत्वं तत एव सिद्ध्यतीति भावः । **सर्वज्ञे जगत्कारण इति** । **ननु**—सर्वज्ञे समन्वयप्रदर्शनेन चेतनत्वं नोपक्षिप्तं, किंतु प्रथमसूत्रमारभ्यैव प्राप्तम्; प्रथमसूत्रे विचार्यत्वेन प्रतिज्ञातस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तरूपप्रवृत्तिनिमित्तानुसारेण चेतनत्वेनाभिमतस्य ब्रह्मण एव लक्षणप्रमाणाकाङ्क्षाक्रमेण जन्मादिसूत्रत्रयप्रवृत्तेः, अतः सर्वज्ञत्वोपक्षिप्तं चेतनत्वमाक्षिप्य समर्थ्यत इत्ययुक्तम्; एवंच तच्च ब्रह्मणीत्यादिव्याख्येयटीकाग्रन्थोऽप्ययुक्त इति—**चेत्, उच्यते**; नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे जन्मादिसूत्रोदाहृतनिर्णयवाक्यानुसारेण समन्वयसूत्रव्यवस्थापितपरमपुरुषार्थतानुसारेण च निरतिशयानन्दरूपे ब्रह्मण्येव समन्वय इहाक्षिप्यते । अतएवाव्यवहितेन समन्वयाधिकरणेनाक्षेप्याक्षेपिकी संगतिः । सा च तदधिकरणार्थानुवादकेन टीकाश्लोकेनैव व्यञ्जितेत्याचार्यैर्नोद्घाटिता । टीकायां सर्वज्ञं सर्वशक्ति यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेति नाद्यापि सिद्धमित्युक्तिः सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिकत्वयोः प्रधाने पूर्वपक्षिणाङ्गीकृतत्वाज्जगत्कारणं ब्रह्मेत्यत्रैव विवाद इति प्रागुक्तमपि तदेतदधिकरणपूर्वपक्षनिराकरणपर्यन्तमनुक्तप्रायमित्येतदभिप्राया, नतु ब्रह्मेति प्राङ्नोक्तमित्यभिप्राया; प्रथमसूत्रमारभ्य सूत्रभाष्ययोस्तदुक्तेः स्पष्टत्वात्, सर्वज्ञत्वेन चेतनत्वोपक्षेपोक्तिस्तु तद्दृढीकरणाभिप्राया योज्या । **जीवाणुव्यतिरिक्तेत्यादिटीकायां** यथा जगदुपादानकारणाधिष्ठातुर्जीवव्यतिरिक्तत्वविशेषणमपेक्षितं जीवा एव कर्मद्वारा तदधिष्ठातार इति मताद्भेदप्रदर्शनार्थं, न तथाऽणुव्यतिरिक्तत्वविशेषणं प्रधानव्यावर्तनार्थं चेतनत्वविशेषणं च तस्यापेक्षितम् । अणवो जगदुपादानभूतान् परमाणूनधितिष्ठन्तीति वा प्रधानं तानधितिष्ठतीति वा मतस्य कस्यचिद् निरसनीयस्याभावात् । तथाप्यर्थगत्या तद्विशेषणद्वयं कणादमतस्याणुसङ्घातवादात् प्रधानवादाच्च भेदप्रदर्शनार्थत्वेन योजनीयमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**अणुव्यतिरेकेणेति** । **पर-**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

रिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताश्चतुर्विधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिग्रहणेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम् । अनिर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमच्चेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमानवाक्याभासा बीजम् । तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्राप्तम्? तत्र ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥ ज्ञानक्रियाशक्ती खलु ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावे, नच ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः, तस्यापरिणामित्वादेकत्वाच्च । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनी क्रियाज्ञाने न स्तः; तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण संभवत एव । तथाच प्रधानमेव सर्वज्ञं च सर्वशक्ति च, नतु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं त्वस्यावृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । नच स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वम्; अकार्यत्वात्तस्य । कार्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

तिरेकेणाणुसङ्घातवादः । चेतनग्रहणेन प्रधानवादः । परमाणव इति सिद्धान्ताद्भेद इति ॥ आदिग्रहणेनेति । सांख्यादय इति भाष्ये इति । अनुमानवाक्येति । सिद्धान्ते अनुमानानि वाक्यानि च बीजम्, अन्यत्र तु तदाभासा इति । ज्ञानेति । सर्वजननशक्तिसर्वविषयज्ञाने ब्रह्मणो न स्तः; कुतः? तस्य ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात्, ज्ञानक्रिययोः शक्ती ज्ञानक्रियाशक्ती तयोरभावादित्यर्थः । यस्य हि किंचिन्मात्रजननशक्तिः किंचिन्मात्रज्ञानशक्तिर्वा न संभवति, कुतस्तस्य सर्वविषयजननशक्तिः सर्वविषयज्ञानं च भवेताम्? शक्तिद्वयाभावे हेतुमाह—अपरिणामिन इति । कार्योन्नेये हि शक्ती, कार्ये च ज्ञानक्रिये नास्य स्तोऽपरिणामित्वादित्यर्थः । प्रधाने तु परिणामित्वादस्ति संभव इत्यर्थः । नन्वपरिणामिन्यपि ज्ञानगुणः प्रयत्नगुणश्च किं न स्यातामत आह—एकत्वाच्चेति । एकरूपत्वान्निर्गुणत्वादित्यर्थः । अथवाऽपरिणामित्वं साधयति निरवयवत्वादिति यावत् । ननु चेतनत्वादपरिणाम्यपि सर्वज्ञमत आह—स्वरूपेति । अवृत्तिकं सर्वविषयपरिणामरहितम् । नन्वावृतज्ञाना जीवाः, ब्रह्म तु अनावृतं किं न सर्वज्ञमत आह—नच स्वरूपेति । ज्ञानकर्तृत्वं हि ज्ञातृत्वमित्यर्थः । अङ्गीकृत्यापि स्वरूपस्य कार्यतामाह—कार्यत्वे चेति । स्यादेतत्—कथमचेतनं चेतनानधिष्ठितं वर्तेतात

कल्पतरुपरिमलः ।

माणव इति सिद्धान्ताद्भेद इति । सिद्धान्तऽपि जीवव्यतिरिक्तेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताः सन्ति परिणाम्युपादानभूता जीवानामविद्या इति ततो भेदप्रदर्शनार्थं परमाणव इति विशेष्यभाग इत्यर्थः ॥ ज्ञानक्रियाशक्ती खल्वित्यादिश्लोकव्याख्यानटीकाग्रन्थेन स्पष्टीकृतमपि ज्ञानक्रियाशक्त्यभावादित्यत्राभिमतं समासं तत्र टीकाग्रन्थे ज्ञानाभावसाधितेन ज्ञानशक्त्यभावेन ज्ञानाभावसाधने अन्योन्याश्रयः शक्त्यभावेन शक्त्यभावसाधने आत्माश्रय इति शङ्कावकाशदानाय स्मारयति—ज्ञानक्रिययोः शक्ती इति । दत्तावकाशशङ्कासमाधानार्थमाह—यस्य हीति । सामान्याभावसिद्ध्यपेक्षं विशेषाभावसाधनमिति न दोष इति समाधानाभिप्रायः । नन्वपरिणामिन्यपीति । सर्वज्ञ इत्यादिषु कर्त्रर्थप्रत्ययः सर्वविषयज्ञानाश्रयत्वमात्रेणोपपद्यते; सविता प्रकाशते चैत्रः पश्यतीक्षते करोति स्वपितीत्यादिप्रयोगेषु धात्वर्थाश्रयत्वस्यापि तदभिधेयत्वदर्शनादिति भावः ॥ नन्वेकमपि ज्ञानक्रिययोराश्रयत्वमर्हति, तयोर्व्यासज्यवृत्तित्वाभावादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—एकरूपत्वादिति । अनेन प्रथमव्याख्याने गुणापेक्षानेकरूपत्वनिषेधो, द्वितीयव्याख्याने अवयवापेक्षस्वनिषेधश्च कृतो भवति । प्रथमव्याख्याने निर्गुणत्वहेतोः श्लोकव्याख्याने संगृहीतस्य श्लोकेनासंग्रहो वैकल्यमापादयेद्, द्वितीयव्याख्याने तु निरवयवत्वहेतुरपि चेत्यादिपूर्वपक्षान्तभाष्येण दर्शितोऽत्राकृष्ट इति श्लोके तदसंग्रहो न वैकल्यापादक इति विशेषः । निरवयवत्वहेतुः कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरण (ब्र. अ. १ पा. सू. २६) पूर्वपक्षन्यायेनापरिणामित्वसाधकः ननु निरवयवत्वं श्रुतिसिद्धत्वेन सिद्धान्त्यभिमतमपरिणामित्वे हेतूकर्तव्यम्, हेतुवत्साध्यमपि तथात्वेन सिद्धान्त्यभिमतमेव, किमर्थं तत्र हेतुगवेषणं? किमर्थं चापरिणामित्वक्रियाज्ञानाभावतदुभयशक्त्यभावप्रणाडिकया सर्वज्ञानसर्वशक्त्यभावप्रसाधनम्? अपरिणामित्वमेव ब्रह्मणि जगदुपादानप्रतिपादकवाक्यसमन्वयप्रत्याशां त्याजयति, ज्ञानक्रियाभावो जगत्कर्तृप्रतिपादकत्वाभिमतवाक्यसमन्वयप्रत्याशामपि, जगत्कारणत्वाक्षिप्तं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिकत्वं च ब्रह्मणो न संभवतीति प्राक्सिद्धार्थाक्षेपार्थं तस्य सर्वविज्ञानसर्वशक्त्यसंभवप्रसाधनमिति चेन्न; तथापि प्रधाने त्वस्ति संभव इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, प्रधानस्योपादानत्वसिद्ध्यर्थं सर्वशक्तिकत्वोपपादनापेक्षायामपि कर्तृत्वोपयोगिसर्वज्ञत्वोपपादनवैयर्थ्यनिवारणात्, प्रधानस्य कर्तृत्वमपीष्यत इति चेन्न; कर्तृत्वस्याभिव्यक्तसार्वज्ञ्यापेक्षत्वेन शक्तिरूपसार्वज्ञ्योपपादनस्यानुपयोगित्वापत्तेः, उच्यते; 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत' इत्यादिश्रुतीनां प्रधाने समन्वयार्थं तत्र तदुभयोपपादनं, भाष्यानुसाराद्ब्रह्मणि तत्समन्वयनिरासार्थं च तत्र तदुभयानुपपत्तिप्रदर्शनं, ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाङ्गीकारे तदुपपादनार्थमनेकत्वाद्यभ्युपगमावश्यंभावात्तदेकत्वपरिणामित्वनिर्गुणत्वनिष्क्रियत्वनिर्धर्मकत्वश्रुतिसमन्वयोऽपि ब्रह्मणि त्वदभिमतो न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मन्यन्ते । काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते अणूंश्च समवायिकारणम् । एवमन्येऽपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते । तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते । तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमाना आहुः—यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्तीत्यवोचंस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं

भामती ।

भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहंकारादिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थे प्रवर्तमानम् । यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' इत्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारात्स्वकार्योन्मुखत्वमादर्शयन्ति, यथा कूलं पिपतिषतीति । यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते । भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते ॥ अपिचाहुर्वृद्धाः—'यथाऽग्र्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति भवेदयमग्र्यः' इति, तथेदमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षत' इत्याद्युपचारप्राये श्रुतम् 'तदैक्षत' इत्यौपचारिकमेव विज्ञेयम् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह । यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो मदात्मेत्युपचर्यते, एवं 'तत्त्वमसि' इत्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः संपत्त्यर्था वा द्रष्टव्याः । 'स्वमपीतो भवति' इति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं सुषुप्तावस्थायां ब्रूते । प्रधानांशतमःसमुद्रेके हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति । यथाहुः—'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा' इति । वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तथा सर्वज्ञं प्रस्तुत्य श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि—'सकारणं करणाधिपाधिपः' इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात् । तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पक्षः । एवं काणादादिमतेऽपि कथंचिद्योजनीयाः श्रुतयः । अक्षरार्थस्तु प्रधानकारणपक्षे-

वेदान्तकल्पतरुः ।

आह—भोगेति । पुरुषार्थेन प्रयुक्त आक्षिप्तश्चासावनादिः प्रधानपुरुषसंयोगः प्रधानस्य पुरुषं प्रति पारार्थ्यलक्षणः संबन्धस्तन्निमित्तः सर्ग इति ॥ गौणश्चेत् (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ६) इत्यादिसूत्रनिरस्याः शङ्काः सौकर्यार्थमेकत्र लिखति—तदैक्षतेत्यादिना । वृद्धाः शबरस्वामिनः । यज्ञपुरुषस्य "शिरो ह वा आग्नेयो हृदयमुपांशुयाज" इति प्रधानाग्नेयप्रायवचनात् प्रधानकर्मोपांशुयाज इत्युक्त्वा लोकेऽप्युदाहरति—यथाग्र्येत्यादि । अग्र्यः श्रेष्ठः । कथं नित्यस्य जीवस्य प्रधाने लयोऽत आह—प्रधानांशेति । प्रधानस्यांशस्तमोगुणस्तस्योद्रेके जीवो निद्रां कुर्वंस्तत्र मग्न इव भवत्यतश्च विवेकाभावाल्लयोपचारः । प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः (पातं. यो. अ. १ पा. १ सू. ६) इति सूत्रोक्ता निद्रातोऽन्या वृत्तयोऽभावं प्रत्ययन्ते प्रतिगच्छन्त्यस्मिन्नित्यभावप्रत्ययस्तदालम्बना जीवस्य या वृत्तिः सा निद्रेति पातञ्जलसूत्रार्थः । सर्वज्ञं प्रस्तुत्येति । 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य' इति प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यत इति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

सिद्ध्येदिति दर्शयितुमित्थं प्रणाडिकाश्रयणम् ॥ प्रयुक्त आक्षिप्त इति । अत्राक्षिप्तत्वं तादर्थ्येन । 'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ॥ पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥' (सां. का. २१) इति सांख्यवचनात्, पुरुषस्य विकारावस्थापन्नप्रधानप्रदर्शनरूपभोगार्थं तस्य कैवल्यार्थं च प्रधानपुरुषयोर्जडचेतनयोः क्रियाज्ञानशक्तियुक्तयोरुभयोरप्येकफलसंपादनार्थं. प्रवृत्तयोः पङ्ग्वन्धयोरिव संयोगस्तत्कृतश्च महदादिसर्ग इत्येतदर्थपरत्वेनास्य वचनस्य तत्त्वकौमुद्यां व्याख्यातत्वाच्च । प्रायपाठस्येक्षतिश्रुतिस्वारस्यभङ्गकत्वं विधिश्रुतिस्वारस्यभङ्गकत्वद्युक्तमिति विभावयितुमग्न्यप्रायन्यायोत्पत्तिस्थलमुदाहरति—यज्ञेति । प्रधानाग्नेयप्रायवचनादिति । "शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीय" इति प्रधानाग्नेयाग्नीषोमीयप्रायपाठादिति यावत् । ननु—आग्नेयाग्नीषोमीययोर्येन "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति" फलवचनेन प्राधान्यमवगम्यते, तेनैवोपांशुयाजस्यापि तदवगम्यत एव, पूर्णमासपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य पौर्णमासीकालसंबन्धस्य त्रिष्वप्यविशेषादतस्तदुभयप्रायपाठेनोपांशुयाजस्य प्राधान्यसिद्ध्युक्तिरयुक्तेति—चेत्, उच्यते; उपांशुयाजाधिकरणसिद्धान्ते प्रायवचनाच्चेति (जै. अ. २ पा. २ सू. १२) गुणसूत्रस्येदं व्याख्यानम् । यदाग्नेयादिप्रायपाठादुपांशुयाजस्य प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यमिति । तच्चाधिकरणं—"जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियत" इत्यादिसंदर्भे "विष्णुरुपांशु यष्टव्य" इत्यादिवाक्यत्रयं विध्यर्थोचिततत्प्रत्ययोगाद् यागत्रयविधायकम्, अदेवतमन्तरावाक्यं यागत्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते। एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते। कथम्? यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः; 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' (गी० १४।१७) इति स्मृतेः। तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकरणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः। सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम्। न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वं वा

भामती।

ऽपीति प्रधानस्यापीति। अपिकारावेवकारार्थौ। **स्यादेतत्**—सत्त्वसंपत्त्या चेदस्य सर्वज्ञताथ तमःसंपत्त्याऽसर्वज्ञतैवास्य कस्मान्न भवतीत्यत आह—**तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेनेति।** सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सार्वज्ञ्यबीजम्। **यथाहुः**—'निरतिशयं सार्वज्ञ्यबीजम्' इति। यत्खलु सातिशयं, तत्कचिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुवलामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वं व्योम्नि परममहति निरतिशयम्। एवं ज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि कचिन्निरतिशयेन भवितव्यम्। इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम्। तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे संभवति। **एतदुक्तं भवति**—यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः; तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात्सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षे सार्वज्ञ्यं कार्यमुत्पद्यत इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विवक्षित्वाऽविवक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत इति। अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह—**न केवलस्येति।** नहि किंचिदेकं

वेदान्तकल्पतरुः।

सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्याप्युपपद्यते इति च भाष्येऽपिकारदर्शनादनवधारणेनात्र पूर्वपक्ष इति केचिद्व्याचक्षते, तद्व्यावर्तयति—**अपिकाराविति।** इह हि 'गौणश्चे'दितीक्षणे गौणत्वशङ्का मुख्येक्षणवतो ब्रह्मणः कारणत्वासंभवनिश्चयवत एव। तथाच नानवधारणम्। तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयतीति च भाष्यं विपर्ययेण पूर्वपक्षं द्योतयति। यदा योगैश्वर्यात् सत्त्वं निरतिशयोत्कर्षं भवति, तदा तत्सर्वज्ञत्वे बीजं भवतीति सूत्रार्थः। निरतिशयतां सत्त्वस्य तत्कार्यज्ञानस्य निरतिशयत्वसाधनेनोपपादयति—**यत्खल्विति। कुवलं** बदरम्। ज्ञानत्वं, निरतिशयकिंचिदाश्रितं, सातिशयवृत्तिजातित्वात्, परिमाणत्ववदिति समुदायार्थः। निरतिशयत्वे कथं सर्वविषयता? न हि नभःपरिमाणं सर्वविषयमत आह—**इदमेवेति।**

कल्पतरुपरिमलः।

यसमुदायानुवादकमिति पूर्वपक्षप्राप्तौ; जामितादोषोपक्रमतन्निर्हरणोपसंहारैकरूप्यावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहार्थं पुरोडाशद्वयनैरन्तर्यप्रयुक्तजामितादोषनिर्हरणोपयुक्तपुरोडाशद्वयान्तरालकालविशिष्टयागविधिनिर्वाहार्थं चान्तरावाक्ये एकस्यैव यागस्य विधिः। तत्र त्रिविधयाज्यानुवाक्यायुगलरूपमन्त्रवर्णप्राप्तविकल्पितदेवतात्रयान्वयानुवादेन स्तुत्यर्थं विष्णवादिवाक्यत्रयमिति सिद्धान्तव्युत्पादनाय। तत्र सिद्धान्ते (प्रायवचनाच्चेति) सूत्रेण युक्त्यन्तरमुच्यते। तदित्थम्—न केवलमन्तरालविधिसामर्थ्यलब्धेन पौर्णमासीकालसंबन्धेन उपांशुयाजस्य फलवचनगतपौर्णमासपदप्राह्यतया फलान्वयः सिध्यति; उत्पत्तिवाक्यश्रुतपौर्णमासीकालसंबन्धयोरग्नेयाग्नीषोमीययोर्झटिति प्रवृत्तिनिमित्तावगत्या पूर्णमासपदगृहीतयोः फलान्वयबोधने फलवचनस्य चरितार्थतयान्तरालविधिसामर्थ्यापेक्षेप्यपौर्णमासीकालसंबन्धिलेन विलम्बितप्रवृत्तिनिमित्तावगमस्योपांशुयाजस्य पश्चात् पौर्णमासपदप्राह्यतया फलवचनस्यार्थान्तरबोधकत्वासंभवात्, शब्दानां विरम्य व्यापारासंभवात्, किंतु "तावद्भूताग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्नि"ति प्रक्रम्यान्नातेनान्तरावाक्येन बोध्यमानान्तरालकालः प्रक्रान्तः पौर्णमासीरूपः पर्यवस्यतीत्येवमुत्पत्तिवाक्यबोध्यपौर्णमासीकालत्वाविशेषेणाग्नेयादितौल्यादुपांशुयाजस्य फलवचनगतपौर्णमासपदप्राह्यतया स सिध्यति। एवं च यदि विष्णवादिदेवत्यात्रय उपांशुयाजाः स्युः, तदा प्रक्रान्ताग्नीषोमवक्तृकवाक्यानुसारेण तद्देवत्यस्यैवोपांशुयाजस्य स्फुटपौर्णमासीकालसंबन्धतया फलवचनगतपौर्णमासीपदगृहीतस्य फलान्वयेन प्राधान्यं सिध्येद्, नतु विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोरुपांशुयाजयोः, नचेष्टापत्तिः; प्रायपाठेनोपांशुयाजमात्रस्य प्राधान्यावगमात्, अतस्तन्निर्वाहार्थमन्तरावाक्यविधेयो विकल्पितविष्णवादिदेवतात्रययुक्त एक एवोपांशुयाजः स्वीकर्तव्यः। नच—तथाप्यग्नीषोमवक्तृकवाक्यानुसारेणाग्नीषोमदेवत्यप्रयोग एवोपांशुयाजस्य प्राधान्यं सिध्येद्, नतु विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोः प्रयोगयोरिति दोषतौल्यं—शङ्कनीयम्; यागैक्ये विष्णुप्रजापतिदेवत्यप्रयोगयोरप्युपलक्षणतया तद्देवताभूताग्नीषोमान्वयावैकल्यात्। अतएवासोमयाजिनामग्नीषोमीयपुरोडाशाभावादेकपुरोडाशे पूर्णमासयागे अन्तरालकालाभावेनोपांशुयाजाप्राप्तिमाशङ्क्य अनपायो हि कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ (जै. अ. १० पा. ८ सू. ६९) इति दशमाध्यायसूत्रेणाग्नीषोमीयपुरोडाशाभावेऽपि तदुपलक्षितकालावैकल्यात् तत्प्राप्तिः समर्थितेति। एवं सत्यपि फलवचने उपांशुयाजमात्रस्य प्राधान्यं मा भूदिति शङ्कायामविशेषेण तन्मात्रप्राधान्यसमर्पकप्रायपाठप्रदर्शनं युक्तमेव। एवंच तत्र यथा प्रधानाग्नेयादिप्रायपाठस्य सैद्धान्तिकमूलयुक्तिसहकृतस्य तव्यप्रत्ययत्रयगतविधिस्वारस्यभङ्गकलमेवमिह गौणेक्षणप्रायपाठस्य सर्वज्ञत्वायनुपपत्तिसहकृतस्योक्तति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कल्पयितुं शक्यम् । त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम् । नहि सर्वदा सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथाहि—ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमेतापि ब्रह्म । तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपिच प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया । नच ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपिच प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवत्, नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मण इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

(५ पञ्चमाधिकरणम्) **ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥**

भामती ।

कार्यं जनयेदपितु बहूनि । चिदात्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति, न चिदात्मन इत्यर्थः । तवापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याह—**त्वयापीति** । न केवलस्याकार्यकरणस्येत्येतत्सिंहावलोकितेन प्रपञ्चयति—**प्रागुत्पत्तेरिति** । **अपिच प्रधानस्येति** । चस्त्वर्थः । एवं प्राप्त उच्यते—

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

नामरूपप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत् कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, नतु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्त्यनुमानमित्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामाम्नाय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमाम्नायैकसमधिगमनीये जगत्कारणे—**पौर्वापर्यपरामर्शाद्यदाम्नायोऽञ्जसा वदेत् । जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतने च स आञ्जसः** ॥ तेषु तेषु खल्वाम्नायप्रदेशेषु 'तदैक्षत' इत्येवंजातीयकैर्वाक्यैरीक्षितुः कारणाज्जगज्जन्माख्यायत इति । नच प्रधानपरमाण्वादेरचेतनस्येक्षितृत्वमाञ्जसम् । सत्त्वांशेनेक्षितृ प्रधानं, तस्य प्रकाशकत्वादिति चेन्न; तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य विशेषः? स्वच्छता । स्वच्छं हि सत्त्वम् । अस्वच्छे च रजस्तमसी । स्वच्छस्य च चैतन्यबिम्बोद्ग्राहितया प्रकाशकव्यपदेशो नेतरयोः; अस्वच्छतया तद्ग्राहित्वाभावात् । पार्थिवत्वे तुल्य इव मणेर्बिम्बोद्ग्राहिता न लोष्टादीनाम् । ब्रह्मणस्त्वीक्षितृत्वमाञ्जसं; तस्यान्नायतो नित्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्चयात् । **ननु**—अतएवास्य नेक्षितृत्वं; नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्येक्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रति निमित्तभावाभावात्, अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ तद्व्यापस्य तद्विशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । **सत्यं**; ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया न क्रिया, तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपपद्यते । तथाचैवंलक्षण ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम् । यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवम्; तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य व्यापारवत्त्वमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । परैरपि च विच्छक्तेः कूटस्थनित्याया वृत्तीः प्रति कर्तृत्वमीदृशमेवाभ्युपेयं; चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः । नहि

वेदान्तकल्पतरुः ।

ज्ञेयभूम्ना हि ज्ञानभूमा, ततो निरतिशयत्वं, सर्वविषयत्वमानयतीत्यर्थः । **अपिभ्याम्** एवकारार्थत्वेन व्याख्याताभ्याम् । **सिंहावलोकितेनेति** पुनरुक्तिपरिहारः । चकारो विशेषवाची तुशब्दसमानार्थः ॥ **नन्वनुमानसिद्धानुवादिषु** वेदान्तेषु कथमीक्षतिश्रवणाद् ब्रह्मनिर्णयस्तत्राह—**नामरूपेति** । **प्रवेदयिष्यते** तर्कपादे (ब्र. अ. २ पा. २) । **पौर्वापर्येति** । **पौर्वापर्यमुपक्रमोपसंहारौ** । **परामर्शो** मध्ये निर्देशः । एभिर्यदाम्नायो मुख्यवृत्त्या वदेत्तदेव जगद्बीजं, स चाम्नायश्चेतने मुख्यो न प्रधान इति । भवतु ब्रह्मणि प्रकृतिर्मुख्या, प्रलयः कथं मुख्य इति शङ्कते—**नन्विति** । **अत एव** नित्यज्ञानत्वादेव । यदवाद्यपरिणामित्वान्न ज्ञानं ब्रह्मण इति, तत्राह— **यद्यपि चेति** । उपाध्यपेक्षं ज्ञातृत्वं गौणमित्याशङ्क्य पारमार्थिकेक्षितृत्वासंभवादिदमेव मुख्यमित्याह—**परैरपीति** । **चैतन्यसामानाधिकरण्येनेति** । यत्रात्मनि स्वरूपभूतं चैतन्यं तत्रैव ज्ञातृत्वोपलब्धेस्तस्य च परिणामानभ्युपगमात्परैरित्यर्थः । **ननु** किं चितिशक्तेर्ज्ञातृत्वेन, प्रधानविकारा एव ज्ञास्यन्ति? नेत्याह—**नहीति** । भवतु कापिले मतेऽलीकं ज्ञातृत्वं, भोट्टे तु तात्त्विकं तदनभ्युपगच्छतस्तव गौणं स्यादत

कल्पतरुपरिमलः ।

श्रुतिस्वारस्यभञ्जकत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ **चकारो विशेषवाची तुशब्दसमानार्थ इति** । यस्य प्रपञ्चनार्थोऽयमपिच प्रागुत्पत्तेरित्यादिग्रन्थः तस्मिन्न केवलस्याकार्यकारणस्येत्यादिपूर्वग्रन्थे पुरुषस्य सार्वज्ञ्यानुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्येत्यादिना प्रधानस्य सर्वज्ञत्वाद्युपपादनमेकग्रन्थतया तुशब्दयोगेन दृष्टमितीहापि चकारस्त्वर्थो ग्राह्यो नतु स्वतन्त्रयुक्त्यन्तरप्रदर्शनार्थतया योजनीय इति भावः ॥ **तदनभ्युपगच्छतस्तव गौणं स्यादिति** । ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियायां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

प्राधानिकान्यन्तर्बहिःकरणानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि तद्वृत्तयश्च स्वं वा परं वा वेदितुमुत्सहन्ते । नो खल्वन्धाः सहस्रमपि पान्थाः पन्थानं विदन्ति । चक्षुष्मता चैकेन चेद्वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी स्वतन्त्रः कर्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य चितिबिम्बसंक्रान्त्या चेदापन्नं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वं, चितिरेव ज्ञात्री स्वतन्त्रा, नान्तर्बहिष्करणान्यन्धसहस्रप्रतिमान्यस्वतन्त्राणि । नचास्याश्चितेः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः । नच तदयोगेऽप्यज्ञातृत्वं; व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात् । तस्मादन्तःकरणवर्तिनं व्यापारमारोप्य चितिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानः । अन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भवन्मतेऽपि नेदं स्वाभाविकं क्वचिदपि ज्ञातृत्वं, अपितु सांव्यवहारिकमेवेति परमार्थः । नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्वद्भिरपास्तम् । कूटस्थस्य नित्यस्यात्मनोऽव्यापारवत एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्टादपाकरिष्यते । तस्माद्वस्तुतोऽनवच्छिन्नं चैतन्यं तत्त्वान्यत्वानिर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितनामरूपविषयावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्यं, तस्य कर्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । **तथाच श्रुतिः**—"तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥" "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥" इति । **तपसा** ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण । **चीयते** तद्व्याचिकीर्षावद्भवति, यथा कुविन्दादिरव्याकृतं पटादि बुद्ध्वावालिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवान् द्वितीयधर्मोपजननेन उपचित उच्यते । व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नामरूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजायते । तस्मादव्याकृताद्व्याचिकीर्षितादन्नात्**प्राणो** हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठानं जगत्सूत्रात्मा साधारणो जायते, यथाऽव्याकृतात् व्याचिकीर्षितात्पटादवान्तरकार्यं द्वितन्तुकादि । तस्माच्च प्राणान्मनआख्यं संकल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं जायते । ततो व्याकरणात्मकान्मनसः सत्यशब्दवाच्यान्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सत्याख्येभ्योऽनुक्रमेण **लोका** भूरादयः तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वर्णाश्रम-

वेदान्तकल्पतरुः ।

आह—**नित्यस्येति** । अस्तु तर्हि न्यायमते वास्तवमत आह—**कूटस्येति** । अव्यापारवत इति च्छेदः । **धर्मो** गुणः । **उपरिष्टात्** 'शोऽत एव' (ब्र. अ. २ पा. ३ सू. १८) इत्यादौ । औपाधिकमीक्षणकर्तृत्वमित्यत्र श्रुतीं दर्शयति—**तथा चेति** । ज्ञानं साधनेनोपलक्षितं तद्विषयनामरूपव्याचिकीर्षावद्भवति । अयं धर्मद्वययोग उपचयः । ततोऽन्नमभिजायत इत्येतद्व्याचष्टे—**व्याचिकीर्षायां चेति** । उत्पन्नव्याचिकीर्षया नामरूपप्रपञ्चस्य व्याप्तिरभिजायत इत्युक्त्वाऽन्नशब्देन नामरूपमुच्यते, तत्र निमित्तं प्रसिद्धान्नगुणयोगमाह—**साधारणमिति** । अन्नादिति क्रमार्था पञ्चमी । व्याचिकीर्षितत्वानन्तरमित्यर्थः । हिरण्यगर्भसृष्टिः सूक्ष्मभूतसृष्ट्यनन्तरमिति द्रष्टव्यम् । मणीनामिव सूत्रं जगतो विधारकः सूत्रात्मा । समुदाये सिसृक्षिते प्रथममेकदेशोत्पत्तौ निदर्शनमाह—**यथेति** । मन इत्यादावपि पूर्वपूर्वसर्गानन्तरमिति द्रष्टव्यमित्याह—**तस्माच्चेति** । **मनआख्यमिति** । व्यष्टि मन इत्यर्थः । सङ्कल्पादिवृत्तिव्यक्तीकरणात्मकं तत्कारणमिति यावत् । सत्यमित्यस्यार्थमाह—**आकाशादीनीति** । स्थूलानीत्यर्थः । तेषु हि पृथिव्यादिभूतत्रयम् अपरोक्षत्वात्सत् वाय्वाकाशौ परोक्षत्वात्सत्यमिति सत्त्वशब्दप्रयोगः । कर्मसृष्टिं सिद्धवत्कृत्य श्रुत्या कर्मसु चेत्युक्तं, तामाह—**तेष्विति** । सप्तमी निमित्तार्था । **ज्ञानमयम्** इत्यौपाधिकमीक्षण-

कल्पतरुपरिमलः ।

भाट्टमतमनभ्युपगच्छतस्ते ज्ञानकर्तृत्वं गौणं स्यादित्यर्थः । तदभ्युपगच्छतस्तव न गौणं स्यादिति क्वचित्पाठः । तस्मिन्पाठे तद् भाट्टमतमभ्युपगम्यते चेद्, ज्ञानकर्तृत्वमगौणमुपपादयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ **ज्ञानं साधनेनोपलक्षितमिति** । तपःशब्दार्थेन ज्ञानसाधनेन कर्मणा तत्साध्यं ज्ञानं लक्षितम्; ईक्षणवृत्तिरूपस्येश्वरज्ञानस्यास्मदादयदृष्टजन्यत्वादित्यर्थः । ज्ञानेन साधनेनोपलक्षितमिति पाठे **तपसा** ज्ञानेन कारणेन **चीयते** व्याचिकीर्षारूपोपचयवद्भवतीति श्रुत्यर्थ उक्तो भवति । उपलक्षितमिति त्रीक्षणव्याचिकीर्षारूपधर्मद्वययोगस्पष्टीकरणार्थम् । ज्ञानेनोपलक्षितमिति पाठे तु तपसेत्युपलक्षणतृतीया । व्याचिकीर्षयेत्यध्याहार्यम् । तथाच तपसा केनचिद् धर्मेण युक्तं सद् व्याचिकीर्षाद्वयधर्मान्तरजननेनोपचीयत इति श्रुत्यर्थ उक्तो भवति । **ननु तपसेत्युपलक्षणतृतीया, चीयत** इत्येतदध्याहृतव्याचिकीर्षयोपचयपरम्, **ततोऽन्नमिति वाक्यं** नामरूपप्रपञ्चगतव्याचिकीर्षाविषयीभवनार्थकम्, **अन्नादित्येतद्व्याचिकीर्षिताज्ञानन्तरमित्येतदर्थकं** सदन्नव्याचिकीर्षानन्तरमित्यर्थपर्यवसितम्, प्राणादिसृष्टेः प्राग् भूतसूक्ष्मसृष्ट्यध्याहार इति क्लिष्टयोजनाश्रयणं किमर्थं? तपसा ब्रह्मोपचीयते तदुपचिताद् ब्रह्मणो भूतसूक्ष्मपञ्चकं जायते तस्मादन्नात्प्राणादि जायत इति योजना किमिति नाश्रिता? इत्याशङ्कापरिहारार्थत्वेन साधारणमिति विशेषणमवतारयति—**तत्र निमित्तमिति** । भोग्यत्वेन सर्वप्राणिसाधारण्यरूपप्रसिद्धान्नगुणयोगो नामरूपे व्याकरवाणीति व्याचिकीर्षाविषयत्वेनान्नाद्ये स्थूलप्रपञ्च इव भूतसूक्ष्मेषु नास्तीत्यतस्तत्सारस्यानुसारेणैवं योजनाश्रितेति भावः । **सप्तमी निमित्तार्थेति** । तेषु कर्मसु निमित्तेषु सत्स्वित्यर्थे 'यस्य च भावेन भावलक्षण'मिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

क्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चामृतं फलं स्वर्गनरकादि । तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्माधर्मयोः सतोर्न विनश्यतीत्यमृतम्, यावद्धर्माधर्मभावीति यावत् । यः सर्वज्ञः सामान्यतः, सर्वविद्विशेषतः । यस्य भगवतो ज्ञानमयं तपो धर्मो नायासमयम्, तस्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्परं कार्यं ब्रह्म, किंच नामरूपमन्नं च व्रीहियवादि जायत इति । तस्मात्प्रधानस्य साम्यावस्थायामनीक्षितृत्वात्, क्षेत्रज्ञानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गादौ विषयानीक्षणात्, मुख्यसंभवे चोपचारस्यान्याय्यत्वात्, मुमुक्षोश्चायथार्थोपदेशानुपपत्तेः, मुक्तिविरोधित्वात्, तेजःप्रभृतीनां च मुख्यासंभवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, संशये च तत्प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्यौत्सर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातशतसंकीर्णदेशनिवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैवेक्षित्रनाद्यनिर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं; शुक्तिरिव समारोपितस्य रजतस्य मरीचय इव जलस्य, एकश्चन्द्रमा इव द्वितीयस्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

मुक्तम् । अन्नात्प्राण इत्यत्र पञ्चम्याः क्रमार्थत्वस्वीकारादिहापि तत्प्रसङ्गमाशङ्क्याह—**पूर्वस्मादिति** । नियतपूर्वकालवर्तित्वं कारणत्वं तच्छब्दार्थ इत्यर्थः । नियतपूर्वसतः सर्वज्ञाज्जायमानस्य हिरण्यगर्भब्रह्मणः परकालवर्तित्वेन कार्यत्वमेतच्छब्दार्थ इत्याह—**एतदिति । नाम** देवदत्त इत्यादि । **रूपं** शुक्लादि । **मुमुक्षोश्चेति** । 'तन्निष्ठस्य' (त्र. अ. १ पा. १ सू. ७) इति सूत्रार्थानुकर्षः । अयथाभूतप्रधानात्मत्वोपदेशश्च मुक्तिविरोधी । यदवादि "यत्प्राये श्रूयत" इति, तत्राह—**संशये चेति । द्वितीये स्थितम्**—'विशये प्रायदर्शनात्' (जै. अ. १ पा. ३ सू. १६) । "वत्समालमेत वत्सनिकान्ता हि पशव" इत्यत्र किमालभतिर्यजिमत्कर्माभिधानः, उत स्पर्शमात्रवचन इति संशये 'वायव्यं श्वेतमालभेते'त्यादावालभतिः प्राणिद्रव्यसंयुक्तो यजिमत्कर्माभिधानो दृष्ट इतीहापि तथात्वे प्राप्ते—राद्धान्तः; वायव्यादौ द्रव्यदेवतासंबन्धाद्यागप्रतीतेर्यजिमत्संज्ञपनाभिधाय्यालभतिः, इह तु न, द्रव्यदेवतासंबन्धाभावात्, किंतु गोदोहनादिसंस्कारकर्मसंनिधौ श्रवणात् स्पर्शमात्रसंस्कारकर्मवचन इति ॥ प्रकृते वैषम्यमाह—**इहत्विति** । ब्राह्मणः अयनमाश्रयो यस्य स्वयं त्वाभास इति । आरोपे सादृश्यनियमभङ्गाय

कल्पतरुपरिमलः ।

सूत्रेण सप्तमीत्यर्थः । **ज्ञानमयमित्यौपाधिकमीक्षणमुक्तमिति** । ज्ञानं तप इत्येतावति वक्तव्ये मयटोऽधिकस्य वचनाद्व्याख्येयस्य तपःशब्दनिर्दिष्टेक्षणस्य ज्ञानविकारत्वमवगम्यते, न वृत्तिज्ञानं कस्यचिद्वृत्तिज्ञानस्य विकार इति ज्ञानशब्दस्य स्वरूपज्ञानार्थत्वस्थितौ निर्विकारस्यात्मनः स्वरूपज्ञानस्यौपाधिक एव विकार उक्तो भवतीति भावः ॥ **नियतपूर्वकालवर्तित्वरूपं कारणत्वमिति । ननु** कारणत्वं पञ्चम्यर्थः, कार्यत्वं जनिधात्वर्थः, कथमनयोस्तदेतच्छब्दार्थत्वं वर्ण्यते? **उच्यते;** तत्पदनिर्दिष्टब्रह्मकार्यत्वं जायत इत्यनेनोक्तं, ब्रह्मादिपदनिर्दिष्टकार्यप्रकृतित्वं तस्मादिति पञ्चम्योक्तं, तदुभयं तदेतत्पदाभ्यां न स्पृश्यते, किं त्वेतत्पदेन संनिहितवाचिना कालतः संनिधानरूपं कारणब्रह्मव्यावर्तकत्वेन 'कार्यं बादरिः' (ब्र. अ. ४. पा. ३ सू. ७) इत्यादिषु प्रसिद्धं कार्यत्वसामान्यमुच्यते, तत्पदेन कार्यब्रह्मव्यावर्तकं कारणत्वसामान्यमुच्यते; कारणं ब्रह्म कार्यं ब्रह्म परं ब्रह्मापरं ब्रह्मेत्यादिव्यवहारेषु परस्परव्यावर्तककारणकार्यपरापरविशेषणदर्शनेनात्रापि हिरण्यगर्भे कार्यत्वनिर्देशदर्शनेन च परब्रह्मणि कारणत्वनिर्देशापेक्षणात् । यद्यपि तत्पदस्य तत्पदघटितपूर्ववाक्याकाङ्क्षानुसारेण पूर्ववाक्यप्रकृतसर्वज्ञत्वादिवैशिष्ट्यपरत्वमावश्यकं; तथापि तद्वदेव वक्ष्यमाणकार्यब्रह्मव्यावर्तककारणपरत्वमप्यावश्यकमित्युभयपरत्वे न कश्चिद्दोषः ॥ प्रायपाठो न स्वयं श्रुत्यादिप्रमाणविरोधेन कस्यचिदर्थस्य प्रापणे प्रभवति, किंतु संशयनिवर्तनमात्र इत्यत्र साक्षित्वेनाधिकरणमुदाहरति—**द्वितीये स्थितमिति । वत्सनिकान्ताः** वत्सप्रियाः । दार्शपूर्णमासिके ईषामालभेतेत्यालभतिश्रवणेऽपि व्यभिचारवारणार्थं **प्राणिद्रव्यसंयुक्त इति** विशेषणम् । एवंचात्र यजेस्तदनुमापकद्रव्यदेवतासंबन्धस्य चाश्रवणेऽपि प्राणिद्रव्यसंयुक्तालभतिलिङ्गेनानुमिते याग्ने सोमयागविकृतिष्विव मासाग्निहोत्रादिविकृतिष्विव च प्रकृतितो देवताप्राप्तिर्भविष्यति; प्राणिद्रव्यसंयुक्तालभतिसादृश्येन दैक्षपशोः प्रकृतित्वप्राप्तेः । नच—संस्कारप्रायपाठात् संस्कारविधित्र—शङ्क्याः; अभ्यार्थदर्शनरूपस्य प्रायपाठलिङ्गस्य स्वातन्त्र्येण किञ्चिदर्थप्रापकत्वाभावादिति भावः । **संज्ञपनाभिधायीति** । यद्यपि वायव्यादिवाक्येष्वपि चोदकादर्थाद्वा प्राप्तस्य स्पर्शस्याभिधानं संभवति; दृष्टं च पशुयागविधिवाक्येष्वपि 'त्वाष्ट्रं पाशीवतमालभेत' 'ईशानाय परस्वत आलभेत' इत्यादिष्वालभतेः स्पर्शमात्राभिधायकत्वं, 'पर्यग्निकृतं पाशीवतमुत्सृजती'ति 'तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजती'ति तत्र पर्यग्निकरणान्तोत्सर्गविधानेन संज्ञपनाभावात्; तथापि वाजपेये प्राजापत्यपशूनां प्रातःसवने पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापं कृत्वा विरम्य माध्यन्दिनसवने ब्रह्मसामस्तोत्रकाले तेषां संज्ञपनं कार्यमिति संज्ञपनोत्कर्षविधानार्थे "तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजति" "ब्रह्मसाम्यालभत" इति वाक्ये संज्ञपनेऽप्यालभतेर्दृष्टत्वाद्वायव्यादिवाक्येष्वपूर्वत्वोपपत्तेः संज्ञपनाभिधायित्वमुक्तम् । **द्रव्यदेवतासंबन्धाभावादिति** । द्रव्यदेवतासंबन्धो स्वतन्त्रयासिद्धं यागानुगामि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दत्वं ? ईक्षतेः—ईक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य । कथम् ? एवंहि श्रूयते—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छान्दो० ६।२।१) इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' (छान्दो० ६।२।३) इति । तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मना-

भामती ।

चन्द्रमसः, न त्वचेतनं प्रधानपरमाण्वादि । अशब्दं हि तत् । नच—प्रधानं परमाणवो वा तदतिरिक्तसर्वज्ञेश्वराधिष्ठिता जगदुपादानमिति—सांप्रतम्, तेषां भेदेन कार्यत्वात् । कारणात्कार्याणां भेदाभावात्, कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिदर्शनेनागमेन प्रसाधितत्वात्, भेदे च तदनुपपत्तेः । साक्षाच्च 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानास्ति किंचन' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' इत्यादिभिर्बहुभिर्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव जगत्, भुजङ्ग इवारोपितो रज्जूपादान इति सिद्धान्तः । सदुपादानत्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेतनं वेति संशय्य मीमांस्येत, अद्यापि तु सदुपादानत्वमसिद्धमित्यत आह—तत्रेदंशब्दवाच्यम् इत्यादि दर्शयति इत्यन्तेन । तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, यथाहुर्हैरण्यगर्भा इत्यतः श्रुतिः पठिता—'एकमेवाद्वितीयम्' इति । 'बहु स्याम्' इति च चेतनं कारणमात्मन एव बहुभावमाह । तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं कार्यमवगम्यते । यथप्याकाशाद्या भूतसृष्टिः, तथापि तेजोबन्नानामेव त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात्तत्र तेजसः प्राथम्यात्तेजः प्रथममुक्तम् ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

मरीच्युदाहरणम् । चेतनभेदारोपे चन्द्रभेदः । पातञ्जलादिमतेऽप्याह—**नचेति** । तन्मते कार्याणामधिष्ठातुरुपादानाच्च भेदात् श्रुतौ च तदभावादित्यर्थः । चेतनं कारणमिति प्रतिपाद्ये तत्सत्त्वोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह—**सदिति** । अधिकरणानुक्रमणे उक्तोऽर्थो भाष्यारूढः क्रियते—**तथापीक्षितेति** । सिद्धान्तेऽप्यनिर्वाच्या त्रिगुणास्ति माया, तत उक्तं—**पारमार्थिकेति । तेनापीति** । चेतनकारणेनात्मन एव बहुभवनकथनेनेत्यर्थः । आकाशोपक्रमसृष्टिश्रुत्या तेजःप्राथम्यश्रुतेर्वियदधिकरण (ब्र. अ. २ पा. ३ सू. १) सिद्धान्तो नास्तीति कृत्वाचिन्तयैव विरोधमाह—**यद्यपीति । छान्दोग्ये** हि—"तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदि"ति तिसृणां देवतानां तेजोबन्नानामेव त्रिवृत्करणमनन्तरं वक्ष्यति, न गगनपवनयोः, तत्र च तेजः प्रथममिति स्वरूपोत्पत्तावपि तदुपचार इति ॥ **संप्रदायाध्वना पञ्चीकरणं यद्यपि स्थितम् । तथापि युक्तियुक्तत्वाद्वाचस्पतिमतं शुभम् ॥ पृथिव्यबनलात्मत्वं गगने पवने च चेत् । रूपवत्त्वमहत्त्वाभ्यां चाक्षुषत्वं प्रसज्यते ॥ अर्धभूयस्त्वतः क्षित्याद्यविभावनकल्पने । व्यवहारपथा प्राप्ता मुधा पञ्चीकृतिर्भवेत् ॥ अनपेक्ष्य फलं वेदसिद्धेत्येषेष्यते यदि । त्रिवृत्कृतिः श्रुता पञ्चीकृतिर्न क्वचन श्रुता ॥** तस्मात्सुष्ठूच्यते **तेजोऽबन्नानामेव त्रिवृत्करणस्य**

कल्पतरुपरिमलः ।

लिङ्गं; कार्यकारणभावमूलकानुकूलतर्कसद्भावाद्, न तथेदमालभतिलिङ्गम् । तदिहैतल्लिङ्गानुमेययागविधिर्भवतु, उत गुणकर्मप्रायपाठलभ्यगुणकर्मविधिरिति संशये, अन्यार्थदर्शनरूपमपि वैदिकं लिङ्गं सहचारदर्शनमात्रकल्प्यव्याप्तिमूलकालौकिकानुमानाद् बलवदतः प्रायपाठेन गुणकर्मत्वसिद्धिरित्याशयः । किंचैवं सति विधेर्दृष्टार्थत्वं लभ्यते, वत्सस्य स्पर्शेन लालनं हि वत्सलां गां प्रस्नावयद्दोहनोपयोगीति सार्थवादविषयवाक्यलेखनेनाविष्कृतम् ॥ **तन्मते कार्याणामिति** । कार्याणां महदहंकारादीनामधिष्ठातुरीश्वरादधिष्ठातुरीश्वरस्योपादानात्प्रधानाच्च भेदादित्यर्थः, नतु कार्याणामीश्वरादुपादानाच्च भेदादित्यर्थः । सांख्यमत इव पातञ्जलमतेऽपि सत्कार्यवादेन कार्योपादानाभेदाभ्युपगमात् । एवंचाधिष्ठातुरिति पञ्चम्यन्तषष्ठ्यन्तयोस्तत्रोणोच्चारणमिति द्रष्टव्यम् । एतदनुरोधेन टीकायां **तेषां भेदेन कार्यत्वादित्यस्याधिष्ठातुरीश्वराद् भेदेन कार्यत्वादित्यर्थः** कार्याणां कारणेनाभेदादित्यत्र कारणेनेत्यस्याधिष्ठात्रेत्यर्थश्चेति द्रष्टव्यम् । **यद्यपीत्यादिटीकाग्रन्थेन** छान्दोग्ये वियत्सदिस्त्यत्रेति सिद्धवत्कृत्य वक्ष्यमाणत्रिवृत्करणानुपयोगात्तत्त्याग इत्युपपाद्यते । इदमयुक्तम्; वियदधिकरणे (ब्र. अ. २ पा ३ सू. १) श्रुत्यन्तरश्रुतवियत्सद्भावोपसंहारस्य व्युत्पादितत्वेन तत्र तत्त्यागाभावादित्याशङ्क्य तदुपसंहारव्युत्पादकं वियदधिकरणं यदि न स्यात्, तदा छान्दोग्ये तत्त्यागः सन्नपि न दोषः; वक्ष्यमाणत्रिवृत्करणानुपयोगेन तत्त्यागस्यान्यथासिद्धेः तावता वियत्सद्भावनभिमतप्रसङ्गादित्येवं न्यायान्तरव्युत्पादनार्थो यद्यपीत्यादिग्रन्थ इत्यवतारयति—**आकाशोपक्रमेति**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति । तथान्यत्र—'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमाँल्लोकानसृजत' (ऐत० १।१।१) इतीक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह—'स ईक्षांचक्रे । स प्राणमसृजत' (प्रश्न० ६।३) इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः, यजतेरितिवत्, न धातुनिर्देशः । तेन 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' (मुण्ड० १।१।९) इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यान्युदाहर्तव्यानि । यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते । नहि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं संभवति । ननूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत, कामं रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमाश्रित्य किंचिज्ज्ञमुच्येत । अपिच नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाभिधीयते । नचाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति ।

भामती ।

एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुत्यन्तरमपि पठति—तथान्यत्रेति । ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलम् । तद्यथा—प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कलाः, ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम प्रथमः पादः । तदर्धं शफः । तथा पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यपराश्चतस्रः कलाः, द्वितीयः पादोऽनन्तवान्नाम । तथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः, स ज्योतिष्मान्नाम तृतीयः पादः । प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाः, स चतुर्थ आयतनवान्नाम ब्रह्मणः पादः । तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति श्रुत्यन्तरे षोडशकलं ब्रह्मेति प्रसिद्धम् । स्यादेतत्—ईक्षतेरिति क्विपा धातुस्वरूपमुच्यते । न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसंभव इत्यत आह—ईक्षतेरिति धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतः; विषयिणा विषयलक्षणात् । प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह—यजतेरितिवदिति । 'यः सर्वज्ञः' इति सामान्यतः, 'सर्ववित्' इति विशेषतः । सांख्यीयं स्वमतसमाधानमुपन्यस्य दूषयति—यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेणेति । पुनः सांख्यमुत्थापयति—ननूक्तमिति । परिहरति—तदपीति । समुदाचरद्वृत्ति तावच्च भवति सत्त्वं, गुणवैषम्यप्रसङ्गेन साम्यानुपपत्तेः । नचाव्यक्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते; रजस्तमसोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि सूक्ष्मेण रूपेण सद्भावादित्यर्थः । अपिच । चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे दृष्टचरप्रयोग इत्याह—अपिच नासाक्षिकेति ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

विवक्षितत्वादिति । पञ्चीकरणमेवम्—पञ्चभूतानि प्रथमं प्रत्येकं द्विधा विभज्यन्ते तत एकैकमर्धं चतुर्धा क्रियते । ते च चत्वारो भागा इतरभूतेषु चतुर्षु निक्षिप्यन्ते । तत्राकाशस्य स्वार्धेन भूतान्तरागतपादचतुष्केण च पञ्चीकरणम् । एवं भूतान्तरेषु योजना । त्रिवृत्करणे तु त्रीणि भूतानि द्विधा विदार्य प्रतिभूतमेकैकमर्धं द्विधा प्रस्फोट्येतरभूतद्वये योजनमिति । अभ्युच्चयाय श्रुत्यन्तरोदाहरणमित्याह—एकमिति । ब्रह्म चतुष्पादिति । क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्येत्यस्य भाष्यस्य व्याख्यानम् । पशोः पादेषु हि पुरतः खुरौ पृष्ठतश्च द्वौ पार्ष्णिस्थानीयावयवौ दृश्येते । तद्वत्परमात्मन्यपि चतुष्पात्त्वेन षोडशकलत्वेन च पशुरूपकल्पनयोपासनम् ॥ इदमुदाहरणमत्र न संगच्छते; प्रश्नोपनिषदि हि—"इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति" प्रस्तुत्य "स ईक्षांचक्रे कस्मिन्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम चेति" पठ्यते । छान्दोग्येतु—दिगाद्यवयवः षोडशकल उपास्यो, नच तत्र स ईक्षांचक्रे इति श्रवणमस्ति । तस्माद् न्यायनिष्ठं [illegible]मिति योजयितुमनुदाहरणमप्युदाहृतम् । अथवा—एवं कथंचित्समर्थनीयम् । परब्रह्मप्रमित्यर्थो सृष्टिमाश्रित्य शासनाच्छासनानि वेदान्तास्तत एतदुदाहृतम् ॥ या हि कलाः प्रश्ने परमात्मप्रमितिप्रयोजनास्तत उत्पन्ना इत्युक्तास्ताभिर्विशिष्टः छान्दोग्ये स एवोपास्य उक्तः । तत्र यद्यपि श्रद्धादयश्छान्दोग्ये न पठिताः नापि दिगादयः प्रश्ने, नच गुणोपसंहारः, सगुणनिर्गुणत्वेन विद्याभेदादुपसंहारे चाधिकसंख्यापत्तौ षोडशकलत्वभङ्गात्; तथापि पृथिवीन्द्रियमनःप्राणादयः कियन्तः समा उभयत्रापि, दिगाद्यस्तु लोकेष्वन्तर्भवन्ति, नच यावत्सृष्टावुक्तं तावत्सर्वमुपास्तावुपसंहियते; येन संख्यातिरिच्यते, उपयोगि तु । तस्मात्प्रश्नच्छान्दोग्ययोरेकत्वात् षोडशकलस्य शक्यते वक्तुं दिगाद्यवयवं षोडशकलं प्रस्तुत्य स ईक्षांचक्रे इति श्रूयत इति । एवंच निर्गुणप्रकरणे कलाशब्दप्रयोगोऽन्यत्रोपास्यत्वाभिप्रायः सन् सोपयोग इति । कलाः षोडश भूतानि प्राणोऽक्षं नाम कर्म च । श्रद्धा लोकास्तपो मन्त्रः मनो वीर्यं शरीरकम् ॥ प्रसिद्धेति । लक्षणाया एवंनिरूढत्वार्थं प्रयोगानुगमो न वाचकत्वायेत्यर्थः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रयोगानुगम इति । भाष्यकारीयं प्रयोगोदाहरणमित्यर्थः । न वाचकत्वायेति । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत, यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धृत्वम् ; तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् । यत्पुनरुक्तं—ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासंभवादिति । अत्रोच्यते—इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः, कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणेरिति ? यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् । नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेन्न; प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसं-

भामती ।

कथं तर्हि योगिनां सत्त्वोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह—**योगिनां त्विति** । सत्त्वांशोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यचक्षुष्मत्तामुपकरोति, नान्यत्र प्रधानस्येत्यर्थः । यदि तु कापिलमतमपहाय हैरण्यगर्भमास्थीयेत, तत्राप्याह—**अथ पुनः साक्षिनिमित्तमिति** । तेषामपि हि प्रकृष्टसत्त्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाद्ययापरामृष्टस्य सर्वज्ञत्वं, ननु प्रधानस्याचेतनस्य; तदपि चाद्वैतश्रुतिभिरपास्तमिति भावः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—**यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपीति** । चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेऽप्युपहितं सदनित्यं कार्यं, आकाशमिव घटावच्छिन्नमित्यभिसंधाय परिहरति—**इदं तावद्भवानिति** । **प्रततौष्ण्यप्रकाशे सवितरि** इत्येतदपि विषयावच्छिन्नप्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायेण । वैषम्यं चोदयति—**ननु सवितुरिति** । किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवान् उत तद्विषयप्राधान्यम् । वैषम्यं चोदयति—**ननु सवितुरिति** । किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवान् उत तद्विषयप्राधान्यम् ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

सप्तमे स्थितम्—इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् (जै. अ. ७ पा. ४ सू. १) । सौर्यादिष्वनाम्नानादनितिकर्तव्यताकत्वे प्राप्ते—उच्यते; यथा लोके शाकादिषु सिद्धेषु बदल्योदनं पचेति, तथेह सिद्धवत्कृत्य सामान्येनेतिकर्तव्यतां विहितम् । तस्याश्च विकृतिष्वविधेः सौर्यादीनां विकृतियागानां दर्शादिप्रकृतिविहितपूर्वेतिकर्तव्यताकत्वमिति ॥ **समुदाचरणं** व्यक्तिः । **तेषामपि** हैरण्यगर्भाणां मते क्लेशैरविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशैर्धर्माधर्मकर्मणां विपाकेन तत्फलेन आशयेन फलभोगवासनया अस्पृष्टस्य पुरुषस्यैव प्रकृष्टसत्त्वोपादानं सर्वज्ञत्वं, नाचेतनस्येत्यर्थः । नन्वेतदपि भेदमतं श्रद्धेयमित्याह—**तदपि चेति** । इदं तावदित्यादिदोषोऽस्त्वित्यन्तं भाष्यं ब्रह्मणि प्रकृत्यर्थस्येक्षणस्याऽसम्प्रदर्शनपरम् । ज्ञाननित्यत्व इत्यादिना प्रत्ययार्थानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहियते, तदभिप्रायमाह—**एतदपीति** । अनुपहितनित्यचैतन्ये

कल्पतरुपरिमलः ।

ननु यजतेरिति कृत्यत्वः प्रयोगः ? तत्र वा धातुपरत्वं किं न स्यात् ? इति शङ्काद्वयं परिहर्तुं यजतेरिति प्रयोगयुक्तं जैमिनिसूत्रं लिखिताधिकरणमुपन्यस्यति—**सप्तमे स्थितमिति** । **शाकादिषु सिद्धेष्विति** । शाकादिपाकेषु सिद्धवत्कृतेष्विति यथा । **यद्वा**—यथा शाकादिषु प्राक्सिद्धेषु विद्यमानेषु तेषां प्राप्तिं सिद्धवत्कृत्यौदनपाकमात्रं विधीयते, तथेत्यर्थः । यद्यपि शाकानामोदनपाकस्वरूपे तत्फल ओदने च नेतिकर्तव्यतारूपेणाकाङ्क्षा; तथाप्योदनस्य फलं भोजनमिति तत्राकाङ्क्षासत्त्वादाकाङ्क्षामात्रे दृष्टान्तोऽयम् । **ननु**—तत्र शाकादिषु यथा कथञ्चिदाकाङ्क्षामात्रं वास्ति, इह त्विकर्तव्यताकाङ्क्षैव नास्ति, यथाश्रुति सौर्यचरुयागमात्रेण ब्रह्मवर्चसाऽपूर्वोत्पत्त्युपपत्तेरिति—**चेत्, उच्यते**; सौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसं कुर्यादिति विधौ न ज्ञायते केन प्रकारेण तेन ब्रह्मवर्चसापूर्वं कर्तव्यमिति । अतस्तेन कथं कर्तव्यमिति भवत्याकाङ्क्षा । नहि पाकेनौदनं कुर्वित्यत्र निर्ज्ञातप्रकारे ओदनपाक इव पाकेन धात्वन्तरं कुर्वित्यत्रानिर्ज्ञातप्रकारेऽप्याकाङ्क्षा न भवति । तदिहाकाङ्क्षापूरणार्थमित्यं कर्तव्यमितीतिकर्तव्यताविधानमपेक्ष्यते । तच्च दर्शपूर्णमासादिष्वम्नयन्वाधानबर्हिराहरणादिवत् प्रकरणान्नातं नास्ति । यद्यपि करणविधानं दृश्यते, तेन ज्ञायते नूनमन्यतः संभवत्प्राप्तिकेतिकर्तव्यताऽत्र विवक्षितास्तीति । अतो यजतेः सौर्यादियागस्याकाङ्क्षानुसारेण सेतिकर्तव्यताकत्वं युक्तमेव । एवंच यद्यपि सौर्यादीनामनितिकर्तव्यताकत्वपूर्वपक्षनिराकरणार्थेन सिद्धान्तेन तेषां सेतिकर्तव्यताकत्वमात्रं सिद्धं; तथाप्याष्टमिकैः इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः (जै. अ. ८ पा. १ सू. ११) इत्याद्यधिकरणैः सेतस्यदर्शपूर्णमासादिप्रकृतिकत्वं सिद्धवत्कृत्य दर्शादिप्रकृतिविहितेत्युक्तम् । **ननु**—अत्र यजतिपदः सौर्यादियागपरत्वं वक्तव्यमिति उक्तमाशङ्क्य, ईक्षतिपदस्य तु धातुपरत्वमपि युज्यते; यत्रेक्षणं मुख्यं नास्ति ततो मुख्यार्थस्येक्षतिधातोरपि व्यावृत्तेरर्थवद्धातोरपि लिङ्गसंभवादिति—**चेन्न**; अर्थस्याचेतनाद्व्यावृत्त्यवगमनं विना तद्वाचकस्य ततो व्यावृत्तेरवगन्तुमशक्यतया प्रथमोपस्थितस्यार्थस्यैवात्र लिङ्गतौचित्यात् । तदेतन्न चाविवक्षितार्थधातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसंभव इति टीकाग्रन्थेन स्पष्टत्वाज्जोक्तम् ॥ **अस्पृष्टस्य पुरुषस्यैवेति** । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः षड्ये-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, ननु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः । न । असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात् । एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणः 'तदैक्षत' इति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः । किं पुनस्तत्कर्म यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति? तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः, किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति, न तच्चोद्यमवतरति; सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपिचाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्, न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य । मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः—'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' (श्वेता० ६।८) इति । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' (श्वेता० ३।१९) इति च । ननु—नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी; 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' (बृह० ३।७।२३) इति श्रुतेः । तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति । अत्रोच्यते—

भामती ।

क्षाभावम् । तत्र यदि तद्विवक्षाभावं, तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत्साम्यं, प्रकाशत इत्यनेन त्वस्ति, नह्यत्र कर्म विवक्षितम्; अथच प्रकाशस्वभावं प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति—**न । असत्यपि कर्मणीति** । असत्यपीत्यविवक्षितेऽपीत्यर्थः । अथ वास्तवं कर्माभावमभिसंधाय वैषम्यमुच्येत, तत्र; असिद्धत्वात्कर्माभावस्य, विवक्षितत्वाच्चात्र कर्मण इति परिहरति—**कर्मापेक्षायां त्विति** । यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनामुपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । **यत्प्रसादादिति** । यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात् **तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति** योजना । **यथाहुर्योगशास्त्रकाराः**—'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इति । **तद्भाष्यकाराश्च**–'भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिना' इति । **सवितृप्रकाशवदिति** । वस्तुतो नित्यस्य करणानपेक्षां स्वरूपेणोक्त्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह—**अपिचाविद्यादिमत इत्यादि** । आदिग्रहणेन कामकर्मादयः संगृह्यन्ते । **न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येति** । संसारिणां वस्तुतो नित्यज्ञानत्वेऽप्य-

वेदान्तकल्पतरुः ।

कर्तृत्वाभावादित्यर्थः । सवितृप्रकाशस्य रूपादेर्भावादसत्यपीति भाष्यायोगमाशङ्क्य विकल्पमुखेनावतारयति **किमिति** । सवितरि कर्मास्ति, इह तु नेति वस्तुत एव कर्माभाव उदाहरणद्वैषम्यमभिमतम्, उत दृष्टान्ते कर्म विद्यते विवक्षितं च, दार्ष्टान्तिके तु यद्यपि विद्यते, तथाप्यविवक्षितं; तव मतेऽप्यस्तत्वादृश्यस्येति मतम् । **तत्र द्वितीये विकल्पे किं** सविता प्रकाशयतीत्यस्मादैक्षतेत्यस्य दार्ष्टान्तिकस्य वैषम्यमुत प्रकाशत इत्यस्मात् । **आद्यमभ्युपगमेन परिहरति—तदा प्रकाशयतीत्यनेनेति । न द्वितीय** इत्याह—**प्रकाशते इत्यनेनेति । नह्यत्रेति** । अकर्मकत्वात्प्रकाशतेरित्यर्थः । एवंच सत्यैक्षतेत्येतदपीक्षणं करोतीत्येवंपरं, नत्वालोचयतीत्येवमर्थमिति । प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनादित्यसमेष भाष्यपाठः साधुर्न णिजन्तः । **आद्यविकल्पयोर्मध्ये प्रथमं** प्रत्याह—**अथेति** । ऐक्षतेत्यत्र कर्माविवक्षामुपेत्य प्रकाशत इतिवत्कर्तृत्वनिर्देश उपपादितः, इदानीमविवक्षाप्यसिद्धेत्याह—**विवक्षितत्वाच्चेति** । न खल्वस्माकं क्वचिद्वास्तवं दृश्यमस्त्यतोऽप्यस्ततयैव कर्मत्वस्य विवक्षेत्यर्थः । या तु प्रधानस्य सर्वज्ञत्वे साक्षिणी सत्त्वोत्कर्षे योगिसार्वज्ञप्रसिद्धिरुक्ता, सा समा ब्रह्मण्यपि; चेतनेश्वरप्रसादायत्तयोगिसर्वज्ञत्वस्य पातञ्जलतन्त्रे प्रसिद्धत्वाद्, इत्येवमर्थं यत्प्रसादादित्यादिभाष्यं, तद्व्याचष्टे—**शेष ईश्वरः** (योगसू. पा. १ सू. २४) इति पातञ्जलसूत्रलक्षितस्येश्वरस्येत्यर्थः ॥ **ईक्षणं करोतीत्येवंपरं न त्वालोचयतीत्येवमर्थमिति** । ईक्षणं ब्रह्मप्रकाशमात्रं सवितृप्रकाशवदकर्मकत्वेनाप्युपपद्यते, आलोचयतिस्तु कर्मापेक्ष एवेति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी; तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यत एव, घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः । तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि । तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्यावुद्धिर्दृष्टा । तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्यावुद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्यावुद्धिमात्रेण पूर्वेण । सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः । यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति, तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोढुं शक्यते, न प्रधानादीनां, तथा प्रपञ्चयिष्यति—'न विलक्षणत्वादस्य–' (ब्र० २।१।४) इत्येवमादिना ॥ ५ ॥ अत्राह—यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणम्, ईक्षितृत्वश्रवणादिति, तदन्यथाप्युपपद्यते; अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् । यथा प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टः, तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति 'तदैक्षत' इति । यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वानन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते; तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते ? 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' (छान्दो० ६।२।३,४) इति चाचेतनयोरप्यप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात्, तस्मात्सन्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते; उपचारप्राये वचनात्, इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं, तस्मिन्नौपचारिक ईक्षितिः, अप्तेजसोरिवेति । तदसत्; कस्मात् ? आत्मशब्दात् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' (छान्दो० ६।२।१,३) इति च तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि च तेजोऽबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह—'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जी-

---

भामती ।

विद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, ननु ईश्वरस्याविद्यारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसंभव इति भावः । न तस्य कार्यभावरणाद्यपगमो विद्यते; अनावृतत्वादिति भावः । ज्ञानबलेन क्रिया । प्रधानस्य स्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न क्रियेत्यर्थः । अपाणिर्ग्रहीता, अपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् । अतिरोहितार्थमन्यत् । स्यादेतत्–अनात्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदविभ्रमः, ननु आत्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशे स घटते, इत्यत आह—दृश्यते चात्मन एव सत इति । अभिनिवेशः मिथ्याभिमानः । मिथ्यावुद्धिमात्रेण पूर्वेणेति । अनेनानादिता दर्शिता ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

भावः । स्वरूपेणेति । अन्वयेनेत्यर्थः । ज्ञानाभिव्यक्तये कर्तव्यं नास्तीत्याह—आवरणादीति । ज्ञानमेव बलं सामर्थ्यमुपाध्यवच्छिन्नफलोत्पत्तौ, तेन बलेन फलभूतानुभवस्य करणं क्रिया, सा च न प्रधानस्येत्याह—प्रधानस्य त्विति । अभिनिवेशस्यैव मिथ्यावुद्धित्वात्कथं तस्यैव तं प्रति हेतुत्वमत आह—पूर्वेणेति । ननु लयलक्षणाऽविद्योपादानमस्ति कथं मात्रशब्दोऽत आह—मात्रेति । ५ । ६ । गौणश्चेदिति (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ६) सूत्रसंबन्धिभाष्यमनुक्रमणि-

कल्पतरुपरिमलः ।

तात्पर्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ गौणश्चेदिति सूत्रसंबन्धिभाष्यमिति । भाष्यग्रहणेन सूत्रे किंचिद्वाच्यातव्यमस्तीति सूचितम्, तत्प्रदर्श्यते । पूर्वसूत्रेण ब्रह्मणि ईक्षतिलिङ्गसमन्वये सिद्धे सार्वश्यायनुपपत्तिसहकृतलाभावाद् गौणप्रायपाठमात्रं

---

१. रत्नप्रभायाम्—नन्वखण्डस्वप्रकाशात्मनि कथमविवेकः, तत्राह—दृश्यते चेति । वस्तुतो देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भ्रमो दृष्टत्वाद्दुरपह्नवः । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्तिसिद्धाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः । यद्वोक्तमिथ्याबुद्धौ लोकानुभवमाह दृश्यते चेति, इत्थंभावे तृतीया । भ्रान्त्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः । पूर्वपूर्वभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते न च प्रमेयतयेति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छान्दो० ६।३।२) इति। तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत, तदेव प्रकृतत्वात्सेयं देवतेति परामृश्येत। न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात्। जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता; तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च। स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत्। आत्मा हि नाम स्वरूपम्। नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति। अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्यते, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते। तथा 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छान्दो० ६।१४।३) इत्यत्र 'स आत्मा' इति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति। अतेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वं; नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात् न चात्मशब्दवत्किंचिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवद्गौणत्वमीक्षितृत्वस्य। तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम्, सतस्त्वात्मशब्दान्न गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ अथोच्येताचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः; आत्मनः सर्वार्थकारित्वात्, यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति। प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति, राज्ञ इव भृत्यः संधिविग्रहादिषु वर्तमानः। अथवैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति; भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्, यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः। तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमित्यत उत्तरं पठति—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति; 'स आत्मा' इति प्रकृतं सदणिमानमादाय 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य 'आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' (छान्दो० ६।१४।२) इति मोक्षोपदेशात्। यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति, तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात्, नतु निर्दोषं शास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम्। यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्दधानतयान्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत, तथासति पुरुषार्थाद्विहन्येतानर्थं च ऋच्छेत्। तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति, तथा मुमुक्षोरपि 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम्। एवंच सति तत्परशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते। अन्यथा ह्यमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे 'अहमुक्थमस्मीति विद्यात्' (ऐ० आर० २।१।२।६) इतिवत्संपन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात्। तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत। तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वम्। भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति। अपिच क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या; सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्। यत्तूक्तं–चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्दः–इति, तन्न; अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्म-

---

भामती।

मात्रग्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयता निरस्ता। परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति। शङ्कोत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थं सूत्रम्। शङ्का च भाष्ये उक्ता ॥ ७ ॥ स्यादेतत्-

वेदान्तकल्पतरुः।

कायां व्याख्यातमित्युपरितनभाष्यं व्याचष्टे—शङ्कोत्तरत्वेनेत्यादिना ॥ यः सदाख्यः। एषोऽणिमाऽणोर्भावः। भावभित्रोरभेदादणुः ॥ एतस्मात्मनो भाव ऐतदात्म्यम्। अयमपि प्रयोगो भवितृपरः। एतदात्मकं जगत् ॥ सत्येन तप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दश्चेतनत्वोपचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च। साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किंचिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते। नचात्राचेतनस्य निश्चायकं किंचित्कारणमस्ति। प्रकृतं तु सदीक्षितृ, संनिहितश्चेतनः श्वेतकेतुः, नहि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा संभवतीत्यवोचाम। तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते। ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढोऽर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः। अथवा—पूर्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वाशङ्कतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः—'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति। तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥ कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्?—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं 'स आत्मा तत्त्वमसि' इतीहोपदिष्टं स्यात्, स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं ब्रूयात्, यथारुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां ताराममुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात्। नचैवमवोचत्। सन्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते। चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः। सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत। कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम्; 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। एवं सोम्य स आदेशो भवति' (छा० ६।१।१,३) इति वाक्योपक्रमे श्रवणात्। नच सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति; अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य। तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥ कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

भामती।

ब्रह्मैव ज्ञीप्सितं, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं ग्राहयितुमिति तत्संबद्धं प्रधानमेव स्थूलतयात्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुः, अरुन्धतीमिवातीव सूक्ष्मां दर्शयितुं तत्संनिहितां स्थूलतारकां दर्शयतीयमसावरुन्धतीति। अस्यां शङ्कायामुत्तरम्—हेयत्वावचनाच्च इति सूत्रम्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥ ८ ॥ अपिच जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते। यदि स्वशब्द आत्मवचनः, तथापि चेतनस्य परुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः। अथात्मीयवचनः, तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयात्मीयेऽपि चेतनस्य प्रलयानुपपत्तिः। नहि

वेदान्तकल्पतरुः।

गृह्णतो मोक्षवत्सत्यब्रह्मज्ञस्य मोक्ष उक्तः 'तत्र परशुं गृह्णाती'त्यत्र ॥ उक्थं प्राणः। **अर्थवादप्रकल्पितेनेति**। "एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा" इति प्रकाशकत्वाज् ज्योतिष्ट्वेन रूपितत्रिवृदादिस्तुतिसमुदायवत्त्वात्क्रतौ ज्योतिःशब्दः ॥ ७ ॥ **हे श्वेतकेतो पुत्र तमप्यादेशम्** आदिश्यते इति शास्त्राचार्योपदेशगम्यं **वस्त्वप्राक्षीः** पृष्टवानसि, त्वमाचार्यम्। येन श्रुतेन शास्त्रतोऽश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवति, अमतमन्यन्मतं तर्कतो येन मतेन, अविज्ञातमनिदिध्यासितं

कल्पतरुपरिमलः।

यद्यपि श्रुतेर्बाधकं न भवति; तथापीक्षणं प्रधाने गौणं, कर्तृत्वं ब्रह्मणि वेति विशये प्रायपाठमात्रमपि नियामकं भवितुमर्हतीति शङ्कितुस्तात्पर्यं, प्रथमश्रुतनिरपेक्षप्रकृत्यर्थगौणत्वायोगादिति परिहारान्तरं नेत्यनेन सूच्यते ॥ **प्रकाशकत्वाद् ज्योतिष्ट्वेन रूपितेति**। ज्योतिष्टोमनामधेयस्य 'ज्योतींषि स्तोमा अस्येति' निर्वचनार्थे 'त्रिवृत्पञ्चदशस्सप्तदश एकविंशः एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा" इत्यर्थवादे स्तोत्रीयानवकादिरूपेषु त्रिवृदादिस्तोमेषु ज्योतिःशब्दः प्रयुक्तः। ज्वलने रूढस्य तस्य तेषु प्रयोगे प्रकाशकत्वसादृशं निमित्तमिति 'यो हि त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति, यः पञ्चदशः स तं, यः सप्तदशः स तं, य एकविंशः स तमिति" वाक्यशेषेण दर्शितम्। प्रथमयज्ञे ज्योतिष्टोमेऽनुष्ठितास्त्रिवृदादिस्तोमाः पश्चादनुष्ठेयानन्यान्क्रतून्प्राप्तांस्तान् **दीपयन्ति** प्रकाशयन्ति। पूर्वमनुष्ठिताः पुनः प्रयोगे अभ्यासपाटवात्सम्यगनुष्ठीयमानाः स्वाश्रयान् क्रतून् उज्ज्वलान् कुर्वन्तीति तस्यार्थः ॥ **स्तुतिसमुदायवत्त्वादिति**। स्तुतिशब्देन स्तोत्रीयऋक्साध्यगुणनिष्ठगुणाभिधानवाचिना स्तोत्रीयऋक्संख्यारूपाः स्तोमा लक्षणीयाः; त्रिवृदादिशब्दानां स्तोमविशेषवाचित्वात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति' (छा० ६।८।१) इति । एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति । स्वशब्देनेहात्मोच्यते । यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः । अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धं; प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधिविशेषसंबन्धादिन्द्रियार्थान्गृह्णंस्तद्विशेषापन्नो जीवः जागर्ति । तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो भवति । स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति 'स्वं ह्यपीतो भवति' इत्युच्यते । यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितम्–'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमिति' (छा० ८।३।३) इति । यथा वाशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः—'आप एव तदशितं नयन्ते, तेज एव तत्पीतं नयते' (छा० ६।८।३,५) इति च । एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवतीतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । नच चेतन आत्माऽचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत । यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्देनैवोच्येत, एवमपि चेतनोचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत । श्रुत्यन्तरं च —'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' (बृह० ४।३।२१) इति सुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति । अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं न प्रधानम् ॥ ९ ॥ कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम्—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं क्वचिदचेतनं प्रधानं क्वचिदन्यदेवेति, ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत । नत्वेतदस्ति; समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः । 'यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' (कौ० ३।३) इति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इति । 'आत्मन एवेदं सर्वम्' (छा० ७।२६।१) इति । 'आत्मन एष प्राणो जायते' (प्र० ३।३) इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । अतो गतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ १० ॥ कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम्—

भामती ।

मृदात्मा घट आत्मीयेऽपि पार्थसि प्रलीयतेऽपि त्वात्मभूतायां मृद्येव । नच रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते, किंत्वात्मभूतायां शुक्तावेवेत्याह—**स्वाप्ययात्** ॥ ९ ॥ **गतिसामान्यात्** । **गतिरवगतिः** । **तार्किकसमय इवेति** । यथाहि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराहतार्थता, नैवं वेदान्तेषु परस्परपराहतिः, अपितु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समानेति । **चक्षुरादीनामिव रूपादिष्विति** । यथाहि सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति, न

वेदान्तकल्पतरुः ।

विज्ञातं भवति येन विज्ञातेनेति । अन्यज्ञानादन्यन्न ज्ञेयमिति पुत्रप्रश्नः—**कथं न्विति** । नान्यत्वं कार्यस्य कारणादित्याह—**यथा सोम्येति** । **यो विकारः स वाचारम्भणं** वागालम्बनम्, उच्यते परम् । **नामधेयं** नाममात्रं, नार्थ इति ॥ ८ ॥ **मनःशब्दवाच्यो भवतीति** । लक्ष्यो भवति । "एवमेव खलु सोम्य तन्मन" इति स्वप्नोपन्यासवाक्ये अर्थवादस्यापि स्वपितिनामनिर्वचनस्य यथार्थत्वाय हृदयादिनिरुक्त्युदाहरणम् । **तस्य** हृदयशब्दस्य । **एतन्निरुक्तं** निर्वचनम् । "अशनायापिपासे सोम्य विजानीहि" इत्युपक्रम्याशितस्यान्नस्य द्रवीकरणेन नयनाजरणादापोऽशनाया । एकवचनं छान्दसम् । द्रावकोदकापनयनाच्छोषणा-

कल्पतरुपरिमलः ।

॥ ७ ॥ ८ ॥ **एकवचनं छान्दसमिति** । इदमुपलक्षणम् । गोनायादिशब्दसाम्येन श्रुतावशनायीशब्दस्य व्युत्पादितत्वात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां-मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य—'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' (श्वे० ६।९) इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥ इति पञ्चमं ईक्षत्यधिकरणम् ॥

'जन्माद्यस्य यतः' इत्यारभ्य 'श्रुतत्वाच्च' इत्येवमन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम् । गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् । अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति । उच्यते—द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते, नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृह० ४।५।१५) 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्' (छान्दो० ७।२४।१) 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते' (तै० आ० ३।१२।७) 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्' (श्वे० ६।१९) 'नेति नेति' (बृ० २।३।६) इति 'अस्थूलमनणु' (बृ० ३।८।८) 'न्यूनमन्यत्स्थानं संपूर्णमन्यत्' इति चैवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित्क्रममु-

---

भामती ।

पुना रसादिकं कस्यचिद्दर्शयति कस्यचिद्रूपम् । एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥ १० ॥ श्रुतत्वाच्च । 'तदैक्षत' इत्यत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं, न तु सर्वविषयम् । जगत्कारणसंबन्धितया तु तदर्थात्सर्वविषयमवगतं, श्वेताश्वतराणां तूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥ ११ ॥ इति पञ्चमं ईक्षत्यधिकरणम् ॥

उत्तरसूत्रसंदर्भमाक्षिपति—जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्येति । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति हि प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं, शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । नचास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो, यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च 'गतिसामान्यात्' इत्युक्तम् । तत्किमपरमवशिष्यते ? यदर्थमुत्तरसूत्रसंदर्भस्यावतारः स्यादिति । किमुत्थानमिति । किमाक्षेपे । समाधत्ते—उच्यते—द्विरूपं हीति । यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्म; तथापि न तेन रूपेण शक्यमुपदेष्टुमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति । तत्र च क्वचिदुपाधिर्विवक्षितः । तदुपासनानि च कानिचित् अभ्युदयार्थानि मनोमात्रसाधन-

वेदान्तकल्पतरुः ।

दुदन्यं तेजः । आकारश्छान्दसः ॥ ९ ॥ प्राणाः चक्षुरादयः । यथायतनं यथागोलकम् । प्राणेभ्योऽनन्तरमादित्याद्या अनुग्राहका देवाः । लोक्यन्त इति लोकाः विषयाः ॥ १० ॥ करणाधिपानां जीवानामधिपः ॥ ११ ॥ इति पञ्चममीक्षत्यधिकरणम् ॥

भाष्ये जन्मादिसूत्रमारभ्य वृत्तानुवादः प्रतिज्ञासूत्रसिद्धवत्कारेणेत्याह—ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति हीति । वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे सिद्धेऽपि प्रमाणान्तरैरविरोधार्थमुत्तरसूत्रारम्भमाशङ्क्य तेषां ब्रह्मण्यप्रवेशमाह—तच्चेति । अत्र भाष्यं—'द्विरूपं ही'ति, तदयुक्तं; निरुपाधिन एव जिज्ञास्यत्वादित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । यदि सोपाधिकरूपस्य निरुपाधिकोपदेशशेषता, कथं तर्हि उपास्तिरिति ? तत्राह—क्वचिदिति । अवान्तरवाक्यभेदेनोपाधिविवक्षयोपासनविधिरित्यर्थः । उपास्तीनामपि मोक्षसाधनत्वव्यावृत्तये फलान्तराण्याह—तदुपासनानीति । अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि ।

कल्पतरुपरिमलः ।

कर्मण्यनन्तत्वेन प्राप्तस्य जीपोऽभावोऽपि छान्दस इति द्रष्टव्यम् । एकवचनाकारयोः छान्दसत्वोक्तिश्च अशनायोदन्याशब्दयोरप्तु तेजसि च संज्ञारूपेण वृत्तिमनाश्रित्य ॥ ९ ॥ आदित्याद्या अनुग्राहका देवा इति । आदित्यादयश्चक्षुरादीनामनुग्राहका इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ पञ्चमं ईक्षत्यधिकरणं संपूर्णम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्त्यर्थानि' कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि । तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते। 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः, 'यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' (छा० ३।१४।१) इति च । स्मृतेश्च—'यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥' (गी० ८।६) इति । यद्यप्येक आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढः, तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते—'तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद' (ऐ० आ० २।३।२;१) इत्यत्र, स्मृतावपि—'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥' (गी० १०।४१) इति यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते । एवमिहाप्यादित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषः सर्वपाप्मोदयलिङ्गात्पर एवेति वक्ष्यति। एवं 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' (ब्र० १।१।२२) इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसंबन्धविशेषं परापरविषयत्वेन संदिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति । यथैहैव तावत् 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' इति । एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते । यच्च 'गतिसामान्यात्' इत्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं, तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते—

भामती ।

तयात्र पाठितानि । कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि । क्वचित्पुनरुक्तोऽप्युपाधिरविवक्षितः, यथाऽत्रैवान्नमयादय आनन्दमयान्ताः पञ्च कोशाः । तदत्र कस्मिन्नुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितम् । तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, नत्वद्यापि साधितमिति तदर्थमुत्तरग्रन्थसंदर्भारम्भ इत्यर्थः । स्यादेतत्—परमात्मनस्तदुपाधिभेदविशिष्टस्याप्यभेदात्कथमुपासनाभेदः, कथं च फलभेद इत्यत आह—एक एव त्विति । रूपाभेदेऽप्युपाधिभेदादुपहितभेदादुपासनाभेदः । तथाच फलभेद इत्यर्थः । क्रतुः संकल्पः । ननु यद्येक आत्मा कूटस्थनित्यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः, कथमेतस्मिन् भूताश्रये तारतम्यश्रुतयः ? इत्यत आह—यद्यप्येक आत्मेति । यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपमात्मन ऐश्वर्यं च ज्ञानं चानन्दश्च; तथाप्यनाद्यविद्यातमःसमावृतं तेषु तेषु प्राणभृद्भेदेषु क्वचिदसदिव, क्वचिदल्पतापकृष्टमिव, क्वचिदपकृष्टमिव, क्वचित्सत्, क्वचित्प्रकर्षवत्, क्वचिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते । तत्कस्य हेतोः ? अविद्यातमसः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादिति । यथोत्तमप्रकाशः सविता दिङ्मण्डलमेकरूपेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्षासु निकृष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रकृष्टप्रकाश इव प्रथते, तथेदमपीति । अपेक्षितोपाधिसंबन्धं उपास्यत्वेन । निरस्तो-

वेदान्तकल्पतरुः ।

क्रममुक्त्यर्थानि दहराद्दीनि । कर्मसमृद्ध्यर्थान्युद्गीथादीनि । एतानि विधेयत्वादद्यापि कर्मकाण्डे वक्तव्यानि; तथापि मानसत्वेन विद्यासाम्यादिहाधीतानीत्यर्थः । गुणभेदेऽपि गुणिन एकत्वादुपासनातत्फलभेदाभाव इति शङ्कते—स्यादेतदिति । न विशेषणमात्रमुपाधयः, किंत्वप्पात्रमिव सवितुरवच्छेदकाः । तत उपहितभेद इति भाष्याभिप्रायमाह—रूपाभेद इति । यद्यपीत्युत्तरभाष्यं पूर्वेण पुनरुक्तमिव भाति, तदपौनरुक्त्याय तन्निरस्यां शङ्कामाह—नन्विति । स्थितेऽप्युपहितभेदे नोपासनविधिरर्थवान्निरतिशयेश्वरस्य प्रत्युपाध्यवस्थानेनोपासकस्यापि स्वत एवैश्वर्यादत औपाधिकानां मध्ये एक उपासकोऽपकृष्टोऽपरमुपास्यमुत्कृष्टमिति तारतम्यं सूचयन्त्य उपासनविधिश्रुतयः कथमित्यर्थः । वस्तुतः स्वतःसिद्धैश्वर्योऽप्युपासक उपाधिनिकर्षादनभिव्यक्तैश्वर्यस्तं प्रत्याविर्भूतैश्वर्यं विशुद्धोपाधिमद्ब्रह्मोपास्यमिति परिहाराभिप्रायमाह—यद्यपीति । स्थावरादिष्वसदिव ज्ञानादि तिर्यगादिषु सत्तत्रैवात्यन्तापकृष्टं मनुष्येष्वपकृष्टमात्रम्, गन्धर्वादिषु प्रकर्षवद्देवादिष्वत्यन्तप्रकर्षवदिति । अविशेषेण वेदान्तानां निर्विशेषे ब्रह्मणि समन्वयः साधितः, तस्य क्वचिद्धिरण्मयवाक्यादावपवादः, क्वचिदानन्दमयवाक्यादावपवादाभासः, प्राणे तदपवादश्च प्रतिपाद्य इत्यध्यायशेष आरभ्यते ॥ ननु "ता आप ऐक्षन्त" इत्याद्यब्रह्मसंनिधिमपवाद्य मुख्येक्षितृ ब्रह्म निर्णीतम्, इह कथमन्नमयाद्यब्रह्मसंनिधिपाठादानन्दमयस्याब्रह्मत्वशङ्का ? अत

कल्पतरुपरिमलः ।

वृत्तानुवादटीकायां तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वसूत्रसिद्धमानान्तरागम्यत्वानुवादः करिष्यमाणाक्षेपानुपयोगान्न कार्य इत्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति—वेदान्तानामिति । विचार्यत्वेन प्रतिज्ञातं ब्रह्म प्रमाणमुखेन विचारणीयं, ब्रह्मणि यदि वेदान्तवन्मानान्तरमपि प्रमाणं भवेत्, तदा वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यस्य प्रतिष्ठापितत्वेऽपि मानान्तरविचारार्थमुत्तरसंदर्भारम्भः स्यादिति शङ्कार्थः । मानान्तरैरविधेयार्थमिति पाठश्चेदयं परिहाराभिप्रायः । यत्प्रमाणं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(६ आनन्दमयाधिकरणम्)

तैत्तिरीयकेऽन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्याम्नायते—'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' (तै० २।५) इति। तत्र संशयः—किमिहानन्दमयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इति, किंवाऽन्नमयादिब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति। किं तावत्प्राप्तं ? ब्रह्मणोऽर्थान्तरमप्रमुख्य आत्माऽऽनन्दमयः स्यात् । कस्मात् ? अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् । अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति, न स्यात्; प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च। मुख्यश्चेदात्माऽऽनन्दमयः स्यात्, न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् । इह तु 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादि श्रूयते । शारीरत्वं च श्रूयते—'तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य' इति । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः । नच सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः । तस्मात्संसार्येवानन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्ते, इदमुच्यते—

भामती ।

पाधिसंबन्धं शैयत्वेनेति ॥ अत्र प्रथमं तावदेकदेशिमतेनाधिकरणमारचयति—तैत्तिरीयकेऽन्नमयमित्यादि । गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमीक्षणम् । मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका ॥ आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्ये च मयटस्तुल्यं मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थोऽन्नमयादिपदप्रायपाठादानन्दमयपदमपि विकारार्थमेवेति युक्तम् । नच—प्राणमयादिषु विकारार्थत्वायोगात्स्वार्थिको मयडिति—युक्तम्; प्राणाद्यु-

वेदान्तकल्पतरुः ।

आह—गौणेति । अनादिगौणेक्षणप्रवाहपातेऽपि जगत्कारणे मुख्यमीक्षणमिति युज्यते; मुख्यसंभवे गौणस्यानवकाशत्वात् । अतस्तत्र विशयानुदये प्रायपाठोऽकिंचित्करः । अत्र तु मयटो विकारप्राचुर्ययोर्मुख्यत्वे सति विकारार्थग्रहणे प्रायदृष्टिर्विशेषिका प्राचुर्यार्थत्वाद्यावर्तिकेत्यर्थः । एवंच पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताभावेन पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणलक्षणसंगतिरपि सूचिता । संशयबीजं च मयटो विकारप्राचुर्यसाधारण्यमुक्तम् । प्रयोजने च तत्तदुपाप्तिः प्रमितिर्वेति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ भास्करोक्तमाशङ्क्याह—नचेति । विकारो हि द्विप्रकारः कश्चिच्छुक्तिरूप्यादिः स्वरूपेणाध्यस्तः, कश्चित्तु प्रतिबिम्बघटाकाशादिरुपाधितो विभक्तः, तत्र प्राणाद्युपाधिविभक्त आत्मा तद्विकारः । अथवा—भृगुवल्ल्युक्ताधिदैविका-

कल्पतरुपरिमलः ।

ग्रत्वाधनक्षमं तदेव तदभावबोधनेऽपि प्रभवति । न खलु रूपबोधनाक्षमं श्रोत्रं रूपाभावं बोधयितुं शक्नोति । अतः परमपि प्रवर्तितुमक्षमं मानान्तरं वेदान्तबोध्यतत्स्वरूपापहारेऽपि न प्रभवतीति । तमिममर्थं 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' (ब्र. सू. २ पा. १ सू. २७) इति द्वितीयाध्याये सूत्रकृदेव वक्ष्यति ॥ न विशेषणमात्रमुपाधय ईति । यद्यपि विशेषणमात्रत्वेऽपि विषयभेदादुपासनाभेदस्तद्भेदात्फलभेदश्च सिध्यति; तथापि संभवाद्धर्मिभेदपर्यन्तः परिहार आश्रितः । ननु भाष्यटीकयोर्वेदान्तेषूपाधिविवक्षाऽविवक्षास्थलविभजनार्थमुत्तरसूत्रारम्भ इत्युक्तमयुक्तम्, नहि वेदान्तलोपाधिना अत्र ते विचारणीयाः; देवात्र विवक्षितोपाधयोऽपि विचारणीयाः स्युः, किंतु जिज्ञास्यनिर्विशेषब्रह्मप्रमाणत्वोपाधिना । तत्र चेदविवक्षितोपाधय एव प्रमाणं, तर्हि ते जगत्कारणत्वाद्युपलक्षणमुखेन यथा निर्विशेषपर्यन्तास्तत्रैव प्रमाणं भवन्ति नान्यत्र, तथा प्रतिष्ठापितमेव । अत उत्तरसूत्रप्रपञ्चानारम्भशङ्का तदवस्थैवाशङ्कापवादसङ्गत्या सविशेषवाक्यानां तदपवादसङ्गत्या निर्विशेषवाक्यानां च केषांचिद्विचारार्थं तदारम्भ इत्यत्र तयोस्तात्पर्यमाह—अविशेषेणेति । यद्यपि हिरण्मय॥ वाक्यानामपि महातात्पर्येण निर्विशेषे पर्यवसानमस्ति; तथाप्युपाधिविवक्षा नास्तीत्यस्मिन्नंशे अपवाद इति भावः ॥

प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नो ब्राह्मेत्यादिटीकानुसारेण व्याख्यायाऽन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्येत्यादिभाष्यानुसारेण व्याचष्टे—अथवा भृगुवल्ल्युक्तेति । 'आत्मन आकाश' इत्यादिभ्यः प्रकृतिविकारोपदेशकेभ्यः

१. तस्मादानन्दमयशब्दे मयटो विकार प्राचुर्यसाधारण्याविचारबीजं संशयमाह—तत्रेति । इत्यधिकरणे मुख्यसम्भवे गौणस्यानवकाशत्वाद्विषयानुदये प्रायपाठस्याकिञ्चित्करत्वादमुख्येक्षणप्रवाहपातेऽपि जगत्कारणे मुख्यं तदित्युक्तम् । इह तु मयटो विकारप्राचुर्ययोर्मुख्यत्वे सति विषयोदये प्राचुर्यार्थात्प्रायदृष्टेर्व्यावर्तकत्वात्पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताभावेन पूर्वपक्षोन्मेषात्प्रत्युदाहरणात्मिकां संगतिं विवक्षन्नाकांक्षाद्वारा पूर्वपक्षयति—किमिति । श्रुत्यादिसंगतिचतुष्टयं फलं च वक्ष्यते । मयटः साधारण्येऽपि विशेषग्रहे हेतुर्नास्तीति—कस्मादिति । विकारप्रायपाठं हेतुमाह—अन्नेति । प्रायपाठेऽपि प्रकरणाल्लिङ्गं बलवदित्याह—अथापीति । साधयत्वशारीरत्वलिङ्गाभ्यां मयट् श्रुत्या चानुगृहीतं प्रकरणमेव प्रबलमित्याह—न स्यादिति । इति न्यायनिर्णये ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

पर एवात्माऽऽनन्दमयो भवितुमर्हति । कुतः ? अभ्यासात् । परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते । आनन्दमयं प्रस्तुत्य—'रसो वै सः' इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते—'रसꣳह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति, 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति' (तै० २।७) 'सैषानन्दस्य

भामती

पाध्यवच्छिन्नो ह्यात्मा भवति प्राणादिविकारः, घटाकाशमिव घटविकारः । नच सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम् । **चतुःकोशान्तरत्वेन न सर्वान्तरतोचिता । प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते** ॥ नच—सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमयं, न जीव इति—सांप्रतम्; नहीयं श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वान्तरतां ब्रूते, अपित्वन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य । नच—अस्मादन्यस्यान्तरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति—युक्तम्; यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति । नहि देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान्सिंहशार्दूलादीनपि प्रति बलवान्प्रतीयतेऽपितु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य । एवमानन्दमयोऽप्यन्नमयादिभ्योऽन्तरः, नतु सर्वस्मात् । नच निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगः, नापि शारीरत्वं युज्यत इति संसार्येवानन्दमयः । तस्मादुपहितमेवात्रोपास्यत्वेन विवक्षितं, नतु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वः पक्षः । अपिच यदि प्राचुर्यार्थोऽपि मयट्, तथापि संसार्येवानन्दमयः; नतु ब्रह्म । आनन्दप्राचुर्यं हि तद्विपरीतदुःखलवसंभवे भवति, नतु तदत्यन्तासंभवे । नच परमात्मनो मनागपि दुःखलवसंभवः, आनन्दैकरसत्वादित्याह—**नच सशरीरस्य सत इति** । अशरीरस्य पुनरप्रियसंबन्धो मनागपि नास्तीति प्राचुर्या-

वेदान्तकल्पतरुः ।

न्नादीन्प्रत्याध्यात्मिका अन्नमयादयः कोशा विकारा इति । विकारसंनिधेः सर्वान्तरत्वलिङ्गेन बाधमाशङ्क्याह—**चतुष्कोशेति** । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वमन्नमयाद्यान्तरत्वमन्नमयाद्यान्तरत्वेन, उत तस्मादन्यस्यान्तरस्याश्रवणात् । **प्रथमं निरस्य द्वितीयं निराचष्टे—नचास्मादिति** । यथा 'बलवान्देवदत्त' इत्युक्ते यज्ञदत्तायपेक्षमेव बलवत्त्वं, सिंहादीनां ततोऽपि बलवत्त्वमनुक्तमपि गम्यते; तथानन्दमयस्येतरकोशापेक्षमान्तरत्वं, ब्रह्म तु ततोऽप्यान्तरमनुक्तमपि गम्यत इत्यर्थः । ब्रह्मत्वे लिङ्गाभासं निरस्य जीवत्वे लिङ्गमाह—**नच निष्कलस्येति** । श्रुतिमप्याह—**नापीति** । सशरीरस्य प्रियादि दुर्वारमित्येतावता कथं मयटः प्राचुर्यार्थत्वे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरुक्ता ? तत्राह—**अशरीरस्येति** । एवमुक्ते ह्यशरीरे ब्रह्मणि नाप्रियमि-

कल्पतरुपरिमलः ।

पूर्ववाक्येभ्यो विकारार्थस्य बुद्धिसंनिहितत्वाद् भृगुवल्ल्युक्ताधिदैविकान्नादियथासंख्यान्नादेनाध्यात्मिकेषु देवतादिषु तद्विकारत्वोक्तिः प्रतीयत इति भावः । **विकारसंनिधेरिति** । मीमांसाभाष्यकारैरनुष्ठेयानामङ्गाङ्गिभावे प्रमाणानि श्रुत्यादीनि निरूपितवद्भिः **विशये प्रायदर्शना** (जै. अ. २ पा. ३ सू. १६) **दिति** सूत्रे गोदोहनादिसंस्काराणां वत्सालम्भस्य चाङ्गाङ्गिभावाभावात् तत्रत्यप्रायपाठः साङ्गिध्यान्नानरूपं स्थानप्रमाणं न भवतीत्यभिप्रेत्यान्यार्थदर्शनरूपलिङ्गेन व्यवहृतः । इह शास्त्रे सिद्धार्थबोधनोपयुक्तान्यपि श्रुत्यादीनि गृह्यन्त इति विकारप्रायपाठः संनिधिलक्षणस्थानप्रमाणेन व्यवह्रियत इति न विरोधः । **ब्रह्म तु ततोऽप्यान्तरमिति** । यथा देवदत्तात्सिंहादीनां बलवत्तरत्वं प्रमाणान्तरसिद्धमित्युक्तमिति गम्यते, तथा ब्रह्मण आनन्दमयप्रतिष्ठालोक्तया ततोऽप्यान्तरत्वमनुक्तमपि गम्यत इति भावः । **श्रुतिमपीति** । जीवत्व इत्यनुषङ्गः । **अनुपपत्तेस्तु न शारीर** (ब्र. अ. १ पा. २ सू. ३) इत्यादिप्रयोगात् शारीरशब्दो जीवस्याभिधानश्रुतिरिति भावः । **नच सशरीरस्य सत इत्यादिभाष्यं** शारीरश्रुतौ शरीरे भव इति यौगिकार्थस्यापि संत्वात् शरीरवतो दुःखमनिवार्यमित्यानन्दमयशरीरसंबन्धानुमितदुःखभागित्वादपि न ब्रह्मेत्येवमर्थं प्रतीयते, तदयुक्तम्, उत्तराधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. १९) परमेश्वरस्य शरीरवत्त्वेनाथापि सर्वपापोदितत्वेन च व्यवस्थापयिष्यमाणस्य दुःखाप्रसक्तेरित्याशङ्क्य टीकाकृता मयटः प्राचुर्यार्थत्वेऽपि ब्रह्मपरत्वमनुपपन्नमित्येतदर्थतात्पर्यकतया भाष्यमवतार्याऽशरीरस्येत्यादिना तदर्थो वर्णितः । तत्तात्पर्यं विवृणोति—**एवमुक्ते हीति** । सशरीरत्वेऽप्यैच्छिकशरीरस्य सविशेषस्य दुःखास्पर्शे सर्वथैवाशरीरस्य निर्विशेषस्य तदस्पर्शोऽनुक्तसिद्ध

आनन्दमयाभ्यासे कथमानन्दमयस्य ब्रह्मतेत्याशङ्क्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वस्य तस्य प्रकरणादानन्दमय प्रयोगाज्ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिः शब्दाभ्यासवदानन्दमयाधिकारे तत्पदाभ्यासस्य तद्विषयत्वादित्याह—आनन्दमयमिति । रस सारः । अन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरत्वादानन्दमयोऽयम् । लब्ध्वा ध्याता । इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मीमाँसा भवति' 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन' (तै० २।८,९) इति 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तैत्ति० ३।६) इति च । श्रुत्यन्तरे च—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० ३।९।२८) इति ब्रह्मण्येवानन्दशब्दो दृष्टः । एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्तूक्तमन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यत्वमिति, नासौ दोषः; आनन्दमयस्य सर्वा-

भामती ।

थोंऽपि मयड् नोपपद्यत इत्यर्थः । उच्यते—आनन्दमयावयवस्य तावद्ब्रह्मणः पुच्छस्याङ्गतया न प्राधान्यं, अपित्वङ्गिन आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथाच तदधिकारे पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्बुद्धिमादधत्तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्टोमाधिकारे—'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा' इति ज्योतिष्पदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः कालविशेषविधिपरः । अपिच साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते—'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—यत्तूक्तमन्नमयादीति । नहि मुख्यारुन्धतीदर्शनं तत्तदमुख्यारुन्धतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारुन्धतीदर्शनं भवति । तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामन्त्यदर्शनानुगुण्यं नतु तद्विरोधितेति चेत्, इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्रवणात्, तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरत्वश्रुतेस्तत्पर्यवसानात्तादर्थ्यं तुल्यम् । प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वे च

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्युक्तं भवति । तथाच दुःखगन्धद्योती प्राचुर्यार्थो मयड् न संभवतीत्युक्तं स्यादित्यर्थः । आनन्दप्रातिपदिकाभ्यासालेङ्गात्कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं? वैयधिकरण्यादिति शङ्कानिराकरणार्थं भाष्यं—आनन्दमयं प्रस्तुत्येति । तदिदमनुपपन्नं पुच्छब्रह्मणः प्राकरणिकत्वादत आह—आनन्दमयावयवस्येति । ननु ज्योतिषेति कर्मान्तरविधिर्नाभ्यासोऽत आह—कालेति । वसन्तकालगुणसंक्रान्तत्वान्न कर्मान्तरविधिरित्यर्थः । देवदत्तादपि बलवत्त्वं सिंहादेर्मानान्तरसिद्धम् । आनन्दमयादान्तरे वस्तुनि न मानान्तरं, नापि श्रुतिरित्यभिप्रेत्याह—नहीति । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते—तादर्थ्यादिति । मुख्यारुन्धतीदर्शनाविरोधेनानुगुण्यं चेदत्रापि तुल्यमित्यर्थः । योऽपि पूर्वपक्षे प्राचुर्यार्थत्वमुपेत्य दुःखलवयोग आपादितः सोऽप्युपाधिवशादित्यर्थात्परिहृत इत्याह—प्रियादीति ॥ १२ ॥ एवंच विकारशब्दात् (ब्र. अ. १ पा. १ सू. १३) इति सूत्रं व्याख्यातम् । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' तदिति प्रथमासमर्थात्प्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतवचनाभिधाने गम्यमाने मय-

कल्पतरुपरिमलः ।

इति भावः । सोऽप्युपाधिवशादिति । प्रियादियोगवद् दुःखलवयोगोऽप्यतीतानन्तरविज्ञानमयकोशोपाधिक उपपद्यत इति नासौ मुख्यात्मत्वबाधक इत्यर्थः । 'तत्प्रकृतवचने मयडि'ति प्रचुरतायामपि मयटः स्मरणात् । यथा 'अन्नमयो यज्ञ' इत्यन्नप्रचुर उच्यत इति भाष्योपात्तं व्याकरणसूत्रमुपादाय व्याचष्टे—तत्प्रकृतेति ॥ इदं सूत्रं वैयाकरणैरित्थं व्याख्यातम्—तदिति प्रथमासमर्थात् प्राचुर्येण प्रस्तुतमिदमित्यर्थे वर्तमानात्स्वार्थे मयट्प्रत्ययो भवतीत्येकोऽर्थः । अस्यान्नमयं यवागूमयीत्याद्युदाहरणम् ॥ प्राचुर्येण प्रस्तुता यवागूरित्यादिस्तदर्थः । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रवाची, न क्लृप्तप्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतवाची; तथापि प्रकृत इत्येतावति वक्तव्ये वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि लोके यादृशस्य प्रकृतस्य मयटा वचनं प्रत्यायनं प्रसिद्धं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । लोके च मयडन्तैरन्नमयादिशब्दैः प्राचुर्येण प्रकृतस्य प्रत्यायनं प्रसिद्धमिति । अपरस्त्वर्थः—प्रकृतं प्रस्तुतमुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम् । तदिति प्रथमासमर्थात्प्रकृतवचनेऽर्थे मयट्प्रत्ययो भवतीति । अस्यान्नमयो यज्ञ इत्याद्युदाहरणम् । प्रकृतमन्नमस्मिन् यज्ञ इत्यादिस्तदर्थः । अस्मिन्नर्थे प्रकृत्यर्थादर्थान्तरे प्रत्ययः । प्रकृतशब्देन च प्रस्तुतमात्रमुच्यते, नतु प्राचुर्यविशिष्टमिति पूर्वस्मादर्थाद्विशेष इति ॥ वृत्तिकारमते व्याख्यानद्वयमपि नोपयोगि; प्रथमव्याख्यानस्य प्राचुर्यविशिष्टप्रकृत्यर्थमात्रपर्यवसितमयद्विधिरूपत्वेन ततोऽन्नमयो यज्ञ इत्यन्नप्रचुरो यज्ञ उच्यत इति तदीयोदाहरणानुसारेण विवक्षिततयाऽवगतस्यानन्दप्रचुरधर्मिपर्यन्तत्वस्यालाभात्, द्वितीयव्याख्याने प्राचुर्यप्रतीत्युपायाभावात्, शब्दार्थनिर्णयाभियुक्तवैयाकरणव्यवहारविरोधिनोऽनादित्वनिर्णायकप्रमाणरहितस्यान्नप्रचुर इत्यर्थेऽन्नमय इति व्यवहारस्य लोके क्वचित् क्वचित्सतोऽप्युपपदेयत्वाभावात्, अतो वृत्तिकारमतं द्विविधेनापि वैयाकरणकृततत्सूत्रव्याख्यानेन निर्वोढुं न शक्यमिति तन्निर्वाहमुपेक्ष्य धर्मिपर्यन्तलम्भकत्वाभावेऽपि 'विकारशब्दादिति' सूत्रोपात्तप्राचुर्यप्रतीत्युपयोगिप्रथमव्याख्यानं दर्शयति—तदिति प्रथमासमर्थादिति ॥ अविशदत्वादिति । व्याख्यानव्याख्येयभावः स्पष्टो न भवति, किंतु सूक्ष्मेक्षिकयाऽवसेय इत्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्तरत्वात् । मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत्, अन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम् । यथारुन्धतीनिदर्शने वह्नीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति, एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् । यत्तु ब्रूषे—प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनाऽनुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति—अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा, न स्वाभाविकीत्यदोषः । शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात्, न पुनः साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत् । तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेतिचेत् न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह—नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति । कस्मात्? विकारशब्दात् । प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगतः; आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् । तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवानन्दमयशब्द इति चेत्, न; प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात् । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' (पा० ५।४।२१) इति हि प्रचुरतायामपि मयट् स्मर्यते । यथा 'अन्नमयो यज्ञः' इत्यन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमयमुच्यते; आनन्दप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् । तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् । यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः—'एष ह्येवानन्दयाति' इति । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते, तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः संभवादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १४ ॥

भामती ।

निगदव्याख्यातेन भाष्येण समाहिते । प्रियाद्यवयवयोगवद् दुःखलवयोगोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथाऽऽनन्दमय इति प्राचुर्यार्थता मयट उपपादितेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अपिच मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः संप्र-

वेदान्तकल्पतरुः ।

डिति सूत्रार्थः । वचनग्रहणात्प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः । तादृशस्यैव लोके मयटाभिधानादिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ **मान्त्रवर्णिकम्** (ब्र. अ. १ पा. १ सू. १६) **इति सूत्रं**—भाष्यकृद्भिः सत्यं ज्ञानमनन्तमिति मन्त्रप्रसुतं ब्रह्म, आनन्दमयवाक्ये निर्दिश्यते, प्रकृतत्वादसंबद्धपदव्यवायाभावाच्चेति विवृतं । तत्रेतरेतरत्रार्थप्रत्यभिज्ञानाभावाद् मन्त्रब्राह्मणयोर्व्याख्यानव्याख्येयभावस्याविशदत्वात्प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे—**अपिच मन्त्रेति** । यथा मन्त्रः प्रयोगोपायः, एवं कोशचतुष्कवाक्यमानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्युपायस्य देहादिव्यतिरेकस्य समर्पकत्वाद्गौण्या वृत्त्या मन्त्र उच्यते । आनन्दमयवाक्यमुपेयप्रयोग-

---

१. विकारार्थकमयट् श्रुतिसहाय इत्याशङ्क्य मयटः प्राचुर्येऽपि विधानान्नैवमित्याह—विकारेत्यादिना । 'तत्प्रकृतवचने मयडिति' तदिति प्रथमासमर्थाच्छब्दात्प्राचुर्यविशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने गम्यमाने मयट्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अत्र वचनग्रहणात् प्रकृतस्य प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः, तादृशस्य लोके मयटोऽभिधानात्, यथा 'अन्नमयो यज्ञः' इति । अत्र ह्यन्नं प्रचुरमस्मिन्नित्यन्नशब्दः प्रथमाविभक्तिशक्ततस्मान्मयट् यज्ञस्य प्रकृत्यर्थान्नि प्राचुर्यवाची दृश्यते न शुद्धप्रकृतवचन इति ध्येयम्—इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा । यस्मात् 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युपक्रम्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इत्यस्मिन्मन्त्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितम्, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानाय 'अन्योऽन्तर आत्माऽन्योऽन्तर आत्मा' इति प्रक्रान्तं, तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह

भामती ।

तिपत्तेर्ब्रह्मैवानन्दमयपदार्थः । मन्त्रे हि पुनःपुनः 'अन्योऽन्तर आत्मा' इति परब्रह्मण्यन्तरश्रवणात्, तस्यैव च 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात्, परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः—**मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्दमय इति गीयत इति ॥ १५ ॥** अपिचानन्दमयं प्रकृत्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

विधायिब्राह्मणवदुपेयब्रह्मप्रत्यायकत्वाद्ब्रह्मणं विवक्षितम् । तयोश्चेतरेतरत्रार्थप्रत्यभिज्ञामाह—**मन्त्रे हीति । परब्रह्मणीति** । विज्ञानमयादिशब्दैरपि ब्रह्मैव तत्तदुपाधिभ्यः प्रविविच्य निर्दिष्टमित्यर्थः । नचैवं प्राणमयादान्तरात्मनो विज्ञानमयस्यात्मत्वापत्तिः; तस्मादान्तरोपदेशादिति भावः । **सूत्रकार**ग्रहणं व्याख्येयभाष्यानपेक्षत्वसूचनार्थम् । भाष्येऽपि महाप्रकरणोपन्यासः सूत्रार्थो, न मन्त्रब्राह्मणतया व्याख्यानव्याख्येयभावः । अतएवाह—**अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातामिति** । मन्त्रब्राह्मणयोश्चेत्यपि भाष्यं प्रकरणप्रदर्शनपरमेवेत्यविरुद्धम् । सौत्रं तु मान्त्रवर्णिकपदं विवक्षितं कृतं टीकाकृता । **ननु** सर्वस्रष्टृत्वाद्यनेकहेतूपदेशे वाक्यभेदः स्यादत आह—**सूत्रमिति** । सूत्रस्य विश्वतोमुख-

कल्पतरुपरिमलः ।

तथाहि—'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यानन्दवल्ल्यां प्रतिपाद्यस्य कृत्स्नस्याप्यर्थस्य संग्राहकं सूत्रं । **तत्र** किं तद् ब्रह्म? कथं च तद्वेदनं? किंच तद्वेदनप्राप्यं परमुत्कृष्टं फलं? इत्याकाङ्क्षायां तत्रितयं स्पष्टीकर्तुं 'तदेषाभ्युक्तेति' ब्राह्मणोक्तार्थप्रतिपादकत्वेनावतारणपुरस्सरं तदनुव्याख्यानरूपः 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिमन्त्र आम्नातः । तत्राप्येवमाकाङ्क्षोदेति कथं ब्रह्मणस्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यरूपमानन्त्यम्? अपरिच्छिन्नं ब्रह्म च कस्यां गुहायां निहितं वेद्यं? कथं तद्वेदनेन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तप्राणिनिकायव्यवस्थितसकलकामरूपोत्कृष्टफलवाप्तिरिति ? । अतस्तदानन्त्याद्युपपादनार्थमन्त्रव्याख्यानरूपोऽनुवाकशेषः । तत्रानन्त्यनिरूपणार्थं "तस्माद्वा एतस्मा"दित्यादिकारणवाक्यम् । अत्र तदेतच्छब्दौ व्यवहिताव्यवहितब्राह्मणतद्व्याख्यानमन्त्रप्रकृतब्रह्मपरामर्शिनौ । तस्य गुहानिहितत्वविवरणार्थं चतुष्कोशान्तरत्वनिरूपणम् । एवंच यद् ब्राह्मणोपक्षिप्तं मन्त्रवाक्येन विवृतं कारणवाक्यगतेन तदेतत्पदसमानाधिकरणेनात्मपदेन परामृष्टं ब्रह्म, तदेव गुहानिहितत्वविवरणार्थानन्दमयवाक्यगतेनान्तरत्वेनात्मशब्देन च प्रत्यभिज्ञायत इति सूक्ष्मदृष्ट्या तत्प्रत्यभिज्ञानमात्रेणावगन्तव्यो मन्त्रब्राह्मणयोर्व्याख्यानव्याख्येयभावः स्पष्टो न भवति । कोशवाक्यानामानन्दमयवाक्यस्य च व्याख्यानव्याख्येयभावः स्पष्टः । अन्योऽन्तर आत्मेत्येतावत्प्रत्यभिज्ञानसत्त्वादित्यभिप्रेत्य मान्त्रवर्णिकसूत्रं कोशवाक्यविषयत्वेन नीतमिति तात्पर्यम् । **ननू**दाहृतप्रत्यभिज्ञानेनानन्दमयस्य विज्ञानमयाद्यैक्यसिद्धावपि न तस्य ब्रह्मत्वं सिद्ध्यति; तेषामपि ब्रह्मत्वासंप्रतिपत्तेः, तत्संप्रतिपत्तावपि न सिद्ध्यति विज्ञानमयादन्य इति; तत्र विज्ञानमयप्रतियोगिकभेदनिर्देशादित्याशङ्कानिराकरणार्थस्य मन्त्रे हीत्यादिटीकावाक्यस्य तात्पर्यमाह—**विज्ञानमयादिशब्दैरपीति** । "विज्ञानं देवाः सर्वे" "ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते" "विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" "ये प्राणं ब्रह्मोपासते" "येऽन्नं ब्रह्मोपासते" इति विज्ञानमयादिपर्यायावगताभिर्ब्रह्मश्रुतिभिर्ब्रह्मैव स्थूलारुन्धतीन्यायेनान्नमयादिकोशरूपतया प्रथममुपदिश्योत्तरोत्तरपर्यायगतैरन्यशब्दैस्तत्तदुपाधिभ्यः प्रविविच्य निर्दिष्टमित्यर्थः । विज्ञानमयादिशब्दैरित्यस्यापि विज्ञानमयादिपर्यायगतैरन्यशब्दैरित्यर्थो ग्राह्यः । एवंच **कश्चित्तु प्रतिबिम्बितघटाकाशादिरित्यादिना** प्राणमयादीनां प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नजीवरूपत्वं यदुक्तं तत्पूर्वपक्षिदृष्ट्येति न विरोधः ॥ **ननु** यद्यन्नमयादिपर्याया अपि ब्रह्मश्रुत्या ब्रह्मविषयास्तर्हि विज्ञानमये एव ब्रह्मोपदेशपर्यवसानं स्याद्, "विज्ञानं देवाः सर्वे" "ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते" "विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदे"ति मन्त्रान्नाताभ्यां "विज्ञानं ब्रह्म चेदिति" मन्त्रे सर्वकामावाप्तिफलकीर्तनेन तत्प्रत्यभिज्ञोपबृंहिताभ्यां ब्रह्मश्रुतिभ्यां विज्ञानमयस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने तात्पर्यातिशयप्रतीतेरित्याशङ्क्याह—**नचैवमिति । ननु** टीकाभिमते सूत्रार्थे मन्त्रग्रहणमविवक्षितस्वार्थं स्यादित्याशङ्क्य भाष्याभिमतेऽपि सूत्रार्थे सा शङ्का भवतीत्याह—**भाष्येऽपीति** । भाष्ये सौत्रमन्त्रपदार्थतया 'सत्यं ज्ञानमिति' मन्त्रमात्रं नोपन्यस्तं, किंतु 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युपक्रम्येत्यादिसन्दर्भेण महाप्रकरणं तदर्थतयोपन्यस्तम् । अतः प्रकरणानुरोधेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वनिर्धारणं सूत्रार्थतया भाष्याभिमतमित्यवसीयते । अतएव भाष्ये प्रकृतहानं विपक्षबाधकत्वेनोक्तम्, अतो मन्त्रपदस्य स्वार्थप्रच्यावनं भाष्यपक्षेऽपि तुल्यमित्यर्थः ॥ **ननु** भाष्यकारपक्षे प्रकरणे मन्त्रगर्भत्वमप्युपचारबीजं, नतु टीकाकारपक्षे कोशवाक्येषु तदस्ति; अतस्तत्पक्षे मान्त्रवर्णिकपदमविवक्षितार्थं स्यादित्याशङ्क्य उपायोपेययोरिति टीकोक्तं तत्स्मारयति—**विवक्षितं कृतमिति** । अविवक्षितार्थं कृत-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गीयते 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।५) इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तं; अविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । नचान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते । एतन्निष्ठैव च 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या' (तै० ३।६) तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा । नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात् ? अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते—'सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदꣳसर्वमसृजत । यदिदं किंच' (तै० २।६) इति । तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं, सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः, सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी । यस्मादानन्दमयाधिकारे—'रसो वै सः । रसꣳह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (तै० २।७) इति जीवानन्दमयौ भेदेन व्यपदिशति । नहि लब्धैव लब्धव्यो भवति । कथं तर्हि 'आत्मान्वेष्टव्यः' 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति श्रुतिस्मृती ? यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् । बाढम् । तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो मिथ्यैव देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः । तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मा—अनन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते । प्रतिषिध्यते एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा

भामती ।

शरीराद्युत्पत्तेः प्राक्स्रष्टृत्वश्रवणात्, 'बहु स्याम्' इतिच सृज्यमानानां स्रष्टुरानन्दमयादभेदश्रवणात्, आनन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम्—नेतरोऽनुपपत्तेः । नेतरो जीव आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति ॥१६॥ भेदव्यपदेशाच्च । रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा । 'रसꣳह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति । सोऽयं जीवात्मनो लब्धृभावः, आनन्दमयस्य च लभ्यता नामेद उपपद्यते । तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । चोदयति—कथं तर्हीति । यदि न लब्धा लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः । परिहरति—बाढम् । तथापीति । सत्यम्, परमार्थतोऽभेदेऽप्यविद्यारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धृलब्धव्यभाव उपपद्यते । जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, नतु जीवादपि । तथाचानन्दमयश्चेज्जीवः, न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्धृलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरित्युक्तमधस्तात् । स्यादेतत्—यथा परमेश्वरान्निर्भिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं जीवात्मनोऽपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्वाच्यः स्यात् ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्वमलङ्कार इत्यर्थः ॥ ननु जीवादन्यत्वान्नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं; घटादिष्वदर्शनात्, अत आह—तस्मादिति । आनन्दमयो ह्यात्मशब्दाच्चेतनस्तस्य च जीवत्वराहित्ये ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । एकत्रेऽपि परजीवयोरौपाधिकभेदाल्लब्धृलब्धव्यभावे जीवस्यापि स्वं प्रति स्यात्; तस्यापि स्थूलसूक्ष्माद्युपाधिभेदात्, अत आह—नत्विति । स्वतश्चोपाधिभेदे चेतनभेदः, परब्रह्मणस्तु जीवोऽविद्यया विभक्तः सन्नविद्यावच्छिन्न एव स्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्यामवच्छिद्यत इति न स्वस्मादौपाधिकोऽपि

१. अत ईश्वराद्रष्टा जीवोऽन्यो नास्तीति चेज्जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आह—परमेश्वर इति । अविद्याप्रतिबिम्बत्वेन कल्पिताज्जीवाच्चिन्मात्र ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् । कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । सूत्रारूढः स्वतोऽपि मिथ्या, न जीव इत्यरुच्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तान्तरमाह—यथावेति । ननु सूत्रबलाद्भेदः सत्य इत्यत आह—ईदृशं चेति । कल्पितमेवेत्यर्थः । सूत्रे भेदः सत्य इति पदाभावात्, 'तदनन्यत्व—' आदिसूत्रणाच्छ्रुत्यनुसाराच्चेति भावः । इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३) इत्यादिना। परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः । यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः। यथावा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः। ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य 'नेतरोऽनुपपत्तेः' 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' (तै० २।६) इति कामयितृत्वनिर्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वाऽपेक्षितव्यम् । 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० १।१।५) इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसङ्गात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः। यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृत आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति। तदात्मना योगस्तद्योगः तद्भावापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः। तद्योगं शास्ति शास्त्रम्—'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति' (तै० २।७) इति। एतदुक्तं भवति—यदैतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति; तदा संसारभयान्न निवर्तते। यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति, तदा संसारभयान्निवर्तते इति। तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते, न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति स्थितम् ॥

इदं त्विह वक्तव्यम्—'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' तस्मात् 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' तस्मात् 'अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' (तै० २।१,२,३,४) इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्थजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति ? मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्, न; अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः। अत्राह—युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं; तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्य आन्तर आत्मोच्यते, तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्; अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति। अत्रोच्यते—यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते; तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते—'तस्य प्रियमेव शिरः। मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः। आनन्द आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' (तै० २।५) इति। तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृतम्—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति, तदिह 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते। 'तद्विजि-

भामती ।

तथाच न वस्तुसद्भावत्व आह—परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितादिति। रजतं हि समारोपितं न शुक्तितो भिद्यते। यहि सज्जेदनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुम्। शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वचनीया, अनिर्वचनीयाद्रजताद्भिद्यत एव। अत्रैव सरूपमात्रं दृष्टान्तमाह—यथा मायाविन इति। एतदपरितोषेणात्यन्तसरूपं दृष्टान्तमाह—यथावा घटाकाशादिति। शेषमतिरोहिवार्थम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्वमतपरिग्रहार्थमेकदेशिमतं दूषयति—इदं त्विह वक्तव्यमिति। एष वावदुत्सर्गो यत्—"ब्रह्म पुच्छं प्र-

वेदान्तकल्पतरुः ।

भेद इत्यर्थः। सूत्रारूढो हि स्वरूपेणापि मिथ्या, जीवे तु भेदमात्रं कल्पितं, न स्वरूपमतः कल्पितत्वमात्रे दृष्टान्त इत्याह—अत्रैवेति ॥

ब्रह्मानन्दमयं प्रत्यवयवः, अत्र प्रधानमिति पुच्छब्रह्मशब्दाभ्यां संशये मुख्येक्षणाद् ब्रह्मनिर्णयेन गौणप्रायपाठो बाधितः, इह तु पुच्छशब्दस्यावयवमात्रत्वे आधारमात्रत्वे च लाक्षणिकत्वसाम्ये सत्यवयवप्रायदर्शनादवयव इति सङ्गतिः। यदुक्तं—आनन्दमयस्य ब्रह्म—इति, तन्न; श्रुतिबाधप्रसङ्गादिति वदन् सिद्धान्तस्य बीजमावपति—ब्रह्म पुच्छमिति। बलाबल-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथिषयैवान्नमयादय आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्च कोशाः कल्प्यन्ते। तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः। नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते, अन्नमयादीनामिव 'इदं पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यादि। तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुम्? प्रकृतत्वादिति ब्रूमः। ननु—आनन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते, आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति। अत्रोच्यते—तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्माऽवयवी, तदेव च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठाऽवयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात्, अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं; ब्रह्मशब्दसंयोगात्, नानन्दमयवाक्ये; ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति। अपिच 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युक्त्वेदमुच्यते—'तदप्येष श्लोको भवति। असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति' (तै० २।६)। अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृष्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति। नचानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता; प्रियमोदादिविशिष्टस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्। कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्म आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति? नैष दोषः; पुच्छवत्पुच्छं, प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते; नावयवत्वं; 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृह० ४।३।३२) इति श्रुत्यन्तरात्। अपिच। आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम्, निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते; वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्—'यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चनेति' (तै० २।९)। अपिच आनन्दप्रचुर इत्युक्तेऽपि दुःखास्तित्वमपि गम्यते; प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात्। तथाच सति 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' (छा० ७।२४।१) इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत। प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि भिन्नत्वम्, ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते; 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैत्ति० २।१।) इत्यानन्त्यश्रुतेः, 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' (श्वे० ६।११) इति च श्रुत्यन्तरात्। नचानन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते; प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते—'रसो वै सः, रसꣳह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्'। 'सैषाऽऽनन्दस्य मीमाꣳसा भवति'। 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति' (तै० २।७,८,९) 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै० ६।६) इति च। यदिच आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्, तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत, नत्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम। तस्माच्छ्रुत्यन्तरे 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० ३।९।२८) इत्यानन्दपदप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात्, 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिब्रह्मविषयः प्रयोगो नत्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम्। यस्त्वयं मयडन्तस्यैवानन्दमयशब्दस्याभ्यासः—'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' (तै० २।८) इति, न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति; विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पतितत्वात्। नन्वा-

---

१. ब्रह्मणः प्रधानत्वं पुच्छश्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते नन्विति। अत्र ब्रह्मशब्दात्प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति पुच्छशब्दविरोधप्राप्तौ, एकस्मिन्वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्मस्वीकार्यमित्याह—अन्यतरेति। वाक्यशेषाच्चैवमित्याह—अपिचेति। तत्तत्र ब्रह्मणि श्लोकोऽप्यित्यर्थः। पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति कथं पुनरिति। त्वयापि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः, ब्रह्मण आनन्दमयलाङ्गूलत्वाभावात्। पुच्छदृष्टिलक्षणायां चाधारलक्षणा युक्ता, प्रतिष्ठा पदयोगात् ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च। त्वत्पक्षे ब्रह्मपदस्याप्यवयवलक्षकत्वादित्याह—नैष दोष इति। पुच्छमित्याधारत्वमात्रमुक्तम्। प्रतिष्ठेत्येकनीडत्वम्। एकं मुख्यं नीडमधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः। इति रत्नप्रभायाम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

इति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते। विशुद्धं ब्रह्म विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः॥ तत्र किं पुच्छपदसमाभव्याहारात् अन्नमयादिषु चास्यावयवपरत्वेन प्रयोगात्, इहाप्यवयवपरत्वात्पुच्छपदस्य, तत्समानाधिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन कथंचिदवयवपरं व्याख्यायताम्? आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारवाचि प्रायपठितं विकारवाचि वा, कथंचिच्चुरानन्दवाचि वा, ब्रह्मण्यप्रसिद्धं कथाचिद्वृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम्? आनन्दपदाभ्यासेन च ज्योतिःपदेनेव ज्योतिष्टोम आनन्दमयो लक्ष्यतां, उतानन्दमयपदं विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु, आनन्दपदाभ्यासश्च स्वार्थे,

वेदान्तकल्पतरुः।

विवेकाय पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीर्विभजते—**तत्र किमिति**। उपेक्ष्यापि प्रायपाठं कथंचित्प्रचुरानन्दवाचि चानन्दमयपदं कल्पितमपि ब्रह्मण्यप्रसिद्धं; स्तोकदुःखानुवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः। **कयाचिद्वृत्त्येति**। अल्पत्वनिवृत्तिलक्षणयेत्यर्थः। **ननु प्रचुरप्रकाशः सवितेतिवदल्पत्वनिवृत्तिपरः किं न स्याद्, उच्यते;** यत्र प्राचुर्यविशिष्टपदार्थप्रतीतिस्तत्रैवं भवति। यत्र पुनः प्राचुर्यमेव पदार्थेन विशेष्यते तत्र विरोधिन ईषदनुवृत्तिः प्रतीयते, ब्राह्मणप्रचुरोऽयं ग्राम इत्यादौ। तथाच आनन्दमयोऽपि प्रधानं प्रत्ययार्थं प्राचुर्यं प्रति आनन्दस्य विशेषणत्वाद् दुर्निवारा दुःखानुवृत्तिरिति॥ 'तत्रापिशब्दबलाद्विरोध्यनुवृत्तिः प्रतीयते, मानान्तरेण तु तदभावावगमे प्राचुर्यमल्पत्वनिवृत्तिपरं कल्प्यते। तस्मान्मयडर्थस्य मुख्यस्य त्यागः'। [illegible] विदाङ्कुर्वन्तु विवेचयन्तु। विभागमात्रेणैव सिद्धान्तप्राबल्यमुन्मीलयन्त्यर्थः। उक्तवि-

कल्पतरुपरिमलः।

मिति पाठे मुख्यार्थविक्षारहितं कृतमित्यर्थः। तद्राहित्यं तु भाष्यकाराभिमते प्रकरणे लक्षणापक्षेऽपि समानमिति भावः। **वस्तुतस्तु**—भाष्यकारपक्षे मन्त्रपदं न प्रकरणपरम्; यतो भाष्ये 'ब्रह्मविदाप्नोतीति' परमोपक्रमोपन्यासस्तस्यान्यपरत्वे प्रकरणान्य एवानन्दमयः स्यादिति शङ्कावारणार्थः, कारणवाक्याद्यर्थोपन्यासो मन्त्रस्यासंबन्धिपदनिचयव्यवधानशङ्कावारणार्थः। **'यदानन्त्यं प्रतिज्ञाय श्रुतिस्तत्सिद्धये जगौ। तत्कार्यत्वं प्रपञ्चस्य तद्ब्रह्मेत्यवधारय॥'** इति तैत्तिरीयवार्तिकोक्तरीत्या मात्रवर्णिकब्रह्मानुवृत्तिसूचनार्थश्च। **अन्यथा हि प्रकृतहानेत्यादिग्रन्थः** प्रतिपिपादयिषितमात्रवर्णिकब्रह्मविषयत्वाभावे बाधकोद्घाटनार्थः। एवं कृत्स्नस्यास्य भाष्यवाक्यस्य सौत्रमन्त्रपदमुख्यार्थानुरोध्यर्थपरत्वं **'मात्रवर्णिकमिति सूत्रं भाष्यकृद्भिरित्यादिना विवृतमित्यन्तेन** ग्रन्थेनाचार्यैर्दर्शितमेव। टीकाग्रन्थे तु सौत्रं मन्त्रपदं मुख्यार्थे भाष्योक्तदर्थे वा केनचिदस्वारस्येन न प्रवृत्तम्, किंतु मन्त्रवर्णस्येव कोशवाक्यजातस्य पर्यालोचनायामप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं निश्चेतुं शक्यम्; अतः साऽपि युक्तिरनेन सूत्रेण मन्त्रशब्दस्य गौणीं वृत्तिमाश्रित्य विवक्षितेति सूत्रयितुमर्थान्तरमाश्रितम्। अतएव सूत्राणामनेकार्थत्वमलङ्कार इत्यर्थद्वयपरत्वमित्येतदुपपादयितुमित्याह सूत्रकार इत्यवतारयामास। अनुपदमेवोत्तरसूत्रावतारिकागतं सूत्रपदमेवमाशयं व्याचक्षाणानामाचार्याणामेतत्सूत्रावतारिकागतस्यापि सूत्रपदस्यायमेवाशय इत्यभिप्रायोऽस्त्येव, किंतु भाष्यानुक्तत्वात् टीकोक्तार्थो न श्रद्धेय इति मन्दशङ्कानिराकरणार्थं टीकोक्त एवार्थ उपपन्नतर इति तत्प्रौढिः प्रदर्शिता। **केषुचिट्टीकाकोशेषु—मन्त्रे हि पुनः पुनरन्योऽन्तर आत्मेति परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणादिति** पाठं दृष्ट्वा तत्परिष्करणमित्यमाचार्यैः कृतम्। कोशान्तरेषु तु—**मन्त्रे हि यो वेद निहितं गुहायामिति** परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणादिति पाठो दृश्यते। तस्मिन्पाठे मन्त्रोक्तं ब्रह्मणो गुहासंनिहितत्वमन्तरशब्देन प्रत्यभिज्ञायत इत्येतत् स्पष्टमेवेत्यभिप्रेत्य पाठान्तरमेव व्याख्यातम्॥

यत्र पुनः प्राचुर्यमेवेति। प्राचुर्यस्य धर्मिविशेषणत्वेन निर्देश एव व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वस्य निरूपकत्वं दृष्टम्। यथा 'प्रचुरब्राह्मणो ग्राम' इत्यत्र प्राचुर्यस्य ग्रामान्तरगतब्राह्मणाल्पत्वं निरूपकं दृष्टमिति। तस्य स्वधर्मिविशेष्यत्वे तु समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वमेव निरूपकम्। अतएव 'ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम' इति प्रयोगे तद्ग्रामगतशूद्राल्पत्वापेक्षं प्राचुर्यं प्रतीयते। नच—'प्रचुरप्रकाशः सविते'तिव'त्प्रकाशप्रचुरः सवितेति' प्रयोगेऽपि नक्षत्रादिगतप्रकाशाल्पत्वापेक्षमेव प्राचुर्यं प्रतीयते, नतु सवितृगततमोल्पत्वापेक्षं; तत्र तमसो बाधितत्वात्, तथेहापि स्यादिति—शङ्कनीयम्; तत्रापि घनतुहिनसैंहिकेयाच्छादनारोपिततमोल्पत्वमपेक्ष्य घनाद्यपसरणसमये तथा प्रयोगात्, तदभावे व्युत्पन्नानां तथा प्रयोगाभावात्। **ननु—'बलवत्तरश्चैत्र'** इत्यादौ तरबाद्यर्थस्य प्राचुर्यस्य विशेष्यत्वेऽपि मैत्रादिगतबलाद्यल्पत्वापेक्षत्वं दृष्टमिति—**चेद्, न;** तत्र 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुना'विति द्विवचनविभज्योपपदविशेषणवशादातिशायिकप्रत्ययेषु व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनेऽपि मयटि तत्कल्पकाभावेनौत्सर्गिकव्युत्पत्तिलङ्घनायोगादिति भावः॥ **प्रधानं प्रत्ययार्थं प्राचुर्यं प्रतीति।** यद्यपि मयड्विधायकसूत्रस्य **प्रथमव्याख्याने** प्राचुर्यं प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं, मयट् च स्वार्थिकः; **द्वितीयव्याख्याने** मयट् प्रस्तुतादिविशिष्टयज्ञाद्यर्थः प्राचुर्यस्य प्रत्ययनमेव नास्तीति शाब्दिकानां मर्यादा; तथाप्यन्नमयो यज्ञ इत्यन्नप्रचुर उच्यत' इति वृत्तिकारदर्शितोदाहरणार्थानुसारेण द्वितीयव्याख्याने प्रकृत्यर्थप्राचुर्यविशिष्ट एवान्यपदार्थो मयडर्थ इति वृत्तिका-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलिखितमधिकरणपरतया व्याक्रियतामिति कृतबुद्धय एव विदांकुर्वन्तु । तत्र—**प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम्** ॥ पुच्छपदं हि वालधौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलङ्घनमवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अवयवप्रायलेखबाधश्च विकारप्रायलेखबाधेन तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदमिति त्रितयलङ्घनं त्वधिकम् । तस्मान्मुख्यत्रितयलङ्घनादसाधीयान्पूर्वः पक्षः । मुख्यत्रयानुगुण्येन तूत्तर एव पक्षो युक्तः । **अपिचानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे, 'ब्रह्म पुच्छम्' इति** [illegible] **समम्** । नहि तदेवावयव्यवयवश्चेति युक्तम् । आधारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति । आनन्दम-

वेदान्तकल्पतरुः ।

वेकं स्फोरयति—**प्रायेति** । मयड्विकारे मुख्यः ब्रह्मशब्दः परब्रह्मणि मुख्यः अभ्यस्यमानानन्दशब्दश्च प्रकृत्यर्थएव मुख्यो न मयडर्थे । पूर्वपक्षे एतत्रितयलङ्घनम्, आनन्दमयपदस्यान्नमयादिविकारप्रायपाठगौणत्वाच्च स्यात् । उत्तरे तु पक्षे पुच्छशब्दस्यावयवप्रायपाठस्यैव बाधनम्, अनुगुणं तु मुख्यत्रितयमित्यर्थः । **ननु** यथा पूर्वपक्षे मयट्छ्रुतिबाधः, एवं सिद्धान्ते पुच्छश्रुतिबाधस्तत्राह—**पुच्छपदं हीति** । लाङ्गूले मुख्यं पुच्छपदं, न करचरणाद्यवयवमात्रे; आनन्दमयस्य चात्मनो न मुख्यलाङ्गूलसंभव इति । **अपिच** पुच्छशब्देनाधारलक्षणा प्रतिष्ठेत्युपपदसामर्थ्याच्छ्रुत्यनुमता, नावयवलक्षणेत्याह—**आधारपरत्वे चेति** । आनन्दमयकोशस्यैवेतरकोशापेक्षयाऽऽन्तरत्वं चेत्, तर्हि ततोऽभ्यन्तरं ब्रह्म किमिति

कल्पतरुपरिमलः ।

रमतमालोच्यैवमुक्तम् ॥ **मयड्विकारे मुख्य इत्यादि । ननु**—आनन्दशब्दाद्विकारार्थो मयडेव न प्राप्नोति; "मयड्द्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः" "नित्यं वृद्धशरादिभ्यः" इति विकारावयवार्थमयड्विधायकसूत्रयोर्भाषाविषयत्वात्, तयोरर्थयोश्छन्दस्यप्राप्तस्य मयटो विधायकस्य 'व्यचश्छन्दसीति' सूत्रस्य व्यञ्जभ्य एव शरपर्णादिप्रातिपदिकेभ्यः तद्विधायकत्वादतो मयड्विकारे मुख्य इत्युक्तमयुक्तम् । एवंच विकारप्रायपाठपरित्यागोक्तिरप्ययुक्ता; अन्नरसमयविज्ञानमयशब्दयोरपि मयटो विकारार्थत्वायोगादिति—**चेन्न**; वृद्धशरादिसूत्रगतेन नित्यग्रहणेन तत्प्राप्तिसंभवात् । नच वृद्धशरादिभ्यो मयटो नित्यत्वसिद्ध्यर्थं तत्; पूर्वसूत्रेण सर्वप्रातिपदिकेभ्यो विकल्पेन मयड्विधानानन्तरं वृद्धशरादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादेव तेभ्यस्तस्य नित्यत्वसिद्धेः । नच—वाङ्मयस्रङ्मयादिरूपसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तस्य नित्यमेकाच इति व्याकरणान्तरसूत्रस्यैकदेशभूतनित्यग्रहणमेकदेशद्वारा तत्सूत्रस्मारणायेति योगविभागार्थं तदिति—शङ्क्यम्; शरादिगणे मृद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्तदेव मृद्ग्रहणमेकाजुदाहरणैकदेशत्वात्सर्वेषामेकाचां स्मारकमाश्रयितुं शक्यमिति नित्यग्रहणमतिरिच्यमानं भाषायामेव वृद्धशरादिभ्यो नित्यमित्येतदर्थकं सच्छन्दसि वृद्धशरादिभ्योऽन्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो यथादर्शनं व्यवस्थितविकल्पार्थमित्यज्ञीकर्तुं युक्तमिति ॥ **ननु**—तथापि प्राचुर्यार्थमयड्विधायकसूत्रप्रथमव्याख्यानुसारेणात्रत्यानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दार्थत्वपरिग्रहे माण्डूक्यश्रुतिगतानन्दमयशब्दस्य सुषुप्तजीवे इव ब्रह्मणि मुख्यत्वमुपपद्यते, ब्रह्मणो मनआदिरूपतयेवान्यावयवत्वेनोपास्यतया निर्देशेऽपि ब्रह्मश्रुतेर्मुख्यता नापैति । प्रचुर आनन्दोऽप्यानन्द एवेत्यभ्यस्यमानानन्दपदानामानन्दमयविषयत्वेऽपि लक्षणा न प्रसज्यते । अतः पूर्वपक्षे मुख्यत्रितयलङ्घनोक्तिरयुक्ता । एवमुत्तरपक्षे प्रायपाठमात्रबाधनोक्तिरप्ययुक्ता; पुच्छश्रुतिबाधस्यापि सत्त्वात् । नच—पक्ष्यवयवपरत्वेऽपि तद्बाधस्तुल्यः, तस्या वालधावेव मुख्यत्वादिति—वाच्यम्; तस्याः पशुपश्चाद्भागावयवइव पक्षिपश्चाद्भागावयवेऽपि मुख्यत्वात् । "बृहद्रथन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं तत्सामसर्वाणि वयांसि पुच्छेन प्रतितिष्ठन्ति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पतन्ति प्रतिष्ठा हि पुच्छ"मित्यादिश्रुतिषु तत्रापि तस्याः प्रयोगसत्त्वेन विनिगमनाविरहादिति—**चेत्, अत्रेदं समाधानं विवक्षितम्**—आनन्दमय इत्यस्यानन्दप्रचुर इत्यर्थपरिग्रह इव प्रचुर आनन्द इत्यर्थपरिग्रहेऽपि मुख्यार्थबाधः स्यादेव; ब्रह्मस्वरूपानन्दे संख्याधिक्यरूपस्य मुख्यस्य प्राचुर्यस्याभावात् । नहि संख्याधिक्यवत् परिमाणाधिक्यमुत्कर्षो वा प्रचुरशब्दस्य मुख्योऽर्थः; अयं पटोऽस्मात् पटात् प्रचुर इति वाऽयं गकारोऽस्माद्गकारात्प्रचुर इति वा प्रयोगाभावात् । सुषुप्तजीवे दृष्टोऽप्यानन्दमयशब्दो देहद्वयोपाधिविगमप्रयुक्ताभिव्यक्तिविशेषरूपोत्कर्षलक्षको न मुख्यः । नचेह तथा लक्षणाबीजमस्ति; प्रायपाठानुरोधिविकारार्थपरिग्रहोपपत्तेः । ब्रह्मशब्दोऽपि ज्ञेये परब्रह्मणीवोपास्ये केनचिद्रूपेण परिच्छिन्ने सविशेषब्रह्मण्यवयवार्थपौष्कल्याभावाद् नात्यन्तं मुख्यभावमश्नुते । यद्यपि प्रचुरानन्देऽप्यानन्दशब्दो मुख्यः; तथाप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे जीवसाधारणानन्दाभ्यासमात्रं न लिङ्गं, किंतु प्रचुरानन्दाभ्यास इति तल्लाभार्थमभ्यस्यमानानन्दमयशब्दोक्ते प्रचुरानन्दे लक्षणा वाच्या । पुच्छशब्दस्य पक्ष्यवयवपरत्वेऽपि मुख्यार्थत्यागस्तुल्यः । 'पुच्छोऽस्त्री लूम लाङ्गूल'मित्यभिधानकोशप्रयोगबाहुल्यनिश्चितलाङ्गूलशक्तिकस्य तस्य पक्ष्यवयवे पश्चाद् लम्बमानत्वसादृश्येना'कच्छः पुच्छकच्छ'इति' पश्चाल्लम्बमानवस्त्रावयव इव प्रयोगोपपत्तावनेकशक्तिकल्पनायोगात् । तस्मादिह न कश्चन शङ्कावकाश इति ॥ **ततोऽभ्यन्तरं ब्रह्म किमिति नोक्तमिति** । ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वप्रदर्शनार्थं खल्वन्नमयाद्युत्तरोत्तरान्तरनिरूपणं प्रवृत्तं, तत्रेदानन्दमये पर्यवसितं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्दमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिः फलं निर्दिष्टं भवेत्। नैष दोषः; आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात्। 'तदप्येष श्लोको भवति। यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिना च प्रपञ्च्यमानत्वात्। या त्वानन्दमयसंनिधाने 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' इयं श्रुतिरुदाहृता, सा 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा संबध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति। तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य 'रसो वै सः' इत्यादेर्नानन्दमयविषयता। ननु 'सोऽकामयत' इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते। नायं दोषः; 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्। या तु भार्गवी वारुणी विद्या 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति, तस्यां मयडश्रवणात्, प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम्। तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते। न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं, वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः। तस्मादन्नमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयड्विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः। सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि—'ब्रह्म पुच्छं

भामती।

यस्य चान्तरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया। ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वमानन्दमयादर्थाद्गम्यत इति न श्रुत्योक्तम्। एवंचान्नमयादिवदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः। वाङ्मनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधिमन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः, प्राचुर्यं च, क्लेशेन व्याख्येयावाम्। तथाच माञ्चवर्णिकस्य ब्रह्मण एव 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति स्वप्रधानस्याभिधानात् तत्रैवाधिकारो नानन्दमयस्येति। 'सोऽकामयत' इत्याद्या अपि श्रुतयो ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः। सुगममन्यत्। सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानीति। वेदसूत्रयोर्विरोधे 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानि।

वेदान्तकल्पतरुः।

नोक्तमत आह—ब्रह्मणस्त्विति। अर्थात्प्रतिष्ठात्वसामर्थ्यादित्यर्थः। यदुक्तमुपाधिवशात्प्रियादियोगः प्राचुर्यप्रयुक्तदुःखलेशान्वयश्चेति, तत्राह—वाङ्मनसेति॥ गुणे त्विति। यथा ह्यग्नीषोमीये पशावेकपाशके "अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतान्—" इति, "अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेत"मिति च मन्त्रौ श्रुतौ। तत्र बहुवचनवान्मन्त्रः किं प्रकरणादुत्कृष्टव्यो न वेति विशये बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीये समवेतार्थत्वात् तदनुरोधेन बहु-

कल्पतरुपरिमलः।

। एव ब्रह्मेति युक्तं; ततोऽप्यान्तरं ब्रह्म विवक्षितं चेत्, तथा किमिति नोच्येत। नहि ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वप्रदर्शनाय प्रक्रान्तमदब्रह्मणि परिसमाप्तमिति युज्यत इति भावः॥ प्रतिष्ठात्वसामर्थ्यादिति। "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"त्यानन्दमयप्रतिष्ठितिहेतुत्वतदाधारत्वसामर्थ्यादित्यर्थः। अतः 'कस्मिन्वहमुत्क्रान्त' इत्यादिश्रुत्यन्तरे प्राणस्य जीवप्रतिष्ठाहेतुत्वश्रवणेऽपि न तत्र व्यभिचारः। यथा भूमविद्यायां"मस्ति भगवो नाम्नो भूय" इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनपरम्परायाः प्राणे समापनेऽ"प्येष तु वाऽतिवदती"त्यादेस्तुशब्दश्रुत्या "आत्मनः प्राण" इति ततः प्राणोत्पत्तिलिङ्गेन च प्राणादर्थान्तरोपदेशपरत्वमिति। तत्रैव "श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदि"ति शिष्यजिज्ञासितात्मोपदेशपर्यवसानमभ्युपगम्यते, ननु प्राचीने प्राणे; एवमिहापि योजनीयमिति भावः॥ अन्नमयाद्युत्तरोत्तरान्तरनिरूपणं ब्रह्मणि कारणवाक्यश्रुतस्यात्मत्वस्य ब्रह्मण्येव श्रुतस्य गुहाप्रविष्टितत्वस्य विवरणार्थम्। अतस्तदवश्यं ब्रह्मणि पर्यवसितं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्यैवं परिहार आश्रितः। यदितु 'सत्यं ज्ञानमिति' यत्रे सत्यादिलक्षणं ब्रह्म गुहायां निहितं जीवरूपेण गुहायामीश्वरेण निवेशितं जीवाभिन्नं वेदेति जीवस्य गुहानिहितत्वमुक्तमिति तद्विवरणार्थं तत्प्रवृत्तं भवेत्, तदा तत्पर्यवसान्नमानन्दमय एव युक्तमिति न काचिदनुपपत्तिः॥ विशेष्यप्रधानभूतेति। मयडर्थं प्रति प्रातिपदिकार्थस्य विशेषणत्वेनाप्राधान्येऽपि विभक्त्यर्थसंख्यां प्रति विशेष्यत्वेन तस्य प्राधान्यमेति सूचयितुं विशेष्यग्रहणम्। संख्या समानप्रत्ययोपात्तकारकान्वयिनी तद्गुणभूता। प्रातिपदिकार्थोऽपि तद्गुणभूतः। अतो गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यात् (जै. अ. २ पा. १ सू. २२) इति न्यायात् संख्याप्रातिपदिकार्थयोर्न परस्परगुणप्रधानभाव इति कौमारिलमतानुसरणे तु पार्थिकान्वयवेलायां प्रातिपदिकार्थस्य संख्यां प्रति विशेष्यत्वमस्तीति तदभिप्रायं विशेष्यपदम्। एवंच शाब्दबोधवेलायां तस्य संख्यां-प्रति प्राधान्यास्फुरणेऽपि प्रथमश्रुतस्य तस्य संख्याविशेष्यस्य विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतौ समवेतत्वादनुत्कर्ष इति सिद्धान्तन्यायो द्रष्टव्यः। अतएव—प्रकृत्यर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणः। उभयोः प्रकृतौ भावान्नोत्कर्षोऽस्यावकल्पते॥' इति शास्त्रदीपिकायां तदुभयमनुत्कर्षहेतुत्वेन दर्शितम्॥ ननु—आम्नायस्यार्थं वक्तुं प्रभवामो नाम्नाऽयं पर्यनुयोक्तुमिति न्यायादपर्यनुयोज्ये वेदे पाशैक्येऽपि बहुवचनं कथंचिदवयवबहुत्वाभिप्रायं योज्यते, पौरुषेयेषु सूत्रेषु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे सर्वज्ञेन सूत्रकृता किमर्थं श्रुतिविरोधशान्ति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

वचनं पाशगुणत्वेन तद्विशेषणभूतबहुत्ववाचकमन्याय्यया लक्षणया पाशावयवाँल्लक्षयतीति नवमे निर्धारितम्—**विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद् गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वात्** (जै. अ. ९ पा. ३ सू. १५) **इति** । उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति च मन्त्रयोर्विकल्पः स्यात्; पाशप्रातिपदिकस्योभयत्र समत्वात् **गुणे** प्रत्ययार्थे **त्वन्याय्यकल्पना न** तद्बलान्मन्त्रोत्कर्षः; प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात्प्रातिपदिकपारतन्त्र्येणोत्कर्षकत्वायोगादिति सूत्रार्थः । एवमिहापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतसूत्राण्यध्याहारादिभिर्नेयानीति । **तथाचाचार्यशबरस्वामी वर्णयांबभूव**—लोके येष्वर्थेषु

कल्पतरुपरिमलः ।

करसूत्रप्रणयनं कृतम्? इत्याशङ्क्याध्याहारायपेक्षानेकार्थप्रत्यायनार्थमित्याह—**अध्याहारादिभिर्नेयानीति** । आदिशब्देन लक्षणानुषङ्गो योगवृत्तिश्च गृह्यते । तत्र सौत्रानन्दमयशब्दस्यानन्दमयपर्यायान्नाते पुच्छब्रह्मणि लक्षणा । स्वप्राधान्येन प्रतिपाद्यमित्यध्याहारः । असन्नेव स भवतीति निगमनश्लोकस्थब्रह्मशब्दाभ्यासविषयत्वादिति हेतुः । यत्र ब्रह्मत्वं साध्यं तत्र तद्विषयश्रुत्यादिमात्रं हेतूकर्तव्यम् । इह तु ब्रह्मणः पुच्छवाक्यविषयत्वे स्थिते तात्पर्येण प्रधानतया तत्प्रतिपाद्यत्वं साध्यमिति तात्पर्यसिद्धये तल्लिङ्गतयाऽभ्यासपर्यन्तहेतूक्तिः । **नन्वसिद्धोऽयं** हेतुः । यत आनन्दमयो निगमनश्लोकविषयः, न पुच्छं ब्रह्म; पूर्वपर्यायेषु निगमनश्लोकानां पुच्छविषयत्वादृष्टेरिति शङ्कायामपि सूत्रमेवोत्तरम् । तत्रानन्दमय एव पक्षः, न नियमनश्लोकप्रतिपाद्य इति साध्यम्, ईक्षतिसूत्रान्नानुवर्तमानेन निषेध्याध्याहारेण च साध्यपूरणम्, ब्रह्मशब्दाभ्यासादित्येव हेतुः । अभ्यस्यमानं ब्रह्मशब्दं प्रति जीवस्यानन्दमयस्य मुख्यार्थत्वाभावादेकं पुच्छपदमनुरुध्यानेकस्य ब्रह्मशब्दस्यानन्दमये जघन्यवृत्तिकल्पनायोगादित्यभिप्रायेणाभ्यासपर्यन्तोक्तिः । **किंच** न निगमनश्लोकप्रतिपाद्य इत्यस्मिन् साध्ये निगमनश्लोकप्रतिपाद्यब्रह्मसत्त्वासत्त्ववेदितृत्वेन प्रकृतपरामर्शिभ्यां स एनमिति सर्वनामभ्यामभ्यस्यमानत्वादिति हेत्वन्तरमप्यनेन विवक्षितम् । अत्रापि पुच्छपदाद् बलवत्त्वसिद्ध्यर्थमभ्यासपर्यन्तहेतूक्तिः ॥ १२ ॥ **द्वितीयसूत्रे** विकारपदेनावयवो लक्ष्यते । तद्वाचिशब्दः पुच्छशब्दः । स एव शब्दो विकारो विगतकार्योऽनर्थकः शब्दः । कारशब्दः कर्मणि घञन्तः कार्यवाची । तथाचावयववाचिशब्दात्तस्य स्वार्थत्यागे लक्षणीयाभावेनानर्थक्यप्रसङ्गाच्च ब्रह्म न स्वप्राधान्येन प्रतिपाद्यमिति शङ्कार्थः । नच पुच्छपदेनाधारत्वं लक्षणीयं; प्रतिष्ठापदेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति शङ्कितुर्हृदयम् । नैवं शङ्कितव्यम्; ब्रह्मश्रुत्यभ्यासानुरोधात् । ब्रह्म स्वप्राधान्येन प्रतिपाद्यमेव, पुच्छपदं तु तत्राधारत्वलक्षकम् । नच प्रतिष्ठापदेन पौनरुक्त्यम् । पुच्छपदसमभिव्याहृतेन तेन पुच्छवत्प्रतिष्ठितिक्रियासाधनत्वमुच्यते । पक्षिणो हि पुच्छेन प्रतितिष्ठन्तीति लोकतः श्रुतितश्चावगतम् । यथा पुच्छेन प्रतिष्ठितौ तदुपरितनावयवावच्छिन्नं पक्षिणं प्रति पुच्छमाधारस्तथा ब्रह्मणा प्रतिष्ठितौ प्रियादिमध्यभागरूपात्मतावयवयुक्तमानन्दमयं प्रति ब्रह्माधार इति तदाधारत्वं पुच्छपदेन लक्ष्यत इत्येवं वैवक्षिककरणत्वाधिकरणत्वरूपार्थभेदसत्त्वात् । तथापि मुख्यमाधारवाचकं हित्वा प्रहीणावयववाचिना पुच्छपदेन तल्लक्षणा केन हेतुनेति चेत्, पूर्वपर्यायेषु पुच्छशब्दानां प्राचुर्यादिहापि पर्याये तत्साम्यार्थं पुच्छशब्दे प्रयोक्तव्ये तेनैवाधारत्वप्रतीतिर्लभ्यत इति तात्पर्येण । **ननु** पूर्वपर्यायसाम्यार्थं पुच्छपदप्रयोगमात्रं नापेक्षितं, किंत्ववयविगतपुच्छावयवान्वयबोधनोपयोगितया तेन पुच्छावयवप्रतिपादनम् । नचाधारलक्षकेण तत्प्रतिपादनं संभवति । अतोऽनाधारलक्षणा युक्तेत्यस्यामपि शङ्कायां प्राचुर्यादित्येवोत्तरम् । इत्थमपि शङ्का नावतरति; अर्थान्तरलक्षकतया स्वार्थमनभिदधानस्यापि शब्दस्य स्वार्थाभिधानफलार्थतादृष्टेः । तद्यथा । "उत्तरो बर्हिषः प्रस्तरं सादयति प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवाऽयजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तर" इति श्रुतौ प्रस्तरसमानाधिकरणस्य यजमानशब्दस्य प्रस्तरे यज्ञनिर्वर्तकत्वादियजमानगुणमुखेन वृत्तिस्तत्सिद्धिपेटिकायामुपपादिता । अथापि प्रस्तरे मुख्ययजमानत्वबोधनस्य यत्फलं यजमानमेवाऽयजमानादित्यादिवाक्यशेषार्थोपपादनं तादर्थ्यमपि दृश्यते । यथा वा'अग्निर्वै ब्राह्मण' इति श्रुतावग्निशब्दस्य मुखप्रभवत्वरूपाग्निगुणमुखेन ब्राह्मणे वृत्तिस्तत्र समर्थिता, तत्तुल्यन्यायतयाऽ'ग्निर्वै दीक्षित' इत्यत्राग्निशब्दस्य दीक्षिते वृत्तिरपि किंचिदग्निगुणमुखेनेति सिध्यति । अथापि दीक्षितेऽग्नितादात्म्यबोधनस्य यत्फलं "मदन्तीभिर्मार्जयत" इति विधिशेषस्य 'निर्ह्यग्निः शीतेन बाधती'त्यर्थवादस्यार्थोपपादनं तादर्थ्यमपि दृश्यते । एवं "यजमानो वा आहवनीयो" "यजमानं वा एतद्विकर्षते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरती"त्यादीनि प्रचुराण्यत्रोदाहरणानि ॥ **ननु** सानन्दमयसकलविकारजातकारणत्वमानन्दमये वान्वेति चेत्; तत्पुच्छत्वेन निर्दिष्टे ब्रह्मण्येव 'तस्यैष एव शारीर आत्मेति' पुँल्लिङ्गेन प्रकृते सोऽकामयतेत्यादेरन्वयोऽस्तु; पुच्छमहिमवर्णनेन पुच्छवतः प्रधानस्याधिकस्तुतिलाभात् । नच—किंचिद्विकारैकदेशस्य परिच्छिन्नस्य सकलविकारकारणत्वमनुपपन्नमिति—शङ्क्यम्; नहि मुख्यवृत्त्याऽयमवयव उपदिश्यते, किंत्वनवयवेऽवयवत्वदृष्टिमात्रमुपदिश्यते । प्राणमयमनोमयपर्याययोराकाशपृथिवीयजुरादीनां वस्तुतस्तत्तदनवयवानामेवावयवत्वकल्पनादर्शनात् । नच विकारं प्रत्यवयवत्वदृष्टिविधानमात्रेण कारणत्वान्वयानुपपत्तिरायाति; तथा सत्याकाशदृष्टिविशिष्टोद्गीथोपासनायामाकाशे सर्वभूतकारणत्वान्वयायोगेनाकाशस्य कार-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिष्ठा' इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यत उत स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते—'आनन्दमयोऽभ्यासात्' । आनन्दमय आत्मेत्यत्र 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते, अभ्यासात् । 'असन्नेव स भवति' इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् ॥ १२ ॥ 'विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्' । विकारशब्देनावयवशब्दोऽभिप्रेतः । पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते—नायं दोषः, प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिः, अवयवप्राये वचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वाऽवयवप्रायापत्त्या 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्याह, नावयवविवक्षया । यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् ॥ १३ ॥ 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' । सर्वस्य हि विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते—'इदꣳ सर्वमसृजत । यदिदं

भामती ।

आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्थं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्येतद्रूपं ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । एतदुक्तं भवति—आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यत् 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति ब्रह्मपदं तत्स्वप्रधानमेवेति । यत्तु ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्ये 'ब्रह्म पुच्छम्' इत्याह श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात्तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ संनिधानात् तेनापि चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥ यत् 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेवदुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं, ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमित्युपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति । नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥ अत्र 'इतश्चानन्दमयः' इति भाष्यस्य स्थाने 'इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति पठितव्यम् । मेदव्यपदेशाच्च ॥१७॥ अत्रापि 'इतश्चानन्दमयः' इत्यस्य च 'आनन्दमयाधिकारे' इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति 'ब्रह्मपुच्छाधिकारे' इति च पठितव्यम् । कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥१९॥ इत्यनयोरपि सूत्रयोर्भाष्ये आनन्दमयस्थाने 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति पाठो द्रष्टव्यः । तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥१४॥ विकारस्यानन्दमयस्य यदि ब्रह्म पुच्छमवयवश्चेत्कथं सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत 'इदं सर्वमसृजत, यदिदं किंच' इति श्रुत्या । नह्यानन्दमयविकारावयवो ब्रह्म विकारः सन् सर्वस्य कारणमुपपद्यते ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रसिद्धानि पदानि तानि सति वेदाविरोधसंभवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यमिति ॥ विकारशब्दादिति सूत्रभाष्ये वावयवत्वविवक्षेत्युक्तम् प्रमत्तगीतातपत्तेराधारत्वं विवक्षितमिति न दोषः । तर्ह्याधार इत्येव वक्तव्यमित्याशङ्कां परिहरन् भाष्यभावमाह यत्त्विति । अपराण्यपीति भाष्ये येषु सूत्रेषु व्याख्याऽनिर्दिष्टा तान्यल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमं व्याख्यायति—यत्सत्यमिति । तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति (ब्र. अ. १ पा. १ सू. १४) सूत्रव्याख्यानपरमधिकरणसमाप्तिभाष्यं व्याख्याति—विकारजातस्येति । अवयवो यदीति शेषः । अवयवश्चेत् कथं कारणमुच्येत, तत्र हेतुमाह—नहीति । आनन्दमयस्तावद्विकारः, तदवयवो ब्रह्मापि विकारः स्यात्परिच्छिन्नत्वात् तथाभूतं सन्न विश्वहेतुरित्यर्थः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

णत्वादिब्रह्मलिङ्गेन ब्रह्मत्वनिर्णयविरोधापत्तेः । नच—मुख्यावयवत्वमेवात्र विवक्षितमिति—वाच्यम्; प्राणमयमनोमयपर्याययोराकाशपृथिवीयजुरादीनां मुख्यावयवत्वासंभवेन तद्वदिहापि दृष्टिमात्रविधानौचित्यादित्याशङ्क्याह—तदवयवो ब्रह्मापि विकारः स्यादिति । पूर्वपर्यायेष्विदमेव शिर' इत्यादिनोक्तानां शिरःप्रभृतीनां तत्तन्मुख्यैकदेशत्वान्मुख्यैकदेशेष्वेव च शिरस्त्वादिकल्पनस्योचितत्वादाकाशपृथिवीशब्दाभ्यामाकाशपृथिवीसंबन्धवतोः समानोदानयोर्यजुरादिशब्दैस्तत्तद्विषयमनोवृत्तीनां च ग्रहणम्; तेषां शिरस्त्वादिकल्पनाङ्गीकारात् । ब्रह्मणि पुच्छत्वकल्पनायां तस्यानन्दमयमुख्यावयवत्वमेवाङ्गी-

१. स्वप्रधानत्वेनेति । संशये सतीति शेषः । पूर्वाधिकरणे मुख्येक्षणादब्रह्मनिर्णये गौणः प्रायपाठो बाधितः । इह त्वाधारमात्रत्वेऽवयवमात्रत्वे पुच्छशब्दस्य लाक्षणिकत्वसाम्येऽवयवप्रायदृष्टेरवयवार्थतेति संगत्या पूर्वपक्षयति—पुच्छेति ।.....आनन्दमयशब्देन पञ्चमपर्यायस्यपुच्छावयवस्य ब्रह्मपदमुपलक्ष्य तेन स्वप्रधानमेव ब्रह्मोच्यत इति प्रतिज्ञायां हेतुं व्याख्याति—असन्नेवेति । इति न्यायनिर्णये ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंच' (तै० २।६) इति । नच कारणं सत् ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते ॥ १४ ॥ अपराण्यपि सूत्राणि यथासंभवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति षष्ठमानन्दमयाधिकरणम् ॥

भामती

तस्मादानन्दमयविकारावयवो न ब्रह्मेति तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः, किंतु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम् ॥ इति षष्ठमानन्दमयाधिकरणम् ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

चिन्ताप्रयोजनमाह—तस्मादिति । आनन्दमयविकारस्यावयवो ब्रह्मेति कृत्वेत्यर्थः । तेन ब्रह्मणाऽवयवेन योगो यस्य स तथोक्तः ॥ इति षष्ठं आनन्दमयाधिकरणम् ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

कर्तव्यं स्यादिति विकारावयवस्य तस्य मुख्यविकारत्वापत्त्या कारणत्वश्रवणमुपरुध्येतेति भावः ॥ इति षष्ठं आनन्दमयाधिकरणम् ॥

इतश्चानन्दमयः परमात्मा, यतः 'सत्यम्' इत्यादिमन्त्रवर्णेन यद्ब्रह्मोक्तं तदेवानन्दमयशब्देन विशिष्टद्वारा लक्ष्यमाणजीवचैतन्यस्य स्वरूपमिति पुच्छवाक्येन 'तत्त्वमसि' इतिवद्गीयते,' 'ब्रह्मविदाप्नोति' इति ब्रह्मविदस्तत्प्राप्त्यभिधानेन ब्रह्मात्मनोरैक्योपक्रमात् । 'स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये स एकः' इत्यैक्योपसंहारात् । मध्येऽपि विशिष्टद्वारा स्वरूपैक्ये तात्पर्यस्य युक्तत्वादित्याह—मान्त्रवर्णिकमिति । इतश्च पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मैव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यं, इतरस्त्वानन्दमयो न प्रतिपाद्यः, वैषयिकप्रियादिमत्त्वेन तत्र मुख्यस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह—नेतर इति । इतश्च नानन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते, ब्रह्मानन्दप्रतिबिम्बितं रसशब्दितं लब्ध्वायमानन्दमयः स्वयमानन्दी भवतीति ब्रह्मणो भेदेन तस्योक्तेर्ब्रह्मत्वायोगादित्याह—भेदेनेति । ननु भृगुवल्ल्यामानन्दस्य ब्रह्मत्वादानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं पञ्चमपर्यायस्थत्वादनुमीयते, तत्राह—कामाच्चेति । काम्यत इति काम आनन्दः । तस्य ब्रह्मत्वदृष्टेर्नानुमानेनानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यम् । विकारार्थमयड्विरोधादित्यर्थः । इतोऽपि नानन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रतिबुद्धस्यानन्दमयस्य 'यदा हि' इत्यादिना तत्प्राप्तिमोक्षाभिधानात् । तस्मादानन्दमयशब्दवाच्यस्याप्रतिपाद्यत्वात्तल्लक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽव्यतिरेकात्पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मैवात्र स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमिति तत्प्रमित्यैकवाक्यं फलतीत्याह—अस्मिन्निति । तदेतदाह—अपराण्यपीति । इति न्यायनिर्णये ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(७ अन्तरधिकरणम्) **अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥**

इदमाम्नायते—'अथ य[1]एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णः' 'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' 'इत्यधिदैवतम्' (छा० १।६।६,७,८)। अथाध्यात्ममपि 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' (छा० १।७।१,५) इत्यादि। तत्र संशयः—किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति। किं तावत्प्राप्तं, संसारीति। कुतः ? रूपवत्त्वश्रवणात्। आदित्यपुरुषे तावत् 'हिरण्यश्मश्रुः' इत्यादि रूपमुदाहृतम्। अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते—'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इति। नच परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्; 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का० १।३।१५) इति श्रुतेः, आधारश्रवणाच्च—'य एषोऽन्तरा-

भामती ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणेऽपास्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायतामात्रेण पञ्च कोशा उपाधयः स्थिताः, नतु विवक्षिताः । ब्रह्मैव तु प्रधानं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम् । संप्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वेनोपक्षिप्यते, नतु विद्याकर्मातिशयलब्धोत्कर्षो जीवात्माऽऽदित्यपदवेदनीय इति निर्णीयते । तत्र—मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु । तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो-

वेदान्तकल्पतरुः ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ १ ॥
वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् । तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥ २ ॥

समन्वयस्य सविशेषपरत्वमपोद्यानन्दमयाधिकरण उत्सर्गः स्थापितः । इदानीमपवादचिन्तार्थत्वेनाधिकरणमवतारयन् प्रघट्टकसङ्गतिमाह—पूर्वस्मिन्निति । यद्यप्यपवादापवादत्वात् पुच्छब्रह्मचिन्ता प्रातर्दनविचारसंनिधौ कर्तुं युक्ता; तथा-

कल्पतरुपरिमलः ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

अपवादचिन्तायाः शास्त्रसङ्गत्यर्थं प्रस्तुतशास्त्रोपयोगि फलमाह—निर्विशेषमिति । न तूपक्षिप्यत इति । श्रुत्येति

---

१. ऋक्सामयोः पृथिव्यग्न्याद्यात्मत्वोक्त्यनन्तरमुपास्तिप्रस्तावार्थोऽयशब्दः । 'य एष' इति शास्त्रप्रसिद्धिः सन्निधिश्चोक्ता । तस्योपास्त्यर्थमाधिदैविकं स्थानमाह—अन्तरिति । आदित्यमण्डलस्य मध्ये स्थित इति यावत् । ध्यानार्थमेव रूपविशेषमाह—हिरण्मय इति । ज्योतिर्मय इत्यर्थः । स्थानकृतं परिच्छेदं व्यवच्छिनत्तिपुरुष इति । तत्रावहितधियानुभवं प्रमाणयति—दृश्यत इति । तर्हि पुरुषत्वात् पूर्णस्य कथमुपास्तिः तत्राह—हिरण्येति । तद्वज्ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेति तथोक्तः किं बहुना, आप्रणखात् प्रणखो नखाग्रं तेन सह सर्व एव सुवर्णो ज्योतिर्मयः । इति न्यायनिर्णये ।

२. कपेर्मर्कटस्य आसः पुच्छभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यं पुण्डरीकं यथा दीप्तिमदेवं तस्य पुरुषस्याक्षिणी, सद्यविकसितरक्ताम्भोजनयन इत्यर्थः—इति रत्नप्रभायाम् । न्यायनिर्णये च—कपेर्मर्कटस्यासः पृष्ठभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यं पुण्डरीकं यथात्यन्तदीप्तिमत्तथास्य देवस्याक्षिणी प्रकृष्टदीप्तिमती ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

रविः ॥ 'हिरण्यश्मश्रुः' इत्यादिरूपश्रवणात्, 'य एषोऽन्तरादित्ये' 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति चाधारभेदश्रवणात् । 'ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' इत्यैश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च संसार्येव कार्यकारणसंघातात्मको रूपादिसंपन्न इहोपास्यः, नतु परमात्मा 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादिश्रुतिभिः अपास्तसमस्तरूपश्च, 'स्वे महिम्नि' इत्यादिश्रुतिभिरपाकृताधारश्च, 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतिभिरधिगतनिर्मर्यादैश्वर्यश्च शक्य उपास्तत्वेनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्मविरहश्चादित्यपुरुषे संभवति; शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनधिकारात् । रूपादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या च कार्यकारणात्मके जीव उपास्यत्वेन विवक्षिते यत्तावदगाधात्मकतयाऽस्य सर्वात्मकत्वं श्रूयते, तत्कथंचिदादित्यपुरु-

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्यवान्तरसङ्गतिमालोच्य **कामाच्च नानुमानापेक्षे** (ब्र. अ. १ पा. १ सू. १८) **ति** प्रधाननिरासस्येश्वरधिकरणा- (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ५) नन्तरं बुद्धिस्थतां चापेक्ष्य प्रथमं कृता । उतादित्यपदवेदनीयो जीव उपास्यत्वेन न तूपक्षिप्यत इत्यनुषङ्गः । इह रूपवत्त्वसर्वपाप्मविरहाभ्यां संशये पूर्वत्र मुख्यत्रितयास्त्यवहुप्रमाणानुसारात्तिर्विशेषनिर्णयवद् रूपवत्त्वादिबहुप्रमाणवशात्संसारी हिरण्मयः पुरुष इत्यवान्तरसङ्गतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षं सङ्कल्पयति—**मर्यादेति** । सर्वपाप्मविरहस्यान्यथासिद्धिमाह—**कर्मेति** । इन्द्रस्य वृत्रवधेन ब्रह्महत्याश्रवणादस्ति देवानां कर्माधिकार इति भारतीविलासः । तत्र; गवां सत्रासनश्रवणात् (तासां) तेषामप्यधिकारप्रसङ्गात् । असंभवस्तूभयत्र तुल्यः । नह्यैन्द्रे दधनि इन्द्रस्याधिकारसंभवः । नच निषेधाधिकारः; "न ह वै देवान् पापं गच्छती"ति श्रुतेः । अथ प्राकृतस्यैव पापस्य फलनारम्भकत्वमेतच्छ्रुत्यर्थः, तर्हि तदेव पाप्मोदयस्यालम्बनमस्तु, कर्मानधिकृतलोकैः तत्प्रदर्शनार्थत्वादिति । **अमुष्मादा-**

कल्पतरुपरिमलः ।

शेषः । तासामप्यधिकारप्रसङ्गादिति पाठः साधुः; श्रुतौ गाव इत्यस्याः शब्दाः सतीः इत्यादिवाक्यशेषतः स्त्रीलिङ्गत्वात् । यद्वा—तेषामपि पाठ इत्थं योज्यः, श्रुतौ गाव इत्यनेन स्त्रीगव्य इव पुङ्गवा अपि संगृहीताः; 'ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री'त्यनुशासनात् तत्र स्त्रीलिङ्गशेषता, इह तु अन्ये तेषामित्यनेन निष्कृष्य पुङ्गवानामेव परामर्शः । मनुष्येषु जायापत्योः "दिवि ज्योतिरजरमारभेता"मित्यादिलिङ्गात्कर्मसु सहाधिकारेऽपि "युक्त्र मे यज्ञमन्वासाता"मित्यादिलिङ्गात् पत्युर्मुख्याधिकारो दृष्ट इति तदनुरोधेन पुङ्गवानां तत्र मुख्याधिकारापादनार्थ इति । ननु "न ह वै देवा"नित्यादिश्रुतेरागामिपापाप्राप्तिर्नार्थः, किंतु विद्यमानपापफलप्राप्तिः; इत्थं पापशब्दस्य फललक्षणा त्वयाप्येष्टव्या, अन्यथा पुण्यमेवामुं गच्छतीति तदनन्तरवाक्यस्य विध्यधिकारपरत्वं स्यात्, तच्च तव नेष्टमित्याशङ्क्य तथा तदर्थाभ्युपगमे सर्वपाप्मोदयवाक्यस्यापि स एवार्थो भविष्यतीत्याह—**अथेत्यादिना** । पूर्वस्मिन्नप्यर्थे नास्माकमनुपपत्तिः; पुण्यमेवामुमिति वाक्यस्य देवतान्तरोद्देश्यकत्वरहितपरमेश्वरपूजातदुद्देश्यकतपश्चर्यादिविषयत्वोपपत्तेः, श्रुत्युत भारतीविद्यासस्यैवास्मिन्नप्यर्थेऽनुपपत्तिस्तुल्या; "पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने"ति श्रुतेर्ब्रह्महत्याया एव पापफलत्वात्, "तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णा"दित्यर्थवादश्रद्धावतस्तस्य "तं भूतान्यभ्यकोशन् ब्रह्महन्निति" तदनन्तरवाक्यश्रुतस्य लोकगर्हणस्य "तस्मादिन्द्रोऽबिभेदि"ति तत्पूर्वसंदर्भे श्रुतस्य भयस्य चाङ्गीकृतत्वेन तयोरपि पापफलत्वात् । **तत्प्रदर्शनार्थत्वादिति** । सर्वपाप्मोदयवाक्यस्य या या गतिर्वक्तुं शक्यते, तस्याः सर्वस्या अप्युपलक्षणत्वेन कर्मानधिकारलोकैरित्यर्थः । तत्र रविरिति विशेष्यपदेन गत्यन्तरमपि सूचितम् । रविः खल्वत्यन्तसाक्षात्कारो जीवन्मुक्तः स्वाधिकारावसाने मुक्तो भविष्यतीति **यावदधिकारमित्यधिकरणे** (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. ३२) भाष्यकृद्भिर्वक्ष्यते । ततश्चोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य तस्य **तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरित्यधिकरणे** (ब्र. अ. ४ पा. १ सू. १३) वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वस्य पूर्वाघस्य नाशः उत्तराघस्याऽश्लेषश्चास्तीति तदन्यतरविषयं सर्वपाप्मोदयवाक्यमिति तस्य यथेदं प्रदर्शनार्थं, तथा पूर्वपापानां देवतासु फलनारम्भकत्वरूपस्याप्यर्थस्य प्रदर्शनार्थमिदं भविष्य-

---

एवमेव छान्दोग्यविवरणे भगवत्पादैर्व्याख्यानम् कं जलं पिबतीति कपिः तेनासितं विकसितं कप्यासं, कं पिबतीति कपिः पद्मनालः तत्रास्ते इति कप्यासं, कं जलं पिबतीति कपाः तस्मिन् कपि तस्य सप्तम्यन्तस्यासशब्देनानुकसमासे कप्यासम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दित्ये' 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति। नह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठितस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत। 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा० ७।२४।१) इति 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति च श्रुती भवतः। ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च। 'स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' (छा० १।६।८) इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा। 'स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च' (छा० १।७।६) इत्यक्षिपुरुषस्य। नच परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तम्; 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' (बृ० ४।४।२२) इत्यविशेषश्रुतेः। तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इति। 'य एषोऽन्तरादित्ये' 'य एषोऽन्तरक्षिणि

भामती।

एवैव स्तुतिरिति आदित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येवं प्राप्तम्। अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः, अनित्यं हि कार्यं कारणाधारमिति नानाधारं, नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादधरभावेनावस्थितं तदेव तस्योत्तरस्याधार इति नानाधारं, तस्मादुभयमुक्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते—'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' 'सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते। ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत्॥' नामनिरुक्तेन हि सर्वपाप्मापादानतयाऽस्योदय

वेदान्तकल्पतरुः।

दित्यात्पराञ्चः। नह्यनाधारस्येति भाष्यं व्याचष्टे—अनाधारत्वे चेति। नित्यत्वमिति स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वस्य व्याख्या। कथं नित्यत्वेनाऽनाधारत्वसिद्धिस्तत्राह—अनित्यं हीति। तर्हि तत एवानाधारत्वसिद्धौ किं सर्वगतत्वेनात आह—नित्यमपीति। नित्यमपि असर्वगतं चेत्तन्न भवत्याधाररहितं, यतो यद्वस्तु तस्मान्नित्यादधरभावेनावस्थितं, तदेव तस्य नित्यस्योपरिस्थितस्याधारो भवति। तस्मात्सर्वगतत्वमपि नित्यत्वविशेषणत्वेनानाधारत्वे हेतुर्वक्तव्य इत्यर्थः। सर्वात्मत्वसर्वदुरितविरहयोः रूपवत्त्वादिभ्यः किं बलमत आह—अव्यभिचारिभ्यामिति। न ब्रह्मणोऽन्यत्र तयोः संभव इत्यर्थः। ब्रह्मणि सर्वात्मत्वसंभवमाह—सर्वेति। रूपवत्त्वादेर्ब्रह्मण्यपि संभवाद्व्यभिचारमाह—विकारवदिति। कार्योपहितमित्यर्थः। सर्वदुरितविरहमुदाहृतवाक्येनापि प्रमिमीते—नामेति। पाप्मभ्य इति अपादाने पञ्चमी। ततः सर्वे पाप्मानोऽपादानं यस्योदयस्य तस्य भावस्तत्ता तद्रूपेणोदय उद्गम उच्यत इति। रूपवत्त्वं तादृशेन रूपविशेषेणोपदिश्यत

कल्पतरुपरिमलः।

तीति भावः॥ ननु नह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येतेति भाष्ययोजनार्था, अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुरिति टीका न युक्ता, भाष्ये नित्यत्वाविशेषणादित्याशङ्क्याह—नित्यत्वमिति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वस्य व्याख्येति। अनित्यस्य स्वकारणप्रतिष्ठत्वावश्यंभावेन स्वमहिमप्रतिष्ठत्वायोगात् तेन नित्यत्वमाक्षिप्यत इत्याक्षेप्यनित्यत्वतात्पर्यकं तत्, नत्वनाधारत्वतात्पर्यकम्; अनाधारपदेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति भावः॥ नित्यमपीति। नित्यमसर्वगतं वस्तुतः सिद्धान्ते नास्तीति तर्कितमभिप्रेत्य चेच्छब्दः। सर्वगतत्वं सकलवस्त्वन्वयित्वं, तन्मायायामप्यस्ति साधारणम्, अतो नित्यत्वविशेषणमिति स्पष्टत्वान्नोक्तम्। यदि सर्वगतत्वं ब्रह्मासाधारणं परिपूर्णत्वं, तदा तावदेव हेतुभवनक्षममिति न नित्यत्वविशेषणमपेक्षितम्। स्वमहिमप्रतिष्ठस्येत्येतच्च न नित्यपरतया व्याख्येयं, किंत्वनाधारस्येत्येतद्व्याख्येयपरतया योजनीयम्। तेन भाष्ये स्वे महिम्नीत्युदाहरिष्यमाणा श्रुतिरनाधारत्वपरतया भाष्ये एव विवृता भवति; अन्यथा तया स्वकीये महिमशब्दोक्ते क्वचिद्वस्तुनि प्रतिष्ठितत्वमुच्यत इति प्रकृतविरोधः शङ्क्येत। एवंच स्वमहिमप्रतिष्ठपदप्रतिपादितेनानाधारत्वेनाक्षिप्तं नित्यत्वं कथमनाधारत्वे हेतुरित्यपि शङ्का निरवकाशा भवति। सर्वगतत्वं सकलवस्त्वन्वयित्वमित्येव निरुच्य नित्यत्वविशेषणापेक्षणे तु तत्स्वमहिमप्रतिष्ठपदेन कथंचिल्लभ्यं, न प्रागुक्तक्रमेणाक्षेप्यमित्यन्योन्याश्रयपरिहारो द्रष्टव्यः। टीकायां नित्यत्वस्याश्रयशब्दिति भाष्योदाहृतश्रुत्युक्तस्य हेतुता विवक्षितेति व्याख्याने तु तस्य नाक्षेपो न लक्ष्यते इति न कथंचिदप्यन्योन्याश्रयशङ्का॥ ब्रह्मणि सर्वात्मत्वसंभवमाहेति। अनेनादित्यपुरुषे अक्षिपुरुषे च तत्संभवशङ्का निरस्ता। सा चैवम्—आदित्यपुरुषे पृथिव्यप्यादिदृष्टिविशिष्टऋक्सामगेष्णत्वं मण्डलतदर्चिस्तदभिमानिपुरुषाणा"मादित्यो वा एष एतन्मण्डल"मित्यादिश्रुतौ ऋक्सामयजुरात्मतया वर्णितत्वादुपपन्नम्। आदित्यपुरुषस्यैवाक्षण्यपि संनिहितत्वात्तत्रापि सैव ऋक्सामेत्यादिनोक्तऋक्सामाद्यात्मत्वं तत एवोपपन्नमिति। तत्रायं परिहारो विवक्षितः। ऋक्सामादिरूपत्वं मण्डलादीनां स्तुत्यर्थमुपासनार्थं वोक्तं, ब्रह्मणि तु सर्वोपादाने 'सन् घट' इत्यादिव्यवहारालम्बनं व्यावहारिकप्रमाणगम्यमस्ति सर्वप्रपञ्चादात्म्यमिति। तद्रूपेणोदय इति। आदित्यपुरुषस्य सर्वपाप्मापादानतयोपलक्षित उदय उद्गमनमुच्यत इत्यर्थः। नन्न—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव, न संसारी । कुतः ? तद्धर्मोपदेशात् । तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टाः । तद्यथा—'तस्योदिति नाम' इति श्रावयित्वा तस्यादित्यपुरुषस्य नाम 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति । तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति—'यन्नाम तन्नाम' इति । सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते—'य आत्माऽपहतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इत्यादौ । तथा चाक्षुषे पुरुषे 'सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म' इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति । सा च परमेश्वरस्योपपद्यते, सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवतं ऋक्सामे, वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह—'तस्यर्क्च साम च गेष्णौ' इत्यधिदैवतम् । तथाऽध्यात्ममपि—'यावभूय गेष्णौ तौ गेष्णौ' इति । तच्च सर्वात्मन एवोपपद्यते । 'तद्य इमे वीणायां गायन्त्येनं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः' (छा० १।७।६) इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रह एव घटते; 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छत्त्वं मम

भामती ।

ढ्यते । न चादित्यस्य देवतायाः कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मविरहः प्राग्भवीयधर्माधर्मरूपपाप्मसंभवे सति । नच —एतेषां प्राग्भवीयो धर्म एवास्ति न पाप्मेति—सांप्रतम्; विचाकर्मातिशयसमुदाचारेऽप्यनादिभवपरम्परोपार्जितानां पाप्मनामपि प्रसुप्तानां संभवात् । नच—श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभिमानिनः सर्वपाप्मविरह इति—युक्तं; ब्रह्मविषयत्वेनाप्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः । नच विनिगमनाहेत्वभावः; तत्र तत्र सर्वपाप्मविरहस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात्, तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञानस्य विनिगमनहेतोर्विद्यमानत्वात् । अपिच सार्वात्म्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते; कारणादभेदात्कार्यजातस्य, ब्रह्मणश्च जगत्कारणत्वात् । आदित्यशरीराभिमानिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम् । नच मुख्यार्थसंभवे प्राशस्त्यलक्षणया स्तुत्यर्थता युक्ता । रूपवत्त्वं चास्य परानुग्रहाय कायनिर्माणेन वा, बुद्धिकारतया वा, सर्वस्य कार्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्—तादृशा रूपभेदेनोपदिश्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वरसः' इति । नच ब्रह्मनिर्मितं मायारूपमनुवदच्छास्त्रमशास्त्रं भवति, अपितु तां कुर्वत्, इति नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः । यत्र तु ब्रह्म निरस्तसमस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्रम्—'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इति प्रवर्तते । तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्युपपद्यते । एतेनैव मर्यादाधारभेदादपि व्याख्यातौ । अपिचादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्तर्यामी भेदेनोक्तः, स एवान्तरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भवितुमर्हति ॥ तस्मात्ते धनसनय इति । धनवन्तो विभूतिमन्त इति यावत् । कस्मात्पुनर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटत इत्यत आह—यद्यद्विभूतिमदिति । सर्वात्मकत्वेऽपि भूतिमत्त्वेव परमेश्वरस्वरूपाभिव्यक्तिः, नत्वविद्यातमःपिहितपरमेश्वरस्वरूपे-

वेदान्तकल्पतरुः ।

इत्यन्वयः । ननु हिरण्मयत्वं कथं ? तद्धि शरीरस्यात आह—विकारस्य चेति । नन्वविकारिब्रह्मणो मायामयं रूपं वक्तव्यं, तथाच मिथ्यार्थप्रकाशकतया शास्त्राप्रामाण्यमत आह—नचेति । यथा लोके मायाविदर्शितमायानुवादिवाक्यं प्रमाणमेवं शास्त्रमपि । अप्रामाण्यं तर्हि कदा स्यादत आह—अपीति । मायां मिथ्यावुद्धिं कुर्वदशास्त्रं स्याद्, नतु तां करोति; तस्याः प्रागेव सिद्धत्वादित्यर्थः । विभूतिमत्त्वेवेश्वरावस्थाने सार्वात्म्यविरोधमाशङ्क्याभिव्यक्तिमात्रं तत्र, सत्ता तु सर्वत्रेत्याह—सर्वेति । लोककामेशितृत्वश्रवणाद्देवमनुष्यैरीश्वराणां विनाऽशितुमपि न शक्यमित्यन्तः पारार्थ्य-

कल्पतरुपरिमलः ।

पाप्मापादानकमुद्गमनं प्राक्पाप्मसंबन्धिनो जीवस्यैव संभवतीति नेदं ब्रह्मलिङ्गमिति—चेत्, न; जीवस्यापि नीडात् शकुन्तस्येव पापाद् मुख्यस्योद्गमनस्यासंभवेन नीडादुद्गतः शकुन्तो यथा सर्वात्मना नीडसंबन्धरहितः, एवमयं सर्वात्मना पापसंबन्धरहित इत्येतदर्थलक्षकत्वात् । ततश्चासङ्कुचितसर्वपापराहित्यं क्वचिदपि जीवे न संभवति; "न ह वै सशरीरस्य सतः" इति श्रुत्युक्तरीत्या शरीरे सति कियतोऽपि दुःखस्यावश्यंभावेन तद्धेतुपापसद्भावनियमात् । ननु 'तां कुर्वदि'त्यसंगतं, नहि शब्दः स्वयं मायां करोतीत्याशङ्क्य तां कुर्वदित्यनेनानुवादत्वं विहाय स्वातन्त्र्येण मिथ्याबुद्ध्युत्पादकत्वं विवक्षितमिति व्याचष्टे—मायां मिथ्याबुद्धिं कुर्वदिति । गेष्णौ पर्वणी इति । गानक्रियासाधनपर्वणी इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—'तस्योदिति नामे'त्यादिभिर्वाक्यैरुन्नामविधानतन्निर्वचनतद्वेदनफलसङ्कीर्तनानन्तरं "तस्यर्क् साम च गेष्ण्या"विति ऋक्सामयोः प्रकृतोन्नामकपुरुषगेष्णत्वमभिधाय "तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गातेति" वाक्याभ्यां ऋक्सामयोरुद्गेष्णात्तादेव सामभक्तिविशेषस्योत्कर्मकगानसाधनवाच्युद्गीथशब्दवाच्यत्वं तस्मादेव च हेतोरुद्गीथभक्तिगातृकर्मकगानकर्तृवाच्युद्गातृशब्दवाच्यत्वं चेति श्रूयते । तत्रोन्नामकपुरुषस्य गानकर्मत्वं सामरूपगीतिक्रियाभिव्यङ्ग्यं ऋक्साम्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेजोंशसंभवम्' (१०।४१) इति भगवद्गीतादर्शनात्। लोककामेशितृत्वमपि निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यदुक्तं हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इति, अत्र ब्रूमः—स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम्; 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति स्मरणात्। अपि च यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते, भवति तत्र शास्त्रम्—'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्यादि। सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते—'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' (छा० ३।१४।२) इत्यादिना। तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति। यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इति। अत्रोच्यते—स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति; सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्वोपपत्तेः। ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव । तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तरुपदिश्यते ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति चादित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी; 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (बृ० ३।७।९) इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात्। तत्र हि 'आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद' इति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामी स्पष्टं निर्दिश्यते; स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात्। तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

(८ अधिकरणम्) **आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥**

भामती ।

ध्वविभूतिमत्त्वित्यर्थः। लोककामेशितृत्वमपीति। अत्यन्तपारार्थ्यन्यायेन निरङ्कुशमैश्वर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ।

आकाशस्तल्लिङ्गात्। पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनाद्विवक्षितोपाधिनोऽस्यैवोपासना, नत्वादि

वेदान्तकल्पतरुः ।

न्यायः। सैवर्क् तत् सामेति तच्छब्दैश्चाक्षुषपुरुषपरामर्शः। ऋगादिविषेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। उक्थं शस्त्रविशेषः। तत्साहचर्यात्सामस्तोत्रं ऋगुक्थादन्यच्छस्त्रं ब्रह्म त्रयो वेदाः पृथिव्यग्न्यादित्यात्मके चेत्यादिभाष्यम्। तत्र ऋगभिदैवं पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लभारूपा साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रमआदित्यगतपरकृष्णाख्यातिकृष्णरूपादिकमान्नातमियमेवर्गग्निः सामेत्यादिना। अध्यात्मं च ऋग्वाक्चक्षुः श्रोत्रादिगतशुक्लभालक्षणा तावदुक्ता। साम च प्राणच्छायाममनोऽक्षेस्थकृष्णभारूपमान्नातम्—वागेवर्क् प्राणः सामेत्यादिना। एवमात्मके ऋक्सामे तस्य गेष्ण्यौ पर्वणी ॥ इति सप्तममन्तरधिकरणम् ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

लिङ्गाद् ब्रह्मनिर्णयस्य तुल्यत्वात्पुनरुक्तिमाशङ्क्याह—पूर्वस्मिन्निति। श्रुतिप्राप्तनभसो लिङ्गेन बाधार्थो न्यायोऽधिक

कल्पतरुपरिमलः ।

स्तुतिकर्मत्वं, यथा "तद्यइमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ती"त्यत्र लौकिकपुरुषस्य लौकिकगानकर्मत्वं वैणिकगीयमानलौकिकशब्दसाध्यस्तुतिकर्मत्वम्। एवंचोन्नामकपुरुषस्य स्तुताऋक्साक्षात्साधनं, साम ऋगभिव्यक्तिद्वारा; 'साम्ना स्तुवीतेति' साम्नोऽपि स्तुतिसाधनत्वश्रवणात्। अतः स्तुतौ साध्यायां सामद्वयं सोपानपर्वद्वयवत् क्रमिकमास्त इति गानपर्वत्वमृक्सामयोरिति। ततश्च लौकिकगानविषयराजादिरूपतयेवादित्यपुरुषस्याक्षिपुरुषस्य च ऋक्सामसाध्यस्तुतिविषयाग्नीन्द्रसोमादिरूपतया

---

६. १. असाधारणेनानन्देनान्यत्रासंभावितेन समानाधिकरण्यादाकाशो ब्रह्म इत्यर्थः। वाक्यशेषादाकाशस्य ब्रह्मत्वे दृष्टान्तमाह—आकाश इति। निपातावाकाशस्य नामरूपोपलक्षितसर्वप्रपञ्चनिर्वाहकत्वप्रसिद्ध्यर्थौ। ते नामरूपे यदन्तरा यस्मादन्ये यस्य वा मध्ये स्तः, तन्नामरूपास्पृष्टं ब्रह्मेति वाक्यशेषादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः। 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इत्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम्। यथैवमादावाकाशो ब्रह्म तथा आपीति योजना इति न्यायनिर्णये।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

त्यशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितम् । इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात्तदेवोद्गीथे संपाद्योपास्यत्वेनोप-दिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते । तत्र 'आकाश इति होवाच' इति किं मुख्याकाशपदानुरोधेन 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इतिच 'ज्यायान्' इतिच 'परायणम्' इति च कथंचिद्व्याख्यायतां, उतैतदनुरोधेनाकाशशब्दो भक्त्या परात्मनि व्याख्यायतामिति । तत्र—प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्य-मेव नः । तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥ 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति प्रश्नोत्तरे 'आकाश इति होवाच' इत्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, 'सर्वाणि ह वा' इत्यादीनां तु तद्विशेषणतया गुणत्वात्, 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इति बहून्यप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्यानि । अपि च 'आकाश' इति होवाच इत्युत्तरे प्रथमावगतमाकाशमनुपजातविरोधि, तेन तदनुरक्तायां बुद्धौ यद्यदेव तदेकवाक्यगतमुपनिपतति तत्तज्जघन्य-तया उपसंजातविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानमर्हति । नच क्वचिदाकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति, सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम् । नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादांसि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन

वेदान्तकल्पतरुः ।

इत्यर्थः । इदमुक्तं—न भूताकाश उपास्यत्वेनेति । यद्यप्यस्मिन्ग्रन्थे पूर्वत्र सोपाधिब्रह्मण उपास्तिचिन्ता, अत्र तु तस्योद्गीथे संपत्तिचिन्तेति विशेषप्रदर्शनपरं भाति; तथापि न तथार्थो ग्राह्यः, हिरण्मयवाक्येऽपि तस्मादुद्गीथ इत्युद्गीथसंपत्ते-स्तुल्यत्वात् । तस्मादेतदपि असाधारणधर्मतुल्यमेवानूदितम् । आकाशशब्दो नभःपरः, उत ब्रह्मपर इति रूढिनिरूढ-प्रयोगाभ्यां विशये पूर्वत्राव्यभिचारिलिङ्गादन्यथासिद्धरूपदत्त्वादि नीतम्, इयं तु श्रुतिर्लिङ्गान्तान्यथयितव्येति प्रत्युदाहरण-लक्षणसंगतिः । प्रधानत्वहेतुं व्याचष्टे—अस्येति । तदानुगुण्येनेत्येतद्विवृणोति—सर्वाणीति । प्रथमत्वे हेतुं व्याख्याति—अपिचेति । ननु परबलीयस्त्वन्यायेन प्रथममाकाशं बाध्यताम्, अत आह—एकवाक्यगतमिति । निरपेक्षं परं पूर्वं बाधते, एकवाक्यनिविष्टशब्दानां तु पूर्वानुरोधेनोत्तरार्थप्रतीतिः, तद्विरुद्धार्थसमर्पणे वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । "यदेष आकाश आनन्द" इत्यादौ ब्रह्मण्याकाशशब्दो गौणो दृष्टः, तद्वदिहापि स्यादित्याशङ्क्याह—नच क्वचिदिति । यादांसि

कल्पतरुपरिमलः ।

सार्वात्म्यसिद्धिः । यद्यपि प्रस्तावादिसामभक्त्यवयवरूपे सामगानां पर्वैवेव प्रसिद्धे सान्नामवच्छेदे गेष्ण्याख्या तेषां प्रसिद्धा, औक्थिक्याख्ये सामपर्वलक्षणग्रन्थेऽपि तथैव व्यवहारः; तथापि स्तोत्रसाधनक्रमिकपर्वद्वयत्वसादृश्याद् ऋक्सामयोर्गेष्ण्यह-यत्वारोपः । गेष्ण्यौ शरीरावयवपर्वणी इत्यप्याचक्षते ॥ इति सप्तममन्तरधिकरणम् ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

तस्मादुद्गीथ इत्युद्गीथसंपत्तेस्तुल्यत्वादिति । यद्यपि तस्मादुद्गीथ इत्येतत् पूर्वप्रकृतोन्नामकत्वेन ऋक्सामगे-ष्ण्यत्वेन च हेतुनाऽऽदित्यपुरुषस्योद्गीथ इति नामान्तरविधानार्थं, न तूद्गीथसंपत्त्यर्थं; तत्र 'तस्मादिति' हेतोरनन्वयात्, 'उद्गेष्ण' इति नाम्नि विधातव्ये 'उद्गीथ' इति तद्विधानं देवानां परोक्षप्रियत्वात्, तथैव च छान्दोग्यविवरणे व्याख्यातम् । यन्नाम तन्नामेति नामातिदेशकवाक्यस्योदित्युद्गीथ इति च नामद्वयातिदेशकतया व्याख्यानेन चास्य नामान्तरविधानार्थत्वं स्थिरीकृतम् । पूर्वाधिकरणप्रदर्शितया रीत्योद्गानकर्तुरुद्गातृनामवदुद्गीथभक्तेरुद्गीथनामापि ऋक्सामयोरुन्नामकदेवविषयगान-पर्वत्वे प्रमाणपरतया नीयते चेदपि नेदमुद्गीथं संपत्तिपरम्, आदित्यपुरुषस्योद्गीथे सम्पत्तिस्तु प्राक् 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ-मुपासीत' 'तस्योपव्याख्यान'मित्यादिनोद्गीथोपासनाप्रवणप्रतिज्ञानात्, उत्तरत्राकाशवाक्येऽपि "स एष परोवरीयानुद्गीथ" इत्युद्गीथसंपत्त्यनुवृत्तेः, हिरण्मयवाक्येऽपि "तस्मादेवंविदुद्गाता ब्रूयात् कं ते काममागायानी"त्यक्षण्यादित्यपुरुषोपासनस्यो-द्गातृकर्तृकत्वलिङ्गदर्शनाच्च लभ्यते । तल्लभ्यैव चोद्गीथसंपत्तिः छान्दोग्यविवरणे "य एवं विद्वान् साम गायती"त्यत्र य एवं विद्वानित्यस्य एवमुक्तरूपं देवमुद्गीथं विद्वानिति व्याख्यानेन दर्शिता । इह शारीरकेऽपि 'सैव हि सत्यादय' (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. ३८) इत्यधिकरणे । छान्दोग्ये हि कर्मसंबन्धिन्युद्गीथव्यपाश्रया विद्या विधीयत इति वाक्येऽस्या अन्तरादित्य-विद्यायाः स्वतन्त्रविद्यात्वशङ्कानिराकरणाय कर्माङ्गाश्रितत्वव्यवस्थापनार्थे उद्गीथव्यपाश्रयेत्यनेन सा दर्शिता । तत्र तद-नन्तरम् "इयमेवर्गग्निः सामे"त्यन्तरादित्यविद्योपक्रमवाक्यवद् "य एवं विद्वान् साम गायती"ति तदुपसंहारवाक्यवच्च "तस्यर्क् साम च गेष्ण्यौ तस्मादुद्गीथ" इति तन्मध्यपातिवाक्यमपि ऋक्सामसंबन्धरूपकर्माङ्गाश्रितत्वचिह्नमात्रप्रदर्शकतयो-पन्यस्तं, न तूद्गीथसंपत्त्यर्थत्वेन, अतस्तस्मादुद्गीथ इत्यस्योद्गीथसंपत्त्यर्थत्वोक्तिरयुक्तेति प्रतिभाति; तथापि "तस्मादुद्गीथ" इत्युद्गीथनामविधानादुद्गीथभक्तेरादित्यपुरुषस्य चोद्गीथनामकत्वरूपसाम्यसिद्धौ पूर्वापरसंदर्भपर्यालोचनया चोद्गीथसंपत्तौ हृदि विपरिवर्तमानायां "तस्य भूरिति शिरः एकं हि शिरः एकमेतदक्षर"मित्यादिश्रुतिषु प्रायेणारोप्यांधिष्ठानयोर्यत्किंचित्साम्या-वलम्बनममेददृष्टिविधानमिति श्रुतिशैलीविदामिहाप्युद्गीथनामकत्वसाम्यावलम्बनाभेददृष्टिपर्यन्तार्थिकार्थेऽस्य वाक्यस्य तात्पर्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदमामनन्ति—'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' (छान्दो० १।९।१) इति। तत्र संशयः—किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयत उत भूताकाशमिति; कुतः संशयः, उभयत्र प्रयोगदर्शनात्। भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः। ब्रह्मण्यपि क्वचित्प्रयुज्यमानो दृश्यते। यत्र वाक्यशेषवशाद्साधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म भवति, यथा—'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' (तै० २।७) इति। 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' (छा० ८।१४।१) इति चैवमादौ। अतः संशयः। किं पुनरत्र युक्तं, भूताकाशमिति। कुतः, तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति। नचायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुं; अनेकार्थत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्ब्रह्मणि गौण एव आकाशशब्दो भवितुमर्हति। विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति। नच मुख्यसंभवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति। संभवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणम्। ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिः। नैष दोषः; भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः। विज्ञायते हि—'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः' (तै० २।१) इत्यादि। ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्येते भूताकाशस्यापि। तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—'आकाशस्तल्लिङ्गात्'। आकाशशब्देनेह ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम्। कुतः? तल्लिङ्गात्। परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम्—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्या-

---

भामती।

प्रत्परेण भवितव्यम्, संभवबोभयत्र तुल्यः। नच ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः; अनेकार्थत्वसामान्यात्यत्वात्, भवत्या च ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनोपपत्तेः, लोके चास्य नभसि निरूढतरत्वात्, तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेर्वैपरीत्यानुपपत्तेः। तदानुगुण्येन च 'सर्वाणि ह वा' इत्यादीनि भाष्यकृता स्वयमेव नीतानि। तस्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते—आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणम्। कुतः, तल्लिङ्गात्। तथाहि—

सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः। पौर्वापर्यपरामर्शात्प्रधानत्वेऽपि गौणता॥ यद्यप्याकाश-

वेदान्तकल्पतरुः।

जलचरः। यादांसीति प्रयोगे गङ्गापदाभिधेयस्य वाक्यार्थान्वयसंभवान्मुख्यत्वं, न त्विह नभसो वाक्यार्थान्वयः, आनन्त्याद्ययोगादत आह—संभवश्चेति। मुख्यानुगुण्येन गुणानां नयनस्योक्तत्वादित्यर्थः। अस्तु तर्हि ब्रह्मणि मुख्यः, तत्र वक्तव्यं किं ब्रह्मनभसोर्मुख्यः, उत ब्रह्मण्येवेति। नाद्य इत्याह—अनेकार्थत्वस्येति। नहि द्वितीय इत्याह—भवत्या चेति। ननु नभसि गौणः, ब्रह्मणि रूढः किं न स्यात्तत्राह—तत्पूर्वकत्वाच्चेति। प्रश्नोत्तरयोरेकार्थपर्यवसानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं सूत्रगतलिङ्गशब्दार्थमभिप्रेत्य सिद्धान्तयति—सामानाधिकरण्येनेति। नन्वैकार्थ्येऽपि प्रश्नोत्तरयोः प्रतिवचनस्याकाशशब्दानुरोधात्प्रश्नोऽपि मुख्याकाशपरोऽस्तु, तत्राह—पौर्वापर्येति। प्रश्नोत्तरयोरर्थतः शब्दतश्च पूर्वापरत्वेनानुसंधानादसंजातविरोधप्रश्नानुसारेण चरममुत्तरं नेयमित्यर्थः। अनेन प्रथमत्वहेतोरसिद्धिरुक्ता, प्राधान्यं तूपक्रमविरोधे सत्यकिंचित्करमित्युक्तम्। प्रधानत्वेऽपीति। आकाशपदस्य प्रधानार्थत्वेऽपि गौणता, अपिशब्दाभ्यां नभसः प्रधानत्वमपि

कल्पतरुपरिमलः।

मस्तीति प्रतीयत एवेत्यभिप्रेत्येदं वाक्यमुद्गीथसंपत्तौ प्रमाणतयोपन्यस्तम्। एवमनया प्रणालिकयोद्गीथनामविधानस्यार्थादुद्गीथसंपत्तौ पर्यवसानमभिप्रेत्यैव छान्दोग्यविवरणे "तस्यर्क् साम च गेष्ण्यौ तस्मादुद्गीथ" इति वाक्यमवतारितम्—तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षित्वाऽऽहेति। पूर्वं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतेत्यादिष्वादित्यादीनामिवेत्यर्थः॥ आनन्त्याद्ययोगादिति। शास्त्रबलपक्षोद्भावितान्तवत्त्वदोषापनिनीषयोपन्यस्तमनन्तत्वं चरमश्रुतमपि सकृत् श्रुतमपि लिङ्गं सदपि प्रथमश्रुताभ्यस्ताकाशश्रुत्यपेक्षया बलवत्। तथाभूताया अप्याकाशश्रुतेर्लक्षणासहिष्णुत्वेनान्यथासिद्धत्वादनन्तत्वलिङ्गस्यान्तवति तपने प्रागुद्भावितदोषापनयनान्नाभादित्यनन्तत्वलिङ्गस्यानन्यथासिद्धत्वम्, सर्वकारणत्वादिलिङ्गान्तरापेक्षया प्रथमापेक्षितत्वं च। प्रावल्यातिशयमभिप्रेत्य विषयवाक्ये तेभ्यश्चरमश्रुतस्यापि तस्य प्रथममुपन्यासः। मुख्यानुगुण्येनेति। यथा दाल्भ्यपक्षोद्भावितोऽप्रतिष्ठितत्वदोषापनिनीषया शास्त्रबलेनोपन्यस्तं प्रतिष्ठालिङ्गं स्वर्गलोकवत् प्रतिष्ठान्तरसापेक्षायां पृथिव्यां निरपेक्षमुख्यसंभवदपि स्वर्गलोकापेक्षया पृथिव्याः कथंचित्प्रतिष्ठातिशयमपेक्ष्य मुख्यपृथिवीश्रुत्यानुगुण्येन पृथिव्यां संभवत्प्रतिष्ठात्वरूपतया नीतम्, एवमानन्त्यमपि मुख्याकाशश्रुत्यानुगुण्येन भूता-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

पदं प्रधानार्थं तथापि यत्पृष्टं तदेव प्रतिवक्तव्यम् । न खल्वनुन्मत्त आम्नान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे । तदिह 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति प्रश्नो दृश्यमाननामरूपप्रपञ्चमात्रगतिविषय इति तदनुरोधाच्च एव सर्वस्य लोकस्य गतिः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः । नच भूताकाशः सर्वस्य लोकस्य गतिः; तस्यापि लोकमध्यपातित्वात्, तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः । नच—उत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्टमिति—युक्तम्; प्रश्नस्य प्रथमावगतस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिनोत्तरेण संकोचानुपपत्तेस्तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात् । नच—प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणानवस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न शक्यं नियन्तुमिति—युक्तम्; तन्निमित्तानामज्ञानसंशयविपर्यासानामनवस्थानेऽपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात्, अन्यथोत्तरस्यानालम्बनत्वापत्तेर्वैयधिकरण्यापत्तेर्वा । अपि चोत्तरेऽपि बहुसमञ्जसम् । तथाहि—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति सर्वशब्दः कथंचिदल्पविषयो व्या-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तु पृष्टस्य सर्वकारणस्यैवेत्यर्थः । प्रधानत्वेऽपीत्येतद्व्याचष्टे—**यद्यपीति** । सामानाधिकरण्येनेत्येतद्विभजते—**यत्पृष्टमिति** । अस्तु प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वं, प्रश्नविषयस्तु नभ इति नेत्याह—**तदिहेति** ॥ **यत्तु कश्चिदाह**—दाल्भ्येन स्वर्गलोकः सामप्रतिष्ठेत्युक्ते शाल्यवत्योऽप्रतिष्ठत्वेन तद्व्यपेक्षया पृथिवीलोकः सामाश्रय इत्युक्ते । प्रवाहणस्तु तमन्तवत्त्वेनाद्भुतवत् । तर्ह्यस्य लोकस्य का गतिरिति शाल्यवत्योऽपृच्छत् । तत्र पृथिवीकारणमात्रं पृष्टं, न सर्वलोकगतिः; तस्मात्—**पूर्वापरपरामर्शरहितैः प्राज्ञमानिभिः । कल्पितेयं गतिर्नैषा विदुषामनुरञ्जिका** ॥—इति ॥ तच्छ्रुतिभावानवबोधविजृम्भितम् । **तथा हि**—पृथिवीमात्रकारणस्यापि प्रसिद्धत्वेन प्रश्नवैयर्थ्यात्, अस्येति च सर्वनामश्रुतेः प्रकरणाद्वलीयस्याः सर्वकार्यविषयत्वोपपत्तेः । **यस्तु प्रथमप्रश्ने** दाल्भ्यकृतेऽस्यशब्दः, स पृथिवीपरोऽस्तु; न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति पृथिव्या एव तदुत्तरेऽभिधानात् । **द्वितीये तु** शाल्यवत्यकृते न तथा किंचिदस्ति संकोचकम् । किंचाभिधत्तामयमप्यस्यशब्दः पृथिवीमेव; तथाप्यन्तत्त्वदोषापनिनीषया प्रश्नप्रवृत्तेः पृथिवीमात्रकारणनिरूपणात् तदसिद्धेः काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमितिवदयमस्यशब्दः सर्वकार्यपरः । तथाच पूर्वापरेत्यादिरुपालम्भ उष्ट्रलकुटन्यायमनुसरतीति ॥ पौर्वापर्येणेतच्छ्रोत्तरत्वेन विवृणोति—**न चोत्तरे इति** । यद्यपि कारणविषयप्रश्नः; तथापि तत्र विशेषणतया कार्यमप्युपात्तमिति कार्यमेव पृष्टमित्युक्तम् । कथं न युक्तमत आह—**प्रश्नस्येति** । यथा हि "उच्चैर्ऋचा क्रियत"इत्यत्र विधेयसमर्पकं अप्यृगादिशब्दाः "त्रयो वेदा अजायन्ते"-त्युपक्रमगतमर्थवादस्थमपि वेदशब्दमेकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थमनुरुन्धाना ऋगादिजातिवचनतां मुञ्चन्तो वेदलक्षणार्था इति निर्णीतं **वेदो वा प्रायदर्शना** (जै. अ. ३ पा. ३ सू. २) दित्यत्र, एवमत्राप्येकस्मिन्वाक्ये "अस्य लोकस्य का गतिरिति" सर्वकारणत्वावरुद्धायां बुद्धौ तद्विरुद्धार्थस्य वाक्यैक्यविनाशिनो निवेशायोगादाकाशपदं परमकारणे गौणमित्यर्थः । ननु निर्णीतार्थं उपक्रम उपसंहारमन्वयथेत्, न प्रश्नोपक्रमः; संदिग्धार्थत्वादिति, तत्राह—**नचेति** । प्रश्नः स्वविषये व्यवस्थित एव न चेत् तत्र वक्तव्यं स निर्विषयः, पृथ्वदन्यविषयो वा । **नाद्य** इत्याह—**अनालम्बनत्वेति** । **न द्वितीय** इत्याह—

कल्पतरुपरिमलः ।

काशे पृथिव्यपेक्षया बहुकालवर्तित्वरूपतया नेतव्यमित्याशयः । **तथाहि पृथिवीमात्रकारणस्येति** । नन्वपां कारणस्य तेजसः प्रसिद्धत्वेऽप्यपां का गतिरि'ति प्रश्नो दृश्यते 'अस्य लोकस्य का गति'रिति, दाल्भ्यकृतस्य प्रश्नस्य पृथिवीमात्रकारणविषयत्वं चाभ्युपगम्यते तद्वच्छाल्यवत्यकृतस्यापि तस्य तन्मात्रविषयत्वं किं न स्यादित्यस्वरसादाह—**अस्येति च सर्वनामश्रुतेरिति** । **ननु** सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वस्वाभाव्यादसौ लोकः अयं लोक इत्यनयोः समभिव्याहारे अदइदंशब्दयोः स्वर्गलोकपृथिवीलोकपरत्वस्येव श्रुतिषु सर्वत्र दृष्टत्वाच्चात्रास्येति सर्वनामश्रुतेः पृथिवीमात्रपरत्वेन संकोचो न दोष इत्यस्वरसादाह—**किंचेति** । **ननु**—अस्यशब्दः पृथिवीपर इत्येतावता तन्मात्रकारणं पृष्टं न भवति; येन तद्विरूपणे अन्तवत्त्वदोषो नापनीतः स्यात्, किं तु पृथिवीकारणं पृष्टं भवति तत्कारणत्वं चानन्ते सर्वकारणेऽप्यस्तीति पृथिवीकारणप्रश्नेऽपि तन्निरूपणेनान्तवत्त्वदोषापनयः स्यादेवेत्यनुपपत्त्यभावादस्य लोकस्येत्यस्य दाल्भ्यकृतस्येव शाल्यवत्यकृतस्यापि प्रश्नस्य न सर्वलोकविषयत्वं कल्पनीयमिति—**चेत्, न**; यथा शाल्यवत्यप्रश्नैकरूपस्य दाल्भ्यप्रश्नस्यानन्तवस्तुपरत्वाभावेऽप्यन्तवत्त्वदोषमुद्भावितवान् जैवलिरनन्तं वस्तु पृथिवीकारणं विवक्षतीति निश्चयवतः शाल्यवत्यस्य प्रश्नोयमनन्तवस्तुपर इति कल्प्यते, तथा सर्वकारणत्वाभावे त्रिविधपरिच्छेदराहित्यरूपतदानन्त्यं न स्यादतोऽनन्तं वस्तूपक्षिपता जैवलिना सर्वकारणमेव तदुपक्षिप्तं भवतीत्यपि शाल्यवत्यस्य निश्चयसम्भवेन तदीयप्रश्नोयं तर्किं सर्वकारणमनन्तं वस्त्विति सर्वलोकगतिविषय इत्यपि कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः ॥ **यथाहुश्चैरिति** । "उच्चैर्ऋचा क्रियते" "उपांशु यजुषा" 'उच्चैः साम्नेत्य'त्र विधेयमुच्चैष्ट्वादिकं किमृगादिधर्मो वेदधर्मो वेति संशयः । ऋगादिधर्मत्वे यजुर्वेदगता अपि सपादपद्यन्ध-मन्त्ररूपा ऋच उच्चैष्ट्वधर्माणो भवन्ति, सामवेदगतान्यप्यपादबन्धमन्त्ररूपाणि यजूंष्युपांशुत्वधर्माणि भवन्ति, वेदधर्मत्वे तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काशादेव समुत्पद्यन्ते' । परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् । सत्यं, दर्शितम् । तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं, सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा 'आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' इति ब्रह्मलिङ्गं 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' इतिच ज्यायस्त्वपरायणत्वे । ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातम्—'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' (छा० ३।१४।३) इति । तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रुतिश्च—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम्' (बृ० ३।९।२८) इति । अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वा, अनन्तं

भामती ।

स्येयः । एवमेवकारोऽप्यसमञ्जसः । न खल्वपामाकाश एव कारणमपि तु तेजोऽपि । एवमन्यस्यापि नाकाशमेव कारणम्, अपि तु पावकपायसी अपि, मूलकारणविवक्षायां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम् । असमञ्जसं तु भूताकाशे । एवं सर्वेषां भूतानां लयो ब्रह्मण्येव । एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव । परमयनं ब्रह्मैव । तस्मात्सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नेनोपक्रमात्, उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शात्, पृष्टायाश्च गतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणोपसंहारात्, भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इतिवद्वरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु । एतावता हि बहु समञ्जसं स्यात् । नचाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किंतु पृष्टार्थत्वादुत्तरस्य, लोकसामान्यगतेश्च पृष्टत्वात्, 'परायणम्' इति च तस्यैवोपसंहाराद्ब्रह्मैव प्रधानम् । तथाच तदर्थं सत् आकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मैव प्रधानमाकाशपदेनेहोपात्तत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति सिद्धम् । अपिच अस्यैवोपक्रमे 'अन्तवदिव ते साम' इति । अन्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्येति । न चाकाशशब्दो गौणोऽपि विलम्बितप्रतिपत्तिः; तत्र तत्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यायस्य च प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत्प्रतिपत्तेरविलम्बनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यं

वेदान्तकल्पतरुः ।

वैयधिकरण्येति । एवं तावत्प्रश्नप्रतिवचनवाक्यसामर्थ्यं तल्लिङ्गादिति सौत्रहेतुवचनार्थं इति व्याख्याय वाक्यशेषस्य लिङ्गपरतया व्याख्यान्तरमाह—अपिचेत्यादिना ॥ सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नोपक्रमादिति । उत्तरे—सर्वाणीति दर्शनात् प्रश्नस्थः षष्ठ्यन्तलोकशब्दोऽस्येति सर्वनामसहपठितो व्याख्याय निर्दिष्ट इति । इदंच प्रश्नस्य सर्वकारणविषये लिङ्गम्, इतरथा ह्युत्तरे पृथिव्याकाशात् समुत्पद्यत इति स्यात्तन्मात्रकारणस्य पृष्टत्वादिति । ननु साम्ये विरोधिनां भूयसामनुग्रहो न्याय्यः, इह तु प्रधानमाकाशशब्दार्थो नाप्रधानैर्भूयोभिरपि बाध्येत । यदाह कश्चित्—त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति राद्धान्तयन्ति ये । शेषिबाधे न तैर्दृष्टमात्मार्थे पृथिवीमिति ॥ इति, तत्राह—नचाकाशस्य प्राधान्येमिति । ननु शेष्यर्थत्वादाकाशपदं प्रधानार्थमत आह—तथाचेति । उपक्रान्तं प्रधानं ब्रह्म विशिष्यन्नाकाशशब्दः प्रधानार्थो नतु यगनमभिदधदित्यर्थः । अपि चेति भाष्योक्तान्तवत्त्वप्रतिपादिकां श्रुतिमाह—अन्तवदिति । आस्तां

कल्पतरुपरिमलः ।

ऋग्वेदेन यत् क्रियते विधीयते कर्म, तदुच्चैष्टुप्धर्मकमित्येवमादिप्रकारेणोच्चैष्टुप्दिकं तत्तद्वेदविषयकर्मधर्मतां प्राप्य तदङ्गेषु मन्त्रेष्ववतरतीति । विशेषसूत्रे प्रायपदं प्राधान्यपरम् । अपि चास्यैवोपक्रम इत्यादिः शालावत्यस्येतीत्यन्तष्टीकाग्रन्थोऽनन्वित इव भातीत्याशङ्क्यान्तवत्त्वदोषप्रदर्शनार्थश्रुतिनिवेशनपूर्वकं भाष्यप्रतीकग्रहणं तदित्याह—अपिचेति भाष्योक्तेति । अस्यैवोपक्रम इत्येतदपि भाष्य एव विवक्षितांशनिवेशनार्थम् । यद्यप्यनन्तत्वमाम्नानतश्चरमश्रुतं; तथापि शालावत्यपक्षे अन्तवत्त्वदोषोद्भावनेन जैवलिः स्वयमनन्तं किंचिद्विवक्षतीत्येवमुपक्रम एवावगतमिति तात्पर्यम् । यत्तु—प्रतिष्ठात्ववदनन्तत्वमपि यथाकथंचिच्चेतव्यम्—इति । तन्न; प्रतिष्ठात्वस्यापि यथाकथंचिच्चयनाभावात् । प्रतिष्ठात्वं ह्यत्र नोपलीढ्यत्वम्; "इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ती"तिवत्"दमुतः प्रदानं मनुष्या उपजीवन्ती"त्यपि ध्रुवत्वेन स्वर्गपृथिव्योः परस्परमुपजीव्योपजीवकभावस्य तुल्यतया स्वर्गो न प्रतिष्ठा पृथिवी प्रतिष्ठेति व्यवस्थितोक्त्ययोगात्, किं तु विश्वत्वमिह प्रतिष्ठाशब्दार्थः । तत्तु ज्योतिश्चक्रान्तर्गतत्वेन भ्रमति स्वर्गे नास्ति, अस्ति तु पृथिव्यां पृथिवी प्रतिष्ठितेति श्रुत्यन्तरात्, आर्यभटाद्यभिमतभूभ्रमणादिवादानां श्रुतिन्यायविरोधेन हेयत्वात् । किंच आनन्त्यादिगुणकाकाशप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन् महावाक्ये मध्यगतं पृथिवीप्रतिष्ठात्ववर्णनं यथाकथंचिच्चीयतां नाम, न तावता तद्वदानन्त्यमपि नयनमर्हति; न ह्यग्निहोत्रत्वत्वेन पयसो विधानार्थे महावाक्ये मध्ये श्रुतं चर्तिलग्नपीषुकयवागूविधानं सार्थवादं विधिसरूपार्थवादत्वेन नीतमिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंचिद्वक्तुकामेन जैवलिना आकाशः परिगृहीतः, तं चाकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति—'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' (छा० १।९।२ इति।) तच्चानन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम्। यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिवलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति, अत्र ब्रूमः—प्रथमतरं प्रतीतमपि सत् वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते। दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः—'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादौ। तथाऽऽकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते—'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः' (ऋ० सं० १।१६४।३९) 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता' (तै० ३।६) 'ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म' (छा० ४।१०।५) 'खं पुराणम्' (बृ०५।१) इति चैवमादौ। वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा। 'अग्निरधीतेऽनुवाकम्' इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते। तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥ इत्यष्टममाकाशाधिकरणम् ॥

(९ अधिकरणम्) **अत एव प्राणः ॥ २३ ॥**

उद्गीथे—'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इत्युपक्रम्य श्रूयते—'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' (छा० १।११।४,५) इति। तत्र संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ।

भामती।

वैदिकं निदर्शितं भाष्यकृता। तत्रैव च प्रथमावगतानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं शक्यम्। यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह—वाक्योपक्रमेऽपीति ॥ २२ ॥ इत्यष्टममाकाशाधिकरणम् ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ उद्गीथे—'या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इत्युपक्रम्य श्रूयते—'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच' उषस्त्यश्चाक्रायणः। उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युक्तमित्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृता। प्रस्ताव इति साम्नो भक्तिविशेषः। तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता। अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि च वायुविकारे

वेदान्तकल्पतरुः।

प्रश्नोपक्रमानुरोधः, प्रतिवचनेऽपि वाक्यशेषगतोऽनन्ययासिद्धब्रह्मलिङ्गादाकाशपदं गौणार्थमिति भाष्यार्थमाह—तत्रैव चेति। "उद्गीथे कुशलास्त्रयः शालावत्यदाल्भ्यजैवलयः कथमारेभिरे। शाल्यवत्यो दाल्भ्यं पप्रच्छ का साम्नो गतिः, कारणमिति, इतर आह स्वर इति। स्वरस्य प्राणः, प्राणस्यान्नम्, अन्नस्यापः, अपां का गतिरित्यसौ लोक इति पृष्टेस्तत अगतेरिति" दाल्भ्ये प्रत्युक्तवति स्वर्गस्यापि मनुष्यकृतयज्ञाद्यधीनस्थितिकत्वादप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य सामेत्युक्त्वा अयं लोकः स्वर्गस्य गतिरिति शाल्यवत्यः प्रतिजज्ञे। तं राजा जैवलिराह 'अन्तवद्वै किल ते शालावत्य साम कारणमिति' 'तर्ह्यस्य लोकस्य का गतिरिति' पृष्टो राजा 'आकाश' इति होवाच। ज्यायान्महत्तरः, परमयनमाश्रयः परायणं परोवरेभ्यः स्वरादिभ्योऽतिशयेन वरः परोवरीयान्। स चाकाश उद्गीथे संपाद्योपास्यत्वादुद्गीथः ॥ इति अष्टममाकाशाधिकरणम् ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

अतिदेशत्वात्सैव सङ्गतिः। अथ वा अनन्तवस्तुपरत्वादुपक्रमोपसंहारयोरस्त्वाकाशवाक्यं ब्रह्मपरम्, अत्र तु ब्रह्मसाधारणधर्मपरोपक्रमोपसंहारादर्शनान्न ब्रह्मपरेति सङ्गतिः। अथवा आकाशवाक्यानन्तर्यात्प्राणवाक्यस्येति सङ्गतयः। विषयप्रदर्शकभाष्य उद्गीथ इत्युक्तं तदुद्गीथप्रकरणे प्रासङ्गिकं प्रस्तावोपासनमिति कथयितुमित्याह—उद्गीथेति। पुरस्ताद्धि "परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्व" इत्युक्तं, "परस्ताच्चातः शैक्ष उद्गीथ" इति, अतः प्रस्तववाक्यं यद्यपि विषयः, तथापि प्रक-

कल्पतरुपरिमलः।

पयोविधानमपि तथा नीयते। अनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गादिति अनन्तत्वस्यानन्यथासिद्धिर्दर्शिता। सर्वाणि ह वेत्यादिवाक्येनाकाशः परायणमाकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति वाक्याभ्यां च प्रदर्शितम्। सकलक्रियोत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वं मूलकारणान्तरव्यवच्छेदकेनावधारणेन लम्भितमुपादानाद्यधिकर्तृराहित्यं चानन्त्यान्तर्गतवस्तुपरिच्छेदराहित्योपपादकत्वेनानन्यथासिद्धम्। परोवरीयस्त्वमपि परोवरीयसो ह लोकान् जयतीत्यादिवाक्योक्तस्वानुगुणफलवत्त्वादनन्यथासिद्धम् ॥ इत्यष्टममाकाशाधिकरणम् ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

च दर्शनात्संशयः—किमयं ब्रह्मवचनः, उत वायुविकारवचन इति । तत्र अतएव ब्रह्मलिङ्गदेव प्राणोऽपि ब्रह्मैव, न वायुविकार इति युक्तम् । यद्येवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणान्तरस्यारम्भार्थः । तत्रोच्यते—अर्थे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे । मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः ॥ ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वं, आकाशस्य वा वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रति नागमारते मानान्तरं प्रमवति । तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया यत्रार्थे समञ्जस आगमः स एवार्थस्तत्र गृह्यते, त्यज्यते चेतरः । इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्येते, आहो वायुविकारं प्रतीति विशये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरानुग्रहलब्धसामर्थ्याया बलात्संवेशनोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपिचात्रोद्गीथप्रतिहारयोः सामभक्त्योर्ब्रह्मणोऽन्ये आदित्यश्चाक्षं च देवते अभिहिते कार्यकारणसंघातरूपे, तत्साहचर्याच्चाणोऽपि

वेदान्तकल्पतरुः ।

रणशुद्ध्यर्थमुद्गीथग्रहणमित्यर्थः । श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—ब्रह्मणो वेति । नह्याकाशाद्वायूदयः प्रत्यक्षादियोग्यः, अतो वाक्यशेषाद्यक्तो ब्रह्मनिर्णयः । उत्तरार्धं विवृणोति—इह त्वित्यादिना । इह सर्वाणि ह वेति वाक्ये इत्यर्थः । भोगप्रत्यासत्तेरिन्द्रियाणां भूतसारत्वं ततः प्रधानेन सर्वभूतलक्षणया भूतोत्पत्तिलयौ वायाविति प्रत्यक्षानुगृहीतया श्रुत्योक्तं तस्याः संवादलब्धबलया बलात्सर्वाणीति वाक्यं वायुविकारपरं व्याख्येयमिति । "कतमा देवतोद्गीथमन्वायत्तेत्यादित्य इति होवाच कतमा प्रतिहारमित्यन्नमिति" देवते अभिहिते । कार्यकारणसंघातरूपे इति । शरीरिण्यावित्यर्थः । अन्नमपि तदभिमानिदेवता । स्वत एव निश्चायकत्वात्स्वविषयज्ञानोत्पादे मानान्तरं नापेक्षते, विश्वयपूर्वकत्वाद्व्यवहारस्य स्वविषयव्यवहारे नापेक्षते, असंवादिनो वाक्यस्य स्वविषये नादार्ढ्यं रूप इव चक्षुषः संवादिनो न दार्ढ्यं चक्षुष इव द्रव्ये त्वकसंवादिन इति येन प्रमाणानां संवादविसंवादावप्रयोजकौ तेन । यदा वै पुरुष इति वाक्यादिन्द्रियमात्रस्य सुप्तिसमये वायुविकारे संवेशनोद्गमने भवेताम्, नत्वेतावता सर्वभूतोत्पत्तिलयौ तदाश्रयौ योजयितुं शक्यौ; तयोस्तत्र वाक्ये प्रतीत्यभावात् ।

कल्पतरुपरिमलः ।

सर्वाणीति वाक्यमिति । ननु—प्रत्यक्षानुग्रहनियमितार्थश्रुत्यन्तरसंवादेनेदं वाक्यं वायुविकारपरमित्यतदयुक्तम्; प्रत्युदाहरणसंगत्ययोगात्, वायुविकारस्य सर्वभूतसंवेशनोद्गमनहेतुत्वसंभवे हि तद्वारा तत्कारणस्य भूताकाशस्यापि तत्संभवतीति पूर्वाधिकरणोक्तस्तत्र तदसंभवः प्रत्युद्धृतः स्यात्; अवधारणोपबृंहितं तत्तत्र न संभवतीति चेद्, वायुविकारेऽपि तुल्यम्; इहापि प्राणादेवेत्यवधारणश्रवणात्—इति चेत्, उच्यते; इह सर्वाणि भूतानीति शब्दः प्राणिवर्गपरः । भूतशब्दस्य महाभूतेषु प्राणिषु च रूढ्यविशेषेऽप्यत्र केषां ग्रहणं कार्यमिति विशये आदित्यान्नवाक्ययोः सर्वाणि भूतानीत्यस्य गातृत्वाभ्यवहर्तृत्वलिङ्गेन प्राणिपरतया तत्प्रायपाठस्य निर्णायकस्य सत्त्वात् । तेषां च सर्वेषामपि प्राणे स्वापप्रबोधयोरुत्पत्तिलयौ दैनंदिनौ श्रुत्यन्तरे तद्भोगसाधनेन्द्रियलयोत्पत्तिकथनद्वारोपलक्षितावित्याप्यर्थतया स्वीकार्यौ । अवधारणं त्वाकाशवाक्ये मूलकारणान्तरस्येवात्रावान्तरकारणान्तरस्य व्यवच्छेदकं स्यात्, प्राणवायुं विनान्यस्य कस्यचिदिन्द्रियसंवेशनोद्गमनाधारापादानभूतस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याभावात् । अयोगव्यवच्छेदकं वा; सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्तीत्यन्नवाक्यशेषगतायोगव्यवच्छेदकात्रधारणप्रायपाठात् । नह्योदनमेवाभ्यवहरन्तः प्राणिनो जीवन्ति; व्यञ्जनादीनामप्यभ्यवहारात् । इहान्नशब्दो ह्योदनपरो, नतु अदनीयमात्रवाची; योगतो रूढेः प्राबल्याद्, "भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमि"ति कोशकारवचनेन "अन्नेन व्यञ्जन"मिति पाणिनिव्यवहारेण चान्नशब्दस्यौदने रूढ्यवगमात् । नच—सर्वप्राणिनामोदनाभ्यवहारायोगव्यवच्छेदोऽपि नास्ति, वृक्षादिष्वभावादिति—वाच्यम्; अत्र सर्वाणि भूतानीत्यस्योदनाभ्यवहारयोग्यप्राणिपरत्वेन संकोचोपपत्तेः, 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ती'ति पूर्ववाक्ये तस्य गातृत्वयोग्यप्राणिषु संकोचदर्शनात्, आकाशवाक्ये त्वेवंभूतप्रायपाठाभावाद् भूतशब्दः कार्यसामान्यपरो वाक्यविकरणन्यायात् । अवधारणं चान्ययोगव्यवच्छेदकम्; तस्य तत्रैव स्वारस्यादिति विशेष इति पूर्वपक्ष्याशयः । अन्नमपि तदभिमानिदेवतेति । ननु—इहान्नमोदन एव, नतु तदभिमानिदेवता; प्राणिभक्ष्यत्वोक्तेः । भाष्यविरुद्धं चान्नशब्दस्य देवतापरत्वमङ्गीकृत्यान्नादित्यदेवताप्रायपाठात् प्राणशब्दस्य देवतापरत्वसमर्थनम् । भाष्ये हि—प्रसिद्ध्यतिशयप्रत्यक्षानुग्रहाभ्यां पूर्वपक्षः कृतः । नच प्राणशब्दस्य ब्रह्मापेक्षया देवतायां प्रसिद्ध्यतिशयोऽस्ति; तस्यां रूढेरभावाद्, निरूढेर्ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वात्, नच तस्यामचेतने वायुविकार इव सर्वभूतसंवेशनोद्गमनसमर्थने प्रत्यक्षानुग्रहोऽस्ति; तस्या एव शास्त्रैकगम्यत्वात्, तस्माद्यथाभाष्यम् अन्नादित्यरूपाऽब्रह्मप्रायपाठात् प्राणोऽप्यब्रह्मेत्येव पूर्वपक्षः कर्तुं युक्तः । तथासति निरस्तोऽप्ययमर्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

कार्यकारणसंघातरूप एव देवता भवितुमर्हति । निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्तः । तस्माद्वायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—**पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् । अपौरुषेये वाक्ये तत्संगतिः किं करिष्यति ॥** नो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते; तस्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वत एव निश्चायकत्वात्, निश्चयपूर्वकत्वाद्व्यवहारप्रवृत्तेः । तस्मादसंवादिनो वा चक्षुष इव रूपे त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्ये नादार्ढ्यं वा दार्ढ्यं वा । तेन स्वामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे प्राणे, सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्याप्रतीयेते । प्रतीतौ वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेच्च वायुविकारः । 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । नचास्मिन्वायुविकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्येते । नच मानान्तरसिद्धसंवादेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदार्ढ्यात्सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथंचिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति; स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृढस्य मानान्तरानुपयोगात् । नचास्य तेनैकवाक्यता; एकवाक्यतायां वा तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्ववयुत्यवादेनापि घटिष्यते, एकं

वेदान्तकल्पतरुः ।

अथ पुनरिन्द्रियसारत्वात्सर्वभूतलक्षणां, तत्राह **प्रतीतौ वेति । ननु** कथं ब्रह्मैव भवेद्यावता सुप्तौ वायुविकारे लयः प्रमाणान्तरसिद्धः, तत्राह—**नचेति** । इन्द्रियमात्रलयः प्रमाणान्तरदृष्टो, न भूतलयस्तेनाकाशवाक्यवद् 'यदा वै' इति वाक्येऽपि यदि सर्वभूतलयः प्रतीयेत, तर्हि वाक्यशेषाद् ब्रह्मनिर्णय इत्यर्थः । एवं तावत्स्वापवाक्यस्य भूतलयपरत्वमाश्रित्य तदनुसारेण सर्वाणि ह वेति वाक्यं वायुविकारे सर्वभूतलयं वक्तीति शङ्का निरस्ता । इदानीं तस्य यथाश्रुतेन्द्रियलयमात्रपरत्वमाश्रित्य तदनुरोधेनेदमपीन्द्रियपरत्वे व्याख्यायताम्, तथाच न ब्रह्मलिङ्गसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**नच मानान्तरेति** । सर्वभूतसंवेशनस्य वाय्वाश्रयत्वयोजनायामुक्तं दूषणमिन्द्रियमात्रलयपरत्वयोजनायामपि संचारयति—**स्वतःसिद्धेति । ननु** वाक्ये भेदमभ्युपेत्य संवादिवाक्यबलादितरसङ्कोचं न वदामोऽपि त्वेकवाक्यतामत आह—**नचास्येति** । 'यदा वै पुरुष' इत्यस्य संवर्गविद्यागतत्वात् सर्वाणि ह वेत्यस्योद्गीथविद्यागतत्वादित्यर्थः । अभ्युपेत्याह—**एकवाक्यतायां वेति । नन्वेकवाक्यत्वे** कुतो विनिगमना यतस्तद् ब्रह्मपरं, न पुनरिदमिन्द्रियमात्रलयपरमित्यत आह—**इन्द्रियेति । अवयुत्यवादः**—एकदेशस्य विभज्य कथनम् । सर्वोत्पत्तिलयौ हि सर्वाणि ह वेत्यत्र प्रतीतौ । तत्रत्यसर्वशब्दानुरोधेन इन्द्रियमात्रोत्पत्तिलयकथनमेकदेशानुवादत्वेन घटिष्यते ॥ एकं वृणीत इत्यादावार्षेयवरणे सर्वत्रापूर्वत्वाद्विधिमाशङ्क्य वर्तमानापदेशत्वा-

कल्पतरुपरिमलः ।

इत्यादिटीकोक्तप्रकारेण प्रायपाठस्य मूलयुक्त्युपोद्बलनमात्रार्थत्वं न वक्तव्यम् । ईक्षत्यधिकरणे (ब्र. सू. अ. १ पा. १ सू. ५) गौणतापादकः प्रायपाठो निरस्तः । अयं तु प्राणशब्दस्य मुख्यार्थत्वोपपादकः प्रबलः । आनन्दमयमुख्यार्थत्वोपपादकान्नमयादिब्रह्मप्रायपाठवदित्यधिकशङ्कावकाशसत्त्वादिति—**चेत्, सत्यम्;** टीकाकाराणामाचार्याणां च प्राणो वायुविकार इत्येव पूर्वपक्षोऽभिमतः । अतएव तेषां सन्देहटीकादिषु वायुविकारशब्देनैव व्यवहारः । तत्र यथाकाशवाक्य इव ब्रह्मासाधारणधर्मोपक्रमोपसंहाराभावेऽपि प्राणवायुव्यावर्तकदेवताशब्दोक्तचेतनोपक्रमोपसंहारौ स्तः, तदनुसारेणान्नशब्दोऽपि तदभिमानिदेवतापर इति कश्चित् शङ्कते, तदाऽन्नादित्यदेवताप्रायपाठात् प्राणशब्दोऽपि प्राणदेवतापरोऽस्तु; प्रत्यक्षानुगृहीतश्रुत्यन्तरसंवादलब्धसर्वभूतसंवेशनोद्गमनहेतुभावस्य प्राणवायुधर्मस्य तदभेदोपचारेण तदभेदाध्यासेन वा तदभिमानिदेवतायां व्यपदेश इत्युपपत्तेः, अन्नधर्मस्यापि तदभिमानिदेवतायां तथैवोपपादनीयत्वादिति टीकाकारैः कक्ष्यान्तरं दर्शितमिति तत्रत्यशङ्कापरिहारोभयोपपादनार्थमियम् अन्नशब्दस्य देवतापरत्वोक्तिः ॥ **इन्द्रियमात्रलयः प्रमाणान्तरदृष्टो न भूतलय इति** । भूतशब्दः प्रायपाठात् 'विशये प्रायदर्शनात्' (जै. सू. अ. २ पा. ३ सू. १६) इति प्राणिवर्गपर इति भाष्ये यदा तु भूतश्रुतिर्महाभूतविषयेत्यतः प्राचीनग्रन्थेन दर्शितम् । यदा त्विदानीं तु प्राणशब्देन मुख्यार्थतया स्मारितो वायुस्तद्वर्यमहाभूतरूढिमुन्मेषयति, तेन महाभूतपर इति दर्शितम् । द्वितीयपक्षे स्पष्टोऽर्थः । प्रथमपक्षे त्वयमर्थः । शरीरेन्द्रियसंपिण्डितश्चेतनो हि प्राणी, तत्रेन्द्रियाणां चेतनस्य च व्यापाराभावेन स्वापकाले तल्लयसद्भावेऽपि शरीरलयाभावान्न सर्वात्मना भूतलय इति । एवंचात्र सर्वशब्दः 'सर्वः पटो रक्तः' 'सर्वं वनं पुष्पितं' 'सर्वा पृथिवी वित्तस्य पूर्णा स्या'दित्यादाविवावयवकार्त्स्न्यपरः । **सर्वत्राप्यपूर्वत्वादिति । ननु**—'आर्षेयं वृणीत' इत्युत्पत्तिवाक्यावगतमेकत्वम् । तच 'चमसाध्वर्यून् वृणीत' इत्युत्पत्तिवाक्यावगतं बहुत्वमिवोत्पाद्यगतत्वाद्विवक्षितम्, अतस्तदपूर्वं न भवति । द्वित्रित्वे त्वपूर्वत्वेऽपि विधातुमशक्ये; उत्पत्तिशिष्टैकत्वविरोधादिति—**चेन्न;** अपूर्वार्थविषयत्वात् "न चतुरो वृणीते" इत्यादिलाघवमूलस्तुतिसमभिव्याहाराच्च वाक्यवैयर्थ्यपरिहारार्थमुत्पत्तिशिष्टमपि विभक्तितः प्रतीतं संख्याविशेषाविवक्षायानेक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः' (छा० ६।८।२) 'प्राणस्य प्राणम्' (बृ० ४।४।१८) इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोः, अतः इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः। किं पुनरत्र युक्तम्? वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम्। तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम। ननु पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम्। इहापि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते। न; मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात्। एवं ह्याम्नायते—'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः' 'स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते' (श० ब्रा० १०।३।३।६) इति। प्रत्यक्षं चैतत्—स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रबोधकाले च, पुनः प्रादुर्भवन्तीति। इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः। अपिचादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते। नच तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति, तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह—'अत एव प्राणः' इति। 'तल्लिङ्गात्' इति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम्। अतएव तल्लिङ्गात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति। प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसंबन्धः श्रूयते—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' (छा० १।११।५) इति। प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः। ननूक्तं—मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं, स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति। अत्रोच्यते—स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूतानाम्। इह तु सेन्द्रियाणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भूतानां; 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति श्रुतेः। यदापि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते, तदापि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धम्। ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः—"यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति" (कौ० ३।३) इति। तत्रापि तल्लिङ्गात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव। यत्पुनरुक्तमन्नादित्यसंनिधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति, तदयुक्तम्; वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां संनिधानस्याकिंचित्करत्वात्। यत्पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं, तदाकाश-

भामती।

वृणीते द्वौ वृणीते इतिवत्, ननु सर्वशब्दार्थः संकोचमर्हति। तस्मात्प्रस्तावभक्तिं प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्ट्योपासीत, न वायुविकारदृष्ट्येति सिद्धम्। तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं भवतीति। वाक्यशेषबलेनेति।

वेदान्तकल्पतरुः।

द्विधिः कल्प्यः। सर्वत्र च तत्कल्पने सकृच्छ्रुतस्य 'न चतुरो वृणीत' इत्यायर्थवादस्य प्रतिविध्यावृत्तिः स्यात्, सा मा भूदित्येकत्र विधिकल्पना। तत्रापि त्रीन् वृणीत इत्यत्रैव। तथा सति हि शते पञ्चाशदितिवद् द्वौ वृणीत इत्यायन्तर्भावादनुवादः स्यादिति सिद्धे (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ४३) राद्धान्ततमेवमत्रापीत्यर्थः। चिन्ताप्रयोजनमाह—तस्मादिति। भाष्ये—वाक्यशेषशब्दः एकवाक्यत्वपरः। इहहि स्ववाक्ये ब्रह्मलिङ्गं दृश्यते, अन्नादित्यसंनिधानं वाक्यान्तरसापेक्षमतः स्ववाक्यस्थलिङ्गं प्रबलमिति भाष्यार्थमाह—वाक्यादिति। वाक्यस्य संनिधानादेः प्राबल्यं निरूप्यत इति न भ्रमितव्यम्;

कल्पतरुपरिमलः।

वचनमुत्सर्गत इति शाब्दिकमर्यादयैकवचनप्रतीतत्वेनाविवक्षिततया नेतुं शक्यम्। एकत्वमुपमृद्य प्रातिपदिकार्थयोर्विधाने सति ताभ्यां बाधितस्यैकत्वस्याप्राप्त्या तत्प्राप्त्यर्थमेकत्वस्यापि विधानमित्युपपत्तेः। प्रतिविध्यावृत्तिः स्यादिति। आद्ययोर्विध्योः स्तुत्याकाङ्क्षायां "या तेऽग्ने अयाशया रजाशये"ति मन्त्रयोर्विशेष्याद्याकाङ्क्षया "तनूर्वर्षिष्ठे"त्यादेरिव चतुरादिसंख्यानिर्वृत्तिप्रयुक्तलघवमूलस्तुतेः अच्छिद्रेणेत्यादिवाक्यशेषस्य पवनक्रियान्वयाविशेषेणेव न्यूनसंख्याविध्यन्वयाविशेषेण चावृत्तिः स्यात्। सा चैकत्र विधिकल्पनेनावृत्तिसंभवे न युक्तेति भावः। इदमुपलक्षणम्—एकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदो न युक्त इत्यस्यापि॥ भाष्ये—वाक्यशेषेणेत्यस्य ब्रह्मलिङ्गाम्नानस्थलनिर्देशमात्रार्थत्वेन प्रतीयमानस्य स्ववाक्यगतत्वेन लिङ्गप्राबल्यार्थतया किमिति टीकाकृता व्याख्यानं कृतं? लिङ्गस्य संनिधानतः स्वत एव प्राबल्यसत्त्वादित्याशङ्क्याह—अन्नादित्यसंनिधानमिति। अन्नादित्यरूपाऽब्रह्मप्रायपाठः प्राणश्रुतिमुख्यतोपपादकतया श्रुत्यनुग्राहकत्वात् सदीक्षणगौणतापादकगौणेक्षणप्रायपाठतो मुख्यत्रितयलङ्घनापादकपुच्छशब्दोक्तावयवप्रायपाठतश्च प्रबलः। ततश्च प्रायपाठादब्रह्म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दस्येव प्रतिविधेयम् । तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् ॥ अत्र केचिदुदाहरन्ति—'प्राणस्य प्राणम्' 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' इति च । तदयुक्तम्; शब्दभेदात्प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः । यथा पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टः, अन्यः प्रथमानिर्दिष्टः, पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् 'प्राणस्य प्राणम्' इति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राण इति निश्चीयते । नहि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणी निर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे—'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति, तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत् । अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम् । प्रस्तावदेवतायां तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥ २३ ॥ इति नवमं प्राणाधिकरणम् ।

(१० अधिकरणम्) **ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥**

भामती ।

वाक्यात्संनिधानं दुर्बलमित्यर्थः । उदाहरणान्तरं तु निगदव्याख्यातेन भाष्येण दूषितम् ॥ २३ ॥ इति नवमं प्राणाधिकरणम् ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

अत्र ब्रह्मवाचिपदाभावेन वाक्यत्वाभावात् । 'कतमा सा देवतेति' चेतनवाचिदेवताशब्दोपक्रमात् सैषा देवतेत्युपसंहारात्र चेतनपरं वाक्यं न वायुविकारपरम् । अथ प्राणाभिमानिनी देवता लक्ष्येत, तर्हि तवापि समः श्रुतित्यागः, मम तु वाक्यशेषः साक्षीत्यभ्युच्चयः ॥ चाक्रायणः किल ऋषिर्धनाय राज्ञो यज्ञमभिगम्य ज्ञात्वैवमात्मनः प्रकटयितुकामः प्रस्तोतारमुवाच हे प्रस्तोतः, या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् मम विदुषः संनिधौ प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । स भीतः पप्रच्छ कतमा सेति, प्रत्युक्तिः प्राण इति । प्राणमभिलक्ष्य संविशन्ति लयकाले, उत्पत्तिकाले उज्जिहते उद्गच्छन्ति । इति नवमं प्राणाधिकरणम् ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

रूपः प्राणो वायुविकार इति निश्चये सति तदधिकरणकसंवेशनतदपादानकोद्गमनरूपसमभिव्याहृतक्रियान्वययोग्येन्द्रियावस्थापन्नभूतपरतया सङ्कोचः स्यात् । अन्नादित्यवाक्यगतभूतशब्दयोः समभिव्याहृतगानाभ्यवहारक्रियान्वययोग्यभूतपरतया सङ्कोचदर्शनेन तत्प्रायपाठादन्नादित्यवाक्यगतसन्निधानद्वयालम्बनशङ्कानिराकरणार्थतया स्ववाक्यगतत्वेन शीघ्रोपस्थितिकस्य सर्वभूतोत्पत्तिलयकारणत्वस्य विलम्बितोपस्थितिकवाक्यान्तरगतसन्निधानानुसारेण सङ्कोचकल्पनं न युक्तम् । अत एवाकाशवाक्येऽपि स्वरप्राणाद्यब्रह्मप्रायपाठेन तस्य न सङ्कोचकल्पनमिति परिहारवाचोयुक्तेर्भाष्याद्गुढलप्रदर्शनार्थमेव व्याख्यातमिति भावः । यद्यप्यत्र भूतशब्दस्यान्नादित्यवाक्यगतभूतशब्दसन्निधानात्प्राणिपरत्वेऽपि वाक्यशेषार्थस्य ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धं; तथापि भूतशब्दशक्तिपर्यालोचनायां रूढ्योः परस्परकलहेन योगोन्मेषात् कार्यसामान्यमेवार्थो भवतीत्याकाशवाक्यशेषवदस्यापि वाक्यशेषस्य सकलकार्यकारणत्वमेव ब्रह्मलिङ्गमर्थ इति द्रष्टव्यम् ॥ **ब्रह्मवाचिपदाभावेनेति । ननु** ब्रह्मवाचिपदसत्त्वे श्रुतिः स्याद्, न वाक्यम् । उच्यते; विषयवाक्ये विशेष्यपदं चेद् ब्रह्मवाचि, तदा श्रुतिः । विशेषणपदं चेत्, तदा ब्रह्मपरत्वेन निर्णिनीषितस्य विशेष्यपदस्य च समभिव्याहाररूपं वाक्यं प्रमाणमिति व्यवस्था । अत एवाग्निमाधिकरणन्यायनिर्णये गायत्रीपदस्य ब्रह्मपरत्वनिर्णायकं यद्वै तद्ब्रह्मेत्येतद्वाक्यं प्रमाणत्वेन व्यवहृतम् । ननु मा भूदादित्यसन्निधानाद् अब्रह्म सन्प्राणो वायुविकारः, भूतानि च तत्संवेशनोद्गमनयोग्यानीन्द्रियाणीति निर्णयः प्राणश्रुतित एव स्यात;

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदमामनन्ति—'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' (छा० ३।१३।७) इति । तत्र संशयः—किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते, किंवा परमात्मेति । अर्थान्तरविषयस्यापि प्राणशब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम्, इह तु तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते : किं तावत्प्राप्तम् ? आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यत इति । कुतः ? प्रसिद्धेः । तमो ज्योति-

भामती ।

इदमामनन्ति—'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' इति । यज्योतिरतो दिवो=द्युलोकात्परं दीप्यते=प्रकाशते । विश्वतःपृष्ठेषु=विश्वेषामुपरि । असंकुचद्वृत्तिरयं विश्वशब्दोऽनवयवत्वेन संसारमण्डलं ब्रूत इति दर्शयितुमाह—सर्वतःपृष्ठेषु, उत्तमेषु ! नचेदमुत्तममात्रं अपितु सर्वोत्तममित्याह—अनुत्तमेषु । नास्त्येभ्योऽन्य उत्तम इत्यर्थः । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्पुरुषेऽन्तर्ज्योतिः' त्वग्ग्राह्येण शारीरेणोष्मणा, श्रोत्रग्राह्येण च पिहितकर्णेन पुंसा घोषेण लिङ्गेनानुमीयते । तत्र शारीरस्योष्मणस्त्वचा दर्शनं दृष्टिः, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुती ज्योतिष एव, तल्लिङ्गेन तदनुमानादिति । अत्र संशयः—किं ज्योतिःशब्दः तेजः, उत ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तं, तेज इति । कुतः ? गौणमुख्यग्रहणविशये मुख्यग्रहणस्य औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थतेजोलिङ्गोपलम्भनात् । वाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थप्रतिसंधितः ॥ बलवद्बाधकोपनिपातेन स्वत्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्वात्प्रच्याव्यान्यत्र प्रतिष्ठापितौ तदिह ज्योतिष्पदस्य मुख्यत्वेजोवचनत्वे बाधकस्तावत्स्ववाक्यशेषो नास्ति । प्रत्युत तेजोलिङ्गमेव, 'दीप्यते' इति कौक्षेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यल्पफलत्वं च स्ववाक्ये श्रूयते । न जातु ज्वलनापरनाम्ना दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि संभवति । न च कौक्षेये ज्योतिषि सारूप्यमृते बाह्यतेजसो ब्रह्मण्यस्ति । नचौष्ण्यघोषलिङ्गदर्शनश्रवणमुदर्यात्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते । नच महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते । उदर्ये तु तेजस्यध्यस्य बाह्यं तेज उपासनमेतत् फलानुरूपं युज्यते । तदेतत्तेजोलिङ्गम् । एतदुपोद्बलनाय च निरस्तमपि मर्यादाऽऽधारबहुत्वमुपन्यस्तं; इह तन्निरासकारणाभावात् ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

यदिदमित्यनुभूयमानत्वमुक्तं तद्व्याचष्टे—त्वग्ग्राह्येणेति । तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे स्पर्शेनोष्मिमानं विजानाति, तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिधाय निनदमिव शृणोतीति वाक्ये व्याचष्टे—तत्र शारीरस्येति । नन्वौष्ण्यघोषोपलब्ध्योः कथं तस्येति ज्योतिःसंबन्धनिर्देशोऽत आह – तल्लिङ्गेनेति । औष्ण्यघोषलिङ्गेनेत्यर्थः । गमकसंबन्धिनोर्गम्यसंबन्धोपचार इत्यर्थः । श्लोकं पूरयति – गौणेति । नन्वौत्सर्गिकोऽपि मुख्यसंप्रत्यय आकाशप्राणशब्दवदपोद्यतामत आह—वाक्यस्थेति । तत्रहि वाक्यशेषस्य ब्रह्मलिङ्गाद्गौणता, अत्र तु वाक्ये ब्रह्मलिङ्गं नोपलभ्यते, प्रत्युत तेजोलिङ्गमेवोपलभ्यते, अत उत्सर्गोऽनपोदित इत्यर्थः । अनेन सङ्गतिरुक्ता । ननु पूर्वत्र गायत्रीवाक्ये तावानस्येति ब्रह्मलिङ्गमस्त्यत आह—वाक्यान्तरेणेति । नहि वाक्यान्तरस्थाल्लिङ्गात्स्ववाक्यस्था श्रुतिर्मुख्यार्थात्प्रच्यावयितुं शक्येत्यर्थः । अभ्युपेत्य वाक्यान्तरेण नियममाह—तदर्थेति । दिवि दिव इति च सप्तमीपञ्चमीभ्यां प्रत्यभिज्ञानविच्छेदान्न वाक्यान्तरार्थ इह ग्राह्य इत्यर्थः । वाक्यस्थेत्येतद्व्याचष्टे—बलवदिति । तेजोलिङ्गमेव दर्शयति—दीप्यत इत्यादिना । (किमुपोद्बलनाय निरासार्थं वोपन्यस्तमत आह—) इह तन्निरासेति । निरासकारणं हि प्राप्तिः । नचान्तस्तद्धर्मोपदेशात् (ब्र. अ. १ पा. १ सू. २०) इति निरस्तस्यात्र प्राप्तिरित्यर्थः । भवत्वेकदेशस्य मर्यादा न समस्तस्येत्याशङ्क्याह—

कल्पतरुपरिमलः ।

आकाशवाक्यगतानन्तत्ववदुपक्रमोपसंहाराभ्यां तात्पर्यविषयत्वेन निश्चितस्य प्राणश्रुतिमुख्यार्थप्रच्यावकस्य लिङ्गस्याभावादित्यादङ्क्ष्य तथाभूतं लिङ्गमाह—कतमेति । टीकोपन्यस्तमुक्तम् । लिङ्गोपपादकं पूर्वपक्षिणः कक्षान्तरमुद्भाव्य दूषयति—अथेति ॥ इति नवमं प्राणाधिकरणम् ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

तन्निरासकारणाभावादित्येतदयुक्तम्; सार्वात्म्यादिविहि ब्रह्मलिङ्गाश्रवणेऽप्युपासनावाक्यत्वेनाधारमर्यादाकल्पनोपपत्तेस्तन्निरासकहेतोस्तत्र व्युत्पादितस्यात्राप्यविशिष्टत्वादित्याशङ्क्य तद्वाक्यमन्यथा व्याख्यातुं तदानुगुण्येनावतारयति—किमुपोद्बलनायेति । भवत्वेकदेशस्येति । समस्तं ते जगदुपास्यं, तस्य द्युमर्यादा न सिद्धेति शङ्कितुर्हृदयम् । एकैकामित्यादिप्रतीकग्रहणं तेजःप्रभृतीत्यादि तथाख्यानमिति प्रतिभाति तदयुक्तम्; भाष्ये श्रुतौ वा तथाभूतप्रतीकाभावादुत्तरग्रन्थस्य तथाख्यानत्वासंभवाच्चेत्याशङ्क्य भाष्योदाहृतश्रुतिगतयदयोजनार्थत्वेनैकैकामित्यादिकं भिन्नवाक्यतया व्याचष्टे—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते । तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा 'दीप्यते' इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा । नहि रूपादिहीनं ब्रह्म 'दीप्यते' इति मुख्यां श्रुतिमर्हति । द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च । नहि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता, कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् । 'परो दिवो ज्योतिः' इति च ब्राह्मणम् । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद्युमर्यादावत्त्वमसमञ्जसम् । अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम् । न; अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत्, न; प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात्, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' (छा० ६।३।३) इति चाविशेषश्रुतेः । नचात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दम् । ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति । नैष दोषः; सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः 'परो दिवः' इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते, नतु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । 'सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु' इति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मि-

---

भामती ।

नच मर्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न संभवति; तस्य सौर्यादेः सावयवत्वेन तदेकदेशस्य मर्यादासंभवात्, तस्य चोपास्यत्वेन विधानात्, ब्रह्मणस्त्वनवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः, अवयवकल्पनायाश्च सत्यां गतावनवकल्पनात् । नच—'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति—युक्तम्; नहि संनिधानमात्राद्वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या मुख्यार्थाच्चावयितुम् । नच वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम् । अपिच वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव, नाद्यापि सिद्ध्यति, तत्कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया 'यदतः परः' इति वाक्यं शक्यम् । तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति प्राप्तम् । तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरे दृढा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम् । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकमिति । अर्थावरकत्वेन । आक्षेप्ताह—ननु कार्यस्यापीति । समाधातैकदेशी ब्रूते—अस्तु तर्हीति । यत्तेजस्तत्वमवद्याभ्यामसंपृक्तं तदत्रिवृत्कृतमुच्यते । आक्षेप्ता दूषयति—नेति । नहि तत्कचिदप्युपयुज्यते; सर्वास्वर्थक्रियासु त्रिवृत्कृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शङ्कामाह—इदमेवेति । आक्षेप्ता निराकरोति—न प्रयोजनान्तरेति । 'एकैकां त्रिवृतं करवाणि' इति तेजःप्रभृत्युपास्यमात्रविषया श्रुतिर्न संकोचयितुं युक्तेत्यर्थः । एवमेकदेशिनि दूषिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी ब्रूते—अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेवेति । भागिनी युक्ता । यद्यप्याधारबहुत्वश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपाधिनिबन्धना कथंचिदुपपद्यते; तथापि यथा कार्ये ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथाऽत्रेत्यत उक्तम्—उपपद्यतेतरामिति । प्राकृतं प्रकृतेर्जातं, कार्यमिति यावत् । एवं प्राप्त उच्यते—सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकृत् । प्रसिद्धापेक्षि सत्पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति ॥ तद्बलात्तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम् । ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्मच्छन्दो न तत्र तु ॥ औत्सर्गिकं तावद्यदः प्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विविभक्तिमप्यपूर्वार्थावबोधनस्वभावात्प्रच्यावयति । यथा 'यस्माहितामेरग्निर्गृहान्दहेत्' 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्'

वेदान्तकल्पतरुः ।

तस्य चेति । न समस्तं तेज उपास्यं, किं त्ववयव इत्यर्थः । वाक्यान्तरेणेत्येतद्व्याख्याति—नच पादोऽस्येति । तदर्थाप्रतिसन्धित इत्येतद्व्याचष्टे—नच वाक्यान्तरे इति । अस्यैव व्याख्यानान्तरमाह—अपिचेति । गायत्र्याश्छन्दोवचनेन सन्देहाद्वाक्यान्तरस्य ब्रह्मार्थत्वं साध्यं न सिद्धम् । अप्रतिसन्धित इत्यस्याप्यनिश्चयादित्यर्थः । तेन वाक्यान्तरेण यदतः पर इति वाक्यं ब्रह्मपरतया नियन्तुं कथं शक्यमिति योजना । तमो ज्योतिरिति भाष्ये तमोग्रहणप्रयोजनमाह—तेज इति । अर्थावरकत्वेनेति । अनुद्भूतस्पर्शत्वेन तमसो नयनरश्मिनिर्गमनप्रतिबन्धकत्वायोगादर्थप्रकाशनप्रतिबन्धकत्वेन निरोधकत्वं तमस इत्यर्थः । सिद्धान्त्येव पूर्वपक्षाक्षेपक आक्षेप्ता । एकदेशी पूर्वपक्ष्येकदेशी । न प्रयोजनान्तरेति भाष्यस्यायमर्थः । प्राणिकर्मनिमित्ता सृष्टिः सप्रयोजना तत्रात्रिवृत्कृतं तेज उपास्त्यर्थं सृष्टमिति न शक्यं वर्णुं; प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादिवदुपास्यत्वसंभवे तस्य सृष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वाद्वाजिनस्येव दध्यानयनं प्रतीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमिति भाष्यं व्याचष्टे—एकैकामिति । तेजआदिभूतं प्रति सामान्यप्रवृत्ता त्रिवृत्करणश्रुतिरुपास्यमानतेजोविषयत्वेन संकोचयितुं न युक्ता; ततोऽन्यत्र नेतुमयुक्तेत्यर्थः । तेजआदीनि परोक्षत्वसाम्याद्देवताः । त्रिवृतं त्रिवलितम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

इति । यत्र पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतो न कथंचिदाप्यते, तत्र वचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थत्वं बलादपनीयते । यथा 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति । तदिह 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इति यच्छब्दसामर्थ्यात् द्युमयांदेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । नच तस्य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धिरस्ति तद्वाक्ये च द्युसंबन्धि त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यपेक्षायां तदेव संबध्यते । नच प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थस्यान्यतामात्रेणान्यता युक्ता । एवंच स्ववाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमञ्जसानीति ब्रह्मण्येवावगमयितव्यानि, गमितानि च

वेदान्तकल्पतरुः ।

न वयं वाक्यान्तरस्थलिङ्गात्तेजःश्रुतिं बाधामहे, अपितु तदुपबृंहितश्रुत्येत्याह—**सर्वनामेति । प्रसिद्धं** प्रज्ञातम् । प्रसाध्यं नाद्यापि ज्ञातम् । यदा यच्छब्दः प्रज्ञातवचनस्तदा गायत्रीवाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्म परामृशतीत्याह—**प्रसिद्धीति । तद्बलादिति । यच्छब्दश्रुतिबलादित्यर्थः । तेनेति ।** येन पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति **तेनेत्यर्थः । ननु** दिवि दिव इति रूपभेदान्न पूर्ववाक्यस्थब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञा, अतः सर्वनाम तं न परामृशेदत आह—**प्रधानं हीति ।** प्रातिपदिकार्थं इत्यध्याहार्यम् । प्रातिपदिकार्थो यौस्तावदुभयत्र समा, सा हि प्रधानं, गुणस्तु विभक्त्यर्थः । तस्माद्गुणे त्वन्याप्यकल्पनेति विभक्तिवैरूप्यं नेयमित्यर्थः । यदवादि छन्दोभिधानात्सन्दिग्धं प्राचि वाक्ये ब्रह्मेति तत्राह—**ब्रह्मेति ।** तत्र गायत्रीवाक्ये त्रिपाद् ब्रह्म ननु च्छन्द इत्यर्थः । "यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि"त्यत्र दहेदिति विधिविभक्तिः प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपहता गृहदाहलक्षणनिमित्तपरा । आच्छेदिति च विधिविभक्तिः स ऐन्द्रं पशुशरावमोदनं निर्वपेदिति विधास्यमाननिर्वापनिमित्तं हविरार्तिमनुवदति । **उभयं** दधिपयसी । **वचनानि त्विति ।** ज्योतिष्टोमगतसोमे शेषभक्षे विध्यभावान्न वियत इति प्राप्ते सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति तस्मान्मर्वा दिशः शृणोतीत्यादयर्थवादा [illegible] भक्षानुवादायोगाद्विधायकानि वचनानीत्युक्तं तृतीये । एवं प्राप्यभावे प्रसिद्धार्थत्वं सर्वनाम्नोऽपनीयत इति [illegible] इति तुल्यन्यायत्वादुदाहृतम् । कार्यज्योतिरुपलक्षित इति भाष्योक्तलक्षणायां संबन्धमाह—**ब्रह्मविकार इति ।** [illegible] वाक्यस्थज्योतिर्लाभे प्रकृतहानं न दोषोत आह—**प्रसिद्ध्यपेक्षायामिति ।** यच्छ्रुतिविषयगवेषणायां प्रकरणप्राप्त[illegible] प्रसिद्धं ग्राह्यं, न स्ववाक्यगतमपि प्रस्तोष्यमाणमपूर्वम्, अप्रसिद्धेरित्यर्थः । शास्त्रवशादन्यदृष्ट्यालम्बनं प्रतीकम् ।

कल्पतरुपरिमलः ।

[illegible] । **गुणस्तु विभक्त्यर्थ इति ।** प्रत्ययार्थप्राधान्यप्रसिद्धिः कृतद्धितार्थविषयेति भावः । **न स्ववाक्य**[illegible] **प्रस्तोष्यमाणमिति ।** स्ववाक्यगतत्वस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि सर्वनाम्नामौत्सर्गिकी प्रसिद्धार्थपरत्वव्युत्पत्तिर्बलवती । अतएव "[illegible] पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति" श्रुतावामिक्षापदवाच्यं पयसोऽर्धा[illegible] दधिपयःसंसर्गजन्यं मधुराम्लत्वेन तदुभयविलक्षणं द्रव्यमभ्युपेयं; पयो दध्यामिक्षेति व्यपदेशभेदादिति तस्यैव द्रव्या[illegible] वैश्वदेवयागद्रव्यत्वे आमिक्षापदसमानाधिकृततत्पदस्यापि तद्द्रव्यपरत्वे च प्राप्ते सर्वनाम्नः प्रकृतपरत्वस्वाभाव्यात[illegible] [illegible] क्रियां प्रति प्रधानकर्मतया दध्यानयनाधिकरणत्वेन निर्दिष्टं पयः परामृशतीति पय एव यागद्रव्यम् । [illegible] आमिक्षापदसामानाधिकरण्यकृतम् । आमिक्षापदमस्मादेव वैदिकव्यवहारादम्लद्रव्यघनीभूतपयोवाचकम् । [illegible] न यागद्रव्यगतः, किंतु तत्संस्कारकद्रव्यगत इति पयोरूपामिक्षाप्रयुक्तमेव दध्यानयनं न वाजिनप्रयुक्तमपीति [illegible] ननुर्थे (जै. अ. ४ पा. १ सू. २२–२४) दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलस्तत्संसृष्टं प्राजापत्य[illegible] चित्रायागविधौ दध्यादिसप्तद्रव्यमेलनरूपसंसृष्टैकद्रव्यक एको यागस्तत्पदं च संसृष्टद्रव्यपरमिति प्राप्ते तत्पदं प्रकृत[illegible] [illegible]दसंसृष्टदध्यादिसप्तद्रव्यपरमिति दध्यादिद्रव्यकाः सप्त यागाः । संसृष्टपदं यागभेदेप्येकदेवत्वतया साहाय्य[illegible]नां सह प्रक्षेपे संसर्गसत्त्वादनुवादकम् । नपुंसकैकवचनं "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्या"मिति व्याकरणानु[illegible] [illegible]मिति निर्णीतं टुपटीकायाम् अष्टमे द्वादशे च । **ननु**—यत्र सर्वनाम्नः प्रस्तुतपरत्वं न संभवति, तत्र प्रस्तोष्य[illegible] [illegible] द्वितीये संज्ञाधिकरणे (जै. अ. २ पा. २ सू. २२) व्युत्पादितम् । तत्र हि "अयैष ज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन [illegible]"इत्यत्र सर्वनाम्नः प्रकृतज्योतिष्टोमपरत्वं न संभवति; ज्योतिर्ज्योतिष्टोम इति नाममेदस्यार्थान्तरपरत्वस्वारस्यात [illegible]नेनाधिकारार्थेन प्रकरणविच्छेदावगमात्, प्रकृते ज्योतिष्टोमे एवास्य वाक्यस्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानाय [illegible]दिनामस्य पर्याप्ततया अयैष ज्योतिरित्यनुवादवैयर्थ्याच्च । तस्माद् ज्योतिर्नामके सहस्रदक्षिणे प्रस्तोष्यमाणे [illegible] एव सर्वनाम्नो वृत्तिरभ्युपेयेति निरूपितम्, तदिहापि ज्योतिः पुरुषः इति संज्ञाभेदः । अयशब्देन प्रकरणविच्छे[illegible] । अस्य वाक्यस्य प्रकृतमेव त्रिपाद् ब्रह्मानूद्य तस्य कौषीतकज्योतिष्टोमोपासनविधानार्थतायां "इदं वाव तद्यदिदम[illegible] ज्योति"रित्येतावत एव पर्याप्ततया "अथ यदतः परो दिवः" इत्यायनुवादवैयर्थ्यप्रसङ्गश्चेति समान एव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कल्पतरुपरिमलः ।

संज्ञाधिकरणन्यायः । **किंच** "अथ यदतः परः" इत्यादियदुपबन्धयुक्तं वाक्यं न केवलं यत्पदनिर्दिष्टस्य द्युसंबन्धमात्रं कीर्तयति, येन द्युसंबन्धिप्रकृतसद्भावमात्रोपपादनेन चारितार्थ्यं स्यात्, किंतु दिवः परेषु लोकविशेषेषु दीप्यमानत्वमपि कीर्तयति । नच तदपि तावानस्येति ऋचा प्राप्तम्; अतो यदुपबन्धयुक्तवाक्यनिर्दिष्टयावद्विशेषविशिष्टप्रसिद्धेर्यत्पदेनानुवदितुमपेक्षितत्वात्तस्याश्चासंभवादत्र यत्पदस्य प्रस्तोष्यमाणपरत्वमेव युक्तमिति—**चेत्, उच्यते**; दिवः पर इत्यत्र द्युशब्दः स्वर्लोकपर्यायः, स्वर्लोकश्चात्र भूर्भुवःस्वरिति लोकत्रयपक्षानुसारेण भूमिसूर्यान्तररूपाद् भुवर्लोकादुपरितनसत्यलोकान्तो विवक्षितः, तस्योपरिभागरूपाः सत्यलोकान्तर्गतहिरण्यगर्भादिभोगभूमिभेदाः । तेषु ब्रह्मलोकेषु परा य एव ते वसन्तीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः । तेषु सर्वस्मादपि लोकादुपरि स्थितेषु सर्वोत्तमेषु लोकेषु हिरण्यगर्भादिमूर्त्यभिव्यक्तं ब्रह्म दिवः परमित्यनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु स्थितमिति चानूद्यते । हिरण्यगर्भादिमूर्तिप्रभावच्छेदेन दीप्यत इत्यप्यनूद्यते । एतावद्यपि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यतो न प्राप्तं; तथापि तस्य दिवमनूद्य तत्र स्थितिविधानाय द्युस्वरूपावगत्यर्थं वचनान्तरमुखनिरीक्षणावश्यंभावेन ततः सूर्यादिसत्यलोकोपरि भूम्यन्तद्युस्वरूपादिप्राप्तिः । **अथवा**—मा भूत्पुरोवादान्तरं, त्रिपादस्यामृतं दिवीत्ययमेव द्युरूपाधिकरणविशेषविशिष्टत्रिपाद्ब्रह्मप्रतिपादको यदतः पर इत्यादेः पुरोवादोस्तु । तत्र किं द्युशब्द आकाशपरः स्वर्लोकपरो वा । **द्वितीयेऽपि** ध्रुवलोकान्तपरः सत्यलोकान्तपरो वा । दिवीति सप्तमी यत्किंचिद्भागावच्छेदेनाधिकरणत्वपरा उपरिभागावच्छेदेन वेति संभवदनेकतात्पर्यस्य पुरोवादस्यास्मादेवानुवादादर्थविशेषव्यवस्थितिरस्तु । अस्ति हि पुरोवादस्यानुवादवशादर्थविशेषव्यवस्थितिः । **तथा हि**—"यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीते"ति प्रकृत्य "न गिरा गिरेति ब्रूयाद् यद्गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरेर्दैरं कृत्वोद्गेय"मिति यज्ञायज्ञीयसाम्नः ऋचि "गिरा गिरा च दक्षसे" इत्यत्र गिरापदप्रतिषेध इरापदविधिश्च श्रूयते । तत्र गिरापदप्रतिषेधोऽनुवादः; तस्यापि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । इरापदस्य प्रकरणेन यज्ञायज्ञीयसंबन्धे दृष्टार्थस्य तस्य यज्ञायज्ञीयगतकिंचित्पदकार्यावगत्यवश्यंभावे चावगतेः कस्य पदस्य स्थाने तदित्याकाङ्क्षायां गिरापदप्रतिषेधानुवादसामर्थ्यात् तस्य स्थाने इत्यवसीयत इति नवमे निर्णीतम् (जै. अ. ९ पा. १ सू. ५०) । तथेहापि भविष्यति । एवमुपासनोपयुक्तार्थविशेषनिर्णयोपयोगित्वान्नानुवादवैफल्यशङ्कापि । संज्ञाभेदेनार्थभेदशङ्का तु न प्रवर्तते; ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशवाचिनस्त्रिपाद्रूपेण प्रकृते ब्रह्मणि वाचकतयैव वृत्तिसंभवात्, श्रुत्यन्तरेषु ब्रह्मणि प्रायुर्येण दृष्टप्रयोगत्वाच्च । अथशब्देन प्रकरणविच्छेदशङ्कापि नास्ति; तस्य पूर्वप्रकृतापेक्षवाचित्वोपपत्तेः । तेन पूर्वोपासनान्वितब्रह्मगुणानां ज्योतिरुपासनायामप्यन्वयसिद्ध्या तद्वाचित्वस्यात्र सफलत्वात्, प्रकृतं ब्रह्माऽविहायैव तस्योपासनान्तरारम्भार्थत्वसंभवेनाधिकारार्थत्वेऽप्यविरोधाच्च ॥ **शेषभक्षो विध्यभावान्न विद्यत इति । ननु** "सर्वतः परिहारमाश्विन"मित्यादिषु सार्थवादेषु प्रत्यक्षवचनेषु जाग्रत्सु कथं विध्यभावपूर्वपक्षोत्थानम् । इत्थम् । 'आश्विनं गृह्णाती'त्यादिविधिभिस्तत्तद्देवतोद्देशेन गृहीतः सोमरसः कृत्स्नोऽप्युपांशुयाज्यावद्धोतव्य इति तत्र शेषाभावाद्भुतशेषस्येदं न भक्षणविधानं, किं त्वाश्विनग्रहादिधर्मकसोमगुणविशिष्टार्थकर्मरूपभक्षणविधानं, कथंचिच्छेषसद्भावसमर्थनेऽपि रागप्राप्ततद्भक्षणानुवादेन गुणमात्रस्य विधानं, न भक्षणस्यापि; विशिष्टविधिगौरवापत्तेरिति पूर्वपक्षी मन्यते । अल्पं जुहोतीति वचनसामर्थ्यादस्ति तावच्छेषः । न चास्य विधायकत्वे संभवति पात्राल्पत्वप्रयुक्ताल्पत्वानुवादकतया वैयर्थ्याश्रयणं युक्तं; तद्भक्षणस्याप्राप्तस्य गुणविशेषविशिष्टस्य विधानेन वचनानां चारितार्थ्ये संभवति नाश्विनादिधर्मकसोमगुणविशिष्टार्थकर्मरूपभक्षणविधिगौरवसमाश्रयणं युक्तम् । नचात्यन्तलाघवार्थं गुणमात्रविधानमपि युक्तम्; भक्षणस्याप्राप्तत्वाद्, रागतः पक्षप्राप्तस्य नित्यवदान्नातगुणाश्रयत्वायोगादिति सिद्धान्तः ॥ "सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति तस्मात् सर्वतः श्रोत्रेण शृणोती"त्यस्यायमर्थः । आश्विनं **सर्वतःपरिहारं** शिरः परितो भ्रमयित्वा **भक्षयति तस्मात्सर्वतः** सर्वासु दिक्षु स्थितं शब्दं श्रोत्रेण शृणोतीति "उपयामगृहीतोऽसि श्रुतसदसि श्रोत्रपाभ्यां त्वे"ति मन्त्रे त्र्यश्विनोः श्रोत्रसंरक्षकत्वमान्नातम् । तदीयसोमशेषस्य च 'श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति श्रोत्रवर्चःप्रदत्वमान्नातं । तदीयसोमशेषस्य सर्वतो भ्रमणे सति सर्वदिगभियुक्तशब्दश्रवणं भवतीति तात्पर्यम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' (छा० ३।१३।७) इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते। सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति । यथा—'तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम्' (बृ० ५।५।३) इति । 'कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम्, तस्यैषा दृष्टिः' (छा० ३।१३।७) 'तस्यैषा श्रुतिः' इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् । 'तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत' इति च श्रुतेः। 'चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद' (छा० ३।१३।८) इति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वम् । महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते। नचान्यदपि किंचित्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मत्वलिङ्गम्। नच पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति; 'गायत्री वा इदꣳ सर्वं भूतम्' इति छन्दोनिर्देशात्। अथापि कथंचित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात्, एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति। तत्र हि 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' (३।१२।१,६) इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते, अत्र पुनः 'परो दिवो ज्योतिः' इति द्यौर्मर्यादात्वेन। तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम्। कुतः? चरणाभिधानात्, पादाभिधानादित्यर्थः। पूर्वस्मिन्हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायाꣳश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१२।६) इत्यनेन मन्त्रेण। तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसंबन्धिरूपं निर्दिष्टं, तदेवेह द्युसंबन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। यत्तूक्तम्—'ज्योतिर्दीप्यते' इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति। नायं दोषः; प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात्, दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसंभवात्, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' (तै० ब्रा० ३।१२।९।७) इति च मन्त्रवर्णात्। यद्वा—नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते; अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात्, 'वाचैवायं ज्योतिषास्ते' (बृ० ४।३।५) 'मनो ज्योतिर्जुषताम्' (तै० ब्रा० १।६।३।३) इति च। तस्माद्यद्यत्कस्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (कौ० २।५।१५) 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृ० ४।४।१६) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। यदप्युक्तं—द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति । अत्रोच्यते—सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति। नायं दोषः; निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसंबन्धात्प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः। तथाहि—आदित्ये, चक्षुषि, हृदय इति प्रदेशविशेषसंबन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते। एतेन 'विश्वतः पृष्ठेषु' इत्याधारबहुत्वमुपपादितम्। यदप्येतदुक्तं—औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यज्योतिरेव—इति। तदप्ययुक्तम्; परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिःप्रतीक-

भामती ।

भाष्यकृता। तत्र ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मैवोपलक्ष्यते। अथवा—प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इति ज्योतिर्ब्रह्मेति सिद्धम्। प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये इति। प्रसिद्ध्यपेक्षायां पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं संनिहितं, अप्रसिद्धं तु कल्प्यं न प्रकृतम्। अतएवोक्तम्—कल्पयत इति। संदंशन्यायमाह—न केवलमिति । परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववदिति। कौक्षेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारः, जीवा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

कौक्षेयज्योतिषो ब्रह्मप्रतीकत्वे ब्रह्मसंबन्धमाह—कौक्षेयं हीति ॥ २४ ॥ नच भूतपृथिवीति। एवं हि श्रूयते।

कल्पतरुपरिमलः ।

सर्वतः परिहारमिति णमुलन्तः शब्दः । अर्थवादा इति। भक्षणवचनानां तस्मात्सर्वत इत्यादिभिः स्वयमर्थवादैर्युक्ततया स्वतन्त्रत्वेन प्रतीयमानानामन्यार्थवादत्वप्रतीत्यभावेऽपि तत्प्रतीतिमभ्युपेत्य तथाप्युपरिधारणवाक्यवदपूर्वत्वाद्विधायकत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यभिप्रेत्यार्थवादत्वोक्तिः ॥ २४ ॥

न च भूतपृथिवीति। नन्न—भूतपृथिवीशरीरहृदय[illegible] निर्दिश्य सैषा चतुष्पदेति ऋगन्तरशिष्टावन्तरत[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वोपपत्तेः । 'दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत' इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति । यदप्युक्तमल्पफलश्रवणाच्च न ब्रह्मेति, तदनुपपन्नम्; न हि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयम्, इयते नेति नियमे हेतुरस्ति। यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसंबन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसंबन्धं प्रतीकविशेषसंबन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते—'अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद' (बृह० ४।४।२४) इत्याद्यासु श्रुतिषु। यद्यपि न स्ववाक्ये किंचिज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वलिङ्गमस्ति; तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति। तदुक्तं सूत्रकारेण—'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इति। कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसंनिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयाच्छक्या प्रच्यावयितुम्? नैष दोषः; 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति, 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच' (छा० ३।१२।१) इति गायत्र्याख्यस्य छन्दसोऽभिहितत्वादिति, तत्परिहर्तव्यम्। कथं पुनश्छन्दोभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं? यावता 'तावानस्य महिमा' इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम्। नैतदस्ति; 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तं तावानस्य महिमा' इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र 'यद्वै तद्ब्रह्म' (छा० ३।१२।५,६) इति ब्रह्मशब्दः, सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वाच्छब्दोविषय एव। 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद' (छा० ३।११।३) इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते, तस्माच्छन्दोभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत्, नैष दोषः; 'तथा चेतोर्पणनिगदात्' तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण, तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते—'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति। नह्यक्षरसंनिवे-

भामती ।

भावे देहस्य शैत्यात्, जीवतश्चौष्ण्याज्ज्ञायते। तस्मात्प्रतीकस्योपासनमुपपन्नम्। शेषं निगदव्याख्यातं भाष्ये ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानान्नेतिचेत् न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम्। पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, ननु तद्ब्रह्मार्थं, अपितु गायत्र्यर्थम्। 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच' इति गायत्रीं प्रकृत्येदं श्रूयते—'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति। ननु-'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्यनेनैव गतार्थमेतत्। तथाहि—'तावानस्य महिमा' इत्यस्यामृचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम्। सैव च 'तदेतदृचाभ्यनूक्तम्' इत्यनेन संगमितार्था ब्रह्मलिङ्गम्। एवं 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्यक्षरसंनिवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुपपद्यते। नच भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणात्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण संभवति। नच पञ्चब्रह्मपुरुषसंबन्धित्वमस्ति गायत्र्याः। तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वेणैव गतार्थत्वादनारम्भणीयमेतत्। नच पूर्वन्यायस्मारणे सूत्रसंदर्भ एतावान्युक्तः। अत्रोच्यते—अस्त्यधिका शङ्का। तथाहि—गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः, गायत्रीविकारोपाधिनो ब्रह्मण उपासनेति। नच तदुपाधिनस्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वं; उपाधेरवच्छेदात्। नहि घटावच्छिन्नं नभोऽनवच्छिन्नं भवति। तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं, तद्वरं गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः कयाचित्प्रणाड्या। 'वाग्वै गायत्री वाग्वै सर्वं भूतं गायति च त्रायते च' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तथाच 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्युपक्रमो गायत्र्या एव हृदयादिभिर्व्याख्या। व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इत्युपसंहारो गायत्र्यामेव समञ्जसो भवति। ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमञ्जसमिति। 'यद्वै तद्ब्रह्म' इति च ब्रह्मशब्दश्छन्दोविषय एव, यथा 'एतां ब्रह्मोपनिषदम्' इत्यत्र वेदोपनिषदुच्यते। तस्माद्गायत्रीछन्दोऽभिधानाच्च ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न कुतः? तथा चेतोर्पणनिगदात्। गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते। एतदुक्तं भवति—न गायत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत्पलस्येव नीलत्वं, येन तदवच्छिन्नमन्यत्र न स्यादवच्छेदकविरहात्। किंतु यदेव उत्पल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्योपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते; गायत्र्याः सर्वच्छन्दोव्याख्या च सवनत्रयव्याख्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननी तया च श्रुतेर्विकारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तेः । नचान्यत्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते । नहि कुण्डलेनोपलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डलवियोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति । तद्रूपप्रत्यायनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणानामनवच्छेदकत्वात् । तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तम् ॥ संप्रति तु गायत्रीशब्दः संख्यासामान्याद्गौण्या वृत्त्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति दर्शयति—**अपर आहेति । तथाहि**—षडक्षरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पात् । सर्वाणि हि भूतानि स्थावरजङ्गमान्यस्यैकः पादः । **दिवि द्योतनवति चैतन्यरूपे** । स्वात्मनीति यावत् । त्रयः पादाः । **अथवा**—दिव्याकाशे त्रयः पादाः । **तथाहि श्रुतिः**—'इदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः' तद्धि तस्य जागरितस्थानम् । जाग्रत्खल्वयं बाह्यान्पदार्थान्वेद । **तथा**—'अयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः' । शरीरमध्य इत्यर्थः । तद्धि तस्य स्वप्नस्थानम् । **तथा**—'अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः' । हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः । तद्धि तस्य सुषुप्तिस्थानम् । तदेतत्

वेदान्तकल्पतरुः ।

"गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च या वै सा गायत्री, इयं वाव सा येयं पृथिवी, या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदं शरीरमस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः, यद्वै शरीरम् इदं तद्धृदयमस्मिन् हि प्राणाः प्रतिष्ठिता" इति । पृथिव्या भूताधारत्वात्सर्वभूतमयगायत्रीत्वं शरीरहृदययोर्भूतात्मकप्राणाश्रयत्वाद्गायत्रीत्वम्, एवमन्यार्थोक्तवाक्प्राणसहितैर्भूतादिभिः षड्विधा गायत्रीति ॥ **गायत्र्याः सर्वच्छन्द इति । एवं हि श्रूयते**—चतुरक्षराणि छन्दांस्यग्रे समभवन् तेषु जगती सोमाहरणाय गता त्रीण्यक्षराणि हित्वा आगच्छत् । एकं हित्वा त्रिष्टुबागता । गायत्री तु गत्वा तानि गलितानि चत्वार्यक्षराणि सोमं चाहृतवती । ततः साऽष्टाक्षराऽभवत्तयैव सवनत्रयमतन्वत याज्ञिकाः । माध्यन्दिने सवने त्रिष्टुभा प्रार्थिता गायत्री तामुपाह्वयत् । सा च गायत्र्यक्षरैरष्टभिः स्वीयैरवशिष्टैस्त्रिभिरक्षरैरेकादशाक्षराभवत् । ततो जगत्या प्रार्थिता गायत्री तां तृतीयसवने उपाह्वयत् । सा च स्वीयेनैकेन प्राचीनैस्त्रयैकादशभिरक्षरैर्द्वादशाक्षराऽभवदित्युक्तलोपसंहृतं । तस्मादाहुर्गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानीति । द्विजातीनां द्वितीयजन्मजननीत्वं श्रुतं गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत्, त्रिष्टुभा राजन्यं, जगत्या वैश्यम् इति ॥ **केनचिदत्र** प्रसिद्धा त्रिपाद् गायत्री न प्रत्यभिज्ञायते; अस्माश्चतुष्पात्त्वादित्युक्तम् । **तन्न**; षडक्षरैश्चतुष्पदोप्यष्टाक्षरैस्त्रिपात्त्वोपपत्तेरिति । **स्वात्मनीति । यावत् । त्रयः पादा इति** । अल्पं प्रपञ्चं पादमपेक्ष्य स्वरूपमपरिच्छिन्नत्वात् त्रयः पादा इति ॥ दिवीति वाक्यशेषवशात् त्रिपादिति मन्त्रपदस्य व्याख्यान्तरमाह—**अथ वेति** । पद्यते ज्ञायते एभिस्तुरीयमिति विश्वतैजसप्राज्ञास्त्रयः पादाः एते यस्य त्रिपात्तुरीयं स्वपादद्वारा गगनेऽवस्थितमिति मन्त्रार्थः । **ननु** त्रिपाद् ब्रह्मणः "अयं वाव स" इति कथं भूताकाशैक्योपदेशोऽत आह—**तद्धीति** । उपलब्धिस्थानस्तुल्यर्थं ब्रह्मलोकिरित्यर्थः । **बाह्यानिति । शरीराद्बहिष्ठानिति** ।

कल्पतरुपरिमलः ।

ष्पाच्छन्दप्रयोगाद् गायत्र्यामृच्येव स्तावकतया भूतादिपादत्वं तत्समभिव्याहृतं षाड्विध्यं च योजनीयमिति—**चेद्**, न; गायत्र्यनुगतब्रह्मलक्षणायां गायत्रीसदृशे ब्रह्मणि गौणवृत्तौ च प्रथमं गायत्र्युपस्थितिप्रत्त्वेन तद्विषयतया टावन्तलोपस्य गायत्री वा इदं सर्वमित्यादिश्रुतिवाक्यलेखने येयं पृथिवीत्यावनन्तरमाम्नातत्वं "अस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयत" इत्यादेरलेखनं प्रकृतानुपयोगात् । प्रसिद्धा त्रिपदा गायत्रीत्यादिपाठः साधुः, ननु त्रिपाद्गायत्रीत्यादिपाठः । **षडक्षरैरिति** । पादैरिति शेषः । **दिवीति वाक्यशेषवशादिति** । दिवीति सप्तमीस्वारस्यादित्यर्थः । प्राग्विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वित्यस्य टीकाकारकृतव्याख्यानानुसारेण तत्पुरोवादस्य दिवीत्यस्य सत्यलोकान्तर्गतब्रह्मविष्णुशिवभोगभूमिपरत्वं त्रिपादित्यस्य ब्रह्मादिमूर्तित्रयाभिव्यक्तिपरत्वं चार्थं इत्यर्थात् स्थितमेव । वैभवादिदं व्याख्यानद्वयम् । **ननु**—व्याख्यानत्रयेऽपि सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीत्येतदनन्तरं तदेतदृचाभ्यनुक्तमिति ऋगवतारिकायाः कथं संगतिरिति—**चेत्**, गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः सर्वभूतात्मत्वादिरूपो यो महिमा वर्णितः स सर्वोऽपि तावानस्य महिमेति प्रथमपादेन कीर्त्यत इति संगतिः । **ननु** पुरुषसूक्तपठितोऽयं मन्त्रः, तत्र प्रकृतं महिमानं कीर्तयेत्, तस्यैतत्प्रकरणगतमहिमकीर्तने कः प्रसङ्गः । **नैष दोषः**; उभयत्रापि महिमवर्णनस्यार्थत एकत्वात् । पुरुषसूक्तेऽपि "स भूमिं सर्वतो वृत्वा" "पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्य"मित्यामनात् । एवं प्रथमपादस्य प्रकृतार्थविषयत्वे स्थिते द्वितीयपादेन ततो ज्यायस्त्वं ब्रह्मणः प्रतिज्ञायोत्तरार्धेन यत्तदुपपादनं कृतं तस्य पादत्रयवृत्त्वेन सादृश्येन गायत्रीपदस्य ब्रह्मणि प्रवृत्त्युपपादकतया प्रकृतसङ्गतिः । ब्रह्मपरत्वाद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म, तदिह सर्वमित्युच्यते । यथा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा० ३।१४।१) इति । कार्यं च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः—'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (ब्र० २।१।१४) इत्यत्र । तथाऽन्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते—'एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः' (ऐ० आ० ३।२।३।१२) इति । तस्मादस्ति छन्दोभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् । तदेव ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यत उपासनान्तरविधानाय । अपर आह—साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते; संख्यासामान्यात् । यथा गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैः, तथा ब्रह्म चतुष्पात् । तथाऽन्यत्रापि छन्दोभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा—'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्' इत्युपक्रम्याह 'सैषा विराडन्नादी' (छा० ४।३।८) इति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दोभिधानम् । सर्वथाप्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म इति ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति । यतो भूतादीन्पादान्व्यपदिशति श्रुतिः । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह—'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इति । नहि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपिच ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक्संबध्येत—'तावानस्य महिमा' इति । अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते, 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१२।५) इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः । पुरुषसूक्तेऽपीयमृग्ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण एवंरूपतां दर्शयति—'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भग० १०।४२) इति । 'यद्वै तद्ब्रह्म' (छा० ३।१२।७) इति च निर्देशः । एवं सति मुख्यार्थं उपपद्यते । 'पञ्च ब्रह्मपुरुषाः' (छा० ३।१३।६) इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धितायां विवक्षितायां संभवति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतम् ।

भामती ।

'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्युक्तम् । तदेवं चतुष्पात्त्वसामान्याद्गायत्रीशब्देन ब्रह्मोच्यत इति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति । ब्रह्मपरत्वादभिहितमित्युक्तम् ॥ २५ ॥ षड्विधेति । भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धितायां विवक्षितायां संभवति । अस्यार्थः—हृदयस्यास्य खलु पञ्च छिद्राणि तानि च देवैः प्राणादित्यादिभी रक्ष्य-

वेदान्तकल्पतरुः .

ननु चतुष्पात्त्वगुणयोगाद्गायत्रीशब्दो ब्रह्म गमयति, कथमभिहितमिति भाष्यनिर्देशोऽत आह—ब्रह्मपरत्वादिति । ननु पूर्वत्रापि विकारानुगतं ब्रह्म गायत्रीपदेन लक्षणया तात्पर्येण गमितमतः को विशेषः । उच्यते; गौणे प्रयोगेऽभिधेयगतो गुणस्तात्पर्याल्लभ्यते, लक्षणायां तु संबन्धं निमित्तीकृत्यार्थान्तरे तात्पर्यमिति । गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणो हृदि स्थितस्योपासनाङ्गत्वेन द्वारपालानादिगुणविध्यर्थं तस्य हेत्यादि वाक्यं, तदर्थतोऽत्रक्रामति—हृदयस्येत्यादिना । प्रागादिदि-

कल्पतरुपरिमलः ।

भिहितमित्युक्तमिति टीका न युक्ता; लक्षणापक्षेऽपि ब्रह्मपरत्वस्याविशिष्टत्वादित्याशङ्क्ते—नन्विति । गौणे प्रयोगे

---

१. गायत्रीति पदस्य लक्षकत्वे गौणत्वेऽपि चेत्यर्थः । अत्रापर आहेत्यपरपदेन गौणत्वे स्वमतं नेति द्योतयति । अजहल्लक्षणापक्षे हि 'वाग्वै गायत्री' इति वागात्मत्वं गायति च त्रायते च' इति निरुक्तनामकत्वं च गायत्र्या उपाधित्वेनोपास्यत्वादुपपन्नतरम् । गौणपक्षे गायत्रीत्यागात्तदुभयं सर्वात्मकत्वमात्रेणोपपादनीयम् । एवं गायत्रीपदस्य स्वार्थत्यागः, अप्रसिद्धचतुष्पात्त्वगुणद्वारा विप्रकृष्टलक्षणा चेति बह्वसमञ्जसम् इति रत्नप्रभायाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

यदप्येतदुक्तं—पूर्वत्र 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा; इह पुनः अथ यदतः परो दिवः' इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन, तस्मादुपदेशभेदान्न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—नायं दोषः; उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते । यथा लोके वृक्षाग्रसंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च । एवं दिव्येव सद्ब्रह्म

भामती ।

माणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः । तथाहि—हृदयस्य यत्प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणः, तेन हि प्रायणकाले संचरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः, स एवादित्य इत्यर्थः; 'आदित्यो ह वै बाह्यः प्राणः' इति श्रुतेः । अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः । तत्संबद्धं श्रोत्रं तच्चन्द्रमाः; 'श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्च' इति श्रुतेः । अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषोऽपानः स च वाक्संबन्धाद्वाक्; 'वाग्वा अग्निः' इति श्रुतेः । अथ योऽस्योदङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स समानः, तत्संबद्धं मनः, तत्पर्जन्यो देवता अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स उदानः; पादतलादारभ्योर्ध्वं नयनात् । स वायुस्तदाधारश्चाकाशो देवता । ते वा एते पञ्च सुषयः । तत्संबद्धाः पञ्चहार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषाः । न गायत्र्यामक्षरसंनिवेशमात्रे संभवन्ति, किंतु ब्रह्मण्येवेति ॥ २६ ॥ **यथा लोक इति** । यदाधारत्वं मुख्यं दिवः, तदा कथंचिन्मर्यादा व्याख्येया । यो हि श्येनो वृक्षाग्रे वस्तुतोऽस्ति, स च ततः परतोऽप्यस्त्येव; अर्वाग्भागातिरिक्तमध्यपरभागस्यस्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽवस्थानात् । एवंच बाह्यद्युभागातिरिक्तशारीर-

वेदान्तकल्पतरुः ।

गता हृदयकमलसुषयो द्वाराणि तत्स्थाः प्राणादिवायवो द्वारपालास्ते च चक्षुरादिकरणयुक्ता आदित्यादिदेवैरधिष्ठिता इति समुदायार्थः । प्राणशब्दं निर्वक्ति—**प्रायणकाले इति** । स आदित्य इत्यनन्तरनिर्दिष्टचक्षुष आदित्यत्वं नोच्यते किंतु प्राणस्येत्याह—**स एवेति** । कारणमाह—**आदित्य इति** । अधिष्ठात्रधिष्ठेययोरैक्योपचारः । श्रोत्रद्वारा चन्द्रमा व्यानस्याधिष्ठाता । एवमुत्तरत्रापि करणद्वारा वाग्वधिष्ठातृत्वं देवतानां द्रष्टव्यम् । अधःश्वासस्यऽपानस्य मुखे वाक्संबन्धाद्वाक्त्वमित्यर्थः । सोऽग्निरिति श्रुतौ वाचोमित्युक्तं, चेत्र हेतुमाह—**वाग्वा इति । तत्पर्जन्य इति** । पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवस्तन्निमित्ता आपः, तथा मनोनिमित्ताश्च; "मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चे"ति श्रुतेः, अतो मनसः पर्जन्योऽधिष्ठाता । उदानवायुः सामान्यात्मकः सहायकत्वे वर्तते, तस्य च वाग्वाधार आकाशः परमेश्वरो देवतेत्यर्थः । हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषाः प्राणादयः । यदादावुक्तं प्रधानप्रकृत्यर्थप्रत्यभिज्ञानुरोधेन प्रत्ययार्थवैषम्यं नेयमिति, तदुपदर्शकं भाष्यं व्याचष्टे—**यदाधारत्वमिति । अर्वाग्भागेति** । यदा मुख्यमाधारत्वं वृक्षाग्रस्य विवक्षितं, तदा वृक्षाग्रात्परतः श्येन

कल्पतरुपरिमलः

इति । ननु—गौण्यां तात्पर्याधीनो गुणलाभः लक्षणायां संबन्धाधीनस्तात्पर्यलाभ इति नायं नियमः; मुखमिदं कमलमिति कविसमयप्रसिद्धायां कर्णोऽयं राजेत्यादिलोकव्यवहारसिद्धायां च गौण्यां मुख्यार्थप्रसिद्धकान्तिमत्त्वदातृत्वगुणलाभस्य तात्पर्यावेक्षणानपेक्षत्वाद्, यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तिमूलकलक्षणायास्तात्पर्यान्वेषणापेक्षत्वाच्च, तत्रापि प्रकरणाद्यवगतभोजनप्रवेशनान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं न तात्पर्यानुपपत्तिरिति चेन्न; गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीपिकाधिकरणविवक्षायां मुख्यार्थान्वयसंभवेऽप्यौपश्लेषिकाधिकरणे तात्पर्यमिति तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं नान्वयानुपपत्तिरिति वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति—**चेत्, उच्यते**; प्रकृताभिप्रायमिदं विशेषकथनम् । प्रकृते सार्वात्म्याद्यन्वययोग्ये ब्रह्मणि गायत्रीपदस्य तात्पर्येऽवधृते तन्निर्वाहार्थं तत्र तस्य गौणवृत्तिमूले गुणे वाच्ये ब्रह्मगायत्र्योः सादृश्यरूपस्य गुणविशेषणस्याप्रसिद्धत्वात्तदन्वेषणे ब्रह्म चतुष्पादिह निर्दिष्टम् । प्रसिद्धाया गायत्र्या "स्तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थिति" प्रकारेण त्रिपात्त्वेऽपि यथा "पष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिने सवने" इत्यर्थवादोक्तरीत्या माध्यन्दिनसवनगताः गायत्रीबृहत्यादयोऽक्षरसंख्यामात्रेण त्रिष्टुभः, एवमिह गायत्री पञ्चिः पञ्चिरक्षरैश्चतुष्पदेति पादचतुष्टयवत्त्वरूपो गुणो लम्भनीयः । लक्षणायां तु प्राथमिकलाभ्यर्हितत्वाचोपादानोपादेयभावसंबन्धः शीघ्रं स्फुरतीति संबन्धनिमित्तकं तात्पर्यमिति ॥ **आकाशः परमेश्वर इति** । तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्ममित्यादिश्रुतावूर्ध्वसुषिरवर्तित्वेनाम्नातो दहराकाशरूपः परमेश्वर ऊर्ध्वद्वारपालस्याधिष्ठातृदेवतेत्यर्थः । उपास्यस्य द्वारपालाधिष्ठातुश्च परमेश्वरस्य हृदयकमलमध्यतदूर्ध्वसुषिरस्थावच्छेदकभेदेन भेदः । आकाशपदस्य तदभिमानिदेवतापरत्वे वक्तुं शक्येऽपि दहरकमलोर्ध्वसुषिरे तदभिव्यक्तिप्रसिद्धा कल्पनीया, परमेश्वरस्य तु प्रसिद्धा कृप्तास्तीति व्याख्यातम् । **यदा मुख्यमाधारत्वमित्यादि** । इयं क्लिष्टयोजना परत इत्येतदपि पञ्चम्यन्तमित्यभ्युपेत्य । यदि तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

इति प्रयोगे श्येनशब्दो वृक्षाग्रलग्नश्येनावयवावच्छिन्नावयविलक्षक इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे दार्ष्टान्तिके ब्रह्मणः श्येनवदवयवाभावाद्दिव इति श्रुतिं लक्षणया व्याचष्टे—**एवमिति** । शक्यते च दृष्टान्तेऽपि वृक्षाग्रादित्यवधिश्रुतिर्लक्षणया नेतुम्, अग्रभागादीषदर्वाग्भागपरत्वेन, तदा दार्ष्टान्तिकेन साम्यमिति । यदा त्वनौपाधिकं ब्रह्माकाशास्पृष्टं विवक्षिता पञ्चम्येव मुख्या, तदा सप्तमी सामीप्यसंबन्धं लक्षयतीत्याह—**यदा त्विति । अतएवेति** । यतः सर्वमर्यादा मुख्या, अत एवेत्यर्थः । या तु दिवि द्योतनवतीति व्याख्या, तस्यां नामी व्याख्या विकल्पाः । अतएव तदपरितोषादथवेत्युक्तमिति ॥

तावानस्य महिमेति । गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्यादिना भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणमयी षड्विधा चतुष्पदा गायत्रीत्युक्तम् । अस्य गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणस्तावान्महिमा विभूतिः । परमार्थतस्त्वयं पुरुषस्ततो ज्यायान्महत्तरः, तदेवाह—सर्वाणि भूतान्यस्य पादः । अस्य त्रिपादमृतं दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितम् । यथा कार्षापणश्चतुर्धा विभक्त एकस्मात् पादात्पादत्रयीकृतो महान्, एवं पुरुषः पुरुषार्थरूपः प्रपञ्चान्महानित्यर्थः ॥ **ते वा एते इति** । संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्यचन्द्रांभांसि वायौ लीयन्ते । अध्यात्मं च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणे संहियन्त इत्युक्तम् । ते वायुना सह पञ्च आध्यात्मिकेभ्योऽन्ये । प्राणेन च सहाधिदैविकेऽभ्योऽन्ये पञ्च । एवं दशसन्तस्तत्कृतम् । अत्रापि चतुरयकद्यूतगतचतुरङ्गव-

कल्पतरुपरिमलः ।

दिव पर इति श्रुत्यनुसारेण दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यत इति भाष्यानुसारेण च प्रथमार्थस्तसिल्प्रत्यय आश्रीयते तदा दिव उपरिभागे स्थितं ब्रह्म दिवः परमेव भवतीति न काचिदनुपपत्तिरिति विस्पष्टत्वाच्चोक्तम् ॥ **ननु** दश सन्तस्तत्कृतमिति प्रकृतेषु दशसु कथं कृतशब्द इत्याशङ्क्य तदुपपादयितुमाह—**अत्रापि चतुरयकेति** । लोकेऽक्षनिपातनरूपं द्यूतं द्विविधम्—एकाक्षनिपातनं बहुक्षनिपातनं च । तत्र बहुक्षनिपातनं द्विविधं—नियतसंख्यबहुक्षनिपातनं अनियतसंख्यबहुक्षनिपातनं च । एकाक्षनिपातनरूपस्यानियतसंख्यबहुक्षनिपातनरूपस्य च द्यूतस्यायसंज्ञकाः सन्ति प्रकारविशेषाः । ते चतुर्विधाः—कृतत्रेताद्वापरकलिभेदात् । कृतायरूपेऽक्षनिपातने जय इति द्यूतशास्त्रमर्यादा । तत्रैकाक्षनिपातनरूपे-द्यूते य एकोऽक्षश्चतुरश्रः तस्याश्रिद्वयमश्रिद्वयमन्तरा चत्वारि स्थानानि क्रमाचतुस्त्रिद्व्येकसंख्यबिन्दुरूपाङ्कयुक्तानि भवन्ति । तेषु यच्चतुरङ्कस्थानं तस्योपरिभवेनाक्षनिपातनं कृतायः । त्रिद्व्येकाङ्कयुक्तस्थानानामुपरिभावेन पतनानि तु त्रेतायायाः । अनियतसंख्यबहुक्षनिपातनरूपे तु द्यूते न्युप्तेष्वक्षेषु चतुष्कशो विभज्यमानेष्ववसाने चत्वारोऽवशिष्यन्ते चेत्, तदक्षनिपातनं कृतायः । त्रिद्व्येकाक्षावशेषे तु त्रेतायायाः । अमुमर्थं श्रुतिरप्यनुवदति । ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च न्लिः स इति । एवं लौकिकस्य द्यूतस्य प्रकारः । वैदिकं तु नियतसंख्यबहुक्षनिपातनरूपं नियमेन कृतायरूपमत एव व्यवस्थितजयफलकम् । एवंचाग्न्याधाने राजन्यस्य कर्तव्यमापस्तम्बसूत्रे शतमक्षान्यजमानाय प्रयच्छन्नाहेत्युपक्रम्य दर्शितं कृतं यजमानो विजिनातीति । न्युप्तेषु शतसंख्येष्वक्षेषु चतुष्कशो विभज्यमानेष्ववसाने यः पञ्चविंशो भागः सोऽपि चतुरक्ष एव । अतस्तदक्षनिपातनं कृतमिति यजमानो विजिनाति जयतीत्यर्थः । अत्र चतुरयकेति विशेषणं लौकिकग्रहणाय । अयेति ह्रस्वयुक्तपाठः साधुः, नतु चतुरायकेति दीर्घयुक्तपाठः । इह जानश्रुत्युपाख्यान एव यथाकृतायविजितायाधरेऽयोः संयन्तीति प्रयोगात् । यजुर्वेदे कृतायानां त्रेतायानां द्वापरायानामास्कन्दीयानामित्यादिप्रयोगात् "अयः शुम्भवहै दैवे गतौ द्यूताक्षपातने" इत्यादिनैघण्टुकव्यवहाराच्च ह्रस्वादेरेव द्यूतप्रकारवाचित्वावसायात् । यद्यप्याधानगतवैदिकमपि द्यूतं कृतं भवतीति दश सन्तस्तत्कृतमित्यत्रत्यकृतशब्दव्याख्यानाय विधिष्य लौकिकद्यूतं नान्वेषणीयम्; तथापि यत्र त्रिबिन्दूपरिभावादियुक्ताः अक्षावशेषादियुक्ता वा त्रेतादयोऽपि सन्ति तत्र चतुर्बिन्दूपरिभावयुक्ते चतुरक्षावशेषयुक्ते वा द्यूते कृतशब्दो धर्मपादचतुष्टययुक्तयुगवाची समुचित इति ज्ञायते । यथा कृतायविजितायेत्यत्रत्यविजयवचनं च विजयनिमित्तकृतप्रतिद्वन्द्विपराजयनिमित्तत्रेतादिविमिश्रितलौकिकोदाहरण एव स्पष्टं भवतीत्याशयेन छान्दोग्यविवरणे भगवत्पादैर्लौकिकमुदाहृतम् । अतस्तदनुसारेणाचार्यैरपि लौकिकग्रहणेन वैदिकं व्यावर्तयितुं चतुरयकत्वेन द्यूतं विशेषितम् । अनेनैव यत्र लौकिकेऽपि नियतसंख्यपञ्चाक्षपातनादिरूपे सर्वेषामुत्तानतया पातने जयः, अन्यथा पराजय इति व्यवस्थावति द्यूतशास्त्रप्रसिद्धे द्यूतान्तरे कृतत्रेतादिकं नास्ति तस्यापि व्यावृत्तिः । एवंचायं वाक्यार्थः । चतुरयके लौकिके द्यूते यथा चत्वारोऽङ्काः सन्ति, तद्वत्प्राणादिदशके चत्वारोऽपि पदार्थाः सन्ति, तदन्तर्गता यथा अङ्करूपा अवयवाः तद्वत् त्रयोऽपि सन्ति, यथा च द्व्यङ्करूपावयवौ तद्वद् द्वावपि स्तः, यथैकाङ्करूपोऽवयवः तद्वदकोऽप्यस्तीति । त्र्यङ्कायवद् एकाङ्कयवदिति केषु चित्कोशेषु पाठो दृश्यते । तस्मिन्पाठे सप्तमीसमर्थात् 'तत्र तस्येवेति' सूत्रेण वतिर्वाच्यः, नतु 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रिति सूत्रेण । तथाच अङ्कस्थानोपरिभावयुक्ते त्रेतायां यथा त्रयोऽङ्काः सन्ति, तद्वत् त्रयोऽपि सन्तीत्यादिरर्थो लभ्यत इति तेन प्राणाददिदशके त्रेतादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रसुप्तानुपयोग्येवोक्तं स्याद्, नतु श्रुतिगतकृतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मादयुक्तः स पाठः । चतुरङ्गवदिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिवः परमित्युपदिश्यते । अपर आह—यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च । एवंच दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ इति दशमं ज्योतिरधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम्) **प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥**

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका—'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं

भामती ।

हार्दद्युभागस्थस्य ब्रह्मणो बाह्यात् द्युभागात्परतोऽवस्थानमुपपन्नम् । यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता, तदा लक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति । तदिदमुक्तम्—अपर आहेति । अतएव दिवः परमपीत्युक्तम् ॥ २७ ॥ इति दशमं ज्योतिरधिकरणम् ।

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

अनेकलिङ्गसंदोहे बलवत्कस्य किं भवेत् । लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥ मुख्यप्रा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्सन्ति चत्वारः पदार्थाः त्र्यङ्कायवत् त्रयः द्व्यङ्कायवद्द्वौ एकायवदेकः । द्यूते च चतुरङ्कः कृतसंज्ञः स च दशात्मकः । चतुर्ष्वङ्केषु त्रयोऽन्तर्भवन्ति; एवं सप्त त्रिषु द्वौ, तथा सति नव, द्वयोरेकः इति दश । वाय्वादयोपि दशसंख्यत्वादेवं कृतम् । सैषेति विधेयाभिप्रायः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । दशसंख्यत्वाद्विराट् अन्नम् । 'दशाक्षरा विराडन्न'मिति हि श्रुतिः । कृतत्वादन्नादिनी, कृते ह्यन्नभूता दशसंख्यान्तर्भूता । अतस्तामत्तीव, अतोऽन्नादत्वेनापि गुणेन वाय्वादय उपास्या इत्यर्थः । इति दशमं ज्योतिरधिकरणम् ॥

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

अनेकेति । अनेकेषां लिङ्गान्यनेकानि च तानि लिङ्गानि वा प्रतिपदार्थमनेकानीत्यर्थः । तेषामेकत्वेन प्रतिभासमानवाक्ये समावेशे किं बलवत्, किमभूनि सर्वाणि समबलानि, उतैकमेव बलवत् यदा चैकमेव बलवत्तदा कस्य लिङ्गनो लिङ्गं

कल्पतरुपरिमलः ।

पूर्ववाक्यस्थेन यथा चत्वारोऽङ्काः सन्तीत्येवमर्थकेनार्थसारूप्यालाभाच्च स पाठो न युक्तः । अत्र सर्वेऽप्यङ्कशब्दाश्चिह्नवाचिनः । एकाक्षनिपातने विन्दूनां बहुक्षनिपातने अवशिष्टाक्षाणां च साधारणाः; उभयेषामपि चतुस्त्रिद्व्येकसंख्यत्वेन कृतायादिचिह्नत्वाविशेषात् ॥ ननु सन्तु प्राणादिदशके चतुरङ्काय इव चतुस्त्रिद्व्येकरूपाः पदार्थाः, प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य दशस्वेतेषु कृतशब्दप्रवृत्तिं प्रकृतार्थं कृतशब्दप्रसिद्धार्थसादृश्येनोपपादयितुं तस्य प्रसिद्धमर्थमाह—द्यूत इति । ननु—कृतसंज्ञेन चतुरङ्कायेन वायुप्राणादीनां किं सादृश्यम्? प्रागुक्तं चतुस्त्रिद्व्येकसंख्यासंख्येयत्वमिति चेद्, न तत्सादृश्यं श्रुतौ विवक्षितं; दश सन्तत्वत् कृतमितिश्रुतौ दशशब्दसंकीर्तनेन दशसंख्यया सादृश्यविवक्षोन्नयनादित्याशङ्क्य चतुःसंख्यायास्तदन्तर्गतत्रिद्व्येकसंख्यानां च संयोजनेन तस्मिन् दशसंख्यां संपादयति—स च दशात्मक इत्यादिना । ननु—दशसंख्यैव सादृश्यविवक्षायां द्यूते चतुरङ्कायःकृतसंज्ञ इत्यादिग्रन्थ एव पर्याप्तः किमर्थंस्तत्प्राचीनः प्रकृतेषु दशसु चतुस्त्रिद्व्येकसंख्यपदार्थवत्त्वरूपचतुरङ्कायसादृश्यकथनपरग्रन्थ इति—चेत्, उच्यते; चतुरङ्काये दशसंख्यावत्त्वमवयवसंख्यासंयोजनेनौपचारिकं, नतु संख्येयव्यक्तितावत्त्वप्रयुक्तं मुख्यं, कथममुख्यगुणवद् मुख्यगुणवत उपमानं स्यादित्याकाङ्क्षायां गुणगतमुख्याऽमुख्यविवेकोऽत्र न विवक्षितः, किंतु चतुस्त्रिद्व्येकसंख्याघटनीयत्वमात्रं, तत्तु मुख्यामुख्यसाधारणमिति दर्शयितुं प्राचीनग्रन्थः । एवं दशसंख्यावत्त्वादेव तेषु दशाक्षरच्छन्दोविशेषवाचको विराट्शब्दश्च, स प्रकृते दृष्टान्तः ॥ इति दशमं ज्योतिरधिकरणम् ।

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

उतैकमेव बलवदिति । ननु—किमभूनि सर्वाणि समबलानि, उतैतेषु ब्रह्मलिङ्गं बलवदित्येक एव संशयः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

णजीवदेवताब्रह्मणामनेकेषां लिङ्गानीह बहूनि संभवन्ते, तत्कतमदत्र लिङ्गं लिङ्गाभासं च कतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थः 'अतएव प्राणः' इत्यत्र विचारितः । **स्यादेतत्**—हिततमपुरुषार्थसिद्धिश्च निखिलभ्रूणहत्यादिपापापरामर्शश्च प्रज्ञात्मत्वं चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे संभवन्ति । तथा 'एष साधु कर्म कारयति' 'एष लोकाधिपतिः' इत्याद्यपि । जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथंचिद्भवेदितरेषां त्वसंभवः, वक्तृत्वं च वाक्करणव्यापारकर्तृत्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न संभवति; तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिङ्गविरोधपरिहाराय जीवद्वारेण ब्रह्मण्येव कथंचिद्व्याख्येयम् ,जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । **तथाच श्रुतिः**—'यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इति वाग्वदनस्य ब्रह्म कारणमित्याह । शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव; तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विग्र-

वेदान्तकल्पतरुः ।

बलवत्, किं ब्रह्मणः, उत प्राणादेरित्येतदत्र चिन्त्यते । एतच्च **प्राक् अतएव प्राणः** (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ८) इत्यत्र न चिन्तितम् । तत्र हि ब्रह्मलिङ्गात् प्राणश्रुतिर्नीता, नतु ब्रह्माब्रह्मलिङ्गानां बलाबलमित्यर्थः । ज्योतिर्वाक्येऽपि यच्छब्देन समाकृष्टे ब्रह्मणि तल्लिङ्गं तेजोलिङ्गाद्बलवदित्युक्तम् । न तथेह किंचिन्निर्णयकारणमिति तेनाप्यगता चिन्ता, अतएव सङ्गतिः । **अथवा**—दिवि दिव इत्यत्र प्रधानप्रकृत्यर्थमनुरुध्य प्रत्ययार्थो नीतः, एवमिहापि स्वतन्त्रप्राणादिपदार्थभेदप्रतीतौ तत्सापेक्षत्वेन गुणभूतवाक्यार्थप्रतीतेर्युक्तमन्यथाऽऽनयनमिति भिन्नोपासनविध्युपगमेन पूर्वपक्षोत्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात्सङ्गतिः । **बहूनीति** । बहुग्रहणमनेकानि च तानि लिङ्गानीति संग्रहे समासप्रदर्शनार्थम् । एवंच प्राणादिषु प्रत्येकमपि बहुलिङ्गदर्शनाद् भूयसां न्यायेनाप्यनिर्णयात्, **आकाशस्तल्लिङ्गात्**—(ब्र. अ. १ पा. १ सू. २२) इत्यनेनाप्यगतार्थत्वमुक्तम् । अनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारेणेतरेषामन्यथासिद्धिं वदन्नन्तस्तद्धर्मोपदेशात् (ब्र. अ. १ पा. १ सू. २०) इत्यनेन पुनरुक्तिं शङ्कते—**स्यादेतदित्यादिना** । देवतालिङ्गस्यान्यथासिद्धिमाह—**तथापीति** । **शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशः** (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ३०)

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रदर्शयितुं युक्तः; तथैव टीकायां पूर्वोत्तरपक्षप्रवृत्तेः । नतु प्रथमसंशयस्यैकमेव बलवदिति कोट्यन्तरं प्रदर्श्य यदैकमेव बलवत्तदा किं प्राणस्य जीवस्य वा लिङ्गं बलवद्, उत ब्रह्मण इति संशयान्तरमपि प्रदर्शयितुं युक्तम्; टीकायामेकवाक्यत्वनिर्वाहार्थम् एकस्यैव लिङ्गं बलवदित्यनिर्धारणेन सिद्धान्तं प्रदर्श्य तदनन्तरं विशिष्य ब्रह्मलिङ्गबलवत्त्वनिर्धारणार्थं विचारान्तरप्रवर्तनस्याभावात्, तत्सत्त्वे हि संशयान्तरं प्रदर्शनीयम् । **यथा पूर्वतन्त्रे भावार्थाः कर्मशब्दाः** (जै. अ. २ पा. १ सू. १) इति सूत्रार्थकथने सोमेन यजेतेत्यादिषु किं द्रव्यगुणभावशब्दाः सर्वेऽपि भावनाकरणसमर्पकाः, उतैक एवेति संशयप्रदर्शनपूर्वकमेक एवेति सिद्धान्तमुपपाद्य तदनन्तरं यदैक एव तदा किं द्रव्यगुणशब्दः, उत भावशब्द इति सन्देहान्तरप्रदर्शनपूर्वकं भावशब्द एव फलभावनाकरणसमर्पक इति निर्णीतं, न तथेह विचारद्वयं कृतमत्र दृश्यते । तस्मात्प्रागुक्तरीत्यैक एव संशयः प्रदर्शयितुं युक्त इति—**चेत् उच्यते**; इह यद्येक एव बलवल्लिङ्गः प्रतिपाद्यः, तर्हि प्राणो जीवो वा बलवल्लिङ्ग इति तयोरन्यतरः प्रतिपाद्योऽस्तु, एवमप्येकवाक्यतासंरक्षणसिद्धेरित्याशङ्कान्तरं तन्निराकरणं चेत्युभयमप्यत्र विवक्षितम् । तदित्थम् । प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्युपक्रमात् प्राण एव प्रज्ञात्मेत्युपसंहाराच्च वायुर्जीवो वाऽत्रोपास्यत्वेन प्रतिपाद्यः । मामेव विजानीहीति प्रथममिन्द्रवचनसत्त्वेऽपि नेन्द्रस्योपास्यत्वशङ्का; तेन वाक्येन स्वस्यैवोपास्यत्वमुक्तमिति शङ्कावारणाय प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति पुनस्तद्विवरणात् । तथाच शास्त्रदृष्ट्या वामदेवस्य मन्वादिभावोक्तिवदिन्द्रस्य स्वोपास्यप्राणजीवसामान्यभावोक्तिः । तत्र प्राणपूर्वपक्षे यावद्यस्मिन् शरीर इत्यादिकं प्राणश्रुत्युपोद्बलकं लिङ्गम् । तस्मिन् जीवधर्मोक्तिस्तु यो वै प्राणः सा प्रज्ञेति तस्य जीवभेदोपचरणाद्, औपसंहारिकाजरामृतत्वोक्तिरपि तत एव जीवस्याजरत्वादमृतत्वाच्चेति । जीवपूर्वपक्षस्त्वेतद्वैपरीत्येनोपक्रमोपसंहारगतजीवपरप्रज्ञात्मशब्दादिसत्त्वात् । हिततममित्युपक्रमगतातिशायनिकप्रत्ययमात्रं तु प्राणजीवान्यतरोपासनाफलं सकलपापक्षयादिकमिति तन्मात्रविषयत्वेन योजनीयम् । एतच्छङ्कानिराकरणं त्वन्यथासिद्ध्यनन्यथासिद्धिभ्याम् एकवाक्यतानिर्वाहार्थमेकस्मिन्नेव प्राणजीवब्रह्मलिङ्गेषु योजनीयेषु कार्याकार्ययोर्लिङ्गं कारणे ब्रह्मणि योजयितुं शक्यम् । कारणस्य सर्वेषु कार्येष्वनुगमादित्यन्यथासिद्धानि तयोर्लिङ्गानि । कार्याकार्ययोर्लिङ्गं कारणे ब्रह्मणि योजयितुं शक्यम् । कारणस्य सर्वेषु कार्येष्वनुगमादित्यन्यथासिद्धानीति । एवमनन्यथासिद्धैतच्छङ्कानिराकरणम् **नच ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यमिति भाष्ये, तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारत इति** टीकायां च सूचितम् । सूत्रेऽप्यनुगमादित्यस्योपक्रमोपसंहारानुगमवत्कारणस्य कार्येष्वनुगमरूपमर्थान्तरमपि विवक्षितमिति तेनैव सूचितम् । एवं सूत्रभाष्यटीकापर्यालोचनया स्पष्टोऽयमर्थ इत्याचार्यैरिह कण्ठतो न प्रदर्शितः । दर्पणे त्वाचार्यैरेव शङ्कामनुद्भाव्य ब्रह्माऽब्रह्मलिङ्गानां तयोरनुगमव्यावृत्तिभ्यां विशेषो वर्णितः ॥—**अनन्यथासिद्धेति** ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च' इत्यारभ्याम्नाता । तस्यां श्रूयते—'स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व' इति । तथोत्तरत्रापि 'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' (कौ० ३।१,२,३) इति। तथा 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इति । अन्ते च 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' (कौ० ३।८) इत्यादि । तत्र संशयः—किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते, उत देवतात्मा, उत जीवः, अथवा परं ब्रह्मेति। ननु 'अत एव प्राणः' इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । इहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति—'आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यादि । कथमिह पुनः संशयः संभवति ? अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते । सन्ति हीतरलिङ्गान्यपि । 'मामेव विजानीहि' (कौ० ३।१) इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम् । इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गम् । अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इति प्राप्ते, इदमुच्यते—प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम् । कुतः ? तथाऽनुगमात् । तथाहि—पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते

भामती ।

हवत्या लिङ्गमस्ति, तथाहि—इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रति 'इन्द्र उवाच मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य, 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चार । प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते; देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तित्वात्, सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य देवान्प्रत्यप्रवृत्तेर्भूणहत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तेः, लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य लोकपालत्वात्, आनन्दादिरूपत्वं च स्वर्गस्यैवानन्दत्वात्, 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति स्मृतेश्चामृतत्वमिन्द्रस्य । 'त्वाष्ट्रमहनम्' इत्याद्या च विग्रहवत्त्वेन स्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते, तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतोऽनवाप्तेः, परमानन्दरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचारात्, अध्यात्मसंबन्धभूम्नश्च पराचीन्द्रेऽनुपपत्तेः, इन्द्रस्य देवताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्येव प्रारब्धवि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

इति सूत्रार्थं मनसि निधायाह—**इन्द्रस्य देवताया इति**। ध्यानजसाक्षात्काराभ्युपगमो वाचस्पतेरेतत्सूत्रार्थाबोधादिति कैश्चिदयुक्तमुक्तम् । यतः—**अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजा प्रमा । शास्त्रदृष्टिर्मता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः परः** ॥ वसतः इति द्विवचनश्रुत्या सहोत्क्रमणादिलिङ्गानुगृहीतयोपास्यभेदप्रतीतेर्न वाक्यस्य ब्रह्ममात्रपरत्वनिर्णय इति वदन्

कल्पतरुपरिमलः ।

ननु—यद्यनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारेणान्यथासिद्धनयनं गतार्थं, तर्हि—**तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारत इत्येतदपि गतार्थं स्यादिति—चेत्, अस्तु** । अतएव त्रीण्युपासनानीति प्रथमविचार एवागतार्थ इति टीकायां कण्ठतः कृतः । द्वितीयविचारस्तु प्राचीनन्यायसिद्ध इति तत्संचारणार्थमनन्यथासिद्धपदमात्रेण सूचितः । **अथवा** अनुगमव्यावृत्तिरूपानन्यथासिद्ध्यन्यथासिद्धिप्रकारभेदव्युत्पादनेनागतार्थता द्रष्टव्या ॥ **वसत इति द्विवचनश्रुत्येति । ननु**—सहवासादिलिङ्गानुगृहीतद्विवचनश्रुत्या प्राणप्रज्ञाशब्दोक्तयोर्भेदावगमाद् ब्रह्मवद्यथा तयोरुपास्यत्वमेवमिन्द्रस्यापि बहुलिङ्गप्राप्तस्योपास्यत्वमङ्गीकृत्य चत्वार्युपासनानीति पूर्वपक्षयितुं शक्यम्; अध्यात्मसंबन्धिलिङ्गानां यथार्हं जीवाद्यन्वयोपपत्तेः, मध्ये प्राणप्रज्ञाशब्दयोर्मुख्यप्राणजीवपरत्वेऽपि प्राण एव प्रज्ञात्मेत्युपसंहारे ब्रह्मपरत्ववत्प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्युपक्रमे शक्रपरत्वस्यापि संभवात्, तं मामायुरमृतमुपास्वेत्युपक्रमे शक्रस्य, स मआत्मेति विद्यादित्युपसंहारे ब्रह्मणः, तस्मादेतदेवोक्थमुपासीतेति वक्तारं विद्यादिति च मध्ये प्राणस्य जीवस्य चोपासना विधीयत इति स्पष्टमेवोपासनाचतुष्टयप्रतीतेश्चेति— **चेत्, उच्यते**; "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्वे"त्येतदनन्तरम् "आयुः प्राणः प्राणो वा आयुः यावद्ध्यस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुरित्युपास्यत्वेन निर्दिष्टस्य प्राणस्यायुःप्रदानस्वातन्त्र्यं श्रुतम्, समनन्तरखण्डे चास्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमिति प्रस्तुतस्य प्राणस्य सत्त्व एवेन्द्रियाणां निःश्रेयसमुक्त्वा जीवति वागपेतो मूका हि पश्यामो जीवति चक्षुरपेतो अन्धा हि पश्याम इत्यादिना प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीत्यन्तेन संदर्भेण तस्यैव पूर्वोक्तमायुःप्रदानस्वातन्त्र्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विवृतम् । एवं प्राणधर्मकीर्तनानन्तरं "अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तथाख्यास्यामो" इति यथा **प्रज्ञाया** जीवस्य **सर्वाणि भूतानि संबन्धीनि** भूत्वा तद्दृश्यत्वेन कल्पितानि वस्तुत **एकं भवन्ति** तथा व्याख्यानमुपक्रम्य वक्तृत्वघ्रातृत्वादिप्रज्ञाधर्मकीर्तनं प्रस्तुतप्रज्ञात्मविषयमवतिष्ठते । एवमिहोपास्यत्वेन निर्दिष्टयोः प्राणप्रज्ञात्मनोः क्रमेण व्यवस्थितं धर्मकीर्तनमिव तदुपासनयोः फलकीर्तनमपि दृश्यते "प्राणेन ह्येवामुष्मिन् लोकेऽमृतत्वमाप्नोती"ति "प्रज्ञया सत्यसंकल्पमिति" च । एवं प्राणप्रज्ञात्मसंबन्धिलिङ्गानां प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यतोऽन्यत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपक्रमे तावत् "वरं वृणीष्व" इतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप—'त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । नह्यन्यत्र परमात्मविज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति । "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" (श्वेता० ३।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा 'स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया' (कौ० ३।१) इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते । ब्रह्मविज्ञानेन हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः—"क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" (मु० २।२।८) इत्याद्यासु श्रुतिषु । प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते । नह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं संभवति । तथोपसंहारेऽपि—"आनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् संभवन्ति । "स न साधुना कर्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म

भामती ।

पाककर्माशयमात्रं भोगेन क्षपयतो ब्रह्मण एव सर्वमेतत्कल्पत इति विग्रहवदिन्द्रजीवप्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेवदिति । अत्रोच्यते—"यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः" इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोत्क्रमणमुच्यते । नच ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं, न च सहभावः, नचोत्क्रमणम् । तस्माद्वायुरेव प्राणः । जीवश्च प्रज्ञात्मा । सह प्रवृत्तिनिवृत्त्या भक्त्यैकत्वमनयोरुपचरितं 'यो वै प्राणः' इत्यादिना । आनन्दामराजरापहतपाप्मत्वादयश्च ब्रह्मणि प्राणे भविष्यन्ति । तस्माद्यथायोगं त्रय एवात्रोपास्याः । न चैकवाक्यभेदो दोषमावहति; वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात्, पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात्, तस्मादुपास्यभेदादुपासात्रैविध्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगमः, नतु पदार्थावगमपराण्येव पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणि । तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न शक्नुवन्ति कर्तुमित्यन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगमयन्ति', तेन पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसान्येव बलवद्बाधकोपनिपाताद्यनार्थबोधपरतां नीयन्ते । यथाहुः—'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते' इति । तेन यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चैकवाक्यत्वाय 'पजापतिरुपांशु यष्टव्यः' इत्यादयो न पृथग्विधयः, किंत्वर्थवादा इति निर्णीतं, तथेहापि 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्युक्त्वाऽन्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्युपसंहारात्ब्रह्मण्येकवाक्यत्वावगतौ सत्यां जीवमुख्यप्राणलिङ्गेऽपि तदनुगुणतया नेतव्ये; अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् यत्पुनर्भेददर्शन 'सह ह्येतौ' इति, तज्ज्ञानशक्तिमतोः क्रियाशक्तिमतोश्च प्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयितुम् । अवस्थोपलक्ष्यस्य प्रत्य-

वेदान्तकल्पतरुः ।

पूर्वपक्षसंभवमाह—**अत्रोच्यत इति** । तस्य प्राणस्य प्रज्ञात्मना जीवेन सहोपास्यत्वमुक्तमित्यर्थः । **ब्रह्मणि प्राण इति** । स एष प्राण आनन्दोऽजर इत्यत्र प्राणशब्दो ब्रह्मवाचीत्यर्थः । भवतु पदार्थावगमपूर्वको वाक्यार्थावगमः, तथापि गामानयेत्यादाविवैकवाक्यता किं न स्यादत आह—**पदार्थानां चेति** । गुणप्रधानयोग्यपदार्थावगमे भवत्येकवाक्यता, इहतु सहोत्क्रामत इत्यादिभिः स्वातन्त्र्यावगतेर्वाक्यभेद इत्यर्थः । हेतुः पदार्थावबोधो हि वाक्यार्थबोधे, अतएव स गुणः । उद्देश्यस्तु वाक्यार्थप्रत्ययः प्रधानम्, अतो न प्रतीतैकवाक्यत्वभङ्ग इति सिद्धान्तयति—**सत्यमित्यादिना** । ज्ञानशक्तिमती बुद्धिः, क्रियाशक्तिमांश्च प्राणः । यदि प्रत्यगात्मोपाधी भेदेन निर्दिष्टौ, नतु जीवप्राणौ स्वातन्त्र्येण, कथं तर्हि प्राण एव प्रज्ञात्मेत्युपक्रम्योपास्येति तयोरुपास्यत्वनिर्देशः, भेदेनोक्तयोर्वा कथमभेदेन निर्देशः, अत आह—**अतएवेति** । **ननु** जीवप्राण-

कल्पतरुपरिमलः ।

नतुमशक्यत्वादयमुपदेशो वामदेवस्य मनुसूर्यादिभाववद्ब्रह्मभूतस्येन्द्रस्य प्राणादिभावोऽप्यस्तीति मुख्यप्राणजीवविषयः । एवमुपास्येति च पृथक् पृथक् तदुभयोपासनाविधानम् । एतदेवोक्थमुपासीतेत्यत्र वक्तारं विद्यादिष्वपि च प्राणोपासनां प्रज्ञोपासनां चानूद्य शरीरोत्थापकत्वकृत्वादिगुणविधानमिति न तेषामपि वैयर्थ्यमतः "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे"त्यादिवाक्ये तावन्नेन्द्रोपासनाविधिः । नापि "मामेव विजानीहीत्यत्र;" तस्य हिततमत्वसर्वपापासंस्पर्शहेतुत्वलिङ्गेन प्रकरणावसानिरूपणीयब्रह्मोपासनाविध्यर्थत्वात् । तस्मात् त्रीण्युपास्यानीत्येव युक्तं पूर्वपक्षयितुम् ॥ **हेतुः पदार्थावबोध इत्यादि** । **ननु**—द्विवचनश्रुतिसहवासादिलिङ्गप्राप्तस्य प्राणप्रज्ञात्मभेदस्य विधिश्रुतिप्राप्तानां तत्तदुपासनाविधीनां च वाक्यार्थविरोधेन त्यागे श्रुतिलिङ्गवाक्यादिबलबलवैपरीत्यप्रसङ्गात् 'स्योनं ते' इति मन्त्रे पूर्वोत्तरभागव्यवस्थितसदनकरणप्रतिष्ठापनप्रकरणसामर्थ्यलक्षणनाक्यभेदावहलिङ्गविरोधेन तस्मिन्सीदेति पूर्वोक्तसापेक्षत्वेनावगम्यमानस्य वाक्यैक्यस्य बाधव्यवस्थानं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते'' इति, 'एष लोकाधिपतिरेष लोकपाल एष लोकेशः' (कौ० ३।८) इति च । सर्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मण्याश्रीयमाणेऽनुगन्तुं शक्यते, न मुख्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदाक्षिप्यते । न परं ब्रह्म प्राणशब्दम् । कस्मात् ? वक्तुरात्मोपदेशात्, वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचचक्षे—'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यहंकारवादेन । स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् ? नहि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवति, 'अवागमनाः' (बृह० ३।८।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विग्रहसंबन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसंभवद्भिर्धर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव—'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीञ्शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्येवमादिभिः । प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते । 'प्राणो वै बलम्' इति हि विज्ञायते । बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा । या च काचिद्बलप्रकृतिरिन्द्रकर्मैव तदिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः संभवति । अप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति । निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासंभवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते—'अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्' इति । अध्यात्मसंबन्धः प्रत्यगात्मसंबन्धः, तस्य भूमा बाहुल्यम्, अस्मिन्नध्याय उपलभ्यते—'यावद्ध्यस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः' इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति, न देवताविशेषस्य पराचीनस्य । तथास्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा 'प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' (कौ० ३।३) इति, 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इति चोपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इति विषयेन्द्रियव्यवहारानभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । 'स म आत्मेति विद्यात्' इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न पराचीनपरिग्रहे । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृह० २।५।१९) इति च श्रुत्यन्तरम् । तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः ॥ २९ ॥ कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म—'मामेव विजानीहि' इति । यथा 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति, तद्वत् । 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' (बृ० १।४।१०) इति श्रुतेः । यत्पुनरुक्तं 'मामेव विजानीहि' इत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—न तावत् त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः, यस्मादेवंकर्माहं तस्मान्मां विजानीहीति । कथं तर्हि ? विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन । यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसंदधाति—'तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते' इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते, स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति । विज्ञेयं तु ब्रह्मैव 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इति वक्ष्यमाणम् । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥३१॥

यद्यप्यध्यात्मसंबन्धभूमदर्शनान्न पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशः, तथापि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः ? जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुप-

भामती ।

गात्मस्वरूपस्यामेदमुपलक्षणामेदेनोपलक्षयति—'प्राण एव प्रज्ञात्मा' इति । 'तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः । एकवाक्यबलात्प्राणजीवलिङ्गोपपादनम्' इति संग्रहः ॥२८॥२९॥३०॥ न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्ह-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लभ्यते 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि । अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि—'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति । शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः; प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य—'तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि' (प्र० २।३) इति श्रवणात् । ये तु 'इमं शरीरं परिगृह्य' इति पठन्ति, तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नम् । मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव । एवं जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च, प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवर्त्तित्वेनाभेदनिर्देशः, स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथापि निर्देश उपपद्यते—'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्विद्येत ? तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं; उपासात्रैविध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत, जीवोपासनं, मुख्यप्राणोपासनं, ब्रह्मोपासनं चेति । नचैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते । 'मामेवं विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व' इत्युक्त्वा, अन्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुम् । नच ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम्; दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः । आश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेः । इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शि-

भामती ।

तीति । नैष संदर्भो ब्रह्मवाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किंतु यथायोगं किंचिदत्र जीववाक्यं, किंचिन्मुख्यप्राणवाक्यं किंचिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादिति । प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि । **जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर** इत्युपक्रममात्रम् । उभाविति तु पूर्वपक्षतत्त्वम्, ब्रह्म तु ध्रुवम् । न ब्रह्मेति । न ब्रह्मैवेत्यर्थः । **दशानां भूतमात्राणामिति** । पञ्च शब्दादयः, पञ्च पृथिव्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्धय इति दश प्रज्ञामात्राः । तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृतां मतेन व्याचष्टे—**अथवेति** । पूर्वं प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनात्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम् । इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रयविशिष्टस्य विधानान्न वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृताम् । तदेतदालोचनीयं कथं न वाक्यभेद इति युक्तं 'सोमेन यजेत' इत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टं यागविधानं; तत्तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात्, इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति; अभावार्थत्वात् । भावार्थस्य विधिविषयत्वनिय-

वेदान्तकल्पतरुः ।

ब्रह्मणामुपास्यत्वे यदि पूर्वः पक्षः, कथं तर्हि जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रावतारकपूर्वपक्षभाष्ये ब्रह्मपरत्वनिषेधोऽत आह—**ब्रह्मवाक्यमेवेति** । ब्रह्मपरत्वनियमो निषिध्यत इत्यर्थः । एतत्सूत्रपूर्वपक्षभाष्य एव प्राणस्य प्रज्ञात्वमुपपादयितुं प्रज्ञेत्यादिभाष्यम् । तत्र प्राणान्तरशब्दार्थमाह—**प्राणान्तराणीति** । मुख्यप्राणस्थितौ स्थितेस्तदुत्क्रान्तावुत्क्रान्तेस्तत्प्रतिष्ठानीन्द्रियाणि । एतत्सूत्रपूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं—**तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां** न ब्रह्मेति, तदप्युपासनात्रयपरतया नयति—**जीवेति** । **अन्यतरत्वं उपक्रममात्रम्**—अस्थिरमित्यर्थः । **ननु** त्रयाणामुपासने कथमुभाविति निर्देशोऽत आह—**ब्रह्म त्विति** । उभयोः प्राप्तयोर्ऽयं निर्देशो न ब्रह्मव्यावृत्त्यर्थः । तर्हि न ब्रह्मेति कथमत आह—**न ब्रह्मैवेति** । एवमेता भूतमात्रा इति वाक्यस्यार्थत उपादानेन ब्रह्मलिङ्गस्यानन्यथासिद्धिप्रदर्शकं **जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्र** (ब्र. अ. १ पा. ४ सू. १७) सिद्धान्तभाष्यं दशानामित्यादि, तद्व्याचष्टे—**पञ्चेति** । श्रुतौ भूतमात्राशब्दे द्वन्द्वसमासः, भूतानि च मात्राश्चेति । भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च, मात्राः शब्दादयः सूक्ष्मभूतानि च पञ्चेति दशेत्यर्थः । प्रज्ञामात्राणां चेति भाष्ये दशानामित्यनुषङ्गनीयं, चशब्दादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**पञ्च बुद्धीन्द्रियाणीति । पञ्चबुद्धय इति** । पञ्चेन्द्रियजनिता बुद्धय इत्यर्थः । अत्रापि द्वन्द्व एव । **प्रज्ञाः** बुद्धयः । मीयन्ते शब्दादय आभिरिति मात्रा इन्द्रियाणि । पूर्वोत्तरव्याख्ययोः सूत्रार्थं विभजते—**पूर्वमिति** । उपासनात्रैविध्यप्रसङ्गादिति पूर्वत्र व्याख्या, अत्र त्वेकस्या उपासनायास्त्रिविधत्वाद् न वाक्यभेद इति व्याख्येत्यर्थः । किमुपासनात्रयविशिष्टं ब्रह्म विधीयते, उत ब्रह्मविशिष्टमुपासनात्रयं, किं वा तदनुवादेन तदाश्रितोपासनात्रयमिति । **नाद्य**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तम्—'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति। तदसत्; प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्, 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' (काठ० २।५।५) इति श्रुतेः। यदपि 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति। नहि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः; 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिभ्यः। बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सञ्जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते। तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थं उपदेशो न विरुध्यते। 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥' (के० १।४) इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति। यत्पुनरेतदुक्तम्—'सह ह्येतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादे नोपपद्यत इति। नैष दोषः; ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः। उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम्॥ अथवा—'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्' इत्यस्यायमन्योऽर्थः—न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते। कथम्? उपासात्रैविध्यात्। त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं, प्राणधर्मेण, प्रज्ञाधर्मेण, स्वधर्मेण च। तत्र 'आयुरमृतमुपास्स्वायुः प्राणः' इति' 'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति, 'तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत' इति च प्राणधर्मः। अथ

भामती।

मात्। वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्तदनूद्याप्राप्तोपासा भावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्य-

वेदान्तकल्पतरुः।

इत्याह—**युक्तमिति। न द्वितीय** इत्याह—**वाक्यान्तरेभ्यश्चेति**। विशेषणब्रह्मणः संनिधौ प्राप्तत्वाद् न तद्विशिष्टोपास्तिविधिरित्यर्थः। **ततस्तृतीयपक्षः** परिशिष्यत इत्याह—**तदनूद्येति**। तं दूषयति—**तस्य चेति**। ब्रह्मानुवादेनोपासनविधावेकविशेष्यावशीकारादुपासनानां च परस्परमसङ्गात्प्रत्युपास्तिविध्यावृत्त्यापात इत्यर्थः।—**अत्र केचित्**—प्रकरणिलेऽपि ब्रह्मणोऽवान्तरवाक्यभेदेन श्रवणादिवद्यज्ञादिवच्चोपासनात्रयं विधेयम्, अत एकवाक्यत्वेऽपि नानावाक्यत्वमविरुद्धम्। अपिच नैव वाक्यभेदः; प्राणादित्रितयधर्मविशिष्टैकोपासनविधेः—**इत्याहुः। तन्न**;—यतः **अगत्याकल्प्योऽपूर्वत्वाद्वाक्यभेदो हि धारणे। इह ब्रह्मातिरेकेण नापूर्वार्थावधारणा**॥ उपक्रमोपसंहारैक्यादवगते एकवाक्यत्वे सर्वात्मत्वविवक्षया प्राणजीवधर्मा ब्रह्मणि स्तुत्यर्थं निर्दिष्टा इति शक्यते योजयितुम्। सर्वात्मत्वं च सृष्टिवाक्यसिद्धं शक्यमनुवदितुं नत्वेवमुपरिधारणमन्यतः प्राप्तमित्यशंक्यानुवादत्वाद्वाक्यभेदस्तत्र कल्पितः। श्रवणादिविधिस्त्वनिष्टः, यज्ञादिविधिरपूर्वत्वाद्विषमः॥ **यच्च** त्रितयधर्मविशिष्टमेकमुपासनमिति, **तदपि न**; इह हि किं जीवप्राणौ स्वधर्मैर्विशिष्य पुनस्ताभ्यां

कल्पतरुपरिमलः।

प्रत्युद्धृतं स्यात्, यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति सामानाधिकरण्यरूपस्य वाक्यस्य यदि कामयेत यजमान इत्यध्याहारेण बाधव्यवस्थापनं च प्रत्युद्धृतं स्यात्, नच समभिव्याहारावगताद्वाक्यादुपक्रमोपसंहारावगते वाक्ये कश्चिदस्ति विशेषः; उपांशुयाजवाक्ये जामितादोषपरिहारार्थमन्तरावाक्ये विधाववश्यमभ्युपगन्तव्ये तत्रैव शाखामेदेनाग्नेयाग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलमध्ये पठितानां वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानां क्रमप्रमाणेनान्वये सति तत्तन्मन्त्रोदितानां विष्णवादीनां तत्र यागे देवतात्वस्य प्राप्तत्वाद्विष्णवादिवाक्येषु विधेयालाभाद्विधित्यागो नतूपक्रमोपसंहारावगतवाक्यविरोधात्, पुत्रेष्टिवाक्ये लक्षाकपालादिषु विध्यश्रवणाद् विधियोग्यपुरुषव्यापारमात्रस्याप्यश्रवणाद् यच्छब्दोपबन्धेनानुवादत्वप्रतीतेः। यस्मिन् जात इति वाक्ये पूतलादीनां समुच्चयावगमाच्चाष्टाकपालादिषु विध्यनङ्गीकारो नोपक्रमोपसंहारावगतैकवाक्यत्वविरोधादिति—**चेत्, उच्यते**; श्रुत्यादिषु परमपि तात्पर्यलिङ्गवत्प्रबलं पूर्वमपि तात्पर्यलिङ्गरहितं दुर्बलमिति हि स्थितिः। तदिहोपक्रमोपसंहारावगमिततात्पर्येण ब्रह्मवाक्येनातथाभूतद्विवचनश्रुत्यादि बाध्यते यथाऽन्तवत्त्वादिलिङ्गेनाकाशश्रुत्यादिकमिति न किंचिदवद्यम्॥ **यज्ञादिविधिरपूर्वत्वाद्विषम इति। ननु** यथा सर्वात्मत्वविवक्षया प्राणजीवधर्माः स्तुत्यर्थं निर्दिष्टा इति यथा शक्यते योजयितुं, यथाच सर्वात्मत्वं सृष्टिवाक्यसिद्धं शक्यमनुवदितुं, तथा यज्ञादिभिरपि सिषाधयिषितत्वेन ब्रह्मवेदनस्तुत्यर्थं यज्ञादयो निर्दिष्टा इति शक्यं योजयितुं, कर्मकाण्डगतवाक्यजातसिद्धं च यज्ञादिकं शक्यमनुवदितुम्; अथापि तत्र फलविशेषसाधनत्वस्यापूर्वत्वाद्विधिश्चेत्, इहापि स्यादविशेषात्। तस्माद्यज्ञादिविधिवदुपकोसलविद्यायां "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" "एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मे"त्युपक्रमोपसंहारावगतब्रह्मवाक्यमध्ये

१ ग-पुस्तके 'प्रकरणत्वेपि' इति पाठः। घ-पुस्तके 'प्राकरणिकत्वेपीति' इति पाठः। २ 'कल्पपूर्वत्वात्' इति ग-पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्व्याख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य 'वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति' इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः । 'ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यदि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः । यदि प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः । नह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिद्ध्येत् । नो एतन्नाना । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावराः अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एवं प्रज्ञात्मा' इत्यादिर्ब्रह्मधर्मः । तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् । अन्यत्रापि 'मनोमयः प्राणशरीरः' (छा० ३।१४।२) इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम् । इहापि तद्युज्यते; वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात्प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गाव-

---

वेदान्तकल्पतरुः ।

विशिष्टं ब्रह्मोपास्यमिष्यते, उतारुणैकहायनीवत्सर्वविशेषणविशिष्टब्रह्मोपासनां विधाय पार्ष्णिको जीवप्राणयोस्तद्धर्माणां च विशेषणविशेष्यभावो विशिष्टविधिसामर्थ्यात्प्रमीयते इति । **नाद्यः**; जीवप्राणयोः स्वधर्मान् प्रति विशेष्यत्वं ब्रह्म प्रति विशेषणत्वम् इति वैरूप्यात् । **न चरमः**; प्राणादीनां विप्रकीर्णत्वादेकविशिष्टप्रतीत्ययोगादिति ॥ दिवोदासस्यापत्यं **दैवोदासिः** । **धाम** गृहम् । **अरुन्मुखानिति** । रौति यथार्थं शब्दयति इति रुद् वेदान्तवाक्यं तत्र मुखं येषां ते रुन्मुखाः तेभ्योऽन्ये अरुन्मुखाः । **शालावृकेभ्यः** आरण्यश्वभ्यः । **अस्तित्वे चेति** । प्राणशब्दवाच्यस्य परमात्मनोऽस्तित्वे, **प्राणानां** इन्द्रियाणां । **निःश्रेयसं** जीवनादिपुरुषार्थसिद्धिः । **एवमेवैता इति** । पृथिव्यादीनि शब्दादयश्चेन्द्रियेषु तज्जन्यज्ञानेषु

कल्पतरुपरिमलः ।

अग्निविद्याविधिवद्, भूमविद्यायां "तरति शोकमात्मवित्" "आत्मैवेदं सर्वं" मित्युपक्रमोपसंहारावगतब्रह्मवाक्यमध्ये नामाद्युपासनाविधिवच्च प्राणजीवोपासनविधिरप्यङ्गीकर्तुं युक्त एव । **उच्यते**; त्रिविधोपासनविधिमभ्युपगच्छता मामेव विजानीहीत्यत्र तावद् ब्रह्मोपासनविधिर्वक्तुं न शक्यते; "त्वमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" "एतदेव मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयादिति" प्रश्नोत्तरावगततात्पर्यहिततमत्वलिङ्गविरोधात् । हिततमत्वं हि विज्ञानस्योच्यमानं निरतिशयपुरुषार्थत्वं निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वं वा स्यात्, उभयथापि तदखण्डानन्दविषयस्य निखिलानर्थनिवृत्तिपूर्वकब्रह्मावाप्तिसाधनस्य च विशुद्धब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव युज्यते । अतस्तल्लिङ्गं विजानीहीत्युक्तस्य विज्ञानस्याविधेयब्रह्मसाक्षात्कारतां तत्राख्यातस्य गोसदृशं गवयं विद्धि, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिलौकिकवैदिकवाक्यरीत्या प्रतिपाद्यपुरुषाभिमुखीकरणार्थविधिसरूपतां च व्यवस्थापयति । अतो विजानीहीत्यत्र तावन्न ब्रह्मोपासनाविधिशङ्कावकाशः । नापि प्राणोऽस्मीत्यादौ तत्रापि मामिति प्रयोगस्य पूर्वप्रयोगसाम्येन निर्विशेषब्रह्मपरत्वावसायात्, तत्रत्यप्राणशब्दस्य चेन्द्रविश्वामित्रसंवादगतप्राणशब्दसाम्येन तत्परत्वावसायाच्च । ऐतरेयकोपनिषदि हीन्द्रविश्वामित्रसंवादोऽस्यामुपनिषदीन्द्रप्रतर्दनसंवादवद् प्रवृत्तः । तत्र हि विश्वामित्रं प्रकृत्य "इन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः वरं ते ददामी"त्युपक्रमः । इन्द्रगततेजोविशेषेणेन्द्रं ब्रह्मसाक्षात्कारेण ब्रह्मभूयं गतमालक्ष्य "त्वामेव विजानीया"मिति ऋषेः प्रश्नः । "प्राणो वा अहमस्मि ऋषे" इतीन्द्रस्योत्तरम् । तत्र प्राणशब्दः परब्रह्मपरः; "प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपति स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोऽस्मी"ति वाक्यशेषप्रतिपादितसार्वात्म्यलिङ्गात् । एवंच साक्षात्काररूपे प्रकृतविज्ञाने प्रयुक्तस्योपास्येत्यस्यापि तत्र साक्षात्कारे फलरूपतया स्वतःप्राप्तावृत्त्यनुवादकत्वमेव कल्पनीयम् । एवंच "स मआत्मेति विद्यादि"त्युपसंहारेऽपि प्रक्रान्तब्रह्मविज्ञानपरे विधिसारूप्यमात्रमिति तत्रापि न ब्रह्मोपासनाविधिशङ्कावकाशः । निर्विशेषप्रकरणमध्ये प्राणजीवोपासनाविधिरिति शङ्काऽवशिष्यते, सापि न प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यत्र कर्तुं युक्ता; तस्य निर्विशेषप्रकरणमध्ये प्राणजीवोपासनाविधिरिति शङ्काऽवशिष्यते, सापि न प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यत्र कर्तुं युक्ता; तस्य निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारपरतायाः प्रतिपादितत्वात्, वाक्यशेषे तद्गुणतत्फलकीर्तनानां च सार्वात्म्यादिना तत्त्वावकत्वस्यैवोचितत्वाच्च । "एतदेवोक्थं" "वक्तारं विद्यादिति" वाक्ययोश्च न तद्वयविधिशङ्का कर्तुं युक्ता; तयोः फलाश्रवणेन नामाद्युपासनाविधिवत्फलार्थत्वायोगात्, निर्विशेषब्रह्मविद्यायामग्निविद्यावदङ्गत्वाभावाच्च । तस्मात्तयोरपि वाक्ययोर्विधिसरूपार्थवादतैव युक्ता । अथापि प्राणाद्यात्मत्वं स्वरूपतोऽप्राप्तं चेदुपरिधारणवत्स्यात्तदा कथंचिद्विधीयेतापि, तदपि नास्ति; सार्वात्म्यवाक्यैः प्राप्तत्वादतोऽपूर्वत्वाभावात् स्तुत्यर्थमनुवाद्यं सार्वात्म्यमित्याशयः ॥ **ब्रह्म प्रति विशेषणत्वमिति वैरूप्यादिति** । यद्यपि वैरूप्यं नासंभवित्वरूपोऽर्थदोषः, नापि तद्बोधनाशक्तिरूपः शब्ददोषः, अर्थानां किंचिद्विशेष्यत्वेऽन्यविशेषणतायाः शब्दानां विशिष्टोपस्थापनपूर्वकमन्यत्र तदन्वयबोधकतायाश्च 'त्रिवुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः'

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

च विषयत्वेनार्पिताः । **प्रज्ञाः** बुद्धयः । **मात्राः** इन्द्रियाणि । **प्राणे** परमात्मनि अर्पितानि । **नेमि**वद्विषयाः । **अरवदि**न्द्रियबुद्धयः । **नाभि**वदात्मा । **तान्वरिष्ठ इति** । प्राणाः किलास्मासु कः श्रेष्ठ इति निर्दिधारयिषवः प्रजापतिं जग्मुः, स आह यस्मिन् उत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठमिव भवति स श्रेष्ठ इति । तथेति वागादय उच्चक्रमुः । तथापि शरीरमव्यग्रमवर्तत प्राणोच्चिक्रमिषायां शरीरकरणेष्वनवस्थामामुवत्सु तान् श्रेष्ठंमन्यान् चक्षुरादीन् श्रेष्ठः प्राण उवाच । प्राणपानादिभिः पञ्चधात्मानं स्वं विभज्यैतदिति क्रियाविशेषणमित्थमित्यर्थः । वाति गच्छतीति वानं वानमेव वाणम् । वा गतिगन्धनयोः । अस्थिरं शरीरमित्यर्थः । **तस्मादेतदेवेति** । उत्थापयति शरीरादिकमित्युक्थम् । **अथ यथेति** । **अस्या** जीवलक्षणायाः प्रज्ञायाः संबन्धीनि भूत्वा **सर्वा** सर्वाणि भूतानि तादृशत्वेन कल्पितानि, वस्तुत एकं भवन्ति । **अस्या एकमङ्गं** फलरूपं चैतन्यं स्वविषयोपाधिनाऽदूदुहद्रेचितवती । तस्या दुग्धायाः प्रज्ञाया उपरि- विषयत्वेन नामलक्षणं भूतमात्रा भूतसूक्ष्मं प्रतिविहितम् । उपहितचैतन्यद्वारा स्वरूपे द्रष्टृत्वाध्यासमाह—

कल्पतरुपरिमलः ।

"सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" "अग्नये दात्रे पुरोडाश"मित्यादिषु लौकिकवैदिकव्यवहारेषु दृष्टत्वात्, एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमिति वाक्ये अत्यन्ताप्रसिद्धविशिष्टोपस्थापनपूर्वकं वाक्यस्य तदन्वितवाक्यार्थबोधकतायाः स्वयमेवाचार्यैः प्रदर्शयिष्यमाणत्वाच्च; तथापि तत्र तत्र विप्रकीर्णतया वर्णितानां प्राणजीवब्रह्मगुणानामेकत्र समाहृत्य विधानं न संभवतीत्यत्र वक्ष्यमाणयुक्तौ तात्पर्यम् । **ननु**—नानास्थलविप्रकीर्णसर्वगुणविशिष्टविधानासंभवेऽपि प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वाक्ये प्राणजीवत्वधर्मविशेषितब्रह्मोपासनाविधानमुपपद्यते; अमृतत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वादिति—**चेन्न**; प्राणो वा आयुः प्राण उत वा अमृतमिति वाक्यशेषाभ्यामायुष्ट्वामृतत्वयोः प्राणधर्मत्वेन कीर्तनात्, प्राणोऽस्मीत्यादेरुपक्रमानुसारेण निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारार्थत्वाच्चेति भावः ॥ **नेमिवद्विषया इति** । 'स्त्री नेमिर्ना प्रधिश्चक्रप्रान्ते तुम्बा तु नाभिका । अरास्तयोः स्थिता मध्ये' इति नैघण्टुकवचनाद् नेमिश्चक्रपरितः स्थितस्तत्प्रान्तभागः । **नाभि**र्मध्यावयवः । **अरा** नाभिनेमिमध्यगतावयवाः । **श्रेष्ठं**मन्यानिति । स्वस्वात्मानं श्रेष्ठं मन्यमानानित्यर्थः । **क्रियाविशेषणमिति** । एतदिति पदमित्थर्थकं सदनेन परिदृश्यमानेन प्राणादिप्रकारेणात्मानं पञ्चधा विभज्येत्येवं विभागक्रियाविशेषणमित्यर्थः ॥ **अस्या जीवलक्षणायाः प्रज्ञाया इति । ननु**—अत्र प्रज्ञाशब्दो बुद्धिपर इति युक्तं; यो वै प्राणः सा प्रज्ञेत्युपक्रान्तप्राणबुद्धिसहवाससहोत्क्रमणप्रतिपादकाऽव्यवहितपूर्ववाक्यसन्निधापितबुद्धिपरामर्शिसर्वनामसमभिव्याहृतत्वात्, नहि प्रज्ञापेता वाग् नाम किंचन प्रज्ञायते, अन्यत्र मे मनोऽभूदित्यादिषु । अथ यथाऽस्यै प्रज्ञाया इति प्रतिज्ञावाक्यानुबन्धिष्वग्रिमवाक्येषु प्रज्ञोपेतशब्दस्य मनोव्यापारार्थतया विवरणाच्च; एवमिह प्रज्ञाशब्दस्य बुद्धिपरत्वे प्रज्ञादोहवाक्यानि वागादीनां स्वस्वव्यापारोत्पादनापेक्षितबुद्ध्येकदेशपराणि सङ्गच्छन्ते; युगपज् ज्ञानकर्मेन्द्रियव्यापारेषु वागादीनां कृत्स्नान्तःकरणसंबन्धायोगात् । प्रज्ञया वाचं समारुह्येत्यादिवाक्यान्यपि जीवस्य बुद्धिद्वारकवागादिकरणसंबन्धपूर्वकवक्तृत्वादिप्रतिपादकतया सङ्गच्छन्ते; न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्याद्यग्रिमवाक्येषु जीवस्यैव वक्तृत्वादिप्रतिपादनात्, तस्मादिह संदर्भे प्रज्ञाशब्दस्य जीवपरतया व्याख्यानं न युक्तमिति—**चेत्, उच्यते**; वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहदित्यादिपर्यायेषु वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रादिकर्तृक इव मन एवास्या एकमङ्गमदूदुहदिति पर्याये मनःकर्तृकोऽपि प्रज्ञादोह उक्तः, स तु मनःप्रज्ञयोर्भेदं गमयतीति तदनुसारेणैवं व्याख्यातम् । एवं चान्यत्रमना इत्यादिवाक्येषु मनःशब्दः प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इत्यत्रेव मनउपाधिकजीवपर इति तात्पर्यम् । **रेचितवतीति** । दुह प्रपूरणे इति धात्वर्थनिर्देशकं प्रपूरणपदं रिक्तीकरणार्थकं, रिक्तीकरणं चात्र फलचैतन्यरूपेण स्वल्पतया विभाजनमेव । **तस्या दुग्धाया इति** । गोस्थानीयं जीवचैतन्यं पयःस्थाने फलचैतन्यं च । **ननु**—तस्या वाच इति व्याख्यातुं युक्तम्; "प्राण एवास्या एकमङ्गमदूदुहत् तस्य गन्धः परस्तात्प्रतिविदिता भूतमात्रा चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूदुहत् तस्य रूपं परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रे"त्यादिपर्यायेष्वस्त्रीलिङ्गतच्छब्देन घ्राणादीनां "हस्तावेवास्या एकमङ्गमदूदुहतां तयोः कर्म परस्तात् प्रतिहिता भूतमात्रा पादावेवास्या एकमङ्गमदूदुहतां तयोरित्या परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रेति" पर्याययोर्द्विवचनान्ततच्छब्देन हस्तपादद्वययोश्च परामर्शदर्शनेनात्र तच्छब्दानां तत्तदिन्द्रियपरत्वावसायादिति—**चेत्, सत्यम्**; वाक्पर्याये तस्या इत्यस्य प्रज्ञापरत्वमपि वक्तुं शक्यम्, लिङ्गविरोधाभावात्, यागादिषु क्रियाकरणभावेनेव प्रज्ञायामपि विषयविषयिभावसंबन्धेन नामादिप्रतिविधानसद्भावाच्चेति तथा व्याख्यातम् ॥ **नन्विह संदर्भे** प्रज्ञाशब्दो जीवपरश्चेत् प्रज्ञया वाचं समारुह्येत्यादिवाक्येषु जीवद्वारकवागादिसंबन्धो वागादिकरणैर्नानामायाप्तिश्च कथ्योच्यत इत्याकाङ्क्षायामनुपहितस्य शुद्धचैतन्यस्यावतारयति—**उपहितचैतन्यद्वारेति । द्रष्टृत्वाध्यासमाहेति** । कर्मेन्द्रियव्यापारेषु यत्कर्तृत्वं ज्ञानेन्द्रियव्यापारे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गमाच्च तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेवैतदिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥ इति एकादशं प्रतर्दनाधिकरणम् ॥ श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भामती ।

मेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्घाटितः, स्वव्याख्यानेनैवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातम् ॥ ३१ ॥ इति एकादशं प्रतर्दनाधिकरणम् ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रज्ञया द्वारा वाचं समारुह्य वाचं करणं प्रति कर्तेत्यध्यासमनुभूय तया करणेन सर्वाणि नामान्याप्नोतीति । वक्तृत्वेन कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिरपि चैतन्याधीनेति प्रज्ञादोह उक्तः । **ता वा इति** । भूतानि शब्दादयश्चाधिप्रज्ञम् । प्रज्ञाशब्द इन्द्रियाण्यप्युपलक्षयति ॥ इन्द्रियेषु तज्ज्ञानेषु च **दश प्रज्ञामात्राः**, इन्द्रियतज्ज्ञप्रज्ञाः **अधिभूतम्**, भूतेषु ग्राह्यग्राहकयोरन्योन्यापेक्षत्वात् कल्पितत्वमतोऽद्वैतं तत्त्वमित्यर्थः ॥ **इति एकादशं प्रतर्दनाधिकरणम् ।**

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवदमलानन्दविरचिते

वेदान्तकल्पतरौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

	अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि	११	११
सूत्राणि	३१	३१

कल्पतरुपरिमलः ।

यद् घ्रातृत्वद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादि तत्सर्वं छत्रिन्यायाद् द्रष्टृत्वशब्देन संगृहीतम् । **ननु** फलचैतन्यरूपेण प्रज्ञादोग्धृत्वं ज्ञानेन्द्रियाणामेव, न कर्मेन्द्रियाणाम्, अतो वाचि तदुक्तिर्न युक्तेत्याशङ्क्याह—**कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिरपीति** । कर्मेन्द्रियाणामपि व्यापारः चैतन्यसंबन्धाधीनः । अतश्चैतन्यावच्छेदमात्रं वाक्फलरूपं चैतन्यमद्दुहदित्यनेनोक्तमिति भावः । **भूतानि शब्दादयश्चेति** । **ननु**—वागादिपर्यायेषु नामादयो दश भूतमात्राशब्दैर्निर्दिष्टाः; तादर्थ्यमेवात्रापि भूतमात्राशब्दस्य युक्तम्, ता वा एता इति सन्निहितपरामर्शिसर्वनामसमभिव्याहाराद् दशसंख्याश्रवणाच्चेति—**चेत्, उच्यते**; अथ यथाऽस्ये प्रज्ञाया इति प्रतिज्ञावाक्ये सर्वभूतैक्योपक्रमादित्यं व्याख्या । दशसंख्याश्रवणं तु भूतमात्राशब्दयोरर्थभेदेन टीकायामुपपादितम् ॥ **ननु** प्रतिज्ञातं सर्वभूतैक्यं कुत्रोक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—**भूतेष्विति** । दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञमित्यादिना ग्राह्यग्राहकाणामन्योन्यसापेक्षसिद्धिलोक्त्यनन्तरं नो एतन्नानेति तदैक्योपसंहारादद्वैतं तत्त्वं दर्शितमिति भावः ॥ नचैवं सति—"ता वा एता" इत्यादिवाक्यमेव सर्वभूतैक्योपपादने पर्याप्तं किं प्रज्ञादोहप्रतिविधानवाक्यैरिति—शङ्कनीयम्; विषयाणां सिद्धिरिन्द्रियाधीना तेषामपि करणतया तत्तद्विषयित्वेन सिद्धिर्विषयाधीनेत्यन्योन्यसापेक्षत्वप्रदर्शनस्य तथाभूतानां जीवे कल्पितत्वप्रदर्शनस्य च तदधीनत्वात् प्रतिविधानवाक्याद् वागादिपरतच्छब्दानां प्रज्ञादोहवाक्यलब्धजीवविशिष्टवागादिपरतया जीवेऽपि प्रतिविधानसिद्धेः । ततः प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति, प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोतीत्यादयो वागादिसमारोहणनामाद्याप्तिपर्यायास्तु प्रतिज्ञातप्रज्ञादोहादिवाक्यसिद्धस्य ग्राह्यग्राहकाणां जीवे कल्पितत्वस्य प्रकरणिनि शुद्धे पर्यवसानलाभार्थाः, ननु प्रज्ञयेत्यादिपर्यायाव्यतिरेकमुद्रया वागादीनां स्वव्यापारेषु जीवसंबन्धावश्यंभावप्रतिपादनेन जीवविशिष्टेषु वागादिषु नामादिप्रतिविधानोक्तेर्नामादीनां जीवे कल्पितत्वपर्यवसानदृढीकरणार्थाः । 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद् न प्राणं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्याद्' इत्यादयो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नामादीनां विज्ञेयत्वप्रत्याख्यानपर्याया अपि वेषां कल्पितत्वदृढीकरणार्था इति 'ता वा एता' इत्यतः प्राङ् सर्वेपि पर्यायाः प्रतिज्ञातसर्वभूतैक्योपपादनार्थत्वेन सफलाः ॥ इति एकादशं प्रतर्दनाधिकरणम् ।

कणभक्षपदक्षकपक्षपरिष्करणक्षणतक्षणदक्षगिरम् ।
अतिकर्कशतर्कशतक्षुभितक्षपितक्षपणक्षणभङ्गपदम् ॥ १ ॥
कपिलोक्तिनिराकरणप्रवणं कृतपन्नगसूक्तिपरिष्करणम् ।
नयमौक्तिकभूषितभट्टमतं विमलाद्वयवित्सुखमन्नधियम् ॥ २ ॥
महतामपि मान्यतमं विदुषां विनिवेश्य गुरुं हृदि वैश्वजितम् ।
नयसंहतिशालिनि कल्पतरौ विवृतश्चरणः प्रथमः प्रथितः ॥ ३ ॥
श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीरङ्गराजाख्यमखितनयनिर्मिते ।
वेदान्तकल्पद्रुवरपरिमलेऽनघे पूर्णोऽजनिष्टाद्यचरण इह सत्प्रिये ॥ ४ ॥

इति वेदान्तकल्पतरुपरिमले प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमस्याध्यायस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गश्रुतिसमन्वयाख्यः प्रथमः पादः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

प्रथमे पादे 'जन्माद्यस्य यतः' इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं, नित्यत्वं, सर्वज्ञत्वं, सर्वशक्तित्वं, सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका धर्मा उक्ता एव भवन्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वहेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यन्ते—किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्त्याहोस्विदर्थान्तरं किंचिदिति । तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते ।

(१ अधिकरणम्) **सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥**

इदमाम्नायते—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत' 'मनोमयः प्राणशरीरो

भामती ।

अथ द्वितीयं पादमारिप्सुः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया—प्रथमे पाद इति । उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापित्वनित्यत्वादयः सिद्धवद्धेतुतयोपदेक्ष्यन्ते । नचैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति कथं हेतुभावेन शक्या उपदेष्टुमित्यत उक्तम्—समस्तजगत्कारणस्येति । यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठत उक्ताः; तथापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वोपपादनेनाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपपन्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः । अर्थान्तरप्रसिद्धानां चेति । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते तदव्यभिचारिलिङ्गश्रवणात्, तत्र कैव कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मगोचरत्वनिर्णयं प्रतीत्यभिप्रायः । पूर्वपक्षाभिप्रायं त्वग्रे दर्शयिष्यामः ॥ १ ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' । कुतः, तज्जलानिति । यतः—तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जं, तस्मिंश्च लीयत इति तल्लं, तस्मिंश्चानिति स्थितिकाले चेष्टत इति तदनं जगत्, तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद्ब्रह्म । अतः कः कस्मिन्रज्यते कश्च कं द्वेष्टीति रागद्वेषरहितः शान्तः सन्नुपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यान्युदाहरणम् । द्वितीयतृतीययोस्त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि । तयोस्तु प्रायशः सविशेषनिर्विशेषब्रह्मलिङ्गवाक्यविषयतया वा योगरूढिविषयतया वाऽवान्तरभेदः । अधिकरणसिद्धान्तेति । यत्सिद्धावर्थादन्यसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः । यद्यर्थान्तररूढा अपि शब्दा ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मपरतया व्याख्याताः, तर्हि कैव कथा मनोमयत्वादिलिङ्गेषु । अपिचेह ब्रह्मशब्द एवास्ति, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति, अस्ति च वाक्यशेषे सर्वकर्मत्वादि ब्रह्मलिङ्गं, तत्कथं जीवपरत्वशङ्का वाक्यस्यात आह—पूर्वपक्षाभिप्रायं त्विति । क्रतुमित्यादिवाक्येनेत्यारभ्येत्यर्थः । तल्लमिति । तल्लयमित्यन्तं वृत्तानुवादभाष्यं प्रथमपादार्थस्योपजीव्यत्वप्रदर्शनेन संगतावुपयुज्यते । अर्थान्तरप्रसिद्धानामित्यादि तु वृत्तानुवादभाष्यान्तरं न तत्रोपयुज्यते । प्रत्युत कैमुतिकन्यायावलम्बेनोत्तरपादारम्भाक्षेपगमकतया तदारम्भप्रतिकूलमित्याशङ्क्य तद्भाष्यमाक्षेपपरतयैव योजयित्वा तत्समाधानमस्पष्टब्रह्मलिङ्गानीति विशेषणेन भाष्यगतेन सूचितम्, पूर्वपक्षाभिप्रायं त्विति टीकायां दर्शितं । तच्छङ्कान्तरस्यापि समाधानार्थमित्यवतारयति—यद्यर्थान्तरेति । कैव कथेति । श्रुतिबाधस्य लिङ्गबाधनक्षमत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमित्यर्थः ॥ अपिचेत्यादिना शङ्कान्तरं दर्शितम । तल्लयमित्यर्थ इति । उप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भारूपः' (छा० ३।१४।१,२) इत्यादि। तत्र संशयः—किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित्परं ब्रह्मेति। किं तावत्प्राप्तम्? शारीर इति। कुतः? तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः संबन्धो न परस्य ब्रह्मणः; 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मु० २।१।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः। ननु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं, कथमिह शारीर आत्मोपास्यत्वेनाशङ्क्यते? नैष दोषः; नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं, किं तर्हि? शमविधिपरम्। यत्कारणं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इत्याह। एतदुक्तं भवति—यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव, तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च। नच सर्वस्यैकात्मत्वेन रागादयः संभवन्ति, तस्माच्छान्त उपासीतेति। नच शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते। उपासनं तु 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्यनेन विधीयते। क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः। तस्य च विषयत्वेन श्रूयते—'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवलिङ्गम्। अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति। 'सर्वकर्मा सर्वकामः' इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते। 'एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा' इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः। ननु 'ज्यायान्पृथिव्या' इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इति।

भामती।

तत्र संशयः—किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्विद्ब्रह्मेति। किं तावत्प्राप्तम्? शारीरो जीव इति। कुतः? 'क्रतुम्' इत्यादिवाक्येन विहितां क्रतुभावनामनूद्य 'सर्वम्' इत्यादिवाक्यं शमगुणे विधिः। तथाच 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थालोचनया परमेव; तदर्थोपजीवित्वात्। एवंच संकल्पविधिः प्रथमो निर्विषयः सन्नपर्यवस्यन्विषयापेक्षः स्वयमनिर्वृत्तो न विध्यन्तरेणोपजीवितुं शक्यः; अनुपपादकत्वात्। तस्माच्छान्ततागुणविधानात्पूर्वमेव 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादिभिर्विषयोपनायकैः संबध्यते। मनोमयत्वादि च कार्यकारणसंघातात्मनो जीवात्मन एव निरूढमिति जीवात्मनोपास्येनोपरक्तोपासना न पश्चाद्ब्रह्मणा संबद्धुमर्हति; उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात्। नच 'सर्वं खल्विदम्' इति वाक्यं ब्रह्मपरम्; अपि तु शमहेतुवन्निगदार्थवादः शान्ततावाविधिपरः, 'शूर्पेण जुहोति' 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इतिवत्। **नच**—अन्यपरादपि ब्रह्मापेक्षिततया स्वीक्रियत इति—युक्तम्; मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीवे सुप्रसिद्धैर्जीवविषयसमर्पणेनानपेक्षितत्वात्, सर्वकर्मत्वादि तु जीवस्य पर्यायेण भविष्यति। एवं चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम्। परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः। प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम्। व्याख्यातं च भाष्यकृता। एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः, सप्तमीप्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात्मनि कथंचिद्भेदोप-

वेदान्तकल्पतरुः।

मित्यर्थः। तस्मिन्नानताात **तदन्**। क्रतुर्ध्यान तत्प्रधानस्तन्मयः। मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मनैरपेक्ष्यसापेक्षत्वाभ्यां संशयमाह—**तत्रेति**। पादान्तरत्वादेव नावान्तरसङ्गतिः। स्ववाक्योपात्तधर्मविशिष्टजीवोपासनाऽनुवादेन शमविधिपरत्वान्न सर्वं खल्विति वाक्यमुपास्यसमर्पकमित्याह—**क्रतुमिति**। प्रागप्रतीतायाः क्रतुप्रवृत्तेः कथमुपासीतेत्यनुवादस्तत्राह—**तथा चेति**। **ननु** सङ्कल्पविधेरुपास्यसापेक्षत्वाद्ब्रह्मण उपास्यत्वम्, अत आह—**एवंचेति**। सापेक्षस्य गुणविधर्यर्थमाश्रयदानायोगान्मनोमयत्वादिभिरेवापेक्षापूरणमित्यर्थः। **स्यादेतत्**—मनोमयत्वादिमद्ब्रह्मैवास्त्वित्यत आह—**मनोमयत्वादि चेति**। उत्पत्तिशिष्टत्वं कर्मस्वरूपप्रतीतिसमयावगतत्वम्। यदि न ब्रह्मोपास्यं, किमर्थं तर्हि ब्रह्माभिधानमित्यत आह—**नचेति**। हेतुवन्निगद्यत इति तथोक्तः॥ शूर्पेण जुहोतीत्याम्नाये तेन हीति श्रुतम्। तत्र हिशब्दश्रुतेः स्तुतौ च लक्षणाप्रसङ्गादन्नकरणत्वं शूर्पहोमे हेतुरुपदिष्टः। तथाच यद्यदन्नकरणं दर्व्यादि तेन तेन होतव्यमिति प्रापय्य राद्धान्तितं प्रमाण-

कल्पतरुपरिमलः।

त्ययान्तत्वेन टिलोप इति भावः। तस्मिन्ननितीति टीकोपवर्णितस्यैव विग्रहस्य प्रदर्शनं येन जातानि जीवन्तीत्यादिश्रुत्यनुसारेण तृतीयान्तं तत्पदं व्याख्येयमिति शङ्कावारणार्थं। जन्मस्थितिलयान्वयिनि तत्पदे विभक्त्यैक्यायैवं व्याख्यानमिति भावः। एवं च तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जमिति टीकाग्रन्थे सप्तम्यर्थं एवापादानपञ्चम्युपादानस्पष्टीकरणायेति तात्पर्यम्। श्रुतावनिति क्विबन्तस्य अनमित्यर्थतः पचाद्यजन्तेन ग्रहणम्। **क्रतुर्ध्यानमिति**। क्रतू अध्वरसंकल्पाविति निघण्टुः। **[illegible]धानस्तन्मय इति**। मयड् विकारप्राचुर्यप्राधान्यादिष्विति केचन वैयाकरणाः पठन्ति॥ **सापेक्षस्य गुणवि[illegible]र्थमिति**। यद्यपि अग्निहोत्रं जुहोतीति केवलकर्मविधिवत्केवलोपासनाविधिरप्युपपद्यते, तस्य च "दध्ना जुहोति" "[illegible]न्द्रियकामस्य जुहुयात्" "चतस्रो गार्हपत्ये जुहोती"त्यादिगुणविधिं प्रत्यग्निहोत्रविधेरिव शमविधिं प्रत्याश्रयदातृमपि युज्यते; तथापि स्ववाक्योपात्तधर्मविशिष्टजीवविषय एवोपासनाविधिर्लब्धात्मा शमविधेराश्रयदाता भवतीत्युत्पत्ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

चारेण राहोः शिर इतिवद्रष्टव्या । 'एतद्ब्रह्म' इति च जीवविषयम्; जीवस्यापि देहादिबृंहणत्वेन ब्रह्मत्वात् । एवं सत्यसंकल्पादयोऽपि परमात्मवर्तिनो जीवेऽपि संभवन्ति; तदव्यतिरेकात् । तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेनात्र विवक्षितः, न परमात्मेति प्राप्तम् । **एवं प्राप्तेऽभिधीयते—समासः सर्वनामार्थः संनिकृष्टमपेक्षते । तद्धितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्तकः ॥ तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि । तथाच सत्यसंकल्पप्रभृतीनां यथार्थता ॥** भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति । **तथाहि**—प्राणः

वेदान्तकल्पतरुः ।

लक्षणे । शूर्पं हि होमकरणं तृतीयाश्रुत्या गम्यते, विध्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षा । तस्मात् शूर्पस्तुतिः । **यत्तु** हेतौ हिशब्दश्रुतिरिति । **तन्न;** नहि साक्षाद्व्रीहादिना शक्यमन्नं कर्तुम् । अथ शक्यं प्रणाड्या, कथं तर्हि श्रुतिवृत्तिता हेतुवचनस्य । **ननु** शूर्पस्तुतावपि लक्षणा स्यात्, नहि तेनापि साक्षादन्नं क्रियते । **अद्धा;** स्तुतिर्ह्यनुवादत्वाद्यथाप्राप्ति लक्षणां सहेत न विधिरपूर्वार्थत्वादिति (जै. अ. १ पा. २ सू. २६–३०) अत्रायं विशेषो द्रष्टव्यः । **समास इति** । प्राणः शरीरमस्येति बहुव्रीहिर्विग्रहवशादन्तर्गर्भितसर्वनामार्थवान्, सर्वनाम च संनिहितावलम्बीति समासः संनिकृष्टमपेक्षते, तेन सर्वनामश्रुतिर्ब्रह्मोपास्यत्वे मानमुक्ता । **ननु** न ज्योतिर्वाक्यवदिह वाक्यान्तरोक्तब्रह्मणोऽस्ति संनिधापिका प्रत्यभिज्ञा, यतः सर्वनाम परामृश्येत, अतः स्ववाक्यस्थेन मनोमय इति मयडर्थेनाकाङ्क्षाशान्तिरत आह—**तद्धितार्थोऽपीति** । सोऽपि विकारप्राचुर्यसाधारणत्वेन सामान्यम्, अतो नाकाङ्क्षाशमकः; संदिग्धत्वात् । फलितमाह—**तस्मादिति । अन्यपरादपि** शमविधिस्तुति-

कल्पतरुपरिमलः ।

शिष्टगुणावरोध एव तात्पर्यम् । **ननु** शूर्पविधेर्हेत्वपेक्षाभावेऽपि दर्व्यादीनामपि होमकरणत्वस्य लाभार्थो हेतुः [illegible] दृष्टो ह्यातिथ्यायां "चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ती"त्यौपभृताष्टगृहीतव्यवच्छेदार्थस्य विधेर्हेत्वनपेक्षत्वेऽपि "न यत्रानूयाजा इज्यन्त" इति तदनन्तराम्नातो हेतुरौपभृतमाज्यं चतुर्गृहीतं प्रयाजार्थम्, उपरितनमनूयाजार्थमिति विभागज्ञापनद्वाराऽन्यत्रापि यत्रेष्टिविकृतावनूयाजानामभावस्तत्र सर्वत्राप्यौपभृतोपरितनं चतुर्गृहीतं न कार्यमित्यधिकार्थस्य प्रकृतौ "यदुपभृति" "प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति" वचनस्यातिहायेडोवर्हिः प्रति समानयते जुह्वामौपभृतमिति वचनस्य च पर्यालोचनया उपरितनप्रयाजद्वयानूयाजत्रयार्थतयाऽवगतादौपभृताष्टगृहीतात्प्रयाजद्वयार्थमर्धं समानेतव्यमित्यधिकार्थस्य च लाभार्थं इत्यभिप्रायां शङ्कामनुवदति—**यत्त्विति** । अनुयाजानामभावो हेतुर्मुख्यो लभ्यत इति तत्र तथा भवतु नाम, इह तु दर्व्यादिषु मुख्यमन्नकरणत्वं न लभ्यत इति विशेषमभिप्रेत्य परिहरति—**न हि साक्षादिति । हेतुवचनस्येति** । हिशब्दवोध्यहेतुत्वाधिष्ठानान्नकरणत्ववाचिन्यास्तृतीयाविभक्तेरित्यर्थः ॥ **अनुवादत्वादिति । ननु** स्तुतिपक्ष इव हेतुपक्षेऽप्यन्नकरणत्वस्यानुवादस्तुल्यः । तेनेत्यनेन प्रातिपदिकपरामृष्टशूर्पगतमन्नकरणत्वं यथासिद्धमनूद्य तस्य हिशब्दश्रुत्या हेतुत्वं प्रतिपाद्यते, न त्वपूर्वमन्नकरणत्वं विधीयते, तस्य हेतुत्वनिर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति व्याप्त्याक्षेपेण [illegible]दीनामपि शूर्पसाधारणान्नकरणत्वसद्भावेन होमसाधनत्वं प्राप्यते । **सत्यम्;** तुल्येऽप्यनुवादत्वे स्तुतिपक्ष एवाश्र[illegible]यः, अन्यथा श्रुतस्य शूर्पस्याऽश्रुतानां दर्व्यादीनां च विकल्पापत्तेः, विषमशिष्टविकल्पस्य चात्यन्तान्याय्यत्वात् । हिशब्दस्तु निपातत्वात् प्रसिद्ध्यर्थान्तरमालम्ब्य चरितार्थः । हेत्वर्थत्वेऽपि स्तुतावेव हेतुभावं ब्रूयात्; "तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः" "तस्माद् दक्षिणोऽर्द्ध आत्मनो दीर्घतरः" इत्यादावर्थवादेषु हेतुवचनात् । **अतः स्ववाक्यस्थेनेति** । मयडर्थो मनोवच्छिन्नतया तद्विकारो जीव इति स एव सर्वनामार्थो भवेदिति भावः । अस्तु तर्हीति क[illegible]चित्पक्षः सोपि कथंचिदुक्ताभिप्रायो योज्यः । **विकारप्राचुर्येति** । प्राधान्यादेरप्युपलक्षणमेतत् । एवंच प्रकृतेन ब्रह्मणैवाकाङ्क्षाशान्तिः । व्युत्पत्तिसिद्धस्य सर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शित्वस्य प्रत्यभिज्ञापकानपेक्षत्वात्, तदभावेपि सा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादिषु प्रकृतपरामर्शदर्शनादिति भावः । **ननु** मा भूद्विकारादिरूपतया संदिग्धेन मयडर्थेनाकाङ्क्षापूरणं, स क्रतुं कुर्वीतेत्यत्र श्रुतेन तत्पदार्थेन स्यात्, नच तथा सति मनोमयत्वादीनां सर्वेषामुपासकविशेषणत्वापत्त्योपास्यगुणत्वलाभः; कस्य क्रतुमिति प्रतिसंबन्ध्याकाङ्क्षायामन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छतीत्यत्रेवान्तरङ्गत्वात् स्वात्मन इति लब्धे स्वात्मन इह मनोमयत्वादिगुणविशिष्टतया बुद्धिसन्निहितत्वात्तावद्गुणान्नानवैयर्थ्यानुरोधाच्च तेषामर्थादुपास्यगुणत्वलाभात्, एवं मनोमयत्वादीनां समानाधिकरणसमानलिङ्गतत्पदोपात्तविषयत्वे संभवति न विप्रकृष्टवाक्यान्तरश्रुतभिन्नलिङ्गोपात्तब्रह्मविषयत्वकल्पनं युक्तम्; तत्कल्पने स क्रतुमिति तत्पदस्य वैयर्थ्यं च स्यात्, क्रियया कर्तुराक्षेपतो लभ्यत्वात्, तेषां तत्पदोपात्तविषयत्वाङ्गीकारे वक्ष्यमाणगुणाश्रयदानार्थतया तस्यावैयर्थ्यं शक्यं वक्तुम्; उमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषेत्यत्र चक्षुषः पश्यतिक्रियाकरणत्वेनाक्षेपतो लभ्यत्वेऽपि ऋजुत्वगुणाश्रयदानार्थतयेव चक्षुषेत्यस्य । तस्मादिहान्यपरवाक्यान्तरश्रुतब्रह्मोपादानकथनं न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

शरीरमस्येति सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः, संनिहितं च सर्वनामार्थं संप्राप्य तदभिधानं पर्यवस्येत् । तत्र मनोमयपदं पर्यवसिताभिधानं तदभिधानपर्यवसानायालं, तदेव तु मनोविकारो वा मनःप्रचुरं वा किमर्थमित्यत्रापि न विज्ञायते । तद्यत्रैष शब्दः समवेतार्थो भवति स समासार्थः । नच—एष जीव एव समवेतार्थो न ब्रह्मणि, तस्य 'अप्राणो ह्यमनाः' इत्यादिभिस्तद्विरहप्रतिपादनादिति—युक्तम्; तस्यापि सर्वविकारकारणतया, विकाराणां च स्वकारणादभेदात्तेषां च मनोमयतया ब्रह्मणस्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः । स्यादेतत्—जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वादयः, ब्रह्मणस्तु तद्द्वारा । तत्र प्रथमं द्वारस्य बुद्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म । ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेऽप्युपपत्स्यन्ते । तदेतदत्र संप्रधार्यम्—किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिन्नानामस्तु तद्वत्ता, तथाच जीवस्य मनोमयत्वादिभिः

वेदान्तकल्पतरुः ।

परादपि इति । ब्रह्मोपादाने वाक्यशेषस्थलिङ्गसामञ्जस्यमाह—**तथा चेति । तदभिधानं** समासाभिधानम् । तद्धितार्थमित्येतद्व्याचष्टे—**तत्र मनोमयपदमिति** । एष मनोमयशब्दो जीव एव निविष्टावयवार्थः, नतु ब्रह्मणि; तस्य मनआदिविरहप्रतिपादनादित्येतच्च न युक्तम्; कुतो न युक्तमत आह—**तस्यापीति । विकाराणां चेति** । विकारविशेषाणां जीवानामित्यर्थः । विकारत्वं जीवानामवच्छेदापेक्षं । यदि जीवद्वारा ब्रह्मणो मनोमयत्वं, तर्हि जीवे एव मनोमयपदं मुख्यमिति तदेव समासाकाङ्क्षायाः परिपूरकमिति शङ्कते—**स्यादेतदिति** । बलाबलविवेकाय पक्षविभागं करोति—**तदेतदिति** । अधिष्ठानलिङ्गैः सर्वकर्मत्वादिभिस्तदभिन्नजीवानां तद्वत्त्वपक्षे फलितमाह—**तथा च जीवस्येति** । वस्तुतो

कल्पतरुपरिमलः ।

युक्तमित्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेन तथा चेत्येतदर्थमवतारयति—**ब्रह्मोपादान इति । अयमाशयः**—मनोमयः प्राणशरीर इत्यादीनां प्रथमान्तानां न तत्पदोपात्तजीवविशेषणसमर्पकतयाऽन्वयः, किंतु स क्रतुं कुर्वीतेति विधीयमानोपासनाप्रकारसमर्पकतया; एतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मीत्येतदनन्तरमितिकरणादनेन प्रकारेण क्रतुं कुर्वीतेत्यन्वयप्रतीतेः, तथाऽन्वये सत्येव एष म आत्माऽन्तर्हृदय इति वाक्यसामञ्जस्याच्च, तस्योपासनाप्रकाराभिनयपरत्वं विना स्वतन्त्रश्रुतिवाक्यत्वे म इत्यस्यान्वयसामञ्जस्याभावात्, तथा सत्येव च "एष म आत्मान्तर्हृदय" इति वाक्यानां त्रिः पाठस्य "सर्वकामो सर्वकामः" इत्यादिवाक्यानां द्विः पाठस्य च तत्र तत्र स्थाने हृदयान्तर्वर्तित्वाद्यनुसन्धानाभ्यासार्थत्वेन सार्थकत्वात् । दृष्टो हि "प्रायणीयं प्रथममहश्चतुर्विंशं द्वितीयं चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः, एकः पृष्ठ्यः षडहः समासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः, एकः पृष्ठ्यः षडह" इत्यादौ गवामयनिकाहःस्तुतिवाक्ये अभिप्लवषडहादिशब्दानामसकृत्पाठस्तत्र तत्र स्थाने षडहाद्यनुष्ठानाभ्यासार्थः । एवमितिशब्दोक्तः प्रकारश्च मनोमयत्वाद्यनुसंधेयगुणजातरूपस्तत्क्रमरूपो वा द्वितीयपक्षे मनोमयत्वादीनामुपास्यगुणानां विधानं तत्क्रमविधानादाक्षेपतो लभ्यते, पृष्ठगतसर्वताविधानादिव पृष्ठानाम् । एवंच मनोमय इत्यारभ्यान्वयिनेतिकरणेन मनोमयत्वादेरेतं मनोमयत्वादिविशिष्टं प्राप्तास्मीत्येतदन्तस्य सर्वस्याप्यर्थजातस्य क्रतुं कुर्वीतेति विधीयमानायामुपासनायां प्रकारताऽऽपादनान्मनोमयत्वादिप्रकारेण मनोमयत्वादिक्रमेण वा क्रतुं कुर्वीतेत्युपासनावाक्यार्थपर्यवसाने स्थिते तेन प्रकारेण तत्क्रमेण वा कस्य क्रतुः कार्य इत्याकाङ्क्षितं विशेष्यमन्यतः प्राप्नुवदपेक्षणीयम् । तत्र शमविधिवाक्ये अन्यार्थसन्निधानाद्ब्रह्म विशेष्यतया प्राप्नोति स्ववाक्ये स इत्यन्यार्थसन्निधानाज्जीवः, तत्र कतरस्य ग्रहणं न्याय्यमिति विशये वाक्यशेषगतानां प्रथमान्वितानां बहूनां लिङ्गानां ब्रह्मश्रुतेश्च सामञ्जस्यानुरोधाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं न्याय्यमिति निश्चीयते; ब्रह्मण उपास्यत्वेऽप्येष मआत्मेति समभिव्याहृतात्मशब्दानुसारेण मनोमयादिशब्देषु पुंलिङ्गोपपत्तेः ॥ **यत्तु**—मनोमयत्वादीनां "स क्रतुं कुर्वीते"त्यत्र तत्पदोपात्तजीवान्वयित्वाभावे तस्य वैयर्थ्यं स्यात्—**इति । तन्न**; तस्य वाक्यान्तरसन्निधापितमपि ब्रह्मैवोपास्यत्वेन प्राह्यमित्येतज्ज्ञापनार्थत्वेनैव चारितार्थ्यात् । **तथाहि**—तत्र तत्पदं जीवं परामृशत् संकल्पानुसारिफलप्राप्तियोग्यत्वेन परामृशति; तेन रूपेण कृतत्वात्, तथा तत्परामर्शश्च 'मनोमयः प्राणशरीर' इति जीवलिङ्गे ऐहिकामुष्मिकपरिश्रमणखेदसंपादकमनःप्राणसंबन्धिरूपस्वतःसिद्धहेयगुणपरतया न व्याख्येये; तत्कतुन्यायविरोधात्, किंतूपादेयगुणपरतया व्याख्येये इति सूचनार्थः । तेन मनोमय इत्येतत्सगुणब्रह्मोपासनासिद्धस्य ब्रह्मलोके भोग्यभोगोपकरणानि यानि प्राक्सिद्धान्यर्णवादीनि यानि च स्वसंकल्पसाध्यानि स्त्र्यन्नपानादीनि तानि सर्वाणि स्वाप्रपदार्थवन्मानसप्रत्ययरूपाणीति छान्दोग्यभाष्ये दहरविद्याप्रकरणे ये वर्णिता मनोविकारा भोग्यादयस्तदुपादानतया तत्तादात्म्यपरम् । प्राणशरीर इत्येतत्प्राण इन्द्रियाणि वायवो वा शरीराणि शरीरवत्तियम्यान्यस्येति सर्वात्मना यद्वश्येन्द्रियत्वं वश्यप्राणवायुत्वं वा हिरण्यगर्भेण सह मोक्षमाणानाम् अहंग्रहोपासकानामपेक्षितपरब्रह्मसाक्षात्कारादिसंपादनार्थचित्तवशीकरणोपयोगि तत्परमिति सिध्यति । तेनैवंभूतगुणानुसंधानानुसारिफलवैपयोगितया वाक्यान्तरसंनिधापि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र ब्रूमः—न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन्समाश्रयितुं शक्यं; विरोधात् । अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुं, ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यतीति। निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनम्—'एतद्ब्रह्म' (छा० ३।१४।४) इति, तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । कुतः? सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणं, इह च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्योपक्रमे श्रुतं, तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । एवं च सति प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । ननु—वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तम् । अत्रोच्यते—यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टम्; तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म संनिहितं भवति, जीवस्तु न संनिहितो नच स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

भामती ।

प्रथममवगमात्तस्यैवोपास्यत्वं, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभिन्नस्यापि, जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथाच ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात्, तेषां च जीवेऽनुपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति । वयं तु पश्यामः—समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान्भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥ समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जू रूपवती नतु पुना रज्जुरूपेणाभिगम्यत्वादिना भुजङ्गो रूपवान् । तदा भुजङ्गस्यैवाभावाल्किं रूपवत् । भुजङ्गदशायां तु न नास्ति वास्तवी रज्जुः । तदिह समारोपितजीवरूपेण वस्तुसद्ब्रह्म रूपवद्युज्यते, नतु ब्रह्मरूपैर्नित्यत्वादिभिर्जीवस्तद्वान्भवितुम-

वेदान्तकल्पतरुः ।

ब्रह्माऽभिन्नस्यापि जीवस्यावच्छिन्नतया न ब्रह्मधर्मवत्ता, ब्रह्म तु सर्वात्मत्वाज्जीवलिङ्गैस्तद्वद् जीवलिङ्गवदिति । पक्षे लाभमाह—**तथा च ब्रह्मलिङ्गानामिति** । ज्ञायमानेन समारोप्यरूपेणाधिष्ठानं **विषयो** रूपवान् भवेत्, तस्याज्ञायमानत्वेन समारोपकालेऽपि सत्त्वात्, विषयस्य तु रूपेणासाधारणेन ज्ञायमानेन समारोप्यं न रूपवदधिष्ठानासाधारणरूपज्ञाने सति समा-

कल्पतरुपरिमलः ।

तमपि "ब्रह्मैवोपास्यत्वेन प्राप्यमिति च सिध्यति । नचैतद्यथाक्रतुरित्युपन्यस्तात्तत्क्रतुन्यायमात्रात्सिध्यति; यथा सत्यपि तत्क्रतुन्याये वचनबलाज्जीवविषययाऽपि पद्याग्निविद्यया ब्रह्मप्राप्तिः, तथा क्रतुं कुर्वीतेत्यत्र विहितयाऽन्तरङ्गत्वादाख्यातार्थाक्षिप्तत्वेन बुद्धिसन्निहितत्वाच्च जीवमुपास्य परिगृहीतवत्योपासनयाऽपि ब्रह्मप्राप्तिरस्त्विति शङ्कावकाशसद्भावात् । तस्मात्स इत्येतदपि ब्रह्मोपादानहेतुवाक्यशेषोपष्टम्भकमिति न तद्वैयर्थ्यमिति । एवंचात्र ब्रह्मणि जीवलिङ्गयोजना कार्या, जीवे वा ब्रह्मलिङ्गयोजनेत्यभिप्रायविचारस्य नास्त्यवकाशः; मनोमयत्वप्राणशरीरत्वरूपपर्यालोचनायां तयोः स्वत एव ब्रह्मपर्यवसानात्, ब्रह्मलिङ्गानां बाहुल्यात्तदनुरोधेनापि तयोर्ब्रह्मपर्यवसायित्वाच्च । बहूनि ह्यत्र ब्रह्मलिङ्गानि । **सर्वकर्मत्वं** बालाक्यधिकरणन्यायेन (ब्र. अ. १ पा. ४ सू. १६) कर्मशब्दस्य कार्यपरतया सकलकार्यकर्तृत्वं **सर्वकामत्वं** तदुपयोगिसकलसृज्यविषयसृष्टिकामनावत्त्वं **सर्वगन्धत्वं सर्वरसत्वं च** सकलदेशकालवर्तिवस्तुजातगतसर्वगन्धरसाश्रयत्वम् सर्वमिदमभ्यात्तमित्यनेनोक्तं सर्वव्यापित्वमित्यादीनि । नचैतानि जीव उपपद्यन्ते । **ननु**—एषां जीवेऽनुपपत्तौ पुनः स एव तत्क्रतुन्यायविरोधः; मनःप्राणोपकरणत्वयोर्हेयत्वनित्यप्राप्तत्वाभ्यामिव तेषामपि प्राप्तुमशक्यत्वेनोपासकप्रेप्सितत्वासंभवादिति—**नैवं, उच्यते**; तत्क्रतुन्यायो न सर्वगुणविषयः किंतूपासकप्राप्यर्हगुणविषयः । तथाचोद्गीथोपास्याकाशादिश्रुतसर्वभूतकारणत्वादिवज्जोपासकेनोपासनाफलानुभवदशायां सर्वकर्मत्वादयः प्राप्तुं योग्या इति न तद्विषयः । नचैतावता मनोमयत्वादिकमपि तदप्रेप्सितगुणतया व्याख्याय तत्रापि तत्संकोचः कल्पनीयः; तदसंकोचव्याख्यानसंभवेऽन्यथा व्याख्याय तत्संकोचकल्पनाऽनौचित्यात् । **अथवा**—सर्वगतत्वादिकमप्यहंग्रहोपासकानां क्रममुक्तिफलकत्वादाविर्भूतस्वरूपैरुपासकैः क्रमेण प्राप्तुं योग्यमिति न तत्रापि तत्क्रतुन्यायसंकोचः कल्प्यः । अन्यथा हिरण्मयपुरुषोपासनाफले सर्वदुरितविरहे का गतिः; उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति तत्र सफलवाक्ये सर्वशब्दस्य संकोचकल्पने तथैव स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य इति तत्पूर्ववाक्येऽपि तत्संकोचः प्रसज्येतेति सर्वदुरितविरहो ब्रह्मलिङ्गं न स्यात् । एवं सत्यपि यदि मनोमयत्वं जीवस्य मनोवच्छेदकृतमनोविकारत्वं, प्राणशरीरत्वं च प्राणोपकरणत्वम्, यदिच ब्रह्मजीवलिङ्गानां नाल्पत्वबहुत्वकृतं वैषम्यं, तथापि जीवलिङ्गानामेव ब्रह्मणि योजनं कार्यमिति न्यायान्तरव्युत्पत्त्यर्थमुपरितनटीकाकल्पतरुग्रन्थयोः प्रवृत्तिरिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः संभवति; तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति । तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवति, इतरदविवक्षितम् ।

भामती ।

र्हति; तस्य तदानीमसंभवात् । तस्माद्ब्रह्मलिङ्गदर्शनाज्जीवे च तदसंभवाद्ब्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धम् । एतदुपलक्षणाय च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्यमुपन्यस्तमिति ॥ १ ॥ यद्यप्यपौरुषेय इति । शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य पूर्वपूर्वसृष्टिरचितसंदर्भापेक्षरचनत्वेनास्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वाभिधानम् । तथाच स्वातन्त्र्येण विवक्षा नास्तीत्युक्तम् । परिग्रहपरित्यागो चोपादानानुपादाने उक्ते, न तूपादेयत्वमेव । अन्यथोद्देश्यतयानुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन

वेदान्तकल्पतरुः ।

रोप्याभावादित्यर्थः । प्रस्तुतेऽधिष्ठानासाधारणरूपज्ञानमस्तीत्याह—तस्मादिति । ननु यद्युक्तरीत्या मनोमयवाक्येऽपि ब्रह्मलिङ्गात्तत्प्रतीतिः, तर्हि कथं भाष्यकारः सूत्रविवरणावसरे "इह च सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"ति वाक्योपक्रमे श्रुतमित्येवाह, न पुनर्वाक्यशेषेऽपि सर्वकाम इत्यादिधर्मवत्तया श्रुतमिति, अतआह—एतदुपलक्षणायेति ॥ १ ॥ भाष्ये त्वपौरुषेयशब्देन

कल्पतरुपरिमलः

द्रष्टव्यम् ॥ प्रस्तुत इति । ननु—याद प्रस्तुते अधिष्ठानासाधारणरूपज्ञानमस्ति, कथं तर्हि समारोपितो जीवभावो न निवर्तते ? यदि तदानीं सदपि समारोपितनिवर्तनाक्षमं; किमिति जीवस्तेन रूपेण रूपवान्न स्याद् ? रज्ज्वसाधारणरूपज्ञाननिवर्तनीयभुजगविलक्षणत्वादिति—चेत्, अत्रायमाचार्याणामाशयः—जीवधर्माणां ब्रह्मणि योजनायां हि तस्मिन्ननवच्छिन्नब्रह्मत्वबुद्धिर्न हातव्या, तरङ्गधर्माणां समुद्रे योजनायां तस्मिन्व्यापित्वबुद्धिरिव । ब्रह्मधर्माणां जीवे योजनायां तु तस्मिन्परिच्छिन्नजीवत्वबुद्धिर्हातव्या, दर्पणमुखेऽवदातत्वयोजनायां श्रीवास्थमुखभिन्नत्वबुद्धिरिव । नच क्वचित्स्वरूपमनुपमृद्य वाक्यशेषगतलिङ्गयोजनायां कर्तुं शक्यायामन्यत्र तदुपमृद्य सा कार्येति । आचार्यैर्वस्तुतो ब्रह्मभिन्नस्यापि जीवस्येत्यादिपूर्वग्रन्थेनायमाशयः स्पष्टीकृतः । अधिष्ठानसाधारणरूपज्ञाने सति समारोप्याभावोक्त्याऽप्येष एवार्थो विवक्षितः ॥ ननु—एतदुपलक्षणायेति टीका न युक्ता; वाक्योपक्रमान्निर्णयस्यापि युक्ततया तेन वाक्यशेषान्निर्णयस्यानुपलक्षणीयत्वात्, नच—अन्यार्थसन्निधानान्निर्णयो न दृढ इति तदुपलक्षणत्वोक्तिरिति—वाच्यम्; बुद्धिस्थपरामर्शिना सर्वनाम्नाऽन्यार्थसन्निहितस्यापि परामर्शोपपत्तेः, ज्योतिरधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. १ सू. २४-२७) तथाभूतपरामर्शादेव निर्णयस्य कृतत्वाच्च, नच—तेन गतार्थः स न्याय इति न्यायान्तरोपलक्षणत्वोक्तिरिति—वाच्यम्; ब्रह्माब्रह्मलिङ्गसमवाये ब्रह्मलिङ्गादेव निर्णयो युक्त इति न्यायस्यापि प्रतर्दनाधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. १ सू. २७-३१) प्रदर्शितत्वात्, नच—जीवेऽपि जीवबुद्ध्युपमर्देन ब्रह्मबुद्ध्या तल्लिङ्गानि योजयितुं न शक्यन्त इत्यधिकशङ्कापरिहारप्रदर्शनाय प्रतर्दनाधिकरणसिद्धन्यायस्य पुनरुद्भावनमिति—वाच्यम्; ज्योतिरधिकरणन्यायपुनरुद्भावनमपि वस्तुतोऽन्यार्थमपि न भवति ब्रह्मणः सन्निधानमित्यधिकार्थप्रदर्शनायेति वक्तुं शक्यत्वात् । "सर्वं खल्विति" वाक्ये इदमिति न सर्वस्य विशेषणं; वैयर्थ्यात्, किंतु ब्रह्मणः, तस्य च फलं प्रकृतत्रिपाद्ब्रह्माधिकारलाभः । स च प्रकृतस्य प्रयत्नेनाधिकारः स्वानर्थक्यपरिहाराय कर्तौ वाक्यशेषगतलिङ्गं बाधित्वोपास्यत्वेन ब्रह्मसमर्पणार्थं इत्येवमनन्यार्थं ब्रह्मणः संनिधानम् । ब्रह्मणः सर्वात्मत्वोक्त्या सर्वस्य ब्रह्मात्मताऽप्यर्थात् सिध्यतीति तदवलम्बना प्रासङ्गिकोपकाराभिप्राया भाष्ये शमविध्यर्थवादतोक्तिः, नतु शमविधिशेषत्वाभिप्राया । यद्यपि शमविधिविवक्षयेति भाष्ये—यद्यपीत्यनेनाभ्युपेत्यवादत्वद्योतनाद्, ज्योतिरधिकरणे न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परत्रापि शाण्डिल्यविद्यायाम् अनुवर्तिष्यते ब्रह्मेति ज्योतिर्वाक्ये त्रिपाद्ब्रह्मानुवृत्तौ विवदमानं पूर्वपक्षिणं प्रति शाण्डिल्यविद्यायां तदनुवृत्तिः कथं हेतुभावं प्रतिपद्येत ? यदि तदनुकर्षणैकप्रयोजनेदं विशेषणसामर्थ्यं नाश्रीयेतेत्यधिकार्थप्रदर्शनपरत्वं हि शक्यं वक्तुम् । तस्मादेतदुपलक्षणायेति प्रन्थो न युक्त इत्याशङ्काऽपनयार्थमेतस्यैवोपलक्षणायेति न तदर्थः, किंत्वेतस्याप्युपलक्षणायेति तदर्थ इति दर्शयितुम् ॥ झटिति प्रतीयमानमाद्यार्थमादाय शङ्कते—ननु यद्युक्तरीत्येति । ननु—अधिकशङ्कापरिहारस्यास्मिन्नेव सूत्रे विवक्षितत्वे द्वितीयतृतीयसूत्रे पुनरुक्ते स्याताम्, ताभ्यां खलु ब्रह्मजीवयोर्जीवब्रह्मधर्मोपपत्त्यनुपपत्ती वर्णयिष्येते इति । नच—ताभ्यामनुगमादिति प्रतर्दनाधिकरणसूत्रावयवेनात्र दर्शिता युक्तिः स्पष्टमनूदिताऽधिकशङ्कापरिहारस्तत्रावयसूत्र एवेति—वाच्यम्, उपन्यस्ताधिकशङ्कापरिहारार्थत्वेनैव तत्र सूत्रस्य टीकायामवतारितत्वात्—यदवोचाम समारोप्यधर्माः समारोपविषये संभवन्ति, नतु विषयधर्मा समारोप्ये इति, तस्यैतदुत्थानमिति, तत्र सूत्रे टीकायामेवोक्तत्वादिति चेत्—सत्यम्; द्वितीयतृतीयसूत्रयो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयस्ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च 'य आत्मापहतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इत्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतम् । आकाशात्मेत्यादिनाऽऽकाशवदात्माऽस्येत्यर्थः । सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । 'ज्यायान्पृथिव्याः' इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदाप्याकाश आत्मा यस्येति व्याख्यायते, तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम् । अतएव 'सर्वकर्मा' इत्यादि । एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्तूक्तं 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवलिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबन्धीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः—'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' (श्वे० ४।३) इति । 'सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' (गी० १३।१३) इति च । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति श्रुतिः

भामती ।

चमसादावपि संमार्गप्रसङ्गात् । तस्मादनुपादेयत्वेऽपि ग्रह उद्देश्यतया परिगृहीतो विवक्षितः । तद्गतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितमविवक्षितम्, इच्छानिच्छे च भक्तितः । तदिदमुक्तम्—**वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते**

वेदान्तकल्पतरुः ।

न कर्त्रभाव उक्तः, किं तु पुंस्वातन्त्र्याभावः । विवक्षाभावाभिधानमपि स्वातन्त्र्यनिषेधार्थमित्याह—**तथाचेति** । उपादानेन फलेनेति भाष्ये उपादानं नाम परिग्रहो नतूपादेयत्वमुद्देश्यत्वप्रतियोगि । विपक्षे दण्डमाह—**अन्यथेति** । किंचिद्विघातुं सिद्धवन्निर्देश्यत्वमुद्देश्यत्वम् । अनुष्ठेयत्वेन निर्देश्यत्वमुपादेयत्वम् । उद्देश्याविवक्षायां ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यग्रहस्याविवक्षा स्यात् । तथा च चमसादेरपि संमार्गप्रसङ्गः स चायुक्तः । चमसाधिकरणे (जै. अ. ३ पा. १ सू. १६–१७) हि प्रकृतयागसंबन्धिसंमार्गाधारत्वाविशेषेण ग्रहपदस्य चोपलक्षणार्थत्वेन चमसानामपि संमार्गमाशङ्क्य सिद्धान्तितम् । केवलं संमार्गविध्ययोगादुद्देश्ये भाव्यं; तच्च ग्रहशब्देन समर्पितम् । नच चमसलक्षणार्थो ग्रहशब्दः; ग्रहयागावान्तरापूर्वसाधनत्वस्यान्तरङ्गस्य तेन लक्ष्यमाणत्वात् । व्रीहियवयोस्त्वान्तरापूर्वभेदाभावाद्व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र व्रीहिशब्दो यवोपलक्षणार्थ इति युक्तम् । ततश्च ग्रहेष्वेव संमार्ग इति ॥ **ननु परिग्रहो** यदि उद्देश्यत्वेन विधिपरिगृहीतस्तर्हि तदेकत्वमपि पश्चैकत्ववद्विवक्षितं स्यादत आह—**तद्गतं त्विति** । ग्रहगतं त्वेकत्वं ग्रहान्यत्वच्छेदकत्वेन रूपेण न विवक्षितम् । युक्ता हि पशुना यजेते-

कल्पतरुपरिमलः ।

वृत्तिव्यावृत्तिभ्यां ब्रह्मजीवयोर्जीवब्रह्मधर्माणामुपपत्त्यनुपपत्ती दर्शिते, इहतु तयोरारोप्याधिष्ठानत्वारोपविषयत्वाभ्यामिति टीकाकारैः स्वोल्लिखितप्रकारमवलम्ब्येह सूत्रे तदुपलक्षणायेत्युक्तम् ॥ तत्रैतदुत्थानमिति तु ब्रह्मजीवयोर्जीवब्रह्मधर्मोपपत्त्यनुपपत्तिप्रतिपादनसाम्यमात्रेणोक्तम्, न तु तदुपपादकप्रकारैक्येनापि । अतो न पुनरुक्त्यादिप्रसङ्गः ॥ **ननु**—भाष्ये विवक्षाभावाभिधानमनुपपन्नम्; पारतन्त्र्येऽपि विवक्षासंभवात्—'शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते । तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना ॥ तथर्ग्वेदादयो वेदाः प्रोक्ता येऽपि पृथक् पृथक् । भोग्यत्वेनात्मनां तेऽपि चैतन्यानुगताः सदा ॥ तेषामन्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने । विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तितः ॥' इति 'न्यायेन संप्रदायाद्या ये मीमांसकयाज्ञिकाः । वेदं व्याचक्षते तेषामभिप्रायोऽयमिष्यते ॥' इति च पूर्वमीमांसकैरपि वेदे विवक्षायाः समर्थितत्वादित्याशङ्क्य तदपि भाष्यं स्वातन्त्र्याभावाभिप्रायमिति व्याख्यातमित्यवतारयति—**विवक्षाभावाभिधानमपीति** ॥ **उद्देश्याविवक्षायामिति** । यद्यपि विवक्षितशब्देन स्वार्थं परित्यज्योपादेयत्वलक्षणायां न विवक्षितत्वस्य वाक्यार्थानुप्रवेशः; तथापि लक्ष्यस्य मुख्यार्थसंबन्धोऽपेक्षणीय इत्युद्देश्योपादेययोर्मध्ये विशिष्योपादेयस्य विवक्षासंबन्धविवक्षायां तत्प्रतिद्वन्द्विन उद्देश्यस्य विवक्षाभावः पर्यवस्येदिति तात्पर्यम् । **सोमाधारत्वाविशेषेणेति** । तथाच सोमावसेकनिर्हरणादिदृष्टप्रयोजनं ग्रहेष्विव चमसेष्वप्यपेक्षितमिति ग्रहैकत्ववद्ग्रहत्वमपि न विवक्षणीयमिति भावः ॥ **ननु** यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र द्वितीययोच्यमानं प्रोक्षणसाध्यत्वं पूर्वसिद्धानां व्रीहीणां स्वरूपेण न सम्भवतीत्यपूर्वसाधनत्वाकारेण साध्यत्वनिर्वाहार्थम्, अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां व्रीहिपदस्य यथा यवसाधारण्यं, तथेहापि ग्रहपदस्योद्देश्यसमर्पकस्य चमससाधारण्यं स्यादित्याशङ्क्याह—**ग्रहयागावान्तरेति** । नन्न सोमावसेकनिर्हरणादिदृष्टप्रयोजनाविशेषेऽपि ग्रहयागाभ्यां स्वावान्तरापूर्वसाधनविवक्षया ग्रहेष्विव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुद्धब्रह्मविषया, इयं तु 'मनोमयः'। प्राणशरीरः' इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः। अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता। अनेन तु शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते। तुशब्दोऽवधारणार्थः। ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणम्, नतु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः। यत्कारणं सत्यसंकल्पः, आकाशात्मा, अवाकी, अनादरः, ज्यायान्पृथिव्या इति चैवंजातीयका गुणा न शारीर आत्मन्येनोपपद्यन्ते। शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः। नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति। सत्यम्। शरीरे भवति, नतु शरीर एव भवति; 'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति च व्यापित्वश्रवणात्। जीवस्तु शरीर एव भवति; तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि' (छा० ३।१४।४) इति। एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति, अभिसंभवितास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन, अभिसंभवितास्मीति—प्राप्तास्मीत्यर्थः। नच सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः। तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव। तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे—'यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः' (शत० ब्रा० १०।६।३।२) इति। शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तः—अन्तरात्मन्निति, तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः। तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति—'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' (गी० १८।६१) इत्याद्या। अत्राह—कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यः, यः प्रतिषिध्यते—'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इत्यादिना? श्रुतिस्तु—'ना-

---

भामती।

इति। यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपात्तं विवक्षितम्, अतत्परेण चानुपात्तमविवक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥ स्यादेतत्—यथा सत्यसंकल्पत्वादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, एवं शारीरेऽप्युपपत्स्यन्ते; शारीरस्य ब्रह्मणोऽभेदात्। शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकारः—अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्तदवोचाम समारोप्यधर्माः समारोपविषये संभवन्ति, नतु विषयधर्माः समारोप्य इति, तत्रैव उत्थानम्। अत्राह चोदकः—कः पुनरयं शारीरो नामेति। न तावद्भेदप्रतिषेधाद्भेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र तात्त्विकौ भवितुमर्हतः, विरोधात्

वेदान्तकल्पतरुः।

अत्रोपादेयविशेषणत्वादेकत्वविवक्षा; एकप्रसरतया एकपशुविशिष्टयागविधिसंभवात्. अत्रतु ब्रह्मैकत्वोद्देशेन संमार्गविधानुद्दिश्यमानयोः परस्परसंबन्धाद्ब्रह्म एवोद्देश्यत्वेन पर्यवसानाच्च प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिः स्याद्, ब्रह्मं संमार्ष्टि तं चैकमिति, ततश्च वाक्यभेद इत्यर्थः। वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिमतं विवक्षितमित्यादिभाष्ये विवक्षिताविवक्षितशब्दनिर्दिष्टानिच्छे गौण्या वृत्त्या इत्याह—इच्छाऽनिच्छे चेति। को गुणः? स भाष्योक्त इत्याह—तदिदमिति। जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यामुभयश्रुत्युपपत्तेराक्षेपायोगमाशङ्क्याह—न तावदिति। भेदाभेदयोरन्यतरबाधे सिद्धे

कल्पतरुपरिमलः।

तद्वैकत्वविवक्षयैकस्मिन्नेव ब्रह्मे संमार्गो व्यवतिष्ठतामित्याशङ्क्ते—नन्विति। उपादेयविशेषणत्वादिति। उपादानाय संख्याविशेषस्यापेक्षितत्वात्तदपेक्षितविभज्युपनीतसंख्याविशिष्ट एव प्रातिपदिकार्थो यागविशेषणं स्यादित्यर्थः। अत्र त्विति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता' (बृह० ३।७।२३) इत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति । तथा स्मृतिरपि—'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' (गी० १३।२) इत्येवंजातीयकेति ॥ अत्रोच्यते—सत्यमेवैतत् । परएवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते, तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक् 'तत्त्वमसि' इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पम्, ओको नीडम्, 'एष म आत्मान्तर्हृदये' इति परिच्छिन्नायतनत्वात्, स्वशब्देन च 'अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा' इत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते, न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—नायं दोषः । न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति । यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते । कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति । निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते । यथा शालग्रामे हरिः । तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् । सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति । व्योमवच्चैतद्द्रष्टव्यम् । यथा सर्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि । तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम् । तत्र यदाशङ्क्यते—हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणो हृदयायतनानां

भामती ।

दित्युक्तम् । तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विकं चेतरत्, तत्र पौर्वापर्येणाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्वेदान्तानां द्वैतग्राहिणश्च मानान्तरस्याभावात्तद्बाधनाच्च तेनाद्वैतमेव परमार्थः । तथाच 'अनुपपत्तेस्तु' इत्याद्यसंगतार्थमित्यर्थः । परिहरति—**सत्यमेवमेतत् । पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते ।** अनाद्यविद्याऽवच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते । तादृशानां च जीवानामविद्या, ननु निरुपाधिनो ब्रह्मणः । नच—अविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः; सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति—सांप्रतम्; अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवच्छेदयोगात् । नच—सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च सतः कुतोऽकस्मात्संसा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

विनिगममाह—**तत्रेति** । वेदान्ततात्पर्यादद्वैतं तत्त्वमिति कुतः ? प्रत्यक्षादिविरोधाद्, अत आह—**द्वैतग्राहिणश्चेति** । विधिमात्रव्यापारत्वात्प्रत्यक्षस्य तत्पूर्वकत्वाच्चान्येषामित्यर्थः ॥ **तद्बाधनात्** तैर्वेदान्तैर्बाधनात् । तस्माज्जीवभेदानुपपत्तेः सूत्रानुपपत्तिरित्याह—**तथाचेति** । औपाधिकभेदानुवादिनेन भेदश्रुतीनां सूत्रस्य नोपपत्तिमाह—**अनाद्यविद्येति** । **तादृशानां चेति** । अविद्यावच्छिन्नानामित्यर्थः ॥ **अनादित्वेनेति** । जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवद्धेतुमत्त्वे जीवानित्यत्वं

कल्पतरुपरिमलः ।

उद्देश्ययोः परस्परसंबन्ध एकक्रियावशीकारप्रयुक्तः, तयोरेवान्योन्याकाङ्क्षाप्रयुक्तो वा वाच्यः । द्विविधोऽप्यत्र न संभवति; उद्देश्ययोः क्रियां प्रति प्रधानयोरुपादेयक्रियावश्यत्वाभावात्, सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनस्य संमार्गस्य सर्वेषु प्राकरणिकेषु प्रहेष्वपेक्षितत्वेन तेषु केषांचिद्व्यावर्तकस्य संख्याविशेषस्यानाकाङ्क्षितत्वाच्चेति भावः ॥ **ननु** तथापि प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वनियमेन शब्दस्वाभाव्यादेकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्योद्देश्यत्वमनिवार्यमित्याशङ्क्याह—**ग्रह एवेति** । एकत्वविशेषणेऽपि सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनस्य सर्वैर्ग्रहैरपेक्षितत्वादुपादेयविशेषणस्येवोद्देश्यविशेषणस्य क्रियाशत्वाभावेन तद्वैकल्यप्रयुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेश्च ग्रहाणां प्रत्येकमेकत्वमवलम्ब्य ग्रहमात्र एवोद्देश्यत्वपर्यवसानं स्यात् । अथाप्येकवचनसार्थकत्वाय तदुपलक्षितमेकत्वं प्रत्येकमुद्देश्यं कृत्वा ग्रहं संमृज्यात्तं चैकमेवेति वाक्यार्थः कल्प्येत, तदा वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । **इदमुपलक्षणं**—त्रिदोषदुष्टपरिसंख्यादोषापत्तेरपि । **विदिमात्रेति** । ज्ञानमात्रफलकत्वात्तत्वावेदकप्रमाणवत्प्रमितिफलकत्वाभावादित्यर्थः । विधिमात्रेति पाठेऽपि विधिपदं ज्ञापनमात्रपरम् । कुतः प्रमितत्वाभाव इत्याकाङ्क्षायां तद्बाधनादित्यनेनोक्तं हेतुं व्याचष्टे—**तैर्वेदान्तैरिति । जीवाभिव्यक्तीनामिति** । आध्यासिकजीवरूपाभिव्यक्तीनामित्यर्थः । पूर्वपूर्वभ्रमनिमित्तक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्भिन्नायतनानां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदोषदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति, तदपि परिहृतं भवति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबन्धात्, चिद्रूपतया च शारीरादविशिष्टत्वात्, संसुखदुःखादिभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । नहि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते, 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' (बृ० ३।७।२३) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः संसारसंभोगप्राप्तिरिति चेत्, न; वैशेष्यात् । न तावत्सर्वप्राणिहृदयसंबन्धाच्चिद्रूपतया च शारीरवद्ब्रह्मणः संभोगप्रसङ्गः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः । एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मादिसाधनः सुखदुःखादिमांश्च । एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः । एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य । यदि च संनिधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसंबन्धोऽभ्युपगम्येत, आकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ । यदप्येकत्वाद्ब्रह्मण आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति । अत्र वदामः—इदं तावद्देवानांप्रियः प्रष्टव्यः । कथमयं त्वयाऽऽत्मान्तरभावोऽध्यवसीयत इति ? 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेत्, यथा-शास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्धजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रं च 'तत्त्वमसि' इत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति ।

भामती ।

रिता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्यते, नतु स्वतन्त्र इति—वाच्यम्; नहि तद्भागस्य जीवस्य संप्रतितनी बन्धनागारप्रवेशिता, येनानुयुज्येत, किंत्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति । नचैतावता ईश्वरस्यानीशता, नह्युपकरणाद्यपेक्षिता कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति । तस्माद्यत्किंचिदेतदपीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ विशेषादिति

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्यात्, तस्मादुत्तरोत्तरजीवाभिव्यक्तीनां पूर्वपूर्वभ्रमनिमित्तकलमत्रोक्तम् । अनादिस्त्वविद्या जीवोपाधिर्देवताधिकरणे वक्ष्यते ॥ अनादिजीवाविद्ययोश्चेतरेतरतश्चलमविद्यातत्संबन्धयोरिवाविरुद्धम् । स्वाश्रिताविद्याश्रितत्वे जीवस्यात्माश्रयमिति चेत्, किमतः ? उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धेन ह्यात्माश्रयस्य दोषता । नचानयोरुत्पत्तिः, अनादित्वात्, प्रतीतिस्तु जीवस्य स्वतस्तद्वलादविद्यायाः, तथापि स्वस्कन्धारूढारोहवत्स्वाश्रिताश्रितत्वं विरुद्धमिति चेन्न; स्वाश्रिताश्रितत्वस्य क्वचित्प्रमितावविरोधादग्नितावव्याप्यादग्नादव्यापकस्य विरोधस्य दुष्प्रसंजनत्वात् । अपिच नैव कुण्डवदरवदधरोत्तरीभावः; जीवाविद्ययोरमूर्तत्वात्, अवच्छेद्यावच्छेदकत्वं तु तत्रेतरेतरापेक्षं प्रमाणप्रमेयादिषु सुलभोदाहरणम् ॥ **अधिष्ठानं विवर्तानामाश्रयो ब्रह्म शुक्तिवत् । जीवाविद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनाकुलम् ॥ न वैशेष्यादिति ।** सूत्रे प्रकृतिप्रयोगादेवेप्सिद्धौ

कल्पतरुपरिमलः

त्वमित्यनेन बीजाङ्कुरन्यायसाम्याथ टीकायामविद्यापदं भ्रमपरमिति व्याख्यातम् । तर्हि किं प्रवाहानादिभ्रमसन्तानव्यतिरेकेण स्वरूपानादिरविद्या नास्ति, साऽप्यस्ति वक्ष्यमाणेत्याह—**अनादिस्त्विति । ननु** "तादृशानां च जीवानामविद्या, ननु निरुपाधिनो ब्रह्मणः" इति टीकायां साप्यविद्या जीवाश्रिताभ्युपगता, तत्प्रसङ्गाद् भ्रमरूपाविद्यायामन्योन्याश्रयः परिहृतः, तथा चाविद्याधीनो जीवब्रह्मविभागस्तद्विभागे च सति जीवाश्रितत्वसिद्धिरविद्याया इत्यन्योन्याश्रयमाशङ्क्याह—**अनादिजीवाविद्ययोरिति ।** अविद्यासंबन्धस्तन्निरूपकाविद्याधीनः, अविद्यापि तत्संबन्धाधीना; अविद्यासंबन्धाधीनत्वात्सर्वविवर्तानाम् । तत्र यथेतरेतरतश्चलमनादित्वान्न दोषावहम् एवमिहापीत्यर्थः । **क्वचित्** प्रमेयत्वाभिधेयत्वादौ । **ननु** स्वाश्रयाश्रितत्वास्याप्रसिद्धौ तेन विरोधप्रसञ्जनं मैवोपपादि, जीवो यद्याश्रितः स्यादविद्याश्रयो न स्यात्तदुपादानकप्रपञ्चवदिति प्रसञ्जनमुपपद्यते इत्यस्वरसादाह—**अपिचेति । नन्वमूर्तत्वेऽपि** नभःशब्दवदाश्रयाश्रयिभावः संभवतीत्याशङ्क्याह—**अवच्छेद्येति ।** अन्यत्र यथा तथा वास्तु, प्रकृते जीवाविद्ययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावमात्रमिष्यते, अविद्यावच्छेदकोपाधिकं जीवत्वमिति । जीवोऽविद्ययावच्छिद्यते, अविद्या च चैतन्याश्रिता, वृक्षाश्रितः कपिसंयोगो मूलेनेव जीवत्वेनावच्छिद्यत इति । **नन्विदमप्यन्योन्याश्रयदुष्टमित्याशङ्क्याह—तत्रेति ।** प्रमेयत्वाकारावगाहि प्रमाणं निरूपकप्रमेयावच्छेद्यं, प्रमेयं च स्वविशेषणीभूतप्रमाणावच्छेद्यमित्येवमादिष्ववच्छेद्यावच्छेदकत्वस्येतरेतरतश्चलं दृष्टमित्यर्थः ॥ जीवाविद्ययोराश्रयाश्रयिभावाभावे कस्त्वयोराश्रय इत्याकाङ्क्षायां सर्वप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानं चैतन्यरूपं ब्रह्मैव केवलमित्यवच्छेदकतोक्त्या गर्भितमर्थं विवृणोति—**अधिष्ठानमिति । वैशेष्यादिति** ष्यञ्प्रत्ययस्य चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थिकत्वे वक्तुं शक्येऽप्यधिकाभ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्ग । अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं, तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगः, न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । नहि बालैस्तलमलिनतादिभिर्व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति । तदाह—न, वैशेष्यादिति । नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । नच मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते । तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥ ८ ॥ इति प्रथमं सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् ।

(२ अधिकरणम्) **अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥**

कठवल्लीषु पठ्यते—'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' (१।२।२४) इति । अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्ता स्यात्, उत जीवः, अथवा परमात्मेति संशयः । विशेषानवधारणात्, त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः । किं तावत्प्राप्तम्; अग्निरत्तेति । कुतः? 'अग्निरन्नादः' (बृ० १।४।६) इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । जीवो वाऽत्ता स्यात्; 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति दर्शनात्, न परमात्मा; 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्ताऽत्र परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः? चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यन्तत्वेन प्रतीयते, तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कान्तर्यनात्ता संभवति । परमात्मा तु विकारजातं संहरन्सर्वमत्तीत्युपपद्यते । नन्विह चरा-

भामती ।

वक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं विशेषं प्रतिपादयितुम् । तथाहि—अविद्याकल्पितः सुखादिसंभोगोऽविद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते, नतु निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ८ ॥ **इति प्रथमं सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् ॥**

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते—'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रत्ययप्रयोगोऽतिशयद्योतनाय । तमेवाह—**तथाहीति** । अतिशयस्य भावः प्रत्ययार्थो, नतु विशेषस्वरूपभाव इत्यर्थः ॥ **इति प्रथमं सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणम् ॥**

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

यस्य मृत्युरुपसेचनमोदनमिश्रघृतवद् । तं नाविरतो दुश्चरितादिति पूर्वमन्त्रप्रकाशितोपायवान्यथा वेद इत्यमन्यस्त्वद्रहितः

कल्पतरुपरिमलः ।

त्वनाय भावार्थत्वमाश्रितं भावोऽप्यत्रातिशयो विवक्षितः, नतु विशेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपो धर्म इति टीकातात्पर्यमाह—**न वैशेष्यादिति सूत्र इत्यादिना** । अत्र—मनोमयत्वप्राणशरीरत्वयोर्जीवलिङ्गयोस्तत्कतुन्यायेन समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेदिति न्यायेन चाण्तद् ब्रह्मणि पर्यवसानगस्पष्टं ताभ्यामुपगताभ्यां स्पष्टमपि सत्यसंकल्पत्वादिब्रह्मलिङ्गमभिभूतम् । **किंच** हृदयायतनत्वं हृदये पर्याप्तवृत्तित्वं, नतु हृदये कथनमात्रमित्यणीयस्त्वोपपत्त्युपन्यासेनावगम्यत इत्युपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गावगतं हृदयायतनत्वं तदुपपत्तिरूपमणीयस्त्वं च प्रबलं जीवलिङ्गमिति ताभ्यामपि सत्यसंकल्पत्वादिकमभिभूतमित्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गतया पादसंगतिः । तर्हि दिवि दिव इति विभक्तिभेदेन प्रत्यभिज्ञाविच्छेदसंदेहादस्पष्टगायत्रीब्रह्मानुवृत्तिकं ज्योतिर्वाक्यं विषयीकृत्य प्रवृत्तं ज्योतिरधिकरणमप्यत्रैव पादे कर्तव्यं स्यादिति चेन्न; तत्र स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य गायत्रीवाक्यस्यापि निर्णेतव्यत्वेन तस्य प्रथमपादेऽपि संगतिसत्त्वात् ॥ **इति प्रथमं सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् ॥**

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

वेद यत्र स इति । अत्र चादनीयौदनोपसेचनेन सूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते । अत्तृत्वं च भोक्तृता वा संहर्तृता वा स्यात् । नच प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति; 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात्, जीवात्मनश्च भोक्तृताभिधानात्—'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति । तद्यदि भोक्तृत्वमत्तृत्वं, ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः । ब्रह्मक्षत्रादि चास्य कार्यकारणसंघातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा संभवति भोग्यम् । अथ तु संहर्तृता भोक्तृता; ततस्त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनां प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः संहर्तृत्वस्याविशेषाद्भवति संशयः—किमत्ता अग्निः, आहो जीवः, उताहो परमात्मेति । तत्रौदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेर्भोक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते, चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तैवात्ता । सर्वथा स जीव एव । 'न जायते म्रियते' इति च तस्यैव स्तुतिः; संहारकालेऽपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्थानात् । दुर्ज्ञानत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्यत इति प्राप्तम् । यदि तु संहर्तृत्वमत्तृत्वं तथाप्यग्निरत्ता; 'अग्निरन्नादः' इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । **एवं प्राप्तेऽभिधीयते**—अत्तात्र परमात्मा, कुतः, चराचरग्रहणात् उभे यस्यौदनः, इति च 'मृत्युर्यस्योपसेचन-

वेदान्तकल्पतरुः ।

को वेद । यत्र सोऽत्ता कारणरूपो वर्तते तं निर्विशेषमात्मानं को वेदेत्यर्थः । पूर्वाधिकरणान्ते परमेश्वरस्याभोक्तृतोक्तेरिह न सोऽत्तेति सङ्गतिः । विषयवाक्ये अत्तुरश्रवणादत्तेति सूत्रायोगमाशङ्क्याह—**अत्रचेति ।** भोक्तृत्वलक्षणमत्तृत्वं नाग्निपरमात्मसाधारणम्, कथं संशयं इत्याशङ्क्याह—**अत्तृत्वं चेति ।** यदा भोक्तृत्वमत्तृत्वम्, तदा न परमात्मशङ्केत्याह—**नच प्रस्तुतस्येति । तयोरन्य इति ।** जीवात्मनो भोक्तृत्वप्रतिपादनाच्च न परमात्मशङ्केत्यर्थः । फलितमाह—**तद्यदीति ।** ब्रह्मक्षत्रादिनिर्देशाद्भोक्तृत्वमत्तुरिह न निश्चितमपि तु जीवपूर्वपक्षवादिना प्रसाध्यमित्यर्थो यदिकारः । **ननु** जीवस्य कथं ब्रह्मक्षत्रादिभोक्तृत्वं पूर्वपक्षिणा साध्यमत आह—**ब्रह्मक्षत्रादि चेति । स्वशरीरं** भोगायतनम् । **छागादि** कस्य चिद्भोग्यम् । यदि न भोक्तृत्वात्संशयः ? कुतस्तर्ह्यत आह—**अथत्विति ।** अतएव पूर्वं मुक्तसंशयमित्युक्तम् । अत्र च भवति संशय इति उक्तम् । **भोक्तृतेति ।** अत्तृतेत्यर्थः; वनितादिषु भोक्तृत्वेऽपि संहर्तृत्वाभावात्, अत्तृत्वस्य भोक्तृत्वात्मत्वप्रसाधनेन पूर्वपक्षमुपपादयति—**अत्रौदनस्येत्यादिना ॥ ओदनस्य भोग्यत्वात्प्रथमं भोक्तृत्वप्रतीतिरित्यत्र संवभ्राम भारतीविलासः**—न हि मुख्य ओदनो ब्रह्मक्षत्रे, न चोपचरितौदनाद्भोक्तृत्वप्रतीतिः । **यदाह—उपमैव तिरोभूतमेदा रूपकमिष्यते । अलङ्कारो रूपकाख्यः कठवल्लीकवेरयम् ॥ इति ॥ अत्रोच्यते**—ओदनभोक्तर्यनोदनयोर्ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वेन रूपकमवकल्पते । यथा "यस्य मृगयाविनोदे मृगाः परनरपतय" इत्युक्ते क्षत्रिय एव प्रतीयते, न श्रोत्रियः कश्चिद् ब्राह्मण एवमिहेति । **ननु** प्रलये जीवनाशात्कथमजत्वमत आह—**संहारेति ।** संस्कार उपलक्षणमविद्यायाः । अविक्रियस्य परमात्मनः संहर्तृत्वायोगात् अग्निरेव संहर्तेत्याह—**यदित्विति ।** तवापि भात्त ओदनशब्दः, न ममापि-

कल्पतरुपरिमलः ।

यत्र च सोऽत्तेति । एवं क इत्या वेदेत्यस्यावृत्तिरुक्ता । **यदि न भोक्तृत्वात्संशय इति ।** यद्यप्यत्तृत्वस्य भोक्तृत्वसंहर्तृत्वान्यतररूपाऽनिर्धारणाद् जीवाग्निपरमात्मसंशय इति भोक्तृत्वस्य तदर्थसंशयैककोटितया फलसंशयहेतुत्वं संभवति; तथापि कोटित्रयसाधारणधर्मतया संहर्तृत्ववत्संशयहेतुत्वं न भवतीत्यत्र तात्पर्यम् ॥ **मृगयाविनोदे** युद्धमृगयाविनोदे । मृगयाविनोदिन इति पाठः साधुः । मृगयाविन इति पाठस्त्वक्षरद्वयभ्रंशेन प्रामादिकः । **अथवा**—युद्धरूपया मृगयया अवति परनृपतिदुष्टमृगोपद्रुतं स्वदेशमिति वा हिनस्ति तानिति वा मृगयावी । अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिष्विति धातोराभीक्ष्ण्ये ताच्छील्ये वा णिनिः । **क्षत्रिय एवेति ।** वस्तुतो मृगयासु मृगहन्ता क्षत्रिय एव प्रतीयत इत्यर्थः । यद्यपि "त्वत्कृपाणभुजङ्गस्य क्षीरं विद्विषतां यशः" इत्यत्रोपचरितक्षीरप्रतिसंबन्धिनि कृपाणे मुख्यतत्पातृत्वादर्शनान्नायं नियमः; तथाप्युभयथा दर्शने सत्यत्र बाधकाभावेनानारोपितमेव भोक्तृत्वं ग्राह्यमिति भावः ॥ **ननु**—ओदनशब्देन प्रसिद्धौदनगतं भोग्यत्वं लक्ष्यते चेत्तत्प्रतिसंबन्धिन्यत्तृत्वं भोक्तृत्वमिति प्रतीतावपि, तेन विनाशकत्वं लक्ष्यते चेदत्तृत्वं विनाशकत्वरूपं संहर्तृत्वं पर्यवस्येत् तत्परस्मिन् संभवतीति—**चेन्न;** गौणवृत्तावसाधारणगुणग्रहणसंभवे साधारणगुणग्रहणायोगात् । तद्यग्निर्मीणवक इत्यत्र गैरुल्यादेरिव द्रव्यत्वादेर्ग्रहणमस्ति । मृत्युपसेचनसन्निधानादत्तृत्वं संहर्तृत्वमित्यभ्युपगमेऽप्यग्निरेवात्तेति पूर्वपक्षान्तरं

यदि त्विति टीकायां दर्शितं, तदनुपपन्नं; परमात्मनोऽपि संहर्तृत्वसंभवादित्याशङ्क्याह—**अविक्रियस्येति ।** नन्वत्ता निर्विशेषः परमात्मेति नोच्यते; यत्र स इति तस्य पृथग्ग्रहणात्, सविशेषस्य तु स्रष्टृत्वादिविकारवत् संहर्तृत्वविकारोऽप्युपपद्यते । **नैष दोषः;** अविक्रियस्येत्यनेन रागद्वेषादिप्राणिसंहारहेतुविकाराभावस्य विवक्षितत्वात् । नच—प्राणिकर्मानुसारेण संहर्तृता स्यादिति—वाच्यम्; समृत्युकस्य सकलस्य युगपन्नाशहेत्वदृष्टपरिपाकमेलनासंभवात् । नच—क इत्या वेदेति दुर्ज्ञानत्वलिङ्गादत्ता परमात्मा स्यादिति—वाच्यम्; तस्य सोत्ता यत्र प्रतिष्ठितस्तन्मात्रविषयत्वे संभवत्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

नम्' इति च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया च कार्यकारणसंघातः स्थितः, न तर्ह्योदनः । नह्योदनो भोगायतनं; नापि भोगसाधनं, अपितु भोग्यः । नच भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वं मुख्यम् । नचात्र मृत्युरुपसेचनयता कल्प्यते । नच जीवस्य कार्यकरणसंघातो ब्रह्मक्षत्रादिरूपो भक्ष्यः; कस्यचित्क्रूरसत्त्वस्य व्याघ्रादेः कश्चिद्भवेत्, नतु सर्वः सर्वजीवस्य । तेन ब्रह्मक्षत्रमपि सर्वजीवस्याक्तृत्वं न व्याप्नोति, किमङ्ग पुनर्मृत्यूपसेचनव्याप्तं चराचरम् । नच ओदनपदात्प्रथमावगतभोग्यत्वानुरोधेन यथासंभवमक्तृत्वं योज्यत इति युक्तम्, नह्योदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह, किंतु लक्षणया । नच लाक्षणिकभोग्यत्वानुरोधेन 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति च 'ब्रह्म च क्षत्रं च' इति च श्रुती संकोचमर्हतः । नच ब्रह्मक्षत्रे एवात्र विवक्षिते; मृत्यूपसेचनेन प्राणभृन्मात्रोपस्थापनात्,

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्याह—**न तर्हीति** । कस्तर्ह्योदनस्तत्राह—**अपित्विति** । ओदन इत्यनुषङ्गः । अपिचौदनशब्दस्य लाक्षणिकस्य संनिहितमृत्यूपसेचनपदानुसारेणौदनगतविनाशित्वधर्मलक्षणार्थत्वाद् ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितजगद्विनाशकर्तेश्वरः प्रतीयते, न जीव इत्याह—**न चेत्यादिना** । यदवाद्योदनपदात् प्रथमं भोक्ता भातीति, अत्राह—**न चौदनपदादित्यादिना** । ओदनपदस्य भक्तवाचिनो भोग्यमात्रपरत्वेन तवापि जघन्यवृत्त्याऽऽश्रयणात्तद्वलाद् ब्रह्मक्षत्रमृत्युश्रुतीनां न सङ्कोच इत्यर्थः । यदि मृत्युपदाद्विनाशिवस्तुविवक्षा, कथं तर्हि ब्रह्मक्षत्रग्रहणमत आह—**प्राणिष्विति** । ननु ब्रह्मक्षत्राभ्यामितरव्यावृत्त्यर्थत्वं

कल्पतरुपरिमलः ।

वृत्त्याऽतृप्तिषयत्वस्याकल्पनीयत्वादिति भावः ॥ सिद्धान्तटीकायां ब्रह्मक्षत्रशरीरयोर्भोगायतनभोगसाधनरूपयोरोदनवद् भोग्यत्वगुणस्य गौणवृत्तिनिमित्तत्वं निराकृत्य स्वाभिमतं विनाश्यत्वगुणस्य तन्निमित्तत्वमुपपादयितुं प्रवृत्तस्य **नचा॰ मृत्युरिति** टीकाग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—**अपिचेति** । ब्रह्मक्षत्रयोर्मृत्योश्च तावदोदनोपसेचनभावरूपणादन्नदभिरित्यादिबन्धः प्रतीयते । तथा च विनाशकमृत्युसंसृष्टत्वप्रतीत्यनुसारादोदनशब्देन विनाश्यत्वं लक्षणीयम्; स्ववुद्ध्युपस्थापितवैशेषिकगुणग्रहणादप्येकवाक्यतापन्नपदान्तरार्थोपस्थापितगुणग्रहणस्य बुद्धिलाघवेनैकवाक्यतासामर्थ्येन च न्याय्यत्वात्, चरमश्रुतेनाप्येकवाक्यान्तर्गतपदान्तरार्थेनानुपस्थित एवापेक्षिते तस्य पुरुषबुद्ध्या कल्पनीयत्वात् । अतएव त्वक्ताः [illegible] इति विधेयस्याजनस्य साधनापेक्षायां वाक्यशेषस्तुतं घृतमेव गृह्यते, न तु पुरुषकल्पनीयं तैलवसादिसाधारणं द्रव्यमात्रम् । एवंचोपसेचनत्वरूपणेऽपि स्वयमद्यमानत्वे सत्यन्यादनहेतुत्वरूपमुख्यगुण एवासाधारणतया स्वारस्यावगतो निमित्तमवतिष्ठते । अतस्तस्य निमित्तत्वमदनं ब्रह्मकर्तृकसंहार इति पक्ष एव घटते; तेन मृत्योरपि संहार्यत्वाद्, भूतवर्गसंहारे मृत्योर्द्वारत्वेनान्यसंहारहेतुत्वाच्च, नत्वदनं जीवकर्तृको भोग इति पक्षे; मृत्योरभोग्यत्वादन्यभोगाहेतुत्वाच्च । एवं मृत्योरुपसेचनत्वरूपणान्मृत्युना संहार्यं यावच्चराचरात्मकं भूतजातं तत्सर्वं ब्रह्मक्षत्रशब्दाभ्यामुपलक्षणीयमित्यपि सिध्यति । तेन सकलचराचरसंहारकर्ता परमेश्वर इहाक्ता प्रतीयत इति भावः ॥ **ओदनपदात्प्रथममिति** । ब्रह्मक्षत्रयोः स्वशरीरं मृत्यशरीरादिरूपेण भोगायतनभोगसाधनत्वेऽपि व्याघ्रादिरूपतया भोग्यत्वमपि संभवति । व्याघ्रादिजीवविशेषं प्रति तयोर्भक्ष्यतया अत्यन्तान्तरां भोज्यत्वमपि संभवतीति भावः । **ब्रह्मक्षत्रमृत्युश्रुतीनामिति** । न तावत्सर्वं ब्रह्म क्षत्रं च कस्यचिज्जीवविशेषस्य भोग्यं भोज्यं वा संभवति, नतरां ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितचराचरम्; ततो यावद्ब्रह्म क्षत्रं च कस्यचिज्जीवविशेषस्य भोग्यं भोज्यं वा तत्परतया ब्रह्मक्षत्रपदयोः संकोचो वर्णनीयः । मृत्युशब्दश्चाविशेषेण संहारकं प्रत्याययन् किंचिद् व्याघ्रादिभक्षणीयब्रह्मक्षत्रसंहारकपरतया संकोचनीयः । नच किंचित्पदगतस्वायत्तलक्षणीयगुणग्रहणानुसारेणैतेषां संकोचो युक्त इत्यर्थः ॥ **यदि मृत्युपदादिति । अत्रायमाशयः**—मृत्युपदसन्निधानात्तद्विनाश्यं सर्वमत्र प्राह्यमित्येतदयुक्तम्; तथा सति ब्रह्मक्षत्रपदयोर्लक्षणापत्तेः, नचेष्टापत्तिः; ब्रह्मक्षत्रयोर्मृत्युमिश्रणसत्त्वेन मुख्यार्थे अन्वयानुपपत्त्यभावात् । नच—तदभावेऽपि समभिव्याहृतस्य मृत्युमिश्रणस्यान्यसाधारण्यमात्रेण लक्षणा—वाच्या; अजकरणस्य दर्व्यादिसाधारण्येऽपि तेषु शूर्पशब्दस्य लक्षणानभ्युपगमादिति । **प्राणिष्विति परिहारवाक्यस्यायमाशयः**—अक्तृत्वं भोक्तृत्वं संहर्तृत्वमिति पक्षद्वयेऽप्योदनपदवद् ब्रह्मक्षत्रपदयोरपि लक्षकत्वमवश्यंभावि, नहि व्याघ्रादिरूपतया भक्ष्यतया वा ब्रह्मक्षत्रयोरेव भोक्ता कश्चिद् जीवोऽस्ति । न वा परमेश्वरस्तदुभयमात्रसंहर्ता, न चाधिकभोक्तृत्वेऽप्यधिकसंहर्तृत्वेऽपि तन्मात्रग्रहणे प्रयोजनमस्तीति ॥ **नन्विदमेव प्रयोजनं, यत् पञ्चनखादिष्विवान्यनिवृत्तिरित्याशङ्कते—नन्विति** । पञ्चनखादिवाक्येषु मनुष्यादिनिवृत्तिः प्रत्यवायपरिहारेण फलवती । इह तु प्रयोजनं न पश्यामः; स्वरूपेणान्यनिवृत्तेर्बोधितत्वात्, उपासनाप्रकरणाभावेनाक्ष्यादित्यपुरुषयोर्व्यवस्थितलोककामविशेषविशिष्टतृत्प्रश्रवणद्विशिष्य ब्रह्मक्षत्रसंहर्तृत्वलक्षणमुपासनार्थमिति कल्पयितुमशक्यत्वाच्च । तथाच यथा "यस्मिन् पञ्चपञ्चजना" इति मन्त्रे विशिष्य पञ्चानां मनुष्याणामाधार इति कीर्तने प्रयोजनं न किंचिदस्तीति तालक्षणीयाकाङ्क्षायां वाक्यशेषात् प्राणादयस्तल्लक्षणीया निर्णीयन्ते, एवं विशिष्य ब्रह्मक्षत्रग्रहणं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चरग्रहणं नोपलभ्यते, कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते? नैष दोषः; मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वात्; ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः। यत्तु—परमात्मनोऽपि नात्तृत्वं संभवति; 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति दर्शनादिति, अत्रोच्यते—कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य संनिहितत्वात्, न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं; सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्। तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हतीति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति, यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः—'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (काठ० १।२।१८) इत्यादि। प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम्। 'क इत्था वेद यत्र सः' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥ इति द्वितीयमत्रधिकरणम्।

(३ अधिकरणम्) **गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥**

कठवल्लीष्वेव पठ्यते—'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः' (काठ० १।३।१) इति। तत्र संशयः। किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति। यदि बुद्धिजीवौ, ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरणसंघाताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति। तदपीह प्रतिपादयितव्यं; 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः' (काठ० १।१।२०) इति पृष्टत्वात्। अथ जीवपरमात्मानौ, ततो जीवाद्विलक्षणः

भामती।

प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्रोपन्यासस्योपपत्तेः, अन्यनिवृत्तेरशाब्दत्वात्, अनर्थत्वाच्च। तथाच चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एव। नाग्नेः। नापि जीवस्य। तथाच 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हार्दं भविष्यति। 'क इत्था वेद यत्र सः' इति च दुर्ज्ञानतोपपत्स्यते। जीवस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञानता। तस्मादात्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥ इति द्वितीयमत्रधिकरणम्।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

संशयमाह—तत्रेति। पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह—यदि बुद्धिजीवाविति। सिद्धान्ते प्रयोजनमाह—अथ जीवप-

वेदान्तकल्पतरुः।

वाक्यस्य किं न स्यादत आह—अन्यनिवृत्तेरिति। पञ्चपञ्चनखादौ हि मनुष्यादिनिवृत्तिः परिसंख्याफलम्। तया चानर्थनिवृत्तिः। इहान्यनिवृत्तिरनर्थिका; पुरुषार्थविशेषानवगमादित्यर्थः। मायोपाधेः परस्यास्ति संहर्तृत्वमित्याह—मायोपाधेरिति ॥ इति द्वितीयमत्रधिकरणम् ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

ननु—लक्षणया पिबदपिबतोः पिबन्ताविति निर्देशोपपत्तेः पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षाक्षेपे च वाक्यस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गाद्

कल्पतरुपरिमलः।

निष्प्रयोजनं सदितरेषामपि केषांचिदुपलक्षणमित्युपलक्षणीयविशेषाकाङ्क्षायां पश्चात्तनमृत्यूपसेचनकीर्तनात् तदुपसेच्यमानं सर्वमुपलक्षणीयं निश्चीयत इति परिहारायभिप्रायमाह—पञ्चपञ्चनखादौ हीति। अग्नेर्व्याघ्रादिजीवस्य च प्रत्येकं संहर्तृत्वसंभवेऽपि सकलचराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एवेति टीकोक्तमयुक्तम्; अविकारस्य तस्य संहर्तृत्वस्यैवायोगादिति शङ्कां निराकरोति—मायोपाधेरिति। मायिनं तु महेश्वरमिति मायोपाधिकपरमेश्वरप्रकरणे "यस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येष देवः" इति तस्य संहर्तृत्वं श्रूयते। तच्च संसारपरिभ्रमणखिन्नाप्राणिनः कंचित्कालं महासुषुप्त्या विश्रान्तिं प्रापयितुमिति न तत्तस्य दोषावहम्। प्रायः प्राणिनां दैनन्दिनशर्वरीषु युगपत् सुषुप्तिप्रापकादृष्टोन्मेषवन्महाशर्वरीषु सर्वप्राणिनां युगपन्महासुषुप्तिप्रापकादृष्टोन्मेषोऽपि नानुपपन्न इति भावः। अत्र प्रथमप्रतीतभोग्यत्वलक्षणापवादेन विनाश्यत्वलक्षणा व्युत्पाद्य ब्रह्मलिङ्गस्योन्मेषणीयत्वादस्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥ इति द्वितीयमत्रधिकरणम् ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षाक्षेप इति। बुद्धिजीवाविति पूर्वपक्षस्य जीवपरमात्मानाविति सिद्धान्तपक्षस्य चाक्षेप इत्यर्थः। प्राक्-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परमात्मा प्रतिपादितो भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यं; 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद' (काठ० १।२।१४) इति पृष्टत्वात् । अत्राहाक्षेप्ता—उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः; कस्मात् ? ऋतपानं हि कर्मफलोपभोगः; 'सुकृतस्य लोके' इति लिङ्गात् । तच्चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति, नाचेतनाया बुद्धेः । 'पिबन्तौ' इति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न संभवति । अतएव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न संभवति; चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासंभवात्, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति मन्त्रवर्णादिति । अत्रोच्यते—नैष दोषः; छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात् । एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येते । यद्वा—जीवस्तावत्पिबति, ईश्वरस्तु पाययति । पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते; पाचयितर्यपि पक्तृत्वप्र-

भामती ।

रमात्मानाविति । औत्सर्गिकस्य मुख्यताबलात्पूर्वसिद्धान्तपक्षासंभवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्वानः संशयमाक्षिपति—अत्राहाक्षेप्तेति । ऋतं सत्यम्, अवश्यंभावीति यावत् । समाधत्ते—अत्रोच्यत इति । अध्यात्माधिकारादन्यौ तावत्पातारावशक्यौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचेतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैवैकः पाता परिशिष्यत इति 'सृष्टीरुपदधाति' इतिवद्द्विवचनानुरोधादपिबत्संसृष्टतां स्वार्थस्य पिबच्छब्दो लक्षयन्स्वार्थमजह-

वेदान्तकल्पतरुः ।

आक्षेपायोगमाशङ्क्याह—औत्सर्गिकस्येति । अयं हि आक्षेप्ता पिबन्ताविस्यस्य मुख्यमर्थम् औत्सर्गिकमबाध्यं मन्यते, प्राकृतसुपर्णविषयत्वं च वाक्यस्य पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्यते, अत आक्षेप इत्यर्थः । लक्षणां वक्तुं मुख्यार्थायोगमाह—अध्यात्मेत्यादिना । अन्यौ पातारौ पक्षिणौ न शक्यौ कल्पयितुं चेत्, तर्हि बुद्धिजीवौ जीवपरौ स्तः, नेत्याह—बुद्धेरित्यादिना । सृष्टीरुपदधातीति समाम्नाय "एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत्तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृजते"त्यादयः सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रा आम्नाताः, तत्र सृष्टीरुपदधातीति यदि सृष्टिमन्त्रकेष्टकानामुपधाने विधानं, तर्हीष्टकासु

कल्पतरुपरिमलः ।

तसुपर्णेति । द्वासुपर्णेति मन्त्रान्तरे द्विस्थ सुपर्णविषयत्वादिहापि तद्विषयत्वशङ्केत्यर्थः । यदि सृष्टिमन्त्रकेष्टकानामिति । 'तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्च मतो'रित्यनुशासनात्सृष्टिशब्दः सृष्टिमन्त्रोपधेयेष्टकावाची ॥ ननु—इष्टकानामुपधाने विधानमित्ययुक्तम्; मन्त्रविशेषोपधेयत्वेन सृष्टिशब्देनानूद्यमानानामिष्टकानामुपधानस्य प्रागेव प्राप्तेर्वैकल्यत्वात्, अन्यथा सृष्टिशब्देनानुवादस्योपधानविधानस्य चान्योन्यापेक्षत्वेन परस्पराश्रयापत्तेः, सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रकलविशेषस्येत्याद्यप्ययुक्तम्; सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रोपधेयत्वविशेषावगमोपायाभावे सर्वासामिष्टकानां मन्त्रोपधेयत्वावगमेऽपि तुल्यन्यायतयोपायाभावेन स्याप्यनवगमप्रसङ्गात्, सृष्टिमन्त्राम्नानचारितार्थ्याय तदुपधेयत्वावगमे त्रयक्षसृष्टिमन्त्राम्नानचारितार्थ्याय सृष्टिमन्त्रैश्चतुर्दशभिरुपधेयाश्चतुर्दशेष्टकास्तत्संबलितैस्त्रिभिरसृष्टिमन्त्रैरुपधेयास्तिस्र इष्टका इति विशेषावगमोपपत्तेः । कथंचित्सृष्टिमन्त्रोपधेयत्वावगम एवोपायोऽस्ति नासृष्टिमन्त्रोपधेयत्वावगम इति विशेषसमर्थनेऽपि सर्वा एवेष्टकाः सृष्टिमन्त्रकाः स्युरित्यापादनमयुक्तम्; 'प्राणभृत उपदधाति चित्रिणीरुपदधाति वज्रिणीरुपदधाती'त्यादिविध्यन्तरबलात् प्राणभृदादिमन्त्रान्तरोपधेयेष्टकानामप्यङ्गीकार्यत्वात्, सर्वेष्टकोपधानस्य सृष्टिमन्त्रकत्वेऽप्यसृष्टिमन्त्रानर्थक्योक्तिरयुक्ता; उपधानाविनियुक्तानामपि तेषामिष्टकाग्रहणादिषु विनियोगेनाग्निप्रकरणाम्नानचारितार्थ्योपपत्तेः, अतएव तदानर्थक्यपरिहारायाजहल्लक्षणोक्तिरप्ययुक्ता । तस्मात्सर्वमिदमसमञ्जसमिति—चेत्, उच्यते; अयमिहाचार्याणामभिप्रायः—सृष्टिशब्दोक्तमन्त्रविशेषोपधेयत्वेनानुवादान्यथानुपपत्त्येष्टकाङ्गे उपधाने तत्र सृष्टिमन्त्राणां विनियोगे च विधिः कल्प्यते । कल्प्यश्रुतिसिद्धमपीष्टकोपधानं प्रत्यक्षविधिस्पृष्टं भवतीति, एतदर्थं तस्य पुनर्विधानम् । प्रत्यक्षविधानस्य च फलं सृष्टिमन्त्रोदितानामिष्टकानां मध्यमचितावुपधानं, न लब्धप्राप्तिः । असति तस्मिन्विधौ मध्यमचितिप्रकरणानाम्नातानां तासां तस्यामुपधानं न लभ्यते, सति तु तस्मिन् लभ्यते । मध्यमायां तु—"वचनाद् ब्राह्मणवत्य" (जै. सू. अ. ५ पा. ३ सू. १९) इति पञ्चमाध्यायाधिकरणे "यां वै कांचन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावुपदध्या"दिति वचनेन प्रत्यक्षज्ञानवाच्यभिपूर्वजानातिवशाद् वचनेन प्रत्यक्षब्राह्मणोदितानामिष्टकानां मध्यमचितावुपधानं, नतु "अन्ते तु बादरायण" (जै. सू. अ. ५ पा. ३ सू. १९) इति न्यायाच्चिन्तर इति निर्णीतत्वात् । एवं च सृष्टिशब्दस्य सृष्टिलिङ्गकमन्त्रवाचित्वेनैतद्विध्युपात्तास्विष्टकासु सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रकलरूपावान्तरविशेषानवगमात् सर्वा एवैतद्विध्युपात्ता इष्टकाः सृष्टिमन्त्रकाः स्युः । तथा च सृष्टिलिङ्गकमन्त्रोपधेयेष्टकानां मध्यमचित्यलाभान्यथानुपपत्तिः अपरे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धिदर्शनात्। बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि संभवति; करणे कर्तृत्वोपचारात्, एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात्। न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद्गावृतं पिबन्तौ संभवतः। तस्माद्बुद्धिजीवौ स्यातां, जीवपरमात्मानौ वेति संशयः। किं तावत्प्राप्तं, बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति। कुतः ? 'गुहां प्रविष्टौ' इति विशेषणात्। यदि शरीरं गुहा, यदि वा हृदयं, उभयथाऽपि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते। नच सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुम्। 'सुकृतस्य लोके' इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति। परमात्मा तु न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते; 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः। 'छायातपौ' इति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते, छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्। तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम्। कस्मात् ? आत्मानौ हि तावुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ, संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते। अस्य गोर्द्वि-

भामती।

दितरेतरयुक्तपिबदपिबत्परो भवतीत्यर्थः। अस्तु वा मुख्य एव, तथापि न दोष इत्याह—यद्वेति। स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोऽपि कर्ता। अतएव चाहुः—"यः कारयति स करोत्येव" इति। एवं करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथंचित्कर्तृत्वं यथा काष्ठानि पचन्तीति। तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यविरोध इति। तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति—बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति। नियताधारता बुद्धिजीवसंभविनी नहि। क्लेशात्कल्पयितुं युक्ता सर्वगे परमात्मनि॥ नच पिबन्ताविति वत्प्रविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं; सति मुख्यार्थत्वे लाक्षणिकार्थत्वायोगात्, बुद्धिजीवयोश्च गुहाप्रवेशोपपत्तेः। अपिच 'सुकृतस्य लोके' इति सुकृतलोकव्यवस्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः। बुद्धिजीवौ च कर्मगोचरमनतिक्रान्तौ। जीवो हि भोक्तृतया, बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म; तस्यातदायत्तत्वात्। किंच छायातपाविति तमःप्रकाशावुक्तौ। न च जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः; प्रकाशरूपत्वात्, बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम्। तस्माद्बुद्धिजीवावेवात्र कथ्येते। तत्रापि

वेदान्तकल्पतरुः।

सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रकलविशेषस्याद्याप्यनवगमात्सर्वा एव सृष्टिमन्त्राः, तत्र सृष्टिपदरहितमन्त्राणामानर्थक्यं स्यात्, तन्मा भूदिति सृष्टिशब्दः सृष्ट्यसृष्टिसमुदायं लक्षयित्वा तत्समुदायिनः सर्वान्मन्त्रान् लक्षयति। एवमत्रापि पिबच्छब्दः स्वार्थस्यापिबत्संसृष्टतां पिबदपिबत्समुदायमिति यावन्तं लक्षयन्त्स्वार्थं पिबन्तमजहदितरेतरयोगलक्षणं समुदायं प्रति समुदायीभूतपिबदपिबत्परो भवति, न पिबत्येव वर्तते, नापि लक्षयन् गङ्गाशब्दवत्स्वार्थं त्यजेदित्यर्थः॥ अस्तु वेति। प्रत्ययस्य मुख्यत्वं, प्रकृतिस्तु पिबतिः सृष्टिन्यायेन पायनं लक्षयतीत्यर्थः। बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षे तु बुद्धौ प्रकृतिर्मुख्या प्रत्ययस्तु बुद्धिजीवगतं कर्तृकरणसाधारणकारकत्वमात्रं लक्षयतीत्याह—एवमिति। अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोर्लक्षणासाम्यात् संशयः। पूर्वत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दस्य संनिहितमृत्युपदानुसारेणानित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबच्छब्दस्य संनिहितगुहाप्रविष्टपदानुसाराद्बुद्धिक्षेत्रज्ञपरत्व-

कल्पतरुपरिमलः।

वेष्टकामन्त्रसंवलिततयैकस्मिन्नुवाके समाम्नानमनर्थकं स्यात्, सृष्टीरुपदधातीति विधानानन्तरमेकयाऽस्तुवतेत्यादिमन्त्रोपपदं वा सप्तदशानामिष्टकानां प्रत्येकस्तुतिपूर्वकमाम्नातो "यत्सप्तदशेष्टका उपदधातीति" वाक्यशेषस्यानर्थकः स्यात्, तन्मा भूदिति सृष्ट्यसृष्टिमन्त्राणां सप्तदशानामप्येकसमुदायवर्तित्वेनाजहल्लक्षणाऽऽश्रितेति। यद्यप्यस्तु वेत्यादिटीकायां जीवपरमात्मपक्षे बुद्धिजीवपक्षे च प्रकृतिप्रत्ययावुभावपि मुख्यावेव; हेतुकर्तृसाधारणकर्तृत्वसामान्यस्य कृदर्थत्वात्, हेतुकर्तृत्वरूपकर्तृत्वविशेषविवक्षायां णिजर्थान्तर्भावे कर्तव्येऽपि कर्तृत्वसामान्यविवक्षायां तदन्तर्भावानपेक्षणात्, करणस्यापि बुद्धेः "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय" इति सूत्रोक्तरीत्या कर्मण इव कर्तृत्वसंभवाच्चेति तयोर्मुख्यतैवोपपादितेति योजयितुं शक्यम्; शतुः स्वतन्त्रकर्तर्येव शक्तिः करणे च न मुख्यं कर्तृत्वमित्यङ्गीकारेऽपि बुद्धिजीवपक्षे कारकत्वसामान्य इव जीवपरमात्मपक्षे कर्तृत्वसामान्ये प्रत्ययस्यैव लक्षणोक्तेति योजयितुं शक्यम्; तथाप्येवमपि योजयितुं शक्यमिति वैभवादित्यं व्याख्यातम्॥ गुहाप्रविष्टादिपदानुसारेणेति। सर्वगतस्य ब्रह्मणो गुहावर्तित्वसंभवेऽपि गुहाप्रवेशो न संभवति; अस्मिन्प्रकरणे प्रकरणान्तरेषु च ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणम् अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति श्रुताविव जीवभावाभिप्रायम्। न चेह तथा योजयितुं शक्यम्; गुहां प्रविश्यविति जीववद् द्वितीयस्यापि पृथक्प्रवेशश्रवणात्। न हि जीवभावेन संसारित्वमभिप्रेत्य ब्रह्मैव संसरतीति व्यवहारवद् ब्रह्मणि संसरत इत्यपि व्यवहारः संगच्छते। तथा अनु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते, नाश्वः पुरुषो वा। तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते । ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनान्न परमात्मा प्रत्येतव्य इति । गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः । गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते—'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' (काठ० १।२।१२) 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' (तै० २।१) 'आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्' इत्याद्यासु। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव। सुकृतलोकवर्तित्वं तु छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम्। छायातपावित्यप्यविरुद्धम् । छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्संसारित्वासंसारित्वयोः।

भामती ।

प्रेते विचिकित्सापनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते । एवंप्राप्तेऽभिधीयते—ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता : ब्रह्मणैव सरूपेण ननु बुद्ध्या विरूपया ॥ १ ॥ प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणाऽवगते सति । गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥ २ ॥ गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयेनैव गवान्तरेणावगम्यते, ननु विजातीयेनाश्वादिना । तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, नत्वचेतनया विरूपया बुद्ध्या । तदेवम् 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदनुरोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हरिरितिवद्व्याख्येयम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः । तदिदमुक्तम्—तद्दर्शनादिति । तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वस्य श्रुतिषु दर्शनादिति । एवंच प्रथमावगतब्रह्मानुरोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

मित्याह—नियतेति । अस्य जीवस्य, या द्वितीयता द्वित्वधारता सा ब्रह्मणैव, तद्धि चेतनत्वात्सरूपं, न तु बुद्ध्या; तस्या अचेतनत्वेन विसदृशत्वादित्याह—ऋतपानेनेति । ननु संनिहितगुहाप्रविष्टपदाद्बुद्धिर्द्वितीया किं न स्यादत आह—प्रथममिति । वचनविरोधे इति । अत्तीत्यस्य मुख्यकर्तृत्वसंभवे करणे कर्तृत्वोपचारो न युक्त इति न्यायस्य बुद्धिजीवपरत्वेन मन्त्रव्याख्यायकब्राह्मणविरोधे आभासत्वमित्यर्थः ॥ आध्वंसते आगच्छति । चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां वक्ष्यामीति श्रुतिः प्रवृत्तेति भाष्यमुपपादयन्मन्त्रार्थमाह—अनश्नन्निति । बुद्धेरन्यो यो जीवः सोऽनश्नन्नभोक्तृ ब्रह्म सन्नभिपश्यतीत्यर्थः । अस्मिन्स्लोकेऽर्थे स्वयमेव श्रुतिरनुपपत्तिं शङ्कते, तामाह—यदीति । चितेः छाया चित्प्रतिबिम्बं तदापत्त्येति ॥ सुकृतस्य कर्मणः, ऋतं सत्यमवश्यंभाविलात्फलं, पिबन्ताविति संबन्धः । लोके शरीरे । गुहां गुहायां बुद्धौ । परमे बाह्याकाशापेक्षया प्रकृष्टे हार्दे नभसि परस्य ब्रह्मणोऽर्धे स्थाने, त्रिर्नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते तथोक्ताः । तं दुर्दर्शमिति । गूढं छन्नं यथा भवति तथाऽनुप्रविष्टम् । क्षेत्यत आह—गुहाहितं बुद्धौ स्थितं, गह्वरे अनेकानर्थसंकटे तिष्ठतीति तथोक्तः । पुराणं चिरन्तनं विषयाद्यावर्त्यात्मनि मनसो योजनमध्यात्मयोगः,

कल्पतरुपरिमलः ।

लोकावस्थानं ब्रह्मणो न संभवति । नच—ब्रह्मविद्वचनविषयत्वं ब्रह्मलिङ्गमपि श्रूयत—इति शङ्कनीयम्; तस्य पश्चाद्यादिवचनविषयत्वरूपप्रबलजीवलिङ्गप्रतिहतस्य ब्रह्मविदोऽपि ब्रह्मैक्यबोधनाय बुद्धिविविक्तजीवमन्विच्छन्तीत्येतत्परतया कथंचिद्योज्यत्वात् । न हि पश्चाद्यादयः कर्मठाः संसारिजीवविविक्तमसंसार्यात्मस्वरूपं वदन्ति; तदवगमस्य कर्मानुष्ठानविरोधित्वादिति भावः । अस्य द्वितीयतेति श्लोकभागं व्याकुर्वन्नेव श्लोकमवतारयति—अस्येति । द्वितीयशब्दः पूरणप्रत्ययान्तोऽप्यत्र जीवस्य ब्रह्मणा सह द्वित्वधारत्वं लक्षयतीति भावः । द्वितीयवान् द्वितीय इति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्ततयाऽपि द्वितीयशब्दो योजयितुं शक्यते; अर्शआदेराकृतिगणत्वात्, प्रथमं सद्वितीयत्व इत्युत्तरश्लोकानुरोधाच्च ॥ प्रथममितीति । जीवस्यापि स्वतो गुहाप्रवेशो न संभवति; तस्य स्वोपाध्यन्तःकरणोपाधिकः संभवति चेत्, परस्यापि स्वनियम्यान्तःकरणोपाधिकः संभवतीति तुल्यम् । प्रत्युत बुद्धिजीवपक्ष एव स्वतःप्रवेशत्वा बुद्ध्या सह तदुपाधिकप्रवेशस्य जीवस्य प्रवेशवर्णनं न संभवति, न ह्युपष्टम्भकौपाधिकगुरुत्वशालिनि सुवर्णे गुरु सुवर्णमिति व्यवहारवदुपष्टम्भकसुवर्णे गुरुणी इत्यपि व्यवहारो दृश्यते । सुकृतलोकवर्तित्वं कर्मफलभोक्तुर्जीवस्यैव तदन्तर्यामिणोऽप्यस्ति । छायातपत्वनिर्देशोऽपि जीवपरयोरेव प्रकृतार्थोपयोगितया श्लिष्यते; समाने चेतनत्वे कथमृतपाने जीवस्य पारतन्त्र्यं, परस्य स्वातन्त्र्यं चेति शङ्कानिवर्तनाय तयोरज्ञानतमोभिभवतदभावरूपविशेषप्रदर्शनार्थत्वात् । पश्चामय इत्यादिब्रह्मविदां विशेषणं, ये प्राक्पञ्चाग्निशुश्रूषया ये वा नाचिकेतादिचयनैरन्तःकरणशुद्धिं प्राप्ताः तएव तत्प्रसादाद् लब्धनिर्विचिकित्सब्रह्मविद्याः इत्थं वदन्तीति विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति प्रथमावगतब्रह्मद्वितीयत्वानुसारेण सर्वं सुयोजम् । न च—सरूपद्वितीयान्वेषणे परतन्त्रत्वादिना तस्य बुद्धिरपि सरूपेति—शङ्कनीयम्; स्वाभाविकधर्मस्य चेतनत्वस्यान्तरङ्गत्वात्, सुखाद्यनुभवितृपरपिबच्छब्दसंस्पृष्टत्वाच्चेति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य, पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य । तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते ॥ ११ ॥ कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते—

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति । 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु' (का० १।३।३) इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति । 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (का० १।३।९) इति च परमात्मानं गन्तव्यम् । तथा 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' (का० १।२।१२) इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ । प्रकरणं चेदं परमात्मनः । ब्रह्मविदो वदन्ति' इति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते । तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम् । एष एव न्यायः । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' (मुण्ड० ३।१।१) इत्येवमादिष्वपि । तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इत्यदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति । 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा । अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि—'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' (मुण्ड० ३।१।२) इति । अपर आह—द्वा सुपर्णा' इति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते; पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात् । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति । सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते तन्न; सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् । तत्रैव च व्याख्यातत्वात्—'तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति, अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति । नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते । नह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते । कथं तर्हि ? सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः; 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः' इति वचनात्, 'तत्त्वमसि' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (गी०

भामती ।

लक्षणया छत्रिन्यायेन गमयितव्यम् । छायातपत्वमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतया मन्तव्यम् ॥ ११ ॥ इममेव न्यायं 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्राप्युदाहरणे कृत्वाचिन्तया योजयति—एष एव न्याय इति । अत्रापि किं बुद्धिजीवौ, उत जीवपरमात्मानाविति संशय्य करणरूपाया अपि बुद्धेरेधांसि पचन्तीतिवत्कर्तृत्वोपचाराद्बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्फोरितः । तद्दर्शनादिति च 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः' इत्यत्र मन्त्रे । न खलु मुख्ये कर्तृत्वे संभवति करणे कर्तृत्वोपचारो युक्त इति कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति—अपर आह । सत्त्वं बुद्धिः । शङ्कते—सत्त्वशब्द इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचष्ट इत्यर्थः । निराकरोति—तन्नेति । येन स्वप्नं पश्यतीति । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । योऽयं शारीर उपद्रष्टेति । अस्तु तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः; वचनविरोधे न्यायस्याभ्यासत्वादित्यत आह—नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत इति । एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजेत, यदि हि क्षेत्रज्ञे संसा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तस्याधिगमेन प्राप्त्या, मत्वा साक्षात्कृत्य । मुण्डके—द्वा सुपर्णेति । द्वौ सुपर्णसाम्यात्सुपर्णौ, सयुजौ सर्वदा सहयुक्तौ, सखायौ समानाख्यानौ, स्वप्रकाशरूपत्वात्, समानमेकम्, उच्छेद्यत्वाद् वृक्षं शरीरं परिष्वक्तवन्तौ । अन्यः एकः, पिप्पलं कर्मफलं; संसारस्याश्वत्थत्वेन रूपितत्वात् । समाने वृक्ष इति—न कस्यचित्समर्थोऽहं दीन इति

कल्पतरुपरिमलः ।

आध्वंसते आगच्छतीति । ध्वंसु गतौ चेति धातुः । उच्छेद्यत्वाद्वृक्षमिति । ओ व्रश्चू च्छेदन इति धातोर्वृक्षशब्दः । ननु पिप्पलशब्दोऽश्वत्थवाची फले लुगिति विकारार्थतद्धितलुकि तत्फलं ब्रूयात्, फले सस्यं च पिप्पलमित्यनुशासनाद्वृक्षवत्र्यादिफलसामान्यं वा ब्रूयाद्, न तु कर्मफलमित्यत आह—संसारस्येति । ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इति श्रुतिः । "अस्य महिमानमिति वीतशोक इति" अनिगतमितिशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१३।२) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवमेवावकल्पते, 'तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन रज आध्वंसते' इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्पक्षे 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्' इत्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति । उच्यते —नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि ? चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते । परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवतिः अचेतनत्वात्सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य । अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न संभवति । तथा च श्रुतिः—'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृ० ४।५।१५) इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयति ॥ १२ ॥ इति तृतीयं गुहाधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम्) **अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥**

'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मि-

भामती ।

रिणि पर्यवस्येत । तस्य तु ब्रह्मरूपतायां पर्यवस्यन्न पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपिच तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन रज आध्वंसत इति । रजोऽविद्या, नाध्वंसनं न संश्लेषमेवंविदि करोतीति । इत्येतावतैव विद्योपसंहाराजीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत इत्याह—तावता चेति । चोदयति—कथं पुनरिति । निराकरोति—उच्यते—नेयं श्रुतिरिति । अनश्नन् जीवो ब्रह्माभिचाकशीतीत्युक्ते शङ्केत, यदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्नाति, कथं तर्ह्यस्मिन्भोक्तृत्वावगमः, चैतन्यसमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासत इति । तन्निरासायाह श्रुतिः—'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति । एतदुक्तं भवति—नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतः, अपितु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चितेच्छायापत्त्योपपन्नचैतन्यमिव भुङ्क्ते, नतु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुङ्क्ते 'तदेतदध्यासभाष्ये कृतव्याख्यानम् । तेन कृत्वाचिन्तोद्घाटिता ॥ १२ ॥ इति तृतीयं गुहाधिकरणम् ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

ननु—'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यनेनैतद्गतार्थम् । सन्ति खल्वत्राप्यमृतत्वाभयत्वादयो ब्रह्मधर्माः प्रतिबिम्बजीवदेवतास्वसंभविनः, तस्माद्ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवात्र विवक्षितम्, साक्षाच्च ब्रह्मशब्दोपादानात् । उच्यते—एष दृश्यत

वेदान्तकल्पतरुः ।

संभावनाऽनीशा, जुष्टम् अनेकैर्योगमार्गैः सेवितम् । अन्यं प्रपञ्चविलक्षणम् । ईशं यदा पश्यति प्रपञ्चं च महिमानं विभूतिं मायामयीम्, अस्यैवेति यदा पश्यति तदा वीतशोको भवति ॥ इति तृतीयं गुहाधिकरणम् ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

अत्र च दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयः । इयं च सुखविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचिन्ता । अतश्च वक्ष्यमाणः सर्वनामार्थः । स च मनोमयतद्वितार्थवद् न संदिग्धः; दृश्यत इत्यस्य प्रतिबिम्बनिश्चायकत्वादित्याह—एष इति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

अस्यैवेति यदा पश्यतीति । क्रियाश्रवणाभावाद्वीतशोक इत्यस्यापेक्षिता भवतीति क्रियाऽध्याहृता । वीतशोकः सन्नस्य महिमानमिति=एति प्राप्नोतीत्यपि योजयितुं शक्यम् । गुणाभावश्छान्दसत्वेन, स्वयंभुवे इत्यादाविव संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन वोपपादयितुं शक्यः ॥ इति तृतीयं गुहाधिकरणम् ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

ननु 'य' 'एष' इति सर्वनाम्नोः प्रकृतपरामर्शित्वसंभवे तत्त्यागायोगादव्यवहितप्रकृतपरामर्शासंभवे व्यवहितप्रकृतपरामर्शस्य तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्यादिषु संप्रतिपन्नत्वेन अग्निविद्याव्यवधानस्याप्रतिबन्धकत्वाद् वक्तृभेदेऽप्यभ्युपविद्यार्थस्याचार्यबुद्धिस्थत्वाच्च कं ब्रह्मेति वाक्ये प्रकृतब्रह्मपरामर्शित्वं तयोर्वक्तुं युक्तमिति तदनुसारेणाक्षिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वनिर्णयः स्यादित्याशङ्क्याह—इयं चेति । प्रतिबिम्बनिश्चायकत्वादिति । नच—अन्तरादित्यवाक्य इव अन्तरक्षिवाक्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति' (छा० ४।१५।१) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमयं प्रतिविम्बात्माक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते, अथवा विज्ञानात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाता, अथवेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तं ? छायाऽऽत्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः ? तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः, 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वाऽयं निर्देश इति युक्तम् । स हि चक्षुषा रूपं पश्यंश्चक्षुषि संनिहितो भवति । आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते—'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' (बृ० ५।५।२) इति श्रुतेः, अमृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात्, नेश्वरः; स्थानविशेष-

भामती ।

इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिविम्बे तु युज्यते ॥१॥ उपक्रमवशात्पूर्वैमितरेषां हि वर्णनम् । कृतं न्यायेन येनैव स खल्वत्रानुपज्यते ॥ २ ॥ 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथममवगताविति तदनुरोधेन गुहाप्रदेशादयः पश्चादवगता व्याख्याताः, तद्वदिहापि 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति प्रत्यक्षाभिधानात्प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः स्तुत्या कथंचिद्व्याख्येयाः । तत्र चामृतत्वं कतिपयक्षणावस्थानात्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्वं कनीनिकायतनत्वात्, ब्रह्मरूपत्वमुक्तरूपामृतत्वादियोगात् । एवं वामनीत्वादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथंचिन्नेतव्याः । कं च खं चेत्यादि तु वाक्यभङ्गीनां नाचार्यवाक्यं नियन्तुमर्हति । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गत्यन्तराभिप्रायं, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायम् । तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः । संभवमात्रेण तु जीवदेवते उपन्यस्ते, बाधकान्तरोपदर्शनाय च एष दृश्यत इत्यस्यात्राभावात्, अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेन निराकृतत्वात् । एवं प्राप्त उच्यते—य एष इति । 'अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती । प्राप्य संनिहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणी' ॥ संनिहिताश्च पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत्स्वाधर्मभिदधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थतुपोऽप्यभिधीयत इति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षता । पुरुषात्मशब्दौ च सर्वनामनिरपेक्षौ स्वरसतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्तेते इति । नच तयोश्चक्षुषि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरपेक्षपुरुषपदप्रत्यायितार्थानुरोधेन य एष

वेदान्तकल्पतरुः ।

उपक्रमवशादित्यनेन सङ्गतिश्चोक्ता । एतं श्लोकं विभजते **ऋतमिति । कनीनिका** अक्षितारकम् । भिन्नवक्तृत्वेन वाक्ययोर्न नियम्यनियामकत्वं चेत्कथं तर्ह्यग्निभिर्गतिं वक्ष्यतीति शेषोद्धारः कृतोऽत आह—**आचार्यस्त्विति । बाधकान्तरेति ।** अनवस्थितेरसंभवाच्चेति सूचितबाधकान्तरदर्शनाय चेत्यर्थः । **नन्वक्षणीत्याधारनिर्देशाद्** जीवदेवते किं न स्तामत आह—**अन्तस्तद्धर्मेति ।** य एष इत्यादेः प्रथमश्रुतस्यापि सापेक्षत्वान्न चाक्षुषत्वसमर्पकत्वमित्याह—**अनिष्पन्नेति ।** य एष इति श्लोकः पूरितः । य इत्येष इति च सर्वनामनी विशेष्यापेक्षत्वात्स्वतोऽनिष्पन्नाभिधाने । अनिष्पन्नमपर्यवसितमभिधानं ययोस्ते तथा । ततश्च संनिहितपुरुषादिपदस्यार्थं विशेष्यं प्राप्याभिधातृणी वाचके भवेताम् । किमतोऽत आह—**संनिहिताश्चेति ।** कुतस्तदर्थस्य अपरोक्षता चाक्षुषतेत्यर्थः । **स्वरसत इति ।** अनेन छायात्मनि योजनाक्लेशो वारितः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

इव च दृश्यत इत्येतत् शास्त्रीयदर्शनपरं किं न स्यादिति—शङ्कनीयम्; यत आदित्ये प्रतिविम्बादर्शनेन अन्तरादित्यवाक्ये प्रतिविम्बपूर्वपक्षो न संभवति । अन्तरक्षिवाक्येऽपि तत्स्वरूपे स न संभवतीति तयोर्देवतापूर्वपक्षः कृतः । अतस्तत्र पूर्वपक्षेऽपि शास्त्रीयमेव दर्शनमन्वेष्यं जातम्, इह तु प्रतिविम्बपक्षः संभवति; प्रतिविम्बे सुप्रसिद्धलौकिकदर्शनसत्त्वान्न शास्त्रीयपूर्वपक्षेऽपि शास्त्रीयमेव दर्शनमन्वेष्यमिति वैषम्यात् । **अनेन सङ्गतिश्चोक्तेति । ननु**—एकेनोपक्रमगतेन पाश्चात्यानां बहूनां बाधनमयुक्तम्; **भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति** न्यायविरोधात्, भूतादिपादव्यपदेशादीर्बहुभिरुपक्रमश्रुतस्यापि गायत्रीपदस्य ब्रह्मणि नीतत्वाच्च । पूर्वाधिकरणे तु गुहाप्रवेशादीनामुपक्रमानुसारेण न बाधनं कृतं, किंतु तेषामपि जीवपरमात्मपक्षे स्वारस्यमेवास्तीत्युपपादितम्, इह तु प्रतिविम्बपूर्वपक्षवादिना ब्रह्मात्मश्रुत्यमृतत्वाभयत्वसंयद्वामत्ववामनीत्वभामनीत्वपुष्करपलाशवाक्यावगतार्चिरादिवाक्यावगतफललिङ्गानि बहूनि बाध्यानीति—**चेत्, नैष दोषः;** आत्मश्रुत्यादीनामितिशब्दशिरस्कत्वेन मनो ब्रह्मेतीत्यादिवदतस्मिंस्तद्रूपप्रत्ययपरत्वावगमाद् वचनबलाद्वैवाहिकवधूदर्शनेनाभ्युदयवत्पुष्करपलाशवाक्यावगतफलस्य पञ्चाग्निविद्ययेवाब्रह्मविषययाऽपि प्रतिविम्बोपासनयाऽर्चिरादिवाक्यावगतफलस्य चोपपत्तेरिति भावः । **अत आहेति** गतिवचनं विद्यान्तराभिप्रायम्; गतेरवत्यर्थत्वात्, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायम्; 'एषः सोम्य त'' इत्यादिनाऽग्निविद्यावदात्मविद्याया अपि निरवशेषोपदिष्टत्वेनोपसंहारात्, अन्यथा देवयानगतिवचनस्यात्मविद्यायामिवाग्निविद्यायामप्यन्वयप्रसङ्गादित्याहेत्यर्थः । **सापेक्षत्वादिति ।** प्रकृताभावेन प्रग-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात्? उपपत्तेः । उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते; 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसङ्कुचितौ श्रूयेते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथाहि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तः; अपहतपाप्मत्वादिश्रवणात्, तथाऽक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं; 'तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति' इति श्रुतेः । संयद्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते । 'एतं संयद्वाम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति' । 'एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति' । 'एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' (छा० ४।१५।२,३,४) इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्ष्यल्पं स्थानमुपपद्यत इति अत्रोच्यते—भवेदेषाऽनव-

भामती ।

इति च दृश्यत इति च यथासंभवं व्याख्येयम् । व्याख्यातं च । प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थम् । विदुषो विषयः शास्त्रत उपलब्धिरेव दृढतया प्रत्यक्षवदुपचर्यते, प्रशंसार्थमित्यर्थः । अपिच तदेव चरमं प्रथमानुगुणतया नीयते यत्नेतुं शक्यम्, अल्पं च । इह त्वमृतत्वादयो बहवश्चाशक्याश्च नेतुम् । नहि स्वसत्ताक्षणावस्थानमात्रममृतत्वं भवति । तथा सति किं नाम नामृतं स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । भयाभये अपि चेतनधर्मौ, नाचेतने संभवतः । एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणो नेतुमशक्याः । प्रत्यक्षव्यपदेशश्चोपपादितः । तदिदमुक्तम्—उपपत्तेरिति । 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युक्ते स्यादाशङ्का—ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यत—इति, तत्परिहरति श्रुतिः—'तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति' इति वर्त्मनी पक्षस्थाने । एतदुक्तं भवति—निर्लेपस्येश्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव स्थानमनुरूपमिति । तदिदमुक्तं—तथा परमेश्वरानुरूपमिति । संयद्वामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन् ब्रह्मणि कल्पते घटते; समवेतार्थत्वात् । प्रतिबिम्बादिषु स्वसमवेतार्थः । वामनीयानि संभजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि । संयन्ति संगच्छमानानि वामान्यनेनेति संयद्वामः परमात्मा । तत्कारणत्वात्पुण्यफलोत्पत्तेस्तेन पुण्यफलानि संगच्छन्ते । स एव च पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः । एष एव भामनीः । भामानि भानानि नयति लोकमिति भामनीः । तदुक्तं श्रुत्या—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च । आशङ्कोत्तरमिदं सूत्रम् । आशङ्कामाह—कथं पुनरिति । स्थानिनो हि स्थानं महद्दृष्टं, यथा यादसामब्धिः । तत्कथमत्यल्पं चक्षुरधिष्ठानं परमात्मनः परममहत इति शङ्कार्थः । परिहरति—अत्रोच्यत इति । स्थानान्यादयो येषां ते स्थानादयो नामरूपप्रकाराः ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

व्याख्यातं चेति । अधिकरणावसानभाष्येणेत्यर्थः । तदुपादत्ते—सिद्धवदिति । तद्व्याख्याति—विदुष इति । विदुषो विषयस्तेन निष्पाद्या शास्त्राद् योपलब्धिः सा परोक्षाऽपि प्रत्यक्षेति स्तूयत इत्यर्थः । उपचारे निमित्तमाह—दृढतयेति । एतं संयद्वाम इत्याचक्षते, एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्तीति श्रुतिमीश्वरस्य फलभोक्तृत्वभ्रमव्यावर्तनेन व्याचष्टे—वननीयानीति । जीवान्प्रति सङ्गच्छमानानि यानि वामानि तानि येन हेतुना सङ्गच्छन्ते स संयद्वामः । एतं हीत्यस्यैतं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । एष उ एव वामनीरित्यस्यार्थमाह—स एवेति । संयद्वामत्वं फलोत्पादकत्वमात्रं, वामनीत्वं फलज्ञापकत्वमिति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

पर्यवसिताभिधानयोः सर्वनाम्नोः पुरुषपदादिविशेष्यान्वयापेक्षत्वादित्यर्थः । छायात्मनीति । इतिशब्दस्तत्रार्थविवक्षां वारयति यत्र प्रत्ययो विवक्ष्यते, न तु यत्रोक्तार्थावच्छेदेनाप्तवचनसंबन्धस्तत्रापि; यथा इति ह स्मोपाध्यायः कथयतीति इह चोवाचेति । अस्येतिशब्दयुक्तेषूत्तरेष्वपि वाक्येष्वनुषङ्ग इति न ब्रह्मश्रुत्यादिष्वप्यविवक्षाप्रसङ्गः । अतः छायात्मनि तेषां क्लेशेन योजना कार्येति भावः ॥ तद् व्याख्यातीति । प्रसिद्धवदित्यादि विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमित्यन्तमुपात्तं भाष्यं विदुषो विषयः शास्त्रत उपलब्धिरित्यादिग्रन्थेन व्याख्यातीत्यर्थः । केषुचित् टीकाग्रन्थकोशेषु विदुषः शास्त्रत उपलब्धिरित्यादिर्विषयशब्दरहितः पाठो दृश्यते, स तु सुगम इति न व्याख्यातः ॥ वननीयानीति । वन सम्भक्तावित्ति धातोरौणादिकप्रत्ययान्ततया निष्पन्नो वामशब्दः सम्भजनीयवाची शोभनेषु पुण्यफलेषु स्वर्गादिभोग्यवस्तुषु पर्यवस्यतीति भावः । निमित्तीकृत्येत्यपेक्षितोऽध्याहारः, तदध्याहारे परमेश्वरस्यैव फलभोक्तृत्वप्रतिपादकत्वापत्तेरिति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति, यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि—'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' (बृ० ३।७।३) इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टम्—'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इति । 'स्थानादिव्यपदेशात्' इत्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति—नकेवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं दृश्यते—किं तर्हि, नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते—'तस्योदिति नाम' 'हिरण्यश्मश्रुः' (छा० १।६।७,६) इत्यादि-निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते, शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यं—किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते, न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति, तदेवेहाभिहितं; प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात्, 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' (छा० ४।१४।१) इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात् । कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति? उच्यते—'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्येतदज्ञानां वचनं श्रुत्वोपकोसलउवाच—'विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म, कं च खं च तु न विजानामि' इति । तत्रेदं प्रतिवचनम् 'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति (छा० ४।१०।५) । तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत । तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसंपर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत, लौकिकं सुखं

भामती ।

शेषां व्यपदेशात्सर्वगतत्वैकस्थाननियमो नावकल्पत इति । ननु नानास्थानत्वं, नभस इव नानासूचीपाशादिस्थानत्वम् । विशेषवत्तु ब्रह्मणस्तानि तान्युपासनास्थानानीति तैरस्य युक्तो व्यपदेशः ॥ १४ ॥ अपिच प्रकृतानुसारादपि ब्रह्मैवात्र प्रत्येतव्यं, नतु प्रतिबिम्बजीववदेवता इत्याह सूत्रकारः—सुखविशिष्टाभिधानादेव च । एवं खलूपाख्यायते—उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास; तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यग्नीन् परिचचार । स चाचार्योऽन्यान्ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्तयामास । तमेवैकमुपकोसलं न समावर्तयति स्म । जायया च तत्समावर्तनायार्थितोऽपि तद्वचनमवधीर्याचार्यः प्रोषितवान् । ततोऽतिदूनमानसमग्निपरिचरणकुशलमुपकोसलमुपेत्य त्रयोऽग्नयः करुणापरापीनचेतसः श्रद्दधानायास्मै दृढभक्तये समेत्य ब्रह्मविद्यामूचिरे—'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । अथोपकोसल उवाच, विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावाद्ब्रह्मेति । किंतु कं च खं च ब्रह्मेत्येतन्न विजानामि । नहि विषयेन्द्रियसंपर्कजं सुखमनित्यं कं, लोकसिद्धं खं च भूताकाशमचेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति । अथैनमग्नयः प्रत्यूचुः—'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति । एवं संभूयोक्त्वा प्रत्येकं च स्वविषयां विद्यामूचुः—'पृथिव्यग्निरन्नमादित्यः' इत्यादिना । पुनस्त एनं संभूयोचुः, एषा सोम्य तेऽस्माद्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्वविषया विद्या, आत्मविद्या च यास्माभिः संभूय पूर्वमुक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ब्रह्मविद्येवमुक्तायाभिर्गतिमात्रं त्वविशिष्टं नोक्तं, तत्तु विद्याफलप्राप्तये जाबालस्याचार्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वाऽग्नय उपरेमिरे । एवं व्यवस्थिते 'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इत्येतद्व्याचष्टे भाष्यकारः—तत्र खंशब्द इति । प्रतीकाभिप्रायेणेति । आश्रयान्तरप्रत्यक्षाश्रयान्तरे क्षेपः प्रतीकः । यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते । इदमेव तद्ब्रह्म शेषं

वेदान्तकल्पतरुः ।

मिति भेदः । एकस्थाननियमः स्थानान्तराव्यापकत्वम् । कमलस्य गोत्रं कामलस्तस्यापत्यं कामलायनः । दूनमानसं परितप्तमानसम् । पृथिव्यग्निरिति । उपकोसलं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति इमाभिस्तनुभिस्तनवो य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति । तथाऽन्वाहार्यपचनोऽनुशशास आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मम तनवो य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि, तथाऽऽहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति मम तनवो य एष

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तन्मा भूदित्युभयोः कंखंशब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् । तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् । प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः खं खं महिमानमुपदिश्य 'एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च' इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति । यथा 'पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' (छा० ४।१४।३) इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां

भामती ।

यन्नाभेति । तथेदमेव तद्ब्रह्म यद्भूताकाशमिति प्रतीतिः स्यात् । नचैतदिष्टम् । लौकिकस्य सुखस्य साधनपारतन्त्र्यक्षयिष्णुता चामयस्तेन सह वर्तत इति सामयं सुखम् । तदेवं व्यतिरेके दोषमुक्त्वोभयान्वये गुणमाह—इतरेतरविशेषितौ त्विति । तदर्थयोर्विशेषितत्वाच्छब्दावपि विशेषितावुच्येते । सुखशब्दसमानाधिकरणो हि खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्तते । तादृशा च खेन सुखं विशिष्यमाणं सामयाद्व्यावृत्तं निरामयं भवति । तस्मादुपपन्नमुभयोपादानम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह—तत्र द्वितीय इति । ब्रह्मपदं कंपदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं खंपदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो ययोः कंखंपदयोस्ते ब्रह्मशिरसी, तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह—तदेवं वाक्योपक्रम इति । नन्वग्निभिः पूर्वं निर्दिश्यतां ब्रह्म, 'य एषोऽक्षिणि' इत्याचार्यवाक्येऽपि तदेवानुवर्तनीयमिति तु कुत इत्याह—आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गतिमात्राभिधानमिति । यद्यप्येते भिन्नवक्तृणी वाक्ये; तथापि पूर्वेण वक्त्रा एकवाक्यतां गमिते गतिमात्राभिधानात् । किमुक्तं भवति, तुभ्यं ब्रह्मविद्यास्माभिरुपदिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्नोक्ता, तां च किंचिदधिकमाध्येयं पूरयित्वाऽऽचार्यो वक्ष्यतीति

वेदान्तकल्पतरुः ।

विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति । नचैतत्प्रतीकत्वमिष्टमिति । एषा सोम्य आत्मविद्येत्यग्निभिः कं खं ब्रह्मेति विद्याया विद्यालेन परामर्शादित्यर्थः ॥ भाष्यगतसामयशब्दार्थमाह—लौकिकस्येति । विशेषणविशेष्यभावोऽर्थयोः शब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यम् । तथाच भाष्यायोगमाशङ्क्याह—तदर्थयोरिति । सुखस्य वाचकः शब्दः सुखशब्दः । किंचिदधिकमिति । अक्षिस्थानसंयद्वामादिगुणं च पूरयित्वेत्यर्थः । ह्रीणो लज्जावान् । अपह्नायाऽपह्नुत्य । आवर्त-

कल्पतरुपरिमलः ।

नचैतदिष्टमिति टीकायामेतच्छब्दार्थमाह—नचैतत्प्रतीकत्वमिष्टमिति । ननु—एष्टव्यमेव प्रतीकत्वं प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति निर्देशस्य; नाम ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादिनिर्देशसाम्यात् । प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुरिति प्राणादिशब्दैर्निगमनदर्शनाच्च, ब्रह्मप्रधानत्वे हि ब्रह्मशब्देन निगमनं स्यादित्यत आह—एषा सोम्येति । इदमुपलक्षणं—प्रतीकत्वे कं च खं च न विजानामीति पृष्टवन्तं प्रति यद्वाव कमित्याद्युत्तरमप्यसमञ्जसं स्यात्, नच—इदमपि वैषयिकसुखे भूताकाशदृष्टिपरं भूताकाशे वैषयिकसुखदृष्टिपरं च किं न स्यादिति—शङ्क्यम्; कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यस्यार्थाज्ञानेन पृष्टवन्तं प्रति दृष्टिविध्यन्तरकथनस्योत्तरत्वायोगात् । अतो निगमनवाक्यमुपक्रमानुरोधात् प्राणं हिरण्यगर्भाख्यं कार्यं ब्रह्म तदाकाशं परब्रह्मरूपं सुखविशिष्टाकाशं चोचुरित्येतदर्थकमिति न तद्विरोध इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ पूरयित्वेति । ननु—आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति वदतामग्नीनां स्थानगुणविशेषान् पूरयित्वेत्यभिप्रायः कुतोऽवगतः? आचार्यवाक्ये स्थानगुणकीर्तनादर्शनादिति चेत्, तत्कीर्तनस्य प्रतिबिम्बोपासनाविषयत्ववादिनं पूर्वपक्षिणं प्रति सुखत्वविशिष्टब्रह्मोपासनाविधिशेषत्वासिद्धेः सर्वनाम्नोः प्रकृतपरामर्शित्वाभावात् सुखविशिष्टब्रह्मप्रकरणसद्भावेऽक्षिपुरुषस्यैव प्रकृतं ब्रह्म भवेदिति स्थानगुणकीर्तनस्य तेन तद्विषयत्वसिद्ध्या ततः पूरयित्वेत्यभिप्रायोऽवगत इति चेद्, न; अत्रैव य एष आदित्य इत्यादिष्वग्निविद्योपदेशवाक्येषु तयोः प्रकृतब्रह्मपरामर्शित्वाभावेन तद्वदिहाप्युपपत्तेः, यद्यग्निभिः स्वविद्यानामात्मविद्यायाश्च भेदेन कीर्तितत्वात् तत्र तयोः प्रकृतपरत्वं त्यक्तं, तथापि निरवशेषोपदिष्टत्वेनात्मविद्याया उपसंहृतत्वात् तयोस्त्यक्तमिति समानम् । नच—आचार्येणाक्षिपुरुषोपदेशानन्तरं परार्थं वेदेत्यक्षिपुरुषविदमुपक्षिप्य अथ यदु चैवास्मिंल्लोके इत्यादिना तस्यार्चिरादिगतेरुपदिष्टत्वादक्षिपुरुषः प्रकृतं ब्रह्मैव भवेदन्यथा गत्युपदेशस्य तद्विषयत्वाभावेन गतिवचनविरोधप्रसङ्गादिति—वाच्यम्; गतिवचनस्य विद्यान्तरोपदेशविषयत्वोपपत्तेः, तस्य प्रकृतब्रह्मविद्याऽन्वयिदेवयानगतिविषयत्वेऽप्याचार्यः स्वयमपि विद्यान्तरमुपदिश्य तदन्वितदेवयानगतिमुपदेक्ष्यतीत्येतदभयो निश्चित्याचार्यो यां गतिमुपदेक्ष्यति सा प्रकृतब्रह्मविदोऽपीत्यभिप्रायेणाचार्यस्तु त इत्याह नोच-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संयद्वामत्वादिगुणतां चोक्त्वाऽर्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते—'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच' (छा० ४।१५।१) इति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः, यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतिरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ—'अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनराव-

---

भामती ।

तदनेन पूर्वासंबद्धार्थान्तरविवक्षा वारितेति । अथैवमग्निभिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः कालेनाजगाम, आगतश्च दीक्ष्योपकोसलमुवाच, ब्रह्मविद इव ते सोम्य मुखं प्रसन्नं भाति, कोऽनु त्वामनुशशासेति । उपकोसलस्तु हीणो भीतश्च को नु मामनुशिष्यात् भगवन् प्रोषिते त्वयीत्यापाततोऽपह्नाय निर्बध्यमानो यथावदग्नीनामनुशासनमवोचत् । तदुपश्रुत्य चाचार्यः सुचिरं क्षिप्त उपकोसले समुपजातदयार्द्रहृदयः प्रत्युवाच, सोम्य किल तुभ्यमग्नयो न ब्रह्म साकल्येनावोचन्, तदहं तुभ्यं साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुभवमाहात्म्यात् 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इत्येवमुक्तवत्याचार्य आहोपकोसलः, ब्रवीतु मे भगवानिति, तस्मै होवाचाचार्योऽर्चिरादिकां गतिं वक्तुमगाः, यदुक्तमग्निभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तत्पूरणाय 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादि । एतदुक्तं भवति—आचार्येण ये सुखं ब्रह्माक्षिस्थानं संयद्वामं वामनीभामनीत्येवंगुणकं प्राणसहितमुपासते ते सर्वेऽपहतपाप्मानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा वाकार्षुः, अर्चिषमर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते, अर्चिषोऽहरहर्देवतां, अह्न आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतां, ततः षण्मासान्, येषु मासेषूत्तरां दिशमेति सविता ते षण्मासा उत्तरायणं तद्देवतां प्रतिपद्यन्ते, तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरदेवतां तत आदित्यं, आदित्याच्चन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्र स्थितानेतान्पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादवतीर्यामानवोऽमानव्यां सृष्टौ भवः । ब्रह्मलोकभव इति यावत् । स तत्रेशः पुरुष एतान्सत्यलोकस्थं कार्यं ब्रह्म गमयति, स एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्नेतृभिरुपलक्षित इति देवपथः, स एव च ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः सत्यलोकस्थं ब्रह्म इमं मानवं मनोः सर्गं किं भूतम्—आवर्तं=जन्मजरामरणौघःपुनःपुनरावृत्तिलक्षणकर्ता—आवर्तो मानवो लोकस्तं नावर्तन्ते । तथाच स्मृतिः—'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' ॥१५॥ तदनेनोपाख्यानव्याख्यानेन श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च

वेदान्तकल्पतरुः ।

मिति । जन्मायावृत्तिं पुंसां करोति इत्यावर्तो मनुष्यलोक उच्यत इत्यर्थः । अथोत्तरेणेति । आत्मानं जगतः सूर्यं तप-

कल्पतरुपरिमलः ।

जिति तदुपपादनोपपत्तेः, गतिमात्रवचनप्रतिज्ञानस्य स्थानगुणवचनयोः प्रकृतब्रह्मान्वयिलकल्पनाविरुद्धत्वाच्च, तस्मात्पूरयित्वेति शेषाध्याहारो न युक्त इति—चेत्,—उच्यते;—गतिवचनप्रतिज्ञानं देवयानगतिवचनप्रतिज्ञानमेव; 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते' श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्चेत्यादिवेदार्थाभिज्ञव्यवहारेषु गतिशब्दस्य देवयानविषयनिरूढप्रयोगदर्शनात् । तत्र च पूरयित्वेति न शेषाध्याहारः, किंत्वाचार्यस्तु ते इति श्रुततुशब्दार्थकथनं, तथाचान्यैश्च कैश्चन विशेषैः सहाचार्यो गतिमुपदेक्ष्यतीति गतिवाक्यस्यार्थः । तच्च गतिवाक्यं ब्रह्मप्राप्तिलिङ्गात्प्रकृतब्रह्मविद्यामात्रविषयं नाग्निविद्याविषयमपीति ते विशेषा आचार्यवाक्ये वक्ष्यमाणस्थानगुणादिरूपाः पर्यवस्यन्तीति । नच वाच्यमथ यदु चैवास्मिन्नित्यादिना पञ्चाग्निविद्यादिप्रसिद्धायां देवयानगताविह विद्यायां दहनादिशवकर्माभावेऽप्यर्चिरादिप्राप्तिर्भवतीति विशेषोऽभिधीयते, अतः स एव विशेषस्तुशब्दार्थः स्यादिति; सङ्कोचे कारणाभावेनाऽऽचार्यवाक्ये ये ये विशेषा दृष्टास्तेषां सर्वेषामपि तुशब्दार्थलोपपत्तेः । गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमिति भाष्ये गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानादिति टीकायां च मात्रशब्दो धर्म्यन्तरव्यवच्छेदक इति न विरोधः । अथवा—श्रुतिसूत्रयोर्गतिशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या फलवाची; देशानां प्राप्यफलोक्तावेव तत्प्रापकमार्गाकाङ्क्षोत्पादात् । आचार्यवाक्यं च सर्वं सोपपादकविद्याफलपरमेव । पुष्करपलाशवाक्यं तावत्फलपरमिति स्पष्टम् । सर्पिरुदकवाक्यं निर्लेपस्य ब्रह्मणस्तदुचितमक्षिस्थानमिति स्थानगुणकीर्तनद्वारा तत्कतुन्यायलभ्यपापाश्लेषपरम् । संयद्वामादिवाक्यान्यपि तत्कतुन्यायाश्रयेणैवोपास्यगुणानुसारिफलप्रतिपादकानि । स एतानितिवाक्यमनावृत्तिवाक्यं च पुनरावृत्तिक्लेशरहितब्रह्मलोकप्राप्तिफलकम् । अर्चिरादिवाक्यानि तत्प्रापकमार्गोपदेशेन फलप्राप्त्युपपादकानीति भवेदिमदाचार्यवाक्यं गतिमात्राभिधानपर्यवसायीति न भाष्यटीकाविरोधः । आत्मानं जगतः सूर्यमिति सूर्यान्तर्याम्यात्मानं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्तन्ते' (प्रश्न० १।१०) इति । स्मृतावपि—'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' (गी० ८।२४) इति । सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । 'अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्ति' इत्युपक्रम्य आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' (छा० ४।१५।५) । इति तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं छायात्मा, विज्ञानात्मा, देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इति । अत्रोच्यते—न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात्? अनवस्थितेः, न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं संभवति । यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति, तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते, अपगते तस्मिन्न दृश्यते । 'य एषोऽक्षिणि पुरुषः' इति च श्रुतिः संनिधानात्स्वचक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । नचोपासनाकाले छायाकरं कंचित्पुरुषं चक्षुःसमीपे संनिधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम् । 'अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति' (छा० ८।९।१) इति श्रुतिश्छायात्मनोऽप्यनवस्थितत्वं दर्शयति । असंभवाच्च तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम्, ब्रह्मणस्तु व्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसंबन्धः । समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसंबन्धः । यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव; तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते । संयद्वामत्वादयश्चैतस्मिन्नैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेर्यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्; तथाप्यात्मत्वं तावन्न संभवति, पराग्रूपत्वात् । अमृतत्वादयोऽपि न संभवन्ति; उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थनापेक्षम् । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकम्; 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' (तै० २।८) इति मन्त्रवर्णात् । तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः । अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥ इति चतुर्थमन्तराधिकरणम् ॥

भामती ।

इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ **अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ।** 'य एषोऽक्षिणि' इति नित्यच्छत्रमनित्ये छायापुरुषे नावकल्पते । कल्पनागौरवं चास्मिन्पक्षे प्रसज्यते इत्याह—**नचोपासनकाल इति । तथा विज्ञानात्मनोऽपीति ।** विज्ञानात्मनो हि न प्रदेश उपासनाऽन्यत्र दृष्टचरी, ब्रह्मणस्तु तत्र तत्र श्रुतपूर्वैवार्थः । **भीषा** भिया । **अस्मात्** ब्रह्मणः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १७ ॥ **इति चतुर्थं अन्तराधिकरणम् ॥**

वेदान्तकल्पतरुः ।

आदिना सह, अन्विष्याहमस्मीति विदित्वा तमभिजायन्ते प्राप्नुवन्ति । एतत्सूर्याख्यं ब्रह्म प्राणानां व्यष्टिभूतानां हिरण्यगर्भभूतं सद् आयतनम् । अग्निरर्चिर्देवता ज्योतिः सूर्यः । अहरादयोऽपि देवताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ **इति चतुर्थं अन्तराधिकरणम् ।**

कल्पतरुपरिमलः ।

श्रुतेः । तस्मांद्युक्तं पूरयित्वेति ॥ **हिरण्यगर्भभूतमिति ।** आदित्यस्य ब्रह्माण्डोदरजातहिरण्यगर्भरूपत्वमसदेवेदमग्रआसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत्वेत्यादिच्छन्दोगोपनिषद्वचनजातेन मृते द्विधाभवनादार्ते ब्रह्माण्डे जातो मार्तण्ड इत्यादितद्वाचिनो मार्तण्डशब्दस्य पौराणिकव्युत्पादनेन 'विद्यासहायो भगवान् यस्यासौ मण्डलान्तरे । हिरण्यगर्भः पुत्रोऽसावीश्वरो दृश्यते परः' ॥ इत्यादिपुराणवचनेन चावगतम् । **केचित्तु**—आत्मपदं केवलपरमात्मपरं परमात्मानमुपास्य सत्यलोके हिरण्यगर्भमादित्यं प्राप्नुवन्ति; आत्मशब्दमात्रस्य सूर्यान्तर्यामिपरत्वकल्पकाभावादिति—**व्याचक्षते । ज्योतिः सूर्य इति ।** अग्निर्ज्योतिरिति स्मृतौ क्रमो न विवक्षित इति भावः ॥१५॥१६॥१७॥ **इति चतुर्थं अन्तराधिकरणम् ।**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(५ अधिकरणम्) **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥**

'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योन्तरो यमयति' इत्युपक्रम्य श्रूयते—'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' (बृह० ३।७।१,२) इत्यादि। अत्राधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते। स किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्तानिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः। किं तावन्नः प्रतिभाति, संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्संज्ञिनाप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद्भवितव्यमिति। अथवा—नानिरूपितरूपमर्थान्तरं किञ्चिदपि शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम्। अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः। तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात्। तथाच श्रूयते—'पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिः' (बृ० ३।९।१०) इत्यादि। स च कार्यकारणवत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वम्। योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात्, नतु परमात्मा प्रतीयते, अकार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते—योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति। कुतः? तद्धर्मव्यपदेशात्। तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते। पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते; सर्वविकारकारणत्वे सति सर्व-

भामती ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

स्वकर्मोपार्जितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति । तक्षादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥ १ ॥

प्रतिनियमनलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरीरिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वास्यादौ दृष्टं नाशरीरस्य चेतनो भवितुमर्हति । न हि जातु वटाङ्कुरः कुटजबीजाज्जायते । तदनेन 'जन्माद्यस्य यतः' इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम् । तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्यान्तर्यामितायाः असम्भवात्, प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्त्वाः

वेदान्तकल्पतरुः ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

अशरीरस्य नियन्तृत्वासंभवसम्भवाभ्यां संशयः । पूर्वत्र स्थाननिर्देशोपपादनाय पृथिव्यादिस्थाननिर्देशो दृष्टः, तस्याक्षेपात्सङ्गतिः । अशरीरः परमात्मा नान्तर्यामी घटवत् । ननु—स्वशरीरनियन्तरि शरीरान्तररहिते तक्षणि अनैकान्तिकताऽत आह—**स्वकर्मेति** । न नियम्यातिरिक्तशरीररहित्वं हेतुः किं तु शरीरेण भोक्तृत्वेनानन्वयः । तक्षा तु स्वकर्मजदेहेन तादृक्सम्बन्धवानेव तं देहं द्वारेणान्यच्च वास्यादि नियच्छतीति न व्यभिचार इत्यर्थः । अचेतनत्वमुपाधिमाशङ्क्य मुक्ते चेतने साध्यवत्त्वप्युपाध्यभावात्साध्याव्याप्तिमभिप्रेत्याह—**प्रवृत्तीति** । नियमनं शरीरिणो, न चेतनमात्रस्य; मुक्ते तदभावादित्यर्थः । विपक्षे दण्डमाह—**नहीति** । ननु जन्मादिसूत्रे उभयकारणत्वप्रतिपादनान्नियन्तृत्वं सिद्धमत आह—**तदनेनेति । पारिशेष्याज्जीव एवेति** । अन्तर्यामीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । किमिदमशरीरत्वं यतो नियन्तृत्वाभावः । नियम्यातिरिक्तदेहरहितत्वं वा, देहसंबन्धाभावो वा, देहे

कल्पतरुपरिमलः ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

श्लोकनिरसनीयव्यभिचारशङ्कास्पदमनुमानं दर्शयति—**अशरीर इति** । इदं हेतुगर्भं विशेषणं परमेश्वरस्यापि नियम्येन पृथिव्यादिना शरीरवत्त्वमस्ति; यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिश्रुतेः, अतो हेतुसिद्धिपरिहारार्थं नियम्यातिरिक्तशरीररहित्वं हेतुरिति वक्तव्यमित्याशय तत्र व्यभिचारमाशङ्कते—**नन्विति । पारिशेष्यादिति** । सोऽपि नान्तर्यामीति पूर्ववाक्यादन्तर्यामीत्यनुषङ्गः । तस्य पारिशेष्याज्जीव एवेति समनन्तरं वक्ष्यमाणेन संबन्ध इत्यर्थः, नतु पारिशेष्याज्जीव एवेत्यस्य, तस्माज्जीवात्मैवान्तर्यामीत्युपसंहारवाक्ये वक्ष्यमाणेनान्तर्यामिपदेन संबन्ध इत्यर्थः; तत्रापि जीवात्मपदश्रवणात्तेन पौनरुक्त्यापत्तेः, अमृतत्वाद्युपपादकैरन्यथेत्यादिवाक्यैर्व्यवहितस्यास्य तत्रान्वयासंभवाच्च ॥ **ननु** तस्माज्जीवात्मैवेत्युपसंहारो न युक्तः; पृथिव्यादिशरीरकाणां तत्तदधिदेवतात्मनां श्रोतुर्गौतमस्यात्मनश्चैकत्वाभावेन पृथिव्यादिपर्यायेष्वेष त आत्मेत्यस्यानन्वयात्, अतः पूर्वपक्षाभासोऽयमित्याशङ्कावतारयति—**पूर्वपक्षमिति** । अदृष्टो द्रष्टेत्यादौ दर्शनश्रवणम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शत्तथुपपत्तेः । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते । 'यं पृथिवी न वेद' इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति । 'पृथिवी देवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात्' । तथा 'अदृष्टोऽश्रुतः' इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्परमात्मन उपपद्यत इति । यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति । नैष दोषः; यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणत्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति; भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतत्—। अदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते; रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । 'अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः' (मनु० १।५) इति हि स्मरन्ति । तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् । 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० १।१।५) इत्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसंभवेन पुनराशङ्क्यते । अत उत्तरमुच्यते – नच स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् ? अतद्धर्माभिलापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति; तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति: प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । 'अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता' (बृह० ३।७।२३) इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥ यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवान्नान्तर्याम्यभ्युपगम्यते, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु । शारीरो हि चेतनत्वाद्द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवति: आत्मा च प्रत्यक्त्वात् । अमृतश्च, धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः

भामती ।

देवताया वाणिमाद्यैश्वर्ययोगिनो वा योगिनो जीवात्मनो वाऽन्तर्यामिता स्यात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वाश्रुतत्वामतत्वाविज्ञातत्वानि सन्ति; तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वविज्ञातृत्वानां श्रुतानामभावात् अनात्मत्वाच्च 'एष त आत्मा' इति श्रुतेरनुपपत्तेर्न प्रधानस्यान्तर्यामिता । यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वादयश्च सह द्रष्टृत्वादिभिरुपपद्यन्ते, शरीरेन्द्रियादियोगश्च; पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिः' इत्यादिश्रुतेः, तथापि तस्य प्रतिनियतनियमनात् 'यः सर्वांल्लोकानन्तरो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति' इति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः, योगी तु यद्यपि लोकभूतवशित्वया सर्वांल्लोकान्सर्वाणि च भूतानि यमयितुमर्हति, तत्र तत्रानेकविधदेहेन्द्रियादिनिर्माणेन 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः; तथापि व्यापारवर्जं प्रकरणात्' इति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विद्यासिद्धानां व्यापाराभावात्सोऽपि नान्तर्यामी । स्वात्मपारिशेष्याज्जीव एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृत्वादिसंपन्नः स्वयमदृश्यादिः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, अमृतश्च; देहेन्द्रियादिनाशेऽप्यनाशात्, अन्यथाऽऽमुष्मिकफलोपभोगाभावेन कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति चाभेदेऽपि कथंचिद्भेदोपचारात्, 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः' 'स्वे महिम्नि' इतिवत् । 'यमात्मा न वेद' इति च स्वात्मनि वृत्तिविरोधाभिप्रायम् । 'यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादि च 'सर्वं स्वे महिम्नि' इतिवद्योजनीयम् । यदि पुनरात्मनोऽपि नियन्तुरन्यो नियन्ता भवेत्, वेदिता वा ततस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात् । सर्वलोकभूतनियन्तृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा । तदुपार्जितौ हि धर्माधर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति । एकवचनं च जात्यभिप्रायम् । तस्माज्जीवात्मैवान्तर्यामी, न परमात्मेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम् । तत्कर्मोपार्जितं तच्चेत्तदविद्यार्जितं जगत् ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावदत्रभवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य जगद्धेतुत्वमवगम्यते । न तत्पृथग्जनसाधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपह्नोतुम् । तथाच सर्वं विकारजातं तदविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्तते इति यथायथं पृथिव्यादि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

भोक्तृत्वाभावो वा । नाद्य इत्याह—देहेति । देहादौ निर्दिष्टे तत्स्वामी तत्प्रादिर्बुद्धिस्थोऽस्येत्युक्तः । अथवा तत्स्वात्मैवेत्युपसंहारस्थो जीवात्मा परामृष्टः । अस्य स्वदेहादिनियमे न देहान्तरमतोऽनैकान्तिकतेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—तदिति । परस्यापि देहादिसंबन्धाभावोऽसिद्ध इत्याह—तदविद्येति । तद्विषयत्वादविद्यायास्तदविद्यात्वम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात्, 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' (बृ० ३।४।२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। तस्य च कार्यकारणसंघातमन्तर्यमयितुं शीलं; भोक्तृत्वात्। तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीत्यत उत्तरं पठति—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। शारीरश्च नान्तर्यामीष्यते। कस्मात्? यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवन्ति; तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति। अपि चोभयेऽपि हि शाखिनः काण्वा माध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते—'यो विज्ञाने तिष्ठन्' (बृ० ३।७।२२) इति काण्वाः। 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति माध्यंदिनाः। 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यस्मिंस्तावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः। 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते। विज्ञानमयो हि शारीरः। तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम्। कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते, यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः। का पुनरिहानुपपत्तिः। 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्येत। अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं, श्रोतारं, मन्तारं, विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति। नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमितिचेत्, न; नियन्त्रन्तराप्रसङ्गादविशेषश्रवणाच्च। अत्रोच्यते—अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः। एको हि

भामती।

देवतादिकार्यकरणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतादीञ्छक्नोति नियन्तुम्। नचानवस्था। नहि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किंतु यो जीवो नियन्ता लोके सिद्धः स परमात्मैवोपाधयच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायत इत्यसकृदावेदितं, तत्कुतो नियन्त्रन्तरं, कुतश्चानवस्था। तथाच 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः। परमार्थतोऽन्तर्यामिणोऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावात्। अविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रयास्तु ज्ञातृज्ञेयभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि, संसारानुभवः, विधिनिषेधशास्त्राणि च। एवंचाधिदैवादिष्वेकस्यैवान्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समञ्जसं भवति, 'यः सर्वांल्लोकान्' 'यः सर्वाणि भूतानि' इत्यत्र य इत्येकवचनमुपपद्यते। अमृतत्वं च परमात्मनि समञ्जसं नान्यत्र। 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादौ चाभेदेऽपि भेदोपचारक्लेशो न भविष्यति। तस्मात्परमात्माऽन्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम्। पृथिव्यादि स्वनयित्वन्तमधिदैवम्। 'यः सर्वेषु लोकेषु' इत्यधिलोकम्। 'यः सर्वेषु वेदेषु' इत्यधिवेदम्। 'यः सर्वेषु यज्ञेषु' इत्यधियज्ञम्, 'यः सर्वेषु भूतेषु' इत्यधिभूतम्। प्राणाद्यात्मान्तमध्यात्मम्। संज्ञाया अप्रसिद्धत्वादित्युपक्रममात्रं पूर्वः पक्षः ॥ १८ ॥ १९ ॥ दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात्।

वेदान्तकल्पतरुः।

तीये तु सोपाधिकतैव; मुक्तस्य परामेदेन पक्षस्यान्न साध्याव्याप्तिः। अतीतकालतां चाह—**श्रुतीति**। यदवादि जीवस्य नियन्त्रन्तराभ्युपगमेऽनवस्थेति, तत्राह—**नचेति**। औपाधिकस्य ह्यनौपाधिकेश्वरनियम्यत्वमभ्युपेतं नानुपहितेश्वरस्य नियन्त्रन्तरापादकमित्यर्थः। जीवपरमेदाभावे कथं लौकिकवैदिकव्यवहारोऽत आह—**अविद्याकल्पितेति**। **एवंचेति**। बहुलाजीवानां नियम्याधिदैवादिषु प्रत्यभिज्ञा न स्यादित्यर्थः। एकत्वेऽन्तर्यामिण एकवचनश्रुतिमाह—**एकवचनमिति**। **अभेदेपीति**। औपाधिकभेदाभावेऽपीत्यर्थः। अधिकरणोपक्रमे विषयविवेचकमधिलोकमित्यादि भाष्यं तद्विभजते—**पृथिव्यादीति**। यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्युपक्रम्य माध्यन्दिनपाठे यः स्वनयित्नौ तिष्ठन्नित्यन्तम् ॥१८॥१९॥ शारीरश्चोभयेऽपीति

कल्पतरुपरिमलः।

मननविज्ञानानि यद्यात्मनो वाऽरे दर्शनेन श्रवणेन आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रत्यभिज्ञानादात्मविषयसाक्षात्कारश्रवणमननिदिध्यासनानि, यदि वा चक्षुःश्रोत्रमनोबुद्धिकरणकज्ञानानि, उभयथाऽपि तद्वत्त्वं तदविषयत्वं च जीवे एवोपपद्यते, न परमात्मन्यतद्वति तद्विषये च। अत एष त आत्मेति स त आत्मेति च सर्वनाम्नोस्तज्जातीयविषयत्वं कल्पयितुं युक्तम्; पूर्वस्मिन्वत्सरे ये भुक्तास्त एव शालयो भुज्यन्ते तदेवौषधं सेव्यत इत्यादिषु व्यवहारेषु सर्वनाम्नोस्तज्जातीयविषयत्वस्यापि दर्शनादित्याशयः ॥ ननु नियन्तुरपि जीवस्य नियन्त्रन्तरनियम्यत्वे तस्यापि नियन्त्रन्तरनियम्यत्वं स्याद्, नियन्तृत्वाविशेषादित्यनवस्थाऽऽपादने जीवपरयोस्तात्त्विकाभेदोपन्यासमात्रेण परिहारो न लभ्यते; सत्यपि तात्त्विकाऽभेदे जीवपरयोरिव परतनियन्त्रोरपि कल्पितभेदेन नियम्यनियामकतोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—**औपाधिकस्य हीति**। जीवनि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्यगात्मा भवति । न द्वौ प्रत्यगात्मानौ संभवतः । एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः, यथा घटाकाशो महाकाश इति । ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथाच श्रुतिः—'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यंति' इत्यविद्याविषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति विद्याविषये सर्वं व्यवहारं वारयति ॥ २० ॥ इति पञ्चममन्तर्याम्यधिकरणम् ।

(६ अधिकरणम्) **अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥**

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुण्ड० १।१।५,६) इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमयमद्रेश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यात्, उत शारीरः, आहोस्वित्परमेश्वर इति । तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं; अचेतनानामेव तद्दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा

भामती ।

कर्तरि आत्मनि प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥ २० ॥ इति पञ्चममन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यं बुद्धीन्द्रियाविषयः । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियागोचरः । अगोत्रं कारणरहितम् । अवर्णं ब्राह्मणत्वादिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाणामविषयः इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्तीत्याह—**अचक्षुःश्रोत्रमिति** । बुद्धीन्द्रियाण्युपलक्षयति—**अपाणिपादमिति** । कर्मेन्द्रियाणि **नित्यं विभुं प्रभुं** सर्वगतं, सुसूक्ष्मं दुर्विज्ञानत्वात् । स्यादेतत्—नित्यं सत्किं परिणामि नित्यं, नेत्याह—**अव्ययम्** । कूटस्थनित्यमित्यर्थः । **परिमाणो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते** । **चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते** ॥ १ ॥ **जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम्** । **योनिशब्दो निमित्तं चेत्कुतो जीवनिराक्रिया** ॥ २ ॥ परिणममानसरूपा एव हि परिणामा दृष्टाः । यथोर्णनाभिलालापरिणामा लूतातन्तवस्तत्सरूपाः, तथा विवर्ता अपि विवर्तमानसरूपा एव, न विरूपाः । यथा रज्जुविवर्ता धारोरगादयो रज्जुसरूपाः । न जातु रज्ज्वां कुञ्जर इति विपर्यस्यन्ति । नच हेमपिण्डपरिणामो भवति लूतातन्तुः । तत्कस्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

सूत्रपातनिका । भाष्ये कर्तरीति आत्मनीत्यर्थः । लौकिके कर्तरि डित्थे कार्यकरणसंघाते दर्शनादिवृत्त्यविरोधादित्याह—**आत्मनीति** । पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्यामीत्युक्ते पृथिव्यवयवस्थावयविनोऽन्तर्यामित्वं स्यात्तन्निवृत्तयेऽन्तर इति । पृथिवीक्षेत्रज्ञवारणाय **न वेदेति** । स ह्यहमस्मि पृथिवीति न वेद । नियम्यदेह एवान्तर्यामिणो देहो नान्य इत्याह—**यस्येति** । **अप्रतर्क्यः** तर्काविषयः । **अविज्ञेयं** प्रमाणाविषयः । सर्वासु दिक्षु प्रसुप्तमिव ॥ २० ॥ **इति पञ्चममन्तर्याम्यधिकरणम्** ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

अदृश्यत्वादिसाधारणधर्मदर्शनात्संशयः । पूर्वत्र द्रष्टृत्वादिश्रवणान्न प्रधानमन्तर्यामीत्युक्तमिह तदश्रवणादक्षरं प्रधानमिति भाष्योक्तैव सङ्गतिः । पूर्वपक्षमाह—**परिणाम इति** । **योनिशब्दो निमित्तं चेदिति** । ब्रूयादित्यध्याहारः । न विलक्षण-

कल्पतरुपरिमलः ।

यन्ता परो यद्यौपाधिकः परतन्त्रः स्यात्, तदा भृत्यनियन्तुरमात्यस्य राजेव जीवनियन्तुः परस्याप्यन्यो नियन्ताऽऽपाद्येत न त्वेवम्, यतः परमेश्वरोऽनौपाधिकः; उपाध्यायत्तपारतन्त्र्यवान्न भवति । तथाऽश्रवणादित्याशयः । **नन्वभेदेऽपि जीवपरयोर्भेदव्यवहारो दृष्ट** इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—**औपाधिकभेदाभावेऽपीति** । जीवस्य स्वस्मादौपाधिकभेदोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ **लौकिके कर्तरि** । डित्थ इति पुरुषान्तराभिप्रायम् ॥ २० ॥ **इति पंचममन्तर्याम्यधिकरणम्** ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

तत्त्वतोऽन्यथाभावः **परिणामः**, अतत्त्वतोऽन्यथाभावो **विवर्त** इति वा, धर्मिसत्ताकोऽन्यथाभावः **परिणामस्तद**-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्' (मु० १।१।७) इति । ननूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ । नेति ब्रूमः । नहि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं वास्ति । चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः, पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्रसिद्धम् । अपिच पूर्वत्राद्दृष्टत्वाद्यभिलापसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासंभवात्र प्रधानमभ्युपगतम् । इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभवन्ति । नचात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते । ननु—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुण्ड० १।१।९) इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न संभवति, कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते—'यया तदक्षरमधिगम्यते' 'यत्तदद्रेश्यम्' इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति—'अक्षरात्परतः परः' (मु० २।१।२) इति । तत्र यः परोऽक्षराच्छ्रुतः, स सर्वज्ञः

भामती ।

हेतोः ? अत्यन्तवैरूप्यात् । तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य जगतो योनिरिति युज्यते । स्वविकारानश्नुत इति तदक्षरम् । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति चाक्षरात्परात्परस्याख्यानं; 'अक्षरात्परतः परः' इति श्रुतेः । नहि परस्मादात्मनोऽर्वाग्विकारजातस्य च परस्तात्प्रधानादृतेऽन्यदक्षरं संभवति । अतो यः प्रधानात्परः परमात्मा स सर्ववित् । भूतयोनिस्त्वक्षरं प्रधानमेव, तच्च सांख्याभिमतमेवास्तु । अथ तस्याप्रामाणिकत्वान्न तत्र परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं, प्रधीयते हि तेन विकारजातमिति प्रधानं, तत्खलु जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य नामरूपप्रपञ्चस्योपादानं युज्यते; सारूप्यात्, न तु चिदात्माऽनिर्वाच्यः, विरूपो हि सः । अचेतनानामिति भाष्यं सारूप्यप्रतिपादनपरम् । स्यादेवत्—स्मार्तप्रधाननिराकरणेनैवैतदपि निराकृतप्रायं, तत्कृतोऽस्याशङ्केत्यत आह—अपिच पूर्वत्राद्दृष्टत्वादीति । सति बाधकेऽस्यानाश्रयणं इह तु बाधकं नास्तीत्यर्थः । तेन 'तदैक्षत', इत्यादावुपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्योनिताऽविद्याशक्त्याश्रयत्वेन, इह त्वविद्याशक्तेरेव जगद्योनित्वसंभवेन द्वारद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जगद्योनिरुच्यत इति—पूर्वः पक्षः । अथ योनिशब्दो निमित्तकारणपरः, तथापि, ब्रह्मैव निमित्तं, नतु जीवात्मेति विनिगमनायां न हेतुरस्तीति संशयेन—पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम् । यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥ १ ॥ तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिज्ञानतः स्फुटम् । अक्षरं सर्वविद्विश्वयोनिर्नाचेतनं भवेत् ॥ २ ॥ अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता । अश्नुते यत्स्वकार्याणि

वेदान्तकल्पतरुः ।

णत्वादित्यत्र परिणाममतं कृत्वाचिन्तया परिणामसारूप्ययोर्व्याप्तिर्निराकरिष्यते, अत्र तु विवर्तसादृश्ययोः । परिणामस्तु तत्रत्य इहानूदितः । भूतयोनिर्जडः परिणममानत्वाद्विवर्तमानत्वाद्वा संमतवदित्यर्थः । ननु परिणामिनः कथमक्षरशब्दवाच्यत्वमत आह—स्वविकारानिति । अनुमानयोर्बाधमाशङ्क्याह—य इति । अक्षरात्पर इति सामानाधिकरण्यम् । नामरूपेति । शब्दार्थयोर्बीजमधिष्ठानमात्मा तद्विषयतया तस्याधिष्ठानत्वे सहकारित्वेन शक्तिभूतं भूतानां सूक्ष्मं कारणं तस्मिन्, संदेहभाष्यस्यप्रधानशब्दं वर्तयति—प्रधीयत इति । क्रियत इत्यर्थः । अचेतनानामिति भाष्यं न प्रायदर्शनमात्रपरमित्याह—सारूप्यादिति । ननु न च स्मार्तमिति प्राच्यधिकरणे प्रधानं दूषितं, द्रष्टृत्वाद्यसंभवन्यायसाम्यादचेतनमव्याकृतं दूषितप्रायमिति तच्छङ्का न युक्ता; प्रधाने त्वप्रामाणिकत्वमधिकमिति शङ्कते—स्यादेनदिति । बाधकं द्रष्टृत्वादि । ईक्षत्यादिचिन्तयाप्यपुनरुक्तिमाह—तेनेति । उपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्योनित्वमित्युक्तम् । उपचारे निमित्तमाह—अविद्येति । अविद्याशक्त्या विषयीकृतत्वेन तदाश्रय इति तथोक्तम् । द्वितीयश्लोकस्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे—अथेति । सति चेतनपरत्वे वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं दुर्निवारमिति पूर्वपक्षाभावमाशङ्क्याह—ब्रह्मैवेति । यदुक्तम् अक्षरात्परस्य सर्वज्ञत्वमक्षरं तु प्रधानमिति, तत्रेत्याह—अक्षरस्येति । यद्भूतयोनिमित्यक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा यः सर्वज्ञ इत्युपक्रम्य

कल्पतरुपरिमलः ।

[illegible] विवर्त इति वा परिणामविवर्तयोर्भेदे सिद्धे यदि विचित्रं भूतयोनिपरिणामत्वमभ्युपगम्यते, यदि वा तद्विवर्तत्वम्, उभयथाऽपि भूतयोनिर्जडाऽचीत्यर्थः [illegible] मुद्रीतादिति मन्त्रोपात्तरूपविशेषणानुसारेण च विकारसारूप्यावश्यंभावादित्यभिप्रेत्यानुमानमाह—भूतयोनिर्जडेति । द्वितीयार्धमिति । योनिशब्दो निमित्तं चेदित्यर्धमित्यर्थः । ब्रह्मपरत्वं दुर्निवारमिति । ब्रह्मण एव जगत्कर्तृत्वादिज्ञाशयः । निमित्तवाचिनो योनिशब्दस्यादृष्टद्वारा निमित्ते जीवेऽपि वृत्तिः संभवति; अतो भूतयोनिर्ब्रह्मैवेति निर्णयहेतुर्नास्तीत्यलिङ्गेन पूर्वपक्षसंभव उपपादितः । "अक्षरात् परतः परः" इति श्रुतब्रह्मगतपरत्वावधिलिङ्गेन भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म न भवति, किंतु जीव एवेति निर्णयेनापि पूर्वपक्षः संभवतीति द्रष्टव्यम् । उपादानत्वप्रत्यभिज्ञानिष्ठवगमितैकवाक्यतावगम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्ववित्संभविष्यति । प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची, तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्यान्न इति । कथमेतदवगम्यते ? धर्मोक्तेः, परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति । नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैवैतत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अत्रोच्यते—नैवं संभवति । यत्कारणं 'अक्षरात्संभवतीह विश्वम्' इति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति—'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इति । तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते । 'अक्षरात्परतः परः' इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परः कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते ? 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' (मु० १।२।१३) इति प्रकृत्य तस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्हि 'अक्षरात्परतः परः' इति व्यपदिश्यत इति, उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः । अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते—'परा चैवापरा च' इति । तत्रापरामृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति—'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् । यदि पुनः परमेश्वरादन्यदृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत, नेयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । न च प्रधानविद्या

भामती ।

ततोऽव्याकृतमक्षरम् ॥ ३ ॥ नेह तिरोहितमिवास्ति किंचन । यत्तु—सारूप्याभावान्न चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च—इति । अद्धा, विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥१॥ न खलु बाह्यसारूप्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति नियमनिमित्तमस्ति; आन्तरादपि हि कामक्रोधभयोन्मादस्वप्नादेर्मानसादपराधात्सारूप्यानपेक्षात्तस्य तस्य विभ्रमस्य दर्शनात् । अपिच हेतुमति विभ्रमे तदभावादनुयोगो युज्यते । अनाद्यविद्यातद्वासनाप्रवाहपतितस्तु नानुयोगमर्हति । तस्मात् परमात्मविवर्ततया प्रपञ्चस्तद्योनिः, भुजङ्ग इव रज्जुविवर्ततया तद्योनिः, न तु तत्परिणामतया । तस्मात्तद्धर्मसर्ववित्त्वोक्तेर्लिङ्गात् 'यत्तदद्देश्यम्' इत्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्यते ज्ञेयत्वेन, नतु प्रधानं जीवात्मा वोपास्यत्वेनेति सिद्धम् । न केवलं लिङ्गादपि तु 'परा विद्या' इति समाख्याबलादपि,

वेदान्तकल्पतरुः ।

तस्मान्नामरूपादि जायत इति जगद्योनिभाव उच्यते । उपादानप्रायपाठाच्च पञ्चम्या न निमित्तार्थत्वं तत्र उपादानत्वप्रत्यभिज्ञालिङ्गैनैकवाक्यत्वे सति वाक्यप्रमाणात् सर्वज्ञ एव भूतयोनिरित्यर्थः । विश्वयोनिर्यदक्षरं तत्सर्वविद्भवेदिति विधीयते । यद्यक्षरशब्दवाच्यभूतयोनेः सर्वज्ञत्वं, कथं तर्हि सर्वज्ञस्याक्षरात्परत्वमुक्तं ? तत्राह—**अक्षरादिति** । **यद्** यस्मादर्थे । न च—अक्षरशब्दप्रत्यभिज्ञानाद् भूतयोनिरेवाक्षरादिति निर्दिष्टेति—वाच्यम्; प्रथमश्रुते यः सर्वज्ञ इति वाक्ये सर्वज्ञस्य जगदुपादानत्वप्रत्यभिज्ञयाऽस्य बाध्यत्वात्, येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति पुरुषस्याक्षरशब्देन निर्देक्ष्यमाणत्वाच्च । विवर्तस्त्विति श्लोकस्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे—**अपि चेति** । प्रयोजनमाह—**ज्ञेयत्वेनेति** । भोगव्यतिरिक्त इति भाष्यस्य व्याख्या—

कल्पतरुपरिमलः ।

त्रप्रतिपन्नः सर्वज्ञ एव भूतयोनिरिति वाक्यार्थानुसारेणाक्षरं सर्वविदित्यर्थे सर्ववित्त्वान्वयो विधेयत्वेन विवक्षित इति दर्शयितुं भवेदित्यस्यैव भिन्नक्रमेण योजनां दर्शयति—**विश्वयोनिरिति** । एवं च नाचेतनमिति शेषस्य सर्ववित्त्वलिङ्गविरोधान्नाचेतनं प्रधानं विश्वयोन्यक्षरं, किं तु परमात्मैवेत्यर्थ इत्याशयः । **न चाक्षरशब्देति** । अक्षरात्परत इत्यत्र प्रत्यभिज्ञानं श्रुतिप्रत्यभिज्ञानत्वात् तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वं तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावा इत्यतः प्रत्ययकृतस्यापि विशेषस्याभावेन तदैकरूप्यप्रत्यभिज्ञानत्वाच्च सर्वोपादानलिङ्गप्रत्यभिज्ञानाद् बलवदित्याशयः । **प्रथमश्रुते यः सर्वज्ञ इति वाक्ये इति** । लिङ्गप्रत्यभिज्ञानमेव प्राथमिकत्वात्पुंलिङ्गनिर्दिष्टभूतयोनिपरामर्शियच्छब्दरूपसर्वनामश्रुत्यौपसंहारिकाक्षरश्रुतिप्रत्यभिज्ञानुगृहीतत्वात्तस्मादित्युपादानपञ्चमीश्रुतिप्रत्यभिज्ञानुगृहीतत्वाच्च ततो बलवदित्याशयः । **एतेन**—प्राथम्यादरणे जर्णनाभ्याद्यचेतनपरिणामिदृष्टान्तीकरणं प्रधानलिङ्गमुपादानत्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञापेक्षयाऽपि बलवत्स्यात्तस्य ततोऽपि प्राथमिकत्वादिति शङ्का—**निरस्ता** । **द्वितीयार्धमिति** । द्वितीयार्धे अनादिवासनोद्भूत इत्यंशमित्यर्थः । **ननु** नात्र प्रधानं नामेत्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन्; त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मु० १।१।३) इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने, भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि । अपिच 'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' (मु० १।१।१) इति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरवेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै; 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापियन्ति' (मु० १।२।७) इत्येवमादिनिन्दावचनात् । निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति—'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' (मु० १।२।१२) इति । यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति । तदयुक्तम् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते । तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरौ—शारीरः प्रधानं वा । कस्मात्? विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन—'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मु० २।१।२) इति । न ह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मान्स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते । तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदि-

भामती ।

एतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याह—अपिच । द्वे विद्ये इति । लिङ्गान्तरमाह—कस्मिन्नु भगव इति । भोगा भोग्याख्येभ्यो व्यतिरिक्ते भोक्तरि । अवच्छिन्नो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वज्ञानं भवति । समाख्यान्तरमाह—अपिच स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति । प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशेति । प्लवन्ते गच्छन्ति अस्थायिन इति प्लवाः । अत एवादृढाः । के ते यज्ञरूपाः । रूप्यन्तेऽनेनेति रूपं, यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते यज्ञरूपाः । तत्र षोडशर्त्विजः । ऋतुयजनेनोपाधिना ऋत्विक्शब्दः प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय ऋत्विजः । एवं यजमानोऽपि यज्ञोपाधिरेव । एवं पत्नीति; 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति स्मरणात् । त एतेऽष्टादश यज्ञरूपाः, येष्वृत्विगादिपूर्वं कर्म यज्ञः । यदाश्रयो यज्ञ इत्यर्थः । तच्च कर्मावरं; स्वर्गाद्यवरफलत्वात् । अपियन्ति प्राप्नुवन्ति । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः इत्युक्ताभिप्रायम् ॥ २१ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । विशेषणं हेतुं व्याचष्टे—विशिनष्टि हीति । शारीरादित्युपलक्षणम् । प्रधानादित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचष्टे—तथा प्रधानाद-

वेदान्तकल्पतरुः ।

भोगा इति । ननु ऋतुषु यजन्तीति कर्तरि क्विपि संप्रसारणे ऋत्विक्शब्दः । यज्ञसंयोगे गम्यमाने पतिशब्दप्रातिपदिकस्य नकारादेशः, स इकारस्यान्त्यस्य, ततो ङीपि कृते पत्नी । उक्ताभिप्रायमिति । विवर्तत्वेन सारूप्यानपेक्षेत्युक्तोऽभिप्रायः ॥ २१ ॥ प्रधानादित्यपीति । यद्यपि भाष्ये शारीरप्रधाननिराकरणतया हेतुद्वयं क्रमेण व्याख्यातं; तथापि पुरुषशब्दस्य प्रधानव्यावर्तकत्वादाद्यहेतुरपि प्रधानवारणार्थं इति ॥ अक्षरमव्याकृतमित्यादिभाष्यस्यायमर्थः—शब्दार्थयोर्बीजमधिष्ठानं तस्य शक्तिः सहकारित्वात् । सा चेश्वरमाश्रयते विषयीकरोतीति ईश्वराश्रया । तस्याधिष्ठानत्व उपाधिभूतावच्छेदिका, शुक्तेरिव तद्विषयमज्ञानम् । अविकार इति च्छेदः, तस्माद्वाचस्पतिमतं भाष्यविरुद्धमिति कैश्चिदयुक्तमुक्तम् । किंच—अज्ञत्वज्ञानतादोषादरक्षत्परमेश्वरम् । एतद्भाष्यार्थतत्त्वज्ञो वाचस्पतिरगाधधीः ॥ प्रधानस्यागमिकत्वे प्रकृतिविकार-

कल्पतरुपरिमलः ।

दिभाष्येण सांख्यैरनुमानकल्प्यत्वेनोक्तं स्वतन्त्रं प्रधानं नाभ्युपगम्यत इत्युक्तं, तत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह—प्रधानस्यागमिकत्वेनेति । कल्पनाया दृष्टानुसारित्वात् प्रकृतिविकारगाम्यकृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषो दुष्परिहरः स्यादित्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति—'अक्षरात्परतः परः' इति । अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वसाद्विकारात्परो योऽविकारस्तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं नाम किंचित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि ? यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत, परिकल्प्यताम् । तस्माद्भेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥ कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः—

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपिच 'अक्षरात्परतः परः' इत्यस्यानन्तरम् 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः—'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा' (मु० २।१।४) इति तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं; सर्वविकारकारणत्वात् । न शारीरस्य तनुमहिम्नः । नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः संभवति; सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात् । तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते ? प्रकरणात्, 'एषः' इति च प्रकृतानुकर्षणात् । भूतयोनिं हि प्रकृत्य 'एतस्माज्जायते प्राणः' 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' इति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्यैतस्मादधीष्वैष वेदवेदाङ्गपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति, तद्वत् । कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति ? सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते, नतु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः । 'अहमन्नमहमन्नादः' (तै० ३।१०।६) इत्यादिवत् । अन्ये पुनर्मन्यन्ते—नायं भूतयोने रूपोपन्यासः; जायमानत्वेनोपन्यासात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति हि पूर्वत्र प्राणादि पृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च 'तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः' इत्येवमादि 'अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च' इत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति । इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत् ? सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति—'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' (मु० २।१।१०) इत्यादिना । श्रुतिस्मृतीश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे—'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य

भामती ।

पीति । स्यादेतत्—किमागमिकं सांख्याभिमतं प्रधानं, तयाच बहुसमञ्जसं स्यादित्यत आह—नात्र प्रधानं नाम किंचिदिति ॥ २२ ॥ रूपोपन्यासाच्च । तदेतत्परमतेनाक्षेपसमाधानाभ्यां व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे—अन्ये पुनर्मन्यन्त इति । पुनःशब्दोऽपि पूर्वसाद्विशेषं द्योतयन्नस्येष्टतां सूचयति । जायमानवर्गमध्यपतितस्याग्निमूर्धादिरूपवतः सति जायमानत्वसंभवे नाकस्माज्जनकत्वकल्पनं युक्तम् । प्रकरणं खल्वेतद्विश्वयोनेः संनिधिश्च जायमानानाम् । संनिधेश्च प्रकरणं बलीय इति जायमानपरित्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिनो रूपाभिधानमितिचेत्, न; प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्त्वविरोधात् । न च—एतावता मूर्धादिश्रुतयः प्रकरणविरोधास्त्वार्थत्यागेन

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रारूप्यादि बहु समञ्जसं स्यादित्यर्थः । असमञ्जसमिति पाठे चेतनस्य जगदुपादानत्वादि असमंजसं स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ रूपोपन्यासाच्च । नेतराविलनुषङ्गः । भाष्ये—अदृश्यत्वादिधर्मकस्य न विग्रह इत्याक्षेपः । सर्वात्मत्वविवक्षयेति समाधानम् । जायमानसंनिधिलक्षणस्थानस्य प्रकरणेन बाधमाशङ्क्य विग्रहवत्त्वलिङ्गेन प्रकरणबाधमाह—नेति । ईश्वरस्यापि हिरण्यगर्भत्वादिवद् मूर्धादिसंभव इति कश्चित् । तन्न; अपाणिपादमिति निर्विशेषस्य ज्ञेयत्वेन प्रकमाद्धिरण्मयस्योपास्यत्वेन विग्रहवत्त्वविरोधात् । प्राकृतपाण्यादिनिषेध एष इति चेन्न; प्रथमस्य चरमेणासंकोचादिति । लिङ्गं सार्वात्म्यपरं न शरीरादिमत्त्वपरमित्याशङ्क्य तथा सति मूर्धादिबहुश्रुतीनां बाधः स्यात्, तासु प्रकरणाद्बलीयस्त्वमाह—न चैतावतेति । प्रकरणमा-

कल्पतरुपरिमलः ।

मूर्धादिबहुश्रुतीनामिति । ननु—मूर्धादिश्रुतिविरोधो हिरण्यगर्भपक्षेऽपि तुल्यः, न हि तं प्रत्यपि द्युप्रभृतयः संस्थानविशेषाभिव्यङ्ग्यमूर्धत्वादिजातियुक्ता भवितुमर्हन्ति; सर्वात्मत्वविवक्षायां तथात्वकल्पनं तु परमात्मानं प्रत्यपि समानं,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम' (ऋ० सं० १०।१२१।१) इति । समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः । तथा 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तते' इति च । विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति; प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन्पक्षे 'पुरुष एवेदं

भामती ।

सर्वात्मतामात्रपरा इति—युक्तम्; श्रुतेरत्यन्तविप्रकृष्टार्थाप्रकरणाद्बलीयस्त्वात् । सिद्धे च प्रकरणिनाऽसंबन्धे जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता । तस्माद्धिरण्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्यो निर्दिश्यत इति सांप्रतम् । तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव, नेत्याह—**अस्मिन्पक्ष इति । प्रकरणात्**

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्रेणेत्यर्थः । एवंच हृदयं विश्वमस्य एष सर्वभूतान्तरात्मेति चात्रत्ये सर्वनामनी संनिहिततरं विग्रहवन्तं गृह्णीतो न भूतयोनिमिति । लिङ्गनिरुद्धे प्रकरणे संनिधिर्विजयते इत्याह—**सिद्धे चेति** । पुरुष एवेदमित्यादिसर्वरूपत्वोपन्यासोऽपि द्युमूर्धादिकस्यैवास्तु तस्य संनिहिततरत्वादत आह—**प्रकरणादिति** । संनिधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्पूर्ववद्बाधकलिङ्गाभावाच्चेत्यर्थः ॥ ऊर्णनाभिर्लूताकीटस्तन्तून् सृजते संहरति च । सतो जीवतः । येन ज्ञानेन अक्षरं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यामुपसंज्ञाय **प्रोवाच** प्रब्रूयात् । सर्वविद्यावेद्यवस्त्वधिष्ठानविषयत्वात्सर्वविद्याप्रतिष्ठा । कर्मनिर्मितान्परीक्ष्य ब्राह्मणो निर्वेदमायात्कुर्यादित्यर्थः । गच्छेदिति वाक्यशेषाद्वैराग्यहेतुमाह—**इह संसारेऽकृतो** लोको नास्ति, किं कृतेन कर्मणेत्यध्याहारः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रत्युत परमात्मनो मुख्यं सार्वात्म्यं, हिरण्यगर्भस्य तु सर्वप्राणाधिष्ठानत्वादधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदोपचारात् प्राणात्मना सर्वभूतानुगतत्वरूपं सार्वात्म्यं कथंचिदमुख्यं कल्पनीयम्; अतो मुख्यसार्वात्म्यावलम्बनं मूर्धादिकल्पनं परमात्मन्येव समञ्जसं न ततोऽन्यत्र । **अत एवाग्निमाधिकरणे देवतापक्षनिराकरणार्थं भाष्यं—देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ये न द्युमूर्धत्वादिकल्पनं संभवति; अकारणत्वादिति** । न च—कल्पनमपि श्रुतापाणिपादत्वादिविरुद्धस्य रूपवत्त्वस्य न युज्यत इति—वाच्यम्; शाण्डिल्यविद्यायामुपासनार्थं श्रुतज्यायस्त्वविरुद्धाणीयस्त्वकल्पनादर्शनात्, न च—तथा कल्पनमप्युपासनार्थे सगुणे एव युज्यते न निर्गुण इति—वाच्यम्; निर्गुणेऽपि सार्वात्म्यप्रतिपत्त्यर्थं तत्कल्पनोपपत्तेः, तस्मिन्नपि प्रतिपत्त्युपायतया प्रियशिरस्त्वरथरथिभावादिकल्पनादर्शनात्, सगुणे संभवतस्तस्य निर्गुणप्रकरणेऽपि स्तुत्यर्थं तदुपन्यासोपपत्तेश्च, निर्विशेषब्रह्मप्राप्तिफलभूमविद्याप्रकरणे स एकधा भवतीत्यादिना सविशेषणसगुणविद्याफलेन स्तुतिदर्शनादिति—**चेत्, सत्यम्**; अन्ये पुनरित्यादिभाष्येण येषां मतमुपन्यस्तं तेषामित्यभाशय इत्याचार्यैस्तदाशयः परं वर्णितः । स्वाभिमतं तु द्युमूर्धत्वादिकल्पनमेव । अत एवाचार्यैर्हृदयं विश्वमित्यत्र हृदयं मन इति व्याख्याय विश्वस्य मनस्त्वकल्पनायां हेतुः संबन्धो दर्शितस्तन्मनसा सृष्टत्वादिति । न चाग्निर्मूर्धेति मन्त्रस्य परमात्मपरतायां यस्याग्निरास्यमित्यादिस्मृतीनामेतन्मूलत्वसंभवेन स्मर्यमाणमनुमानं स्यादित्यग्निमाधिकरणसूत्रविरोधः शङ्कनीयः; अस्य हिरण्यगर्भपरतायामपि तासां पुरुषसूक्तमूलत्वशङ्कानपायेन "तस्य ह वा एतस्ये"त्यादिवैश्वानरविद्यागतवाक्यमूलत्वासिद्ध्या तद्विरोधतादवस्थ्यात् । नच—पुरुषसूक्ते द्युप्रभृतीनां शीर्षादिभ्यो जननश्रवणं स्मृतिषु तत्तादात्म्यस्मरणमिति न तासां पुरुषसूक्तमूलत्वशङ्कावकाश इति—वाच्यम्; अग्निर्मूर्धेति मन्त्रेऽपि पद्भ्यां पृथ्वीति श्रवणात्, तत्र चैतस्माज्जायते प्राण इति पूर्वमन्त्रगतस्य जायत इत्यस्य तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य इत्युत्तरमन्त्रेऽप्यनुवर्तिष्यमाणस्यानुवृत्तौचित्येन पद्भ्यां पृथ्वी जायत इत्यर्थलाभात् । यद्युच्येत अग्निर्मूर्धेत्यादिसामानाधिकरण्यं पद्भ्यां पृथ्वीति वैयधिकरण्यं चेत्युभयमुभयत्राप्युपलक्षणम् । तथाच द्युप्रभृतिकं सर्वमूर्धाद्यवयवतादात्म्येन मूर्धाद्यवयवजातत्वेन चोपासनीयमिति तादात्म्योपासनांशमपेक्ष्य स्मृतिमूलत्वं प्राप्नुयादिति तथोपलक्षणत्वकल्पनं पुरुषसूक्तेऽपि तुल्यम्; तत्रापि ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिसामानाधिकरण्यश्रवणात् । तस्मात्पुरुषसूक्तस्य स्मृतिमूलत्वसंभवेऽपि विनिगमनाविरहाद् वैश्वानरवाक्यमपि तन्मूलं भवेदित्याशयमेव स्मर्यमाण (व्या. सू. अ. १ पा. २ सू. २५) सूत्रमुपपादनीयम् । तथोपपादनमग्निर्मूर्धेति मन्त्रस्य तन्मूलत्वेऽपि तुल्यम् । किंचास्यापि मन्त्रस्य स्मृतिमूलत्वमवश्यं वाच्यम्; चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे इति स्मृत्यंशार्थस्य पुरुषसूक्तवैश्वानरविद्याभ्यामलाभात् । तस्मादयं मन्त्रः परमात्मपर इत्येव भाष्यकारमतम् । स्वमतमुपन्यस्यतीति भाष्यकारमतत्वेन टीकायामवतारणं तु ज्ञेये परब्रह्मणि रूपोपन्यासाङ्गीकारे रूपवत्त्वं पारमार्थिकं स्यादिति विभ्यतां परितुष्ट्यर्थम् । **वस्तुतस्तु—सुतलं चरणद्वन्द्वं पृथ्वी जघनमण्डली । यत्कीर्तेर्मध्यमाकाशं सुमनोवासभूः शिरः ॥** इति श्लोके कीर्तेः सर्वगतत्वप्रतिपत्त्यर्थं पातालचरणत्वादीनामिव ब्रह्मणः सर्वात्मत्वप्रतिपत्त्यर्थं द्युमूर्धत्वादीनां कल्पनेत्येवं टीकाकाराणामप्यभिमतमित्यनुसंधेयम् ॥ आयादित्यत्र लडो लिङ्लकारस्य प्रमाणमाह—**गच्छेदिति वाक्यशेषादिति । अध्याहार इति** । किंशब्दाध्याहार इत्यर्थः । कृतेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विश्वं कर्म' इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥ इति षष्ठमदृश्यत्वाधिकरणम् ॥

(७ अधिकरणम्) **वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥**

'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति, 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि' (छा० ५।११।१,६) इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैको-

---

भामती ।

॥ २३ ॥ इति षष्ठमदृश्यत्वाधिकरणम् ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्य मीमांसां चक्रुः—**को न आत्मा किं ब्रह्मेति** । आत्मेत्युक्ते जीवात्मनि प्रत्ययो मा भूदत उक्तं किं ब्रह्मेति । ते च मीमांसमाना निश्चयमनधिगच्छन्तः कैकेयराजं वैश्वानरविद्यादिदमुपसेदुः । उपसद्य चोचुः—**आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि सरसि तमेव नो ब्रूहीत्युपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनामिति** । **अयमर्थः**—वैश्वानरस्य भगवतो द्यौर्मूर्धा **सुतेजाः** । चक्षुर्विश्वरूपः सूर्यः प्राणो **वायुः** । **पृथग्वर्त्मात्मा**, पृथक् वर्त्म यस्य वायोः स पृथग्वर्त्मा स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वर्त्मात्मा । **संदेहो** देहस्य मध्यभागः । स आकाशो बहुलः; सर्वगतत्वात् । **बस्तिरेव रयिः** आपः, यतोऽन्योऽन्नमन्नाच्च रयिर्धनं तस्मादापो रयिरुक्तास्तासां च मूत्रीभूतानां बस्तिः स्थानमिति बस्तिरेव रयिरित्युक्तम् । पादौ पृथिवी, तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वैश्वानरावयवेषु द्युसूर्यानिलाकाशजलावनिषु मूर्धचक्षुःप्राणसंदेहबस्तिपादेष्वेकैकस्मिन् वैश्वानरबुद्ध्या विपरीततयोपासकानां

वेदान्तकल्पतरुः ।

अतोऽकृतज्ञानार्थं दिवि स्वात्मनि प्रकाशरूपे भवो दिव्यो बाह्याभ्यन्तरसहितः सर्वात्मेति यावत् । क्रियाविज्ञानशक्तिमन्मनःप्राणरहितः । बाह्येन्द्रियनिषेधोऽप्युपलक्षितः । अत एव शुभ्रः शुद्धः; अग्नियोः, असौ वाव लोको गोतमाग्निरिति श्रुतेः, स गूर्धा अस्येति सर्वत्र संबन्धः । यस्येत्यर्थे अस्यशब्दः । **विचृता** उद्घाटिताः प्रसिद्धाः वेदाः यस्य, वाक् वायुर्यस्य, प्राणः विश्वं यस्य, हृदयं मनस्तन्मनसा सृष्टत्वाद् विश्वस्य, पादरूपेण पृथिवी यस्य जाता, एष सर्वभूतगतप्राणानां समष्टितया सर्वभूतान्तरात्मा । एतस्माज्जायते इत्यनुषङ्गः । तस्मात्परमात्मनोऽग्निर्द्युलोको जायते यस्य सूर्यः समिधः; असौ वाव लोकोऽग्निस्तस्यादित्य एव समिदिति श्रुतेः । स **दाधार** दधार । **कस्मै** ब्रह्मणे ॥ **इति षष्ठमदृश्यत्वाधिकरणम्** ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

अत्र वैश्वानरः किमनात्मा, किं वा आत्मा, अनात्मत्वे जाठरोऽन्यो वा, आत्मत्वेऽपि जीवः परो वेति संदेहः । **सार्वात्म्यरूपोपन्यासादक्षरं ब्रह्म वर्णितम् । जाठरादावनैकान्त्यशङ्का तस्य निरस्यते** ॥ को न आत्मेत्युदाहरणभाष्यं छान्दोग्याख्यायिकार्थानुसन्धानेन व्याचष्टे—**प्राचीनशालेत्यादिना** । उद्दालकोऽप्युपलक्ष्यते । जन इति ऋषिनामैव । **आत्मेत्युक्ते इति** । ब्रह्मेत्युक्ते तत्पारोक्ष्यनिवृत्त्यर्थमात्मपदमित्यपि द्रष्टव्यम् । इक् स्मरण इत्यस्य

कल्पतरुपरिमलः ।

कर्मणा अकृतो लोको नास्तीति योजनायां लोकत्वावच्छिन्नः सर्वोऽपि कृतक इति परीक्षास्वरूपालाभाच्च नास्त्यकृत इति भिन्नवाक्यं कृत्वा वाक्यद्वयस्यापेक्षितलोककिंशब्दाध्याहारेण पूरणं कृतम् । **अतोऽकृतज्ञानार्थमिति । अकृतं** ब्रह्म **यस्येत्यर्थे इति** । अस्य शब्दस्य हिरण्यगर्भपक्षे प्रकृतपरामर्शित्वाभावाद् एष सर्वभूतान्तरात्मेति प्रकरिष्यमाणपरामर्शसामर्थ्यस्यार्थं यस्येत्यर्थे वृत्तिरुक्ता । **कस्मै**—एकस्मा इत्यर्थः । एको देवोऽत्र ब्रह्मैवेत्यर्थतो ब्रह्मण इति व्याख्यातम् । **इति षष्ठमदृश्यत्वाधिकरणम्** ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

जाठरोऽन्यो वेति । अन्यशब्देन भूतदेवतापक्षौ संगृहीतौ । **ननु**—अत्रादित्यो वैश्वानर इत्यपि पूर्वपक्षः संभवति; प्रश्नोपनिषदि स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयत इत्यादित्येऽप्यग्निवैश्वानरश्रुतिदर्शनात्, तदनन्तरं "तदेतदृचाऽभ्युक्त"मित्युपक्रम्य सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्य इति सौरमत्रस्य वैश्वानरविषयत्वेनोदाहरणात्, तत्र स एष इति सर्वनाम्नोरादित्यो ह प्राण इति प्रकृतादित्यपरत्वाच्चेति—**चेद्. उच्यते**, यत्र परमात्मनोऽन्यस्मिन्नग्निवै-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पासननिन्दया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपदिश्याम्नायते—'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' (छा० ५।१८।२) इत्यादि । तत्र संशयः—किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यते, उत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवता, अथवा शारीरः, आहोस्वित्परमेश्वर इति। किं पुनरत्र संशयकारणम्। वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः। तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः। किं तावत्प्राप्तं ? जाठरोऽग्निरिति। कुतः ? तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते—'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते' (बृ० ५।९) इत्यादौ। अग्निमात्रं वा स्यात्; सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात्: 'विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्' (ऋ० सं० १०।८८।१२) इत्यादौ। अग्निशरीरा वा देवता स्यात्; तस्यामपि प्रयोगदर्शनात्। 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः' (ऋ० सं० १।९८।१) इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां संभवात्। अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे च 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन च वैश्वानरशब्दः परिणेय इत्युच्यते, तथापि शारीर आत्मा स्यात्; तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात्, प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने संभवात्, तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते तत इदमुच्यते—वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति। कुतः ? साधारणशब्दविशेषात्। साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः। यद्यप्येता-

भामती।

प्राचीनशालादीनां मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहशीर्णतावस्तिभेदपादश्रुयीभावदूषणैरुपासनानां निन्दया मूर्धादिसमस्तभावमुपदिश्याम्नायते—'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानम्' इति। स सर्वेषु लोकेषु द्युप्रभृतिषु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु, सर्वेष्वात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमत्ति। सर्वसंबन्धिफलमाप्नोतीत्यर्थः। अथास्य वैश्वानरोपासकस्य वैश्वानरस्य भोक्तुर्भोजनस्याग्निहोत्रतासंपिपादयिषयाऽऽह श्रुतिः—उर एव वेदिः; वेदिसारूप्यात्। लोमानि

वेदान्तकल्पतरुः।

रूपमध्येषीति। द्युसूर्येत्यादिभाष्यमादाय व्याचष्टे—वैश्वानरस्येत्यादिना। सुतेजस्त्वगुणा द्यौर्वैश्वानरस्य मूर्धा विश्वरूपत्वगुणः सूर्यः; एष शुक्ल एष नील इत्यादिश्रुतेः। स वैश्वानरस्य चक्षुः। पृथग्गतिमत्त्वगुणो वायुः प्राणः। बहुलत्वगुणमाकाशो देहमध्यम्। रयिर्धनम्। तद्गुणा आपो बस्तिस्थम् उदकम्; तत्र पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात्। मूर्धपातादिदूषणैरुपासनानां निन्दयेति। मूर्धा ते व्यपतिष्यदित्यादिनैकैकोपासननिन्दया तस्य ह वा एतस्येत्यादिना वैश्वानरस्य द्युलोकादयो मूर्धादय इति कथनेनावयविनः समस्तभावमुपदिश्येत्यर्थः। उपासक एव वैश्वानरोऽहमिति मन्यत इति—

कल्पतरुपरिमलः।

श्वानरशब्दौ पूर्वपक्षिणः सिद्धान्तिनश्च संप्रतिपन्नौ स पूर्वपक्षीकर्तव्यः। न च तत्रादित्ये सिद्धान्तिनस्तौ संप्रतिपन्नौ वैश्वानरविद्यायामिव तत्राप्यग्निमंसंदर्भानुसारेण तयोः परमात्मपरत्वात्, "अथेतरेण तपसा श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्यादित्यमभिजयते एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तत" इति अग्रे श्रवणात्। अनेन संदर्भेण सर्वप्राणसमष्टिभूतत्रैलोक्यशरीरहिरण्यगर्भरूपापन्नादित्यान्तर्यामिणं परमात्मानमुपासीनस्य तत्प्राप्तिरपुनरावृत्तिफलोच्यत इत्येतत् "अन्तर उपपत्ते"(व्यास सू. अ. १ पा. २ सू. १४)रित्यधिकरणावसानकृतेनाचार्यव्याख्यानेन स्पष्टम्। अतो यद्यपि वैश्वानरविद्यायामिव तत्राप्यग्निर्वैश्वानरशब्दावन्यपराविति पूर्वपक्षी मन्येत, तथापि सिद्धान्तिनो न तत्संप्रतिपत्तिरस्तीति तथा पूर्वपक्षो भाष्यटीकयोर्न कृतः। यदि तु "वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्" "यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमा"मित्यादिमन्त्रानुसारेण अग्निरेवादित्य इति अग्निवाचकावेव सन्तावग्निवैश्वानरशब्दावादित्येऽपि प्रवृत्ताविति पूर्वपक्षी मन्येत, तदाऽग्निपूर्वपक्षेणैवादित्यपूर्वपक्षोऽपि लब्ध इति तस्य पृथगप्रदर्शनम्। तस्यापि पृथक्प्रदर्शनीयत्वे भाष्यटीकयोर्जाठरादिपक्षप्रदर्शनं तस्याप्युपलक्षणार्थम्। अत एवाचार्यैरन्यो वेति सामान्येन पक्षान्तराणां निर्देशः कृतः॥ देहमध्यमिति। सम्यगुपचितो देह इति व्युत्पत्त्या संदेहशब्दो नाभिकण्ठमध्यवाची। वैश्वानरोऽहमिति मन्यत इतीति। अहंग्रहोपास-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य साधारणः, आत्मशब्दश्च द्वयस्य; तथापि विशेषो दृश्यते, येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते, 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः' इत्यादिः । अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते; कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद्द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते । 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति' इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे संभवति । 'एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छा० ५।२४।३) इति च तद्विदः सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणम्, 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमेतानि लिङ्गानि परमेश्वरमेवावगमयन्ति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्धेतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते—'यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥' इति । तत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं 'तस्मै लोकात्मने नमः' इति । स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण संभवति । 'द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥' इत्येवंजातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राह—न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः ? शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च ।

भामती ।

बर्हिः; आस्तीर्णबर्हिःसारूप्यात् । हृदयं गार्हपत्यः । हृदयानन्तरं मनोऽन्वाहार्यपचनः । आस्यमाहवनीयः । तत्र हि तदन्नं हूयते ॥२४॥ ननु 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इत्युपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि रूढत्वेन तदुपरक्तायां बुद्धौ वैश्वानराद्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथंचिन्नेतुं युज्यन्ते, नतु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते । यद्यपि च वाजसनेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे 'वैश्वानरं ह वै भगवान् संप्रति वेद तं नो ब्रूहि' इत्यत्र नात्मब्रह्मशब्दौ स्तः; तथापि तत्समानार्थं छान्दोग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन तदविरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चीयते । निश्चितार्थेन ह्यनिश्चितार्थं व्यवस्थाप्यते, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । कर्मवच्च ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव । नच द्युमूर्धत्वादिकं जाठरभूताग्निदेवताजीवात्मनामन्यतमस्यापि संभवति । नच सर्वलोकाश्रयफलभागिता । नच सर्वपाप्मप्रदाह इति पारिशेष्यात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरिमाशङ्का—शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेदिति । उच्यते—तदेवोपक्रमानुरोधेनान्यथा नीयते, यन्नेतुं

वेदान्तकल्पतरुः ।

वैश्वानरस्य भोक्तुरित्युक्तम् । हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिव । इतः प्रणयनावधिलाद् हृदयं गार्हपत्यः, अतएव तदनन्तरत्वान्मनोऽन्वाहार्यपचन इत्याह—**हृदयानन्तरमिति ॥ २४ ॥** पूर्वपक्षमाक्षिपति—**नन्वित्यादिना** । निश्चितार्थच्छान्दोग्यवाक्येन तदेकार्थं वाजसनेयिवाक्यं निर्णीयते, न विपर्यय इत्यत्र न्यायमाह—**निश्चितार्थेन हीति** । यथा हि तं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोतीति पुरोडाशमात्रचतुर्धाकरणवाक्यमेकार्थसंबन्धिना शाखान्तरीयेणाग्नेयं चतुर्धा करोतीति विशेषविषयेण निश्चितार्थेनाग्नेय एव पुरोडाशो व्यवस्थाप्यते, एवमत्रापीत्यर्थः । अथ दर्शपूर्णमासकर्मणः शाखाभेदेऽप्यभेदात्तत्र तथा, तत्रैवात्रापि सममित्याह—**कर्मवदिति** । न केवलमुपक्रमाद्ब्रह्मनिर्णयः, उपसंहारादपीत्याह—**न च द्युमूर्धत्वमिति**

कल्पतरुपरिमलः ।

कलात् को न आत्मेत्युपक्रमाच्चेति भावः ॥ **हृदयाद्धीति** । सुषुप्तौ हृदये निलीनं मनः प्रबोधे ततो निष्क्रामत् प्रणीतमिव भवतीत्यर्थः ॥ **यथा हीति** । यद्यप्यपूपविशेषरूपव्यवस्थितैकार्थवाचिपुरोडाशशब्दो निश्चितार्थ एव, न त्वनेकार्थसा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति, अर्थान्तरे रूढत्वात् । तथाऽग्निशब्दः 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरः' इति । आदिशब्दात् 'हृदयं गार्हपत्यः' (छा० ५।१८।२) इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनम् । 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' (छा० ५।१०।१) इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनम् । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथाऽन्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते—'पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । तच्च जाठरे संभवति । यदप्युक्तं, मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषात्कारणात्परमात्मा वैश्वानर इति, अत्र ब्रूमः—कुतो ह्येष निर्णयः, यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति । अथवा भूताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि द्युलोकादिसंबन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते—'यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम्' (ऋ० सं० १०।८८।३) इत्यादौ । अथवा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्द्युलोकाद्यवयवत्वं भविष्यति । तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति । अत्रोच्यते—न तथादृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः ? तथा जाठरापरित्यागेन, दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते, 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छा० ३।१८।१) इत्यादिवत् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते, मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छा० ३।१४।२) इत्यादिवत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते, तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत, पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान्न तु पुरुषत्वम् । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' (श० ब्रा० १०।६।१।११) इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते । ये तु 'पुरुषविधमपि चैनमधीयते' इति सूत्रावयवं पठन्ति, तेषामेषोऽर्थः—केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न पुरुषविधत्वम् । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । पुरुषविधत्वं च प्रकरणा-

भामती ।

शक्यम् । अशक्यौ च वैश्वानराग्निशब्दावन्यथा नेतुमिति शङ्कितुरभिमानः । अपिचान्तःप्रतिष्ठितत्वं च प्रादेशमात्रत्वं च न सर्वव्यापिनोऽपरिमाणस्य च परब्रह्मणः संभवतः । नच प्राणाहुत्यधिकरणताऽन्यत्र जाठराग्नेर्युज्यते । नच गार्हपत्यादिहृदयादिता ब्रह्मणः संभविनी । तस्माद्यथायोगं जाठरभूताग्निदेवताजीवानामन्यतमो वैश्वानरः, नतु ब्रह्म । तथा च ब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ । द्युमूर्धत्वादयश्च स्तुतिमात्रम् । अथवा—अग्निशरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगात् द्युमूर्धत्वादय उपपद्यन्त इति शङ्कितुरभिसंधिः । अत्रोत्तरम्—न । कुतः ? तथा दृष्ट्युपदेशात् । अद्धा चरममनन्यथासिद्धं प्रथमावगतमन्यथयति, न त्वत्र चरमस्यानन्यथासिद्धिः, प्रतीकोपदेशेन वा मनो ब्रह्मेतिवत्, तदुपाध्युपदेशेन वा मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इतिवदुपपत्तेः । व्युत्पत्त्या वा वैश्वानराग्निशब्दयोर्ब्रह्मवचनत्वान्नान्यथासिद्धिः । तथाच ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्याश्रयान्तरे जाठरवैश्वानराह्वये क्षेपेण वा जाठरवैश्वानरोपाधिनि वा ब्रह्मण्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च समावेश उपपद्यते । असंभवादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे—**यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येतेति** । पुरुषमपि चैनमधीयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—**यदि च केवल एवेति** । न ब्रह्मोपाधितया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमन्तःप्रतिष्ठितं पुरुषमपीत्यपरेऽर्थः । अत एव यत्पुरुष इति पुरुषमनूद्य न वैश्वानरो विधीयते । तथा सति पुरुषे वैश्वानरदृष्टिरुपदिश्येत । एवं च परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यत इति भाष्यं विरुध्यते : श्रुतिविरोधश्च । 'स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदन-

वेदान्तकल्पतरुः ।

कस्मित्यादिना । प्रतीकोपदेशमुपाध्यवच्छिन्नस्योपास्त्युपदेशं च प्रपञ्चयति—**तथाचेति** । पञ्चपादीकृतस्तु वाजसनेयिवाक्यस्याप्यात्मोपक्रमलाभे किं शाखान्तरालोचनयेति पश्यन्तः पुरुषमनूद्य वैश्वानरत्वं विधेयमिति व्याचक्षते, तद्दूषयति—**अत एवेति** । यत एवान्तःप्रतिष्ठितत्वेन सह समुच्चयः सूत्रगतापिशब्दार्थोऽतः एवान्तःप्रतिष्ठितत्ववत्पुरुषत्वमपि वैश्वानरमुद्दिश्य विधेयं न विपर्यय इत्यर्थः । यदि पुरुषमनूद्य वैश्वानरो विधीयते, तदा पुरुषस्य दृष्ट्याश्रयत्वं स्यादित्याह—**तथासतीति** । किमतस्तत्राह—**एवमिति** । न केवलं सूत्रविरोधोऽपि तु भाष्यविरोधोऽपीत्यर्थः । स यो हैतमिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं तत्परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णे द्युलोकादिसंबन्धदर्शनान्मूर्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति, तच्छरीराया देवताया वैश्वर्ययोगादिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः । तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते; विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासंभवात् । तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्धत्वादिकल्पना संभवति; अकारणत्वात्परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च । आत्मशब्दासंभवश्च सर्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन, इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न

भामती ।

मन्त्रानूद्यते, ननु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम् । तस्मात् 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत' इति यदः पूर्वेण संबन्धः, पुरुष इति तु तत्र पुरुषदृष्टेरुपदेश इति युक्तम् ॥२४॥२५॥२६॥ अत एव न देवता भूतं च । अत एव उक्तेभ्यः श्रुतिस्मृत्यवगतद्युमूर्धत्वादिसंबन्धसर्वलोकाश्रयफलभागित्वसर्वपाप्मप्रदाहात्मब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । 'यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमाम्' इति मन्त्रवर्णोऽपि न केवलौष्ण्यप्रकाशविभवमात्रस्य भूताग्नेरियमीदृशं महिमानमाह, अपि तु ब्रह्मविकारतया ताद्रूप्येणेति भावः ॥ २७ ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । यदेतत्प्रकृतं मूर्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् संपाद्य पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेद-

वेदान्तकल्पतरुः ।

वाक्ये प्रथमनिर्दिष्टाम्युद्देशेन पुरुषत्ववेदनं स एषोऽग्निरिति वाक्यस्यार्थत्वेनानूद्यते । तथा च तस्यायमेवार्थः स्थित इति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । पुरुषस्य विधेयत्वे यच्छब्दायोगमाशङ्क्याह—तस्मादिति । पञ्चपायां तु जाठरे ईश्वरदृष्टिपक्षमुक्त्वा योगादग्निवैश्वानरशब्दयोरीश्वरे वृत्तिरिति पक्षान्तरं वक्तुमयम् उद्देश्यविधेयभावव्यत्यय आश्रित इति चिन्त्यमिदं दूषणमिति ॥२४॥२५॥२६॥ ॥२७॥ मूर्धादिचिबुकान्तावयवेषु संपादितस्य कथं पुरुषविधत्वं ? तेषां पुरुषैकदेशत्वादित्याशङ्क्य वैश्वानरपुरुषस्य पादादिमूर्धा-

कल्पतरुपरिमलः ।

धारण्येन वैश्वानरशब्दवदनिश्चितार्थः । नच—एकार्थत्वेऽप्याकाङ्क्षितविशेषाऽनिश्चयोऽस्तीति—वाच्यम्; पुरोडाशं पर्यग्नि करोतीति वचनेन पर्यग्निकरणस्येवानेन चतुर्धाकरणस्यापि सर्वपुरोडाश-विषयत्वोपपत्त्या स्वतो विशेषाकाङ्क्षाविरहादिति—चेत्, सत्यम्; एकयाऽनेकया वा शक्त्या साधारणस्य शब्दस्य व्यवस्थितैकार्थसमर्पकशाखान्तरवाक्यानुसारेण विशेषपर्यवसानमात्रे दृष्टान्तोऽयम्, निश्चितार्थेनेत्येतदप्याग्नेयरूपव्यवस्थितैकार्थनिश्चयाभिप्रायम् । ननु—आग्नेयशब्दो यथा निश्चितविशेषार्थः, एवं पुरोडाशशब्दोऽपि निश्चितसामान्यार्थं इत्येतदनुसारेण विशेषशब्द एवैन्द्राग्नामीषोमीयपुरोडाशसाधारणः किं न स्यात् ? अविशिष्टो हि तयोरप्यग्निसंबन्धः; अग्नेर्ढगिति प्रतिपदविहितस्य देवतातद्धितस्य बलीयस्त्वेऽपि पुरोडाशशब्दस्य सङ्कोचरूपैकदेशबाधनपरिहाराय "सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढगिति" स्मृतसंबन्धसामान्यतद्धिताश्रयणोपपत्तेः यद्यपि "चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्ये"त्यत्र हि पाशुकहविर्विशेषवाचिनो वपाशब्दस्य "एकादश पशोरवदानानि" "तानि द्विरवद्यती"ति पाशुकहविर्मात्रपञ्चावदानगमकप्रकृतिप्राप्तद्व्यवदानपुनर्विध्यनुसारेण पाशुकहविःसामान्ये लक्षणा समाश्रिता, इह तु पुरोडाशसामान्यचतुर्धाकरणप्रतिपादकप्रत्यक्षवचनानुसारेण संबन्धसामान्यवाचिलसमाश्रयणं कथं न स्यात् ? यत्र ह्युपादानाय विशेषाकाङ्क्षा, तत्रैव सामान्यशब्दस्यान्यत्र श्रुतविशेषे पर्यवसानं यथा पशुशब्दस्य च्छागे । एवमेव मीमांसकप्रवादोऽपि । 'सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषतः । स्पष्टस्य तु विधेर्नैवमुपसंहार इष्यते ॥' इति । अस्पष्टत्वमनुष्ठानाय विशेषाकाङ्क्षं, तदनाकाङ्क्षायामपि विशेषपर्यवसाने "न ब्राह्मणं हन्यादि"ति निषेधस्यापि "नात्रेयं हन्यादि"ति श्रुतविशेषनिषेधे पर्यवसानं स्यादिति—चेत्, उच्यते; "तं बर्हिषदं कृत्वा पुरोडाशं चतुर्धा करोती"ति शतपथवाक्यं न चतुर्धाकरणविधिपरं, किं तु शाखान्तरश्रुताग्नेयवाक्यप्राप्तं तदनूद्य तं बर्हिषदं कृत्वेत्येतद्विधिपरं, तदपि वा शाखान्तरप्राप्तमनूद्योभयोरपि क्रमविधिपरम् । अतो यथाप्राप्त्यनुवाद इति पुरोडाशशब्द आग्नेयपर इति भवतीदं वाक्यान्तरश्रुतविशेषपर्यवसानोदाहरणम् ॥ स एषोऽग्निरिति वाक्यस्येति । प्रथमान्नातस्य स एषोऽग्निरिति वाक्यास्यार्थत्वेनाम्युद्देश्यकपुरुषत्ववेदनमनन्तराम्नाते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु—जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति । अत्रोच्यते—अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते । न हीह 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते; तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च । कथं तर्हि? यत्प्रकृतं मूर्धादिचुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथवा यः प्रकृतः परमात्माध्यात्ममधिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिस्तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—'पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते । विश्वश्चायं नरश्चेति, विश्वेषां वायं नरः, विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा, सर्वात्मत्वात् । विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्धितोऽनन्यार्थः, राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥ कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति तां व्याख्यातुमारभते—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते । प्रदेशेषु वा हृदयादिषूपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते, तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबन्धाद्व्यज्यते ।

भामती ।

मुच्यते 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । अत्रावयवसंपत्त्या पुरुषविधत्वम्, कार्यकरणसमुदायरूपपुरुषावयवमूर्धादिचुबुकान्तःप्रतिष्ठानाच्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम्; समुदायमध्यपतितत्वात्तदवयवानां समुदायिनाम् । अत्रैव निदर्शनमाह—यथा वृक्षे शाखामिति । शाखा काण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता तन्मध्यपतिता भवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—अथवेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्षयति । एतदुक्तं भवति—वैश्वानरः परमात्मा चराचरप्रचारसाक्षीति । पूर्वपक्षिणोऽनुशयमुन्मूलयति—निश्चिते चेति । विश्वात्मकत्वात् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा विश्वेषां वायं नरः, तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य । विश्वे नरा वा जीवाऽऽत्मानोऽस्य तादात्म्येनेति ॥२८॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः । साकल्येनोपलम्भासंभवादुपासकानामनुग्रहायानन्तोऽपि परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यनक्तीत्याह—अतिमात्रस्यापीति । अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्रः । उपासकानां कृते उपासकार्थमिति यावत् ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

न्तावयवानामेषु संपादनात्पुरुषसादृश्यमित्याह—अत्रावयवसंपत्त्येति । मूर्धचिबुकान्तरालस्थस्य पुरुषावयवस्थत्वात्कथं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमित्याशङ्क्याह—कार्यकरणेति । कार्यकरणसमुदाय एव पुरुषस्तस्यावयवा मूर्धादिचिबुकान्तास्तेष्वन्तःप्रतिष्ठानात्पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम् । अत्र हेतुः—समुदायेति । अवयविन्यवयवस्यान्तर्भावादवयवस्थोप्यवयव्याश्रितः गृहस्थ इव ग्रामस्थ इत्यर्थः । ननु—अवयवाश्रितस्यावयव्याश्रितत्वव्यपदेशे दृष्टान्तो वक्तव्यो भाष्यकारस्त्ववयवस्यावयविनिष्ठताव्यपदेशमुदाहरति, ततो न निदर्शनतेत्याशङ्क्याह—अत्रैवेति । शाखादीनां समुदाये प्रतिष्ठिता शाखा समुदायमध्यपातिनी भवेत्, तावदेषां च मूर्धादिचिबुकान्तावयवानां कार्यकरणसमुदायान्तर्भावे निदर्शनम् । अवयवस्थस्य तु वैश्वानरस्यावयविपुरुषान्तःस्थत्वमर्थादेव सिद्ध्यतीत्यर्थः । विश्वेषां वाऽयं नरो नेता कारणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

स यो हैतमिति वाक्येऽनूद्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ विश्वेषां वा अयं नर इति । योगाद्रूढेः प्राबल्येऽपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न चेह परमेश्वरगतं किंचित्परिमाणमस्ति यद्धृदयसंबन्धाद्व्यज्येत । तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथाकथंचिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथाहि—समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति—'प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति' । चुबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः । छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः; तथापि नैतावता विशेषेण किंचिद्धीयते, प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात्, सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च । संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धचुबुकान्तराले जाबालाः—'य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति' । तत्र चेमामेव नासिकां या सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयतीति सा वरणा, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासीति वरणा नासीति निरुच्य पुनरप्यामनन्ति—'कतमच्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः

भामती ।

व्याख्यान्तरमाह—प्रदेशेषु वेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ संपत्तेरिति जैमिनिः । मूर्धानमुपक्रम्य चुबुकान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः । तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान्संपादयन्प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति ॥ ३१ ॥ अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाह सूत्रकारः—आमनन्ति चैनमस्मिन् । अविमुक्ते अविद्योपाधिकल्पितावच्छेदे जीवात्मनि, स

वेदान्तकल्पतरुः ।

भाष्ये—वरणानासीति । निरुच्येति । इमामेव प्रसिद्धां भ्रूसहितां नासिकां वारयति नाशयतीति वरणासहिता नाशीति निरुच्येत्यर्थः । वरणाशब्दार्थमाह—भ्रूरिति ॥ ३२ ॥

अत्रिः किल याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथं विजानीयामिति । प्रत्युवाचेतरः सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । अविमुक्तस्य स्थानभूता का वै वरणा का च नाशीति प्रश्नस्य प्रत्युक्तिः सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणेति । सर्वानिन्द्रियकृतान्पाप्मनो नाशयति तेन नाशीति । नियम्य जीवाधिष्ठानत्वद्वारेण नियन्तुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वान्नासाभ्रुवोः पाप्मवारकत्वाद्युपपत्तिः । नासाभ्रुवोर्मध्येऽपि स्थानविशेषजिज्ञासया प्रश्नः कतमच्चेति । भ्रूमध्यमाहेतरो भ्रुवोरिति । प्राणस्य नासिक्यस्य । स च संधिर्द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेनोपास्यः ॥ केचित्तु—उपासनाबुद्धिवीरकत्वेन नाशकत्वेन च वरणा नाशी । सा हि प्रकृता, न भ्रूः, भ्रुवोरिति द्विवचनेन वक्ष्यमाणाया एकवचनायोगाच्च । अतः श्रुत्यनभिज्ञो वाचस्पतिः—इति वदन्ति । तन्न; अत्र ह्युपासना स्वशब्देन न प्रकृता । तं कथं विजानीयामित्युपसर्जनं विज्ञानं प्रकृतमपि न स्त्रीलिङ्गनिर्देशार्हम् । ततः शब्दोपात्तभ्रूप्रातिपदिकार्थ

कल्पतरुपरिमलः ।

विश्वस्य वसुराटोरित्यनुवृत्तौ "नरे संज्ञायामिति" सूत्रेण विश्वशब्दस्य नरे उत्तरपदे संज्ञायामेव दीर्घविधानेऽपि ब्रह्मैकत्वस्यवचनैरुक्तनिर्वचनसार्थकत्वाय योगं समाश्रित्यान्येषामपीति केशाकेशीत्यादाविव दीर्घत्वमुपपादनीयमिति भावः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

शब्दोपात्तेति । भ्रुवो घ्राणस्य च यः संधिरित्यत्र भ्रूघ्राणशब्दौ नामनिर्वचनमुखेन दर्शितयोर्वरणानासयोरिदंतया विवरणा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

वक्ति परणाशब्द इति श्रुत्यर्थज्ञो वाचस्पतिरेव । वैश्वानरमह्नां केतुं सूर्यं, वैश्वानरस्य शोभनमतौ विषया भवेम । स च कं सुखम् । अभिमुखा श्रीश्च । यो भानुरूपेण रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं चाततान व्याप्तवान् । रोदसी एव दर्शयति—इमां पृथिवीं यामिति । **प्रादेशमात्रमिव । देवाः** सूर्यादयः । **अभिसंपन्नाः** प्राप्ता उपासनया यदा ते सुविदिता भवन्ति । अहं कैकेयराजो युष्मभ्यम् औपमन्यवादिभ्यः एतान् देवांस्तथा वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामि ।

कल्पतरुपरिमलः ।

यमिति संख्याविशेषाऽविवक्षया विवरणीयप्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षायामौत्सर्गिकमेकवचनं युज्यते; संख्याविशेषाऽविवक्षायामेकवचनमुत्सर्ग इति शाब्दिकन्यायात् । अतोऽत्र द्वयोरेकवचनमुपपद्यते, स्त्रीलिङ्गेनाप्रकृते तूपासनाविज्ञाने न स्त्रीलिङ्गमुपपादयितुं शक्यम् । न चोपासनाविज्ञाने एकस्मिन्नेव वरणाया नास्याश्च मध्य इति चकारार्थः समुच्चयो मध्यशब्दार्थश्चोपपादयितुं शक्य इति भावः ॥ **देवाः सूर्यादय इति** । चक्षुर्विश्वरूप इत्यादिनोक्ता वैश्वानरावयवभूताः सूर्यादयो यथा प्रादेशमात्रमिव प्राप्ता भवन्त्युपासनया तथोपासिता भवन्तीति यावत्, तदा सुष्ठु सम्यगुपासनीयेन प्रकारेण विदिता भवन्तीत्यर्थः ॥

अत्र—द्युमूर्धत्वादीनां द्युलोकादिव्यापिनि ब्रह्मणीव जाठरे कल्पनामात्रस्याप्यालम्बनाभावेन तेषां जाठरव्यावृत्तब्रह्मलिङ्गत्वेऽपि प्रादेशमात्रत्वश्रवणेन तेषामुपासकमूर्धादिषु कल्पनीयत्वप्रतीतेः । तथा कल्पनायाश्च स्वोष्मणा देहव्यापिनि जाठरेऽपि संभवाद् वेदिबर्हिर्गार्हपत्यादिकल्पनाप्रतिरुद्धत्वाच्चास्पष्टता । "को न आत्मा" "किं ब्रह्मेति" विमृशतां प्राचीनशालादीनामग्रे द्युप्रभृतिषु वैश्वानरात्मदृष्टिर्वर्णितेति तदनुसारेण तदीयवचनगतयोरात्मब्रह्मश्रुत्योरात्मब्रह्मदृष्टिविषयत्वकारेणान्यत्र गौणत्वं वाच्यमित्युक्तशङ्काऽभिभूतत्वात्तथाभूतशङ्कानास्पदामिवैश्वानरश्रुतिप्रतिरुद्धत्वाच्चास्पष्टता । तस्य च च्छान्दोग्यगतात्मब्रह्मोपक्रमस्य वाजसनेयकगतवैश्वानरोपक्रमप्रतिरुद्धत्वादस्पष्टता । पुरुषश्रुतेर्मूर्धादिपादान्तावयवत्वात्मकसाद्दश्यरूपपुरुषविधान्नानापुरुषस्य सतः पुरुषविधत्वासंभवेन गौणत्वशङ्काऽभिभूतत्वादस्पष्टता । सार्वत्रिकाग्नत्वाभफलस्याग्निरहस्योक्तपूर्णायुःप्राप्तिफलस्य चावेष्ट्यायुष्कामेष्ट्यादिफलवदन्यतोऽपि संभवाशङ्कास्पदत्वात् सर्वपाप्मप्रदाहफलस्य प्राणाग्निहोत्रमात्रफलत्वशङ्काऽस्पदत्वाच्चास्पष्टतेति—**पादसङ्गतिः ॥ एवमेषामरूपष्टानां ब्रह्मलिङ्गादीनामुन्मेषणमित्थम्**—"एष वा प्रतिष्ठा वैश्वानर" इत्यादिवाक्यैर्न केवलमुपासकमूर्धादिषु वैश्वानरमूर्धादिकल्पनं क्रियते, नापि केवलं द्युलोकादिदृष्टिर्विधीयते, किं तु ये वैश्वानरस्य मूर्धाद्यवयवरूपाः प्रतिष्ठादिशब्दोक्तगुणविशेषविशिष्टा द्युलोकादयस्तद्दृष्टिर्विधीयते । ततश्चाध्यात्मिकस्य द्युमूर्धत्वादेर्जाठरे संभवेऽप्याधिदैविकस्य तस्य न तत्र संभवोऽस्ति; भूतदेवतयोः कयंचिद् द्युलोकादिव्याप्तिसंभवेऽपि न तन्मूर्धत्वादिकल्पनं समञ्जसं; नियन्तारं प्रति नियम्यस्यैव मूर्धत्वादिकल्पनौचित्यात्, भूतस्य तन्नियन्तृत्वाऽसंभवाद्, देवताया अपि तन्नियन्तृत्वस्य क्लृप्तस्याभावात्, सर्वनियन्तृत्वेन क्लृप्तमीश्वरं प्रत्येव मूर्धत्वादिव्यपदेशसंभवे अग्निदेवतायामपूर्वस्य द्युलोकादिनियन्तृत्वस्य कल्पनाऽयोगात् । "को न आत्मा किं ब्रह्मेति" विमर्शोऽस्माभिरन्योन्यविरोधेनात्मब्रह्मबुद्ध्योपास्यमानेषु द्युप्रभृतिषु वस्तुतः किं तथाभूतं ब्रह्म किमेतेषामन्यतममन्यद्वेति वस्तुतत्त्वविषयो, न तु तेषु किं तथाभूतब्रह्मदृष्टिमारोप्योपास्यमित्यारोपितरूपविशिष्टविषयः; "अन्नं ब्रह्म" "मनो ब्रह्मे"त्यादिवदनेकत्र प्रतीके ब्रह्मदृष्ट्यारोपसंभवाद्विरोधाभावेनास्मदुपास्यानां द्युप्रभृतीनां मध्ये किं तथाभूतब्रह्मदृष्ट्योपास्यमिति निर्धारणाऽनपेक्षणात् । अत एव दिवमेव भगवो राजन्नित्यादिवाक्यैः स्वस्वभ्रम एवोद्घाटितः । संभवति ह्यपि शक्रसूर्यादिषु केषांचिद् ब्रह्मत्वभ्रमवद् द्युप्रभृतिषु तेषां तद्भ्रमः । अतस्तत्र नात्मब्रह्मश्रुती गौण्यौ तदुपक्रमस्य च न वैश्वानरोपक्रमेण प्रतिरोधः; इदन्तया निर्णेतुमशक्यस्यापि बहुधा संदिह्यमानस्य ब्रह्मण इव जठरादिरूपस्याग्नेर्द्युसूर्यवायुगगनजलपृथिवीषु तादात्म्यभ्रमाऽसंभवेन पृथिव्यादितादात्म्यभ्रमविषयपरस्य प्राचीनशालादिवाक्यगतवैश्वानरशब्दस्यैव तद्वाक्यगतात्मब्रह्मशब्दानुवर्तिताया वाच्यत्वात् । पुरुषशब्दस्य पुरुषविधशब्दोक्तशरीरवत्त्वसादृश्यपरतया गौणत्वे तेन पौनरुक्त्यापत्तेश्चेतनवाचित्वेन तस्यापि जाठरव्यावृत्तश्रुतिलिङ्गमुपपद्यते । सर्वलोकाद्याश्रयं फलं केवलाद्याद्यफलविलक्षणमिति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति निर्दिष्टदहरविद्याफलवत्तदपि ब्रह्मविद्याधाध्यं ब्रह्मलिङ्गमेव । तथा सर्वपापप्रदाहोऽपि; ब्रह्मलिङ्गप्रश्नोत्तराभ्यां प्राधान्येन प्रतिपिपादयिषिततयोपक्रान्तस्योपासनस्य फलकाङ्क्षया रात्रिसत्रन्यायेन(जै. सू. अ. ४ पा. ३ सू. १७–१९)यदादिकफलविपरिणामे कर्तव्ये प्रधानार्थवादइवाङ्गार्थवादे श्रुतस्यापि फलस्य ग्रहणौचित्यात्, इहोपासनाऽऽराध्यस्य वैश्वानरस्यैव प्राणाग्निहोत्रेणाराध्यत्वाच्च । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्येति षष्ठ्या हृदयं गार्हपत्य इत्यादिवाक्येष्वप्यन्वयाच्च वैश्वानरमग्निमभिप्रेत्य हृदयादीनां तदायतनत्वं विवक्षितं, किं तु तं वक्ष्यमाणाग्निहोत्रहोमोद्देश्यमभिप्रेत्य तेषां होमाधिकरणाग्नित्वकल्पनमेव विवक्षितम्; गार्हपत्यादिशब्दानामग्निष्वेव मुख्यार्थत्वाभावेन स्वारस्याद्, हृदयादि मनः प्रणीतमिवेति प्राचीनाचार्यवाक्येनाचार्याणामप्यभ्यर्थत्वाभिप्रायोन्नयनाच्च । "एवंविद् यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि ह वास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्यादि"ति सप्तमी त्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति (जावा० १) । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविमिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः । तस्मात्परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ इति सप्तमं वैश्वानराधिकरणम् ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भामती ।

स्वत्वविमुक्तः । तस्मिन्प्रतिष्ठितः परमात्मा, तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः—'अनेन जीवेनात्मना' इति । अविद्याकल्पितत्वेन भेदमात्रित्याधाराधेयभावः । वरणा भ्रूः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३२ ॥ इति सप्तमं वैश्वानराधिकरणम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

अधोलोकानतीत्य स्थिताऽतिष्ठा द्यौर्मूर्ध्न्यात्ममारोप्या, एवं सुतेजस्त्वादिगुणवन्तो वैश्वानरावयवा आदित्यादयश्चक्षुरादिष्वारोप्याः ॥ इति सप्तमं वैश्वानराधिकरणम् ॥

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवदमलानन्दकृते वेदान्तकल्पतरौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

	सिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि	७	१८
सूत्राणि	३२	६३

कल्पतरुपरिमलः ।

"सममब्राह्मणे दानम्" इतिवत् चतुर्थ्यर्था; चण्डालयेति चतुर्थ्योपक्रमात् । "य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवती"ति सप्तमीनां "स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यती"त्यादिप्राचीनखण्डेषु प्राणाद्याहुतिभिस्तृप्तिभाक्त्वेनोक्तलोकभूतात्मविषयतया चतुर्थ्यर्थस्य क्लृप्तत्वाच्च । न च प्राणाय स्वाहेत्यादिमन्त्रवर्णविरोधाद्वैश्वानरस्य देवतालाऽसंभवः; प्रश्नोपनिषद्वाक्यानुसारेण सर्वप्राणसमष्ट्यात्मकहिरण्यगर्भावच्छिन्नस्य त्रैलोक्यशरीरस्य वैश्वानरस्य परमात्मनोऽत्र होमोद्देश्यतायां मन्त्रवर्णविरोधाभावाद्, नैरुक्तनिर्वचनानुसारेणोदाहृतप्रश्नोपनिषद्वाक्ये दृष्टत्वेन चाग्निवैश्वानरशब्दयोरिहापि यौगिकत्वस्यैव न्यायतः प्राप्त्या तथा दृष्ट्युपदेशादिति रूढ्यपरित्यागेन निर्वाहस्य प्रौढिवादत्वात्, वैश्वानर एव चिताग्नित्वकल्पनप्राणाहुत्याधारत्वकीर्तनयोस्तत्पक्षावलम्बनेनोपपन्नत्वतया तद्विरोधाभावाच्चेति ॥ इति सप्तमं वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

कल्पतरुकठिनवाक्यप्रकरविमर्दोत्थिते परिमलेऽस्मिन् ।
पूर्णोऽजनि सविशेषप्रायः पादो मनोहरो विदुषाम् ॥

इति श्रीवेदान्तकल्पतरुपरिमले प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीः ।

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

(१ अधिकरणम्) **द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥**

इदं श्रूयते—'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः' (मु० २।२।५) इति । अत्र यदेतद्द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किंचिदवगम्यते, तत्किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्यते ।

भामती ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपक्षिप्यते । तत्र—पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः । द्युभ्वाद्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिचित् ॥ पारावारमध्यपाती हि सेतुः, ताभ्यामवच्छिद्यमानो जलविवारको लोके दृष्टः, ननु बन्धनहेतुमात्रम्; हडिनिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानवच्छिन्नं ब्रह्म सेतुभावमनुभवति । न चामृतं सद्ब्रह्मामृतस्य सेतुरिति युज्यते । न च ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य तत्सेतुः स्यात् । न चाभेदे षष्ठ्याः प्रयोगो

वेदान्तकल्पतरुः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

निर्विशेषब्रह्मालिङ्गनिरूपणं पादार्थमाह—**इहेति** । आद्याधिकरणमवतारयति—**तत्रेति** । आयतनत्वसाधारणधर्मात् संदेहे पूर्वपक्षं संगृह्णाति—**पारवत्त्वेनेति** । अमृतं यद्ब्रह्म तद् द्युभ्वाद्यायतनं कर्हिचित्कदाचिदपि न युक्तम् । आयतनस्य ब्रह्मलाभावे हेतुमाह—**पारवत्त्वेनेति** । सेतुत्वस्य पारवत्त्वेन व्याप्तेर्ब्रह्मणश्चापरत्वादित्यर्थः । अमृतलाभावे हेतुमाह—**भेद इति** । भेदे हि सति संबन्धार्था षष्ठी प्रयुज्यते, ब्रह्म चामृतमिति नामृतस्येति षष्ठी युक्तेत्यर्थः । **पारं** परकूलम् । **अवारमर्वाकूलम्** । **ननु** षिनो बन्धनार्थात्सेतुशब्दव्युत्पत्तेर्जगन्मर्यादाया बन्धरि ब्रह्मणि प्रयोगः किं न स्यादत आह—**नत्विति** । यत्र दारुणि च्छिद्रिते निम्नाद्यानां पादप्रोतनं तत् **हडिः** । **निगडः** शृङ्खला । **नन्वमृतमपि** ब्रह्मामृतान्तरसंबन्धि, नेत्याह—**न च ब्रह्मण इति** । अतोऽन्यदार्तमिति श्रुतेरित्यर्थः । पुरुषं प्रति यावत्तादात्म्यं तावदगच्छद्-

कल्पतरुपरिमलः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

निर्विशेषेति । पूर्वस्मिन् पादे मनोमयोऽन्तः पाययिताऽक्षिपुरुषोऽन्तर्यामी वैश्वानर इत्येषां सविशेषत्वेऽपि यथाऽक्षरं निर्विशेषम्, एवमस्मिन् पादे द्युभ्वाद्यायतनभूमाक्षरेक्षतिकर्माद्दीनां निर्विशेषत्वेऽपि दहरः सविशेष इति प्रायिकत्वमत्रापि विशेषणं द्रष्टव्यम् ॥ **अमृतत्वाभावे हेतुमाहेति** । यद्यपि पूर्वपक्षिणा साधनीये ब्रह्मलाभाव एव द्वितीयहेतुरपि योजयितुं युक्तः; तथापि संग्रहश्लोके नामृतं न ब्रह्मेति साध्यद्वयमभिप्रेत्य तत्र यथासंख्यं हेतुद्वयं योजितम् । इयांस्तु विशेषः—टीकायां कल्पतरौ चामृतब्रह्मामेदोक्तिर्द्वितीयहेतोरमृतत्वाभावसाधकत्वे तत्साधनस्य साक्षात्साधनीयब्रह्मलाभावसिद्धावुपयोगप्रदर्शनार्था, तस्य ब्रह्मलाभावसाधकत्वेऽमृताद्भेदस्य कथं ब्रह्मलाभावसाधकत्वमित्याकाङ्क्षायां तस्य तत्साधकतोपपादनार्थेति । **न त्वितीति** । **ननु** तथापि जलबन्धनहेतुत्वदर्थः स्यात् । न च घटोदरनिस्सरज्जलबन्धनहेतुमधूच्छिद्यदावतिप्रसङ्गः; पारावारमध्यवर्तित्वेनापि विशेषणात् । नच—तथा सति तदेवालमिति—वाच्यम्; नचामतिप्रसङ्गात्, अतो विशिष्टवाचकस्य तदेकदेशबन्धकत्वलक्षणया ब्रह्मणि वृत्तिः संभवतीति—**चेत्, मैवम्**; सेतुशब्दस्य आजानसिद्धाऽविनाभूतपारवत्त्वेन गौणत्वे संभवति कादाचित्केन बन्धनहेतुत्वेन तदयोगादिति भावः । **अमृतान्तरसंबन्धीति** । "क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः" इति मन्त्रे जीवेऽपि अमृतशब्दप्रयोगादिति भावः ॥ **अतोऽन्यदार्तमिति श्रुतेरिति** । निरुपाधिकामृतत्वं न ब्रह्मणोऽन्यत्रेति भावः ॥ **नन्वेवं**सत्यमृतस्य सेतुरित्यनन्वितं स्यात्, न ह्यमृतस्य पारवानित्यन्वयः संगच्छते । **नैष दोषः**; अमृतस्यैष इत्यन्वयाभ्युपगमात्तावन्मात्रेण च तत्रेदमिति सूत्रे इव षष्ठ्यन्तपदवाच्यसंबन्धित्वनिर्वाहात् । सेतुशब्देन त्वमृतपदानन्वितेनैव पारवत्त्वं लक्ष्यते । **पुरुषं प्रतिति**—यावद्गच्छदित्यस्य पुरुषपर्यन्तं व्याप्नुवदिति देशपरिच्छेदार्थकत्वं न युक्तम्; अवधर्यर्थकयावच्छब्दयोगे द्वितीयानुशासनात् । नदीप्रवाहो वृक्षवाटपर्यन्तं न व्याप्नोतीत्युक्त्या वृक्षवाटस्येव तेन पुरुषस्यापि देशपरिच्छेदप्रतीतिप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तत्र [illegible] साध्याहारं वस्तुपरिच्छेदार्थकतया व्याचष्टे—**पुरुषं प्रति यावत्तादात्म्यं तावदगच्छदिति** । यावत्-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम् । कस्मात्? 'अमृतस्यैष सेतुः' इति श्रवणात् । पारवान्हि लोके सेतुः प्रख्यातः । नच परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुम्; 'अनन्तमपारम्' (बृ० २।४।१२) इति श्रवणात् । अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं; तस्य कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात्; 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति' (बृ० ३।७।२) इति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात् । शारीरो वा स्यात्; तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह—द्युभ्वाद्यायतनमिति । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि । यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः? स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः । आत्मशब्दो हीह भवति—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते, नार्थान्तरपरिग्रहे । क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते—'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' (छा० ६।८।

भामती ।

दृष्टपूर्वः । तदिदमुक्तम्—**अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणादिति** । अमृतस्येति श्रवणात्, सेतुरिति च श्रवणात्, इति योजना । तत्रामृतस्येति श्रवणादिति विशदतया न व्याख्यातम् । सेतुरिति श्रवणादिति व्याचष्टे—**पारवानिति** । तथा च पारवत्त्वमृतव्यतिरिक्ते सेतावाश्रीयमाणे प्रधानं वा सांख्यपरिकल्पितं भवेत् । तत् खलु स्वकार्योपहितमर्यादतया पुरुषं यावदगच्छद्भवतीति पारवत्, भवति च द्युभ्वाद्यायतनं; तत्प्रकृतित्वात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च विकाराणां, भवति चात्मा; आत्मशब्दस्य स्वभाववचनत्वात्, प्रकाशात्मा प्रदीप इतिवत् । भवति च तज्ज्ञानमपवर्गोपयोगि; तदभावे प्रधान द्विवेकेन पुरुषस्यानवधारणादपवर्गानुपपत्तेः । यदि त्वस्मिन्प्रमाणाभावेन न परितुष्यसि, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं द्युभ्वाद्यायतनं; तस्मिन् प्रामाणिके सर्वस्योक्तस्योपपत्तेः । एवदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितम् । अथ तु साक्षाच्छ्रुत्युक्तं द्युभ्वाद्यायतनमाद्रियसे, ततो वायुरेवास्तु; 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति' इति श्रुतेः । यदि त्वात्मशब्दाभिधेयत्वं न विद्यत इति न परितुष्यसि, भवतु तर्हि शारीरः, तस्य भोक्तुर्भोग्यान् द्युप्रभृतीन्प्रत्यायतनत्वात् । यदि पुनरस्य द्युभ्वाद्यायतनस्य सार्वज्ञ्यश्रुतेरत्रापि न परितुष्यसि, भवतु ततो हिरण्यगर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा द्युभ्वाद्यायतनम् । तस्य हि कार्यत्वेन पारवत्त्वं चामृतात्परब्रह्मणो भेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते । अयमपि 'वायुना वै गौतम सूत्रेण' इति श्रुतिमुप-

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्रुतः परिच्छिन्नं भवति पारवत् । **अथ त्विति** । साक्षादायतनत्वेन श्रुत्युक्तमिति योजना । अव्याकृतं हि कारणब्रह्मोपाधित्वेन प्रतिपाद्यते न प्राधान्येनेति । **तस्य हि कार्यत्वेनेति** । देहाद्यवच्छिन्नरूपेणेत्यर्थः । **धारणाद्वेति** । अस्य द्युभ्वाद्यायतनस्यास्य वा तज्ज्ञानस्य यथाक्रममृतत्वस्य धारणात्साधनाद्वा सेतुता । यद्यपि ब्रह्मैवामृतम्; तथापि तदज्ञातं

कल्पतरुपरिमलः ।

च्छब्द इह नावध्यर्थः, किं तु परिमाणार्थः । तस्य परिमेयविशेषाकाङ्क्षया तादात्म्यशब्दस्तत्प्रतिनिर्देशाकाङ्क्षया तावच्छब्दश्च द्वितीयोपपत्त्यर्थं प्रतिशब्दश्चाध्याहार्यः । प्रतियोगे च बुभुक्षितं न प्रतिभाति किं चिदित्यत्रेव पुरुषस्येति षष्ठ्यर्थो लभ्यते । तेन पुरुषस्य यावत्तादात्म्यं तावदप्राप्नुवदित्यर्थलाभाद् वस्तुपरिच्छेद उक्तो भवतीत्याशयः । यद्यप्युक्तार्थविवक्षायां पुरुषतादात्म्यमगच्छदित्येतावद्वक्तव्यं; तथापि सर्वस्य प्रपञ्चस्याधिष्ठानसदात्मना पुरुषतादात्म्यसत्त्वादसिद्धिः स्यादिति यावत्तावच्छब्दाद्युक्तौ । ततश्च चिदात्मनाऽऽनन्दात्मना च पुरुषतादात्म्याभावाद्वस्तुपरिच्छेदो लभ्यत इति तात्पर्यम् । यावत्पदस्य साकल्यार्थकत्वे तु कार्त्स्न्येन पुरुषमव्याप्नुवदित्यर्थलाभाद् विनैवाध्याहारं देशपरिच्छेदार्थकत्वमपि टीकायां वक्तुं शक्यम् । असिन्नर्थे स्वकार्योपहितमर्यादतयेत्यस्य स्वकार्यमात्रव्याप्तिमत्तयेत्यर्थः । पूर्वस्मिन्नर्थे अस्य स्वकार्यमात्रतादात्म्यवत्तयेत्यर्थ इति विशेषः ॥ **ननु** साक्षात् श्रुत्युक्तत्वमव्यक्तात् पुरुषः पर इत्यव्याकृतस्याप्यस्ति, आयतनत्वेन श्रुत्युक्तत्वमपि तस्याकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्यस्तीत्याशङ्क्य व्याचष्टे—**साक्षादिति** । साक्षात्त्वमन्योपाधित्वाभावरूपं प्राधान्यमिह विवक्षितमिति भावः । **ननु**—भावप्राधान्यविवक्षणं किमर्थम्? सेतुशब्दलक्षणीयधारकत्वनिर्वाहार्थमिति चेत्, न; तद्विवक्षणेन लभ्यमानत्वमपि हि निरतिशयानन्दरूपो मोक्ष एव, स च ब्रह्मणो न भिद्यते, ब्रह्म चामृतशब्देनैवोक्तम् । तथा च भावप्राधान्यविवक्षणेऽप्यवर्जनीये ब्रह्मणि पर्यवसाने व्यर्थोऽयं बकबन्धविधिप्रयास इत्याशङ्क्य निराकरोति—**यद्यपीति** । ब्रह्मैवामृतत्वमिदानीमनन्तरं तदेव चामृतत्वमिति शेषोऽध्याहर्तव्यः । ज्ञायमानदशामभिप्रेत्य तममृतत्वशब्दार्थं कृत्वा धारयितृत्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४) इति । स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते—'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इति । 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण' (मु० २।२।११) इति च । तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् । सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् । यथाऽनेकात्मको वृक्षः शाखा स्कन्धो मूलं चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवति, तन्निवर्तयितुं सावधारणमाह—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति । एतदुक्तं भवति—न कार्य-

भामती ।

ष्यस्यता सूचितः । तस्मादयं द्युप्रभृतीनामायतनमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—। द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहिरण्यगर्भाः । कुतः ? स्वशब्दात् । धारणाद्वाऽमृतत्वस्य साधनाऽद्वास्य सेतुता । पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते ॥ नहि मृद्दारुमयो मूर्तः पारावारमध्यवर्ती पाथसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाऽव्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रात्मा वाऽभ्युपेयते, किंतु पारवत्तामात्रपरो लाक्षणिकः सेतुशब्दोऽभ्युपेयः । सोऽस्माकं पारवत्तावर्जं विधरणत्वमात्रेण योगमात्राद्रूढिं परित्यज्य प्रवर्त्स्यति । जीवानाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनत्वं वाऽऽत्मज्ञानस्य पारवत एव लक्षयिष्यति । अमृतशब्दश्च भावप्रधानः । यथा 'द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्र द्विवैकत्वे द्वेकशब्दार्थौ; अन्यथा द्वेकेष्विति स्यात् । तदिदमुक्तं भाष्यकृता—अमृतत्वसाधनत्वादिति । तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि द्युभ्वाद्यायतने उपपत्स्येते । अत्र च स्वशब्दादिति तद्रोचरितमात्मशब्दादिति च सदायतना इति सच्छब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति । सर्वं ह्येतेऽस्य स्वशब्दाः । स्यादेतत्—आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यं हिरण्यगर्भेऽप्युपपद्यते, तथाच स एवात्रास्त्वमृतत्वस्य सेतुरित्याशङ्क्य श्रुतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह—तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणादिति । विकाररूपेऽनृतेऽनिर्वाच्येऽभिसम्बन्धेऽभिसंधानं यस्य स तथोक्तः । भेदप्रपञ्चं सत्यमभिमन्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः श्रूयते—मृत्योरिति । सर्वं ब्रह्मेति

वेदान्तकल्पतरुः ।

न मोक्ष इति ज्ञायमानत्वदशामभिप्रेत्य धारयितृत्वम् । अत एव षष्ठी । नन्वेवं रूढिर्गतेत्याशङ्क्य साम्यमाह—पूर्वपक्षेऽपीति । पारवत्तावर्जं पारवत्तां वर्जयित्वा । योगमात्रादिति । षिध्धात्वर्थयोगादित्यर्थः ॥ विधारकत्वमेव सेतुगुणोऽपि स्यात्, तथा च पारवत्तया गौणी वृत्ती रूढ्यत्यागेन प्रवृत्ता योगाद्वलिनीति च न शङ्क्यमिति । अमृतस्य ब्रह्मणो द्वैत्वभावात्साधनत्वं ज्ञानस्यायुक्तमित्याशङ्क्याविद्यानिवृत्तिरमृतत्वशब्दार्थ इत्याह—अमृतशब्दश्चेति । द्वयोरेकस्य च संख्येयानामुपादाने तेषां बहुत्वाद् द्वेकेष्विति स्यात् । नानार्थसाधारण्येन सकृदुच्चारणमिह तन्त्रम्, एवं चावृत्तिलक्षणवाक्यभेदो व्युदस्तः । अस्य ब्रह्मणः स्वीयाः शब्दा एते इत्यर्थः । तत्र त्वायतनवद्भावश्रवणादिति भाष्यं

कल्पतरुपरिमलः ।

निर्वाह्यमित्यध्याहारेण वाक्यं पूरणीयम् । नन्वेवमपि—भावप्राधान्यविवक्षणं व्यर्थं; सेतुर्यथा परपारस्य प्रापकः, एवमयं द्युभ्वाद्यायतनमात्माऽमृतस्य ब्रह्मणः प्रापक इति प्रापकत्वलक्षणया निर्वाहादिति—चेत्, उच्यते; द्युभ्वाद्यायतनममृतस्य सेतुरित्युक्त्या राजाऽयं धर्मस्य सेतुरित्युक्त्या राजधर्मयोरिव द्युभ्वाद्यायतनामृतयोर्भेदप्रतीतेरमृतशब्दोक्ताद् ब्रह्मणोऽन्यद् द्युभ्वाद्यायतनं प्राप्यमिति शङ्का स्याद्, नच—एतच्छङ्कावारणार्थममृतत्वशब्दविवक्षणीयमोक्षपर एवायममृतशब्दोऽस्तु मोक्षेऽपि तत्प्रयोगसत्त्वादिति वक्तुं—शक्यम्; इह तदेतत्सत्यममृतमानन्दरूपममृतं यद्विभातीति पूर्वापरमन्त्रगतप्रयोगाभ्यामममृतशब्दस्य ब्रह्मवाचित्वावश्यम्भावात् । षिञ्-धात्वर्थयोगादित्यर्थ इति । धारणमपि बन्धनविशेष इत्यभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदि तु बन्धनं प्रवहतो जलस्य गतिनिरोधनं, निरुद्धगतिके जले प्रभूते साधिते तद्धारणं बन्धनस्य फलं, न तु बन्धनमेव धारणमित्याश्रीयते, तदा तस्य शब्दार्थैकदेशत्वाभावेऽपि सहजत्वाभावेऽपि तदवलम्बनेव गौणी वृत्तिर्युक्ता, न पारवत्त्वावलम्बना; अत्राधिकरणन्यायेना(व्या. सू. अ. १ पा. २ सू. ९)न्तरङ्गसादृश्यग्रहणादपि समभिव्याहृतपदान्तरस्वारस्यानुरोधिसादृश्यग्रहणस्य प्रबलत्वात्, इह च पारवत्त्वलक्षणायामात्मश्रुत्यादीनाममृतशब्दस्य सेतुपर्यन्तान्विततायाश्च स्वारस्यहानेः स्पष्टत्वादिति समाधेयम् । योगाद् बलिनीति । अत एव "प्रैतु होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गातृणा"मिति मन्त्रे बहुवचनानुरोधाद् उद्गातृशब्दस्य बहुषु ऋत्विक्षु वृत्तौ वक्तव्यायामुच्चैर्गायन्तीति योगं परित्यज्य प्रथमप्रतीतरूढ्यपरित्यागार्थं (सुब्रह्मण्ये) समुब्रह्मण्ये वोद्गातृगणे रूढिपूर्वकलक्षणाऽभ्युपगता । ननु—साधनत्वलक्षणा न युक्ता; अमृतशब्दोक्तस्य ब्रह्मणो हेतुभावाद्, भावप्राधान्यविवक्षणेऽपि तस्य ज्ञायमानदशापर्यवसायित्वाद्, ज्ञायमानत्वस्य च चरमवृत्तिविषयत्वरूपतायां मोक्षस्याऽस्थिरपुरुषार्थत्वापत्त्या प्रकाशमानत्वरूपतया वक्तव्यत्वात्, स्वतःसिद्धस्य च ब्रह्मप्रकाशस्य हेत्वनपेक्षत्वादित्याशङ्कानिवारणार्थं स्वतःसिद्धप्रकाशावरणनिवृत्तिरमृतत्वशब्दार्थ इति तात्पर्यकत्वेनामृतशब्दश्च भावप्रधान इति टीकां व्याचष्टे—अमृतस्येति । नन्—[illegible]वरणाविद्यानिवृत्तिर्धरयितृत्वलक्षणायामप्यमृतत्वशब्दार्थः किं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किं तर्हि ? अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानथैकरसमिति । यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तदानयेत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तम्, तद्वदायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानृताभिसंधस्य चापवादः श्रूयते—'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (का० २।४।११) इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चप्रविलापनार्थं, नानेकरसताप्रतिपादनार्थम्; 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ० ४।५।१३) इत्येकरसताश्रवणात् । तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म । यत्तूक्तं—सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते—विधारणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते, न पारवत्त्वादि । नहि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्दारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि; पित्रो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः । अपर आह—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं, यच्चैतत् 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति वाग्विमोचनं, तदत्रामृतत्वसाधनत्वात् 'अमृतस्यैष सेतुः' इति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते, न तु द्युभ्वाद्यायतनम् । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भाव्यमित्येतदयुक्तम् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् । यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते । मुक्ते-

---

भामती ।

त्विति । यत्सर्वमविद्यारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमित्यर्थः । अपर आहेति । नात्र द्युभ्वाद्यायतनस्य सेतुतोच्यते येन पारवत्ता स्यात्; किंतु 'जानथ' इति यज्ज्ञानं कीर्तितं, यश्च 'वाचो विमुञ्चथ' इति वाग्विमोकः, तस्यामृतत्वसाधनत्वेन सेतुतोच्यते । तच्चोभयमपि पारवदेव । नच—प्राधान्यादेष इति सर्वनाम्ना द्युभ्वाद्यायतनमात्मैव परामृश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोचने इति—सांप्रतम्; वाग्विमोचनात्मज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन प्राधान्यात्, आत्मनस्तु द्रव्यस्याव्यापारतयाऽविधेयत्वात्, विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽमृतत्वसाधनत्वात् । न चेदमैकान्तिकं यत्प्रधानमेव सर्वनाम्ना परामृश्यते; क्वचिदयोग्यतया प्रधानमुत्सृज्य योग्यतया गुणोऽपि परामृश्यते ॥ १ ॥ द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं व्यपदिश्यते—'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिना । तेन तत् द्युभ्वाद्यायतनविषयमेव । ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इत्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वात् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति निश्चीयते । हृदयग्रन्थिश्चाविद्यारागद्वेषभयमोहाः ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

द्युभ्वाद्यायतनस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे तस्य सविशेषत्वनिरासार्थं; तत्प्रधानवादनिरासानुपयोगित्वात्प्रकृतासङ्गतमित्याशङ्क्य हिरण्यगर्भपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन प्रकृतेन सङ्गमयति—**स्यादेतदित्यादिना** । अप्रधानं ज्ञानं न सर्वनामपरामर्शार्हमिति कश्चित्, तं प्रत्याह—**न चेति । यत्तु**—केनचिदुक्तं, 'तं जानथेति ज्ञेयं प्रत्युपसर्जनं ज्ञानमेष इति पुंलिङ्गनिर्देशानर्हं च'—**इति । तन्न;** सत्यपि ज्ञेयप्राधान्यनिर्देशे ज्ञानस्य फलसाधनत्वेन गुणकर्मत्वाभावात्प्राधान्यात् । पुंलिङ्गं तु विधेयसापेक्षमिति न किंचिदेतत् । "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे"त्यादौ शब्दतोऽप्रधानस्यापि पयआदेः सर्वनामनिर्देशादनियतं सर्वनाम्नः प्रधानपरामर्शित्वमित्याह—**न चेति** ॥ १ ॥ अविद्यारागद्वेषादीति भाष्ये आदिग्रहणेन प्राङ्निर्दिष्टभयमोहावुक्तौ । एतेऽविद्यादयः श्रुतौ हृदयग्रन्थिशब्दार्थ इत्याह—**हृदयग्रन्थिश्चेति** । अज्ञानस्याविद्याशब्देन निर्दिष्टत्वात्, मोहश्च विषादः.

कल्पतरुपरिमलः ।

स्यात् । नच—अविद्याया जीवत्वोपहितचैतन्याश्रयत्वात्तन्निवृत्तिरपि तदाश्रयैव, न तु शुद्धब्रह्माश्रितेति—शङ्क्यम्; अविद्यायां निवर्तमानायां जीवत्वोपाधेरपि सह निवृत्त्या पटनाशसमकालतद्रूपनाशस्य पटावस्थापन्नतन्त्वाद्याश्रितत्ववदविद्यानिवृत्तेर्जीवत्वानुपहितशुद्धचैतन्याश्रितत्वोपपत्तेरिति—**चेत्, सत्यम्**; तथापि निवृत्तिवदविद्याऽपि जीवत्वानुपहितत दाश्रिताऽस्त्विति मन्दशङ्कावारणार्थमविद्यानिवृत्तिर्द्वारणपक्षे न स्पृष्टा ॥ **गुणकर्मत्वाभावादिति** । "अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं तन्नैवाऽनशित"मित्यत्र द्वितीयासंयोगेऽपि गुणकर्मत्वाभावादशनस्य सर्वनाम्ना परामर्शः प्राधान्याद् दृश्यत इति भावः ॥ **तप्त इति** । यथा "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे"त्यत्र पयसः सप्तमीनिर्देशाद् "बर्हिषि हवींष्यासादयती" त्यत्र बर्हिष इव क्रियोपसर्जनत्वप्रतीतावपि क्रियाया हविर्वाच्याऽऽमिक्षापदसमानाधिकरणतत्पदपरामर्शनीयत्वा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् । देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ च द्वेषस्तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः । तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति । कथम्? 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मु० २।२।८) इत्युक्त्वा ब्रवीति—'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (मु० ३।२।८) इति । ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे—'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' (बृ० ४।४।७)

भामती ।

मोहश्च विषादः, शोकः । परं हिरण्यगर्भाद्यवरं यस्य तद्ब्रह्म तथोक्तम् । तस्मिन्ब्रह्मणि यद्दृष्टं दर्शनं तस्मिंस्तदर्थमिति यावत् । यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति चर्मार्थमिति गम्यते । नामरूपादित्यप्यविद्याभिप्रायम् । कामा येऽस्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

शोक इति च विषादव्याख्या । परावर इति श्रुतिपदं व्याचष्टे—परमिति । भाष्ये सूत्रोपात्तमुक्तपदव्याख्यानाय 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इति मन्त्रमुदाहृत्य ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मणः प्राप्यत्वमुपसृप्यपदार्थ इति च वक्तुं "तथा विद्वानिति" मन्त्र उदाहृतस्ततश्चोत्तरमन्त्रे विद्वानित्यभिधास्यमानं ज्ञानं पूर्वमन्त्रे भिद्यत इत्यादिकर्मसंयोगे निमित्तार्थया दृष्टे इति सप्तम्या निर्दिष्टम् । नि च भावे । दर्शनार्थश्चाविद्यादेः परोक्षज्ञानाच्छिथिलीभावो भिद्यत इत्यादिनोक्त इत्यभिप्रेत्येत्याह—तस्मिन्ब्रह्मणीति । उत्तरमन्त्रस्थनामरूपशब्दार्थमाह—नामेति ॥ २ ॥ यत्तु—कश्चिदाह सूत्रेणाऽनिरस्तत्वान्न वाय्वादिपूर्वपक्ष इति, तत्राह—

कल्पतरुपरिमलः ।

योगादुपसर्जनस्यापि पयसस्तत्पदेन परामर्शः । तत्र च स्त्रीलिङ्गमामिक्षापदसामानाधिकरण्यप्रयुक्तम् । आमिक्षापदं च संस्कारकदधिसंपर्कघनीभूतस्य पयसो वाचकं, न तज्जन्यस्य द्रव्यान्तरस्य, न दध्नः, नापि संसृष्टयोर्दधिपयसोर्वाचकम् । अतो दध्यानयनं पयोरूपामिक्षाप्रयुक्तमित्यामिक्षापचार इव वाजिनापचारे न पुनस्तदर्थं पयोन्तरे दध्यानयनं कार्यं, वाजिनस्यानुनिष्पादितत्वाद्, आमिक्षायाः पयस्त्वात्तस्यां पयस एव धर्माः, न दध्नो नापि दधिपयसोरित्यङ्गीक्रियते, एवमिहापि योग्यतया ज्ञानस्यैष इत्यनेन परामर्शोऽङ्गीकार्य इति भावः । ननु—क्रियाया अयोग्यत्वेऽपि दध्नोऽस्ति योग्यत्वं, तच्च क्रियां प्रति कर्मतया प्रधानमिति दध्नस्तत्पदेन परामर्शः किं न स्यात्? यदुच्येत नयतेर्द्विकर्मकत्वेन कर्मान्तरापेक्षायां पयः कर्मान्तरं, तत्र च सप्तमीनिर्देशः प्रधानकर्मत्वज्ञापनार्थः; अन्यथा दधिपयसोरुभयोरपि द्वितीयायां पयसि दध्यानयनं कार्यम्, दध्नि वा पयआनयनमिति संदेहः स्यादतः प्रधानं पयः सर्वनाम्ना परामृश्यत इति, एवं तर्ह्यप्रधानस्य सर्वनाम्ना परामर्शे नेदमुदाहरणं स्यादित्याशङ्क्य शब्दत इति विशेषितम् । अर्थतः प्रधानस्यापि शब्दतोऽप्रधानस्य सर्वनाम्ना परामर्शे इदमुदाहरणं कृतम् । एवं च ज्ञानस्य विधेयत्वेनार्थगत्या प्राधान्येऽपि शब्दगत्या ज्ञेयोपसर्जनत्वाद्राजपुरुषादावर्थप्राधान्यतः शब्दप्राधान्यस्यैव बलवत्त्वदर्शनात् शब्दतोऽप्रधानसर्वनामपरामर्शनीयतेति शङ्कायां गुणकर्मत्वाभावादपोऽश्नातीतिवत्तं जानथेत्यत्राऽनीप्सितकर्मणि द्वितीयेति शब्दतोऽपि प्राधान्ये समर्थयितुं शक्येऽपि शब्दतोऽप्राधान्यमभ्युपेत्य न चेदमैकान्तिकमित्यादिटीकाग्रन्थः प्रवृत्त इति दर्शितं भवति । एवमिह ज्ञेयस्य शाब्दप्राधान्योक्तिरभ्युपेत्यवाद इत्येतत्सत्यपि ज्ञेयप्राधान्यनिर्देश इति प्राचीनग्रन्थगतापिशब्देन ध्वनितम् । एतेन—"स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः" इत्याद्यनन्तरमन्त्रान्नातैतच्छब्दानामात्मपरत्वदर्शनादस्यापि तत्परत्वं युक्तमिति शङ्कापि—निरस्ता; तेषां ज्ञानपरत्वासंभवेन तद्विषयात्मपरत्वकल्पनेऽप्यस्य तस्मिन्नेव मन्त्रे विधेयत्वेन प्रधाने समभिव्याहृतसेतुपदपर्यन्तस्वारसिकान्वययोग्ये ज्ञाने वृत्तिसंभवे तदुल्लङ्घनेन तद्विषयपरत्वकल्पनाऽयोगात् ॥ १ ॥ ननु "भिद्यते हृदयग्रन्थि"रिति मन्त्रस्य टीकाकृतं व्याख्यानमयुक्तम्; "तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाती"ति पूर्वमन्त्रेणानन्दरूपब्रह्मदर्शने वर्णिते तद्दर्शनेन हृदयग्रन्थिभेदादिरूपाऽनर्थनिवृत्तिरपि भवतीति वर्णयितुं तदनन्तरस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिरिति प्रतीतेस्तदनुसारेण तस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टे सति हृदयग्रन्थिः स्वयमेव भिद्यत इत्याद्यर्थवर्णनौचित्यात्, इत्याशङ्क्याह—भाष्ये सूत्रोपात्तेति । भाष्ये सौत्रयोर्मुक्तोपसृप्यपदयोर्विवरणार्थम् 'इत्युक्त्वा ब्रवीति' इति क्त्वाप्रत्ययेनास्य मन्त्रस्य 'तथा विद्वान्' इति मन्त्रेण संबन्धस्योक्ततया तं संबन्धं हृदयग्रन्थिभेदनादिरूपमहाप्रयत्नसाध्यं 'तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति' इति पूर्वमन्त्रप्रस्तुतं ब्रह्मदर्शनं तत्फलमविद्यानिवृत्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिरित्येवंरूपं दर्शयितुं तस्मिन् दृष्ट इति व्यधिकरणसप्तम्यौ, दृष्ट इति निमित्तसप्तमी, भिद्यन्त इत्यादयः कर्मणि लकारा इति टीकाकृतं व्याख्यानं युक्तमेवेत्याशयः । कर्मसंयोग इति । निमित्तात्कर्मणः संयोगे सप्तमी वक्तव्येति वार्तिकाज्जिमित्तार्था सप्तमी । दर्शनार्थश्चेति । एवं च हृदयग्रन्थिभेदनादिकं फलमेवात्र निमित्ततया विवक्षितम् । फलस्याप्यनुसंधीयमानस्य स्वोद्देश्यकपुरुषव्यापारप्रयोजकतया वैवक्षिकं निमित्तत्वम् । चर्मणि द्वीपिनमित्युदाहरणेऽप्येवमेव । नामरूपशब्दार्थमिति । कारणे कार्यवाचकशब्दप्रयोगः कार्यसहितकारणोप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्येवमादौ । प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम् । अपि च 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः' इति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम्—'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्' (बृ० ४।४।२१) इति । तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानिकं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । कस्मात् ? अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दः, न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्येत । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मु० १।१।९) इत्यादिः । अत एव न वायुरपीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति; तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक्संभवति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥ कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता, परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते, न प्राणभृत् ॥ ५ ॥ कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणं चेदं परमात्मनः, 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मु० १।१।३) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यान्न केवले प्राणभृति ॥ ६ ॥ कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ?—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' (मु० ३।१।१) इत्यत्र स्थित्यदने

भामती ।

हृदि श्रिताः । कामा इत्यविद्यामुपलक्षयति ॥ २ ॥ नानुमानमित्युपलक्षणम् । नाव्याकृतमित्यपि द्रष्टव्यं हेतोरुभयत्रापि साम्यात् ॥ ३ ॥ चेनातच्छब्दत्वं हेतुरनुकृष्यते । स्वयं च भाष्यकृदत्र हेतुमाह—न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति । न सम्यक् संभवति । माञ्जसमित्यर्थः । भोग्यत्वेन हि आयतनत्वमिति ज्ञेयम् । स्यादेतत्—यद्यतच्छब्दत्वादित्यत्रापि हेतुरनुकृष्टव्यः, हन्त कस्मात्पृथग्योगकरणं, यावता 'न प्राणभृद्दनुमाने' इत्येक एव योगः कस्माच्च कृत इत्यत आह—पृथगिति । 'भेदव्यपदेशात्' इत्यादिना हि प्राणभृदेव निषिध्यते, न प्रधानं; तच्चैकयोगकरणात् दुर्विज्ञानं स्यादिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ न खलु हिरण्यगर्भादिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भवति किंतु ब्रह्मण्येवेति ॥ ६ ॥ यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा

वेदान्तकल्पतरुः ।

नाव्याकृतमित्यपीति । साधारणहेतुनिर्देशाद् अव्याकृतवादावापि पूर्वपक्षत्वेन सूचितमित्यर्थः ॥३॥४॥५॥६॥ न चोपाधि-

कल्पतरुपरिमलः ।

लप्रख्यायनार्थं इति भावः ॥ अव्याकृतग्रहणं वाष्वादीनामप्युपलक्षणमित्याह—अव्याकृतेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ (यावतेल

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निर्दिश्येते । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति कर्मफलाशनं 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यौदासीन्येनावस्थानं च । ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते । अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात् । ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत । न; तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्युपाधिसंबद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्छ्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याकस्मिकं वचनं युक्तम् । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि' इत्यत्राप्येतद्दर्शितम्—'द्वा सुपर्णा' इत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति । यदापि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदापि न विरोधः कश्चित् । कथम्? प्राणभृद्धीह घटादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति निषिध्यते । यस्तु सर्वशरीरेषूपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते, परमात्मैव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति । तद्वत्प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते । तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः । तस्मात्परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् । तदेतत् 'अदृश्यत्वादिगुणको

भामती ।

द्युभ्वाद्यायतनं भवेत्, ततस्तत्प्रकृत्य 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति परमात्माभिधानमाकस्मिकं प्रसज्येत । नच हिरण्यगर्भ उदासीनः; तस्यापि भोक्तृत्वात् । नच—जीवात्मैव द्युभ्वाद्यायतनं, तथा सति स एवात्र कथ्यते, तत्कथनाय च ब्रह्मापि कथ्यते, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि जीवात्मकथनमाकस्मिकं स्यादिति—वाच्यम्; यतोऽनधिगतार्थावबोधनस्वरसेनाग्नावेव प्राणभृन्मात्रप्रसिद्धजीवात्माधिगमायात्यन्तानवगतमलौकिकं ब्रह्मावबोध्यत इति सुभाषितम् । यदापि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनेति । तत्र हि 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति जीव उपाधिरहितेन रूपेण ब्रह्मस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः । तदर्थमेवाचेतनस्य बुद्धिसत्त्वस्यापारमार्थिकं भोक्तृत्वमुक्तम् । तथा चेत्थंभूतं जीवं कथयताऽनेन मन्त्रवर्णेन द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कथितं भवति, उपाध्यवच्छिन्नश्च जीवः प्रतिषिद्धो

वेदान्तकल्पतरुः ।

परिच्छिन्नस्येति भाष्ये चकारप्रयोगात्सौत्रचशब्दव्याख्यालभ्रममपाकरोति—न चेति । जीवात्मैव द्युभ्वाद्यायतनमिति वाच्यमित्यन्वयः । जीवात्माधिगमायेति । प्रसिद्धं जीवस्वरूपमनूद्याज्ञस्य पारमार्थिकस्वरूपाधिगमायेत्यर्थः । प्रकरणे न पठितमिति कृत्वान्विता न युक्ता; प्रकरणादितिसूत्रादिति केनचिदयुक्तमुक्तं; कृत्वान्वितोद्घाटनार्थत्वात्सूत्रस्य । इदं

कल्पतरुपरिमलः ।

भिगमनीयत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—प्रसिद्धमिति ॥ कृत्वान्वितोद्घाटनार्थत्वादिति । यद्यपि लिङ्गेन प्रकरणमुपमृद्य पूर्वपक्षः कर्तुं शक्यः; अन्यविषयत्वेऽपि प्रकरणाविरोधित्वमपि श्वेताश्वतरपठिताजामन्त्रवदत्रैव मुण्डके तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति, समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न इत्यादिवच्च समर्थयितुं शक्यं; तथाप्यत्रान्यविषयत्वोपपादकं बलवल्लिङ्गमेव नास्ति निषिध्यते तत्रब्रह्मतात्पर्येऽन्यविषयत्वपूर्वपक्षशङ्कानास्पदे "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥" इति श्वेताश्वतरमन्त्रे ब्रह्मण्यमृतसेतुत्वव्यपदेशदर्शनेन तस्य ब्रह्मधर्मताया एव प्रतीतेः, ब्रह्मण्यमृतसेतुत्वश्रवणेनैव अमृतस्यैष सेतुरित्येतदर्थत्वेन कल्पितयोः ब्रह्मभिन्नत्वपारवत्त्वयोर्लिङ्गत्वमभिप्रेत्य नानुमान (व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ३) मिति सूत्रे प्रधानजीवादिपूर्वपक्षगमकशब्दाभावोक्तेश्च, तथात्वेऽपि न्यायतः श्वेताश्वतरसाधारणतद्व्यपदेशगतिप्रदर्शनार्थमिह तद्व्यपदेशस्य ज्ञानान्वयोऽपि संभवतीति न्यायान्तरप्रदर्शनार्थं चाधिकरणारम्भात् । अतः प्रकरणानुसन्धानेन बलवताऽनन्यथासिद्धेन प्रकरणेन प्राकरणिकब्रह्मपरामर्शियच्छब्दरूपसर्वनामश्रुत्या च मन्त्रस्य ब्रह्मपरत्वं स्पष्टं भवेदिति कृत्वान्विताल्पत्वमधिकरणस्योक्तम् । ननु—अस्य मन्त्रस्य प्रकरणे पाठो नास्तीति कृत्वान्विता चेत् "कथं ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" "तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः" "यः सर्वज्ञः सर्ववि"दिति प्राकरणिकश्रुतिलिङ्गोपन्यासः । उच्यते; पूर्वसूत्रेऽप्यात्मश्रुतिर्वा विवमुक्तैर्ज्ञेयत्वं प्रधानादिपक्षगमकशब्दाभावश्चेत्येतन्मन्त्रपर्यालोचनामात्रलभ्या एवार्थाः सूत्रिताः । प्राकरणिकश्रुतिलिङ्गान्तरपरतया स्वशब्दादिव्याख्यानान्तरं तु प्रकरणोद्घाटनानन्तरं प्राकरणिकान्यपि श्रुतिलिङ्गान्यत्र प्रवर्तिष्यन्त इति हृदयेन प्रागेव सूत्रानुपन्यस्तानि । स्थित्यदनसूत्रस्य (व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ७) प्रकरणोद्घाटनानपेक्षो नास्त्यर्थ इति मत्वा तत्सूत्रमेव प्रकरणसूत्रानन्तरं कृतम् ॥ पुरुष एवेति निर्दिष्टं पुरुषं यस्मिन् यौरित्यादिमन्त्रोक्तेन विशेषणेन विशिष्टनोतशब्द-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धर्मोक्तेः' इत्यनेनैव सिद्धम् । तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितम्—'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्' इति, प्रपञ्चार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥ ७ ॥ इति प्रथमं द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम्) **भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥**

इदं समामनन्ति—'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्' (छा० ७।२३,२४) इत्यादि । तत्र संशयः—किं प्राणो भूमा स्यात्, आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः संशयः ? भूमेति तावद्बहुत्वमभिधीयते; 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (पा० ६।४।१५८) इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां 'प्राणो वा आशाया भूयान्' (छा० ७।१५।१) इति संनिधानात्प्राणो भूमेति प्रति-

भामती ।

श्रवतीति न पैङ्गिब्राह्मणविरोध इत्यर्थः । प्रपञ्चार्थमिति । तन्मध्ये न पठितमिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इति प्रथमं द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदनात्मवित्तया शोच्यमात्मानं मन्यमानो भगवन्तमात्मज्ञमाजानसिद्धं महायोगिनं सनत्कुमारमुपससाद । उपसद्य चोवाच, भगवन्, अनात्मज्ञताजनितशोकसागरपारमुत्तारयतु मां भगवानिति । तदुपश्रुत्य सनत्कुमारेण 'नाम ब्रह्मेत्युपास्स्व' इत्युक्ते नारदेन पृष्टं किं नाम्नोऽस्ति भूय इति । तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनम्—'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति । तदेवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसी प्रश्नोत्तरे वागिन्द्रियमुपक्रम्य मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नतोयवायुसहिततेजोनभःस्मराशाप्राणेषु पर्यवसिते । कर्तव्याकर्तव्यविवेकः संकल्पः तस्य कारणं पूर्वापर-

वेदान्तकल्पतरुः ।

विश्वं पुरुष एव यस्मिन्पृथिव्यादि-ओतं समाश्रितं किं तदिति, अत आह—कर्म–अग्निहोत्रादि । तपो ज्ञानम्, अर्थात्तत्फलं च । स च पुरुषः परामृतं ब्रह्म ॥ ७ ॥ इति प्रथमं द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

आत्मशब्दाद् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्रात्मशब्दः प्राणेऽनेकान्तः । तरति शोकमात्मविदित्यत्राब्रह्मणि प्राणे प्रयोगादित्याक्षेपिकी सङ्गतिः । आख्यायिकामर्थतोऽनुक्रामन् विषयं विविनक्ति—नारद इत्यादिना । आजानसिद्धं स्वभावसिद्धम् । भगवन्तमुपसद्य यदुवाच तदाह—अनात्मज्ञतेति । प्राणेषु पर्यवसिते भूयसि बहुतरे प्रश्नोत्तरे इत्यन्वयः । तेजो वा अद्भ्यो भूय इत्यत्र वायुरपि ग्राह्य इत्याह—वायुसहितेति । संकल्पादिपदार्थान् व्याचष्टे—कर्तव्येत्यादिना ॥ पूर्वापरेति । पूर्वे चापरे च विषया निमित्तं यस्य प्रयोजनस्य तन्निरूपणमित्यर्थः । वर्णनिष्पादिनी वाङ् नाम्नो भूयसी ।

कल्पतरुपरिमलः ।

स्यार्थमाह—यस्मिन्निति । किं तदिति । किं तदिदं विश्वमित्यनेनोक्तमित्यर्थः । ननु—कर्मतपोभ्यामन्यदपि विश्वशब्दकोडीकार्यमस्तीत्याशङ्क्याह—अर्थात्तत्फलं चेति । अत्रात्मश्रुतिस्तावदस्पष्टा; 'आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनी'त्यभिधानकोशानुसारेण य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिप्रयोगानुसारेण चानेकसाधारण्यात्, तस्य ब्रह्मपरतायामापु व्याप्ताविति धातोर्मनिन्प्रत्यये बाहुलके तकारे च सति तन्निष्पत्तेर्योगरूढयुभयानुग्रहो भवतीति युक्त्या सोन्मेषणीया । द्युभ्वाद्यायतनत्वं चानेकसाधारणं सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति श्रुत्यन्तरपर्यालोचनयोन्मेषणीयम् । वाग्विमुक्तज्ञेयत्वं च ब्रह्मधर्मत्वेनाप्रसिद्धं तमेव धीर इत्यादिश्रुत्यन्तरपर्यालोचनयोन्मेषणीयम् । कर्मकर्तृभेदव्यपदेशस्त्वभ्युपगमात्रं; मनःप्राणाद्याश्रयमेव युष्माकं स्वभावं स्वरूपं जानीध्वं, न तु मनःप्राणादिकमित्युपदेशोपपत्तेः, एवंविधोपदेशानां बहुलमुपलम्भात् । यत्र विवक्षितं मुमुक्षुज्ञेयत्वं सांसारिके जीवस्वरूपे न संभवतीति ततो भेदव्यपदेशः समर्थ्येत, तर्हि तदप्यस्पष्टमित्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥ ७ ॥ इति प्रथमं द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

वायुरापे ग्राह्य इति । अग्नेजोग्राह्याकाशानां क्रमेणोत्तरोत्तरकारणत्वादिति भावः । अपां तेज इति पाठः । अपां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाति । तथा 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽयं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु' (छा० ७।१।३) इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? प्राणो भूमेति । कस्मात् ? भूयःप्रश्नप्रतिवचनपरंपराऽदर्शनात् । यथा हि 'अस्ति भगवो नाम्नो

भामती ।

विषयनिमित्तप्रयोजननिरूपणं चित्तम् । स्मरः स्मरणम् । प्राणस्य च समस्तक्रियाकारकफलभेदेन पित्राद्यात्मत्वेन च रथारनाभिदृष्टान्तेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन च प्राणभूयस्त्वदर्शिनोऽतिवादित्वेन च नामादिप्रपञ्चादाशान्ताद्भूयस्त्वमुक्त्वाऽपृष्ट एव नारदेन सनत्कुमार एकग्रन्थेन 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति सत्यादीन्कृतिपर्यन्तानुक्त्वोपदिदेश— 'सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' इति । तदुपश्रुत्य नारदेन 'सुखं त्वेव भगवो विजिज्ञासे' इत्युक्ते सनत्कुमारः 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इत्युपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयांबभूव—'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादिना । तदीदृशे विषये विचार आरभ्यते । तत्र संशयः—किं प्राणो भूमा स्यादाहो परमात्मेति । भावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया सामानाधिकरण्यं संशयस्य बीजमुक्तं भाष्यकृता । तत्र— एतस्मिन् ग्रन्थसंदर्भे यदुक्ताद्भूयसोऽन्यतः । उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम् ॥ नच प्राणात् किं भूय इति पृष्टम् । नापि भूमा वाऽस्माद्भूयानिति प्रत्युक्तम् । तस्माद्प्राणभूयस्त्वाभिधानानन्तरमपृष्टेन भूमोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति । अपिच भूमेति भावो न भवितारमन्तरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितारमपेक्षमाणः प्राणस्यानन्तर्येण बुद्धिसंनिधानात्तमेव भवितारं प्राप्य निर्वृणोति 'यस्मोभयं हविरार्तिमार्च्छेत्' इत्यर्तिरिवार्तं हविः । यथाहुः—'सृष्यामहे हविषा विशेषणम्' इति । न च—आत्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति—युक्तम्; सनत्कुमारस्य 'नाम ब्रह्मेत्युपास्स्व' इति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुत्थानात्, अतद्विषयत्वे चोत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्येन

वेदान्तकल्पतरुः ।

वाक्प्रेरकत्वाद्वाचो मनो भूयः । कुर्यामिति निश्चयस्य मनसः कर्तव्यादिविवेकः संकल्पः कारणम् । तस्य चातीतादिविषयसाध्यप्रयोजनज्ञानं चित्तम् । तस्मादपि लौकिकविषयाच्छास्त्रीयदेवतार्थकाम्यं ध्यानं फलतो भूयः । ध्यानस्य विज्ञानं शास्त्रीयं कारणं तस्य मनोगतं बलं प्रतिभानसामर्थ्यं कारणम् । तस्याद्यमानमन्नम् । तस्यापः । एवमाकाशपर्यन्तं ज्ञेयम् । आकाशस्य भोग्यत्वे स्मरः स्मरणम् । तस्याशा तया हीष्टं तात्पर्येण स्मरति । प्राणो नामाद्याशान्तसर्वहेतुतया भूयानित्युत्तरोत्तरभूयस्त्वं द्रष्टव्यम् । भवतु प्राणे प्रश्नप्रत्युक्तिपर्यवसानं; तथापि न तस्य भूमत्वशङ्का, एष त्विति तुशब्देन ग्रन्थं विच्छिद्य भूमोपदेशादित्याशङ्क्य विषयप्रदर्शनावसर एव संशयोपयोगितया पूर्वपक्षसम्भावनामाह—प्राणस्येति । सर्वात्मत्वलिङ्गात् प्राण एव भूमा, तुशब्दस्तु सत्यप्राणवेदिन एव नामाद्यतिवादित्वाद्विशेषार्थ इति संभवः पूर्वपक्षस्येत्यर्थः ॥ प्राणस्य भूमत्वे लिङ्गान्तरमाह—अपृष्ट एवेति । यदि प्राणादन्यो भूमा, तर्हि प्राग्वत् प्रश्नेन भाव्यमित्यर्थः । भूमशब्दस्य निष्कृष्टबहुत्ववचनत्वात् किं प्राणो भूमेति भाष्ये सामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्याह—भावभवित्रोरिति । भाष्यकारेण प्राणसंनिधिरात्मप्रकरणं च संशयबीजमुक्तमयुक्तम्, प्रबलदुर्बलाभ्यां संशयायोगादित्याशङ्क्याह—संशयस्येति । इदं हि विशुद्धविज्ञानेन भाष्यकृतोक्तमतो यथाश्रुतालोचिभिर्नावज्ञेयम् । उपपत्तिं त्वनन्तरमेव वक्ष्याम इति भावः । पूर्वपक्षमाह—एतस्मिन्निति । यो वै भूमेत्युक्तो भूमा, न प्राणादन्यस्य, अस्ति भगव आशाया भूय इति प्रश्नातिरिक्तप्रश्नाविषयत्वे सत्येतद्ग्रन्थस्यभूमरूपत्वाद्, आशापेक्षप्राणभूमवदित्यनुमानं सूचितम् । आर्तिमात्रस्योद्देश्यत्वाऽपर्यवसानाद्धविषा विशेषणं सहामहे, पर्यवसितस्य त्वुद्देश्यस्य विशेषणं वाक्यमेदावहंग्रहस्येवैकत्वमिति शबरस्वामिन आहुः । संशयबीजोपपत्तिमनन्तरमेव वक्ष्याम इत्यवादिष्म, तामिदानीमाह—न चात्मन इत्यादिना ॥ निर्णीतार्थप्रतीकविषयोत्तरवशात्प्रश्नोऽपि प्रतीकपरः, आत्मशब्दश्च नामादिष्वारोप्यमाणब्रह्मविषयः । प्रश्नस्यारोप्याविषयत्वे दूषणमाह—अतदिति । प्रश्नो यद्यात्मविषयः स्यात्तदोत्तरस्य प्रतीकविषयस्यातद्विषयत्वमपृष्टविषयत्वं स्यात्तदा च प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यमित्यर्थः । प्रश्नस्येति

कल्पतरुपरिमलः ।

नभ इति तु प्रामादिकः पाठः । केषुचिद्ग्रन्थेष्वपामिति वाक्यमेव नास्ति । एवमाकाशपर्यन्तमिति । तेजसो वायुर्वायोराकाश इति क्रमेणेति यावत् । आकाशस्य भोग्यत्व इति । संमर्दावस्थानक्लिष्टस्यासंबाधावस्थानसौख्यहेतुत्वकाशात्मना अन्यैरप्येतादृशैः प्रकारैराकाशस्य भोग्यता । भावभवित्रोरितीति । स य एषोऽणिमा धातुः प्रसादान्महिमानमीशमित्यादाविवेति भावः । न प्राणादन्यस्येति । न प्राणान्यधर्मेक इत्यर्थः । आर्तिमात्रस्येति । यस्मोभयं हविरार्तिमार्च्छेत्वैन्द्रं पशुशरावमोदनं निर्वपेदिति वाक्य इति शेषः ॥ आत्मशब्दश्चेति । ननु—नाक् सप्तमग्रन्थे प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति भाष्यानुसारेणात्मशब्दः प्राणपरतया व्याख्यातः, कथमिह स या नाम ब्रह्मेत्युपास्स्व इत्यादिवाक्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूयः' इति, 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति । तथा 'अस्ति भगवो वाचो भूयः' इति, 'मनो वाव वाचो भूयः' इति च नामादिभ्यो ह्या प्राणाद्भूयःप्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः । नैवं प्राणात्परं भूयःप्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते—अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति, अदो वाव प्राणाद्भूय इति । प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम्—'अतिवाद्यसीत्यतिवाद्यसीति ब्रूयान्नापह्नुवीत' इत्यभ्यनुज्ञाय 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुरुध्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्या-

भामती ।

विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानन्तर्यात्तस्यैव भूमेति युक्तम् । तदेतत्संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधनमिति न पुनरुक्तम् । नच—भूयोभूयः प्रश्नात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति—युक्तम्; प्राणोपदेशानन्तरं तस्योपरमात् । तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तद्विरोधितया वचः प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेयम् । नीतं च भाष्यकृता । स्यादेतत्—'एष तु वा अतिवदति' इति तुशब्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादितां व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादिनं वदन् कथं प्राणस्य भूमानमभिदधीतेत्यत आह—**प्राणमेव त्विति । प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमिति** । नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—नायं तुशब्दः प्राणातिवादित्वं व्यवच्छिनत्ति, अपितु तदतिवादित्वमपरित्यज्य प्रत्युत तदनुकृष्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य श्रवणमनन-श्रद्धानिष्ठाकृतिभिर्विज्ञानाय निश्चयाय सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतमेवातिवादित्वमुच्यते । तुशब्दो नामाद्यतिवादित्वाद्यवच्छिनत्ति । न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादी, अपितु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः । अत्र चागमाचार्योपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवणम् । अथागमाविरोधिन्यायनिवेशनं मननं, मत्वा च गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिरनसूयुभिः सह संवाद्य तत्त्वं श्रद्धत्ते । श्रद्धानन्तरं च विषयान्तरदोषदर्शी विरक्तस्ततो व्यावृत्तस्तत्त्वध्यानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः प्रयत्नः । अथ तत्त्वध्यानाभ्यासेऽस्य निष्ठा भवति, यदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञानमनुभवः प्रादुर्भवति । तदेतद्वाह्या अप्याहुः—'भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम्' इति भावनाप्रकर्षस्य पर्यन्तो निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति । तस्मात्प्राण

वेदान्तकल्पतरुः ।

यदि पाठो लभ्यते तदा सुगममिति ॥ **तदेतदिति** । प्रकरणानुत्थानम् । प्रकरणमेव प्राणसंनिधिसमकक्षत्वेन संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण प्रकरणत्वमस्य न निश्चितं, संनिधिमात्रमात्मशब्दस्येति सूचितम् । अत एव पूर्वपक्षावसरे पुनर्नोक्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षस्तु प्राणस्यात्मशब्दादप्यतिसंनिधानादुत्थित इत्युक्तमपि च भूमेति भाव इत्यत्र । **अपितु** इत्यस्य **नामाद्यतिवादित्वाद्यवच्छिनत्तीति** वक्ष्यमाणेनान्वयः । फलितमाह—**तदिति** । वाक्येन प्राणव्रतस्य पुनरुक्तौ प्रयोजनमाह—**न नामेति** । सत्यादिपरम्परयेति भाष्योक्तं सत्यादि दर्शयति—**अत्र चेति** । यदवादि प्रतीकविषयो-

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रतिपन्ननामादिप्रतीकारोप्यब्रह्मपरतया व्याख्यायते? **नैष दोषः**; तत्र ब्रह्मशब्दोऽपि सर्वात्मत्वसर्वप्रतिष्ठात्वरूपब्रह्मलिङ्गवत्तया वर्णिते प्राणएव पर्यवस्यतीति तात्पर्यात् । यद्यपि नामादिषु परब्रह्मदृष्टिविध्यङ्गीकारेऽपि दृष्टिविशेषणतयोपसर्जनस्य तस्य न प्राकरणिकत्वं, किं तु तदृष्ट्योपासनीयतया प्रधानभूतानां नामादीनामेव, सन्निधानमात्रं तु तस्येति सिध्यति; तथाप्यग्रे ब्रह्मगुणसर्वात्मत्वादिविशिष्टत्वेन प्राणसंकीर्तनस्यावैयर्थ्यार्थं ब्रह्मगुणविशिष्टप्राणदृष्टिविधानार्थं नामादिषु ब्रह्मसंकीर्तनमिति कल्प्यते । अन्यथा नामादिष्विव प्राणे उपासनातत्फलयोरनुक्त्या तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यभिप्रायः । **ननु**—आत्मविषयोपक्रमोपसंहारानुसारेण शोकरूपसंसारतरणोपायप्रार्थनोपक्रमतदुपायकीर्तनोपसंहारानुसारेण च परं ब्रह्मैव महाप्रकरणीत्यङ्गीकृत्य दुर्बलेनापि सन्निधानेन भूयः प्रश्नप्रतिवचनाभावातिवादित्वाख्यप्राणव्रतानुकर्षणरूपलिङ्गद्वयानुगृहीतेन बाधो वक्तुं शक्यः; **दुर्बलस्य प्रमाणस्य बलवानाश्रयो यदा । तदापि विपरीतत्वं शिष्टाकोपे यथोदितम् ॥ इति** न्यायसाम्यात् । **अथवा**—प्राणो वा आशाया भूयानित्यारभ्य अथातोऽहंकारादेश इत्येतत्पर्यन्तं प्राणस्यावान्तरप्रकरणमङ्गीकृत्य तेन महाप्रकरणस्य बाधो वक्तुं शक्यः । अत एव दार्शपौर्णमासिके महाप्रकरणेऽनुवर्तमानेऽपि अभिक्रामं जुहोत्यभिजित्या इति विधीयमानस्याभिक्रमणस्य प्रयाजावान्तरप्रकरणेन प्रयाजहोमाङ्गता । यद्यपि—**येनाभिक्रमणादूर्ध्वं पुरस्ताच्च गुणोऽपरः । विधीयते प्रयाजानां तस्मात् प्रकरणास्तिता ॥** इत्युक्तरीत्या अभिक्रमणविधानात् पश्चादपि प्रयाजानिष्ट्वा हवींष्यभिघारयतीति प्रयाजकीर्तनयुक्तगुणविधानेनैवात्र भूमनिरूपणानन्तरं प्राणकीर्तनयुक्ततद्गुणविधानेन संदंशन्यायो नास्ति; तथापि संदंशवत् प्राणव्रतानुकर्षणादिलिङ्गमपि तदवान्तरप्रकरणानुवृत्तिगमकमिति वक्तुं शक्यमिति—**चेत्, उच्यते**; अनेन प्रकारेण पूर्वपक्षान्तरं प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भविष्यति भूमा तु प्राण एवेति चेदेति भाष्यगतशङ्काग्रन्थेन दर्शयिष्यत इतीह नोद्घाटितम् ॥ **सन्निधिमात्रमात्मशब्दस्येति** । आत्मशब्दः पूर्वपक्षे प्राणपर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिपरम्परया भूमानमवतारयन्प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति? उच्यते—सुषुप्त्यवस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति प्राणस्यापि 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतल्लक्षणम् । तथाच श्रुतिः—'न शृणोति न पश्यति' इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा 'प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति' (प्र० ४।२।३) इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतम्—'यो वै भूमा तत्सुखम्' (छा०७।२३) इति, तदप्यविरुद्धम् ; 'अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिञ्शरीरे सुखं भवति' (प्र० ४।६) इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सुखश्रवणात्। यच्च 'यो वै भूमा तदमृतम्' (छा० ७।२४।१) इति, तदपि प्राणस्याविरुद्धम् ; 'प्राणो वा अमृतम्' (कौ० ३।२) इति श्रुतेः । कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्यते? प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः । तथाहि—'प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः' (छा० ७।१५।१) इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति । 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितम्' इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च संभवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य। तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम् ॥ तत्र इदमुच्यते—परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः । कस्मात् ? संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते; सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात्, बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात्, तस्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभिप्रेयते । प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव चेद्भूमा स्यात्स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेवैतत्स्यात्। न हि नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम्। किं तर्हि? नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यम्—'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति । तथा वागादिभ्योऽप्या प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टम्। तद्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति । ननु—इह नास्ति प्रश्नः—'अस्ति भगवः प्राणद्भूयः' इति, नापि प्रतिवचनमस्ति प्रणाद्धाव भूयोऽस्तीति, कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यत इत्युच्यते? प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं पश्यामः—'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति । तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति। अत्रोच्यते—न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं; विशेषवादात् 'यः सत्येनातिवदति' इति । ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति । कथम्? यथैवोऽग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्हि? अग्निहोत्रेणैव, तत्सत्यवदनं

भामती ।

एव भूमेति प्राप्तेऽभिधीयते—'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इत्युक्त्वा भूमोच्यते । तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निरूढवृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह । परमार्थश्च परमात्मैव । अतो ह्यन्यत्सर्वं विकारजातमनृतं कयाचिदपेक्षया कथंचित्सत्यमुच्यते । तथाच 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति ब्रह्मणोऽतिवादित्वं श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया लिङ्गादिभ्योऽपि बलीयस्याऽवगमितं कथमिव संनिधानमात्रात् श्रुत्याद्यपेक्षादतिदुर्बलात्कथंचित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम् । एवं च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यामानो न प्राणविषयो भवितुमर्हति, किंतु सत्यस्य परमात्मन एव । एवं चानात्मविदः स्वात्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्ने परमात्मानमेवास्मै व्याख्यास्यामीत्यभिसंधिमान्सनत्कुमारः सोपानारोहणन्यायेन स्थूलादारभ्य तत्तद्भूमव्युत्पादनक्रमेण भूमानमतिदुर्ज्ञानतया परमसूक्ष्मं व्युत्पादयामास । नच प्रश्नपूर्वताप्रवाहपतितेनोत्तरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वेणैव भवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादिसुगमेन भाष्येण व्युत्पादितम् ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

तत्रवशात् प्रश्नोऽपि तद्विषय इति तत्राह—एवं चानात्मविद इति । तत्त्वे बुद्धिनिवेशाय नामाद्युपन्यासः । उपास्तिस्वाश्रित्य विहितेत्यर्थः । योपि प्राणात्परं प्रश्नाभाव उक्तस्तत्राह—न च प्रश्नेति । अनुमानं तु प्राणस्तमानाधिकृतत्वेन

कल्पतरुपरिमलः ।

इत्याशयनात्मनोऽर्थस्य सन्निधानमनुक्त्वा शब्दमात्रस्य तदुक्तम् । तत्त्व इति । नामाद्युत्तरोत्तरोत्कृष्टवस्तूपदेशः परमोत्कृष्टब्रह्मप्रतीत्यर्थ इत्यर्थः । सत्यश्रुत्या प्राणातिवादिनोऽन्यत्वेन प्रतीयमानः सत्यातिवादी तत उत्कृष्टः प्रतीयते, तत एतस्यो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते । तथा 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इत्युक्ते, न सत्यवदनेनातिवादित्वम् । केन तर्हि? प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव । सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यते, इति । नेति ब्रूमः; श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात् । श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते—'यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदति' इति । नात्र प्राणविज्ञानस्य संकीर्तनमस्ति । प्रकरणात्तु प्राणविज्ञानं संबध्येत, तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न संगच्छेत—'एष तु वा अतिवदति' इति । 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' (छा० ७।१६) इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद्द्रष्टव्यम् । नच प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति; प्रकृतसंबन्धासंभवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति—यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तत् 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति । तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते; परमार्थरूपत्वात्, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नारदाय 'सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि' इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातम्, तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते । तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति । एवं चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते । नहि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति । न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति; 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति श्रुत्यन्तरात् । 'तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु' (छा० ७।१।३) इति चोपक्रम्योपसंहरति—'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः' (छा० ७।२६।२) इति । तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । 'आत्मतः प्राणः' (छा० ७।२६।१) इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमा तु प्राण एवेति चेत्, न; 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा० ७।२४।१) इत्यादिना भूम्न एवा

भामती ।

विज्ञानादिसाधनपरम्परा मननश्रद्धादिः, प्राणान्ते चानुशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेर्न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । तदभिधाने हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्येत । तस्मान्नेदं प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदायत्तः प्राणस्तस्य, स चात्मेत्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते—**प्रकरणान्त इति** । प्राणप्रकरणसमाप्तावित्यर्थः । निराकरोति—**न । स भगव इति** । संदंशन्यायेन हि भूम्न एव तत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः, प्राणस्यैतत्प्रकरणं भवेत् । तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥८॥ न

वेदान्तकल्पतरुः ।

सोपाधिकम् । सर्वप्रकरणसमाप्तौ कस्यापि वचनाऽयोगाच्चष्टे—**प्राणेति । ननु** भूम्न आ प्रकरणसमाप्तेरनुकर्षोऽस्तु स एव प्राणः किं न स्यादत आह—**संदंशेति** । पुरस्तादुपरिष्टाच्च निर्देश इह संदंशः । प्राणस्यान्यायत्ततोक्त्या सत्यशब्दश्रुत्या च तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

त्कर्षश्च तदतिवदननिमित्तात्प्राणादतदतिवदननिमित्तस्य सत्यस्योत्कर्षमादाय पर्यवस्यतीति भावः । **सर्वप्रकरणसमाप्ताविति** । कृत्स्नेयं भूमविद्या प्राणस्यैव प्रकरणं नामादिष्वारोप्योपास्यस्यापि प्राणस्योद्गीथादिषु समारोप्योपास्यानां हिरण्मयपुरुषाकाशप्राणादीनामिव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वोपपत्तेरिति प्राणस्य सन्निधिस्थाने महाप्रकरणं निवेश्य पूर्वपक्षान्तरमात्मतः प्राण इति लिङ्गविरोधेन निराकृत्यात्मन एव महाप्रकरणे अहंकारादेशपर्यन्तं प्राणस्यावान्तरप्रकरणमिति पूर्वपक्षान्तरमाशङ्क्यत इति भावः । **आ प्रकरणसमाप्तेरिति** । अवान्तरप्रकरणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । **स एव प्राणः किं न स्यादिति** । भूमा प्राण एवेति हि पूर्वपक्ष इति भावः । **पुरस्तादिति** । यः सत्येनातिवदतीति पुरस्ताद्विर्देशः । तत्र निर्दिष्टस्यैव हि सत्यस्य विज्ञानादिसाधनपरंपरोपदेशक्रमेण भूमरूपतयोपदेशः कृतः । स भगव इत्युपरिष्टाद्विर्देशः । **ननु**—प्राणस्यान्यायत्ततोक्तिः प्राणावान्तरप्रकरणबलात् तन्मध्यपतितो भूमा प्राण इति शङ्कायां न निवर्तिकेत्याशङ्क्याह—**सत्यशब्दश्रुत्या चेति** । तुशब्दश्रुतेरप्युपलक्षणमेतत् । तथा च तुशब्दसत्यशब्दश्रुतिविरोधात्तत एव प्राणातिवादित्वा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति । परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृ० ४।५।१५) इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षयोक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया; परमात्मप्रकरणात् । यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं, तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत आह—'एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृ० ४।३।३२) इति । इहापि 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम्' इति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति । 'यो वै भूमा तदमृतम्' इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति; विकाराणामसत्त्वस्यापेक्षिकत्वात्, 'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।४।२) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते, नान्यत्र । तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ इति द्वितीयं भूमाधिकरणम् ॥

(३ अधिकरणम्) **अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥**

'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्य-

---

भामती ।

केवलं श्रुतेर्भूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः—धर्मोपपत्तेश्च । यदपि पूर्वपक्षिणा कथंचिन्नीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दूषयति—योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायामिति । सुषुप्तावस्थायामिन्द्रियाद्यसङ्गत्वादात्मैव । न प्राणः, परमात्मनः प्रकरणात् । अन्यदार्तम् विनश्वरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ९ ॥ इति द्वितीयं भूमाधिकरणम् ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्ध्या वर्णेषु रूढः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्ध्या यौगिकः । अवयवप्रसिद्धेश्च समुदाय-

वेदान्तकल्पतरुः ।

बहोर्भाव इति विग्रहे 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा'इतीमनिच्प्रत्यये बहुशब्दोपरि कृते बहोर्लोपो भू च बहोरिति सूत्रेण बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपे बहोः स्थाने भूआदेशे च भूमेति रूपम् । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपान इत्यादिना अग्नित्वेन निरूपितत्वात्प्राणाग्नयः । पुरे शरीरे देवो मनउपाधिको जीवः । अथ तदा यत्सुखं तदस्मिन् शरीरे भवति स वा एव एतस्मिन्संप्रसादे स्वप्नान्ते बुद्धान्ते इति स्वप्नजाग्रद्भ्यां सह सुषुप्ते संप्रसादशब्दः पठितः । उपक्रमोपसंहारयोः शोकतमसोरभिधानाद्विसंवाद इति शङ्कायाम् उत्तरं भाष्यं—तम इति शोकादिकारणमिति ॥९॥ इति द्वितीयं भूमाधिकरणम् ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरशब्दस्य वर्णब्रह्मणोः रूढिनिरूढिभ्यां संशये प्रणवसार्वात्म्यं न गौणं प्राणसार्वात्म्यवदिति प्रत्यवस्थाननिरा-

कल्पतरुपरिमलः ।

नुवृत्तिलिङ्गस्यासिद्धेः प्रश्नप्रतिवचनान्तराभावलिङ्गस्यान्यथासिद्धेश्च न प्राणसन्निधेर्बलवत्त्वं, नाप्यवान्तरप्रकरणलाभ इत्याशयः । सौषुप्तिकसुखभवनं न विधेयं; सुखमहमस्वाप्समित्यनुभवसिद्धत्वात्, किं तु तस्य सुषुप्तशरीरावच्छेदेन तदभिव्यक्तिरेव विधेया; तेन प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रतीत्यवधारणाद् जीवस्य मृताविव सुप्तावपि शरीरान्निष्क्रमणमस्तीति शङ्काव्यावृत्तिर्लभ्यत इत्यभिप्रेत्य तथा श्रुतिं योजयति—तदस्मिन् शरीरे इति । प्राणो भूमेति पूर्वपक्षे शोकतरणादीनां भूमाऽनन्वयात् संप्रसादादध्युपदेशस्य सौत्रहेतोः प्राणव्रतानुकर्षणप्रश्नोत्तराभावलिङ्गाभिभूतत्वादस्पष्टब्रह्मलिंगता ॥ ९ ॥ इति द्वितीयं भूमाधिकरणम् ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

रूढिनिरूढिभ्यामिति । नन्र—"अक्षरं न क्षरं विद्यादश्रोतेर्वा सरोऽक्षर"मिति महाभाष्ये वर्णेऽपि योगप्रदर्शना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

प्रसिद्धिर्बलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । न च वर्णेष्वाकाशस्योतत्वप्रोतत्वे नोपपद्येते; सर्वस्यैव रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् । सर्वं हि रूपधेयं नामधेयसंभिन्नमनुभूयते, गौरयं वृक्षोऽयमिति, न चोपायत्वात्तत्संभेदसंभवः । नहि धूमोपाया वह्निधीर्धूमसंभिन्नं वह्निमवगाहते धूमोऽयं वह्निरिति, किंतु वैयधिकरण्येन धूमाद्वह्निरिति, भवति तु नामधेयसंभिन्नो रूपधेयप्रत्ययो डित्थोऽयमिति । अपिच शब्दानुपायेऽपि रूपधेयप्रत्यये लिङ्गेन्द्रियादिजन्मनि नामसंभेदो दृष्टः । तस्मान्नामसंभिन्नाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता नाम्ना ग्रथिताश्च विद्धाश्च; नामानि च ॐकारात्मकानि; तद्व्यास्तत्वात्, 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्' इति श्रुतेः । अत ॐकारात्मकाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता इति वर्णा एवाक्षरं न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अक्षरं परमात्मैव, न तु वर्णाः । कुतः ? अम्बरान्तधृतेः । न खल्वम्बरान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किंतु परमात्मैव; तेषां परमात्मविकार-

वेदान्तकल्पतरुः ।

सात्सङ्गतिः । पूर्वपक्षमाह—**अक्षरशब्द इत्यादिना** । रूप्यते निरूप्यते इति रूपमभिधेयं स्वार्थं धेयप्रत्ययः । अर्थं शब्दात्मकत्वानुभवो न तद्गम्यत्वकृतः । धूमगम्यवह्नेस्तादात्म्यानवभासादिति । शब्दबोधेऽभिधया मानान्तरगम्यार्थबोधे यः शब्दबोधस्तत्रोपायत्वप्रयुक्तशङ्काऽपि नेत्याह—**अपि चेति । ग्रथिताः** संबद्धाः । **विद्धास्तादात्म्येन । शङ्कुना** पर्णनालेन । **पर्णानि** पर्णावयवाः **संतृण्णानि** विद्धानि । **किं तु परमात्मैवेति** । धारयितुमर्हतीत्यनुषङ्गः । स्वरूपप्रमाणार्थक्रियाभि-

कल्पतरुपरिमलः ।

न्निरूढिरेवेति—**चेन्न;** वर्णानां नित्यविभुत्वपक्षे तत्प्रदर्शनात् । तत्पक्षेऽप्योमित्येतदक्षरमित्यादिष्वक्षरशब्दनिर्दिष्टे द्वित्रादिक्रमिकवर्णसमुदाये समारोपितक्रमविशेषविशिष्टत्वेनाऽनित्ये परिच्छिन्ने च तस्य रूढेराश्रयणीयत्वादिति भावः ॥ **ननु**—लिपिषु ककारोऽयमित्यादिः शब्दात्मत्वानुभवस्तद्गम्यत्वकृतो दृष्ट इत्याशङ्कानिवारकमपि चेति ग्रन्थमवतारयति—**अर्थे शब्दात्मकत्वानुभव इति । ननु**—गौरयमित्यादिशब्दानुविद्धप्रत्ययाः शब्देष्वर्थानां तादात्म्येनोतप्रोतत्वालम्बनाश्चेद् ब्रह्मविषया अपि शब्दानुविद्धप्रत्ययास्तथा स्युरिति—**चेत्,** कस्तत्र संदेहः ? यदूर्ध्वं गार्गि दिव इत्यादिना सकललोकवर्तिवस्तुजाताश्रयत्वेन भूतभविष्यद्वर्तमानाकारपरिणामिमूलप्रकृत्यव्याकृताश्रयत्वेन च प्रतिपाद्यमान आकाशो ब्रह्मैव; ब्रह्मातिरिक्तस्य तावदाश्रयत्वाभावात् । पूर्वं गार्गिब्राह्मणे पृथिव्यादिब्रह्मलोकान्तसकललोकाधारे पृष्टे प्रश्नोऽयं ब्रह्मविषयः पर्यवसन्नः, ब्रह्म च गुरुशिष्यमर्यादामतिक्रम्यान्यायेन जल्पकथायां न प्रष्टुमुचितमित्याशयवता याज्ञवल्क्येन "गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपतदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसी"ति सक्रोधं निवारितस्यैव प्रश्नस्य गार्ग्या सर्वथैव पराजयो मा भूदिति ब्राह्मणानामनुज्ञां लब्ध्वा पुनरवतारणे कृते याज्ञवल्क्येनाकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्युक्तस्य तदुत्तरस्य ब्रह्मविषयत्वावश्यंभावाच्च तदप्यक्षराश्रितत्वेन प्रतिपादितं "कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे"ति प्रश्नोत्तराभ्याम् । **एवं च**—प्रशासितृत्वद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिबहुलिङ्गविरोधादक्षरश्रुतिर्दुर्बलेति शङ्काऽपि—**निरस्ता;** ब्रह्माश्रयस्य ब्रह्मत्वायोगेन ब्रह्मणि जीवधर्माणामिवाक्षरे ब्रह्मधर्माणां तादात्म्याद् व्यपदेश इति कल्पनोपपत्तेः ॥ **धारयितुमर्हतीत्यनुषङ्ग इति । ननु**—परमात्मा वा कथमाकाशान्तानि धारयितुमर्हति ? परमात्मैव ह्यत्राकाशशब्देन निर्दिष्टः, न च स एव तद्धारयितुमर्हतीति—**चेत्, उच्यते;** यदि यदूर्ध्वं गार्गि दिव इत्यादिनाऽनुक्रान्तस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्य परमात्मनोऽन्यदाधारीभवितुं नार्हतीत्याकाशोऽत्र स एवेष्यते, तर्हि सकलप्रपञ्चविशिष्टस्य तस्याधारभूतं किंचिदन्यद्वस्तु भवितुमर्हतीति का प्रत्याशा । न ह्येतावद्धान्यं वोढुमिह कुसूलादन्यद् भाजनं नास्तीति निश्चयवतः तेन धान्येन विशिष्टं कुसूलं वोढुमन्यद् भाजनमस्तीति संभावनाऽपि हृदयमधिरोहति । नामधेयसंभिन्नं सर्वं शब्दवाच्यमिति प्रक्रिया तु टीकायामनुपदमेव स्वरूपप्रमाणार्थक्रियाभेदैर्निराकरिष्यते । तत्र घटमृत्पिण्डपटतन्त्वादिवत्स्वरूपार्थसंभेदस्योपपादनसंभवेऽपि प्रमाणसंभेदो न शक्योपपादनः; श्रोत्रग्राह्यस्य शब्दस्य गौरयमिति चक्षुर्ग्राह्यत्वासंभवात्, ब्राह्मणोऽयं गौरो दण्डी कुण्डली कमण्डलुमान्नित्यादिषु सर्वेषां पदानां स्वस्वरूपसमर्पणमात्रार्थत्वेन जातिगुणविशेषाद्यनवगत्या तत्संदेहाऽनिवृत्तिप्रसङ्गाद्, सर्वस्यापि शब्दवाच्यस्य स्वस्वनामधेयद्वाराकाराश्रितत्वाभ्युपगमे तस्यापि प्रणवोंकारादिशब्दवाच्यस्य तदाश्रितत्वस्य वक्तव्यत्वेनाक्षरशब्दस्य व्यवस्थितार्थालाभप्रसङ्गाच्च । तस्माद्यद्भूतं भवच्चेत्यादिवाक्ये यद्भूतं यद्भवद् यच्च भविष्यत्तावदाधारत्वं विवक्षितं न तु भूतभवद्भविष्यदात्मकाव्याकृताधारत्वम् । गार्गिब्राह्मणे सकललोकाधारप्रश्ननिवारणं साक्षात्तदुत्तरस्यान्यविषयत्वेऽपि पुनस्तदाधारस्य प्रश्नः परमात्मविषयो भविष्यतीति स मा भूदिति दूरदृष्ट्या कृतमित्याशयं वर्णयित्वा अवकाशात्मना सकलप्रपञ्चाधारस्य भूताकाशस्योपादानात्मना तदाधारस्याव्याकृतस्य वाऽत्राकाशशब्देन ग्रहणमिति योजनीयम् । अतोम्बरान्तधृतेः परमात्मन्येव संभव इत्युक्तं युक्तमेव ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

त्वात् । नच नामधेयात्मकं रूपधेयमिति युक्तं; स्वरूपभेदात्, उपायभेदात्, अर्थक्रियाभेदाच्च । तथाहि—शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रग्राह्याण्यभिधेयप्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते, रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिसामान्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियग्राह्याणि मधुधारणप्रावरणाद्यर्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति, कुतो नामधेयसंभेदः । नच डित्थोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न खलु डित्थात्मकोऽयं पिण्ड इत्यनुभवः, किंतु यो नानादेशकालसंप्लुतः पिण्डः सोऽयं संनिहितदेशकाल इत्यर्थः । संज्ञा तु गृहीतसंबन्धैरत्यन्ताभ्यासवशात्पिण्डाभिनिवेशिन्येव संस्कारोद्बोधसंपातायाता स्मर्यते । यथाहुः—यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् । पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥ १ ॥ संज्ञा हि स्मर्यमाणाऽपि प्रत्यक्षत्वं न बाधते । संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ २ ॥ इति । नच वर्णातिरिक्ते स्फोटात्मनि अलौकिकेऽक्षरपदप्रसिद्धिरस्ति लोके । न चैष प्रामाणिक इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते । निवेदितं चास्माभिस्तत्त्वविन्दौ । तस्माच्छ्रोत्रग्राह्याणां वर्णानामम्बरान्तर्धृतेरनुपपत्तेः समुदायप्रसिद्धिबाधनादवयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् । ये तु प्रधानं पूर्वपक्षयित्वाऽनेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धान्तयन्ति, तैरम्बरान्तर्धृतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराक्रियत इति वाच्यम् । अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः, अपि तु प्रशासनाधिकरणता । तथाच श्रुतिः—'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इति । तथाप्यम्बरान्तर्धृतेरित्यनर्थकम् । एतावद्वक्तव्यम्—अक्षरं प्रशासनादिति । एतावतैव प्रधाननिराकरणसिद्धेः । तस्माद्वर्णाक्षरतानिराक्रियैवास्यार्थः । नच—स्थूलादीनां वर्णेष्वप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्ते-

वेदान्तकल्पतरुः ।

भेदमाह—**तथा हीति । ननु** डित्थोऽयमिति नामसंभेदोऽनुभूयते, तत आह—**न च डित्थ इति ।** यद्यर्थो न शब्दात्मा, तर्हि कथमर्थप्रत्यये शब्दः प्रतिभाति, न हि स तदा स्वेन परेण वोच्चार्यतेऽत आह—**संज्ञा त्विति ।** संस्कारोद्बोधस्य संपात उत्पादस्तेनायाता प्राप्ता गृहीतसंबन्धैः पुंभिः । **यत्संज्ञास्मरणमिति । अन्यहेतुकम्** अर्थात्मत्वहेतुकम् । **ननु** स्मर्यमाणसंज्ञायाः परोक्षत्वात्तद्विशिष्टोऽर्थः कथं प्रत्यक्षः स्यादत आह—**संज्ञा हीति ।** संज्ञिनः प्रत्यक्षत्वं स्मर्यमाणाऽपि संज्ञा न बाधते । सा हि तटस्था अर्थानविष्टाऽतो नार्थस्वरूपाच्छादनक्षमेति ॥ भास्करस्त्वस्थूलमित्यादेर्वर्णेष्वप्राप्तिनिषेधत्वानुपपत्तेरधिकरणमन्यथयामास, तदनूद्य दूषयति—**ये त्वित्यादिना ।** अम्बरान्तर्धृतेः प्रधानं न निराकर्तुं शक्यं; साधारणत्वादित्यर्थः । **यत्तु कश्चिदाह**—भूतभविष्यदाद्याधारत्वादव्याकृतमाकाशं, तथा च प्रधाननिराक्रिया—**इति । तन्न;** तथा सत्युत्तरसूत्रवैयर्थ्यात् । अत्र स एवाह आकाशशब्दस्य रूढिभङ्गः फलं, नभआश्रयस्याव्याकृतस्य प्रशासितृत्वायोगादव्याकृताश्रयस्य तदुपपत्तेरिति । तच्च न; आत्मन आकाश इति भूताकाशाश्रयस्यात्मत्वावगमात् । **अपिच** प्रधानस्यापि नभआश्रयत्वसाधारण्यात्तद्व्युदासाय रूढिभङ्ग इति वाच्यम् । तच्चायुक्तम्; अभङ्गायामपि रूढौ वाक्यशेषस्यप्रशास्तेर्निर्णयत्वमादिति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

ननु—अम्बरान्तर्धृतिरिह न श्रुता; ओतप्रोतत्ववचनस्याधेयत्वपरत्वाभावात् । पूर्वमन्तरिक्षलोकाः कस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च गन्धर्वलोकेषु गार्गीत्यादिप्रश्नोत्तरेष्वन्तरिक्षलोकगन्धर्वलोकादीनां ब्रह्मलोकान्तानां पूर्वपूर्वस्य तत्तदूर्ध्वदेशवर्तिन्युत्तरोत्तरस्मिन्नोतप्रोतत्ववचनानां यथा पटे दीर्घतिर्यक्तन्तव ओतप्रोतास्तदेकदेशा एवं गन्धर्वलोकानां विभूतौ दृश्यमानायामन्तरिक्षलोकास्तदेकदेशप्राया इत्युत्तरो ज्यायान् भवत्येवमेव हीमे लोका इति श्रुत्यन्तरसिद्धात् साहश्याद् गौणताया वक्तव्यत्वेन तत्प्रायपाठात्तदुपरितनप्रश्नोत्तरसंदर्भरूपाक्षरब्राह्मणगतोतप्रोतत्ववचनस्यापि तथैवार्थप्रतीतेरिति—**चेत्, मैवम्;** "ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः" "मयि सर्वमिदं प्रोत"मित्यादिश्रुतिस्मृतिष्वाधेये दृष्टप्रयोगाभ्यामोतप्रोतशब्दाभ्यामिहापि प्रकरणे धृतेरेव प्रतिपादयितुमुचितत्वाद् वचनबलादूर्ध्ववर्तिनामपि गन्धर्वलोकादीनामन्तरिक्षलोकादिधारकत्वस्य देवानां क्षितिधारकत्वस्येव ध्रुवस्य ज्योतिश्चक्रधारकत्वस्येव कल्पनीयत्वात् । आध्यानाधिकरणे (व्या. सू. अ ३ पा. ३ सू. १४) करीत्येन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिश्रुताविन्द्रियादिशरीरान्तानामुत्तरोत्तरपरत्ववचनजातस्य पुरुषः सर्वतः पर इत्यत्रेवान्तरिक्षलोकाद्योतप्रोतत्ववचनजातस्याऽक्षरे सर्वं जगदोतप्रोतमित्यत्रैव तात्पर्यस्यैकवाक्यतानुरोधात्कल्पनीयत्वेन तात्पर्याविषयोतप्रोतत्ववचनानां तथाभूतपरत्ववचनानामिव यथाकथंचिन्नयनेऽपि प्रतिपिपादयिषितोतप्रोतत्ववचनस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धार्थताया एव युक्तत्वाच्च ॥ अव्याकृतस्य प्रशासितृत्वायोगादिति युक्तः पाठः; शासेः सेट्त्वाद् प्रसितस्कभितेत्यादिसूत्रे शास्तृनिपातनस्य छन्दोविषयत्वात् । **अभङ्गायामपि रूढाविति ।** प्रधाननिराकरणार्थमम्बरान्तर्धृतिहेतुमुक्त्वा तस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थूलमनणु' (बृ० ३।८।७,८) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः—किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते, किंवा परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात्, प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात् 'ॐकार एवेदं सर्वम्' (छा० २।२३।३) इत्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात् वर्ण एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्त उच्यते—पर एवात्माऽक्षरशब्दवाच्यः । कस्मात् ? अम्बरान्तधृतेः—पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तविकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्य 'आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम्। तथा चोपसंहृतम्—'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति । न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । यदपि 'ॐकार एवेदं सर्वम्' इति, तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्षरत्यश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥ १० ॥ स्यादेतत्—कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते, प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते । कथमम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति ? । अत उत्तरं पठति—

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म । कस्मात् ? प्रशासनात् । प्रशासनं हीह श्रूयते—'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' (बृ० ३।८।९) इत्यादि प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म । नाचेतनस्य प्रधानस्य प्रशासनं भवति । न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

भामती ।

धर्मेषु शङ्केव नास्तीति—वाच्यम्; नह्यवश्यं प्राप्तिपूर्वका एव प्रतिषेधा भवन्ति, अप्राप्तेष्वपि नित्यानुवादानां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे न दिवीत्यग्निचयनप्रतिषेधानुवादः । तस्मात् यत्किंचिदेतत् ॥ १० ॥ प्रशासन-

वेदान्तकल्पतरुः ।

न ह्यवश्यमिति । प्रौढ्येष वादः, संभवति तु प्राप्तिरभिधानानुरक्ताभिधेयस्य, तत्प्रकृतिकत्वे प्रकृतिविकारानन्यत्वेन प्रलयावस्थवर्णेषु स्थौल्यादिप्राप्तिरिति ॥ प्रपञ्चाधिष्ठानत्वमात्राभ्युपगमाद् ब्रह्मणः प्रशासनाश्रयत्वाऽयोगाद्बादरिमते—सा च प्रशासनादिति (व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ११) सूत्रमसंगतमिति केचित् । तन्न; रज्ज्वा भुजगवत् प्रशासनव्यापारस्याप्यारोपात् । हन्त प्रधानेऽपि तमारोप्य तदपि प्रशासितृ किं न स्यादिति चेत्, नैतत्; चेतने दृष्टस्य

कल्पतरुपरिमलः ।

पुनः प्रधानसाधारण्यनिरासार्थमाकाशशब्दस्य रूढिभङ्गनाव्याकृतपरत्वोपपादकतया प्रशासितृत्वहेतुः किमर्थं वक्तव्यः-प्रथममेवाक्षरं प्रशासनादिति हेतुना प्रधानपूर्वपक्षनिरासोपपत्त्या तदर्थं रूढिभङ्गस्याकर्तव्यत्वादिति भावः । इदं च भास्करोक्तरीत्या नाकाशपदस्याऽव्याकृतपरत्वं रूढ्यभङ्गेनापि तन्निर्वाहादित्येतदभिप्रायं, न; तत्राकाशपदं भूताकाशपरमेवेत्येतदभिप्रायम्; संकल्पकल्पानुयायिसमस्तविकारजाताधारत्वस्य प्रतिकल्पं भिन्ने भूताकाशेऽनुपपन्नत्वेनात्राकाशशब्दस्याव्याकृतपरत्वावश्यंभावात् । अत एवाऽऽनुमानिकाधिकरणे (व्या. अ. १ पा. ४ सू. १) भाष्यकारैरस्याकाशशब्दस्याव्याकृतपरत्वं वक्ष्यते ॥ प्रौढ्येष वाद इति । हिरण्यं निधायाग्निश्चेतव्य इति विधिस्तुत्यर्थेन पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीत्यर्थवाद इवेहाप्यप्राप्तानेषेधः संभवतीत्ययमप्राप्तिमभ्युपेत्य वाद इत्यर्थः । प्रकृतिविकारानन्यत्वेनेति । अभिधानाभिधेयानां प्रकृतिविकारभावः स्फोटवायभिमतः । स्फोटस्तु सोपपादनं देवताधिकरणे प्रदर्श्य निराकरिष्यते । प्रकृतिविकारानन्यत्वेनार्थधर्माः स्थौल्यादयः शब्देष्वेष्टव्या एवेति कथं तत्प्रतिषेध इत्याशङ्क्य प्रधान इव कार्यावस्थानापत्तिदशायामपि तेषु तत्प्रसक्त्या प्रतिषेध इत्याह—प्रलयावस्थेति । प्रपञ्चाधिष्ठानेति । कृत्स्नस्यापि कार्यस्य मिथ्यात्वेनाऽविद्यापरिणामतया तदभिन्नत्वेन प्रशासितृत्वस्यापि तथात्वात् तद्बादरिमते जीवाश्रितमेव स्याद्, न ब्रह्माश्रितम्; अविद्यायास्तन्मते जीवाश्रितत्वात् । न च तथापि तन्मते ब्रह्मणः सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानत्वमस्तीत्येतावता तस्य तादृग्धर्मलाभः; जीवाश्रयदुःखद्वेषादिसाधारणेनाधिष्ठानतामात्रेण तदलाभादिति भावः । रज्ज्वाभिति । जीवाज्ञातब्रह्मविवर्तरूपं प्रशासितृत्वं ब्रह्मधर्मतयैवारोप्यते, रज्जिदर्मशतादात्म्येनैव भुजङ्ग इति ब्रह्मणः प्रशासितृत्वमुपपद्यत इति भावः । आरोपितं प्रशासितृत्वं प्रधानेऽपि वक्तुं शक्यमिति शङ्कामनूद्य श्रुतिवशात्कल्पनीय आरोपः सदृश एव कल्पयितुमुचितः, तत्र लोकदृष्ट्यतिक्रमे कारणाभावादिति परिहरति—हन्तेत्यादिना । प्रधानेऽपि तदारोपे तदपि प्रशासितृ किं न स्यादिति पाठः । तमारोप्येति पाठश्चेत् पूर्वकालत्व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यम्। तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित्। किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति? अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति। एतदुक्तं भवति—यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः—'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ' (बृ० ३।८।११) इति। तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न संभवति; अचेतनत्वात्। तथा 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' इत्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम्; 'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः' (बृ० ३।८।८) इतिचोपाधिमत्ताप्रतिषेधात्। नहि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति। तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥ इति तृतीयमक्षराधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम्) **ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥**

'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति' इति

भामती।

माज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वाऽव्याकृते वा संभवति। नच मुख्यार्थसंभवे कूलं पिपतिषतीतिवद्भाक्तत्वमुचितमिति भावः ॥ ११ ॥ अम्बरान्तविधरणस्याक्षरस्येश्वराद्यदन्यद्वर्णो वा प्रधानं वाऽव्याकृतं वा तेषामन्येषां भावमत्वन्तं व्यावर्तयति श्रुतिः—'तद्वा एतदक्षरं गार्गि' इत्यादिका। अनेनैव सूत्रेण जीवस्याप्यक्षरता निषिद्धेत्याह—तथेति। 'नान्यत्' इत्यादिकया हि श्रुत्याऽऽत्मभेदः प्रतिषिध्यते। तथा चोपाधिभेदाद्भिन्ना जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदाभिधानादित्यर्थः। इतोऽपि न शारीरस्याक्षरशब्दतेत्याह—अचक्षुष्कमिति। अक्षरस्य चक्षुराद्युपाधिं वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः। तस्माद्वर्णप्रधानाव्याकृतजीवानामसंभवात्, संभवाच्च परमात्मनः, परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ इति तृतीयमक्षराधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम्) **ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥**

कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः। दर्शनध्यानयोर्ध्येयमपरं ब्रह्म गम्यते ॥ 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'

वेदान्तकल्पतरुः।

नियन्तृत्वस्य जगदैश्वर्यरूपेण चेतन एव समारोपसंभवात्। न हि गजतुरगपत्तिवृते राजामात्ये राजत्वमारोपितमिति कुड्यादावारोप्यते। आरोपितमपि नियन्तृत्वं ब्रह्मणि मुख्यमेव प्रपञ्चस्थित्यर्थक्रियाकारित्वादकारगतहस्त्यादिवत्। प्रधाने तु गौणम्। तदिदमाह—न च मुख्यार्थसंभवे इति ॥ १२ ॥ इति तृतीयमक्षराधिकरणम् ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

अम्बरावधिकाधारात्प्रणवः पर्युदासितः। तच्चेयमपरं किं वा परमित्यत्र चिन्त्यते ॥ एषां बुद्धिसन्निधिसंगतिः। कार्येति। कार्यब्रह्म हिरण्यगर्भ एव जनो जीवो यस्मिन् स ब्रह्मलोकस्तथा तत्प्राप्तिः फलं यस्य ध्यानस्य तत्तथा तस्य भावस्तत्त्वं ततो हेतोरपरं ब्रह्म ध्येयमिति गम्यते। ननु परं पुरुषमभिध्यायीत परात् परं पुरुषमीक्षत इतीक्षणध्यानयोरेकविषयत्वावगमादीक्षणस्य च यथार्थत्वात् परमार्थं ब्रह्मैव ध्येयं, न त्वपरमित्यत आह—अर्थभेदत इति।

कल्पतरुपरिमलः।

मेव फलार्थः न समानकर्तृकत्वमपि। सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य मुच्यते ब्रह्महत्ययेत्यादिदर्शनादिति पक्षमाश्रित्य निर्वाह्यः। अम्बरान्तधृतिः सौत्रो हेतुरम्बरं ब्रह्मेति धृतिर्न श्रुतेति च शङ्काऽभिभूतत्वादस्पष्ट इत्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥ १२ ॥ इति तृतीयं अक्षराधिकरणम् ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

पर्युदासित इति जिजयों न विवक्षितः, पर्युदस्त इत्यर्थः, तारकादेराकृतिगणत्वे संजातपर्युदास इति वा तदर्थो वर्णनीयः। ततो हेतोरपरं ब्रह्म ध्येयमिति। यद्यपि परविषयाणामहंग्रहोपासनानामप्यर्चिरादिप्राप्यापरलोकप्राप्ति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृत्य श्रूयते—'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' (प्र० ५।२,५) इति । किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते, आहोस्विदपरमिति । एतेनैवायतनेन परमपरं वैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशयः । तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम् । कस्मात् ? 'स तेजसि सूर्ये संपन्नः' 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । नहि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्नुवीतेति युक्तम् ; सर्वगतत्वात्परस्य ब्रह्मणः । नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते । नैष दोषः; पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः । इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते कस्मात् ? ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । ईक्षतिर्दर्शनम् । दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म । ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति—'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति । तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति; मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात् ।

भामती ।

इति श्रुतेः । सर्वगतपरब्रह्मवेदने तद्भावापत्तौ 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इति न देशविशेषप्राप्तिरुपपद्यते । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयत्वेन चोद्यते । न च—ईक्षणस्य लोके तत्त्वविषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मणस्तथाभावात् ध्यायतेश्च तेन समानविषयत्वात् परब्रह्मविषयमेव ध्यानमिति—सांप्रतम् ; समानविषयत्वस्यैवासिद्धेः । परो हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः । नच तत्त्वविषयमेव सर्वत्र दर्शनम् ; अनृतविषयस्यापि तस्य दर्शनात् । नच—मननं दर्शनम्, तच्च तत्त्वविषयमेवेति—सांप्रतम् ; मननाङ्गेन तत्र तत्र दर्शनस्य निर्देशात् । नच मननमपि तर्कापरनामावश्यं तत्त्वविषयम् । यथाहुः—'तर्कोऽप्रतिष्ठः' इति । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयम् । तस्य च परत्वं शरीरापेक्षयेति । एवं प्राप्त उच्यते—ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः । अर्थ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथेक्षतेः ॥ ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारश्चोत्सर्गतस्तत्त्वविषयः । क्वचित्तु बाधकोपनिपाते समारोपित-

वेदान्तकल्पतरुः ।

ध्यानस्य परविषयत्वादीक्षणस्य परात्परो यस्तद्विषयत्वादेकविषयत्वमसिद्धमित्यर्थः । प्रथमहेतुं व्याचष्टे—ब्रह्म वेदेति । अर्थभेदत इत्येतच्छ्लोत्तरत्वेन व्याचष्टे—न चेति । अङ्गीकृत्य दर्शनस्य तत्त्वविषयत्वमीक्षणध्यानयोर्विषयभेद उक्तस्तदेवासिद्धमित्याह—न चेति । ननु युक्त्या पर्यालोचनमिहेक्षणं, तच्च तत्त्वविषयमित्याशङ्क्याह—न च मननमिति । किं मननदर्शनयोरैक्यभूताऽत्र मननविवक्षा । नाद्य इत्याह—मननादिति । न द्वितीय इत्याह—नचेति । ईक्षणध्यानयोरर्थभेदं निराकरोति—ईक्षणेति । एकोऽर्थ इत्यन्वयः । यदवादि न सर्वं दर्शनं तत्त्वविषयमिति तत्राह—औत्सर्गिकमिति । ईक्षतेरीक्षणस्य तत्त्वविषयत्वमौत्सर्गिकं, नचेहापवादः कश्चित्, तथा ध्यानस्यापि तत्कारणस्य स्यादन्यथाऽन्यत्व

कल्पतरुपरिमलः ।

फलकत्वमविशिष्टं; तथाप्येतद्वै सत्यकामेत्याद्युपक्रमे परवेदनात् परप्राप्तिरपरवेदनादपरप्राप्तिरिति विभज्य कथनादिहापरप्राप्तिरपरं ध्यातव्यमित्यत्र लिङ्गं भवेदेव । न चैवं—सत्युपक्रमप्रतिज्ञातपरवेदनफलं न प्रदर्शितं स्यादिति—शङ्कनीयम् ; ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्कवयो वेदयन्ते तमोंकारेणान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति तदनन्तरमन्त्रे स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्युक्तमपरवेदनफलमुपसंहृत्य परवेदनस्य शान्तत्वादिविशिष्टपरब्रह्मप्राप्तिः फलमिति प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् । अङ्गीकृत्येति । "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा" मित्यत्र ध्यानं ब्रह्मविषयम् ईक्षणमविद्याशक्तिविषयमतस्त्रेक्षणं तत्त्वविषयमिति नियमस्य ध्यानेक्षणयोरेकविषयत्वनियमस्य च भङ्ग इति भावः ॥ ईक्षणध्यानयोरिति । अदृष्टाद्वारकत्वयोः कार्यकारणभाव एकविषयत्वनियत इति भावः । तत्त्वविषयत्वमौत्सर्गिकमिति । यद्यपि प्रायिकत्वमौत्सर्गिकत्वमिति विवक्षायामीक्षणस्यातत्त्वविषयत्वमेवौत्सर्गिकम् ; परब्रह्मसाक्षात्कारमेकं विना प्रपञ्चान्तर्गतवस्तुजातविषयस्य सर्वस्येक्षणस्यातत्त्वविषयत्वात्, तथाप्यपवादाभावे अत्यन्ताबाध्यविषयत्वं ग्राह्यं मुख्यत्वादित्येवंरूपमौत्सर्गिकत्वमिह विवक्षितम् । किं चात्रेक्षणं परब्रह्मविषयमित्यवश्यं वाच्यम् ; हिरण्यगर्भविषयत्वे वाक्यवैयर्थ्यात्, तल्लोकं प्राप्तस्तदुपासकस्तमीक्षत इत्यस्यार्थसिद्धत्वात् । न च—परब्रह्मविषयत्वेऽपि वाक्यवैयर्थ्यं तुल्यं हेरण्यगर्भप्राप्तेरपुनरावृत्तिश्रुत्या क्रममुक्तिफलनियतत्वेन तल्लोकप्राप्तौ परब्रह्मसाक्षात्कारस्यार्थः सिद्धत्वादिति—वाच्यम् ; इमं मानवमावर्तमिति श्रुतावित्थमिति विशेषणेनावर्तान्तरे पुनरावृत्तेरप्यभ्यनुज्ञानेन तत्प्राप्ते क्रममुक्तिनियतत्वाभावात् । ननु—ईक्षणध्यानयोरेकविषयत्वमीक्षणस्य तत्त्वविषयत्वमित्युभयं परस्परविरुद्धं; निर्विशेषस्य त्रिकालाबाध्यस्य समन्वयसूत्रभाष्ये "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत" इति श्रुत्यनुरोधेन ध्येयत्वस्य निषिद्धतया ध्यानं सर्वत्र कल्पितगुणविशिष्टविषयमिति वक्तव्यवत्, विशिष्य चात्र ब्रह्मामेदबुद्धिविशिष्टप्रणवोपासनस्य कल्पितविषयत्वनिवारणाद्धि—चेत्, उच्यते;

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते। ननु—अभिध्याने परः पुरुष उक्तः, ईक्षणे तु परात्परः, कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति। अत्रोच्यते—परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ। नचात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात्। कस्तर्हि? जीवघन इति, उच्यते—घनो मूर्तिः। जीवलक्षणो घनो जीवघनः। सैन्धवखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति। अपर आह—'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इत्यतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः

भामती ।

गोचरो भवेत् । न चासत्यपवादे शक्य उत्सर्गस्त्यक्तुम् । तथा चास्य तत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् । अपिच वाक्यशेषेणैकवाक्यत्वसंभवे न वाक्यभेदो युज्यते । संभवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात्, समभिव्याहाराच्चैकवाक्यता । तदनुरोधेन च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवघनविषयं द्रष्टव्यम् । तस्मात्

वेदान्तकल्पतरुः ।

ध्यायत्यन्यत्पश्यतीति हेतुहेतुमत्त्वासिद्धेरित्यर्थः । प्रकारान्तरेणार्थमेदं निराकरोति—अपि चेति । समभिव्याहारादिति । च ईक्षतःइति प्रकृतापेक्षनिर्देशादित्यर्थः । तदनुरोधेनेति । प्रमाणद्वयानुरोधेनेत्यर्थः ॥

हे सत्यकाम परं निर्विशेषम् अपरं हिरण्यगर्भाख्यं च यद् ब्रह्म तदेतदेव । एतच्छब्दार्थमाह—यदोंकारः स हि तस्य प्रतीकः, प्रतिमेव विष्णोः, तस्मात्प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्यानेतेनोंकारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन परापरयोरेकतरं ययो-

कल्पतरुपरिमलः ।

भावनाप्रचयस्य साक्षात्कारजनकत्वे तद्विषयविषयत्वं तत्र, न तु तदन्याविषयत्वमपि; गौरवात् । अस्ति चात्र विधेयस्य ध्यानस्य प्रणवरूपकल्पितवस्तुविषयत्वेऽपीक्षणीयब्रह्मविषयत्वमपि । अतो न दोषः । यद्यप्येऽवं सति ध्यानस्य हिरण्यगर्भरूपजीवविषयत्वेऽपि तत्त्वविषयत्वं नापैति, तत्र जीवत्वोपाधेः कल्पितत्वेऽपि स्वरूपस्याबाध्यत्वात्; तथापि ध्यानेक्षणगौरवश्यकल्पनीयं विषयैक्यं निर्दोषब्रह्मविषयत्वेनैव कल्पयितुमुचितं, न तु सदोषनिर्दोषजीवब्रह्मविषयत्वेनेति तात्पर्यम् ॥ स्यादेतत्—ईक्षणध्यानयोर्नात्र कार्यकारणभावो विवक्षितः; यतः परापरवेदनयोस्तत्प्राप्तिफलकत्वेनोपक्रमप्रतिज्ञातयोरपरवेदनमोंकारप्रतीकविषयापरध्यानरूपं तल्लोकप्राप्तिफलं ब्रह्मलोकमित्यन्तेनोक्तं, स एतस्मादित्यादिना तु परवेदनमोंकारसाधन साक्षात्काररूपतत्प्राप्तिफलमुक्तमित्यवश्यं व्याख्येयम्, ऋग्भिरेतमिति मन्त्रश्चोक्तार्थद्वयसंमतित्वेनोदाहृत इति योजनीयम्; ध्यानतत्फलकथनयोरपरविषयत्वाभावे प्रतिज्ञातार्थानिर्वाहात् । एवं च स एतस्मादिति वाक्ये तत्पदं तस्माद्विद्वानिति व्यवहितप्रस्तुतपरवेदितृपरम् । तच्च वाक्यमपरध्यानविषयपूर्ववाक्यानन्वयि ततो भिन्नम्; सर्वनाम्नामव्यवहितपरत्वासम्भवे व्यवहितपरत्वस्यैकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदस्य च न्याय्यत्वादितिशङ्कानिराकरणार्थमपि चेति ग्रन्थमवतारयति—प्रकारान्तरेणेति ॥ प्रमाणद्वयानुरोधेनेति । स एतस्मादित्यत्र तत्पदस्य पूर्वतत्पदयोरिवाव्यवहितप्रस्तुतध्यातृपरत्वं परपुरुषप्रत्यभिज्ञानं च ध्यानेक्षणवाक्ययोरेकवाक्यत्वापादकमिह प्रमाणद्वयं, प्रतिज्ञातमपरब्रह्मवेदनतत्फलकथनं तु टीकोक्तप्रकारेणैकमात्रद्विमात्रोपासनतत्फलकथनमेवेति नेतव्यम् । यद्यप्येकमात्रप्रणवोपासनस्य तत्प्रथममात्रात्मकऋग्वेदप्रापणीयमनुष्यलोकप्राप्तिः, द्विमात्रप्रणवोपासनस्य तद्वितीयमात्रात्मकान्तरिक्षलोकप्राप्तिश्च फलम्, पृथिव्यन्तरिक्षलोकप्राप्तिश्च न हिरण्यगर्भरूपापरब्रह्मप्राप्तिः, तथापि तयोरुपासनयोर्न्यूनप्रणवविषययोर्न्यूनमपरं ब्रह्मौचित्यात् प्रणवारोप्यम् अपरं ब्रह्म पर्यवस्यतीति तयोः फलमेव । तस्माद्विद्वानेकतरमन्वेतीति प्रतिज्ञातापरब्रह्मप्राप्तितया विवक्षितं भवति । न चातथाभूतस्य तथात्वविवक्षयाऽत्र कश्चिद्दोषः; "स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत कमतं वाव स तेन लोकं जयतीति सत्यकामप्रश्नोत्तरस्य कृत्स्नस्या"ऽयेतद्वै सत्यकामे"त्यारभ्य प्रवृत्तस्य प्रकरणस्य परब्रह्मामेददृष्टिविशिष्टत्रिमात्रोपासनाविध्यपदेशेनैकार्थपरतया तदन्तर्गतयोरेकमात्रद्विमात्रोपासनातत्फलवचनयोरोंकारस्यायं महिमा यन्मात्रावैगुण्येनापरब्रह्मदृष्ट्योपास्यमानोऽपि कस्मैचित्कस्य भवति, तस्मादेवंभूतमहिमायमोंकारो हेयमल्पफलमपरं ब्रह्म विहाय परब्रह्मदृष्ट्या त्रिमात्र एवोपासनीय इत्येवं त्रिमात्रोपासनास्तुत्यर्थत्वात्, स्तुतेश्च यथाकथंचिदाडम्बनमात्रेण चारितार्थ्यात्, सत्यकामेनोंकारालम्बनध्यानफलस्यैव पृष्टत्वेनेक्षणवाक्यस्य ध्यानाकार्योंकारसाधनकब्रह्मवेदनफलपरतायामपृष्टोत्तरत्वापत्त्या परध्यानफलस्यमपकतया तद्ध्यानवाक्यैकवाक्यताया वक्तव्यत्वेन परिशेषादेकमात्रद्विमात्रोपासनातत्फलवचनयोरेवापरोपासनातत्फलवचनतयाऽवश्यं व्याख्येयत्वाच्च । नच—एवमपीक्षणवाक्यस्यापृष्टोत्तरत्वमनिवार्यं ध्यानप्राप्यस्य लोकस्यैव पृष्टत्वादिति—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परश्च लोकान्तरेभ्यः, सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते। जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः। तस्मात्परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः, स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते। परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति; यस्मात्परं किंचिदन्यन्नास्ति, 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति च श्रुत्यन्तरात्। 'परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इति च विभज्य, अनन्तरमोंकारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन्परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति। 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुच्यते' इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति। अथ यदुक्तं—परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नफलं युज्यत इति। अत्रोच्यते—त्रिमात्रेणोंकारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥ १३ ॥ इति चतुर्थमीक्षतिकर्माधिकरणम् ॥

(५ अधिकरणम्) **दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥**

'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वे-

---

भामती ।

परः पुरुषो ध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च भवति। तदिदमुक्तम्—न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, किंतु जीवघनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव कथयितुं जीवघनो जीवः खिल्यभावमुपाधिक्षादापन्नः स उच्यते । 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इत्यनन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवघनः। स हि समस्तकरणात्मनः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां जीवानां संघात इति भवति जीवघनः। तदेवं त्रिमात्रोंकारायतनं परमेव ब्रह्मोपास्यम्। अत एव चास्य देशविशेषाधिगतिः फलमुपाधिमत्त्वात्, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मुक्तिः। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः। अपरं तु ब्रह्म-एकैकमात्रायतनमुपास्यमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ इति चतुर्थमीक्षतिकर्माधिकरणम् ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरम्' सूक्ष्मं गुहाप्रायं पुण्डरीकसंनिवेशं वेश्म 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्त-

वेदान्तकल्पतरुः ।

पासनमनुगच्छतीति प्रकृत्यैकमात्रद्विमात्रोपास्ती उक्त्वा वक्ति पिप्पलादः—यः पुनरोमित्येतदक्षरं त्रिमात्रमिति । तृतीया द्वितीयात्वेन परिणेया ब्रह्मोंकारामेदोपक्रमात्। तथाविधमक्षरं सूर्यप्रतिमं परं पुरुषमभिध्यायीत स सूर्यं प्राप्तः सामभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्यते ॥ १३ ॥ इति चतुर्थमीक्षतिकर्माधिकरणम् ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

प्रागुदाहृतपरपुरुषशब्दस्य दहरवाक्यशेषगतोत्तमपुरुषशब्दवद्ब्रह्मविषयत्वशङ्कायामस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपादनात्सं-

कल्पतरुपरिमलः ।

वाच्यम्; प्राप्यलोकानुबन्धित्वेन तत्प्रशंसार्थं पाप्मनिर्मोकस्यसंपत्तिवदीक्षणस्यापि वर्णनोपपत्तेः ॥ ब्रह्मोंकारामेदोपक्रमादिति । नन्वेवं प्रतीकोपासनेयं कथं ब्रह्मलोकप्राप्तिफला । वचनबलादिति ब्रूमः । अत एवात्र ब्रह्मलोकप्राप्तिवचनमर्थवत्; अहंग्रहोपासनत्वे तथ इत्थं विदुरित्यादिसामान्यवचनादेव तत्प्राप्तिफलसिद्धेः । सूर्यान्तःस्थमिति सूर्यसंपत्तिवचनानुरोधादित्थं व्याख्यातस्य वचनस्य प्रशंसार्थमर्चिरादिमार्गभाविसूर्यप्राप्त्यनुवादत्वे ध्येयः सूर्यान्तःस्थत्वगुणो न सिध्यति, किं त्वीक्षणवाक्यश्रुतः पुरिशयत्वगुण एव तदेकवाक्यतयाऽत्र ध्यानविध्यपेक्षितत्वेन ध्येयगुणः सिध्यति सोऽपि वा न ध्येयगुणः, आचार्यैः परं निर्विशेषमिति प्राक् प्रणवे ध्येयस्य परस्य निर्विशेषतोक्तेः, किं तु पुरिशयमित्येतल्लक्षणीयमहावाक्यार्थजीवाभेदसमर्पणार्थम् । प्राप्यते इति प्रापयतेः कर्मणि लकारः । णेरनिटीति णिलोपः । प्रापयत इति पाठस्तु लेखकप्रमादायातः । ईक्षतिकर्मत्वहेतोर्ब्रह्मैकान्त्यमस्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥ १३ ॥ इति चतुर्थमीक्षत्यधिकरणम् ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

दहरवाक्यशेषगतेति । ननूत्तमपुरुषशब्दः प्रजापतिवाक्यशेषे न तु दहरवाक्यशेषे । सत्यम्; सिद्धान्ते सगुण-

---

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' (छा० ८।१।१) इत्यादिवाक्यं समाम्नायते। तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः, स किं भूताकाशः, अथवा विज्ञानात्मा, अथवा परमात्मेति संशय्यते। कुतः संशयः? आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम्। आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च प्रयुज्यमानो दृश्यते। तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्यात्किंवा पर इति संशयः। तथा ब्रह्मपुरमिति—किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथवा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति। तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः। तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव च दहरशब्द इति प्राप्तम्। तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वम्। 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावः। द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तः समाहितं; अवकाशात्मनाऽऽकाशस्यैकत्वात्। अथवा—जीवो दहर इति प्राप्तम्; ब्रह्मपुरशब्दात्। जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते; तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात्। भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम्। न हि

भामती।

स्तदन्वेष्टव्यम्'। आगमाचार्योपदेशाभ्यां श्रवणं, तदविरोधिना तर्केण मननं च तदन्वेषणम्। तत्पूर्वकेण चादरनैरन्तर्यदीर्घकालासेवितेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेन साक्षात्कारो विज्ञानम्। विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वेभ्यः। तदिच्छा विजिज्ञासनम्॥ अत्र संशयमाह—तत्रेति। तत्र प्रथमं तावदेष संशयः—किं दहराकाशादन्यदेव किंचिदन्वेष्टव्यं, विजिज्ञासितव्यं च; उत दहराकाश इति। यदापि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यस्तदापि किं भूताकाशः, आहो शारीर आत्मा, किं वा परमात्मेति। संशयहेतुं पृच्छति—कुत इति। तद्धेतुमाह—आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यामिति। तत्र प्रथमं तावद्भूताकाश एव दहर इति पूर्वपक्षयति—तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वादिति। एष तु बहुतरोत्तरसंदर्भविरोधात्तुच्छः पूर्वपक्ष इत्यपरितोषेण पक्षान्तरमालम्बते पूर्वपक्षी—अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम् युक्तमित्यर्थः। तत्र—आधेयत्वाद्विशेषाच्च पुरं जीवस्य युज्यते। देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतुद्वयवियोगतः॥ असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ति। तद्यथा क्षितिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधानजन्माप्यङ्कुरः शालिबीजेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्कुर इति, नतु क्षित्यादिभिः; तेषां कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात्। तदिह शरीरं ब्रह्मविकारोऽपि न ब्रह्मणः व्यपदेष्टव्यम्; ब्रह्मणः सर्वविकारकारणत्वेनातिसाधारण्यात्। जीवभेदधर्मांधर्मोपार्जितं तदित्यसाधारणकारणत्वाज्जीवेन व्यपदिश्यत इति युक्तम्। अपिच ब्रह्मपुर इति सप्तमी—अधिकरणे स्मर्यते, तेनाधेयेनानेन संबद्धव्यम्। नच

वेदान्तकल्पतरुः।

गतिः॥ पूर्वेभ्य इति। श्रवणमननध्यानेभ्य इत्यर्थः। आधेयत्वादिति। ब्रह्मपुरशब्दोक्तं देहलक्षणं पुरं जीवस्य युज्यते। तस्य परिच्छिन्नत्वेनाधेयत्वात्, स्वकर्मोपार्जितशरीरेण संबन्धविशेषाच्च ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठीसमासंसंभवात्। ब्रह्मणस्तु न युक्तं पुरम्; उक्तहेतुद्वयाभावादित्यर्थः। विशेषादित्येतद्व्याख्याति—असाधारणेनेत्यादिना। जीवभेदो जीवविशेषः। आधेयत्वहेतुं व्याचष्टे—अपि चेत्यादिना। तेनाधिकरणेन सहानेन ब्रह्मशब्दार्थेनाधेयेन संबद्धव्यम्;

कल्पतरुपरिमलः।

निर्गुणब्रह्मविषयतया भिन्नयोरपि दहरप्रजापतिविद्ययोरपहतपाप्मत्वादिगुणकजीवैकविषयत्वं वदन् पूर्वपक्षी पौर्वापर्येणाज्ञातयोस्तयोरेकविद्यात्वं मन्यत इति तदीये पूर्वाधिकरणाक्षेपवाक्ये तदभिमानानुसारेण दहरवाक्यशेषगतेत्युक्तम्। अत एव टीकायामप्युत्तरत्रे (व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. १९) दिति सूत्रोपन्यस्तपूर्वपक्षविवरणारम्भे दहराकाशमेव प्रकृत्य श्रूयत इति दहरविद्यैकप्रकरणतया प्रजापतिविद्याऽत्रतारविष्यते। ननु—तथाप्युक्तविधया पूर्वाधिकरणाक्षेपो न युज्यते; उत्तमपुरुषशब्दवत् परपुरुषशब्दस्य जीवविषयत्वसम्भवेऽपि ततः परपुरुषशब्दप्रत्यभिज्ञया ध्यानेक्षणवाक्ययोरेकविषयत्वसिद्धावीक्षणस्य तत्त्वविषयत्वनियमाद्, ध्यानमपि तात्त्विकपरब्रह्मविषयमिति सिद्धान्तसिद्धेश्चलनाभावादिति—चेत्, उच्यते; "एष संप्रसाद" इत्याद्युत्तमपुरुषशब्दघटितवाक्योपात्ताभिनिष्पत्तिशब्दोक्तमीक्षणं पूर्वपक्षे जीवविषयमिति, तद्वत् "स एतस्मा"दिति वाक्योक्तमपीक्षणं हिरण्यगर्भजीवविषयं भविष्यतीति प्रथममिहाक्षेपो विवक्षितः। ततश्च तदेकविषयस्य ध्यानस्यापि तद्विषयत्वसिद्धौ कथं ध्यानेक्षणवाक्ययोरपरब्रह्मणि परपुरुषशब्द इत्याकाङ्क्षायामिह जीवमात्रेऽप्युत्तमपुरुषशब्दो दृश्यते, हिरण्यगर्भे परपुरुषशब्दस्य काऽनुपपत्तिरित्येवमाशयेयमाचार्योक्तिः। इयमाक्षेपसङ्गत्युक्तिरुपलक्षणम्। तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविदन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोक इति दहरोपासनस्य ब्रह्मलोकफलश्रवणं त्रिमात्रप्रणवप्रतीकालम्बनोपासनस्येव वचनबलादुपपद्यत इति दृष्टान्तसङ्गतिरपि द्रष्टव्या। श्रवणमननध्यानेभ्य इति। यद्यपि टीकायां श्रवणं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः संबन्धोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं, यथा राज्ञः । मनउपाधिकश्च जीवः, मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयेऽन्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैव आराग्रोपमितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते; 'तस्मिन्यदन्तः' इति परविशेषणत्वेनोपादानादिति ॥ अत उत्तरं ब्रूमः—परमेश्वर एवात्र दहराकाशो भवितुमर्हति, न भूताकाशो जीवो वा । कस्मात्? उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः । तथाहि--अन्वेष्टव्यतयाऽभिहितस्य दहरस्याकाशस्य 'तं चेद्ब्रूयुः' इत्युपक्रम्य 'किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति—'स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी

भामती ।

ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्यानाधेयस्याधारसंबन्धः कल्पते । जीवस्वाराग्रमात्र इत्याधेयो भवति । तस्माद्ब्रह्मशब्दो रूढिं परित्यज्य देहादिबृंहणतया जीवे यौगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः । चैतन्यं च भक्तिः । उपधानानुपधाने तु विशेषः । वाच्यत्वं गम्यत्वम् । स्यादेतत्—जीवस्य पुरं भवतु शरीरं, पुण्डरीकदहरगोचरता त्वन्यस्य भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इवोज्जयिन्यां मैत्रस्य सब्रह्मेत्यत आह—तत्र पुरस्वामिन इति । अयमर्थः—वेश्म खल्वधिकरणमनिर्दिष्टाधेयमाधेयविशेषापेक्षायां पुरस्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन संबद्धं सदनपेक्षं नाधेयान्तरेण संबन्धं कल्पयति। ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगायतनमिति को हृदयपुण्डरीकेऽस्य विशेषो यत एवास्य सब्रह्मेत्यत आह—मन उपाधिकश्च जीव इति । ननु मनोऽपि चलतया सकलदेहवृत्तिपर्यायेणेत्यत आह—मनश्च प्रायेणेति । आकाशशब्दश्चारूपत्वाद्विना सामान्येन जीवे भाक्तः । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति, तथाप्यदोष इत्याह—न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्यत्वमिति । एवं प्राप्त उच्यते—भूताकाशस्य तावन्न दहरत्वं

वेदान्तकल्पतरुः ।

सगासाभिहितसंबन्धसामान्यस्याधाराधेयभाव एव विश्रमादित्यर्थः । भक्तिर्गुणस्तेन हि शब्दो मुख्यार्थाद्भ्रज्यते । यदि चेतनत्वं समं जीवब्रह्मणोस्तर्हि को विशेषस्तत्राह—उपधानेति । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमिति भाष्ये वाच्यत्वं तात्पर्यगम्यत्वं; भाक्तत्वे सत्यभिधेयत्वविरोधादित्यर्थः । अन्यस्य ब्रह्मण इत्यर्थः । अनिर्दिष्टाधेयमिति । वेश्माधेयतया निर्दिष्टस्याप्याकाशस्य संदिग्धत्वादनिश्चय इत्यर्थः । उपमानोक्तेरन्यथासिद्धिमाशङ्क्याह—तेनेति । ह्यस्तनायतनत्वादिना

कल्पतरुपरिमलः ।

मननं चान्वेषणमिति व्याख्यातत्वाद्विज्ञानं ध्यानं, तस्य वैशिष्ट्यं श्रुत्युपात्तश्रवणमननापेक्षमिति वक्तुं शक्यम्; "आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेने"त्यादिश्रुतिषु विज्ञानशब्दस्य ध्याने बहुशः प्रयोगदर्शनात्, उपासनारूपं ध्यानमेव चात्रानुष्ठानाय विधातव्यं, न तु तत्फलरूपः सगुणसाक्षात्कारः; तथापि सन्प्रत्ययोगात्फलरूपतया निरुपाधीच्छाविषयः साक्षात्कार एव ग्राह्य इत्यभिप्रायेण टीकाकृता स्वयं साक्षात्कारहेतुतया ध्यानमुपन्यस्य त्रिभ्योऽपि वैशिष्ट्यं साक्षात्कारस्य विवक्षितमिति पूर्वेभ्य इत्यनेन दर्शितत्वात् श्रवणमननध्यानेभ्य इत्युक्तम् । एवं च फलसाक्षात्कारे विधिसरूपोऽयमर्थवादः; उपासनाविधिस्त्व"थ य इहात्मान"मित्यादिफलवाक्येष्वेवेति तात्पर्यम् । यद्यपि दहरविद्याफलब्रह्मलोकावाप्त्यर्थिनः स्वयमेतच्छास्त्रविचाराधीने श्रवणमनने न सम्भवतः, सर्वतो विरक्तस्य मुमुक्षोरेवैतच्छास्त्राधिकारात्; तथापि विचारितैतच्छास्त्राचार्योपदेशाधीने दहरोपासनापेक्षितवाक्यार्थमात्रविषये ते विवक्षिते इति द्रष्टव्यम् । ननु पुरेणाधिकरणेन सहाधेयेन सता ब्रह्मणा सम्बद्धव्यमिति टीकोक्तमयुक्तम्; षष्ठ्या अधिकरणवाचित्वाभावात्, सप्तम्या वेश्माधिकरणवाचित्वात्, नच—पुरमध्यगतवेश्माधेयस्य जीवस्य पुराधेयत्वमर्थतः सिध्यति, प्रासादमध्यगते पर्यङ्के शयानस्येव प्रासादे शयनं, तदर्थतः सिध्यदुदाहृतटीकयोक्तमिति—वाच्यम्; वेश्माधेयो जीव इतीदानीमसिद्धेः । आधेयत्वविशेषहेतुभ्यां ब्रह्मात्र जीव इति निश्चयमुपजीव्य खलु अनिर्दिष्टाधेयस्य वेश्मनः संनिहितः स एवाधेयतयाऽन्वेतीत्यग्रे टीकाकृद्वक्ष्यतीत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह—समासेति । समासे षष्ठ्यभिधेयं सम्बन्धसामान्यं सप्तम्यर्थतया बुद्धिसन्निहिते आधाराधेयभावे पर्यवस्यतीत्यर्थः । यद्यपि यथाभाष्यं स्वस्वामिभावं षष्ठ्यर्थमङ्गीकृत्याधेयत्वहेतुमनपेक्ष्य विशेषहेतुनैव लभ्यं पुरस्वामिभूतं ब्रह्म जीव इति निश्चयमुपजीव्य सन्निहितस्य तस्य वेश्माधेयत्वेनान्वय उपपादयितुं शक्यः, षष्ठ्याः स्वस्वामिभावार्थकत्वं च विशेषहेतूपपादनार्थं टीकाकृतोऽप्यपेक्षणीयमेव; तथाप्याधेयत्वहेतुरपि टीकायामुपन्यस्त इति तदुपपादनप्रकारोऽयं दर्शितः । एवं च विकल्पमुखेन षष्ठ्या अर्थद्वयमवतार्य आधेयत्वविशेषहेतोर्योजनं कार्यम् ॥ आकाशस्य संदिग्धत्वादिति । ननु महदिदं साहसवचनं, यत् स्वनामश्रुतिसमर्पितो भूताकाशः संदिग्धो विरूढि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्तरेव समाहिते' (छा० ८।१।३) इत्यादि । तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन्भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढः; तथापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्तिता भवति । नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभवतीत्युक्तम् । नैवं संभवति; अगतिका हीयं गतिः, यत्काल्पनिकभेदाश्रयणम् । अपि च कल्पयित्वाऽपि भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते । ननु परमेश्वरस्यापि 'ज्यायानाकाशात्' (शत० ब्रा० १०।६।३।२) इति श्रुत्यन्तरान्नैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते । नैष दोषः; पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत । नच कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टित आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समाधानमुपपद्यते । 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे संभवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति; तथापि

भामती ।

'यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्युपमानविरोधात् । तथाहि—तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत् । अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्यां न युज्यते ॥ अस्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्भेदेनोपमानस्य गतिः । न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवति; तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तेः । न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते, येन 'ज्यायानाकाशात्' इति श्रुतिविरोधः स्यात्, अपि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते । अपि च सर्व एवोत्तरे हेतवो दहराकाशस्य भूताकाशत्वं व्यासेधन्तीत्याह—नच कल्पितभेद इति । नापि दहराकाशो जीव इत्याह—यद्यप्यात्मशब्द इति । उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते । तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत् ॥ देहे हि ब्रह्मोपलभ्यत इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया । तथा च ब्रह्मशब्दार्थो मुख्यो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं, तथाऽपि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां

वेदान्तकल्पतरुः ।

युद्धे भेदारोपः क्रियते—गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ इत्यत्र । अस्तु वोपाध्यपेक्षयाऽऽकाशे भेदारोपः, तथापि न बाह्याकाशतुल्यत्वं हार्दाकाशस्येत्याह—न चेति । यदि न्यूनत्वाद्वार्दनभसो न बाह्येनोपमेयता, हन्ताधिकत्वाद् ब्रह्मणोऽपि न स्यादत आह—न भूताकाशेति । आधेयत्वादिलेशतत्प्रत्याह—उपलब्धेरिति । विशेषाबेलेतन्निराकरोति—तेनेति । मुख्याधेयत्वत्यागे हेतुमाह—तथा चेति । नन्वनिर्णी-

कल्पतरुपरिमलः ।

विषयः परमात्मा च संदिग्धः, षष्ठीस्वरसोपनेयवैशेषिकसम्बन्धिलिङ्गवशाद् ब्रह्मशब्देन लक्षणीयो जीवो निश्चितः, स च भिन्नवाक्योपात्तः समानवाक्योपात्तभूताकाशं परमात्मानं च निरस्य स्वयं वेश्माधेयतयाऽन्वेतीति । नैष दोषः; दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र वेश्मावच्छेदोपाधिकस्य दहरत्वस्यार्थलभ्यत्वेऽपि साक्षाद् दहरत्ववचनमर्थवत्त्वार्थमाजानसिद्धं दहरत्वमुपस्थापयति, आकाशश्रुतिर्भूताकाशं परमात्मानं वा, तयोः कतरस्य ग्रहणं कार्यमित्यनिर्णये सन्निधिवशाद् जीवस्य ग्रहणं नियम्यते । युद्धे इति गगनसागरयोरप्युपलक्षणम् । तदभिप्रायेणारोपग्रहणमप्यर्थवत् । गगनं गगनाकारमित्यत्रोपमालंकार इति मतमनुरुध्येत्थमुक्तम् । यदि तु गगनं गगनाकारमिति श्लोके नोपमालंकारः, किं तु भेदकल्पनमनपेक्ष्य अत्यन्तामेदे निबध्यमानमौपम्यं नान्वेतीत्यन्वर्थनामाऽनन्वयालङ्कारः; अनन्वयिनोऽप्यौपम्यस्य निबन्धनमनुपमत्वद्योतनाय, यथा स्वमहिमप्रतिष्ठितत्ववचनमनाधारत्वद्योतनाय, यथा वा स्वयंदासत्ववचनं दासरहितत्वद्योतनायेति मतमनुरुध्यते, तदाऽपि नात्रानन्वयेन निर्वाहप्रत्याशा; अयमित्येषोऽन्तर्हृदय इति चोपमानोपमेयरूपयोः परस्परव्यावर्तकविशेषणनिवेशनेन—उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्टा नवं निर्मितमातपत्रम् । स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्गइवोत्तमाङ्गे ॥ इत्यत्रेव कल्पितभेदोपाधिकोपमाप्रभेदस्यैव वक्तव्यत्वात् । न च सोऽपि प्रकारोऽत्र वक्तुं शक्य इत्याह—अस्तु वेति । मुख्याधेयत्याग इति । ननु—ब्रह्मशब्दमुख्यार्थलाभो न मुख्याधेयत्वत्यागहेतुः; वक्ष्यमाणवत्सराजपुरदृष्टान्तेन ब्रह्मपुरे जीवस्य वेश्मसम्भवात्, वेश्मस्थस्य च मुख्यपुराधेयत्वोपपत्तेः, नच—ब्रह्मपुर इत्यत्र जीवसन्निध्यभावे जीवो वेश्माधेयो न सिध्येदिति—वाच्यम्; अनन्यथासिद्धस्वाभाविकदहरत्वलिङ्गेन ब्रह्मपुरत्वपक्षेऽप्यवश्यकल्पनीयवृत्त्यन्तरतयाऽन्यथासिद्धाया आकाशश्रुतेः प्रबलेन तस्य वेश्माधेयत्वसिद्धेरिति—चेत्, मैवम्; जीवस्वामिकत्वेन प्रसिद्धजीवसंबन्धस्य अप्रसिद्धपरब्रह्मपुरत्वोक्तेः, तदुपासनाविधित्सायां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न हि मैत्रः क्व देशे वर्तत इति मैत्रान्वेषिणं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराग्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम् । ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति चेत्, यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत, तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् । यदप्युक्तं—ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्राज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्विति । अत्र ब्रूमः—परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते; ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबन्धः, उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' (प्र० ५।५) 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः' (बृ० २।५।१८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा—जीवपुर एवास्मिन्ब्रह्म संनिहितमुपलक्ष्यते । यथा शालग्रामे विष्णुः संनिहित इति, तद्वत् । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छा० ८।१।६) इति च कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वा 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताँश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वे लोकेषु कामचारो भवति' इति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति । यदप्येतदुक्तम्—न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं; परविशेषणत्वेनोपादानादिति । अत्र ब्रूमः—'यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात्, 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत । नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव प्रदर्श्यते, 'तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्याक्षिप्य परिहारावसर आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् । नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तः समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं

भामती ।

मैत्रस्य सद्म भवति, एवं जीवस्य पुरे हृत्पुण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मलिङ्गेभ्यो ब्रह्मणोऽवधारणात् । ब्रह्मणो हि बाधके प्रमाणे बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्मलिङ्गानि कथंचिदभेदविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते । न चेह ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणम्, साधकं वाऽस्ति जीवस्य । ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादितो ब्रह्मोपलब्धिस्थानतया । अर्भकौकस्त्वं चोक्तम् । तस्मात् सति संभवे ब्रह्मणि तल्लिङ्गानां नाब्रह्मणि व्याख्यानमुचितमिति ब्रह्मैव दहराकाशो न जीवभूताकाशाविति । श्रवणमननमनुविद्य ब्रह्मानुभूय चरणं चारस्तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः । स्यादेतत्—दहराकाशस्यान्वेष्यत्वे सिद्धे तत्र विचारो युज्यते, नतु तदन्वेष्टव्यम्, अपितु तदाधारमन्यदेव किंचिदित्युक्तमित्यनुभाषते—यदप्येतदिति । अनुभाषितं तद्दूषयति—अत्र ब्रूम इति । यद्याकाशाधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्, तदेवोपरि व्युत्पादनीयं, आकाशव्युत्पादनं तु कोपयुज्यत इत्यर्थः । चोदयति—नन्वेतदपीति । आकाशकथनमपि तदन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव । अथाकाशपरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह—तं चेद्ब्रूयुरिति । आचार्येण हि 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्युपदिष्टेऽन्तेवासिनाऽऽक्षिप्तम्—'किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम्' । पुण्डरीकमेव तावत्सूक्ष्मतरं, तदवरुद्धमाकाशं सूक्ष्मतमम् । तस्मिन्सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति । नास्त्येवेत्यर्थः । तत्र किमन्वेष्टव्यमिति । तदस्मिन्नाक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपक्रमं वचः—'उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी समाहिते' इति । तस्मात्पुण्डरीकावरुद्धाकाशाश्रये द्यावापृथिव्यावेवान्वेष्टव्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । परिहरति—नैतदेवम् । एवं हीति । स्यादेतत्—एवमेवैतत् । नो खल्वभ्युपगमा एव दोषत्वेन चोद्यन्त इत्यत आह

वेदान्तकल्पतरुः ।

तावेयं वेश्म संनिहितपुरस्वामिना संबध्यत इत्युक्तत्वात्कथं जीवपुरे ब्रह्मसदनत्वमोऽत आह—उत्तरेभ्य इति । संनिधिलिङ्गैर्बाध्यत इत्यर्थः । ननु लिङ्गानि ब्रह्माभेदपराणि, नेत्याह—ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणि बाधकं जीवे च साधकं प्रमाणं नास्ति; ब्रह्मबाधकत्वेन जीवसाधकत्वेन चेष्टस्य संनिधेर्लिङ्गैर्बाधादित्यर्थः । अपि चासिद्धो जीवसंनिधिः, पुरस्य ब्रह्मसंबन्धोपपादनाद् ब्रह्मशब्देन जीवाऽनभिधानादित्याह—ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चेति । 'अथ य इहात्मानम्' इति भाष्यस्थश्रुतावनुसाक्षात्कृतेत्यर्थः । काम्यन्त इति कामा विषयाः । चारः शब्दार्थमाह—श्रवणेति । विदेरर्थमाह—अनुभूयेति । भाष्ये द्यावापृथिव्याद्यन्वेष्यत्वापत्तिरिष्टोपलब्धिः । आद्यसंशयस्थपूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—स्यादेतदित्यादिना । भाष्ये द्यावापृथिव्याद्यन्वेष्यत्वापत्तिरिष्टा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यात्, तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । 'अस्मिन्कामाः समाहिताः' 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानं कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति । तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

भामती ।

—तत्र वाक्यशेष इति । वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य फलवत्त्वं ब्रूते, यच्च फलवत् तत्कर्तव्यतया चोद्यते, यच्च कर्तव्यं तदिच्छतीति 'तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इति तद्दहराकाशविषयमवतिष्ठते । स्यादेतत्—द्यावापृथिव्यावेवात्मानौ भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते, आकाशशब्दवत् । ततश्चाकाशाधारौ तावेव परामृश्येते इत्यत आह—अस्मिन्कामाः समाहिताः प्रतिष्ठिताः । एष आत्मापहतपाप्मेति । अनेन हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य द्यावापृथिव्यभिधानव्यवहितमपीति शेषः । ननु सत्यकामज्ञानस्यैतत्फलं, तदनन्तरं निर्देशात्, न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत आह—समुच्चयार्थेन चशब्देनेति । 'अस्मिन्कामाः' इति च 'एषः' इति चैकवचनान्तं न द्वे द्यावापृथिव्यौ पराम्रष्टुमर्हतीति दहराकाश एव पराम्रष्टव्य इति समुदायार्थः । तदनेन क्रमेण 'तस्मिन्यदन्तः' इत्यत्र तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिलङ्घ्य हृत्पुण्डरीकं परामृशतीत्युक्तं भवति । तस्मिन् हृत्पुण्डरीके यदान्तराकाशं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च । उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चः । एतमेव दहराकाशं प्रक्रम्य बताहो कष्टमिदं वर्तते जन्तूनां, तत्त्वावबोधविकलानां, यदेभिः स्वाधीनमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा चिरंतननिरूढनिबिडमलपिहितानां कलधौतशकलानां पथि पतितानामुपर्युपरि संचरद्भिरपि पान्थैर्धनायद्भिर्ग्रावखण्डनिवहविभ्रमेणैतानि नोपादीयन्त इत्यभिसंधिमती साद्भुतमिव सखेदमिव श्रुतिः प्रवर्तते—'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति । स्वापकाले हि सर्व एवायं विद्वानविद्वांश्च जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्तोऽप्यनाद्यविद्यातमःपटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमापन्नोऽहमस्मीति न वेद । सोऽयं ब्रह्मलोकशब्दस्तद्गतिश्च प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मलोकतामाहतुः । तदेतदाह भाष्यकारः

वेदान्तकल्पतरुः ।

पादनमिति शङ्कते—स्यादेतदिति । तर्हि "अथ य इहात्मानम्" इत्यात्मशब्दः कथमत आह—ताभ्यामिति । तथा च भूताकाशस्य दहरत्वसिद्धिरित्यर्थः । अस्मिन्कामा इत्यस्मिन्शब्देन द्यावापृथिव्याधार आकाश एव परामृश्यते समानाधारत्वप्रत्यभिज्ञानाद्, न द्यावापृथिव्यौ, तथा चैष इति, आत्मेति, तदुपरितनशब्दाभ्यामप्याकाश एव निर्दिष्ट इत्याह—अनेनेति । आकृष्येति भाष्ये व्यवधानं सूचितम् । व्यवहितस्य ह्याकर्षणं तत्कथयति—द्यावापृथिव्यादीति । "उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते" इति पूर्ववाक्ये आकाशनिर्देशानन्तरं द्यावापृथिव्यादिनिर्देशाद् व्यवधानम् । एतांश्च सत्यान्कामान् इत्यात्मशब्दानन्तरं कामनिर्देशात्सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति फलश्रवणं गुणविज्ञानस्यैवेति शङ्कते—नन्विति । चकाराद्गुणगुणिनोर्ज्ञेयत्वे समुच्चयावगमात्समुच्चितोपास्तिफलं कामचार इति परिहारार्थः । पूर्वत्राव्यवहितद्यावापृथिव्यापेक्षयास्मिन्शब्देन प्रत्यभिज्ञानादाकाशमेव परामृश्यत इत्युक्तं, तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अस्मिन्कामा इति चेति । लक्षितात्मन ऐक्येऽपि पूर्वं शब्दतोऽनुपात्ते नैकवचनपरामृश्यता—इत्यर्थः । यदि दहराकाशस्य विज्ञेयत्वं, कथं तर्हि तदाधेयस्य

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रति वत्सराजपुरे वसतीति वाक्ये वत्सराजपुरत्वोक्तिः पुरान्तरव्यावर्तनेनेवात्र ब्रह्मपुरत्वोक्तिः प्रकारान्तरेण साफल्यमश्नुवीत, दहरत्ववचनं तु जीवगतस्वाभाविकदहरत्वविषयत्वाभावेऽपि दहरपुण्डरीकावच्छेदेन ब्रह्मणो यावद्दहरत्वं भवति तावदपेक्षयाऽधिकं "तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठित"मिति श्रुत्यन्तरान्नातहृदयपुण्डरीकाग्रसुषिरावच्छेदोपाधिकमत्यन्तसौक्ष्म्यं लम्भयितुमिति साफल्यं नेतुं शक्यम् । तस्मादुक्तमुक्तं ब्रह्मशब्दमुख्यार्थानुसरणं मुख्याधेयत्वत्यागहेतुरिति ॥ नैकवचनपरामृश्यतेति । ननु—मा भूद् द्यावापृथिवीशब्दो ब्रह्मलक्षकः । "उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी" इत्यादिके "यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहित"मित्यन्ते द्यावापृथिव्यादिसमाधानवाक्ये उक्तानुक्तसकलवस्तुसंग्रहार्थो नः सर्वशब्दः सर्वात्मकब्रह्मप्रतिपादकोऽस्तु; तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमिति तैत्तिरीयके सर्वशब्देनैव हृत्पुण्डरीकोर्ध्वसुषिरवर्त्युपास्यप्रतिपादनदर्शनात्, ततश्चैकवचनान्तेन सर्वशब्देन प्रकृतं दहराकाशान्तर्वर्त्युपास्यमिहैकवचनान्तेन पराम्रष्टुं योग्यमिति—चेत्, तथा सति तदनन्तरं "तं चेद् ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्च्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरः, यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः—'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' (छा० ८।३।२) इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे—'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छा० ६।८।१) इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते 'ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गतः' इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीव-

---

भामती ।

इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेष इति । तदनेन गतिशब्दौ व्याख्यातौ । 'तथाहि दृष्टम्' इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—तथाह्यहरहर्जीवानामिति । वेदे च लोके च दृष्टम् । यद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति; तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते, ईदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिर्यल्लोकेऽपि गीयत इति । यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना । 'लिङ्गं च' इति सूत्रावयवव्याख्यानं चोद्य-

वेदान्तकल्पतरुः ।

विज्ञेयलोपदेशोऽत आह—तदनेनेति । एतमेव दहराकाशं प्रक्रम्य श्रुतिः प्रवृत्त इत्यन्वयः । घनायद्भिः घनेच्छावद्भिः । यद्यपि सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्तिर्न लोकसिद्धा; तथापि वेदसंस्कृतजनप्रसिद्ध्या वेदस्य तत्र तात्पर्यं गम्यत इत्याह—तथा

कल्पतरुपरिमलः ।

भूतानि सर्वे चैव कामा यदैतदेवाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यते" इति वर्णिते शिष्याणामाक्षेपे "स ब्रूयात् न तस्य जरयैतद् जीर्यति न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिताः" इत्याचार्यकर्तव्यपरिहारोक्तै कामादिसर्वसमाधानाधारस्य सत्यब्रह्मास्त्यपुरतया देहरूपविततब्रह्मपुरजराप्रध्वंसानुविधायिनो 'जराप्रध्वंसौ न स्तः' इत्युक्तिर्न सङ्गच्छते; समाधानाधारस्य त्वया भूताकाशताया एव वक्तव्यत्वात् तस्य च सत्यत्वब्रह्मत्वाधारान्तरनिरपेक्षधारकत्वोत्तरयोगादिति भावः । यदि दहराकाशस्य विज्ञेयत्वमिति । ननु—"तस्मिन्यदन्त"रित्यादौ नास्त्युपास्यत्वरूपविज्ञेयलोपदेशो येन दहरस्य विज्ञेयलोपदेशालाभदोषः शङ्क्येत, किं त्वविधेयश्रवणमननसाक्षात्कारेच्छाविषयत्वानुवादमात्रं; तथैव टीकायां व्याख्यातत्वात्, तदनुवादश्च फलवाक्यविधित्सितगुणगुणिविषयोपासनास्तुत्यर्थः पर्यवस्यति, स्तुतिवाक्यस्य नास्ति यावदुपास्त्वविषयत्वनियमः; दहरगुणजातमपि श्रवणमननाभ्यामन्वेष्टव्यं साक्षात्कर्तुमेष्टव्यं चेति उपास्यैकदेशप्रशंसया गुणगुण्युभयविषयोपासनास्तुतिस्यात्, द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधीनां यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु द्रव्यमात्रविषयया, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादिषु देवतामात्रविषयया च प्रशंसया स्तुतिदर्शनात्, अतो दहरोपेयविषयान्वेष्टव्यत्वादिकथनस्य न काचिदनुपपत्तिः । छान्दोग्यविवरणे च भाष्यकारैरिदं वाक्यं दहरोपेयविषयतयैव व्याख्यातम्—'तस्मिन्नाकाशाख्ये ब्रह्मणि यदन्तर्मध्ये तद्वाव तदेव विशेषेण जिज्ञासितव्यं ज्ञातुमेष्टव्यं गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य साक्षात्करणीयमित्यर्थः' इति । तस्मादस्थान इयमाशङ्का । परिहारोऽप्ययुक्तः; तस्मिन्नित्यस्याव्यवहिते दहराकाशे स्थिते व्यवहितपुण्डरीकपरामर्शित्वकल्पनाऽयोगात्, "तस्मिन्य"दित्यादिनपुंसकलिङ्गानां प्राक् पुंलिङ्गनिर्दिष्टदहराकाशेऽन्वयाच्च, दहराकाशस्य हृत्पुण्डरीकस्थताया दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युक्ततया पुनस्तत्कीर्तनवैयर्थ्याच्च, "तं चेत् ब्रूयु"रित्यादिशिष्यप्रश्नवाक्ये "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्य"मित्युक्त्या पूर्वमाचार्येण दहराकाशान्तर्वर्तिन एवान्वेष्टव्यत्वादिकमुक्तमिति स्पष्टं प्रतीयमानतया तद्विरोधाच्चेति—चेत्, उच्यते; विजिज्ञासितव्यमित्यत्रैवोपासनाविधिरित्यपि टीकायां व्याख्यानान्तरं दर्शितम् । वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य फलवत्त्वं ब्रूते । यच्च फलवत्तत्कर्तव्यतया चोद्यते, यत्कर्तव्यं तदिच्छतीति तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति दहराकाशविषयमेवावतिष्ठत इति । एवं चात्र विधेयस्योपासनस्य फलप्राप्तेच्छानुवाद इत्युक्तं भवति । अग्रमेव पक्षो भाष्याभिमत इत्यनुपदमेव दर्शयिष्यते, तदवलम्बनेनात्र शङ्क्यम् । परिहारोऽपि नायुक्तः; यतः "तस्मिन् यदन्त"रित्यत्र यत्पदं वक्ष्यमाणद्यावापृथिव्यादिसकलविशेषणविशिष्टदहराकाशपरम्; अन्यथा फलवाक्ये एतांश्च सत्यान्कामानिति केषांचिद्गुणानां विशिष्य ग्रहणस्येतरपरिसंख्यार्थत्वादितराणि द्यावापृथिव्यादीन्यपहतपाप्मत्वादीनि च केवलं स्तुत्यर्थं वर्णितानि न तूपास्यकोटिप्रविष्टानीति शङ्क्या तेषामुपासना न सिध्येत् । न च वाच्यम् "एतांश्च सत्यान् कामा"निति संकल्पजाः पित्रादयो गृहीताः; संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादि प्रकृत्य ते इमे सत्याः कामा इति निर्दिष्टत्वात्, तेषां च फलरूपाणामुपास्यगुणलाभावादुपासनस्याप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थं तत्तत्कीर्तनं स्यादिति; अस्मिन्कामाः समाहिता इत्यादिवाक्ये फलानामप्युपास्यगुणत्वस्य प्रतिपादितत्वेन तत एव तेषामप्युपास्यत्वप्राप्तेः । अतः सकलविशेषणविशिष्टस्य दहराकाशस्योपासनाऽनुप्रवेशसिद्धये "तस्मिन्यदन्त"रिति पुनः कीर्तनमिति न तद्वैयर्थ्यम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

पीति । कर्मधारयस्य षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेस्तत्रिज्ञोपन्यासवैयर्थ्यमाशङ्क्याभ्युच्चयार्थत्वेन परिहरति—**अत्र तावदित्यादिना । षष्ठे स्थितम्**—स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात् । (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ५१) रौद्रीमिष्टिं विधायान्नायते एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति । तत्र निषादस्थपतिस्त्रैवर्णिकानामन्यतमः, उतान्यः, इति संदेहेऽग्निविद्यावत्त्वेन समर्थत्वादनिषादेऽपि निषादानां स्थपतिः स्वामीति शब्दप्रवृत्तिसंभवादन्यतम इति प्राप्तेऽभिधीयते । निषाद एव स्थपतिः स्यात्कर्मधारयस्य समासः, निषादशब्दस्य श्रौतार्थत्वाभेन शब्दसामर्थ्यात्, षष्ठीसमासे तु संबन्धो लक्ष्येत षष्ठ्यश्रवणात् सनासस्यषष्ठीलोपोऽपि शब्दाभावत्वाच्चैव षष्ठ्यर्थबोधी द्वितीयायाश्च प्रत्येकं निषादस्थपतिशब्दाभ्यां संबन्धसंभवे सति नाश्रुतषष्ठी कल्प्या । तस्माच्चिषाद एव स्थपतिरिति । तदप्याधिक्यमुक्तं सूत्रकारेण चकारं प्रयुञ्जानेनेत्यर्थः । सूत्रा-

कल्पतरुपरिमलः ।

यत एव "किं तदत्र विद्यते"इत्येतदप्युपपद्यते; तस्य दहराकाशे किं विशेषणजातं वर्तत इत्येतत्परत्वात् । "अव्यवहितपरामर्शासंभवे तस्य द्वादशशतं दक्षिणे"त्यादाविव व्यवहितपरामर्शः, "शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धयः" इत्यत्रेव लिङ्गसामान्यविवक्षया नपुंसकलिङ्गं चोपपद्यते । एवं "तस्मिन् यदन्त"रित्यस्य सकलविशेषणविशिष्टोपासनासिद्धये तावद्विशिष्टपरामर्शित्वं भाष्यकारैः स्पष्टं प्रतिपादितम् । तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःसमाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय इति गम्यत इति । तस्मादाशङ्का परिहारश्चेत्युभयमप्युपपद्यत एव । एवमुत्पत्तिवाक्यत एव सर्वेषां दहरगुणानामुपसत्वे सिद्धे फलवाक्ये सत्यकामशब्देन केषांचिद् गुणानां प्रशंसार्थोऽवयुत्याऽनुवादः— "तद एवैतावरं च ध्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषु सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति वाक्ये ब्रह्मलोकगतार्णवयोरिवेति तात्पर्यम् । छान्दोग्यविवरणे "तस्मिन् यदन्त"रित्यादेर्व्याख्यानं त्वेवमपि व्याख्यातुं शक्यमिति वैभवाभिप्रायम् । तदनुसत्वं च टीकायां साक्षात्कारेच्छाविषयतया व्याख्यानान्तरमिति न विरोधः ॥ **अभ्युच्चयार्थत्वेनेति ।** नरपतिराजकुमारादिशब्द इव ब्रह्मलोकशब्दे लोकवेदयोः सत्यलोकपरतया षष्ठीसमासः प्रसिद्धतरः । शीघ्रोपस्थितिकप्रसिद्धतरसमासग्रहणे च न निषादस्थपतिन्याया (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ५१) वतार इति अधिकशङ्कानिराकरणार्थमभ्युच्चयापेक्षेति भावः । **अग्निविद्यावत्त्वेन समर्थत्वादिति । ननु**—अनयोक्तिभङ्ग्या निषादस्याग्निविद्याराहित्येनाशामर्थ्यमुक्तं भवति, नैतदुपपद्यते; ब्राह्मणकर्तृकाधानानिष्पाद्यस्याहवनीयादेर्निषादेन संपादयितुमशक्यतया पावमानेष्ट्यवभिहोत्रहवणीवच्चिषादकर्तृकायामिष्ट्यवतिदेशाभावेन तदुपसंहारसामर्थ्यानपेक्षणात्, विद्यावत्त्वेन सामर्थ्यं तु विद्याप्रयुक्तिकल्पनयोपपद्यते; त्रैवर्णिकानामपि स्वस्वशाखाध्ययनस्यैव विहितत्वेन शाखान्तरवेदान्तराम्नातानामञ्चोपसंहारार्थं विद्याप्रयुक्तिकल्पनाऽवश्यंभावेन तत्कल्पनागौरवाविशेषादिति—**चेत्, उच्यते;** षष्ठीसमासाश्रयणेनाम्यदिदेशाबाधसंभवे तद्बाधकः कर्मधारयो नाश्रयणीयः, त्रैवर्णिकानां तु शाखान्तराद्याम्नातविद्याप्रयुक्तिर्नानयेष्ट्याऽपेक्षणीया किंत्वावश्यकनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानतदुपयोगिकृत्स्नन्यायविचारार्थत्वेनाक्षिप्तैवास्तीति तात्पर्यम् ॥ **निषाद एव स्थपतिः स्यादिति । ननु**—अत्र कर्मधारयबलीयस्त्वे का युक्तिः? यतः षष्ठीसमासे लक्षणा न प्रसज्यते; ऐक्यस्य कर्मधारय इव संबन्धस्य षष्ठीसमासे संसर्गमर्यादया प्रतीतिसंभवात्, नंच—विग्रहवाक्ये विभक्त्यर्थस्य संबन्धस्य समासेऽपि प्रकारत्वनियमात्तच्चिर्वाहार्थं तत्र लक्षणाऽपेक्षास्तीति—शङ्कनीयम्; पर्वतो वह्निमानित्यत्र मतुबर्थस्य पक्षसाध्यसंबन्धस्येव विग्रहवाक्यसंबन्धस्यापि संसर्गमर्यादया प्रतीत्युपपत्तेः, तस्माल्लक्षणादोषोक्तिरयुक्ता । द्वितीयायाः प्रत्येकसंबन्धोक्तिरप्ययुक्ता; समासान्तर्वर्तिन्या विभक्तेः "सुपो धातुप्रातिपदिकयो"रिति लोपानुशासनेन समासोत्तरविभक्तेरुपसर्जनान्वयानङ्गीकारात् । न च षष्ठ्या द्वितीयाया वा लोपोऽङ्गीकार्य इति विग्रहे बुद्धिसन्निहिताया द्वितीयाया एवाङ्गीकार्य इत्यत्र तात्पर्यं वर्णनीयं; तथापि निषादस्थपतेरित्यादिषष्ठीप्रयोगे बुद्धिसन्निहितषष्ठीलोपाङ्गीकारेऽपि नियमतः सामानाधिकरण्याभावेन सर्वत्र षष्ठीसमाश्रयतः कर्मधारयबलीयस्त्वस्य ततः सिद्ध्यभावादिति—**चेत्, उच्यते;** ऐक्ये लाघवं संबन्धे भेदकल्पनागौरवमिति सार्वत्रिकः कर्मधारयबलीयस्त्वे हेतुर्विवक्षितः । राज्ञः पुरुष इत्यादौ भेदनियतसम्बन्धाद्यर्थं कविभक्तिविरोधादैक्यत्यागः । घटो न पट इत्यादौ विरुद्धविभक्त्यभावेऽपि घटपटतद्भेदानामैक्यासंभवात्तत्यागः । यत्र तु शब्दतोऽर्थतो वा नास्ति विरोधस्तत्र लाघवादैक्यं ग्राह्यमित्यर्थमौत्सर्गिको न्यायः । लक्षणादोषस्तु षष्ठ्यर्थो लक्षणीय इति मतानुसारेणोद्घाटितः । सन्निहिता द्वितीयैव लुप्ताऽङ्गीकार्येति युक्तिस्तु प्रकृताभिप्रायेणोक्तेति न कश्चिद्दोषः । सौत्रं शब्दसामर्थ्यादिति पदमौत्सर्गिकन्यायपरतायां निषादस्थपतिशब्दयोरेकार्थपर्यवसानसामर्थ्यादिति व्याख्येयम् । **तदप्युक्तं सूत्रकारेणेति** वाक्यस्य चपिशब्दात्कर्मधारयबलीयस्त्वमुक्तमेव, लिङ्गमप्युक्तमित्यर्थः प्रतिभासमानो न युक्तः; कर्मधारयबलीयस्त्वस्य सूत्रानुक्तत्वादित्याशङ्क्य सौत्रेण चकारेण लिङ्गस्य हृदयस्थितात्कर्मधारयबलीयस्त्वाधिक्यमतिरिक्तं द्योतितमित्येतत्परतया तद्वाक्यं व्याचष्टे—**तदप्याधिक्यमिति ।** विपक्षादसम्भवादिति पक्षस्यो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूताकाशशङ्कां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् । गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत, सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । नह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः । कथम् ? 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति—'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय' (छा० ८।४।१) इति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, किंचः कर्तरि स्मरणात् । यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदाय, एवमयमात्मैषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुः, असंभेदाय—असंकरायेति । एवमिह प्रकृते दहरे विधारणक्षणं महिमानं दर्शयति । अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते—'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादेः । तथाऽन्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते—'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे

भामती ।

मुखनावतारयति—ननु कमलासनलोकमपीति । परिहरति—गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति । अत्र तावद्विपादस्यपतिन्यायेन षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति स्थितमेव; तथापीह षष्ठीसमासनिराकरणेन कर्मधारयसमासस्थापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तदप्युक्तं सूत्रकारेण । तथाहि—लोकवेदप्रसिद्धाहरहर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यभिधानमेव लिङ्गं कमलासनलोकप्राप्तेर्विपक्षादसंभवाद्व्यावर्तमानं षष्ठीसमासाशङ्कां व्यावर्तयद्बृहत्ताकाशप्राप्तावेवावतिष्ठते, यच्च दहराकाशो ब्रह्मणो लोकः, किंतु तद्ब्रह्मेति ब्रह्म च तल्लोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भवति । लोक्यत इति लोकः । हृत्पुण्डरीकस्थः खल्वयं लोक्यते । यत्खलु पुण्डरीकस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विशुद्धे प्रत्याहृतेतरकरणजातं योगिनां निर्मल इवोदके चन्द्रमसो बिम्बमतिस्वच्छं चैतन्यं ज्योतिःस्वरूपं ब्रह्मावलोक्यत इति ॥ १५ ॥ सौत्रो धृतिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव दहराकाशः । कुतः ? अस्य धारणलक्षणस्य महिम्नोऽन्यत्रेश्वर एव श्रुत्यन्तरेषु तेषूपलब्धेः । निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥ १६ ॥ नचेयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि उपचरितेति

वेदान्तकल्पतरुः ।

धर्मेमाह—तथाहीत्यादिना । विपक्षाद्व्यावृत्तौ हेतुमाह—असंभवादिति ॥१५॥ सेतुर्विधृतिरिति श्रुतौ धृतिशब्दः आत्मशब्दसामानाधिकरण्यायत्तयापि कर्तृवाची क्विजन्तस्तथाऽपि सूत्रगतधृतिशब्दो महिमशब्दसामानाधिकरण्यात् क्विबन्तः, तथात्वेन भाववचन इत्याह—सौत्र इति ॥१६॥ प्रसिद्धिशब्दस्य रूढिवाचिलक्षणमपनयति—नचेति । रथाङ्गमिति नाम चक्रवाके लक्षणया संप्रत्येव प्रयुज्यते; रथाङ्गशब्दपर्यायस्य चक्रप्रातिपदिकस्य चक्रवाकशब्दावयवत्वेन निवेशात्, आकाशशब्दस्य

कल्पतरुपरिमलः ।

सामानाधिकरण्यभ्रान्तिं वारयति—विपक्षादिति । असंभवादितीति मूलप्रतीकमुद्गृहणानन्तरं 'केषु चित्कोशेषु षष्ठीसमासो विपक्ष' इति वाक्यं दृश्यते । तदनन्वितं प्रक्षिप्तमिव भाति; दीक्षायां विपक्षाद्वित्यस्य कमलासनलोकप्राप्तिविशेषणत्वेन षष्ठीसमासविषयत्वाभावात् । यदि तत्प्रक्षिप्तं न भवति तदानीमेवं तस्यार्थो वाच्यः । अहरहर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यभिधानं विपक्षात्कमलासनलोकप्राप्तेर्व्यावर्तताम्, बृहत्ताकाशे च व्यवतिष्ठताम्, तथापि षष्ठीसमासस्तेन व्यावर्तनीयः । यतो लोक्यत इति लोको विद्वदनुभवविषयो ब्रह्मानन्दस्यानन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति श्रुतादिव शेषत्वेन औपचारिक इति कल्पयितुं [illegible] मित्याशङ्क्य षष्ठीसमासपक्षे तन्मुख्यतानुरोधेन षष्ठीसमासवतः सत्यलोके प्रसिद्धिविषयत्वादेव च ब्रह्मलोकशब्दस्य [illegible] तथा तस्य निर्दिष्टलिङ्गनिरुक्तमनेन [illegible] इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

माणविभुत्वादिगुणयोगाद्वृत्तिः सांप्रतिकी, यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति लक्षणा, किंत्वत्यन्तनिरूढेति सूत्रार्थः। ये त्वाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि मुख्य एव नभोवदित्याचक्षते, तैः 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति च 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति च मीमांसकानां मुद्रामेदः कृतः। लभ्यते ह्याकाशशब्दाद्विभुत्वादिगुणयोगेनापि ब्रह्म। नच—ब्रह्मण्येव मुख्यो नभसि तु तेनैव गुणयोगेन वर्त्तेति-इति वाच्यम्; लोकाधीनावधारणत्वेन शब्दार्थसंबन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात्। ननु 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति व्यतिरेकनिर्देशाच्च लक्षणा युक्ता। नहि भवति गङ्गायाः कूलमिति विवक्षिते गङ्गाया गङ्गेति प्रयोगः। तत्किमिदानीं 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्याया-

वेदान्तकल्पतरुः।

तु ब्रह्मण्यनादिकाले बहुकृत्वः प्रयोगान्निरूढलक्षणेत्यर्थः॥ पञ्चपायां तु रूढिरुक्ता, तां दूषयति—**येत्विति**। नभसि ब्रह्मणि च रूढ्यभ्युपगमेऽनेकार्थत्वं, नाभसगुणयोगाद् ब्रह्मणि वृत्तिसंभवे च शक्तिकल्पनायां गौरवमित्यर्थः। **अत्र केचित्**—आसमन्तात्काशत इति आकाशशब्दस्यावयववृत्तिसंभवे सेतुशब्दस्येव तद्बहिर्भूतगुणवृत्तिरयुक्ता—**इत्याहुः**। **तन्न**; अपहृत्य योगं रूढ्यर्थे प्रत्यायिते रूढिं पुरस्कृत्य कृप्तादेव गुणयोगादन्यत्र वृत्तिलाभेऽनपेक्ष्य रूढिमवयवव्युत्पत्तिक्लेशस्यायुक्तत्वात्। सेतुशब्दोऽपि सेतुगुणाद्विधरणादेर्ब्रह्मणि वर्तते। भाष्यकृद्भिस्तु सेतुशब्दव्युत्पत्तिरभ्युच्चयार्थमाश्रिता। अस्तु तर्ह्यनेकार्थत्वपरिहाराय ब्रह्मण्येव मुख्यत्वमत आह—**नचेति**। **तेनैव** विभुत्वादिगुणयोगेन। **वर्त्स्यति** वृत्तो भविष्यत्याकाशशब्द इति न वाच्यम्। तत्र हेतुः—वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य लोकपूर्वकत्वाद्वेदे रूढ्यप्रतीतेरिति। एतस्मिन्नर्थमाह—**लोकाधीनेति स्यान्तेन**। रूढिवादी तु प्रसिद्धगुणवृत्तिवैषम्यं शङ्कते—**नन्विति**। **व्यतिरेकेण निर्देशादिति**। अन्तर्हृदयआकाश इति ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रयोगादेवाकाशगुणयोगस्य लक्ष्यस्य सिद्धौ लभ्यायामपि तद्व्यतिरेकेण यावान्वा अयमाकाशस्तावानित्याकाशसादृश्यस्य निर्देशाल्लक्षणा न युक्तेत्यर्थः। यत्र लक्षणया शब्दः प्रयुज्यते तत्र लक्ष्यांशस्य पृथग् न निर्देश इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**न हि भवतीति**। गङ्गापदेन गङ्गायाः कूलमित्यर्थे विवक्षिते गङ्गापदमेव प्रयुज्यते, न तु गङ्गाया इति लक्ष्यसंबन्धं पृथगुक्त्वा गङ्गेति प्रयुज्यत इत्यर्थः। परिहरति—**तत्किमिति**। आग्नेयादौ पौर्णमास्यमावास्याशब्दप्रयोगादेव लक्ष्यस्य कालसंबन्धस्य सिद्धावपि तद्व्यतिरेकेण पौर्णमास्याममावास्यायामिति च कालसंबन्धनिर्देशादुक्तन्यायोऽनेकान्त

कल्पतरुपरिमलः।

र्थात्यागेन बलीयस्त्वमाह—**तन्नेति**। **वृत्तो भविष्यतीति**। वर्तत इत्यात्मनेपदिधातोर्'वृञः स्यसनो'रिति सूत्रेण स्ये परतः परस्मैपदे सति वर्त्स्यतीति रूपम्। **स्यान्तेन** सम्बन्धस्येत्यन्तेन॥ **न तु गङ्गाया इति लक्ष्यसंबन्धं पृथगुक्त्वेति**। अनेन न हि भवति गङ्गायाः कूलमिति विवक्षिते गङ्गाया गङ्गेति प्रयोग इति टीकापाठः साधुः, नतु गङ्गाकूलयोः गङ्गेति टीकापाठ इति दर्शितं भवति। एवमाकाशशब्दस्य गौणतायामाकाशवत्सर्वगत इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं व्यापकत्वरूपं भूताकाशसादृश्यं निमित्ततयाऽवतिष्ठते। तथा चोपमेयनिर्देशकेनाकाशशब्देनैव भूताकाशसादृश्ये प्रतिपादिते वाक्येन प्रतिपाद्यमानं तत्सादृश्यं नान्वेति यद्भूताकाशवद्व्यापकं ब्रह्म तद्भूताकाशवद्व्यापकमिति वाक्यस्य गङ्गायां गङ्गायाः कूले घोष इति वाक्यस्येवासामञ्जस्यादिति शङ्किते, यद्यपि व्यापकत्वमपहाय नित्यनिर्लेपत्वादिना भूताकाशसादृश्येनात्र गौणता, कुतः? छान्दोग्ये षष्ठाध्याये नवस्वपि तत्त्वमसिखण्डेषु स एषोऽणिमेत्यणुत्वेन सप्तमाध्याये स एवाधस्तादित्यादिना व्यापकत्वेन च वर्णिते ब्रह्मणि कथमणुत्वव्यापकत्वयोरविरोधनमित्याकाङ्क्षायां दहरपुण्डरीकाग्रसुषिरावच्छेदोपाधिकमणुत्वं स्वाभाविकव्यापकत्वमित्यविरोधं तत्प्रसङ्गादौपाधिकब्रह्मोपासनं च विधातुमष्टमोऽध्याय आरब्धः। तत्र प्रथमं ब्रह्मणो दहरशब्देनाणुत्वमुक्त्वा तस्यौपाधिकमणुत्वं, स्वाभाविकं तु व्यापकत्वमिति निरूपणाय तत्र शिष्याणामाकाङ्क्षामुद्भावयितुं वक्ष्यमाणद्यावापृथिव्यादिसकलवस्तुविशिष्टस्य तस्यैवाकाशस्य दहरपुण्डरीकान्तर्वर्तित्वं पुनः प्रतिपाद्य तत्प्रसङ्गात् तदुपासनां विधाय तदन्तर्वर्तिवस्त्वसंभवे शिष्यैः शङ्किते सूक्ष्मोपाध्यवच्छेदकृताणुभावस्य स्वाभाविकं व्यापकत्वं नानुपपन्नं, सूचिपाशावच्छेदकृताणुभावस्य भूताकाशस्येवेत्येवमभिप्रायेण यावान्वा इत्यादिवाक्यं प्रवृत्तम्। तत्र ब्रह्मणः स्वाभाविकं व्यापकत्वमिति निर्धारणमिहेत्येतद्वाक्यार्थज्ञानकारणीभूतपदार्थज्ञानकालेऽनिर्धारितस्य व्यापकत्वस्य गौणवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति परिहर्तुं शक्यम्; तथापि व्यापकत्वमेव तन्निमित्तमभ्युपेत्य दृष्टान्तमुखेन समाधत्त इत्याह—**परिहरतीति**। दृष्टान्ते तावदित्यमनन्वयः समाधेयः। आग्नेयादीनां षण्णां यागानां स्वरूपेण पौर्णमास्यमावास्याकालत्वे तत्तदुत्पत्तिविहिते तेषु गौणाभ्यां पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां बोध्यमानेऽपि तेषां त्रिशस्त्रिशः प्राच्योदीच्यसकलाङ्गसाहित्येन तत्तत्कालकर्तव्यत्वं प्रतिपादयितुं तद्वाक्यम्। तद्वाक्यद्वयाभावे दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येकफलसाधनत्वेन बोधितानां षण्णां यागानां प्रयोगैक्यस्यौत्सर्गिकत्वात्। पौर्णमास्यां प्राच्याङ्गानुष्ठानपूर्वकं पौर्णमासत्रिकमनुष्ठायामावास्यायां प्राप्तायामावास्यात्रिकमनुष्ठायोदीच्याङ्गसमापनं कर्तव्यमिति वा यागपद्धनपि स्वस्वकाले क्रमेण पृथक् प्राच्योदीच्याङ्गसहितं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

ममावास्यया' इत्यसाधुर्वैदिकः प्रयोगः ? नच पौर्णमास्यमावास्याशब्दावाग्नेयादिषु मुख्यौ । यच्चोक्तं यत्र शब्दादर्थप्रती-

वेदान्तकल्पतरुः ।

इत्यर्थः । दृष्टान्ताऽसिद्धिमाशङ्क्याह—**नचेति** । मुख्यत्वे ह्यमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यत्रापि अमावास्याशब्दस्य कर्मणि रूढिः स्यात्, तथाच **पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्या**(जै. सू. अ. ४ पा. सू. १९)दित्यधिकरणबाध इति । अपरं रूढिकारणमाशङ्कते—**यच्चेति** । अन्यत्र मुख्यत्वेन निश्चितस्य शब्दस्यान्यत्रार्थे प्रयोगेऽर्थश्चेदन्य-

कल्पतरुपरिमलः ।

कर्तव्यमिति वा प्रसज्येतेति । दार्ष्टान्तिके तु कथमनन्वयः समाधेय इति चेद्, उच्यते; उपमेयपरेणाकाशशब्देन गौणेन स्वरूपेण व्यापकत्वे लब्धेऽपि हृदयपुण्डरीकावच्छेदेन स्थितस्य तस्य तेनापि स्वरूपेण भूताकाशवद्व्यापकत्वं प्रतिपादयितुमिदं वाक्यं हृदयपुण्डरीकावच्छिन्न एव दहराकाशे वक्ष्यमाणद्यावापृथिव्यादिसकलसमाधानसिद्धये । अत एवोभे अस्मिन्निति वाक्ये दहरपुण्डरीकस्यान्तरेवेत्येतदभिप्रायमन्तरेवेति वचनं दृश्यते, अतएव च "यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तस्मिन् समाहित"मित्युक्त्वयनन्तरं प्राग् ब्रह्मपुरशब्दोक्ते देह एव सर्वस्य समाधानमुक्तं सिद्धं कृत्वा देहे जीर्णे नष्टे वा कुसूलादौ जीर्णे धारणाक्षमे तदन्तर्निहितं व्रीह्यादिकमिव नष्टे घटे तदन्तर्निहितं दध्यादिकमिव च तत्किमपि नावतिष्ठेतेत्यन्तेवासिनामाक्षेपवचनं निबद्धं दृश्यते—"तं चेद् ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैतज्जरां चाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यते" इति । **ननु**—श्रूयमाणमपि दहराकाशस्य दहरपुण्डरीकवेष्टितस्य तेन रूपेण व्यापकत्वं तत्र सर्वसमाधानं चासंभावितं कथं श्रद्धेयमिति—**चेत्, उच्यते**; दहरोपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरमुपयोगिभोगस्थानभोगोपकरणभोग्यजातमुभे अस्मिन्नित्यादिनोच्यते । तच्च ब्राह्मलौकिकं द्विविधम् । उपासकस्य ब्रह्मलोकं प्राप्तस्य शरीरविरहावस्थायां स्वप्नपदार्थजाततुल्यमेकं तस्य शरीरवत्त्वावस्थायां जाग्रत्पदार्थतुल्यमपरम् । तदुभयं सूत्रकार एव विवेचयिष्यति "तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः" (ब्र. अ. ४ पा. ४ सू. १३) "भावे जाग्रद्(ब्र. अ. ४ पा. ४ सू. १४)दिति" । तत्राद्यं स्वाप्नपदार्थजातवदेव मानसं सूक्ष्मेऽपि मातुमर्हति । स्वाप्ने ह्यपवरकेऽनुभूयमाने तदन्तर्गिरिनदीसमुद्रादिकमप्यनुभूयते । भाष्यकारैस्तु छान्दोग्यविवरणे "मनोमयानि ब्रह्मलोके शरीराणीनी"ति पुराणवचनं "मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इति मनोमात्रभोग्यत्वश्रुतिं चावलम्ब्य ब्राह्मलौकिकं विदेहसदेहावस्थोपयोगि सकलं सङ्कल्पजपित्रादिभोग्यजातं स्वप्नदृष्टस्त्रीपुरुषादिवन्मनोविकारात्मकमेव, न तु स्थूलपार्थिवाप्यादिरूपमिति विमर्शपूर्वं व्यवस्थापितम् । एवं च यद्यपि स्वाप्नवन्मानसं द्यावापृथिव्यादिकं सूक्ष्मेऽपि वर्तितुमर्हतीति दहराकाशस्य व्यापकत्वं न वक्तव्यम्, अतएव "तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठित"मिति सूक्ष्म एव दहराकाशे सर्वसमाधानमुक्तं; तथाप्यत्रात्यल्पीयसो दहराकाशस्यान्तः सूक्ष्ममपि वस्तूपास्यं न संभवतीत्याक्षिप्तवतां शिष्याणां द्यावापृथिव्यादिकं तदन्तः समाहितमित्युत्तरं न प्रविशेदिति मत्वा यक्षानुरूपबलिन्यायेन मनोविकाररूपद्यावापृथिव्यादिसमाधानोचितं मनोविकाररूपमेव स्वापवरकान्तः स्वप्नदृष्टगिरिनदीसमुद्रादिसमाधानोचितस्वप्नापवरकवैपुल्यसमानं दर्शितमित्युपपद्यते । **ननु**—ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरभाविभोगोपयोगिसङ्कल्पजपित्रादिकमुपासनाकालेऽपि दहराकाशवर्ति किमर्थं कल्पनीयमिति—**चेत्**, उपास्यदहराकाशान्तर्वर्तित्वेन तदनुचिन्तनस्यालम्बनसिद्ध्यर्थं तत्सर्वमुपासनाकालेऽपि दहराकाशवर्त्यभ्युपगन्तव्यमिति श्रुतेरभिप्रायः । अतएव सङ्कल्पजपित्राद्यीन् प्रकृत्य "त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानामनृतमभिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते अथ ये वाऽस्य जीवा ये च प्रेताः यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते" इति प्राचीनानन्तजन्मसंबन्धिदिवङ्गतपितृमातृभ्रातृपुत्रकलत्रादिकमन्यच्च दुर्लभं भोग्यजातं दहराकाश एवोपास्यमाने क्रमेण पश्यतीत्युक्त्वा कथं तावद्विशिष्टो दहराकाशः, तथा सर्वैर्नोपलभ्यत इत्याकाङ्क्षायां यद्यपि हिरण्यनिधिं निहितमित्यादिर्दृष्टान्त उक्तः । यद्युपमेयपराकाशशब्दो निर्लेपत्वादिना लक्षकः स्वरूपेण व्यापकत्वं दृष्टान्तमुखेन प्रतिपाद्यमिति जीवे व्यापकत्वासम्भवप्रतिपादकभाष्यानुसारेणेष्यते, तदा द्यावापृथिव्याद्यीनां मानसत्वेन संकोचो न कल्प्यः; बाह्यानामपि तेषामनवच्छिन्ने ब्रह्मणि वृत्तेः । अन्तरेवेत्यन्तःशब्दो यस्यान्तस्थानि भूतानीतिवदवधारणमाधारान्तरव्यवच्छेदार्थं, शिष्याणामाक्षेपस्तु तत्काश एव समाधानमुक्तमिति भ्रान्त्येत्युपपादनीयमित्यलं प्रपञ्चेन ॥ **अधिकरणबाध इति** । नच—आग्नेयादिषु मुख्यार्थत्वेऽप्यपराह्णशब्दसमभिव्याहारात् पितृयज्ञवाक्ये कालपरत्वं स्यादिति—वाच्यम्; आग्नेयादिषु मुख्यत्वे हि काले तत्सम्बन्धालक्षणाऽङ्गीकार्या, तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवात् । न च कालवाच्यपराह्णशब्दसन्निधाने सत्यपि नामावास्याश्रुतेः कर्मवाचिन्याः सन्निधिवशाद्भङ्गो युक्तः । कर्माङ्गत्वेनापराह्णकाले पितृयज्ञविधिर्भविष्यति; समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोतीत्यादिवाक्येषु कर्माङ्गत्वेन कालविशेषे स्तोत्रविशेषोपाकरणादिविधानदर्शनादिति भावः । **अपरं रूढिकारणमिति** । अप्रयोजकमेव वैषम्यं प्रयोजकत्वेन तदुक्तम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रसिद्धः; 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' (छा० ८।१४) 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छा० १।९।१) इत्यादिप्रयोगदर्शनात्; जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावाद्यसंभवान्न गृहीतव्य इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः—'अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच' (छा० ८।३।४) इति । अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्ट्वात्तदवस्थावन्तं जीवं शक्तोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति । यथाऽऽकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारात् 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः । एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शाद्दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यत इति चेत् । नैतदेवं स्यात् । कस्मात् ? असंभवात् । नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेनोपमीयेत । नचोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति । प्रपञ्चितं चैतत्प्रथमसूत्रे । अतिरेकाशङ्कापरिहारायात्र तु पुनरुपन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्टात्—'अन्यार्थश्च परामर्शः' (ब्र० १।३।२०) इति ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता साऽसंभवान्निराकृता । अथेदानीं मृतस्येवामृतस्येकात्पुनः

भामती ।

तिस्तत्र लक्षणा, यत्र पुनरन्यातोऽर्थे निश्चिते शब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति, तदयुक्तम्; उभयस्यापि व्यभिचारात् । 'सोमेन यजेत' इति शब्दादर्थः प्रतीयते । नचात्र कस्यचिल्लाक्षणिकत्वम्, ऋते वाक्यार्थात् । नच 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्याम्' इत्यत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ न लाक्षणिकौ । तस्माद्यत्किंचिदेवदिति ॥ १७ ॥ सम्यङ् प्रसीदत्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं कालुष्यं जहातीति सुषुप्तिः संप्रसादो जीवस्यावस्थाभेदः, न ब्रह्मणः । तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य, नत्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्वाक्यशेषगतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मावगम्यते दहराकाशः, एवं वाक्यशेषगताभ्यामेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्माद्गम्यते । तस्माद्वास्ति विनिगमनेति शङ्कार्थः । नासंभवात् संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः, किंतु तदीयतात्त्विकरूपब्रह्मभावपरः । तथाचैष परामर्शो ब्रह्मण एवेति न संप्रसादसमुत्थाने जीवलिङ्गम्, अपितु ब्रह्मण एव तादर्थ्यादित्यग्रे वक्ष्यते । आकाशोपमानादयस्तु ब्रह्माव्यभिचारिणश्च ब्रह्मपराश्चेत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायते—यमात्मानमन्विष्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

तोऽधिगतस्तर्हि मुख्यत्वं, नचेदमुख्यत्वं; गङ्गायां घोष इत्यत्र हि गङ्गापदादेव गङ्गासंबन्धितीरमनुपपत्त्या श्रोता जानाति ततस्तत्र लक्षणा, आकाशशब्दस्तु यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यत्र सत्यं ज्ञानमनन्तमिति वाक्यनिश्चिते ब्रह्मणि प्रयुक्त इति वाचकः । तथाच दहरवाक्येऽपि ब्रह्मवाचक इत्यर्थः । शब्दादनधिगतार्थप्रतीतौ लक्षणेत्येतद्व्यभिचारयति—**सोमेनेति** । सोमशब्दो हि लताचन्द्रमसोर्मुख्यः, एतद्वाक्यार्थान्वयित्वेन सोमपदादन्यतोऽनधिगतायां लतायामत्र वाक्ये प्रयुक्त इत्यर्थः । अन्यतो निश्चिते शब्दस्य मुख्यत्वमित्येतदनेकान्तयति—**नचेति** । अत्र हि समुदा-

कल्पतरुपरिमलः ।

नैकान्त्येन दूषयितुमाशङ्कत इत्यर्थः । अप्रयोजकत्वं च तस्माद्यत्किंचिदेतदिति टीकाग्रन्थेन विभावितम् । ननु न चात्र कस्यचिल्लाक्षणिकत्वमिति टीकाग्रन्थो न युक्तः; सोमद्रव्यविशिष्टयागविधिसिद्ध्यर्थं सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति सोमपदे मत्वर्थलक्षणाऽङ्गीकारादित्याशङ्क्य तस्य द्रव्यविषये लक्षणा नास्तीत्येतदर्थत्वेन व्याचष्टे—**सोमशब्दो हीति** । यद्यपि सोमलतायाः शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकं पत्रं वर्धते कृष्णप्रतिपदमारभ्यैकैकं पत्रं क्षीयत इति प्रसिद्धेः पक्षद्वयनियतवृद्धिक्षय-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्, तमात्मानं विविदिषन्तौ सुरासुरराजाविन्द्रविरोचनौ समित्पाणी प्रजापतिं वरिवसितुमाजग्मतुः । आगत्य च द्वात्रिंशतं वर्षाणि तत्परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यमूषतुः । अथैतौ प्रजापतिरुवाच, किंकामाविहस्थौ युवामिति । तावूचतुः, य आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषाव इति । ततः प्रजापतिरुवाच—य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुणः, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः । एतदमृतमभयम् । अथैतच्छ्रुत्वैतावप्रक्षीणकल्मषावरणतया छायापुरुषं जगृहतुः । प्रजापतिं च पप्रच्छतुः, अथ योऽयं भगवोऽप्सु दृश्यते, यश्चादर्शे, यश्च स्वप्नादौ कतम एतेष्वसौ अथैक एव सर्वेष्विति । तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्बबाहो सुदूरमुद्भ्रान्तावेतौ, असाभिरक्षिस्थान आत्मोपदिष्टः, एतौ व छायापुरुषं प्रतिपन्नौ, तद्यदि वयं युवां भ्रान्तौ स्य इति ब्रूमस्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमानितौ संन्तौ दौर्मनस्येन यथावदुपदेशं न गृह्णीयाताम्, इत्यनयोराशयमनुरुध्य यथार्थं ग्राहयिष्याम इत्यभिसंधिमान्प्रत्युवाच, उदशराव आत्मानमवेक्षेथामस्मिन्यत्पश्यथस्तत्प्रब्रूतमिति । तौ च दृष्ट्वा संतुष्टहृदयौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरेतौ विपरीतग्राहिणौ मा भूतामित्याशयवान्पप्रच्छ, किमत्रापश्यतमिति । तौ होचतुः, यथैवावामतिचिरब्रह्मचर्यचरणसमुपजातायतनखलोमादिमन्तावेवमावयोः प्रतिरूपकं नखलोमादिमदुदशरावेऽपश्यावेति । पुनरेतयोश्छायात्मविभ्रममपनिनीषुर्यथैव हि छायापुरुष उपजनापायधर्मभेदेनावगम्यमान आत्मलक्षणविरहान्नात्मा, एवमेवेदं शरीरं नात्मा, किंतु ततो भिन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ जानीयातामित्याशयवान् प्रजापतिरुवाच, साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानं, यच्चात्र पश्यथस्तत्प्रब्रूतमिति । तौ च साध्वलंकृतौ सुवसनौ छिन्नखलोमानौ भूत्वा तथैव चक्रतुः । पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तमेव छायात्मानमूचतुः । तदुपश्रुत्य प्रजापतिरहो बताद्यापि न प्रशान्त एवानयोर्विभ्रमः, तद्यथाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि । तावत्कालेन कल्मषे क्षीणेऽस्मद्वचनसंदर्भपौर्वापर्यालोचनयाऽऽत्मतत्त्वं प्रतिपत्स्येते स्वयमेवेति मत्वोवाच एष आत्मैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तयोर्विरोचनो देहानुपातित्वाच्छायाया देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य तथैवासुरानुपदिदेश । देवेन्द्रस्त्वप्राप्तनिजसदनोऽध्वन्येव किंचिद्विरलकल्मषतया छायात्मनि शरीरगुणदोषानुविधायिनि तं तं दोषं परिभावयन्, नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमीपं समित्पाणिः पुनरेवेयाय । आगतश्च प्रजापतिनाऽऽगमनकारणं पृष्टः पवि परिभावितं जगाद । प्रजापतिस्तु सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकल्मषावरणतया नाग्रहीः, तत्पुनरपि तत्प्रक्षयाय चर, अपराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं, अथ प्रक्षीणकल्मषाय तेऽहमेतमेवात्मानं भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्यवोचत् । स च तथाऽऽचरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद । उपसन्नाय चास्मै प्रजापतिर्व्याचष्टे, य आत्मापहतपाप्मादिलक्षणोऽक्षिणि दर्शितः सोऽयं य एष स्वप्ने महीयमानो वनितादिभिरनेकधा स्वमोपभोगान् भुञ्जानो विहरतीति । अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्श । यद्यप्ययं छायापुरुषवन्न शरीरधर्मानुपतति, तथापि शोकभयादिविविधबाधानुभवान्न तन्नाप्यस्ति स्वस्थिप्राप्तिरित्युक्तवति मघवति पुनरपराणि चर द्वात्रिंशतं वर्षाणि स्वच्छं ब्रह्मचर्यमिदानीमप्यक्षीणकल्मषोऽसीत्यूचे प्रजापतिः । अथास्मिन्नेवंकारमुपसन्ने मघवति प्रजापतिरुवाच, य एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितोऽक्षिणि च स्वप्ने च स एष

वेदान्तकल्पतरुः ।

यानुवादिवाक्यद्वये पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ लाक्षणिकौ न भवतः, यागषड्कश्च प्रकृतादामेयादिवाक्याद् ज्ञात इति ज्ञातार्थविषयत्व मुख्यत्वेऽनेकान्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ **वरिवसितुं** शुश्रूषितुम् । **अपनिनीषुर**पनेतुमिच्छन्प्रजापतिरुवाचेत्यन्वयः । यथा प्राक्प्रतिबिम्बात्मत्वेन दृष्टनखलोमानां छेदनादूर्ध्वमभावादनात्मत्वमेवं सर्वस्य प्रतिबिम्बस्य विवक्षितम् । **साधु** अलंकाराद्युपन्यासेन । **एष आत्मेति** । देहाद्यागमापायसाक्षीत्यर्थः । **देहानुपातित्वाच्छायाया इति** । यथा खलु नीलानीलपटयोरादर्शे दृश्यमानयोर्यथीलं तन्महाईमित्युक्ते न छायाया महार्हत्वमेवं छायाकारदेहस्यैवात्मत्वमिति विरोचनो मेने । इन्द्रस्त्वल्पपापत्वाच्छ्रद्दधानतया न प्रतिबिम्बमेवात्मेति प्रतिपेदे । **एवंकारमेवं** कृत्वा ।

कल्पतरुपरिमलः ।

सादृश्यात् चन्द्रवाचिन एव सोमशब्दस्य लतायां लक्षणा वक्तुं शक्या, एवं च पवमानायेन्दव इत्यादौ चन्द्रवाचित्वे इन्दुशब्दस्य "ताः सोमाय राज्ञे ददाती"ति "राजानं यक्ष्म आर"दिति च सोमोपपदत्वेन स्वतन्त्रत्वेन च चन्द्रप्रयुक्तस्य राजशब्दस्य तथैव लतायामपि "यत्ते प्राण्णा चिच्छिदुः सोम राजन् अरिष्ट राजन्नगदः परे ही"ति प्रयोगदर्शनं चोपपद्यते, अन्यथा बहूनां चन्द्रवाचिशब्दानां लतायां शक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गात्; तथापि प्रसिद्ध्यतिशयाद् लतायामसाधारणतान्तराप्रसिद्धेश्च तस्यामपि मुख्यत्वमुक्तम् ॥ **यागषड्क इति** । यागानां षडवान्तरसंख्यायुक्तसमुदाय इत्यर्थः । तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे क्तन्प्रत्ययः ॥१७॥१८॥ **देहाद्यागमापायसाक्षीत्यर्थ इति** । आचार्याभिप्रायतोऽयं उक्तः, न तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते—उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात्। तत्रहि 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मा' (छा० ८।७।४) इति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति। 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' (छा० ८।९।३) इति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा' (छा० ८।१०।१) इति 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मा' इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे। तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयति—'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इति। 'नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि' (छा० ८।११।१,२) इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इति चोपक्रम्य, शरीरसंबन्धनिन्दापूर्वकं 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमपुरुषं दर्शयति। तस्मादस्ति संभवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम्। अतः 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिद्ब्रूयात्, तं प्रति ब्रूयात्—'आविर्भूतस्वरूपस्तु' इति। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। नोत्तरस्मादपि वा-

भामती।

यो विषयेन्द्रियसंयोगविरहाव्यसन्नः सुषुप्तावस्थायामिति। अत्रापि नेन्द्रो निर्वैवार। यथा हि जाग्रद्वा स्वप्नगतो वाऽयमहमस्मीति, इमानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किंचिदपि वेदयते, तदा खल्वयमचेतयमानोऽभावं प्राप्त इव भवति तदिह का निर्वृतिरिति। एवमुक्तवति मघवति बताद्यापि न ते कल्मषक्षयोऽभूत्। तत्पुनरपराणि चर पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यवोचत्प्रजापतिः। तदेवमस्य मघोनस्त्रिभिः पर्यायैर्व्यतीयुः षण्णवतिवर्षाणि। चतुर्थे च पर्याये पञ्च वर्षाणीत्येकोत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सहस्राक्षस्य संपेदिरे। अथासौ ब्रह्मचर्यसंपदुन्मृदितकल्मषाय मघवते य एषोऽक्षिणि, यश्च स्वप्ने, यश्च सुषुप्ते, अनुस्यूत एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितः, तमेव 'मघवन् मर्त्यं वै शरीरम्' इत्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे प्रजापतिः। अयमस्याभिसंधिः—यावत्किंचित् सुखं दुःखमागमापायि तत्सर्वं शरीरेन्द्रियान्तःकरणसंबन्धि, न त्वात्मनः। स पुनरेतानेव शरीरादीन् अनाद्यविद्यावासनावशादात्मत्वेनाभिप्रतीतस्तद्गतेन सुखदुःखेन तद्वन्तमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्यते। यदा त्वयमपहतपाप्मत्वादिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्तमनुभवति, अथास्य शरीरवतोऽप्यशरीरस्य न देहादिधर्मसुखदुःखप्रसङ्गोऽस्तीति नानुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्यानन्दघने रूपे व्यवस्थितः समस्तलोककामान् प्राप्तो भवति। एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः। दुःखं त्वविद्यानिर्माणमिति न विद्वानाप्नोति। अशीलितोपनिषदां व्यामोह इह जायते। तेषामनुग्राहायेदमुपाख्यानमवर्तयम्॥ एवं व्यवस्थित उत्तराद्वाक्यसंदर्भात्प्राजापत्यात् अक्षिणि च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थे च पर्याये 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय' इति जीवात्मैवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योच्यते। नो खलु परस्याक्षिस्थानं संभवति। नापि स्वप्नाद्यवस्थायोगः। नापि शरीरात्समुत्थानम्। तस्माद्यस्यैतत् सर्वं सोऽपहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः। जीवस्य चैतत् सर्वमिति स एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्त इति नापहतपाप्मादिभिः परं ब्रह्म गम्यते। ननु जीवस्यापहतपाप्मत्वादयो न संभवन्तीत्युक्तम्। वचनाद्भविष्यन्ति। किमिव वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः। नच मानान्तरविरोधः। नहि जीवः पाप्मादिस्वभावः, किंतु वाग्बुद्धिशरीरारम्भसंभवोऽस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति धूम इव धूमध्वजाभाव इति शङ्कार्थः। निराकरोति—तं प्रतिब्रूयात् आविर्भूतस्वरूपस्तु। अयमभि-

वेदान्तकल्पतरुः।

न निर्वैवार निर्वृतिं सुखं नानुबभूव। अक्षिणि अक्ष्युपलक्षिते जाग्रति। अभिप्रतीतोऽभिप्रतीतिवान्। चतुर्थपर्यायं प्रतीकत आदत्ते—एष संप्रसाद इति। वाग्बुद्धिशरीराणां कार्यभूतो य आरम्भः क्रिया ततः संभवो यस्य

कल्पतरुपरिमलः।

शिष्याद्यवगतः; तयोस्ततः परमपि भ्रमानुवृत्तेः। अक्ष्युपलक्षित इति। नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यादिति श्रुत्यन्तरात्। आग्रति जागरे। अभिप्रतीतवानिति। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिसूत्रेण कर्तरि क्त इति भावः। चतुर्थपर्यायं प्रतीकत आदत्त इति। शङ्काविशेषनिवारणार्थमिति भावः। शङ्का चैवं यदुक्तमक्षिस्थानादिकं परस्य न संभवतीति तदयुक्तम्; उपकोसलविद्योपास्यवत्सगुणोपास्यस्याक्षिस्थानसंभवात्। "स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्य असुप्तः सुप्तानभिचाकशीती"ति ब्रह्मणः स्वप्नसंबन्धश्रवणात्, सुप्तिवाक्यस्य "यत्र यस्मिन्नाधारे समस्तोऽपि जन्तुः सुषुप्तो भवती"ति सुषुप्ताधारब्रह्मपरत्वोपपत्तेश्च। न च—एवं सति स्वप्नावस्थस्य भयशोकादिदर्शनं सुषुप्तावस्थस्य विनष्टप्रायत्वदर्शनं चेदमनुपपन्नं स्यादिति—वाच्यम्;

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्यादिह जीवस्याशङ्का संभवतीत्यर्थः । कस्मात् ? यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते । आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः । भूतपूर्वगत्या जीववचनम् । एतदुक्तं भवति—'य एषोऽक्षिणि' इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मतया व्युत्थाप्य 'एतं त्वेव ते' इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे, न जैवेन रूपेण । यत्तत्परं ज्योतिरुपसंपत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म । तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं, तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रेभ्यः, नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निवर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते, तावज्जीवस्य जीवत्वम् । यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते, नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः, नासि संसारी, किं तर्हि तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति, तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यासाच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति; 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति संभवति कूटस्थनित्यस्य ? सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसंपर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्, न तु तथात्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवःसंभवत्यसंसर्गित्वाद्व्योम्न इव, दृष्टविरोधाच्च ।

भामती ।

संधिः—पौर्वापर्यालोचनया तावदुपनिषदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकमप्रपञ्चं ब्रह्म तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विवर्तो रज्जोरिव भुजङ्ग इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । तथाच जीवोऽप्यविद्याकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपहितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वाभाविकः । पुनश्च नापहतपाप्मत्वादयस्तस्मिन्नविद्योपाधौ संभविनः । आविर्भूतब्रह्मरूपे तु निरुपाधौ संभवन्तो ब्रह्मण एव न जीवस्य । एवं च ब्रह्मैवापहतपाप्मादिगुणं श्रुत्योक्तमिति तदेव दहराकाशो न जीव इति । स्यादेतत्—स्वरूपाविर्भावब्रह्मैव न जीवः, तर्हि विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते जीव आविर्भूतस्वरूप इति, अत आह—भूतपूर्वगत्येति । उदशरावब्राह्मणेनेति । यथैव हि मघोनः प्रतिबिम्बान्युदशराव उपजनापायधर्मकाण्यात्मलक्षणविरहाच्चात्मा, एवं देहेन्द्रियाद्युपजनापायधर्मकं नात्मेत्युदशरावदृष्टान्तेन शरीरात्मताया व्युत्थानं बोध्यत इति, चोदयति—कथं पुनः स्वं च

वेदान्तकल्पतरुः ।

पाप्मादेरपूर्वस्य स तथा । जीववादी प्रष्टव्यः किमीश्वरमेव मन्यते, उत तस्य जीवप्रत्यगात्मत्वमथ वाऽभ्युपेत्येश्वरस्य जीवप्रत्यक्त्वमत्र वाक्ये ईश्वरप्रतिपादनं न मन्यत इति । नाद्य इत्याह—पौर्वापर्येति । न द्वितीय इत्याह—तदतिरिक्तं चेति । रज्ज्वां भुजङ्गवज्जगत्परमात्मनि विकल्पितं जीवोऽपि द्वितीयचन्द्रवद्भेदेनाध्यस्त इत्याह—तथा चेति । तृतीयं प्रत्याह—एवं च ब्रह्मैवेति । श्रुत्या प्रजापतिवाक्ये उक्तमित्यर्थः । भाष्येऽन्यासंसर्गिण आत्मनोऽभिव्यक्तिसम्भवेऽन्यसं-

कल्पतरुपरिमलः ।

यथाऽक्षिपर्यांये छायापुरुष उपदिष्ट इति इन्द्रविरोचनयोर्भ्रान्तिः, यथा च प्रतिबिम्बावेक्षणे विरोचनस्य देह उपदिष्ट इति भ्रान्तिः, तथा स्वप्नसुषुप्तिपर्याययोर्जीव उपदिष्ट इतीन्द्रस्य भ्रान्त्युपपत्तेरिति । एतच्छ्रुतावारणं च समुत्थानवाक्योपन्यासेनेत्यं कृतम् । यदि स्वप्नसुषुप्तिपर्याययोर्ब्रह्मैवोपदिष्टम्, जीव उपदिष्ट इतीन्द्रस्य भ्रान्तिमात्रमिति कल्प्येत, तदा पर्यायद्वये भयशोकविनष्टप्रायलदोषयुक्तो जीव उपदिष्ट इतीन्द्रस्य भ्रान्तिरेव वारणीया स्याद्, न तु जीवस्यैव भयशोकादीनां शरीरसम्बन्धोपाधिकाध्यासिकत्ववर्णनपूर्वकं शरीरात्समुत्थितस्य निर्दोषस्वरूपावस्थानवर्णनम् । अतः सर्वमिदं प्रकरणं जीवविषयमेव, न तु ब्रह्मविषयमिति ॥ पाप्मादेरपूर्वस्येति । अपूर्वं पूर्वशब्दोदितकारणप्रतिद्वन्द्वि कार्यं, तेनादिशब्दगृहीतस्य जरादेरप्यपूर्वत्वम् । यद्वा—पाप्मादिशब्दः समानाधिकरणबहुव्रीहिसमासरूपो द्विविधस्तत्रैणोचारितः । तत्राद्येनापूर्वस्येत्यस्यान्वयः । टीकायां निष्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणः सकलोपनिषत्तात्पर्यविषयत्ववर्णनं प्रकृतानुपयुक्तमस्थानविजृम्भितमित्याशङ्क्य विकल्पोत्तरत्वेनावतारयति—जीववादी प्रष्टव्य इति । श्रुत्या प्रजापतिवाक्य उक्तामिति । ननु श्रुत्याऽपि निरुपाधौ कथं कामसंकल्पावुक्तौ ? उच्यते; मुक्तौ यावत्सर्वमुक्तिबिम्बभूतेश्वरभावमापद्यते, बहुषु दर्पणेषु मुखप्रतिबिम्बे सत्येकदर्पणापाये तत्प्रतिबिम्ब इव यावत्सकलदर्पणापायं बिम्बमुखभावं तावत्पर्यन्तं दर्पणान्तरगतप्रतिबिम्बप्रतियोगित्वरूप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम् । तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत, प्राक्समुत्थानादृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानम्, किमात्मिका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति । अत्रोच्यते—प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादिज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राग्विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति । प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु पराचीनः स्फटिकः स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन् । तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात्समुत्थानम्, विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च, मन्त्रवर्णात् 'अशरीरं शरीरेषु' (का० १।२।२२) इति । 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय

भामती ।

रूपमिति । द्रव्यान्तरसंसृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्माद्विविच्यमानं व्यज्यते हेमतारकादि । कूटस्थनित्यस्य पुनरन्येनासंसृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः । नच संसारावस्थायां जीवोऽनभिव्यक्तः । दृष्ट्यादयो ह्यस्य स्वरूपं, ते च संसारावस्थायां भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः । परिहरति—प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्तेरिति । अयमर्थः—यद्यप्यस्य कूटस्थनित्यस्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोऽस्ति, यद्यपि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपं चकास्ति; तथाप्यनिर्वाच्यानाद्यविद्यावशादविद्याकल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते । तथाच देहेन्द्रियादिगतैस्त्वापादिभिस्त्वापादिमदिव भवतीति । उपपादितं चैतद्विस्तरेणाध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते । यद्यपि स्फटिकादयो जपाकुसुमादिसंनिहिताः, संनिधानं च संयुक्तसंयोगात्मकम्, तथाच संयुक्ताः; तथापि न साक्षाज्जपादिकुसुमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति । वेदना हर्षभयशोकादयः । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथा देहादीति । 'संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्येतद्विभजते—श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानमिति । तदनेन श्रवणमननध्यानाभ्यासा विवेकविज्ञानमुक्तास्तस्य विवेकविज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपत्वात्कतकफलवत्प्रलीयते । तथा च निर्वृष्टनिखिलप्रपञ्चजालमनुपसर्गमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति । तदिदमुक्तम्—परं ज्योतिरुपसंपद्येति । अत्र चोपसंपत्तावुत्तरकालायामपि क्त्वाप्रयोगो मुखं व्यादाय स्वपितीतिवन्मन्तव्यः । यदा च विवेकेसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्थानं, नतु शरीरापादानकं गमनम्, तदा तु तत्सशरीरस्यापि संभवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याह—तथा विवेकाविवेकमात्रेणेति । न केवलं 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यसंदर्भपर्यालोचनयाऽप्येवमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह—

वेदान्तकल्पतरुः ।

सर्गिस्फटिकदृष्टान्तवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्याह—यद्यपि स्फटिकादय इति । जपाकुसुमादिना संयुक्तं भूतलं तेन निकट एव संयोगो येषां स्फटिकादीनां ते संयुक्तसंयोगास्तद्रूपत्वं तदात्मत्वम् । तथा च व्यवधानेन संयुक्ता इत्यर्थः । प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेरिति भाष्ये वेदनाशब्दार्थमाह—वेदना इति । अनावृतस्वरूपस्फुरणमुपसम्पत्तिशब्दार्थमाह—तथा चेति । ननु स्वरूपाभिनिष्पत्तिर्वृत्तिः, तयाऽपसारिते आवरणे पश्चाज्ज्योतिरुपसंपत्तिः, तत्कथं व्युत्क्रमेण निर्देशोऽत आह—अत्र चेति । यदा च विवेकसाक्षात्कार इति । पूर्वं परोक्षज्ञानं शरीरात्समुत्थानमुक्तम् । इदानीं तस्य फलपर्यन्त-

कल्पतरुपरिमलः ।

बिम्बभावाऽनिवृत्तेः, ततश्च मुक्तस्य परमेश्वरभावापत्त्या तद्रूपेण कामसंकल्पौ स्वतो निरुपाधिकस्यापि बद्धपुरुषदृष्ट्या संभवत एव । तदभिप्रायेणोक्तं भाष्येऽपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं रूपं विद्यया प्रतिपद्यत इति । सूत्रकारोऽपि ब्राह्मेण जैमिनि (ब्र. सू. ४ पा. ४ सू. ५) रिति चतुर्थाध्यायाधिकरणे मुक्तस्य परमेश्वरभावापत्त्याशयेनैव वर्णितगुणाष्टकमुपपादयिष्यति । तस्मादुपपन्नौ कामसंकल्पौ परमेश्वरामेदेन मुक्तस्य प्रत्युत तद्भेद एव जीवस्य शरीरावस्थायामपि तौ न सम्भवतः । न हि तदानीममनस्कस्य तावुपपद्येते । कथं व्युत्क्रमेणेति । ननूपसंपत्तिः साक्षात्कारः, अभिनिष्पत्तिः प्राप्तिरित्यर्थः । कमविरोधाय किमिति नादृतः; यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति दृष्टान्तसङ्गत्यनुरोधात् । दृष्टान्तवाक्यस्य ह्ययमर्थः—यथा पूर्वप्रकृतानि वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्नुरित्ये-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न करोति न लिप्यते' (गी० १३।३१) इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात्। तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते। नत्वन्याद्दशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य संभवतः स्वरूपत्वादेव। एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः, व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात्। कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्? यतो 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपदिश्य 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युपदिशति। योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्स्यात्, ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात्। नापि प्रतिच्छायात्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते; प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात्। तथा द्वितीयेऽपि पर्याये 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति' इति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषाद्द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः, 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युपक्रमात्। किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति 'य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामि' इति। तथा तृतीयेऽपि पर्याये—'नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि' इति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति, न विज्ञातारं प्रतिषेधति। यत्तु तत्र 'विनाशमेवापीतो भवति' इति, तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम्; 'न हि विज्ञातुर्वि-

भामती।

कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यमिति। स्यादेतत्—प्रतिच्छायात्मवज्जीवं परमात्मनो वस्तुतो भिन्नमप्यमृताभयात्मत्वेन ग्राहयित्वा पश्चात्परमात्मानममृताभयादिमन्तं प्रजापतिर्ग्राहयति, न त्वयं जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छायात्मन इवेत्यत आह—नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षित इति। अक्षिलक्षितोऽप्यात्मैवोपदिश्यते न छायात्मा। तस्माद्सिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः। किंच द्वितीयादिष्वपि पर्यायेषु 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषः, अपि तु ततोऽन्योद्रष्टाऽऽत्मेति दर्शयति, अन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह—तथा द्वितीयेऽपीति। अथ छायापुरुष एव जीवः कस्मान्न भवति। तथाच छायापुरुष एवैतमिति परामृश्यत इत्यत आह—किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमिति। किंचेति समुच्चयाभिधानं पूर्वोपपत्तिसाहित्यं ब्रूते, तच्च शङ्कानिराकरणद्वारेण। छायापुरुषोऽस्थायी, स्थायी चायमात्मा चकास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। नाह खल्वयमेवमिति। अयं सुषुप्तः। संप्रति सुषुप्तावस्थायाम्। अहमात्मानमहंकारास्पदमात्मानम्। न जानाति। केन प्रकारेण न जानातीत्यत आह—अयमहमस्मीमानि भूतानि चेति। यथा जागृतौ स्वप्ने चेति। 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इत्यनेनाविनाशित्वं सिद्धवद्धेतुकुर्वता सुप्तोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्, य एवाहं जागरित्वा

वेदान्तकल्पतरुः।

लात्तत्फलं साक्षात्कारोऽपि शरीरात् समुत्थानत्वेनानूदितं इति न विरोधः। 'नापि प्रतिच्छायात्माऽयम्' इति भाष्यं प्रतिबिम्बस्याक्षिपुरुषत्वेन निर्देशवारकमप्रासङ्गिकमिव प्रतिभाति, तत्पूर्वपक्षितजीवदृष्टान्तनिराकरणपरत्वेन प्रकृते सङ्गमयति—स्यादेतदिति। अक्षिपर्याये छायात्मा निर्दिष्टः, स्वप्नसुषुप्तिपर्याययोर्जीवोऽतश्छायात्मदृष्टान्तेन जीवशङ्का। अहेत्यत्र बिन्दुमध्याहृत्य व्याचष्टे—अहमात्मानमिति। अहमितिशब्दगोचरमित्यर्थः। यथाश्रुतपाठेऽहेत्यवधारणार्थो निपातः। नैव जानातीत्यर्थः। सुप्ते चैतन्यस्य स्फुरणात्सर्वथाऽऽत्मभानानिषेधो न युक्तोऽत औपाधिकस्फूर्तिनिषेधाय निपातस्यावधारणार्थत्वं जानतैव बिन्दुरध्याहृतः। अविनाशित्वादिति हेतोः साध्याविशेषमाशङ्क्याह—अनेनेति। असिद्धस्यापि हेतोः सिद्धिनिर्देशेन सिद्धिहेतुभूतं प्रमाणं सूचितमित्यर्थः। तदेव प्रमाणं दर्शयति—य एवाहमिति। आचार्यदे-

कल्पतरुपरिमलः।

तानि प्रावृषि वर्षणादिप्रयोजनानन्तरं स्थूलरूपं विहाय सूक्ष्मरूपेणाकाशे तदविविक्ततया स्थितानि पुनः प्रावृडारम्भे किंचिदुच्छ्वसितानि भूत्वा ततो विविक्तानि सन्ति परं ग्रीष्मप्रवृत्तं सौरं ज्योतिः सहकारि प्राप्य स्वेन स्वेन पुरोवातादिरूपेणाभिव्यज्यन्त इति। एवंच दार्ष्टान्तिकेऽप्युपसम्पत्तिः प्राप्तिरेव वाच्येति। तत्फलं साक्षात्कार इति। अस्मिन्पक्षे उपसम्पत्तिरेवाभिनिष्पत्तिर्वाच्या। तथैवाचार्यैः सम्पद्याविर्भाव (ब्र. अ. ४ पा. ४ सू. १) इत्यधिकरणे परं ज्योतिरुपसम्पत्तिविवरणरूपतया स्वरूपाभिनिष्पत्तिवाक्यं व्याख्यास्यते। अहंशब्दगोचरमित्यहंकारास्पदमित्यस्य व्याख्या। ननु प्राजापत्यवाक्यालोचनया जीवपरामेदसिद्धेः समनन्तरपूर्वग्रन्थप्रतिपादितायाः प्रतिद्वन्द्वितया जीवब्रह्मभेदाविरोध्यर्थान्तरप्रदर्शकमाचार्यदेशीयमतमुपन्यस्यत इति भाष्यार्जवेन प्रतिभाति, तत्तात्पर्यप्रदर्शके यदि ह्येतमित्यादिदीकाग्रन्थे अक्षिस्थानस्य छायापुरुषत्वासम्भवनिरासोऽनुपयोगीत्याशङ्क्य तदुपयोगसिद्धये दहरो जीव इति पूर्वपक्षिण एवाचार्यदेशीयकञ्चुक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' (बृ० ४।३।३०) इति श्रुत्यन्तरात् तथा चतुर्थेऽपि पर्याये 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इत्युपक्रम्य 'मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीरम्' इत्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसंबन्धप्रत्याख्यानेन संप्रसादशब्दोदितं जीवं 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति। केचित्तु—परमात्मविवक्षायां 'एतं त्वेव ते' इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति—कल्पयन्ति ।

भामती ।

सुप्तः स एवैतर्हि जागर्मीति । आचार्यदेशीयमतमाह—केचित्त्विति । यदि ह्येतमित्यनेनान्तरोक्तं चक्षुरधिष्ठानं पुरुषं

वेदान्तकल्पतरुः ।

शीया आचार्यकल्पाः न तु सम्यगाचार्यास्तन्मतमित्यर्थः । एकदेशिप्रत्यवस्थानं जीवो दहर इति पूर्वपक्षेऽन्तर्भावयति—**यदीति** । उक्तं हि पूर्वपक्षिणा छायावद्वा आरोपेण स्वत एव वा देहादिवियोगमपेक्ष्यामृताभयत्वादि जीवस्यैवेति एतं त्वेव त इत्यक्षिस्थपुरुषानुकर्षणमङ्गीकृत्य, इदानीं तु परामर्शस्यान्यविषयत्वेन स एवैकदेशी भूत्वा प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः । **नन्वेवं** परमात्मा चेदिह निर्दिष्टः स एवेह दहरः किं न स्यात् । अस्तु जीवोऽपि किं न भवेत्? अतएव अविनिगमेन पूर्वपक्ष इत्यतीतानन्तरसूत्रोपक्रमे वर्णितं तदिहापि सूत्रेऽनुसंधेयम् । **नन्वेतं** व्याख्यास्यामीति परमात्मानं प्रतिज्ञाय कथं स्वप्नसुषुप्तिपर्याययोर्जीवो व्याख्यायते । **उच्यते—सूक्ष्मे चतुर्थपर्याये वक्ष्यमाणे परात्मनि । धीनिवेशाय जीवस्याप्युपास्तिरिह वर्ण्यते** ॥ अत एव व्याख्यास्यामीति भविष्यताऽवगमः । **ननु** परमात्मपरामर्शे जीवः परामृष्ट

कल्पतरुपरिमलः ।

मवलम्ब्य विधान्तरेण प्रत्यवस्थानपरमिदं भाष्यमिति योजनार्थतया यदीत्यादिग्रन्थमवतारयति—**एकदेशीति** । यदि केचिदेत्यादिभाष्यं पूर्वभाष्यप्रतिपादितप्राजापत्यवाक्यार्थप्रतिद्वन्द्विजीवब्रह्मभेदाविरोधितदर्थान्तरप्रदर्शकमतान्तरोपन्यासमात्रपरं भवेत्, तदा तदाशयवर्णनार्थे यदि ह्येतमित्यादिटीकाग्रन्थे 'ततो न भवेत् छायापुरुषः' इति स्थाने ततो न भवेज्जीवब्रह्मभेद इति वक्तव्यं स्याद्, न तथोक्तम्; तस्मादक्षिस्थानस्य छायात्मत्वमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षान्तरप्रवर्तने टीकायास्तात्पर्यं गम्यत इति भावः । प्राचीनपूर्वपक्षादस्य पूर्वपक्षस्य विशेषं वक्तुं साधारणांशं दर्शयति—**उक्तं हीति** । तस्यैवापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्येतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति पूर्वपक्षभाष्ये वाग्बुद्धिशरीरारम्भसम्भवोऽस्य पाप्मादिः शरीराभावे न भवतीति तट्टीकायां चेति शेषः । यद्यपि छायावदारोपेणेति पक्षो नोक्तः, प्रथमपूर्वपक्षे चाक्षिस्थानो न छायापुरुष उक्तः, तथा तदभिप्रायकल्पने त्वेतमित्यक्षिस्थपुरुषानुकर्षणाङ्गीकारोक्तिविरोधः; तथापि स छायापुरुषश्चेदमृतत्वाद्यारोपो वाच्यः । तदारोपो जीवत्वपक्षेऽपि वक्तुं शक्य इत्युपकोसलविद्यागताक्षिवाक्यविषयपूर्वपक्षच्छाययोक्तप्रायमिति भावः । **नन्वेतमिति** । **ननु**—तत्प्रथमपूर्वपक्षवचनमेतं त्वेवेत्यत्राक्षिस्थानपुरुषानुकर्षणमङ्गीकृत्येति, इदानीं द्वितीयपूर्वपक्षे एतमिति, परामर्शस्यान्यविषयत्वमङ्गीकृत्येति च विशेषोऽस्तु नाम, तेन प्रथमपूर्वपक्षनिराकरणयुक्तिमनादृत्य द्वितीयपूर्वपक्षोत्थानहेतुः को विशेषो दर्शितः स्यादिति—**चेत्, उच्यते**; अक्षिस्थानपुरुषाननुकर्षविशेष एव प्रदर्शयिष्यमाणाविनिगमनपूर्वपक्षोत्थानहेतुः । एतमित्यनेनाक्षिस्थानाननुकर्षे ह्यक्षिस्थानश्छायापुरुषो भवेदिति तद्वचनं स्वातन्त्र्येणोपास्यत्वपरमतोऽनन्तरपर्यायद्वये जीववचनमपि तद्वदेव स्वातन्त्र्येणोपास्यत्वपरं, न तु चतुर्थपर्यायवक्ष्यमाणब्रह्माऽभेदबोधनार्थमित्यन्यार्थश्च परामर्श (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. २०) इति प्रदर्शयिष्यमाणन्यायविषयत्वाभावादुत्तरत्र प्रजापतिविद्यायामपहतपाप्मत्वादियुक्तत्वेनोपास्यत्वेन च स्वतन्त्रतया निर्दिष्टयोर्ब्रह्मजीवयोर्मध्ये दहरो ब्रह्मेति नियन्तुं न शक्यते; अपहतपाप्मत्वादिगुणकत्वेन ब्रह्मपक्षस्येव सुषुप्त्यवस्थापन्नस्वतन्त्रजीवोपन्यासेन जीवपक्षस्याप्युत्थानात्, प्रजापतिविद्यायां सुषुप्तजीवोपन्यासस्य स्वातन्त्र्ये दहरविद्यायामर्थ एष सम्प्रदाय इति तदुपन्यासस्यापि तद्वदेव स्वातन्त्र्यापत्त्या तत्रान्यार्थश्च परामर्श इति वक्ष्यमाणन्यायप्राप्तेः । **तदिहापि सूत्रेऽनुसन्धेयमिति** । इतरपरामर्शात्स इति चे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. १८) दिति शङ्काभागरूपपूर्वसूत्रोपक्रमे जीवलिङ्गमात्रोपन्यासात् तत्पूर्वसूत्रप्रदर्शितब्रह्मलिङ्गानाम् अन्यथासिद्धत्वनादविनिगमेन पूर्वपक्ष इति भाष्यटीकयोर्वर्णितं, तदुत्तराचे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. १९) दिति सूत्रेऽप्याचार्यदेशीयमतोपन्यासव्याजेन प्रवर्तमानेऽस्मिन् पूर्वपक्षे समानमित्यर्थः ॥ प्रथमपूर्वपक्षस्तु नाविनिगमेन प्रवृत्तः । प्रजापतिविद्यायामपहतपाप्मत्वादिर्जीवस्यैव धर्म इति निश्चयेन तत एव लिङ्गाद्दहरो जीव इति निश्चित्य तत्प्रवृत्तेः । **यद्वा**—प्रथमपूर्वपक्षोऽप्यविनिगमेन प्रवृत्त इति तात्पर्यम् । अत्रापि बाह्याकाशोपमानगतिशब्दधृतीनामन्यथासिद्ध्यनुक्तेः । **ननु** वाक्योपक्रमगतस्य परमात्मनः परामर्शादित्येतदनन्तरवाक्योपक्रमगतस्य परामर्शः किं न स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थत्वेन न खलु जीवात्मन इत्यादिटीकाग्रन्थः प्रवृत्त इति प्रतिभाति, तस्य च तादर्थ्यं न संभवति; अक्षिस्थानो जीव इति पक्षं विहाय छायापुरुष इत्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षान्तर-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेषामेतमिति संनिहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत । भूयःश्रुतिश्चोपरुध्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात् । 'एतं त्वेव ते' इति च प्रतिज्ञाय प्राक्चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत । तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि, तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपद्यते, सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्तेऽसदीयाश्च केचित् । तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिबोधायेदं शारीरकमारब्धम् । एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः—'नासंभवात्' (बृ० १। ३।१८) इत्यादिना । तत्रायमभिप्रायः—नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्ये एकस्मिन्नसङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितम् । तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति । जीवस्य न न परस्मादन्यत्वं प्रतिषिपादयिषति किंत्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यते । प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति—'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (ब्र० १।१। ३०) इत्यादिना । वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

भामती ।

परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्येत ततो न भवेच्छायापुरुषः । नत्वेतदस्ति; वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शात् । न खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसंभव इत्यर्थः । तदेतद्दूषयति—तेषामेतमिति । सुबोधम् । मतान्तरमाह—अपरे तु वादिन इति । यदि न जीवः कर्ता भोक्ता च वस्तुतो भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपरुध्येरन् । सूत्रकारवचनं च 'नासंभवात्' इति क्रुध्येत । तत्खलु ब्रह्मगुणानां जीवेऽसंभवमाह । न चामेदे ब्रह्मणो जीवानां ब्रह्मगुणानामसंभवो जीवेष्विति तेषामभिप्रायः । तेषां वादिनां शारीरकेणैवोत्तरं दत्तम् । तथा हि—पौर्वापर्यपर्यालोचनया वेदान्तानामेकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपधानकल्पिता इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । न च वस्तुसतो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु संभवन्ति । नो खलु वस्तुसत्या रज्ज्वा धर्माः सेव्यत्वादयः समारोपिते भुजङ्गे संभविनः । न च समारोपितो भुजङ्गो रज्ज्वा भिन्नः । तस्माच्च सूत्रव्याकोपः । अविद्याकल्पितं च कर्तृत्वभोक्तृत्वं यथा लोकसिद्धमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः, श्येनादिविधय इव निषिद्धेऽपि 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति साध्यांशेऽभिचारेतिक्रान्तनिषेधं पुरुषमाश्रित्याविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम् । तदिदमाह—तेषां सर्वेषामिति ॥ १९ ॥ ननु ब्रह्म-

वेदान्तकल्पतरुः ।

एव तदभेदादत आह—न खल्विति । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेर्जीवानुवादेन ब्रह्मता बोध्यते नोपास्तिविधिः । इन्द्रब्रह्मचर्यावसानानन्तर्यार्था भविष्योक्तिरिति परिहाराशयः । अस्य चौपाधिको जीवः, अवच्छिन्ने च नापहतपाप्मत्वादिसंभव इति मतम् । पारमार्थिकजीवब्रह्मविभागमतमाह—मतान्तरमिति । शारीरकार्थमाह—तथा हीति । सूत्रव्याकोपं परिहरति—न च वस्तुसत इति । औपाधिकभेदेन गुणसंकर इत्यर्थः । कर्मविध्युपरोधं वारयति—अविद्याकल्पितमिति । अविद्याकल्पितं कर्तृत्वाद्याश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ता इत्यत्र हेतुमाह—अविद्यावदिति । इत्युक्तमध्यासभाष्ये ॥१९॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः—'अथ य एष संप्रसादः' (छा० ८।३।४) इत्यादिः. स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीति। अत आह—अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी । किं तर्हि? परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी। कथम्? संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य विशेषविज्ञानत्वं च परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। यदस्योपसंपत्तव्यं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तम्—'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति, तस्य परिहारो वक्तव्यः। उक्तो ह्यस्य परिहारः—परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति 'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च' (ब्र० १।२।७) इत्यत्र। स एवेह परिहारोऽनुसंधातव्य इति सूचयति। श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति ॥ २१ ॥ इति पञ्चमं दहराधिकरणम्।

(६ अधिकरणम्) **अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥**

'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनु-

भामती।

चेदत्र वक्तव्यं कृतं जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह—अन्यार्थश्च परामर्शः । जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उपदेष्टव्यः, नचासौ जीवमपरामृश्य शक्य उपदेष्टुमिति तिसृष्ववस्थासु जीवः परामृष्टः । तद्भावप्रविलयनं तस्य पारमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्शयितुमित्यर्थः ॥ २० ॥ निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ इति पञ्चमं दहराधिकरणम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

वेदान्तकल्पतरुः।

अवस्थाद्वयप्रापककर्मोपरमे सति यत्र यस्मिन्काले । एतदिति क्रियाविशेषणम् । एतत्स्वप्नम् । सुप्तः स्वापस्य द्विप्रकारत्वात् । स्वप्नव्यावृत्त्यर्थमाह—समस्त इति । उपसंहृतसर्वकरण इत्यर्थः । अतएव विषयासंपर्कात् संप्रसन्नः । स्वप्ने महीयमानः पूज्यमानः चरति पश्यति भोगान् ॥ इति पञ्चमं दहराधिकरणम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

सम्प्रत्याः सति विषये च साधारण्यात्संशयः । पूर्वमेतं त्वेव त इत्येतच्छन्दस्य एकतार्थत्वाद् दहरस्य जीवता निरासि,

कल्पतरुपरिमलः।

त्विकोपाध्यवच्छिन्नः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ एतदिति क्रियाविशेषणमित्यस्य विवरणम्—एतत्स्वप्नमिति । स्वप्नं यथा भवति तथा स्वपितीत्यभेदेऽपि क्रियाविशेषणतया कर्मता पाकं पचतीतिवत् । अत्र ब्रह्मलिङ्गानां प्रजापतिवियानुसारेण जीवलिङ्गत्वशङ्काकल्पितत्वाद् ब्रह्मलिङ्गत्वमस्पष्टं, तस्य स्पष्टत्वेऽपि अन्तर्वर्त्यन्वयावभासाद्दहराकाशान्वयित्वं न स्पष्टमित्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥ इति पञ्चमं दहराधिकरणम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

सति विषये च साधारण्यादिति । ननु—साधारण्यमसिद्धं वैषयिकाधिकरणकारकविभक्तेः 'यस्य च भावेन भाव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

अभानं तेजसो दृष्टं सति तेजोऽन्तरे यतः । तेजोधात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥ बलीयसा

हि सौर्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकाद्यभिभूयमानं दृष्टं, नतु तेजसोऽन्येन । येऽपि पिधायकाः प्रदीपस्य गृहघटा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तदसाधु; तत्रेत्यादौ सर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वानियमादिति शङ्कानिरासात्संगतिः । तत्रेति विषयसप्तमीस्वीकारे तद्भासयतीति णिजध्याहारप्रसङ्गात्सतिसप्तमीमादाय पूर्वपक्षमाह—**अभानमिति** । तस्मात्तेजःप्रत्यभिभावकत्वलिङ्गादनुभानलक्षणानुकाराच्च तत्र शब्देन तेजोरूपं पदार्थान्तरं गम्यत इति द्वितीयार्धस्यार्थः । प्रथमार्धं व्याचष्टे—**बलीयसेति** । विमतं, तेजः, तदभिभावकत्वात्, सूर्यवदित्यनुमानमसूचि । तस्यानैकान्तिकत्वमाशङ्क्याह—**येऽपीति** । भासकत्वे सति तेजो-

कल्पतरुपरिमलः ।

लक्षण'मित्युपपदविभक्तितो बलीयस्त्वादिति—**चेत्, मैवम्**; णिजर्थाध्याहारसापेक्षकारकविभक्तिरुपपदविभक्तिश्च बलावत्वानिर्धारणाशयेन साधारण्योक्तेः, पूर्वपक्षवतारिकया तथा तदाशयविवरणात् । **पूर्वमिति** । **ननु** प्रथमपूर्वपक्षे तावदेतमित्यस्य प्रकृतार्थत्वं दहरो जीव इति शङ्कानिरासे न हेतुः; तत्र तस्य प्रकृतार्थत्वहेतुनैव तथा शङ्कोत्थानात्, नच तस्याप्रकृतार्थत्वसंभवस्तथाशङ्कानिरासासंभवे हेतुः; ततो जीवेऽपहतपाप्मत्वादिसद्भावमूलशङ्कानिरासस्यैव सिद्धेः, द्वितीयपूर्वपक्षेऽपि तदुक्तशङ्कानिरासे न हेतुः; तत्राप्येतमित्यस्य वाक्योपक्रमप्रकृतापहतपाप्मत्वादिगुणकात्मार्थत्वावलम्बनेनैव तथा शङ्कोत्थानात्, तत्रापि तस्याप्रकृतार्थत्वसंभवस्तथाशङ्कानिरसनासंभवे न हेतुः; स्वप्नादिपर्यायेष्वेतमित्यस्य प्रकृतमसंस्पृश्य स्वस्वक्ष्यमाणार्थमात्रपरामर्शित्वेऽक्षिस्थच्छायात्मा स्वप्नादिपर्याययोरुक्तो जीवश्च तथा तयोपास्यश्चतुर्थपर्यायोक्तं ब्रह्म ज्ञेयमिति कल्पने प्रकृतस्यापहतपाप्मत्वादिगुणकस्येन्द्राविरोचनाभ्यां पृष्टस्यात्मनः क्वचिदप्युक्तिर्न लभ्येतेति दोषापत्त्या तत्परिहारार्थमक्षिपर्यायस्तद्विषय इति तत्रापहतपाप्मत्वायसंभवेनापरितोषात्, पुनः पुनरागतमिन्द्रं प्रति स एवोपदिष्ट इति च वक्तव्यत्वेन स्वतन्त्रजीवोपास्तिविधानरूपदृष्टान्ताऽसंप्रतिपत्त्या तन्मूलाया जीवो दहर इति शङ्कायाः, सर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वनियमाभावेन हेतुना प्रतिष्ठापनालाभात्, अक्षिपर्यायस्य छायात्मोपास्तिपरत्वे हि तत्रापरितोषादागतमिन्द्रं प्रति ततोऽन्यस्य जीवस्योपास्त्युपदेश इति वक्तुं शक्यम् । तस्य प्रकृतात्मोपदेशपरत्वे तु छायापुरुषस्यापहतपाप्मत्वादिकं न संभवतीत्यपरितोषादागतं प्रति तदीयभ्रान्त्यपनयनेन प्रकृत एवात्मा प्रकारान्तरेणोपदेष्टव्यः । अतः प्रकृतार्थत्वादिति शङ्कानिरासे प्रकृतार्थत्वनियमाभावादिति शङ्कानिरासासंभवे च हेतुत्वेनोक्तिर्न युक्तेति—**चेत्, उच्यते**; प्रथमपूर्वपक्षे तावद् एतमित्यस्य प्रकृतार्थत्वहेतुनोत्थिता जीवो दहर इति शङ्का तस्य पूर्वपक्ष्यभिमतं प्रकृतार्थत्वमेव जीवब्रह्माभेदसिद्धिप्रत्याशया समाश्रित्य जीवस्यावस्थात्रयोत्तीर्णस्य तुर्यपर्याये ब्रह्मभावोक्तेरपेतजीवभावं ब्रह्मैवापहतपाप्मत्वादिगुणकं न जीव इत्युपपादनेन निरासि । तदसाधु; तस्याप्रकृतार्थत्वसंभवे ततो जीवब्रह्माभेदासिद्धेरित्याक्षेपः । तत्र प्रकृतार्थत्वादिति शङ्कान्वये हेतुपञ्चमी शङ्कानिरासान्वये त्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानमिति पञ्चमीति भेदः । तथा द्वितीयपूर्वपक्षे द्वितीयादिपर्यायगतस्य एतमित्यस्य वाक्योपक्रमप्रकृतापहतपाप्मत्वादिगुणकात्मार्थत्वाद्दहरो जीव इति शङ्का तस्य प्रकृतार्थत्वात्सन्निहिताक्षिस्थार्थत्वाद् निरासि । तदसाधु; द्वितीयादिपर्यायगतस्यैतमित्यस्याप्रकृतार्थत्वसंभवेनाक्षिस्थपरामर्शित्वात्तिद्या तन्मूलकजीवब्रह्माभेदासिद्धेरित्याक्षेपः । अस्यां योजनायां प्रकृतार्थत्वादिति शङ्कान्वये तन्निरासान्वये च हेतुपञ्चम्येव, शङ्कानिरासान्वये सन्निहितार्थत्वादिति तदर्थ इति विशेषः । यद्यपि सन्निधिः प्रकरणाद्दुर्बलः; तथापि वाक्योपक्रमप्रकृत एवात्माऽक्षण्युपदेश्य इति प्रकरणानुगुणसन्निधिर्न तेन बाध्यः । **ननु**—सर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वनियमाभावेऽपि भूय इति नो एवान्यत्रेत्येताभ्याम् एतमित्यस्य प्रकृतार्थत्वं भवेदिति नाक्षेपसिद्धिरिति—**चेत्, मैवम्**; तथा नियमाभावे भूय इत्यस्य पुनरपि किंचिदन्यद्वक्ष्यामीत्याशयोपपत्तेः, नो एवान्यदित्यस्य इतोऽन्यत्किंचित्पञ्चमपर्यायमुपक्रम्य न वक्ष्यामि, अस्मिन् चतुर्थपर्याये वक्ष्यमाणेनैव समापयिष्यामीत्यर्थोपपत्तेः । **भासकत्वे सतीति** । तेजोभासकत्वे सतीत्यर्थः । तथैवोत्तरत्र शङ्कापरिहाराभ्यां तदर्थं स्पष्टीकरिष्यति । इदं च तेजोविशेषणं घनकुड्यादौ विषयतया स्वभानहेतौ व्यभिचारतादवस्थ्यमिति शङ्कापरिहारार्थम् । यद्यपि घनकुड्यादेः सूर्यदीपाद्यभिभावकत्वं नास्ति घनकुड्याद्यावरणे सति चक्षुःसन्निकर्षाभावात् सूर्यदीपाद्यग्रहणोपपत्तेः; तथापि सुवर्णं तेजः तदुपष्टम्भकपार्थिवभागाभिभूतं सह स्वकीयेन शुक्लभास्वररूपेण न स्पष्टमुपलभ्यत इति मतानुसारेण तत्र व्यभिचारवारणार्थं तद्विशेषणम् । सूर्यादिकं न भातीत्यस्यापि बलवता तेजसाऽभिभूतं न स्पष्टं भातीत्येवार्थो नतु सर्वथैव न भातीति; प्रत्यक्षविरोधात्पूर्वापरविरोधाच्च । नहि यस्मिन्सति यत्सर्वथैव न भाति तत्तमनुभातीति युक्तम् । न खलु यस्मिन् गच्छति यो न गच्छति स तमनुगच्छति । अतो हेतौ विशेष्यभागस्य स्पष्टतेजोभानविरोधिलभेवार्थ इति युक्तमुपष्टम्भकपार्थिवभागे व्यभिचारवारणार्थं **विशेषणमिति** । यदि तेजोन्तराद्दृष्टमपि सूर्यादिप्रकाशकत्वं क्वाचित्तेजसि कल्प्यते, तर्ह्येतेजसैव ब्रह्मणा सूर्यादीनामभिभवस्तदनुकरणं च कल्प्यतां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

दयो न ते स्वभासा प्रदीपं भासयितुमीशते । श्रूयते च—'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यापेक्षः । न चातुल्यरूपेऽनुमानमनुकारः संभवति । न हि गावो वराहमनुधावन्तीति कृष्णविहङ्गानुधावनमुपपद्यते गवाम्, अपितु तादृशसूकरानुधावनम् । तस्माद्यद्यपि 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' इति ब्रह्म प्रकृतम्; तथाप्यभिभवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणबाधया तेजोधातुरवगम्यते, न तु ब्रह्म; लिङ्गानुपपत्तेः । तत्र तं तत्रेति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावब्रूयन्ति । नच तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शीति नियमः समस्ति । न हि 'तेन रक्तं रागात्' 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ पूर्वोक्तं किंचिदस्ति । तस्मात्प्रमाणान्तरप्रतीतमपि तेजोऽन्तरमलौकिकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यत इति प्राप्ते उच्यते—ब्रह्मण्येव हि तल्लिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके । तस्मान्न तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥ 'तमेव भान्तम्' इत्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पयित्वा सूर्यादीनामनुभानमनुपपद्यताम्, किंवा 'भारूपः सत्यसंकल्पः' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणो भानेन सूर्यादीनां भानमुपपद्यतामिति विज्ञये न श्रुतसंभवेऽश्रुतस्य कल्पना युज्यत इत्यप्रसिद्धेनालौकिकमुपास्यं तेजो युज्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव ज्ञेयमिति । तदेतदाह

वेदान्तकल्पतरुः ।

ऽभिभावकत्वं हेतुरित्यर्थः । नन्विन्द्रियातिरिक्तस्य तेजसः कथं तेजःप्रकाशकत्वमत आह—श्रूयते चेति । यस्य तेजसोऽयं विशेषः श्रुतित आश्रित इत्यर्थः । अभिभवानुकारयोरतेजसि ब्रह्मणि श्रुतिवशादाश्रयणे तु गौरवमिति पूर्ववाचाशयः । ननु तस्य भासेति सर्वज्ञत्वे ब्रह्मलिङ्गे कथं तेजःशङ्का, अत आह—सर्वशब्द इति । द्वितीयार्थं व्याख्याति—न चेति । ननु मन्त्रस्थतच्छब्दैः प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यतेऽत आह—तत्रेति । उपरिष्टात्प्रदर्शनीयं वक्ष्यमाणमेव अवब्रूयन्ति तस्य परामर्शं करिष्यन्ति । रागवाचिनः शब्दात्तेनेति तृतीयासमर्थादपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । यथा काषायः पट इति । तस्येति षष्ठीसमर्थादपत्येऽण् प्रत्ययो भवति यथौपगव इति । अनयोः सूत्रयोस्तच्छब्दौ न प्रकृतार्थौ; तददर्शनात् । ब्रह्मण्येवेति । यदनुमानं मन्त्रे तद् ब्रह्मण्येव लिङ्गम् । तस्य भारूप इत्यादिश्रुतौ चैतन्यप्रकाशलक्षिदेहत्वदभ्यस्तसूर्यादेस्तदनुमानसंभवात् । न तेजस्येवंभूते तस्यालौकिकत्वादनिश्चितत्वाच्च वेदे । अपिच तेजःपक्षे

कल्पतरुपरिमलः ।

यद्यपि प्रकरणाद् ब्रह्मपरत्वावगमसंभावेन श्रुतिवशात्किंचिदिदार्थाश्रयणे प्रकरणानुरोध्यर्थाश्रयणस्यैवोचितत्वादिलाशङ्कायाह—यस्मिन्नभिभवानुकारयोरिति । ननु ब्रह्मपक्षे द्वयमप्रसिद्धं कल्पनीयं, तेजःपक्षे त्वेकमेवेति, नायं विशेषः, तेजःपक्षे तथाभूतस्य धर्मिणः तेजसोऽप्यप्रसिद्धस्य कल्पनीयत्वादिलाशङ्काह—इति पूर्ववाचाशय इति । अयमिह तस्याशयो विवक्षितः । तेजसस्तेनःप्रकाशकत्वं नादृष्टचरं; व्यवधेन तेजोविरोधिभिन्नचाक्षुषत्वावच्छिन्ने तेजोऽपेक्षाङ्गीकारात्, दीपे तत्संयुक्तस्यालोकस्यालोके परस्परसंयुक्तानेककिरणात्मके तत्तत्संयुक्तकिरणस्य च तेजसः सत्त्वाद्, अन्ततः सर्वत्र तत्तद्वयवावयवसत्त्वाच्च, तद्रहितस्य त्रसरेणोर्जालान्तरागतालोक एव भानात् । एवं चाभिभवानुकारलिङ्गद्वयवत्त्वात् तेजस्तेजःप्रकाशकत्वाविरोधाच्च तेज एव किंचिन्नक्षत्रप्रतिपाद्यमिति निश्चये सति भूतयोनिब्रह्मप्रकरणं नादरणीयं; लिङ्गाभ्यां तस्य बाधादिति । तस्य सर्वज्ञत्व इति । ननु—सर्वज्ञत्वं तस्य भासेत्यस्यार्थो मा भूत्, कल्पनीयस्य तेजसः सर्वप्रकाशकत्वं तदर्थोऽस्तु, श्रुतिवशात्तस्य तथात्वाङ्गीकारोपपत्तेरिति—चेन्न; तथा सति तेजोन्तरस्य चाक्षुषाचाक्षुषसाधारण्येन तस्य सर्वप्रकाशकतया च कल्पनीयत्वेन सिद्धान्ते समारोपितस्य गौरवस्य पूर्वपक्षे प्रसक्तेरिति भावः । प्रस्तुतसूर्यादिपरामर्शादि शब्दसमभिव्याहारात् सर्वशब्दः सङ्कुचितवृत्तिरिति परिहाराभिप्रायः । उपरिष्टादिति । अग्रे येन येन योगमिष्यमाण एवार्थे वर्तिष्यन्त इत्यर्थेन लभिमवाक्यान्तरेण तत्तद्वाक्यगतपदान्तरेण वा बोधयिष्यमाणे एवार्थे वर्तिष्यन्त इति । तत्र तं तत्रेति तत्पदघटितवाक्यत्रयव्यतिरेकेण तत्परामर्शनीयालौकिकतेजोविषयस्य वाक्यान्तरस्य पदान्तरस्य चादर्शनात् प्रदर्शनीयमेवेति टीकाया अपि स्वस्वप्रदर्शनीय एव सारस्यात् । ननु तच्छब्दस्य प्रकृते प्रकरिष्यमाणे प्रकरणादिसन्निधापिते प्रसिद्धे चार्थे वृत्तिर्युक्तेति चेन्न न कदापि सम्प्रत्यर्शनीयं एवार्थे पर्यवसानं दृष्टमित्याह यदि दृष्टमिति दर्शयितुमाह पाणिनिसूत्रद्वयं व्याचष्टे—रागवाचिन इति । न प्रकरणार्थाभिव्युपलक्षणं नापि प्रकरिष्यमाणार्थौ न भावान्तरसन्निधापितार्थौ वच प्रसिद्धार्थावपि ग्रहणम् । नन्वनुमानं ब्रह्मण्येव लिङ्गम् । ब्रह्मणि भासमाने तदभ्यस्तसूर्यादेस्तदनुमानसंभवादिति चेत्तदयुक्तम्; सूर्यादिषु ब्रह्मभानाव्यभानयोरात्, गच्छन्तमनुगच्छतीवेत्यत्र गमनभेदे सत्येव अनुशब्दो दृष्टः । उच्यते, गच्छन्तमनुगच्छतीवात्र तद्गमनानुकारिगमनान्तरमिवात्र तद्भानानुकारि भावान्तरं बोध्यं; तमेव भान्तमिति तस्यैव भानवत्त्वोक्तेः, नहि यत्र क्रियाभेदोऽस्ति तत्रैवमवधारणं युज्यते । युज्यते तु क्रियाभेदाभावस्थले वह्निमेव दहन्तं तप्तायःपिण्डोऽनुदहतीति । तथाच भारूपे ब्रह्मणि अध्यस्तानां सूर्यादीनां तत्तत्तथैव सत्त्वतद्भानेनैव भानवत्त्वेऽप्याश्रयभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा अनुभातीति व्यपदेशः अपि च तेजःपक्ष इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (मु० २।२।१०) इति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम् । कुतः ? तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिबंधात् । तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम् । तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते, सोऽपि तेजःस्वभाव एव कश्चिदित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते; समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात्, गच्छन्तमनुगच्छतीतिवत् । तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ? अनुकृतेः । अनुकरणमनुकृतिः । यदेतत् 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यनुभानं, तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । 'भारूपः सत्यसंकल्पः' (छा० ३।१४।२) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति, यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं, समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति । नायमेकान्तो नियमः । भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते । यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । 'अनुकृतेः' इत्यनुभानमसूसुचत् । 'तस्य च' इति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति च तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृ० ४।४।१६) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोन्तरेण सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च, तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्रतिघातात् । अथवा—न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते । किं तर्हि ? 'सर्वमिदम्' इत्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याऽभिव्यक्तिः, सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता; यथा सूर्यादिज्योतिः-

भामती ।

—प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति । विरोधमाह—समत्वाच्चेति । ननु स्वप्रतिभाने सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्षन्ते । नह्यन्धेनैते दृश्यन्ते । तथा तदेव चाक्षुषं तेजो बाह्यसौर्यादितेजआप्यायितं रूपादि प्रकाशयति नानाप्यायितम्, अन्धकारेऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत आह—यं भान्तमनुभायुरिति । न हि तेजोऽन्तरस्य तेजोऽन्तरापेक्षा व्यासेधामः, किंतु तद्भानमनुभानम् । न च लोचनभानमनुभान्ति सूर्यादयः । तदिदमुक्तम्—न हि प्रदीप इति । उक्तमनुभाष्य व्यभिचारमाह—यदप्युक्तमिति । एतदुक्तं भवति—यदि स्वरूपसाम्याभावमभिप्रेत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः । अथ क्रियासाम्याभावं, सोऽसिद्धः । अस्ति हि वायुरजसोः स्वरूपविसदृशयोरपि नियतदिग्देशवहनक्रियासाम्यम् । वह्नययःपिण्डयोस्तु यद्यपि दहनक्रिया न भिद्यते; तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासादृश्यं व्याख्येयम् । तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभजते—तस्य चेति चतुर्थमिति ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

उपास्तिकल्पनादृष्ट्यर्थं वाक्यं स्याद्, ब्रह्मपक्षे तु प्रस्तुतस्य ज्योतिषः समर्पणादृष्ट्यर्थत्वमित्याह—तस्मादिति । विरोधमाहेति । अनपेक्षाद्वारकं भास्यभासकत्वविरोधमाहेत्यर्थः । किं भानेऽनपेक्षा तेजसः, उत भासकत्वे इति विकल्प्य क्रमेण दूषयित्वा समाधत्ते—न हीति । भासमानतेजसा न तेजो भातीति नियमाद्विरोध इत्यर्थः । आदित्यादेर्ब्रह्मानुकाराभावः किं स्वतो विसदृशत्वादुत तदीयक्रियया समानक्रियानाश्रयत्वात् । आद्यमनूद्य प्रत्याह—यदीति । धूलिपवनयोरयोदहनयोश्च व्यभिचार इत्यर्थः । द्वितीयमनूद्य दूषयति—अथेति । ब्रह्मणः सूर्यादेश्च क्रियासाम्याभावो हेतुनाऽसाध्यः, तत्र यदि स्वरूपसाम्याभावो हेतुत्वेनोच्येत, तदा यत्र स्वरूपसाम्याभावस्तत्र क्रियासाम्याभावोऽसिद्ध इत्यर्थः । नन्वयसि न दहनक्रिया कथं वह्नितुल्यक्रियत्वमत आह—वह्नीति । एकैव दहनक्रिया वह्नौ स्वतः, सैव तत्संश्लेषादयसि

कल्पतरुपरिमलः ।

तस्मिन् पक्षे प्रसिद्धविलक्षणं किंचित्तेजस्त्वात्कल्पनीयम् । तत्प्रतिपादनवैयर्थ्याय तदुपासनविधिस्तत्फलं च कल्पनीयमिलतिगौरवं ब्रह्मप्रकरणपाठश्चेत्येते दोषाः स्युरित्यर्थः । भासमानतेजसेति । प्रभान्तर्गतकिरणानां तत्संवलितकिरणान्तरसंयोगेन भानं चेत्, यत्र संयोगस्तत्रैव भाने स्याद्; घटादिष्वालोकसंयुक्तप्रदेश एव भानदर्शनात्, न चैतदस्ति; आलोकाप्यवान्तरावयुक्तस्य तमःसंनिकृष्टस्य दीपालोकावयवयवभागस्यापि भानात्, तस्माद् भासमानतेजसा न सूर्यादितेजो भाति, किंतु स्वत एवेति भावः । क्रियासाम्याभावोऽसिद्ध इति । यदहं गावोऽनुधावन्तीत्यत्र लङ्गाति, किंतु स्वत एवेति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । 'न तत्र सूर्यो भाति' इति च 'तत्र' शब्दमाहरन्प्रकृतग्रहणं दर्शयति । प्रकृतं च ब्रह्म 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' (मु० २।२।५) इत्यादिना । अनन्तरं च 'हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः' इति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितम्—'न तत्र सूर्यो भाति' इति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषामिति । तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न संभवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते । यतः—यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु

भामती ।

ज्योतिषां सूर्यादीनां ब्रह्म ज्योतिः प्रकाशकमित्यर्थः । तेजोऽन्तरेणानिन्द्रियभावमापन्नेन सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् ॥ सर्वशब्दस्य हि स्वरसतो निःशेषाभिधानं वृत्तिः । सा तेजोधातावलौकिके रूपमात्रप्रकाशके संकुचेत्, ब्रह्मणि तु निःशेषजगदवभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः संकुचतीति—तत्र शब्दमाहरन्निति । सर्वत्र खल्वयं तत्रशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादावपि प्रकृतेः परस्मिन्प्रत्ययेऽर्थभेदेऽन्वाख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववृत्तत्वमस्तीति तेनेति तत्परामर्शान्न व्यभिचारः । तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मोपस्थापयति । तेन भवतु नाम प्रकरणाल्लिङ्गं बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्बलीयसीति श्रौतमिह ब्रह्मैव गम्यत इति । अपिचापेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह—अनन्तरं च हिरण्मये परे कोश इति । अस्मिन्वाक्ये ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तं तत्र कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यपेक्षयामिदमुपतिष्ठते—न तत्र सूर्य इति । स्वातन्त्र्येण तूच्यमानेऽनपेक्षितं स्याददृष्टार्थमिति । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पत इति, अयमभिप्रायः—'न तत्र सूर्यो भाति'

वेदान्तकल्पतरुः ।

समारोपिता अतः क्रियासाम्यमित्यर्थः । ज्योतिषां ज्योतिरिति भाष्योदाहृतश्रुतिं व्याचष्टे—ज्योतिषामिति । तेजोन्तरेण तु सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धमिति भाष्ये इन्द्रियत्वमनापन्नेनेति विशेषणीयम्, इन्द्रियेण सूर्यादिभानादित्याह—अनिन्द्रियभावमिति । अथवा न सूर्यादीनामिति भाष्यं व्याचष्टे—सर्वशब्दस्य हीति । अलौकिके तेजोधातौ स्वीकृते सति भास्ववाचिसर्वशब्दस्य वृत्ती रूपरूपिरूपैकार्थसमवायिषु संकुचेदलौकिकतेजसो रूपादिषु मध्ये रूपमात्रप्रकाशकत्वादित्यर्थः । तेन रक्तमिति । प्रकृतेः परो यः प्रत्ययस्तस्मिन्योऽर्थविशेषस्तस्मिन्नन्वाख्यायमाने प्रत्ययाधस्तनप्रकृत्यर्थस्यास्ति प्रस्तुतत्वमित्यर्थः । एवमनुकारलिङ्गब्रह्मणि सामर्थ्यभानप्रतिषेधं समर्थयते—न तत्रेति । णिजध्याहारप्रसङ्गं परिहरति—

कल्पतरुपरिमलः ।

धावन्तीत्यनेन बाधितस्यार्थेन मुखं चन्द्रमनुकरोतीत्यत्रानुकरोतीत्यनेनेव स्वरूपसाम्यमुक्तमिति सूकरार्थग्रहणम् । इहानुभातीति क्रियासाम्योक्तौ तन्निर्वाहायानपेक्षितं स्वरूपसाम्यं नादरणीयमिति भावः । रूपैकार्थसमवायिनः—चक्षुर्योग्याः संख्यादयः । संकुचेदिति । सिद्धान्ते तु न संकोचः; इदंशब्दस्याप्यसंकोचेन प्रत्यक्षादिसन्निधापितसकलवस्तुपरत्वोपपत्तेरिति भावः । रूपादिष्विति । पञ्चस्विति शेषः । प्रकृतेः पर इति । ननु सूत्रव्याख्यानस्य पाश्चात्यत्वेन ततः प्रकृत्यर्थविशेषलाभस्य नास्ति पूर्वप्रवृत्तत्वं, तथात्वे वाऽभिभवादिलिङ्गमालोच्य सूर्याद्यभिभावकमलौकिकं तेजोन्तरमस्य मन्त्रस्य प्रतिपाद्यमिति व्याख्याने तेजसः प्रकृतत्वमस्तीति स्यात् । मैवम्; 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादिसूत्रैः सिद्धशब्दान्वाख्यानं कुर्वतः पाणिनेः कौसुम्भमौपमन्यव इत्यादिसिद्धशब्दरूपाण्युदाहरणानि, तद्व्याख्यानरूपाणि, विग्रहवाक्यानि च मनसि विपरिवर्तन्त इति विग्रहवाक्यस्थैः कुसुम्भादिशब्दैस्तत्तदर्थस्य प्रस्तुतत्वमस्तीति तात्पर्यात् । यद्वा—तेन रक्तमिति सूत्रे रजकद्रव्यवाचिना प्रकृतिसमर्पकेण रागशब्देन रजकद्रव्यविशेषवाचकाः कुसुम्भहरिद्रादिशब्दा लक्षणीया इति तैः प्रकृत्यर्थविशेषलाभः । 'तस्यापत्य'मिति सूत्रे 'ष्यापप्रातिपदिका'दिति सूत्रानुवृत्तस्य प्रकृतिसमर्पकस्य प्रातिपदिकशब्दस्यापत्यार्थप्रत्ययप्रकृतित्वयोग्योपमन्व्वादिप्रातिपदिकविशेषपर्यवसानात् तैः प्रकृत्यर्थलाभः । रागप्रातिपदिकशब्दयोः समानवाक्योपात्तत्वेऽप्यर्थगत्या पूर्ववृत्तत्वं विवक्षितम् । वस्तुतस्तु—द्विविधाः सर्वनामशब्दाः—समभिव्याहृतपराः, व्यवस्थितैकार्थपराश्च । 'यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् । अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमेव वशं नयेत्' ॥ तद्वति तत्प्रकारकज्ञानं प्रमेत्यादिषु । ये व्यवस्थितैकार्थशून्यास्ते तत्तदभिमतार्थपरव्याख्यानशब्दसमर्पितानर्थविशेषानासाद्य निर्वृण्वन्ति । तेन रक्तमित्यादिशब्दा अपि तथाभूता इति न तेषां पूर्वप्रकृताद्यपेक्षा । इह तु मन्त्रे तच्छब्दाः स तेषां प्रतिशुश्रावेत्यादिश्लोकगता इव व्यवस्थितैकार्थपरा इति तेषां प्रकृताद्यपेक्षाऽवश्यंभाविनीति तात्पर्यम् । ननु दहरविद्यायां 'तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुर' इत्यादिवाक्ये तमित्यस्याचार्यरूपव्यवस्थितैकार्थपरस्यापि प्रकृताद्यपेक्षा न दृष्टा । नैष दोषः; तत्राथ य एषसंप्रदाय इत्यादिवाक्ये एष आत्मेति होवाचेत्यत्रोवाचेत्यस्य कर्तृविशेषाकाङ्क्षायामौचित्यादाचार्य इत्यध्याहरणीयम् । तश्च चोवाचेत्यस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते; स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन्भासुः । ब्रह्म ह्यन्यद्यनक्ति, न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते; 'आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते' (बृ० ४।३।६) 'अगृह्यो न हि गृह्यते' (बृ० ४।२।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदृग्रूपत्वं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु—'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥' इति, 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥' (१५।६।१२) इति च ॥ २३ ॥ इति षष्ठं अनुकृत्यधिकरणम् ॥

(७ अधिकरणम्) **शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥**

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति श्रूयते । तथा 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत्' (का० २।४।१३) इति च । तत्र

भामती ।

इति नेयं सतिसप्तमी, यतः सूर्यादीनां तस्मिन् सत्यभिभवः प्रतीयेत, अपि तु विषयसप्तमी । तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्यादयः प्रकाशकतया भान्ति, किंतु ब्रह्मैव सूर्यादिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशत्वेन भाति । तच्च स्वयंप्रकाशम्, अगृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिश्रुतिभ्य इति ॥ २२ ॥ न तद्भासयत इति ब्रह्मणोऽग्राह्यत्वमुक्तम् । 'यदादित्यगतम्' इत्यनेन तु तस्यैव ग्राहकत्वमुक्तमिति ॥ २३ ॥ इति षष्ठमनुकृत्यधिकरणम् ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

तेनेति । तत्रेति । विषये निर्दिष्टे सूर्यादेर्भानं प्रकाशकतयैव प्राप्नोति ततः प्रकाशकतयेति नाध्याहाराभिप्रायमपि तु व्याख्या । अगृह्य इति प्रतिज्ञाय न हि गृह्यत इति हिशब्देनाग्राह्यत्वहेतुसाधकं दृग्रूपत्वं श्रुत्या सूचितम् । न तत्रेति । न तस्मिन् ब्रह्मणि भास्ये सूर्यादयो भासकत्वेन न भान्ति । कुतोऽयमस्मद्गोचरोऽग्निर्भाति, किं बहुना? सर्वं जगत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भान्तमनुभाति । किं ब्रह्मभानादन्यज्जडभानं यथा दीपप्रकाशादन्यद् घटज्ञानं नेत्याह—तस्य भासेति । यथाग्निसंश्लेषादयो दहतीत्युच्यते, एवमधिष्ठानब्रह्मभासैव जगद्विभाति, नान्यज्जगद्भानमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति षष्ठमनुकृत्यधिकरणम् ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

ब्रूयादित्यर्थो वाच्यः । यथा 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे'दित्याद्यार्थवर्णमन्त्रसंदर्भे 'तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥' इत्यत्र । ततश्च तं चेद्ब्रूयुरित्याक्षेपवाक्योपक्रमे स ब्रूयादिति समाधानवाक्योपक्रमे च स एवाचार्यः परामर्शनीयो भविष्यति । णिजध्याहारे परिजिहीर्षता कथं प्रकाशकत्वेनेत्यध्याहृतमिति शङ्कां वारयति—विषये इति । विषयनिर्देशसामर्थ्याद्विषयित्वेन न भातीति लभ्यत इत्यर्थः । ननु विषयित्वेन न भातीति विशिष्टनिषेधस्य शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं विषयित्वेनेति शब्दोऽध्याहर्तव्यः । सत्यम्; विशेष्यमात्रनिषेधे प्रत्यक्षविरोधः स्यादिति किंचिद्विशेषणाध्याहारावश्यम्भावे कारकसप्तम्यर्थविषयत्वाक्षिप्ततया विषयित्वस्य बुद्धिस्थत्वात् तद्वाचक एवाध्याहर्तुमुचितो न स्पष्टत्वादिवाचकः । न चाप्रसक्तप्रतिषेधदोषः; रूपादिमत्त्वभ्रान्त्या प्रसक्तस्य सूर्यादिप्रकाश्यत्वस्य "न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेन"मिति चाक्षुषत्वस्येव निषेधोपपत्तेः । ननु "कुतोऽयमग्नि"रिति कैमुतिकन्यायानन्वयः, यदतिसूक्ष्मं वस्तु सूर्यादयोऽपि प्रकाशयितुं नेशते तद्दीपः प्रकाशयिष्यतीति का प्रत्याशेत्येवं सौक्ष्म्यातिशयस्तुल्यर्थतयाऽन्वयोपपत्तेः, प्रत्युताभिभावकत्वपक्ष एव तस्य भासेत्यादेरनन्वयः स्यात्; अभिभावकस्य प्रकाशकत्वयोगात् । तदलौकिकं सर्वप्रकाशनसमर्थं तेजोन्तरं सर्वदा सर्वत्र स्थितं चेत्, चन्द्रसूर्यदीपादीनामभावेऽपि घटादिस्फुरणं स्यात् । तस्य चन्द्रादिप्रभानुविधायित्वाङ्गीकारे चन्द्रसूर्यदीपादिप्रभासु घटादीनां तुल्यरूपः स्पष्टः प्रकाशः स्यात् । तस्य चन्द्रप्रभाद्यनुविधायिप्रकाशतारतम्यस्याप्यङ्गीकारे चन्द्रप्रभाद्यतिरेकेणानुपलभ्यमानस्य तस्य पर्यायान्तरेणाभाव एवोक्तः स्यादिति दोषाः स्युरिति द्रष्टव्यम् । अत्रानुभानस्य तेजोलिङ्गत्वं निरस्य ब्रह्मलिङ्गत्वं समर्थनीयमाशीदित्यस्पष्टता ॥ इति षष्ठमनुकृत्यधिकरणम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

नाञ्जसा मानमेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते । भूतभव्येशिता जीवे नाञ्जसी तेन संशयः ॥ किमङ्गुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमेतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथंचिद्व्याख्यायताम्, आहोस्विदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथंचिन्नीयताम्। तत्रान्यतरस्यान्यतरानुरोधविषये प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यङ्गुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नेतव्या । अपि च युक्तं हृत्पुण्डरीकदहरस्थानत्वं परमात्मनः, स्थानभेदनिर्देशाद् ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अत्र जीवपरयोः समानधर्मादर्शनेपि श्रुत्योर्विप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्याह—**नाञ्जसेति** । परिमाणविशेषवन्मात्रवाच्यङ्गुष्ठमात्रशब्दः तद्विशेषे श्रुतिरेव । यद्यत्र परमात्मा प्रतिपाद्यः, तर्हि परिमाणविशेषो न मुख्यः स्याज्जीवपक्षे ईशानश्रुतिर्न मुख्या; अत एकत्र गौणता, सा च क्षेत्रज्ञानात्संशय इत्यर्थः । प्राक् सति विषये च साधारणसप्तमी न तद्भासयत इति विषयत्वनिषेधकस्मृत्या विषये व्यवस्थापिता, तद्वत्परिमाणमपि जैवमैश्वरं वेति संशयेऽङ्गुष्ठमात्रं निश्चकर्षेति निर्णीतार्थस्मृत्या जैवमिति प्रत्यवस्थानात्संगतिः । पूर्वपक्षमाह—**प्रथमेति** । दहरविचारेणापुनरुक्तिमाह—**अपिचेति** । शङ्कानिरासः समुच्चयार्थः । परमात्मनोऽल्पत्वे हृत्पुण्डरीकस्थानत्वं कारणं युक्तं, स्थानविशेषस्य दहरं पुण्डरीकं वेश्मेति निर्देशादिति योजना । उपाधिं संकीर्त्याल्पत्वोक्तेरौपाधिकं तत्त्वतस्त्वनन्तः पर इति सिध्यत्वित्यर्थः । स्वो यो भवति स

कल्पतरुपरिमलः ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

परिमाणविशेषवन्मात्रवाचीति । परिमाणविशेषवानङ्गुष्ठपरिमाणवान् । अङ्गुष्ठमात्र इत्यत्र मात्रशब्दः प्रमाणवाची प्रत्ययः, "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नम्मात्रचः" इति सूत्रेणानुशिष्टः । **तन्मात्रवाची** तत्सामान्यवाची । **तद्विशेषे श्रुतिरेवेति । ननु** दहरशब्दवदङ्गुष्ठमात्रशब्दोऽल्पपरिमाणरूपे जीवलिङ्ग एव श्रुतः, नतु तद्वति जीवरूपे धर्मिविशेषे । यद्येवं भूतभव्यशब्दसमभिव्याहृत ईशानशब्दोऽपि भूतभव्येशितृत्वरूपब्रह्मलिङ्ग एव श्रुतिर्न ब्रह्मणीति तुल्यम्, योगरूढिमतः शब्दस्य यौगिकार्थसंबन्धिनिर्देशे रूढ्यनुन्मेषस्य पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणीत्यादिषु दर्शनादिति भावः । यदि त्वीशानशब्दः श्रुतिरेवाङ्गुष्ठमात्र इति लिङ्गं, तदा प्राथमिकलिङ्गस्य पाश्चात्यश्रुतेश्च बलाबलानवधारणात्संशय इत्याशयेनाह—**यद्यत्रेति । शङ्कानिरास इति** । अङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या सह जीवग्रहणे युक्त्यन्तरमपि चेत्यनेन समुच्चेयं न भवति, तत्र युक्त्यन्तराकथनात्, किं त्वङ्गुष्ठमात्रश्रुतेरेव ब्रह्मणि संभवशङ्कानिरासः समुच्चेय इत्यर्थः । परमात्मनो हृत्पुण्डरीकस्थानत्वस्य युक्तत्वोपन्यासः प्रकृतानुपयोगीत्याशङ्क्य तत्परमात्मनोऽल्पत्वे कारणमित्येतद्युक्तमित्यध्याहृत्य व्याचष्टे—**परमात्मन इति** । हृत्पुण्डरीकोपाध्यवच्छेदकारणकमल्पत्वं ब्रह्मणो युक्तं चेत्तदेवेहाप्यङ्गुष्ठमात्रशब्देनोच्यतामित्याशङ्क्याह—**उपाधिं संकीर्त्येति** । उपाधिसंकीर्तनपूर्वकमुच्यमानमल्पत्वं स्वाभाविकानन्तत्वापारत्वाविरोधि भवति, इह तु तत्कीर्तनं विनैवाल्पत्वमुच्यत इत्यस्य ब्रह्मविषयतायामिदं स्वाभाविकानन्तत्वादिना विरुध्येतेति भावः । नन्वप्रयोजकमिदं यदुपाधिसंकीर्तनं एवौपाधिकं सिध्यतीति; तदभावेऽप्यन्तवत्त्वादिश्रुत्यनुसारेणौपाधिकत्वसिद्ध्युपपत्तेः, अन्यथा अणोरणीयान्महतो महीयानित्यादिश्रुतिषु का गतिः ? किंचैवं सत्यनियतपरिमाणान्तःकरणोपाधिकजीवविषयत्वमप्यस्याङ्गुष्ठमात्रत्वश्रवणस्य न सिध्येद्, हृदयोपाधिसंकीर्तनाभावात्, यदि तस्य स्वोपाध्यन्तःकरणद्वारा प्रायिकं हृदयस्थत्वं प्रसिद्धं न वक्तव्यं, तर्हीश्वरस्य नियतहृदयस्थत्वं श्रौतहृदयशब्दनिरुक्त्या "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती"ति स्मृत्या च प्रतिपादितं प्रसिद्धतरमिति सुतरां न वक्तव्यम् । न च वाच्यं ब्रह्मणो हृदये अतिसूक्ष्मत्वस्य दहरशाण्डिल्यविद्ययोरुक्तत्वात्तस्य तदुपाधिकमङ्गुष्ठमात्रत्वं न संभवतीति; तर्हि जीवस्याप्याराग्रमात्रत्वेन वालाग्रशतभागशतांशमितत्वेन च श्रुतस्य तन्न संभवति । अथोच्येत श्वेताश्वतरे "प्राणाधिपः संचरते स्वकर्मभि"रिति जीवं प्रकृत्य "अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो य इत्याहृत्य तस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं श्रुतं भारतेऽपि दृष्टम् । अतस्तस्याराग्रमात्रत्वादिश्रवणं सूक्ष्मसूक्ष्मतरनाडीसंचाराद्युपाधिकं कल्प्यमिति, तर्हीश्वरस्यापि "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभु"मिति तैत्तिरीयमन्त्रे "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदि संनिविष्टः । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती"ति श्वेताश्वतरमन्त्रे चाङ्गुष्ठमात्रत्वमाहुस्य श्रुतमिति दहरशाण्डिल्यविद्ययोरुक्तमिति सौक्ष्म्यं हृदयाग्रमुपाधिकं कल्प्यमिति तुल्यम् । तस्माद्यत्किञ्चिदिदं केन विशेषेणाङ्गुष्ठमात्रत्वश्रवणस्य ब्रह्मविषयत्वे सति उपाधिसंकीर्तना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा, किं वा परमात्मेति संशयः । तत्र परिमाणोपदेशात्तावद्विज्ञानात्मेति प्राप्तम् । न ह्यनन्तायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणमुपपद्यते । विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात्संभवति कयाचित्कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम् । स्मृतेश्च—'अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥' (म० भा० ३।२९७।१७) इति । नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कृष्टुं शक्यः । तेन तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात् ? शब्दात्—'ईशानो भूतभव्यस्य' इति । न ह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता । 'एतद्वै तत्' इति च प्रकृतं पृष्टमिहानुसंदधाति । एतद्वै तद्यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्टं चेह ब्रह्म—'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद' (का० १।२।१४) इति । शब्दादेवेति, अभिधानश्रुतेरेवेशान इति, परमेश्वरोऽयं गम्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इति ? अत्र ब्रूमः—

भामती ।

तद्धि तस्योपलब्धिस्थानं, शालग्राम इव कमलनाभस्य भगवतः । न च तथेहाङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः; परिमाणमात्रनिर्देशात् । न च 'मध्य आत्मनि' इत्यत्र स्थानभेदोऽवगम्यते । आत्मशब्दो ह्ययं 'स्वभाववचनो वा जीववचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वभवित्रधीननिरूपणतया स्वस्य च भवितुरनिर्देशात् । ज्ञायते ह्यस्य मध्य इति । न च जीवपरयोरस्ति मध्यमञ्जसेति नैष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः, स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः । परिमाणमेदश्च परस्मिन्न संभवतीति जीवात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः । स खल्वन्तःकरणाद्युपाधिकल्पितो भागः परमात्मनः । अन्तःकरणं च प्रायेण हृत्कमलकोशस्थानं, हृत्कमलकोशश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति तदवच्छिन्नो जीवात्माप्यङ्गुष्ठमात्रः, नभ इव वंशपर्वावच्छिन्नमरन्ध्रिमात्रम् । अपिच जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठमात्रत्वं स्मर्यते—'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुष निश्चकर्ष यमो बलात्' इति । न हि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलान्निष्कर्षः कल्पते । यमो हि जगौ—'हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः' इति । तेनाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवे विनिश्चयादापेक्षिकं किंचिद्भूतभव्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयम् । 'एतद्वै तत्' इति च प्रकृतं जीवरूपं परामृशति । तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—प्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः । जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः ॥ इह हि भूतभव्यमात्रं प्रति निरङ्कुशमीशानत्वं प्रतीयते । प्राक् पृष्टं चात्र ब्रह्म 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यादिना । तदनन्तरस्य संदर्भस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति 'एतद्वै तत्' इति ब्रह्माभिधानं युक्तम् । तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽवगम्यते; तथापि न तत्परमेतद्वाक्यं, किंत्वङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरम् । एवं निरङ्कुशमीशानत्वं न संकोचयितव्यम् न च ब्रह्मप्रश्नोत्तरता हातव्या । तेन यथा 'तत्त्वमसि' इति विज्ञानात्मनस्त्वंपदार्थस्य तदिति परमात्मनैकत्वं प्रतिपाद्यते, तथेहाप्यङ्गुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानश्रुत्या ब्रह्मभावः प्रति-

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्वभविता तदनिर्णयात्स्वभावानिर्णयः । जीवपरयोर्निरंशत्वान्मध्याभावः । पूर्वपक्षे तु मध्ये उदासीने स्वरूप इति मध्यात्मशब्दौ नेयौ । समुष्टिः सकनिष्ठिकः करः, अरत्निः । एतद्वै तदिति । येयं प्रेत इति जीवस्यापि प्रकृतत्वात्तच्छब्दोपपत्तिरपि द्रष्टव्या । यदवाद्यङ्गुष्ठवाक्ये जीवोपक्रमादस्य तत्परत्वमिति । तत्र; ततोऽपि प्राक् परस्य प्रस्तुतत्वात्तत्सापेक्षत्वाच्चास्य वाक्यस्येत्याह—प्रश्नेति । अङ्गुष्ठवाक्यस्यान्यत्र धर्मादिति प्रस्तुतपरमात्मप्रश्नोत्तरत्वात्प्राधम्यमसिद्धमित्यर्थः । ब्रह्मणः कथं तर्हि परिमाणनिर्देशोऽत आह—जीवस्येति । उपहितपरिमितजीवानुवादेन विरुद्धांशमपहाय तस्येश्वरैक्यपरं वाक्य-

कल्पतरुपरिमलः ।

पेक्षा ? न जीवविषयत्व इत्यभ्युपगतमिति, उच्यते; ब्रह्मविषयमङ्गुष्ठमात्रत्वश्रवणमुपाधिसंकीर्तननियतं दृष्टम्, जीवविषयं तु तत्संकीर्तनरहितमपि । अत उपाधिसंकीर्तनरहितमिदं जीवविषयमेव भवितुमर्हतीत्यभ्युपगतम् । स्वस्य भवितुरनिर्देशे तदनिर्णयस्य स्वभावानिर्णयपर्यवसानेन प्रकृतोपयोगमाह—स्वो यो भवितेति । उदासीने स्वरूपे इति । उदासीनस्वभावो भवतीत्यर्थः । सकनिष्ठिक इति । मुक्तकनिष्ठिक इत्यर्थः । नन्वेतद्वै तदिति तच्छब्दो "ऽन्यत्र धर्मा" इति प्रकृतं ब्रह्म परामृशेदित्याशङ्क्य पूर्वपक्षे तत्संगमयति—एतदिति । अन्यत्र धर्मादिति । प्रस्तुतेति । येयं प्रेत इति प्रश्नस्य अन्यत्र धर्मादिति पुनः प्रवर्तने परमात्मविषयतया विवृतत्वात्तदुत्तरगतस्याङ्गुष्ठवाक्यस्य प्रतिपिपादयिषितजीवाभिन्नपरमात्मविषयत्वे संभवति केवलजीवपर्यवसानकल्पनं न युक्तमिति भावः ॥ २४ ॥ नन्वु सर्वगतस्यापि ब्रह्मण इत्यादिभाष्यवाक्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते । आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम् । न ह्यङ्गसाऽतिमात्रस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते—मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति, शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति वर्णितमेतदधिकारलक्षणे (जै० ६।१) । मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः । औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् । अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः । यदप्युक्तं—परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति, तत्प्रत्युच्यते—'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिवत्संसा-

---

भामती ।

पाचत इति युक्तम् ॥ २४ ॥ सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्येति जीवाभिप्रायम् । नचान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीति न जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः । मनुष्यानेवेति । त्रैवर्णिकानेव । अर्थित्वादिति अन्तःसंज्ञानां मोक्षमाणानां च काम्येषु कर्मस्वधिकारं निषेधति । शक्तत्वादिति तिर्यग्देवर्षीणामशक्तानामधिकारं निवर्तयति । उपनयनादिशास्त्राच्चेति शूद्राणामनधिकारित्वं दर्शयति । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्चेति । यद्येतत्परमात्मपरं, किमिति तर्हि जीव इहोच्यते ? ननु परमात्मैवोच्यताम् । उच्यते च जीवः, तस्माज्जीवपरमेवेति भावः । परिहरति—तत्प्रत्युच्यत इति । जीवस्य हि

वेदान्तकल्पतरुः ।

मित्यर्थः ॥ २४ ॥ ब्रह्मणः परिमाणोपपादनमफलमुपाधिपरिमितजीवस्य ब्रह्मत्वबोधित्वाद्वाक्यस्येत्याशङ्क्याह—जीवाभिप्रायमिति । जीवभावापन्नब्रह्माभिप्रायमित्यर्थः । जीवनिर्देशवारणमिह वाक्ये न क्रियते, तथा सत्यनुवादाभावप्रसङ्गादित्याह—न जीवपरमिति । मनुष्यग्रहणं शूद्रादौ मातिप्रसङ्गीति संकोचयति—त्रैवर्णिकानिति । अन्तःसंज्ञानां स्थावराणां मोक्षमिच्छतां चानर्थित्वात्कर्मण्यनधिकारः । काम्यग्रहणेन नित्यार्थं नित्येषु कस्यचिन्मुमुक्षोरस्त्यधिकार इति सूचयति । तिरश्चां वेदार्थज्ञानादिसामग्र्यभावेनाशक्तत्वम् । देवानां स्वदेवत्वे कर्मणि आत्मोद्देशेन स्वकीयस्य त्यागायोगादशक्तिः । ऋषीणाम् आर्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावादसामर्थ्यम् । षष्ठे हि फलार्थे कर्मणि सुखकामस्य (जै. अ. ६ पा. १ सू. ४–५ । २५–३८)तिर्यगादेरप्यधिकारः स्वर्गकामश्रुतेरविशेषाच्चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् । त्रयाणामेवाधिकारः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति तेषामेवाग्निसंबन्धश्रवणादिति । सिद्धान्तिनाप्यङ्गुष्ठमात्रसंसार्यनुवादाभ्युपगमात्संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्र इति पक्षे इष्टप्रसङ्गतामाशङ्क्याह—यद्येतदिति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

यदि जीवाभिप्रायं, तर्हि भाष्यगतस्य ब्रह्मशब्दस्य किं जीवे लक्षणा ? नेत्याह—जीवभावापन्नेति । ब्रह्मैव जीवभावेन वर्तत इत्यभिप्रायो भाष्ये ब्रह्मशब्द इत्यर्थः । कस्यचिन्मुमुक्षोः असंन्यासिनः । एतेन–काम्यग्रहणं मोक्षमाणमात्रान्वयीति–दर्शितम् । स्वकीयस्येति । आत्मनो दीयमानस्य स्वत्वनिवृत्त्यसंभवादिति भावः । ऋष्यन्तराभावादिति । पक्षिणीनामार्षेयवरणे वरणीयवसिष्ठान्तरायसंभवादित्यर्थः । अत्र ऋषिदेवताधिकारविचारे वक्तव्यं देवताधिकरणे वक्ष्यते । सिद्धान्तिनापीति । ननु यदि सिद्धान्तिनाऽप्यङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः, इत्येतदनुवाद्यजीवविषयमभ्युपगम्यते, कथं तर्हि संशयप्रदर्शनग्रन्थे मन्त्रस्य परमात्मपरत्वपक्षे परिमाणविशेषो न मुख्य इत्युक्तं ? कथं च परिमाणं जैवं पारमेश्वरं वेति संशय इत्युक्तम् ? उच्यते; अस्य मन्त्रस्याङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मेत्यनन्तरमन्त्रवदङ्गुष्ठमात्रजीवानुवादेन तस्य ब्रह्मात्मेदबोधनपरत्वे श्रुतस्याङ्गुष्ठपरिमाणस्योपमर्दो भवति योऽयमन्तःकरणोपाधिकोऽङ्गुष्ठमात्रः प्राप्तो जीवः स न तथा मन्तव्यः, किं तर्हि कुत्रचित्सकलभूतभविष्यद्वर्तमानवस्तुनियन्तृत्वप्राप्तसकलान्तरावस्थानतया व्यापकः परमात्मैव मन्तव्य इति । एवंच वाजपेयमिष्ट्वोत्तरे राजन्यस्य गृहीतादप्युक्ते प्राप्त इति राजन्यनिमित्तषोडशिग्रहयागाभ्यासविधौ राजन्यस्योक्थसंस्थोऽग्निष्टोमसंस्थो वा यः कतुः प्राप्तः स न तथा कर्तव्यः, किं तु षोडशिसंस्थः कर्तव्य इति विधीयमानया षोडशिसंस्थयोक्थाग्निष्टोमसंस्थोपमर्दः, एवमिह भूतभव्यनियन्तृपरमेश्वरात्मेदबोधनेन जीवस्याङ्गुष्ठपरिमाणोपमर्द एव तस्य मुख्यता विवक्षिता । एवं तर्हि यत्रास्य परमात्मात्मेदपरत्वपक्षे भूतभव्यनियन्तृत्वस्याप्युपमर्दोऽस्तीति तस्मिन् पक्षे कथं विशिष्य परिमाणविशेषस्याङ्गुष्ठमतोक्तिः ? सत्यम्; तदुपमर्दो न जीवत्रिकृतः, किं तु ब्रह्मात्मेदरूपवाक्यार्थविरोधकृतः, जीवत्रिकोपमर्दस्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति। द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः—क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा, क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा। तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते, नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्फुटीकरिष्यति—'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः। तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण। तं विद्याच्छुक्रममृतम्' (का० २।६।१७) इति ॥ २५ ॥ इति सप्तमं प्रमिताधिकरणम् ॥

(८ अधिकरणम्) **तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥**

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते। बाढं मनुष्यानधिकरोति शास्त्रम्, न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति। तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते। कस्मात्? संभवात्। संभवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम्। तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम्। तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति; मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात्। न च तेषां कश्चि-

भामती।

तत्त्वं परमात्मभावः, तद्वक्तव्यम्, न च तज्जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति सप्तमं प्रमिताधिकरणम् ॥

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकारचिन्ता समन्वयलक्षणेऽसंगते इति–अस्याः प्रासङ्गिकीं संगतिं दर्शयितुं प्रसङ्गमाह—अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिरिति। स्यादेतत्—देवादीनां विविधविचित्रानन्दभोगभागिनां वैराग्याभावान्नार्थित्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत आह—तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयमिति। क्षयातिशययोगस्य स्वर्गाद्युपभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः। ननु देवादीनां विग्रहाद्यभावेनेन्द्रियार्थसंनिकर्षजायाः प्रमाणादिवृत्तेरनुपपत्तेरविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह—तथा सामर्थ्यमपि तेषामिति। यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तथोपरिष्टादुपपादयिष्यते। न च शूद्रवदुपनय-

वेदान्तकल्पतरुः।

अङ्गुष्ठमात्र इति। धैर्येणाप्रमादेन। प्रवृहेदुद्यच्छेत् पृथक् कुर्यात् मुञ्जान्तःस्थेषीकामिव। तं च विवेचितं शुक्रं शुद्धममृतं ब्रह्म विद्यात् ॥ २५ ॥ इति सप्तमं प्रमिताधिकरणम् ॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अधिकारिचिन्तेयं यद्यपि न देवादिप्रवृत्त्यर्था; तथापि क्रममुक्तिफलोपात्तिषु भोगद्वारा मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्त्यर्था।

कल्पतरुपरिमलः।

ब्रह्मलिङ्गादिकृतः; ब्रह्मश्रुतिलिङ्गप्रकरणपरामर्शेनैव कृत्स्नस्य मन्त्रस्य जीवपरत्वमपोह्य जीवानुवादेन ब्रह्मामेदपरत्वपक्षस्योन्मेषणीयत्वात्। अनेन विशेषेण सिद्धान्तपक्षे परिमाणविशेषस्यैवामुख्यत्वमुक्तं, पारमेश्वरं वेत्येतत्तु श्रुत्याद्यापादितपरमेश्वरपर्यवसानाभिप्रायम्। श्रुतिरिहेशानशब्दरूपा; परमेश्वराभिधानश्रुतियोगेन लिङ्गसमर्पकस्यापि तस्य रूढ्या परमेश्वरबोधकत्वाऽनिवारणात्, काव्येषु तु व्यङ्ग्यार्थप्रधानेषु यस्य शब्दस्य यौगिकोऽर्थो व्यञ्जनव्यापारानुकूलस्तं शब्दं यौगिकार्थ एवोपक्षीणं कृत्वा तदीयरूढ्यर्थसमर्पणार्थं क्वचित्क्वचित्पदान्तरमप्युपाददते तत्पदान्तरोपादानं न यौगिकार्थसंबन्ध्युपादानस्य रूढ्युन्मेषविरोधित्वप्रयुक्तम्; तदनुपादानेऽपि "कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये" इत्यत्र तद्दर्शनात्। अत्र सिद्धान्तेऽप्यप्रत्याख्येयेन जीवलिङ्गेनाभिभूतं ब्रह्मलिङ्गं ब्रह्मलिङ्गनिर्वाहकमहावाक्यतारूपोपायकथनात् प्राङ् नोन्मिषतीत्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥ २५ ॥ इति सप्तमं प्रमिताधिकरणम् ॥

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

ननु देवाधिकारचिन्ता नास्मदादीनां प्रवृत्तानुपयुक्ता, नापि देवानां; तेषां स्वकीयविग्रहवत्त्वे तत्प्रयुक्तसामर्थ्यादिमत्त्वे च सिद्धान्तन्यायनिरपेक्षावगतिसद्भावादित्याशङ्क्याह—अधिकारेति। क्रममुक्तिफला देवतापदप्राप्तिद्वारा मुक्तिपर्यन्ता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत; उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति—'एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास' (छा० ८।११।३) 'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्म' (तै० ३।१) इत्यादि । यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम्—'न देवानां देवतान्तराभावात्' इति, 'न ऋषीणाम्, आर्षेयान्तराभावात्' (जै० ६।१।६,७) इति । न तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति । न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते ? देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्येत ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतत्—यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत, विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत । तदा च विरोधः कर्मणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते । न च संभवति; बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानतानुपपत्तेरिति—चेत्, नायमस्ति विरोधः । कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति ।

भामती ।

नासंभवेनाध्ययनाभावाच्चेषामनधिकार इत्यत आह—**न चोपनयनशास्त्रेणेति** । न खलु विधिवत् गुरुमुखाद्गृह्यमाणो वेदः फलवत्कर्मब्रह्मावबोधहेतुः, अपि त्वध्ययनोत्तरकालं निगमनिरुक्तव्याकरणादिविदितपदतदर्थसंगतेरधिगतशाब्दव्यावतत्त्वस्य पुंसः स्मर्यमाणः । स च मनुष्याणामिह जन्मनीव देवादीनां प्राचि भवे विधिवदधीतिनां आम्नाय इह जन्मनि स्मर्यमाणः । अतएव स्वयं प्रतिभातो वेदः संभवतीत्यर्थः । न च कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो भवतीत्याह—**यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तमिति** । वस्वादीनां हि न वस्वाद्यन्तरमस्ति । नापि भृग्वादीनां भृग्वाद्यन्तरमस्ति । प्राचां वसुभृगुप्रभृतीनां क्षीणाधिकारत्वेनेदानीं देवर्षित्वाभावादित्यर्थः ॥ २६ ॥ मन्त्रादिपदसमन्वयाव्यतीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तराविरोधे सत्युपेतव्यः, न तु विरोधे । प्रमाणान्तरविरुद्धं चेदं विग्रहवत्त्वादि देवतायाः । तस्मात् 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादिवदुपचरितार्थो मन्त्रादिर्व्याख्येयः । तथा च विग्रहाद्यभावाच्छब्दोपहितार्थोऽर्थोपहितो वा शब्दो देवतेत्यचेतनत्वात्र तस्याः क्वचिदप्यधिकार इति शङ्कार्थः । निराकरोति—**न** । **कस्मात् ? अनेकरूपप्रतिपत्तेः** । सैव कुत इत्यत आह—**दर्शनात्** श्रुतिषु स्मृतिषु च । **तथाहि**—एकस्यानेकरूपनिर्माणमदर्शनाद्वा न युज्यते, बाधदर्शनाद्वा । तत्रादर्शनमसिद्धं; श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात् । न हि लौकिकेन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्टं भवति, मा भूद्यागादीनामपि स्वर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति । मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगजत्वनियमादसति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः ? संभवे वाऽनग्नितोऽपि धूमः स्यादिति बाधदर्शनमिति चेत् हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगजं सिषाधयिषसि ? तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः;

वेदान्तकल्पतरुः ।

इन्द्रियार्थेति आगमादेरुपलक्षणम् । ननु स्वयं प्रतिभानावसरे गुरुमुखाद्वेदग्रहणाभावादपुरुषार्थत्वं ज्ञानस्यात आह—**न खल्विति** । **स्मर्यमाणः** फलवद्ब्रह्मावबोधहेतुरित्यनुषङ्गः ॥ २६ ॥ चतुर्थ्यन्तशब्दप्रतीतमात्रं शब्दोपहितं तादृगर्थनियमितः शब्दो वा देवता । स्वर्गादिसाधनत्वं यागादीनां लोकेऽदृष्टत्वाद्वेदेऽप्यदृष्टमिति प्रसज्येत तन्मा भूदित्यर्थः । अदर्शनाद्वाबाधेति विकल्पयोराद्यं निरस्य द्वितीयं शङ्कते—**मनुष्येति** । देवादयो न शरीरिणः, मातापितृरहितत्वाद् घटवत् । विपक्षे दण्डमाह—**संभवे चेति** । यूकादावनेकान्तत्वमाह—**हन्तेति** । ननु यूकादेः स्वेदाद्यस्ति देहहेतुः,

कल्पतरुपरिमलः ।

उपासयः । एतदुपलक्षणं—देवतानां सिद्धावन्तरादित्यविद्यादिष्वादित्यदेवताद्यन्तर्वर्तित्वेन ब्रह्मोपासनं, नतु ज्योतिर्मण्डलाद्यन्तर्वर्तित्वेन, उपकोसलप्रभृतिविद्ययोरर्चिराद्यभिमानिदेवतानां मार्गपर्वत्वेन चिन्तनं, न त्वर्चिरादीनामचेतनानामित्युपासनायां विशेषसिद्धिः, तं देवा भजन्तीत्यादिश्रवणेन वैराग्यसिद्धिः, मन्त्रार्थवादाः प्राप्तिविरोधयोरसतोः प्रतीयमानेऽर्थे प्रामाण्यं न जहति, देवताविग्रहप्रसाधनोपयोगिन्यायव्युत्पत्तस्य "अथ ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः, जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थान"मित्यादिवाक्यश्रवणेन विवेकवैराग्यादिसिद्धिरित्यादिकमपि देवताधिकरणप्रवर्तनस्य फलं द्रष्टव्यम् । विद्वत्तोपयोगादाह—**आगमादेरिति** । आदिशब्देन आगमार्थनिर्णायकन्यायग्रहणम् । **स्मर्यमाण इति** । यद्यपि देवानामुपनीता-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कथमेतदवगम्यते ? दर्शनात् । तथा हि—'कति देवाः' इत्युपक्रम्य 'त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च

भामती ।

स्वेदजोद्भिज्जानां शरीराणामतद्धेतुत्वात् । इच्छामात्रनिर्माणत्वं देहादिनामदृष्टचरमिति चेत्, न; भूतोपादानत्वेनेच्छामात्रनिर्माणत्वासिद्धेः भूतवशिनां हि देवादीनां नानाकायचिकीर्षावशाद्भूतक्रियोत्पत्तौ भूतानां परस्परसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च वशिन इच्छावशाद्वृक्षे क्रिया, यथा विषविद्याविद इच्छामात्रेण विषशकलप्रेरणम् । न च—विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानदर्शनाव्यवहितविप्रकृष्टभूतादर्शनाद्देवादीनां कथमधिष्ठानमिति—वाच्यम्; काचाभ्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य च भौमशनैश्चरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात् । असंसक्ताश्च दृष्टयो देवादीनां काचाभ्रपटलादिवन्महीमहीधरादिभिर्न व्यवधीयन्ते । न च—अस्मदादिवत्तेषां शरीरित्वेन व्यवहितविप्रकृष्टादिदर्शनासंभवोऽनुमीयत इति—वाच्यम्; आगमविरोधिनोऽनुमानस्योत्पादायोगात् । अन्तर्धानं चाञ्जनादिना मनुजानामिव तेषां प्रभावतामुपपद्यते, तेन संनिहितानामपि न क्रतुदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात्सूक्तम्—अनेकप्रतिपत्तेरिति । **तथा हि कति देवा इत्युपक्रम्येति । वैश्वदेवशस्त्रस्य हि निविदि 'कति देवाः' इत्युपक्रम्य निविदैवोत्तरं दत्तं शाकल्याय याज्ञवल्क्येन—त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ।** निविन्नाम शस्यमानदेवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि । **एतदुक्तं भवति**—वैश्वदेवस्य निविदि कतिदेवाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं—'त्रयश्च त्री च शता' इत्यादि । यावत्संख्याका वैश्वदेवनिविदि संख्याता देवास्त एतावन्त इति । पुनश्च शाकल्येन 'कतमे ते'

वेदान्तकल्पतरुः ।

न तु देवानां; तथा चेच्छामात्रं हेतुर्वाच्यः, स चायुक्त इत्याह—**इच्छामात्रेति** । भूतानामधिष्ठात्रभावादनारम्भकत्वमाशङ्क्याह—**भूतवशिनां हीति** । पर्वतादिव्यवहितानां दूरस्थत्वेन विप्रकृष्टानां च भूतानामदर्शनाद्देवादीनामनधिष्ठातृत्वमिति न वाच्यम्; काचाख्यधातुना मेघसमूहेन च च्छन्नस्य दूरस्थस्यापि दर्शनादित्यर्थः । **ननु** स्वच्छत्वात्काचादीनामस्मदादिदृगव्यवधायकत्वं, शैलभूम्यादयस्तु देवादीनां व्यवधायका इत्याशङ्क्य प्रभाववशाज्जेत्याह—**असक्ताश्चेति** । अप्रतिबद्धा इत्यर्थः । **प्रभवताम्** ईश्वराणाम् । कति देवा याज्ञवल्क्येत्येतावान्प्रश्नः शाकल्यस्य । स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शतेत्याद्युत्तरे एवकारदर्शनात् प्रश्नेऽपि निविदि कतीति विवक्षितमित्याह—**वैश्वदेवेति** । श्रुतिगतवैश्वदेवपदस्य व्याख्या—**शस्त्रस्येति** । त्री त्रीणि सहस्राणि निवेद्यते ज्ञाप्यते संख्याऽनयेति निवित् । **एतावन्त इति** । त्र्यधिकत्रिशतानि त्र्यधिकत्रिसहस्राणि चेत्यर्थः । **महिमानो** विस्तारः । इन्द्रियेषु

कल्पतरुपरिमलः ।

धिकारिकवैधाध्ययनासंभवेऽपि काव्यानामिव लौकिकमध्ययनं वक्तुं शक्यं; वैधाध्ययननियमस्य स्वशाखाविषयत्वात्, देवानां शाखानियमाभावात्; तथापि स्वयंभातवेदतदर्थानां तेषामध्ययनं न कल्पनीयमिति तात्पर्यम् । **ननु**पनयनं न केवलमध्ययनाधिकारार्थं, किंतु सर्वकर्माधिकारार्थम् । अतएव समर्थस्यापि संध्यावन्दनादिकमुपनयनादूर्ध्वमिष्यते । मूकबधिराद्यनामध्ययनाभावेऽपि शक्यनित्यकर्मानुष्ठानार्थमुपनयनमिष्यते । तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्तेरन्निति (जै. अ. ६ पा. २ सू. २१ ।) पूर्वतन्त्राधिकरणेऽपि तथैव निर्णीतम् । **सत्यम्**; त्रैवर्णिकानामेव तत्कर्माधिकारहेतुत्वान्प्रति विहितत्वादत एव शूद्राणामुपनयनाभावेऽपि स्वधर्मेषु सामान्यधर्मेषु वाऽधिकारः ॥ २६ ॥ **चतुर्थ्यन्तशब्दप्रतीतमात्रमिति** । आखण्डलादिः प्रसिद्धार्थ इत्यर्थः । **ननु** देवताया विग्रहवत्त्वे दर्शिते क्रतुदेशेषु सन्निधानाभावेन कर्मविरोध इहापि तुल्यः, असंभवत्परिहारश्चेति विशेषः । न हि विग्रहवत्या देवताया इवाचेतनदेवताया विग्रहमेदैरनेकत्र क्रतुदेशे सन्निधानमुपपादयितुं शक्यम् । न च विग्रहवतोऽग्नस्य सन्निधाननियमः; विग्रहरहितस्यापि जुह्वादेः सन्निधाननियमदर्शनेन विशेषणवैयर्थ्यात्, उक्तनियमस्य प्रवसद्यजमाने व्यभिचारेण विग्रहरहितस्यैवाग्नस्य सन्निधाननियमदर्शनाच्च । न च प्रवसद्यजमानकर्तृकविष्णुक्रमादौ व्यभिचारः; मूर्तस्येति विशेषयितुं शक्यत्वादिति शङ्कानिवारणाय गृहीतमर्थोपहितपक्षं व्याचष्टे—**तादृगिति** । **नन्वेवम्**—अर्थस्याग्नभूतशब्दोपलक्षणताया विग्रहवत्त्वपक्षेऽपि वक्तुं शक्यत्वात् तस्मिन् पक्षे कर्मणि विरोधो दूषणमिति—**चेत्, सत्यम्**; असारमपीदं दूषणं देवताविग्रहद्वेषान्धैरुद्भावितमिति पूर्वपक्ष्युपहसनार्थमिन्द्रादीनां वस्तुतः क्रतुदेशे सन्निधानमस्तीति तात्त्विकार्थप्रदर्शनार्थं चानूदितम् । **इच्छामात्रमिति** । इन्द्रागच्छेत्याद्यालिङ्गादिन्द्रादीनामागमनं स्वेच्छाधीनं वाच्यमित्यनेकक्रतुदेशागमननिर्वाहार्थमनेकशरीरसृष्टिरपि तदिच्छाधीना पर्यवस्येदित्येवं तदिच्छायाः शरीरसृष्टिकारणत्वसिद्धौ तदतिरिक्तकारणमेलनाभावाच्छरीरसृष्ट्याक्षेप इति भावः । **अधिष्ठात्रभावादिति** । ईश्वरस्याधिष्ठातुः सत्त्वेऽपीन्द्रादीनामिच्छया सृष्टौ तेषामप्यधिष्ठातृत्वं वाच्यं, तत्र संभवतीत्याशयः । **एवकारदर्शनादिति** । एतयैव निविदेत्येवकारेण यस्यां निविदि देवतासंख्या पृष्टा तयैव निविदोत्तरमाहेत्यर्थलाभादि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्री च सहस्रा' इति निरुच्य 'कतमे ते' इत्यस्यां पृच्छायाम् 'महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः' (बृ० ३।९।१,२) इति निर्ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण 'कतम एको देव इति प्राणः' इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा स्मृतिरपि—'आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ। योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्। प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्। संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव॥' इत्येवंजातीयका प्राप्तिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति। किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम्। अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छतीति। परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिक्रियायोगादित्युपपद्यते। अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या—विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते। क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति, यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते। क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति, यथा

भामती।

इति संख्येयेषु पृष्टेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति। अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवाः। तत्राग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः। एते हि प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसंघातरूपेण परिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति तस्माद्वसवः। कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणाः—बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि, एकादशं च मन इति। तदेतानि प्राणाः; तद्वृत्तित्वात्। ते हि प्रायणकाल उत्क्रामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रुद्राः। कतम आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यावयवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणभृतामायूंषि च कर्मफलोपभोगं चादाय यन्तीत्यादित्याः। अशनिरिन्द्रः, स हि बलं सा हीन्द्रस्य परमा ईशना, तया हि सर्वान्प्राणिनः प्रमापयति, तेन स्तनयित्नुरशनिरिन्द्रः। यज्ञः प्रजापतिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं च पशवः प्रजापतिः। एत एव त्रयस्त्रिंशद्देवाः षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानो न ततो भिद्यन्ते। षडेव तु देवाः। ते तु षडग्निं पृथिवीं चैकीकृत्यान्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं चैकीकृत्य त्रयो लोकास्त्रय एव देवा भवन्ति। एत एव च त्रयोऽन्नप्राणयोरन्तर्भवंतोऽन्नप्राणौ द्वौ देवौ भवतः। तावेवाध्यर्धो देव एकः। कतमोऽध्यर्धः, योऽयं वायुः पवते। कथमयमेक एवाध्यर्धः, यदस्मिन्सति सर्वमिदमध्यार्ध्नोत् वृद्धिं प्राप्नोति तेनाध्यर्ध इति। कतम एक इति, स एवाध्यर्धः प्राण एको ब्रह्म सर्वदेवात्मत्वेन बृहत्त्वाद्ब्रह्म तदेव त्यदित्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन। तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवरूपतामाह श्रुतिः। स्मृतिश्च निगदव्याख्याता। अपिच पृथग्जनानामप्युपायानुष्ठानवशात्प्राप्तिमाद्यैश्वर्याणां युगपन्नानाकायनिर्माणं श्रूयते, तत्र कैव कथा देवानां स्वभावसिद्धानामित्याह—प्राप्तिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामिति। अणिमा, लघिमा, महिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्यं, ईशित्वं, वशित्वं, यत्र कामावसायितेत्यैश्वर्याणि। अपरा व्याख्येति। अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं; तस्य दर्शनात्। तदेव परिस्फुटं दर्शयितुं व्यतिरेकं तावदाह—क्वचिदेक इति। न खलु बहुषु श्राद्धेष्वेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति। एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावमाह—क्वचिच्चैक इति। यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्यजनमानैर्नानादेशावस्थितैर्युगपद्धविस्त्यज्यते, तस्माच्च तत्रासंनिहिताया अप्यङ्गभावो भवति। अस्ति हि तस्या युगपद्विप्रकृष्टानेकार्थोपलम्भसाम-

वेदान्तकल्पतरुः।

प्राणशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह—तद्वृत्तित्वादिति। तस्मात्प्राणाद्वृत्तिर्वर्तनं येषां ते तथा। श्रुतौ त्रयस्त्रिंशतां पूरणाविन्द्रप्रजापती उक्तौ, तौ च स्तनयित्नुयज्ञत्वेन व्याख्यातौ, पुनः कतमः स्तनयित्नुः कतमो यज्ञ इति पृष्ट्वा यथाक्रममशनिरिति पशव इति च प्रयुक्तं तदुपपादयति—अशनिरिन्द्र इत्यादिना। सा ह्यशनिरिन्द्रस्य परमेशना परमैश्वर्यम्। अरूपं यज्ञं द्रव्यतया रूपयन्तो यज्ञस्य रूपं पशवस्ते प्रजापतिरित्यर्थः। षडाद्यन्तर्भावक्रमेणेति भाष्यं व्याचष्टे—एत एवेति। पवते पुनाति जगत्। अध्यर्धशब्द एकस्मिन्नपि यौगिकः। स ब्रह्म त्यद् इत्याचक्षत इति वाक्यं व्याचष्टे—स एवेति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादिस्पर्शः। प्राकाम्यमिच्छानभिघातः, यथा भूमावुदक इवोन्मज्जनादि। ईशित्वं भूतभौतिकानामुत्पत्तिलयादावैश्वर्यम्। वशित्वं तेषां नियन्तृत्वम्। यत्र कामावसायिता नाम संकल्पादिव सकलविषयलाभः। अनेकेषां शरीराणां प्राप्तिरिति प्रथमा व्याख्या। द्वितीयां विविनक्ति—अनेकत्रेति॥ २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते । तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवतानां न किंचित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसञ्जि । शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत । कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबन्धमाश्रित्य 'अनपेक्षत्वात्' इति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसंबन्धीनि हवींषि भुञ्जीत; तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् । नायमप्यस्ति विरोधः । कस्मात् ? अतः प्रभवात् । अत एव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति । ननु 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १।१।२) इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं, कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ? अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः, कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः ? यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् । तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते ? प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियत इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेत्, न; गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वदर्शनात् । न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां संबन्धो न व्यक्तिभिः । व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्य-

---

भामती ।

र्थ्यमित्युपपादितम् ॥ २७ ॥ गोत्वादिवत्पूर्वावमर्शाभावादुपाधेनरप्येकस्याप्रतीतेः पाचकादिवदाकाशादिशब्दवद्व्यक्तिवचना एव वस्वादिशब्दाः तस्याश्च नित्यत्वात्तया सह संबन्धो नित्यो भवेत् । विग्रहादियोगे तु सावयवत्वेन वस्वादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वं वस्वादिशब्दो न स्वार्थेन संबद्ध आसीत्; स्वार्थस्यैवाभावात् । ततश्चोत्पन्ने वस्वादौ वस्वादिशब्दसंबन्धः प्रादुर्भवन्देवदत्तादिशब्दसंबन्धवत्पुरुषबुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि पुरुषबुद्ध्यधीनः स्यात् । पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधीनजन्मेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याहन्येतेति शङ्कार्थः । उत्तरम्—न । अतः प्रभवात् । वसुत्वादिजातिवाचकाच्छब्दात्तज्जातीयां व्यक्तिं चिकीर्षितां बुद्धावालिख्य तस्याः प्रभवनम् । तदिदं तत्प्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि न शब्द उपादानकारणम्, वस्वादीनां ब्रह्मोपादानत्वात्; तथापि निमित्तकारणमुक्तेन क्रमेण । न चैतावता शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वं, वसुत्वादिजातेर्वा तदुपाधेर्वा यया कयाचिदाकृत्यावच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति । इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां विभजते —ननु जन्माद्यस्य यत इति । ते निगदव्याख्याते । तत्किमिदानीं स्वयंभुवा वाङ्मिता कालिदासादिभिरिव

वेदान्तकल्पतरुः ।

गोत्वादिवदिति । प्रत्यभिज्ञा हि पूर्वावमर्शः, स हि न वस्वादावदृष्टे संभवी, अत एवोपाध्यभावः । मन्त्रादिसिद्धे 'वस्वादावसौ वसुरसावपि वसुरिति परामर्शसंभवः । त्रिदिवत्वादिजात्यवच्छिन्नैश्वर्येषु पाकत्वावच्छिन्नपाकयोगेष्विवौपाधिकत्वेऽपि

कल्पतरुपरिमलः ।

त्यर्थः । द्वितीयामिति । देवतानामङ्गत्वेऽपि नमस्कार्यत्ववत्केवलमुद्देश्यत्वे कर्तृकरणकर्माधिकरणादिवन्न संनिधानापेक्षेत्युपपादनार्था द्वितीया व्याख्या ॥ २८ ॥ अत एवोपाध्यभाव इति । उपाधेरपि नरपतित्वादिवत् किंचिद्घटकपदार्थगतजात्यवच्छेदेनानुगतीकर्तव्यत्वाद्घटकपदार्थेष्वप्यलौकिकेषु प्रत्यभिज्ञाभावेनानुगतजात्यसिद्धिरित्यर्थः । मन्त्रसिद्ध इति । आदित्यादिशब्दानामचेतनमण्डलादिवाचित्वपक्षेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तभूता जातिः लौकिकप्रत्यभिज्ञानेन न सिध्यति; इदानींतनमण्डलादेर्दृश्यमानत्वेऽपि प्राचीनमण्डलादेरतीतस्यैतद्दृष्टेष्वगोचरत्वात् । अतः "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयद्" इत्यादिमन्त्रसिद्धे प्राचीने इदानींतने च प्रत्यभिज्ञानमपेक्ष्यते चेद् वेदाधीनमेव तदन्वेष्यं, तदिहापि सुलभमिति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वगमादवगन्तव्यः । स्थानविशेषसंबन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्तत्तत्स्थानमधिरोहति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इति न दोषो भवति । न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते । कथं तर्हि ? स्थिते वाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसंबन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिः 'अतः प्रभवः' इत्युच्यते । कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति ? प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः, प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः । 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः' इति श्रुतिः । तथाऽन्यत्रापि 'स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्' (बृ० १।२।४) इत्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते । स्मृतिरपि—'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥' इति । उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः, अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासंभवात्, तथा 'नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥' (मनु० १।२१) इति । 'सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥' इति च । अपिच चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठंस्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः, पश्चात्तदनुगतानर्थान्ससर्जेति गम्यते । तथा च श्रुतिः—'स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत' (तै० ब्रा० २।२।४।२) इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्शयति । किमा-

भामती ।

कुमारसंभवादि, तथाच तदेव प्रमाणान्तरापेक्षवाक्यत्वादप्रामाण्यमापतितमित्यत आह—उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मक इति । संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्परयाध्ययनम् । एतदुक्तं भवति—स्वयंभुवो वेदकर्तृत्वेऽपि न कालिदासादिवत्स्वतन्त्रत्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनुसारेण । एतच्चास्माभिरुपपादितम् । उपपादयिष्यति चाग्रे भाष्यकारः । अपि चाद्यत्वेऽप्येतद्दृश्यते । तद्दर्शनात्प्राचामपि कर्तॄणां तथाभावोऽनुमीयत इत्याह—अपि च चिकीर्षितमिति । आक्षिपति—किमात्मकं पुनरिति । अयमभिसंधिः—वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेतव्यं, अवाचकेन

वेदान्तकल्पतरुः ।

शक्यः सङ्गतिग्रह इत्युत्तरार्थः । आक्षेपसमाधाने निगदव्याख्याते इत्यर्थः । प्रमाणान्तरापेक्षवाक्यत्वादिति । प्रमाणान्तरापेक्षत्वमेव हेतुः, शब्दं प्रति संदेहात्प्रश्ने स्फोट इति पूर्वपक्षो वर्णत्वेन सिद्धान्त इति न भ्रमितव्यम्; स्फोटवादिनाऽपि नित्यशब्दादेवाद्युत्पत्त्यभ्युपगमेन सूत्रव्याख्यानात् । तस्माद्वर्णात्स्फोटाच्च देवाद्युत्पत्त्याक्षेपः क्रियते; वर्णानामनित्यत्वात्स्फोटस्य चाप्रामाणिकत्वादिति । स्फोटपक्षस्त्वेकदेशिन इत्यभिप्रेत्याह—आक्षिपतीति । नन्वनित्यत्वेऽपि वर्णानां

कल्पतरुपरिमलः ।

इन्द्रादीनां पूर्वोत्तरविग्रहयोः संस्थानविशेषैक्ये जातिपक्षस्तदभावे स्वर्गाधिपत्याद्युपाधिपक्षः ॥ शब्दं प्रतीति । शब्दप्रभवत्वहेतुं प्रसञ्जकं कृत्वा शब्दस्वरूपनिर्णिनीषया नायं प्रश्नः; तथा सति स्फोटवादिना देवादीनां वर्णप्रभवत्वानुपपत्तेः स्फोटप्रभवत्वोपपत्तेश्चावक्तव्यत्वात् । तस्मादुक्तप्रकारेणाक्षेपोऽयमित्यर्थः । नन्विन्द्रादिशब्दानां लौकिकपितृकृतपुत्रनामवद् व्यक्तिशब्दत्वे तेषां व्यक्तिवाचित्वं तत्तत्संकेतयितृपुरुषबुद्ध्यधीनं भवेदिन्द्रादिपदघटितानां विधिवाक्यानां संकेतयितृस्वतन्त्रपुरुषबुद्ध्यधीनार्थप्रतिपादकत्वेन तत्सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यापत्त्या तच्चोदितकर्मणामननुष्ठानं स्यादिति कर्मणि विरोधापादने तेषां जातिशब्दत्वेन परिहर्तव्ये शब्दप्रभवत्वादिति हेतुः क्वोपयुज्यते ? शब्देनार्थस्मृतिसापेक्षा सृष्टिः स्रष्ट्यार्थस्य स्मर्यमाणार्थसमानजातीयत्व एव लोके घटादिषु दृष्टेति शब्दप्रभवत्वं जातिवाचित्वहेतुसिद्ध्यर्थो हेतुरिति चेद्, न; लोके दृष्टान्ताऽसंप्रतिपत्तेः, घटादिस्रष्ट्यर्थमपेक्षितस्य घटत्वादिजात्यभिव्यञ्जकाकृतिविशेषानुसन्धानस्य प्राक्तनतदनुभवादेव संभवेन घटादिशब्दानपेक्षणादनुष्ठेयार्थस्मृतावुपायान्तरसंभवेऽपि मन्त्रेणैव संस्मर्तव्य इतिवत् स्रष्टव्यो घटादिर्वाचकशब्देनैव स्मर्तव्य इति नियमहेत्वभावात् । अत एव कैश्चिदुपकरणैः कंचिदर्थं निर्मिमाणं दृष्ट्वा तद्वाचकानभिज्ञा अपि नानाशिल्पनिपुणास्तैरुपकरणैस्तथाभूतं व्यक्त्यन्तरं निर्मिमाणा दृश्यन्ते । उच्यते; शिल्पी शिल्पशास्त्रेभ्यो देवादीनां नामरूपाणि विज्ञाय प्रतिमादिकं निर्मिमातीति लोके दृष्टं, तथैव हिरण्यगर्भो वेदेभ्यस्तानि विज्ञाय देवादीन् सृजति; तस्य देवसृष्ट्युपयोगिनामरूपज्ञानार्थमेव हि सृष्ट्वा तस्मै वेदप्रदानमपि श्रूयते "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च प्रहिणोति तस्मै" इति । भाष्योदाहृतश्रुतिस्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते ? स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नध्वंसिनश्च वर्णाः; प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् । तथा हि—अदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषो-

भामती ।

तेषां बुद्धावनालेखनात्, तत्र न तावद्वस्वादीनां वकारादयो वर्णा वाचकाः, तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वात्, अगृहीतसंगतेश्च वाचकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अपिचैते प्रत्येकं वा वाक्यार्थमभिदधीरन्, मिलिता वा । न तावत्प्रत्येकम्; एकवर्णोच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययादर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । नापि मिलिताः; तेषामेकवक्तृप्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिक्षणमपवर्गिणां मिथः साहित्यसंभवाभावात् । न च प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः प्रकारः संभवति । न च—स्वरूपसाहित्याभावेऽपि वर्णानामाग्नेयादीनामिव संस्कारद्वारमस्ति साहित्यमिति—सांप्रतं; विकल्पासहत्वात् । को नु खल्वयं संस्कारोऽभिमतः ? किमपूर्वमाग्नेयादिजन्यमिव ? किं वा भावनापरनामा स्मृतिप्रसवक्रीजम् । न तावत्प्रथमः कल्पः; न हि शब्दः स्वरूपतोऽङ्गतो वाऽविदितोऽविदितसंगतिरर्थधीहेतुरिन्द्रियवत् । उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्य गृहीतस्य वाऽगृहीतसंगतेरप्रत्यायकत्वात् । तस्माद्विदितो विदितसंगतिर्विदितसमस्तज्ञापनाङ्गश्च शब्दो धूमवत्प्रत्यायकोऽभ्युपेयः । तथा चापूर्वाभिधानोऽस्य संस्कारः प्रत्यायनाङ्गमित्यर्थप्रत्ययात्प्रागवगन्तव्यः । न च तदा तस्यावगमोपायोऽस्ति । अर्थप्रत्ययात्तु तदवगमं समर्थयमानो दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशति, संस्कारावसायादर्थप्रत्ययः, ततश्च तदवसाय इति । भावनाभिधानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनः । न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भवितुमर्हति । नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरम् । न हि यैव वह्नेर्दहनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः । नापि दहनशक्तेः प्रकाशनशक्तिः । अपि च व्युत्क्रमेणोच्चरितेभ्यो वर्णेभ्यः सैवास्ति स्मृतिबीजं वासनेत्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत । न चास्ति । तस्मान्न कथंचिदपि वर्णा अर्थधीहेतवः । नापि तदतिरिक्तः स्फोटात्मा; तस्यानुभवानारोहात्, अर्थधियस्तु कार्यात्तदवगमे परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । सत्तामात्रेण तु तस्य नित्यस्यार्थधीहेतुभावे सर्वदाऽर्थप्रत्ययोत्पादप्रसङ्गः, निरपेक्षस्य हेतोः सदातनत्वात् । तस्माद्वाचकाच्छब्दाद्वाच्योत्पाद इत्यनुपपन्नमिति । अत्राचार्यदेशीय मतमाह—स्फोटमित्याहेति । मृष्यामहे न वर्णाः प्रत्यायका इति, न स्फोट इति तु न मृष्यामः, तदनुभवान-

वेदान्तकल्पतरुः ।

महाभूतवद्देवादिहेतुतेत्याशङ्क्याह—अयमिति । यथाऽऽग्नेयादीनां फलकरणत्वान्यथानुपपत्त्यवसेयमपूर्वम्, एवं वर्णानामर्थधीहेतुत्वान्यथानुपपत्तिसिद्धः संस्कारः, स चार्थापत्तेः प्रागज्ञातत्वादपूर्वमुत वर्णोपलम्भजो वर्णे स्मृतिकर इति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—न तावदित्यादिना । अर्थधीप्रसवावसेयसंस्कारः किमज्ञातः शब्दसहकारी, उत ज्ञातः । नाद्य इत्याह—न हीति । स्वरूपेणाविदितस्यार्थधीहेतुत्वनिषेधो दृष्टान्तार्थः । यथा स्वरूपेण विदितस्यार्थबुद्ध्या हेतुत्वमेवमज्ञातोऽपीत्यर्थः । अविदितसङ्गतिरिति हेत्वर्थः । शब्दः सहाङ्गेन ज्ञातोऽर्थधीहेतुः संबन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वाद् धूमवदित्यर्थः । इन्द्रियवदिति वैधर्म्योपमा । अबधिरेण गृहीतस्य चेत्यर्थः । अपूर्वसंस्कारो यदा ज्ञातव्यः, तदाऽर्थधियः प्रागेव ज्ञेयः, कारणस्य तज्ज्ञानस्य कार्यात्प्राग्भावनियमात्, अथ जातायामर्थबुद्धौ तदवगमस्तदेतरेतराश्रयमाह—अर्थप्रत्ययादिति । आग्नेयादीनां त्वनारब्धफलानामेव वेदेन फलकरणभावावगमाच्छक्यमर्थापत्त्याऽपूर्वावधारणं, वर्णानां तु नार्थधीहेतुत्वे मानमस्तीति भावः । भावनाख्यस्तु यः संस्कारः स आत्मनो वर्णस्य स्वस्यैव विषयस्य स्मृतिप्रसवसामर्थ्यम् । तथा चास्माद्वर्णविषया स्मृतिरेव स्यात्, यदि पुनस्ततोऽर्थधीः स्यात्, तदा वक्तव्यं किं तदेवार्थधीजननशक्तिरुत ततोऽर्थशक्तिरुदेति । न द्वावपीत्याह—न च तदेवेति । उभयत्र क्रमेण निदर्शनमाह—न हीति । अपूर्वसंस्कारपक्षे उक्तः परस्पराश्रयः स्फोटेऽप्युक्ततुल्यम्, स्फोटे ज्ञातेऽर्थधीस्ततश्च स्फोटधीरित्यर्थः । सत्ताया हेतुत्वानेतरेतराश्रय इत्याशङ्क्याह—सत्तेति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

तयोऽप्यत्र प्रमाणम् । गृहीतस्येत्यस्य बधिरेणानन्वयादध्याहरति—अबधिरेणेति । तथा च बधिरेणागृहीतस्य गृहीतस्य वेति टीकायां बधिरेणेति श्रुतस्यागृहीतेनान्वयः, अबधिरेणेत्यध्याहृतस्य गृहीतेनान्वयः इति विभागः । टीकायामज्ञत इत्यनेनैव संगतेरपि संग्रहादविदितसंगतिरिति पृथङ् वक्तव्यमित्याशङ्कायां हेतुनिर्देशार्थत्वेन तदुक्तिसाफल्यमुक्त्वा तदपेक्षहेतुक्रमनुमानं दर्शयति—शब्द इति । अज्ञेनेत्येतद्यावदज्ञपरं, तेन योग्यतादिमत्किंचिदज्ञज्ञानसाहित्यसंप्रतिपत्त्या न सिद्धसाधनम् । अज्ञत्वं मानविभाजकोपाध्यवच्छिन्नं प्रति सहकारित्वं तेनादृष्टरूपाज्ञातस्य सहकारित्वेऽपि पक्षदृष्टान्तयोर्न बाधसाध्यवैकल्ये । सिद्ध्यभावादेरज्ञातस्यानुमानमात्रे सहकारित्वाभ्युपगमे तु दृष्टान्ते साध्यलाभाय भावरूपसहकारित्वं विवक्षणीयम् । हेतौ मानविभाजकोपाध्यवच्छेदेन संबन्धग्रहणापेक्षा विवक्षिता, तेन कपिसंयुक्तो वृक्ष इति ज्ञानजनके चक्षुषि न व्यभिचारः । नार्थधीहेतुत्व इति । अपूर्वावधारणात् प्रागर्थधियो जननासंभवादर्थधीहेतुत्वम् अमानकमिति तदन्यथा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते- देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इति । न चायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानम्; बाधकप्रत्ययाभावात् । न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता । न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत्, व्यभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति; क्रमवत्त्वाद्वर्णानाम्, पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यदुच्येत । तन्न; संबन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेद्धूमादिवत् । न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्ति; अप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत्, न; संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् । तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभासते । न चायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः; वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः, तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वम्, भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात्स्फोटरूपादभिधायकात्क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति ॥ 'वर्णा एव तु

भामती ।

न्तरं विदितसंगतेरर्थधीसमुत्पादात् । न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति; गौरित्येकं पदं गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः । उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा । न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति । तथा सति धवखदिरपलाशा इति न जातु ज्ञानं स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता; तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु व्यासेधात्, तद्धेतुत्वेन तु साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । साहित्यात्तद्धेतुत्वं तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमबाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासोऽनुभवो वर्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बते स स्फोट इति । तं च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात्, अपि तु रत्नतत्त्वज्ञानवद्यथास्वं द्वित्रिचतुष्पञ्चषड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति विशदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागुत्पत्तायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति नोत्तरेषामानर्थक्यं ध्वनीनाम् । नापि प्राचाम्; तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुग्रहाभावात्, अन्त्यस्य चेतसः केवलस्याजनकत्वात्, न च—पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमाधास्यन्ति प्राज्ञो वर्णाः, चरमस्तु तत्सचिवः स्फुटतरामिति—युक्तम्; व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननियमात्, स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त एवोपजनो न चा स्यान्न पुनरस्फुट इति न समः समाधिः । तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचको न वर्णा इति । तदेवदाचार्यदेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति—वर्णा एव तु शब्द इति । एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटोऽभ्युपेयेत, यदि वर्णानां

वेदान्तकल्पतरुः ।

नानेति । नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेर्नानापदातिरिक्तैकवाक्यावगतेश्चेत्यर्थः । साहित्यमेकत्वम् । नन्वज्ञातेषु वर्णेषु पदवाक्याप्रतीतेर्न शब्दैर्न्तरकल्पनावकाशः । नैतत्; स्फोटस्य वर्णाव्यङ्ग्यतोपपत्तेः । स्यादेतत्—स किमेकैकवर्णात्स्फुटति, किं वा मिलितेभ्यः । नाद्यः; एकवर्णादेव स्फोटव्यक्तौ तत एवार्थधीसिद्धेरितरवैयर्थ्यात् । न चरमः; वर्णसाहित्यस्य भवतेव व्यासेधाद् अत आह—तं चेति । समुदितव्यञ्जकत्वमनभ्युपेतं प्रत्येकपक्षेऽपि न परवैयर्थ्यम् । यथा रत्नस्य प्रतीन्द्रियसन्निकर्षमभिव्यक्तावपि द्वाभ्यां तिसृभिः चतसृभिः पञ्चभिः षड्भिर्वाऽभिव्यक्तिभिर्जनितसंस्कारकृतपरिपाकरूपसहकारिसंपन्नान्तःकरणेन जनिते चरमप्रत्यये विशदं चकास्ति रत्नतत्त्वं, न प्राक्षु प्रत्ययेषु, नापि तैर्विरहिते चरमचेतसि, एवं स्फोटप्रत्येकं ध्वनिभिर्व्यक्तोऽपि ध्वन्यन्तरजनिताभिरभिव्यक्तिभिर्ये संस्कारा जायन्ते तत्तत्परिपाकवन्मनःपरिणामे चरमे चकास्ति तदनन्तरं चार्थधीर्न प्रागित्यर्थः । यदि प्राचीनध्वनिजन्याभिव्यक्तिजसंस्कारसहितचरमप्रत्ययः स्फुटस्फोटदर्शको हन्त तर्ह्यर्थोऽपि प्रत्येकं ध्वनिभिर्व्यज्यतां पूर्वार्थव्यक्तिसंस्कारसहितमन्त्यं चेतस्तत्त्वमर्थस्य व्यनक्तु तत्राह—न च पदप्रत्ययवदिति । अभिहितश्चेदर्थो नाव्यक्तः, संदिग्धस्तु नाभिहितः स्यात्, प्रत्यक्षे तु प्रतिसन्निकर्षे विशदाविशदनिश्चयसंभव इत्यर्थः स्फोटे प्रमाणं विकल्पयति—एवं हीति । वर्णेषु वाचकत्वाऽनुपपत्तौ वाचकशब्दप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिः स्फोटे प्रमाणमु

कल्पतरुपरिमलः ।

नुपपत्तिर्नोदेतीत्याशयः । नानावर्णेति । यथा खलु संघ्यक्षरान्तर्गताकारेकारायतिरिक्तैकसंघ्यक्षरावगतेस्तदतिरिक्त एकारादिः, यथा मुद्रायातिरिक्तशतादिसंख्यावगतेस्तदतिरिक्ता शतादिसंख्या तथेति भावः । तद्धेतुत्वेन साहित्यकल्पना गामित्य । एकार्थधीहेतुत्वस्यैकत्वोपाधिताया एवोक्तत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—साहित्यमेकत्वमिति । तथा च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दः' इति भगवानुपवर्षः । ननूत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानां क्व, तत्र; त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेत्, न; प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेत्, न; व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात्, नत्वेतदस्ति; वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु—वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते, देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम् । अत्राभिधीयते—सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानाम्, अभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनालाघवम् । एष एव च

भामती ।

वाचकत्वं न संभवेत्, स चानुभवपद्धतिमभ्यासीत । द्विधा चावाचकत्वं वर्णानां क्षणिकत्वेनाशक्यसंगतिग्रहाद्वा व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावाद्वाऽऽस्थीयते । न तावत्प्रथमः कल्पः, वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् । ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धम्, न; प्रत्यभिज्ञानुभवविरोधात् । न च—असत्यप्येकत्वे ज्वालादिवत्सादृश्यनिबन्धनमेतत् प्रत्यभिज्ञानमिति—सांप्रतम्; सादृश्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपाताद्वास्थीयेत, क्वचिज्ज्वालादौ व्यभिचारदर्शनाद्वा । तत्र क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन तदुत्प्रेक्षायामुच्यते बृद्धैः स्वतःप्रामाण्यवादिभिः—'उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादजातमपि बाधनम् । स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥' इति । प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्न्यायकणिकायाम् । न च—इदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गादिव्यक्तिविषयं, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भादत एव शब्दभेदोपलम्भाद्वाकृभेद उच्चीयते 'सोमशर्माधीते न विष्णुशर्मा' इति—युक्तम् यतो बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुणमनुभवः परीक्ष्यताम् । यथा कालाक्षी च स्वस्तिमर्ती चेक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेव तदनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति, किंवा यथा गोत्वमाजानत एकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदान्नित्यदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव तथा गव्यक्तिराजानत एकापि व्यञ्जकभेदात्त-

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रत्यक्षमित्यर्थः । वर्णेषु वाचकत्वानुपपत्तिमपि विकल्पयति—**द्विधेति** । व्यस्तानामेकैकवर्णानां समस्तानां वा वाचकत्वमिति यत्प्रकारद्वयं तस्याभावाद्वेत्यर्थः । **प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेरिति भाष्यं**, तत्र बाधकप्रमाणाभावादेव बाधानुपपत्तेरित्यर्थः । तत्र सामान्यतो दृष्टस्यातिप्रसङ्गादप्रामाण्यमभिधाय वर्णभेदग्राहकं प्रत्यक्षं बाधकमाशङ्क्याह—**न चेदमिति** । इदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गादिव्यक्तिविषयमित्येतच्च न युक्तमित्यन्वयः । तासां व्यक्तीनां प्रतिनरं भेदोपलम्भादिति शङ्कायां एव हेतुत्वस्य च समर्थनम्—**अत एवेति** । अयुक्तत्वे हेतुमाह—**यत इति** । बहुषु गकारमुच्चारयत्सु योऽनुभवो जायते स किं व्यक्तिभेदावमर्शपुरःसरं जातिविषयः, उतौपाधिकभेदवदेकव्यक्तिविषय इति निपुणं निरूप्यताम् । तन्निरूपणे च ध्वन्युपाधिकृतभेदमन्तरेण स्वाभाविकव्यक्तिभेदो न

कल्पतरुपरिमलः ।

बहुषु क्रमिकेषु वर्णेषु तद्धेतुत्वेऽप्यसिद्धे यदि तद्धेतुत्वाधीनं तेष्वेकत्वं संपाद्यते न तद्धेतुत्वं समर्थ्यते तदानीमन्योन्याश्रय इति भावः ॥ **ननु** तं च ध्वनय इति प्रत्येकव्यञ्जकत्वपक्षोपपादनमस्थाने; ध्वनीनां स्फोटव्यञ्जकत्वस्य प्रागनुक्ततया तत्र प्रत्येकसमुदायविकल्पानुत्थानादित्याशङ्क्य ततः प्राक् टीकायां विवक्षितौ शङ्कापरिहारौ दर्शयति—**नन्वशातेष्विति** । ननु वर्णव्यञ्जत्वलोपपत्तेरिति कथम्? स्फोटस्य ध्वनिव्यङ्ग्यत्वं हि टीकायामुक्तम् । **सत्यम्**; नित्यवर्णवादिमते वर्णाभिव्यञ्जकत्वाभिमता उदात्तानुदात्तह्रस्वदीर्घसानुनासिकनिरनुनासिकत्वादिधर्माश्रया ये ध्वनयस्त एव स्फोटवादिमते स्फोटाभिव्यञ्जकाः कत्वायाश्रया वर्णाः; ध्वनिस्फोटमध्ये नित्यानामनित्यानां वा वर्णानामङ्गीकारे गौरवात्, वर्णवादिमतेऽखण्डेष्वेकारादिषु वास्तवाकारायवयवाभावेन तदभिव्यञ्जकक्रमिकध्वनिविशेषाणामेवाकारेकारादिरूपताया वक्तव्यत्वाच्च । सोऽयं गकारः सोऽयमुदात्तः सोऽयं ह्रस्व इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाङ्गत्वाद्यधिकरणध्वन्यभिव्यक्तेषु दर्पणमुखवदभिव्यञ्जकधर्मरूपिततया प्रतीयमानेषु वर्णस्फोटेष्विव तदेवेदं घटपदं तदेवेदं घटमानयेति वाक्यमित्यादिप्रत्यभिज्ञानां पदवाक्यस्फोटेष्वेव विश्रान्तेरिति स्फोटवादिमतम्। अतो न विरोधः । ज्वालादिप्रत्यभिज्ञानबाधोपलम्भाद्भाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे—**प्रत्यभिज्ञानस्येति** । **योऽनुभव इति** । गकारेषु परस्परभेदानुभव इत्यर्थः । उरस्ताडनोक्त्या गकारादिभेदोपलम्भस्य शङ्कावीजस्यालंभमाशङ्क्य अतितारत्वं तेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम्। कथं ह्येकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन्नाकारो युगपदनेकरूपः स्यात्? उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च

भामती।

द्धर्मानुपातिनीव प्रथत इति भवन्त एव विदांकुर्वन्तु। तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गत्वस्यैव य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यक्तावेवास्तु किमन्तर्गडुना गत्वेनाभ्युपेतेन। यथाहुः—'तेन यत्प्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव लप्स्यते। व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा॥' न च स्वस्तिमत्यादिवत् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति। तथा सति दश गकारानुदचारयच्चैत्र इति हि प्रत्ययः स्यात्, न स्याद्दशकृत्व उदचारयद्गकारमिति। न चैष जात्यभिप्रायोऽभ्यासो यथा शतकृत्वस्तित्तिरीमुपायुङ्क्त देवदत्त इति, अत्र हि सोरस्ताडं क्रन्दतोऽपि गकारादिव्यक्तौ लोकस्योच्चारणाभ्यासप्रत्ययस्याविनिर्वृत्तेः। चोदकः प्रत्यभिज्ञानबाधकमुत्थापयति—**कथं ह्येकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामिति**। यत् युगपद्विरुद्धधर्मसंसर्गवत् तत् नाना, यथा गवाश्वादिर्द्विशफैकशफकेशरगलकम्बलादिमान्। युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवांश्चायं वर्णः। तस्मान्नाना भवितुमर्हति। न च—उदात्तादयो व्यञ्जकधर्माः, न वर्णधर्मा इति—सांप्रतम्; व्यञ्जका ह्यस्य वायवः। तेषामश्रावणत्वेन कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्युः? इदं तावदत्र वक्तव्यम्। न हि गुणगोचरमिन्द्रियं गुणिनमपि गोचरयति, मा भूवन् घ्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्वन्तः पृथिव्युदकाकाशा गोचराः। एवं च मा नाम भूद्वायुगोचरं श्रोत्रम्, तद्गुणांस्तूदात्तादीन् गोचरयिष्यति। ते च शब्दासंसर्गाग्रहात् शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्ते। न च शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानावधृतैकत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्परविरोधिनोऽपर्यायेण संभवन्ति। तस्माद्यथा मुखस्यैकस्य मणिकृपाणदर्पणाद्युपधानवशान्नानादेशपरिमाणसंस्थानभेदविभ्रमः, एवमेकस्यापि वर्णस्य व्यञ्जकध्वनिनिबन्धनोऽयं विरुद्धनानाधर्मसंसर्गविभ्रमः, न तु स्वाभाविको नानाधर्मसंसर्ग

वेदान्तकल्पतरुः।

भासत इत्यर्थः। व्यक्तिभेदपक्षे च कल्पनागौरवमाह—**तत्रेति**। येन वर्णेषु व्यक्तिभेदो न स्फुटस्तेनेत्यर्थः। यत्प्रत्यभिज्ञानं जातेः प्रार्थ्यत इत्यर्थः। व्यक्तिलभ्यं भेदज्ञानमित्यर्थः। व्यक्त्या जातिबुद्ध्युपपादने गत्वाद्युच्छेदमाशङ्क्याह—**न चेति**। दशवारमुच्चारितवानित्येकस्यैव गकारस्योच्चारणेष्वावृत्तिप्रतीतेः। उक्तैक्यस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह—**न चैष इति**। **सोरस्ताडं** साविष्कारम्। एवं तावन्त एवेति प्रत्यभिज्ञानादित्यारभ्य **यत्प्रत्यभिज्ञानमित्यन्तं** भाष्यं व्याख्यातम्। अनन्तरं **कथं हीति** भाष्यं तत् हि शब्दसंयुक्तमपि न पूर्वहेत्वर्थम्। प्रत्यभिज्ञाया हि भेदप्रत्ययबाधकत्वं प्रस्तुतं, तद्धेतुत्वे च भेद एव निषेध्यः, नैकस्यानेकरूपत्वम्; एकत्वस्य स्फोटवादिनाऽनङ्गीकारात्। यत्तु केचिद्व्याख्यातारो वर्णेषु भेदाभेदनिषेधोऽयमिति वदन्ति। तत्प्रकृतासङ्गतेरयुक्तम्। तत इदं भाष्यं प्रकृते सङ्गमयति—**चोदक इति**। उक्तमपि बाधकं गतिनिरूपणाय पुनरुत्थापयतीत्यर्थः। **गलकम्बलः** साला। उपक्रमे उक्तकण्ठादिस्थानघटिता वायवोऽश्रावणा इति तद्धर्मा वर्णेष्वारोपिता न श्रावणाः स्युः, अत उदात्तादयो वर्णधर्मा इति मतं ग्रन्थाद् बहिरेव दूषयति—**इदं तावदिति**। भवन्त्वश्रावणवायुधर्माः श्रावणाः कथं तेषां शब्दधर्मत्वप्रतीतिरत आह—**ते चेति**। **ननु** किमित्यारोपेण? खत उदात्तादयः शब्दस्य सन्तु, नेत्याह—**न चेति**। अनेन आवृत्त्या कथं हीत्येतदेव भाष्यं परिहारपरतया योज्यते। **व्यञ्जकध्वनीति**। ध्वनयन्ति व्यञ्जयन्तीति वायव एव ध्वनयः। अशब्दात्मकः श्रावणो ध्वनिः पदार्थान्तरम्ः

कल्पतरुपरिमलः।

लक्ष्यमित्याह—**सोर इति**। **न पूर्वहेत्वर्थमिति**। न पूर्वप्रस्तुते हेतुसमर्पकमित्यर्थः। **तद्धेतुत्वे चेति**। पूर्वप्रस्तुतार्थहेतुत्वे केनचिदुभयसिद्धेन हेतुना भेद एव निषेध्यो न त्वेकत्वं सिद्धं कृत्वा तेन हेतुनाऽनेकरूपत्वं निषेध्यं; वर्णानां ध्वनिरूपाणामेकत्वस्य प्रतिवाद्यनङ्गीकृतत्वादित्यर्थः। **प्रकृतासंगतेरिति**। यद्यपि भेदाभेदयोरेकत्र वास्तवत्वेनोभयप्राम्याप्योपपत्तौ किमिति भेदज्ञानप्रत्यभिज्ञानयोर्बाध्यबाधकत्वकल्पनमित्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेन प्रकृते कथंचित्सङ्गमयितुं शक्यम्; तथापि भेदाभेदपक्षस्य स्फोटवाद्यनङ्गीकृतत्वात् प्रकृतासंगतिरुक्ता। **उक्तमपि बाधकमिति**। ननु वर्णा अपीत्यादिभाष्येणोक्तमप्यभेदबाधकमित्यर्थः। **अनेनावृत्त्येति**। शङ्काग्रन्थत्वे एक एव सन्नित्यस्य एकश्चेदित्यर्थः। परिहारग्रन्थत्वे प्रत्यभिज्ञावधृतैकभाव इत्यर्थ इति अर्थभेदो विवक्षितः। **अशब्दात्मक इति**। **ननु**—अशब्दात्मकः श्रावणो ध्वनिः पदार्थान्तरमिति भाष्यानुक्तानुवादः, गगनादिपञ्चभूतगुणः शब्दो ध्वनिरिति सिद्धान्तविरुद्धश्च, वर्णविशेषाप्रतीतौ प्रतीतेरवर्णात्मक इत्यनुवादस्तु वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरतीति भाष्यानुवादो भवति, किं त्वयुक्तानुवादः; दूरे जनसंघकोलाहलप्रत्ययस्य दूरत्वदोषागृहीतकत्वादिकवर्णविषयत्वोपपत्तेः, तत्र वर्णातिरिक्तस्य ध्वनेः कल्पनेऽपि समीपे तदग्रहणस्य सामीप्यदोषप्रयुक्तताया वक्तव्यत्वात्, एवं च तस्य वर्णत्वजातिविषयत्वकल्पनानिराकरणमप्यस्थानविजृम्भितम्; शब्दत्वादिसामान्यालिङ्गितवर्णव्यक्तिविषयत्वोपपत्तेः, न च—तथाभूतवर्णविषयत्वाशङ्कापि ध्वनेर्भिन्नत्वाद् न प्रत्यभिज्ञानमस्तीति प्रत्यभि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निरनुनासिकश्चेति । अथवा—ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरयं ध्वनिर्नाम ? यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति । प्रत्यासीदतश्च पटुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयति । तन्निबन्धनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः; वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवं च सति सालम्बना एवैत उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति । इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिविशेषाः कल्प्येरन् । संयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वान्न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्वध्यवसातुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैत उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपि च नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । न हि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवात्स्फोटकल्पनाऽनर्थिका । न कल्पयाम्यहं स्फोटम्, प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि; एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत्, न; अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात् । एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया, नार्थान्तरविषया । कथमेतत्तदवगम्यते ? यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते न तु दकारादयः । यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन्, न तु तथास्ति । तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः । नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं, तत्प्रतिब्रूमः—संभवत्यनेकस्यांप्येकबुद्धिविषयत्वम्; पङ्क्तिर्वनं सेना शतं सहस्रमित्यादिदर्शनात्, या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः, सा बहुष्वेव वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राह—यदि वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युस्ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् । त एव हि वर्णा इतरत्र चेतरत्र च प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदामः—सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारो-

भामती ।

इति स्थितेऽभ्युपेत्य परिहारमाह भाष्यकारः—अथवा ध्वनिकृत इति । अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । भवेतां नाम गुणगुणिनावेकेन्द्रियग्राह्यौ, तथाप्यदोषः; ध्वनीनामपि शब्दवच्छ्रावणत्वात् । ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णेभ्यो निष्कर्षयति—कः पुनरयमिति । न च—अयंमनिर्धारितविशेषवर्णत्वसामान्यमात्रप्रत्ययो न तु वर्णातिरिक्तदभिव्यञ्जकध्वनिप्रत्यय इति—सांप्रतम्; तस्यानुनासिकत्वादिभेदभिन्नस्य गादिव्यक्तिवत्प्रत्यभिज्ञानाभावात्, अप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन सामान्यभावानुपपत्तेः । तस्मादवर्णात्मको वैष शब्दः, शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः, शब्दव्यञ्जकः श्रावणोऽभ्युपेयः । उभयथापि चाक्षु व्यञ्जनेषु च तत्तद्भेदोपधानेनानुनासिकत्वादयोऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते, न तु स्वतः शब्दस्य धर्माः । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भासन्ते भवतु तेषां ध्वनीनामनित्यता । न हि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति । येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः । एवंच सति सालम्बना इति । यद्येष परस्याग्रहो धर्मिण्यगृह्यमाणे तद्धर्मा न शक्या ग्रहीतुमिति, एवं नामास्तु तथा तुष्यतु परः, तथाप्यदोष इत्यर्थः । तदनेन प्रबन्धेन क्षणिकत्वेन वर्णानामशक्यसंगतिमहतया यदवाचकत्वमापादितं वर्णानां तदपाकृतम् । व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयासंभवेन तु यदासङ्कितं तन्निराचिकीर्षुराह —वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेरिति । कल्पनामसृष्यमाण एकदेश्याह—न कल्पयामीति । निराकरोति—न अस्या अपि बुद्धेरिति । निरूपयतु तावद्गौरित्येकं पदमिति धियमायुष्मान् । किमियं पूर्वानुभूतान्गकारादीनेव सामस्त्येनावगाहते, किंवा गकाराद्यतिरिक्तं गवयमिव वराहादिभ्यो विलक्षणम् । यदि गकारादिविलक्षणमवभासयेत्, गकारादिरूपितः प्रत्ययो न स्यात् । न हि वराहधीर्महिषरूपितं वराहमवगाहते । पदतत्त्वमेकं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्तो

वेदान्तकल्पतरुः ।

वर्णविशेषाप्रतीतौ प्रतीतेरित्युक्तं भाष्ये । सा जातिविषयत्वेनाऽन्यथासिद्धेत्याशङ्क्य परिहरति—न चायमिति । ध्वनेर्भिन्नत्वान्न प्रत्यभिज्ञानमस्ति । अतो ध्वन्युल्लेखिप्रत्ययस्य न जातिविषयत्वमित्यर्थः । अस्तु स्वरेषु । एवं च सतीति दूषणाङ्गीकरणवादः; दूषणाप्रतिरुक्तत्वादित्यर्थः । पदबुद्धौ वर्णोल्लेखस्यान्यथासिद्धिं शङ्कते—पदतत्त्वमिति । एकमभि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

ध्वनयः प्रयत्नभेदभिन्नास्तुल्यस्थानकरणनिष्पाद्यतयाऽन्योन्यविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकध्वनिसादृश्येन स्वव्यञ्जनीयस्यैकस्य पदतत्त्वस्य मिथो विसदृशानेकपदसादृश्यान्यापादयन्तः सादृश्योपधानभेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागवदिव भासयन्ति, मुखमिवैकं नियतवर्णपरिमाणस्थानसंस्थानभेदमपि मणिकृपाणदर्पणादयोऽनेकमनेकवर्णपरिमाणस्थानसंस्थान-

वेदान्तकल्पतरुः ।

मभिव्यञ्जयन्तो **नानेव** भागवदिव भासयन्तीत्यन्वयः । नानेवेत्यवयविभेदभानाभिप्रायम् । भागवदित्यवयवप्रतीत्यभिप्रायम् । विभागारोपे हेतुमाह—**सादृश्योपधानेति** । सादृश्यमेवोपधानमुपाधिः । सादृश्ये भेदमुपपादयति—**अन्योन्येति** । ये हि गकारौकारविसर्जनीया गङ्गा औष्ण्यं वृक्षः इति च विसदृशपदव्यञ्जकास्तैः सदृशा अपरे गकारादयो ध्वनयो गौरित्येकं पदं व्यञ्जयन्ति । ध्वनीनां सादृश्ये हेतुः—**तुल्यस्थानेति** । भिन्नपदव्यञ्जकध्वनिसदृशध्वनिव्यक्ते एकस्मिन्नपि पदे सन्ति भिन्नपदसादृश्यानीति भेदभ्रम इत्यर्थः । **ननु** पदान्तरेषु कियतां ध्वनीनां विसदृशत्वात्कथं व्यञ्जकसादृश्यमत उक्तं—**प्रत्येकमिति** । गकारादीनामुभयत्र प्रत्येकं पदव्यञ्जकत्वाद् गौरित्यत्र गकारादीनामस्ति भिन्नपदव्यञ्जकगकारादिसादृश्यमित्यर्थः । एकविधप्रयत्नजन्यध्वनीनां न पदे भेदारोपहेतुतेति—**प्रयत्नभेदेत्युक्तम्** । विभागारोपेऽपि कथं वर्णरूपितपदप्रतिभानमत आह—**कल्पिता एवेति** । व्यञ्जकवर्णात्मत्वं व्यङ्ग्यभागेष्वारोप्यत इत्यर्थः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

ज्ञाभावोक्त्यैव निराकृतेति—वाच्यम्; वर्णेषु सोऽयं गकार इत्यादिवत्त्वया ध्वनित्वेनाभ्युपगते कोलाहलेऽपि स एव कोलाहलः पुनरुत्थित इति प्रत्यभिज्ञानसत्त्वाविशेषात्, ध्वनौ प्रत्यभिज्ञानं तज्जातीयविषयमिति तत्र वर्ण इव व्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञानाभाव उक्त इति चेद्, न; तुल्यरूपयोः प्रत्यभिज्ञानयोरेकं तज्जातीयविषयं अन्यद् व्यक्त्यैक्याविषयमिति कल्पनायां विनिगमनाविरहात्, प्रत्यभिज्ञानावगतव्यक्त्यैक्येन जात्यसंप्रतिपत्तेर्वर्ण इव ध्वनावपि वक्तुं शक्यत्वात्, तस्मात्सर्वमिदमनुपपन्नमिति चेत्—**उच्यते, अशब्दात्मक** इति वर्णव्यतिरिक्तत्वमुक्तं, **पदार्थान्तरमिति** प्राक्प्रस्तुतवायुव्यतिरिक्तत्वं, **न प्रत्यभिज्ञानमस्तीत्येतद्** व्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञानाभावपरम् । यद्यपि ध्वनौ वर्णे च प्रत्यभिज्ञानस्य व्यक्त्यैक्यविषयत्वमौत्सर्गिकम्; तथापि भेर्यादिध्वन्युत्थितौ वर्णोत्पत्त्यभावात् क्वचिद्वैदिकवाक्यायनुकारिवीणानेण्वादिध्वन्युत्पत्तौ कोलाहलवचनवदस्फुटवर्णाकारप्रतीतिसत्त्वेऽपि वर्णोत्पत्तिकारणस्यानकरणाभावेन तेषां वर्णच्छायानुकारि मात्रतया वर्णत्वाभावात्, तदसार्वत्रिकत्वाच्च भेर्यादिध्वनिषु श्रूयमाणतारत्वमन्दत्वादिभेदकधर्माणां वर्णाश्रयत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वादनन्यथासिद्धभेदप्रत्ययानुरोधेन ध्वनौ प्रत्यभिज्ञानं तज्जातीयविषयं पर्यवस्यति, वर्णोच्चारणे तु हसितरुदितपशुपक्षिरुतानुकरणशङ्खाध्मानादिस्थले ध्वनिकारणत्वेन कृप्तस्य कण्ठादिवाय्वभिघातविशेषस्य सत्त्वात्, तारत्वप्राच्यत्वप्रतीच्यत्वादिश्रूयमाणधर्माणां ध्वनिधर्मत्वस्य कृप्तत्वात्, कोलाहलप्रत्ययस्य हसितरुदितादिकोलाहलस्थले ध्वनिविषयत्वस्य कृप्तत्वेन जनसंघालापकोलाहलप्रत्ययस्यापि ध्वनिविषयत्वकल्पनौचित्याच्च, वर्णाभिव्यक्तिकारणैर्ध्वन्युत्पत्तेरपि कल्पनोपपत्तेर्वर्णेषु तत्प्रतीतिस्त्वदुपाधिकेति बाधकाभावात्, तत्र प्रत्यभिज्ञानमप्यौत्सर्गिकव्यक्त्यैक्यविषयभावमवतिष्ठते । एवंच भिन्नत्वहेतुसाधितेन प्रत्यभिज्ञानाभावेन शब्दत्वादिसामान्यालिङ्गितवर्णाविषयत्वमिह साध्यते, ननु शब्दत्वादिसामान्याविषयत्वमेव । श्रावणत्वाद्वायुव्यतिरिक्तो ध्वनिरवर्णात्मकः, गत्वादिवर्णविशेषाप्रतीतौ प्रतीयमानत्वादिति पूर्वमुक्तो वर्णविशेषाप्रतीतावपि कोलाहलप्रत्ययः सामान्यधर्मालिङ्गितवर्णविषयोऽस्त्विति शङ्काया एवावसरप्राप्ताया निराकर्तुमुचितत्वात् । **नानेवेत्यवयवीति** । स्फोटे वर्णभेदभानमवयवित्वभेदभानम् । एकाराद्येकैकवर्णावयवेकाराकारादिभानमवयवभानम् । **विसदृशपदव्यञ्जका इति** । पदानि स्फोटाः । **एकविधेति** । यद्यपि नानापापालालाहाहादिशब्देष्वेकविधप्रयत्नजन्यानेकाक्षररूपध्वनीनां तत्तत्स्फोटे अनेकाक्षररूपत्वावगाहिभेदभ्रमहेतुता दृष्टा; तथापि प्रायोभिप्रायेणैतदुक्तम् । **ननु—** पदतत्त्वमेकमित्यादिटीकाग्रन्थं पदबुद्धावित्यादिना गकारादिसादृश्यमित्यर्थ इत्यन्तेन ग्रन्थेन गङ्गौष्ण्यादिवर्णसमुदायान्तर्गतगकारौकारादिसदृशगकारौकारादिव्यङ्ग्ये गोपदस्फोटे परस्परभिन्नगङ्गौष्ण्यादिपदस्फोटसादृश्येन भेदभ्रमोपपादकं व्याख्याय तथा भिन्नत्वेन भ्रमकल्पितेषु व्यङ्ग्यभागेषु व्यञ्जकवर्णात्मकतारोपोपपादकतयैवं चेत्यादिटीकाग्रन्थः किमर्थं व्याख्यातः । न हि स्फोटे संनिहितवर्णसमुदायरूपत्वभ्रमस्तद्वर्णारोपाधिष्ठानतया भागभेदभ्रममपेक्षते; तदभावेऽप्येकस्मिन् दर्पणे व्यासानेकमुखादिप्रतिबिम्बयुक्ते तावन्मुखादिसमुदायरूपताभ्रमवत् व्यञ्जकानेकसमुदायरूपताभ्रमस्योपपत्तेः, विविधमणिकृतहारप्रतिबिम्बव्याप्ते तनुदीर्घकाचफलकादौ क्रमिकसजातीयविजातीयानेकमणिरूपताभ्रमवत्क्रमिकानेकसजातीयविजातीयानेकवर्णरूपताभ्रमस्योपपत्तेश्च । पदतत्त्वमेकमित्यादिटीकाग्रन्थस्त्वित्थं व्याख्यातुं शक्यः—यावन्तो गवादिपर्यायास्तैः सर्वैरप्येक एव स्फोटोऽभिव्यज्यते, एकार्थप्रत्ययहेतोस्तस्य प्रतिपर्यायं भेदकल्पने गौरवात् प्रमाणाभावाच्चेति स्फोटवादिमतम् । एवं सत्येव लोकवेदश्रुतानेकपर्यायाणां घटादीनां देवादीनां च केन वाचकेनोत्पत्तिमाश्रित्य शब्दप्रभवत्वं समर्थनी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

भेदम् । एवंच कल्पिता एवास्य भागा वर्णा इति चेत्, तत्किमिदानीं वर्णभेदानसत्यपि बाधके मिथ्येति वक्तुमध्यवसितोऽसि ? एकधीरेव नानात्वस्य बाधिकेति चेत्, हन्तास्यां नानाऽपि वर्णाः प्रथन्त इति नानात्वावभास एवैकत्वं कस्मान्न बाधते । अथ वा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वे न विरुद्धे । नो खलु सेनावनबुद्धी गजपदातितुरगादीनां चम्पकाशोककर्णिकुकादीनां च भेदमपबाधमाने उदीयेते, अपि तु भिन्नानामेव सतां केनचिदेकेनोपाधिनाऽवच्छिन्नानामेकत्वमापादयतः । न चौपाधिकेनैकत्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुध्यते । न ह्योपचारिकमग्नित्वं माणवकस्य स्वाभाविकनरत्वविरोधि । तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभवजनितभावनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णावगाहिनि स्मृतिज्ञान एकस्मि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

एतदपाकरोति—**तत्किमिति** । औपाधिकत्वस्वाभाविकत्वाभ्यामेकत्वनानात्वे व्यवस्थापयति—**अथवेति** । **नन्वत्रोपाध्यभाव उक्तस्तत्राह—तस्मादिति** । एकप्रत्यक्षानारोहेऽप्येकस्मृतिविषयत्वं वर्णानामुपाधिरित्यर्थः । उपचारे हि सति

कल्पतरुपरिमलः ।

यमित्यत्राविनिगमाव्यवस्थयोरपि परिहारो भवति । एवंच गवादिपर्याया एकमेव स्फोटमभिव्यञ्जयन्तोऽन्योन्यविसदृशघटकुब्ज्यादिपदस्फोटव्यञ्जकघटकुब्ज्यादिवर्णसमुदायसादृश्येन परस्परवैलक्षण्येन स्वव्यङ्ग्यस्य स्फोटस्य मिथो विसदृशघटकुब्ज्यादिपदस्फोटसादृश्यमापादयन्तस्तेन सादृश्येन हेतुनैकमपि स्फोटं नानेवावभासयन्तीति । अस्मिन् व्याख्याने प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्त इत्येतद्गोशृङ्गिण्यादिवर्णसमुदायरूपघ्वनयः प्रत्येकं स्फोटमभिव्यञ्जयन्तीत्येतत्परम् । तुल्यस्थानकरणनिष्पाद्यतयेत्यादि च तुल्यस्थानकरणनिष्पाद्यतया येऽन्योन्यसदृशास्तेभ्यो विलक्षणास्तत्तत्पदव्यञ्जका घटकुब्ज्यादिध्वनयः तत्सादृश्येनेत्येतत्परम् । अभागमपि भागवदिति दृष्टान्तार्थम् । यथा संध्यक्षरमेकारादिकमखण्डमकारादिभागवदिव भाति एवमेकमपि स्फोटं पर्यायभेदा नानेवावभासयन्तीति । **एवं** व्याख्यानसंभवेऽप्येकत्र स्फोटे गकारादिवर्णसमुदायरूपताप्रतीतेरेवोपपादनीयत्वेन प्रकृतत्वात् तदनुसारेण व्याख्यातम् । अनेकवर्णरूपलकल्पनायां भागकल्पनानपेक्षणेऽपि तदपेक्षामङ्गीकृत्य तत्संभवोऽप्युपपादितः ॥ **औपाधिकत्वस्वाभाविकत्वाभ्यामिति** । अन्यतरस्यौपाधिकत्वेऽवश्यकल्पनीये एकत्वस्यैवौपाधिकत्वं कल्प्यम्; अन्यथा स्फोटरूपधर्म्यन्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गादिति भावः । **ननु**—विपरीतं गौरवं; स्फोटपक्षे पर्यायेऽपि तदभिव्यङ्ग्यस्फोटैक्यादेकत्रैव स्फोटे घटादिशक्तेः कल्प्यत्वाद्, वर्णपक्षे प्रतिपर्यायं शक्तिभेदकल्पनापत्तेरिति—**चेद्, मैवम्**; धर्म्यन्तरतद्गतशक्तिकल्पनापेक्षया क्लृप्तेषु वर्णेषु भेदेनापि शक्तिकल्पनस्य लघुत्वात् । अन्यथा घटकलशादिपर्यायाभिव्यक्ते स्फोटे गृहीतशक्तिकस्य पुंसोऽप्रसिद्धपर्यायश्रवणेऽपि प्रागगृहीतशक्तिकस्यैव स्फोटस्य तेनाभिव्यक्त्याऽर्थप्रतीत्यापत्तेः । न च–तत्पर्यायाभिव्यक्ते स्फोटे शक्तिग्रहस्तत्तत्पर्यायश्रवणे अर्थधीहेतुरिति—वाच्यम्; एवं प्रतिपर्यायं शक्तिग्रहावश्यम्भावे तत्तत्पर्यायगतशक्तिग्रहोऽर्थधीहेतुरिति कल्पनस्यैव लघुत्वात् । तदा हि शक्तिग्रहत्वेनैव कारणता न तु तत्तत्पर्यायाभिव्यक्तिगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यवच्छेदकलाघवं लभ्यते । अवच्छेदकलाघवे च तन्निर्वाहाय तत्तत्पर्यायगतशक्तिभेदकल्पनागौरवं फलमुखत्वान्न दोषः । न चैवं वर्णसमुदायस्यैवैकत्वप्रत्ययविषयत्वे संध्यक्षराणामप्यकारादिवर्णसमुदायत्वापत्तिः; इष्टत्वात् । अतएव मीमांसकैः ऋक्षु संध्यक्षराणां सतां गीतिकाले वृद्धत्वं प्राप्तानां ये आईभावा आऊभावा न ते स्तोभवद्वर्णान्तरागमरूपाः, किंतु वृद्धेषु संध्यक्षरेषु संश्लिष्टतया स्थितानामवर्णेवर्णोवर्णानां गानकाले विश्लेषमात्रम्, अगीतसंध्यक्षराभिव्यञ्जकमित्युक्तम् । आश्वलायनेनापि विविच्य संध्यक्षराणामकारमिति याज्यान्ते श्रुतानां संध्यक्षराणामकारं विश्लेष्य तं श्रावयेदिति विहितम् । पाणिनिनापि 'प्लुतावैच इदुता'विति सूत्रेण ऐतिकायन औपगवेत्याद्युदाहरणेषु 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्ये'त्यादिसूत्रैरेचः प्लुतप्रसङ्गे तस्यान्त्यावयवाविकारोकारौ प्लवेते नतु तदाद्यावयवोऽकारोपीति नियमितम् । श्रुतावपि 'तानेकधा समभरत्तदेतदो'मिति प्रणवस्य मात्रात्रयरूपलमुक्तम् । एवं संध्यक्षराणां वर्णसमुदायरूपत्वेऽपि तेषां मातृकासु पृथक् परिगणनं क्षकारपृथक्परिगणनवत्प्रत्याहारसूत्रेषु हकारस्य द्विरुपादानवत्कार्यविशेषार्थतयोपपद्यते । **एतेन**—शतादिसंख्या एकत्वादिसमुदायातिरिक्त एवं सति न सिध्येदित्यपि शङ्का—**निरस्ता**; इष्टापत्तेरेव । अतएव भाष्यं **संभवत्यनेकस्यापि एकबुद्धिविषयत्वम् पङ्क्तिर्घनं सेना शवं सहस्रमित्यादिदर्शनादिति** । यदि त्वेकत्वसमुदायातिरिक्तशतादिसंख्यानङ्गीकारे कियतामेकत्वानां समुदायः शतसंख्या कियतां च सहस्रसंख्येत्याद्यनवधारणादव्यवस्था स्यात् । शतस्यैकत्वानां समुदायः शतसंख्येत्यादिव्यवस्थाकल्पने संख्यागततया शतादिसंख्याकल्पनं वक्तव्यम् । अत एकत्वादिसमुदायातिरिक्तशतादिसंख्याङ्गीकरणमनिवार्यम् । शतं सहस्रमिति भाष्यं तु घटादिरूपसंख्येयाभिप्रायमिति समर्थ्येत, तर्ह्युपन्यस्तकल्पकप्रमाणवशादतिरिक्तशतादिसंख्याकल्पनेऽपि वर्णसमुदायातिरिक्तस्फोटो न कल्पनीयः; कल्पकप्रमाणाभावादिति द्रष्टव्यम् । **नन्वेकस्मृतिविषयत्वमेकत्वोपाधिश्चेत्** तथाभूतेषु भिन्नदेशस्थेषु वृक्षादिष्वतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—**उपचारे हीति** । नह्येकदेशावस्थितेषु वृक्षेषु वनमित्येकत्वोपचारनिमि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव हि वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसंबन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना, स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च, वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् । अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये वर्णाः स्युः, तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामावश्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयितव्या । ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

भामती ।

न्भासमानानां वर्णानां तदेकविज्ञानविषयतया वैकार्थधीहेतुतया वैकत्वमौपचारिकमवगन्तव्यम् । न चैकार्थधीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्थधीहेतुभाव इति परस्पराश्रयम्; न ह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतावन्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रथन्ते । न च तत्प्रथानन्तरं वृद्धस्यार्थधीर्नोन्नीयते, तदुन्नयनाच्च तेषामेकार्थधियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वाध्यवसानमिति नान्योन्याश्रयम् । न च—एकस्मृतिसमारोहिणां क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथाकथंचित्प्रयुक्तेभ्य एतेभ्योऽर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; उक्तं हि—'यावन्तो यादृशा ये च पदार्थप्रतिपादने । वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥' इति । ननु—पङ्क्तिबुद्धावेकस्यामक्रमायामपि वास्तवी शालादीनामस्ति पङ्क्तिरिति तथैव प्रथा युक्ता, न च तथेह वर्णानां नित्यानां विभूनां चास्ति वास्तवः क्रमः प्रत्ययोपाधिस्तु भवेत्, स चैक इति, कुतस्त्यः क्रम एषामिति—चेत्, न; एकस्यामपि स्मृतौ वर्णरूपवत्क्रमवत्पूर्वानुभूततापरामर्शात् । तथा हि—जाराराजेति पदयोः प्रथयन्त्योः स्मृतिधियोस्तत्त्वेऽपि वर्णानां क्रमभेदात्पदभेदः स्फुटतरं चकास्ति । तथा च नाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः स्मृतिबुद्धावेकस्यां वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम् । यथाहुः—पदावधारणोपायान्बहूनिच्छन्ति सूरयः । क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥' इति । शेषमतिरोहितार्थम् । दिङ्मात्रमत्र सूचितं, विस्तरस्तु तत्त्वबिन्दावनन्तव्य इति । अलं वा नैयायिकैर्विवादेन । सन्त्वनित्या एव वर्णास्तथापि गत्वाद्यवच्छेदेनैव संगतिग्रहोऽनादिश्च व्यवहारः सेत्स्यतीत्याह—अथापि नामेति ॥ २८ ॥ ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

निमित्तानुसरणं, नतु निमित्तानुसारेणोपचार इति न धवखदिरादिष्वतिप्रसङ्गः । एतेन समुदितानां वर्णानामर्थधीहेतुत्वमुपपादितम् । बालेन स्वस्यैकस्मृत्यारूढवर्णानां मध्यमवृद्धं प्रत्येकार्थधीहेतुतामनुमायैकपदत्वाध्यवसायान्नेतरेतराश्रयमित्याह—नहीति । राजेति क्रमप्रयोगो जारेति विपरीतक्रमः । बहुभ्यो युगपदक्रमः प्रयोगः । यावन्तो यत्संख्याकाः । यादृशाः यत्क्रमादिमन्तः । ये च यत्स्वरूपाः । भाष्ये पङ्क्तिबुद्धौ पिपीलिकाक्रमवत् स्मृतौ वर्णक्रमसिद्धिरित्युक्तं तदाक्षिप्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । नित्यानां न कालतो विभूनां वा न देशतः क्रमः । पदावधारणेति । राजा जारेत्यत्र, क्रम उपायः । गौर्गोमानित्यत्र न्यूनातिरिक्तत्वे । स्वरो भाषिकादिः पञ्चजना इत्यादौ । वाक्यं पदान्तरसमभिव्याहारः, यथाऽश्वो गच्छतीति न लुङन्तमाख्यातम्, क्रियान्तरोपादानात् । श्रुतिः उद्भिदो यागनामपरत्वं समानाधिकरणश्रुतिगम्यम् । स्मृतिर्युगपत्सर्ववर्णविषया । वृद्धव्यवहारेत्यादि कल्पना स्यादित्यन्तं भाष्यमतिरोहितार्थमि-

कल्पतरुपरिमलः ।

त्तासंभवमात्रेण घटादिष्वपि तस्यास्तन्निमित्तता प्रसज्यत इति भावः । एतेन समुदितानामिति व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयासंभवे स्फोटवादिनोक्ते समस्तपक्ष आश्रितः; एकस्मृतिविषयत्वेन समुदितत्वोक्तेरित्यर्थः । एकार्थधीहेतुतामिति । एकार्थधीहेतुत्वरूपवाचकत्वानगत्यैव स्फोटवादिनाप्येकपदाध्यवसानं वक्तव्यम्; अन्यथा काव्यश्लोकादिश्रवणे तदन्तर्गतपदानां तत्तदर्थेष्वगृहीतशक्तिकस्यापि पुंस इदमेकं पदमिदमेकं पदमित्यादिक्रमेणैतावन्त्यत्र श्लोके पदानीत्यवधारणापत्तेः, प्रजापतेर्हृदयादिशब्दानां सामविशेषादिषु रूढिमजानतोऽप्येतदेकं पदमित्यवधारणापत्तेश्च । अतः स्फोटवादिनाऽपि गकारादिवर्णसमुदाये एकस्मृत्यारूढे तत्तदर्थवाचकत्वेनानुसंगृहीते सति तेन स्फोटरूपस्य पदस्याभिव्यक्तिरङ्गीकरणीया, एकस्फोटव्यञ्जकतयाऽनुसंहितेन वा तदभिव्यक्तिरङ्गीकरणीयेति तेनाप्युक्तरीत्या अन्योन्याश्रयपरिहार उपपादनीय एव ॥ समानाधिकरणश्रुतिगम्यमिति । उद्भिदा यागेन पशून् भावयेदिति करणभूतयागसामानाधिकरण्यम् । यदि सामानाधिकरण्यं समभिव्याहाररूपं वाक्यमिष्यते, तदा 'सर्वाणि छन्दांस्यनुब्रूयाद्बहुयाजिन' इत्यादिषु बहुयाजिशब्दार्थादिनिर्णयोपायभूता 'यो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिति स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य 'अतः प्रभवात्' इति परिहृत्येदानीं तदेव वेदनित्यत्वं स्थितं द्रढयति—अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथाच मन्त्रवर्णः—'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्' (ऋ० सं० १०।७१।३) इति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति—'युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा' इति ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अथापि स्यात्—यदि पश्वादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि संतत्यैवोत्पद्येरन्निरुध्येरंश्च, ततोऽ-

---

भामती ।

नित्यत्वं सिद्धं तत्किं पुनः साध्यत इत्यत आह—स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्व इति । न ह्यनित्याज्जगदुत्पत्तुमर्हति, तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मान्नित्यो वेदः, जगदुत्पत्तिहेतुत्वात्, ईश्वरवदिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन द्रढीकृतम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९ ॥ शङ्कापदोत्तरत्वात्सूत्रस्य शङ्कापदानि पठति—अथापि स्यादिति । अभिधानाभिधेयाऽविच्छेदे हि संबन्धनित्यत्वं भवेत् । एवमध्यापकाध्येतृपरंपराऽविच्छेदे वेदस्य नित्यत्वं स्यात् । निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलयेऽत्यन्तासतश्चापूर्वस्योत्पादेऽभिधानाभिधेयावत्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्वयं ॥ २८ ॥ शास्त्रयोनित्वाविरोधायाह—स्वतन्त्रस्येति । नित्यो वेद इति । अवान्तरप्रलयस्थत्वं नित्यत्वमतो दृष्टेन व्यभिचारो भारतीविलासोक्तोऽनवकाशः । अतएव न ह्यनित्यादिति वर्णितानुकूलतर्केऽप्यनित्यात्प्रलयावस्थायामविद्यमानाच्च जगदुत्पत्तुमर्हति । तदानीमसतो नियतप्राक्सत्त्वरूपकारणत्वायोगादन्यत उत्पत्तौ तस्यापि तदैवोत्पाद्यत्वेनापर्यव-

कल्पतरुपरिमलः ।

ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्या नाम गृह्णीयात् स हि गृहीतवसतीवरीक' इत्यादिश्रुतिरुदाहर्तव्या । अत्र हि बहुयाजी सोमयाजी, न तु बहुभिर्यागैरिष्टवानिति निर्णयोपायभूता तस्य गृहीतवसतीवरीकत्वप्रतिपादिनी श्रुतिरिति निरूपितं संकर्षे । युगपत्क्रमिकसर्ववर्णविषया स्मृतिर्न पृथक् पदावधारणोपायत्वेन परिगणिता, किं तु, सर्वोपायानुग्राहकत्वेन साधारण्युक्ता । असाधारण्यपि राजशब्दार्थादिनिर्णयोपायभूता पाणिन्यादिस्मृतिर्द्रष्टव्या । न च—नित्यविभुषु वर्णेषु स्वतः क्रमाभावादुच्चारणक्रमो वाच्यः, स च नास्ति मौनिश्लोके अनुसंधानक्रमोऽपि मौनिलिखितलैप्यक्षरैर्युगपद्वर्णानुमितिस्थले नास्तीति वाच्यम्; तत्रापि क्रमिकलिपिभिर्लेखकानुसंधानक्रमविशेषितवर्णानुमित्युपपत्तेः । अवश्यंचैवं क्रमिकवर्णानुसंधानं स्फोटवादिनाऽप्युपपादनीयम् । शब्दानामर्थविशेषवाचकत्वस्यैकस्फोटव्यञ्जकत्वस्य वाऽनुसंधानाभावे स्फोटाभिव्यञ्जकत्वासंभवस्योक्तत्वात्, तदनुसंधानस्य च वर्णक्रमविशेषावगतिसापेक्षत्वात् । एतेन—गकारादयः प्रत्येकं स्फोटमभिव्यञ्जयन्तीति मतान्तरं—निरस्तम्; क्रमिकतावद्वर्णानुसंधानेऽपि तदीयमर्थविशेषवाचकत्वमेकस्फोटव्यञ्जकत्वं वा अजानता स्फोटव्यक्तेरेकैकवर्णसाध्यत्वस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । रत्नतत्त्वदृष्टान्तोऽप्ययुक्तः; प्रतिसन्निकर्षं रत्नप्रत्यक्षवत्प्रतिवर्णं स्फोटप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वाभावात्, रत्नतत्त्वप्रत्यक्षेषु स्पष्टस्पष्टविशेषस्य रत्नजातिव्यञ्जकतल्लक्षणरूपसूक्ष्मविशेषविषयत्वाविषयत्वरूपस्यैवानुभवसिद्धत्वेन तद्वदत्र स्फोटे पूर्वपूर्वाभिव्यक्त्यविषयाणामुत्तरोत्तराभिव्यक्तिविषयाणां च विशेषाणामभावाच्च । तस्मात् क्रमविशेषविशिष्टवर्णसमुदायानुसंधानस्य स्फोटवादिनाप्युपपादनीयत्वात् तदुपपादने च तत एव पदैक्यानुभवस्यार्थप्रतीतेश्चोपपत्तेर्व्यर्था स्फोटकल्पना । तदेतत्सर्वं—वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसि कल्पना स्यादिति भाष्येण दर्शितं स्पष्टमेवेति टीकाकल्पतरुग्रन्थयोर्न विवृतम् । ननु प्रत्यभिज्ञया वर्णानां नित्यविभुत्वाभ्युपगमे घ्वनीनामपि तथा तदुभयमभ्युपगन्तव्यं स्यात्; तारत्वादयस्तदुभयव्यञ्जकवायुधर्मा इत्यपि कल्पयितुं शक्यत्वात्, किंच वर्णा नित्यविभवस्तदभिव्यञ्जकध्वनयस्तारत्वादयस्तदुभयव्यञ्जकवायुधर्मा इत्यपि कल्पयितुं शक्यत्वात्, किंच वर्णा नित्यविभवस्तदभिव्यञ्जकध्वनयस्तारत्वादयस्तदुभयव्यञ्जकवायुधर्मा इत्यपि कल्पयितुं शक्यत्वात्;

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

संबन्धः स्यात्? अध्यापकाध्येतृसंतानविच्छेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात्। न च—जीवास्तद्वासनावासिताः सम्भवन्तीति—वाच्यम्; अन्तःकरणाद्युपाधिकल्पिता हि ते तद्विच्छेदे न स्थातुमर्हन्ति । न च ब्रह्मणस्तद्वासना; तस्य विद्यात्मनः शुद्धस्वभावस्य तदयोगात्। ब्रह्मणश्च सृष्ट्यादावन्तःकरणादयस्तदवच्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्वकर्माविद्यावासनावन्तो भवितुमर्हन्ति; अपूर्वत्वात् । तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसंबन्धवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

सानादित्यर्थः । कर्तुरस्मरणात्सिद्धमेव नित्यत्वमनेनानुमानेन दृढीकृतमित्यर्थः ॥ २९ ॥ समाननामेति सूत्रं (ब्र. सू. अ. १ पा. ३ सू. ३०) महाप्रलये जातेरभावाच्छब्दार्थसंबन्धानित्यत्वमाशङ्क्य परिहारार्थम् । वेदस्य वाक्यरूपत्वेत्यर्थः। ननु जीवानवस्थानेऽपि ब्रह्म अभिधानादिवासितमस्त्यत आह—**नच ब्रह्मण इति** । निरविद्यस्याविद्यासिद्धप्रमाणानाश्रयत्वाच्च तच्चवासनाश्रयत्वमित्यर्थः। अथानपेक्ष्य वासनाः ब्रह्म जगत्सृजेत्, तत्राह—**ब्रह्मणश्चेति** । अध्यापकाध्येत्रो-

कल्पतरुपरिमलः ।

साधने सौषुप्तिकप्रलयस्थत्वेनार्थान्तरम्, यावत्प्रलयस्थत्वसाधने महाप्रलयस्थत्वाभावेन बाध इत्यतोऽवान्तरेति विशेषितम् ॥ **दृढीकृतमिति** । मन्त्रार्थवादानां प्रतीयमानेऽर्थे प्रामाण्यमङ्गीकृत्य हीन्द्रादीनां विग्रहः समर्थ्यते । तथा सति मन्त्रकृतो गृणीते संहिताकारपदकारसूत्रकारब्राह्मणकाराणां विश्वामित्रस्य सूक्तं भवतीत्यादिप्रामाण्याद्वेदस्य पौरुषेयत्वमङ्गीकार्यमित्याशङ्कानिराकरणेन दृढीकृतमित्यर्थः । तन्निराकरणमपि देवर्षिप्रभृतीनां वेदशब्दप्रभवत्वहेतोरत एवेति परामर्शादेव । चतुर्मुखो हि वैदिकाच्छब्दात्तेषामसाधारणनामरूपकृत्यविशेषाननुसंधाय तथैव सृजति । ततश्च विश्वामित्रादीनामपि वेदशब्देभ्यः पूर्वकल्पस्थितविश्वामित्रादिनामरूपकृत्यविशेषाननुसंधाय तथैव स्रष्टृत्वलाभे सत्यतीतवर्तमानकल्पगताः सर्वेऽपि विश्वामित्रादयो विश्वामित्रादिपदप्रापकपूर्वकल्पानुष्ठितपुण्यवशाद्विश्वामित्रसूत्रादीननधीत्यैव पश्यन्तीति तत्तत्सूक्तादिद्रष्टृत्वमेव तत्तत्कर्तृत्वम्, न तु सूक्तान्तरादिकर्तृत्वमिति पर्यवस्यति; विश्वामित्रस्य सूक्तमित्यादिवाक्यैर्विशिष्ट विश्वामित्रादिसूक्तत्वेन यद्यन्निर्दिष्टं तत्तदेव सूक्तं तैस्तैर्वाक्यैर्विश्वामित्रादिसूक्तत्वेनानुसंधाय तत्तत्सूक्तकर्तृत्वेन कल्पान्तरे विश्वामित्रादयः स्वयंभुवा सृज्यन्त इति वक्तव्यत्वात्। अन्यथा वेदशब्देभ्यस्तत्तत्कृत्यविशेषाननुसंधाय तेषामृषीणां स्रष्टृत्वानुपपत्तेरिति ॥ २९ ॥ **महाप्रलये इति** । नन्विन्द्रादीनां विग्रहवत्त्वप्रयुक्ता शङ्काऽत्र निराकार्या । न चेयं शङ्का तत्प्रयुक्ता; तेषां विग्रहानङ्गीकारेऽपि यः कश्चिदिन्द्रादिप्रातिपदिकार्थः कल्प्यते यश्च गवादिशब्दार्थस्तस्य सर्वस्यापि महाप्रलये विनाशेन निराश्रयजात्यवस्थानायोगशङ्कायास्तुल्यत्वात् । **उच्यते**; पूर्वसूत्रदृढीकृतस्य वेदनित्यत्वस्य प्रकृतिमात्रावशेषे महाप्रलये वेदविच्छेदावश्यम्भावेन शैथिल्यशङ्कायां तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रम् । तेन तदा जात्यभावप्रयुक्तशब्दविरोधशङ्कानिराकरणमप्यानुषङ्गिकतया लभ्यते । महाप्रलयावृत्तावपीन्द्रादीनां समानरूपनामत्वात् तथात्वे च पूर्वकल्पे यैर्वेदवाक्यैरिन्द्रादिरूपं ज्ञात्वा तद्भावप्रेप्सया कैश्चित्कर्माण्यनुष्ठितानि तैरेव तत्कल्पितेन्द्रादिनामरूपाणि स्मृत्वा पुनः सृष्टौ तत्समाननामरूपेन्द्रादिभावेन तेषां सृष्टेर्वाच्यत्वाद् वेदनित्यत्वसिद्धिः । तत्सृष्ट्यर्थं पूर्वकल्पवेदानुसंधानावश्यंभावेन पुनः शब्दार्थानुपूर्वीभिन्नवेदान्तसृष्टिकल्पादिभावादिति समाननामरूपत्वेन वेदनित्यत्वे साध्यमाने तत एव पूर्वोत्तरेन्द्राद्यनुगतजातेरपि सिद्धिरिति देवताविग्रहाभावपक्षसाधारण्येऽपि सा शङ्का कण्ठत उपन्यस्ता । भाष्यटीकयोर्जात्यभावशङ्कासमाधानमस्फुटमपि सूक्ष्मावस्थासत्त्वोक्त्या सूचितमिति प्रदर्शनार्थम् । मुख्यतया तत्र निराकरणीया तु शङ्का पूर्वसूत्रलिखिताऽनुमानसाध्यस्य विशिष्यावान्तरप्रलयस्थत्वरूपतया विवरणेनैवोन्मिषन्ती स्पष्टैति नोपन्यस्ता । शङ्काद्वयोपन्यासस्तु टीकायां स्पष्ट एव । नन्वाधुनिकक्रतकाध्यापकपरम्पराविच्छेदेऽपि तदन्तर्गतवर्णानां नित्यत्वं दृष्टं, तथा वेदस्यापि स्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—**वाक्यरूपस्येति** । **प्रमाणानाश्रयत्वादिति** । प्रमाणापेक्षज्ञानानामविद्यावतामेव प्रमाणाश्रयत्वं, निरविद्यस्य तु सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानतया प्रमाणाधिष्ठानत्वेऽपि न प्रमाणवत्त्वरूपं तदाश्रयत्वम् । न हि कालस्य सर्वाधारस्य रूपाधारत्वेऽपि घटादिवद् रूपवत्त्वमिति भावः । ननु सृष्टिसहकारिभूतवासनानपेक्षत्वं ब्रह्मणो न युज्यत इति तस्यैव यथा कथंचिद्वासनाश्रयत्वं प्रज्ञासितृत्वाद्याश्रयत्ववदङ्गीकार्यम्, वासनामात्रावशेषतया जीवानां वा स्थितिरङ्गीकार्या । अन्यथा पूर्ववासनानुवृत्त्यभावे महासर्गादिकालसृष्टानां तत्प्रसूतानां च मनुष्यपशुपक्षिसरीसृपादीनां हिंस्रत्वादिविशेषतत्तज्जात्यन्तरविषयविरोधादिप्रतिपत्तेः स्तनशनादिप्रवृत्तेश्चासंभवादिति शङ्कानिराकरणार्थत्वेन ब्रह्मणश्चेति ग्रन्थमवतारयति—**अथानपेक्ष्येति** । नकाररहितः पाठश्चेद् सृजेदित्येतत्काक्वा योजनीयम् । सृजेत्किं न सृजेदित्यर्थः । यस्मात्सकलकार्यप्रपञ्चविलयकाले अन्तःकरणोपहितानां जीवानां तद्वासनानां व्यवस्थानमुपपादयितुमशक्यम्, तस्मात्स्वप्नदृष्टमनुष्यादिष्विव प्राग्वासनारहितेषु नवनवेष्वेव जीवेषु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्संबन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिहियेत । यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते, प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति, तदा कथमविरोध इति ? तत्रेदमभिधीयते—समाननामरूपत्वादिति । तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वम्—

भामती ।

अभिधातृग्रहणेनाध्यापकाध्येतारावुक्तौ शङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—**तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादिति** । यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तःकरणादयः समुदाचरद्वृत्तयः सन्ति; तथापि स्वकारणेऽनिर्वाच्यायामविद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपिकाऽविद्यावासनाभिः सहावतिष्ठन्त एव । तथाच स्मृतिः—'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥' इति । ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिता यथा

वेदान्तकल्पतरुः ।

ध्वारयितृत्वाद्वाध्येऽभिधातृग्रहणेनोक्तिरित्यर्थः । सूक्ष्मेणेत्यस्य व्याख्या **शक्तिरूपेणेति** । कर्मविक्षेपिकाऽविद्याः भ्रान्तयस्तासां वासनाभिरित्यर्थः । **भ्रमात्संस्कारतश्चान्या मण्डूकमृदुदाहृतेः । भावरूपा मताऽविद्या स्फुटं वाचस्पतेरिह ॥ अप्रज्ञातं** प्रत्यक्षतः । अलक्षणमननुमेयम् । **अप्रतर्क्यं** तर्कागोचरः । **अविज्ञेयमागमतः** । साक्षिसिद्धस्य ह्यज्ञानस्यागमादिभिरसत्त्वनिवृत्तिः क्रियते । **ननु**—किं भावरूपयाऽविद्यया प्रयोजनम् ? अज्ञातशुक्तिब्रह्मविवर्तत्वेन रजतजगद्भ्रमसिद्धेः, अज्ञातत्वस्य च ज्ञानाभावादुपपत्तेः । **तन्न**; स्वयंप्रभप्रत्यग्ब्रह्मणः स्वविषयप्रमाणानुदयेऽपि यथावत्प्रकाशापत्तौ जगद्भ्रमाभावप्रसङ्गात् । न हि स्वयंप्रभं संवेदनं स्वविषयप्रमाणानुदयान्न भाति । यद्यपि शुक्तिं स्वत एव जडामविद्यां नावृणोति; तथापि तत्स्थानिर्वाच्यभावरूपरजतोपादानत्वेनेष्टव्येति भावरूपाऽविद्या सप्रयोजना । प्रमाणं तु डित्थप्रमा, डित्थगतत्वं सति यः प्रमाभावस्तत्त्वानधिकरणानादिस्वप्रागभावनिवर्तिका, प्रमात्वाद्, डपित्थप्रमावत् । ये तु प्रमा स्वप्रागभावनिवृत्तिरेव, नतु निवर्तिकेति मन्यन्ते, तान् प्रति निवर्तिकेत्यस्य स्थाने निवृत्तिरिति पठितव्यम् । न चैतदसमवेतत्वमेतदन्यसमवेतत्वं चोपाधिः; एतत्सुखादीनामेतन्निष्ठप्रमाभावत्वरहितानादिस्वप्रागभावनिवर्तकत्वेन साध्ये विद्यमानेऽपि उपाध्यभावेन साध्याव्याप्तेरिति । त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्तिश्च मानम् । न च प्रमाणतो न जानामि किंतु जाने इति व्यपदेशार्थः, तथा सति को मदुक्तोऽर्थं इत्युक्तेऽनुवदेन्न च शक्नोति । न च सामान्येन ज्ञाते विशेषतोऽज्ञानम्; सामान्यस्य ज्ञातत्वात्, विशेषस्य चाबुद्धस्याज्ञानव्यावर्तकत्वेन प्रतिभासायोगात्, - प्रमितत्वे त्वज्ञातत्वव्याघातात्,

कल्पतरुपरिमलः ।

हिंसाहिंसादिरूपा सर्वाऽपि व्यवस्थोपपादनीया महाप्रलयादिभिरिति शङ्काभिप्रायः । **तासां वासनाभिरिति** । पूर्ववासनाभावे हिंसाहिंसत्वादिव्यवस्थानुपपत्तेरवश्यं वासनावशेषः स्वीकार्यः । स्वप्नदृष्टमनुष्यादीनां प्राचीनवासनाभावेऽपि स्वप्नद्रष्टुर्व्यवस्थितत्वात्तज्जातिस्वभावानुभवजन्यवासनया तथा तथाऽभ्यास उपपद्यते । अत्र सर्वेषां जीवानां विलीनानां वासनाश्रयत्वाभावे कस्य वासनया व्यवस्थोपपद्येत ब्रह्मणः पूर्ववासनातत्प्रयुक्तभ्रमवत्त्वाभावादिति भावः । **साक्षिसिद्धस्येति** । सदा साक्षिण्यध्यस्ततया भासमानेऽज्ञाने नागमस्य प्रामाण्यम्; तस्य अप्राप्तार्थविषयत्वात् । नानुमानस्य; सिद्धसाधनात् । चक्षुराद्यप्रवृत्तिः स्पष्टा । तत्रागमानुमानार्थापत्त्युपन्यासस्तु साक्षिसिद्धस्य तस्याभावरूपत्वशङ्कानिवृत्तये इत्यर्थापत्तिरूपप्रमाणपर्यवसायी भवति । तथापि जीवब्रह्मभेदं प्रपञ्चसत्यत्वं च मन्यमानं परं प्रत्यन्यत्प्रमाणमुपन्यसनीयमित्याकाङ्क्षायामाह—**प्रमाणं त्विति** । डित्थगतत्वविशेषितप्रमाभावत्वानधिकरणत्वमनादिर्विशेषणानधिकरणरूपतया पर्यवस्यतीति दृष्टान्तसिद्धिः, पक्षे प्रमाभावत्वरूपविशेष्यानधिकरणत्वरूपतया पर्यवस्यतीति डित्थप्रमानिवर्त्यानादिभावरूपाज्ञानसिद्धिः । अन्यगतप्रमाभावस्य डित्थगतसुखाद्यभावस्य च डित्थप्रमाविरोधित्वाभावेन तन्निवर्तकतया पक्षे साध्यपर्यवसानासंभवात् **एतत् सुखादीनामिति** । न च—साध्ये प्रमाविशेषणं व्यर्थं न देयम् । अतः साध्यमेतत्सुखादिषु नास्तीति नोपाधेः साध्यव्यापकत्वभङ्ग—इति वाच्यम्; एवं सोपाधिकत्वनिवारणेन व्याप्तिग्रहौपयिकतयैव प्रमाविशेषणस्य सप्रयोजनत्वात् । **नन्वेवं** डित्थगतत्वविशेषितप्रमाविरोधित्वानधिकरणानादिनिवर्तकत्वमप्युक्तहेतुना साधयितुं शक्यं तेन डित्थप्रमायाः स्वभावस्वसमानविषयातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वमपि सिध्येदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वपरिहारार्थमनुमानानुग्राहिकामर्थापत्तिमुपन्यस्यति—**त्वदुक्तमिति** । यद्यपि त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रत्यक्षमप्यज्ञानेऽस्ति; तथापि तस्य स्वमते साक्षिरूपत्वेन प्रमाणत्वाभावात् साक्षिसिद्धाज्ञानेऽभावत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थं प्रमाणोपन्यासस्य प्रस्तुतत्वात् विवदमानस्य परस्य प्रत्यक्षेण तुल्यभावाच्च तथाभूतव्यवहारान्यथानुपपत्तिरूपमर्थापत्तिप्रमाणमुदाहृतम् । संभाविताभावविषयत्वशङ्कानिरासप्रकारस्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

कूर्मदेहे निलीनान्यङ्गानि ततो निःसरन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राक्समृद्भावानि मण्डूकशरीराणि तद्वासनावासितवया घनाधनासारावसेकसुहितानि पुनर्मण्डूकदेहभावमनुभवन्ति, तथा पूर्ववासनावशात्पूर्वसमाननामरूपाण्युत्पद्यन्ते । एतदुक्तं भवति—यद्यपीश्वराद्व्यभवः संसारमण्डलस्य; तथापीश्वरः प्राणभृत्कर्माविद्यासहकारी तदनुरूपमेव सृजति । न च सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादित्वमन्तरेणैतदुपपद्यत इति सर्गप्रलयाभ्युपगमेऽपि संसारानादित्वं न विरुध्यत इति । तदिद-

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्मृतत्वे चानुवादापातात् । मम तु भावरूपाज्ञानस्य सविषयस्य साक्षिण्यध्यासात्प्रतिभासो न मानत इत्यविरोधः । न च—मानाभाव एव तस्मिन्नध्यस्तो भासत इति—वाच्यम्; स्वप्रमे भावरूपाविद्यातिरोधानमन्तरेणाध्यासायोगस्योक्तत्वात् । पराक्रान्तं चात्र सूरिभिरिति । ते चावधिमुचितकालं प्राप्य पूर्वसमाननामरूपाणि भूत्वोत्पद्यन्त इत्यन्वयः । परमेश्वरेच्छा ईक्षणम् । **ईक्षितुः परमेशस्य वाचस्पतिमुखोद्गतेः । निजुहुवे परेशानमसावित्यतिसाहसम्** ॥ ईक्षणं च जीवाज्ञातस्येश्वरस्य विवर्त आकाशादिवदिति न प्रमातृत्वेनाविद्यावत्त्वप्रसङ्गः । कूर्माङ्गानां दर्शनादर्शनमात्रं नोत्पत्तिरित्युदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति । घनाघनाः** निविडा मेघाः । **तत्कृतासारेण** सन्ततधारावर्षेण **सुहितानि** बृंहितानि इत्यर्थः । अविद्यायाः पूर्ववासनाश्रयत्वेन जगत्कारणत्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वविरोधमाशङ्क्योपकरणस्य स्वातन्त्र्याविघातकत्वेन परिहरति—**एतदुक्तमिति** । ततश्चानादित्वं संसारस्येत्याह—**नच सर्गेति** । उपपद्यते चोक्तन्यायेनानादित्वमि-

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रत्यक्षार्थापत्त्योरुभयोरपि समानः । **सविषयस्येति । ननु**—अज्ञानविषयस्य साक्षिणावभासेऽपि को मदुक्तोऽर्थ इति पृच्छामनुवदेदिति दूषणं समानम्; अज्ञानसुखदुःखादिवत्साक्षिभास्यस्य व्यवहारयोग्यत्वात् । न च—सामान्याकार एवाज्ञानविषयः साक्षिभास्यश्च न विशेषाकार इति—सांप्रतम्; अवगतानवगताकारयोरज्ञातविषयाविषयत्वोक्तिर्विरुद्धत्वात् । प्रमाणावगतो हि सामान्याकारः, तदनवगतश्च विशेषाकारः । अस्ति कश्चिद्वक्तृवाक्यस्यार्थ इति सामान्याकारस्यानवगमेऽपि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवव्यवहाराङ्गीकारे वक्तृवाक्यमश्रुतवतः, श्रुतवतोऽपि तदर्थवत्तामजानतश्च तत्प्रसङ्गाद् । विशेषाकारस्य प्रमाणतोऽवगते चोपन्यस्ताज्ञानानुभवव्यवहारानुदयात् । तस्मात्प्रमाणानवगतविशेषाकारविषयमेवाज्ञानं तदवगतसामान्याकारावच्छेदेनानुभूयते व्यवह्रियते च । न चान्यविषयाज्ञानस्यान्यावच्छेदेनानुभवेऽतिप्रसङ्गः; सामान्यविशेषभावस्य नियामकत्वादित्यनुभवसिद्धं प्रकारमास्थायोपपादनीयं, तज् ज्ञानाभावाज्ञानवादेपि तुल्यम् । शास्त्रार्थजिज्ञासेति सकलानुभवसिद्धजिज्ञासानुभवोऽप्येवमेवोपपादनीयः । अस्ति कश्चित्फलवान्वेदान्तशास्त्रस्यार्थ इति सामान्यनिश्चयरहितस्यायमेव तदर्थ इति विशेषनिश्चयवतश्च तज्जिज्ञासानुदयेनानवगतविशेषाकारजिज्ञासैवावगतसामान्याकारावच्छेदेनानुभूयते व्यवह्रियते चेति निर्वाहमन्तरेण गत्यन्तराभावात् । अतस्त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवस्य कृत्स्नाभावविषयत्वोपपत्तेर्न वस्त्वन्तरकल्पनं युक्तमिति—**चेत्, उच्यते**; अभावत्वप्रकाराधिकरणविशेषवृत्त्यभावज्ञाने तदधिकरणवृत्त्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानापेक्षानियमोऽस्ति, घटवति भूतले स घटो नास्तीति घटान्तराभावप्रतीतेरिव घटो नास्तीति तत्प्रतीतेः कदाप्यनुदयात् । तथाभूतप्रतियोगिज्ञानं तु ज्ञानाभावज्ञानापेक्षितं तदा संभावयितुं न शक्यम्; शास्त्रार्थज्ञानत्वस्य तदानीं तस्मिन्सति सामान्यज्ञाने सत्त्वात् तस्मिन्नसतस्तद्विशेषज्ञानत्वस्य प्राग्विशेषानवगत्या ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतः कारणाभावाच्च तत्त्वाभावज्ञानत्वमुपपादयितुं शक्यम् । विषयिज्ञाने तु न विषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयज्ञानापेक्षानियमोऽस्ति; जिज्ञासाज्ञानेन व्यभिचारादनवगतशास्त्रार्थविशेषज्ञानेच्छायाः शास्त्रार्थे जिज्ञासा इत्यवगतसामान्याकारावच्छेदेनानुभवदर्शनादतः कारणसंभावदज्ञानविषयमेव तदङ्गीकर्तुं युक्तम् । एतदभिप्रेत्य सविषयस्येति विशेषितम् । एवं च मम शास्त्रार्थज्ञानं नास्तीति ज्ञानमप्यज्ञानविषयमेव, ज्ञानाभावस्य तु विशेषज्ञानानन्तरमेतावन्तं कालमित्यमिमं विशेषं नाज्ञासिषमित्यनुभव इति द्रष्टव्यम् । **नच मानाभाव एवेति** स्वयूथ्याशङ्का । **इच्छा ईक्षणमिति** । तदैक्षतेति स्थाने सोऽकामयतेति श्रुत्यन्तरदर्शनादिति भावः । वाचस्पतिना प्रपञ्चाकारपरिणाम्यविद्याश्रयत्वं जीवस्याभ्युपगतमिति तत्परिणामभूतज्ञानेच्छादिमत्त्वमपि जीवस्यैव युज्यते, नेश्वरस्य; अत ईश्वरसद्भावं व्यवहरन्पि तत्र सर्वज्ञत्वाद्यनुपपत्तिहेतुमाश्रयन्वाचस्पतिः पर्यायेण परमेश्वरमपलापेति केषां चिद् दूषणं प्रत्याचष्टे—**ईक्षितुरिति** । जीवाज्ञाते परमेश्वरे शुक्तिशकले रजतस्येवारोप उपपद्यत इति परिहाराभिप्रायः । **घनाघना निविडा मेघा इति** । 'वर्षुकाब्दा घनाघना' इति कोशकारः । घनशब्दस्य चलाचलपतापतादिवद् द्विर्वचनमागागमश्च । वर्षुकाब्दाः प्रायेण निविडा भवन्तीत्यर्थतो निविडा इति व्याख्यातम् । केषुचित्कोशेषु घना निविडा घना मेघा इति पाठो दृश्यते, स पाठो घनघनेति दीर्घरहितं मूलपाठमाश्रित्य । **ननु**—आसारावसेकसुहितानीत्ययुक्तो निर्देशः, 'पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेने'ति समासनिषेधादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—**बृंहितानीत्यर्थ इति** । तृप्त्यर्थानां सुहितादिशब्दानां षष्ठीसमासप्राप्तौ तन्निषेधपरं तत्र सुहितार्थग्रहणम् । इह तु बृंहितार्थोऽन्य एव सुहितशब्द इति तस्याऽऽसेक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' (ब्र० २।१।३६) इति। अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः, एवं कल्पान्तर-प्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यम्। स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते—'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वैं रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथा-यतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' (कौ० ३।३) इति । स्यादेतत्—स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात्स्वयं च सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवादविरु-द्धम् । महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानु-संधातुमशक्यत्वाद्वैषम्यमिति; नैष दोषः, सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्व-रानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसंदधाना दृश्यन्त इति; तथापि न प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथा हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान्भवन्दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादु-र्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तिः । तथा च श्रुतिः—'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' (श्वे० ६।१८) इति। स्मरन्ति च 'शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृति-भिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टाः' इति। प्रतिवेदं चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यन्ते । श्रुतिरप्यृषिश्चा-नपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति—'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते' इत्युपक्रम्य 'तस्मादेतानि

भामती ।

भुक्तम्—उपपद्यते चाप्युपलभ्यते चागमत इति। स्यादेतत्—भवत्वनादिता संसारस्य, तथापि महाप्रलया-न्तरिते कुतः स्मरणं वेदानामित्यत आह—अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोरिति । यद्यपि प्राणमात्रा-वशेषतातन्निःशेषते सुषुप्तप्रलयावस्थयोर्विशेषः; तथापि कर्मविक्षेपसंस्कारसहितलयलक्षणाविद्यावशेषतासाम्येन स्वाप-प्रलयावस्थयोरभेद इति द्रष्टव्यम्। ननु नापर्यायेण सर्वेषां सुषुप्तावस्था, केषांचित्तदा प्रबोधात्, तेभ्यश्च सुप्तोत्थि-तानां ग्रहणसंभवात्, प्रायणकालविप्रकर्षयोश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन सत्यां वासनायां स्मरणोपपत्तेः शब्दार्थ-संबन्धवेदव्यवहारानुच्छेदो युज्यते। महाप्रलयस्त्वपर्यायेण प्राणभृन्मात्रवर्ती, प्रायणकालविप्रकर्षौ च तत्र संस्कारमात्रो-च्छेदहेतू स्त इति कुतः सुषुप्तवत्पूर्वप्रबोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति चोदयति—स्यादेतत्—स्वाप इति। परिहरति—नैष दोषः। सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनीति। अयमभिसंधिः—न तावत्प्रायणकालविप्रकर्षौ सर्वसं-स्कारोच्छेदकौ पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबंधाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेरुपपत्तेः, मनुष्यजन्मवासनानां चानेकजात्यन्तर-सहस्रव्यवहितानां पुनर्मनुष्यजातिसंवर्तकेन कर्मणाऽभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात्। तस्मान्निकृष्टधियामपि यत्र सत्यपि प्राय-णकालविप्रकर्षादौ पूर्ववासनानुवृत्तिः, तत्र कैव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयसंपन्नानां हिरण्यगर्भ-प्रभृतीनां महाधियाम्। यथा वा आ च मनुष्येभ्य आ च कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते निकर्षः, एवमामनुष्येभ्य एव आ च भगवतो हिरण्यगर्भाज्ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि संभाव्यते। तथा च तदभिवदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यम-प्रत्यूहमश्नुवते। एवं चात्रभवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तरसंबन्धिनिखिलव्यवहारानु-संधानमिति। सुगममन्यत्। स्यादेतत्—अस्तु कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानं तेषाम्। अस्यां तु सृष्टवन्य एव वेदाः, अन्य एव चैषामर्थाः, अन्य एव वर्णाश्रमाः, धर्माश्चानर्थोऽर्थश्चाधर्मात्, अनर्थश्चेप्सितोऽर्थश्चानीप्सितः, अपूर्वत्वात्सर्गस्य। तस्मात्कृतमत्र कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानेन, अकिंचित्करत्वात्, तथा च पूर्वव्यवहारोच्छेदाच्छब्दार्थसंबन्धश्च वेदश्चा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्यर्थः । एवं पदपदार्थसंबन्धे विरोधं परिहृत्य संप्रदायविच्छेदाद्वाक्यनित्यत्वविरोधमुक्तमनुवदति—स्यादेतदिति । भाष्यस्थसुषुप्तिदृष्टान्तस्य वैषम्यमाशङ्क्याह—यद्यपीति । लीयतेऽस्यां सर्वकार्यमिति लयलक्षणाऽविद्या । श्लोके उक्तो यो विरोधः । यजमानो भाविन्या वृत्त्या यदाऽग्निरिदानीमग्नये निर्वपति, तदा भविष्यदयतनाग्न्योस्तुल्यनामता । नन्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्' इति । प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते । दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतः, न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते । स्मृतिश्च भवति—'तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे । तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥' इति । प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते । शक्तिमूलमेव च प्रभवति । इतरथाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः शक्तयः शक्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां, देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां, वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसंबन्धनियतत्ववत्प्रत्येतव्यम् । न हीन्द्रियविषयसंबन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानक्षमत्वाच्चेश्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति । समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः—'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः' (ऋ० सं० १०।१९०।३) इति । यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृतिजगत्कृतम्, तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा 'अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानाꣳस्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्' (तै० ब्रा० ३।१।४।१) इति नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपद्यस्मै वाग्नये निरवपत्तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या । स्मृतिरपि—'ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वेयन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥ यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह । देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥' इत्येवंजातीयका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् ? मध्वादिष्वसंभवात् । ब्रह्मविद्यायामधिकारा-

---

भामती ।

नित्यौ प्रसज्येयातामित्यत आह—प्राणिनां च सुखप्राप्तय इति । यथावस्तुस्वभावसामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते, न तु स्वभावसामर्थ्यमन्यथयितुमर्हति । न हि जातु सुखं तत्त्वेन जिहास्यते, दुःखं चोपादित्स्यते । न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्यविपर्ययो भवति । न हि मृत्पिण्डात्पटः,घटश्च तन्तुभ्यो जायते । तथा सति वस्तुसामर्थ्यनियमाभावात्सर्वं सर्वस्मान्नवेदिति पिपासुरपि दहनमाहृत्य पिपासामुपशमयेत्, शीतार्तो वा तोयमाहृत्य शीतार्तिमिति । तेन सृष्ट्यन्तरेऽपि ब्रह्महत्यादिरनर्थहेतुरेव, अर्थहेतुश्च यागादिरित्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । एवं य एव वेदा अस्मिन्कल्पे त एव कल्पान्तरे, त एव चैषामर्थाः, त एव च वर्णाश्रमाः । दृष्टसाधर्म्यसंभवे तद्वैधर्म्यकल्पनमनुमानागमविरुद्धम् । आगमाश्चेह भूयांसो भाष्यकारेण दर्शिताः । श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यास्तद्व्याकोपोऽन्यथा भवेत् ॥ तस्मात्सुष्ठूक्तम्—समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोध इति । 'अग्निर्वा अकामयत' इति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य यजमान एवाग्निरुच्यते ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

किमिति भाविन्या वृत्त्या यजमानोऽग्निरुच्यतेऽग्निदेवतैवाग्नये निर्वपतु, नेत्याह—नहीति । सत्त्वे वा स एवास्माभिरुद्देष्टुं शक्यते यागकाले इति प्राचीनो वृथा स्यादित्यर्थः । देवादीनां स्वमिश्रविद्यास्वनधिकारेऽपि ब्रह्मविद्याधिकारसंभवादाक्षेपा-

कल्पतरुपरिमलः ।

शब्देन तृतीयासमासो युक्त इति भावः । नह्यग्नेर्देवतान्तरमग्निरस्तीति टीकाग्रन्थोऽनुपपन्नः; अतीतकल्पाग्निसत्त्वात्, तत्सेदानीमग्निपदतामनिवृत्तावपि पित्रादीनां श्राद्धे इव पूर्वनाम्नोद्देशसंभवाद् । यष्टरीव भाविनी वृत्तिः, यष्टव्ये वा भूता वृत्तिरित्यत्र नियामकाभावादित्याशङ्क्याह—सत्त्वेवेति । अतीतानन्तकल्पाग्निषु को यष्टव्य इत्यत्र श्राद्धे तज्जन्मपित्रादयस्तद्भू-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्येत, न चैवं संभवति । कथम् ? 'असौ वा आदित्यो देवमधु' (छा० ३।१।१) इत्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् । देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेष्वादित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत । पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य 'स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति' इत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वादयस्तु कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः ? कं

भामती ।

नह्यग्नेर्देवतान्तरमग्निरस्ति ॥ ३० ॥ ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षीणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते किं सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वविशेषेण सर्वेषां ? किं वा कासुचिदेव केषांचित् ? । यद्यविशेषेण सर्वासु, ततो मध्वादिविद्यास्वसंभवः । कथम् ? असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् । उपास्योपासकभावो हि भेदाधिष्ठानो न स्वात्मन्यादित्यस्य देवतायाः संभवति । न चादित्यान्तरमस्ति; प्राचामादित्यानामस्मिन्कल्पे क्षीणाधिकारत्वात् । पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्युपक्रम्येति । अयमर्थः—असौ वादित्यो देवमधु इति देवानां मोदहेतुत्वान्मध्विव मधु । भ्रामरमधुसारूप्यमाहास्य श्रुतिः—'तस्य मधुनो द्यौरेव तिरश्चीनवंशः । अन्तरिक्षं मध्वपूपः । आदित्यस्य हि मधुनोऽपूपः पटलमन्तरिक्षमाकाशं, तत्रावस्थानात् । यानि च सोमाज्यपयः प्रभृतीन्यग्नौ हूयन्ते तान्यादित्यरश्मिभिरग्निसंवलितैरूपन्नपाकान्यमृतीभावमापन्नान्यादित्यमण्डलमृच्छन्त्रभमधुपैर्नीयन्ते । यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमानयन्त्येवमृक्छब्रभ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थस्मारणादिभिर्ऋग्वेदविहि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

दोनामाशङ्क्य विकल्पमुखेन सूत्रमवतारयति—ब्रह्मविद्यास्विति । मधुविद्यावाक्यं प्रतीकत आदत्ते—असाविति । तद्व्याचष्टे—देवानामित्यादिना । भ्रमरैर्निर्वृत्तं भ्रामरम् । द्यौः स्वर्गः, तिर्यग्गतवंशे इत्यादित्यं मधु हि तत्र लग्नमित्यर्थः । अन्तरिक्षमपूप इति श्रुतिं व्याचष्टे—आदित्यस्य हीति । अपूपव्याख्या—पटलमिति । प्रसिद्धं मध्वपूपसाम्यमाह—तत्रेति । श्रुतिनिर्दिष्टपक्षामृतान्याह—यानि चेति । एवं ह्यामनन्ति "तस्यादित्यस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राञ्चो मधुनाड्यः, ऋच एव मधुकृतः, ऋग्वेद एव पुष्पं, ता अमृता आपः, ता वा एता ऋचः, एतमृग्वेदमभ्यतपँस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत तद्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं रूप"मित्यादि । मधुनाड्यो मध्वाधारच्छिद्राणीत्यर्थः । व्यक्षरद्विशेषेणागमद्गत्वा चादित्यस्य पूर्वभागमाश्रितवदित्यर्थः । ता अमृता आप इत्येतद्व्याचष्टे—यानि चेति । यादृङ् मधुकरैर्निर्वर्त्यते मधु तदापः । ताश्चामृतसाधनत्वादमृता इति श्रुत्यक्षरार्थः । ऋच एव मधुकृत इत्येतद्व्याचष्टे—यथा हि भ्रमरा इति । ऋङ्मन्त्रैः प्रयुक्तं कर्मफलात्मकं रसं स्रवतीत्यृचां मधुपसाम्यम् । अथ

कल्पतरुपरिमलः ।

पेण नसुरुद्रादयश्च यष्टव्या इत्यत्रेव व्यवस्थितनियामकाभावादविनिगमपरिहारार्थं यष्टव्यदेवतावाहनलिङ्गानुरोधार्थं वाऽग्निना यष्टव्यस्याग्नेस्तदिष्टिकाले सत्त्वमभ्युपेयम् । तथा चास्माभिरेकोऽग्निर्यष्टव्यस्तेनान्योऽग्निरिति व्यवस्थायां प्रमाणाभावात्स एवाग्निरस्माभिरपि यष्टव्यः स एवाग्न्यधिकारिकसर्वकर्मनिर्वहणक्षम इति प्राचीनवैयर्थ्यमित्याशयः । तस्य ये प्राञ्चो रश्मय इति श्रुतौ तस्येत्यस्य व्याख्यानम्—आदित्यस्येति । पुष्पाश्रया अपः समादाय मधुकरैर्मधु निर्वर्त्यते । अत्र कास्ता आपः ? याः समादाय मत्रभ्रमरैर्मधु निर्वर्त्यत इत्याकाङ्क्षायां श्रुतावुक्तम्—ता अमृता आप इति । अत्र का आपः श्रुत्युक्ता इति न ज्ञायते, तच्छब्दश्च कयं प्रकृतपरामर्शी, अपां च कथममृतत्वमित्याकाङ्क्षायां तत्सर्वं विशदयितुं व्याचष्टे इत्याह—ता अमृता इति । यादृङ् मधुकरैरिति । ऋच एव मधुकृत इत्यत्र मधुकरैर्निर्वर्त्यं मधु तदुपसर्जनतया प्रस्तुतं तच्छब्देन परामृश्यते, तच्छब्दस्य च स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तत्वम् अप्शब्दसामानाधिकरण्यात् । अप्शब्दश्च पुष्पानुप्रविष्टद्रवांशतुल्यकर्मानुप्रविष्टसोमादिद्रव्यपर इत्यौचित्यादेव लभ्यत इति भावः । टीकायां तु—यानि चेत्यादिना सोमाद्याहुतिद्रव्यपरामर्शित्वमप्शब्दस्योक्तं, तत्तु ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपा इति छान्दोग्यविवरणानुसारि । तस्मिन् पक्षे श्रुतौ यद्वसनां प्रातःसवनमित्यादिपूर्वाध्यायावसानखण्डे सवनद्वारा सोमादीनां बुद्धिस्थत्वात् तत्परामर्शित्वमुपपादनीयम् ॥ अमृतसाधनत्वादिति । पाकद्वारेणामृतीभावसाधनत्वादित्यर्थः । ऋङ्मन्त्रैः प्रयुक्तमिति । ननु यथा हि भ्रमरा इत्यादिटीकावाक्येन कर्मपुष्पेभ्यो रसस्यादित्यमधुरूपस्वस्थाननयनं भ्रमरसाम्यमुक्तं, कथं तस्य तस्य वाक्यस्य तात्पर्यं वक्तुमुपक्रम्य कर्मपुष्पेभ्यः फलरसस्रावणं तत्साम्यमित्युच्यते; नैष दोषः; टीकोक्तं साम्यं स्पष्टं मत्वा ता वा एता ऋच इत्यादिश्रुत्युक्तसाम्येऽपि टीकाग्रन्थस्य तात्पर्यमिति दर्शयितुं तथोक्तः । तस्याः श्रुतेरयमर्थः । ता एताः कर्मसु प्रयुक्ता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

भ्यः कर्मकुसुमेभ्यः आहृत्य तच्चिष्यन्दं मकरन्दमादित्यमण्डलं लोहिताभिरस्य प्राचीभी रश्मिनाडीभिरानयन्ति, तदमृतं वसव उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनो दक्षिणाभी रश्मिनाडीभिः शुक्लाभिर्यजुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेदमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेवदमृतं रुद्रा उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनः प्रतीचीभी रश्मिनाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं साममन्त्रस्तोत्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभी रश्मिनाडीभिरथर्ववेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नमथर्वाङ्गिरसमन्त्रभ्रमराः, तथाऽश्वमेधवाचःस्तोमकर्मकुसुमात् इतिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति । अश्वमेधे वाचःस्तोमे च पारिप्लवं शंसन्ति, इति श्रवणादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्ति प्रयोगः । तदमृतं मरुत उपजीवन्ति । अथास्य या आदित्यमधुन ऊर्ध्वा रश्मिनाड्यो गोप्यास्ताभिरस्यासनभ्रमराः प्रणवकुसुमादाहृत्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । ता एता आदित्यव्यपाश्रयाः पञ्च रोहितादयो रश्मिनाड्य ऋगादि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

येऽस्य दक्षिणा इत्यादि श्रुतिं व्याचष्टे—अथास्येत्यादिना । परः कृष्णमित्यमृतं श्रुतौ निर्दिष्टं तद्रश्म्युपाधिकमित्यभिप्रेत्याह—अतिकृष्णाभिरिति । चतुर्थपर्यायेऽथर्वाङ्गिरसो मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पमित्युक्तम् । तत्रार्थर्वाङ्गिरसमन्त्राणां मधुकरत्वमिवानात्तैः प्रयोज्यम्, अथर्ववेदिकं कर्म पुष्पं सूचितम् । इतिहासपुराणमन्त्रा यत्र प्रयुज्यन्ते तस्य कर्मणः पुष्पत्वेन निर्देशात्तन्मन्त्रा मधुकृत इत्यर्थादुक्तमिति मनसि निधायाह—अथर्वाङ्गिरसेति । कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतममृतयथर्वमन्त्रा आदित्यमण्डलं नयन्तीत्यन्वयः । इतिहासपुराणमन्त्रप्रयोगयोरयं कर्माह—तथाश्वमेधेति । कर्मकुसुमादाहृत्येत्यनुषङ्गाद्भभ्यते । ननु कथमितिहासादिमन्त्राणां वाचस्तोमसंबन्धोऽत आह—अश्वमेधेति । पारिप्लवो यदृच्छया बुद्धिस्थमत्रशंसनम् । सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्तीति श्रवणादैतिहासिकान्यपि गृह्यन्त इति भावः । विकल्पेनात्र विज्ञेयं पुष्पभ्रमरचिन्तनम् । इतिहासपुराणस्यमथ वाऽथर्ववेदगम् ॥ न च यथाश्रुतं शक्यं घटयितुम्; इतिहासपुराणाथर्वणमन्त्रयोरसाधारणसंबन्धाभावादतः कुसुमसमधुकरचिन्तनैकप्रयोजनानां कर्ममन्त्राणामगत्या विकल्प इति । अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पमिति । पञ्चमपर्यायं व्याचष्टे—ऊर्ध्वा इति । आदिश्यन्त इत्यादेशा उपासनानि तेषां भ्रमराणां गोप्यानामाश्रयत्वाद्यादीनां गोप्यत्वमुक्तम् । व्याख्यातां मधुविद्यामुपसंहरति—ता एता इति । नाडीनिर्देशोऽमृतादुपलक्षणार्थः । यशआद्यमृतस्याचाक्षुषत्वाद्दृष्टेति ज्ञानमात्र-

कल्पतरुपरिमलः ।

ऋचः एतद्वेदविहितं कर्मोद्दिश्यातपन् आलोचनमकुर्वन् । तप आलोचने इति धातुः । आलोचनपूर्वकं व्यापारमकुर्वन्निति यावत् । भ्रमरा हि यथा पुष्पाणि स्वानुप्रविष्टवांशरूपं रसं मुञ्चन्ति, तथा मनस्यालोचनपूर्वकं चूषणव्यापारं कुर्वन्ति, तद्व्यापारेण च मधुरसो जायते, एवं मन्त्राः प्रयोगसमवेतार्थस्मृतिरूपं स्वव्यापारमकुर्वन्, तेन यशःप्रभृतिफलरूपरसमुत्पिरज्यतेति । इदमेव भ्रमरसाम्यं श्रुतावुक्तं मधुनः स्वस्थाननयनरूपमपि तत्साम्यमर्थाल्लभ्यत इति टीकायां तदुक्तम् । कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतमिति । यद्यप्यग्नौ होमः कर्मकुसुममेव; तथापि होमशरीरानुप्रविष्टद्रव्यम् अग्नौ पाकेन रसात्मना परिणमय्य नयनार्थं तस्य यो निष्कर्षः सोऽत्राहृत्येत्यनेन विवक्षितः । अग्नौ हुतमित्यनेन "अग्नावाहुत्यानि सुरभीणि कृत्वे"ति मन्त्रोक्तफलविशेषो विवक्षित इति द्रष्टव्यम् । यद्वा—यजतिचोदनाचोदितेषु सोमादिषु देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकत्यागरूपाप्रत्यवानकर्मणोऽन्यद् यागविनियुक्तद्रव्यसंस्काररूपं होमकर्मेत्याचार्यपक्षमनुसृत्य क्त्वाप्रत्ययेन पृथग् निर्देशः ॥ विकल्पेनेति । ननु—अष्टदोषदुष्टे विकल्पः किमर्थमाश्रीयते? ऋच एव पुष्पमित्यादिप्राचीनपर्यायत्रयमारूपार्थमथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इति प्रथमश्रुतरूपकानुसाराद् इतिहासपुराणशब्दस्य आथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चममिति श्रुत्यन्तरावगतपौर्वापर्यसंबन्धेन लक्षणाऽङ्गीकर्तुमुचिता । एवं च श्रुतमधुकृतां पुष्पाध्याहारः श्रुतपुष्पस्य मधुकृदध्याहारश्चेति क्लेशश्च परिहृतो भवति । न च इतिहासपुराणमन्त्रप्रयोज्यं कर्म वाचः स्तोम इत्यपि युज्यते । वाचःस्तोमे सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवं शंसतीति वाक्यस्य तद्वाक्यशेषान्नातमन्वाख्यानपरतायाः पारिप्लवाधिकरणे (ब्र. सू. अ. ३ पा. ४ सू. २३ ।) वक्ष्यमाणतयेतिहासपुराणगतोपाख्यानानां तत्र प्रयोगाप्रसक्तेः, तेषां ऋगादिवन्मन्त्रत्वाभावाच्चेति—चेत्, सत्यम्; इतिहासपुराणं पुष्पमित्यस्य मुख्यार्थानुरोधेन पारिप्लवशब्दस्य वैदिकमैतिहासिकं पौराणिकं वा यदेव किंचिदाख्यानं मनसि परिप्लवते तादर्थ्यं परिकल्प्य कर्मप्रयोज्यत्वेनोपाख्यानानां मन्त्रत्वमुपचर्यार्थान्तरमपि वक्तुं शक्यमिति प्रौढ्यैवेदं व्याख्यानान्तरं कृतम् । आदेशा उपासनानीति । उपासनान्यत्र प्रथमाध्यायनिरूपितानि कर्माधिकारान्युद्गीथोपा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः ? तथा अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः' (छा० ३।१८।२), 'वायुर्वाव संवर्गः' (छा० ४।३।१) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छा० ३।१९।१) इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः संभवति । तथा इमावेव गोतम भरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः' (बृ० २।२।४) इत्यादिष्वप्यृषिसंबन्धेषूपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः संभवति ॥ ३१ ॥ कुतश्च देवादीनामनधिकारः ?

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बम्भ्रमच्चगदवभासयति, तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते; मृदादिवदचेतनत्वावगमात् । एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः । स्यादेतत्—मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां

भामती ।

संबद्धाः क्रमेणोपदिश्येति योजना । एतदेवामृतं दृष्ट्वोपलभ्य यथास्वं समस्तैः करणैर्यशस्तेजइन्द्रियसाकल्यवीर्यान्नाद्याध्यात्मं तदुपलभ्यादित्ये तृप्यंति । तेन खल्वमृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधदादित्यो मधु । एतदुक्तं भवति—न केवलमुपास्योपासकभाव एकस्मिन्विरुध्यते, अपि तु ज्ञातृज्ञेयभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चेति । तथाग्निःपाद इति । अधिदैवतं खल्वाकाशे ब्रह्मदृष्टिविधानार्थमुक्तम् । आकाशस्य हि सर्वगतत्वं रूपादिहीनत्वं च ब्रह्मणा सारूप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चत्वारः पादा अग्न्यादयः 'अग्निः पादः' इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा न गवा वियुज्यन्ते, एवमग्न्यादयोऽपि नाकाशेन सर्वगतेनेत्याकाशस्य पादाः । तदेवमाकाशस्य चतुष्पदो ब्रह्मदृष्टिं विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गगुणकमुपास्यं विधातुं महीकरोति—वायुर्वाव संवर्गः । तथा स्वरूपेणैवादित्यं ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं विधातुं महीकरोति—आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश उपदेशः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३१ ॥ यद्युच्येत नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षीणां सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वधिकारः, किंतु यथासंभवमिति । तत्रेदमुपतिष्ठते—ज्योतिषि भावाच्च । लौकिकौ ह्यादित्यादिशब्दप्रयोगप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ न चैतेषामस्ति चैतन्यम् । न ह्येतेषु देवदत्तादिवत्तदनुरूपा दृश्यन्ते चेष्टाः । स्यादेतत्—मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्य इति । तत्र 'जगृभ्माते दक्षिणमिन्द्रहस्तम्' इति च, 'काशिरिन्द्र इत्' इति च । काशिर्मुष्टिः । तथा 'तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो

वेदान्तकल्पतरुः ।

विवक्षेत्याह—उपलभ्येति । श्रुताविन्द्रियमिति तत्साकल्यविवक्षा, इन्द्रियमात्रसंबन्धस्य सिद्धत्वेन फलत्वाभावादित्याह—इन्द्रियसाकल्येति । अन्नं च तदाद्यमन्तुं योग्यं वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि । विजानतामित्यादिभाष्यार्थमाह—न केवलमिति । एकस्मिन्नादित्ये उपास्योपासकभावो विरुद्धः, वस्वादौ तु स च प्राप्यप्रापकभावश्चेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ देवादीनां सर्वेषां सर्वविद्यासु किमधिकारः, उत यथासंभवमिति विकल्प्य प्रथमं निरस्य द्वितीयं शङ्कते—यद्युच्येतेति । भाष्ये वाक्यशेषप्रसिद्धिः । पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेतेत्यादिः । हे इन्द्र, ते दक्षिणं हस्तं जगृभ्म गृहीतवन्तो वयम् इमे रोदसी इन्द्र यदि गृह्णासि, तर्हि ते तव काशिर्मुष्टिः मुष्टौ संमात इत्यर्थः । मुष्टिप्रकारमभिनयति—इदिति । इत्थमित्यर्थः । तुविग्रीवः पृथुग्रीवः । वपाच्छिद्रं सावकाशोदर इत्यर्थः । अतएवान्धसोऽन्नस्योपयुक्तस्य मदे हर्षे सति इन्द्रो वृत्राणि शत्रून् जिघ्नते हतवानिति । प्रस्थितस्योपकल्पितस्य पक्वस्य हविषो भागमद्धि सोमस्य सुतस्य भागं पिब चेत्यर्थः । ईशानामैश्वर्यं देवताया दर्शयतीत्यनुषङ्गः । इन्द्रो दिवः स्वर्गस्येशे ईष्टे इति सर्वत्रानुषङ्गः । अपां पातालस्य । वृधां वीरुधां स्थावराणाम् । मेधिराणां मेधावतां जङ्गमानामिति यावत् । प्राप्तस्य रक्षणे क्षेमे योगे चाप्राप्तप्रापणे इन्द्र ईष्टेऽतो हव्य इन्द्रो यष्टव्य इत्यर्थः । हे इन्द्र, जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चेशानं खर्दशं दिव्यज्ञानं त्वां सुम इत्यर्थः । वरिवसितारं पूजयितारम् । आहुतिभिः हुतादौ देवान् प्रीणयति । हुतमदन्तीति हुतादः । तस्मै होत्रे प्रीता देवा इषमन्नमूर्जं बलं च प्रयच्छन्तीति । विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यं च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत्पञ्चकं विग्रहादिकम् ॥ ये सिद्धवादिनो मन्त्रा न ते विधिक्षमा इति तत्स्वरूपमेव श्रुत्यादिभिरैन्द्रीत्यादिभिस्तत्र तत्र कर्मणि

कल्पतरुपरिमलः ।

सनानि प्रणवालम्बनानि विवक्षितानि, न तु स्वतन्त्राणि प्रणवालम्बनोपासनानि; तेषु ता अमृता आप इत्यायनन्वयात्, ज्ञातृज्ञेयभावश्चेति टीका अनुपपन्ना; मधुविद्यायामुपास्योपासकभावातिरेकेण ज्ञातृज्ञेयभावानुपदेशादित्याशङ्क्य वस्वादिगतस्योपासकभावपरतया व्याचष्टे—वस्वादौ तु स चेति ॥ ३१ ॥ देवान् प्रीणयतीति । प्रीणातेरेव सकर्मकत्वेऽपि तत्कु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति, नेत्युच्यते; न हि तावल्लोको नाम किंचित्स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति । प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते । न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरं मूलमाकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भामती ।

घृताणि जिघ्रते' इति विग्रहवत्त्वं देवताया मन्त्रार्थवादा अभिवदन्ति । तथा हविर्भोजनं देवताया दर्शयन्ति 'अद्रीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य' इत्यादयः । तथेशनाम् 'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् । इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः' इति, तथा 'ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः' इति । तथा वरिवसितारं प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्शयति—'आहुतिभिरेव देवान् हुतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं च यच्छन्ति' इति, 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति इति' च । धर्मशास्त्रकारा अप्याहुः—'ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः' इति । पुराणवचांसि च भूयांसि देवताविग्रहादिपञ्चकप्रपञ्चमाचक्षते । लौकिका अपि देवताविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च । तथाहि—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । कथयन्ति च देवता हविर्भुज इति । तथेशनामिमामाहुः—देवग्रामो देवक्षेत्रमिति । तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहुः—प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः पुत्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य धनदो धनमनेन लब्धमिति । तदेतत्पूर्वपक्षी दूषयति—नेत्युच्यते । न हि तावल्लोको नामेति । न खलु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोको नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किंतु प्रत्यक्षादिमूला लोकप्रसिद्धिः सत्यतामश्नुते, तदभावे त्वन्धपरम्परावन्मूलाभावाद्विप्लवते । न चात्र विग्रहादौ प्रत्यक्षादीनामन्यतममस्ति प्रमाणम् । न चेतिहासादि मूलं भवितुमर्हति; तस्यापि पौरुषेयत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात् । प्रत्यक्षादीनां चात्राभावादित्याह—इतिहासपुराणमपीति । ननूक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विग्रहादिपञ्चकप्रसिद्धिरिति, अत आह—अर्थवादा अपीति । विध्युद्देशेनैकवाक्यतामापद्यमाना अर्थवादा विधिविषयप्राशस्त्यलक्षणापरा न स्वार्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति हि शाब्दन्यायविदः । प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थोऽपि समर्प्यते, यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वम्, तत्र प्रमाणान्तरवशात्सोऽभ्युपेयते न तु शब्दसामर्थ्यात् । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति, यथा विग्रहादिपञ्चके, सोऽर्थः शब्दादेवावगन्तव्यः । अतत्परश्च शब्दो न तदवगमायेतुमलमिति तदवगमायास्य तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेतव्यम् । न चैकं वाक्यमुभयपरं भवतीति वाक्यं भिद्येत । न च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो युज्यते । तस्मात्प्रमाणान्तरानधिगता विग्रहादिमत्ता अन्यपराच्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च व्रीह्यादिवच्छ्रुत्यादिभिस्तत्र तत्र विनियुज्यमानाः प्रमाणभावाननुप्रवेशिनः कथमुपयुज्यन्तां तेषु तेषु कर्मस्वित्यपेक्षायां दृष्टे प्रकारे संभवति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मारणं, स्मृत्वा चानुतिष्ठन्ति खल्वनुष्ठातारः पदार्थान् । औत्सर्गिकी चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेतार्थ-

वेदान्तकल्पतरुः ।

विनियुज्यते अतो न प्रमाणं चेत्तर्हि किमुच्चारणमात्रोपयोगा अविवक्षितार्थाः? नेत्याह—दृष्टे प्रकारे इति । नन्वनधिगतमेवाभावे कथं दृष्टार्थत्वम्, अत आह—दृष्टश्चेति । प्रयोगसमवेतो द्रव्यदेवतादिः स च विधिभिर्ज्ञात इति स्मार्यः । मन्त्राश्च विधय इव निरपेक्षा देवतायभिदधतीति नाप्रमाणम् । ननु स्मृतेरविहितायाः कथं द्वारत्वमत आह—स्मृत्वा चेति । सामर्थ्याद् द्वारतेत्यर्थः । ननु यथा देवतास्मरणे मन्त्राणां तात्पर्यम्, एवं देवताविग्रहादावप्यस्तु, विग्रहादेरपि मन्त्रपदैरवगमादत आह—औत्सर्गिकी चेति । उद्दिश्य त्यागस्य हि देवतास्वरूपमेवापेक्षितं, न विग्रहादि, तद्बोधकपदानां तु उत्सर्गप्राप्तमप्यर्थपरत्वं विध्यनपेक्षितत्वादपोद्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ध्वित्री त्यागमयवान् । निर्णेजनं

कल्पतरुपरिमलः ।

टीकरणार्थं निजध्याहारेण व्याख्यातम् । उत्सर्गप्राप्तमपीति । ननु—औत्सर्गिकदेवताविग्रहसमर्थकमन्त्रपदानामर्थपरत्वं कथमनपेक्षामाणमपोद्यते, न ह्यनपेक्षामात्रेण रथ्यापतिततृणादिज्ञानप्रामाण्यमौत्सर्गिकं त्यज्यते, कथं चात्रानपेक्षा? उद्दिश्य त्यागार्थं यावदर्थं देवतापदैः कांश्चदर्थः समर्पणीयः, स तु समभिव्याहृतपदान्तरसामर्थ्यप्राप्तो विग्रहवानेवास्तु, तमुपेक्ष्यान्तरान्वेषणे को हेतुरिति—चेत्, उच्यते; लोके तावदादित्यश्चन्द्रः कुजो बुधः कृत्तिका रोहिणीत्येवमादिपदानाम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसंभवोऽधिकारस्य; तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां संभवः । अर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य । न च क्वचिदसंभव इत्येतावता यत्र संभवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत । मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः संभवति । तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकम्—'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' (बृ० १।४।१०) इति, 'ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्' इति । 'इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्' (छा० ८।७।२) इत्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्य-संवादादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः—ज्योतिरादिविप्रया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति; मन्त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात् । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् । तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे—मेधातिथेर्मेषेति । 'मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहार' (पञ्चविंश० ब्रा० १।१) इति । स्मर्यते च—'आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह' इति । मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते; मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते । चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम् । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः—प्रत्ययाप्रत्ययौ

भामती ।

स्मारणतात्पर्याणां मन्त्राणां नानधिगते विग्रहादावपि तात्पर्यं युज्यत इति न तेभ्योऽपि तत्सिद्धिः । तस्माद्देवताविग्रहवत्त्वादिभावग्राहकप्रमाणाभावात् प्राप्ता षष्ठप्रमाणगोचरतास्येति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—भावं तु बादरायणोऽस्ति हि । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति इत्यादि भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते इत्यन्तमतिरोहितार्थम् । मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादिति । आदिग्रहणेनेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते । मन्त्रादीनां व्यवहारः प्रवृत्तिस्तस्य दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते—यदप्युक्तमिति । एकदेशिमतेन तावत्परिहरति—अत्र ब्रूम इति । तदेतत्पूर्वपक्षिणमुत्थाप्य दूषयति—अत्राह पूर्वपक्षी । शब्दी खल्वियं गतिः, यत्तात्पर्याधीनः वृत्तित्वं नाम नह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति । न हि धित्रिनिर्णेजनपरं श्वेतो धावतीति वाक्यमितसारमेयवेगवद् गमनं गमयितुमर्हति । न च नञ्वति महावाक्येऽवान्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्योऽवगन्तुम् । न च प्रत्ययमात्रात्सोऽप्यर्थोऽस्य भवति; तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । न पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गतिः । न ह्युदकाहरणार्थिना घटदर्शनायोन्मीलितं चक्षुर्घटपटौ वा पटं वा केवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाद्याह—

वेदान्तकल्पतरुः ।

शोधनम् । श्वेतो वस्त्रं धावति शोधयतीति विवक्षायामितः श्वा धावति गच्छतीति नार्थधीरिति । वेदेऽपि न तात्पर्याद् विनाऽर्थधीरित्याह—न चेति । यदि तात्पर्याच्छाब्दधीः, तर्हि प्रत्यक्षादिष्वपि तथा स्यादत आह—न पुनरिति । भाष्यकृद्भिः निषेधेषु पदान्वयैक्यादवान्तरवाक्यस्याग्रहणमित्युक्तमयुक्तम्; साध्याविशिष्टत्वादित्याशङ्क्यान्वयभेदे दण्डं

कल्पतरुपरिमलः ।

चेतनेषु ज्योतिर्विशेषेषु व्युत्पत्तिर्गृहीता, इन्द्रो मित्र इत्यादिपदानामप्यनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवता रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रो देवतेत्यादिश्रौतसामानाधिकरण्येन ज्योतिर्विशेषेषु वृत्तिरवगम्यते, पृथिव्यादिशब्दानां मृदादिषु वृत्तिः सुप्रसिद्धैव । न चैते ज्योतिरादिवचना अप्यादित्यादिशब्दाः समभिव्याहृतपदान्तरस्यास्यानुरोधेन ज्योतिरभिमानिविग्रहवद्देवतापर्यन्तीयाः; तथा सति सर्वेषामपि जुह्वादीनां यज्ञाङ्गानां "जुहूरसि घृताचीनान्ना" "शृणोत प्रावाणः" "उच्छ्रयस्व वनस्पते" इत्यादिगत्रलिङ्गैश्चेतनत्वकल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मान्मन्त्रगतदेवतापदैरचेतनानां ज्योतिरादीनां समर्पणेन तत एवोद्देशाकाङ्क्षाशान्त्या पदान्तरसमर्पिततद्विग्रहाणामनपेक्षितया प्रथमगृहीताचेतनव्युत्पत्तिविरोधेन च त्यागो युक्त इति भावः ॥ ३२ ॥ साध्याविशिष्टत्वादिति । हेतोरसिद्धत्वेन साध्यतुल्यत्वादित्यर्थः । यथा प्रमाणान्तराविरोध इति । यत्र विधिरेवे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा । तथाह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यत्तीत्येव प्रतिपद्यते । अत्राह—विषम उपन्यासः । तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति, येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसातुम् । न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति; यथा 'न सुरां पिबेत्' इति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते, न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसंबन्धात्सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते—विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम्, विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन कामं विधेः स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते । यथा हि—'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना संबन्धः, नैवं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति' इत्येवमर्थवादगतानां पदानाम् । न हि भवति वायुर्वा आलभेतेति, क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि । वायुस्वभावसंकीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्यैवं विशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र सोऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति, तत्र तदनुवादेनार्थवादः

भामती ।

अत्रोच्यते विषम उपन्यास इति । अयमभिसंधिः—लोके विशिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रस्मारणे पर्यवस्यन्ति । न हि स्वार्थस्मारणमात्राय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः, वाक्यार्थे तु दृश्यते; न चैतान्यस्मारितस्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्याययितुमीशते इति स्वार्थस्मारणं वाक्यार्थमितयेऽवान्तरव्यापारः कल्पितः पदानाम् । न च यदर्थं यत्तेन विना पर्यवस्यतीति न स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं पदानाम् । न च नञ्वति वाक्ये विधानपर्यवसानम् । तथा सति नञ्पदमनर्थकं स्यात् । यथाहुः—'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥' इति । सेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण संबन्धस्तत्र लोकानुसारतो भूतार्थन्युत्पत्तौ च सिद्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्यवसितवृत्तिनः पश्चात्कुतश्चिद्धेतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्प्यते । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यत्र । इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थताभनेष्यत्ततो भूतार्थमात्रपर्यवसिता नार्थवादा विध्युद्देशेनैकवाक्यतामगमिष्यन् । तस्मात् स्वाध्यायविधिवशात्कैमर्थ्याकाङ्क्षायां वृत्तान्तादिगोचराः सन्तस्तत्प्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राशस्त्यं लक्षयन्ति, न पुनरविवक्षितस्वार्था एव तल्लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणैव न भवेत्; अभिधेयाविनाभावस्य तद्बीजस्याभावात् । अत एव गङ्गायां घोष इत्यत्र

वेदान्तकल्पतरुः ।

नञ्पदवैयर्थ्यापत्तिमाह—अयमभिसन्धिरिति । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—न हीति । उपसंहरति—वाक्यार्थे त्विति । मा भूत् स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं, किमतः ? तत्राह—न च नञ्वतीति । एवं पदैकवाक्यतां सोदाहरणं दर्शयित्वा विध्यर्थवादेषु वाक्यैकवाक्यतामाह—यत्र त्विति । ननु—विधिद्वयस्यैषा वाक्यैकवाक्यताऽत आह—लोकानुसारत इति । क्रय्या गौर्देवदत्तीया यतो बहुक्षीरेत्यादौ बहुक्षीरत्वादेराप्तवाक्यावगतेर्विध्यर्थवादयोरप्यस्ति वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः । ननु कार्यान्वित एव पदार्थस्तत्कृतोऽर्थवादपदानां पृथगन्वयोऽत आह—भूतार्थेति । कुतश्चिद्धेतोरिति यो वाक्यस्य वाक्यान्तरैकवाक्यत्वे हेतुः सूचितस्तं विवृणोति—इह हीति । अनेन भिन्नवाक्यार्थपर्यवसायिनां पदानां का नु खल्वपेक्षेति शङ्का वार्यते । स्वाध्यायविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थप्रकाशकतां यदि नानेष्यद् न प्रापयेत्, ततो भूतार्थमात्रपर्यवसिताः सन्तोऽर्थवादा विध्युद्देशेनैकवाक्यतां नागमिष्यन् न गच्छेयुः । प्रापयति त्वध्ययनविधिर्वेदस्य पुरुषार्थताम्, तत्सादेकवाक्यतां प्राप्नुयुरित्यर्थः । ननु यदि लक्षणायामभिधेयविवक्षा, कथं तर्हि विरुद्धार्थार्थवादेषु सा स्यात् ? तत्राभिधेयस्य विरुद्धत्वादेव विवक्षानुपपत्तेस्तत्राह—अत एवेति । अथ वाऽर्थवादेषु स्वार्थविवक्षाया इदं गमकमुक्तम्, इतरथा हि गौणालम्बनचिन्ता मुधा स्यादिति । यथा प्रमाणान्तराविरोधस्तथाऽऽसूत्रयद्गुणवादस्तिति सूत्रेण (जै. अ. १ पा. २ सू. १०) । यथा च खुल्यर्थता येन गुणयोगेन खुल्यर्थतेत्यर्थः, तथाऽऽसूत्रयत्तस्तिद्धि (जै. अ. १ पा. ४ सू. २२) रित्यनेनेत्यर्थः ॥ यजमानः प्रस्तर इति किं विधिरुतार्थवाद इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

गङ्गाशब्दः स्वार्थसंबद्धमेव तीरं लक्षयति, न तु समुद्रतीरं, तत्कस्य हेतोः? स्वार्थप्रत्यासत्त्यभावात् । न चैतत्सर्वं स्वार्थाविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्था अर्थवादा दृश्यन्ते, यथा—'आदित्यो वै यूपः' 'यजमानः प्रस्तरः' इत्येवमादयः । तत्र यथा 'प्रमाणान्तराविरोधः' यथा च स्तुत्यर्थता, तदुभयसिद्ध्यर्थं 'गुणवादस्तु' इति च 'तत्सिद्धिः' इति चासूत्रयज्जैमिनिः । तस्मादत्र सोऽर्थोऽर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन प्राशस्त्यलक्षणेति लक्षितलक्षिणा । यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिध्यति, द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे प्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादकत्वम् । प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं यया प्रत्यक्षादिभ्योऽर्थमवगच्छति, न तथाम्नायतः; तत्र व्युत्पत्त्यापेक्षत्वात्, न तु प्रमाणापेक्षया, द्वयोः स्वार्थेऽनपेक्षत्वादित्युक्तम् । नन्वेवं—मानान्तरविरोधेऽपि कस्माद्गुणवादो भवति? यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कस्माच्च बाध्यते, वेदान्तैरेवाद्वैतविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोचराः, कस्माद्वाऽर्थवादवद्वेदान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते? अत्रोच्यते—लोकानुसारतो द्विविधो हि विषयः शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यतश्च । यथैकस्मिन्वाक्ये पदानां पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो विषयः, एवं वाक्यद्वयैकवाक्यतायामपि । यथेयं देवदत्तीया गौः क्रेतव्येत्येकं वाक्यम्, एषा बहुक्षीरेत्यपरं तदस्य बहुक्षीरत्वप्रतिपादनं द्वारम् । तात्पर्यं तु क्रेतव्येति वाक्यान्तरार्थे । तत्र बहुक्षीरत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेऽन्यथा नीयते । यथा "विषं भक्षये"ति वाक्यं "मा मस्य गृहे भुङ्क्ष्वे"ति वाक्यान्तरार्थपरं सत्; यत्र तु तात्पर्यं, तत्र मानान्तरविरोधे पौरुषेयमप्रमाणमेव भवति । वेदान्तास्तु पौर्वापर्यपर्यालोचनया निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरा अपौरुषेयतया स्वतःसिद्धतात्त्विकप्रमाणभावाः सन्तस्तात्त्विकप्रमाणभावाव्यत्यक्षादीनि प्रत्यान्व सांव्यवहारिके तस्मिन्न्यवस्थापयन्ति । न च 'आदित्यो वै यूपः' इति वाक्यमादित्यस्य यूपत्वप्रतिपादनपरम्, अपि तु यूपस्तुतिपरम् । तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारभूतो विषयो गुणवादेन गीयते । यत्र तु प्रमाणान्तरं विरोधकं नास्ति, यथा देवतविग्रहादौ, तत्र द्वारतोऽपि विषयः प्रतीयमानो न शक्यस्त्यक्तुम् । न च गुणवादेन नेतुं, को हि मुख्ये संभवति गौणमाश्रयेत्? अतिप्रसङ्गात् । तथा सत्यनधिगतं विग्रहमपि प्रतिपादयत् वाक्यं भिद्येतेति चेत्, अद्धा । भिन्नमेवैतद्वाक्यम् । तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेत्, न; द्वारतोऽपि तदवगतौ तात्पर्यान्तरकल्पनाऽयोगात् । न च यस्य यत्र न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यम्; तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात्,

वेदान्तकल्पतरुः ।

विशये विधिरपूर्वार्थलाभादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । यदि प्रस्तरकार्ये यजमानो विधीयेत, तदा "प्रस्तरं प्रहरती"ति शास्त्राद् यजमानोऽग्नौ हूयेत, ततः प्रयोगो न समाप्येत । अथ यजमानकार्ये प्रस्तरो विधीयेत, तदानीमशक्यविधिः । न हि प्रथमलूनदर्भमुष्टिः प्रस्तरः शक्नोति चेतनयजमानकार्यं कर्तुम् । तस्मात्प्रस्तरं बर्हिष उत्तरं सादयतीत्यस्य विपरिणामः । द्वितीयादिमुष्टिर्बर्हिः । कथं तर्हि सामानाधिकरण्यम्? अत्र सूत्रं—गुणवादस्त्विति । (जै. अ. १ पा. २ सू. १०) । को गुणः? इत्यपेक्षायां च तत्सिद्धिरिति सूत्रम् (जै. अ. १ पा. ४ सू. २२) । तस्य यजमानस्य कार्यं क्रतुनिर्वृत्तेस्तत्प्रस्तरादपि सिध्यति । स हि जुह्वाधारतया क्रतुं निर्वर्तयति इति । आदित्यो यूप इत्यत्र तेजस्त्वं गुणः; तेजसा घृतेनं यूपस्याक्तत्वादिति । ननु विरुद्धार्थवादेषु कथमभिधेयाविनाभावनिमित्ता प्राशस्त्यलक्षणा? विरोधादेवाभिधेयाभावादत आह—तस्माद्यत्रेति । यजमानादिशब्दैस्तत्सिद्ध्यादि लक्ष्यते, ततश्च प्राशस्त्यमित्यर्थः । लक्षितेन यल्लक्ष्यं तदप्यभिधेयेनाविनाभूतमेव; तदविनाभूतं प्रत्यविनाभूतत्वात् । नन्वनुवादकार्यवादानामप्रमाणकत्वात्कथं विधिभिर्वाक्यैकवाक्यताऽत आह—यत्र त्विति । न स्मृतित्वापेक्षत्वं; किंतु प्रत्यक्षादिभिस्तुल्यविषयत्वम् । न चैतावता भवत्प्रमाणता; प्रत्यक्षानुमानयोरपि तुल्यविषयत्वादित्यर्थः । तर्हि कथमनुवादकत्वप्रसिद्धिरत आह—प्रमात्रपेक्षयेति । प्रमातरि चरमप्रत्ययाधायकत्वादाश्रयस्यानुवादकत्वसिद्धिरित्यर्थः । यदि मानान्तरसिद्धार्थत्वेऽप्यर्थवादानामनपेक्षत्वम्, तर्हि विरुद्धार्थानामपि तदस्तु; गौणार्थत्वेन किम्? इति शङ्कते—नन्वेवमिति । तत्परतया निरवकाशा वेदान्ता बाधन्ते विरोधि प्रत्यक्षादि, नार्थवादाः; अतत्परत्वेन सावकाशत्वादिति विशेषेण प्रतिबन्दीं परिहरति—अत्रोच्यत इत्यादिना । इष्टप्रसङ्गतामाह—अद्धेति । विध्यन्विताऽर्थवादो महावाक्यीभूय प्राशस्त्यं बोधयति, स्वरूपेण स्वान्तरवाक्यीभूय विग्रहादि वक्तीत्यर्थः । वाक्यद्वित्वमेतुमशक्यम्; प्रत्यर्थं तात्पर्यभेदेन वाक्यवृत्तिप्रसङ्गात् । आवृत्तिं च पौरुषेयीं वेदो नानुमन्येतेति शङ्कते—तथा सतीति । न वज्रहस्तेन्द्रदेवतात्वात् प्रशस्तमैन्द्रं दधि, वज्रहस्तश्च सोऽस्त्वित्यावृत्तिं ब्रूमः, किंतु स्तोतुमेव योऽर्थोऽर्थवादेनाश्रितस्तं नोपेक्षामह इति परिहरति—नेति । ननु तात्पर्याभावे शब्दात्कथं द्वारभूतविग्रहादिप्रमितिरित्याशङ्क्य व्याप्तिं प्रशिथिलयति—न चेति । यद्वाक्यं यत्रार्थे न तत्परं तत्र तदप्रमाणं चेत्, तर्हि विशिष्टविषयैर्विशिष्टपरत्वं न स्यात् । तस्य हि विशेषणेष्वपि वाग्दीतविशेषणन्यायेन प्रामाण्यं वाच्यम् । न च तेषु तात्पर्यम्; प्रतिविशेषणमपरत्वं न स्यात् । तस्य हि,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

विशेषणाविषयत्वात् । विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्पराश्रयत्वम् । आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेपः । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपरेभ्योऽपि विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताप्यभ्युपेयानि यथा, तथाऽन्यपरेभ्योऽप्यर्थवादवाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्त्यक्तुम् । न हि मुख्यार्थसंभवे गुणवादो युज्यते । न च भूतार्थमप्यपौरुषेयं वचो मानान्तरापेक्षं स्वार्थे,

वेदान्तकल्पतरुः ।

वृत्त्यापातात् । तथा च विशेषणप्रमितौ विशिष्टेऽप्रामाण्यापातादिति । ननु विशिष्टविधिरपर्यवस्यन् विशेषणविधीनाक्षिपतीत्यर्थिका विशेषणविधयः कल्प्यन्ते, अतो न वाक्यभेदः । यथाऽऽहुः—श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने । लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते स्मृतौ' इति । एवं शङ्कित्वा परिहरति—विशिष्टविषयत्वेनेति । प्रतीतो हि विशिष्टविधिर्विशेषणविधीनाक्षिपेत्, तत्प्रतीतिरेव न विशेषणप्रतीतिमन्तरेणेति इतरेतराश्रय इति भावः । ननु पदैः पदार्था योग्यतादिवशेन विशेषणविशेष्यभूता लोकतोऽवगम्यन्ते, तदवगतौ च प्रतीतो विशिष्टविधिराक्षेप्ता विशेषणविधीनाम् । सत्यम्; न सर्वत्र विशेषणं लोकसिद्धमिति शक्यं वक्तुम् । क्वचिद्धि वाक्यैकगम्यमपि विशेषणं भवति । 'यथैतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो रेवतेन यजेते'ति । अत्र हि विशिष्टविधौ रेवतीशब्दचां वारवन्तीयसामश्रय संबन्धो विशेषणं वाक्यैकगम्यम् इति भावेनोपसंहरति—तस्मादिति । नन्वर्थवादा मानान्तरापेक्षाः सिद्धार्थत्वात्पुंवाक्यवत् । न च देवताविग्रहादौ मानान्तरमस्तीत्यप्रामाण्यम् । यदि सापेक्षं तन्मूलमानरहितमप्रमाणमित्यत आह—न च भूतार्थमपीति । वाक्यस्य सतः सापेक्षत्वे पौरुषेयत्वमुपाधिरिति समन्वयसूत्रे (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ४) उक्तम्-

कल्पतरुपरिमलः ।

ऽर्थवादे प्रमाणान्तरावरुद्धो यथाश्रुतार्थः तत्र गुणवादः परिग्राह्य इत्यर्थवादाधिकरणे (जै. अ. १ पा. २ सू. १-१८) सामान्यतो व्युत्पादितम् । तत्र यजमानः प्रस्तर इत्यादिषु के गुणाः ? इत्याकाङ्क्षायां तत्सिद्ध्यादयो गुणा इति 'तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया इति गुणाश्रया' इति तत्सिद्ध्यधिकरण (जै. अ. १ पा. ४ सू. २३) सूत्रेणोक्तमित्यर्थः । सूत्रे गुणाश्रया इत्यस्य गुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानीत्यर्थः । प्रस्तरे यजमानशब्दवृत्तौ यजमानस्य यत्कार्यं क्रतुनिर्वर्तनं तस्य सिद्धिः प्रस्तरेणापि भवतीति तत्सिद्धिर्निमित्तम् । आदित्यशब्दस्य यूपे वृत्तौ प्रत्यक्षदृश्यं तेजस्वित्वं निमित्तम् । एवं जात्यादिष्वप्युदाहार्यम् । तात्पर्याविषयस्य विशेषणस्याप्रमितत्वे विशिष्टेऽप्यप्रामाण्यापात इत्युक्ते तेन विशेषणाविधाने विशिष्टविध्यप्रवृत्तिरुक्तेति मन्यमानः शङ्कते—ननु विशिष्टविधिरिति । विशेषणाप्रसिद्ध्यभिप्रायोद्घाटने कृते तदप्रसिद्धिरसिद्धा "दध्ना जुहोति" "सोमेन यजेते"त्यादिषु दधिसोमादिविशेषणानां लोकप्रसिद्धत्वादिति पुनः शङ्कते—नन्विति । यथैतस्यैवेति । अश्वं नत्वा वारवन्तमित्यस्यामृचि गीतं साम वारवन्तीयं, तस्य "रेवतीनः सधमाद" इत्यादितृचसंबन्धः "कवतीषु रथन्तरं गाये"दिति वाक्येन कवतीरथन्तरसंबन्ध इव वाक्यान्तरेण न प्रसिद्ध इत्यनेनैव विधिवाक्येनावगम्यः । अस्य तत्र तात्पर्याभावेनाप्रामाण्ये तत्सिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । ननु—अप्रसिद्धविशेषणविशिष्टविधिरपर्यवस्यन् विशेषणविधिमिवाप्रसिद्धविशेषणस्वरूपमपि कल्पयेदेव; तदभावेऽपि विशिष्टविध्यपर्यवसानाविशेषात् । वस्तुतस्तत्र सर्वविशिष्टविधिसाधारण्येन कल्प्यो विशेषणविधिरेव तात्पर्येण विशेषणस्वरूपप्रसिद्ध्यर्थो भवतीति न तत्प्रसिद्ध्यर्थं शब्दान्तरकल्पनमपेक्ष्यते, एवं खलु मीमांसकमर्यादा । चत्वारः साहस्रा इत्येकशब्दोपादानलक्षणसंघाताख्या निकायिन उपक्रम्य त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इति प्रथममग्निष्टुतं विधाय वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति तस्य वैशेषिकगुणविधानानन्तरमेतस्यैव रेवतीष्विति श्रूयते । निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेष्वित्यष्टमाध्यायाधिकरणे निकायिवृत्तरेषां प्रथमविकारत्वस्य स्थापितत्वादेतद्विधिविधेयः क्रतुः प्रथमाग्निष्टुद्विकारो भवति । ततश्चात्र रेवत्याधारवारवन्तीयसामसाध्याग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशिष्टक्रतुभावनाविधिना कल्प्यो विशेषणविधिर्नाग्निष्टोमस्तोत्रस्य न वा तद्गुणस्य वारवन्तीयस्य प्राप्त्यर्थः; द्वयोरप्यतिदेशतः प्राप्तेः, किं तु तदप्राप्तरेवतीवारवन्तीयसंबन्धप्राप्त्यर्थं इति तत एव तत्सिद्धेर्न तत्सिद्ध्यर्थं कल्पनान्तरमपेक्षणीयम् । अतो विशिष्टविधितात्पर्याविषयस्यापि विशेषणस्यात्र कल्प्यविशेषणविधितात्पर्यविषयत्वान्नाप्रामाणिकत्वप्रसक्तिरिति—चेत्, मैवम्; विशिष्टविधिरूपेणैव प्रमाणेन रेवतीवारवन्तीयसंबन्धरूपविशेषणस्याप्यप्रमितौ तद्विशिष्टविषयस्य विधेः कल्पकस्य प्रमाणसिद्धत्वाभावापत्त्या ततो विशेषणविधिकल्पनस्यासंभवेन तत्कल्पकस्य विशिष्टविधेरेव विशेषणस्वरूपेऽपि प्रामाण्यस्यावश्यवक्तव्यत्वात्, "यदाग्नेयोऽष्टाकपालः" "सप्तदश प्राजापत्यान् पशू"नित्यादीनां प्रथमप्रतीतद्रव्यदेवतासंबन्धकल्प्यतद्विशिष्टयागविधीनां यागकल्पके द्रव्यदेवतासंबन्धरूपविशेषणेऽपि प्रामाण्यभावे कल्पकप्रमित्यभावेन यागकल्पनाऽनुपपत्त्या तद्विशिष्टयागविधेरेवाप्रवृत्तिप्रसङ्गेन तस्यैवाप्रसिद्धविशेषणस्वरूपे तात्पर्याविषयेऽपि प्रामाण्यकल्पनाद्वयभावाच्च । तद्वदर्थवादानां तात्पर्याविषयेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यं युज्यत एव । न च तात्पर्याभावमात्रेण शब्दसामर्थ्याज्जायमानं ज्ञानं तस्य ज्ञानस्यो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

येन मानान्तरासंभवे भवेदप्रमाणमित्युक्तम् । **स्यादेतत्**—तात्पर्यैक्येऽपि यदि वाक्यभेदः, कथं तर्ह्येकत्वादेकं वाक्यम्? न; तत्र तत्र यथास्वं तत्तत्पदार्थविशिष्टैकपदार्थप्रतीतिपर्यवसानसंभवात् । स तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः क्वचिद् द्वारभूतः क्वचिद् द्वारीत्येतावान् विशेषः । नन्वेवं सति ओदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि वाक्यभेदप्रसङ्गः । अन्यो हि संसर्गं ओदनं भुक्त्वेति, अन्यस्तु ग्रामं गच्छतीति । न; एकत्र प्रतीतेरपर्यवसानात् । भुक्त्वेति हि समानकर्तृता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चेयं प्रतीतिरपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्तरेण पर्यवस्यति । तस्माद्यावति पदसमूहे पदार्थस्मृतयः पर्यवस्यन्ति, तावदेकं वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चैताः पर्यवस्यन्ति; विनैव विधिवाक्यं विशिष्टार्थप्रतीतेः । न च द्वाभ्यां द्वाभ्यां पदाभ्यां विशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात् पञ्चषट्पदवति वाक्य एकस्मिन्नानात्वप्रसङ्गः; नानात्वेऽपि विशेषणानां विशेष्यस्यैकत्वात्, तस्य च सकृच्छ्रुतस्य प्रधानभूतस्य गुणभूत-

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्वार्थः । **यदि** विधेः प्राशस्त्यपरा अप्यर्थवादा भिन्नं वाक्यं, तर्हि न्यायविरोध इत्याह—**स्यादेतदिति । द्वितीये स्थितम्**—'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे' स्यात् (जै. सू. अ. २ पा. १ सू. ४६) । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इति मन्त्र एकं वाक्यं भिन्नं वेति संशये पदानामर्थभेदात्समुदायस्यावाचकत्वाद्भिन्नमिति प्राप्तेऽभिधीयते । एकप्रयोजनोपयोगिविशिष्टार्थस्यैक्यात्तद्बोधकपदान्येकं वाक्यम् । तच्च तर्ह्येव स्यादिति पदविभागे सति पदवृन्दं साकाङ्क्षं भवेत् । "भगो वां विभजत्वर्यमा वां विभज"त्यित्रत्र सत्यपि विभजत्वर्थैकत्वेऽनाकाङ्क्षत्वेन वाक्यभेदात्, 'स्योनं ते सदनं कृणोमि तस्मिन्नसीदे'त्यत्र सत्यपि साकाङ्क्षत्वेऽर्थभेदेन वाक्यभेदात्, एकत्र हि सदनकरणं प्रकाश्यमन्यत्र पुरोडाशप्रतिष्ठापनमिति वाक्यभेदोऽत उभयं सूचितम् । तात्पर्यैक्येऽपि वाक्यभेदाभ्युपगम एतदधिकरणविरुद्ध इत्यर्थः । परिहरति—**नेति** । यथा हि सत्यपि वाक्यैक्ये प्रयाजादिवाक्यानाम् अवान्तरभेदः, एवमर्थवादानामप्यस्तु । त्वयापि हि स्तुतिं लक्षयितुं तत्तत्पदार्थविशिष्टैकपदार्थप्रतीतिरभ्युपेया, अन्यथाऽभिधेयाविनाभावो न स्याद् इत्युक्तत्वात् । तथा च तस्यां पर्यवस्यन्त्यर्थवादास्ततो विध्येकवाक्यतां च यान्तीति भावः । एवं तर्हि प्रयाजादिवाक्यानामर्थवादवाक्यानां च को भेदोऽत आह—**स त्विति** । स्तुतिप्रतिपत्तिद्वारं विग्रहादि, प्रयाजादि तु नान्यप्रतीतौ द्वारम्, किं तु तद् द्वारि । स्वयं तात्पर्यविषय इति यावत् । यदि विध्येकवाक्यत्वेऽप्यर्थवादेषु पृथक्पदार्थसंसर्गप्रतीतेर्वाक्यभेदस्तर्ह्यतिप्रसङ्ग इति शङ्कित्वा प्रतीतिपर्यवसानतद्भावाभ्यां वैषम्यमाह—**नन्वेवं सतीत्यादिना** । यद्यर्थवादेषु द्वारभूतार्थभेदाद् वाक्यभेदस्तदाऽप्यतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति

कल्पतरुपरिमलः ।

त्सर्गिकं बाधकाभावेनानपोदितं प्रामाण्यं च निवारयितुं शक्यम् । न च—आदित्यादिपदानां ज्योतिरादिषु व्युत्पत्तिप्रहो बाधकोऽस्तीति—शङ्कनीयम्; यथा स्रक्चन्दनवनिताहिमोष्णादिषु सुखजनकत्वतद्जनकत्वदशयोः स्वर्गशब्दप्रयोगाप्रयोगदर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामैहिकसाधारण्येन सुखमात्रवाचकत्वेनावगतस्य स्वर्गशब्दस्य "यत्र दुःखेन संभिन्न"मित्यादार्थवादावगतालौकिकसुखविशेषवाचकत्वावधारणादैहिकसुखेषु तत्प्रयोगो लाक्षणिकः कल्प्यते; एवं मन्त्रार्थवादावगतदेवताविशेषवाचिनां शब्दानां तत्तदभिमानविषयेषु प्रयोगो लाक्षणिक इति कल्पनोपपत्तेः । यदि स्वर्गफलकर्मविध्यपेक्षितत्वादर्थवादावगतेऽपि सुखविशेषे स्वर्गशब्दस्य शक्तिकल्पनम्, तथाभूतसुखभोगोपयोगिभोगस्थानभोगोपकरणादिरूपलोकविशेषादिप्रतिपादकार्थवादानां तत्तल्लोकादिषु प्रामाण्यं चाभ्युपगम्येत तर्हि तच्छन्दोगब्राह्मणाद्याम्नातदेवतादर्शनसंभाषणवशीकरणसालोक्यसायुज्यादिप्राप्तिफलककर्मोपासनाविध्यपेक्षितत्वान्नानाविधमहिमयुक्तदेवतातत्प्रतिपादकार्थवादानामपि तत्र तत्र प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति समानम् । एवं च "रोहिणीनक्षत्रमिन्द्रो देवते"त्यादिनक्षत्रदेवताबाक्येषु तस्यपदमध्याहर्तव्यमिति रोहिणीनक्षत्रस्येन्द्रो देवतेत्यादिरर्थो ग्राह्यः । अत एव नक्षत्रेष्टियाज्यानुवाक्यासु इन्द्रो ज्येष्ठमनुनक्षत्रमेती"त्यादिभेदनिर्देश इत्यलं विस्तरेण ॥ **समुदायस्येति** । यदि लोकसिद्धानुभवानपलापार्थं पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थ इष्यते, तथापि तत्तत्पदार्थसंसर्गस्वरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रतियोगिभेदेन भेदाद्वाक्यभेदो दुर्वारः । तत्तदेकार्थ विभागे साकाङ्क्षं पदकदम्बकं वाक्यमिति लक्षणेन देवस्य त्वेत्यत्र वाक्यैक्यं न सिध्येदिति भावः । **एकप्रयोजनेति** । स्यादयं दोषो यदि लक्षणेऽर्थशब्दः प्रतिपदवाची स्यात्, प्रयोजनवाची त्वयम् । तथा चानुष्ठेयत्वेनोपयोगी मुख्यः प्रयोजनरूपो यो विशिष्टोऽर्थो निर्वापरूपः, तस्य सकलविशेषणविशिष्टस्यैकत्वादुक्तलक्षणेन देवस्य त्वेत्यादेकं वाक्यमिति युज्यत एव । न च तथापि निर्वपामीत्यस्य "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे निर्वपामी"त्यादिप्रकारेण प्रत्येकमन्वयाद् वाक्यचतुष्टयं स्याद् "भगो वां विभज"त्यित्यादिवाक्यैक्येऽपि गुणानुसारेण प्रधानावृत्त्ययोगात् "चितपतिस्त्वा पुना"त्यित्यादिवाक्यत्रये गुणभूतस्यैवाच्छिद्रेणेत्यादिकस्याप्यावृत्तेश्चितपत्त्वाधिकरणे (जैमिनिसू. अ. २ पा. १ सू. ४८) वक्ष्यत्यादिति भावः । एवमधिकशङ्कापरिहारौ न च द्वाभ्यामित्यादिदीक्षातद्व्याख्यानयोः स्पष्टीभविष्यत इति इहाधिकरणं संक्षेपेण लिखितम् । **स्तुतिप्रतिपत्तिद्वारमिति** । न च—अत्रापि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रवर्तते। यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन। यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित्प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः। एतेन मन्त्रो व्याख्यातः। अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम्। न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते, न च चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते। श्रावयति च—'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्' (ऐ० ब्रा० ३।८।१) इति। न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं संभवति; शब्दार्थयोर्भेदात्। तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम्। इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुम्। प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति। भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षम्। तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते। यस्तु ब्रूयादिदानींतननामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति, स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्। इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्। ततश्च राजसूयादिचोदनोपरुन्ध्यात्। इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत। ततश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमनर्थकं स्यात्। तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते। अपि च स्मरन्ति—'स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः' (यो० सू० २।४४) इत्यादि। योगोऽप्यणिमाद्यै-

भामती।

विशेषणानुरोधेनावर्तनायोगात्, प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव तस्माद्विधिवाक्यादर्थवादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययावसितव्यापारयोः पश्चात्कृतत्रिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम्। अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानीति। देवतामुद्दिश्य हविरवमृश्य च तद्विषयत्वत्याग इति यागशरीरम्। न च चेतस्यनालिखिता देवतोद्देष्टुं शक्या। न च रूपरहिता चेतसि शक्यत आलेखितुमिति यागविधिर्नैव तद्रूपापेक्षिणा यादृशमन्यपरेभ्योऽपि मन्त्रार्थवादेभ्यस्तद्रूपमवगतं तदभ्युपेयते; रूपान्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात्, मन्त्रार्थवादयोरत्यन्तपरोक्षवृत्तिप्रसङ्गाच्च। यथा हि 'व्रात्यो व्रात्यस्तोमेन यजेत' इति व्रात्यस्वरूपापेक्षायां "यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स व्रात्यः" इति व्रात्यस्वरूपमवगतं व्रात्यस्तोमविध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं भवति, यथा वा स्वर्गस्वरूपमलौकिकं 'स्वर्गकामो यजेत' इति विधिनाऽपेक्षितं सदर्थवादतोऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम्, तथा देवतारूपमपि। ननूद्देशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसत्तामपि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानमुपपद्यत इति समारोपितमेव रूपं देवताया मन्त्रार्थवादैरुच्यते। सत्यम्। रूपमज्ञानमपेक्षते। तच्चान्यतोऽसंभवान्मन्त्रार्थवादेभ्य एव। तस्य रूपस्यासति बाधकेऽनुभवारूढं तथाभावं परित्यज्यान्यथात्वमननुभूयमानमसांप्रतं कल्पयितुम्। तस्माद्विध्यपेक्षितं मन्त्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धावुपनिधीयमानं विधिप्रमाणकमेवेति युक्तम्। स्यादेतत्—विध्यपेक्षायामन्यपरादपि वाक्यादवगतोऽर्थः स्वीक्रियते, तदपेक्षैव तु नास्ति; शब्दरूपस्य देवताभावात्, तस्य च मानान्तरवेद्यत्वादित्यत आह—न च शब्दमात्रमिति। न केवलं मन्त्रार्थवादतो विग्रहादिसिद्धिः, अपि तु इतिहासपुराणलोकस्मरणेभ्यो मन्त्रार्थवादमूलेभ्यो वा प्रत्यक्षादिमूलेभ्यो वेत्याह—इतिहासेति। श्लिष्यते युज्यते। निगदव्याख्यातमन्यत्। तदेवं मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविग्रहादौ गुर्वादिपूजावद्देवतापूजात्मको यागो देवताप्रसादाद्द्वारेण सफलोऽवकल्पते। अचेतनस्य

वेदान्तकल्पतरुः।

—न च द्वाभ्यामित्यादिना। पञ्च षड् वा पदान्यस्येति पञ्चषट्पदवत्। अरुणयेत्यादि वाक्यम्। अत्र नावान्तरवाक्यभेदप्रसङ्गः; विशेषणानां भेदेऽपि विशेष्यक्रयादेरेकत्वात्तस्य च गुणानुरोधेनावृत्त्ययोगात्। गुणा एव तस्मिन् समुच्चेया इत्येकवाक्यतेत्यर्थः। विशेष्यैक्ये विशेषणभेदेऽपि न वाक्यभेद इत्येतद्व्यतिरेकप्रदर्शनेनोपपादयति—प्रधानभेदे त्विति। "आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पता"मित्यादौ हि प्रधानभेदाद्वाक्यभेदस्तद्भावादरुणादावेकवाक्यतोपपत्तेर्न प्रतिबन्धावकाश इति। नन्वतत्परादपि वेदादर्थः प्रमीयेत, स यदि तात्पर्यगम्यार्थोपयोगी विशिष्टविधाविव विशेषणं देवताविग्रहादि तु न तथेति शङ्कापनुत्त्यर्थमपि चेत्यादि भाष्यम्। तदादाय व्याख्याति—देवतामुद्दिश्येत्यादिना। ननु देवता आरोपितोल्लिख्यतां तत्राह—रूपान्तरेति। अस्यैव प्रपञ्चो ननूद्देश इत्यादिचोद्यपरिहारौ। दृष्टानुसाराच्च चेतना देवतेत्याह—तदेवमिति। शब्दमात्रत्वे तु नैवमित्याह—अचेतनस्येति। देवतातः फलोत्पत्तौ श्रुतहानिमा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

पूजामप्रतिपद्यमानस्य तदनुपपत्तेः । न चैवं यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणभावाद्देवतातः फलोत्पादे यागभावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलांशं वा प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावनाया एव हि फलवत्ता यागल-

वेदान्तकल्पतरुः ।

शङ्कांह—**न चैवमिति** । यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य हि यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थः । तत्र यागभावनायाः फलवत्त्वं श्रुतम् । अर्थाच्चे यागस्य भावनां प्रति तदीयफलांशं वा प्रति करणत्वं श्रुतं यत् तन्न हातव्यम् । अत्र हेतुमाह—**यागेति** । **नत्रमे स्थितम्**—'देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्' (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ६ ।) देवता धर्मान्प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य यागस्य तदर्थत्वाद् यथाऽतिथिप्रीत्यर्था धर्मा इति प्राप्ते—अपि वेति (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ६) सिद्धान्तः । यज्ञकर्म प्रधानमङ्गप्राहि, न देवता; यजेत स्वर्गकाम इति यागगतफलसाधनतायाः शब्दपूर्वत्वात् । देवता तूद्देश्या भूतत्वाद्द्रव्यस्य यागस्य गुण इति तद्गुणत्वे देवताशब्दो वर्तत इति । तदस्मन्मतेऽप्यविरुद्धम् ; गुणत्वस्वीकारादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ **एत इति** । 'एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभिसौभगा'इत्यस्य चः पदैर्देवादीन् स्मृत्वा ससर्ज ब्रह्मा ।

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रयाजवाक्यवदवान्तरतात्पर्यमिष्यतामिति—शङ्कनीयम् ; अर्थवादवृन्दस्य तल्लक्षणीयायां प्रयाजादिवद्विध्यन्वितायां स्तुतौ अवान्तरतात्पर्ये अवश्यवक्तव्ये सत्यत्यसत्यत्वौदासीन्येन प्रतीतमात्रतया स्तुत्युपकारिणि तद्वारभूतेऽप्यर्थेऽवान्तरतात्पर्यकल्पनस्यायुक्तत्वात्, तदभावेऽपि मानान्तरप्राप्तिबाधरूपापवादराहित्यप्रतिष्ठितौत्सर्गिकप्रामाण्यबलाद् देवताविग्रहादिसिद्धौ तत एव देवताध्यानविधेर्देवतासायुज्यादिफलनिर्देशस्य चापेक्षाशान्त्या तदपेक्षाशान्त्यर्थमपि देवताविग्रहादितात्पर्यवद्वाक्यान्तरकल्पनस्यार्थवादपदवृन्दस्यैवावान्तरतात्पर्यकल्पनस्य चानपेक्षितत्वात्, व्युत्पत्तिविरोधस्य च फलनिर्देशापेक्षितदेवताविग्रहादिवाक्यप्रामाण्यस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वेन तद्बलेनैव निरसनोपपत्तेः, व्युत्पत्तिविरुद्धे तात्पर्ये न कल्पनीयमिति शङ्कायां तद्विरोधपरिहारार्थमस्यैव न्यायस्यापेक्षणीयत्वात्, देवताविग्रहाणामुद्देशोपयोगप्रदर्शनं फलनिर्देशोपयोगप्रदर्शनस्याप्युपलक्षणम् । तेन इन्द्रादिशब्दविषयो भविष्यत्युद्देशः । ऐन्द्रं दधीत्यादौ प्रथमोपस्थितस्येन्द्रादिशब्दस्य देवातात्वेनान्वयसंभवे तदधीनचरमोपस्थितिकस्यार्थस्य तथात्वेनान्वयकल्पनाभोगात् शब्दे कार्यासंभव एवार्थे कार्यविज्ञानात् प्रसिद्धज्योतिरादिविषयो भविष्यत्युद्देशः । न ह्यश्वमेधे "यन्मेहसि तस्मै स्वाहा यच्छकृत्करोषि तस्मै स्वाहे"त्यादिमन्त्रानुष्ठेयहोमानां प्रसिद्धमेध्याश्वमूत्रपुरीषादिकमन्तरेणोद्देश्यमस्तीति शङ्कानिरासो लभ्यते, शब्दस्याचेतनस्य वा देवताले तदत्र देवतादर्शनसंभाषणादिफलकर्मोपासनाविधीनामप्रामाण्यप्रसङ्गेन सङ्कर्षादिषु तथोक्तेरन्वारुह्यवादत्वात्, प्रथमोपस्थिते शब्दे कार्यान्वयस्यौत्सर्गिकत्वे च "ऋचि प्रणवं दधाती"त्यत्रापि प्रणवशब्दस्यैवानुवाक्यान्ते निधानापत्त्या तदर्थस्यौकारस्य निधानमिति व्यवस्थापयता संकर्षणतेनैवाधिकरणान्तरेण विरोधापत्तेश्च, यन्नसाध्ययागभावनां यन्नरूपां प्रति स्वरूपेण यागस्य करणत्वासंभवात् फलशिरस्कभावनाकरणत्वं वाच्यम्, तत्तु विवक्षितविवेकेन स्वर्गादिफलकरणत्वपर्यवसन्नमित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—**तदीयफलांशं वेति** । **तदस्मन्मतेऽप्यविरुद्धमिति** । **ननु**—अतिथौ तत्प्रधानत्वं भावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिविधानत्वा (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. १० ।)दिति देवताधिकरणगुणसूत्रेण यज्ञस्यातिथ्यवैषम्यम् । आतिथ्यमतिथिप्रीत्यर्थं, न तु यज्ञो देवताप्रीत्यर्थं इत्येवंरूपं दर्शितं, तद्विरोधो यज्ञेन देवताप्रीतिमभ्युपगच्छतां दुर्वार इति—**वेत्, नैष दोषः**; तत्र हि तस्य प्रीतिविधानत्वादिति हेतोरयमर्थः । येन येन यावताऽतिथिः प्रीयते तेन तेन द्रव्येण तावता स पूजनीय इत्यातिथ्यमतिथिप्रधानम् । कर्मणि तु नास्ति प्रीतिविधानं येन द्रव्येण यावता या देवता प्रीयते तेन तावता सा पूजनीयेति, किं तु देवतैकयेपि तत्तत्कर्मविशेषव्यवस्थितैराज्यचरुपुरोडाशादिभिश्चतुर्गृहीतव्यवदानादिपरिमितैः स्वरुप्रस्तरादिभिरनदनीयैश्च यष्टव्यमित्येव विधानम् । अतस्तस्य प्रीतिविधानत्वादिति हेतुनाऽपि विरोधः । अस्माभिस्तु "एतद्वै देवानां मधु यद् घृतं यद्वै देवा हविर्जुषन्ते अल्पमप्येकामाहुतिमपि तद्विरिमात्रं वर्धयन्त" इत्यादिवाददर्शनेन हविषां देवतोपभोगद्रव्यरूपेण देवताभोजनपर्याप्तपरिमाणेन च विपरिणतिमङ्गीकृत्य देवताप्रीत्यर्थत्वं समर्थ्यते न तस्मिन्मतेऽप्यातिथ्यन्यायेन तत्तद्देवताप्रीतिकरद्रव्यपरिमाणविधानमस्तीति न कश्चिद्विरोधः ॥ ३३ ॥ **देवादीन् स्मृत्वेति** । **ननु**—एते असृग्रमिति मन्त्रस्यायमर्थः । **एते इन्दवः सोमास्तिरः पवित्रं** तिर्यग्भूतं दशापवित्रं प्रति **आशवः** शीघ्रगामिनः **विश्वा सौभगा** सर्वाणि सौभाग्यानि **अभि** उद्दिश्य **सृग्रमसृज्यन्तेति** । एवं प्रतीयमानार्थानुसारेणैव सोमलतादेवत्ये विनियोगोऽस्य मन्त्रस्य श्रूयते—"बहिष्पवमानेन वै यज्ञः सृज्यते यदेते असृग्रमिन्दव इति प्रस्तौति यज्ञमेव तत्सृष्टं देवेभ्यः प्राहे"ति, कथमेवमन्यपराणामेत इत्यादीनां देवतासारकत्वं ? कथं च साधारणैरेत इत्यादिभिस्तत्तद्देवायसाधारणमित्यादिपदैरिव तत्तद्देवादिजातीयव्यक्त्यन्तरसङ्ग्रहानुकूलपरस्परव्यावृत्तजातिसंस्थानविशेषावच्छिन्नतत्तद्देवायुपस्थितिः ? उच्यते; "एते असृ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्वर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति—पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्' (श्वे० २।१४) इति । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नासदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात्समूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति संभवे निरालम्बनाऽध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः, ततश्चार्थित्वादिसंभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥ इति अष्टमं देवताधिकरणम् ॥

भामती ।

क्षणस्वकरणावान्तरव्यापारत्वाद्देवताभोजनप्रसादादीनाम्, कृषिकर्मण इव तत्तदवान्तरव्यापारस्य सस्याधिगमसाधनत्वम् । आग्नेयादीनामिवोत्पत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणां भवन्मते स्वर्गसाधनत्वम् । तस्मात्कर्मणोऽपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादावान्तरव्यापारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधानत्वमुभयस्मिन्नपि पक्षे समानं, ननु देवताया विग्रहादिमत्त्वाः प्राधान्यमिति न धर्ममीमांसायाः सूत्रम्—'अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं गुणत्वे देवताश्रुतिः' इति विरुध्यते । तस्मात्सिद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्वधिकार इति ॥ ३३ ॥ इति अष्टमं देवताधिकरणम् ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

संनिहितवाचि–एतच्छब्दो देवानां करणेष्वनुग्राहकत्वेन संनिहितानां स्मारकः । **असृग्** रुधिरम् । तत्प्रधानदेहरमणान्मनुष्याणामसृग्रशब्दः । इन्दुमण्डलस्थपितॄणामिन्दुशब्दः । पवित्रं सोमं खान्तस्तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां **तिरःपवित्र**शब्दः । ऋचोऽस्तुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणां **शवशब्दः** । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां **विश्वशब्दः** । व्यापिवस्तुवाच्यभिशब्दयुक्तोऽभिसौभगेतिशब्दोऽन्यासां प्रजानां स्मारक इति ॥ **स मनसेति । स** प्रजापतिर्**मनसा सह** वाचं **मिथुनभावं समभवद**भावयत् । त्रयीप्रकाशितां सृष्टिं मनसाऽऽलोचितवानित्यर्थः । नाम रूपं चेति स्मृतौ निष्पन्नकर्मणामनुष्ठापनमुक्तम् । सर्वेषां त्विह्यत्र कर्मणामेव सृष्टिरिति विवेकः ॥ **यज्ञेनेति** । पुण्येन वाचो वेदस्य पदवीयम् । भावप्रधानो निर्देशः । **पदवीयतां** मार्गयोग्यतां वेदग्रहणयोग्यतामित्येतत् । **आयन्** आप्तवन्तः । ततः ऋषिषु प्रविष्टां वाचमन्वविन्दन् अनुलब्धवन्तः ॥ **यदा सुप्त** इत्यत्र प्राणः परमात्मा सर्वे प्राणाश्चक्षुरादयः तेभ्योऽनन्तरं तद्ग्राहका आदित्यादिदेवाः । ततो लोका विषयाः । इह वाक्ये कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात्प्रतीत्यप्रतीतिभ्यामुत्पत्तिलयाभिधानम् । व्यावहारिकसत्त्वे श्रुतेरनास्था ॥ **यो ब्रह्माणमिति । प्रहिणोति** । ददाति आत्माकारबुद्धौ प्रकाशत इति तथोक्तः । तत्त्वमस्यादिवाक्यजबुद्धिविषयमित्येतत् । दशतय्यो दशमण्डलात्मकः ऋग्वेदः, तत्र भवा **दाशतय्यः । यो ह वा इति । आर्षेयमृषिसंबन्धः । ब्राह्मणं** विनियोगः । आर्षेयादीन्यविदितानि यस्य मन्त्रस्य स **तथाऽध्यापयति** अध्ययनं कारयति । **स्थाणुं** स्थावरम् । **गर्तं** नरकम् । **शर्वेयन्ते** प्रलयान्ते । **पर्यये** पर्याये । चक्षुराद्यभिमानिनो देवाः सांप्रतैस्तुल्याः ॥ **तदिति** । तत्र ब्रह्मवेदनात्सर्वभाव इति स्थिते **यो यो देवानां मध्ये प्रतिबुद्धवानात्मानमहं ब्रह्मास्मीति स** प्रतिबोद्धैव **तद् ब्रह्माभवत् ॥ ते होचुरिति** । ते देवा असुराश्चोचुः किलान्योन्यं हन्त यद्यनुमतिर्भवतां, तर्हि तमात्मानं विचारयामः । यमात्मानं विचारणापूर्वं ज्ञात्वा सर्वान् लोकान् कामान् फलानि चाप्नोति इत्युक्त्वा विद्याग्रहणार्थम् इन्द्रविरोचनौ देवासुरराजौ प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ **पृथ्व्यविति** । पादतलमारभ्याजानोः, जानोरारभ्यानाभि, नाभेरारभ्याग्रीवं, ग्रीवाया आकेशप्ररोहदेशं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्यादिभूतधारणया पृथिव्यादिपञ्चात्मके भूतपञ्चे समुत्थिते जिते सति योगगुणे च अणिमादौ प्रवृत्ते योगाभिव्यक्ताग्निमयं तेजोमयं ब्रह्म शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न जरादित्यर्थः । **तथा चाहोचत्राचार्याः प्रपञ्चसारे—अवनिजलानलमारुतविहायसां**

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रमिन्दव इति बहुभ्यः प्रतिपदं कुर्यात्" "एत इति सर्वामेवैनां कृत्स्नां भूत्या अभिवदती"ति विनियोगानुसारेण सोमविशेषणतया स्थितस्याप्येत इत्यस्य सूत्रादियजमानप्रकाशकत्वं वक्तव्यम् । **तद्देत इति** वै प्रजापतिरित्यादिवाक्यानुसारेण स्रष्टारं प्रत्येत इत्यादिपदानां तत्तद्देवताविशेषरूपादिस्मारकत्वमपि भविष्यतीति न काचिदनुपपत्तिः । **जिते** वशीकृते । **अणिमादाविति** । पार्थिवाद्यैश्वर्य्योपलक्षणमेतत् । सन्ति हि पार्थिवादीनि प्रत्येकमष्टावष्टावैश्वर्याणि । हलता स्थूलता बाल्यं बार्द्धकं यौवनं तथा । नानाजातिस्वरूपत्वं तथा सुरभिगन्धता ॥ पार्थिवांशं विना भूतैश्चतुर्भिर्देहधारणम् । गन्धतन्मात्रतत्त्वोत्थ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(९ अधिकरणम्) **शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥**

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तम्; अर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात्, 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' (तै० सं० ७।१।१।६) इतिवत् 'शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्तः' इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं, न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिङ्गम् । न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च, लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकम् । संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति—'अह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' (छा० ४।२।३) इति । विदुरप्रभृतयश्च शूद्रायोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते । तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—न

भामती ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अवान्तरसंगतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमाह—यथामनुष्याधिकारेति । शङ्कात्रीजमाह—तत्रेति । निर्मृष्टनिखिलदुःखानुषङ्गे शाश्वतिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्यार्थिता नास्ति ? येनार्थितया अभावाच्छूद्रो नाधिक्रियते । नाप्यस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावः । द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं चागन्तुकं च । तत्र द्विजातीनामिव शूद्राणां श्रवणादिसामर्थ्यं निजमप्रतिहतम् । अध्ययनाभावादागन्तुकसामर्थ्याभावे सत्यनधिकार इति चेत्, हन्त आधानाभावे·

वेदान्तकल्पतरुः ।

शक्तिभिश्च तद्विम्बैः । सारूप्यमात्मनश्च प्रतिनीत्वा तत्तदाशु जयति सुधीः ॥ इति । विम्बानि भूतमण्डलानि । तच्छक्तयश्च निवृत्त्याद्यास्तत्रैवोक्ताः । इति अष्टमं देवताधिकरणम् ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

ब्रह्मावेद्या शूद्राधिकारा न वेत्यध्ययनस्य प्रधानकर्मत्वसंस्कारकर्मत्वाभ्यां संशये पूर्वमत्रैवर्णिकदेवानां तद्यो य इति लिङ्गादधिकार उक्तस्तद्वद्विद्याधिकारिणः शूद्रशब्देन परामर्शलिङ्गाच्छूद्रस्याप्यधिकार इति सङ्गतिं भाष्यारूढामाह—अवान्तरेति । पूर्वपक्षमाह—निर्मृष्टेति । आगन्तुकं शास्त्रीयम् । अधिकारलक्षण एवावैद्यत्वादभावः कर्मणि स्या (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ३७ ।) दित्यनधीयानस्यानधिकार इति स्थितत्वाद्तदार्थतामाशङ्कते—अध्ययनेति । एतद् न हि आहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यत इति भाष्यं व्याचक्षाणः परिहरति—हन्तेति । तत्रानग्निसाध्ये कर्मण्यनधिकारः स्थितोऽवैद्यत्वम् अभ्युच्चयमात्रम्; अभ्युच्चयत्वं चाध्ययनविधेः पुरुषार्थत्वशङ्कायास्तत्रानिरासात्,

कल्पतरुपरिमलः ।

मेतदष्टगुणं महत् ॥ इत्याद्यागमप्रसिद्धानि । शक्तिभिश्च तद्विम्बैरिति । पृथिव्यादिशक्तयो निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्तिशान्त्यतीताख्याः । पृथिव्यादिबिम्बाश्चतुरश्रधनुराकारत्रिकोणषट्कोणबिन्दुरूपाणि मण्डलानि । सारूप्यमिति । स्वात्मरूपतोपासनां कृत्वेत्यर्थः ॥ इत्यष्टमं देवताधिकरणम् ॥ ८ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

ननु शूद्रस्याध्ययनाभावे विद्याऽनधिकारशङ्कायामग्न्यभावेऽपि तदधिकारः संभवतीति समाधानमसंगतमित्याशङ्क्य तत्साङ्गत्यार्थं पूर्वतन्त्राधिकरणेन न गतार्थत्वशङ्केयमित्यवतारयति—आगन्तुकं शास्त्रीयमिति । पूर्वतन्त्रे शूद्रस्य कर्मानधिकारेऽप्यभावो मूलयुक्तिरुक्ता, तस्या विद्यायामप्रवृत्तेः शूद्रस्य कर्मानधिकारेऽपि विद्याधिकारः संभवेदित्यधिकपूर्वपक्षसद्भावाद् न गतार्थत्वमिति परिहारप्रन्थाशयं दर्शयति—तत्राऽनग्नेरिति । नन्ववैद्यत्वमपि तत्र सिद्धान्तयुक्तित्वेनोक्तमतो गतार्थत्वं तदवस्थमित्याशङ्क्याह—अवैद्यत्वमिति । ननु—अनग्नित्वं तत्र मूलयुक्तिः, अवैद्यत्वमभ्युच्चय इत्युभयमप्ययुक्तम्—चातुर्वर्ण्यमविशेषा (जैमिनिसू. अ. ६ पा. १ सू. २५ ।) दिति पूर्वतन्त्राधिकरणे निर्देशाद्वा त्रयाणां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

सत्यग्नयभावादग्निसाध्ये कर्मणि मा भूदधिकारः । न च ब्रह्मविद्यायामग्निः साधनमिति किमित्यनाहिताग्नयो नाधिक्रियन्ते । न च—अध्ययनाभावात्तत्साधनायामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति—सांप्रतम्; यतो युक्तं 'यदाहवनीये जुहोति' इत्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानात्तद्रूपस्यालौकिकतयाऽनारभ्याधीतवाक्यविहितादाधानादन्यतोऽनधिगमादाधानस्य च द्विजातिसंबन्धितया विधानात्तत्साध्योऽग्निरलौकिको न शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति । न च तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात् । अध्ययननियम इति चेत्, न; विकल्पासहत्वात् । तदध्ययनं पुरुषार्थे वा नियम्येत, यथा धनार्जने प्रतिग्रहादि, क्रत्वर्थे वा यथा 'व्रीहीनवहन्ति'

वेदान्तकल्पतरुः ।

इह संस्कारपरामर्शादित्यादिसूत्रैरध्ययनविधेः संस्कारकर्मविषयत्वसमर्थनाच । अतोऽनग्नीनामपि शूद्राणामग्न्यसाध्यायां विद्यायामधिकार इति शङ्काया न गतार्थत्वमित्यर्थः । ननु कर्मण्यग्निवद्विद्यायामध्ययनं हेतुरित्याशङ्क्याह—**न चेति** । अग्निः कर्महेतुः, स च न शूद्रस्य, अध्ययनं तु विद्यायामनियतो हेतुः संभवति च शूद्रस्येत्युपपादयति—**यत इत्यादिना** । आहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्य नाधिकार इत्येतद्यतः कारणाद् युक्तं, यतश्च विद्यायां शूद्रस्यासंभविसाधनमलौकिकं नास्ति, ततस्तदुक्तमसांप्रतमिति योजना । अग्नेः कर्मसूपयोगमाह—**यदाहवनीये इति** । ननु व्रीहिवदाहवनीयोऽस्तु शूद्रस्य नेत्याह—**तद्रूपस्येति** । संस्कृतोऽग्निराहवनीयः; स चालौकिक इत्यप्रकरणाधीताद्वाक्यविहिताधानादेव लभ्य इत्यर्थः । आधानमपि द्विजातिसंबद्धं यदि क्रतुं कंचिदारभ्य विधीयेत, तर्हि क्रत्वन्तरे शूद्रोऽधिक्रियेत, न त्वेतदस्ति; तस्याग्निद्वारा सर्वक्रतुसाधारण्यादित्येवमनारभ्याधीतग्रहणम् । आधानमप्यस्तु शूद्रस्य, नेत्याह—**आधानस्य चेति** । वसन्तादिवाक्येनेत्यर्थः । विद्यायामलौकिकं साधनं नास्तीत्यसिद्धमध्ययनक्रियाया लौकिकत्वेऽपि तन्नियमस्य वैधत्वादिति शङ्कां परिहरति—**न विकल्पासहत्वादिति** । नानोपायसाध्येऽक्षराधिगमेऽध्ययनं नियम्यमानं पुरुषार्थे तस्मिन्नियम्येतोत क्रत्वर्थे इति विकल्प्य

कल्पतरुपरिमलः ।

स्यादश्याधेये (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. २६ ।) **इति सूत्रेण** "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य" इत्याधानविधिवाक्यैस्त्रयाणामेषामाधाने निर्देशादनग्नेः शूद्रस्य नाधिकार इति सिद्धान्तयुक्तिं प्रथमं प्रदर्श्य, **निमित्तार्थेन बादरिस्तस्मात्सर्वाधिकारः स्या** (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. २७ ।) दित्यादिसूत्रैर्य एवं विद्वानग्निमाधत्त . वाक्येनाधाने सर्वसाधारणे विहिते वसन्तादिवाक्यानि ब्राह्मणादिनिमित्तेन वसन्तादिकालविधायकानि । अतो वसन्तादिवाक्यपर्यालोचनात् शूद्रस्यानग्नित्वसिद्धेस्ततः कर्मानधिकारो न सिध्यतीति तामुक्तिं दूषयित्वा तदनन्तरम् **अपि वा वेदनिर्देशादपशूद्रं प्रतीयेते** (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ३३ ।) ति सूत्रेण वेदाध्ययनार्थोपनयने वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिवाक्यैस्त्रयाणामेव निर्देशादुपनयनरहितः शूद्रोऽध्ययनाभावात्कर्मसु नाधिकारीति सिद्धान्तयुक्तिं प्रदर्श्य, **गुणार्थित्वाच्चेति चे**(जै. सू. अ. ६ पा.१ सू. ३४ ।)दिति सूत्रेण शूद्रः कर्मानुष्ठानायाध्ययनार्थित्वादुपनयनाभावेऽपि स्वयमेव गत्वाऽध्येष्यत इत्याशङ्कामुद्भाव्य, **संस्कारस्य तदर्थत्वा** (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ३५ ।) दिति सूत्रेणोपनयनसंस्कारस्याध्ययनार्थत्वादुपनयनाभावे स्वयमेव गत्वाऽध्ययनं विगुणं स्यादिति तां शङ्कां परिहृत्य **विद्यानिर्देशाच्चेति चे**(जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ३६ ।)दिति सूत्रेण कर्मानुष्ठानार्थमवश्यग्राह्यया विद्ययाऽऽक्षेपाल्लौकिकाध्ययनं भविष्यतीत्युपनयनपूर्वकवैधाध्ययनाभावेन न किंचिद्वैकल्यमिति शङ्कामुद्भाव्यावैद्यत्वा (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ३७ ।) दिति सूत्रेण न शूद्रेणाध्येतव्यमिति शूद्रस्याध्ययनमात्रनिषेधाद्विचारहितस्य तस्य कर्मसु नाधिकार इत्युक्त्वा **तथा चान्यार्थदर्शन**(जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ३८) मिति सूत्रेण "पशु ह वा एतदित्यादिश्रुतेः शूद्रसमीपेऽध्ययनप्रतिषेधात् शूद्रस्य कथंचिदप्यध्ययनं न संभवतीति कैमुतिकन्यायदर्शनेनावैद्यत्वादिति सूत्रोक्तयुक्तेर्दृढीकरणात, न हि सूत्रकृता स्वयमेव निराकृता युक्तिर्मूलयुक्तिः बहुभिराक्षेपसमाधानैरुपपादिताऽभ्युचययुक्तिरिति युज्यत इति—**चेत्, उच्यते**; अनग्नित्वं मूलयुक्तिर्भवत्येव; द्वैतीयाधानाधिकरणे (जै. सू. अ. २ पा. ३ सू. ४ ।) वसन्तादिवाक्यानां निमित्तार्थत्वं निराकृत्य ब्राह्मणादिसंयुक्ताधानविधायकतायाः समर्थितत्वात्, **अन्यथा** तत्समर्थनार्थमेव प्रवृत्तस्य तस्याधिकरणस्यात्यन्तवैयर्थ्यापत्तेः । अत एव शबरस्वामिभिरस्मिन्नधिकरणे "य एवं विद्वानग्निमाधत्ते" इति वाक्यं संभारविधिशेषार्थवादो न स्वाधानविधायकम् । तद्विधायकानि तु वसन्तादिवाक्यान्येवेति सूत्रकाराभिप्रायवर्णनेनानग्नित्वस्य मूलयुक्तित्वं प्रतिष्ठापितम् । एवमाधानाधिकरणसिद्धानग्नित्वस्य पुनः कीर्तननाभिप्रायिकपरिहारेण "य एवं विद्वानग्निमाधत्ते" इति वाक्यावलम्बनशङ्कानिरासार्थमेव; अन्यथा महर्षिवरनिर्मितानां सूत्राणां परस्परविरोधापत्तेः । एवमनग्नित्वेन सिद्धेऽनधिकारेऽध्ययनाभावोऽभ्युचय इत्येतत् तदुपपादकस्याध्ययनविधिपुरुषार्थत्वनिरासस्याभावादिति मूले एव स्पष्टम् ॥ **नन्विहापि** शास्त्रेऽध्ययनविधिपुरुषार्थत्वनिरासः सूत्रकृता न कृत इत्याशङ्क्याह—**इह संस्कारेति** । ननु—**संस्कारपरामर्शा** (व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ३६)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

इत्यवघातः । न तावत् ऋत्वर्थे । न हि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति कंचित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमासं प्रकृत्य 'व्रीहीनवहन्ति' इति । न चानारम्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धितया क्रतुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव क्रतुना संबध्येताध्ययनम् । न हि यथा जुह्वादि अव्यभिचरितक्रतुसंबद्धमेवं स्वाध्याय इति । तस्मान्नैष ऋत्वर्थे नियमः । नापि पुरुषार्थे; पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति, यथा फलं तदुपायो वा । तदुपायेऽपि हि विधितः प्राक् सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिबन्धनैव । इतिकर्तव्यतासु तु सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव

वेदान्तकल्पतरुः ।

द्वितीयं निरस्यति—**न तावदिति** । अध्ययननियमस्य क्रत्वर्थाश्रितत्वं प्रकरणाद्वाक्याद्वेति विकल्प्याद्यं निरस्य द्वितीयं प्रत्याह—**न चाऽनारभ्येति** । व्याप्तया हि जुह्वा क्रतौ व्यापके बुद्धिस्थीकृते वाक्यं पर्णतां क्रतुना संबन्धयति, स्वाध्यायस्तु स्वशाखात्मकोऽवयवी न कर्मविशेषेण व्याप्त इत्यनुपस्थापिते कर्मणि कथं वाक्यमध्ययनस्य कर्मसंबन्धं ब्रूयादित्यर्थः । नन्वज्ञातोपाये कथं पुरुषेच्छातः प्रवृत्तिरत आह—**तदुपायेऽपि हीति** । फलमभिलषँस्तदुपायमप्यनुष्ठेयं मन्यते, विशेषं तु न वेदेति । तर्हि करणार्थेतिकर्तव्यतायामपि सामान्यप्रवृत्तिरिच्छाधीनेत्याशङ्क्याह—**इतिकर्तव्यता-**

कल्पतरुपरिमलः ।

दिति सूत्रं शूद्रस्य विद्याङ्गोपनयनाभावाद् विद्यानधिकारपरम्; न च तदनन्तरमध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वव्यवस्थापकं सूत्रान्तरमस्तीति—**चेत्, उच्यते:** पूर्वतत्राधिकरणेऽनभिमतयुक्त्याऽपि कर्मानधिकारसिद्धेस्तत्रानुपपादितमप्यध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वम् इहावैयर्थमात्रेणोपपादनीयस्य विद्याऽनधिकारस्य समर्थनार्थमवश्यमुपपादनीयम् । अतस्तदुपपादनमपि संस्कारपरामर्शादित्यनेन स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारसंबन्धादित्यर्थकेन विवक्षितमिति वक्तव्यमेव । अत एव टीकाकृता तदेव सूत्रं मूलं मनसिकृत्याध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वं व्यवस्थापितम् । ततश्चाध्ययनसंस्कारः शूद्रेणापि क्रियतामित्याशङ्क्यापरिहारा संस्कारपरामर्शादित्येतदेवाध्ययनाङ्गत्वेनोपनयनसंस्कारविधानादित्येतदर्थत्वेनापि योजनीयम् । अस्त्वध्ययनाङ्गोपनयनं शूद्रस्यापि; शिष्यस्य स्वयमुपगमनेऽप्याचार्यानुमतिरूपं तत्कर्तृकस्वसमीपप्रापणं विनाऽध्येतुमशक्यतयाऽर्थप्राप्तं उपनयने वसन्तादिवाक्यानां निमित्तार्थत्वोपपत्तेरिति शङ्कायां तदभावाभिप्राय (व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ३६ ।) चेत्येतद् न च संस्कारमर्हतीत्यनेनाध्ययनाङ्गोपनयनाभावस्याप्यभिप्रायादित्येतत्परमपि योजनीयम् । एवमर्थभेदेन सूत्रभेदमभिप्रेत्य संस्कारपरामर्शादित्यादिसूत्रैरिति बहुवचननिर्देश इति सर्वमनवद्यम् ॥

इदं तु चिन्त्यते—इहत्याधिकरणगतसंस्कारशब्दस्येव पूर्वतत्रापशूद्राधिकरणगतस्य **संस्कारस्य तदर्थत्वा** (जै. सू. अ. ६ पा. २ सू. ३. ।) दिति सूत्रस्थितसंस्कारशब्दस्याप्यध्ययनसंस्कारार्थत्वमपि परिकल्प्य शक्यमुपपादयितुम्; तत्राप्यध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वं प्रसाधितमिति कर्म वा विलक्षण (जै. सू. अ. ६ पा. १ सू. ३५) मिति नावमिकाधिकरणेनापि तत् सिद्धम् । तत्र ह्यधिकरणे द्वितीयसप्तमाध्याययोर्गतिक्रियारूपत्वेनोक्तस्य सान्नोऽर्थकर्मत्वनिरासेन ऋग्वर्णाभिव्यञ्जकतया संस्कारकर्मत्वं व्यवस्थापितम् । तद्व्यवस्थापनं च स्वरविशेषविशिष्टतया ऋग्वर्णाभिव्यञ्जकस्य उच्चारणस्यैव संस्कारकर्मत्वव्यवस्थापनं पर्यवस्यति । सामाध्ययनकाले तद्व्यतिरेकेण क्रियान्तराभावात्तदेवोच्चारणं गुरुमुखोच्चारणानन्तरभावि सदध्ययनमुच्यत इति । तेन सामाध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वसिद्धौ न्यायसाम्याद् वेदान्ताध्ययनस्यापि तथात्वं सिध्यति । किं बहुना ? **अथातो धर्मजिज्ञासेति** (जै. सू. अ. १ पा. १ सू. १ ।) प्रथमाधिकरणेन कृत्स्नस्याप्यध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वं कण्ठत एव प्रसाधितम् । तत्र ह्यतःशब्दोक्तेन वेदस्य विवक्षितार्थत्वेन सूचितम् अविवक्षितार्थत्वपूर्वपक्षं लिखद्भिर्व्याख्यातृभिस्तदुपपादनार्थम् अध्ययनस्य स्वर्गार्थत्वोक्त्या पुरुषार्थत्वं स्पष्टमुक्तम् । तत्सिद्धान्ते अक्षरावाप्त्यर्थज्ञानान्यतरफलकत्वेन स्वाध्यायसंस्कारत्वं समर्थितम् । किंचात्र प्रसाधितेनाध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वेन शूद्राधिकारशङ्का नापैतीति व्यर्थमिह तत्प्रसाधनम्; स्वाध्यायाध्ययनविधेः स्वशाखाध्ययनविषयत्वेन शूद्रस्य सर्वापि शाखा न स्वशाखेति तदध्येतृभ्यो गृहीत्वा विद्यानुष्ठानोपपत्तेः । अन्यथा मैत्रेयीवाचक्नवीप्रभृतीनां स्त्रीणां विद्यानुष्ठाने का गतिः । तस्मान्नेयं गतार्थत्वशङ्कापरिहारीतिर्युक्तेति । **अत्रेदमुत्तरम्** । शास्त्रभेदेऽपि गतार्थत्वं परिहरणीयं चेद्, विद्याधिकारिणः शूद्रेत्यामन्त्रणेन लिङ्गेन शूद्रस्य कर्मानधिकारेऽपि विद्याधिकारोऽस्तीत्यधिकशङ्कया न गतार्थत्वम्, न च—शूद्रशब्दो यौगिक इति-युक्तम्; रूढेर्बलवत्त्वात् । जानश्रुतेर्द्युव्याप्तं ज्योतिर्नास्तीति मनुष्यावसंभावितगुणभाववचनरूपहंसवाक्यानादरश्रवणेन गगनमयं खादितुं न शक्नोतीति वाक्यश्रवणेनेव न तस्य शोकः, किं तु रैक्वोपास्यदेवतोपासकस्य तदन्यस्यापि तदुपासना महाफलेति कथनेन रैक्वस्य महामहिमकीर्तनरूपस्तवनेन सयुग्वानमिति रैक्वचिह्नोपन्यासरूपेण तदुपगमनोपायोपदेशेन च महाफलविद्याग्रहणोपायो लब्ध इति जानश्रुतेर्मुदेवास्य संजातेति कल्पनौचित्येन शुगाद्रवणरूपयौगिकार्थासिद्धेश्च । न चात्र रूढि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शूद्रस्याधिकारः; वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते । न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति; उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति; शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात्, शास्त्रीयस्य च सामर्थ्य-

भामती ।

नह्यनधिगतकरणभेद इतिकर्तव्यतासु घटते । तस्माद्विध्यधीनप्रवृत्तितयाऽङ्गानां क्रत्वर्थता । क्रतुरिति हि विधिविषयेण विधिं परामृशति विषयिणम् । तेनार्थ्यते विषयीक्रियत इति कृत्वर्थः । न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग्विधेः पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिः, येन पुरुषार्थः स्यात् । यदि चाध्ययनेनैवार्थावबोधरूपं नियम्येत ततो मानान्तरविरोधः; तद्रूपस्य विनाप्यध्ययनं पुस्तकादिपाठेनाप्यधिगमात् । तस्मात् 'सुवर्णं भार्यम्' इतिवदध्ययनादेव फलं कल्पनीयम् । तथा चाध्ययनविधेरनियामकत्वाच्छूद्रस्याध्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिक्रियेत । मा भूदाध्ययनाभावात्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः, संवर्गविद्यायां तु भविष्यति; 'अहरहारेत्वा शूद्र' इति शूद्रं संबोध्य तस्याः प्रवृत्तेः । न चैष शूद्रशब्दः कयाचिद्वयवव्युत्पत्त्याऽशूद्रे वर्तनीयः; अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षतया बलीयस्त्वात् । तस्माद्यथाऽनधीयानस्येष्टौ निपादस्थपतेरधिकारो वचनसामर्थ्यात्, एवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकारो भविष्यतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्याधिकारः, वेदाध्ययनाभावादिति । अयमभिसंधिः—यद्यपि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधिर्न किंचित्फलवत्कर्मारम्भान्नातः, नाप्यव्यभिचरितक्रतुसंबद्धपदार्थगतः, न हि जुह्वादिवत्स्वाध्यायोऽव्यभिचरितक्रतुसंबद्धः; तथापि स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापेक्षितोपायतामवगमयन् किं पिण्डपितृयज्ञवत् स्वर्गं वा सुवर्णं भार्यमितिवदार्थवादिकं वा फलं कल्पयित्वा विनियोगभङ्गेन स्वाध्यायेनाधीयीतेत्येवमर्थः कल्पतां, किंवा परम्परयाप्यन्यतोऽपेक्षितमधिगम्य निर्वृणोत्विति विशये, न दृष्टद्वारेण परम्परयाप्यन्यतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ च संभवन्त्यां

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्थिति । अनधिगतः करणविशेषो विधितो येन पुंसा स इतिकर्तव्यतासु न घटते न चेष्टते । न हि करणसामान्यमितिकर्तव्यतोपकार्यं, किं तु विहितः कथंभावाकाङ्क्षः करणविशेषः, तत्र च यदङ्गं सामान्यतो यच्च विशेषतस्तत्र सर्वत्र विध्यधीनैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु कथं विध्यधीनप्रवृत्तिकता क्रत्वर्थता क्रतुविधोर्भेदादत आह—क्रतुरिति हीति । क्रतुरिति शब्दो विषयेण क्रतुना तदभिधायकं विषयिणं विधिशब्दं परामृशति लक्षणयेत्यर्थः । अर्थ्यते ज्ञायते । मा भूवन्नध्ययनादयः पुमर्थाः, मा भूच्च तदाश्रितोऽदृष्टनियमोऽर्थावबोधे तु दृष्टे एवाध्ययनं नियम्यतामत आह—यदि चेति । यस्मान्न नियमविधिरतोऽपूर्वविधिरित्याह—तस्मादिति । यदोपनयनाङ्गकाध्ययनविधिः काम्यः, तदा शूद्रस्य लौकिकाध्ययनादिना वेदग्रहणमित्याह—तथा चेति । द्वौ हीह पूर्वपक्षौ—सर्वत्र शूद्रस्याधिकारः, संवर्गविद्यायामेव वेति । तत्राद्यं प्रदर्श्य, स्वाध्यायविधेर्नियामकत्वमुपेत्यैव द्वितीयमाह—मा भूद्धेति । वाक्यप्रकरणयोरभावेऽपि कल्पनालाघवेन सामर्थ्यलक्षणलिङ्गेन चानुगृहीतस्तव्यप्रत्ययः कर्मप्राधान्यमवगमयन्नध्ययनस्य संस्कारकर्मतामापादयतीत्याह—तथापीत्यादिना । विनियोगः पदान्वयः । परम्परयेति । अक्षरावाप्तिपदार्थव्युत्पत्तिविचारपरयेत्यर्थः । अन्यतोऽनुष्ठानतोऽपेक्षित-

कल्पतरुपरिमलः ।

बाधकमस्ति, येन यथाकथंचिद् योगः समाश्रीयेत; अध्ययनसंस्काराभावस्य तदबाधकतायाः समर्थितत्वात् । कर्मस्विव विद्यासु मन्त्राभावेन श्रवणादिप्रतिषेधस्याप्यबाधकत्वादिति । तदेतत्सूत्रभाष्यपर्यालोचनया स्फुटमिति न विवृतम् । विधान्तरेणागतार्थत्वं तु यथाकथंचिट्टीकोपपादनार्थमुपन्यस्तमित्यलं विस्तरेण ॥ न हि करणसामान्यमिति । कर्मादिभिः करणैः संयोगविभागादिफलेषु जननीयेष्वितिकर्तव्यतापेक्षाभावादिति भावः । किं तु विहित इति । विहितस्य करणविशेषस्य कथमनेन फलपूर्वमुत्पादनीयमिति तत्प्रकारस्यानिर्णीतत्वात् कथंभावापेक्षोदेतीति भावः । मा भूवन्नध्ययनादयः पुमर्था इति । बहुवचनमविवक्षितम् । अध्ययनं स्वाध्यायमात्रपरम्; अर्थज्ञानस्य हितैषिवचनावगम्ययागादिफलसन्निकृष्टतया पुरुषार्थत्वमभ्युपगम्य तत्र नियमाशङ्कनात् । द्वौ हीह पूर्वपक्षाविति । यथाकथंचित्संभवमात्रेण द्वितीयपूर्वपक्ष उपन्यस्तः । रैक्वेणानुष्ठीयमानां विद्यां संवर्गविद्येत्यविज्ञाय सामान्यतो या तदीया विद्या तां लप्स्ये इति धियोपसन्नस्य धार्मिकस्य विवेकिनो जानश्रुतेः शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेन विद्यासामान्याधिकारपूर्वपक्षस्यापि दृढत्वात्, अध्ययनाभावस्याबाधकताया उक्तत्वात् । ननु टीकाया विध्यपेक्षितत्वमप्यार्थवादिकार्थसिद्धावपेक्ष्यमित्युक्तमिति प्रतिभाति, तदयुक्तम्, बाधका-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वाध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं 'शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इति तन्न्यायपूर्वकत्वा-द्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति; न्यायस्य साधारणत्वात् । यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्द-श्रवणं लिङ्गं मन्यसे, न तल्लिङ्गम्; न्यायाभावात् । न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति । न

भामती ।

श्रुतविनियोगभङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलकल्पनोचिता । दृष्टश्च स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारः । तेन हि पुरुषेण स प्राप्यते, प्राप्तश्च फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, न तु सुवर्णधारणादौ दृष्टद्वारेण किंचित् परम्पराध्यस्त्यपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृत्य साक्षाद्धारणादेव विनियोगभङ्गेन फलं कल्प्यते । यदा चाध्ययन-संस्कृतेन स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितम्, तदा यस्याध्ययनं तस्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य, यस्य चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीना-मेवेत्युपनयनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठितस्वाध्यायजन्योऽर्थावबोधः शूद्राणां न फलाय कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावाच्च शूद्रो ब्रह्मविद्यायामधिक्रियत इति सिद्धम् । **यज्ञेऽनवक्लृप्त इति** । यज्ञग्रहणमुपलक्षणार्थम् । विद्यायामनवक्लृप्त इत्यपि द्रष्टव्यम् । सिद्धवदभिधानस्य न्यायपूर्वकत्वाज्न्यायस्य चोभयत्र साम्यात् । द्वितीयं पूर्वपक्ष-मनुभाषते—**यत्पुनः संवर्गविद्यायामिति** । दूषयति—**न तल्लिङ्गम्** । कुतः? **न्यायाभावात्** । न तावच्छूद्रः संवर्गविद्यायां साक्षाच्चोद्यते, यथा 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति निषादस्थपतिः, किंत्वर्थवादगतोऽयं शूद्र-शब्दः, स चान्यतः सिद्धमर्थमवद्योतयति, न तु प्रापयतीत्यध्वरमीमांसकाः । असाकं तु अन्यपरादपि वाक्यादसति बाधके प्रमाणान्तरेणार्थोऽवगम्यमानो विधिना चापेक्षितः स्वीक्रियत एव । न्यायश्चास्मिन्नर्थे उक्तो बाधकः । न च विध्वपेक्षाऽस्ति; द्विजात्यधिकारप्रतिलम्भेन विधेः पर्यवसानात् । विध्युद्देशगतत्वे त्वयं न्यायोऽपोद्यते वचनबलाद्विषाद-स्थपतिवत्त्वेष विध्युद्देशगत इत्युक्तम् । तस्माच्चार्थवादमात्राच्छूद्राधिकारसिद्धिरिति भावः । **अपि च किमर्थवाद-**

वेदान्तकल्पतरुः ।

मर्थबोधमित्यर्थः । अर्थबोधेऽध्ययनस्य सामर्थ्यं दर्शयति—**दृष्टश्चेति** । **संस्कारोऽवाप्तिः** । सैव दर्श्यते—**तेन हीति** । **विपरिवृत्त्येति** । श्रुतविनियोगाद्व्यावृत्त्येत्यर्थः । **विनियोगभङ्गेनेति** । सुवर्णधारणेनेति कृत्वेत्यर्थः । यदवादि लिखित-पठितवेदादर्थबोध इति, तत्राह—**यदा चेति** । एवं शूद्रस्य विद्यायामसामर्थ्यमुक्त्वा शास्त्रपर्युदासमाह—**यज्ञ इति** । अतत्परः शब्दो नाज्ञातार्थबोधीति मते मा भूल्लिङ्गादधिकारसिद्धिः, सिद्धान्ते तु किं न स्यादत आह—**असाकं त्विति** । असति बाधकेऽवगमादर्थसत्तासिद्धिरुक्ता, विधिना चापेक्ष्यत इति सप्रयोजनता । शूद्रशब्दस्यावयवबृत्तिप्रदर्शनायाह्यायिकां श्रौतीमनुकोमति—**एवं किलेत्यादिना** । जनश्रुतस्यापत्यं जानश्रुतिः । पुत्रसंज्ञस्यापत्यं पौत्रः । तस्यापत्यं पौत्रायणः । श्रद्धयार्यिभ्यो देयं यस्य स तथा । पाक्यमन्नं बहु यस्य गृहे स तथा । **शूद्राटकानि** चतुष्पथाः । **शौण्डस्य** शूरस्य । **तदनुग्रहाय** उत्तमविद्याजिज्ञासां कर्तुम् । **दोषेत्यव्ययं** रात्रावित्यर्थः । **भल्लाक्ष भल्लाक्ष** विरुद्धलक्षणयाऽन्वेत्युपालम्भः । इत आरभ्य द्युलोके मा प्रसाङ्क्षीः प्रसार्कि मा कार्षीः, यदि करोषि, तर्हि तन्मध्यप्रविष्टं त्वां तन्मा धाक्षीन्मा दहतु, तद्ध-क्ष्यति वराको जानश्रुतिरित्येकदेशद्वारोच्यते । एष तावद्वराकः एनमल्पं सन्तं कमेतद्वचनमात्येत्येतच्छब्दान्वयः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

भावमात्रेण तत्सिद्ध्युपपत्तेरित्याशङ्क्य प्रयोजनकथनमात्रपरा तदुक्तिरिति व्याचष्टे—**विधिना चापेक्ष्यत इति** । **सप्रयो-जनतेति** । उक्तेत्यनुषङ्गः । **अवयववृत्तीति** । शुचा दुद्रवेत्याद्यर्थेषु शूद्रशब्दस्य रुजं द्रावयतीत्यर्थे रुद्रशब्दस्येव नैरुक्त-प्रक्रियया निष्पत्तिः । उकारदैर्घ्यस्यापि तत एव सिद्धिः । राज्ञो विशिष्टविद्योपदेष्टृगुरुसद्भावावगमेन मोद इव, हंसो यदथा-वान्मामदूदुषत् सा विद्या सत्यपि, संनिहिते गुरावपि, इयन्तं कालं मया न लब्धा तेन तत्प्रयुक्तदूषणपात्रमभवमिति शोकोपि 'संभवत्संजिहान एव क्षत्तारमुवाच' इतिवाक्यप्रतीतकालाक्षमत्वलिङ्गावगमितोऽस्त्येव । मा प्रसाङ्क्षीरिति विहितस्य सत्त्यकरणस्य फलवचनतया योजयितुं शक्यमपि मैतत्त्वा धाक्षीरित्येतदज्ञानात् तत्सत्किरणेऽपि दाहो मा भूदित्याशीर्व-चनतया योजयति—**यदि करोषीति** । धाक्षीरिति प्रथमपुरुषविषये मध्यमपुरुषश्छान्दसः । **ननु वरो वराकः** शोच्य इति वरशब्देनैकदेशद्वारोच्यते चेत्, प्रथमान्तस्य कथमन्वयः? इत्याकाङ्क्षायां वाक्यभेदेनोद्देश्यसमर्पकपदाध्याहारेण च योजय-ति—**एष तावद्वराक इति** । केचिदेरे इति हीनसंबोधनार्थतया पदविभागं कुर्वन्ति । तथा पदविभागे मय उलो वो वेत्युकारस्य वकारादेशेन भाव्यम्, पक्षे निपात एकाजनाङ्गिति प्रगृह्यसंज्ञया प्रकृतिभावे सति कमु अर इति वा भाव्यम्। अतः कंवर इति श्रुतिसंधिसिद्ध्यर्थं वकारोपजन उकारोपजनो वा छान्दसः समाश्रयणीयः; न वा उ एतन्म्रियसे मरिष्य-सीत्यादिवत् । **एनमल्पं सन्तं कमिति** । उद्दिश्येत्यध्याहार्यम् । **ब्रूत्रिशासिगुणेन** चेति संगृहीतयकवितकर्यत्वं वा कर्पं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चात्र न्यायोऽस्ति । कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात्, तद्विषयत्वात्, न सर्वासु विद्यासु । अर्थवादस्थत्वात्तु न क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषयो योजयितुम् । कथमित्युच्यते—'कंवर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमात्थ' (छा० ४।१।३) इत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे, तामृषी रैकः शूद्रशब्देनानेन सूचयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञताख्यापनायेति गम्यते; जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति ? उच्यते—तदाद्रवणात् । शुचमभिदुद्राव, शुचा वाऽभिदुद्रुवे, शुचा वा रैकमभिदुद्रावेति शूद्रः । अवयवार्थसंभवाद्रूढ्यर्थस्य चासंभवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

भामती ।

बलाद्विद्यामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य कल्प्यते, संवर्गविद्यायां वा । न तावद्विद्यामात्र इत्याह—कामं चायमिति । न हि संवर्गविद्यायामर्थवादः श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयति; अतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकार इत्यत आह—अर्थवादस्थत्वादिति । तत्किमेतच्छूद्रपदं प्रमत्तगीतं, न चैतद्युक्तम्; तुल्यं हि सांप्रदायिकमित्यत आह—शक्यते चायं शूद्रशब्द इति । एवं किलात्रोपाख्यायते—जानश्रुतिः पौत्रायणो बहुदायी श्रद्धादेयो बहुपाक्यः प्रियातिथिर्बभूव । स च तेषु तेषु ग्रामनगरशृङ्गाटकेषु विविधानामन्नपानानां पूर्णानतिथिभ्य आवसथान् कारयामास । सर्वत एव तेषु तेष्वावसथेषु ममान्नपानमर्थिन उपयोक्ष्यन्त इति । अथास्य राज्ञो दानशौण्डस्य गुणगरिमसंतोषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निदाघसमये दोषा हर्म्यतलस्यस्योपरि मालामाबध्याजग्मुः । तेषामग्रेसरं हंसं संवोध्य पृष्ठतः पतन्नेकतमो हंसः साद्भुतमभ्युवाच । 'भो भो भल्लाक्ष भल्लाक्ष, जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य द्युलोक आयतं ज्योतिस्तन्मा प्रसाङ्क्षीर्मैवत्वा धाक्षी'दिति । तमेवमुक्तवन्तमग्रगामी हंसः प्रत्युवाच । 'कंवर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमात्थ' वर इति सोपहासमवरमाह । अथवा—वरो वराकोऽयं जानश्रुतिः । कमित्याक्षेपे । यस्मादयं वराकस्तस्मात्कमेनं किंभूतमेतत्सन्तं प्राणिमात्रं रैकमिव सयुग्वानमात्थ । युग्वा गत्री शकटी तया सह वर्तत इति सयुग्वा, रैकस्तमिव कमेनं प्राणिमात्रं जानश्रुतिमात्थ । रैकस्य हि ज्योतिरसदृशम्; नत्वेतस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसंभारसंभृतस्य रैकस्य ब्रह्मविदो धर्मे त्रैलोक्योदरवर्तिप्राणभृन्मात्रधर्मोऽन्तर्भवति, न पुना रैकधर्मकक्षां कस्यचिद्धर्मोऽवगाहत इति । अथैष हंसवचनादात्मनोऽत्यन्तनिकर्षमुत्कर्षकाष्ठां च रैकस्योपश्रुत्य विषण्णमानसो जानश्रुतिः कितव इवाक्षपराजितः पौनःपुन्येन निःश्वसद्धेलं कथं कथमपि निशीथमतिवाहयांबभूव । ततो निशावसानपिशुनमनिभृतवन्दारुवृन्दप्रारब्धस्तुतिसहस्रसंवलितं मङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तत्पतलस्य एव राजा एकपदे यन्तारमाहूयादिदेश, वयस्य, रैकाह्वयं ब्रह्मविदमेकरतिं सयुग्वानमतिविविक्तेषु तेषु तेषु विपिननगनिकुञ्जनदीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्रयत्नतोऽस्मभ्यमाचक्ष्वेति । स च तत्र तत्रान्विष्यन् क्वचिदतिविविक्ते देशे शकटस्याधस्तात् पामानं कण्डूयमानं ब्राह्मणायनमद्राक्षीत् । तं च दृष्ट्वा रैकोऽयं भवितेति प्रतिभावानुपविश्य सविनयमप्राक्षीत्, त्वमसि हे भगवन्, सयुग्वा रैक इति । तस्य च रैकभा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

युजेर्घोतोः कर्तरि अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिपि कृते युग्वा । स्वारूढं पुरुषं देशान्तरेण युनक्त्यर्थः । उद्वेलमपारं । चिन्ताविष्टस्य हि रात्रिर्बहुर्भवति । पिशुनः सूचकः । वन्दारवः स्तावकास्तेषां वृन्दं समूहः । एकपदे झटिति । वन्दारं सारथिम् । विपिनमरण्यम् । नगनिकुञ्जं पर्वतगुहा । पुलिनं सैकतम् । ब्राह्मणायनं ब्राह्मणवेषम् । धनाया । धनेच्छा श्रुत्युक्तनिष्कव्याख्या हारमिति । अश्वतरीभ्यां युक्तो रथस्तयोक्तः । आटोपः संभ्रमः । अह हारे लेति पाठे व्याख्यातः । आहरे लेति पाठे ला इत्यस्यात्र वाक्ये न केनापि संबन्ध इत्यानर्थक्यम् । शकटोक्तेः प्राच्यां

कल्पतरुपरिमलः ।

चित् समर्थनीयम्; एतद्वचनमिति कर्मान्तरोपादानात् । यद्यप्येतत्सन्तमित्यस्य प्राणिमात्रमिति टीकाया विवरणादीदृशं सन्तं मनुष्यसामान्यमर्यादामनतिक्रम्य वर्तमानमित्यर्थो विवक्षित इति भाति; तथापि छान्दोग्यविवरणानुसारादेतद्वचनमात्रेणान्वयो दर्शितः । ब्राह्मणायनमित्यस्य ब्राह्मणवंश्यमित्यर्थः; नडादिभ्यः फणिति सूत्रेण नडादिगणपठिताद् ब्राह्मणशब्दाद् गोत्रापत्यार्थे फक्प्रत्यये फस्यायनादेशे च सति तद्रूपनिष्पत्तेः । इदं ब्राह्मणवंश्यत्वं वेषेण ज्ञातव्यमिति तज्ज्ञापकमुपन्यस्तं—ब्राह्मणवेषमिति । निष्कव्याख्या हारमितीति । यद्यपि निष्कं पदकरुचकशब्दाभिधेयं स्वर्णाभरणं, हारो मणिमाल्यमिति लोके भेदव्यवहारः; तथापि निष्कशब्दोक्तस्यात्रे हारे त्वेति हारशब्देन विवरणादेवं व्याख्यातम् । अश्वतरी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहाराल्लिङ्गाद्गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते—'अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे' (छा० ४।३।५) इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम् । कापेययोगो हि चित्ररथस्यावगतः 'एतेन वै चित्ररथं कापेया

भामती ।

वानुमतिं च तैस्तैरिङ्गितैर्गार्हस्थ्येच्छां धनायां चोन्नीय यन्ता राज्ञे निवेदयामास । राजा तु तं निशम्य गवां पदशतानि निष्कं च हारं चाश्वतरीरथं चादाय सत्वरं रैक्वं प्रतिचक्रमे । गत्वा चाभ्युवाद । हे रैक्व, गवां पदशतानीमानि निष्कश्च हारश्चायमश्वतरीरथ एतदादत्स्व, अनुशाधि मां भगवन्निति । सत्वेवमुक्तवन्तं प्रति साटोपं च सस्पृहं चोवाच रैक्वः । अह हारेत्व, शूद्र, तवैव सह गोभिरस्त्विति । अहेति निपातः साटोपमामन्त्रणे । हारेण युक्ता इत्वा गच्छीरयो हारेत्वा स गोभिः सह तवैवास्तु, किमेतन्मात्रेण मम धनेनाकल्पवर्तिनो गार्हस्थ्यस्य निर्वाहानुपयोगिनेति भावः । अहर त्वेति तु पाठोऽनर्थकतया च गोभिः सहेत्यत्र प्रतिसंबन्ध्यनुपादानेन चाचार्यैर्दूषितः । तदस्याम्याख्यायिकायां शक्यः शूद्रशब्देन जानश्रुती राजन्योऽप्यवयवव्युत्पत्त्या वक्तुम् । स हि रैक्वः परोक्षज्ञतां चिख्यापयिपुरात्मनो जानश्रुतेः शूद्रेति शुचं सूचयामास । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति । उच्यते—**तदाद्रवणात्** । तद्याचष्टे—शुचमभिदुद्राव जानश्रुतिः । शुचं प्राप्तवानित्यर्थः । शुचा वा जानश्रुतिर्दुद्रुवे । शुचा प्राप्त इत्यर्थः । अथवा शुचा रैक्वं जानश्रुतिर्दुद्राव गतवान् । तस्मात्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुग्वा जानश्रुतिर्वा रैक्वो वा परामृश्यत इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥ **इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः यत्कारणं** प्रकरणनिरूपणे क्रियमाणे क्षत्रियत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते चैत्ररथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निरूपयति—**उत्तरत्र** हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे, चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा निश्चितक्षत्रियत्वेन समानायां संसर्गविद्यायां समभिव्याहाराल्लिङ्गात्संदिग्धक्षत्रियभावो जानश्रुतिः क्षत्रियो निश्चीयते । 'अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे' इति प्रसिद्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते । ब्रह्मचारिभिक्षया चास्याशूद्रत्वमवगम्यते । न हि जातु ब्रह्मचारी शूद्रान् भिक्षते । याजकेन च कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी । क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात् । 'तस्माच्चैत्ररथी नामैकः क्षत्रपतिरजायत' इति वचनात् । चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन याजकेन योगात् । **एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति** छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते । तेन चित्ररथस्य याजकाः कापेयाः । एष चाभिप्रतारी

वेदान्तकल्पतरुः ।

व्याख्यायामस्ति संबन्धीति ॥ ३४ ॥ एवं तावच्चायवलेन शूद्रशब्दलिङ्गमन्यथा नीतम् । संप्रति शूद्राधिकारवारकबहुलिङ्गविरोधादपि तथेत्याह—**क्षत्रियत्वगतेश्चेत्यारभ्य** आ अधिकरणसमाप्तेः । **ननु** कापेययाज्योऽभिप्रतारी चित्ररथ एव किं न स्यादत आह—**एष चेति** । नामभेदादन्यत्वे सति तद्वंश्यत्वात्तद्याजकेन याज्यत्वमित्यर्थः । यद्यपि क्षत्रियसमभिव्याहारो न क्षत्रियत्वव्याप्तः कापेय एव व्यभिचारात्तथापि द्योतकतया संभावकः । सर्वं च वैदिकं लिङ्गमेवमेवेत्याह—

कल्पतरुपरिमलः ।

भ्यामिति । अश्वायां गर्दभादुत्पन्ना गर्दभ्यामश्वादुत्पन्ना; वा स्त्रीव्यक्तिरश्वतरी ॥ ३४ ॥ **आ अधिकरणसमाप्तेरिति** । **अनेन**—भाष्ये शूद्राधिकारनिषेधार्थत्वेनावतारितानां संस्कारपरामर्शा (ब्र. सू. अ. १ पा. ३ सू. ३६ ।) दिव्यादिसूत्राणामपि शूद्रामन्त्रणलिङ्गान्यथाकरणार्थत्वेवचने तल्लिङ्गावलम्बनैवाधिकाशङ्काऽत्र निराकरणीया । अन्यत्सर्वं पूर्वतन्त्र एव सिद्धमिह न व्युत्पादनीयमिति—**सूचितम्** । **तथापि द्योतकतयेति** । व्यभिचारमभ्युपेत्य परिहारः । 'अस्मिन्प्रकरणे संवर्गविद्याऽन्वयिनो ब्राह्मणस्य द्वितीयः क्षत्रिय' इति नियमे तु नास्ति व्यभिचारः ॥ **ननु**—उपन्यस्तलिङ्गसिद्ध्यर्थं प्रथममभिप्रतारिणः कापेययाज्यत्वं निर्धारणीयं, तत्कुतो निर्धार्यते? न हि भोजनार्थं कापेयाभिप्रतारिणौ सहोपविष्टावित्येतावता तयोः किंचित्संबन्धान्तरं सिध्यति । सिध्यद्वा तयोरेकविद्यत्वमेव तत्सिध्येत्; विद्याङ्गोपाख्यानेषु सहप्रस्थितानां प्राचीनशालसत्ययज्ञादीनां तस्यैव संबन्धान्तरस्यान्योन्यसाद्विद्याङ्गगतविशेषग्रहणार्थत्वेन कृप्तत्वात्, तस्य कथंचित्कापेययाज्यत्वसिद्धावपि नाममेदेन चित्ररथादन्यस्य तस्य चैत्ररथित्वं कुतः सिध्यति? समानान्वयानां समानान्वया याजका इति नियमाभावात्, कुलक्रमागता ऋत्विजः पितृभूताः कस्य चित्, कस्य चिदाधानप्रभृति यावज्जीवमृत्विजो मनुष्यभूताः, तत्र तत्र कर्मणि दैवात् प्राप्ता ऋत्विजो देवभूता इति त्रिविधानामृत्विजां शाट्यायनिशाखायां दर्शितत्वाद्, देवभूतऋत्विगभिप्रायेणैव राजसूये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अयाजयन्' (ताण्ड्यब्रा० २०।१२।५) इति। समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। 'तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत' इति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम्। तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां संकीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति। समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति। क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः। अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः, यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते—'तं होपनिन्ये' (श० ब्रा० ११।५।३।१३)। 'अधीहि भगव इति होपससाद' (छा० ७।१।१) ब्रह्मपरा

भामती।

चित्ररथादन्यः सन्नेव कापेयानां याज्यो भवति। यदि चैत्ररथिः स्यात् समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। तस्माच्चैत्ररथित्वादप्यभिप्रतारी काक्षसेनिः क्षत्रियः। तत्समभिव्याहाराच्च जानश्रुतिरपि क्षत्रियः संभाव्यते। इतश्च क्षत्रियो जानश्रुतिरित्याह—**क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च**। क्षत्तृप्रेषणे चार्थसंभारे च तादृशि तस्य वदान्यपृष्ठस्यैश्वर्यं प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्टं युधिष्ठिरादिवदिति ॥ ३५ ॥ न केवलमुपनीताध्ययनविधिपरामर्शेन च शूद्रस्याधिकारः, किं तु तेषु तेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात्, शूद्रस्य तदभावाभिधानाद्ब्रह्मविद्यायामनधिकार इति। नन्वनुपनीतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते—'तान्हानुपनीयैव' इति। तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवा-

वेदान्तकल्पतरुः।

संभाव्यते इति। एवं तावद्वाक्योपक्रमे संदेहमभ्युपेत्यैव वाक्यशेषान्निर्णयः कृतः, इदानीं तु नैव संदेहः; शूद्रशब्दपरामर्शात्प्रागेव स ह क्षत्तारमुवाचेत्यमात्यप्रैषादिना क्षत्रियत्वनिश्चयादित्याह—**इतश्चेति**। बहुदायी बहुपाक्य इति त्वर्थसंभवोऽधिगतः। अन्ये वदान्या दानशीलाः पृष्ठे यस्य स तथा। अर्थसंभवे च निमित्ते यदैश्वर्यं तस्य जानश्रुतेरवगतं तत् क्षत्रियस्य दृष्टमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ आद्यसूत्रे एवाध्ययननियमस्य सूत्रितत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्याह—**न केवलमिति**।

कल्पतरुपरिमलः।

प्रतितन्त्रं दक्षिणाभेदेन तदा नेतव्यऋत्विक्त्वभेदेऽपि ऋत्विक्त्वाधिष्ठानभूताः पुरुषा राजसूयारम्भे यावत्समाप्ति नयता एव प्राह्याः, न तु तत्र तन्त्रे भिन्ने भिन्नापेक्षा कर्तुमुचिता; कालविशेषकर्तव्येषु तन्त्रान्तरेषु कदा चिदत्रिब्रोलनेन कर्मविघ्नप्रसङ्गादित्येकादशे राजसूयान्तर्गतकर्मणां भिन्नतन्त्राणामपि ऋत्विक्तन्त्रत्वमुक्तम्। तथा तस्य चित्ररथवंश्यत्वसिद्धावपि क्षत्रियत्वं कुतः सिध्यति? एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन् तमेकाकिनमन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वंस्तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिर्जायते' इति चित्ररथानुष्ठितद्विरात्रकतुमहिम्ना तद्वंश्यैरपि क्षत्रपतितत्वं लब्धमित्येतावदेव ह्युक्तं, न तु तद्वंश्यानां क्षत्रियत्वम्; अक्षत्रियस्यापि निषादस्थपत्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन क्षत्रपतिलोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—**सर्वं च वैदिकं लिङ्गमिति**। अभिप्रतारिणा सह पठिते कापेये श्रुत्यन्तरबलात् चित्ररथयाजकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाने कापेययाज्योऽयमभिप्रतारीति बुद्धिर्भवति। अविदितपूर्वस्य हस्तिनो निकटे दृश्यमाने पुरुषे हस्तिपकोयमिति प्रत्यभिज्ञायमाने सत्ययमस्य शिक्षणीयो हस्तीति बुद्धिवद् ऋत्विक्षु पितृभूतानां मुख्यत्वात् पूर्वराजचरित्रेषु बहुशो याज्ययाजककुलव्यवस्थादर्शनाच्च कापेययाज्यत्वेन चित्ररथवंश्यत्वबुद्धिर्भवति। अथ यस्य ज्योतिरुक्थ्यः पूर्वमहर्भवत्यायुरुत्तर इति द्विरात्रप्रकरणे श्रुतस्यैकाकिनमेवैनमन्नाद्यस्याध्यक्षं करोतीत्यर्थवादस्यैनं द्विरात्रयाजिनमेकमेव भ्रातृवर्गादिज्ञातिमध्ये ऐश्वर्यस्याध्यक्षं करोतीत्यर्थः। न तु सर्वेष्वपि लोकेष्वेनमेकमेवैश्वर्य्यस्याध्यक्षं करोतीति; तदधिकैश्वर्यादीनामिन्द्रादीनां सत्त्वात्। ततश्च तदनन्तरश्रुते एवेन वै चित्ररथमित्युपाख्याने फलरूपतया श्रुतं क्षत्रपतित्वं ज्ञातिप्राधान्यरूपमिति ज्ञातीनां क्षत्रियत्वेन फलभागपि क्षत्रिय इति बुद्धिर्भवति। ततश्चोक्तहेत्वलम्बनबुद्धीनां क्वचित्क्वचिद् बाधकोपनिपातेन प्रमात्वाभावेऽप्यत्र बाधकाभावेनौत्सर्गिकप्रमात्वपत्वादुदाहृतलिङ्गातिदिरित्यभिप्रायः। **अमात्यप्रेषादिनेति**। **वैश्याद् ब्राह्मणकन्यायां क्षत्ता नाम प्रजायते। जीविकावृत्तिरेतस्य राजान्तःपुररक्षणम्** ॥ इत्युक्तलक्षणस्य क्षत्तुरमा राज्ञः समीपे भावायौगिकममात्यत्वमस्तीत्यमात्यशब्देन निर्देशः। टीकायां रेफयुक्तः प्रष्ठशब्दश्चेत् प्रष्ठोऽग्रगामिनीति वैयाकरणनिपातेन तस्याग्रगामिवाचित्वात् षष्ठीसमास एव ग्राह्यः। ऋकारयुक्तं पाठं दृष्ट्वा तु क्लिष्टः परसप्तम्यन्तपदबहुव्रीहिराश्रितः। **तत् क्षत्रियस्य दृष्टमिति**। इदमपि प्रायिकमुख्यत्वाभिप्रायलिङ्गम्। संभवति ह्यतिक्रान्तमर्यादस्य शूद्रस्यापि बलवतोऽवेक्ष्यधिकरणं (जै. सू. अ. २ पा. ३ सू. ३।) दर्शितया रीत्या राज्यपालयितृत्वेन क्षत्तृप्रेषणादिकम् ॥ ३५ ॥ **आद्यसूत्र एवेति**। **न**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः' (प्र० १।१) इति च । 'तान्हानुपनीयैव' (छा० ५।११।७) इत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति । शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलप्यते; 'शूद्रश्चतुर्थो वर्णः एकजातिः' (मनु० १०।४) इत्येकजातित्वस्मरणात्, 'न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति' (मनु० १०।१२।६) इत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुम-

---

भामती ।

धिकारो भविष्यतीत्यत आह—तान्हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिः । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य, येषामुपनयनं प्राप्तं तेषामेव तन्निषिध्यते । तच्च द्विजातीनामिति द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अधिक्रियन्ते न शूद्र इति ॥३६॥ 'सत्यकामो ह वै जाबालः प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालां प्रपच्छ, अहमाचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति, साब्रवीत् । त्वज्जनकपरिचरणपरतया नाहमज्ञासिषं गोत्रं तवेति । स त्वाचार्यं गौतममुपससाद । उपसद्य चोवाच, हे भगवन्, ब्रह्मचर्यमुपेयां त्वयीति । स होवाच, नाविज्ञातगोत्र उपनीयत इति किंगोत्रोऽसीति । अथोवाच सत्यकामो नाहं वेद स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जबालामपृच्छं, सापि नावेदिति । तदुपश्रुत्याभ्यधात्ताम्-

वेदान्तकल्पतरुः ।

उपनीतस्य यदध्ययनं तद्विधिपरामर्श आलोचनम् । उपनयनमध्ययनाङ्गमेकम्, अपरं च विद्याप्राप्तये उपसदनापरपर्यायमस्ति । हीनवर्णे राजन्याचार्ये औपमन्यवादीनां ब्राह्मणानामुपनयनं "तान्हेति" निषिध्यते । तत एवोत्तमवर्णाचार्यलाभे तेषामुपनयनं प्राप्तोत्यन्यथाऽस्यैवाप्राप्तनिषेधतापातादित्याह—येषामिति । ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ते हैते भारद्वाजा-

कल्पतरुपरिमलः ।

चाध्ययननियमः; संस्कारपरामर्शादिति सूत्रयिष्यत इति प्रथमसूत्रे स्थिलोक्तमाचार्यैः कथमिह तस्याद्यसूत्रे सूत्रितत्वमुच्यते ? नैष दोषः; शूद्रशब्दस्य न्यायतो रूढिप्रच्यावनार्थे प्रवृत्ते प्रथमसूत्रेऽध्ययनाभावं हेतुमुपन्यस्यतो भाष्यकारस्य तदुपपादकोऽध्ययनसंस्कारनियमोऽप्याद्यसूत्र एव सूचित इत्यभिप्रायः । अत एवात्र सूत्रे संस्कारशब्दो विद्याग्रोपनयनपरतयैव भाष्ये व्याख्यात इत्यालोच्य तदभिप्रायानुसारेणात्र पुनरुक्तिशङ्का, स्वयं त्वध्ययनसंस्कारनियमः शब्दारूढत्वात्संस्कारसूत्रार्थ एव वक्तुमुचित इत्यभिप्रेत्याद्यसूत्रे तथाऽवोचत् । कस्तर्हि स्वमते रूढिप्रच्यावकन्यायः सूच्यते ? इति सूत्रशेषसूचित एव; तेन हि शुगादवणस्याख्यायिकया सूचितत्वात् । **तत् बुद्धिस्थमिति** । अबुद्धिस्थरूढितो बुद्धिस्थयोगो बलीयानिति न्यायः सूचितः ॥ **उपसदनेति** । **ननु** तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति विहितं शिष्यकर्तृकं गुरुकर्मकमुपसदनं, तं होपनिन्य इत्यादिलिङ्गावगतकर्तव्यताकम् आचार्यकर्तृकम् शिष्यकर्मकं उपनयनमिति भेदसत्त्वात् कथं पर्यायतोक्तिः ? **उच्यते**; शिष्येणोपसदने कृतेऽपि तस्याचार्यकर्तृकं शिष्यभावं स्वसमीपावस्थानानुमत्यादिरूपोपनयनं विना विद्योपदेशपर्यवसायित्वासंभवात्तत्रोपसदनमात्रं श्रुतं तत्र तदेवोपनयनस्य गमकमिति व्यञ्जयितुम्, गमकवाचिशब्दस्य गम्ये पर्यायतोक्तिः पर्यायोक्तालंकारे । **ननु**—शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एव जातिरिति स्मृत्याद्वितीयजन्मरूपोपनयनाऽसंभवेऽपि सच्छूद्राणाममन्त्रकं विद्याग्रोपनयनं संभवति; मानवधर्मशास्त्रे न च संस्कारमर्हतीत्येतदनन्तरं "धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुव्रताः । मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च" ॥ इत्यमन्त्रकसंस्काराभ्यनुज्ञानात्, तस्य वैशेषिकनिषेधगोचरद्वितीयजन्मरूपोपनयनाविषयत्वेऽपि विद्याग्रोपनयनाविषयत्वस्यापि कल्पने प्रमाणाभावात् । न च—सत्यकामस्य शूद्रत्वभावसिद्धात् तत्त्वरहितवचनेन शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येव विद्याग्रे सत्यकामोपनयने गौतमप्रवृत्तिलिङ्गेन शूद्रस्य विद्याग्रोपनयनेऽपि निषेधोक्तयनात्संस्काराभ्यनुज्ञानं तदतिरिक्तविषयमपि कल्प्यमिति—वाच्यम्; गोत्रप्रश्नलिङ्गेन सत्यकामोपनयनस्याध्ययनाग्रोपनयनत्वावगत्या तच्छूद्रत्वाभावनिर्धारणस्य तत्रैवोपयोगादिति—**चेत्, उच्यते**; "न चास्योपदिशेद्धर्मं" मित्युदाहरिष्यमाणमानववचनानुसारेण तथीयस्य संस्काराभ्यनुज्ञानस्य शूद्रं प्रति विशिष्य येऽभ्यनुज्ञाताः पाकयज्ञादयस्तन्मात्रविषयत्वकल्पनौचित्यात्; विद्याग्रोपाख्यानश्रुतस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणस्य विद्यार्थताया अप्युपपत्तावन्यमात्रार्थत्वकल्पनाऽयोगेन तस्य विद्याग्रोपनयनविद्योपदेशार्थतया अपि कल्पनौचित्याच्च । "अनृतं चातिवादश्च पैशुन्यमतिलोभता । निकृतिश्चाभिमानश्च जन्मतः शूद्रमाविशत् ॥" इति मनूदितं शूद्रभावप्रयोजकम् । **तान् हेति निषिध्यत इति** । **ननु** समीपप्रापणनिषेधे कथं विद्योपदेशलाभः ? नैष दोषः; शूद्रभावतत्कार्यशुश्रूषाद्यनुमतिपूर्वकं वैधमुपनयनं निषिध्यते, न तु समीपप्रापणमात्ररूपं लौकिकमपि । अत एव क्षत्रिये-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नुशासितुं च प्रववृत्ते; 'नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः' (छा० ४।४।५) इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति । वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावत्—'अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्' इति । 'पटु ह वा एतच्छमशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' इति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधः । यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति, स कथमश्रुतमधीयीत । भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति—'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इति, 'द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम्' इति च । येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेद्धुं; ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात्, 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्' इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम् ॥ ३८ ॥ इति नवमं अपशूद्राधिकरणम् ॥

भामती ।

तमः, नाद्विजन्मन आर्जवयुक्तमीदृशं वचः, तेनास्मिन्न शूद्रत्वसंभावनास्तीति त्वां द्विजातिजन्मानमुपनेष्ये' इत्युपनेतुमनुशासितुं च जाबालं गौतमः प्रवृत्तः । तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति विज्ञायते न सत्यादगा इति । न सत्यमतिक्रान्तवानसीति ॥ ३७ ॥ निगदव्याख्यानेन भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३८ ॥ इति नवममपशूद्राधिकरणम् ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

दयः षड् ऋषयोऽपरं ब्रह्म परत्वेनावगतवन्त इति ब्रह्मपराः, तद्ध्यानानुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं च परमार्थं ब्रह्म अन्वेषमाणा एष पिप्पलादस्त्वजिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति प्रतिपेदिरे । ते च तमेव भगवन्तमुपसन्नाः तानौपमन्यवादीननुपनीयैतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाच अश्वपती राजा । त्रपुजतुभ्यां वङ्गलाक्षाभ्यां तप्ताभ्याम् । द्विजातीनां दानं साधारणम्, प्रतिग्रहस्तु ब्राह्मणस्यैवेति विवक्षितम्, न तु शूद्रस्यैव दानं वार्यते ॥ इति नवममपशूद्राधिकरणम् ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

णाजातशत्रुणा वा लोके ब्राह्मणस्य ब्रह्मविविदिषयोपसन्नस्य शिष्यभावेनानुव्रजनमननुमत्य तं पाणौ गृहीत्वैव यष्टिघातोत्थापनाय सुप्तपुरुषसकाशं प्रति प्रस्थितमित्याम्नातम् । "तत इह बालाकिः समित्पाणिः प्रतिचक्रामोप त्वा यानीति तं होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोममेव तत्स्यायत् क्षत्रियो ब्राह्मणानुपनयेदेहि व्येव त्वाज्ञापयिष्यामीति तं पाणावभिपद्य प्रवव्राज तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतु"रिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ब्रह्मपराणां पुनः किमर्थं ब्रह्मविविदिषेत्याशङ्क्य व्याचष्टे—अपरं ब्रह्मेति । त्रपुजतुभ्यामिति । ननु शूद्राणां वेदश्रवणादिषु दण्डविधानेन निषेधावगमेऽपि वेदविद्भ्योऽवगत्य वेदाध्ययनरहितानां स्त्रीणामिव विद्यानुष्ठानं किं न स्यात् ? तस्मात्—'न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् । सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव गच्छति ॥' इति शूद्राणां ये वैशेषिकधर्मा ये च सामान्यधर्माः शूद्रसाधारणास्तद्व्यतिरिक्तवैदिकार्थग्राहणे सह तेनैव शूद्रेण गुरोर्नरकपातोक्तेः । कथं तर्हि भाष्ये तेषां पुराणेतिहासादिमूलविद्यानुष्ठानाभ्युपगमः ? "श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति" स्मरणात् । तस्य दृष्टार्थलाय पुराणेतिहासशैववैष्णवाद्यागमवर्णितयजमानकर्तृकवैदिकमन्त्राद्युच्चारणानपेक्षव्रतनियमोपासनादि संभवतीति तदभिप्रायः । ननु दानस्य द्विजात्यसाधारण्योक्तिः 'दानं च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च' इति स्मृत्यन्तरविरुद्धेत्याशङ्क्य—व्याचष्टे—द्विजातीनामिति । द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमित्येतदनन्तरं ब्राह्मणस्याधिकारः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा इति प्रतिग्रहस्य ब्राह्मणासाधारण्यवचनात् पूर्ववाक्ये दानस्य प्रतिग्रहवैलक्षण्येन त्रैवर्णिकसाधारण्यमात्रं विवक्षितं, न तु शूद्रस्य दाननिषेध इति भावः ॥ इति नवममपशूद्राधिकरणम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(१० अधिकरणम्) **कम्पनात् ॥ ३९ ॥**

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । प्रकृतामेवेदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः । 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' (का० २।६।२) इति । एतद्वाक्यं 'एजृ कम्पने' इति धात्वर्थानुगमाल्लक्षितम् । अस्मिन्वाक्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते, महच्च किंचिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः, किं तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत्प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति । प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्यात् । वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते । कथम्? सर्वमिदं जगत्पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति । वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते । वायौ हि पर्जन्यभावेन

भामती ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

प्राणवज्रश्रुतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं च भङ्क्त्वा वायुः पञ्चवृत्तिराध्यात्मिको बाह्यश्चात्र प्रतिपाद्यः । तथाहि—प्राणशब्दो मुख्यो वायावाध्यात्मिके, वज्रशब्दश्चाशनौ, अशनिश्च वायुपरिणामः । वायुरेव हि बाह्यो धूमज्योतिःसलिलसंवलितः पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनिभावेन विवर्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति सवायुकं प्रतीयते; तथापि सर्वशब्द आपेक्षिकोऽपि न स्वाभिधेयं जहाति, किंतु संकुचद्वृत्तिर्भवति । प्राणवज्रशब्दौ तु ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थमेव त्यजतः । तस्मात् स्वार्थत्यागाद्वरं वृत्तिसंकोचः; स्वार्थलेशावस्थानात् । अमृतशब्दोऽपि मरणाभाववचनो न सार्वकालिकं तदभावं ब्रूते; ज्योक्जीवितवापि तदुपपत्तेः । यथा अमृता देवा इति, तस्मात्प्राणवज्रश्रुत्यनुरोधाद्वायुरेवात्र विवक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—कम्पनात् सवायुकस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अस्यानुप्रसक्तेनापशूद्रविचारेण न सङ्गतिरिति व्यवहितेनोच्यते । शब्दादेव प्रमित इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यबोधायेत्युक्तम् । इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यसंभवो यतोऽनूद्येत, ततस्तदुपास्तिविधिरिति प्रत्यवस्थीयते । प्राणमेवाभिसंविशन्तीत्यत्र निरपेक्षकारणत्वपरैवकारश्रवणाद् ब्रह्मपरत्वम्, इह तदभावादत एव प्राण इत्यनेनागतार्थत्वमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यस्यास्पष्टत्वाच्च प्रातर्दनविचारेणापीति । स्यादेतत्—तदेव शुक्रं तद् ब्रह्मेति च भयादस्याग्निस्तपतीति च प्राचीनपराचीनवचनसंदष्टतयाऽस्य तदेकवाक्यत्वादन्यत्र धर्मादिति ब्रह्मप्रकरणाच्च ब्रह्मपरत्वावगतेः कथं पूर्वपक्षोत्थानमत आह—प्राणवज्रेति । वायुपरिग्रहे वज्रशब्दः श्रुतिवृत्तः स्यादिति श्रुतिः : प्राणश्रुतिबलाद्वायुराध्यात्मिकः शारीरो वज्रश्रुतिबलाद्बाह्यश्च वायुरत्र प्रतिपाद्यः । न हि प्राणमात्रस्य वज्रोद्यमनहेतुता । उभयोश्च चिन्तनमेकं संवर्गविद्या-

कल्पतरुपरिमलः ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

ननु श्रुतियलाद् वाक्यभेदाभ्युपगमो न युक्तः; प्राणे बाह्यवायुभेदेऽपि तदुभयभेदे विषयविद्याविधैक्येन तदप्रसङ्गादित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण वाक्यभेदप्रसङ्गं दर्शयन्नवतारयति—स्यादेतदिति । ननु बाह्यवायौ वज्रशब्दः, कथं श्रुतिः? वायुविकारभूताशनिवाचिनस्तस्य वायावपि लक्षणावश्यम्भावादित्याशङ्क्याह—वायुपरिग्रह इति । अशन्याकारपरिणतस्यैव वायोरुपास्यत्वाङ्गीकारे वज्रशब्दः श्रुतिर्भवतीति भावः । ननु प्राणबाह्यवायू द्वावुपास्यौ किमित्यभ्युपगम्येते? प्राण एक एवोपास्य इत्यभ्युपगम्यतां, तृतीयपादे प्राण इत्यस्यानुषङ्गनिमित्तार्थताङ्गीकारेण तृतीयपादस्यापि प्राणविषयत्वनोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—न हि प्राणमात्रस्येति । न हि कश्चिदपि प्राणो वज्रोद्यमनहेतुरस्ति । यद्यनुषक्तस्य प्राणशब्दस्य प्राणभेदोपचारेण बाह्ये वायौ वृत्तिराश्रीयते, तदापि वज्रोद्यमनहेतुत्वेन बाह्यवायुरेवोपास्यः पर्यवस्येदिति इष्टापत्तिरेव । तथा सति वज्रशब्दस्य मुख्यार्थत्वं च शङ्काशूकरहितं भवतीति भावः । अत एवायमर्थः पूर्वपक्षार्थत्वेन सिद्धान्ते प्रदर्शयिष्यते । ननु सूत्रे पक्षनिर्देशाभावेन न्यूनताशङ्क्य शब्दात्प्रमित इत्यनुवृत्त्या तत्परिहारः कृतः । तत्रानुवर्तेन शब्दादित्यनेनात्रौचित्यात् प्राणशब्द एव हि निर्देष्टव्यः, ततो न कश्चिदर्थः प्रमितोऽस्ति सिद्धान्तस्थितेः प्राणित्याशङ्क्याह—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विवर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वम् । तथा हि श्रुत्यन्तरम्—'वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद' इति । तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम् । कुतः ? पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि ? पूर्वत्र तावत् 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन' (का० २।६।१) इति ब्रह्म निर्दिष्टं, तदेवेहापि, संनिधानात्, जगत्सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः; 'प्राणस्य प्राणम्' (बृ० ४।४।१८) इति दर्शनात् । एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य । तथा चोक्तम्—'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' (का० २।५।५) इति । उत्तरत्रापि 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' (का० २।६।३) इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः । सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात् तदेवेहापि संनिधानात् 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति च भयहेतुत्वं प्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽप्ययं भयहेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः । यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन प्रवर्तते, एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो विभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तत इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्—'भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चमः' (तै० ८।१) इति । अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानाद्ध्यमृतत्वप्राप्तिः; 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति मन्त्रवर्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात्कचिदमृतत्वमभिहितं, तदापेक्षिकम् । तत्रैव

भामती ।

व्यमित इति मण्डूकश्रुत्याऽनुपज्यते । ब्रह्मणो हि विभ्यदेतज्जगत्कृत्वं स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तते, न तु मर्यादामतिवर्तते । एतदुक्तं भवति—न श्रुतिसंकोचमात्रं श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुः, अपि तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां संवलितः श्रुतिसंकोचः । तदिदमुक्तम्—पूर्वापरयोर्ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहीति । तदनेन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता । 'प्रकरणादपि' इति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । यत्खलु दृष्टं तदेव प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । दृष्टादन्यस्मिंस्तूच्यमाने शास्त्रमप्रमाणं भवेत्; असंबद्धप्रलापित्वात् । यत्तु वायुविज्ञानात्कचिदमृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति । 'अपपुनर्मृत्युं

वेदान्तकल्पतरुः ।

वदिति न वाक्यभेद इति भावः । सर्वशब्दश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह पूर्ववादी—यद्यपि चेति । मण्डूकश्रुत्येति । यथा मण्डूको बहून् विहाय स्वपङ्क्तिगतमण्डूकं प्रति प्लवते एवं शब्दादिति प्रतिज्ञा व्यवहिताऽपि हेतुनाऽनुपज्यते इत्यर्थः । शब्दोऽत्र सर्वशब्दः । सवायुकस्य जगतः कम्पयितृत्वमुपपादयति—ब्रह्मणो हीति । ननु प्राणवज्रश्रुत्योः स्वार्थत्यागभयात्सर्वशब्दसंकोच उक्तः, कथं सवायुकजगत्प्रतीतिरत आह—एतदुक्तमिति । प्रधानस्याज्ञाकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणमिति प्रकरणलक्षणं प्रस्तुते वर्तयति—यत्खल्विति । दृष्टं जिज्ञास्यत्वात्प्रधानं तस्य नियन्तृत्वादीनि प्रतिपत्तावङ्गानि प्रतिवचनेन निरूप्यन्त इति प्रकरणसिद्धिरित्यर्थः । यदिदं किं च जगत् तत्सर्वं प्राणे निमित्ते एजति चेष्टते ।

कल्पतरुपरिमलः ।

शब्दोऽत्रेति । तथा च सर्वशब्दवशात् सर्वजगत्कम्पयितृत्वेन यः प्रमितः सोऽत्र पक्ष इति भावः । सर्वशब्दस्योपपदानुसारिसंकोचासंकोचभेदे सत्यपि साकल्यमर्थ इति निश्चितमेव । नियन्तृत्वादीनीति । ननु—नियन्तृत्वादिवत् प्रधानाद्यवयूपासनमपि ब्रह्मप्रतिपत्त्यङ्गमिति प्रकरणाविरोधो वक्तुं शक्यः । एवं चोपासनस्यामृतत्वफलकीर्तनमपि न विरुध्यते । पुत्रप्राप्तिफलकसोमापौष्णपशुत्र्यूपप्रकृत्युद्गुम्बरतामविध्यर्थवादे ऊर्जं पशूनाप्नोतीति प्रधानफलस्येवाधानाङ्गपूर्णाहुत्यर्थवादे सर्वान्कामानवाप्नोतीति तदुपकर्तव्येष्टिसोमादिफलस्येव च ब्रह्मप्रतिपत्तिफलस्यानुवादोपपत्तिरिति—चेत्, मैवम्; पूर्वापरमन्त्रप्रतिपाद्यसर्वलोकाश्रयत्वं शासितृत्वादिपरैतन्मन्त्रप्रतिपाद्यस्यापि दृष्टद्वारा प्रतिपत्त्यङ्गत्वे संभवति, अदृष्टद्वारकोपासनाफलकल्पनायोगात् । एजति चेष्टत इति । न प्राणेन नापानेनेति मन्त्रसिद्ध्यर्थपरत्वेनेदं व्याख्यातम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय 'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।४) इति ते वाग्वादेरार्तत्वाभिधानात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः; 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद' (का० १।२।१४) इति परमात्मनः पृष्टत्वात् ॥३९॥ इति दशमं कम्पनाधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम्) **ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥**

'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छा०

भामती ।

जयति' इति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो न तु परमृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं, तच्च तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना । न केवलमपश्रुत्या तदापेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधाय 'अतोऽन्यदार्तम्' इति वाग्वादेरार्तत्वाभिधानात् । न ह्यार्तास्यासादनार्तो भवतीति भावः ॥ ३९ ॥ इति दशमं कम्पनाधिकरणम् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वात्, ब्रह्मणि जघन्यत्वात्, प्रकरणाच्च श्रुतेर्बलीयस्त्वात्, पूर्वच्छ्रुतिसंकोचस्य चात्राभावात्, प्रत्युत ब्रह्मज्योतिःपक्षे क्त्वाश्रुतेः पूर्वकालार्थायाः पीडनप्रसङ्गात्, समुत्थानश्रुतेश्च तेज एव ज्योतिः । तथाहि—समुत्थानमुद्गमनमुच्यते, न तु विवेकविज्ञानम् । उद्गमनं च तेजःपक्षेऽर्चिरादिमार्गेणोपपद्यते । आदित्यश्चा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तच्च तत एव निःसृतम् उत्पन्नम् । तच्च प्राणसंज्ञं जगत्कारणं महत् । बिभेत्यस्माद्वगदिति भयम् । भयहेतुत्वं रूपयति—वज्रमिति । उद्यतं वज्रमित्यर्थः । पूर्वपक्षे तु प्राणे निमित्ते महद्भयहेतुर्वज्रमुद्यतं भवतीति व्याख्यातम् । तथा च मुख्यार्थो वज्रशब्दः । यदि तु सिद्धान्तेऽपि ब्रह्मणि निमित्ते वज्रमुद्यतमिति व्याख्यायेतं, तदाऽपि वज्रशब्द उपलक्षणार्थः स्याद्; वज्रब्रह्मणोरसाधारणसंबन्धाभावादिति । वायुरेव व्यष्टिर्विशेषः समष्टिः सामान्यम् । शुक्रं ज्योतिष्मत् । अस्येश्वरस्य भयादग्निसूर्यौ तपतः । इन्द्रादयस्तु धावन्ति स्वस्वकार्येषु । निर्विघ्नमपेक्ष्य मृत्युः पञ्चमः । भीषा भयेन ॥ ३९ ॥ इति दशमं कम्पनाधिकरणम् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिरादित्यो ब्रह्म चेति ज्योतिःश्रुतेः परश्रुतेश्च संशयः । ननु ज्योतिषां ज्योतिरिति ब्रह्मापि ज्योतिःशब्दमतः कथमादित्य इति पूर्वपक्षस्तत्राह—अत्रेति । प्रकरणात्प्राणशब्दं ब्रह्मेति यथोक्तं तथा ज्योतिरप्यस्तु, तत्राह—पूर्वच्छ्रुतिरिति । तत्र हि सर्वशब्दश्रुतिसंकोचोऽस्ति, न त्विह । परमिति तु श्रुतिर्विशेषणार्थेति न प्रधानार्थज्योतिःश्रुतेर्बाधिकेत्यर्थः । अत एव सङ्गतिः । समुत्थानश्रुतेश्च पीडनप्रसङ्गादित्यनुषङ्गः । ननु समुत्थानं विवेक इति दहराधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. १४) व्याख्यातमत आह—तथाहीति । अप्रसिद्धेरित्यर्थः । परमिति विशेषणमादित्यस्यार्चिषः परत्वा-

कल्पतरुपरिमलः ।

यद्यपि टीकायामेजतीत्येतत् स्वशासनातिलङ्घने किमयं करिष्यतीति भयात् कम्पत इत्येवं परं व्याख्यातम्, ब्रह्मणो हि बिभ्यदित्यादिना तद्वेष चोत्तरमन्त्रानुगुणं तत्रास्येति पदेनैतन्मन्त्रप्रकृतं भयहेतुं परामृश्य सामान्येन निर्दिष्टस्य तदीयसकलभयहेतुत्वाभिसूर्यादिप्रसिद्धदेवताभयहेतुत्वप्रदर्शनेन स्थैर्यं कियत इत्येवमेकवाक्यतासामञ्जस्यात्, तथापि ब्रह्मसद्भावमजानतां मनुष्यपशुपक्षिसरीसृपादीनां तच्छासनातिलंघनप्रयुक्तभयाभावेन सर्वशब्दस्य तत्सद्भावज्ञातृषु संकोचावश्यम्भावेन पूर्वपक्षे संकोचदोषापादनमलम्, स्यादित्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम्, उत्तरमन्त्रस्य तु महद्भयमित्युक्त्यर्थस्थिरीकरणार्थत्वेनैतदेकवाक्यता सामञ्जस्यमश्रुते । तच्च तत एवेति । यद्यपि प्राणे ततो निःसृतं सर्वं जगदेजतीत्यवान्तरवाक्यभेदं विना योजयितुं शक्यम्; तथापि तथा योजनायां सर्वाधिमन्त्रितानानयेत्यत्रैव सर्वशब्दस्य संकोचसहिष्णुत्वशङ्का स्यात्, सा मा भूदित्येतदर्थमवान्तरवाक्यभेदेन व्याख्यातम् । व्यष्टिरिति । पृथक् पृथक् तत्तत्प्राणादिरूपेण विधिना व्याप्तिर्व्यष्टिः, समन्तात्सर्वसाधारणेन सूत्ररूपेण व्याप्तिः समष्टिः । अशू व्याप्तावितिधातोरष्टिशब्दो व्याप्तिवाची । कम्पनस्य प्राणसाधारण्यवच्छाभिभूतत्वादस्पष्टत्वाच्चिता ॥ ३९ ॥ इति दशमं कम्पनाधिकरणम् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

८।१२।३) इति श्रूयते । तत्र संशय्यते—किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयतमोपहं तेजः, किंवा परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् ? प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति । कुतः ? तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् । 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' (ब्र० सू० १।१।२४) इत्यत्र हि प्रकरणाज्ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते । न चेह तद्वर्त्तिकिंचित्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा च नाडीखण्डे 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' (छा० ८।६।५) इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता । तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् ? दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते; 'य

भामती ।

चिंशाद्यपेक्षया परं ज्योतिर्भवति तदुपसंपद्य तस्य समीपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, कार्यब्रह्मलोकप्राप्तौ क्रमेण भुज्यते । ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वस्वरूपनिष्पत्तिः । न च देवादिविविक्तब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपोऽभिनिष्पत्तिः । सा हि ब्रह्मभूयात्प्राचीना न तु पराचीना । सेयमुपसंपद्येति क्त्वाश्रुतेः पीडा । तस्मात्तिसृभिः श्रुतिभिः प्रकरणबाधनात्तेज एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् ? दर्शनात्, तस्य हीह प्रकरणेऽनुवृत्तिर्दृश्यते । यत्खलु प्रतिज्ञायते, यच्च मध्ये परामृश्यते, यच्चोपसंह्रियते, स एव प्रधानं प्रकरणार्थः । तदन्तःपातिनस्तु सर्वे तदनुगुणतया नेतव्याः, न तु श्रुत्यनुरोधमात्रेण प्रकरणादपकृष्टव्या इति हि लोकस्थितिः; अन्ययोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च तदन्तःपातिनो

वेदान्तकल्पतरुः ।

दित्यर्थः । आदित्यस्य समीपे ब्रह्मलोके स्थित्वा तत्रोत्पन्नज्ञानान्मुच्यते इत्यर्थः । एवमादित्ये वाक्याऽऽज्ञस्यमुक्त्वा ब्रह्मपक्षे क्त्वाश्रुतिपीडामुक्तां प्रपञ्चयति—ब्रह्मज्योतिरिति । शरीरात्समुत्थायेति वाक्ये ज्योतिःप्राप्यावस्थितेऽस्य स्वरूपनिष्पत्तिरुच्यते, सा ब्रह्मज्योतिर्वादिनो न स्याद्; ब्रह्मण एव स्वरूपत्वात्, स्वरूपं प्राप्य स्वरूपं प्राप्नोतीति सङ्गतिप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वभिनिष्पत्तिः साक्षात्कार इत्यत आह—न चेति । साक्षात्काररूपाभिनिष्पत्तिर्ज्योतीरूपसंपत्तेः प्राप्तेः पूर्वा सती परत्वेन न वक्तव्या । या च मुखं व्यादाय स्वपितीतिवद्यत्ययोजना दहराधिकरणे कृता सा क्लिष्टेत्यर्थः । न चोपसंपत्तिरेव साक्षात्कारः; उत्कर्षवाचिपरशब्दयोगादुपसंपत्तेरेव प्राप्तित्वावगमादिति । ज्योतिरिति समुत्थायेत्युपसंपद्येति तिसृभिः श्रुतिभिर्ये आत्मेति प्रकरणबाधः । अनेन विपक्षे श्रुतिसंकोचाज्ञाडीखण्डप्रस्तुतादित्यप्रकरणाच्च तेजो ज्योतिरिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन प्रत्यवस्थानात् संगतिरपि ध्वनिता । उपक्रममध्योपसंहारैकरूप्यान्निर्णीते आत्मनि ज्योतिरादिश्रुतयस्तदनुरोधेन नेतव्या इत्याह—यत् खल्विति । अत्र हि य आत्मेत्यात्मा प्रतिज्ञात एतं त्वेव त इति परामृष्टः स उत्तमः पुरुष इत्युपसंहृतः । प्रकरणमनुरुध्य श्रुतिभङ्गेऽधिकरणविरोधं शङ्कते—तदिति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते—तिस्र एवेत्यादि । उपसद इष्टिविशेषाः, तत्रित्वं ज्योतिष्टोमस्यैव, द्वादशत्वं तु साद्यस्कोताऽहीनस्येति चिन्ता । साद्य एकाहत्वाद् ज्योतिष्टोमः, अहीनोऽहर्गणसाध्यत्वाद् द्वादशाहादिः; अहः खः क्रतुसमूह इति स्मृतेः, खस्येनादेशात् । अत्रत्यं पूर्वपक्षं प्रस्तुतेऽतिप्रसङ्गप्रदर्शनार्थमाह—प्रकरणेति । अहीनश्रुतिरहर्गणे रूढा । भगवाँस्तु पाणिनिः स्वरार्थं प्रत्ययमनुशशास । सा ज्योतिःश्रुतिरिव ब्रह्मप्र-

कल्पतरुपरिमलः ।

उत्कर्षवाचीति । ननु पूर्वपक्ष इव परशब्दयोगेऽपि फलप्राप्तिपरत्वाभावोऽस्तु । मैवम्; पूर्वपक्षे प्राक् "तयोर्ध्वमायन्निति "तावदादित्यं गच्छेदि"ति चोत्तरयोरुद्गमनादित्यप्राप्त्योरिह प्रत्यभिज्ञानात्, "तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशादि"त्याद्यव्यवहितपूर्ववाक्ये परं ज्योतिरित्यस्यादित्यतेजःपरत्वस्य क्लृप्तत्वाच्च । तदनुरोधेन फलप्राप्तिपरत्वाभावोपपत्तावपि तदुभयमविगणय्य विवेकज्ञानायर्थान्तरं वर्णयतः सिद्धान्तिनः पक्षे परशब्दानुरोधेन फलप्राप्तिपरत्वस्यावश्यकत्वात्वादिति भावः । श्रुतिसंकोचादिति । क्त्वाश्रुतेः पूर्वकालत्वमपहाय समानकर्तृकत्वमात्रे वृत्तिः=संकोचः । आदित्यप्रकरणाच्चेति । यद्यपीह तस्य तदुपासनस्य वा प्राधान्यमिति प्रधानस्याज्ञाकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणमिति पूर्वाधिकरणोक्तलक्षणं प्रकरणमादित्यस्य नास्ति, सन्निधानमात्रमपि बहुव्यवहितत्वान्नास्ति; तथापि मूर्धन्यनाड्या निष्क्रम्यादित्यं प्राप्तस्य केन द्वारेण निरुपाधिकामृतत्वप्राप्तिरित्याकाङ्क्षायां परं ज्योतिरित्यादिवाक्येनादित्यस्य समीपे ब्रह्मलोके स्थितस्य तस्य तत्रोत्पन्नज्ञानेन तत्प्राप्तिरिति तदुपपादनस्य कर्तव्यत्वात्तदाकाङ्क्षा युक्ता स्यादित्यादित्यप्राप्तिवचनं तत्प्रकरणत्वेनोपलक्षितं द्रष्टव्यम् ॥ ध्वनितेति । पूर्ववद् श्रुतिसंकोचाभावादिति टीकया कण्ठोक्त्या प्रत्युदाहरणसंगतिः प्रागुपन्यस्ता, इदानीं प्रत्युतेति तदनन्तरोक्त्या ध्वनिता दृष्टान्तसंगतिरुपन्यस्तेति विवेकः । स्वरार्थमिति । "अहः खः क्रता"विति सूत्रविहितप्रत्ययादेशे "आद्युदात्तश्चे"ति सूत्रेण तदादेरीकारस्योदात्तत्वेनाहीनशब्दस्य मध्योदात्तखत्वभार्थमि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

'विष्णुरुपांशु यष्टव्यः' इत्यादयो विधिश्रुत्यनुरोधेन पृथग्विधयः प्रसज्येरन् । तत्किमिदानीं 'तिस्र एव साह्नस्योपसदः कार्या द्वादशाहीनस्य' इति प्रकरणानुरोधात्समुदायप्रसिद्धिबललब्धमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयवव्युत्पत्त्या साह्नं ज्योतिष्टोममभिधाय तत्रैव द्वादशोपसत्तां विधत्ताम् । स हि कृत्स्नविधानान्न कुतश्चिदपि हीयते क्रतोरित्यहीनः शवयो वक्तुम् । मैवम्; अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति श्रुत्या प्रकरणबाधनान्न द्वादशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विधातुम्, नाप्यतोऽपकृष्टं सदहर्गणस्य विधत्ते; परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वात्, असंबद्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसंधानक्लेशात् । तेनानपकृष्टेनैव द्वादशाहीनस्येतिवाक्येन साह्नस्य तिस्र उपसदः कार्या इति विधिं स्तोतुं द्वादशाहविहिता द्वादशोपसत्ता तत्प्रकृतित्वेन च सर्वाहीनेषु प्राप्ता निवीतादिवदनूद्यते । तस्मादहीनश्रुत्या प्रकरणबाधेऽपि न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादपकर्षः । ज्योतिष्टोमप्रकरणान्नातस्य पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य यल्लिङ्गबलात्प्रकरणबाधेनापकर्षस्तदगत्या; पौष्णादौ च कर्मणि तस्यार्थवत्त्वात्, इह तु अपकृष्टस्यार्चिरादिमार्गोपदेशे फलस्योपायमार्गप्रतिपादकेऽतिविशदे 'एष संप्रसादः' इति वाक्यस्याविशदे-

वेदान्तकल्पतरुः ।

करणरुद्धा साह्नमभिदधीत, तत्रैव च द्वादशोपसत्तां विदधीत । तत्किं विधत्ताम् । अयुक्तं हि विधातुमुत्कर्षस्य सिद्धान्तितत्वादित्यर्थः । अवयवव्युत्पत्त्येत्युक्तम्, तामाह—**स हीति** । सर्वप्रकृतित्वेन हीयते कुतश्चिन्न कृत्स्नाङ्गविधानात्, न न्यूनो ज्योतिष्टोम इत्यर्थः । अहीनशब्दस्यागर्हणे रूढत्वान्न दुर्बलावयवप्रसिद्ध्या साह्नवाचिताऽतश्च द्वादशत्वस्य न साह्ने निवेश इति द्वादशाहादावुत्कर्ष इति यथाभाष्यं सिद्धान्तः । अत्र वार्तिककारपादसंमतं सिद्धान्तमादर्श्य विरोधं परिजिहीर्षुर्पुर्यास्थितसिद्धान्तमध्ये एकदेशमनुजानाति—**अवयवेति** । द्वादशोपसत्तायाः प्रकरणे विधानाभावेऽपि द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य न प्रकरणादुत्कर्ष इत्याह—**नापीति** । प्रतिज्ञाद्वयमिदम् । इतः प्रकरणादिदं वाक्यं नापकृष्येतापकृष्टं च सदहर्गणे द्वादशोपसत्तां न विधत्त इति । तत्राद्यां प्रतिज्ञामुपपादयति—**परेति** । यदि विधिपरं सदिदं वाक्यमकृष्येत, ततोऽहीनधर्मं ज्योतिष्टोमप्रकरणे विधत्त इति स्यात्, तच्चान्यायम्; कुतः? इत्यत आह—**असंबद्धेति** । मध्ये प्रकृतासंगतविधाने तत्पदैः प्रकरणं विच्छिद्येत । पुनस्तदुद्धारेणानुसन्धाने सति क्लेशः स्यादिति । यदि नापकर्षो वाक्यस्य, किं तर्हि प्रयोजनमत आह—**तेनेति** । द्वादशोपसद इति वाक्येन द्वादशाहप्रकरणे विहिता द्वादशोपसत्ता तद्विकृतिषु अतिदेशप्राप्ताऽनेन वाक्येन ज्योतिष्टोमेऽनूद्यते त्रित्वविधिमौचित्येन स्तोतुम् । अहीनो हि महाँस्तस्य द्वादश, साह्नस्तु शिशुस्तस्य तिस्र इत्यर्थः । अनेन द्वितीयाऽपि प्रतिज्ञा समर्थिता प्राप्तत्वान्न विधिरिति ॥ **निवीतादिवदिति** । "निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामि"ति दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । तत्रोपवीतं विधीयते एव । इतरयोस्तु विधिरुतार्थवाद इति संशये सत्यपूर्वार्थलाभाद् मनुष्यशब्दस्य च मनुष्यप्राधान्याभिधायित्वात्तत्प्रधाने आतिथ्ये कर्मणि निव्यातव्यं पित्र्ये च प्राचीनमाव्यातव्यम् इति पूर्वपक्षे राद्धान्तः । प्राप्तं हि मनुष्याणां क्रियासु सौकर्याय कण्ठालम्बिवस्त्रधारणं देहार्धे बन्धनं वा निवीतम् । प्राप्तं प्राचीनावीतं वचनान्तरेण पितृयज्ञे । तदनुवादेन निवीतमित्यादिरर्थवाद उपवीतं स्तोतुमिति । **ननु** यदि द्वादशोपसत्तावाक्यस्य प्रकरणादनुत्कर्षः कथं तर्हि जैमिनिरपकृष्येतेत्युत्कर्षमाहात आह—**तस्मादिति** । द्वादशोपसत्तायाः प्रकरणेऽङ्गत्वेन निवेशाभावाभिप्रायोऽपकर्षशब्द इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमप्रकरणान्नातवाक्यस्य नापकर्ष इत्यधस्तादन्वयः । तदेवं द्वादशोपसत्तावाक्यस्य प्रकरणनिवेशसमर्थनेन प्रतिबन्दी निरस्ता । **ननु** तर्हि पूष्णोऽहं देवयज्यया प्रजयेत्यादीनामिष्टदेवतानामस्मरणाख्यानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणान्नोत्कर्षः स्यात्तत्राह—च पशुभिरभिजनिषीयेत्यादीनामिष्टदेवतानामस्मरणाख्यानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणान्नोत्कर्षः स्यात्तत्राह—**पूषादीति** । दर्शपौर्णमासिकाम्न्यादिदेवतानुमन्त्रणमन्त्रनिरन्तरपाठात् पूषादिमन्त्राणां नाम्नेयादिविधिभिरर्थवादत्वेन समभिव्याहारावगतिः । तदिदमुक्तम्—**अगत्येति** । यत्र निर्णीयन्ते तत्रान्यतो न प्राप्तिरित्याह—**पौष्णादौ चेति** । अस्तु तर्हि ज्योतिर्वाक्येष्वपि श्रुतिवशादादित्यवादिनो निर्गुणप्रकरणानुपयोगादर्चिरादिमार्गे च सोपयोगत्वादुत्कर्षस्तत्राह—**इह त्विति** । तुशब्दो नेत्यर्थे । इह ज्योतिर्वाक्ये नोत्कर्ष इत्यर्थः । हेतुमाह—**अपकृष्टस्येति** । फलस्य ब्राह्मलौकिकभोगस्योपायो मार्गस्तत्प्रतिपादकोऽर्चिरादिमार्गोपदेशस्तेऽर्चिरभिसंभवन्तीत्यादिरतिविशदः । मार्गपर्वत्वेनादित्यस्तत्र खशब्दोपात्तः संवत्सरादित्यमिति । ज्योतिर्वाक्ये तु ज्योतिःशब्दमात्रं श्रुतं न मार्गोऽतश्चाविशदमिदमेकदेशमादित्यं वदद्वदेत्तत्

कल्पतरुपरिमलः ।

त्यर्थः । **सिद्धान्तितत्वादिति** । अहीनो वा प्रकरणाद् गौण (जै. अ. ३ पा. ३ सू. १५) इति पूर्वपक्षव्यावर्तनपूर्वकमुत्कर्षस्यासंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येते (जै. अ. ३ पा. ३ सू. १६) ति सूत्रे सिद्धान्तितत्वादित्यर्थः । निवीतं गलवेणिकेति **केचित्** । परिकरबन्ध **इत्यन्ये** । तदुभयालम्बनेन व्याचष्टे—**कण्ठालम्बीति** । **इह देवता** यागो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आत्माऽपहतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात्, 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' (छा० ८।९।३) इति चानुसंधानात्, 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छा० ८।१२।१) इति चाशरीरतायै ज्योतिःसंपत्तेरस्याभिधानात्, ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, 'परं ज्योतिः' 'स उत्तमः पुरुषः' (छा० ८।१२।३) इति च विशेषणात् । यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसंबन्धात् । न ह्यात्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥ इत्येकादशं ज्योतिरधिकरणम् ॥

भामती ।

कदेशमात्रप्रतिपादकस्य निष्प्रयोजनत्वात् । न च—द्वादशाहीनस्येतिवद्यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं स्तोतुमेष संप्रसाद इति वचनमर्चिरादिमार्गमनुवदतीति—युक्तम्; स्तुतिलक्षणायां स्वाभिधेयसंसर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात् । द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये प्रकरणविच्छेदस्य प्राप्तानुवादमात्रस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते । न चैवदोषभयात्समुदायप्रसिद्धिमुल्लङ्घ्यावयवप्रसिद्धिमुपाश्रित्य साहस्रैव द्वादशोपसत्तां विधातुमर्हति; त्रित्वद्वादशत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गात् । न च सत्यां गतौ विकल्पो न्याय्यः; साहाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिधायिनोरानर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रकरणादेव तदवगतेः, इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये नोक्तदोषसम्भव इति पौर्वापर्यपर्यालोचनया प्रकरणानुरोधाद्रूढिमपि पूर्वकालत्वमपि परित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते । यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षः, किंतु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । न च क्रममुक्त्यभिप्रायं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनम्; न ह्येतद्यकरणोक्तब्रह्मतत्त्वविदुषो गत्युत्क्रान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः—'न च तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति अत्रैव समवनीयन्ते' इति । न च तद्द्वारेण क्रममुक्तिः । अर्चिरादिमार्गस्य हि कार्यब्रह्मलोकप्रापकत्वम्, न तु ब्रह्मभूयहेतुभावः, जीवस्य तु नित्याविनित्यशुद्धबुद्धब्रह्मभावसाक्षात्कारहेतुके मोक्षे कृतमर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्या । अत्रापि ब्रह्मविदस्त-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तद्यास्य संपूर्णमार्गोपदेशकेऽर्चिराद्युपदेशे नोत्कर्षः; निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः । ननु यद्यर्चिरादिमार्गे प्राप्त आदित्यस्तर्हि मैवं ज्योतिर्वाक्यं पूषादिमन्त्रवदुत्कर्षि, एकदेशाभिधानेन त्वर्चिरादिमार्गं निर्गुणप्रकरणेऽनुवदद् ब्रह्मज्ञानं स्तोतुं सायासोऽर्चिरादिपथः, इदं तु निरायासमितीत्यत आह—**न च द्वादशेति** । अस्तु तर्हि द्वादशत्ववाक्येऽपि श्रौतार्थसंसर्गपरत्वलोभेन विधित्वमिति चेत्तत्र वक्तव्यम् । किमहीनशब्दे रूढिमभङ्क्त्वा वाक्यं श्रौतार्थमाश्रीयेतोत भङ्क्त्वा । **नाद्य** इत्याह—**द्वादशेति** । अहीनधर्मस्येह विधौ प्रकरणं विच्छिद्येत विच्छेदस्य चायुक्तत्वं द्वादशाहादौ च प्राप्तद्वादशोपसत्तानुवादस्य च निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः । **न द्वितीय** इत्याह—**न चैतदिति** । उपसदोऽवच्छेत्तुं विंशतेस्त्रिलद्वादशयोर्विकल्पापात इत्यर्थः । समुच्चये पञ्चदशोपसत्तापातस्त्रिस्र एवेत्येवकारविरोधश्चेति । **अपि च** तिस्र उपसदो द्वादशेत्येतावताऽलम्, यद्युभयोः संख्ययोः प्रकरणे निवेशः, वृथा साहाहीनशब्दौ, प्रकरणादेव संख्ययोर्ज्योतिष्टोमसंबन्धसिद्धेरित्याह—**साहेति** । यदा त्वहीनशब्दोऽहर्गणवाची, तदा स तावदवश्यं प्रयोक्तव्यस्तत्रिस्र इत्येवोच्यमाने त्रिलमप्यानन्तर्यादहीने स्यात् । तन्निवृत्तये साहशब्दोऽप्यर्थवानिति भावः । ज्योतिर्वाक्ये तु मुख्यार्थेन प्रकरणविच्छेदादिरित्याह—**इह त्विति** । प्रकरणात् श्रुतेर्बलवत्त्वेऽप्यानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायात् ज्योतिःश्रुतेश्च मुख्यार्थत्वे आनर्थक्यस्योक्तत्वात् प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्मेत्यर्थः । नन्वादित्यस्येत्यस्ति प्रकरणम्; "स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छती"ति प्रस्तावादित्युक्तमनुवदति—**यत्त्विति** । परिहरति—**नेति** । दहरविद्याफलं ब्रह्मलोकावाप्तिरादित्यद्वारा उक्त । इदं तु य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिनिर्गुणप्रकरणमित्यर्थः । दहरविद्या च नाडीखण्डात्पूर्वं प्रस्तुतेति न प्रकरणोत्कर्षशङ्का । नन्वात्यन्तिकमोक्षोऽपि ब्रह्मलोकद्वारा प्राप्यतामिति, तत्र वक्तव्यम्—किं मोक्षस्य गतिपूर्वकानाप्यत्वमङ्गीकृत्येतद्वाक्यं क्रममुक्तिपरमित्यभिमतम्? उत नियमेन गतिपूर्वप्राप्यत्वमिति । **नाद्य** इत्याह—**न चेति** । **तस्माद्विद्वच्छरीराद् अत्रैव प्राणा समवनीयन्ते** लीयन्ते । **न द्वितीय** इत्याह—**न च तद्द्वारेणेति** । तच्छब्देन ब्रह्मलोकमाह । यत्तूपसंपद्येति

कल्पतरुपरिमलः ।

दिष्टदेवता । **आनर्थक्यप्रतिहतानामिति** । अवघातस्य व्रीह्यर्थत्वे तन्नियमोऽनर्थकः स्याद्, व्रीहिषु वैतुष्यस्योपायान्तरतोऽपि संभवेन व्रीहिस्वरूपे तदनन्वयादन्यस्य च तदन्वयायोग्यस्याप्रतीतेरित्यानर्थक्यप्रतिहतां व्रीहिश्रुतिं भङ्क्त्वा प्राकरणिकपूर्वाचलक्षणाऽऽश्रीयत इत्यादिकमिहोदाहरणम् । **आनर्थक्यस्योक्तत्वादिति** । स्तुतिरप्यनर्थकप्रायेति भावः । **न च क्रममुक्त्यभिप्रायमिति न च तद्द्वारेण क्रममुक्तिरिति** प्रन्थयोः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य दूषणैक्येऽपि शङ्क-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(१२ अधिकरणम्) आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' (छा० ८।१।४) इति श्रूयते । तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म, किंवा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः; आकाशशब्दस्य तस्मिन्रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात्, स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणादिति । एवं प्राप्त इदमुच्यते—परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात्? अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । 'ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभवति; सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति; 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा०६।३।२) इत्यादिब्रह्मकर्तृकत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति । बाढमस्ति । अमेदस्त्विह विवक्षितः । नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति । 'तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' (छा० ८।१४।१) इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' (ब्र० १।१।२२) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥ इति द्वादशं अर्थान्तरत्वाधिकरणम् ॥

भामती ।

दुपपत्तेः । तस्मान्न ज्योतिरादित्यमुपसंपद्य संप्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमार्थिकेन ब्रह्मणाऽभिनिष्पत्तिराञ्जसीति श्रुतेस्तत्रापि क्लेशः । अपि च परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इतीहैवोपरिष्टाद्विशेषणात्तेजसो व्यावर्त्य पुरुषविषयत्वेनावस्थापनाज्ज्योतिःपदस्य परमेव ब्रह्म ज्योतिः, न तु तेज इति सिद्धम् ॥ ४० ॥ इति एकादशं ज्योतिरधिकरणम् ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

क्लाश्रुत्यनुपपत्तिरिति, तत्राह—तस्मादिति । आदित्यमुपसंपद्येति व्याचक्षाणानां मध्ये ब्रह्मलोकप्राप्तिव्यवायाङ्गीकारेण क्लाश्रुत्यनाञ्जस्यं तु तुल्यमित्यर्थः । तदेवं प्रकरणात् श्रुतिभङ्गमभिधाय श्रुतिवशादप्याह—अपि चेति । न च—उत्तमः पुरुषः प्राप्ता न तु प्राप्यं ज्योतिरिति—वाच्यम्; परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एवोत्तमत्वेन विशेष्टुं योग्यत्वादिति । भाष्ये प्रकरणादिति । द्युसंबन्धप्रत्यभिज्ञातस्य ब्रह्मणो यच्छब्देन परामर्शादित्यर्थः । 'अथ या एता हृदयस्य नाड्य' इति नाडीखण्डे । अथ विशेषविज्ञानोपरमानन्तरं, यत्र काले, एतदिति क्रियाविशेषणम् । एतदुत्क्रमणं करोति । अथ तदैतै रश्मिभिरूर्ध्वम् आक्रमते उपरि गच्छतीत्युपक्रम्य आदित्यं गच्छतीति श्रुतम् ॥ ४० ॥ इति एकादशं ज्योतिरधिकरणम् ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

अत्राकाशब्रह्मश्रुतिभ्यां संशयः । "सर्वाणि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यत्र हि सर्वजगदुत्पत्तेः, एवकारावगतेर्नि-

कल्पतरुपरिमलः ।

मुखभेदेनापौनरुक्त्यं दर्शयति—तत्र वक्तव्यमिति । अत्र प्रजापतिविद्यायाः सगुणोपासनविषयत्वशङ्कया जीवाभिन्नविशेषप्रकरणानुवृत्तिः सूत्रे दर्शनादिति हेतुकृता न स्पष्टेत्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गता । सा शङ्का तत्परिहारश्चेत्युभयमपि, दहरादिकरणे (ब्र. सू. अ. १ पा. ३ सू. १४) स्फुटीकृतमस्माभिः ॥ ४० ॥ इति एकादशं ज्योतिरधिकरणम् ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

नैवमिहेति । ननु—इहापि नामरूपव्याकर्तृत्वं स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गमस्ति; निर्वहितेत्यस्य निरुपसर्गभावे वोढृपरत्वेऽपि तत्सत्त्वेन कर्तृपरत्वादिति—चेत्, उच्यते; वै नामेति निपातद्योतिता प्रसिद्धिरिहोद्देश्यविशेषणमित्याकाशो वै नामेत्यतः प्रसिद्धाकाश इति धर्मिनिर्देशो लभ्यते । अतस्तस्य विशेषणस्याप्रसिद्धाकाशरूपं ब्रह्म व्यावर्त्य पर्यवस्यति । न हि भूतवद्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

यद्यपि 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्यत्र ब्रह्मलिङ्गदर्शनादाकाशः परमात्मेति व्युत्पादितम्; तथापि तद्वदत्र परमात्मलिङ्गदर्शनाभावाच्चामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशेऽप्यवकाशदानेनोपपत्तेरकस्माच्च रूढिपरित्यागस्यायोगात्, नामरूपे अन्तरा ब्रह्मेति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वहितुरन्तरालत्वमाह, अपि तु ब्रह्मणः, तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता । ब्रह्म चैतयोरन्तरालं मध्यं सारमिति यावत् । न तु निर्वोढैव ब्रह्म, अन्तरालं वा निर्वोढृ । तस्मात्प्रसिद्धेर्भूताकाशमेवाकाशो न तु ब्रह्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—परमेवाकाशं ब्रह्म, कस्मात् ! अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशमुच्यते । भूताकाशं च विकारत्वेन नामरूपान्तःपाति सत् कथमात्मानमुद्वहेत । न हि सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी स्वेन स्कन्धेनात्मानं वोढुमुत्सहते । न च नामरूपश्रुतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे संकोचयितुं सति संभवे युज्यते । न च निर्वाहकत्वं निरङ्कुशमवगतं ब्रह्मलिङ्गं कथंचित्क्लेशेन परतन्त्रे नेतुमुचितम् ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

रपेक्षकारणत्वस्य, प्रत्युक्तिसामानाधिकरण्यसामर्थ्यस्य च दर्शनाद् ब्रह्मपरत्वम्, नैवमिहेत्यगतार्थत्वमाह—**तथापीति** । हेतूनां प्रसिद्धेर्भूताकाशो न तु ब्रह्मेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । अनन्तराधिकरणेनागतार्थत्व-संगती वक्ति—**अकस्माच्चेति** । पूर्वत्र हि प्रकरणादानर्थक्यहृतश्रुतिर्नीता, इह तु न ब्रह्मप्रकरणम्; नाप्याकाशश्रुतेरानर्थक्यम्, नामरूपाधिष्ठानब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वादाकाशस्येति भावः । तर्हि नामरूपान्यत्वं ब्रह्मणो लिङ्गम्, ब्रह्मशब्दश्रुतिश्च, नेत्याह—**नामरूपे इति** । नामरूपे अन्तरा ब्रह्मेति श्रुतिर्नामरूपयोर्निर्वहितुराकाशस्यान्तरालत्वं नाचष्टे, किंतु ब्रह्मणः । ततः किमत आह—**तेनेति** । निषेधमुखेनैतदेव विशदयति—**नत्विति** । निर्वोढा य आकाशः स नैव ब्रह्म । अन्तरालभूतं वा यद् ब्रह्म तदपि नैव निर्वोढ्रित्यर्थः । एवं च ब्रह्मशब्दश्रुतिरपि ब्रह्मण्येव नाकाश इत्युक्तम् । अभिधानाभिधेयनामरूपनिर्वाहकत्वं नियन्तृत्वम्, तन्न नभसि सत्यप्यवकाशदातृत्वे घटत इत्याह—**न चेति** । नामरूपकर्तृत्वेन वाक्यान्तरगतब्रह्मप्रत्यभिज्ञामाह—

कल्पतरुपरिमलः ।

ब्रह्म लोकवेदसाधारण्येनाकाश इति प्रसिद्धम् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीत्यत्र तु वैशब्दद्योतितप्रसिद्धेर्नाकाशे धर्मिण्यन्वयः, किंतु सर्वजगत्कारणत्वरूपे धर्मे, तस्य धर्मस्य लोके प्रसिद्धिर्नास्तीत्यगत्या केवलवैदिक्येव ग्राह्या । सा च ब्रह्मलिङ्गान्वयिनीति सिद्धान्त एवोपयुज्यते । तस्मादिहेव तत्र न प्रसिद्धिलिङ्गमवलम्ब्य पूर्वपक्षशङ्कावकाश इति विशेषः । अतः प्रसिद्धिलिङ्गानुगृहीतोपक्रमगताकाशश्रुतिविरोधात् सत्यपि निरुपसर्गे यथाकथंचिदवकाशरूपाधिकरणतया वोढृत्वमेव निर्वहितेत्यनेनोच्यत इत्युपपादनीयमिति भावः । **नामरूपाभ्यामन्यत्वमिति** । अन्तराशब्दोक्तमध्यत्वोपलक्षितेन सारत्वेनान्यत्वमाक्षिप्यत इति भावः । **निर्वोढा य आकाश इति** । यथा देवदत्तश्चैत्रमैत्रयोः प्रेषयिता यस्तावदन्तरा वर्तते स यज्ञदत्त इत्युक्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोर्भेदः प्रतीयते एकमिहाप्याकाशब्रह्मणोरिति भावः । **नियन्तृत्वमिति** । व्याकर्तृत्वमस्येदं वाच्यमिति नियमनरूपमिति भावः । **सत्यप्यवकाशदातृत्व इति** । सकलनामरूपावकाशदातृत्वं भूताकाशस्य वस्तुतो नास्त्येव; स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । यथाकथंचित्तदस्तु नाम, तथापि तन्निर्वहितेति निरुपसृष्टेन नोच्यते, किंतु तद्व्याकर्तृत्वमेव । न च—प्रसिद्धिलिङ्गानुरोधेन निर्वहितेत्येतदवकाशदातृत्वपरतया योज्यमिति—शङ्कनीयम्; यतो निपातसमुदायो नाकाशशब्दविषयस्य तेन रूपेण प्रसिद्धिद्योतकः, किंतु नामरूपनिर्वोढृत्वरूपविधेयवत्त्वेन; तथैव व्युत्पत्तेः । न हि देवदत्तः खलु विद्वानित्युक्ते यः प्रसिद्धो देवदत्तः स विद्वान् त्वप्रसिद्धस्त्वदन्यो देवदत्त इति प्रतीयते, किंतु विद्वत्त्वेन देवदत्तः प्रसिद्ध इत्येव प्रतीयते । एवं च सकलनामरूपनिर्वोढृत्वेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं ब्रह्मैवाकाशशब्दोक्तमिति लभ्यते । एवं च यद्यपि नामभेदेन धर्मिनिर्देशाद् भिन्नधर्मिनिर्देशाच्च देवदत्तश्चैत्रमैत्रयोरित्यादिलौकिकवाक्यच्छायापत्त्या तिस्र एव साहस्रेत्यादिवैदिकवाक्यच्छायापत्त्या चाकाशब्रह्मणोर्भेदः प्रतीयते; तथापि नामरूपव्याकर्तृत्वतद्वदन्यत्वयोर्ब्रह्मलिङ्गतया तद्वशादभेदोऽपि प्रतीयते, भेदाभेदप्रत्यायकोपनिपाते चाभेदप्रत्यायकानुरोध एव युक्तः; प्रतिपत्तिलाघवात्, एकवाक्यताऽनुग्रहात्, ते यदन्तरेति प्रकृतपरामर्शियत्पदानुग्राहाच्च । **किंच** नामभेदधर्मिभेदरूपभेदलिङ्गावगतिराकाशब्रह्मविषयभागद्वयपरामर्शापेक्षा विलम्बिता, नामरूपव्याकर्तृत्वतद्वदन्यत्वरूपब्रह्मलिङ्गावगतिरेकैकभागमात्रपरामर्शापेक्षा शीघ्रा । ततश्च यथा "ऽऽग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वत्याज्यभागा स्याद् बार्हस्पत्यश्चरुरि" त्यत्र प्रकृताऽऽग्नेयाऽग्नीषोमीयस्थानसाम्याद्वाक्यत्रयपरामर्शापेक्षत्वेन विलम्बितादाग्नावैष्णवबार्हस्पत्ययोर्नाग्नेयाग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिः, किंतु तत्तद्वाक्यमात्रपरामर्शापेक्षत्वेन शीघ्राद् द्विदेवत्यैकदेवत्यसामान्यादग्नीषोमीयाग्नेयधर्मप्राप्तिः, तथाऽत्रापि विलम्बितलिङ्गान्न भेदावगतिः, किंतु शीघ्रलिङ्गात् तदभेदावगतिर्भवतीत्येव युक्तम् । एवमर्थान्तरत्वादिव्यपदेशस्याकाशब्रह्मभावसाधकत्वपर्यवसानमस्पष्टमित्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गता । **ननु**—टीकायां ते यदन्तरेत्यस्य ते नामरूपे अन्तरा यद्वर्तत इति योजनया ब्रह्मणो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(१३ अधिकरणम्) **सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥**

व्यपदेशादित्यनुवर्तते। बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' (बृ०४।३।७) इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः। तत्किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः। किं तावत्प्राप्तम्? संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति। कुतः? उपक्रमोपसंहाराभ्याम्। उपक्रमे 'योऽयं विज्ञानमयः

भामती।

"अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति च स्रष्टृत्वमतिस्फुटं ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते। ब्रह्मरूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तम्। एवं च निर्वहितुरेवान्तरालतोपपत्तौ अन्यो निर्वहिताऽन्यश्चान्तरालमित्यर्थभेदकल्पनाऽपि न युक्ता। तथा च ते नामरूपे यदाकाशमन्तरेऽस्त्ययमर्थान्तव्यपदेश उपपन्नो भवत्याकाशस्य। तस्मादर्थान्तरव्यपदेशात्, तथा 'तद्ब्रह्म तदमृतम्' इति व्यपदेशाद्ब्रह्मैवाकाशमिति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ इति द्वादशं अर्थान्तरत्वाधिकरणम् ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात्। तत्परे ग्रन्थसंदर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते ॥ संसार्येव यावदात्माऽहंकारास्पदं प्राणादिपरीतः सर्वजनसिद्धः। तमेव च 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यादिश्रुतिसंदर्भ आदिमध्यावसानेष्वाम्नशतीति तदनुवादपरो भवितुमर्हति। एवं च संसार्यात्मैव किंचिदपेक्ष्य महान्, संसारस्य चानादित्वेनानादित्वादज उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदत्र नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः। यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भेदः किंत्वयमात्मशब्दः स्वभाववचनः; तेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थायां विशेषविषयाभावात्संपिण्डितप्रज्ञेन प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन परिष्वक्तो न किंचिद्वेदेत्यभेदेऽपि भेदवदुपचारेण योज-

वेदान्तकल्पतरुः।

—अनेनेति। नन्वनेन जीवेनेत्यत्रानुप्रवेशव्याकरणयोः क्त्वाप्रत्ययेनैककर्तृकत्वं प्रतीयते, अनुप्रवेशे च जीवः कर्तेति स एव व्याकरणेऽपि कर्ता स्यात्तथा च न व्याकर्तृत्वादिह ब्रह्मप्रत्यभिज्ञा, अत आह—ब्रह्मरूपतया चेति। जीवस्य व्याकर्तृत्वप्रतीतावपि न विरोधस्तस्य ब्रह्मभेदादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति द्वादशं अर्थान्तरत्वाधिकरणम् ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

अत्र विज्ञानमयशब्दादुपसंहारस्थसर्वेशानादिशब्दाच्च विशयः। अङ्गुष्ठमात्र इत्यत्र नोपक्रमोपसंहारौ जीवे, अत्र तु स्व इत्यगतता। पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदव्यपदेशादाकाशं ब्रह्मेत्युक्तं, तत्र भेदव्यपदेशोऽनेकान्तोऽप्यत्रापि भेदे 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त' इति भेदोपचारदर्शनादित्याशङ्क्यात्रापि मुख्यभेदपरत्वसाध्यत्वात्सङ्गतिः। पूर्वपक्षमाह—आदीति। आदावन्ते च विज्ञानमयशब्दाद् मध्ये स्वप्राधुक्तेः संसारिपरे ग्रन्थे सति 'महानज' इत्यादि सर्वं संसारिण्येव योज्यत इत्यर्थः। संपिण्डिता विषयसंबन्धकृतविक्षेपाभावाद् घनीभूता प्रज्ञा यस्य स तथा, संसार्येवानूद्यत इति। अनुवादप्रयोजनं कर्मापेक्षितकर्तृ-

कल्पतरुपरिमलः।

नामरूपसारत्वमर्थमुक्त्वा ते नामरूपे यदाकाशमन्तरेति ग्रन्थेन ते नामरूपे यदन्तरा यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्तेते इति छान्दोग्यविवरणदर्शितयोजनान्तरेण नामरूपाधारत्वमर्थान्तरमुच्यत इति व्याख्यातुं शक्यम्। तद्व्याख्यानं श्रुतान्तराशब्दस्याव्यवहितान्वयस्वारस्यानुकूलं च भवति। तथा किमिति न व्याख्यातमिति—चेत्, उच्यते; अन्तराशब्दयोगे त्वां च मां चान्तरा कमण्डलुरित्यादाववधिद्वयनिर्देशदर्शनेन श्रुतावन्तराशब्दस्य व्यवहितान्वयपक्ष एव युक्तः। उदाहृतटीकावाक्यमपि व्यवहितान्वयेन पूर्वोक्तार्थोपसंहारपरमित्यभिप्रेत्य तस्य तथा व्याख्यानं न कृतम्। तथा व्याख्यानेपि न दोषः; 'ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः। वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिःश्वसन्॥ इति भट्टिकाव्ये विनाप्यवधिद्वयमन्तराशब्ददर्शनात् ॥ ४१ ॥ इति द्वादशमर्थान्तरत्वाधिकरणम् ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

कर्तृस्तुतिरिति। ननु अनन्वागतः पुण्येनेति स न साधुना कर्मणा भूयानिति च प्रतिपाद्यस्यात्मनः कर्मास्पर्श उच्यते, स कथं कर्माधिकारिस्तुतिः स्यात्? नैष दोषः; तयोर्वाक्ययोः सुषुप्तौ कर्मफलभोगाभावाभिप्रायत्वात्। स न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राणेषु' इति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ० ४।४।२२) इति तदपरित्यागात्, मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरम् । कस्मात्? सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावत् 'अयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' (बृ० ४।३।२१) इति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्, तस्य वेदितृत्वात्; बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसंभवात्, प्राज्ञः परमेश्वरः; सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् । तथोत्क्रान्तावपि 'अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति' (बृ० ४।३।३५) इति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्रापि शारीरो जीवः स्यात्; शरीरस्वामित्वात्, प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः । तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर

भामती ।

नीयम् । यथाहुः—'प्राज्ञः संपिण्डितप्रज्ञः' इति । पत्यादयश्च शब्दाः संसारिण्येव कार्यकारणसंघातात्मकस्य जगतो जीवकर्मार्जितत्वया तद्भोग्यतया च योजनीयाः । तस्मात्संसार्येवानूद्यते, न तु परमात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन, व्यपदेशादित्यनुवर्तते । अयमभिसंधिः—किं संसारिणोऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्संसार्यात्मपरं 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति वाक्यम्? आहोस्विदिह संसारिव्यतिरेकेण परमात्मनोऽसंकीर्तनात्संसारिणश्चादिमध्यावसानेष्ववमर्शनात्संसार्यात्मपरं, न तावत्संसार्यतिरिक्तस्य तस्याभावः । तत्प्रतिपादका हि शतश आगमाः 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' 'गतिसामान्यात्' इत्यादिभिः सूत्रसंदर्भैरुपपादिताः । न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावः; सुषुप्त्युत्क्रान्त्योस्तत्संकीर्तनात् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन संकीर्तनं सति संभवे राहोः शिर इतिवदौपचारिकं युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरूढवृत्तिः कथंचिदज्ञविषयो व्याख्यातुमुचितः । न च प्रज्ञाप्रकर्षोऽसंकुचद्वृत्तिर्विदितसमस्तवेदितव्यात्सर्वविदोऽन्यत्र संभवति । न चेत्थंभूतो जीवात्मा । तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेन जीवात्माज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशात् 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिना जीवात्मानं

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्तुतिः । नन्वसिद्धे ईश्वरे धर्मिणि भेदव्यपदेशोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह—अयमभिसंधिरिति । द्वितीयं विकल्पं निराचष्टे-न चात्रेति । नन्वात्मशब्दो जीवस्वभाववचन इत्युक्तं, तत्कथं तदतिरिक्तेश्वरव्यपदेशोऽत आह—न च प्राज्ञस्येति । ननु जीवस्यापि शास्त्रादिविषयप्रज्ञाप्रकर्षोऽस्ति, अत आह—असंकुचद्वृत्तिरिति । ननु—भेदेन जीवपरव्यप-

कल्पतरुपरिमलः ।

साधुनेत्यापि सुषुप्तविषयमेव; य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इत्युपक्रमात्, सुषुप्तिप्रसङ्गाभावे मृत्वापि कर्मसंबन्ध उक्त एवेति भावः । ननु संसार्यनुवादेन तत्सासंसारिब्रह्मरूपताविधानपरमिदं प्रकरणमिति सिद्धान्तः सुषुप्त्युत्क्रान्ति (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. ४२) सूत्रानुगुणाङ्गवाक्य इव सुषुप्त्युत्क्रान्तिवाक्ययोर्जीवब्रह्मपरपदसामानाधिकरण्याभावात् प्रत्युतामेदप्रतिकूलस्य भेदव्यपदेशस्य सत्त्वाच्चेत्याशङ्क्य विकल्पोत्तरत्वेन सूत्रद्वयप्रवृत्तिरित्याशयेन टीकायां विकल्पः कृतः । तत्र प्रथमविकल्पस्य निरालम्बनतामाशङ्क्य तदालम्बनं प्रदर्शयन्नवतारयति—नन्वसिद्धे इति । जीवातिरिक्त ईश्वर एव नास्ति; चेतनविषयसर्वश्रुतीनां कृत्स्नजीवविषयलोपपत्तौ तासु कासांचित्तदतिरिक्तविषयत्वकल्पनस्य गौरवपराहतत्वात् । न च—आनन्दमयादिवाक्यानां जीवातिरिक्तेश्वरविषयत्वं प्राचीनाधिकरणैः प्रसाधितमिति—शङ्कनीयम्; जीवातिरिक्तमीश्वरं तदसाधारणानि श्रुतिलिङ्गादीनि च सिद्धवत्कृत्य खलु तैस्तत्प्रसाधितम् । ईश्वर एव नास्तीति मूले कुत्रचिन्निधाने तदीयश्रुतिलिङ्गादीनीह निरस्तानीति तैस्तत्प्रसाधितं कथमवतिष्ठेत? एवं च ब्रह्मश्रुतिस्वाभिमताः सर्वे शब्दा यथायथं जीवसामान्यस्य जीवविशेषाणां च श्रुतयः । लिङ्गानि च कारणत्वादीन्यदृष्टद्वारकाणि प्रशंसार्थान्यौपचारिकावस्थाभेददृष्टभेदावलम्बनानि च सन्ति जीवविषयाण्येव । अत्रत्यभेदव्यपदेशोऽप्यात्मशब्दस्य स्वरूपपरत्वेनौपचारिकः । अतो न सिद्धान्तसिद्धिरिति प्रथमविकल्पस्य हृदयमित्याशयः । प्राग्विचारितानां वाक्यानामीश्वरमभ्युपगम्याप्यन्यपरत्वमस्तीति शङ्कानिरासार्थं प्रदर्शिता ये श्रुतिलिङ्गादयस्तैरेव मा भूदीश्वर इति शङ्कापि निरस्ता भवति । न हि व्यवहारमात्रलोभेन सर्वज्ञं सर्वशक्तिकमनादिसकलप्रपञ्चप्रवाहस्रष्टारं सकलजीवजडविलक्षणमेकमीश्वरं प्रतिपादयतामेतावतामौपनिषदवाक्यानामतिक्लिष्टनयनं युक्तमिति प्रथमविकल्पदूषणाभिप्रायः । द्वितीयं विकल्पमिति । इहेश्वरो न संकीर्त्यत इति द्वितीयविकल्पोऽपि द्वेधा विकल्पनीयः किं संसारिव्यतिरिक्तत्वेनात्र न संकीर्तितः? उत सत्यपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवात्र विवक्षित इति गम्यते। यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति। अत्र ब्रूमः—उपक्रमे तावत् 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं, किं तर्हि? अनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति। यतो 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते। तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति-'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति। योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः। यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते, स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत। यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षति, किं तर्हि? अवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च। कथमेतदवगम्यते? यत् 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' इति पदे पदे पृच्छति। यच्च 'अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१४,१५) इति पदे पदे प्रतिवक्ति। 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति' (बृ० ४।३।२२) इति च। तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम्॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम्, यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति—'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' इत्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः। 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्' इत्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः। तस्मादसंसारी

भामती।

लोकसिद्धमनूद्य तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः प्रतिपाद्यते, न तु जीवात्मानुवादमात्रपराण्येतानि वचांसि। अनाधिगतार्थावबोधनपरं हि शाब्दं प्रमाणं, नानुवादमात्रनिष्ठं भवितुमर्हति। अत एव च संसारिणः परमात्मभावविधानायादिमध्यावसानेष्वनुवाद्यतयाऽवमर्श उपपद्यते। एवं च महत्त्वं चाजत्वं च सर्वगतस्य नित्यस्यात्मनः संभवाद्यापेक्षिकं कल्पयिष्यते। यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासादिति। नानेनावस्थावत्त्वं विवक्ष्यते, अपि त्ववस्थानामुपजनापायधर्मकत्वेन तदतिरिक्तमवस्थारहितं परमात्मानं विवक्षति, उपरितनवाक्यसंदर्भालोचना-

वेदान्तकल्पतरुः।

देशे वाक्यं भिद्येतात आह—**लोकसिद्धमनूद्येति**। नन्वतिलाघवादनुवाद एव भवतु, नेत्याह—**न त्विति**। नन्वभ्यासाज्जीवपरत्वं वाक्यस्य, नेत्याह—**अत एवेति**। यत एवानुवादमात्रमनर्थकमत एव प्राणादिविवेकार्थमुपक्रमे जीववर्णनं स्वप्रादेर्व्यभिचारित्वादनात्मधर्मत्वार्थं मध्ये निर्देशः। अन्ते च शोधितजीवं परामृश्य तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यत इति विवेकः। उपरितनवाक्यसंदर्भोऽत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यादिः ॥ ४२ ॥ वशिशब्दं व्याख्याति—**वश इति**।

कल्पतरुपरिमलः।

व्यावहारिकभेदेन संकीर्तने तात्त्विकाऽभेदबोधनानुकूलं तत्संकीर्तनं नास्तीति। **तत्राद्यकल्पनिरासः** प्रथमसूत्रविवक्षितो न चात्रापीत्यादिग्रन्थेन प्रदर्श्यत इति भावः। **अनुवादमात्रमनर्थकमिति**। कर्मस्तुतिरप्यनर्थकप्राया, साऽपि न प्रतीयते; साधुकर्मणि सति तत्प्रयुक्तभूयस्त्वावश्यंभावेन तन्निषेधानुपपत्त्या ततः कर्माभावस्यापि सिद्धेः। तदसिद्धौ वा तस्य वाक्यस्य कृतमपि साधु कर्म निष्फलमित्यर्थपर्यवसन्नतया ततः कर्मनिन्दाया एव प्रतीतेः, कर्मविधिसन्निधानाभावादपि साऽपि न संभवतीति भावः। तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यादिटीकाग्रन्थेन प्रथमसूत्रार्थानुवादपूर्वकं पत्यादि (व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ४३।) सूत्रार्थोपन्यासेन द्वितीयविकल्पनिरासः कृतस्तमाह—**अन्ते चेति**। 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय' इत्याद्युपसंहारे अभेदबोधनानुकूलं सामानाधिकरण्यमस्तीति भावः। परमेश्वर एव नास्तीति प्रथमविकल्पनिरासस्तु सूत्राद् बहिरेवेति द्रष्टव्यम्। **यद्वा—भावं तु बादरायण** (व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ३३) इति सूत्रादस्तीत्यस्य पूर्वसूत्रा(व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ४१।)दर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादित्यस्य चानुवृत्तिमभिप्रेत्यास्ति जीवातिरिक्तः परमेश्वरः तस्य तद्भिन्नलक्षणानां तत्स्रष्टृत्वादिहेतूनां पूर्वोत्तराधिकरणविषयवाक्येषु विशिष्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ ४३ ॥ इति त्रयोदशं सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥
इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

भामती ।

दिति ॥ ४२ ॥ **सर्वस्य वशी** । वशः सामर्थ्यम्, सर्वस्य जगतः प्रभवत्ययम्, व्यूहावस्थानसमर्थ इति । अत एव **सर्वेस्येशानः**, सामर्थ्येन ह्ययमुक्तेन सर्वस्येष्टे; तदिच्छानुविधानाज्जगतः । अत एव **सर्वस्याधिपतिः** सर्वस्य नियन्ता, अन्तर्यामीति यावत् । किंच स एवंभूतो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूयानुत्कृष्टो भवतीत्येवमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवात्मानं मानान्तरसिद्धमनूद्य तस्य ब्रह्मभावप्रतिपादनपरो 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिर्वाक्यसंदर्भ इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ **इति त्रयोदशं सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ।**

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

वशः शक्तिरस्यास्तीति **वशी** । ततः फलितमाह—**सर्वस्य जगत इति** । अयमीश्वरः सर्वस्य जगतः प्रभवति प्रभुर्भवति प्रभावं प्रकटयति । **व्यूहेति** । व्यूहेन विभागेन जगतोऽवस्थाने साध्ये समर्थ इत्यर्थः । शक्तस्य तथैव करणं सर्वेशानपदार्थः । प्रकृतं जगत्प्रति नियन्तृत्वं सर्वाधिपतित्वम् ॥ **विज्ञानमन्तःकरणम्** । **तन्मयः** तत्प्रायः । **प्राणेषु हृदीति** व्यतिरेकार्थे सप्तम्यौ, प्राणबुद्ध्यतिरिक्त इत्यर्थः । **अन्तरिति** बुद्धिवृत्तेर्विविनक्ति, **ज्योतिरित्यज्ञानाद्भिनत्ति** । **पुरुषः** पूर्णः । योऽयमेवंभूतः स आत्मेति याज्ञवल्क्यं प्रतिवचनं **कतम आत्मेति** जनकप्रश्नानन्तरम् । **अन्वारूढः** अधिष्ठितः । **उत्सर्जद्** वेदनातः शब्दं कुर्वन् बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव । **बुद्धान्तो** जाग्रत्, अतः कामादिविवेकानन्तरं, विमोक्षाय ब्रूहीति जनकः पृच्छति । **तेन** जाग्रद्भोगादिना, अनन्वागतो भवत्यसङ्गत्वादिति प्रतिवक्ति याज्ञवल्क्यः । **तदा** सुषुप्तौ, **हृदयस्य** बुद्धेः संबन्धिनः **शोकाँस्तीर्णो** भवति ॥ ४३ ॥ **इति त्रयोदशं सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥**

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवदमलानन्दकृते वेदान्तकल्पतरौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

	अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि	१३	३२
सूत्राणि	४३	१०६

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रतिपादनादिति तदर्थमादाय प्रथमविकल्पनिरासः कृत इति नेतव्यम् ॥ ४२ ॥ **वशः शक्तिरिति** । वश आयत्ततायां स्यात्; 'वश इच्छाप्रभुत्वयो'रित्यभिधानकोशः ॥ ४३ ॥ **इति त्रयोदशं सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ।**

वैकुण्ठाचार्यवंशाम्बुधिहिमकिरणश्रीमदद्वैतविद्या-
चार्यश्रीरङ्गराजाह्वयविसृतयशोविश्वजिद्याजिसूनोः ।
ग्रन्थे वेदान्तकल्पद्रुवरपरिमले सर्वजिद्याजिनोऽस्मिन्
पूर्णः पादोऽजनिष्ट भ्रमरहितहिते निर्विशेषप्रधानः ॥

इति श्रीवेदान्तकल्पतरुपरिमले प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिसमन्वयाख्य-स्तृतीयः पादः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

(१ अधिकरणम्) आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्--'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १।१।२) इति। तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतम्—'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० १।१।५) इति; गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन। इदं त्विदानीमवशिष्टमाशङ्क्यते—यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वम्, तदसिद्धम्; कासुचिच्छाखासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात्। अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते; तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभ-

भामती।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

स्यादेतत्—ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्—'जन्माद्यस्य यतः' इति। तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादौ गतं, येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किंतु ब्रह्मण्येवेति 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इति प्रतिपादितम्। गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितमधस्तनेन सूत्रसंदर्भेण। तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः संदर्भ आरभ्यते। न च 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यादीनां प्रधाने समन्वयेऽपि व्यभिचारः। न ह्येते प्रधानकारणत्वं जगत आहुः, अपि तु प्रधानसद्भावमात्रम्। न च तत्सद्भावमात्रेण 'जन्माद्यस्य यतः' इति ब्रह्मलक्षणस्य किंचिद्धीयते। तस्मादनपेक्ष उत्तरः संदर्भ इत्यत आह—ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति। न प्रधानसद्भावमात्रं प्रतिपादयन्ति—'महतः परमव्य-

वेदान्तकल्पतरुः।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

अर्वाचीनमहत्तत्त्वापेक्षया पूर्वकालत्वमविप्रकृष्टमव्यक्तस्य परशब्द आह। तथा च कारणत्वसिद्धिः। नियतप्राक्सत्त्वं हि तदित्यर्थः। ननु सिद्धे गतिसामान्ये का शङ्का? महतः परमित्यादिवाक्यार्थानिर्णये वा कथं गतिसामान्यसिद्धिः? उच्यते—असाधि प्रतिवेदान्तं ब्रह्मकारणतागतिः। प्रतिवाक्यं न तत्सिद्धिः क्व चिदन्यार्थदर्शनात्॥ पूर्वत्र हि प्रधानाद्येव सर्ववेदान्तार्थ इति प्रत्यवस्थिते तन्निषेधेन सर्ववेदान्तेषु ब्रह्मावगतिः साधिता, इह तु तामुपेत्य

कल्पतरुपरिमलः।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

परशब्द आहेति। ननु—अत्र परशब्दः श्रैष्ठवचनः; "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था" इत्यादिपूर्ववाक्येषु श्रुतस्य तस्य तथात्वात्, सांख्यैरप्य "व्यक्तात्पुरुषः पर" इत्यत्र श्रुतस्य तथैव व्याख्येयत्वात्, प्रधानस्याकार्यत्वात्, कठवल्लीषु श्रुते "इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम्। सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम्॥" इति मन्त्रान्तरे परशब्दस्थाने उत्तमशब्ददर्शनाच्चेति—चेत्, सत्यम्; इह पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरस्य श्रैष्ठ्यमुच्यमानं यस्य यथा संभवति तस्य तथोपपादनीयम्। अतः स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञानादिह महदादिपदानां स्मार्तमहदादितत्त्वत्रयपरत्वसिद्धौ महत्तत्त्वात्प्रधानस्य श्रैष्ठ्यं नोपपद्यते। अतः स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञानादिह महदादिपदानां स्मार्तमहदादितत्त्वत्रयपरत्वसिद्धौ महत्तत्त्वात्प्रधानस्य श्रैष्ठ्यं नोपपद्यम्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेत् । अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्तते ॥ आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते—'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' (१।३।११) इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात् स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते । तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव च

भामती ।

क्तम्' 'अजामेकाम्' इत्यादयः, किंतु जगत्कारणं प्रधानमिति । 'महतः परम्' इत्यत्र हि परशब्दोऽविप्रकृष्टपूर्वकालत्वमाह । तथा च कारणत्वम् । 'अजामेकाम्' इत्यादीनां तु कारणत्वाभिधानमतिस्फुटम् । एवं च लक्षणव्यभिचारापत्तावव्यभिचाराय युक्त उत्तरसंदर्भारम्भ इति । पूर्वपक्षयति—तत्र य एवेति । सांख्यप्रवादरूढिमाह—तत्राव्यक्तमिति । सांख्यस्मृतिप्रसिद्धेर्न केवलं रूढिः, अवयवप्रसिद्धाऽप्ययमेवार्थोऽवगम्यत इत्याह—न व्यक्तमिति । शान्तघोरमूढशब्दादिहीनत्वाच्चेतिश्रुतिरुक्ता, स्मृतिश्च सांख्यीया । न्यायश्च—'भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥' कारणमस्त्यव्यक्तम् इति । न च 'महतः परमव्यक्तम्' इति प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तपदं शरीरगोचरम्; शरीरस्य शान्तघोरमूढरूपशब्दाद्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्त-

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रधानायपि कारणत्वेन समन्वयविषयः । न चानेककारणवैयर्थ्यम्; कल्पभेदेन व्यवस्थोपपत्तेरिति प्रत्यवस्थीयते । सूत्रकारोऽप्यपिशब्दमेकशब्दं च प्रयुञ्जानो ब्रह्माङ्गीकारेण पूर्वपक्षः क्वाचित्कश्चायं विचार इति सूचयांबभूव । अव्यक्तपदं प्रधानपरं शरीरपरं वेति स्मार्तक्रमश्रौतपारिशेष्याभ्याम् उभयोः प्रत्यभिज्ञानात्संशयः । सांख्यानां श्रुतिस्मृत्योरनुमानसिद्धानुवादित्वेन तुल्यता । भाष्ये स्मृतिशब्दः सांख्यस्मृत्यभिप्राय इत्याह—सांख्येति । शब्दादिहीनत्वादिति भाष्ये गुणवैषम्योत्तरकालभाविशब्दादिहीनत्वमुक्तं प्रधानकालेऽपि सूक्ष्मशब्दादिमत्त्वादित्याह—शान्तेति । शान्तः सात्त्विको घोरो राजसो मूढस्तामसः । श्रुतिस्मृतिन्यायेतिभाष्यं व्याख्याति—श्रुतिरिति । भेदानां महदादिविशेषाणां कारणमव्यक्तमस्तीति संबन्धः । कुतः ? परिमाणात् । महदादि, अव्यक्तकारणकम्, अव्यापित्वाद् घटवत् । सत्कार्यवादे

कल्पतरुपरिमलः ।

टीकायां व्यभिचारशब्दो दोषमात्रपर इति ईक्षत्यधिकरणा(व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. ५ ।)र्थानुवादकवाक्यश्रुतस्य तस्यासंभवे पर्यवसानं प्रवर्तयिष्यमाणाधिकरणार्थानुवादकवाक्यश्रुतस्यातिव्याप्तेरित्याशयः । सांख्यानां श्रुतिस्मृत्योरिति । इदं न सर्वश्रुतिस्मृत्यभिप्रायम्; यागादिश्रुतितन्मूलस्मृतीनां सांख्यमतेऽप्यनुमानसिद्धार्थानुवादित्वाभावात्, त्रिविधं प्रमाणं तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेरिति कपिलसूत्रे (अ. १ सू. ८७-८८ ।) सांख्यसप्तत्यां च शब्दस्य स्वतन्त्रप्रमाणत्वेन परिगणनात्, किं तु "महतः परमव्यक्त"मित्युदाहृतश्रुत्यव्यक्तविषयसांख्यस्मृत्यभिप्रायम् । उदाहृतश्रुतिर्हीन्द्रियादिपुरुषान्तपरापरभावपरेन्द्रियादीनामिवाव्यक्तस्याप्यन्यत्प्रापकमपेक्षते । अव्यक्तविषयसांख्यस्मृतिः स्मृतित्वादेव मूलमानमपेक्षते । तथापि "सदेव सोम्येदमित्यादिकमिति" वक्तुं शक्यम्, कपिलसूत्रवार्तिके प्रथमाध्याये सद्विद्यादीनां प्रधानपरत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्; तथापि "इन्द्रियेभ्यः परा" इत्यादिकमनुमानसिद्धार्थविषयमित्येव तन्मतम् । अत एव स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्योत्पत्त्यादीनि परार्थत्वात् पुरुषस्ये (कपिलसू. अ. १ सू. ६२-६६ ।) त्यन्तानि कपिलसूत्राणि तद्वार्तिककृतेन्द्रियेभ्यः परा इत्यादेरिन्द्रियार्थादिपुरुषान्तानामुत्तरोत्तरोत्कर्षे तात्पर्यं वर्णयितुं प्रवृत्तानीति प्रतिपादयतोक्तं रूपादिबुद्धिकार्यानुमेयेभ्य इन्द्रियेभ्यः स्थूलभूतकार्यानुमेयेभ्यः पञ्चतन्मात्रेभ्यश्च परस्तात्कारणत्वेनानुमेयो मनःशब्दोदितोऽहंकारः । उभयेषामहंकारकार्यत्वाविशेषेऽपि महाभूतप्रकृतित्वेन विशेषेण तन्मात्राणामिन्द्रियेभ्यः परत्वम् । एतमव्यक्तपर्यन्तानां पूर्वकारणत्वेनानुमेयत्वात् परत्वं पुरुषस्य, व्यक्तात् परत्वं भोक्तृत्वादिति । अत एव चानुमानिकमप्येकेषामिति सूत्रेणानुमानसिद्धमव्यक्तम् एकेषां शाखायामनूद्यत इत्युक्तमित्यभिप्रेत्य तयोरनुमानसिद्धार्थानुवादित्वमुक्तम् । सत्कार्यवादे इति । इत्थं सांख्यानां सत्कार्यवादः । घटोत्पत्तेः प्रागपि मृद्यनभिव्यक्ता घटावस्था वर्तते; तदनभिव्यक्तिः पिण्डावस्थयाऽऽवृतत्वात्, घटसामग्र्या पिण्डावस्थोपमर्दे सति खनने कूपजलमिव क्षालने पटशौक्ल्यमिव च प्रतीयते । न च तथा सति मुद्गरपातानन्तरमपि घटावस्थाप्रतीतिप्रसङ्गः, इष्टापत्तेः; कपालानि चूर्णीकृत्य जलमृदन्तरसंयोजनमर्दनव्यापारैर्मार्दवं प्रापण्य दण्डचक्रादिमेलने घटाभिव्यक्तिदर्शनात् । न च—दग्धपटकारणानां पुनः पटभावो न दृश्यत इति—वाच्यम्; तद्भस्मनां क्षितिपितितानां कार्पासतरुफलपरिणतिक्रमेण पटभावोपपत्तेः । न च तन्त्ववस्थायाः पटावस्थावरणत्वे विरलतन्त्वारब्धपटे पटावस्थाऽनभिव्यक्तिप्रसङ्गः; फलबलेन संयोगविशेषरहिततन्त्ववस्थायास्तदावरकत्वादिति । अतो मृदादिकमव्यक्तघटाद्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत् । नैतदेवम् ; न ह्येतत्काठकं वाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् । न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं, तादृशं प्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते । न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः । या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । न च क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते ।

भामती ।

मुच्यत इति प्राप्ते, उच्यते—**नैतदेवम् । न ह्येतत्काठकं वाक्यमिति** । लौकिकी हि प्रसिद्धी रूढिर्वेदार्थनिर्णयनिमित्तं; तदुपायत्वात् । **यथाहुः**—'य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्थाः' इति, न तु परीक्षकाणां पारिभाषिकी, पौरुषेयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिबन्धनसिद्धौ निमित्तं औपधादिप्रसिद्धिवत् । तस्माद्रूढितस्तावन्न प्रधानं प्रतीयते । योगस्त्वन्यत्रापि तुल्यः । तदेवमव्यक्तश्रुतावन्यथासिद्धायां प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीर-

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्राक्कार्योत्पत्तेरव्यक्तकार्यत्वात्कारणेऽव्यक्तशब्दप्रयोगः । तावेव प्रतिज्ञादृष्टान्तौ । **समन्वयात्**तदनुरागविज्ञानवेदनीयत्वात् । यद्येन समन्वितमिति सामान्येनात्र व्याप्तिः । **कारणशक्तितः** कार्यस्य **प्रवृत्तेः** कारणगताव्यक्तकार्यं हि शक्तिरित्यर्थः । इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति विभागात् । अव्यक्तकार्यसत्त्वरहितस्य नृशृङ्गवत्कारणत्वायोगादित्यर्थः । प्रलयावस्थायां वैश्वरूप्यस्याविभागाल्लीनानभिव्यक्तकार्याश्रयोऽस्त्यव्यक्तमिति ॥ अव्यक्तपदेन किं रूढेः प्रधानप्रतीतियोगाद्वा स्मार्तप्रमाणगृहीतयोगाद्वा । **नाद्य** इत्याह—**लौकिकी हीति** । य एव लौकिका इति शाबरं वचः । लोकवेदयोः शब्दार्थभेदः; लौकिका वैदिका इति व्यपदेशभेदादेतद्वै दैव्यं मधु यद् घृतमिति देवमधुनो घृतत्वाभिधानाच्चेति प्रापय्य राद्धान्तितम् ; लोकावगतसंबन्धशब्दानां वेदे बोधकत्वोपपत्तेरैक्येन च प्रत्यभिज्ञानाद् घृते मधुत्वस्य स्तुत्यर्थत्वाच्चैक्यं शब्दार्थयोरिति । **द्वितीयं** प्रत्याह—**योगस्त्विति** । तृतीयं निराकरोति—**प्रकरणेति** । **अयं भावः**—इह विष्णोः पदं पुरुषः प्रधानं तत्प्रतिपत्त्यङ्गानि इन्द्रियादीनि "इन्द्रियेभ्यः परा" इत्यादिना निर्दिश्यन्ते । तानि 'चात्मानं रथिन'मिति वाक्ये रथादिरू-

कल्पतरुपरिमलः ।

वस्थावद् घटाद्यात्मनाऽनभिव्यक्तमित्यव्यक्तशब्दप्रयोग उपपन्न इति भावः । **सामान्येनात्र व्याप्तिरिति** । यद्यद्रूपानुरक्तं प्रतीयते, तदनभिव्यक्तद्रूपानुरक्तकारणमिति सामान्यव्याप्तौ प्रागुक्तरीत्याऽनभिव्यक्तघटावस्थादिविशिष्टमृदादिकारणको घटादिरेव दृष्टान्तः । पक्षे च सुखदुःखमोहगुणकवस्तुप्रकृतिकं तद्गुणत्वात् घटवदिति घटो येन प्राप्यते तं प्रतिसत्त्वगुणोद्भवात् सुखरूपः, यदीयः सोऽन्येनापह्रियते तं प्रति रजोगुणोद्भवात् दुःखरूपः, यस्य तस्मिन्नुपेक्षया निरीक्षणाभावः तं प्रति तमोगुणोद्भवान्मुह वैचित्य इति धात्वर्थानुगमेनाज्ञानरूपो मोहो भवति । तानि च घटावस्थापेक्षाणि सुखादिरूपाणि मृदवस्थायामप्यनभिव्यक्तानि सन्त्येव । **कारणगतेति** । कारणगतं यदव्यक्तं कार्यं तदेव शक्तिर्न तद्व्यतिरेकेण शक्तिर्नाम किंचिद्वस्त्वस्तीति भावः । **नृशृङ्गवत्कारणत्वायोगाद्** इत्युपलक्षणम् । तिलेभ्य एव तैलं न सिकताभ्य इत्यादिव्यवस्थित्ययोगादित्यपि द्रष्टव्यम् । **अनभिव्यक्तकार्याश्रयोऽस्तीति** । अन्यथा तदनन्तरकल्पेऽत्यन्तासत उत्पत्तौ नृशृङ्गादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावः । **ननु** किं प्रकरणं? कथं परिशेषः? कथं च ताभ्यामव्यक्तशब्दस्य शरीरार्थत्वसिद्धिः? इत्याकाङ्क्षायां तत्सर्वं भाष्ये विवक्षितं संक्षिप्य विशदयति—**अयं भाव इति** । **रथादिरूपितान्येव गृह्यन्त इति** । प्रकरणान्नातत्वेन बुद्धौ विपरिवर्तमानानि षट्संख्यया च समानानि इन्द्रियादीनि गृह्यन्त इत्यर्थः । **ननु** विष्णुपदशब्दोक्तः पुरुषः स्वरूपेण प्रतिपिपादयिषिततया न प्रधानम्, किंतु निरतिशयपरत्वेन प्रतिपिपादयिषिततया; परमित्युपक्रान्तस्य परत्वस्य सा काष्ठेत्युपपादनात्, अतस्तन्निरतिशयपरत्वप्रतिपादनं कृत्स्नस्य जगतः परत्वावधितयाऽङ्गभावमपेक्षते । न च कृत्स्नं जगत् रूपकवाक्ये गृहीतम्; शरीरेन्द्रियार्थमनोबुद्धिभोक्तॄणामेव तत्र ग्रहणात् । अतस्तदाकाङ्क्षानुसारेण सांख्याभिमतपुरुषावरचतुर्विंशतितत्त्वात्मकसकलप्रपञ्चसमर्पकत्वमेवात्रेन्द्रियाद्यव्यक्तान्तशब्दानां युक्तम्; दश ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश भूततन्मात्राः मनोऽन्तःकरणं बुद्धिरहङ्कारः महानात्मा महत्तत्त्वमव्यक्तं प्रधानमिति सांख्याभिमतानां चतुर्विंशतितत्त्वानां ग्रहणसंभवात् । यद्यपि सांख्यानां महत्तत्त्व एव बुद्धिशब्दः, आत्मशब्दश्च न महत्तत्त्वे; तथापि परत्वावधितया सकलतत्त्वनिर्देशाकाङ्क्षानुसा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुतः ? प्रकरणात्परिशेषाच्च । तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति—'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥' (का० १।३।३,४) इति । तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति—'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥' (का० १।३।१०,११) इति । तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन

भामती ।

गोचरोऽयमव्यक्तशब्दः । यथा चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथाऽग्रे दर्शयिष्यति । तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयांस्तद्गोचरान् विद्धि । यथाश्वोऽध्वानमालम्ब्य चलत्येवमिन्द्रियहयाः स्वगोचरमालम्ब्येति । आत्मा भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । कथम् ? इन्द्रियमनोयुक्तम् योगो यथा भवति । इन्द्रियार्थमनःसंनिकर्षेण ह्यात्मा गन्धादीनां भोक्ता । प्रधानस्याकाङ्क्षावतो वचनं प्रकरणमिति गन्तव्यं विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति तदाकाङ्क्षामवतारयति—तैश्चेन्द्रियादि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

पितान्येव गृह्यन्ते । एवं स्थिते "महतः परमव्यक्त"मित्यत्र पौरुषेयवाक्यस्थपदार्थतत्क्रमापेक्षप्रधानप्रत्यभिज्ञा दुर्बला । प्रकरणाधीतपदार्थाश्रयत्वादभिधेयाकाङ्क्षाश्रयत्वाच्च पारिशेष्यनिमित्ता शरीरप्रत्यभिज्ञा प्रबला । **तथा हि**—रथत्वेन रूपितं शरीरं पुरुषपरत्वप्रतिपादकवाक्यान्वयमपेक्षते; इतरथा निष्प्रयोजनत्वात्, न च स्वाभिधेयावरुद्धा इन्द्रियादिशब्दास्तदभिदधतीति अस्ति अव्यक्तशब्दापेक्षा शरीरस्य । अव्यक्तशब्दोऽपि यौगिकत्वादभिधेयविशेषाकाङ्क्षी स्वशब्दोपात्तेन्द्रियाद्याभिधानुमक्षमः शरीराकाङ्क्षीति शरीरमेवाव्यक्तशब्दार्थ इति ॥ "विषयांस्तेषु गोचरा"निति श्रुतिं व्याचष्टे—**तेष्विति** । विषयानुद्दिश्य मार्गत्वं विधेयम् । स्वगोचरमालम्ब्य चलन्तीति विपरिणतानुषङ्गः । "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण" इत्येतद्व्याचष्टे—**आत्मेति** । युक्तमिति भावे निष्ठा, क्रियाविशेषणं चैतत्तदेव दर्शयति—**योग इति** । प्रकरणपरिशेषाभ्यामित्युक्तम् । **ननु** प्रकरणं कर्तव्यस्येतिकर्तव्याकाङ्क्षस्य वचनम्, कथमिह तदित्याशङ्क्याह—**प्रधानस्येति** । प्रधानस्येत्युक्तेऽर्थादाकाङ्क्षाऽङ्गविषयेति सिध्यति । काण्डद्वयानुगतं लक्षणमिदमेवेत्यर्थः । किं प्रधानमत आह—**गन्तव्यमिति** । इन्द्रियादयश्च तस्य परत्वप्रतिपत्तावङ्गम् । संयताश्चेतत्प्राप्तावपि । यस्त्वविज्ञानवानित्यादिश्रुतौ भाष्ये चासंयमाभिधानमनुपयो-

कल्पतरुपरिमलः ।

ण सांख्यतत्त्वे प्रत्यभिज्ञापकभूयस्त्वानुसारेण च कार्ये कारणोपचारादहङ्कारे बुद्धिशब्दः, महत्तत्त्वे व्यापकत्वाभिप्रायेणात्मशब्दः "यच्चेद्वाव्यनसी प्राज्ञस्तद्यच्चेज्ज्ञान आत्मनी"त्यत्रैवोपरितनमन्त्रे ज्ञानेऽप्यात्मशब्ददर्शनादिति समर्थयितुं शक्यमित्याशङ्कां निवर्तयितुमेवकारः । न सांख्याभिमतानामपि सर्वेषां तत्त्वानामिह ग्रहणं संभवति; अर्थशब्दस्येन्द्रियसमभिव्याहारेणेन्द्रियेभ्यः परत्वलिङ्गेन चेन्द्रियग्राह्यपरत्वात्, इन्द्रियेभ्योऽर्थानां परत्वस्येन्द्रियाणां पुरुषवशीकर्तृताया अर्थोपहाराधीनतया वशीकृतानामपि तेषामतिसुन्दरार्थसंनिधाने क्षोभदर्शनेन च समर्थनीयत्वात् । यदि साक्षात् भोग्यानामिन्द्रियग्राह्याणां पुरुषावरत्वोक्तिरेतत्साधनत्वेन परम्परया पुरुषार्थपर्यवसायिनां भूतसूक्ष्माणां तत्कैमुतिकन्यायेन सिध्यतीति सांख्यतत्त्वग्रहणे सर्वतत्त्वव्यापिपरत्वावधिताप्राप्तिः समर्थ्येत, तर्हि संनिहितग्रहणेऽपि कण्ठोक्त्या कैमुतिकन्यायेन च कृत्स्नस्य जगतस्तत्प्राप्तिः समर्थयितुं शक्येति व्यर्थः प्रकरणान्नातबुद्धिनि परिवर्तमानवैदिकपरित्यागस्तद्विपरीततत्त्वपरिग्रहश्च । अवश्यं च कठवल्लीष्वेवोत्तरत्रान्नातयोः 'इन्द्रियेभ्य परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको लिङ्ग एव च । यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥' इति मन्त्रयोः कृत्स्नस्य जगतः पुरुषावरत्वसिद्ध्यर्थं कैमुतिकन्यायः समाश्रयणीयः; तत्रार्थानामपाठात् । स इहाप्यस्त्विति भावः । एवं प्रकरणवशादिहेन्द्रियादयो रूपकवाक्यान्नाता एव ग्राह्या इति सामान्यतः सिद्धाविहाव्यक्तशब्देन शरीरं ग्राह्यमिति विशेषः परिशेषात्सिध्यतीति दर्शयति—**एवं स्थिते इति** । **ननु** यथोपपादयिष्यमाणपारिशेष्यनिमित्तप्रत्यभिज्ञया शरीरोपस्थितिः, तथा सांख्यतन्त्रसिद्धमहदव्यक्तपुरुषक्रमप्रत्यभिज्ञतया प्रधानोपस्थितिरस्ति, किमत्रान्यपरिग्रहणे विनिगमकमित्याकाङ्क्षायां तत्र विनिगमकं बलाबलविभागं दर्शयति—**पौरुषेयेति** । प्रधानशरीरप्रत्यभिज्ञानप्रावल्यहेतोर्मध्ये प्रकरणाधीतपदार्थाश्रयत्वात् शरीरप्रत्यभिज्ञाहेतुः प्रबल इति तमुपपादयति—**रथत्वेनेति** । **इतरथेति** ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्ध्यस्तावत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव । अर्था ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम्; 'इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वम्' (बृ० ३।२) इति श्रुतिप्रसिद्धेः। विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं, मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः । बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान्परः, यः स 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इति रथित्वेनोपक्षिप्तः । कुतः ? आत्मशब्दात्, भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं

भामती ।

भिरसंयतैरिति । असंयमाभिधानं व्यतिरेकमुखेन संयमावदातीकरणम् । परशब्दः श्रेष्ठवचनः । नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदेन्द्रियाणामेव बाह्येभ्यो गन्धादिभ्यः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह—अर्था ये शब्दादय इति । नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानतया, तच्च विवक्षाधीनं, ग्रहेभ्यश्चेन्द्रियेभ्योऽतिग्रहतयाऽर्थानां प्राधान्यं श्रुत्या विवक्षितमितीन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात्परत्वं भवति । घ्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्त्वचो हि इन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ ग्रहा उक्ताः । गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति खल्वेतानि पुरुषपशुमिति । न चैतानि स्वरूपतो वशीकर्तुमीशते, यावदस्मै पुरुषपशवे गन्धरसनारूपशब्दकामकर्मस्पर्शांश्चोपहरन्ति । अत एव गन्धादयोऽष्टावतिग्रहाः; तदुपहारेण ग्रहाणां ग्रहत्वोपपत्तेः । तदिदमुक्तम्—इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेरिति । ग्रहत्वेनेन्द्रियैः साम्येऽपि मनसः स्वगतेन विशेषेणार्थेभ्यः परत्वमाह—विषयेभ्यश्च मनसः परत्वमिति । कस्मात्पुमान् रथित्वेनोपक्षिप्तो गृह्यत इत्यत आह—आत्मशब्दादिति । तत्प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—भोक्तुश्चेति । तदनेन

वेदान्तकल्पतरुः ।

गीत्याशङ्क्याह—असंयमेति । संयमाभावे मोक्षाभावेन तद्भाव एव दृढीकृत इत्यर्थः । यदुक्तं पूर्ववादिना महतः परमित्यत्र परशब्दः कारणवचन इति, तत्राह—परशब्द इति । मन आदावर्थादिकारणत्वासंभवादस्मिन्प्रकरणे परशब्दः श्रैष्ठ्यवचन इत्यर्थः । इहाध्यात्मप्रकरणे आन्तरत्वाच्छ्रैष्ठ्यं वक्तव्यम्, तदर्थेषु नास्तीति शङ्कते—नन्विति । नामैव शब्दो वागभिव्यक्तयः । स एव श्रोत्रेण ग्राह्य इति द्विरुपात्तः । कामो मनसो विषयः, कर्म हस्तयोः । ननु मनस इन्द्रियत्वेनार्थेभ्योऽपरस्य कथं तेभ्य एव परत्वम्? अत आह—ग्रहत्वेनेति । 'आत्मानं रथिनम्' इत्यत्र य आत्मशब्दः स एव 'बुद्धेरात्मा' इत्यत्र प्रत्यभिज्ञायत इत्यभिप्रायेणात्मशब्दादिति भाष्यम्, अन्यथाऽऽत्मशब्दमात्रस्य प्रकृतरथिग्रहणहेतुत्वाभावादित्याह—तत्प्र-

कल्पतरुपरिमलः ।

ननु नास्ति निष्प्रयोजनत्वम्; न हि परत्वावधित्वेनान्वयार्थमात्मशरीरादयो रथिरथादिभावेन रूपिताः । तत्र रथिरथादिरूपतस्यानुपयोगात्; तत्रैव परत्वावधीन्द्रियाद्यान्नानसत्त्वेनेतरत्र इन्द्रियादिग्रहणानपेक्षणाच्च, किं तु निदिध्यासनोपकरणानां तेषां वशीकार्यत्वार्थम्, वशीकृतानि ह्येतानि तदुपकरणानि भवन्ति । यतस्तत्रैव श्रूयते—"यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥" इति । सत्यम्; रथिरथादिरूपेण वशीकार्यत्वज्ञापनार्थमिति तज्ज्ञापनमपि वशीकार्याणां परापरभावविवेचनं विना न प्रयोजनपर्यवसायि; यत्नेन वशीकार्यमुपेक्ष्यान्यवशीकरणप्रवृत्तौ प्रयोजनत्वाभासंभवात् । अतो वशीकार्यताज्ञापनरूपस्त्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थमेव रथित्वादिना रूपिताः षडपि इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिवाक्यान्वयमपेक्षन्त इत्यस्ति शरीरस्यापि तदन्वयापेक्षा । तत्र हीन्द्रियेभ्यस्तद्विषया वशीकार्यत्वे पराः, वश्येन्द्रियस्यापि विषयसन्निधाविन्द्रियविजृम्भणात् । तेभ्योऽपि मनः परम्; मनसि विषयध्यानप्रवृत्ते विषयासंनिधानेऽपि रागविजृम्भणात् । तस्मादपि बुद्धिः परा; इदमित्थं कर्तव्यमित्यध्यवसायाभावे मनसोऽकिञ्चित्करत्वात् । ततोऽप्यात्मा परः; बुद्धिवृत्तेरप्यात्माधीनत्वात् । तस्मादपि शरीरं परम्; तदायत्तत्वात्सर्वेषामपि तत्तदिन्द्रियार्थमनोबुद्धिप्रयुक्तपुरुषव्यवहाराणाम् । अतो हितमितमेध्याशनादिभिः शरीरवशीकरणेऽत्यन्तमेव प्रयतितव्यमिति वशीकार्यत्वे परापरभावो विविच्यते । यद्यपीन्द्रियेभ्यः परा इत्यादेः कृत्स्नस्यापि सर्वापेक्षया पुरुषपरत्वे महातात्पर्यमित्याध्यानाधिकरणे (ब्या. सू. अ. ३ पा. ३ सू. १४।) निरूपयिष्यते; तथापि महातात्पर्यविषयस्य तस्यैव प्रमितावुपायत्वेन वर्ण्यमानमुत्तरोत्तरपरत्वं यथाकथाचिद् विधयोपपादनीयमिति प्राचीनवशीकार्यत्वज्ञानप्रयोजनपर्यवसानार्थं विश्वस्मादिन्द्र उत्तर इतिवत् सर्वस्मात् परः पुरुष इत्येतावदनुक्त्वा क्रमिकपरापरभावावर्णनस्य साफल्यार्थं च प्रदर्शितप्रकारेणेन्द्रियादीनां परापरभावेऽवान्तरतात्पर्यमपि युज्यत एव । रूपितान्येवेत्यप

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चास्य स्वामित्वादुपपन्नम् । अथवा—'मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वुद्धिः ख्यातिरीश्वरः । प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते ॥' इति स्मृतेः, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' (श्वे० ६।१८) इति च श्रुतेः, या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा प्रतिष्ठा । सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरुगिहोपदिश्यते, तस्या अप्यस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम्; परमार्थतः परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते । इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा च 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥' (का० १।३।१२) इति वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति—'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥' (का० १।३।१३) इति । एतदुक्तं भवति—वाचं मनसि संयच्छेत् वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत । मनोऽपि विषयकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यवसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्यग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् । महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति च । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ १ ॥

भामती ।

जीवात्मा स्वामितया महानुक्तः । अथवा—श्रुतिस्मृतिभ्यां हैरण्यगर्भी बुद्धिरात्मशब्देनोच्यत इत्याह—अथवेति पूरिति । भोग्यजातस्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः पूः, तदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भबुद्धेकनीडतया हिरण्यगर्भबुद्धेर्महत्त्वं च, आपनादात्मत्वं च । अत एव बुद्धिमात्रात्पृथक्करणमुपपन्नम् । नन्वेतस्मिन्पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेरात्मत्वाच्च रथिन आत्मनो भोक्तुस्त्रोपादानमिति न रथमात्रं परिशिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह—एतस्मिंस्तु पक्ष इति । यथा हि समारोपितं प्रतिबिम्बं बिम्बान्न वस्तुतो भिद्यते, तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा वस्तुतो भिद्यत इति परमात्मैव रथवानिहोपात्तस्तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथादिरूपककल्पनायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह—शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य हीति । वेदना सुखाद्यनुभवः । प्रत्यर्थमञ्चतीति प्रत्यगात्मेह जीवोऽभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिः । न च जीवस्य ब्रह्मत्वं मानान्तरसिद्धं, येनात्र नागमोऽपेक्ष्येतेत्याह—तथा चेति । वागिति छान्दसो द्वितीयालोपः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १ ॥ पूर्वपक्षिणोऽनुशयबीजनिरा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्यभिज्ञानादिति । इन्द्रियद्वारा बुद्धिस्था भोग्यास्ततः पुरस्ताम्यं भोग्याश्रयत्वम् । आपनाद् व्याप्तेः । बुद्धिमात्रादस्मदादिबुद्धेः । ननु रथिनः संसारिणः कथमसंसार्यात्मत्वेन निर्देशोऽत आह—यथा हीति । अञ्चत्यवगच्छति । भाष्योदाहृतायां 'यच्छेद्वाङ्मनसी' इति श्रुतौ वाक्छब्दे द्वितीयालोपश्छान्दस इत्यर्थः । शरीरमेव रूपकेण रथेन विन्यस्तं रूपितम् इति सूत्रपदार्थः ॥ १ ॥ अनुशयोऽसंतोषः । मन्सरं सोमम्, श्रीणीत मिश्रयेत् । एवंसतीति । कार्यकारणभेदे सतीत्यर्थः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

मिति भावः । शरीरमेवेति । ननु—रूपकविन्यस्तशरीरगृहीतेरिति वक्तव्यम्; विशेषणस्य पूर्वनिपातित्वादिति—चेत्, न; तथा सति हि रूपकविन्यस्तव्यतिरिक्तमपि शरीरमङ्गीकृत्य तद्व्यावर्तनार्थं विशेषणमिति स्यात्, रूपकविन्यस्तेन्द्रियादिव्यावर्तनमिहेष्यते, तत्तु शरीरविशेषणेनैव लभ्यत' इति तत्रभार्यं विपरीतविशेषणविशेष्यभावविवक्षया शरीरं पूर्वं निवेशितम् रूपकेण रथेनेति । खेन रूपेण रथत्वेनोपमेयं रूपवत्करोतीत्यर्थे रूपवच्छब्दात् तत्करोतीति णिचि णाविष्ठवद्भावेन मतुब्लोपे टिलोपे रूपीत्यतो धातोः कर्तरि ण्वुलि णेरनिटीति णिलोपे च सति रूपकशब्दनिष्पत्तिः । रूपितमिति । रूपवत्कृतमित्यर्थः । रूपीत्यतः पूर्ववत्सनाद्यन्तधातोः कर्मणि क्तप्रत्यये वत्यवार्धधातुकनिमित्ते इडागमे निष्ठायां सेटीति णिलोपे च सति रूपितशब्दनिष्पत्तिः ॥ १ ॥ भाष्यटीकयोस्तत्त्वार्थत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वमव्यक्तपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तमयुक्तम्, न व्यज्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते—कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य ? यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टत्वचनस्त्वव्यक्तशब्द इति, अत उत्तरमुच्यते—सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते; सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति; तथापि तस्यत्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति । प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः—यथा 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' (ऋ० सं० ९।४६।४) इति । श्रुतिश्च—'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इतीदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह—यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत, स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापद्येत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते—यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम, प्रसज्येम तदा प्रधानकारणवादम् । परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते, न स्वतन्त्रा । सा चावश्याभ्युपगन्तव्या । अर्थवती हि सा । नहि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति; शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः । कुतः ? विद्यया तस्या बीज-

---

भामती ।

करणपरं सूत्रम्—सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् । प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात्प्रकृतेरव्यक्तत्वं विकार उपचर्यते । यथा 'गोभिः श्रीणीत' इति गोशब्दस्तद्विकारे पयसि । अव्यक्तात्कारणात् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वे प्रमाणमाह—तथा च श्रुतिरिति । अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थान्तरम् । नन्वेवं सति प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सुखदुःखमोहात्मकं हि जगदेवंभूतादेव कारणाद्भवितुमर्हति, कारणात्मकत्वात्कार्यस्य । यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्सत्त्वम् । यच्च तस्य दुःखात्मकत्वं तद्रजः । यच्च तस्य मोहात्मकत्वं तत्तमः । तथा चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति ॥ २ ॥ शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—तदधीनत्वादर्थवत् । प्रधानं हि सांख्यानां सेश्वराणामनीश्वराणां वेश्वरात् क्षेत्रज्ञेभ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुम् । ब्रह्मणस्त्वियमविद्याशक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या तत्त्वेनान्यत्वेन वा निर्वक्तुम् । इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं नाम । सोऽयमव्याकृतवादस्य प्रधानवादाद्भेदः । अविद्याशक्तेश्चेश्वराधीनत्वं तदाश्रयत्वात् । न च द्रव्यमात्रमशक्तं कार्यायालमिति शक्तेरर्थवत्त्वम् । तदिदमुक्तम्—अर्थवदिति । स्यादेतत्—यदि ब्रह्मणोऽविद्याशक्त्या संसारः प्रजायते, हन्त मुक्तानामपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्तादवस्थ्यात् । तद्विनाशेऽपि वा समस्तसंसारोच्छेदः, तन्मूलाविद्याशक्तेः समुच्छेदादित्यत आह—मुक्तानां च पुनः बन्धस्य अनुत्पत्तिः । कुतः ? विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अयमभिसंधिः—न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे, येनैवमुपालभ्येमहि, किंत्वियं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

सेश्वराणामीश्वराद्, अनीश्वराणां जीवेभ्य इति संबन्धः । प्रमाणैर्न व्यज्यते न निरूप्यत इत्यव्यक्तमित्यर्थः ॥२॥ तदाश्रयत्वात् तद्विषयत्वादित्यर्थः । आधारवाची आश्रयशब्दः । अविद्याऽप्येकेति भ्रमादाशङ्क्यते—स्यादेतदिति । अविद्या ब्रह्मगता निवर्तते, न वा । प्रथमे सर्वमुक्तिः, द्वितीये मुक्तानां पुनर्बन्ध इति अविद्यादाहमुपेत्य सर्वमुक्तेरापादनादपरिहारत्वमाशङ्क्य भाष्यभावमाह—अयमिति । पूर्वभ्रमक्लृप्तेनाप्रधानेनात्मनोऽविवेकसंभवादविवेकप्रतियोगित्वेनापि कृतं

कल्पतरुपरिमलः ।

त इति व्युत्पत्तिबलादस्पष्टत्वस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—प्रमाणैरिति । व्युत्पत्तिवाक्यगतस्य व्यज्यत इत्यस्यात्र निरूप्यत इत्यर्थो ग्राह्यः; अविद्यायां प्रत्यक्षादिप्रमाणैः स्पष्टायामस्पष्टत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादित्याशयः ॥ २ ॥ अप्रधानेनेति । परमेश्वरप्रेर्यत्वेनास्वतन्त्रयैवाविद्ययाऽन्तःकरणादिरूपेण परिणतयेत्यर्थः । अप्रधानेनेति स्थाने क्वचिदज्ञानेनेति पाठः सुगमः । मायादिकमिति पाठान्तरम् । अविवेकप्रतियोगित्वेनापीत्यपिशब्देन प्रपञ्चोपादानत्वे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिः, यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम्; 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' (बृ० ३।८।११) इति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्दोदितम्; 'अक्षरात्परतः परः' (मु० २।१।२) इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति सूचितम्; 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वे० ४।१०) इति मन्त्रवर्णात् ।

भामती ।

विद्याऽपनीयते न जीवान्तरस्य; भिन्नाधिकरणयोर्विद्याऽविद्ययोरविरोधात्, तत्कुतः समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गः ? प्रधानवादिनां त्वेष दोषः । प्रधानस्यैकत्वेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोऽनुच्छेदे वा न कस्यचिदित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । प्रधानाभेदेऽपि चेत्तदविवेकख्यातिलक्षणाविद्यासदसत्त्वनिबन्धनौ बन्धमोक्षौ, तर्हि कृतं प्रधानेन; अविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । न च—अविद्योपाधिभेदाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनश्चाविद्योपाधिभेद इति परस्पराश्रयादुभयासिद्धिरिति—सांप्रतम्; अनादित्वाद्बीजाङ्कुरवदुभयसिद्धेः । अविद्यात्वमात्रेण चैकत्वोपचारोऽव्यक्तमिति चाव्याकृतमिति चेति । नन्वेवमविद्यैव जगद्बीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह—परमेश्वराश्रयेति । न ह्यचेतनं चेतनानधिष्ठितं कार्याय पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमित्ततया वोपादानतया वाऽऽश्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहिविभ्रमस्येव रज्ज्वधिष्ठानत्वम्, तेन यथाऽहिविभ्रमो रज्ज्वुपादानः, एवं प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानः, तस्माज्जीवाधिकरणाप्यविद्या निमित्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयत इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया; विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति । अत एवाह—यस्यां स्वरूपप्रति-

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रधानेनेत्यर्थः । यद्यविद्या नाना, कथं तर्हि श्रुताव्यक्तमित्येकवचनमित्यत आह—अविद्यात्वेति । निमित्ततयेति । प्रेरकतया, अविद्याविषयत्वेन च तत्प्रेरकत्वं गन्धस्येव घ्राणं प्रति । उपादानतयेति । जगद्भ्रमाधिष्ठानतयेत्यर्थः । विद्यास्वभावे इति । "निरवद्य"मिति श्रुत्यवगतनिर्दोषज्ञानात्मत्वं विद्यास्वभावत्वम् । एवं चिद्रूपत्वं जीवेऽपि समम्, वाक्यजं प्रमारूपत्वमसिद्धमिति केषां चिदाक्षेपोऽनवकाशः । स्वरूपमविद्याश्रयो बिम्बं तु ब्रह्मनिरवद्यमिति किं न स्यादिति चेद्, न; बिम्बस्य स्वरूपातिरेके कल्पितत्वात्, अनतिरेके स्वरूपस्यैव निरवद्यत्वात् । मुखमात्रस्य तूपाधियोगः परिच्छिन्नत्वादविरुद्धः । अपि च दर्पणाद्युपाधेर्विषय एव मुखं नाश्रयः । न तु निर्विशेषब्रह्मस्वरूपस्याविद्यासंबन्धसंभवः, इत्य-

कल्पतरुपरिमलः ।

नापि प्रधानं नाभ्युपगन्तव्यम्; प्रपञ्चस्याविद्याविषयब्रह्मविवर्तत्वप्रतिपादनादिति दर्शयति—निरवद्यमितीति । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं"मिति श्रुतिः । निर्दोषेति । न च दोषवाच्यवद्यशब्दोऽयमज्ञानमपहाय शोकादिमात्रे संकुचितवृत्तिः कल्पयितुं युक्तः; साक्षाच्च "निरनिष्टो निरवद्यः शोकं मोहमत्येति नित्यमुक्तः' इति मोहशब्दिताज्ञानाश्रयत्वं श्रूयते, नित्यमुक्त इति बन्धकराहित्योक्त्या च तदेव स्थिरीक्रियते । अज्ञानमेव हि मूलभूतं बन्धकम् । एवं ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशाविति श्रुतिरपि जीव एवाज्ञानाश्रयो न ब्रह्मेत्यत्र प्रमाणम् । मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुताविनिप्रत्ययस्तु गृही धनी रथीत्यादाविव संबन्धान्तरविषयत्वेन चरितार्थः । बिम्बं त्विति । तथा च बिम्बभूतेश्वरविषया निरवद्यत्वादिश्रुतिः, जीवस्याज्ञत्वश्रुतिस्त्वज्ञानकार्यभयशोकादिभाक्त्वपरेति भावः । स्वरूपस्यैवेति । बिम्बस्य स्वरूपानतिरेके बिम्बस्य यन्निरवद्यत्वं तत्स्वरूपस्यैवेति पर्यवसितमिति स्वरूपस्याविद्याश्रयत्वं न युक्तम्, बिम्बप्रतिबिम्बानुगतस्वरूपस्याविद्याश्रयत्वे च बिम्बस्य निरवद्यत्ववचो रिक्तमेव स्यादिति भावः । ननु मुखप्रतिमुखानुगतमुखमात्रस्योपाध्याश्रयत्वेऽपि यथा न बिम्बस्योपाधिसंसर्गः, तथेहापि स्यादित्याशङ्क्याह—मुखमात्रस्य त्विति । ननु परिच्छिन्नत्वमप्रयोजकमित्यपरितोषाद् वस्तुतस्तत्रापि मुखमात्रस्य नोपाधिसंसर्गः; बिम्बे तत्संसर्गप्रतीतेः, किं तूपाधिविषयतामात्रमित्याह—अपि चेति । मुखमात्रस्य त्विति । प्रागवतारितोऽघस्तनग्रन्थः केषु चित्कोशेषु अपि चेति ग्रन्थमध्ये न त्वित्यतः प्राङ् पठ्यते, तस्मिन्पाठे मुखमात्रस्योपाधिसंसर्ग इत्येतदभ्युपेत्यापि प्रकृते तच्चायानवतारहेतुं वैषम्यं दर्शयितुमयं ग्रन्थ इति योजनीयम् । परिच्छिन्नत्वादिति । नन्वप्रयोजकमिदं वैषम्ये; परिच्छिन्नवदपरिच्छिन्नस्याप्युपाधिसंसर्गसंभवादित्याशङ्क्याह—न त्विति । अयमाशयः—निर्विशेषे यत्काल्पनिकं विशेषं संपादयति तत्स्वकल्पितविशेषोपहित एव संसृज्यते, यथा प्रदेशभेदरहिते नभस्यवकाशात्मके संसृज्यमानो घटः स्वावच्छेदकृतप्रदेशभेदोपहित एव तस्मिन् संसृज्यते, प्राच्यादिदिग्विभागोपाधयश्चोदयादिदशाप्रभृतपनादयः स्वावच्छेदकृतविभागोपहित एव प्राच्यादिदिग्विशेषे संसृज्यन्ते, कालोपाधयश्च नयनपरिस्पन्दादयः स्वावच्छेदकृतवर्तमानादिभेदोपहित एव कालविशेषे संसृज्यन्ते, तत एव खल्विह घटे न तिष्ठ, प्राच्यां तपनो न प्रतीच्याम्; इदानीमयमस्ति न प्रागासीत्, इत्यादिव्यवहारः । एवमिहाप्यहमज्ञो न त्वीश्वरः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

नादिर्न्या जीवाविद्ये परस्पराधीनतया अविद्यातत्संबन्धवदुपेये इति । **ये त्वाहुः**—ब्रह्मणो जीवभ्रमगोचरस्याधिष्ठानतयोपादानत्वे सोऽकामयत स्वयमकुरुतेति च न स्यात्, प्रतिजीवं च भ्रमासाधारण्याद् जगत्साधारण्यानुभवविरोधः, भ्रमजस्य चाकाशादेरज्ञातसत्त्वायोगः, तस्मादीश्वरस्य प्रतिबिम्बधारिणी साधारणी माया । तद्व्यष्टयश्च जीवोपाधयोऽविद्या मन्तव्याः—**इति** । तान् प्रति ब्रूमः । अकामयताकुरुतेति च कामकृती जीवाविद्याविवर्तः । न च ब्रह्मविक्रिया; विवर्तश्च विवर्ते हेतुः सर्प इव विसर्पणस्य । प्रतिमाणवकवर्त्यविद्याभिर्वर्णेषु स्वादिवैशिष्ट्येन कृत्स्नम् । स्रोपाध्यायवक्रोद्गतवेदस्येव प्रपञ्चसाधारण्यप्रसिद्धिः । अधिष्ठानवर्णसाधारण्यात्तत्साधारण्यं प्रस्तुतेऽपि समं सर्वप्रत्यक्त्वाद् ब्रह्मणः । अज्ञातसत्त्वं प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्त्वात् । न च जीवाविद्याजत्वे तदयोगः; स्वेन्द्रियादिवदुपपत्तेः । यत्तु जीवस्य मनोवच्छिन्नत्वं भूतसूक्ष्मावच्छिन्नत्वं च दूषितम्, तदस्मदिष्टमेव चेष्टितम्; अस्माभिर्जीवस्यानाद्यविद्यावच्छेदाभ्युपगमादिति । **अपि च—न मायाप्रतिबिम्बस्य विमुक्तैरुपसृप्यता । अवच्छेदान्न तज्ज्ञानात्सर्वविज्ञानसंभवः ॥ अधिष्ठाने तु जैवीभिरविद्याभिरपावृते । जगद्भ्रमप्रसिद्धौ किं साधारण्येह मायया ॥** ग्रहीतृस्थाया अप्यविद्याया ग्राह्ये स्वसमजडावभासहे-

कल्पतरुपरिमलः ।

ज्ञाऽज्ञौ द्वौ द्वावजाविद्यादिलौकिकवैदिकव्यवहारदर्शनादज्ञानकृतभेदोपहिते जीव एवाज्ञानं संसृज्यत इति युक्तम् । न च—अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापातः, मोक्षदशायां जीवत्वाभावेन मोक्षस्य स्वरूपाश्रितत्वादिति—वाच्यम्; ब्रह्मण्यनतिप्रसङ्गार्थं जीवत्वोपधानमर्यादाभ्युपगमेऽप्यज्ञानस्य तदुपहितस्वरूपाश्रितत्वानपायात्, न हि स्वकृतभेदोपहिताकाशदिक्कालाश्रया घटादयो नाकाशाद्याश्रयाः । **एतेन** शाखावच्छिन्ने वृक्षे कपिसंयोगवदन्यावच्छेदकृतभेद एवाश्रयेऽन्यस्यासंकीर्णावस्थितिरुपपादनीया, न स्वावच्छिन्ने एव आत्माश्रयादित्यादिशङ्का **दूरनिरस्ता वेदितव्या । किंच** कपिसंयोगादिष्वपि स्वावच्छेदकृतभेदोपधानमेवाश्रयितुं युक्तम् । शाखावच्छेदेऽपि सैव गतिराश्रयणीया; अन्यथाऽनवस्थापत्तेरिति । **तस्मादीश्वरस्य प्रतिबिम्बधारिणीति** । तथा चेश्वरस्य चोपाधिमायापरिणामरूपे कामकृती, परिणामश्च प्रपञ्चः सर्वसाधारणः, अज्ञातसत्तायोगीचेत्युपपद्यत इति भावः । **जीवाविद्याविवर्त इति** । जीवाविद्याविषयेश्वरविवर्त इत्यर्थः । **ब्रह्मविक्रियेति** । न ब्रह्मोपाधिमायापरिणाम इत्यर्थः । **प्रतिमाणवकेति** । वर्णेषु यद् ध्वनिगतोदात्तादिवैषम्यं प्रतिमाणवकवर्त्यविद्याकृतं तद्वैशिष्ट्येन कृत्स्नमस्येति वेदविशेषणम् । इदमुपलक्षणं शुक्तिरजतादिसाधारण्यप्रसिद्धेरपि । यदि तत्र युगपद्भ्राम्यद्बहुपुरुषाविद्याकृतमेकमेव रजतं कस्यचिद् भ्रमनिवृत्तौ पुनर्भ्रमानुवृत्तिस्तदा तदितरसकलपुरुषाविद्याकृतं रजतान्तरमिति साधारण्यमुपपद्यते तदा स एव न्यायः प्रपञ्चे योजनीयः । तदिदमाह—**अधिष्ठानेति** । वर्णग्रहणं शुक्त्यादेरप्युपलक्षणम् । **नन्वधिष्ठानैक्यं प्रपञ्चे नास्ति; वियदाद्यधिष्ठानब्रह्मैक्येऽपि** तत्तद्देहेन्द्रियाद्यधिष्ठानजीवभेदात् देहेन्द्रियादिकं हि जीवाधिष्ठानकम्; अत एव ज्योतिरधिकरणे (व्या. सू. अ. २ पा. ४ सू. १४ ।) टीका कौक्षेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारो जीवाभावे देहस्य शैत्याज्जीवतश्चौष्ण्याज्ज्ञायत इति । अयं न्यायो देहादावपि तुल्यः; जीवोत्क्रमणे देहादिविशरणदर्शनात् । तस्मादधिष्ठानैक्याभावाद् नेह साधारण्यमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह—**सर्वप्रत्यक्त्वादिति** । वस्तुतोऽधिष्ठानैक्यमिहाप्यस्तीति भावः । **स्वेन्द्रियादिवदिति** । न हि मायिकत्वं व्यावहारिकसत्त्वे प्रयोजकत्वेन कृत्स्नमाविद्यकत्वं तु तवापि तथा कृत्स्नमेवेन्द्रियादाविति भावः । **न मायाप्रतिबिम्बस्येति । ननु**—इदं दूषणं स्वमतेऽपि तुल्यम्; न हि स्वमते नास्ति सविशेष ईश्वरः न च तस्य मुक्तप्राप्यत्वं तज्ज्ञानात्सर्वविज्ञानं चास्ति, अस्ति चेन्मायाप्रतिबिम्बस्यैवास्तु, कोन्वत्र विशेषः । न च—अविद्याप्रतिबिम्बस्य जीवस्याविद्योच्छेदे तत्प्रतिबिम्बभावो गच्छति परं, न प्रतिबिम्बान्तरभावो भवति । एकप्रतिबिम्बविज्ञानाच्च न सर्वप्रतिबिम्बतद्धर्मविशेषविज्ञानं भवतीत्यस्ति विशेष इति—वाच्यम्, कूपमध्यनिहितघटजलान्तर्गतसवितृकरमण्डलप्रतिबिम्बस्य घटनाशे कूपजलप्रतिबिम्बतापत्तिवद् व्यष्ट्यविद्याप्रतिबिम्बस्याविद्यानाशे व्यापकसमष्टिमायाप्रतिबिम्बतापत्तिसंभवाद् व्यापकोपाधिप्रतिबिम्बे व्यष्ट्युपाधिप्रतिबिम्बानामन्तर्भूतत्वेन तज्ज्ञानात् सर्वविज्ञानोपपादनसंभवाच्चेति—**चेत्, उच्यते;** मायोपाधिः किमर्थं कल्पनीयः किं मायाप्रतिबिम्ब एव मुक्तप्राप्यत्वसर्वविज्ञानश्रुतिविषयो वाच्य इति तद्विषयलाभार्थमुत जगद्भ्रमोपयोग्यधिष्ठानावरणसिद्ध्यर्थमिति विकल्पद्वयनिरासार्थं श्लोकद्वयम् । निर्निर्विशेषब्रह्मभावप्राप्तिः परममुक्तिरित्यङ्गीकारान्मायाप्रतिबिम्बस्य मुक्तप्राप्यतैव नेष्यते; अधिष्ठानज्ञानेन तदध्यस्तसर्वविज्ञानस्योपपादनीयत्वात् । प्रतिबिम्बस्याध्यस्तत्वनियमेन मायाप्रतिबिम्बस्याप्यध्यस्ततया तस्य महाकाशरीत्याऽनवच्छिन्नस्य ब्रह्मण इवाधिष्ठानत्वायोगात्तज्ज्ञानतः सर्वविज्ञानं न संभवतीति न तदुभयश्रुतिविषयत्वाभार्थं मायोपाधिः कल्प्य इति प्रथमश्लोकार्थः । अधिष्ठानावरणमन्धकारवद्विषयाश्रितेनैवेति न नियमः; नयनपटलवद् ग्रहीतृगतेनापि तदुपपत्तेरिति द्वितीयश्लोकार्थः । भ्रमे कर्तृदोषवद्विषयदोषेणापि भाव्यमिति तदर्थं मायावरणकल्पनामित्याशङ्क्य तन्नियमभङ्गमाह—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अव्यक्ता हि सा माया; तत्त्वान्यत्वानिरूपणस्याशक्यत्वात् । तदिदं 'महतः परमव्यक्तम्' इत्युक्तमव्यक्तप्रभवत्वान्महतः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु जीवो महान्; तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य—महतः परमव्यक्तमित्युक्तम् । अविद्या ह्यव्यक्तम् । अविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः संततो वर्तते । महतः परत्वममेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवामेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणं, इन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति—द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं, यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं, यदुत्तरत्र वक्ष्यते—'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' (ब्र० ३।१।१) इति । तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितम् । इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते; सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम् । यथार्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति । तैस्त्वेतद्वक्तव्यम्—अविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते, न पुनः स्थूलमपीति । आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामः, नाम्नातं पर्यनुयोक्तुम्, आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति, नेतरत्, व्यक्तत्वात्तस्येति चेत्, न; एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः । न हीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कंचिदर्थं प्रतिपादयतः; प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति । तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं संबन्धेऽनभ्युपगम्यमान एकवा-

भामती ।

बोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवा इति । यस्यामविद्यायां सत्यां शेरते जीवाः । जीवानां स्वरूपं वास्तव ब्रह्म, सद्बोधरहिताः शेरत इति लय उक्तः । संसारिण इति विक्षेप उक्तः । अव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्येति । यद्यपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानियतं पौर्वापर्यम्; तथाप्यव्यक्तस्य पूर्वत्वं विवक्षित्वेदमुक्तम् । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनामिति । गोपलीवर्दपदवदेतद्द्रष्टव्यम् । आचार्यदेशीयमतमाह—अन्ये त्विति । एतद्दूषयति—तैस्त्विति । प्रकरणपरिशेष्यबोरुभयत्र तुल्यत्वाच्चैकग्रहणनियमहेतुरस्ति । शङ्कते—आम्नातस्यार्थमिति । अव्यक्तपदमेव स्थूलशरीरव्यावृत्तिहेतुर्व्यक्तत्वात्तस्येति शङ्कार्थः । निराकरोति—न । एकवाक्यताधीनत्वादिति । प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाऽप्रसङ्गेनैकवाक्यत्वे संभवति न वाक्यभेदो युज्यते । न चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वम्, उभयं च प्रकृतमित्युभयं ग्राह्यत्वेनेहाकाङ्क्षितमित्येकाभिधायकमपि पदं शरीरद्वयपरम् । न च मुख्यया वृत्त्याऽतत्परमित्यौपचारिकं भवति । यथोपहन्तृमात्रनिराकरणाकाङ्क्षायां काकपदं प्रयुज्यमानं श्वादिसर्वोपहन्तृपरं विज्ञायते । यथाहुः—'काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति वाक्योऽपि नोदितः । उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥' इति । ननु—न शरीरद्वयस्यात्राकाङ्क्षा, किंतु दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, न तु पादकौशिकस्य स्थूलस्य । एतद्धि दृष्टबीभत्सतया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितुमित्यत

वेदान्तकल्पतरुः ।

तुल्यमविरुद्धम्, पित्तस्येव शङ्खे पीतिमप्रतिभासहेतुत्वेति विशदमशेषम् । यत एव ब्रह्मविद्याविषयोऽत एव ब्रह्मविषयबोधराहित्यं जीवानामाहेत्यर्थः । उपाधिभूताविद्यैवाप्रबोधेऽपि हेतुरित्याह—सत्यामिति । जीवाव्यक्तयोरनादित्वेन नियतं पौर्वापर्यं नास्तीति न पौर्वापर्ये च तन्नियम इति यद्यपि; तथापि जीवत्वनियामकेऽव्यक्ते पूर्वत्वमुपचरितमित्यर्थः । यथा बलीवर्दमानयेत्युक्त्वा गामानयेति प्रयोगे गोपदमितरगोविषयमेवमव्यक्तपदमित्यर्थः । प्रकृतेति । अप्रसङ्गेनेति च्छेदः । अव्यक्तपदस्य स्थूले देहे मुख्यत्वाभावादौपचारिकत्वं स्यान्न च तद्युक्तम् । सकृच्छ्रुतस्य सूक्ष्मस्थूलदेहविषयतया मुख्यगौणत्वे वैरूप्यापातादत आह—न च मुख्यवेति । अतत्परमिति च्छेदः । अत्रोपघातिनिराकरणाकाङ्क्षायां वक्तुस्तत्प्रयुक्तकाकपदं

कल्पतरुपरिमलः ।

पित्तस्येवेति । जीवाविद्ययोः पौर्वापर्याभावेऽपि तदध्यासयोस्तदस्तित्वाशङ्का तन्नियमो नास्ति बीजाङ्कुरवदनादित्वादित्याह—पौर्वापर्ये चेति । अप्रसङ्गेनेति च्छेद इति । तथा च प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गपरिहारेणैकवाक्यत्वं [illegible] त्वव्यवहितान्वयो लभ्यत इति भावः तृतीयान्तस्य न वाक्यभेदो युज्यत इति व्यवहितेनान्वये तु न प्रश्लेषः । [illegible]पघातीति । सूक्ष्मशरीर एवाव्यक्तपदप्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति वदता किं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिष्यते । यदि भाष्याद्युक्तं [illegible]तत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वम्, तर्हि तत् साक्षाद् अविद्यायामेव । यदि तत्परिणामत्वात् सूक्ष्मशरीरेऽपि तर्हि तत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्यतैव बाधिता भवति । कुत आम्नातस्यार्थप्रतिपत्तिः ? न चैवं मन्तव्यम्—दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टवीभत्सतया सुशोधत्वादग्रहणमिति; यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते । न ह्यत्र शोधनविधायि किंचिदाख्यातमस्ति । अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमितीदमिह विवक्ष्यते । तथा हीदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा 'पुरुषान्न परं किंचित्' इत्याह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु, न नः किंचिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिः । न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दः । नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुपदिष्टपदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुम् । तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकं तु रथरूपकक्लृप्तशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह सांख्यः—'ज्ञेयत्वावचनात्' इत्यसिद्धम्, कथम् ? श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम्—'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥' (का० २।३।१५) इति । अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितम्, तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम्; तस्मात्प्रधानमेवेदं, तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति । अत्र ब्रूमः—नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् । प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः ? प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते—'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यादिनिर्देशात्, 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते' इति च दुर्ज्ञातत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षणात्, 'यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञः' इति च तज्ज्ञानायैव दागादिसंयमस्य विहितत्वात्, मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते । तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्व्यक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः । नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वाऽस्ति । तत्र तावत् 'स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो

भामती ।

आह—न चैवं मन्तव्यमिति । विष्णोः परमं पदमवगमयितुं परमत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः । अलं वा विवादेन, भवतु सूक्ष्ममेव शरीरं परिशोध्यं, तथापि न सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परम्, इत्यभ्युपेत्याह—सर्वथापि त्विति ॥ ३ ॥ इतोऽपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः सांख्यैः खलु प्रधानाद्विवेकेन पुरुषं निःश्रेयसाय ज्ञातुं च विभूत्यै च प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते । न चेह जानीयादिति वा उपासीतेति वा विधिविभक्तिश्रुतिरस्ति, अपि त्वव्यक्तपदमात्रम् । न चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ५ ॥ वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताय तुष्टस्त्रीन्वरान् प्रददौ, नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम्; 'वराणामेष वरस्तृतीयः' इति वचनात्, न तु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिवचने । तस्मात्कठवल्लीष्वग्निजीवपरमात्मपरैव वाक्यवृत्तिर्न त्वप्रक्रान्तप्रधानपरा भवितुमर्हतीत्याह—इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वमिति । 'हन्त त इदं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्' (का० १।१।१३) इत्यग्निविषयः प्रश्नः । 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥' (का० १।१।२०) इति जीवविषयः प्रश्नः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥' (का० १।२।१४) इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि 'लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।' (का० १।१।१५) इत्यग्निविषयम् । 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥' (का० २।५।६,७) इति व्यवहितं जीवविषयम् । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (का० १।२।१८) इत्यादिबहुप्रपञ्चं परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति । अपृष्टत्वाच्चानुपन्यसनीयत्वं तस्येति ॥ अत्राह—योऽयमात्मविषयः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीति, किं स एवायम् 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति पुनरनुकृष्यते, किंवा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति । किं चातः? स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यत इति यद्युच्येत, द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत, ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति ॥ अत्रोच्यते—नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामः,

भामती ।

प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्' इत्यनेन व्यवहितं जीवविषयं 'यथा तु मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम' इत्यादि प्रतिवचनमिति योजना । अत्राह चोदकः—किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः, किं वाऽन्यो जीवस्य 'येयं प्रेते' मनुष्य इति प्रश्नः, अन्यश्च परमात्मनः 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यादिः । एकत्वे सूत्रविरोधस्त्रयाणामिति । भेदे तु सौमनस्यानास्पदात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदानानन्तर्भावोऽन्यत्र धर्मादित्यादेः प्रश्नस्य । तुरीयवरान्तरकल्पनायां वा तृतीय इति श्रुतिबाधप्रसङ्गः । वरप्रदानानन्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधानाख्यानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदानेऽस्तु, महतः परमव्यक्तमित्यादेषः । परिहरति—अत्रोच्यते, नैवं वयमिहेति । वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्प्रष्टव्याभेदेनैक एव प्रश्नः ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

काकगतोपघातकत्वं लक्षयत्यथा काकतदितरसाधारणमेवं पुरुषपरत्वप्रतिपत्त्यर्थं तुल्यवदाकाङ्क्षितप्रस्तुतशरीरद्वयं छत्रिन्यायेन लक्षयत्यव्यक्तपदं न सूक्ष्ममेवाभिधत्त इत्यर्थः । पूर्वं मायाऽभिधानद्वारा शरीरलक्षणोक्ता, इदानीं तु सूक्ष्मशरीराभिधानद्वारेण, एवमपि हि प्रधानं निरस्तं भवतीति । लङ्मांसरुधिराणि मातृतः, अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, एतैः षड्कोशैरारब्धं षाड्कौशिकम् ॥३॥४॥५॥ व्यवहितं जीवविषयं प्रतिवचनमिति भाष्यस्थव्यवहितपदार्थमाह—इत्यनेनेति । हन्तेत्यादि सनातनमित्यन्तं परमात्मप्रतिवचनप्रतिज्ञावाक्यं तेन व्यवहितं यथेत्यादि जीवप्रश्नस्य प्रतिवचनमित्यर्थः । प्रश्नाभेदे दूषणमाह—एकत्वे इति । अध्यात्मविद्ययोर्द्विखात्सूत्रस्थत्रिशब्दविरोध इत्यर्थः । परमात्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नाद्भेदे पितुः सौमनस्याग्निज्ञानात्मज्ञानविषयं यद्वरत्रयप्रदानं तत्रानन्तर्भावोऽन्यत्र धर्मादित्यादेः स्याच्चतुर्थत्वादित्यर्थः । अथ प्रश्नान्यथानुपपत्त्या वरान्तरं कल्प्येत, तत्राह—तुरीयेति । सन्तु त्रयो वराः परमात्मप्रश्नस्तेष्वनन्तर्भूतोऽस्तु यथा सृङ्कां च गृहाणेत्यवृतामपि रत्नमालां प्रीत्या ददौ नेत्याह—वरप्रदानानन्तर्भावे इति । महतः परमव्यक्तमिति प्रधानाख्यानमस्त्विति योजना । सृङ्कां चेति च शब्द

कल्पतरुपरिमलः ।

स्थूलशरीरेऽपि स्यादित्यविशिष्टमव्यक्तपदस्य शरीरद्वयेऽपि मुख्यत्वम् । यदि प्रत्यग्भिन्नत्वेन तदभिन्नत्वेन वा स्पष्टत्वं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिष्यते; तदा स्थूलशरीर एव तन्मुख्यं स्यात् स्थूलोऽहं मम शरीरमित्युभयथापि प्रतीत्या तत्रैव प्रत्यग्भेदाभेदास्पष्टतासत्त्वात् । यदि प्रत्यक्षागोचरत्वं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिष्यते, तदा टीकातद्व्याख्यानयोरजहल्लक्षणोक्तेति द्रष्टव्यम् । स्नायवः सिराः, मज्जा अस्थिगतस्नेहः ॥३॥४॥५॥ इत्यनेनेत्यस्य टीकाप्रतीकस्य व्यवधायकविषयत्वेऽपि व्यवहितपदार्थमाहेति तदवतारणं यथेत्यादिप्रतिवचनं व्यवहितमित्येतदेव युक्तम्, हन्तेत्यादर्धमात्रस्य व्यवधायकत्वोक्तिस्तु न हृदयङ्गमा । "येयं प्रेते" इति मन्त्रानन्तरमात्रातं 'देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरे"ति मन्त्रमुपक्रम्य प्रवृत्तस्य "यस्मिन्नेतावुपाश्रिता"-वित्यन्तस्य हन्तेत्यतः प्राचीनस्य महतः परमात्मविषयस्य प्रपञ्चस्य व्यवधायकस्य सत्त्वादेत्यभिप्रेत्य । एवं च भाष्ये हन्तेत्यादर्धं व्यवधायकसमर्पकतया क्लेशेन न योजनीयं, किंतु यथेत्यादिवज्जीवविषयान्तर्गततयैव योजनीयम् । यथेत्यादिना जीवं प्रस्तुत्य--"तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥" इत्यादिना जीवस्यैव ब्रह्मभावोपदेशेन तस्यापि ब्रह्मवचनप्रतिज्ञासंस्पर्शात् । चशब्द एवेति । ननु चशब्दो वृतावृतसमुच्चयो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा-समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ । नचि-केताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे । द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मवि-द्याम्, 'येयं प्रेते' इति 'वराणामेष वरस्तृतीयः' (का० १।१।२०) इति लिङ्गात् । तत्र यद्य-न्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्येत, ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं वाध्येत । ननु—प्रष्टव्यमेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः; येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात् । जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्न 'अन्यत्र धर्मात्' इति प्रश्नमर्हति । प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति । प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते; पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति—चेत्, न, जीवप्राज्ञयोरे-कत्वाभ्युपगमात् । भवेत्प्रष्टव्यमेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात् । न त्वन्यत्वमस्ति; तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति, न परमेश्वरस्य । तथा—'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभु-मात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥' (का० २।४।४) इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव मह-त्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति । प्राज्ञवि-ज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः । तथाऽग्रे—'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥' (छा० २।४।१०) इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिम-पवदति । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरम् 'अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल, तदैनं मृत्युरभ्यु-दयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च 'विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त' (का० १।२।४) इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्यदुवाच—'तं दुर्दर्शं गूढमनु प्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥' (का० १।२।१२) इति, तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते । यत्प्रश्ननिमित्तां च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेताः, यदि तं विहाय प्रशं-सानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् । तस्मात् 'येयं प्रेते' इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम् 'अन्यत्र धर्मात्' इति । यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तम्, तद-

भामती ।

अत एव प्रतिवचनमप्येकम् । सूत्रं त्ववास्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्र तत्र श्रुत्युपन्यासेन भगवता भाष्यकारेण दर्शितः । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्येत्यादि । 'येयं प्रेते' इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुत्य तत्तत्कामविषयमलोभं चास्य प्रतीत्य मृत्युः 'विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये' इत्यादिना नचिकेतसं प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नस्मिन्प्रश्ने ब्रह्मैवोत्तरमुवाच—तं दुर्दर्शमिति । यदि पुनर्जीवात्प्राज्ञो भिद्येत, जीवगोचरः प्रश्नः, प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन संगच्छेत् । अपि च यद्विषयं प्रश्नमुपश्रुत्य मृत्युनैष प्रशंसितो नचिकेताः, यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरे वावदध्यात्, ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात्, प्रश्नान्तरे त्वसावस्थाने प्रसारिता सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह—यत्प्रश्नेति ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

एवाऽवृतैव माला दत्तेति गमयति, नैवं महतः परमित्यत्र । अतो वरप्रदानानुसारेणैवार्थप्रतिपादनम् । एक एव सन् देहादिव्यतिरेकधर्माध्यत्ययप्रवृत्त्यभेदाद् द्विःकृतः प्रश्न इत्यर्थः । अत एवेति । जीवपरयोरभेदादित्यर्थः । शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेत्यादिस्तत्तत्कामः । लाटङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति विशेषणपरत्वात्तदीयप्रश्नप्रशंसा । जीवे पृष्टे तं दुर्दर्शमिति तद्व्यतिरिक्तपरमात्मप्रतिवचनमात्मप्रश्ने कोविदारप्रतिवचनवदसङ्गतम् । अत एव जीवप्रश्नतत्कर्तृप्रशंसाऽपि जीवस्य परमात्माभेदप्रमित्यर्थत्वेन दृष्टार्था स्यादित्याह—यदि पुनरिति । एवं प्रतिवक्तृप्रवृत्त्या जीवपराभेदं साधयित्वा शब्दप्रवृत्त्याऽपि साधयति—अपि चेत्यादिना । तदुत्तरे तत्र प्रश्नस्योत्तरे । तमेव विषयं यद्यवदध्याज्जानीयादित्यर्थः । यत्प्रश्नेति । भाष्ये यच्छब्दो विषयपरो न प्रश्नपरः । विषयगौरवाद्धि प्रश्नप्रशंसेत्याह—यस्मिन्निति ॥ ६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दूषणम्; तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टमुत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति; यावद्व्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तन्निवृत्तौ तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याय्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चिन्संतमसे पतितः कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते, तं चापरो ब्रूयान्मा भैषीर्नायमही रज्जुरेवेति । स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं पलायनं च, न त्वहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात् । तथैवेतदपि द्रष्टव्यम् । ततश्च 'न जायते म्रियते वा' इत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनम् । सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् । एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति । ततश्च युक्ताऽग्निजीवपरमात्मकल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यम् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

भामती ।

यस्मिन् प्रश्नो यत्प्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥ अनेन सांख्यप्रसिद्धेर्वैदिकप्रसिद्ध्या विरोधाच्च सांख्यप्रसिद्धिर्वेद आदर्तव्येत्युक्तम् । सांख्यानां महत्तत्त्वं सत्तामात्रं, पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत्तस्य भावः सत्ता

वेदान्तकल्पतरुः ।

अधिकरणादावव्यक्तशब्दस्य पौरुषेयी रूढिर्वेदानुपयोगिनीत्युक्तम्, इदानीं महच्छब्दस्येव वेदविरोधाद्वाध्या च । अव्यक्तशब्दस्य प्रकरणादिना वेदे शरीरपरत्वावधारणादित्युच्यत इत्याह—**अनेनेति** । साङ्ख्यैः सत्तामात्रे महच्छब्दः प्रयुक्त इति भाष्यमयुक्तम्; तैर्बुद्धेर्महत्त्वेन स्वीकारादित्याशङ्क्याह—**पुरुषार्थेति** । अर्थक्रियाकारिणि सच्छब्दः प्रयुक्तः, पुरुषापेक्षितप्रयोजनकारि

कल्पतरुपरिमलः ।

न भवति; येन वृतानग्निविद्यादीनवृतां सृङ्कां च ददाविति तदर्थो वर्ण्येत, किं तु वृताग्निविद्यादित्रयव्यतिरिक्तावृतदेयान्तरसमुच्चयार्थः । "तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः । तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥" इति हि श्रूयते । एवं तर्हि तवैव नाम्नेत्यादिदेयद्वये यथा पृथग्वरदानमस्ति नैवमव्यक्ते इति विशेषो द्रष्टव्यः । नन्वेवमव्यक्तपदस्य शरीरार्थकत्वेऽप्यग्निविद्यादित्रयमात्रविषयप्रश्नोपन्यासविरोधस्तुल्यः, पृष्टस्य परमात्मन एव निरतिशयपरत्वेन प्रतिपादनार्थं परत्वावधितया शरीरस्य निर्देश इति चेत्, प्रधानस्यैवास्तु को न्वत्र विशेषः? उच्यते; निष्प्रपञ्चजीवब्रह्माभेदप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तमिदं प्रकरणम् । "येयं प्रेते" इति प्रश्नो हि मृतजीवास्तित्वनास्तित्वविषयः; तत्र तस्य स्वारस्यात्, नचिकेतःप्रलोभनप्रस्तावे मरणं मानु प्राक्षीरिति मरणप्रश्नप्रतिषेधदर्शनात्, यथा च मरणं प्राप्येत्यादिमृतजीवास्तित्वनिर्धारणविषयप्रतिवचनदर्शनाच्च । यद्यपि स्वर्गसाधनाग्निप्रश्नादिना नचिकेतसः परलोकानुबन्धिजीवास्तित्वनिश्चयवत्त्वमवसीयते; तथापि तस्यैव स्थिरीकरणपूर्वकं तदीयपारमार्थिकरूपविविदिषया प्रश्न उपपद्यते । अत एव नचिकेतसो विषयवैराग्यदर्शनानन्तरं "विद्यामीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्ते"ति वैवस्वतवचनम् । अन्यत्र "धर्मा"दिति प्रश्नः परमात्मविषय इति निर्विवादम् । प्रश्नद्वयस्य चैकविषयत्वं वरत्रित्वबलादविचलम् । अत्र च प्रकरणे "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते" इत्यादिषु जीवस्य कर्मोपासनाकर्तृत्वात्फलभोक्तृत्वादयो धर्मा दर्शिताः । "तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चने"त्यादौ परस्य जीवव्यावृत्ताः सर्वप्रपञ्चाश्रयत्व-सर्वोत्तरत्वादयो धर्मा दर्शिताः । विरुद्धधर्माश्रययोः कथमैक्यमित्याकाङ्क्षायां "यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान् पृथक्पश्यंस्तानेवानु विधावति ॥" इत्यभेदविरोधिधर्मव्यवस्थां मन्वानस्तानेव धर्मानुवर्तेतेति संसारानुवृत्तिदोषमुक्त्वा "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे"त्यध्यस्तसकलविरुद्धधर्मप्रहाण्या जीवपरैक्यं जानतैव मुक्तो भवतीति प्रतिपादितम् । एवं चात्र ब्रह्मपरतन्त्राणां शरीरेन्द्रियादीनां तदीयपरत्वावधितयोपन्यासो युज्यते, न तु साङ्ख्याभिमतस्य स्वतन्त्रप्रधानस्य प्रकरणप्रतिपाद्यप्रधानार्थविरोधादिति भावः । अत्राम्नान् पृष्ट इत्यादिपूर्वोत्तरग्रन्थविवरणे क्वचिदित एवैक एव जीवप्रश्नः, तत्कर्तृप्रशंसापीति पाठः । अत एकत्वमेव, एवं जीवप्रश्नतत्कर्तृप्रशंसाऽपीत्यन्यत्र पाठः । अत एकत्व एव जीवप्रश्नतत्कर्तृप्रशंसापीत्यपरत्र पाठः । सर्वेऽपि तुल्यार्थाः । आद्ये पाठद्वये वाक्यभेदः, तृतीये वाक्यैक्यमिति विशेषः ॥६॥ अधिकरणादाविति । नन्न—अधिकरणादौ वैदिकं प्रकरणं पौरुषेयी रूढिर्वैदिकप्रकरणपरिशेषविरोधादेवानुपयोगिनी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथा महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते । 'बुद्धेरात्मा महान्परः' (का० १।३।१०), 'महान्तं विभुमात्मानम्' (का० १।२।२२), 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' (श्वे० ३।८) इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः । तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वम् ॥ ७ ॥ इति प्रथममानुमानिकाऽधिकरणम् ॥

भामती ।

तन्मात्रं महत्तत्त्वमिति । या च पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपभोगलक्षणा, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा च सा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यत इति महत्तत्त्वं सत्तामात्रमुच्यत इति ॥ ७ ॥ इति प्रथममानुमानिकाधिकरणम् ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

महत्तत्त्वं सत्तत्प्रत्ययोऽपि स्वरूपपरो न सामान्यवाचीत्यर्थः । कार्यानुमेयं महन्न प्रत्यक्षमिति मात्रशब्दः ॥ ७ ॥ गूढ आत्मा, अभ्या इवाभ्या, सूक्ष्मवस्तुविषयत्वात् सूक्ष्मा ॥ **अशब्दमिति** । शब्दादिगुणरहितम् । अभूतभौतिकमित्येतत् । **अव्ययम**-पक्षयरहितम्=प्राक्प्रध्वंसाभाववर्जितम् **अनाद्यनन्तम्** अत एव नित्यम् । **महतः** क्षेत्रज्ञात्परम् । **ध्रुवम**परिणामि । **निचाय्य** ज्ञात्वा । **मृत्युरज्ञानं तन्मुखं** संसारः । स्वर्गाय हितं **स्वर्ग्यम्** । **अध्येषि** जानासि । लोककारणविराड्दृष्ट्योरास्यलाङ्गोकादिश्चित्योऽग्निः । **याः** स्वरूपतः, यावतीः सङ्ख्यातः, यथा वाऽग्निश्चीयते तत्सर्वं तस्मै नचिकेतसे उवाच । हन्त इदानीं, **गुह्यं** गोप्यं, **सनातनं** चिरन्तनं ब्रह्म हे गौतम ते प्रवक्ष्यामीति ब्रह्मप्रतिवचनं प्रतिज्ञाय जीवं चाह । आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा च प्रवक्ष्यामीति । योनि**मन्ये** देहिनः प्राप्नुवन्ति मानुषादिशरीरग्रहणाय अन्ये **स्थावरं** स्थाणुं संयन्ति कर्मज्ञानानुसारेण ॥ स्वप्नजाग्रतोरन्तौ मध्ये उभे येनात्मनाऽनुपश्यति लोकः । इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र परत्र । **असंसारि** ब्रह्म । यच्चामुत्र तदेवेह देहे अनुप्रविष्टं वर्तते य इह ब्रह्मात्मनि **नानेव** मिथ्या भेदं पश्यति स मरणान्मरणं प्राप्नोति । पुनः पुनर्म्रियते । त्वां बहवः कामा न लोलुपन्त, लुपू च्छेदने श्रेयसो विच्छेदं न कृतवन्तः, ततो विद्यार्थिनं **त्वां** मन्ये वेद जानेऽहं पुरुषम् ॥ **इति प्रथममानुमानिकाऽधिकरणम् ॥**

कल्पतरुपरिमलः ।

त्युक्तम् । तस्मादधिकरणादौ पौरुषेयत्वमात्रेणानुपयोग उक्तः । महद्वचेति (व्या. सू. अ. १ पा. ४ सू. ७ ।) सूत्रे प्रकरणविरोधादिना बाध उच्यत इति भेदकथनमयुक्तमिति—**चेत्, उच्यते**; अधिकरणादौ शरीरगृहीतिहेतुत्वेनात्मानं रथिनं विद्धीत्यादिप्रकरणं शरीरपरिशेषश्चेत्युभयमुपन्यस्तम् । अस्य सिद्धान्तहेतोः प्राबल्यसिद्ध्यर्थं सांख्यरूढेः पौरुषेयत्वेन दौर्बल्यं भाष्यान्तरोक्तं प्रबलेन सिद्धान्तहेतुना सांख्यरूढेर्बाधात् परं बाधः सिध्यति, न तु तद्बाधनार्थत्वेन तदुपन्यस्तम् । इह तु त्रयाणामिति (व्या. सू. अ. १ पा. ४ सू. ६ ।) सूत्रेण जीवप्रश्नकर्तृप्रशंसायवगमितं ब्रह्मात्मैक्यप्रकरणम् यत् साक्षादव्यक्तपदरूढेर्बाधकमिति सूचितम्, तत्र तस्मिन्नेव ब्रह्मात्मैक्यप्रकरणे श्रुतस्य महत्पदस्येवाव्यक्तपदस्यापि सांख्यरूढिर्गृह्यत इत्याशङ्कायां महद्वदिति सूत्रेण तद् ब्रह्मात्मैक्यप्रकरणं न केवलमव्यक्तपदरूढेरेव बाधकं, किं तु महत्पदरूढेरपीति दृष्टान्तव्याजेन प्रदर्श्यान्ते ब्रह्मात्मैक्यप्रकरणे भेदवाद्यभिमतस्य महतः प्रधानप्रसक्तिरित्ययमर्थ उच्यते । अतो न पौनरुक्त्यम् । एवं च महद्वदिति समुच्चयोपमा । "इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु । रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥" इत्यादाविवेति द्रष्टव्यम् । **अधिकरणादा**विलादिग्रन्थे इदानीं महत्शब्दस्येव वेदविरोधात् बाध्याव्यक्तशब्दस्येति क्वचित् पाठः । इदानीं महच्छब्दस्येव विरोधाद्बाध इत्यन्यत्र पाठः । पाठद्वयमप्यर्थतस्तुल्यम् । एवमन्यत्रापि यत्र पाठभेदस्तुल्यार्थः स्पष्टार्थश्च तत्र सर्वत्राप्येषैव रीतिरिति तत्र पाठभेदो नोदाहियते । प्रकरणादीत्यादिशब्देन महान्तं विभुमात्मानमित्यादि भाष्योदाहृतं गृह्यते । **स्वरूपपर इति** । "प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥" इत्यत्र तल्प्रत्ययः स्वार्थिको न तु प्रवृत्तिनिमित्तधर्मवाची । तस्य भावः सत्तेति टीकायामपि भावशब्दः स्वरूपवाचीति भावः ॥ ७ ॥ **जीवं चाहेति** । जीवाभिन्नब्रह्मस्वरूपोपदेशार्थतयेति भावः ॥ इति **प्रथममानुमानिकाधिकरणम् ॥**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(२ अधिकरणम्) चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवाचशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह । कस्मात्? मन्त्रवर्णात्—'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' (श्वे० ४।५) इति । अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते । लोहितं रजः, रञ्जनात्मकत्वात् । शुक्लं सत्त्वम्, प्रकाशात्मकत्वात् । कृष्णं तमः, आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते—लोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति चाजा स्यात्; 'मूलप्रकृतिरविकृतिः' इत्यभ्युपगमात् । नन्वजाशब्दश्छागायां रूढः । बाढम् । सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या; विद्याप्रकरणात् । सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति । तां प्रकृतिमज एकः पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वाऽनुशेते । तामेवाविद्ययाऽऽ-

---

भामती ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजाशब्दो यद्यपि छागायां रूढः; तथाप्यध्यात्मविद्याऽधिकाराच्च तत्र वर्तितुमर्हति । तस्याद्रूढेरसंभवाद्योगेन वर्तयितव्यः । तत्र किं स्वतन्त्रं प्रधानमनेन मन्त्रवर्णेनानूद्यतामुत पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तेजोबन्नव्याकृताकारणमुख्यताम् । किं तावत्प्राप्तम्? प्रधानमेवेति । तथा हि—यादृशं प्रधानं सांख्यैः स्मर्यते तादृशमेवास्मिन्न्यूनातिरिक्तं प्रतीयते । सा हि प्रधानलक्षणा प्रकृतिर्न जायत इत्यजा च एका च लोहितशुक्लकृष्णा च । यद्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न रजःप्रभृतिषु सन्ति; तथापि लोहितं कुसुम्भादि रञ्जयति, रजोऽपि रञ्जयतीति लोहितम् । एवं प्रसन्नं पायः शुक्लं, सत्त्वमपि प्रसन्नमिति शुक्लम् । एवमावरकं मेघादि कृष्णं, तमोऽप्यावरकमिति कृष्णम् । परेणापि नाव्याकृतस्य स्वरूपेण लोहितत्वादियोग आस्थेयः, किंतु तत्कार्यस्य तेजोबन्नस्य रोहितत्वादि कारणं उपचरणीयम्, कार्यसारूप्येण वा कारणे कल्पनीयं, तदप्याकमपि तुल्यम् । 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इति त्वात्मभेदश्रवणात् सांख्यस्मृतेरेवात्र मन्त्रवर्णे प्रत्यभिज्ञानं न त्वव्याकृतप्रक्रियायाः; तस्यामैकात्म्याभ्युपगमेनात्मभेदाभावात् । तस्मात्स्वतन्त्रं प्रधानं नाशब्दमिति प्राप्तम् । तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि, तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति । प्रजास्त्रैगुण्यान्विता इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथा हि—मैत्रदारेषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखं, तत् कस्य हेतोः? तं प्रति सत्त्वस्य समुद्भवात् । तथा च तत्सपत्नीनां दुःखं? तत् कस्य हेतोः? ताः प्रति रजःसमुद्भवात्, तथा चैत्रस्य तामबिन्दवो मोहो विषादः, स कस्य हेतोः । तं प्रति तमःसमुद्भवात् । नर्मदया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् । अनुशेत इति व्याचष्टे—तामेवाविद्ययेति । विषया हि शब्दादयः प्रकृतिविकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोऽहंकारप्राणाख्या बुद्धिसत्त्वमपसंक्रामन्ति । तेन बहुद्धिसत्त्वं प्रधानविकारसुखदुःखमोहात्मकं शब्दादिरूपेण परिणमति ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजामन्त्रः प्रधानपरः, उत तेजोबन्नरूपावान्तरप्रकृतिमायारूपपरमप्रकृत्योरन्यतरपर इति संशयः; अजाशब्दस्य तु छागतोऽपकृष्टस्य प्रधानमाययोस्तेजोबन्ने च गुणाद् वृत्तिसंभवात् । पूर्वत्रार्थतः प्रधानप्रत्यभिज्ञाया अभावाद्व्याख्यपदवाच्यतेत्युक्तम्, इह तु त्रिगुणत्वादिना प्रधानप्रत्यभिज्ञानात् तत्परो मन्त्र इति पूर्वपक्षमाह—प्रधानमेवेति । एका चेति । अनेन मायायाः प्रतिबिंबं भेदादेकात्मित्येकत्वानुपपत्तिरुक्ता । न च गौणत्वं दोषः, समत्वादित्याह—परेणापीति । उपचारेण कारणे रोहितत्वादिकल्पने तत्त्वीति विभागः । दारशब्दो नित्यबहुवचनान्तः । तामेवाविद्ययेति भाष्ये तच्छब्दार्थो विषयज्ञानाधारः प्रधानकार्यमन्तःकरणमित्याह—विषया हीति । चितिशक्तिरात्मा स्वयं सुखादिरूपे-

कल्पतरुपरिमलः ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

त्रिगुणत्वादिनेति । आदिशब्देनैकत्वादिवत् सृजमानामिति कृदुक्तस्वातन्त्र्यस्य जहातीत्युक्तस्य त्यागस्य च संग्रहोऽपि द्रष्टव्यः, परमेश्वराधीनयोर्मूलबान्तरप्रकृत्योः स्वातन्त्र्याभावाद्, मुक्तिदशायामविद्याया निरवशेषोच्छेदाभ्युपगमे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति । अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्न-विवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति—मुच्यत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—नानेन मन्त्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । चमसवत्—यथाहि 'अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' (बृ० २।२।३) इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम् । सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्वाग्विलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्यमन्त्रस्य । नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुम् ॥ ८ ॥ तत्र तु 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति । इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति ? अत्र ब्रूमः—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोबन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया, न गुणत्रयलक्षणा । कस्मात् ? तथा ह्येके शाखिनस्तेजोबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति—'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति । तान्येवेह तेजोबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते; रोहितादिशब्दसामान्यात् । रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य । असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते ।

भामती ।

स्थितिशक्तिस्वपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमापि बुद्धिसत्त्वादात्मनो विवेकमबुध्यमाना बुद्धिवृत्त्यैव विपर्यासेनाविद्यया बुद्धिस्थान्सुखादीनात्मन्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव भवति । तदिदमुक्तम्—**सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति**—एकः । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसमुन्मूलितनिखिलवासनाऽविद्यानुबन्धस्त्वन्यो जहात्येनां प्रकृतिम् । तदिदमुक्तम्—**अन्यः पुनरिति** । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—**कृतभोगापवर्गाम्** । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः । गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गः । अपवृज्यते हि तया पुरुष इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न तावत् 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इत्येतदात्मभेदप्रतिपादनपरं, अपि तु सिद्धमात्मभेदमनूद्य बन्धमोक्षौ प्रतिपादयति । स चानूदितो भेदः 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभिरात्मैकत्वप्रतिपादनपराभिर्विरोधात्कालपनिकोऽवतिष्ठते । तथा च न सांख्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानमित्यजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिष्ठवमानं न स्वतन्त्रप्रधाननिश्चयाय पर्याप्तम् । तदिदमुक्तं सूत्रकृता—'चमसवदविशेषात्' इति ॥ ८ ॥ उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते—**तत्र त्विदं तच्छिर इति** । सूत्रमवतारयति—**अत्र ब्रूमः** । **ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके** । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शाखान्तरोक्तलोहितादिगुणयोगिनी तेजोबन्नलक्षणा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधभूतग्रामप्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या; 'रोहितशुक्लकृष्णाम्' इति रोहितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानात्, न तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः; तस्या अप्रामाणिकतया श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्, रञ्जनादिना च रोहिताद्युपचारस्य सति मुख्यार्थसंभवेऽयोगात् । तदिदमुक्तम्—**रोहितादीनां शब्दानामिति** । अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपरि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

ण परिणामिनी । परिणामिन्यां बुद्धौ वस्तुतोऽप्रविष्टत्वादप्रतिसङ्क्रमा । अविद्ययेत्येतद्व्याचष्टे—**विपर्यासेनेति** । सांख्यानामप्यस्ति भ्रमः, स तु बुद्धावेवेति विशेषः । आत्मत्वेनोपगम्येत्येतद्विवृणोति—**बुद्धिस्थानिति** । विपर्याससिद्धबुद्धौ-न्येन बुद्धिधर्मानात्मन्यभिमन्यमानेत्यर्थः । कृतत्वोपपत्तयेऽपवर्गशब्दस्तदुपायपर इत्याह—**गुणेति** । न चानुवादसामर्थ्यात्प्रमाणं कल्प्यं, विरोधादित्याह—**स चेति** ॥ ८ ॥ व्यवधानाच्छाखान्तरेणानिर्णयमाशङ्क्याह—**सर्वेति** । गुणवचनरोहितादिशब्दैर्लक्षणयाऽपि निरूढया मुख्यवत्प्रत्यायकैः प्रतीतिमभिप्रेत्य सति मुख्यार्थसंभव इत्युक्तम् । **नन्वजावदजेति**

कल्पतरुपरिमलः ।

नानुवर्तमाने प्रधाने एव त्यागोक्तिसाङ्गत्याच्च । **सांख्यानामप्यस्ति भ्रम इति** । स गृहीतासंसर्गधर्मधर्मिविषयज्ञानद्वयरूपस्तदुभयसंसर्गाविषयकज्ञानरूपो वेत्यन्यदेतत् ॥ ८ ॥ "यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तावित्ति टीकायामपेक्षितमध्याहरति—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथेहापि 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किंकारणं ब्रह्म' (श्वे० १।१) इत्युपक्रम्य 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' (श्वे० १।३) इति पारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात् । वाक्यशेषेऽपि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः' (श्वे० ४।१०,११) इति च तस्या एवावगमान्न स्वतन्त्राकाचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुम् । प्रकरणात्तु सैव देवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थाऽनेनापि मन्त्रेणाम्नायत इत्युच्यते । तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥ ९ ॥ कथं पुनस्तेजोवन्नात्मना त्रैरूप्येण त्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते ? यावता न तावत्तेजोवन्नेष्वजाकृतिरस्ति । न च तेजोवन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दः । नापि यौगिकः । किं तर्हि ? कल्पनोपदेशोऽयम् । अजारूप-

---

भामती ।

त्यागेन न जायत इत्यवयवप्रसिद्ध्याश्रयणे दोषप्रसङ्गात् । अत्र तु रूपककल्पनया समुदायप्रसिद्धेरेवानपेक्षायाः स्वीकारात् । अपिचायमपि श्रुतिकलापोऽस्मद्दर्शनानुगुणो न सांख्यस्मृत्यनुगुण इत्याह—तथेहापीति । किंकारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्येति । ब्रह्मस्वरूपं तावज्जगत्कारणं न भवति; विशुद्धत्वात्तस्य । यथाहुः—'पुरुषस्य तु शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्' इत्याशयवतीव श्रुतिः पृच्छति । किंकारणम् ? यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तौ, तत् किंकारणं ब्रह्मेत्यर्थः । ते ब्रह्मविदो ध्यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ता अपश्यन्निति योजना । योनिं योनिमिति । अविद्या शक्तिर्योनिः, सा च प्रतिजीवं नानेत्युक्तमतो वीप्सोपपन्ना । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते—कथं पुनरिति । अजाकृतिर्जातिस्तेजोऽबन्नेषु नास्ति । न च तेजोऽबन्नानां जन्मश्रवणादजन्मनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीत्याह—न च तेजोबन्नानामिति । सूत्रमवतारयति—अत उत्तरं पठति । कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

गुणवृत्त्यङ्गीकाराद्रूढिस्त्यक्ता, नेत्याह—अत्र त्विति । रूढेरपहृते योगे रूढार्थगुणयोगात्सिद्धा वृत्तिराश्रिता इति रूढिः स्वीकृता; इतरथा गुणयोगस्यैवासिद्धेरिति । न केवलं शाखान्तरान्निर्णयः प्रकरणादपीत्यव्याकृतपक्षं प्रस्तौति—अपि चेति । यस्य जगदुत्पत्तौ साध्यायां किं सहकारिकारणमिति पृच्छ्यते । तत्किंकारणमिति बहुव्रीहिः । ध्यानमेव योगो जीवस्य ब्रह्मैक्ययोजकत्वात् । आत्मप्राप्तिस्त्वनात्मविरहेण स्थितिः । नानेत्युक्तमिति । आनुमानिकाधिकरण इति नानाविद्यास्वप्येकामित्येकत्वं जात्यभिप्रायम्; प्रकरणादविद्यानिश्चयात् ॥ ९ ॥ १० ॥ देवात्मशक्तिमिति । देवात्मविषयां मायिनं मायाविषयं महेश्वरम् इत्यर्थः । भाष्ये च—पारमेश्वर्याः शक्तेरिति परमेश्वरविषयाया इत्यर्थः । एवं च—

कल्पतरुपरिमलः ।

साध्यायामिति । ब्रह्मैक्ययोजकत्वाद् ब्रह्मैक्यप्रापकत्वात् । ननु ध्यानयोगेनात्मानं गता प्राप्ता यदि मुक्ताः, तर्हि कथं तेषां पुनरविद्यादर्शनमुच्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—आत्मप्राप्तिस्त्वनात्मविरहेण स्थितिरिति । अनात्मविरहोऽनात्मदर्शनविरहः । जात्यभिप्रायमिति । गुणसंघातरूपे प्रधानेऽप्येकत्वं संघाताभिप्रायं वाच्यमिति तुल्यमेव । सृजमानामिति कर्तृप्रत्ययालम्बनं स्वातन्त्र्यमन्यप्रेर्यत्वेऽपि न हीयते, न हि यन्त्रा प्रेर्यमाणो गजो न गच्छति । कल्पनोपदेशे च ज्ञानेनाविद्योच्छेदे मुच्यमानकर्तृकत्यागत्वकल्पना न विरुद्धा । ननु—छागत्वकल्पनैव नोपपद्यते, अजो ह्येकः अजोऽन्य इत्यजशब्दयोश्चेतनवाचिनोरचेतनवाचिनश्चाऽजाशब्दस्य "ज्ञाज्ञौ" "द्व्यजावीशानीशौ" "अजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ते"ति प्राकरणिकमन्त्रान्तरगतशब्दवद्यौगिकतौचित्यादत्यन्तमेव प्रकृतिसंबन्धाद्विमुक्तस्य परब्रह्मरूपतां प्राप्तस्य पुनः छागासंसर्गयोग्यातिमूढप्राणिप्रथमोदाहरणे छागत्वकल्पनाऽयोगाद्, "असौ वा आदित्य" इत्यादौ मध्वादित्यादिपदद्वयसमभिव्याहारवदुपासनाप्रयोजनवच्चात्र कल्पनोपदेशत्वकल्पकाभावाच्चेति—चेद्, न; "द्वा सुपर्णे"त्याद्यनन्तरमन्त्रे प्रथमप्रतीतरूव्यपरित्यागेन प्रहीणजात्यवलम्बनस्यापि प्रतिपत्तिसौकर्यप्रयोजनस्य कल्पनोपदेशस्य दृष्टत्वेन तथेहाप्युपपत्तेः ॥ प्रकरणादविद्यानिश्चयादिति । अनेन मूलप्रकृतिरजेत्येव मुख्यसिद्धान्तः । "अजा ह्येका" "मायां तु प्रकृति"मित्यादिपूर्वापरमन्त्रानुरोधस्य शाखान्तरोक्तरोहितादिशब्दप्रत्यभिज्ञानतो बलवत्त्वादिति सूचितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ननु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कङ्कृतिस्तेजोबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुवर्करा सरूपवर्करा च, तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत, कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यात्, एवमियमपि तेजोऽबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते, विदुषा च परित्यज्यत इति । न चेदमाशङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीत्यतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा, किंतु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेषा । प्रसिद्धं तु भेदमनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते । भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः; 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत्, यथा आदित्यस्यामधुनो मधुत्वम् (छा० ३।१), वाचश्चाघेनोर्धेनुत्वम् (बृ० ५।८), द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वम् (बृ० ८।२।९) इत्येवंजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः । तस्मादविरोधस्तेजोबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥ १० ॥ इति द्वितीयं चमसाधिकरणम् ॥

(३ अधिकरणम्) न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते—'यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्' (बृ० ४।४।१७) इति । अस्मिन्मन्त्रे पञ्च पञ्चजना इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते; पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् । त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । तया पञ्चविंशतिसंख्यया यावन्तः संख्येया

भामती ।

ननु किं छागा लोहितशुक्लकृष्णैव, अन्यादृशीनामपि छागानामुपलम्भादित्यत आह—यदृच्छयेति । बहुवर्करा बहुशावा । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ १० ॥ इति द्वितीयं चमसाधिकरणम् ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

अवान्तरसंगतिमाह—एवं परिहृतेऽपीति । पञ्चजना इति हि समासार्थः पञ्चसंख्यया संबध्यते । न च—'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासविधानान्मनुजेषु निरूढोऽयं पञ्चजनशब्द इति—वाच्यम्; तथाहि सति पञ्च-

वेदान्तकल्पतरुः ।

जीवस्थाया अविद्याया विषयं ब्रह्म शुक्तिवत् । ऊचे वाचस्पतिर्भाष्यश्रुत्योर्हृदयवेदिता ॥ इति द्वितीयं चमसाधिकरणम् ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

पञ्च पञ्चजना इति सांख्यीयतत्त्वपरमुतार्थान्तरपरमिति योगरूढ्यविनिगमाद्विशयः । पूर्वत्राध्यात्मप्रकरणे रूढच्छागाया असंबन्धाद् अजा तेजआदिकेत्युक्तमिहापि रूढेर्मनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यप्रसङ्गादवयववृत्त्या सांख्यस्मृततत्त्वपरतेत्यवान्तरसङ्गतिमधिकरणसङ्गतिमाहेत्यर्थः । ननूपसर्जनस्य संख्यायाः संख्यान्तरेण विशेषणायोगात् कथं पञ्चविंशतिलाभोऽत आह—पञ्चजना इति । हीति विशेष्यजनैः संख्यान्तरान्वय इत्यर्थः । न च पञ्चसंख्यावच्छेदाद् जनानां

कल्पतरुपरिमलः ।

देवात्मशक्तिमित्यत्र दीव्यमानत्ववाचिदेवविशेषणमनावृतज्ञाने परमात्मन्येव युक्तमतस्तच्छक्तिलोकिर्विरुद्धेत्याशङ्क्य व्याचष्टे—देवात्मविषयामिति ॥ इति द्वितीयं चमसाधिकरणम् ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

योगरूढ्यविनिगमादिति । रूढियोगयोः स्वतः प्राबल्यदौर्बल्यविशेषे सत्यपि निस्तात्पर्यकलप्रसङ्गतत्परिहार-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

मनुजा इति स्यात् । एवं चात्मनि पञ्चभनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निस्तात्पर्यम्; सर्वस्यैव प्रतिष्ठानात् । तस्माद्रूढेरसंभवात्तत्त्यागेनात्र योग आन्थेयः । जनशब्दश्च कथंचित्तत्त्वेषु व्याख्येयः । तत्रापि किं पञ्च प्राणादयो वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्ताम्, उत तदतिरिक्ता अन्य एव वा केचित् । तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया काण्वमाध्यंदिनवाक्ययोर्विरोधात् । एकत्र हि ज्योतिषा पञ्चत्वमन्नेनेतरत्र । न च षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पसंभवः; अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु । वस्तुतत्त्वकथा चेयं नानुष्ठानकथा; विध्यभावात् । तस्मात्कानिचिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्यैश्च प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि स्मर्यन्त इति तान्येवानेन मन्त्रेणोच्यन्त इति नाशब्दं प्रधानादि । न च—आधारत्वेनात्मनो व्यवस्थानात्स्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधात्, आकाशस्य च

वेदान्तकल्पतरुः ।

नैराकाङ्क्ष्यम्; संख्यान्तरश्रवणे सति रक्तपटन्यायेनाकाङ्क्षोत्थापनादिति । वाक्यस्य निस्तात्पर्ये तात्पर्याभावे हेतुरुक्तः—**सर्वस्यैवेति** । जायन्त इति व्युत्पत्त्या जनशब्दव्याख्या । **ननु** रूढ्यत्यागेन मनुष्यसंबन्धिनः प्राणादयो लक्ष्यन्ते, तथा च न निस्तात्पर्यमत आह—**तत्रापीति** । रूढ्यर्थग्रहेऽपीत्यर्थः । वाक्यविरोधं व्यनक्ति—**एकत्र हीति** । आत्माकाशव्यतिरिक्तानां त्रयोविंशतितत्त्वानामपि प्रधानस्य त्रिधाकरणात्पञ्चविंशतित्वं श्रुतौ । स्मृतौ तु तत्त्वेष्वात्माकाशावन्तर्भाव्य प्रधानं चाभिला पञ्चविंशतितत्त्वगणनेत्यविरोधमाह—**न चाधारत्वेनेत्यादिना । हिरुग्भावेन** पृथग्भावेन ।

कल्पतरुपरिमलः ।

लाभाभ्यां समबलत्वापादनेनाविनिगम उक्तः । **रक्तपटन्यायेनेति** । **ननु** श्रुतविशेषणसजातीये तद्विरोधिनि च नास्ति रक्तपटन्यायः, यथा रक्तो रक्तः पट इत्यत्र, मृण्मयो हिरण्मयो घट इत्यत्र । **सत्यम्**; यथैकया संख्यया विशेषितानामर्थानां सजातीयेन विजातीयेन वा संख्यान्तरेण विशेषणात्संबंधनेन महासंख्यालाभस्तत्र रक्तपटन्यायः प्रवर्तत एव । यथा "पञ्चभिर्धाता विदधाविदं य"दिति मन्त्रे तासां स्वसृरजनयत् पञ्चपञ्चेति । अत्र हि पञ्चविंशतिरूपा संवर्धनसंख्या विवक्षिता; त्रिंशत् स्वसार इति वाक्यशेषात् । यथा वा पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सरा इत्यादौ वाक्यचतुष्टये । अत्र पञ्चाशदुत्तरशतद्वयरूपा महासंख्या विवक्षिता; विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरमिति वाक्यशेषात् । निस्तात्पर्यमिति पदस्यार्थं कथयन्नेव तद्वेतुवचनमवतारयति—**निस्तात्पर्य इति** । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यम्भावस्य बाहुलकत्वात् तात्पर्य इति सप्तम्यन्तरूपम् । **जायन्त इति व्युत्पत्त्येति** । जनिधातोः पचाद्यचि । एवं च संज्ञायामेव संख्यासमासविधानेऽप्यगत्येह छान्दसत्वेनासंज्ञायां तदुपपादनं कार्यमिति भावः । **ननु** तत्रापीत्यादिटीकाग्रन्थेन पञ्चजनशब्दार्थपरिग्रहे संभावितं प्रकारद्वयमुपन्यस्य प्रथमप्रकारं विरोधाद् निरस्य द्वितीयप्रकारः सांख्यतत्त्वग्रहणपर्यवसायी व्यवस्थाप्यत इति भाति । एवं सति तत्रेति तच्छब्देनाव्यवहितं योगं परामृश्य योगपक्षे प्रकारद्वयोपन्यासोऽयं योजनीयः, उत्तरत्र तेन व्यवहितं रूढिं परामृश्य रूढिपक्षे । **नाद्यः**; मनुष्यसंबन्धिषु प्राणादिषु रूढिपूर्वलक्षणोपपत्तौ योगपरिग्रहाऽनौचित्यात् । **न द्वितीयः**; योगं विना पञ्चविंशतिसंख्यालाभाऽसंभवे रूढिपक्षे सांख्यतत्त्वग्रहणायोगादित्याशङ्कावतारयति—**रूढ्यत्यागेनेति** । तदतिरिक्ता एव केचिदिति द्वितीयप्रकारोपन्यासो न सांख्यतत्त्वविषयः, किं तु निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा इत्याचार्यैकदेशिमतोपन्यासः । तत्र सदेवासुरमानुषसकलप्राण्याधारस्य परमेश्वरस्य तावदाश्रयत्वमात्रोपन्यासे वाक्यं निस्तात्पर्यं स्यादिति प्रागुक्तदोषानुवृत्तिं स्पष्टत्वादनुद्भाव्य प्रकारद्वयमपि विहाय तस्मात्कानिचिदेव तत्त्वानीत्याद्यग्रिमटीकाग्रन्थेन योगमाश्रित्य सांख्यतत्त्वग्रहणं समर्थ्यत इति तात्पर्यम् । **वाक्यविरोधं व्यनक्तीति** । प्राणादयो न विवक्षणीया इत्यध्याहरणीयसाध्ये हेतुवाक्यविरोधमित्यर्थः । मूले—**पञ्चविंशतितत्त्वानीति** । समासान्तर्गतया संख्यया प्रथमं पञ्चधा विभागे कृते पुनरेकैकस्मिन्विभागे पञ्चसंख्यानिवेशे सति पञ्चविंशतितत्त्वानि संपद्यन्त इत्यर्थः । **ननु** "तासां स्वसृरजनयन्पञ्चपञ्चे"त्यत्र "पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सरा" इत्यत्र चैकैकोपाधिक्रोडीकारं विनाप्यवान्तरसंख्यानिवेशो दृष्टः, तत्र प्रथमं पञ्चधा पञ्चाशद्धा च विभक्तेषु प्रत्येकं पञ्चसंख्यानिवेशेन महासंख्यालाभो न भवति, किं तु पञ्चपदद्वयेन पञ्चपञ्चाशत्पदद्वयेन च महासंख्यालक्षणया । न चेह तथा व्यस्तसमस्तयोः पञ्चपदयोरेकमहासंख्यालक्षकत्वमुपपद्यत इति चेत्तत्रापि मा भूत्समासः, असमस्तेन पञ्चपदद्वयेन पञ्चविंशतिसंख्या लक्ष्यतामिति पूर्वपक्षान्तरमुद्भावयतीत्यवतारयति—**समासार्थं इत्यादिना । विद्यत एवार्थात्मनेति** । अपेक्षाबुद्धिरव्यक्तता सतामेव द्विलाबीनां व्यञ्जिका नोत्पादिकेति भावः । **भाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयादिति भाष्यवाक्यस्य** ब्राह्मणभवेन स्वरेण समासनिश्चयादित्यर्थः । भाषाशब्दस्य ब्राह्मणभागे, प्रवचनशब्दस्य मन्त्रभागे च वैदिकानां निरूढिः । अत एव भाषास्वरोपदेशेऽपैरवत्प्रवचनप्रतिषेधः स्या (जै. सू. अ. १२ पा. ३ सू. २० ।) दिति जैमिनीयं सूत्रम् । तन्मूले चाधिकरणे मन्त्रसमाम्नाये स्वरान्तरेण समाम्नातानां विनियोजकब्राह्मणस्वरान्तरेणोपात्तानां मन्त्राणां मन्त्रसमाम्नायस्वरे प्रवचनिकस्वर इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते—'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' (सांख्यका० ३) इति । तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् । ततो ब्रूमः—न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् ? नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तराले पराः पञ्च पञ्च संख्या निविशेरन् । न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते, यथा 'पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः' इति द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति, तद्वदिति । तदपि नोपपद्यते; अयमेवास्मि-

---

भामती ।

व्यतिरेचनात्, त्रयोविंशतिर्जना इति स्याच्च पञ्च पञ्चजना इति—वाच्यम्; सत्यप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्रकृतिभागैः सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः । तथा सत्यात्माकाशाभ्यां सप्तविंशतिसंख्यायां पञ्चविंशतितत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत्, न; मूलप्रकृतित्वमात्रेणैकीकृत्य सत्त्वरजस्तमांसि पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः । हिरुग्भावेन तु तेषां सप्तविंशतित्वाविरोधः । तस्माच्चाशब्दो सांख्यस्मृतिरिति प्राप्तम् । मूलप्रकृतिः प्रधानम् । नासावन्यस्य विकृतिरपि तु प्रकृतिरेव तदिदमुक्तम्—मूलेति । महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिश्च विकृतिश्च । तथा हि—महत्तत्त्वमहंकारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहंकारतत्त्वं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणाम् । तदेव तु सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् । पञ्चतन्मात्राणि चाहंकारस्य विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिः । तदिदमुक्तम्—महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः । षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिः; तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं नोपादानमात्रत्वमित्यविरोधः । पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित्प्रकृतिर्नापि विकृतिरिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् ? नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति । न खलु सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिदस्ति । नापि पृथिव्यप्तेजोवायुघ्राणानाम् । नापि रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचाम् । नापि पाणिपादपायूपस्थमनसाम्, येनैकेनासाधारणेनोपगृहीताः पञ्च पञ्चका भवितुमर्हन्ति । पूर्वपक्षैकदेशिनमुत्थापयति—अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमिति । यद्यपि परस्यां संख्यायामवान्तरसंख्या द्वित्वादिका नास्ति; तथापि तत्पूर्वं तस्याः संभवात् पौर्वापर्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या परसंख्यालक्षणार्था पूर्वसंख्योपन्यस्यत इति दूषयति—अयमेवास्मिन्पक्षे दोष इति ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

भाष्ये उदाहृतां मायां व्याख्याति—मूलेति । महानित्यध्यवसायात्मिका बुद्धिरुच्यते । अहङ्कारोऽभिमानलक्षणः । तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि, पञ्च भूतानि स्थूलानि । अहङ्कारतत्त्वम् उद्भूततमस्कम् । प्रकृतिस्तन्मात्राणाम् । उत्कटसत्त्वं त्विन्द्रियाणाम् । रजस्त्वहङ्कारगं गुणद्वयप्रवृत्तिहेतुर्नारम्भकमित्यर्थः । ननु षोडशको विकार एवेति कथं ? पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतित्वादत आह—यद्यपीति । न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति । उभयेषां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वेत्यर्थः । आकाशात्मानौ विहाय या पञ्चविंशतिरुदिता तस्यां नावान्तरत्वेन पञ्चसंख्यानिवेश इत्याह—न खल्विति । उद्रिक्ताकाशानां पृथिव्यादीनां ज्ञानेन्द्रियेभ्यो घ्राणमादाय पूरणमयुक्तम्, तेषां तस्य च साधारणोपाध्यभावादित्याह—नापीति । तथा घ्राणातिरिक्तानां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियेभ्यो वाचमाहृत्य न पञ्चसंख्या निवेश्येत्याह—नापि रसनेति । तथोद्रेचितवाचां कर्मेन्द्रियाणां न मनसा पञ्चत्वलाभ इत्याह—नापि पाणीति । समासार्थसंख्यान्तरेण विशिष्यत इति । साक्षात्पूर्ववादिनि निरस्ते समासं पञ्चजनशब्देऽनभ्युपगच्छन्तमुत्थापयतीत्याह—पूर्वपक्षैकदेशिनमिति । अस्यायमभिप्रायः—यद्यप्यत्र नानाभावाच्च सन्ति पञ्च पञ्च संख्याः, तथापि पञ्च पञ्च पूर्व्य इत्यादौ पञ्चविंशतिसंख्यायाः पञ्चभिः पञ्चसंख्याभिरविनाभावादिह ता निर्दिश्यमानाः स्वाव्याप्तां महासंख्यां लक्षयन्तीति । ननु तत्रापि कथं महासंख्याया अवान्तरसंख्याभिः संबन्धः ? अपेक्षाबुद्धिनाशे तन्नाशादित्याशङ्क्य साहचर्याभावेऽपि हेतुहेतुमद्भावोऽस्ति संबन्धो लक्षणाबीजमित्याह—यद्यपीत्यादिना । अपिशब्देन विद्यत एवार्थात्मना महासंख्याख-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति; भाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात्, प्रयोगान्तरे च 'पञ्चानां त्वा पञ्चजनानाम्' (तै० १।६।२।२) इत्यैकपद्यैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वावगमात् । समस्तत्वाच्च न वीप्सा 'पञ्च पञ्च' इति । न च पञ्चकद्वय-

भामती ।

न च पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तोऽसमस्तः शक्यो वक्तुमित्याह—परश्चात्र पञ्चशब्द इति । ननु भवतु समासस्तथापि किमित्यत आह—समस्तत्वाच्च न वीप्सा । अपि च वीप्सायां पञ्चकद्वयग्रहणे दशैव तत्त्वानीति न सांख्यस्मृति-प्रत्यभिज्ञानमित्यसमासमभ्युपेत्याह—न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति । न चैका पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यान्तरेण शक्या विशेष्टुम्, पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासंयोगादित्याह—

वेदान्तकल्पतरुः ।

वान्तरसंख्या, परं त्वपरिच्छेदिकेति सूचितम् । एवमसमासमभ्युपेत्य लक्षणैव दोष इत्यभिधायाभ्युपगमं त्यजति—न च पञ्चशब्द इति । भाष्ये—भाषिकेण स्वरेणेति । तस्यार्थः; अत्र मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्द आद्युदात्तः । द्वितीयः सर्वानुदात्तः । जनशब्दश्चान्तोदात्तः । तथा न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासादृते आकारस्यान्त्यस्योदात्तत्वमितरेषां चानुदात्तत्वं घटते; समासस्येति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तत्वविधानात्, अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकं विहाय शिष्टस्यानुदात्तत्वस्मरणाच्च । एवमत्रान्तोदात्तस्वरबलात् समासो निरणायि । भाषिकसंज्ञके तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे स्वरितोऽनुदात्तो वेति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणे उदात्तो भवतीत्यपवाद आश्रितः । तत आकारादितरेषामनुदात्तानां ब्राह्मणे उदात्तत्वम् । उदात्तमनुदात्तमनन्त्यमिति सूत्रेण च मन्त्रदशायामुदात्तस्यानन्त्यस्य परलग्नतयोच्चार्यस्यानुदात्तत्वं विहितम् । ततश्च नकारोपरितन आकार आकाशश्चेत्यनेन संलग्नत्वेनोच्चार्यमाणोऽनुदात्तो भवति । सति चैवमन्तानुदात्तस्वरो भाषिकग्रन्थसिद्धो भाषिक इति भाष्ये उक्तम् । ये तु—छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः । उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥ इति वचनमुदाहृत्यान्तोदात्तो भाषिक इति—व्याचक्षते; तेषामध्ययनविरोधः । अन्तानुदात्तं हि समाम्नातारः पञ्चजनपदमधीयते इति ॥ हे आज्य त्वा पञ्चजनानां कृते गृह्णामीति मन्त्रैकदेशस्यार्थः । असमासमभ्युपेत्यैव द्विः पञ्चशब्दप्रयोगे दशानामेव लाभान्न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानमित्याहेति योजना । असमासपक्षे एव वीप्सां विहाय विशेषणपक्षमाशङ्क्याह—न चैकेति । शुक्लादिशब्दवत् पञ्चशब्दस्य संख्यामुपसर्जनं कृत्वा प्राधान्येन द्रव्यपरत्वाद्गुणीभूतसंख्याया न संख्यान्तरेण विशेषणम् । तथा

कल्पतरुपरिमलः ।

ब्राह्मणस्वरे भाषिकस्वर इति च मीमांसकानां व्यवहारश्च । एवं चात्रान्तानुदात्तरूपेण भाषिकस्वरेण कथं समासनिश्चयः । समासे ह्यन्तोदात्तेन भाव्यमित्याशङ्क्य तदभिप्रायमाह—भाषिकेण स्वरेणेति । तस्यार्थ इति । परसंलग्नतयेति टीकाग्रन्थश्च प्रतिष्ठित इत्यर्थ इव विरामं विनोच्चार्यस्येत्यर्थः । ननु—पञ्चजना इत्यत्राम्नानसिद्धस्यान्तानुदात्तस्वरस्य भाषिकग्रन्थविहितब्राह्मणपठितमन्त्रलिनिमित्तोदात्तादेशरूपतया तत्स्थानिना अन्तोदात्तस्वरेण समासनिश्चय इत्येतदयुक्तम्, असमासेऽपि जनशब्दस्य पचाद्यजन्ततया चित इति सूत्रेणान्तोदात्तलाभादिति—चेत्; तथा संति नकारोपरितनस्य ब्राह्मणगतोदात्तस्यान्यनुदात्तस्वरसंभवेऽपि पञ्चशब्दगतयोरकारयोः समासं विना तदसंभवात्, चित्स्वरसूत्रापवादकेन 'वृक्षादीनां चेति' सूत्रेण वृक्षादिगणपठितस्य जनशब्दस्याद्युदात्तस्य विहिततया तस्य प्राग्विहितसकलपदस्वरापवादार्थं प्रवृत्तेनान्तोदात्तरूपेण समासस्वरेणैवापवदनीयत्वाच्च । हे आज्येति । आज्यग्रहणतत्रत्वाद् विनियोगानुसारेण संबोधनमध्याहृतम् । कृत इत्यव्ययं तादर्थ्ये । यज्ञाय धर्त्राय गृह्णामीति मन्त्रशेषान्नातयज्ञधर्त्रशब्दोक्तशरीरादिनियमनधारणार्थमित्यर्थः । यद्यपि जना यदग्निमयजन्त पञ्चेत्यसमासोऽपि वेदे दृश्यते; तथापि यत्र पञ्चशब्दद्वयं तत्र जनशब्दपूर्वपठितस्य पञ्चशब्दस्य समासनियमो दृष्ट इति तात्पर्यम् । द्विः पञ्चशब्दप्रयोगे इति । अनेन भाष्यटीकयोर्वीप्सापदं स्वतन्त्रस्य पञ्चशब्दस्य द्विःप्रयोगमात्रपरं, न तु नित्यवीप्सयोरिति सूत्रोपात्तव्याप्तिविवक्षापरमिति दर्शितम् । ननु सूत्रोक्तायामेव वीप्सायामयं द्विःप्रयोगोऽस्तु, तथा च यथा "दश चैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ती"त्यत्र न द्वैगुण्येन विंशतिसंख्यालाभः; "शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ती"ति वाक्यशेषाद्, एवमिहापि पञ्चविंशतिसंख्यालाभः स्यात् । मैवम्; तत्रानुप्रसर्पणीयानां चमसानां दशसंख्यत्वात्तदनुप्रसर्पकाणां प्रतिचमसं दशसंख्यानां ब्राह्मणानां शतसंख्या निषिध्यते, एवमत्र जनानामधिकरणानि यदि पञ्च निर्दिष्टानि स्युः, तदा प्रत्यधिकरणं पञ्चसंख्यजनसंबन्धरूपव्याप्तीच्छया पञ्चविंशतिसंख्या निष्पद्येत, न त्वत्राधिकरणपञ्चकनिर्देशोऽस्तीति वैषम्यात् । नन्वेवं सति "तासां स्वसृ"रित्यत्रापि दशानामेव लाभः स्यात् । यदि तत्रैव पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यान्तरेण विशेष्यते, तर्ह्यत्रापि तथास्त्वित्याशयवतः शङ्कां निराकरोतीत्याह—असमासपक्षे एवेति । 'तासां स्वसृ'रित्यत्र वाक्यशेषानुसारेणागत्या विशेषणान्तरस्वीकारेणात्रावयवद्वारा दशसंख्यालक्षणया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रहणं पञ्च पञ्चेति। न च पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्यया परया विशेषणं पञ्च पञ्चका इति; उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात्। नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एव पुनः पञ्चसंख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येष्यन्ते। यथा पञ्च पञ्चपूल्य इति पञ्चविंशतिपूलाः प्रतीयन्ते तद्वत्। नेति ब्रूमः; युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात्कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्चपूल्य इति विशेषणम्, इह तु पञ्च जना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना इति विशेषणं भवेत्। भवदपीदं विशेषणं पञ्चसंख्याया एव

भामती।

न एकस्याः पञ्चसंख्याया इति। तदेवं पूर्वपक्षैकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपक्षिणमुत्थापयति—**नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एवेति।** अत्र तावद्रूढौ सत्यां न योगः संभवतीति वक्ष्यते। तथापि यौगिकं पञ्चजनशब्दमभ्युपेत्य दूषयति—**युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्येति।** पञ्चपूलीत्यत्र यद्यपि पृथक्त्वैकार्थसमवायिनी पञ्चसंख्याऽवच्छेदिकाऽस्ति; तथापीयं समुदायिनोऽवच्छिनत्ति न तु समुदायं समासपदगम्यम्, अतस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां पदान्तराभिहिता पञ्चसंख्या संबध्यते पञ्चेति। पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात्समुदायस्य च पञ्चपूलीवदत्राप्रतीतेर्न पदान्तराभिहिता संख्या संबध्यते। **स्यादेतत्**—संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दान्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः, पञ्चसंख्यायास्तु तयाऽवच्छेदो भविष्यति। न हि साप्यवच्छिन्नेत्यत आह—**भवदपीदं विशेषणमिति। उक्तोऽत्र दोषः।** न ह्युपसर्जनं विशेषणेन युज्यते। पञ्चशब्द एव तावत्संख्येयोपसर्जनसंख्यामाह, विशेषतस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासे। विशेष्णापेक्षायां तु न समासः स्यात्; असामर्थ्यात्। न हि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति समासः, अपि

वेदान्तकल्पतरुः।

सति विशेष्येण द्रव्येण विशेषणेन च संख्यया युगपदाकृष्यमाणा संख्या नैकेनाप्यन्वियादित्यर्थः। **तदेवमिति।** नानाभावेन दूषितमपि परमपूर्वपक्षिणं संख्यान्तराकाङ्क्षानोपसर्जनन्यायाभ्यां दूषयितुं पुनरुत्थापयतीत्यर्थः। **रूढौ सत्यामिति।** तद्द्वारा प्राणादिषु लक्षणायां च सत्यामित्यर्थः। अनाकाङ्क्षां दर्शयति—**पञ्चपूलीत्यत्रेति।** पृथक्त्वेन सहैकस्मिन्नर्थे या समवैति सा तथोक्ता। ईदृगद्विगुसमासेन समाहाराभिधानात् पदान्तरोपात्तसंख्यया समाहारोऽवच्छेद्यः, उत्पत्तिशिष्टया तु समानपदस्थया समाहारिणः पूल्य अवच्छेद्या इति पञ्चपूलीत्यत्रास्त्याकाङ्क्षा, पञ्चजना इत्यत्र त्वीदृगन्तत्वाश्रवणात्समाहाराप्रतीतेर्जनानां च स्वपदगतसंख्ययाऽवच्छिन्नत्वान्न संख्यान्तराकाङ्क्षेत्यर्थः। विजातीयविशेषणान्तरप्रयोगे च रक्तपटन्यायो न सजातीये प्रयोगे, न हि भवति रक्तपटो रक्त इति। इहापि पक्षे नोपसर्जनन्यायमवतारयिष्यन्नाशङ्कते—**स्यादेतदिति। न हि सापीति।** आत्माश्रयप्रसङ्गान्न संख्या तयाऽवच्छिद्यते। अतः संख्यान्तराकाङ्क्षेत्यर्थः। तत्र चोक्तो दोष इति परिहारभाष्यार्थमाह—**उक्त इति।** पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवाचकत्वादुपसर्जनसंख्याया न शब्दान्तरोक्तसंख्यासंबन्ध इत्यसमासवत् समासेऽपि दोषः। समासे तु पञ्चशब्दोपात्तसंख्याया जनशब्दार्थं प्रति विशेषणत्वाच्च न विशेषणान्वयः। **ननूपसर्जनस्यापि** विशेषणान्वयः किं न स्यादत आह—**विशेषणापेक्षायां त्विति।** नैरपेक्ष्यं हि सामर्थ्यं, साकाङ्क्षत्वे सति स्वविशेषणेनाकृष्यमाणस्य न विशेष्यान्तरान्वय इत्यसमासः स्यादित्यर्थः। सापेक्षस्यासमासे उदाहरणमाह—**न हि भवतीति।** ऋद्धविशेषणापेक्षस्य राज्ञो न पुरुषेण समासः, अपि तु पदवृत्तिरेवंप्रकारा ऋद्धस्य राज्ञ इतीति। उदाहृतभाष्यस्यायमर्थ इत्याह—**इत्यर्थ इति।** प्रधानं त्रिधा भित्त्वा अतिरेकसमाधानादभ्युच्चयमात्रत्व-

कल्पतरुपरिमलः।

पञ्चशब्दाद्वयोपपादने संभवत्यनन्यगतिकविशेषणसंक्रमकल्पनायोगात्, दशसंख्यया च ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दशसन्तस्तत्कृतमित्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धसंख्येयग्रहणे संभवत्यप्रामाणिकसांख्यतत्त्वपर्यवसायिपञ्चविंशतिसंख्याग्रहणायोगाच्च नात्र तच्छायाः प्रवर्तत इति भावः। **दूषितमपीति। ननु** यदि विशेषणस्य भिन्नपदोपात्तविशेषणान्तरान्वयो न संभवति 'तासां स्वसृ'रित्यत्र 'पञ्चपञ्चाशत' इत्यत्र का गतिः? यदि तत्र क्रोडीकारकधर्ममनपेक्ष्यैव प्रथमं पञ्चधा पञ्चाशद्धा च विभक्तेषु पुनः पञ्चसंख्यान्वयात् संवर्धनसंख्यालाभः, तर्हि अत्रापि तथाऽस्त्वित्यनुशयवन्तं प्रथमपूर्वपक्षिणं प्रकारान्तरेण दूषयितुमुत्थापयतीत्याह—**नानाभावेनेति। ननु**—व्यस्तपञ्चसंख्याया न विशेष्यान्वयः; आकाङ्क्षाविरहाद्, नापि विशेषणान्वयः, असामर्थ्यादित्युक्तं दूषणमयुक्तम्; संवर्धनसंख्यालाभार्थं सजातीयविजातीयसंख्यान्तराकाङ्क्षोपपत्तेः, तदाकाङ्क्षाविरहेऽपि संख्यान्तरस्य शब्दगत्या साक्षाद् विशेषणान्वयमसामर्थ्यपराहतं परित्यज्य विधिद्वान्वयिन एव तस्य सप्तदशारत्रिवाक्ये विधेरेव विशेषणसंख्यासंक्रमकल्पनोपपत्तेः। अन्यथा 'तासां स्वसृ'रित्यादौ का गतिरिति—**चेत् उच्यते;** तत्र वाक्यशेषानुसारात्संवर्धनसंख्यालम्भकम् आकाङ्क्षोत्थापनं विशेषणसंक्रमणं चाभ्युपगम्यते, इह तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः। तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः। आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः; यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य 'तमेव मन्य आत्मानम्' इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात्। आत्मा च चेतनः पुरुषः। स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते । अर्थान्तरपरिग्रहे च तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत। तथा 'आकाशश्च प्रतिष्ठितः' इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम्। अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणम्। कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत? जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात्, अर्थान्त-

भामती।

तु पंदवृत्तिरेव—ऋदस्य राज्ञः पुरुष इति। सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः। अतिरेकाच्चेति। अभ्युच्चयमात्रम्। यदि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्यात्माकाशौ तत्त्वेभ्यो व्यतिरिच्येते, तदा सिद्धान्तव्याकोपः। अथ तु सत्त्वरजस्तमांसि त्रियो भेदेन विवक्ष्यन्ते, तथापि वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारित्वेनात्मा निष्कृष्यताम्। आधेयान्तरेभ्यस्त्वाकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थकमिति गमयितव्यम्। कथं च संख्यामात्रश्रवणे सतीति। 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति संज्ञायां समासस्मरणात् पञ्चजनशब्दस्यावदयं क्वचिद्विरूढः। न च रूढो सत्यामवयवप्रसिद्धेर्ग्रहणम्; सापेक्षत्वात्, निरपेक्षत्वाच्च

वेदान्तकल्पतरुः।

मिति चेत्, का तर्हि गमनिकाऽत आह—यदीति। प्रधानं भित्त्वा संख्योपपादनेऽपि तव नोपाख्यिपरं वचनमिति यथावस्तु वक्तव्यम्। तत्राधारत्वेन भोक्तुरात्मनो भोग्यप्रतिष्ठाहेतुत्वेन पृथक्कारेऽप्याकाशपृथक्कारो निष्प्रयोजन इत्यर्थः। कथं चेति भाष्यमयुक्तम्; पञ्चसंख्याद्वयात् पञ्चविंशतिसिद्धेरित्याशङ्क्याह—दिक्संख्ये इति। दिक्संख्याकाविशब्दौ संज्ञायां गम्यमानायाम् उत्तरपदेन समस्येते यथा दक्षिणाग्निः सप्तऋषयः इति सूत्रार्थः। एवं च एकैव पञ्चसंख्या द्वितीयपञ्चशब्दस्य संज्ञा समासगतस्य न संख्यार्थतेति प्रन्यार्थः। यद्यप्यवयवाभिधानसापेक्षयोगाद्विरपेक्षरूढिर्बलीयसी;

कल्पतरुपरिमलः।

संवर्धनसंख्याववक्षागमकवाक्यशेषाभावाच्च तदुभयमाश्रयणीयमिति भावः। कथं चेति भाष्यमयुक्तमिति। ननु—कथं चेति भाष्यं नायुक्तम्, किं तु तद्भाष्यमयुक्तमित्येतदेव वचनमयुक्तम्; न हि तेन पञ्चविंशतिसंख्याया अलाभ उक्तः, किं तु यौगिकेन समस्तपदेन तल्लाभमभ्युपेत्य तथापि तत्संख्येयानि सांख्यतत्त्वानीति न सिध्यतीत्युक्तम्। अत एव तत्सिद्धिः किं जनशब्दशक्तिवशादुत पञ्चविंशतिसंख्यायाः संख्येयान्तराभावेन परिशेषादिति विकल्पं मनसि निधाय पक्षद्वयमपि भाष्ये क्रमेण दूषितम्। तत्र द्वितीयविकल्पदूषणस्यायमर्थः। ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि भूतानि तन्मात्राणि मनोबुद्धिमोक्तृस्थूलसूक्ष्मशरीराणि चेति—इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः सन्ति। देवाः पितरो गन्धर्वा दैत्या दानवा राक्षसा भूताः प्रेताः पिशाचाश्चत्वारो वर्णाः षडनुलोमाः षट्प्रतिलोमाश्चेत्येवमपि पञ्चविंशतिः श्रुतिप्रसिद्धा एव जनशब्दमुख्यार्थाः सन्ति। एवं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धसंख्येयोपसंग्रहे कर्तुं शक्ये नाश्रमाणिकसांख्यकल्पिततत्त्वोपसंग्रहः कार्यः। एवं च संख्येयानामात्मनि प्रतिष्ठितत्ववर्णनमपि संगच्छते। न हि सांख्यतत्त्वोपसंग्रहे तत्संगतिरस्ति। प्रधानस्य स्वतन्त्रत्वादन्येषां प्रधानाश्रितत्वात्। आकाशग्रहणमपीन्द्रियादीनां संख्येयतायामव्याकृताकाशपरतया देवादीनां संख्येयतायां तावतामवकाशात्मनोपकारको भूताकाशो महानिति तत्परतयोपपद्यत इति। तस्माद् भाष्यायुक्तत्ववचनं तावदयुक्तम्। तथा पञ्चसंख्याद्वयात्पञ्चविंशतिसिद्धेरिति तदयुक्तत्वहेतुवचनं प्राक्पञ्चविंशतिसंख्यात्वमस्य नानाभावाकाङ्क्षाविरहसामर्थ्यहेतुभिर्दूषितत्वादप्ययुक्तम्। न हि दूषितपक्षस्य प्रौढ्याऽभ्युपगमेन दूषणान्तरोक्तिवद् दूषितपक्षमेवावलम्ब्य शङ्कोत्थापनं संगच्छते। तस्मात्सर्वमिदमनुपपन्नमिति—चेत्; अत्रायमाचार्याणामाशयः—कथं चेत्यादिभाष्येण पञ्चविंशतिसंख्यामभ्युपगम्य ततः सांख्यतत्त्वोपसंग्रहस्य वस्तुतः पञ्चविंशतिसंख्यात्वमस्य चाक्षेपः प्रतिज्ञातः। प्रथमाक्षेपे जनशब्दस्येत्यादिहेतुद्वयमुक्तम्; द्वितीयाक्षेपानुपपत्तिं कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इतीति भाष्येणोद्भाव्य तदुपपत्तिरुच्यत इत्यादिना दर्शिता। तत्र द्वितीयाक्षेपानुपपत्त्युद्भावनावाक्यस्यायमर्थः—पञ्चजना इत्यस्य रूढे योगे संभवति न रूढिः कल्पनीया; यौगिकत्वे च असमस्तः पञ्चशब्दो न पञ्चसंख्याप्रतिपत्त्यर्थः; समस्तपञ्चशब्देन तल्लाभात्, नापि द्वैगुण्यलाभार्थः; व्यस्तसमस्तयोः पञ्चशब्दयोरेकार्थत्वासंभवात्। एवं चासमस्तं पञ्चपदं पञ्चधा विभक्तेषु प्रत्येकमन्वितो विशेषणसंक्रान्तो वा पञ्चसंख्यां यदि न समर्पयेत्, तदा व्यर्थमेव स्यादिति वाक्यशेषाभावेऽप्यसमस्तपञ्चपदान्तरसमभिव्याहारबलात् पञ्चविंशतिसंख्यासिद्धिरनिवार्या इति कथं तत्सिद्ध्यभावोऽपि प्रतिज्ञात इति। एवं कथंचेत्यादेः कथं पञ्च पञ्चजना इत्यन्तस्य भाष्यस्यार्थं सिद्धं कृत्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति ? उच्यते—'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (पा० सू० २।१।५०) इति विशेषस्मरणात्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः । ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण । ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते । पञ्चजना नाम ये केचित्ते च पञ्चैवेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥ १२ ॥ के पुनस्ते पञ्चजना नामेति ? तदुच्यते—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

'यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः' इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः—'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः' इति। तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः ?

भामती ।

रूढेः । तद्यदि रूढौ मुख्योऽर्थः प्राप्यते, ततः स एव ग्रहीतव्यः, अथ त्वसौ न वाक्ये संबन्धार्हः पूर्वापरवाक्यविरोधी वा, ततो रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरं कल्पयित्वा वाक्यमुपपादनीयम् । यथा 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति श्येनशब्दः शकुनिविशेषे निरूढवृत्तिस्तदपरित्यागेनैव निपत्यादानसाद्दृश्येनार्थवादिकेन क्रतुविशेषे वर्तते, तथा पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्ष एकस्मिन्नपि वर्तते, यथा सप्तर्षिशब्दो वसिष्ठे एकस्मिन् सप्तसु च वर्तते । न चैष तत्त्वेषु रूढः, पञ्चविंशतिसंख्यानुरोधेन तत्त्वेषु वर्तयितव्यः । रूढौ सत्यां पञ्चविंशतेरेव संख्याया अभावात्कथं तत्त्वेषु वर्तेत ॥ ११ ॥ एवं च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो गृह्यन्तामुत पञ्चविंशति तत्त्वानीति विषये तत्त्वानामप्रामाणिकत्वात्, प्राणादीनां च वाक्यशेषे श्रवणात्तत्परित्यागे श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्प्राणादय एव पञ्चजनाः । न च—काण्वमाध्यन्दिनयोर्विरोधाच्च प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि—ग्रहणमिति—सांप्रतम्; विरोधेऽपि तुल्यबलत्वया षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पोपपत्तेः । न चेयं वस्तुस्वरूपकथा, अपि तूपासनानुष्ठानविधिः; 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति विधिश्रवणात् । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोग इति । जनवाचकः शब्दो जनशब्दः । पञ्चजनशब्द इति

वेदान्तकल्पतरुः ।

तथापीह रूढमनुष्यग्रहण नेस्तात्पर्यमुक्तमित्यत आह—तद्यदीति । इह मनुष्या वाक्ये न संबन्धार्हा अजामन्त्रे लभ्यात्माधिकाराच्छागा पूर्वापरवाक्यविरोधिनीति । रूढेर्योगेऽपहृते रूढ्यर्थसंबन्धात्तद्गुणाद्वाऽर्थान्तरवृत्तिसिद्धौ शब्दस्य न योगः कल्प्य इत्यत्रोदाहरणमाह—यथेति । उक्तं ह्यर्थवादेन यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति । दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । अवयवार्थभूतपञ्चसंख्यासंबन्धानपेक्ष एकस्मिन्नपि मनुष्ये वर्तते । "स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः" इत्यमरो हि जगौ । मनुष्ये रूढश्च पञ्चजनशब्दस्तत्संबन्धात्प्राणादिषु लक्षणया वर्त्स्यतीति वक्ष्यतीति । ननु रूढिरपि तत्त्वेष्वस्तु, किं लक्षणयाऽत आह—न चैष इति ॥ ११ ॥ अस्तु तर्हि तत्त्वेषु लाक्षणिकः पञ्चजनशब्दो नेत्याह—एवं चेति । यच्चोक्तं वाक्यशेषयोर्विरोधाच्च प्राणादयः पञ्चजना इति तत्राह—न च काण्वेति । यच्च वस्तुनि न विकल्प इति, तत्राप्याह—न चेयमिति । उत्तरे मन्त्रे विधिश्रवणं । तत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धतयाऽनूदिताऽप्युपास्तिः पुंसा विकल्पेन कर्तुं शक्येत्यर्थः । जनानां वाचकत्वेन संबन्धी शब्दो जनशब्द इति व्याख्याना-

कल्पतरुपरिमलः ।

टीकाकारैरुच्यत इत्यादिभाष्यस्याभिप्रायवर्णनं कथं चेति प्रघट्टकादिप्रतीकग्रहणपूर्वकं दिक्संख्ये इत्यादिग्रन्थेन क्रियत इत्येवमभिप्रेत्य कथं तर्हीत्यादिशङ्काभाष्यार्थः कथं चेत्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशयवतारिकया संगृहीतः । एवं च टीकाकारैः कथं चेति भाष्यप्रतीकमुपादाय कथमुच्यत इत्यादिभाष्याभिप्रायवर्णनं कृतमित्यपि शङ्का निरवकाशा वेदितव्या । अथ त्वसौ न वाक्ये संबन्धार्हः, पूर्वापरवाक्यविरोधी वेत्यनयोः क्रमेणोदाहरणे दर्शयति—इह मनुष्येति । यथा श्येनेनेत्यादिदृष्टान्तवाक्ये रूढिपूर्वकलक्षणोदाहृता, तथेत्यादिदार्ष्टान्तिकवाक्ये तु रूढिसमर्थनमात्रं कृतं, न तु तत्पूर्वलक्षणासमर्थनम् । अतः रूढ्येत्यादि दृष्टान्ताननुगुणं भवतीति शङ्कामपनयति—दार्ष्टान्तिकमाहेति । दृष्टान्ताननुगुणत्वाशङ्का टीकाग्रन्थापेक्षिताभ्याहारेण निरस्यति—तत्संबन्धादिति ॥ ११ ॥ तत्त्वेषु लाक्षणिक इति । तत्त्वानामपि प्राणादिवद् मनुष्यसंबन्धित्वादिति भावः । ननु विधिश्रवणमसिद्धम्; मनसैवेति तृतीयावधारणाभ्यां मनोन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनपराभ्यां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनोपासनानुवादप्रतीतेः, सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरण (व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ४४) विषयग्राह्यभूतनिष्प्रपञ्चप्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रकरणमध्यपतितमनसैवानुद्रष्टव्यमित्येतदनन्तरं नेह नानाऽस्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेदनिषेधाम्नानेन च विरुद्धस्योपासनाविधानस्याशीर्कर्तुमयुक्तत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—तत्रान्वयव्यतिरेकेति । अन्वयव्यतिरेकांशेऽनुवादत्वेऽपि तत्प्रत्ययश्रवणादुपासने विधिराशीर्कर्तुं शक्यः । अनुवादत्वेऽपि सत एवा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः? समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति । जनसंबन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः—'ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः' (छा० ३।१३।६) इत्यत्र । 'प्राणो ह पिता प्राणो ह माता' (छा० ७।१५।१) इत्यादि च ब्राह्मणम् । समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम् । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याऽऽश्रयितुम्? शक्योद्भिदादिवदित्याह—प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात्तद्विषयो नियम्यते, यथा 'उद्भिदा यजेत' 'यूपं छिनत्ति' 'वेदिं करोति' इति । तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वा-

---

भामती ।

यावत् । तस्य कथं प्राणादिष्वजनेषु प्रयोग इति व्याख्येयम् । अन्यथा तु प्रत्यस्तमितावयवार्थे समुदायशब्दार्थे जनशब्दार्थो नास्तीत्यपर्यनुयोग एव । रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरं दर्शयति—**जनसंबन्धाच्चेति** । जनशब्दभाजः पञ्चजनशब्दभाजः । **ननु सत्यामवयवप्रसिद्धौ** समुदायशक्तिकल्पनमनुपपन्नं, संभवति च पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिरित्यत आह—**समासबलाच्चेति** । **स्यादेतत्**—समासबलाच्चेद्रूढिरास्थीयते हन्त न दृष्टस्तर्हि तस्य प्रयोगोऽश्वकर्णादिवद्रूक्षादिषु । तथा च लोकप्रसिद्ध्यभावान्न रूढिरित्याक्षिपति—**कथं पुनरसतीति** । जनेषु तावत्पञ्चजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यसति प्रथमप्रयोग इत्यसिद्धमिति स्वबीयस्त्वयानभिय, अभ्युपेत्य प्रथमप्रयोगाभावं समाधत्ते—**शक्योद्भिदादिवदिति** । आचार्यदेशीयानां मतभेदेष्वपि न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि सिध्यन्ति । **परमार्थतस्तु**—

वेदान्तकल्पतरुः ।

भावे दोषभाह—**अन्ययेति** । प्रत्यस्तमितोऽवयवार्थो यस्मिन् समुदायशब्दार्थे सिद्धान्त्यभिमते प्राणादौ जनशब्दस्य समुदायैकदेशस्यार्थो नास्तीति जनशब्दस्य प्राणादौ कथं प्रयोग इति यच्चोद्यं तदचोद्यं स्यादनुक्तोपालम्भत्वादित्यर्थः । भाष्ये समाने रूढ्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादयो ग्रहीतव्या इति प्राणादीनां लक्षणार्हत्वमुक्तम् । वाक्यग्रहणं तेषां प्रमितत्वार्थम् । शेषग्रहणं संनिहितत्वायेति लक्षणां दर्शयति । जनसंबन्धाच्चेति भाष्यम् तस्य भावमाह—**रूढ्यपरित्यागेनेति** । रूढार्थसंबन्धादर्थान्तरप्रतीतिसिद्धौ न योगवृत्तिः प्रधानादौ कल्प्येति भाष्यार्थः । कल्प्या रूढियोगाद् दुर्बलेत्याशङ्क्य सूत्रात् कृप्तिमाह—**ननु सत्यामिति** । नोपसर्जनन्यायातिरेकौ करेणापिधाय संभवति चेत्युक्तम् । प्रयोगानुसारित्वाद् व्याकरणस्य तदभावान्न रूढिरित्याशङ्कते—**स्यादेतदिति** । मनुष्येषु पञ्चजनशब्दस्य लोके एव प्रयोगात्तत्संबन्धात्प्राणादिषु वृत्त्युपपत्तिं स्फुटां जनसंबन्धाच्चेति भाष्यसूचितां पृथङ् न वक्ति भगवान् भाष्यकारः, प्रौढ्या तु रूढिं समर्थयते इत्याह—**जनेष्विति** । **स्वबीयस्तया** स्फुटतयेत्यर्थः । **शक्योद्भिदादिवदिति भाष्ये**—उद्भिदधिकरणं (जै.सू. अ. १पा.४सू.२) उदाहृतं, तदेवम्—उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भित्पदं कर्मनामोत विधेयगुणसमर्पकमिति संशये उद्भिच्छब्दस्य खनित्रादौ प्रसिद्धेः, नामत्वे च यजिसमानार्थत्वेनानर्थक्याद् ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धान्तः । अत्र हि यजेतेति यागेन भावयेदित्यर्थः । तथा चोद्भिदेति तृतीयान्तपदं यजिसामानाधिकरण्याद् यागनाम स्यात् । न चेदं वचनं गुणं शक्नोति विधातुम्; द्रव्ययागयोर्भेदादुद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्याऽयोगात्, उद्भिद्वतेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापातात्, उद्भिदा यागं

कल्पतरुपरिमलः ।

गुणाद इति विध्युद्यनमुपपद्यते । विश्वजित्सर्वपृष्ठ इति सर्वतांविधावनूद्यमानतदाश्रयपृष्ठविध्युद्यनयनवद् अमदप्रकरणेऽपि तत्प्रतिपत्त्युपायतयोपासनाविधिर्युज्यते । तत्रैव प्रकरणे यज्ञादिविधेः संन्यासविधेश्च दर्शनादिति भावः । **शेषग्रहणमिति** । तेनाजमयादीनां पञ्चसंख्यानां मनुष्यसंबन्धिनामपि नात्र ग्रहणमसंनिहितत्वादिति योजयते । ज्योतिःप्राणमत्र योरर्थान्तरपरत्वेन शर्कराजनविध्यर्थवादरीत्या पञ्चजनवाक्यशेषत्वाभावेऽपि संनिधानमात्रमस्ति, सूत्रे तावदेव विवक्षितमित्यपि योजयते । **अपिधायेति** । रूढिव्यवस्थापनवन्तौ नातिदृढावित्युपेक्षेत्यर्थः । अत एव विवक्षितोपसर्जनन्यायातिरेकप्रदर्शनस्थले तद्दार्ढ्यं रूढ्यैव संपादनीयमित्यभिप्रेत्य टीकायामत्र तावद्रूढौ सत्यां न योगः संभवतीति वक्ष्यत इति वक्ष्यमाणरूढिः स्मारिता । **प्रौढ्या तु रूढिमिति** । प्राणादिष्विति शेषः । **ननूद्भेदनमूर्ध्वविदारणमनेन क्रियत इति योगं प्रदर्श्य** खनित्रादौ प्रसिद्धिः संपादनीया, सा पशुफलस्योद्भेदनं प्रकाशनमुत्पादनं वा कुर्वति यागेऽपि संपादयितुं शक्येत्याशङ्क्याह—**नामत्वे चेति** । **मत्वर्थलक्षणेति** । न च नामत्वपक्षेऽप्युद्भिन्नामकत्वार्थे लक्षणा; तदपेक्षया मत्वर्थलक्षणाया जघन्यत्वादिति भावः । **वैरूप्यापातादिति** । प्रतियोगिभेदेन साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधेऽप्येकस्य जेः साध्यसाधनोभयावस्थासमर्थकत्वं न संभवतीति भावः । अतः स्वरूपेणोपस्थितस्यैव यजेर्यागार्थे तेन तेनान्वयः स्यादित्याशङ्क्याह—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख्यानादवगतसंज्ञाभावः संख्याकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते । कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः । अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः । क्वचिच्च 'यत्पाञ्चजन्यया विशा' (ऋ० सं० ८।५३।७) इति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते । तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया 'प्राणादयो वाक्यशेषात्' इति जगाद ॥ १२ ॥ भवेयुस्तावत्प्राणादयः पञ्चजना माध्यंदिनानाम्, येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति । काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुर्येऽन्नं प्राणादिषु नामनन्तीति ? अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पूर्येत । तेऽपि हि 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते—'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसंख्यया केषांचिद्गृह्यते केषांचिन्नेति ? अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यंदिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपञ्चजनलाभान्नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति । तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे । यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे, तद्वत् । तदेवं न तावच्छ्रुतिप्रसिद्धिः काचित्प्रधानविषयाऽस्ति । स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥ १३ ॥ इति तृतीयं न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥

भामती ।

पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्याशयवानाह—कैश्चित्त्विति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति तृतीयं न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

भावयेद्यागेन पशुमिति वैयधिकरण्ये च यागस्य फलं प्रति साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमिति वैरूप्यापातात्, विध्यावृत्त्या वाक्यभेदाच्च । उद्भिनत्ति साधयति पशुमिति यागेऽपि प्रसिद्धिः स्यात् । न च नामवैयर्थ्यम्; अत्र नामत्वसिद्धावन्यत्र समे दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ नामवद्यागानुवादेन गुणफलविधिसंभवात् । न च ज्योतिष्टोमः प्रकृतो, यत्र गुणो विधीयते । तस्मान्नामधेयमिति । एवं यथा सन्निहितयज्यनुरोधेनोद्भिदपदं यागनामधेयमेवं संनिहितवाक्यशेषात् पञ्चजनशब्दः प्राणादिषु रूढ इति भाष्यार्थः । यद्यप्युद्भिदपदं यौगिकम्; तथापि सामानाधिकरण्यादवगते नामत्वेऽवयवानुगमः क्रियत इति रूढितुल्यत्वाद्भाष्ये रूढिलोक्तिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ **यस्मिन्नव्याकृताख्य** आकाशश्च प्रतिष्ठितः, **तमेव** निष्प्रपञ्चं ब्रह्मात्मकममृतमात्मानं मन्ये । त्वं किं विद्वान् मर्तव्यादन्योऽमर्त्यः, न; किं तर्ह्यहमप्यविद्यया मर्त्यः । विद्वांस्तु सन्नमृतब्रह्मात्मक इति मन्त्रदृशो वचनं प्राणादीनां जीवनादिहेतूनां जीवनादिप्रदं त्वंपदलक्ष्यं ये विदुस्ते तस्य स्वरूपं **पुराणं** चिरन्तनम् । अग्रे कार्यदशायामप्यक्षतत्वेन भवनम्यं ब्रह्म निश्चिक्युर्निश्चयेन ज्ञातवन्तः । पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विशा मनुष्यरूपया । इन्द्रे आह्वातव्ये घोषा असृक्षत सृष्टा । यत्पूर्वार्धे कालानवच्छेद्यमुक्तं तज्ज्योतिषामादित्यादीनां भासकममृतत्वेन आयुष्ट्वेन जीवनगुणवत्तया च देवा उपासते तेन तत्रायुष्मन्तो जाताः । अस्मिन्मन्त्रे पञ्चान्तज्योतेषा पञ्चसंख्यापूरणं नात्मज्योतिषा एकस्याधारत्वाधेयत्वायोगादिति ॥ **इति तृतीयं न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥**

कल्पतरुपरिमलः ।

विध्यावृत्त्येति ॥ १२ ॥ १३ ॥ यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे घोषा असृक्षतेत्यर्धस्यार्थः कथितस्तेन पञ्चजनसंबन्धिन्याः प्रजाया मनुष्यलोक्त्या पञ्चजनशब्देनेह मनुष्याणां ग्रहणमित्युक्तं भवति । तत्र पञ्चसंख्या चतुरो वर्णानन्तरप्रभवत्वेनैकीकृता, न तु लोमप्रतिलोमांश्चापेक्ष्य योजनीया । **यत्पूर्वार्धे इति** । यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते इति पूर्वार्धम् । **षष्ठ्यन्तज्योतिषेति** । श्रुतौ बहुवचने सत्यप्यत्र सूत्रे चैकवचनं ज्योतिष्ट्वेनैकीकृत्य । अन्यथा हि पञ्चसंख्यातिरेकः स्यादिति ॥ **इति तृतीयं न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(४ अधिकरणम्) कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणम् । प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानाम् ।

भामती ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे विरोधाविरोधचिन्ता, भविता हि तस्याः स्थानमविरोधलक्षणमित्यत आह—**प्रतिपादितं ब्रह्मण इति** । अयमर्थः—नानैकशाखागततत्तद्वाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पर्यवसिते सति प्रमाणान्तरविरोधेन वाक्यार्थावगतेरप्रामाण्यमाशङ्क्याविरोधव्युत्पादनेन प्राप्तप्रामाण्यव्यवस्थापनमविरोधलक्षणार्थः, प्रासङ्गिकं तु तत्र सृष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनम्, न तु लक्षणार्थः । तत्प्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते । इह तु वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधे ब्रह्मणि जगद्योनौ न समन्वयः सेद्धुमर्हति । तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं, न च तत्र गतिसामान्यं; न च तत्सिद्धये प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनं, तस्माद्वाक्यानां विरोधाविरोधाभ्यामुक्तार्थाक्षेपसमाधानाभ्यां समन्वय एवोपपाद्यत इति समन्वयलक्षणे संगतमिदमधिकरणम् । वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः । समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि ॥ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादीनां कारणविषयाणां, 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिभिर्वाक्यैः कारणविषयैर्विरोधः । कार्यविषयाणामपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः । तथाहि—कानिचिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि ।

वेदान्तकल्पतरुः ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

अकाण्डेऽनवसरे । भविता भविष्यति । मानान्तरविरोधपरिहारो द्वितीयाध्यायार्थः । श्रुतीनामितरेतरविरोधपरिहारस्तु नानाशाखागतपूर्वापरवाक्यपर्यालोचनया नानाशाखानामन्योन्यवाक्यानां चेतरेतरविरोधपरिहारेणाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तिसिद्ध्या समन्वयसिद्ध्यर्थत्वादिह सङ्गत इत्याह—**नानेति** । नाना भिन्ना एका चेति तथोक्ता । यदि मानान्तराविरोधो द्वितीयाध्यायार्थस्तर्हि वियत्पादादौ (व्या. सू. अ. २ पा. ३) कथं श्रुतीनामितरेतराविरोधचिन्ताऽत आह—**प्रासङ्गिकं त्विति** । विप्रतिषेधात् परपक्षाणामनपेक्ष्यत्वे उक्ते स्वपक्षस्यापि तत्प्रसङ्गे तन्निवृत्तिः प्रयोजनं तत्रैव प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः । **परैरुद्भावितो दोष उद्धर्तव्यः स्वदर्शने । इति शिक्षार्थमत्रत्यचिन्तां तत्राकरोन्मुनिः** ॥ क्वचित्कस्यासच्छब्दस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्य चासद्वादपरत्वं स्वभाववादपरत्वं च व्युदस्य गतिसामान्यव्यवस्थापनात्पादसङ्गतिः । अथवा एतदारभ्य त्रीण्यधिकरणानि पादान्तरसङ्गतान्यपि अवान्तरसङ्गतिलोभादिह लिखितानि । प्रकृतिश्चेत्यस्य लघ्यावसाने लेखे निमित्तं वक्ष्यते । एतेनेत्यस्यापि सर्वन्यायातिदेशत्वाद्ध्यायावसान एव निवेशः । जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति विप्रतिपत्तेर्विशये पूर्वत्राज्ञज्योतिषोर्विकल्पेनोपास्तौ निवेशादविरोध उक्तः । इह तु सिद्धे कारणे वैचित्र्यायोगाद्विरोधे सत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमाह—**वाक्यानामिति** । वाक्यानां कार्ये विरोधात्कार्यद्वारगम्ये जगद्योनौ न समन्वयो वेदान्तानां कारणे विगानात् तदुपलक्ष्ये परमात्मनि च न सिध्यतीत्यर्थः । विभिन्नक्रमा अक्रमा च

कल्पतरुपरिमलः ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

परेति । कारणश्रुतीनामिव कार्यश्रुतीनामपि विरोधस्यात्रैव समाधेयत्वेऽपि द्वितीयाध्याये परकर्तृकदोषसाम्यापादनप्रसङ्गौ तत्समाधानम् । "बाधे दृढेऽन्यसाम्यात् किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम् । क्व भनत्वं मुमुक्षूणामनिर्वचनवादिनाम् ॥ इति काण्डनिकरीतिमवलम्ब्यानिर्वचनीयवादिभिरपि तत्समाधानप्रक्रियाया नोदासितव्यम् । तथा सति तत्त्वनिर्णयासिद्धिप्रसङ्गादिति शिष्यबोधनार्थमत्रैव तत्समाधाने कृते तद्विषयस्फुटबोधोदयासंभवादित्यर्थः । **क्वाचित्कस्येति** । क्वाचित्कप्रधानवादप्रतिपादनच्छायापन्नवाक्यगतिनिरूपणमेव पादार्थो न भवति, किं तु ब्रह्मवादविरोधिवादमूलच्छायापन्नं क्वचित्कचिदाम्नातं यद्यावद्वाक्यमस्ति तस्य सर्वस्य गतिनिरूपणं पादार्थः । अत एवोत्तराधिकरणद्वये जीववादमूलच्छायापन्नवाक्यगतिनिरूपणमपि क्रियत इति भावः । ननु पूर्वाधिकरणत्रय इवात्र क्वाचित्कवाक्यगतिनिरूपणं न क्रियते, किं तु सर्ववेदान्तव्यापिब्रह्मप्रमाणत्वाभावप्रसक्तौ तत्समाधानम् । इदं तु समन्वयाधिकरणसन्निधौ संगतं, न त्रत्र । किंचाग्रिमाधिकरणद्वयमपि विवक्षितरीत्याऽत्र संगमयितुमयुक्तम्; प्रधानसमर्पणाभासवाक्यगतिनिरूपणार्थपरः संदर्भः प्रवर्तत इति प्रतिपादयता पादारम्भभाष्येण विरोधादित्याशङ्क्याह—**अथ वेति** । **कर्मकर्त्रभिधानादिति** । न च—कर्मण्ययं लकारः स्यादिति—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वम् । तत्रेदमपरमाशङ्क्यते—न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तुं शक्यम् । कस्मात् ? विगानदर्शनात् । प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते, क्रमादिवैचित्र्यात् । तथा हि—क्वचित् 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते । क्वचित्तेजआदिका—'तत्तेजोऽसृजत' (छा० ६।२।३) इति । क्वचित्प्राणादिका—'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्' (प्र० ६।४) इति । क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते—'स इमाँल्लोकानसृजत । अम्भो मरीचीर्मरमापः' (ऐ० उ० ४।१।२) इति । तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते—'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' । (तै० २।७) इति । 'असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत् (छा० ३।१९) इति च । क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते—'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१,२) इति । क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते—'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते' (बृ० १।४।७) इति । एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या । स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

भामती ।

कालिचित्स्वयंकर्तृकाम् । सृष्ट्या च कार्येण तत्कारणतया ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्षणे विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तच्छब्दे ब्रह्मण्यपि विप्रतिपत्तिः । तस्माद्ब्रह्मणि समन्वयाभावाच्च समन्वयगम्यं ब्रह्म । वेदान्तास्तु कर्त्रादिप्रतिपादनेन कर्मविधिपरतयोपचरितायां अविवक्षितायां वा जपोपयोगिन इति प्राप्तम् । क्रमादीति । आदिग्रहणेनाक्रमो गृह्यते । एवं प्राप्त उच्यते—सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्रष्टरि विद्यते । सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया क्वचित् ॥ न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगानम्; श्रुतीनामविरोधात् । तथाहि—अनेकशिल्पपर्यवदातो देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि करोति, अथ तदुपकरणः कुम्भं, कुम्भोपकरणश्चाहरत्युदकं, उदकोपकर-

वेदान्तकल्पतरुः ।

युगपद्भाविनी या उत्पत्तिस्तत्प्रतिपादकानामित्यर्थः । आत्मन आकाशस्तत्तेजोऽसृजतेत्यत्र भिन्नः क्रमः । स इमाँल्लोकानसृजतेत्यक्रम इति । तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्यादीनि कर्मकर्त्रभिधानात्स्वयंकर्तृकत्वशंसीनीति । ननु कार्यविगाने ब्रह्मणि किमायातमत आह—सृष्ट्या चेति । धूमधूलिसंदेहे तद्वन्मायिसंदेहवद् गमककार्यसंदेहाद् गम्यब्रह्मसंदेह इत्यर्थः । कार्यविगानमभ्युपेत्याह—सर्गेति । स्वयंकर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वाभ्यां सर्गे क्रमाक्रमव्युत्क्रमैस्तत्क्रमे च विवादेऽपि स्रष्टरि स विवादो न विद्यते, सर्गस्य चाविवक्षितत्वात्तद्विवादोऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः । कारणविगानं परिहरति—सतस्त्विति । असद्वा इदमग्र आसीदित्यादौ, असद्वचो भक्त्या । अनभिव्यक्तिश्च भक्तिः । तद्धैक आहुरित्यत्र निराकरणीयत्वेनानुवादोऽसद्वच इत्यर्थः । अपिशब्दात्सर्गे क्रमे च न विवाद इति सूचितम् । तत्प्रकटयति—न तावदित्यादिना । तत्र विभिन्नक्रमत्वं तावत्परिहरति—अनेकशिल्पेति । पर्यवदातः कुशलः । संयवनं मिश्रणं, घृतपूर्णं पक्वान्नविशेषः । क्रमेण नाना-

कल्पतरुपरिमलः ।

शङ्क्यम्; तथात्वे कर्त्राक्षेपगौरवप्रसङ्गात् । न च—कर्मकर्तरि लकारेऽप्येष दोषस्तुल्यः; अलूयत केदारः स्वयमेवेत्यत्र सत्येवान्यस्मिन् लवनकर्तरि सौकर्यातिशयेन कर्मणः साध्यसिद्धिनत्तीत्यत्र करणस्येव कर्तृत्वविवक्षणात् । क्रियमाणं तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । मुख्यस्य स्वगुणैर्युक्तं कर्मकर्तेति तं विदुः ॥ इति शब्दाभियुक्तवचनादिति—वाच्यम्; कर्मकर्तृविवक्षायां कर्त्रन्तराक्षेपनियमाभावात् । महाभाष्ये कर्मणः कर्तृत्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्य किं सतो विवक्षा उत विवक्षामात्रमिति विमृश्य सत इति पक्षं परिगृह्य तत्र भिद्यते कुसूलेनेत्युदाहृत्य तत्राप्यन्ये भेदनकर्तारो वातवृष्ट्यादयो येऽकालाः सन्तीत्याशङ्क्य वातवृष्ट्यभावे चिरकालकृतस्य कुसूलस्य भेदने नान्यः कर्ताऽस्तीति तत्रैवोक्तत्वाच्च । स्वयंकर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वाभ्यां सर्गे इति । ननु—स्वयंकर्तृकत्वे विगानानुवृत्तौ कथं स्रष्टर्यविगानं ? न च स्वयं कर्तृकत्वपक्षे स्वयमेव कर्ताऽस्तीति तत्राविगानसिद्धिः । न हि स्रष्टृमात्रे इहाविगानं विवक्षितं, किंतु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिविशिष्टे स्रष्टरि; अग्रे भाष्यटीकयोस्तत्रैवाविगानप्रदर्शनात् । किंच कर्मकर्तरि लकारेण प्रपञ्चस्य स्वव्यापारं भवनं प्रत्येव कर्तृत्वं सिध्यति, न तु तत्प्रयोजकव्यापारं भावनरूपं सर्गं प्रतीति न तेन स्रष्टृमात्रेऽप्यविगानसिद्धिः । लूयते इत्यत्रापि केदारस्य स्वव्यापारं द्विधाभवनं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने, न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति । कुतः ? यथाव्यपदिष्टोक्तेः—यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टस्तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते । तद्यथा—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इति । अत्र तावज्ज्ञानशब्दे परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयत्, अपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत्, तद्विषयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरंपरया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वेषामन्तः प्रत्यगात्मानं निरधारयत् । 'बहु स्यां प्रजायेय' (तै० २।६) इति चात्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत । तथा 'इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' (तै० २।६) इति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे । तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातम्, तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' (छा० ६।२।१,३) इति । तथा 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजै' (ऐ० उ० ४।१।१,२) इति च; एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात्, कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते—क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकम् । न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुम्; अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयमपि विगानं 'न वियदश्रुतेः' (ब्र० सू० २।३।१) इत्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात् । न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः

भामती ।

णश्च संयवनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं, पिण्डोपकरणस्तु पचति घृतपूर्णं, तदस्य देवदत्तस्य सर्वत्रैतस्मिन् कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चक्रादिं संभूतं तस्माच्चक्रादेः कुम्भादीति । शक्यं च देवदत्तात्कुम्भः समुद्भूतस्तस्मादुदकाहरणादीत्यादि । नह्यस्त्यसंभवः । सर्वत्रास्मिन् कार्यजाते क्रमवत्यपि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तुरनुस्यूतत्वात् । तथेहापि । यद्यप्याकाशादिक्रमेणैव सृष्टिः; तथाप्याकाशानलानिलादौ तत्र तत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं परमेश्वरादाकाशः संभूत इति । शक्यं च वक्तुं परमेश्वरादनलः संभूत इत्यादि । यदि त्वाकाशाद्वायुर्वायोस्तेज इत्युक्त्वा तेजसो वायुर्वायोराकाश इति ब्रूयाद्भवेद्विरोधः । न चैतदस्ति । तस्मादमूषामविवादः श्रुतीनाम् । एवं 'स इमाँल्लोकानसृजत' इत्युपक्रमाभिधायिन्यपि श्रुतिरविरुद्धा । एषा हि स्वव्यापारमभिधानक्रमेण कुर्वती नाभिधेयानां क्रमं निरुणद्धि । ते तु यथाक्रमावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते । यथा क्रमवन्ति ज्ञानानि जानातीति । तदेवमविगानम् । अभ्युपेत्य तु विगानमुच्यते—सृष्टौ खल्वेतद्विगानम् । स्रष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते । नात्र श्रुतिविगानं मात्रयाप्यस्ति । न च—सृष्टिविगानं स्रष्टरि तदधीननिरूपणे विगानमावहतीति—वाच्यम्; न ह्येष स्रष्टृत्वमात्रेणोच्यतेऽपि तु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा । तच्चास्य रूपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । तज्ज्ञानं च फलवत्; 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतेः, सृष्टिज्ञानस्य तु न फलं श्रूयते । तेन 'फलवत्संनिधाव-

वेदान्तकल्पतरुः ।

कार्याणि कुर्वाणे देवदत्ते प्रथमस्येव चरमस्यापि तेन साक्षात्सृष्टत्वात्ततो निष्पत्तिर्वक्तुं शक्या । तथा पूर्वकार्यस्योत्तरकार्यनिमित्तत्वात्कार्यात्कार्यान्तरसर्गस्य शक्यवचनः । दृष्टान्तमुक्त्वा एवं ब्रह्मैक्याद्याकाशादेर्वाय्वाद्युपादानत्वमिति दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेहापीति** । अनलाऽनिलेति तेजसः प्राथम्यनिर्देशः, तत्प्राथम्यघटनस्य प्रस्तुतत्वात् । तर्हि कदा निर्देशविरोधस्तत्राह—**यदि त्विति** । आकाशवायुतेजसां क्रमेणोत्पत्तिमुक्त्वा व्युत्क्रमाभिधाने हि विरोधः स्यान्न तु तेजसः साक्षाद् ब्रह्मणः सृष्टिमात्राभिधाने । न ह्यनेन क्रमो बाध्यत इत्यर्थः । एवमपिशब्दस्य भावमुक्त्वा **न स स्रष्टरीति** श्लोकभागं व्याचष्टे—**अभ्युपेत्येति** । यदवादि धूमसन्देहेन दहनसन्देहवत्सृष्टिसन्देह इति, तदनूद्यानुवदति—**न च सृष्टिविगानमिति** । सत्यादिलक्षणं ब्रह्मावगम्य तदानन्त्योपपिपादयिषया जगतस्तत्रारोपः श्रुत्या सृष्टिरुच्यते, न तु सृष्टौ तात्पर्यम्, अतो मिथ्याभूतायां सृष्टौ विगानं न दोषोऽपि ललंकार इत्यर्थः । **ननु** सृष्टेः कुत आत्मप्रमित्यर्थता ? विपरीतता कस्मान्न स्यादत आह—**तज्ज्ञानं चेति । तदनुगुणतयेति** । व्याख्यातं च घृतपूर्णटीकायामित्यर्थः । सतस्तत्सद्वचो भक्त्येति श्लोकभागं व्याचष्टे—**यच्च कारण इत्यादिना** । तदप्येष इत्यादिः परिहारः । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति प्रकृतं ब्रह्म तत्रशब्दसमानार्थतच्छब्देन परामृश्य श्लोकेनासदभिधाने श्लोकवाक्यमसंबद्धं स्यादित्यर्थः । श्रुत्यन्तरं सदेव सोम्येत्यादि । मानान्तरं विमतं, सजन्यं, कार्यत्वात्, कुम्भवदित्यादि । निराकार्यतया क्वचिदिति श्लोकभागं विभजते—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिपिपादयिषितः। न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा। न च कल्पयितुं शक्यते; उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात्। दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थताम्—'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ' (छा० ६।८।४) इति। मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते। तथाच संप्रदायविदो वदन्ति—'मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा। उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन॥' (माण्डू० ३।१५) इति। ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिबद्धं तु फलं श्रूयते—'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै० २।१)' 'तरति शोकमात्मवित्' (छा० ७।१।३) 'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति' (श्वे० ३।८) इति। प्रत्यक्षावगमं चेदं फलम्। 'तत्त्वमसि' इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः॥ १४॥ यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम्—'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादि, तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते—

समाकर्षात्॥ १५॥

असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै० २।७) इति नाशासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते। यतः 'असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुः' इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य 'सोऽकामयत' इति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इति

भामती।

कलं तदङ्गम्' इति सृष्टिविज्ञानं स्रष्टृब्रह्मविज्ञानाङ्गम्, तदनुगुणं सद्ब्रह्मज्ञानावतारोपायतया व्याख्येयम्। तथाच श्रुतिः—'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छ' इत्यादिका। शुङ्गेन अग्रेण, कार्येणेति यावत्। तस्माच्च सृष्टिविप्रतिपत्तिं स्रष्टरि विप्रतिपत्तिमावहति, अपि तु 'गुणे त्वन्यायकल्पना' इति तदनुगुणतया व्याख्येया। यच्च कारणे विगानम्—'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति, तदपि 'तदप्येष श्लोको भवति' इति पूर्वप्रकृतं सद्ब्रह्माकृष्य 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्युच्यमानं त्वसतोऽभिधानेऽसंबद्धं स्यात्। श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः। तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम्। 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इति तु निराकार्यतयोपन्यस्तमिति न कारणे विवाद इति। सूत्रे—चशब्दस्त्वर्थः पूर्वपक्षं निवर्तयति। आकाशादिषु सृज्यमानेषु क्रमविगानेऽपि न स्रष्टरि विगानम्। कुतः? यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता, तथैव श्रुत्यन्तरेऽपि, केन रूपेण, कारणत्वेन, अपरः कल्पो यथाव्यपदिष्टः क्रम आकाशादिषु; 'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी' इति, तस्यैव क्रमस्यानपबाधनेन 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिकाया अपि सृष्टेरुक्तेर्न सृष्टावपि विगानम्॥ १४॥ नन्वेकस्मात्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरन्यत्र च तेजःकारणत्वेन, तत्कथमविगानमिति? अत आह—कारणत्वेनेति। हेतौ तृतीया। सर्वत्राकाशानलादि-

वेदान्तकल्पतरुः।

तद्धैक इति। यदा कार्ये विगानमुपेत्य कारणे तदभाव उच्यते, तदा समुच्चयाभावात् चकारस्तुशब्दसमानार्थतया समन्वयो न सिध्यति परात्मनीत्येवंरूपपूर्वपक्षनिषेधार्थं इत्यर्थः। कारणत्व इति सप्तमीमादाय सूत्रैकदेशेन वाक्यानां कारणे परस्परविरोध इति पूर्वपक्षोक्तहेतोरसिद्धिरविगानप्रतिज्ञयोच्यत इत्याह—आकाशादिष्वित्यादिना। प्रतिज्ञातविगानाभावे हेतुपरं सूत्रावयवं व्याचष्टे—कुत इति। पुनरावृत्त्या कारणत्वेनेति तृतीयान्तमित्थंभावार्थं विवक्षित्वा यथाव्यपदिष्टपदार्थविवरणपरत्वेन व्याख्याति—केनेति। एवं कारणविगाननिषेधपरत्वेन सूत्रं व्याख्याय संप्रति कार्यविगानपरिहारपरतया योजयति—अपर इति। कल्पः प्रकारः। अस्यां व्याख्यायां चकारः समुच्चये। तदुक्तं—न सृष्टावपीति। कारणत्वेन विगानं न च कार्यक्रमे इति सूत्रे द्वे प्रतिज्ञे। आद्या प्रागुपपादिता, द्वितीयायां हेतुं योजयति—यथाव्यपदिष्ट इति। यथाशब्दोऽनतिक्रमार्थः। ब्रह्मणस्तेजःसृष्टिमात्रमुक्तं, न क्रमो भग्न इत्यर्थः। परन्तु कार्यान्तरव्यवधानमन्तरेण तेजसो ब्रह्मप्रभवत्वाभिधानात् प्रथमोत्पत्तिरभिप्रेताऽतः क्रमभङ्गायथाव्यपदिष्टोक्तिरसिद्धेति शङ्कते—नन्वेकत्रेति। सिद्धान्ती तु साक्षाद् ब्रह्मसृज्यत्वमव्यवधाननिर्देशस्य प्रयोजनम् न तु कार्यान्तरस्यासर्ग इति मन्वानः पूर्ववदावृत्त्या तृतीयान्ततामादाय साक्षात्पदं चाध्याहृत्य सूत्रावयवव्याख्यया परिहरति—अत आहेति। पूर्वत्रेत्थंभावे व्याख्यातत्वात्तद्भमापनुत्त्यर्थमाह—हेताविति। अधस्ताद् धृतार्थीकृतयाम्। नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चोपसंहृत्य 'तदप्येष श्लोको भवति' इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति—'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति। यदि त्वसन्निरात्मकमसिञ्छ्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसंबद्धं वाक्यमापद्येत। तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते। एषैव 'असदेवेदमग्र आसीत्' (छा० ३।१९।१) इत्यत्रापि योजना; 'तत्सदासीत्' इति समाकर्षणात्। अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत्सदासीदिति किं समाकृष्येत? 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१) इत्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः; क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासंभवात्। तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम्। 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते; 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात्। निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत? चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते। अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्—'पश्यँश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनः' इति। अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियत एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते; दृष्टविपरीतकल्पानुपपत्तेः। श्रुत्यन्तरमपि 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२) इति साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे व्याकर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥ इति चतुर्थं कारणत्वाधिकरणम् ॥

भामती ।

आदौ साक्षात्कारणत्वेनात्मनः। प्रपञ्चितं चतदधस्तात्। व्याक्रियत इति च कर्मकर्तरि रूप कर्मणि वा रूपं न चेतनमतिरिक्तं कर्तारं प्रतिक्षिपति किंतूपस्थापयति। न हि लूयते केदारः स्वयमेवेति वा लूयते केदार इति वा लवितारं देवदत्तादिं प्रतिक्षिपति। अपि तूपस्थापयत्येव। तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥ इति चतुर्थं कारणत्वाधिकरणम् ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

कर्मकर्तरि कर्मणि वा लकारः। आद्ये कर्त्रप्रतिक्षेपस्तत्र हेतुमाह—न हीति। लूयते केदारः स्वयमेवेति भिन्नकर्तृकमेव सौकर्यापेक्षया कर्मकर्तृ इत्युच्यते इत्यर्थः। द्वितीये स्फुटैवान्यकर्त्रपेक्षेत्यर्थः ॥ १५ ॥ इदमसदिवाव्यक्तमासीत्, तथदात्मना आसीत्

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रत्येव कर्तृत्वमर्थो न तु प्रयोजकव्यापारं द्विधाभावनं प्रति। यथोक्तं कैयटेन लुनातिस्त्रावद् द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभवने वर्तते। लुनाति केदारं देवदत्तः, द्विधा भवन्तं द्विधा भावयतीत्यर्थः। यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तव्यापारो विवक्ष्यते, तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्तते; अनेकार्थत्वाद् धातूनां, भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः, [illegible] तत्त्वाध्यवसायः। तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय' इति कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते। वेद्यं लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते इति। एवमन्यकर्तृकत्वपक्षेऽप्यसत्कर्तृकत्वं सत्कर्तृकत्वं वेत्यान्तरकविवादसत्त्वाच्च विवक्षितरूपविशिष्टे स्रष्टर्यविगानसिद्धिः। तस्मात् स्वयंकर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वविगानानुवृत्तिमभ्युपेत्य स्रष्टर्यविगानवचनमयुक्तमिति—चेत्, अत्रायमाचार्याणामाशयः—व्याक्रियतेति कर्मकर्तृलकारेण सृज्यस्य प्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मना कर्तृत्वमुच्यत इति न पूर्वपक्षः, किंतु "तदात्मानं स्वयमकुरुत बहु स्यां प्रजायेये"त्यादिश्रवणात्परमेश्वरस्यैव प्रपञ्चभावेन परिणाम इति तदभेदं सिद्धं कृत्वा प्रपञ्चस्य परमेश्वरात्मना स्वकर्तृत्वमुच्यत इति। एवं श्रुत्यन्तरार्थसिद्धवत्कारसूचनार्थमेव पूर्वपक्षे तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्यादीनीत्यादिग्रहणं कृतम्। ततश्च स्वयंकर्तृकत्वविगानानुवृत्तावपि स्रष्टर्यविगानमस्तीति तद्वचनमुपपन्नम्। अन्यकर्तृकत्वकोटिः प्राक्प्रवृत्तानन्दमयाधिकरणा (ब्र. अ. १ पा. ४ सू. १५) दिपर्यालोचनेनेत्रापि यथाव्यपदिष्टोक्तेरिति हेतुना पुनः प्रवर्तितयाऽसत्कर्तृकत्वकोटिर्निरस्तेति असद्वादनिराकरणे ब्रह्मपरमेश्वरकर्तृकत्वपर्यवसायिनीति तस्यामपि कोटौ स्रष्टर्यविगानवचनमुपपन्नम्। एवमन्यकर्तृकत्वकोटेः स्रष्टर्यविगानपर्यवसानमसद्वादनिराकरणसापेक्षमिति तन्निराकरणमिति श्लोके संगृहीतम्। तन्निराकरणं च यथाव्यपदिष्टोक्तिहेतुनैव विप्यतीत्याविष्कर्तुमेवाग्रे तन्निराकरणप्रपञ्चनानन्तरं कारणत्वेनेति सूत्रं व्याख्याय स्वयंकर्तृकत्वनिराकरणं समाकर्षसूत्र- (ब्र. अ. १ पा. ४ सू. १५) तात्पर्यविषयत्वाभिप्रायेण तदनन्तरं कृतम्। कर्मकर्तरि कर्मणि वेति। कर्मणीति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(५ अधिकरणम्) **जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥**

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते—'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता

भामती ।

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

ननु—'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति ब्रह्माभिधानप्रकरणात्, उपसंहारे च 'सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेद' इति निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मवेदनादन्यत्र तदसंभवात्, आदित्यचन्द्रादिगतपुरुष-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तत्कारणसदर्थक्रियोन्मुखम् आसीत् । कार्यरूपेण च समभवत् । तत्तत्र कारणविषये एक आहुस्तेषां मतं दूषयति—**कुतस्त्विति** । तदेवाह—**कथमिति** । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह—**सदेवेति** । इदं जगत् । **तर्हि** तदानीम्, **अव्याकृतं** कारणमासीत् । ह किल **तत्कारणं** शब्दार्थात्मना **व्याक्रियत** व्यक्तमभवत् । **भाष्ये–तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेनेति**—सोऽकामयतेत्यनेनेत्यर्थः । अपरप्रेष्यत्वमिदं सर्वमसृजतेति स्वातन्त्र्यम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन ईति तद्विषय आत्मशब्दः । संप्रदायविदां वचने अन्यथा अन्यथेति वीप्सा द्रष्टव्या । **लोहं** सुवर्णम् । अवताराय ब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरिति शेषः । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्ति भेदो न विगानमित्यर्थः । मृत्युमत्येतीत्यन्वयः । असद् ब्रह्मेति वेद चेदसाधुः स्यात् । पश्यन्नात्माचष्टे उपलभत इति चक्षुः शृणोति मनुत इति च श्रोत्राद्याख्यो भवति ॥ **इति चतुर्थं कारणत्वाधिकरणम् ॥**

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

अत्र क्वाचित्कहैरण्यगर्भमतद्योतककर्मशब्दस्य ब्रह्मानुगुण्यवर्णनात्पादसंगतिः । इहोपक्रमानुरोधाद् ब्रह्म भाति, उपसंहारानुरोधेन जीवः । ब्रह्मशब्दस्य स ब्रह्म त्यदित्याचक्षत इति प्राणेऽपि प्रयुक्त इति संशयः । एकवाक्ये त्यच्छब्दादसच्छब्दो नीयतां, वाक्यभेदे तु न ब्रह्मशब्दात्कर्मशब्दो नेय इति सङ्गतिः । यदा खल्वत्राप्येकवाक्यत्वं तथा यथोत्तरसच्छब्दानुसारेण प्राचीनोऽसच्छब्दो नीत एवमुत्तरस्मात्कर्मशब्दात्प्राचो ब्रह्मशब्दस्य नयनमिति सङ्गतिः । प्रातर्दन (ब्र. अ. १ पा. १ सू. २८) विचारेण गतत्वं शङ्कते—**नन्विति** । तत्र ह्युपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वे सति जीवप्राणलिङ्गयोर्ब्रह्मपरतया नयनं कृतम्, तदिहापि सममित्यर्थः । मध्येऽपि ब्रह्मपरामर्शमाह—**आदित्येति** । पुरुषकर्तृत्वस्य ब्रह्मणो-

कल्पतरुपरिमलः ।

पक्ष एव युक्ततरः; अव्याकृतमासीदिति कर्मण्येव निष्ठान्तस्य प्राक् प्रयोगात्, एकविषययोः प्रागव्याकृतं पश्चाद्व्याक्रियतेति प्रयोगयोः प्रागच्छिन्नं वनमिदानीमच्छिद्यतेति प्रयोगयोरिवैकार्थपरत्वावश्यंभावात् । न त्वव्याकृतमित्यपि कर्मकर्तरि प्रयोग इति वक्तुं शक्यम्; अनेनाव्याकृतमिति तृतीयाप्रसङ्गात् । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां हि धातोरकर्मकत्वाद्भावे निष्ठेति कर्तुरनभिधानात् तृतीययैव भाव्यम् । न च—कर्मकर्तरि कर्मणि वा लकारेण कर्त्राक्षेपेऽपि सकर्तृश्रुत्यन्तरानुसारात् प्रपञ्चाभिन्नं स्यादिति स्वकर्तृत्वशङ्का तदवस्थेति—वाच्यम्; आरम्भणाधिकरणादिषु (ब्र. अ. २ पा. १ सू. १४) परिणामवादस्य निराकरणीयत्वादिति भावः । **एवं** तर्ह्यानन्दमयाधिकरणा(ब्र. अ. १ पा. १ सू. १२)दिनिर्णीतार्थस्यारम्भणाधिकरणादिनिर्णीतार्थस्य च पर्यालोचनेनैवासत्कर्तृकत्वपरताशङ्काया परिणामवादावलम्बनस्वकर्तृकत्वपरताशङ्कायाश्च निरसनसम्भवान्निरालम्बनपूर्वपक्षमिदमधिकरणमिति—**चेत्, सत्यम्**; तथाप्यसदादिशब्दश्रवणमात्रसंतुष्टः सांख्यः कारणवाक्येषु परस्परविरोधं तेषामनिर्णायकत्वं चोद्भाव्य स्मृतिन्यायाभ्यामेव जगत्कारणं निर्णेतव्यमिति मन्यमानस्तदनुसारेणैव पूर्वोपरवाक्ययोजनायां प्रयतते, तदनुशयनिराकरणार्थमिदमधिकरणम् । **अतएव भाष्ये**—पूर्वपक्षोपसंहारवाक्यं **स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति** । अतो मिथ्याभूतायां सृष्टौ विगानं न दोष इति । अकल्पितवस्तुप्रतिपत्त्युपायतया कल्प्यमाने विगानं क्वचिदपि न दोषः । यथा तांत्त्विकारुन्धतीप्रतिपत्त्युपायतया नानापुरुषैः कल्प्यमानायां तत्प्राच्योदीच्यादिनक्षत्ररूपायां स्थूलारुन्धत्याम्, यथा वा रेखागवयन्यायेन नित्यशब्दप्रतिपत्त्युपायतया नानाव्याकरणैः परस्परभिन्नप्रकृतिप्रत्ययविभागेन कृत्रिमशब्द इति भावः ॥ **इति चतुर्थं कारणत्वाधिकरणम् ॥**

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

हैरण्यगर्भेति । ननु—किमिह हैरण्यगर्भं मतं विवक्षितम्? सत्यलोकादिप्राप्त्यर्थं हिरण्यगर्भ उपास्य इति मतमिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

कर्तृत्वस्य च 'यस्य वैतत्कर्म' इति चास्यासत्यवच्छेदे सर्वनाम्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शे जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्रा भवात्कथं जीवमुख्यप्राणाशङ्का ? उच्यते—ब्रह्म ते ब्रवीमीति बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगताब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद्ब्रह्मोक्तम् । यस्य चाजातशत्रोः 'यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म' इति वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञातम् । न चान्यदीयेनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । तस्मादजातशत्रोर्वाक्यसंदर्भपौर्वापर्यालोचनया योऽस्यार्थः प्रतिभाति स एव ग्राह्यः । अत्र च कर्मशब्दस्यावद्यापारे निरूढवृत्तिः । कार्ये तु क्रियत इति व्युत्पत्त्या वर्तते । न च रूढौ सत्यां व्युत्पत्तिर्युक्ताऽऽश्रयितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे च 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपदिश्यते । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते, हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतानाम्; 'कतम एको देवः प्राणः' इति श्रुतेः । उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे सर्वशब्दः सर्वान् पाप्मन इति च

वेदान्तकल्पतरुः ।

ऽन्यत्रासंभवादित्यन्वयः । अवच्छेदके प्रकरणादावसति सर्वनाम्ना प्रमाणमात्रसिद्धजगतः परामर्शे सति यज्जगत्कर्तृत्वमवगतं तस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्रासंभवादित्यर्थः । **जगत्कर्तृत्वमन्यत्र ब्रह्मणो नेति दुष्यति । वाचस्पतावुपालम्भमनालोच्योचिरे परे ॥ जीवाज्जज्ञे जगत्सर्वं सकारणमिति ब्रुवन् । क्षिपन् समन्वयं जीवे न लेजे वाक्पतिः कथम् ? ॥ इति** । अधिष्ठानं हि ब्रह्म न जीवाः । अधिष्ठाने च समन्वय इत्यनवद्यम् । इह वाक्यभेदापादनेन तावदगत्यार्थतामाह—**उच्यत इत्यादिना** । अत्र बालाकिवाक्याद् ब्रह्म मन्यते सिद्धान्ती राजवाक्याद्वा । **नाद्य** इत्याह—**ब्रह्म ते इति । न द्वितीय** इत्याह—**यस्य चेति । ननु** बालाकिवाक्यगतब्रह्मप्रतिज्ञया राजवाक्यं ब्रह्मपरमस्त्वग्निवाक्यादिवाचार्यवाक्यमित्याशङ्क्याह—**न चेति** । न हि वक्तृभेदेऽप्येकवाक्यताऽग्निभिर्दर्शिताऽऽचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति, इह तु तदभावाद्वाक्यभेद इत्यर्थः । **ननु** बालाकिवचने ब्रह्मशब्दस्य का गतिः ? अत आह—**तस्मादिति** । राजवाक्यार्थ एव ग्राह्यः, राद्धान्तत्वात् । भ्रान्तगार्ग्योक्तिस्तु पूर्वपक्षत्वादसद्वादवदग्राह्येत्यर्थः । **ननु** राजवाक्येऽपि क्रियमाणसर्वजगत् प्रति कर्तृत्वं ब्रह्मलिङ्गं गम्यतेऽत आह—**अत्र चेति** । ब्रह्मकार्ये जगति योगसंभवमङ्गीकृत्य रूढ्याऽपहारमुक्त्वा योगासंभवमाह—**न च ब्रह्मण इति** । उदासीनस्येत्यस्पन्दतोक्ता । ब्रह्मणि कृत्यभावाज्जगतस्तत्कृतत्वायोग इत्यर्थः । ब्रह्मणो यदि न व्यापारवत्ता, कस्य तर्हि ? ननु प्राणस्यास्तु । ननु सोऽपि कथं वेदितव्यतयोच्यते ? प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्य तस्य हिरण्यगर्भरूपेण वेद्यत्वोपपत्तेः, वाक्यशेषस्य प्राणश्रुतेः कर्मशब्दस्य रूढार्थलाभाच्च प्राण एव कर्मसंबन्धीत्याह—**वाक्यशेषे चेति** ।

कल्पतरुपरिमलः ।

चेद्, न; सिद्धान्तेऽपि श्रुतिषु तत्र तत्र तदुपासनस्याङ्गीकृतत्वेन तस्यासाधारण्येन हैरण्यगर्भमतत्वाभावात्, अधिकरणस्य ब्रह्मवादविरोधिकृन्मतनिरासार्थत्वाभावे विषयवाक्यस्य हिरण्यगर्भोपासनापरत्वनिरसनमात्रेण विवक्षितपादसंगत्यत्वाभाच्च, हिरण्यगर्भ एव मुमुक्षुभिरुपास्यं परं ब्रह्मेति मतमिति चेद्, न; पूर्वपक्षे तदनुवादस्य सिद्धान्ते तन्निरसनस्य चाप्रदर्शनात्, हिरण्यगर्भस्य परब्रह्मरूपत्वमङ्गीकृत्यैव परिच्छिन्नफलकतदुपासनापरत्वस्य पूर्वपक्षावसरे प्रदर्शनादिति—**चेत्, उच्यते;** उपन्यस्तो हिरण्यगर्भपूर्वपक्षोऽयम् । अजातशत्रोर्भ्रान्तत्वमृषावादित्वदोषपरिहारार्थं हिरण्यगर्भ एवोपक्रान्तं मुमुक्षूपास्यं परं ब्रह्मास्त्विति हैरण्यगर्भमतमादाय परिष्कर्तुं शक्यत इति कक्षान्तरे तत्पर्यवसायो भवेद् अतस्तन्मतनिरसनमपि कर्मशब्दे योगव्यवस्थापनादिना तन्मतोपस्थापकं लिङ्गमिह नास्तीति प्रदर्शनेन विवक्षितमित्याचार्याणामभिप्रायः । अत एव तस्य मतस्य वोत्पत्तमेवोपन्यस्तं नानुवादत्वम् । **जीवाज्जज्ञे इति** । परकीय उपालम्भकश्लोकः । अध्यारोपापवादाभ्यां यन्निष्प्रपञ्चं वेदान्तानां प्रतिपिपादयिषितं तत्र खलु तेषां समन्वयः । एवं च वाचस्पतिमते जीव एव समन्वयः पर्यवस्यति; तन्मते जीवाश्रिताविद्यापरिणामस्य प्रपञ्चस्य जीवेऽध्यारोपेण तत्रैवापवदनीयत्वात् । अतो जीवे समन्वयं पूर्वपक्षीकृत्य निरस्यन् वाचस्पतिः कथं न लज्जितवानित्यर्थः । **सकारणमिति** । कारणशब्दः सूक्ष्मभूतपरः, अविद्यापरो वा; तस्या अपि प्रवाहाऽनादिभ्रमकल्पितत्वात् । **अधिष्ठानं हीति । अधिष्ठानं विवर्तानामाश्रयो ब्रह्म शुक्तिवत् । जीवाविद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनाकुलम् ॥ इति** प्रागेवाचार्यैर्वाचस्पतिमते ब्रह्मणः सजीवाविद्यासकलप्रपञ्चाधिष्ठानत्वमुक्तमिहानुसंधेयम् । **पूर्वपक्षत्वादिति । ननु**—असद्वादवदस्य निराकरणं न दृश्यत इति—**चेत्**, दृश्यत एव, "मृषा वै खलु मा संवादयिष्या" इति । तर्हि मृषावादित्वेन बालाकिमपोह्य स्वयमप्यजातशत्रुरब्रह्मोपदिशति चेत् सोऽपि मृषावादी स्यादिति चेद्, न; बालाकिवद् ब्रह्मोपदिशामीत्युपक्रम्य ब्रह्मोपदेशे हि मृषावादित्वं स्यात्, तदुपक्रमाभावे कुतो मृषावादित्वप्रसङ्गः ? ब्रह्मोपदेशार्थं प्रवृत्तस्य बालाकेरब्रह्मोपदेशाद् मृषावादित्वेन निरसनानन्तरं स्वयमब्रह्मोपदेशे का संगतिरिति चेत्, एषा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती—वेदान्तकल्पतरु—कल्पतरुपरिमलोपबृंहितम् ।

यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः' (कौ० ब्रा० ४।१९) इति । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते ? उत मुख्यः प्राणः ? उत परमात्मेति विशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? प्राण इति । कुतः ? 'यस्य वैतत्कर्म' इति श्रवणात्, परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे च

भामती ।

सर्वेषां च भूतानामिति चापेक्षिकवृत्तिर्बहून् पाप्मनो बहूनां भूतानामित्येवंपरो द्रष्टव्यः । एकस्मिन् वाक्ये उपक्रमानुरोधादुपसंहारो वर्णनीयः । यदि तु दृप्तबालाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधायिनमपोद्याजातशत्रोर्वचनं ब्रह्मविषयमेव; अन्यथा तु तदुक्ताद्विशेषं विवक्षोरब्रह्माभिधानमसंबद्धं स्यादिति मन्यते, तथापि नैतद्ब्रह्माभिधानं भवितुमर्हति, अपि तु जीवाभिधानमेव, यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वमस्वामित्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रतिबोधयति; परस्तादपि 'तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एनमात्मानं भुञ्जन्ति' इति श्रवणात् । यथा श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्भृत्यैः करणभूतैर्विषयान् भुङ्क्ते, यथा वा स्वा भृत्याः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति । ते हि श्रेष्ठिनमशनाच्छादनादिग्रहणेन भुञ्जन्ति । एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगतैरात्मभिर्विषयान् भुङ्क्ते । ते ह्यादित्यादय आलोकवृष्ट्यादिना साचिव्यमाचरन्तो जीवात्मानं भोजयन्ति, जीवात्मानमपि यजमानं तदुत्सृष्टहविरादानादिनाऽऽदित्यादयो भुञ्जन्ति, तस्माज्जीवात्मैव ब्रह्मणोऽभेदाद्ब्रह्मेह वेदितव्यतयोपदिश्यते । **यस्य वैतत्कर्म इति** जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दवाच्यत्वं रूढ्यनुसारात् । तौ च धर्माधर्मौ जीवस्य, धर्माधर्माक्षिप्तत्वा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्रयस्त्रिंशदादिदेवानां कारणभूत एको देवः कतम इति पृष्टे प्राण इत्युत्तरादिरण्यगर्भात्मकप्राणकार्यत्वमादित्यादेरित्यर्थः । पाप्मसु भूतेषु चापेक्षिकवृत्तिः सङ्कुचितवृत्तिः सर्वशब्दः । सङ्कोचमेवाह **बहूनिति** । संप्रति विप्रनृपवचनयोरेकत्वमुपेत्यापि पूर्वपक्षसंभवमाह—**यदि त्विति** । यद्यपि गार्ग्यो भ्रान्तः; तथापि न भ्रान्तो ब्रह्मोपक्रमः, सहस्रमेतस्यां वाचि दद्म इति ब्रह्मप्रतिज्ञायां राज्ञा गोसहस्रस्य दत्तत्वात् । अत उपक्रान्तं ब्रह्मैव गार्ग्यं प्रति विशेषतो निरूप्यमिति यदि मन्येतानारम्भवादी, तथापि नैतत्परब्रह्माभिधानम्; उपसंहारे जीवनिर्णयादित्यर्थः । **उपेतं** शिष्यभावेन गतम् । प्राणो हि सुषुप्तौ व्याप्रियते, स चेतनश्चेद् बृहत्पाण्डुरवास इत्यादि स्वनाम जानीयाद्, न च जज्ञिवानतः सुषुप्तस्य यष्टिघातेनोत्थापनात् प्राणादिव्यतिरिक्तं बोधयतीत्यर्थः । उपसंहारोऽपि जीवपर इत्याह—**परस्तादपीति** । **ननु** जीवस्यापि सर्वगतस्य निरवयवस्य परिस्पन्दपरिणामयोरसंभवात् कथं यस्य वैतत्कर्मेति निर्देशस्तत्राह—**यस्य वै तदिति** । जीवप्रेर्यदेहादिसंबन्धिकर्मषष्ठ्या जीवसम्बन्धित्वेन उपचर्य्यते इत्यर्थः । साक्षाज्जीवसम्बन्धिधर्मादौ कर्मशब्दो लाक्षणिक इत्याह—**कर्मजन्यत्वाद्वेति** । **ननु** योगवृत्त्या जगदभिधीयतां, नेत्याह—**रूढ्यनुसारादिति** । रूढ्यर्थं गृहीत्वा तदविनाभूतल-

कल्पतरुपरिमलः ।

संगतिः । त्वदुक्तं तावत् किमपि ब्रह्म न भवति, अहमपि ब्रह्म न पश्यामि, अत इदानीं फलार्थिना त्वया हिरण्यगर्भ एव वेदितव्य इति । दृश्यते हि रसवादिनं ब्रवाणीति प्रतिज्ञातवतोदाहृतान् पुरुषान् विप्रलम्भकत्वादितत्तत्स्वरूपोपन्यासेन प्रत्याख्याय ततः परमुदाहरणीयपुरुषाभावात् तूष्णींभूते तस्मिन् प्रतिवक्ता स्वयमपि रसवादिनमपश्यता राजैव धनार्थिनोपसर्पणीय इत्युच्यत इति । **न भ्रान्तो ब्रह्मोपक्रम इति** । ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रतिज्ञावाक्येन ब्रह्मोपक्रान्तमित्येतद् न बाधितमित्यर्थः । तदेवोत्तरवाक्यगतेन लिङ्गेन द्रढयति—**सहस्रमिति** । **दत्तत्वादिति** । प्रतिश्रुतं दत्तप्रायम् । **यद्वा**—आर्शसायां भूतवत् क्तः । दातुमाशंसितत्वादित्यर्थः । एवं ब्रह्मोपक्रमसिद्धौ गार्ग्यस्य भ्रान्तत्वेऽपि यस्यकस्यचिद् वाक्ये नास्मिन् प्रकरणे ब्रह्म निर्णिनीषितमित्यवसीयते; अन्यथा ब्रह्मोपक्रमोपाख्यानबन्धनस्य प्रकृतविद्यानुपयोगितापातात्, वैश्वानरविद्यादिषु प्राचीनशालादीनां भ्रान्तत्वेऽपि वैश्वानराद्युपक्रमस्य प्राकरणिकतत्तन्निर्णयार्थत्वदर्शनाच्च । तथाच लौकिकरसवादवचनादिदृष्टान्तोऽत्र न क्रमते इति तात्पर्यम् । **उपसंहारे इति** । अनन्यथासिद्धोपसंहारिकजीवनिर्णयानुसारेण ब्रह्मोपक्रमस्तदभेदाभिप्रायेण योजनीय इति भावः । जीवपूर्वपक्षोऽयं जीवोपासनाविधिविषयो न भवति, किंतु परब्रह्मवज्ज्ञेयो जीवः प्रतिपद्य इत्येतद्विषयः । अत एवास्मिन् पूर्वपक्षे प्रथमपूर्वपक्ष इव पादसंगतिर्न प्रदर्शिता; समनन्तराधिकरणे वक्ष्यमाणैव साऽत्राप्युन्नेतुं शक्येत्यभिप्रायात् । अन्यथा पूर्वाधिकरणसंगतिवत्पादसंगतिरपि पृथगुच्येत । अत एव च जीवे समन्वयनिरसनमयुक्तमिति परकीयोपालम्भः प्राग् दर्शितः । जीवोपासनाविधिपरत्वमात्रेण हि जीवे समन्वयो न प्रसज्यते; अन्यथा पञ्चाग्निविद्यादीनां तत्समन्वयप्रसङ्गात् । **लाक्षणिक इति** । धर्माधर्मलक्षणया हि वेदितव्यस्यादित्यादिपुरुषकर्तृत्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति प्राणशब्दश्रवणात्, प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्। ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना 'आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः' इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता, प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनाम्—'कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते' (बृ० ३।९।९) इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः। जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते। तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम्—'यस्य वैतत्कर्म' इति। सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते। वाक्य-

भामती।

चादेत्यादीनां भोगोपकरणाना, तेष्वपि जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम्। उपपन्नं च प्राणभृत्त्वाज्जीवस्य प्राणशब्दत्वम्। ये च प्रश्नप्रतिवचने—'क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट' 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति' इत्यादिके तयोरपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते। जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते। तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह ग्राह्यो न परमेश्वर इति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते—मृषावादिनमापोद्य बालाकिं ब्रह्मवादिनम्। राजा कथमसंबद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्हति॥ यथा हि केनचिन्मणिलक्षणज्ञमानिना काचे मणिरेष वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोऽयं, मणिर्न, तल्लक्षणायोगादित्यभिधाय तत आत्मनो विशेषं जिज्ञापयिषोरतत्त्वाभिधानमसंबद्धम्। अमणौ मण्यभिधानं न पूर्ववादिनो विशेषमापादयति; स्वयमपि मृषाभिधानात्। तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम्। एवमजातशत्रुणा इमबालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणाभिधाने असंबद्धमुक्तं स्यात्, तयोर्वाऽब्रह्मणोर्ब्रह्माभिधाने मिथ्याभिहितं स्यात्। तथा च न कश्चिद्विशेषो बालाकेर्गार्ग्यादजातशत्रोर्भवेत्, तस्मादनेन ब्रह्मतत्त्वमभिधातव्यम्। तथा सत्यस्य न मिथ्यावद्यम्। तस्मात् 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति ब्रह्मणोपक्रमात्, सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेद' इति च सति संभवे सर्वश्रुतेरसंकोचान्निरतिशयेन फलेनोपसंहारात्, ब्रह्मवेदनादन्यतश्च तदनुपपत्तेः, आदित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मुख्यस्य ब्रह्मण एव संभवादन्येषां हिरण्यगर्भादीनां तत्पारतन्त्र्यादसम्भवात्, 'क्वैष एतद्बालाके' इत्यादेर्जीवाधिकरणभवनापादनप्रश्नस्य 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इत्यादेरुत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं निश्चीयते।

वेदान्तकल्पतरुः।

क्षणादित्यर्थः। अग्रहे हि न तत्संबन्धिनि लक्षणा। यद्यपि ब्रह्मशब्दाश्रवणात्स्पष्टं ब्रह्माभिधानं नोपलभ्यते; तथापि प्रश्नप्रतिवचनयोः क्वैष इति प्राण एवैकधा भवतीति च सप्तमीप्रथमाभ्यां जीवप्राणयोर्भेदो गम्यतेऽत आह—**जीवव्यतिरेकश्चेति**। जीवातिरिक्तहिरण्यगर्भस्य प्राणत्वान्न ब्रह्मसिद्धिरित्यस्माकमिष्टसिद्धिरित्यर्थः। **मृषेति**। आदित्यादीनब्रह्मणो ब्रह्मेति मृषावादिनं बालाकिं मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा इत्यपोद्य निरस्य सत्यं ब्रह्माभिधित्सन् राजा यदि स्वरूपेण जीवं प्राणं वा ब्रूयात्, ततोऽसंबद्धवादी स्यात्। यदि जीवादि ब्रह्मत्वेन वदेत्, ततो मिथ्या वदेत्, तच्चानुपपन्नम्। तस्माद् ब्रह्मैव वदतीत्यर्थः। **काच** इन्द्रनीलसमानवर्णो मृत्। **मिथ्यावद्यम्**=मिथ्यावदनम्। एवं च भिन्नवक्तृकवाक्यद्वयस्यापि भ्रमप्रसक्तिस्तन्निरासपरतयैकवाक्यत्वाद् ब्रह्मोपक्रमः सिद्धः। सिद्धं चास्योपसंहारेण संगानमिति ब्रह्मपरत्वं सर्वस्य संदर्भस्येत्याह—**तस्माद् ब्रह्म ते इति**। हेतूनां ब्रह्मपरत्वं निश्चीयत इत्युपरितनप्रतिज्ञयैवान्वयः। सर्वश्रुतेरसङ्कोचे निरतिशयफलेनोपसंहारो हेतुः। यदवादि व्यतिरेकनिर्देशो हिरण्यगर्भे स्यादिति, तत्राह—**क्वैष इति**। हे बालाके एष पुरुषः कैतदशयिष्ट। एतदिति क्रियाविशेषणम्। इत्यमित्यर्थः। एष जीवाश्रयप्रश्नः। क्व वा एतदभूदिति भवनप्रश्नः। **भवनं** तादात्म्येन वर्तनम्। **शयनम**संबोधः। कुत एतदागादित्यपादानप्रश्नः। प्राण एवैकधा भवतीति भवनप्रश्नो-

कल्पतरुपरिमलः।

कीदृशं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायामपूर्वद्वारकं विवक्षितमित्याकाङ्क्षितार्थसंसर्गकतया प्रकृतोपयोगि भवति, न परिस्पन्दपरतायामिति लक्षणैव ज्यायसीति भावः। **सप्तमीप्रथमाभ्यामिति**। क्व प्राणे इति सप्तमी क्वैष इति प्रथमा प्रतिवचने प्राणवाक्येऽप्यन्वयिनी। तथा च सुषुप्ताधारः प्राणो वेदितव्यः, पुरुषो न सुषुप्त इति भावः। जीवपूर्वपक्षे तु प्राकरणिकजीवव्यतिरेकनिर्देशं निरस्य वाक्यं योजनीयम्। क्वैष इति प्रश्नस्य प्राणो इति प्रतिवचनं न संभवति, किंतु हिता नाम नाड्य इति नाडीः प्रकम्प्यान्नातम्। तासु तदा भवतीति वचनं कदेत्याकाङ्क्षायां यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यतीति तच्छेषः। अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्दनिर्दिष्टे नाडीस्थे जीवे करणमण्डलस्य लय उच्यते; तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येतीत्याद्यग्रिमविवरणदर्शनात्, स यदा प्रतिबुध्यत इति प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य प्रबोधोपन्यासाच्चेति। तामेतां ग्रे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते । यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते—'तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति' (कौ० ब्रा० ४।२०) इति । प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः; तल्लिङ्गानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । कस्मात् ? उपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति संवदितुमुपचक्रमे । स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव । तमजातशत्रुः 'मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्यमुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप । यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यात्, उपक्रमो बाध्येत । तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वं चैतेषणां पुरुषां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । 'यस्य

भामती ।

अथ कस्मान्न भवतो हिरण्यगर्भगोचरे एव प्रश्नोत्तरे, तथाच नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वसिद्धिरित्येतन्निराचिकीर्षुः पठति—एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्त इति । एतदुक्तं भवति—आत्मैव भवति जीवप्राणादीनामधिकरणं नान्यदिति । यद्यपि च जीवो नात्मनो भिद्यते; तथाप्युपाध्यवच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारोप्याधाराधेयभावो द्रष्टव्यः । एवं च जीवभवनाधारत्वमपादानत्वं च परमात्मन उपपन्नम् । तदेवं बालाक्यजात-

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्तरम् । आदिशब्दात्तदैन पाकसर्वैर्नामभिः सहाप्येति इत्यादि शयनप्रश्नोत्तरम् । "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मात्सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते" इत्यादेः क्रमयानप्रश्नोत्तरं च द्रष्टव्यम् । एतानि च न हिरण्यगर्भे संभवन्ति; जीवस्य जीवान्तरात्मत्वायोगादित्यर्थः । प्रश्नस्योत्तरस्येति चैकवचनं बहुष्वेव जात्यपेक्षम् । न केवलमनुपपत्त्या प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मार्थत्वम्, अपि त्वात्मशब्दादपीति वक्तुं पृच्छति—**अथ कस्मादिति** । निर्णीतार्थवाक्ये रूढिर्बाध्येत्याह—**तदेव-**

कल्पतरुपरिमलः ।

मभिप्रेत्य भाष्यटीकयोः प्राणभृत्त्वेन जीवस्य प्राणशब्दवाच्यत्वमुपपादितम् । व्यतिरेकनिर्देशो जीवनाडीविषयः । अतो जीव एव वेदितव्य इति योजना तावदयुक्ता; तथा सति वेदितव्यस्वरूपस्यैव प्रष्टव्यतया तदाधारप्रश्नाऽयोगात्, नच—तस्य नाड्याधारत्वेन पापास्पृष्टतया वेदितव्यत्वोपपादनार्थमाधारप्रश्न इति—वाच्यम्; तथा सति पापास्पर्शस्यापि वक्तव्यत्वापत्तेः नच—सौषुप्तिकनाडीः प्रविष्टस्य पाप्माऽस्पर्शः "तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा संपन्नो भवती"ति छान्दोग्यप्रसिद्धत्वान्नोक्त इति—वाच्यम्; कैष एतदिति प्रश्नानन्तरं तदु ह बालाकिर्न विजज्ञावित्युक्तत्वेन सुषुप्तौ नाडीप्रवेशमेवाऽजानतो बालाकेस्तत्प्रवेशकृतपाप्मास्पर्शप्रसिद्ध्यभावात् । तस्माज्जीवाधारो वेदितव्यः पुरुष इति प्रतिपादनार्थ एव स प्रश्नः । एवंच तासु तदा भवतीत्येतन्न तदुत्तरम्; नाडीनां वेदितव्यपुरुषत्वाभावात् । तत्तु ता हि प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते इति श्रुत्यन्तरानुसारेण हृदयावच्छिन्नब्रह्मप्राप्तेर्मार्गोपदेशपरम् । द्वितीयप्रश्नः करणग्रामाधिकरणविषय इत्यपि न युक्तम्; "क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट" "क्व वा एतदभूत्" "कुत एतदागादिति"प्रश्नत्रयेऽपि प्रथमप्रश्ननिर्दिष्टस्यैव कर्तृत्वान्वयप्रतीत्या कर्त्रन्तराध्याहाराऽयोगात् । तथा सति प्रथमद्वितीयप्रश्नयोः पुनरुक्तिः स्यादिति चेद्, न; द्वितीयप्रश्नस्य एवैकधा भवतीत्युत्तरानुसारेण तादात्म्येन भवनविषयत्वाद् निर्देश इति सिद्धवत्कृत्य हिरण्यगर्भपूर्वपक्षे पर्यवसानं कृतम् । कुत एतदागादित्यपादानप्रश्नस्यापि कुतस्तादात्म्यभवनाधिकरणादागत इत्यर्थपरिग्रहेऽस्यैव साफल्यस्योपपादनीयत्वात् यत्र धर्मिणि शयितस्तत आगादिति स्वत एव ज्ञातुं शक्यत्वेनापतिता हि तत्रैष्फल्यशङ्का तादात्म्यभवनाधिकरणस्यालिकत्वेनासंभावितत्वात्तद्दृढीकरणार्थस्तथाभूताधिकरणादागमनप्रश्न इत्युपपादनेन परिहरणीया । **तदेनं वागिति** । अत्रैतत्पदं प्राणपरामर्शि; तस्य सप्तम्यन्तनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रतिपिपादयिषितत्वेन प्राधान्यात् । ततश्च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनसां सर्वैः स्वस्वविषयैः सहाप्ययोक्तौ जीवस्यापि मनोविषयत्वान्मनउपाधिकत्वाद्वा तस्मिन्प्रयय उक्तो भवतीति शयनप्रश्नोत्तरत्वलाभः; शयनप्रश्नस्योत्तरान्तराऽदर्शनात्, तदेनमित्यादेस्तदनुत्तरत्वे भवनापादानोत्तरद्वयमध्यान्नातस्य तस्य वैफल्यप्रसङ्गाच्च, एवमेवैतस्मादात्मन इत्यादेः सामान्यमुखेन जीवोद्गमनापादानप्रश्नोत्तरत्वत्तदेनं वागित्यादेरपि सामान्यमुखेन जीवशयनाधिकरणत्वस्य प्रबोधे तदुद्गमनापादानत्वस्य चासंभवाच्चेति भावः । **आत्मशब्दादपीति** । आप् व्याप्ताविति धातुतादात्म्यशब्दादित्यर्थः । **निर्णीतार्थवाक्ये इति** । रूढिमभ्युपेत्य तद्बाधनार्थमेवमुक्तिः । **वस्तुतस्तु**—परि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैतत्कर्म' इत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः; तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात्, असंशब्दितत्वाच्च। नापि पुरुषाणामयं निर्देशः; एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्येव तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च; नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः; कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात्। पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसंनिहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते। क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म। ननु जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितं च। सत्यमेतत्। तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनिहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते, न विशिष्टस्य कस्यचित्; विशेषसंनिधानाभावात्। पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते। एतदुक्तं भवति—य

भामती।

शत्रुसंवादवाक्यसंदर्भस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते यस्य वैतत्कर्म इति व्यापाराभिधाने न संगच्छत इति कर्मशब्दः कार्याभिधायी भवति। एतदितिसर्वनामपरामृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं संनिहितपरामर्शि, न च किंचिदिह शब्दोक्तमस्ति संनिहितम। न चादित्यादिपुरुषाः संनिहिता अपि परामर्शार्हाः; बहुत्वात् पुल्लिङ्गत्वाच्च। एतदिति चैकस्य नपुंसकस्याभिधानात्, 'एतेषां पुरुषाणां कर्ता' इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च। तस्मादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं संबन्धार्हं जगदेव परामृष्टव्यम्। एतदुक्तं भवति—अत्यल्पमिदमुच्यते एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभूतानां कर्तेति, किंतु कृत्स्नमेव जगतस्य कार्यमिति वाशब्देन सूच्यते। जीवप्राणशब्दौ च ब्रह्मपरौ; जीवशब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वात्। न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरः। तथा सति हि बहुसमञ्जसं स्यादित्युक्तम्। न चानधिगतार्थावबोधनस्वरसस्य शब्दस्याधिगतबोधनं युक्तम्। नाप्यनधिगतेनाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम्। न च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्याय्यः। वाक्यशेषानुरोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनात्रयविधाने वाक्यत्रितयं भवेत्। पौर्वापर्यपर्यालोचनया तु ब्रह्मोपासनपरत्वे एकवाक्यतैव। तस्माच्च जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम्। स्यादेतत्—निर्दिश्यन्तां पुरुषाः कार्यास्तद्विषया तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योत्पत्तिस्ते यस्येदं कर्मेति निर्देक्ष्येते, तेन कुतः पौनरुक्त्यमित्यत आह—नापि पुरुषविषयस्येति। कर्तृशब्देनैव कर्तारमभिदधता तयोरुपात्तत्वादाक्षिप्तत्वात्। नहि कृतिं विना कर्ता भवति। नापि कृतिर्भावनापराभिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः। ननु—यदीदमा जगत्परामृष्टं ततस्तदन्तर्भूताः पुरुषा अपीति—एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तमित्यत आह—एतदुक्तं भवति—

वेदान्तकल्पतरुः।

सिति। व्यापाराभिधाने सतीत्यर्थः। ननु तवापि सर्वकर्तृत्वे सिद्धे आदित्यादिकर्तृत्वं पुनरुक्तमत आह—एतदुक्तमिति। न तावद्व्यापकोक्तिरेकदेशोक्त्या पुनरुक्ता भवेद्, नाप्येकदेशोक्तिर्व्यापकोक्त्याऽऽदित्यादेरन्यत्राविशेषोक्तेरस्तु सङ्गोच इति बालाक्रिमापोहार्थत्वादित्यर्थः। कथं तर्हि ब्रह्मपरे वाक्ये जीववाची पुरुषशब्दः प्राणशब्दश्चात आह—जीवेति। प्राणयतीति योगाद्विश्वसत्तास्पदं ब्रह्म प्राणशब्दो वक्ति। जीववाची तु पुरुषशब्दो जीवसुप्तिस्थानभूतब्रह्मलक्षणार्थ इत्यर्थः। ब्रह्मभावापेक्षया ब्रह्मशब्देन जीवोपलक्षणे ब्रह्मशब्दोपक्रमो मृषावादिबालाक्यपवादो विश्वकर्तृत्वं चासमञ्जसमित्यर्थः। प्रत्यक्षत्वाज्जीवस्य न प्रतिपाद्यताऽपीत्याह—न चानधिगतेति। स्वरसः स्वभावः। ब्रह्मणा लोकानधिगतेनाधिगतजीवोपलक्षणं चानुपपन्नमित्यर्थः। ननु किं जीवस्य ब्रह्मोपलक्षकत्वेन प्रसिद्धावपि जीवप्राणावनूद्य नामादिवदुपात्तिर्विधीयताम्? इति शङ्कां निराकुर्वन् जीवमुख्येति सूत्रं (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ३१) व्याचष्टे—न च संभवत्येकवाक्यत्व इत्यादिना। एवं प्रसङ्गागतं जीवमुख्येति सूत्रं व्याख्यायाधिकरणसूत्रव्याख्यामेवानुसरति—स्यादेतदित्यादिना। पूर्वत्र यस्य चैतत्कर्मेत्येतच्छब्देन नादित्यादिपुरुषाणां परामर्श एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्यनेन पुनरुक्तिरित्युक्तम्। तत्र पूर्ववादिनः पुनरुक्तिपरिहारमाशङ्क्य भाष्यव्याख्यया परिहरति—निर्दिश्यन्तामित्यादिना। कृतिरनिर्दिष्टेति। यद्यपि कर्तेति शब्दे कृतिरपि भाति; तथापि प्राधान्येनानिर्दिष्टेत्यर्थः। कार्योत्पत्तिः कर्तृव्यापारस्य साध्यतया फलम्। भाष्ये उपात्तत्वं नाभिधेयत्वं, किं त्वनुपपत्तिगम्यत्वं, तदेवं दर्शयति—न हीति। शब्दोक्तपुरुषाणाम् एतच्छब्दापरामर्शेन वार्थसंनिधिना जगन्मात्रपरामर्शे स्वेनैव कृतप्रतिवचनमपि पौनरुक्त्यचोद्यम्। भाष्ये-क्रमप्राप्तं व्याचष्टे—ननु यदीति। इदानीमन्यार्थं तु जैमिनि(ब्र. अ. १ पा. ४ सू. १८)रिति सूत्रस्थभाष्याणि व्याचष्टे—ननु प्राण एवेत्यादिना। प्राणशब्दो हिरण्यगर्भं वक्ति कुतो ब्रह्मप्रतीतिरिति शङ्कार्थः। आत्मशब्दाद्गम्यत इति परिहारः। एतत्प्रादिति वाक्योदाहृतेरेव वेदान्तार्थसिद्धेरुत्तरभाष्यवैयर्थ्यशङ्का सर्ववेदान्तानुगतिस्तेन दर्शयत इत्याह—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता, किमनेन विशेषेण, यस्य कृत्स्नमेव जगदविशेषितं कर्मेति । वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये वालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानम् । एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते । परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताज्जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—परिहृतं चैतत् 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्' (ब्र० सू० १।१।३१) इत्यत्र। त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत—जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतन्न्याय्यम्, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते—'सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद' इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत । न निर्णीयते; 'यस्य वैतत्कर्म' इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् । तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' (छा० ६।८।२) इत्यत्र । जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यम्—जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति। यतोऽन्यार्थे जीवपरामर्शे ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात्? प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते—'क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत्कुत एतदागात्' (कौ० ब्रा० ४।१९) इति । प्रतिवचनमपि 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यादि, 'एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' (कौ० ब्रा० ४।२०) इति च । सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति । परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधतास्वच्छतारूपः

भामती ।

य एषां पुरुषाणामिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ ननु 'प्राण एवैकधा भवति' इत्यादिकादपि वाक्याज्जीवातिरिक्तः कुतः प्रतीयत इत्यतो वाक्यान्तरं पठति—एतस्मादात्मनः प्राणा इति । अपि च सर्ववेदान्तसिद्धमेवदित्याह—सुषुप्तिकाले चेति । वेदान्तप्रक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंहारव्याजेनाह—तस्माद्यत्रास्य आत्मनो यतो निःसंबोधोऽतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव; उभयविशेषसंस्कारयोस्तत्र भावात् । समुदाचरद्वृत्तिविक्षेपाभावमात्रेणोपमानम् । एतदेव विभजते—उपाधिभिः अन्तःकरणादिभिः जनितं यद्विशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्रहितं स्वरूपमात्मनः । यदि विज्ञानमित्येवोच्येत ततस्तदविशिष्टमनवच्छिन्नं सद्रूपमेव स्यात्तच्च नित्यमिति नोपा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

अपि चेति । भ्रमसंस्कारे सत्यपि प्रोद्भूतभ्रमाभावान्मुक्त्योपमानं सुषुप्ते रूपशब्देन भाष्ये कृतमित्यर्थः । विभजते । उपाधिजनितविशेषेत्यादिभाष्येणेति शेषः । तथाचष्टे—उपाधिभिरिति । ननु विज्ञानमित्येवास्तु, किं विशेषेति विशेषणेनात आह—यदिति । एतद्विशेषणाऽविशिष्टं विज्ञानं यत्तदनवच्छिन्नं सद्रूपं ब्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति कृत्वा नोपाधिजनितम् । नापि तेन ब्रह्मरूपेण रहितमात्मनः स्वरूपम् । अतो विशेषपदेन ब्रह्म व्यवच्छेद्यम् । राहित्याभावे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वापः-उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं, यतस्तद्भंशरूपमागमनं, सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते । अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव वालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति—'य एष विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदाभूत्कुत एतदागात्' (बृ० २।१।१६) इति प्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेते' इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' (छा० ८।१।१) इत्यत्र । 'सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति' इति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥ इति पञ्चमं वालाक्यधिकरणम् ॥

भामती ।

धिजनितं, नापि तद्रहितं स्वरूपं ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणात् । अत उक्तम्—**विशेषेति** । यदा तु लयलक्षणाविद्योपबृंहितो विक्षेपसंस्कारः समुदाचरति, तदा विशेषविज्ञानोत्पादात्स्वप्नजागरिता वस्थतापरमात्मनोऽपरिणामिनो रूपाद्भंशरूपमागमनमिति । न केवलं कौषीतकिब्राह्मणे, वाजसनेयेऽप्येवमेव प्रश्नोत्तरयोर्जीवव्यतिरिक्तमामनन्ति परमात्मानमित्याह—**अपि चैवमेक इति** । नन्वत्राकाशः शयनस्थानं, तत्कुतः परमात्मप्रत्यय इत्यत आह—**आकाशशब्दश्चेति** । न तावन्मुख्यस्याकाशस्याधारत्वसंभवः । यद्यपि च द्वासप्ततिसहस्रहिताभिधाननाडीसंचारेण सुषुप्त्यवस्थायां पुरीतद्वस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य । तस्मात् 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इतिवदाकाशशब्दः परमात्मनि मन्तव्य इति । प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमवतारितम् । तत्र मन्दधियां नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्मा भूदित्याशयवानाह—**प्राणनिराकरणस्यापीति** । तौ ह बालाक्यजातशत्रू सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः । तमजातशत्रुर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे 'बृहत् पाण्डुरवासः सोमराजन्' इति । स आमन्त्र्यमाणो नोत्तस्थौ । तं पाणिनाऽऽपेषं बोधयांचकार । स होत्तस्थौ । 'स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्' इत्यादि । सोऽयं सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेश इति ॥ १८ ॥ **इति पञ्चमं वालाक्यधिकरणम्** ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

हेतुमाह—**ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणादिति** । यतस्तद्भंशरूपमागमनमिति भाष्यं व्याचक्षाणः सुषुप्तौ ब्रह्मभावं दृढीकर्तुं तद्व्यतिरेके संशयमाह—**यदा त्विति** । **ननु** हिताऽहितफलप्रदा नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इत्यत्र पुरीतद्वयाऽऽत्माधार उक्तः, एवमाकाशः किं न स्यादत आह—**यदपीति । मन्दधियामिति** । जीवनिरासहेतुप्रश्नोत्तराधःस्थितयष्टिघातादेः सूत्रेऽर्थात्सूचनाऽज्ञानाद्धीमान्द्यम् । भाष्योक्तप्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशं दर्शयति—**तौ हेति** । महत्त्वात् हे बृहत् पाण्डुरा आपो वासस्त्वेनास्य चिन्त्यन्त इति तथोक्तः । प्राणस्यैव चन्द्रात्मत्वात्सोमराजत्वम्; अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र इति श्रुतेः ॥ १८ ॥ **आपेषम्** आपिष्यापिष्य । यत्र सुप्तस्तत्स्थानं किमिति प्रश्नः । यदा पुरुषः स्वपिति अथ तदा प्राणे एकीभवति प्राणः सर्वदेवानामात्मत्वेन महत्त्वाद् ब्रह्म तच्च ब्रह्म त्यदिति परोक्षेणाचक्षते परोक्षप्रियत्वाद्देवानाम् । अस्माद् ब्रह्मशब्दात् पूर्वपक्षे ब्रह्मोपक्रमः प्राणे घटितः । सर्वेषां श्रैष्ठ्यं गुणोत्कर्षम् आधिपत्यमैश्वर्यं **स्वराज्यम्** अनन्याधीनत्वम् । **मनो** मनउपाधिको जीवः । **प्राणबन्धनः** प्राणाश्रयः ॥ **इति पञ्चमं वालाक्यधिकरणम्** ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

स्पन्दे विशिष्य शक्तिर्नाभ्युपेया; बाहराज्यादिशब्दानां संस्कृतेष्विव द्वितीयातृतीयादिशब्दानां तिथिविशेषेष्विव च योगरूढ्या सामान्यशक्त्यैव तत्र प्रयोगनिर्वाहे विशिष्य शक्त्यन्तरकल्पनस्य गौरवपराहतत्वात् । **किंच** परिस्पन्दे विशिष्य शक्त्यन्तरकल्पने परिस्पन्दाऽनपेक्षयोर्मानसपुण्यपापयोरपि कर्मशब्दप्रयोगसत्त्वेन तत्रापि विशिष्य शक्त्यन्तरस्य कल्पनीयतया रूढिद्वये परस्परं कलह्यमाने लब्धोन्मेषेण योगेन कर्ममात्रोपस्थितिः संभवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । **अर्थात्सूचनाज्ञानादिति** । **ननु**—अर्थात् सूत्रेण सूचितमर्थं जानतां सूक्ष्मधियां वा कथमिदं प्राणपूर्वपक्षनिराकरणसमर्थमिति धीः स्यात्? यष्टिघातादिना हि व्यष्टिप्राणान्यत्वं स्याद्, न तु समष्टिप्राणाभिमानिदेवतारूपहिरण्यगर्भान्यत्वमपि । न चामन्त्रणे बृहद्विशेषणेन तल्लाभः; व्यष्टेरपि चक्षुराद्यपेक्षमहत्त्वसत्त्वात्, सुषुप्तिदशायामुपरतव्यापारेभ्यः शरीरेन्द्रियेभ्योऽन्यत्वं सुज्ञानमिति तस्यामपि दशायामनुपरतव्यापाराद् व्यष्टिप्राणादन्यत्वज्ञापनेनैवामन्त्रणादेः साफल्यस्योपपादनीयत्वाच्चेति—**चेत्, सत्यम्**;

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(६ अधिकरणम्)

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते—'न वा अरे पत्युः कामाय' इत्युपक्रम्य 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं

भामती ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्याश्रमादुत्तमाश्रमं यियासता मैत्रेय्या भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसंविभागकरण उक्ते मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिममृतत्वार्थिनी पप्रच्छ, यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्यात्किमहं तेनामृता स्यामुत नेति । तत्र नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन । एवं वित्तेनामृतत्वाशा भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वे उपयुज्येरन् । तदेव तु नास्ति; ज्ञानसाध्यत्वादमृतत्वस्य, कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां तत्सहभावित्वानुपपत्तेरिति भावः । सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि । अमृतत्वसाधनमिति शेषः । तत्रामृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय वैराग्यपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषु तेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो 'न वा अरे पत्युः कामाय' इत्यादिवाक्यसंदर्भमुवाच । आत्मौपाधिकं हि प्रियत्वमेषां न तु साक्षात् प्रियाण्येतानि । तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरम्य यत्र साक्षात्प्रेम स एव आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । वाशब्दोऽवधारणे । आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । एतत्साधनानि च श्रवणादीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादिना । कस्मात्? आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं, भवतीति वाक्यशेषः । यतो नामरूपात्मकस्य जगतस्तत्त्वं पारमार्थिकं रूपमात्मैव, भुजङ्गस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुः । तस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति, रज्ज्वामिव विदितायां समारोपितस्य भुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं भवति, यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं

वेदान्तकल्पतरुः ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

अत्र जीवब्रह्मलिङ्गाभ्यां विशयः । पूर्वत्र ब्रह्मोपक्रमात् तत्परत्वदिहापि जीवोपक्रमात्तत्परतेति सङ्गतिः । क्वचित्समन्वयस्य जीवमात्रपर्यवसाननिषेधात्पादसङ्गतिः । मैत्रेयीब्राह्मणार्थमनुक्रामन् प्रातर्दननयेन गतार्थतामाशङ्कते—**नन्वित्यादिना । यियासता** गन्तुमिच्छता । **कात्यायन्या** द्वितीयभार्यया । **यत्** यदि । **भगोः** भगवन् । तेनामृता किं स्यामिति प्रश्नः । **उपकरणवताम्** अशनवसनादिमताम् । सिद्धरूपस्य वित्तस्यामृतत्वसाधनभावाप्राप्तेः प्रतिषेधायोगमाशङ्क्य तत्साध्यकर्मद्वारा प्राप्तिमुपपादयति—**एवमिति** । श्रुतौ तच्छब्दार्थमाह—**अमृतत्वेति** । अमृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय वैराग्यमुत्पादयितुं वाक्यसन्दर्भमुवाचेत्यन्वयः । वाक्यसन्दर्भं व्याख्याति—**आत्मेति** । आत्मा वा अरे इति कृतसन्धिको वैशब्दोऽनुकाराद्वाशब्द उक्तः । **विहितानि** विधिवन्निगदैर्बोधितानीत्यर्थः । **कस्मादित्यत्र** द्रष्टव्य

कल्पतरुपरिमलः ।

अभ्युच्चययुक्तिरियम् । अत एव भाष्येऽपि तथैवोक्तम् । एवं वाजसनेयशाखायां प्राणशब्दस्थाने आकाशशब्दान्नानभ्युच्चयान्तरम् । स हि परमात्मनि प्रसिद्धो न हिरण्यगर्भे । इदमप्याकाशशब्दश्चेति भाष्येण सूचितम् ॥ १८ ॥ **इति पञ्चमं बालाक्यधिकरणम् ॥**

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

वाक्यसंदर्भं व्याख्यातीति । पतिः प्रियो भवतीत्यादिभिर्वाक्यैः पत्यादीनां प्रेमविषयत्वोक्तिः कथं तेषु वैराग्योत्पादनीत्यादिशङ्कानिरासायेत्यर्थः । पतिजायादिवाक्येषु वैशब्दः प्रसिद्ध्यनुवादकः । प्रसिद्धं ह्येतत्तवापि मैत्रेयि पत्यादयो जायादीनां पत्यादिप्रयोजनाय प्रिया न भवन्ति, किंतु स्वप्रयोजनाय । अत एव तेषु स्वेष्टसंपादकत्वदशायामिव स्वानिष्टसंपादकत्वदशायां न प्रेमा । अतः सोपाधिकं **प्रियत्वमेतेषामात्मन** एव निरुपाधिकमिति पतिजायादिवाक्येषु परिहारप्रक्रिया । टीका स्पष्टेति न विवृता । यद्येवं तर्हि पत्यपेक्षया स्वात्मनः प्रियत्वं मैत्रेय्याः स्वानुभवसाक्षिकं प्रसिद्धं तद्दृष्टान्तेनोत्तरवाक्यानामपि प्रसिद्धार्थविषयतया सिद्धिः, इत्येवं निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वं जीवलिङ्गमेव पर्यवसितम् । एतदनुसारेण श्रवणादिवाक्यगतस्याप्यात्मशब्दस्य जीवविषयत्वं प्राप्नोतीति कथमिदं पूर्वपक्षलिङ्गं सिद्धान्तोपपादकतया टीकायां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

जगत् स्वरूपेण द्रष्टव्यम् । कुतः ? यतो 'ब्रह्म तं परादात्' ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽहमित्येवमभिमान इति यावत् । **परादात्** पराकुर्यादमृतत्वपदात् । कं योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । आत्मैव जगतस्तत्त्वं न तु तदतिरिक्तं किंचित्तदिति । अत्रैव भगवती श्रुतिरुपपत्तिं दृष्टान्तप्रबन्धेनाह । यत् खलु यद्ग्रहं विना न शक्यते ग्रहीतुं तत्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा रजतं शुक्तिकायाः, भुजङ्गो वा रज्जोः, दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्वा तत्तच्छब्दभेदाः । न गृह्यन्ते च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाले नामरूपाणि । तस्मान्न चिदात्मनो भिद्यन्ते ॥ **तदिदमुक्तम्—स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति** । दुन्दुभिग्रहणेन तद्गतं शब्दसामान्यमुपलक्षयति । न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चश्चिदात्मातिरेकेणाग्रहणाच्चिदात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरेकः, रज्जूपादानस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति भगवती श्रुतिः—'स यथार्द्रेधोऽग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र उक्तः । इतिहास इत्यादिनाष्टविधं ब्राह्मणमुक्तम् । **एतदुक्तं भवति**—यथाग्निमात्रं प्रथममवगम्यते क्षुद्राणां विस्फुलिङ्गानामुपादानम् । अथ ततो विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति । नचैतेऽग्नेस्तत्त्वान्य-

वेदान्तकल्पतरुः ।

इत्यनुषङ्गः श्रवणादीनि साधनानि यस्य तत्तथोक्तम् । आत्मानो वेत्यादिवाक्ये विदितमित्यस्यानन्तरं भवतीति द्रष्टव्य इत्यर्थः । **मतिर्मननम्** । **विज्ञानं** निदिध्यासनम् । श्रवणादिना यद्दर्शनं तेनेत्यर्थः । आत्मदर्शनफलमुक्त [illegible] दृष्टौ दोषदर्शकं वाक्यमवतारयति—**कुत इति** । ब्राह्मण्याद्यभिमानो नियोज्यत्वाविर्भावनेनात्मतत्त्वाद् भ्रंशयेदित्य । स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इत्य-[illegible]विश्रुतिसूचितमनुमानं विशदयति—**यत्खल्विति** । स दृष्टान्तो यथा लोके **दुन्दुभेर्हन्यमानस्य** लक्षणया हन्यमानदुन्दुभ्यभिव्यक्तशब्दत्वसामान्यस्य विशेषभूतात् सामान्याद्बाह्यत्वेन ग्रहीतुं न शक्नुयादिति व्यतिरेकः । एवमन्वयोऽपि । दुन्दु-

कल्पतरुपरिमलः ।

लिखितं ? जीवलिङ्गमेवेदम् अमृतत्वोपक्रमादिवशात् प्रातर्दनन्यायेन (ब्र. अ. १ पा. १ सू. १८) परमात्मनि पर्यवस्यतीत्याशयेनैतदुपन्यस्तम् । अत एव प्रातर्दननयेन गतार्थतामाशङ्कत इत्यवतारिकाग्रन्थः । विदितं भवतीति वाक्यशेष इति टीकाग्रन्थेन भवतिमात्रस्याध्याहारो विवक्षितो विदितमित्यस्य श्रुतावन्नानादित्याह—**विदितमित्यस्यानन्तरमिति** । **अनात्मदृष्टाविति** । आत्मव्यतिरिक्तस्तात्त्विकः प्रपञ्च इति दृष्टावित्यर्थः । एवं च योऽन्यत्रात्मन इति वाक्येषु प्रथमार्थे त्रल्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । "समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशात्" "अन्यत्र भीष्माद्राज्ञेया" दित्यादिलौकिकप्रयोगेष्वपि हि तस्य प्रथमार्थ एव स्वारस्यं दृश्यते । एवं प्रथमार्थपरिग्रह एवाग्रिममिदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे वेदा इमानि भूतानि इदं सर्वं यदयमात्मेति सामानाधिकरण्यवाक्यं समञ्जसं भवति । **नियोज्यत्वाविर्भावनेनेति** । ब्राह्मणादिजातिर्भेददर्शिनं न साक्षान्मोक्षाद् भ्रंशयति, किंतु टीकोक्तं ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानमपेक्ष्य, सोऽपि ब्राह्मणादिकर्मणि नियोज्यत्वाधिकारित्वबुद्धिमपेक्ष्य, तया हि बुध्या सांसारिकफलकर्मानुष्ठानेन साक्षात्पुरुषः प्रच्युतो भवतीत्यभिप्रेत्य नियोज्यत्वादिभावनापर्यन्तोक्तिः । दुन्दुभिवाक्यमात्मैव प्रपञ्चस्य तत्त्वमित्यत्रोपपत्तिपरतया स्पष्टं न प्रतीयत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—**यथा लोके इति** । **ननु**—अक्लिष्टमर्थान्तरमस्य वर्णयितुं शक्यम् । दुन्दुभौ हन्यमाने ततो बहिर्निःसरतः शब्दान् न कश्चिदपि निरोद्धुं शक्नुयात्, किंतु दुन्दुभेर्निरोधेन तदाहन्तृपुरुषनिरोधेन वा दुन्दुभिशब्दो निरुद्धो भवतीति । **सत्यम्** । इतोऽप्यक्लिष्टतरम् अर्थान्तरं वर्णयितुं वाक्यम् । दुन्दुभौ हन्यमाने बाह्यान् दुन्दुभिशब्दव्यतिरिक्तान् मानुषादिशब्दान् दुन्दुभिशब्दाभिभूतान् ग्रहीतुं न शक्नुयाद् दुन्दुभेस्तदाहन्तृपुरुषस्य वा निरोधेन मानुषादिशब्दो गृहीतो भवतीति । अत्र हि बाह्यशब्दः सफलः । बहिर्निःसरत इत्यर्थवर्णनेन तु निष्फलः, दुन्दुभिशब्दे ततो बहिर्निःसरणस्य स्वाभाविकत्वेन वाक्याभावात् । न च चोरादेरिव शब्दस्य निरोधोऽस्ति; उत्पत्त्यभिव्यक्तिप्रतिबन्धस्तु न निरोध इति प्रसिद्धः । पूर्वापरपरामर्शानुसारेणार्थवर्णने तु प्रकृतः सार्वात्म्योपपादकदार्ष्टान्तिकानुगुण एवार्थो वर्णनीयो न प्रकृतानुपयोग्यर्थान्तरम् । **ननु**—दुन्दुभिहननानुवृत्तौ दुन्दुभिशब्द इवेन्द्रियव्यापारानुवृत्तौ बाह्यार्थप्रत्ययो निरोद्धुं न शक्यते । तस्मादात्मदर्शनार्थिना तद्विरोधी बाह्यार्थप्रत्यय इन्द्रियनिरोधेन तद्विजृम्भणहेतुमनोनिरोधेन वा निरोद्धव्य इत्यक्लिष्टार्थवर्णनस्यापि प्रकृतोपयोगित्वमुपपादयितुं शक्यमिति—**चेत्**, एवमेव दुन्दुभिशब्देन प्रतिबन्धे सति मानुषादिशब्दो ग्रहीतुं न शक्यत इति तदग्रहणाय दुन्दुभिनिरोधकं यथाऽपेक्ष्यते, एवं बाह्येन्द्रियव्यापारेण प्रतिबन्धे सत्यात्मस्वरूपं ग्रहीतुं न शक्यत इति तन्निरोधकमपेक्ष्यत इति दार्ष्टान्तिककल्पने प्रकृतोपयोगित्वमक्लिष्टतरार्थवर्णनस्यापि कल्पयितुं शक्यमेव । किंत्विदं सर्वं यदयमात्मेत्यव्यवहितपूर्व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वं विदितम्' (बृ० ४।५।६) इति । तत्रैतांद्वेर्चिकित्स्यते—किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यत आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा ? प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति । तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति । किं तावत्प्राप्तम् ? विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात् ? उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजा-

भामती ।

स्वाभ्यां शक्यन्ते निर्वक्तुम् । एवमृग्वेदादयोऽप्यल्पप्रयत्नाद्ब्रह्मणो व्युच्चरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरूप्यन्ते । ऋगादिभिर्नामोपलक्ष्यते । यदा च नामधेयस्येयं गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्य कैव कथेति भावः । न केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः, प्रलयसमये च तदनुप्रवेशात्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा सामुद्रमेवाम्भः पृथिवीतेजःसंपर्कात् काठिन्यमुपगतं सैन्धवखिल्यः, स हि स्वाकरे समुद्रे क्षिप्तोऽम्भ एव भवति, एवं चिदम्भोधौ लीनं जगच्चिदेव भवति, न तु ततोतिरिच्यत इति, एतद्दृष्टान्तप्रबन्धेनाह—स यथा सर्वासामपा-

वेदान्तकल्पतरुः ।

भिशब्दस्य ग्रहणेन तद्विशेषशब्दो दुन्दुभ्याघातसंज्ञको गृहीतः, आघातस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीत इति श्रुत्यर्थः । आर्द्रैरेधोभिरिद्ध आर्द्रेधाः । अभ्याहितः उपचितः । पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यौ । धूमग्रहणं विस्फुलिङ्गाद्युपलक्षणार्थम् । किं तन्निःश्वसितं तदाहै श्रुतिः—यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीति । अथर्वाङ्गिरसोन्तश्चतुर्विधो मन्त्रः । इतिहासः—उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैलं चकमे इत्यादि । पुराणं—सदेव सोम्येदमग्रआसीदित्यादि सर्गादिकथकम् । विद्याः—देवयजनविद्याद्याः । उपनिषदः—प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्या रहस्योपासनाः । श्लोकाः—ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोका इत्यादौ निर्दिष्टाः । सूत्राण्यात्मेत्येवोपासीतेत्यादिवस्तुसंग्रहवाक्यानि । अनुव्याख्यानानि संग्रहविवरणानि । व्याख्यानानि मन्त्रव्याख्याः । इत्यष्टविधं ब्राह्मणमित्यर्थः । श्रुतौ शब्दसृष्ट्यर्थादर्थसृष्टिरुक्तेति वदन्नामरूपप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाण इति भाष्याभिप्रायमाह—यदा चेति । सिद्धान्त एव प्रकट इति गतार्थत्वं शङ्क्यतेऽतः शङ्कावसरेऽपि युक्ता सिद्धान्तभाष्यव्याख्या । स यथा सैन्धवखिल्य इति वाक्येन ज्ञाननिमित्त आत्यन्तिकः प्रलयः प्रपञ्चस्योक्तस्तमाह—यथा सामुद्रमिति । खिल्यो घनः । आत्यन्तिकप्रलये प्राकृतो लयो दृष्टान्तत्वेनोच्यत इत्याह—एतदिति । समुद्रेऽपां लयः प्राकृतलये दृष्टान्तो न त्वात्यन्तिकलये । सर्वेषां स्पर्शानां

कल्पतरुपरिमलः ।

वाक्यप्रकृतार्थोपपादकदार्ष्टान्तिककल्पनया तदनुगुणदृष्टान्तपरत्ववर्णनमेव युक्तममित्यलं विस्तरेण । दुन्दुभ्याघातसंज्ञक इति । वीरादिरससंयुक्तो दुन्दुभ्याघात उच्यते इति वार्तिककाराः । धूमग्रहणमिति । एतदुक्तं भवतीत्याद्यग्निमटीकायां धूमस्थाने विस्फुलिङ्गोपन्यासात् तदुपलक्षणलोक्तिः । अथर्वाङ्गिरसोऽन्त इति । अथर्वाङ्गिरस इत्येतदन्त इत्यर्थः । देवयजनविद्येति । देवविद्या देवताकाण्डविचारितो यज्ञाद्यदेवतास्वरूपसमर्थको वेदभागः । यजनविद्या इष्टिपशुसोमादिविधिप्रपञ्चः । अर्थादर्थसृष्टिरुक्तेति । यद्यपि षष्ठे मैत्रेयीब्राह्मणे सूत्राण्यनुव्याख्यानानीत्येतदनन्तरमिष्टं हुतमाशितं यापितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानीति रूपप्रपञ्चसृष्टिरपि कण्ठत एवोक्ता पृथक्कर्मप्रपञ्चसृष्टिरप्यधिकोक्ता, तदनुसारेण केषुचिद् भाष्यकोशेषु नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाण इति कर्मग्रहणमपि दृश्यते; तथापि चतुर्थे मैत्रेयीब्राह्मणे भाष्यकारैर्विषयवाक्यत्वेनोदाहृते इष्टं हुतमित्याद्यनाम्नानादेवमुक्तिः । एवं चतुर्थे मैत्रेयीब्राह्मणे यथार्द्रैधामेरभ्याहितादिति पञ्चम्यन्ताम्नाने सत्यपि टीकायामभ्याहितस्येति षष्ठमैत्रेयीब्राह्मणगतषष्ठ्यन्तपाठलेखनं पञ्चम्यर्थे षष्ठ्याविति तद्व्याख्यानं च षष्ठ्यन्तान्नातस्यापि प्रसङ्गात्तत्रैवार्थनिर्णयो भवत्विलभिप्रेतेति द्रष्टव्यम् । नन्वधिकरणानारम्भशङ्कावसरे सिद्धान्तभाष्यव्याख्यानस्य का सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायामाह—सिद्धान्त एवेति; सिद्धान्तस्य स्फुटत्वाद् न पूर्वपक्षोऽस्तीति खल्वत्र शङ्का क्रियते, अतः सिद्धान्तस्फुटलोपपादनसमये सिद्धान्तभाष्यव्याख्यानस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्यर्थः । यथा सैन्धवेति । स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेतेत्यादिचतुर्थमैत्रेयीब्राह्मणगतदृष्टान्तोक्तिपूर्वकवाक्येनेत्यर्थः । सैन्धवखिल्यवाक्यात् प्राचीनं स यथा सर्वासामित्याद्यभिषेकायनवाक्यजातमप्यात्यन्तिकलये प्राकृतलयं दृष्टान्तीकर्तुं प्रवृत्तमिति टीकार्थं दर्शयन्नवतारयति—आत्यन्तिक इति । नन्वात्यन्तिकलये प्राकृतलयो दृष्टान्तश्चेत् सर्वेषां स्पर्शानामित्यादिना दृष्टान्तमुक्त्वेति वक्तव्यं, कथं सर्वासामपामित्यादिना दृष्टान्तमुक्त्वेति टीकाग्रन्थः ? इत्याशङ्क्य सर्वासामित्यादिप्राकृतलयदृष्टान्तवचनमप्यात्यन्तिकलयदृष्टान्तोपपादकतया तद्दृष्टान्तकोट्यन्तर्भूतमिति ततः प्रभृते दृष्टान्तवाक्यतया टीकायामुपात्तमित्याशयेनाह—समुद्रे अपां लय इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात्? मध्येऽपि 'इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति। तथा 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन

भामती।

मित्यादिना दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयति—**एवं वा अरे इदं महदिति**। बृहत्त्वेन ब्रह्मोक्तम्। इदं ब्रह्मेत्यर्थः। भूतं सत्यम् अनन्तं नित्यम् अपारं सर्वगतम्, विज्ञानघनः विज्ञानैकरस इति यावत्। **एतेभ्यः** कार्यकारणभावेन व्यवस्थितेभ्यो भूतेभ्यः **समुत्थाय**=साम्येनोत्थाय, कार्यकरणसंघातस्य ह्यवच्छेदादुःखित्वशोकित्वादयस्तदवच्छिन्ने चिदात्मनि तद्विपरीतेऽपि प्रतीयन्ते, यथोदकप्रतिबिम्बिते चन्द्रमसि तोयगताः कम्पादयः। तदिदं साम्येनोत्थानम्। यदा त्वागमाचार्योपदेशपूर्वकमननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य ब्रह्मरूपसाक्षात्कार उपावर्तते, तदा निर्मृष्टनिखिलसवासनाविद्यामलस्य कार्यकारणसंघातभूतविनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदुपाधिश्चिदात्मनः खिल्यभावो विनश्यति ततो न प्रेत्य कार्यकारणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञास्ति। न प्रेत्य संज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधाच्चिदात्मा नास्तीति मन्यमाना सा मैत्रेयी होवाच, अत्रैव मां भगवानमूमुहन्मोहितवान्—न प्रेत्य संज्ञास्तीति। स होवाच याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायं, द्वैते हि रूपादिविशेषसंज्ञानिबन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः। आनन्दज्ञानैकरसब्रह्माद्वयानुभवे तत् केन कं पश्येत्? ब्रह्म वा केन विजानीयात्? न हि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशत्वात्। **एतदुक्तं भवति**—न संज्ञामात्रं मया व्यासेधि, किंतु विशेषसंज्ञेति। तदेवममृतत्वफलेनोपक्रमात्, मध्ये चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनात्, उपसंहारे च महद्भूतमनन्तमित्यादिना च ब्रह्मरूपाभिधानात्, द्वैतनिन्दया चाद्वैतगुणकीर्तनाद्ब्रह्मैव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं न जीवात्मेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम्। **अत्रोच्यते**—भोक्तृत्वज्ञातृताजीवरूपोत्थानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वपक्षेणोपक्रमः कृतः। पतिजायादिभोग्यसंबन्धो नाभोक्तु-

वेदान्तकल्पतरुः।

त्वगेकायनमित्यादिदृष्टान्तप्रबन्धः। तत्र हि महाप्रलयसमये त्वगादिशब्दलक्ष्यस्पर्शत्वादिसामान्येषु तद्विशेषाणां तेषां च सामान्यानां क्रमेण ब्रह्मणि लय उच्यते इति। 'एवं वा अरे इदं मह'दिति श्रुतिं व्याचक्षाण उदाहरति—**दार्ष्टान्तिके इति**। **अवच्छेदोऽल्पत्वम्**। 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्य'तीति वाक्यं विभजते—**स होवाचेति**। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन विजानीया'दिति वाक्यं विवृणोति—**आनन्देति**। विषयाभावेऽप्यात्मभूतं ब्रह्म जानीयादिति शङ्कापनुत्तये 'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दिति वाक्यं, तद्व्याचष्टे—**ब्रह्म वेति**। येनाहं नामृता स्यामित्यमृतत्वोपक्रमाद् दुन्दुभ्यादिभिस्तदुपपादनात्। ब्रह्म तं परादादित्यादि द्वैतनिन्दा। इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्यारभ्येदं सर्वं यदयमात्मेत्यन्तमद्वैतगुणकीर्तनम्। अस्तीत्याख्यातप्रतिरूपकमव्ययम्। विद्यमानपूर्वपक्षमित्यर्थः। यद्यपीह जीवब्रह्मलिङ्गसंदेहे सर्वात्मब्रह्मण्यन्तर्भवन्तो जीवधर्मा न ब्रह्मपरतया योज्यन्ते। प्रातर्दनाधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. १ सू. २६) एव तत्सिद्धेः, नापि प्रसिद्धजीवानुवादेनाप्रसिद्धब्रह्मात्मबोधनपरताऽवधार्यते, सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. ४४) तत्सिद्धेः; तथापि जीवमनूद्य ब्रह्मत्वबोधनादनुवाद्यविधेययोर्भेदाभेदाविति मतनिरासेन ऐकान्तिकमद्वैतं प्रतिपाद्यत इत्याह—**अत्रोच्यत इति**। मैत्रेयीब्राह्मणविषये जीवमात्रपरत्वपूर्वपक्षेण प्रस्तावमात्रं कृतं, तत्किमर्थमत आह—**भोक्तृत्वेति**।

कल्पतरुपरिमलः।

ननु त्वगादिवाक्यजातं वा कथमात्यन्तिकलयदृष्टान्तवचनं स्यात्? तेन हि सर्वासामपामित्यादिदृष्टान्तोक्तिपूर्वकमिन्द्रियाणां स्वस्वविषयायतनत्वमुच्यते, न तु ब्रह्मणः प्राकृतप्रपञ्चत्रयाधारत्वमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—**तत्र हीति**। सर्वासामपामित्यादिदृष्टान्तवचनेन समुद्रस्य नद्यादिसकलत्रयाधारत्वमुच्यते; यथा नद्यः स्यन्दमाना इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु तथैव समुद्रसलिलदृष्टान्तवर्णनदर्शनात्। ततश्च तदनुसारेण दार्ष्टान्तिकवचने त्वगादिशब्दैः स्पर्शादिसामान्यानि लक्षयित्वा तेषु तद्विशेषाणां लयप्रतिपादनद्वारा क्रमेण परमकारणे ब्रह्मणि स्पर्शादिसामान्यानामपि लयप्रतिपादने तात्पर्यं वर्णनीयम्। प्राकृतस्य लयस्यापि परमकारणपर्यन्ततायाः श्रुत्यन्तरेषु पुराणेषु च प्रतिपन्नत्वादिति भावः। **एवं वा अरे इति**। इयं श्रुतिरौपाधिकखित्वभावनिवृत्त्या लवणं समुद्रभावमिव जीवो ब्रह्मभावं प्राप्नोतीति बोधयति; धर्मविशेषघटितसादृश्यप्रतिपादकयथैवंशब्दयोगात्, सैन्धवखिल्यवाक्योक्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकशब्दाभावात्। एकायनवाक्यजातोक्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकं त्वर्थगत्येति विशेषः। अमृतत्वोपक्रमात तदुपपादनादिति हेतुद्वयं तद्विषयश्रुत्युदाहरणेन स्फुटीकरोति—**येनाहमिति**। **आख्यातप्रतिरूपकमिति**। अतएव जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षतीत्यादयः प्रयोगाः॥ **अनुवाद्य-**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति । तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्तृत्वार्थत्वाद्भोग्यजातस्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मोपदेश एवायम् । कस्मात् ? वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते । कथमिति ? तदुपपाद्यते—'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य 'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्यमृतत्वमाशासानाया मैत्रेय्या याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमिदमुपदिशति । न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते । न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यम् ; यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति—'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' इत्यादिना। यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोद्य 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति । दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च (बृ० ४।५।८) तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' (बृ० ४।५।११) इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि (बृ० ४।५।१२) सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमवाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति । तस्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥ यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति, अत्र ब्रूमः—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा—'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति च। तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनम् । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत । तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

भामती ।

ब्रह्मणोयुज्यते, नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः, साक्षाच्च महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह । अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यत्वे उपयुज्यते इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षकृतः । भोक्तृत्वार्थत्वाच्च भोग्यजातस्येति । तदुपोद्बलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः ॥ १९ ॥ तदेवं पौर्वापर्यालोचनया मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिते भोक्त्रा जीवात्मनोपक्रममाचार्यदेशीयमतेन तावत्समाधत्ते सूत्रकारः—प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः । यथा हि वह्नेर्विकारा व्युच्चरन्तो विस्फुलिङ्गा न वह्नेरत्यन्तं भिद्यन्ते, तद्रूपनिरूपणत्वात्, नापि ततोऽत्यन्तमभिन्नाः, वह्नेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात् । तथा जीवात्मानोऽपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यन्ते, त्रिद्रूपत्वाभावप्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्तं न भिद्यन्ते; परस्परं व्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, सर्वज्ञं प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च । तस्मात्कथंचिद्भेदो जीवात्मनामभेदश्च । तत्र तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि

वेदान्तकल्पतरुः ।

भोक्तृत्वादीनां भेदपरत्वेन शङ्क्यमानानां समाधये इत्यर्थः । भोक्तृत्वं विभजते—**पतीति** । आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाय जाया प्रियेत्यादिसंबन्ध इत्यर्थः । ज्ञातृतामाह—**नापीति** । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतमित्यर्थः । जीवरूपेण ब्रह्मण उत्थानमुत्पत्तिमाह—**साक्षाच्चेति** । भोक्तृत्वादेरर्थापत्त्या जीवधीः, इह तु ब्रह्मण उत्पत्त्या मुखत एवेति साक्षाद्ग्रहणम् । भाष्ये भोक्तृत्वाद्भोग्यजातस्य जीवज्ञानात् सर्वज्ञानोपचार इति जीवपक्षस्योपबृंहणाभासो दुन्दुभ्यादिभिः सर्वज्ञानोपपादनादुपचाराऽयोगादित्यर्थः । सिद्धान्तभाष्यं गतार्थत्ववर्णनच्छलेन विवृतमित्यभिप्रेत्याह—**सिद्धान्तस्त्विति** । लिङ्गत्रयसमाधिं श्लोकोक्तं दर्शयति—**तदेवमित्यादिना** । पूर्वपक्षमाह—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसंपर्कात्कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति—'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छा० ८।१२।३) इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति—'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥' (मुण्ड० ३।२।८) इति । यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्त्येवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

५।८

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणम्—'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२) इत्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति । मन्त्रवर्णश्च—'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' (तै० आ० ३।१२।७) इत्ये-

---

भामती ।

दर्शयितव्ये विज्ञानात्मनोपक्रम इत्याश्मरथ्य आचार्यो मेने ॥ २० ॥ आचार्यदेशीयान्तरमतेन समाधत्ते—उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः । जीवो हि परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपधानसंपर्कात्सर्वथा कलुषः, तत्र च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम् । एतदुक्तं भवति—भविष्यन्नमभेदमुपादाय भेदकालेऽप्यभेद उक्तः । यथाहुः पाञ्चरात्रिकाः—आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥' इति । अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति—श्रुतिश्चैवमिति । पूर्वं देहेन्द्रियाद्युपाधिकृतं कलुषत्वमात्मन उक्तम् । संप्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्वलक्षणं कालुष्यं पार्थिवानामणूनामिव, श्यामत्वं केवलं पाकेनेव ज्ञानध्यानादिना तदपनीय जीव परात्परं पुरुषमुपैतीत्याह—क्वचिच्च जीवाश्रयमपीति । नदीनिदर्शनम् 'यथा सोम्येमा नद्यः' इति ॥ २१ ॥ तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्त्वात्रापरितुष्यन्नाचार्यमतमाह सूत्रकारः—अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । एतद्व्याचष्टे—अस्यैव परमात्मन इति । न जीव आत्मनोऽन्यः, नापि तद्विकारः, किंत्वात्मैवाविद्योपाधानकल्पितावच्छेदः आकाश इव घटमणिकादिकल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा तत्र जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात् । स्थूलदर्शिलोकप्रतीतिसौकर्यायत्वौपाधिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृत

वेदान्तकल्पतरुः ।

आचार्यदेशीयेति । प्रतिज्ञेति । तद्रूपेण वह्निरूपेण निरूपणं येषां ते तथा । अत्यन्तभेदे ब्रह्मवत्परस्परमव्यावृत्तिप्रसङ्गात् ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवाभावे च तस्यैवोपदेशः स्यात् तस्य चायुक्तत्वादित्यर्थः । परमात्मनि दर्शयितव्ये यो विज्ञानात्मनोपक्रमः स तयोरभेदमादाय । स चाभेदः प्रतिज्ञासिद्धये इति योजना ॥ २० ॥ आश्मरथ्यमताद्भिनत्ति—जीवो हीति । उपाधिसंपर्को हेतुः कालुष्ये, न जीवपरभेदे । सर्वदेति अनादिकाले । भेदहेतोः—गमकस्य संसारित्वादेरीश्वरविरुद्धधर्मस्येत्यर्थः । वृद्धवैशेषिकदृष्ट्याऽनावणुश्यामतोदाहृता । 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहायेत्युदाहर्तव्यम् । तद्धि तथा विद्वानित्यस्य पूर्वार्धम् । अर्धसाम्यात्तु यथा सोम्येमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्तीत्युदाहरत् ॥ २१ ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

विधेययोरिति । सत्यप्यभेदे भेदेनापि भाव्यम्, अत्यन्ताभेदे अनुवाद्यविधेयभावाऽयोगादित्याश्मरथ्यादिमतमिह मुख्यः पूर्वपक्ष इत्यर्थः । प्रतिज्ञासिद्धय इति । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा त्वमेदांशेनोपपादनीया, न तु भेदांशेन इत्यनुपयोगाद् भेदांशोऽत्र न परामृष्ट इत्याश्मरथ्यमतम् ॥ २० ॥ वृद्धवैशेषिकदृष्ट्येति । गौतमसूत्रेऽप्यनादेः संसारस्य निवृत्तौ प्रागुत्पत्तेरभावनिवृत्तिं दृष्टान्तीकृत्य प्रागभावाऽसंप्रतिपत्तावनादिभावनिवृत्तौ दृष्टान्तेन भाव्यमित्यनुवाद्ये चाश्मरथ्यामतानित्यत्ववदेति परमाणुश्यामतानिवृत्तिदृष्टान्तेनानादिभावनिवृत्तिरभ्युपगता । अर्धसाम्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वंजातीयकः । न च तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता, येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् । काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् । आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतम्; तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते । तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते; प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते । विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसंबन्धे प्रलयप्रसङ्गान्न तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत । अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते । अतएवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या ॥ यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या ।

भामती ।

अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति—**तथा चेति** । अथ विकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवत्याकाशादिवदित्यत आह—**न च तेजःप्रभृतीनामिति** । न हि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते एवं जीवस्येति । आचार्यत्रयमतं विभजते—**काशकृत्स्नस्याचार्यस्येति** । आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावाभावादनात्यन्तिकोऽभेद आस्थेयः; तथा च कथंचिद्भेदोऽपीति तमास्थाय कार्यकारणभावः । कियानपीत्युक्तं मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन निर्धारयति—**तत्र तेषु मध्ये काशकृत्स्नीयं मतमिति** । आत्यन्तिके हि जीवपरमात्मनोरभेदे तात्त्विकेऽनाद्यविद्योपाधिकल्पितो भेदस्तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावतत्त्वोपदेशश्रवणमननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विद्यया शक्यः समूलकाषं कषितुम्, रज्वामहिविभ्रम इव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण, राजपुत्रस्येव च म्लेच्छकुले वर्धमानस्यात्मनि समारोपितो म्लेच्छभावो राजपुत्रोऽसीति आप्तोपदेशेन, न तु मृद्विकारः शरावादिः शतशोऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृद्भावसाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तयितुं, तत्कस्य हेतोः? तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वात्, वस्तुनश्च ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वात्, सोऽयं प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारः । **अपि च** जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् स्वप्रकृतावप्यये सति नामृतत्त्वस्याशास्त्रीत्यपुरुषार्थत्वममृतत्वप्राप्तिश्रुतिविरोधश्च । काशकृत्स्नमते त्वेतदुभयं नास्तीत्याह—**एवं च सतीति** । **ननु** यदि जीवो न विकारः, किंतु ब्रह्मैव, कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपाश्रयत्वश्रुतिः? कथं 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' इति ब्रह्मविकारत्वश्रुतिरित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति—**अतश्च स्वाश्रयस्येति** यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारश्चामृतत्वप्राप्तिश्च विकारपक्षे न संभवतः, अतश्चेति योजना । द्वितीयपूर्वपक्षबीजमनयैव त्रिसूत्र्याऽपाकरोति—**यदप्युक्तं प्रकृतस्यैवेति** । शेषमतिरोहितार्थं व्याख्यातार्थं च । तृतीयपूर्वपक्षबीजनिरासे काशकृत्स्नीयेनैवेत्यवधारणम्; तन्मताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरासत्वात् । ऐकान्तिके हि खल्वद्वैते आत्मनोऽन्यत्कर्मीकरणे 'केन कं पश्येत्' इति आत्मनश्च कर्मत्वं 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति शक्यं निषेद्धुम् । भेदाभेदपक्षे त्वैकान्तिके

वेदान्तकल्पतरुः ।

अनेन जीवेनात्मनेति सामानाधिकरण्यं कार्यकारणभावेन भेदाभेदपरमिति शङ्किते परिहरति—**न च तेज इति** । आश्मरथ्यमते कार्यकारणभावस्य वास्तवत्वेनान्यूनत्वात्कियानपीति भाष्यनिर्देशायोगमाशङ्क्याह—**आत्यन्तिके इति** । अभेदे आत्यन्तिके सति विद्यमान इति च्छेदः । आस्थिते कथंचिदभेदेऽपीषद्भेद आपततीति स कार्यकारणभावनिर्वाह इति लक्षणया तथोक्त इत्यर्थः । **ननूच्छेदाभिधानमेतदिति** शेषं भाष्यं न संज्ञामात्रं व्यासेधीत्यादिग्रन्थेन व्याख्यातार्थमित्यर्थः । **भाष्ये**—विज्ञातारमिति कर्तृनिर्देशलिङ्गं काशकृत्स्नमतेनैव परिहरणीयमित्येवकारस्याभिप्रायमाह—**काशकृत्स्नीयेनैवेति** । शक्यनिराकरणत्वमेव दर्शयति—**ऐकान्तिके हीति** । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्ये"दित्यात्मनोऽन्यत्कर्मकरणे निषिद्धे तत आत्मानं जानाति शङ्कायां स्वप्रकाशं विज्ञातारं केन विजानीयादिति तत्कर्मत्वं प्रतिषिद्धम् । एतानि भेदपक्षे भेदाभेदपक्षे च निषेद्धुं न शक्यानि प्रमाणादेः सत्त्वादित्यर्थः । अत्यन्तभिन्नस्

कल्पतरुपरिमलः ।

त्विति । यथा नद्य इत्यादिर्मुण्डकोपनिषन्मन्त्रः । यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्याऽस्तं गच्छन्ति भिद्येत्वासां नामरूपे समुद्र इत्येव प्रोच्यत इति प्रश्नोपनिषद्वाक्यम् । अस्य मन्त्रपूर्वार्धेनार्थसाम्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥ **आत्मा जानात्विति शङ्कायामिति** । कर्माभावदूषणमात्रोद्धारेण शङ्का । तथापि करणत्वं स्वयमेव प्रकाशमानस्य ज्ञानक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः'—

इदमत्र प्रतिज्ञातम्—'आत्मनि विदिते सर्वं विदितं भवति'। 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० २।४।६) इति च। उपपादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात्। तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गम्, यन्महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति॥

'उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः'—

उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते॥

'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः'—

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। ननूच्छेदाभिधानमेतत्—'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' (बृ० २।४।१२) इति, कथमेतदभेदाभिधानम्? नैष दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायम्। 'अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात्—'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इति। एतदुक्तं भवति—कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा,नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति। मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति। संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावान्न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति। यदप्युक्तम्—'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहारादिज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यमिति, तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम्। अपि च 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' (बृ० २।४।१३) इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति। पुनश्च विषयाभावेऽपि आत्मानं विजानीयात् इत्याशङ्क्य 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इत्याह। ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते। दर्शितं तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम्। अतश्च विज्ञानात्मपरमात्म-

---

भामती।

। भेदे सर्वमेतद्द्वैताश्रयमशक्यमित्यवधारणस्यार्थः। न केवलं काशकृत्स्नीयदर्शनाश्रयणेन भूतपूर्वगत्या विज्ञातृत्वमपि श्रुतिपौर्वापर्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह—अपि च—यत्र हीति। कस्मात् पुनः काशकृत्स्नस्य मतमास्थीयते? तरेषामाचार्याणामित्यत आह—दर्शितं तु पुरस्तादिति। काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः

वेदान्तकल्पतरुः।

त्केनेति प्रतिषेधो विज्ञातारमिति व्यावृत्तत्वेन जीवग्रहणाऽनिषेध इति केनचिदयुक्तमुक्तम्, आत्मैवाभूदिति भेदाभेदप्रतिषेधात् यत्र हि द्वैतमिवेति इवकारेण द्वैतवैतथ्योपक्रमाच्च। श्रुत्यनुसारिकाशकृत्स्नमतादत्यन्ताद्वैतसिद्धौ जीवस्य ज्ञातृत्वमविद्यावस्थायां भूतं तदालोचनेन तन्निर्देश इत्यर्थात्स्थितम्। इदानीं पौरुषेयीं काशकृत्स्नदृष्टिमनपेक्ष्य श्रुतित एव निर्धार्यते इत्याह—न केवलमिति। यदि श्रुतिवित्काशकृत्स्न इति तन्मतमादृतं, हन्त किं न श्रुतिविद इतरे आचार्याः? इति शङ्कते—कस्मात्पुनरिति। पुंगौरवेण श्रुत्यनुमानाद्वरं प्रत्यक्षश्रुतिदृष्टं मतं गृहीतमिति परिहारार्थः। दर्शितं तु पुरस्ताद्। यत्र हीत्यादिश्रुतिमत्त्वमित्यर्थः। उक्तश्रुत्युदाहरणभाष्यस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य बहुवाक्यप्रदर्शकत्वेन परिहरति—श्रुतिप्रबन्धेति। स्मृतिमत्त्वं च स्मृत्युपन्यासेनेति शेषः। भाष्यगत उपसंहार उपक्रमे यस्य तच्छ्रु-

कल्पतरुपरिमलः।

ताऽनपेक्षां चोद्भाव्याथ परिहारः। आत्मैवाभूदिति। इदं दूषणद्वयमुपलक्षणम्; केन कं विज्ञातारमिति विशेष्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं चोपसंहारोपक्रममाह—**अतश्चेति** । क्वचित्पाठ आतश्चेति । तस्यावश्यं चेत्यर्थः । जननजरामरणभीतयो विक्रियास्तासां सर्वासां 'महानजः' इत्यादिना प्रतिषेधः । परिणामपक्षेऽन्यस्य चान्यभावपक्षे ऐकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादयो द्वैतदर्शननिन्दापराश्च 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मि' इत्यादयः, जन्मजरादिविक्रियाप्रतिषेधपराश्च 'एष महानजः' इत्यादयः श्रुतय उपरुध्येरन् । **अपि च** यदि जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदावास्थीयेयाताम्, ततस्तयोर्मिथोविरोधात्समुच्चयाभावादेकस्य बलीयस्त्वे नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत; बलीयसैकेन दुर्बलपक्षावलम्बिनो ज्ञानस्य बाधनात् । अथ त्वगृह्यमाणविशेषतया न बलाबलावधारणं, ततः संशये

वेदान्तकल्पतरुः ।

तिमत्त्वं तथोक्तम् । उपसंहारोक्तिस्तद्वाराप्यजामिलाय । अतश्चेत्याद्यभ्युपगन्तव्य इत्यन्तं भाष्यमुपसंहारार्थम्, ततः परं श्रुतिप्रबन्धोपन्यासाय । आतश्चेति पाठे बहुप्रमाणदृष्टिरवश्यतया सूचिता । भाष्यकारेण स वा एष इति श्रुतिमुदाहृत्य सर्वविक्रियाप्रतिषेधादिति तात्पर्यममाणि तद्विशदयति—**जननेति** । श्रुतावमर इत्यपक्षयप्रतिषेधः । भाष्यस्थश्रुतीनामनन्यथासिद्धिमाह—**परिणामेति** । अन्यथा निरपवादविज्ञानानुपपत्तेरिति भाष्यं व्याकरोति—**अपि चेति** । भेदाभेदावविरुद्धावुत विरुद्धौ, **नाद्य** इत्याह—**विरोधादिति** । अविरोधश्चेद्भेदेऽप्यत्यन्तामेदाविरोधान्न भेदाभेदावकाश इति भावः । **द्वितीये** विषमबलौ, समबलौ वा; **आद्यमनूद्य** प्रत्याह—**नात्मनीति** । **भाष्ये-निरपवादत्वमबाध्यत्वम्** । **द्वितीयमनुभाष्य दूषयन् सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्ते**श्चेति भाष्यभावमाह—**अथ त्विति** । समबलबोधितविपर्यये विषये संशयः सत्प्रतिपक्षानुमानवदित्यर्थः । **भेदाभेदव्यवस्था चेद्धिंसाविधिनिषेधवत् । कार्यकारणयोस्तर्हि नैकत्र स्तो भिदाभिदे** ॥ यथाग्नीषोमीयहिंसायां विधिः, वृथाहिंसायां निषेधः, नैकत्रैव; एवं कारणमेकं कार्याणि नानेति भेदवाद एव स्यात् । **सामानाधिकरण्यं यद्धेमकुण्डलगं न तत् । भेदाभेदावगाहीति प्राग्वाचस्पतिनेरितम्** ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

त्रयेऽप्यत्यन्तभिन्नत्वविशेषणाद्याहारगौरवप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **एतेन यत्र** यस्यामवस्थायां **द्वैतं** स्वतन्त्रमिव भवति, तदानीं स्वतन्त्र **इतरः** स्वतन्त्रं वस्त्वन्तरमनुभवति । **यदा तु** सर्वं ब्रह्मपरतन्त्रं प्रकाशते, तदा कश्चेतनः करणेन कं स्वतन्त्रमर्थमनुभवेदिति केषां चिद्"त्र हि द्वैतमिवे"त्यादिवाक्यार्थकल्पनमप्यध्याहारगौरवेणैव—**निरस्तम्**; किंच षष्ठे स्वप्नावस्थायां जीवस्य स्वयंज्योतिष्ट्वे सुषुप्त्यवस्थायां यस्य बाह्याभ्यन्तरवेदनराहित्ये चोक्ते कथं ज्योतिःस्वरूपस्य वेदनराहित्यमिति शङ्कायां विषयाभावाद् न तु द्रष्टृस्वरूपाया दृष्टेर्विपरिलोपादित्येतत्प्रतिपादनार्थं प्रवृत्तेषु "यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वैतन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वाद् न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येदि"त्यादिवाक्येषु श्रुतं द्वैतं तावत् स्वातन्त्र्येण विशेषयितुं न शक्यते; सुषुप्तौ स्वतन्त्रस्येव परतन्त्रस्यापि द्वैतस्य प्रतीत्यभावात् । ततश्च तेषु श्रुतं द्वितीयमपि तेन विशेषयितुं न शक्यते; द्वैतमात्रप्रतीत्यभावस्य द्वैतविशेषाभावेनोपपादयितुमशक्यत्वात् । एवं च तदनन्तरश्रुते "यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येदन्योऽन्यद् जिघ्रे"दित्यादिवाक्ये अन्यदपि स्वातन्त्र्येण विशेषयितुं न शक्यते; सुषुप्तौ यस्य विषयस्य व्यतिरेकात्प्रतीत्यभाव उक्तः तस्यैव स्वप्नजागरयोरन्वयात् प्रतीतेर्वक्तुमुपक्रान्तत्वात् । एवं च सुषुप्तावस्थाविषयोदाहृतवाक्यसमानप्रकारकेषु मुक्तावस्थाविषयेष्वपि वाक्येषु स्वातन्त्र्यविशेषणं विवक्षितुमयुक्तमिति ॥ **बहुप्रमाणदृष्टिरिति** । अवश्यंभावोक्त्या अस्मिन्विषये श्रुतिस्मृतिरूपबहुप्रमाणदर्शनं सूचितमिति भावः । विरोधादित्युक्तं हेतुं पक्षान्तरे बाधकोपन्यासेनोपपादयति—**अविरोधश्चेदिति** । यद्यविरोधस्तर्हि भेदाङ्गीकारेऽप्यत्यन्तामेदः प्रकारविशेषानपेक्ष्याभेदः स्याद्, विरोधे हि केनचित्प्रकारेण भेद इति भेदोपाधिप्रकारं परिहृत्य तदन्येन प्रकारेणाभेद इति वक्तव्यं स्यात्; तथा च भेदः कथं निविशताम्? यद्युच्येत विरोधाभावाद्भेदाभेदौ गन्धपृथिवीत्ववदसंकरोपपादकप्रकारभेदानपेक्षौ निवेष्टुमर्हत इति, तर्ह्येकस्यामेव व्यक्तौ गन्धवती पृथिवीति गन्धपृथिवीत्वबुद्धेरिव घटो भवति घटो न भवतीति बुद्ध्योरपि समावेशः स्यात्; तददर्शनात् तयोर्व्यवस्थितघटपटादिविषयत्वस्यैव च दर्शनाद् गन्धपृथिवीत्वयोरिव न भेदाभेदयोरविरोध इत्यर्थः । भास्करप्रभृतेषु विरुद्धयोरपि समबलयोरपि भेदाभेदयोरसंकरोपपादनं कृतम् भेदो घटशरावादिकार्यात्मना अभेदस्तावदनुवृत्तमृदादिकारणात्मनेति, तन्निरस्यति—**भेदाभेदव्यवस्था चेदिति । भेदवाद एव स्यादिति** । भेदाभेदयोराश्रयभेदवाद एव स्यादित्यर्थः । **ननु** कार्यकारणयोर्नात्यन्तं भेद इष्यते, किंत्वत्यन्तभेदेऽत्यन्ताऽभेदे वाऽनुपलभ्यमानाद् मृद् घटः हिरण्यं कुण्डलमित्यादिसामानाधिकरण्याद् भेदाभेदे इष्येते, तथा च कार्याणां भेदः कारणमपि स्पृशति कारणस्याभेदः कार्याण्यपि स्पृशति, अतो भेदाभेदयोर्नात्यन्तिकाश्रयभेद इति तन्मतमाशङ्क्य **निरस्यति—सामानाधिकरण्यं यदिति । यावत्कार्यमवस्थायेति** प्रकृ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वैर्वेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः; 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा० ७।२५।२), 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' (मुण्ड० २।२।११), 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० २।४।६), 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३), 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' (बृ० ३।८।११) इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः । स्मृतिभ्यश्च 'वासुदेवः सर्वमिति' (गी० ७।१९) 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' (गी० १३।२), 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्' (गी० १३।२७) इत्येवंरूपाभ्यः, भेददर्शनापवादाच्च 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' (बृ० १।४।१०) 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (बृ० ४।४।१९) इत्येवंजातीयकात्; 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५) इति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते; 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' (मुण्ड० ३।२।६) इति च श्रुतेः । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ई० ७) इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च (गी० २।५४) । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात्, क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः

भामती ।

सति न सुनिश्चितार्थमात्मविज्ञानं भवेत् । सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते—'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इति । तदेवदाह—**अन्यथामुमुक्षूणामिति** । 'एकत्वमनुपश्यतः' इति श्रुतिर्न पुनरेकत्वानेकत्वे अनुपश्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरभेदो भाविकः, कथं तर्हि व्यपदेशबुद्धिभेदौ क्षेत्रज्ञः परमात्मेति ? कथं च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतः संसारिता ? अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति चेत् ? कस्येयमविद्या; न तावज्जीवस्य; तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभावात्, नापि परमात्मनः, तस्य विद्यैकरसस्याविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । तदत्र संसारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावद्रूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्बुद्धिव्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेश्वरयोर्भेदोऽपि भाविक इत्यत आह—**स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वेति** । न तावद्भेदाभेदावेकत्र भाविकौ भवितुमर्हत इति विप्रपञ्चितं प्रथमे पादे । द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा बिम्बादवदातात्तात्त्विके प्रतिबिम्बानामभेदेऽपि नीलमणिकृपाणकाचाद्युपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदौ वर्तयति, इदं बिम्बमवदातमिमानि च प्रतिबिम्बानि नीलोत्पलपलाशश्यामलानि वृत्तदीर्घादिभेदभाञ्जि बहूनीति, एवं परमात्मनः

वेदान्तकल्पतरुः ।

भाष्यस्थश्रुत्या भेदाभेदौ निरस्ताविलाह—**एकत्वमिति** । स्थितप्रज्ञेति भाष्ये स्थितिर्निःसंशयता । लोकप्रसिद्ध्या जीवेश्वरभेदमाह—**कथं तर्हीति** । अनुमानादप्याह—**कथं चेति** । यद्विरुद्धधर्मवत्तया दहनतुहिनवत्तया च जीवेशावित्यर्थः । स्वाभाविकं विरुद्धधर्मवत्त्वमसिद्धमौपाधिकं तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरनेकान्तमिति शङ्कित्वा परिहरति भेदवादी—**अविद्येत्यादिना** । भाष्यकृद्भिः श्रौताभेदसिद्धौ मृषा भेद इति प्रतिपादितं तदयुक्तम् । भेदाभेदसंभवादित्याशङ्क्याह—**न तावद्भेदाभेदाविति** । अविद्याश्रयं त्वविद्योपधानं चेत्यादिना वक्ष्याम इति तावच्छब्दः । मा भूताभेदो भेदौ, भेद एवास्तु, नेत्याह—**द्वैतेति** । लोकप्रसिद्धिमन्यथासिद्धयत्वनुमानं वाऽनेकान्तयति—**तत्र यथेत्यादिना** । परस्मिन्नुच्यते प्राचीनैराचार्यैरविद्या ब्रह्मणीति वदद्भिरित्यर्थः । अनादित्वमात्रे बीजाङ्कुरदृष्टान्तो न तु जीवाविद्याव्यक्तिभेदे । उत्पत्तौ हीतरेतराश्रयदोषोऽनायोजीवाविद्ययोश्च नोत्पत्तिः । इतरेतराधीनत्वं तु स्यात् । तच्च दृष्टमविद्यातत्संबन्धयोर्वाच्यवाचकत्वादीनां चेत्यर्थः । **यदत्राह केशवः—यद्युपाधिविशिष्टस्य संसारो नाशितात्मनः । तल्लक्षितस्य चेद् ब्रह्म मुक्त्वा तद्रूपमुच्यताम् ॥ इति । तत्र**; यतो न विशेषणम् अविद्या, नाप्युपलक्षणम्, किं तूपाधिः । कः पुनरेषां भेदः ? उच्यते । कार्यान्वयित्वेन विभेदकं हि विशेषणं नैत्यमिवोत्पलस्य । अनन्वयित्वेन तु भेदकानाम् उपाधिता उपलक्षणता च सिद्धा । **तत्र च—यावत्कार्यमवस्थाय भेदहेतोरुपाधिता । कादाचित्कतया भेद-**

कल्पतरुपरिमलः ।

ताविद्योपाध्यभिप्रायेणोक्तम् । अलक्तकादौ तु यावत्कार्यमवस्थानं न नियतम्; बहुषु स्फटिकेषु सत्सु रक्तं स्फटिकमानयेति स्फटिकान्तरव्यावृत्त्यर्थं विशेषिते सत्यानयननियोगकालमात्रेऽलक्तकसन्निधानेनापि तद्व्यावर्तनफलसिद्धेः । उपाधिपदप्रयोगलभ्यं स्वसंनिहिते स्वधर्मप्रतीत्याधायकत्वमिवोपाधेर्विशेषणोपलक्षणव्यावृत्तं रूपम् । **कादाचित्कतयेति** । कादाचि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयो निर्बन्धो निरर्थकः। एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयते इति। न हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। यो वेद निहितं गुहायाम्' (तै० २।१) इति कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तम्। न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६) इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्। ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते। कृतकमनित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति। न्यायेन च न संगच्छन्त इति ॥ २२ ॥ इति षष्ठं वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥

भामती।

शुद्धस्वभावाजीवानामभेद ऐकान्तिकेऽप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदावयं च परमात्मा शुद्धविज्ञानानन्दस्वभाव इमे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाज इति वर्तयति। अविद्योपधानं च यद्यपि विद्यास्वभावे परमात्मनि न साक्षादस्ति; तथापि तत्प्रतिबिम्बकल्पजीवद्वारेण परस्मिन्नुच्यते। नचैवमन्योन्याश्रयो जीवविभागाश्रयाऽविद्या, अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति; बीजाङ्कुरवदनादित्वात्। अत एव कानुद्दिश्यैष ईश्वरो मायामारचयत्यनर्थिकाम्? उद्देश्यानां सर्गादौ जीवानामभावात्, कथं चात्मानं संसारिणं विविधवेदनाभाजं कुर्यादित्याद्यनुयोगो निरवकाशः। न खल्वादिमान् संसारः, नाप्यादिमानविद्याजीवविभागः, येनानुयुज्येतेति। अत्र च नामग्रहणेनाविद्यामुपलक्षयति। स्यादेतत्—यदि न जीवात् ब्रह्म भिद्यते, हन्त जीवः स्फुट इति ब्रह्मापि तथा स्यात्, तथा च 'निहितं गुहायाम्' इति नोपपद्यत इत्यत आह—न हि सत्यमिति। यथा हि बिम्बस्य मणिकृपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोऽपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या गुहा इति। यथा प्रतिबिम्बेषु भासमानेषु बिम्बं तदभिन्नमपि गुह्यमेवं जीवेषु भासमानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म गुह्यम्। अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यद्गुह्यमित्यत आह—न च ब्रह्मणोऽन्य इति। ये तु आश्मरथ्यप्रभृतयः, निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थमिति। ब्रह्मणः सर्वात्मना भागशो वा परिणामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादनित्यत्वाच्च तदाश्रितो मोक्षोऽपि तथा स्यात्। यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतकं ब्रूयुस्तत्राह—न्यायेनेति। एवं ये नदीसमुद्रनिदर्शनेनामुक्तेर्भेदं मुक्तस्य चामेदं जीवस्यास्थिपत तेषामपि न्यायेना-

वेदान्तकल्पतरुः।

धीहेतुरुपलक्षणम् ॥ नीलोत्पलमानयेत्यत्र हि नैल्यं व्यावृत्तिप्रयुक्तानयनकार्यान्वयि सदुत्पलं रक्ताद्यावर्तयति। अलक्तकाकौ तु स्फटिकगृहकार्ययोर्नान्वीयेते। अलक्तकं तु यावद्रक्तस्फटिकानयनमनुवर्तते। काकस्तु न चैत्रगृहगमनं यावदनुवर्तते। तदिहाऽविद्या न विशेषणमिति न तन्नाशे जीवनाशः। न चोपलक्षणमिति न ब्रह्मणि संसारो यावत्संसारं चानुवर्तिष्यते। तन्निवृत्तौ च जीवः स्वं ब्रह्मभावमेष्यति। त्वयापि लिङ्गशरीरावच्छेदाभ्युपगमात् समौ पर्यनुयोगपरिहारौ। न चौपाधिकस्य सत्यत्वमित्यनन्तरमेव वक्ष्यत इति। अत एवेत्येतद्विवृणोति—न खल्विति। अविद्याधीनजीवविभागस्यानादित्वादुद्देश्याभावोऽसिद्धः। अनादित्वाच्च मायाया आरचनाभावः। संसारस्यानादित्वात्संसारिणं कथं कुर्यादित्यचोद्यमित्यर्थः। न मायाकृतसंसारे प्रयोजनानुयोगो गन्धर्वनगरादिभ्रमवदित्यादिशब्दार्थः। अविद्योपाधिवर्णनं नाममात्रभेदादिति भाष्यविरुद्धमित्याशङ्क्याह—अत्र चेति। नामेत्यवस्तुत्वेनाविद्योक्तिरित्यर्थः। यदा दर्पणादयोऽपि उदावदातत्वादेर्भानाभाने तन्वते, तदा कैवाविद्यायाः कथेत्याह—यथा हीति। अविद्या गुहा न गिरिदरी। सा चैकस्मिन् स्वयंप्रभे निरंशेऽपि भानाभाने वर्तयत्यसंभावनीयाविभासचतुरत्वादिति भाष्यटीकयोर्भावः। नन्वैक्यसिद्धावुपाधिना भानाभानसमर्थनम्, तदेवासिद्धमिति शङ्कते—अस्तु तर्हीति। ये तु निर्बन्धं कुर्वन्तीति भाष्यं व्याख्यानयति प्रतीकत आदत्ते—अपि त्वित्यादिना इतीत्यन्तेन। आश्मरथ्यस्य वेदान्तार्थबाधकत्वं भाष्योक्तं स्फुटयति—ब्रह्मण इति। भागशः परिणामे कार्यत्वं सावयवत्वात्ततश्चानित्यत्वं सर्वात्मना परिणामे च सर्वाभावादनित्यत्वं साक्षादित्यर्थः। अनेन कृतकमनित्यमिति भाष्यं व्याख्यातम्। न्यायेनासङ्गतिर्व्याघातात्। गौडुलोमेर्न्यायासङ्गतिमाह—एवमिति। भिन्नयोरैक्यायोगा-

कल्पतरुपरिमलः।

त्कत्वं कार्यकालावस्थाननियमाभावः। तेन काकस्य यावद्गृहगमनकालं कदाचिदवस्थितावप्युपलक्षणत्वमेव। उपाधितस्तूपलक्षणस्य भेदः परत्र स्वधर्मप्रतीत्यनाधायकत्वरूपो द्रष्टव्यः। त्वयापि लिङ्गशरीरेति। भास्करमते जीवब्रह्मणोरभेदः स्वाभाविकः, भेदस्तु बुद्धीन्द्रियदेहोपाधिकृत इष्यते। तत्र बुद्ध्यादिषु विशेषणत्वादिचोद्यमुपाधित्वेन तत्परिहारवचनं चेत्युभयमपि समानम्। वस्तुतस्तु—तन्मते परिहारो न लगति; उपाधिप्रयुक्तस्य संसारस्य स्फटिकरक्तिमवदारोपितत्वनियमादिति भावः। नन्वैक्यसिद्धाविति। गुहानिहितस्य ब्रह्मणश्चैक्ये खलु यत्नेन भानाऽभानसमर्थनं कार्यम्। जीवभानात् तदभिन्ने ब्रह्मणि भासमाने गुहानिहितमन्यदिष्यतामिति शङ्कार्थः। व्याघातादिति। ऐक्यस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

संगतिः । न जातु घटः पटो भवति । ननूक्तं यथा नदी समुद्रो भवतीति । का पुनर्नद्यभिमता आयुष्मतः ? किं पाथःपरमाणव उतैषां संस्थानभेद आहोस्वित्तदारब्धोऽवयवी । तत्र संस्थानभेदस्य वाऽवयविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रेणैकता । नदीपाथःपरमाणूनां तु समुद्रपाथःपरमाणुभ्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः । एवं समुद्रादपि तेषां भेद एव । ये तु काशकृत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीवं परमात्मनोंऽशमाचक्ष्युः, तेषां कथं 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति न श्रुतिविरोधः ? निष्कलमिति सावयवत्वं व्यासेधति, न तु सांशत्वम्, अंशश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभः शब्दश्रवणयोग्यं, वायोरिव च शरीरावच्छिन्नः पञ्चवृत्तिः प्राण इति चेत्, न तावन्नभो नभसोंऽशः, तस्य तत्त्वात् । कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नमंश इति चेत्, हन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन कर्णनेमिमण्डलं वा तत्संयोगो वेत्युक्तं भवति । न च कर्णनेमिमण्डलं तस्यांशः; तस्य ततो भेदात् । तत्संयोगो नभोधर्मत्वात्तस्यांश इति चेत्, न; अनुपपत्तेः । नभोधर्मत्वे हि तदनवयवं सर्वत्राभिन्नमिति तत्संयोगः सर्वत्र प्रथेत । नह्यस्ति संभवोऽनवयवमव्याप्य वर्तत इति । तस्मात्तत्रास्ति चेद्व्याप्यैव । न चेद्व्याप्नोति तत्र नास्त्येव । व्याप्यैवास्ति केवलं प्रतिसंबन्ध्यधीननिरूपणतया न सर्वत्र निरूप्यत इति चेत्, न नाम निरूप्यताम् । तत्संयुक्तं तु नभः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र श्रवणप्रसङ्गः । न च भेदाभेदयोरन्यतरेणांशः शक्यो निर्वक्तुम् । न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरेकत्रासमवायादित्युक्तम् । तस्मादनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पित एवांशो नभसो न भाविक इति युक्तम् । न च— काल्पनिको ज्ञानमात्रायत्तजीवितः कथमविज्ञायमानोऽस्ति, असंश्चांशः कथं शब्दश्रवणलक्षणाय कार्याय कल्पते,

वेदान्तकल्पतरुः ।

देकत्वशास्त्रविकत्थनमसङ्गतमित्यर्थः । संस्थानभेदो नैरन्तर्येणावस्थानम् । अथ नदीपाथःपरमाणवः समुद्रावयविनैक्यं यान्ति तत्राह—**एवं समुद्रादपीति** । भास्करस्य मतमनूद्य दूषयति—**ये त्वित्यादिना** । सावयवत्वमवयवारब्धत्वं सांशत्वं भागवत्त्वमात्रमिति परो मेने । शब्दश्रवणयोग्यमित्यज्ञानदशायां कार्यकरत्वात् सत्यत्वमित्युक्तम् । दिगारभ्यं श्रोत्रमिति मते दृष्टान्तमाह—**वायोरिति** । नेम्याकारकर्णवलयतत्संयोगयोः प्राप्तयोराकाशांशनिर्देशादन्यथा चानिर्देशात् कल्पितनभोऽवच्छेदानभ्युपगमाच्च कर्णस्तत्संयोगो वा आकाशांश इत्युक्तं स्यादित्यर्थः । किं व्यापी संयोगो न वा । आद्यमनुपलम्भाभिरस्य **द्वितीयं निरस्यति—न हीति** । व्याप्तिपक्षमादायाऽनुपलम्भस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह—**व्याप्यैवेति** । कर्णस्य परिच्छेदात्कथंचित्प्रथेत्यर्थः । परिहृतेऽपि सर्वत्र प्रथनप्रसङ्गे तत्कार्यस्य सर्वत्रापत्तिमाह—**न नामेति** । अज्ञातस्य तस्य शब्दधीहेतुत्वादित्यर्थः । इदानीमंशमात्रे साधारणं दूषणमाह—**न चेति** । भिन्नयोर्नांशित्वमश्वमहिषवच्चाभिन्नस्यैकैकवच्चापि भिन्नाभिन्नयोस्तद्विरोधस्य समन्वयसूत्रे (ब्र. अ. १ पा. १ सू. ४) उक्तत्वादित्यर्थः । नभोंशस्याविद्याकल्पितत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—**न च काल्पनिक इति** । यत्काल्पनिकं न तदज्ञातदशायामस्ति रज्जुभुजङ्गवच्छ्रोत्रलक्षणांशो यदि काल्पनिकत्वेन ज्ञानमात्रप्राप्तजीविकः प्रतीतसत्ताकस्तर्हि कथमज्ञायमानेऽस्ति । इष्टप्रसङ्गतामाशङ्क्याह— **असंश्चेति** । अज्ञातत्वेन हि श्रोत्रं शब्दधीहेतुत्वदज्ञातदशायां यद्यसत्यात्ततः शब्दधीर्न स्यादित्यर्थः । अज्ञातत्वं तदानी-

कल्पतरुपरिमलः ।

तदाश्रितमोक्षस्य च कृतकत्वं नित्यत्वं व्याहतमित्यर्थः । **विकत्थनं निरर्थकं वचः** । **संस्थानभेद इति** । तथा च नद्यावयवसन्निवेशविशेषरूपेण अवयविरूपेण खारम्भकपरमाणुरूपेण वा समुद्राभेदप्राप्त्यभावेऽपि समुद्रप्राप्तौ नद्यवयविनाशात्तदीयनामरूपप्रहाणमस्तीत्येतावत्त्वंशे श्रुतौ नदीसमुद्रदृष्टान्तः । अतएवात्तं गच्छन्तीत्येव दृष्टान्तभागे श्रवणमिति भावः । **भागवत्त्वमात्रमिति** । भेदकोपाध्यधीनसत्यभागवत्त्वमात्रमित्यर्थः । शब्दश्रवणयोग्यत्वविशेषणं सत्यत्वोपपादनार्थमित्याह—**शब्देति** । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेत्यादिग्रन्थं व्याचष्टे—**नेम्याकारेति** । **अनवस्थेति शङ्कां परिहरतीति** । एवं च कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वे यथा कार्यलिङ्गकपूर्वपूर्वश्रोत्रानुमितिरूपभ्रमतत्संस्कारप्रवाहकल्पितमुत्तरोत्तरश्रोत्रं कार्यजनकम् । एवं श्रुतिजन्यसृष्टितत्कमादिविषयानादिपूर्वशाब्दज्ञानसंस्कारप्रवाहकल्पितं वियदादिकं तत्तत्सृष्टिवाक्याद्यालम्बनतां विवक्षितमिति द्रष्टव्यम् । अनयैव रीत्या मीमांसकैरपि वक्तृविवक्षारूपतात्पर्यावधारणं वेदार्थनिर्धारणोपयोगीति पक्षमुपपादयद्भिर्वेदाभिमानिदेवतानां तत्तद्व्यापारसंप्रदायाभिज्ञमीमांसकयाज्ञिकानां च तत्तद्वाक्यार्थनिर्धारणाधीनतत्तदर्थप्रतिपादनेच्छारूपं तदिति समर्थितम् । वक्तृविवक्षारूपतात्पर्यज्ञानं वेदार्थनिर्धारणे कारणमिति तदाधारतयेश्वरसिद्धिमिच्छतो नैयायिकान् दूषयद्भिरपि तैः तत्तद्वाक्यार्थनिर्धारणाधीनपूर्वपूर्वमीमांसकयाज्ञिकविवक्षाप्रवाहेणान्यथासिद्धिरुक्ता । **यथाहुः— तथर्ग्वेदादयो वेदाः प्रोक्ता ये च पृथक्पृथक् । भोग्यत्वेनात्मनां तेऽपि चैतन्याऽनुगताः सदा ।**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

न जातु रज्वामज्ञायमान उरगो भयकम्पादिकार्याय पर्याप्त इति—वाच्यम्; अज्ञातत्वासिद्धेः कार्यव्यङ्ग्यत्वादस्य । कार्योत्पादात्पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाङ्गमिति चेत्, न; पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्यङ्ग्यत्वादसत्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तेरनादित्वाच्च कल्पनातत्संस्कारप्रवाहस्य । अस्तु वाऽनुपपत्तिरेव; कार्यकारणयोर्मायात्मकत्वात् । अनुपपत्तिर्हि मायामुपोद्बलयत्यनुपपद्यमानार्थत्वान्मायायाः । अपि च भाविकांशवादिनां मते भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वान्न ज्ञानध्यानसाधनो मोक्षः स्यात् । तदेवमाकाशांश इव श्रोत्रमनिर्वचनीयम् । एवं जीवो ब्रह्मणोंऽश इति काशकृत्स्नीयं मतमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥ **इति षष्ठं वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥**

वेदान्तकल्पतरुः ।

मसिद्धमित्यापादकासिद्धिमाह—**अज्ञातत्वेति** । कुतोऽसिद्धिरत आह—**कार्येति** । निगूढोऽत्राभिसन्धिस्तमजानन् शङ्कते—**कार्योत्पादादिति** । शब्दोपलब्धिकार्यलिङ्गकानुमानाद्या श्रोत्रस्याभिव्यक्तिः सा कार्यात्पराचीति प्राक् कार्यादसच्छ्रोत्रं स्यात्तद्बलात्तु तत्सत्त्वे चक्रकं सति श्रोत्रे तत्कार्यं तस्मिन्सति श्रोत्रानुमानं ततश्च श्रोत्रसत्त्वमिति । तथा च नियतप्राक्सत्त्वात्मककारणत्वमस्य न स्यादित्यर्थः । निगूढाभिसन्धिं प्रकटयति—**न पूर्वेति** । पूर्वपूर्वकार्यलिङ्गकानुमित्युपाधिकसत्त्ववतः श्रोत्रादिदानीन्तनकार्योदय इत्युक्तम्; अजानतामपि श्रोत्रं शब्दोपलम्भादिति चेत्तत्राह—**असत्यपीति** । यथा कल्पितप्रतीतिः सत्त्वोपाधिस्तथा तत्संस्कारोऽपीत्यर्थः । **एतदुक्तं भवति**—अभासमानं कार्यकरं श्रोत्रमिति न वास्तवं सत्त्वं कल्प्यम्; भ्रमसंस्कारोपाधिकसत्त्वसंभवादिति । अथ संस्कारः कुतः? प्राक्तनानुमितेरिति चेत्, तर्हि अनवस्थेति शङ्कां परिहरति—**अनादित्वाच्चेति** । अथ नैकैकस्यानादित्वं न च प्रवाहो नाम वस्त्वत आह—**अस्तु वेति** । नोपपद्यतेऽर्थः परमार्थत्वं यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वम् । कर्णनेमिमण्डलोपाध्यधीनं सत्त्वं श्रोत्रस्येति नाज्ञातसत्त्वविरोधो निरुपाधिकभ्रमेषु प्रातीतिकसत्ता इति वा परिहारः । **किंच—आरभ्य श्रोत्रमस्माकं नभसा दिग्भिरेव वा । वायोः सांशत्वतः प्राणो भागः सत्यश्च संभवेत्** ॥ रूपाणि शरीराणि विचित्र्य निर्माय तेषां नामानि कृत्वा तेषु प्रविश्याभिवदन् य आस्ते एतं महान्तं पुरुषमहं वेदेत्यर्थः ॥ २२ ॥ **इति षष्ठं वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥**

कल्पतरुपरिमलः ।

तेषामन्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने । विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तितः ॥ इति न्यायेन संप्रदायेन ये मीमांसकयाज्ञिका वेदं व्याचक्षते तेषामभिप्रायोऽयमुच्यत इति । य एवं विद्वान् सान्ना स्तुवीतेत्यादिविधिषु यच्छब्दानूदिताऽविधीयमानकर्मकर्तृप्रसिद्धिर्यजमानो वा आहवनीय इत्यादयर्थवादेषु वैशब्दानूदिता स्तुत्यालम्बनतत्तदर्थप्रसिद्धिश्च पूर्वपूर्वतत्तद्वाक्यार्थावगतिमूलैवोत्तरोत्तरतत्तद्वाक्यार्थावगतेरालम्बनमित्युपपादनीयमित्येतादृशान्युदाहरणान्यन्यत्रानुसंधेयानि । **अथ नैकैकस्येति** । यद्यपि प्रवाहानादित्वनिर्वचनासंभवेऽपि भ्रमसंस्कारोपाधिकं सत्त्वमित्युक्त्वाऽर्थस्य न क्षतिः; सर्वदा यस्य कस्यचित्संस्कारजातीयस्य सत्त्वात् । दर्शितं च तन्निर्वचनमाचार्यैरध्यासग्रन्थे । सर्वस्य प्रपञ्चस्य संस्कारोपाधिकं सत्त्वमिति पक्षे संस्कारे का गतिरिति चेत्, शब्दानुमानमूलकस्य सकलसंस्कारविषयतया तद्विषयस्यापि सतः संस्कारस्यानुवृत्त्या तदप्युपपद्यत एव । तथापि मायायामनुपपत्तिरलंकार इति न मायावादे अत्यन्तमुपपादनार्थं प्रयतितव्यमिति व्युत्पादनाय शङ्केयम् । अस्तु वेति प्रतीकोपादानानन्तरं नोपपद्यतेऽर्थः परमार्थसत्त्वं यस्याः सा तथेति पाठः साधुः । निरुपाधिकभ्रमविषयेष्वेव सत्त्वं प्रातीतिकमिति नियमः, श्रोत्रं तु न तथेति स्वयं परिहारान्तरमाह—**कर्णनेमीति** । कर्णनेम्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रमिति नैयायिकादिमते, तदवच्छिन्ना दिक् श्रोत्रमिति कौमारिलमते च तदवच्छेदोपाधिकस्यांशस्य दृष्टान्तीकरणमुपपद्यते । स दृष्टान्तः स्वसिद्धान्तसंमतो न भवतीति स्वयं युक्त्यन्तरमाह—**आरभ्यमिति** । **सांशत्वतः** सावयवत्वतः । यद्यपि सावयवत्वमपि भेदाभेदतत्समुच्चयविकल्पदूषणेन दूषितप्रायम्; तथापि स्वमते सत्यो भाग इति व्यावहारिकसत्यत्वस्यैव कथनात् स न दोष इत्याशयः । **सत्यश्च संभवेदिति** । संभावनार्थेन स्वमते सत्यो भाग इति व्यावहारिकसत्यत्वस्यैव कथनात् स न दोष इत्याशयः । **सत्यश्च संभवेदिति** । संभावनार्थेन लिङ्गा जीवस्य ब्रह्मांशत्वं परोक्तरीत्या परमार्थसत्यमिति कथमपि संभावयितुं न शक्यते; मुक्तिदशायामभेदज्ञाननिवर्त्यस्य स्वाश्रयगतामेदरूपमुक्तिकालानुवृत्त्याऽत्यन्ताभावप्रतियोगिनश्च संसारदशायां प्रतीतस्य भेदस्य मिथ्यात्वाऽनतिलङ्घनादिति द्योतितम् । **अहं वेदेति** । सूक्तद्रष्टुरहमिति परामर्शः ॥ २२ ॥ **इति षष्ठं वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(७ अधिकरणम्) **प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥**

यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । ब्रह्म च 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १।१।२) इति लक्षितम् । तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः—किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति ? तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति । कस्मात् ?

भामती ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

स्यादेतत्—वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तं समन्वयलक्षणमिति किमपरमवशिष्यते ? यदर्थमिदमारभ्यत इति शङ्कां निराकर्तुं संगतिं दर्शयन्नवशेषमाह—यथाभ्युदयेति । अत्र च लक्षणस्य संगतिमुक्त्वा लक्षणेनात्याधिकरणस्य संगतिरुक्ता । एतदुक्तं भवति—सत्यं जगत्कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयः । तत्र कारणभावस्योभयथा दर्शनाज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमित्तत्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि । तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तत उपादानकारणानुसरणे सांख्यस्मृतिसिद्धं प्रधानमभ्युपेयम् । तथा च 'जन्माद्यस्य यतः' इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अतिव्याप्तेः । प्रधानेऽपि गतत्वात्, असंभवाद्वा । यदि तूत्तरः पक्षस्ततो नातिव्याप्तिर्नाप्यव्याप्तिरिति साधु लक्षणम् । सोऽयमवशेषः तत्र 'ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता । निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कर्हिचित्' ॥ तदिदमाह—तत्र निमित्तकारणमेव तावदिति । आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादनुमानस्य तद्विशेषनियममागमो न प्रतिं-

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

मध्येपादं वृत्तकीर्तनस्य प्रयोजनमाह—स्यादेतदिति । व्यवहितसंबन्धापौनरुक्त्ये फले इत्यर्थः । जन्मादिसूत्र (ब्र. अ. १ पा. १ सू. २) सङ्गत्यभिधित्सायां प्रथमसूत्रार्थानुवादेन यथाभ्युदयहेतुत्वादित्यादिभाष्योक्तेन किं प्रयोजनमत आह—अत्र चेति । ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य विचारप्रतिज्ञया सङ्गतिमुक्त्वा तेनास्याधिकरणस्य कारणविशेषविचारपरस्य सङ्गतिरुक्ता । आकस्मिके हि लक्षणे तद्विशेषचिन्ताप्याकस्मिकी स्यादित्यर्थः । अत एवाध्यायसङ्गतिश्च । ब्रह्मकारणत्वाभ्युपगमेन विशेषविप्रतिपत्तिनिरासस्यात्पादसङ्गतिः । अवशेषमहेत्युक्तं तमवशिष्यमाणमर्थमाह—एतदुक्तमिति । कारणत्वमात्रं लक्षणमुक्त्वा यदि ब्रह्म निमित्तमेवेति पक्ष आश्रीयेत, तदा जगदुपादानमभ्युपेयं न वा । आद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति—असंभवाद्वेति । भावकार्यस्य गगनादेरवश्याश्रयणीये उपादाने तदधिष्ठातृत्वेन निमित्तत्वं वक्तव्यं तदनभ्युपगमे तन्न स्यादित्यर्थः । उभयकारणत्वपक्षे प्रधानानन्युपगमान्नातिव्याप्तिः । अद्वैताऽव्यासेधकत्वाच्चैवंविधकारणत्वस्य न लक्ष्याव्याप्तिर्नासंभव इत्यर्थः । एतदधिकरणसिद्धवत्कारेण च जन्मादिसूत्रे उभयकारणत्वव्यवहारः । यद्यपि तदनन्तरमिदमारब्धव्यम्; तथापि निर्णिततात्पर्यैर्वेदान्तैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमानस्य कालातीतत्वं सुवचमिति समन्वयावसाने लिलिखे । अप्रदर्शिते तु विषये समन्वयो दुष्प्रतिपाद इति कारणतामात्रं तत्रोक्तम् । ईक्षितृत्वश्रुतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्म निमित्तमेवोतोपादानमपीति संशये पूर्वत्र प्रतिज्ञां मुख्यामाश्रित्य जीवपरत्वं वाक्यस्य निरस्तम्, इह तु निमित्तोपादानभेदाद्गौणी सेति सङ्गतिमभिसन्धाय पूर्वपक्षमाह—ईक्षेति । ब्रह्म न द्रव्यप्रकृतिरीक्षितृत्वात्कर्तृत्वात्स्वतन्त्रत्वादिति यावत् । प्रभुत्वाच्च राजवत् । सुखाद्युपादाने राशि साध्यवैकल्यव्यावृत्तये प्रतिज्ञायां द्रव्यपदम् । ब्रह्म न पृथिवीप्रकृतिर्निर्गन्धत्वादभाववदित्यादिप्रयोगान्मत्वाऽऽह—असरूपतेति । एतेषामनुमानानामाशङ्कातीतकालतां विषयव्यवस्थया परिहरति—आगमस्येति । आगमे हि यत इति पञ्चमी

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

व्यवहितसंबन्धापौनरुक्त्ये फले इति । व्यवहितेन जन्माद्यधिकरणेन संबन्धः । तेनैवापौनरुक्त्यं च । पादसंगतिरिति । बालाक्यधिकरण (ब्र. अ. १ पा. ४ सू. १६) प्रथमसंगतिग्रन्थानुसारिणीयं संगतिः । अद्वैताव्यासेधकत्वाच्चेति । तव्यासेधकत्वे हि लक्ष्यसमर्पकब्रह्मशब्दोपात्तवस्त्वपरिच्छेदात्मकलक्ष्याकारविपरीताकारोपस्थापकं लक्षणं लक्ष्ये संभवदपि विवक्षितलक्ष्याकाराननुगुणत्वेन तदव्यापनदोषदुष्टं स्यादिति भावः । समन्वयावसानइति । बालाक्यधिकरणद्वितीयसंगतिग्रन्थे यत्प्रतिज्ञातं प्रकृताधिकरणस्याध्यायावसाने लेखनिमित्तं वक्ष्यत इति तदनेन दर्शितम् । समन्वयो दुष्प्रतिपाद इति । जगत्कारणब्रह्मणि समन्वय इत्यर्थः । कथं प्रतिज्ञादृष्टान्तयोजनेति शङ्काया-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ईक्षापूर्वककर्तृत्व श्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते—'स ईक्षांचक्रे' (प्र० ६।३) 'स प्राणमसृजत' (प्र० ६।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा । स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम्; ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते;तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यम्; कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् । ब्रह्म च नैवंलक्षणमवगम्यते—'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' (श्वे०६।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतिश्चोपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम्, निमित्तकारणं च । न केवलं निमित्तकारणमेव । कस्मात्? प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत्—'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' (छा० ६।१।२) इति । तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते । तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य । निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति; लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि—'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते । तथा 'एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्' 'एकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात्' (छा० ६।१।४,५,६) इति च । तथान्यत्रापि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मुण्ड० १।१।२) इति प्रतिज्ञा । 'यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति' (मुण्ड० १।१।७) इति दृष्टान्तः । तथा 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' इति प्रतिज्ञा । 'स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः' (बृ० ४।५।६,८) इति दृष्टान्तः । एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । यत इतीयं पञ्चमी—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा० सू० १।४।३०) इति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या । निमित्तत्वं त्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् । यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य

भामती ।

क्षिपत्यपि त्वनुमन्यत एवेत्याह—पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदिति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत इति । एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानम् 'उत तमादेशम्' इत्यादिना, 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इति च दृष्टान्तः, परमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः । यथा सोमशर्मणैकेन ज्ञातेन सर्वे कठा ज्ञाता भवन्ति । एवं प्राप्त उच्यते—प्रकृतिश्च । न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणं, कुतः? प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तावुपरुध्येयाताम् । तथाहि—न मुख्ये संभवत्यर्थे जघन्या वृत्तिरिष्यते । न चानुमानिकं युक्तमागमेनापवादितम् ॥ सर्वे हि तावद्वेदान्ताः पौर्वापर्येण वीक्षिताः । ऐकान्ति-

वेदान्तकल्पतरुः ।

न प्रकृतावपि तु हेतुत्वमात्रे 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य'. इति हेतोर्मनुष्याच्च रूप्यप्रत्ययावधौ 'तत आगत' इति प्रकृतस्य पञ्चम्यर्थस्य हेतोरिति विशेषणेन हेतावपि पञ्चमीज्ञापनात् । अतो न विरोध इत्यर्थः । ननु निमित्तोपादानभेदे कथं प्रतिज्ञादृष्टान्तयोजना तत्राह—एकेति । इत्यादिना यत्प्रतिज्ञातमित्यन्वयः । ननु प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्राधान्यपरौ, नेत्याह—न मुख्ये इति । नन्वनुमानबाधाद्गौणताऽत आह—न चेति । अस्त्वागमो निमित्तत्वपरस्तत्राह—सर्वे हीति ।

कल्पतरुपरिमलः ।

मयं परिहाराभिप्रायः । ब्रह्मज्ञानेन विषयादेः सर्वस्य मृत्पिण्डलोहमणिनखनिकृन्तनज्ञानैर्घटशरावकटकमुकुटखनित्रकुठारादीनां च तत्तज्ज्ञानान्तरमपि संशयविषयत्वेनानुभूयमानानां मुख्यवृत्त्या ज्ञातत्वासंभवाद् गौणत्वं त्वयाऽप्यावश्येयमिति । प्राधान्यपरौ प्राधान्याभिप्रायौ । अनुमानबाधादिति पूर्वपक्षलिखितान्यनुमानानि । अस्त्वागमो निमित्तत्वपर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

काद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः ॥ तदिहापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थावेव युक्तौ, न तु यजमानः प्रस्तर इतिवद्गुणकल्पनया नेतव्यौ; प्रकृतस्यार्थवादस्यातत्परत्वात्। प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मकत्वाच्चोपादेयस्य कार्यजातस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः निमित्तकारणं तु कार्यादत्यन्तभिन्नमिति न तज्ज्ञानेन कार्यजातं ज्ञातं भवति। अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः। न च ब्रह्मणोऽन्यन्निमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम्; प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव। न हि तदानीं ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति; जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वमध्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञानात्। यत इति च पञ्चमी न कारणमात्रे स्मर्यते, अपि तु प्रकृतौ, 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति। ततोऽपि प्रकृतित्वमवगच्छामः। दुन्दुभि-

वेदान्तकल्पतरुः ।

कथमैकान्तिकाऽद्वैतपरत्वं प्रकृतिविकाराभिधायिवेदान्तानामत आह—**द्वैतेति**। कार्यस्य विवर्तत्वेनाधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावे वेदान्तानां तात्पर्यमित्यर्थः। यदि तज्ज्ञानात्सर्वकार्यज्ञानार्थं ब्रह्मोपादानम्, अस्तु तर्हि ततोऽन्यन्निमित्तमत आह—**न चेति**। न केवलमनुमानस्य प्रतिज्ञादिलिङ्गैर्बाधोऽपि तु श्रुत्याऽपीत्याह—**यत इतीति**। यत्तु ज्ञापकाद्वेतौ पञ्चमीति, तत्राह—**न कारणमात्र इति**। ज्ञापनेन विध्युन्नयनाद्वरमिह प्रत्यक्षविधिप्राप्तप्रकृतित्वोपादानमिति भावः। **अपि च** गुणवचनेषु हेतुपञ्चमी दृश्यते जाड्याद्बद्ध इत्यादिषु। न च ब्रह्म गुणोऽनाश्रितत्वाद्, येन 'यत' इत्यस्य गुणवचनता स्यादिति जनिकर्तुर्जायमानस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञा भवति ततोऽपादाने पञ्चमीति सूत्रेण प्रकृतौ स्मर्यत इत्यर्थः। भाष्यस्थश्रुतिं

कल्पतरुपरिमलः ।

इति। तथा च नानुमानवृन्दस्यागमबाध इति भावः। **कार्यस्य विवर्तत्वेनेति**। तथा च सद्रूपस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चतादात्म्यं सदात्मना सन् घट इत्यादिप्रतीतिषु भासत इति सदात्मना ब्रह्मज्ञानं सदात्मना प्रपञ्चतत्त्वविषयमपि भवति, एवं मृत्पिण्डस्वर्णमणिनखनिकृन्तनरूपोपादानतादात्म्यं घटादिषु मृत्सुवर्णकालायसात्मना मृद् घटः सुवर्णं कुण्डलं कालायसं खनित्रमित्यादिप्रतीतिषु भासत इति तेन तेन कार्यानुविद्धेन मृदादिरूपेण मृत्पिण्डादिज्ञानं तेन तेन रूपेण तत्तत्कार्यविषयमपि भवति। न हि प्रपञ्चतादात्म्यापन्नं सद् घटादितादात्म्यापन्नं मृदादिकं वा तत्तदुपादानातिरिक्तम्, येन सन्मृदाद्यात्मना ब्रह्ममृत्पिण्डादिज्ञानं तेन तेन रूपेण तत्तत्कार्यविषयं न स्यात्। **ननु**—भवेदेवं मृत्पिण्डादीनां घटाद्युपादानत्वे, तदेव नास्ति; घटादीनामिव पिण्डादीनामपि मृदादिकार्यविशेषत्वाद्, घटादिषु पिण्डाद्याकारानुवृत्त्यभावाच्च, सर्वमृण्मयादीनामेकैकमृत्पिण्डादिकार्यत्वस्य कथमप्युपपादयितुमशक्यत्वाच्च। तथा च दृष्टान्तभागस्योपादानाविषयतया दार्ष्टान्तिकवाक्यस्यापि तद्विषयता न युक्तेति—**चेद्, न**; मृत्पिण्ड एव घटः कृत इत्याद्यबाधितव्यवहारेण मृत्पिण्डादीनां घटादिकार्यान्तरोपादानत्वाद् मृत्पिण्डादिगतमृत्त्वादिरूपकिंचिदाकारानुवृत्तेर्घटादिषु सत्त्वाद्, उपादानगतयावदाकारानुवृत्तिनियमस्य क्षीरादिकार्येषु दध्यादिषु व्यभिचारात्, सर्वं मृण्मयमित्यादिषु सर्वशब्दानामेकैकमृत्कूटादिकार्यपरत्वात्। तस्माद् दृष्टान्तानुसारेणापि दार्ष्टान्तिकवाक्यस्योपादानविषयत्वं युक्तमेव॥ **ननु** पञ्चमी न कारणमात्रे स्मर्यत इत्ययुक्तम्; ज्ञापनेन तत्सिद्धेरित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह—**ज्ञापनेनेति**। **ननु** नैतद्युक्तम्; पाणिनीये ज्ञापकयोगविभागलभ्यस्य व्याकरणान्तरे प्रत्यक्षविधानावश्यंभावात्, तद् दृष्ट्वैव व्याख्यातॄणां ज्ञापकान्वेषणप्रवृत्तेः, पाणिनीयस्यैव वेदार्थनिर्णयोपयोगित्वादित्याशङ्क्य ज्ञापकस्यान्यथासिद्धिमाह—**अपि चेति**। हेतुग्रहणमगुणवचनाद्धेतुपञ्चम्या न ज्ञापकम्; तस्य विभाषा 'गुणेऽस्त्रिया'मिति सूत्रविहितां गुणवचनेभ्यः पञ्चमीमादाय चारितार्थ्यात्, जाड्यादागतं जाड्यरूप्यमिति तदुदाहरणसंभवात्। वस्तुतस्तु—'हेतुमनुष्येभ्य' इति सूत्रे हेतुत्वं न पञ्चम्यर्थविशेषणम्, यन हेतौ पञ्चम्यन्वेषणीया स्यात्, किंतु मनुष्यवाचिलमिव हेतुवाचित्वमपि प्रातिपदिकविशेषणम्। एवं च हेतुवाचिभ्यो मनुष्यवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यस्तत आगत इत्यर्थे रूप्यप्रत्ययविधिः। तत आगत इत्यधिकारसूत्रे च तत इत्यपादानपञ्चमी, तत्रापि मुख्यं यदपादानं विवक्षितं तद् ग्राह्यं, न तु नान्तरीयकम्। अत एव सुप्तादागच्छन् मध्ये वृक्षमूले स्थित्वा ततोऽप्यागत इत्येतावता तत आगत इत्यर्थे लौप्त इतिवद् वार्क्षमूल इति तद्धितो न भवति। एवं च यः स्वहेतुभूताज्जन्मभूम्यादेरपादानादागतः यश्चाहेतोरमनुष्याद् देवदत्तादेरपादानादागतस्तत्रोभयत्रापि हेतुवाचिनो मनुष्यवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्रूप्यप्रत्ययविधायकस्यास्य सूत्रस्य हेतुपञ्चमीज्ञापकतायाः कथमपि न प्रसक्तिः। **ननु**—अस्य सूत्रस्य हेतुपञ्चमीज्ञापकत्वाभावेऽपि 'विभाषा गुणेऽस्त्रिया'मिति सूत्रे योगविभागाद्गुणवचनेभ्योऽपि हेतुपञ्चमी भविष्यतीति—**चेद्, न**; योगविभागानपेक्षणात्, पुत्रात्प्रमोदो जायते पक्षिणाचाभिनीयामात्प्रसादमिव चेतनेत्यादिप्रयोगाणां निमित्तेऽप्यन्तराकारणत्वज्ञापनार्थम्, अपादानत्वारोपेण निर्वाहात्। समनन्तरापत्येऽपि गोत्ररूपाध्यारोपेण रामो जामदग्न्य इति गोत्रापत्यविहितष्यञ्प्रत्ययदर्शनाद् धूमवत्त्वादित्यादिपञ्चमीनिर्वाहः। हेतुपञ्चमीसद्भावे वा कथं तन्निर्वाहः? नहि धूमवत्त्वं वह्नेः कारणम् ज्ञापकं तु स्यात्। न ज्ञापके पञ्चमीव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सतोऽन्योऽधिष्ठाताऽपेक्ष्योऽस्ति; प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् । अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् । तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥

कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे ?

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति, 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते । बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' (छा० १।९।१) इति । यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम् । यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी । 'साक्षात्' इति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयति 'आकाशादेव' इति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

भामती ।

[illegible]गं दुन्दुभ्याघातप्रहणं च तद्गतशब्दत्वसामान्योपलक्षणार्थम् ॥ २३ ॥ अनागतेच्छा संकल्पोऽभिध्या । एतया खलु स्वातन्त्र्यलक्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शितम् । 'बहु स्याम्' इति च स्वविषयतयोपादानत्वमुक्तम् ॥ २४ ॥ आकाशादेव ब्रह्मण एवेत्यर्थः । साक्षादिति चेति सूत्रावयवमनूद्य तस्यार्थं व्याचष्टे—आकाशादेवेति श्रुतिर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयन्ती उपादानान्तराभावं साक्षादेव दर्शयतीति साक्षादिति । सूत्रावयवेन दर्शितमिति योजना

वेदान्तकल्पतरुः ।

व्याचष्टे—दुन्दुभीति ॥ २३ ॥ सौत्र्यभिध्याऽनागतवस्तुनीच्छा, तस्या व्याख्या—संकल्प इति । एतयाऽभिध्यया स्वातन्त्र्यं दर्शितं तेन च निमित्तत्वं श्रुतौ दर्शितमित्यर्थः । बहु स्यामित्याभिध्याया ईश्वरविषयत्वेन कार्यकारणाऽभेदसूचनादुपादानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ साक्षाच्चेति सूत्रोदाहृतश्रुतावाकाशशब्दो ब्रह्मवचन इत्याह—ब्रह्मण इति । व्याचष्टे इति । उपादानान्तरेत्यादिनेति शेषः । आकाशादेवेति श्रौतावधारणोक्तोपादानान्तराभावं साक्षादिति सूत्रपदेन दर्शयति इत्येवं व्यवहितान्वयेन भाष्यं योजयति—आकाशादेवेति ॥ २५ ॥ भाष्ये प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणार्थमित्यर्थः । निमित्तोपादानत्वे

कल्पतरुपरिमलः ।

धानमस्ति । तस्मात् 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वाद्' 'लुब्योगाप्रख्यानादि'ति सूत्रप्रयोगाद् ज्ञापके पञ्चम्याः साधुत्वम् । कारकहेतौ तु हेताविति सूत्रेण तृतीययैव भाव्यम् । अस्तु वा कारकहेतावपि पञ्चमी, तथापि कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वादिहापादानपञ्चम्येव । जनिकर्तुरिति सूत्रे पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादिपञ्चमीसंग्रहार्थं प्रकृतिपदं कारणसामान्यपरमिति व्याख्यानमयुक्तम्; तथा सति कारक इत्यधिकृतस्य पदस्य कारणसामान्यवाचिनो निर्धारणसप्तम्यन्तस्यानन्वयप्रसङ्गात् । न हि कारणानां मध्ये यदुपादानकारणमितिवत्कारणानां मध्ये यत्कारणमित्येतदन्वितार्थं भवति ॥ २३ ॥ कार्यकारणाभेदसूचनादिति । न च—यथा "अग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आपृणे"ति मन्त्रे "यन्मे प्रजायै पशूनामूनं तन्म आपूरयेति वान्तेदाहेति" तदर्थप्रदर्शकब्राह्मणानुसारेण यजमानस्य स्वस्मिन् प्रजापश्वभेदोपचारवद् ब्रह्मणः स्वस्मिन् लक्ष्यमाणतेजःप्रभेदोपचारः स्यादिति—शङ्कनीयम्; प्रतिज्ञातसर्वविज्ञानोपपादनार्थं प्रवृत्ते प्रपञ्चे तथोपचारकल्पनायोगात् ॥ २४ ॥ औदासीन्यावधारणेति ॥ २५ ॥ ननु—श्रुतावेवकारार्थं उपादानान्तराभावः कथं साक्षात्पदेन तदशक्तेन प्रदर्श्यते ? उच्यते—उभयाम्नानादित्येतावति सूत्रणीये साक्षादिति विशेषणमुभयाम्नानवाक्ये तदनुवादेनान्य. कश्चिदर्थो मुख्यतया प्रतिपाद्योऽस्तीत्यवगमयति । कोऽसाविति विचारणायामेवकारघटितवाक्यस्यात्र ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेत्यादिवदितरव्यवच्छेदप्रधानत्वादुपादानान्तराभावो मुख्यतया प्रतिपाद्योऽवतिष्ठते, तर्हि विषयवाक्यं ब्रह्मण उपादानत्वप्रतिपादकं न भवतीति सूत्रमपि तथावस्थापनार्थं न भवेत्, तथा च कथमितश्च प्रकृतिर्ब्रह्मेति भाष्यमित्याशङ्क्याह—भाष्य इति । विषयवाक्यप्रतिपाद्यस्य प्रकृत्यन्तराभावस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' (तै० २।७) इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति। आत्मानमिति कर्मत्वं, स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम्। कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम्? परिणामादिति ब्रूमः। पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति। विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः। स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते॥ परिणामादिति वा पृथक्सूत्रम्। तस्यैषोऽर्थः—इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते 'सच्च त्यच्चाभवत्। निरुक्तं चानिरुक्तं च' (तै० २।६) इत्यादिनेति॥ २६॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु—'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' (मुण्ड० ३।१।३) इति, 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुण्ड० १।१।६) इति च। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके—'पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनाम्' इति। स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भे प्रत्युपादानकारणत्वम्; क्वचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः—'योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि' (ऋ० सं० १।१०४।१) इति। वाक्यशेषात्त्वत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते—'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च' (मु० १।१।७) इत्येवंजातीयकात्। एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम्। यत्पुनरिदमुक्तमीक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु

भामती।

॥ २५ ॥ प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं, निमित्तमित्यपि द्रष्टव्यम्; कर्मत्वेनोपादानत्वात्कर्तृत्वेन च तत्प्रति निमित्तत्वात्। कथं पुनरिति। सिद्धसाध्ययोरेकत्रासमवायो विरोधादिति। परिणामादिति ब्रूम इति। पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयविकारात्मना परिणामोऽनिर्वचनीयत्वाच्चेदेनाभिन्न इवेति सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः॥ एकवाक्यत्वेन व्याख्याय परिणामादित्यवच्छिद्य व्याचष्टे—परिणामादिति वेति। सच्च त्यच्चेति द्वे ब्रह्मणो रूपे। सच्च सामान्यविशेषेणापरोक्षतया निर्वाच्यं पृथिव्यप्तेजोलक्षणम्। त्यच्च परोक्षमत एवानिर्वाच्यमिदंतया वाग्व्यवहारलक्षणं, कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं? यदि तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणामाद्ब्रह्म भूतानां प्रकृतिरिति॥ २६॥ पूर्वपक्षिणोऽनुमानमनुभाष्यागमविरोधेन दूषयति—यत्पुनरिति। एतदुक्तं भवति—ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेव;

वेदान्तकल्पतरुः।

हेतुपरं यत्कारणमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे—कर्मत्वेनेति। पूर्वसिद्धस्येति। भेदेनानिर्वचनादभिन्न इवेति योजना। सामान्येन द्रव्यत्वादिना विशेषेण पृथिवीत्वादिना निर्वाच्यमिति निरुक्तपदव्याख्या। द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे इति मूर्तामूर्तं ब्रह्मानेदेन श्रुतं तत्कथं स्याद्यदि ब्रह्मोपादानं न स्यादिति व्यतिरेकं सिद्धवत्कृत्यान्वयमाह—यदीति। तर्ह्येवंरूपं स्यादिति

कल्पतरुपरिमलः।

प्रकृतिग्रहणम् उपलक्षणमित्यर्थः। प्रकृत्यन्तराभावव्यवस्थापनस्यापि ब्रह्मणः प्रकृतित्वस्थिरीकरणं फलमिति फलमभिप्रायेण भाष्यमिति तात्पर्यवर्णने तु नोपलक्षणत्वं कल्पनीयम्। यद्वा-प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणमित्यात्मकृति (ब्र. अ. १ पा. ४ सू. २६) टीकाग्रन्थापेक्षितो भाष्य इत्यध्याहारोऽत्रेन ग्रन्थेन दर्शितः। कथं च तद् ब्रह्मणो रूपमिति टीकाग्रन्थं ब्रह्मणि उपादानत्वाभावे तदभेदश्रवणं न घटेतेति व्यतिरेकप्रदर्शनार्थत्वेन योजयन्नेव यदीत्यादितदनन्तरग्रन्थम् अन्वयप्रदर्शनार्थत्वेनावतारयति—द्वे वावेति। यद्यपि सच्च त्यच्चाभवदित्यभेदेन श्रुतमिति वक्तव्यं, तस्यैव वाक्यस्य प्राक् प्रकृतत्वात्; तथापि द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति टीकावाक्येन स्मारिते द्वे वावेत्यादिवाक्ये पठ्या पृथिव्यादिवाय्वादिरूपयोर्मूर्तामूर्तयोर्ब्रह्मभेदः प्रतीयत इति शङ्कानिरासाय तस्या अपि न भेदे तात्पर्यम्, अथात आदेशो नेति नेतीति तदनन्तरवाक्ये ब्रह्मातिरिक्तमूर्तामूर्तनिषेधादिति दर्शयितुं तद्वाक्यमुपन्यस्तम्। कथं च तद् ब्रह्मणो रूपमिति टीकाग्रन्थस्य व्यतिरेकप्रदर्शनार्थत्वाभाव यदि ब्रह्मोपादानं न स्यादिति शेषोऽध्याहृतः। एवमध्याहारापेक्षव्यतिरेकप्रदर्शकवाक्यार्थस्याप्रस्फुटस्य तत्प्रत्यतिरेकमुक्तवेत्येतद्विहाय व्यतिरेकं सिद्धवत्कृत्येत्युक्तम्। यदि तस्य ब्रह्मोपादानमित्यन्वयप्रदर्शनस्यापेक्षिताश्रमपाहरति—तर्ह्येवं रूपं स्यादिति शेष इति। रूपं स्वरूपमभिमिति यावत्। यदि न तस्य ब्रह्मोपादानमिति केषु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि, तत्प्रत्युच्यते—न लोकवदिह भवितव्यम् । न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः । शब्दगम्यत्वात्तस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम् । शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम । पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥ २७ ॥ इति सप्तमं प्रकृत्यधिकरणम् ॥

भामती ।

ईक्षापूर्वकजगत्कर्तृत्वात्, कुम्भकर्तृकुलालवत् । अत्रेश्वरस्यासिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः पक्षश्चाप्रासिद्धविशेष्यः । यथाहुः—'नानुपलब्धे न्यायः प्रवर्तते' इति । आगमात्तत्सिद्धिरिति चेत्, हन्त तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति तादृशोऽभ्युपगन्तव्यः; स च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेश्वरमवगमयति । विशेष्याश्रयग्राह्यागमविरोधाच्चानुमानमुदेतुमर्हतीति कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्यर्थः । इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेण, अपि तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जुरेवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् । न खलु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैकदेशेन वा परिणामः संभवति, नित्यत्वादनेकदेशत्वादित्युक्तम् । न च मृदः शरावादयो भिद्यन्ते, न चाभिन्नाः, न वा भिन्नाभिन्नाः, किंत्वनिर्वचनीया एव । यथाह श्रुतिः—'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति । तस्माद्द्वैतोपक्रमादुपसंहाराच्च सर्व एव वेदान्ता ऐकान्तिकाद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव क्वचिदद्वैतमाहुः, क्वचिद्द्वैतनिषेधेन, क्वचिद्ब्रह्मोपादानत्वेन जगतः । एतावतापि तावन्नेदो निषिद्धो भवति, न तूपादानत्वाभिधानमात्रेण विकारग्रह आस्थेयः । न हि वाक्यैकदेशस्यार्थोऽस्तीति ॥ २७ ॥ इति सप्तमं प्रकृत्यधिकरणम् ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

शेषः ॥ २६ ॥ **विशेष्येति** । साध्यं प्रति विशेष्यस्य हेतुं प्रत्याश्रयस्य च ग्राहकतयोपजीव्यागमविरोधादित्यर्थः । भास्करस्त्विह यथा योनिरिति परिणामादिति च सूत्रनिर्देशाच्छान्दोग्यवाक्यकारेण ब्रह्मनन्दिना परिणामस्तु स्यादित्यभिधानाच्च परिणामवादो वृद्धसंमत इति, तं प्रतिबोधयति—**इयं चेति** । ब्रह्मनन्दिना हि नासतोऽनिष्पाद्यत्वात्प्रवृत्त्यानर्थक्यं तु सत्त्वाविशेषादिति सदसत्पक्षप्रतिक्षेपेण पूर्वपक्षमादर्श्य न संव्यवहारमात्रत्वादिति अनिर्वचनीयता सिद्धान्तिताऽतः परिणामस्त्विति मिथ्यापरिणामाभिप्रायं, सूत्रं त्वेतदभिप्रायमेवेत्यर्थः । उदाहरिष्यमाणश्रुतिसंमतां युक्तिमाह—**न खल्विति** । परिणामः सर्वात्मना एकदेशेन वा । **नाद्यः**; सर्वात्मना प्राक्तनरूपत्यागादनित्यत्वापत्तौ श्रौतनित्यत्वविरोधात् । **न द्वितीयः**; निष्कलश्रुत्यवगतानंशत्वविरोधादित्यर्थः । नित्यत्वादिति हेतुगर्भनिर्देशयोर्विवरणम् । एवं सौत्रपरिणामशब्दो विवर्तपरतया योजितः । इदानीं तु यथाश्रुतमाश्रित्य परिणामत्वेन लोकसिद्धस्य युक्त्यसहत्वेन विवर्ततामाह—**न च मृद इति** । मृद एव सत्यत्वावधारणात्कार्यमिथ्यात्वं श्रुतिराह, एकमेवाद्वितीयमित्यादौ, साक्षाच्चेति नेतीत्यादौ निषेधेन । **ननु** सृष्टिश्रुतेः सप्रपञ्चताऽस्तु, नेत्याह—**न हीति** । उपक्रमाद्यवगततात्पर्यमहावाक्यमध्यस्थावान्तरवाक्यस्य प्रधानानुरोधेन मायामयसृष्टिविषयत्वमित्यर्थः । **अत्र कश्चिदाह**—भ्रान्ते ब्रह्मोपादानत्वे पूर्वपक्ष एव समर्थितः स्याद्, निर्विकारत्वश्रुतयः प्राक् सृष्टेरविकारितामाहुः—**इति** । **तन्न**; वाक्याभासोत्थभ्रममात्रसिद्धं ब्रह्मोपादानत्वमिति हि पूर्वपक्षाशयः; स्वप्नवदर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चास्पदत्वं सिद्धान्तसंमतमिति भेदोपपत्तेः । प्रलयश्रुतिभिरेव प्रागविकारित्वसिद्धिर्न निर्विकारश्रुतिस्तत्परा, निर्विकारित्वं विकारात्यन्ताभावो ब्रह्मधर्मः स चानिर्वाच्यो विकारमनिर्वाच्यं न सहते सत्य इव तव घटाभावः सत्यघटं न चाद्वैतं व्याहन्तीति ॥ २७ ॥ **इति सप्तमं प्रकृत्यधिकरणम् ॥**

कल्पतरुपरिमलः ।

चित् टीकाग्रन्थेषु नकारयुक्तः पाठो दृश्यते, तस्मिन्पाठे कथं चेत्याद्युपादानमित्यन्तमेकं वाक्यम् अध्याहारानपेक्षं व्यतिरेकमात्रप्रदर्शनार्थमिति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ **योनिरितीति** । पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामित्यादिप्रसिद्धिः परिणामिष्वेव दृष्टेति भावः । **नासत इति** । यदसत् तत्सर्वदैवासदिति न स्वाभिष्पाद्यत्वम्, यत् सत् तत्सर्वदा सदिति निष्पत्त्यर्थप्रवृत्त्यानर्थक्यम् । **ननु** नित्यस्य निष्कलस्येति हेतुगर्भनिर्देशाभ्यां सिद्धस्यार्थस्य नित्यत्वादनेकदेशत्वादिति पुनः कीर्तनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तद्विवरणमित्याह—**हेतुगर्भनिर्देशयोरिति** । **श्रुतमाश्रित्येति** । अस्तु परिणामस्त्वयापि लौकिकपरिणामवदनिर्वचनीयत्वमायातीत्येवं प्रतिपादयतीत्यर्थः । संक्षेपतोरेकेऽप्येवमुक्तम्—'प्रतिष्ठितेऽस्मिन् परिणामवादे स्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(८ अधिकरणम्) एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० सू० १।१।५) इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन्प्रति भान्तीति । स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य । देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वाश्रितः, तेन तत्प्रतिषेधे यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः, तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किंचिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन्प्रतिभायादिति । अतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति—एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥ इत्यष्टमं सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायेऽव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्रसमन्वयाख्यश्चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥

भामती ।

स्यादेतत्—मा भूत्प्रधानं जगदुपादानम्, तथापि न ब्रह्मोपादानत्वं सिद्ध्यति; परमाण्वादीनामपि तदुपादानानामुपप्लवमानत्वात्, तेषामपि हि किंचित् किंचिदुपोद्बलकमस्ति वैदिकं लिङ्गमित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः—

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं सूत्रम् । प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः । वैदिकः स च वेदान्तकल्पतरुः ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

अस्यातिदेशस्य जन्मादिसूत्रेणाक्षेपसङ्गतिं दर्शयन् अध्यायसङ्गतिमाह—**स्यादेतदिति** । ब्रह्मोररीकृत्य कारणान्तरप्रत्यवस्थानात् पादसङ्गतिः । **उपप्लवमानत्वाद्** बुद्धौ प्रतिभासमानत्वात् । **जगतः प्रकृतिर्ब्रह्म यदि स्यान्मृन्निदर्शनात्** । **अण्वादयोऽपि किं न स्युर्वेटधानानिदर्शनात्** ॥ इत्यवान्तरसङ्गत्यधिकशङ्के । न्यग्रोधफलमाहरेति भिन्धीति किमत्र पश्यसीति अण्व्य इमा धाना इति आसामेकां भिन्धीति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति एतस्य सोम्यैषोऽणिम्न एवं महाञ्न्यग्रोधस्तिष्ठतीति जगतः प्रागवस्थाया दृष्टान्तः श्रूयते । अत्र न किंचनेति शून्यस्वभाववादावणिम्न इत्यदृश्यमानाणुनिर्देशादणुवादश्च भान्ति दार्ष्टान्तिका इति । सिद्धान्तस्तु—**मृदादयो हि दृष्टान्ताः प्रतिज्ञामनुरुन्धते । धानास्तामुपरुन्धाना भक्तिमार्गं प्रपेदिरे** ॥ इह खल्वेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं प्रधानं नासदादिपक्षेषु कल्पते, अतो न किंचनेत्यनभिव्यक्तिरणिम्न इति सूक्ष्मता चोक्तेति । अध्यायार्थं सङ्कलयति—**प्रतिज्ञेति** । **प्रथमकल्पतरुपरिमलः ।**

समायाति विवर्तवादः' इति । **प्रधानानुरोधेनेति** । यथा स्वर्गकामकर्तव्यज्योतिष्टोमप्रकरणमध्यपातिनः को हि तद्वेद यदमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वेति परलोकसंदेहवाक्यस्य प्रधानाविरोधाय तदङ्गभूतातीकाशविध्यपेक्षितवस्तुस्तवनपरतया पामरजनसिद्धसंदेहानुवादकत्वम्, एवमिहापि प्रधानप्रतिपाद्याद्वैतसिद्ध्यविरोधाय तदङ्गभूतप्रपञ्चनिषेधौपयिकतया भ्रान्तजनकल्पितपरिणामानुवादकत्वमित्यर्थः । **न चेति** । यथा ह्यसत्यो घटाभावः सत्यं घटं सहते, एवमनिर्वाच्यो विकारः स्वात्मन्ताभावं निर्वाच्यं सहते इत्यन्वयमुखेन सिद्धिः ॥ **इति सप्तमं प्रकृत्यधिकरणम् ॥**

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

अदृश्यमानाणुनिर्देशादिति । न किंचन भगव इत्युक्तेरणुवादे सालम्बनत्वसिद्ध्यर्थमदृश्यमानत्वविशेषणम् । अणिम्न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम् ॥ इत्यष्टमं सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भामत्यां
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति भामत्यां समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

सूत्रे विचारप्रतिज्ञा । लक्षणं द्वितीये । लक्ष्यमाणे समन्वयः चतुर्थे । स च तत्रैवेति शिष्टयां त्रिपाद्याम्, नान्यत्रेति चतुर्थपादे । इत्येतत्सर्वमत्राध्याये साधितमित्यर्थः ॥ इत्यष्टमं सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

इति कल्पतरौ समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

इति सूक्ष्मता चोक्तेति । स य एषोऽणिमेत्यादिसंप्रतिपन्नब्रह्मवाक्येष्विवेति भावः ॥ इत्यष्टमं सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनोरप्पयदीक्षितस्य कृतौ कल्पतरुव्याख्याने
परिमले प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

इति परिमले समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥

	अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि	८	४०
सूत्राणि	२८	१३४

Acc. 39982
B1145

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu